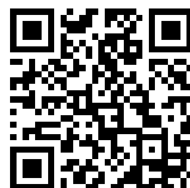
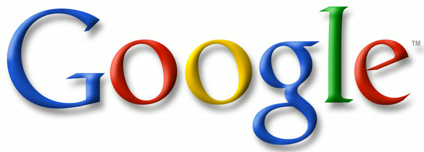

THE UNIVERSITY OF MINNESOTA
OMNIBUS ARTIBUS
COMMUNE VINCULUM

UPPSALA UNIVERSITETS

ÅRSSKRIFT.

1908.

UPPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM.)

UPPSALA UNIVERSITETS

ÅRSSKRIFT

1908.

TEOLOGI.

DE SVENSKA DOMKAPITLENS FÖRVANDLING TILL LÄRAREKAPITEL

1571—1687

ETT BIDRAG TILL
KYRKOORGANISATIONENS OCH KYRKOLAGSTIFTNINGENS HISTORIA
I SVERIGE

AF

HJALMAR HOLMQUIST.

UPSALA 1908
AKADEMISKA BOKTRYCKERIET
EDV. BERLING.

Innehållsförteckning.

Då undertecknad hösten 1905 erhöll den då arbetande Domkapitelkommitténs uppdrag att till dess utlåtande författa en kort öfversikt öfver domkapitlens historia i Sverige, visade det sig snart, att materialet för nyare tiden var så omfattande och så fullständigt i saknad af någon föregående bearbetning, att inom den för författandet begränsade tiden ingen genomarbetning af detta material var tänkbar. Framställningen nödgades bygga blott på de källor, som voro närmast och lättast tillgängliga. Och som naturligt är kunde icke den vetenskapliga apparat, som eljes väl behöfde bifogas ett första forskningsförsök på förut oarbetadt område, i ett kommittébetänkande medtagas. Det blef därför min önskan att snart få tillfälle utvidga mina undersökningar och framlägga dem som stöd för och komplettering till nyssnämnda öfversikt. Detta sker härmed. — Som synes har jag emellertid här ej till behandling upptagit domkapitlens historia i dess helhet. Redan de första studierna i materialet visade, att den afgörande punkten i de svenska domkapitlens historia och tillika den svåraste att utreda var den förvandling från prelatur- till lärarekapitel, hvars första skönjbara tecken gingo tillbaka till Johan III:s regering och hvars fullbordan sanktionerades genom 1687 års domkapitelsförordning. Endast denna tid och denna sida af kapitlens historia är i efterföljande arbete föremål för undersökning. Redan af ämnets formulering framgår då ock, att arbetet blott omfattar de kapitel, hvilka voro med under prelaturtiden och hvilka sålunda verkligen undergått en förvandling. De många under 1600-talet genom delning eller eröfring tillkomna stiftens kapitel falla ej inom ramen för min här föreliggande studie; de togo ock alla med en eller annan variation form efter den utveckling, som redan var i full gång eller fullbordad inom de äldre svenska kapitlen. — Det bör ock tilläggas, att undersökningen icke gått ut på att i hvarje detalj följa de behandlade kapitlens sammansättning; ett sådant arbete vore visserligen synnerligen värdefullt men synes lämpligast böra fördelas på dem, som komma att gripa sig an med den förr

eller senare nödvändiga revisionen af våra gamla, för öfrigt all honnör värda herdaminnen. Här har blott eftersträfvats att vinna tillräckligt detaljmaterial för att kunna klargöra gången af och de ledande tankarna i kapitlens stora förvandlingsprocess. Den uppmärksamme läsaren skall nog märka, att jag någon gång ej ens för detta syfte lyckats erhålla tillräckliga upplysningar. Material saknas kanske ej; svårigheten ligger i att påträffa detsamma. De källor, där man närmast skulle vänta upplysningar — kapitelprotokollens anteckningar om kapitulares och kapitelbrefven — lämna oftast mycket liten upplysning (und. protokollen från Vesterås efter 1628, Uppsala efter 1635 och Stockholm efter 1640-talet); och studiet af mitt arbete skall visa, att ofta de värdefullaste upplysningarna påträffats på de mest oväntade ställen. Där arkivens omfattning omöjliggjort genomseende af alla arkivalier för här behandlade tid, och de metodiskt närmast till hands liggande samlingarna visat sig gifva föga utbyte, har stundom ett mera »på känn» bedrifvet letande inom andra samlingar varit gifvande. Men häraf följer ock, att åtskilligt material sannolikt ännu återstår att framdraga. Kunde mitt arbete egga till och vägleda vid nya undersökningar på detta område, skulle jag vara glad. Särskildt ville jag då framhålla vikten af, att kapitelprotokollen från alla stift för denna tid fullständigt genomläsas (hvilket naturligen varit mig omöjligt att göra), att det äldre biografiska materialet i de olika arkiven ur detta ämnes synpunkt systematiskt genomgås, att sockenarkiven utnyttjas i den mån de blifva åtkomliga (de hafva för flere stift varit en för mig värdefull källa), och att kammararkivet rådfrågas (det sistnämnda har tyvärr på grund af långvarig reparation ej varit mig tillgängligt).

Som redan antydts är den tryckta litteratur, hvilken för mitt ämne kunnat anlitas, mycket liten. De kyrkohistoriska handböckerna äga om domkapitlen under nyare tiden blott några korta notiser. Däremot lämnas värdefulla bidrag till några kapitels historia under 1600-talet i *H. Lundströms* monografi öfver Laurentius Paulinus Gothus och *A. Hacklins* öfver Olaus Laurelius. — Synnerligen viktigt för mina undersökningar har varit det arbete på kyrkolagshistoriens klargörande, som för 1500-talet gjorts af *O. Ahnfelt* och för 1600-talet af *H. Lundström*, och som framlagts i ett flertal olika publikationer. Äfven må här nämnas *J. A. Posses* gamla, alltjämt värdefulla Bidrag till svenska lagstiftningens historia. — Naturligen hafva ock de olika herdaminnena

varit till hjälp, ehuru de genomgående måst användas med stark kritik. — I fråga om Uppsala Universitets och gymnasiernas äldsta historia hänvisas till *C. Annerstedts* välkända universitetshistoria och till de förtjänstfulla teckningarna af *C. A. Brolén* om Vesterås gymnasium, *C. O. Arcadius* om Vexiö och *A. F. Sondén* om Linköpings. — För den litteratur, som eljes användts, hänvisas till noterna.

Till allra största delen har emellertid framställningen måst bygga direkt på källorna. Af tryckta urkunder och urkundsamlingar må främst nämnas de af *O. Ahnfelt* och *H. Lundström* i samband med deras nyssnämnda undersökningar publicerade bidragen till kyrkolagsarbetets historia, äfvensom de af Riksarkivet utgifna Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686. För 1500-talet komma särskildt i betraktande de af *E. Hildebrand* utgifna Svenska riksdagsakter, samt där dessa sluta (1596) *A. A. Stiernmans* Alla riksdagars och mötens beslut. Om därtill nämnas de kända ecklesiastika samlingarna af *O. Wallqvist, P. E. Thyselius* och *K. G. Leinberg*, hafva de för vårt ämne viktigaste tryckta urkundsamlingarna nämnts.

Slutligen må angifvas de arkiv, ur hvilka jag hämtat det hufvudsakliga, otryckta, materialet för min framställning. Att uppräkna, hvilka arkivalier inom dessa som lämnat utbyte, lönar föga, då som sagt notiser hämtats från de mest spridda håll inom hvarje arkiv; noterna upplysa härom vidare.

I *Uppsala:*

Uppsala Universitetsbibliotek (U. B.);
Domkapitelarkivet;
Domkyrkans arkiv (deponeradt i Landsarkivet);
Landsarkivet (sockenarkiven från Vestmanland, Uppland och Södertörn).

Stockholm:

Riksarkivet (R. A.);
Kungliga Biblioteket (K. B.);
Stockholms stads Konsistorii arkiv (deponeradt i Riksarkivet).

Vesterås:

Domkapitelarkivet;
Läroverkets arkiv.

Strengnäs:

Domkapitelarkivet;
Läroverkets arkiv.

Linköping:

Stiftbibliotekets handskriftsamling (Linköping SB.);
Domkapitelarkivet;
Läroverkets arkiv.

Wadstena:

Landsarkivet (sockenarkiv från Östergötland och Västergötland).

Skara:

Domkapitelarkivet;
Läroverkets arkiv.

Wexiö:

Wexiö gymnasiebiblioteks handskriftsamling;
Domkapitelarkivet.

Dessutom hafva för min räkning undersökningar gjorts i svensk-finska församlingens kyrkoarkiv i Helsingfors af professor *Jaakko Gummerus*, i Stora Tuna kyrkoarkiv af kontraktsprosten *L. Lindberg* och i Mora kyrkoarkiv af kyrkoherden *L. A. Gustafsson*, till hvilka jag härmed frambär mitt vördsamma tack.

Till alla de herrar tjänstemän vid samtliga de arkiv och bibliotek, där jag bedrifvit mina forskningar, står jag i största förbindelse för ett aldrig svikande tillmötesgående.

Uppsala den 1 mars 1908.

Hjalmar Holmquist.

Inledning: Prelaturkapitlens upplösning.
(1527—1571.)

Vid reformationens inbrott voro de svenska domkapitlen fullt organiserade på kanonisk grund med stora rikedomar i prebenden, gods och räntor, med vidsträckt förvaltnings- och domaremyndighet och med centrala religiösa uppgifter i det kyrkliga lifvet. De utgjordes af tvänne grupper kyrkomän: prelaterna, den högsta graden med mera bestämda och kräfvande ämbeten, samt kanikerna, de kapitelmedlemmar hvilkas hufvudsakliga uppgift var tjänsten vid de mångfaldiga mässorna i domkyrkan[1]. Därtill kommo de unga män, hvilka i domkyrkoskolans öfversta klass uppfostrades till hufvudsakligen blifvande kapitulares; de voro prästvigda, undervisades i domkyrkans kor och medvärkade där vid mässorna och i körsången, men räknades ej till det egentliga kapitlet; de kallades hos oss under 1500-talet vanligen korpräster. De egentliga fast förefintliga, om och ej alla på en plats jämsides förekommande, kapitelprelaturerna voro i Sverige vid nyare tidens början utom biskopen præpositus eller domprosten, archidiakonen, archipresbytern, dekanen och ofta skolastikern samt kantorn. Kanikernas antal kunde växla betydligt liksom korprästernas[2].

Kyrkoreformationen upphäfde ej domkapitelinstitutionen i Sverige lika litet som i Danmark-Norge[3]. Vesterås recess innehöll,

---

[1] Termerna voro ej fast utbildade; både prelat och kanik kunde brukas för alla kapitulares. — Hufvudarbetet för de katolska domkapitlens historia är *Ph. Schneider:* Die Bischöflischen Domkapitel 2 Ausg. 1892; för Sveriges vidkommande *K. V. Lundqvist:* Bidrag till kännedomen om de svenska domkapitlen under medeltiden, Stockholm 1897. Värdefull är *A. Hauck* art. Kapitel RE[3] X.

[2] Så synes enl. Lundqvist under den senare medeltiden ha funnits t. ex. i Uppsala omkring 20 kapitulares, i Linköping och Strengnäs omkring 12 à 13, under det att Vesterås kapitel synes ha varit minst utveckladt med blott 6 à 7 medlemmar. I Åbo funnos sedan biskop Tavasts tid biskop, 4 prelaturer och 10 kanonier, *K. G. Leinberg:* Det odelade finska biskopsstiftets herdaminne 1894 s. 41.

[3] *W. Mollerup:* Danmarks Riges Historie 1538—1588 s. 67 f., i det stora samlingsverket Danmarks Riges Historie, del III 1906.

att sedan domkyrkorna och kanikerna fått hvad som till deras redliga uppehälle behöfdes, så skulle konungen taga det öfverflödiga. Och i ordinantian föreskrefs, att prælaturer, kanonier och prebenden ej skulle tillsättas utan efter konungens hörande, samt att konungen skulle få ett register på deras ränta, så att han kunde se, huru mycket han med rätt kunde taga[1]. Gustaf Vasa var visserligen ej den man, som försummade att lägga under sig det mästa möjliga; men om en sådan indragning, som skulle medföra kapitlens upphörande, var ännu ej tal. Skara kapitel fick den 24 aug. 1527 ett skyddsbref af konungen[2]. Den 2 sept. 1527 ingick Gustaf en »förening» med domkapitlet i Linköping[3], hvari bestämdes, att i kapitlet därstädes skulle sitta biskop, domprost, archideken samt fyra kaniker med de bästa prebendena, och att dessa skulle tillsammans hålla 10 korpräster. Ännu förefintliga öfvertaliga kaniker skulle erbjudas gäll på landet, till dess man kommit ned till det stadgade antalet. Samma dag ingicks en förening med kapitlet i Vexiö[4], att på samma vis där antalet kaniker med prelater skulle nedbringas till (utom biskopen) fyra med sex korpräster. Den 7 nov. 1527 ingick Gustaf förening med domkapitlet i Åbo[5] om minskande af kapitulares antal till det tal, som framdeles af konungen skulle bestämmas. Då rofferier från allehanda håll begynte på kapitelegendom, förbjöd Gustaf detta i ett öppet bref den 26 maj 1528[6]. Linköpings domkapitel fick den 27 aug. 1529 ett särskildt vänskaps- och försvarelsebref[7]. Den 2 och 10 febr. 1534 ingick konungen kontrakt med biskopen och kapitlet i Skara om kapitelprebendena[8], hvari bestämdes att residentiales skulle vara domprost (hvilken prelatur biskop Sven dock fick förena med episkopatet), erkedjekne och fem kaniker, samt att korpräster skulle underhållas. Domkapitlens rätt att välja biskop bevarades åtminstone formellt under den första reformationstiden[9].

---

[1] *Hildebrand* och *Alin:* Svenska Riksdagsakter I s. 85, 89 f.

[2] Gustaf I:s Registratur.

[3] *Thyselius* och *Ekblom:* Handlingar rörande Sveriges inre förhållanden under Gustaf I, s. 121; Registr.

[4] Thyselius a. a. I s. 123; Registr.

[5] Thyselius a. a. I, s. 131; Registr.

[6] Registr.

[7] Thyselius a. a. I s. 256; Registr.

[8] Registr.; *F. Ödberg:* Om magister Sven Jacobi, i Vestergötlands Fornminnesförenings tidskrift 1897, s. 36.

[9] Vid jultiden 1529 valde Skara kapitel efter den ur landet afvikne biskop Magnus ny biskop, den framstående domprosten Sven Jacobi; *F. Ödberg:* Om

Ständiga hänvändanden eller hänvisningar till kapitlen visa ock, att Gustaf Vasa räknade med dem som en bestående och viktig institution. Fördelningen i prelati och canonici bibehöll sig[1]. Af de förra möta vi under de närmaste åren efter Vesterås riksdag Præpositus, Archidiaconus eller ärkedeken, Archipresbytern, Decanus och Kantorn, hvaremot Skolastikern eller skolmästaren i allmänhet synes ha stått utanför kapitlet under första reformationstiden, väl ej utan samband med undervisningens allmänna förfall[2]. Om canonici förtälja ett stort antal urkunder från denna tid liksom äfven de olika herdaminnena; att äfven anordningen med korpräster vid kapitlen bibehöll sig, visas bl. a. af de ofvan anförda »föreningarna». Ej sällan uppträdde kapitlen in corpore i viktigare världsliga eller kyrkliga frågor[3].

---

magister Sven Jacobi, i Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift 1897 s. 29. — Val förrättades likaledes i Linköping 1529, i Vexiö och Uppsala 1530; det nya valet i Uppsala 1531 skedde dock efter en annan ordning. Härom liksom i allmänhet om de kyrkohistoriska tilldragelserna, se *O. Ahnfelt:* Den svenska kyrkans ordning under Gustaf den förstes regering, Lund 1893.

[1] Se t. ex. Vicentius Lunges bref till domkapitlet i Uppsala 5 jan. 1528 (*Thyselius:* Handlingar I s. 146 ff), Gustaf I:s förening med domkapitlet i Åbo 7 sept. 1530 (a. a. s. 339), Ärkebiskop Johannes bref till Uppsala domkapitel 20 dec. 1534 (*Spegel-Benzelius:* Skrifteliga Bewis... till Biskops Chröniken 1716 s. 80 f), Gustafs befallning om register från Linköping 11 aug. 1543 (Registr., Thyselus II s. 188) m. fl.

[2] I den ofvannämnda »föreningen» med Linköping omtalas domprost och archideken; skolmästaren synes där som eljes oftast ej ha tillhört kapitlet. I »föreningen» med Åbo namngifvas domprosten och archipresbytern. Den 13 dec. 1527 ingicks förlikning om en gård mellan riksrådet Måns Bryntesson och kapitlet i Skara, hvilket då enligt sitt eget bref bestod af electus, domprost, archidieckne, dekene och kaniker (Vestergötl. fornminnesför. tidskr. 1899 s. 83). I biskop Magnus bref till Skara kapitel 1529 (*Spegel:* Bewis s. 150 ff.) nämnas præpositus, archidiaconus och decanus. Vid konciliet i Uppsala 1529 mötte bl. a. erchideken i Uppsala, kantorn och två kaniker från Linköping, domprosten, erchideken och två kaniker från Skara, två kaniker från Uppsala, fyra från Strengnäs, fyra från Vesterås och två från Vexiö (*Stiernman:* Riksdagars och mötens beslut I s. 92, *Bexell* m. fl.: Bidrag till Svenska kyrkans och riksdagarnas historia I s. 2). I ett bref från Gustaf I 1529 (Thyselius I s. 278 f) nämnes i Uppsala Cantorn eller officialis; i flere bref från samma tid nämnes Decanus i Uppsala (Registr.). Den 22 April 1529 nämnes kantorn i Uppsala, 14 okt. 1532 dekenedömet i Skara, 12 mars 1533 erkedjeknen i Vesterås, 6 okt. 1534 dekenedömet i Strengnäs, o. s. v. (Registr.)

[3] Jfr t. ex. domkapitlets i Linköping bref till Gustaf I 29 april 1529 (*Thyselius* I s. 195), Gustafs bref till Finland 27 maj 1538 (*J. Tengström:* Handlingar till upplysning i Finlands kyrkohistoria s. 4 ff) o. s. v.

Och dock hade den nya ordningen gjort dem till en rotlös och vissnande planta. De voro fortfarande prelaturkapitel om ock med minskadt antal medlemmar. Men deras gamla hufvuduppgifter voro borta, då med reformationen 1) klerus' rättsliga särställning i verldsliga mål upphörde och därmed väsentligen den biskopliga potestas jurisdictionis (hvari kapitlet haft del), 2) kyrkornas och kapitlens egendomsförhållanden totalt omändrades, 3) den religiösa kulten ändrade skaplynne, (den sida af förändringen, som för prelaturkapitlen var allra ödesdigrast), 4) kyrkans och kapitlens politiska särställning som en stat i staten sjönk samman och det medeltida kapitlets förnämsta rätt: val af biskop, snart bortföll. Någon ny positiv uppgift hade reformationen ej förmått gifva domkapitelinstitutionen. Det försök till dess omtolkning i evangelisk anda, hvilket ärkebiskop Laurentius Petri gjorde i sin förklaring på Vesterås recess[1], visar detta tydligt nog. Han skrifver bl. a., att kanikämbetet var mindre af nöden än biskopsämbetet, emedan kanikernas uppgift enligt skriften allenast synes ha varit att styrka biskopen i hans ämbete »och äro eendeles såsom Medhbiskopar och tillsijare medh honom». Därför finnes all anledning att bibehålla några lärda män som kaniker, hvaremot det stora flertalet »näpliga skole behöffuas när thett kommer ther till, att the skola allenast achta uppå Gudz ord och icke så myckett bekymbra sigh medh Jurisdiction, Sakehörelsse och Regementhe, såsom the her till dagz giordt hafuer, hvilkett mesta parten wärldzlighe öfuerheet tillkommer. Män att man allenast skall hafvua thenn för chorgångh skuldh, Messan, Process och slicht tingest, thett är mera af menniskiors funder än af Gudzh ord upkommet....» Dessa ord teckna klart situationen på 1530-talet. Här var fältet öppet för Gustaf Vasa att utan religiösa betänkligheter åter och åter reducera de till så litet behöfliga kanikernas antal; och redan på 1530-talet var indragningen åter i full gång[2]. Visserligen började redan nu skymta en kräfvande uppgift för den protestantiska kyrkostyrelsen: folkets fostrande i

---

[1] *Thyselius:* Bidrag I s. 69 ff. Troligen affattad 1533 el. 34, *Ahnfelt* a. a. s. 193.

[2] Det ligger utanför vår här fattade uppgift att närmare följa de svenska domkapitlens utveckling — eller rättare upplösning — under Gustaf Vasas tid. Härför hänvisas till den ingående framställningen hos *H. Forsell:* Sveriges inre historia från Gustaf den förste, I 1869, sid. 170 ff. Man jämföre ock de för denna fråga viktiga relationerna om biskopars, kanikers o. s. v. gods och deras reduktion, hvilka på uppdrag af Carl XI utarbetades af *Örnhjelm*, *Lejonmark* m. fl. (tryckta i Handlingar rörande Skandinaviens historia 21 och 22). Se äfven Örnhielms m. fl:s historik, Linköpings SB., KH. 37.

religiöst och sedligt afseende genom en verksam omläggning af den katolska kyrkotukten; och otvifvelaktigt i samband därmed nämnes någon gång en ny prelatur, *poenitentiarien*, hvilken i sig upptog en myndighet, som under medeltiden tillhörde de flesta prelaturerna men som oftast handhades af ett par därtill särskildt utsedda, vanligen domprosten eller dekanen[1]. Örebro concilium 1529 föreskref, att poenitentiarii må hafva makt att vid uppenbar skrift sätta den plikt, som de tro nyttigast vara.[2] Men ensam mäktade ej denna uppgift ingjuta i den vissnande institutionen nytt lif.

Ett andrum i upplösningsprocessen, eller rättare en inympning af ett främmande skott, afsedt att befrämja framväxten af en för Sverige helt ny institution, kom med det tyska inflytandet hos Gustaf Vasa åren 1539 ff. Hufvudintresset för den nya kyrkopolitiken var att enligt tyskt ultraprotestantiskt föredöme centralisera kyrkostyrelsen hos konungen. Biskopsmakten skulle underordnas »ordinatorn och superattendenten» Georg Normans inspektion och jurisdiktion; äfven namnet biskopar började utbytas mot ordinarier. För att tjäna denna centralisation hos konungen synes en decentralisation af biskopsmakten ha försökts genom ombildning af domkapitlen, enligt de sannolikt af Georg Norman omkr. 1540 författade *Articuli ordinantiæ*[3]. I detta kyrkoordningsförslag saknas alla de dittills bestående kapitelprelaterna, hvaremot vi möta två seniorer[4],

[1] Jfr *Lundqvist* s. 213 ff. *Ahnfelt* s. 64. I Tyskland hade redan vid medeltidens midt flerestädes organiserats poenitentiarius som särskild prelatur i kapitlet; så t. ex. i Mainz från midten af 13 årh. Allmän blef dock icke anordningen förr än genom Tridentinerkonciliets beslut; *Sehling* i RE[3] XV s. 489 f.

[2] *Stiernman* I s. 94. Den vanliga uppgiften, att poenitentiarius första gången nämnes 1571, är alltså oriktig. I Gustaf I:s registratur har jag dock ej funnit ämbetet nämdt, hvadan dess betydelse eller ställning som tillhörande kapitlet då knappast torde ha stadgat sig. Ärkebiskop Laurentius Petri lade stor vikt vid poenitentiarieämbetet, som 1571 skulle visa sig. Han skref ock en utförlig instruktion för poenitentiarier: Om uppenbara Schrifft, en ytterligare underwisningh, Linköpings SB T 131. — I detta mötesbeslut skymtas ock den äkta protestantiska tanken att med kapitlets hjälp anordna bättre undervisning vid domkyrkan. Tills vidare blef detta blott ett ej ens klart tänkt projekt.

[3] Se härom *O. Ahnfelts* analys i Bidrag till svenska kyrkans historia i sextonde århundradet, ny följd 1895 s. 44 ff.

[4] Senior betecknade egentligen en högre grad af Canonici, men ej prelatur. I Lunds domkapitel t. ex, framträdde seniorerna i denna form och behöllo sig ännu i supplementsstatuterna 1587 bredvid de fyra prelaturerna (præpositus, decanus, archidiaconus och cantor); *O. Ahnfelt:* Om revisionen af Lunds domkapitels statuter efter reformationen, i Kirkehistoriske Samlinger, R 4 del 4 1897.

kyrkoherde med kapellan, teologie lektor[1], domkyrkosyssloman, fattigföreståndare och klockare[2]. Enskilda sidor af biskopens fordna myndighet skulle här tydligen förläggas till vissa bestämda ämbetsmän och kapitlets egenskap af enhetlig under biskopen sorterande kyrkostyrelse borttagas. — I denna anordning kan man möjligen spåra en framtidstanke: sammanbindandet af domkapitlets verksamhet med nyorganisation af protestantisk skolundervisning. Det var samma tanke, hvilken ej långt efteråt på ett märkeligt sätt uttalades af biskoparna på herredagen i Arboga 1546 i samband med frågan om skolornas förbättring. »Item vill fördenskull och behöfvas, att några lärde män blifva besittandes vid hvar domkyrka, som unga karlar öfva kunna och andra nödtorftiga ärenden samt med biskopen uträtta, eftersom af första kristendomens begynnelse alltid varit hafver»[3]. Någon skolman möter ock härefter i de flesta kapitel, kanske som den ende bredvid domprosten framträdande kapitularen[4]. — Äfven stiftstadens kyrkoherde började från Normans tid småningom beredas plats i kapitlen.

Eljes blefvo här som på andra områden Normans kyrkliga anordningar utan längre varaktighet. I stället fortsatte kapitelinstitutionens upplösning nästan ohäjdadt. Från midten af 1540-talet bedref nämligen konungen indragningen af kapitelprebenden och räntor i ökad utsträckning; kanikerna »utlöstes» från sina lägenheter, upphörde att »residera» och försvunno nästan fullständigt; äfven prelaturernas existens var satt på spel, och flertalet

---

[1] I de katolska domkapitlen blef teol. lektor ordinarie medlem först genom Tridentinermötet.

[2] *O. Ahnfelt* har editerat Articuli Ordinantiæ i Tidskrift för Teologi 1892 s. 352 ff. — I protokollen öfver rättegångshandlingarna i Vestergötlands bekannta styrelse 1540—42 omnämnas i ett rättegångsmål såväl »Jören Normans stadga» som seniorns i Skara skrifvelse; *F. Ödberg* a. a. s. 51; *Ahnfelt* Tidskrift för Teologi 1893 s. 485 f.

[3] Sv. Riksdagsakter I s. 461.

[4] Enligt en anteckning från omkr. 1540 om Skara skola innehades där rektorsämbetet (skolmästaren) för större anseendes skull af en bland kanikerna; och så fortsatte; *Ödberg* a. a. s. 43. Från omkr. 1540 blef skolrektorn i Åbo Michael Agricola kanik; hans efterträdare Paulus Iwstén var ock kanik, tills han 1554 blef biskop i Viborg; *Leinberg* a. a. s. 59, 63. Se ock biskoparnas och några kapitelmedlemmars förklaring med anledning af konung Gustafs giftermål med sin aflidna gemåls systerdotter, Vadstena 5 sept. 1552 (Sv. Riksdagsakter I s. 614 ff), där af kapitulares underskrifvit: Lector theol. Scarensis (han var ock skolmästare), Ludimagister Upsal., pastor Lincopensis, Ludimag. Linc., lector theol. Lincop. (äfvenledes skolmästare).

indrogos verkligen[1]. Redan 1548 hade utvecklingen här gått så långt, att man ansåg rådligt vid konungens förhandlingar med kejsar Karl V för denne senare söka klargöra orsaken till prelaturernas förvandling[2]. Någon direkt föreskrift om det svenska prelaturkapitlets upphörande eller ombildning kom dock icke; och kapitlen synas ännu under Gustaf Vasas senaste år ha spelat en viss roll[3]. Icke ens korprästerna hade upphört att finnas till, ett vittnesbörd om kapitlets i hufvudsak allt fort medeltida karaktär[4].

Men med Erik XIV:s regering stod domkapitlens bortdöende i tysthet för dörren. Den åt kalvinsk åskådning dragne konungen ägde ännu mindre än sin fader sinne för detta arf från den katolska kyrkoorganisationen; domkyrkorna ville han hålla vid makt[5], men om prelaturer eller kapitel synes han ej ha bekymrat sig. Tvärs om lät han redan på riksdagen i Arboga 1561 beslutas, att

---

[1] Se Härom *Forsell* I s. 175 ff, samt Bilagorna s. 55 ff. — Archidiakonatet i Åbo upphörde med Petrus Sillås död 1542(?), *K. E. Leinberg:* Det odelade finska biskopsstiftets herdaminne s. 35. När domprosten Hans Petri 1547 aflidit, lämnades domprostämbetet i Åbo obesatt, till dess Johan III upplifvade detsamma, *Leinberg:* Åbo stifts herdaminne 1554—1640 s. 13. Archipresbyteratet hade upphört redan 1531 (Leinberg: det odelade etc. s. 46). År 1554 vid en biskopsinvigning i Strengnäs närvoro decanus i Åbo Petrus Ragvaldi och curatus kyrkoherde Canutus Johannis, »de enda kvarlefvorna af det fordna domkapitlet i Åbo», s. 38. Dock tillkommo här snart skolmästaren och sysslomannen. — I flertalet stift synes domprostbefattningen ha stått ledig under hela Eriks regering, *Warholm:* Skara stifts herdaminne I, s. 51, och nedan s. 13.

[2] *Ödberg* s. 58 f.

[3] Så t. ex. fick kapitlet i Skara d. 10 maj 1545 rätt att uppföra några personer på biskopsförslag (Registr.). — »Ex capituli nonulli» deltogo i den protestskrifvelse, som från Vadstena 31 juli 1552 utgafs mot Gustaf I:s förmälning med Katarina Stenbock; *O. Ahnfelt:* Bidrag till svenska kyrkans historia i sextonde århundradet Lunds Univ. Årsskrift 1893—94 s. 22. Man jämföre ock den ofvan nämnda skrifvelsen i samma ämne af 5 sept. 1552; flere protestationer uppsattes tydligen under den lifliga striden om konungens giftermål, hvarvid domkapitlen medverkade. — I Gustaf I:s stadgar 1554 (Ecclesiastike handlingar 46 Linköpings SB, pag. 325 ff.) spelar ock kapitlet en viss roll. Likaså framträda kapitulares vid konungens ankomst till Stockholm 16 juni 1660 (Handlingar rörande Skandinaviens historia 13 s. 11).

[4] Gustaf I ger 29 juli 1544 förordning om underhåll åt korprästerna i Linköping. Den 10 mars 1545 ger han lejdbref för en korpräst, som slagit ihjäl en annan i domkyrkan i Vexiö. Den 11 juni 1553 förordnar han om underhåll för korprästerna i Åbo. (Registr).

[5] Brefvet af 1 nov. 1563, att domkyrkorna skulle underhållas af kronan (Riksregistr.).

alla kyrkor, kloster och prebendegods skulle läggas till kronan[1]. Och hvad den svenska kyrkan beträffar, började hon under Erik XIV vinna större självständighet under ett allt mäktigare episkopat, liksom hennes lutherska karaktär mera utpräglades i kampen mot den inträngande kalvinismen; här tycktes ingen plats finnas för en kollegial stiftstyrelse vid biskoparnas sida eller för en ur kultiska uppgifter framvuxen prelaturinstitution. Ärkebiskopen Laurentius Petri, som länge arbetat på att få det nya kyrkoskicket ordnadt genom en kyrkolag, framlade 1561 ett förslag till en sådan; och i detta saknades hvarje antydan om domkapitel[2]. Visserligen blef icke förslaget lag. Men i verkligheten trädde både kapitlen som institution och de ännu kvarvarande prelaterna nästan fullständigt tillbaka vid alla förhandlingar rörande både kyrka och stat. I stället utbildade sig en ny form för kyrkorepresentation och stiftstyrelse. Biskoparna och ordinarierna[3] uppträdde antingen ensamma eller samlade vid viktigare frågors behandling kring sig några ansedda präst- eller skolmän från stiftet, vanligen stadskyrkoherdarna, som det synes med fullkomligt förbigående af kapitelinstitutionen[4]. Denna form: »biskopen och några tillskickade (efter-

---

[1] Handlingar rörande Skandinaviens historia 22 s. 368.

[2] *O. Ahnfelt:* Laurentius Petris handskrifna kyrkoordning, i Lunds Universitets Årsskrift 1892—93.

[3] Ordinarie var den vanliga beteckningen på cheferna för de många af Gustaf Vasa genom delning nyinrättade och 1557 fullt ordnade stiften. (*L. A. Anjou:* Svenska kyrkoreformationens historia III 1851, s. 1 f.). Visserligen upphörde denna delning under Erik XIV, och stiften återtogo i allmänhet sitt förra omfång; men ordinarierna, som så nedsjönko till kyrkoherdar, behöllo dock ofta titeln ordinarie och ställningen som biskops vederlike. Så t. ex. nämnes kyrkoherden i Stockholm Laurentius Gestricius vid Riksdagen i Uppsala 1564 ordinarie, vid prästmötet i Stockholm 1565 pastor (*Hildebrand* Sv. Riksdagsakter II s. 111, 133). Sammaledes pastor i Jönköping (kallas 1564 ordinarie, 1571 pastor, 1573 ordinarie o. s. v.

[4] Endast biskoparna men inga kapitulares finnes nämnda vid riksdagen i Arboga 1561, mötet i Stockholm 1562, riksdagen i Uppsala 1564. Vid prästmötet i Stockholm i april 1565 närvoro biskoparna med några kyrkoherdar, men inga kapitulares. Ej heller möta sådana i prästerskapets utlåtanden 10 mars 1566 angående fredsvilkoren mellan Sverige och Danmark och 11 mars 1566 om lagens tryckande m. m.; blott biskopar, ordinarier och stadskyrkoherdar. Jfr biskoparnas och stadsprästernas förbehåll vid ståndernas samtycke till dom öfver de anklagade rådsherrarna maj 1567, o. s. (Sv. riksdagsakter II passim). På samma vis förhåller det sig i de rent religiösa och teologiska striderna, t. ex. i biskoparnas och prästernas skrifvelse mot kalvi-

skrifna) af klerkeriet»[1] blef så bestämmande i kyrkolifvet, att åt densamma i 1571 års kyrkoordning äfven uppdrogs domkapitlens gamla funktion att välja biskop[2] (om ock med en tillsats, tydligen afsedd att gifva äfven konungens råd medbestämmanderätt).

Till sist må anmärkas, att under Erik XIV:s tid korprästerna alldeles upphörde att finnas, enligt den upplysning, som 1571 års kyrkoordning själf lämnar[3].

---

nismen 1563 (*J. Baazius:* Inventarium Ecclesiæ Sveogothorum 1642 s. 305), i den liqvoristiska striden, o. s. v. så långt jag kunnat följa akterna. Vid riksdagen i Stockholm i jan. 1569 möta biskoparna och ordinarierna. Vid erkännandet af Johan III 26 jan 1569 utfärdades en särskild försäkran af »bisperne och the förnämste prester i städerne», och de beteckna sig »Vi efterskrefne .... prelater och kyrkeherder». I de punkter, som Johan III öfversände till biskoparna i sept. 1659 och där kyrkoorganisationsfrågor behandlas, nämnes intet om domkapitel. — Att emellertid äfven under denna tid kapitelprelater och kanonici funnits, äfven om de lämnats ur räkningen i stift- och kyrkostyrelse, är säkert. Vid prästerskapets, allmogens och köpstadsmännens bevillning af Elfsborgs lösen 25 jan. 1571 nämnas en kanonicus i Vesterås, en landskyrkoherde i Skara stift som tillika är domprost, samt pastor i Jönköping som tillika är domprost i Linköping. Och följande år finna vi domprostar i flertalet stift. (Sv. Riksdagsakter passim).

[1] 1568, 20 okt. vardt »biskopomen och någrom androm af clereciet» denna fråga förehållen (Sv. Riksdagsakter), o. s. v. Jfr föreg. not.

[2] Härmed löses den omdebatterade frågan, hvad 1571 års kyrkoordning menat med »några tillskickade af klerkeriet». En annan sak är, huru denna förordning sedermera kom att tillämpas.

[3] Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686, utgifna af Riksarkivet I, s. 95. — Herdaminnenas och de handskrifna prästförteckningarnas uppgifter från 1560-talet, att den ene eller den andre beklädde ett kapitelämbete (Linköpings SB., Teol. 47, uppger, att Olavus Petri, den senare domprosten, 1566 var notarius Consistorii i Linköping, fast han ej prästvigdes förr än 1568; *Håhl:* Linköpings stifts herdaminne I s. 21 uppger, att Petrus Michaelis var decanus 1568—74 i Linköping; *Hagström:* Strengnäs stifts herdaminne I s. 228 uppger, att Ragnvaldi blef domprost 1565, o. s. v.), böra upptagas med försiktighet, då deras uppgifter i allmänhet från 1500-talet tåla vid revision. Modernt och tillförlitligt synes vara *Leinbergs* herdaminne öfver Åbo stift 1554—1640, 1903, äfven om hans notiser om Sveriges domkapitel, t. ex. s. 17 ff., äro missvisande. Som ex. på en förvänd framställning af domkapitelsutvecklingen under 1500-talet. se det eljes i allmänhet värdefulla herdaminnet af Håhl, I s. 58.

I. Kapitlens reorganisation som blandade prelatur- och prästkapitel.
(1571—1604).

1571 års kyrkoordning.

Vid början af Johan III:s regering var situationen den ofvan skildrade[1]; men den skulle snart förändras. Den ur kyrkoorganisationssynpunkt viktigaste tilldragelsen under hans regering var, när det år 1572 lyckades Laurentius Petri få sitt arbete om svenska kyrkans organisation krönt med framgång, i det att hans föregående år uppsatta kyrkoordning då antogs.

Huru ställde sig då *1571 års kyrkoordning*, Sveriges första prostestantiska kyrkolag, till domkapitelinstitutionen?

Enligt den öfverallt mötande uppfattningen sökte kyrkoordningen rekonstruera domkapitelinstitutionen. Denna uppfattning går tillbaka åtminstone till 1600-talets förra hälft[2]. Den stöder sig därpå, att i kapitlet om Kyrckior och Kyrckioskrudh[3] föreskrives, att vid hvar och en af rikets sju domkyrkor skulle åtminstone sitta efterföljande sju personer: *biskopen, biskopens official eller prost, kyrkoherden, skolmästaren, lector theologiæ, poenitentiarien och sysslomannen*, »then ock må wara Sacristan»[4]. Men ett närmre studium af kyrkoordningen väcker tvifvel om, huruvida med denna föreskrift syftades på domkapitelinstitutionens återupplifvande. Redan det, att vid uppräknandet af dessa personer intet nämnes om, att de skola utgöra ett kapitel eller öfverhufvud en kollegial för-

---

[1] Se sid. 8 f. not. 4.

[2] Laurentius Paulinus Gothus åberopar sig på kapitlens påbjudande genom 1571 års kyrkolag, i sin Forma Consistorii för ärkestiftet. Om denna se nedan. Redan vid förhandlingarna om kapitlen 1604 var denna uppfattning märkbar.

[3] Kyrkoordningar och förslag dertill för 1686, utgifna af Riksarkivet, I s. 101.

[4] Sakristanen var under medeltiden en af kapitulares, hvilken hade vård om kyrkans dyrbarheter. *Lundqvist* s. 77 f.

samling, är ägnadt att framkalla uppmärksamhet[1]. Härur kan dock ingen bestämd slutsats dragas; det s. k. 1619 års kyrkolagsförslag nämner äfvenledes i kapitlet om kyrkor och kyrkornas egendom, hvilka personer som skola sitta vid domkyrkan, utan omnämnande af deras kapitularställning, ehuru där otvifvelaktigt kapitelpersonerna åsyftas[2]. Men viktigare är, att domkapitelinstitutionen öfverhufvud ej omnämnes eller förutsättes i kyrkoordningen. Och den saknas på sådana punkter, där det synes ha varit mycket svårt att undgå dess nämnande, om författaren velat räkna med dess existens. Detta synes tydligast, om man jämför 1571 års kyrkoordning med de närmast följande. Af särskild betydelse är därvid, att professor *H. Lundström* återfunnit och påpekat 1608 års kyrkolagsförslag[3]. Dettas utseende — 1571 års tryckta kyrkoordning med handskrifna ändringar och tillägg — gör det särskildt lätt att observera, när nya tankar eller ordningar föras fram. Äfven jämförelsen med 1575 års Nova Ordinatia och 1619 års kyrkolagsförslag är upplysande. Till alla dessa kyrkoordningar återkomma vi senare. Redan här må emellertid ett par jämförelser andragas.

1) 1571 års ordning uppräknar blott, hvilka personer som skola sitta vid domkyrkan; 1575 angifvas de personer vid domkyrkan, som skola vara biskopen till hjälp, och om en af dem (decanus) säges uttryckligen, att han skall vara notarie i kapitlet; 1608 angifver de personer, som skola brukas vid domkyrkorna (märk den afsiktliga ändringen af ord!). 2) 1571 föreskrifver om prästutnämning, att församlingen presenterar en kandidat för biskopen, som pröfvar och eventuellt utnämner honom; 1608 och 1619 tillägga, att i vissa uppräknade fall skall den föreslagne gå till »oss» (Kongl. Mjt)[4] för konfirmation, sedan han valts af församlingen och pröfvats af *biskopen och kapitlet* (i 1571 års ordning saknas sålunda alldeles denna kapitlets gamla pröfvorätt bredvid

---

[1] Observationen har ock gjorts af *Anjou* s. 196: »att desse skulle . . . deltaga i biskopens stiftsvård, säges icke», och *O. Ahnfelt* i Tidskrift för Teologi 1893: utgångspunkten för en reorganisation är gifven först i 1571 års k. o., ehuru kollegial samverkan ej framträder i lagstadgad form.

[2] Dock icke enbart, se nedan.

[3] *H. Lundström:* Laurentius Paulinus Gothus II 1893 s. 133 ff. Förslaget finnes i Stockholms K. B., v. Engeströmska samlingen, osign. qvartvolym.

[4] Märk den officiella formen för de handskrifna tilläggen i 1608 års förslag!

biskopen). 3) I fråga om visitationer föreskrifves 1571, att om biskopen har förfall, må han skicka sin prost »samt med några andra goda män, som denna saken uträtta»; 1608 föreskrifves om samma sak, att biskopen må skicka sin prost »samt med några andra goda män af kapitlet med häradsprosten»; 1619: »må han utskicka några goda män af kapitlet med häradsprosten»; (här framträder kanske tydligast, huru 1571 års ordning medvetet undviker att räkna med några kapitulares). 4) Om biskopsval föreskrifver 1571 blott, att val skall anställas af det ofvan omtalade valkollegiet; 1575 bestämmer, att när någon biskop är affallen, skola Cappitulares skrifwa till öfverheten och begära någon annan igen. 5) 1571 har nästan liklydande föreskrift som 1608 och 1619 i fråga om sysslomannens redovisningsskyldighet; men i den förstnämnda talas bl. a. om, att därest brist i ett eller annat afseende förefinnes vid en domkyrka, så skall sysslomannen i tid underrätta biskopen, för att öfverheten må hjälpa; i de senare föreskrifves i ty fall, att sysslomannen skall hafva kapitlets vittnesbörd och sedan få öfverhetens hjälp. 6) Ej ens i fråga om kyrkotuktens handhafvande vet 1571 års ordning något om kapitlet; i svårare fall må ordinarii själfva beställa om dessa saker eller ock »i sin stad förordinera (såsom mångenstädes sker) några besynnerliga personer, som slikt uträtta». Enligt 1608 och 1619 års förslag skall »Ordinarius antingen själf, eller i sin stad förordna vid hvar domkyrka en gudfruktig, skicklig och förfaren man . . . af Capitels personerna».[1] — Man må vid ofvannämnda jämförelser ock ihågkomma, hvilken ytterligt obetydlig roll domkapitlen dock ännu 1619 hade emot några årtionden senare; deras omnämnande i förslagen 1608 och 1619 var visserligen begränsadt till det minsta möjliga.

Det anförda må vara nog för att visa, hurusom på ingen punkt, där man kunde hafva skäl att vänta kapitlet omnämndt, hänsyn till detsamma är taget i 1571 års kyrkoordning. Af detta faktum, jämfördt med det ofvannämnda uppräknandet af de sju personerna vid domkyrkorna, kunna vi icke draga någon annan slutsats än denna: Laurentius Petri afsåg med sin kyrkoordning ej att rekonstruera domkapitelinstitutionen utan att medvetet, om

[1] Här förtjänar ock att till jämförelse andragas den Stadga angående messan m. m., som Johan III på herredagen i Stockholm 1574 dref igenom, och där det föreskrifves, att präst som felar skall vara förfallen till det straff, som biskopen och kapitlet i hans stift pålägger honom. Om stadgan, se *O. Ahnfelt:* Bidrag till svenska kyrkans historia i 16:e århundradet, Lund 1894.

ock blott indirekt, upplösa densamma genom att ignorera den och så undanskjuta den från alla de områden, där den ännu under Gustaf Vasas tid behållit en rest af sitt fordna inflytande. I stället lät kyrkolagsförfattaren domkapitlen flyta ut i vissa bestämda ämbeten, hvilka mellan sig fördelade de nödvändiga syssslorna vid domkyrkan och de nya uppgifter, som började växa fram för den lutherska kyrkan (kyrkotukt och skolundervisning), men hvilka ej bildade någon kollegial institution och sålunda ej heller någon stiftstyrelse vid sidan af biskopen, hvilken sistnämnde hos sig samlade all stiftstyrelsemakten. 1571 års kyrkoordning utgör sålunda i detta afseende närmast slutakten af den utveckling, som heter de svenska prelaturkapitlens upplösning, ej begynnelseakten till en ny historia[1]. Och knappast torde det lida något tvifvel, att om kyrkoordningen fått förblifva bestämmande för Sveriges protestantiska kyrkoutveckling utan störande inflytelser från annat håll, resultatet skulle blifvit det samma i Sverige (Finland) som i andra lutherska länder, närmast Danmark-Norge: domkapitelinstitutionens upphörande[2].

Johan III och domkapitlen.

Vid granskningen af, huru förhålllandena faktiskt gestaltade sig, visar sig emellertid den öfverraskande iakttagelsen, att från omkr. 1572 de svenska domkapitlen åter börja få en märkbar tillvaro, ehuru visserligen ej på basis af de personer, som enligt kyrkolagen skulle sitta vid domkyrkorna. Till det kyrkomöte, som skulle antaga denna lag, kallade Johan III biskoparna samt med domprostarna och de förnämsta af klerkeriet i hvart stift[3]; och i mötesbeslutet uppräknas 33 capitulares, professorer, skolmästare och kyrko-

---

[1] Vid författandet af öfversikten i domkap. kommitténs betänkande hade jag ej tillräckligt pröfvat denna uppfattning för att kunna framlägga den; ej heller syntes där vara rätta platsen för en ny hypotes, då skäl ej kunde där gifvas; utan fick framställningen följa allfartsvägen.

[2] Om de ur kyrklig synpunkt värdelösa rester af domkapitelinstitutionen, hvilka ännu finnas kvar i Preussen och Sachsen, se *Hauck*: art. Kapitel, RE[3] X.

[3] *Hildebrand:* Sv. Riksdagsakter II s. 434. Märk framskjutandet af domprostarna i jämförelse med föregående årtionde! — Domprostbefattningen i Åbo, som stått obesatt sedan 1547, upplifvades af Johan III omkr. 1568, då den förenades med kyrkoherdebefattningen; *Leinberg* a. a. s. 30. Likaså insattes domprost i Skara omkr. 1571, *Warholm* a. a. s. 51. Äfven synes domprostbefattningen i Vesterås ha legat nere under Erik XIV och upplifvades o. 1571, *J. F. Muncktell:* Westerås stifts herdaminne I s. 75. Likaså i Vexiö.

herdar. Om man särskiljer kapitulares och de tre andra kategorierna, bestodo de förra dock blott af några domprostar; och i acta synodica 18 aug. 1572, hvilka behandla olika slag af koncilier eller synoder, den plats, där framdeles den teoretiska och bibliska motiveringen för domkapitlens berättigande plägade inskjutas[1], nämnes intet om dessa. Men år 1573 finna vi kapitlet nämndt vid biskopens sida som den naturliga representanten och styrelsen för stiftet. Till riksdagen i Stockholm 1573 kallade Johan III biskoparna i de olika stiften »med några beskedliga män af kapitlet»[2]. Redan 5 juli 1572 hade och Johan III skrifvit till Skara om ekonomiska förmåner för biskopen och Skara kapitel[3]. Den 14 nov. 1573 skrifver konungen ett nytt bref om frihet från gärder[4], hvilket har följande upplysande passus: »klerkeriet, som medh Biskopen uti Scara stift äro förordnade i Kapitel till att förhöra saker och ärenden» etc. — I ett kungabref till Vesterås 26 nov. 1572[5] få vi upplysning om, hvilka personer som funnos vid domkyrkan i Vesterås; de voro biskopen, domprosten, skolmästaren, kyrkoherden, M. Peder Johannis predikant ibid., och sysslomannen (alltså ej den af 1571 års lag påbjudna anordningen). Att dessa utgjorde kapitlet säges ej, men ligger af andra skäl nära till hands att antaga. Och att kapitlet i Vesterås vid denna tid åter framträdt som stiftstyrelse, visar en synodalakt från omkr. 1573, däri det talas om »præpositi bref om biskopens och capituli befallningar», som ej få bortslarfvas[6]. — Samma dag som kungabrefvet till Ves-

[1] Jfr Laur. Paulinus Gothus' tal vid tillträdet som ärkebiskop 21 sept. 1637, hvilket handlar om kyrkans organisation och verksamhet; där finnes en vidlyftig afdelning om consistorium, och domkapitlen införas som ett fjärde slag af synoder bredvid diœcesan-, provinsial- och nationalsynoder.; deras anordning genom apostlarna uppvisas utförligt. — Jfr äfven kyrkolagsförslagen från 1600-talet; se nedan.

[2] Sv. Riksdagsakter II s. 472 f.

[3] Original i Skara domk. arkiv, Kungabref E. I: 1; Afskrift bl. a. i den volym, som bl. a. innehåller 1608 års kyrkolagsförslag, K. B. Biskop Jacob samt med kapitulares i Skara må njuta och behålla den tionde, som faller vid deras annexer, och domkyrkornas personer (alltså ej identiska med kapitulares) må behålla de socknar på bygden där omkring sig till hjälp, som de haft i salig kung Gustafs tid.

[4] Afskrift som föreg.

[5] By sockens kyrkoarkiv I: 1, i Uppsala landsarkiv; jfr Kungl. bref och resolutioner om prästrättigheter etc., Vesterås DA.

[6] Sv. Riksdagsakter II s. 448. — Det ofvannämnda beslutet vid herredagen i Stockholm 1574 undertecknades bl. a. af biskop, domprost och pastor från Vesterås; *A. Westén:* Sv. Kongl. Hof-Clereciets Historia I s. 123. — Man observere det i stadgan gjorda omnämnandet af kapitlet, se ofvan s. 12.

terås (26 nov. 1572) utfärdade Johan III en ordning på alla kyrkors och klerkeriets underhåll i Uppsala stift[1]. Der möta vi för Upsala stad ärkebiskopen, kyrkoherden, skolmästaren, sysslomannen samt alla fyra professorerna vid det nyupplifvade universitetet[2]. Af dessa hade ärkebiskopen, domprosten, (som i kungabrefvet saknas; han kom ock snart att sammanfalla med kyrkoherden), kyrkoherden[3], skolmästaren och tre af professorerna underskrifvit Uppsala kyrkomötes beslut 22 aug. 1572[4]. Här torde vi hafva en förteckning på domkapitlet i Uppsala, när det åter började få betydelse. — I Åbo sutto från början af Johan III:s regering i allmänhet i kapitlet biskopen, domprosten, skolrektorn, kyrkoherden och sysslomannen[5].

Ytterligare exempel följa nedan. Det sagda må här vara nog för att visa, att samtidigt med 1571 års kyrkoordning började en strömning i rakt motsatt riktning, en sträfvan att föra fram kapitelinstitutionen till inflytande, hvarvid de af kyrkoordningen föreskrifna ämbetena vid domkyrkorna delvis kunde tagas i anspråk vid reorganisationen, äfven om kapitelformen ingenstädes helt anslöt sig härtill utan i allmänhet visade ytterst osäkra och vaga former[6]. En

---

[1] Linköpings SB., Ecclesiast. saml. T. 67.

[2] De äro rektor Laurentius Petri Gothus samt Petrus Jonæ, Olaus Luth och Petrus Benedicti. — *C. Annerstedt:* Uppsala Universitets historia I 1877 s. 61 f. säger visserligen, att han icke funnit Petrus Jonæ före nov. 1673, och att om han förut varit lärare, måste han haft en underordnad plats. Detta var dock ej fallet, som synes af här meddelade bref.

[3] Domprost var Ericus Nicolai, kyrkoherde Joachimus Olai. *J. E. Fant* och *A. T. Låstbom:* Upsala ärkestifts herdaminne, känner ej till någondera af dessa, hvarken i förteckningen på domprostar och kyrkoherdar i Uppsala eller eljes. Äfven *Anjou* a. a. III s. 5 uppger oriktigt, att 1573 i Uppsala saknades domprost. — 1575 finnes blott kyrkoherden Joachimus, ej domprost, Sv. Riksdagsakter II 522 ff.

[4] Sv. Riksdagsakter II s. 441 f. Jfr kopian af riksdagsbeslutet i Linköpings SB., Teol. 46.

[5] *Leinberg* a. a. s. 19.

[6] Än alla stiftstadens präster, än blott biskop och domprost (kyrkoherde) förstärkta med skolrektorer och ofta sysslomannen, än som i Uppsala jämte dessa professorerna, än åter (kanske vanligast) under kompromiss med formerna från närmast föregående tid biskop, domprost, (skolrektor) och ett antal kyrkoherdar. Jfr det ofvannämnda brefvet till Skara 14 nov. 1573. Då biskop och kapitulares kallades till riksdagen 1573, kommo från de flesta stift biskop, domprost och landskyrkoherdar, Sv. Riksdagsakter II s. 474 ff. Vid riksdagen i Stockholm 1574, vid ärkebiskopvalet, möta åter blott biskopar och landskyrkoherdar (utom från Stockholm och Uppsala); Sv. Riksdagsakter II s. 496 f.

förmodan om orsaken till denna utvecklingsgång synes ligga nära till hands; för Johan III med hans kärlek till ärevördiga katolska traditioner ock institutioner och intresse för kultisk rikedom tedde sig de ännu åtminstone formellt kvarlefvande domkapitlen som en stiftstyrelseform, hvilken borde både ekonomiskt och moraliskt stödjas och betonas för att bevaras åt Sverige. Så skötos genom hans inflytande, så snart han kände sig fast på tronen, kapitlen allt mera fram. Denna förmodan stärkes än mera genom det sätt, hvarpå Johan inom kort, tydligen pådrifven af kapitlens vaga former, sökte rekonstruera och fast ordna institutionen.

Johan hade aldrig dolt, att han i åtskilligt var missnöjd med 1571 års kyrkoordning. Men dennas auktoritet var allt för stor för att han skulle våga upphäfva den. Han valde formen att »komplettera» densamma genom en ny kyrkoordning »*Nova ordinantia*» 1575[1]. I dennas 12:e artikel »Om Kyrkionas Personer» upptog han frågan om domkapitlen på så vis, att han formellt anknöt till 1571:s uppräkning af sju personer vid domkyrkorna, men med ändring af sysslorna och med uttryckligt angifvande af, att personerna i fråga bildade ett kapitel, som skulle stå vid biskopens sida som hans hjälp. De sju kapitulares skulle enligt Nova ordinantia vara följande lärde män, som äro prästmän: *biskop*, *domprost*, *decanus* (som skall hafva uppseende med alla skolor i stiftet och examinera ordinandos samt vara Notarius Ecclesiæ, som skall anteckna hvad som i kapitlet eller eljes kan vara handladt, och hvarom biskopen och kapitlet kan blifva åtfrågadt), *archidiaconus* (som må vara lector theologiæ och pœnitentiarus publicus), *pastor*, *skolmästare* och *oeconomus*. Jämte sina särskilda officia skola dessa hafva tid att predika i domkyrkan, och deras kapellaner skola dagligen sjunga i domkyrkan aftonsång och ottesång. — Äfven annorstädes i ordinantian omnämnes kapitlet och dess uppgifter (jfr ofvan s. 11 f.).

Det intressanta är här, att Johan III uppenbarligen sökte återupplifva de gamla prelaturerna från medeltiden, alltså bevara den svenska kapitelinstitutionens historiska kontinuitet; och då han ej kunde förbigå de ämbeten, som 1571 års ordning påbjudit vid domkyrkorna, sökte han så långt möjligt instufva dessa under de gamla ärevördiga prelaturnamnen. Så får archidiakonen öfvertaga de uppgifter för undervisning och kyrkotukt, som den nya tiden

[1] Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686 I s. 181 ff.

kräfde[1]; dekanen fick jämte sina och archipresbyterns medeltida uppgifter äfven den syssla som kapitelnotarie, hvilken med kapitlets nyorganisation som en ansvarig institution i det moderna Sverige visade sig nödvändig. I hans inspektorat öfver alla skolor och examination af prästkandidater låg för öfrigt en stark begränsning till kapitlets favör af den biskopliga makten i stiftet. Domprosten, skolmästaren och œconomus hade ju ock tradition från katolska domkapitlet[2]; äfven stadskyrkoherdens plats i detsamma var i analogi med institutionens äldsta former. — Betoningen af kapitlets med det gamla katolska besläktade kultiska karaktär framträder ock i den uttryckliga bestämmelsen, att alla kapitulares skulle vara prästmän, att de skulle medverka vid domkyrkans gudstjänster och därför aflönas med prebenden, samt att de skulle låta sina prebendekapellaner dagligen sjunga i domkyrkan. — Slutligen må som häntydande på, att 1575 års ordinantia (ej 1571 års kyrkoordning) äfven af de samtida uppfattades som återställande domkapitlen och detta väsentligen i deras form af prelaturkapitel, anföras biskoparnas »bevillning» till ordinantian 10 sept. 1583[3], i hvilken de, sedan de lofvat rikare smycka kyrka och gudstjänst och åter hålla mässa, äfven förplikta sig »att hålla caniker och andra förordnade vid domkyrkorna och i städerna därtill, att de besitta kyrkornas hus och gårdar»; samt formuleringarna i flere officiella skrifvelser från prästerståndet under Johans senare år[4], där ingressen lyder: »Vi underskrifne biskopar, prelater och präster», och

---

[1] Upptagandet af namnet archidiaconus i ett protestantiskt domkapitel behöfde ej verka stötande; Johan III hade här på närmaste håll ett föredöme, i Lunds domkapitel. Se *O. Ahnfelt:* Om revisionen af Lunds domkapitels statuter efter reformationen, s. 301 ff.

[2] Sysslomannen blef nu med nödvändighet präst och medverkade vid gudstjänsten, alltså en kultida uppgift, se nedan. Äfven skolmästaren fick sin prästerliga uppgift och sitt prebende; se t. ex. Johan III:s bref 3 juli 1588 till capitulares i Linköping, att skolmästaren skall bättre sköta gudstjänsten i sin församling, om han elies vill behålla socknen. Linköpings Domk. Arkiv, Kungl. bref.

[3] *S. P. Bexell* m. fl.: Bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnas historia 1835 s. 13 ff.

[4] Prästerståndets förnyelse af sitt samtycke till liturgien 1582, Sv. Riksdagsakter II s. 639; prästerskapets förklaring med afseende på de anklagade rådsherrarne 7 mars 1590 (a. a. s. 917): arfföreningen 7 mars 1590 (a. a. s. 932 ff.); m. fl. Se vidare nedan.

där en granskning af underskrifterna ger vid handen, att prelater är detsamma som kapitulares[1].

Johan III:s katoliserande tendenser brakte hela den svenska kyrkoreformationen i fara och framkallade upprifvande inre strider; men i desamma lågo ock något berättigadt gömdt. Johan hade en viss känsel för, att reformationen krossade mycket, som kunnat och bort bevaras äfven på luthersk mark. Detta har sannolikt bl. a. fört honom till att söka återställa de svenska domkapitlen på deras historiska grund, under det att denna institution rundt om gick sin upplösning till mötes. Han gaf därmed den svenska kyrkan en gåfva af ovärdelig betydelse: ett för henne säreget styrelseorgan, hvilket rätt utveckladt snart skulle komma att väsentligen underlätta hennes storartade arbete på hela folkets andliga och kulturella lyftning.

Det skulle ock komma att blifva 1575 års föreskrifter, som mera än 1571:s inverkade på kapitlens utgestaltning, äfven man sedermera af lätt förklarliga skäl ej åberopade Johans ordning utan Laurentius Petris. Men visserligen kunde ej Johan III genast eller helt få sin organisation genomförd. I hertigdömet, som omfattade bl. a. *Strengnäs* stift, synes äfven i detta afseende motståndet ha varit starkast. Så vidt man kan se, har kapitelinstitutionen där ej i någon form nyorganiserats eller tillmätts betydelse under de första åren efter ordinantian[2]. Men då kampen för Johans liturgi från början af 1580-talet blef mera systematisk[3], synes hertig Karl ha funnit vikten af att som stöd gent emot denna hafva en kollegial stiftstyrelse med myndighet. Den 11 sept. 1582 föreskref Karl, att Henrik Gadolenus[4] samt kapitlet i Strengnäs skulle taga hand om de tvistliga frågor, som dittills tillhört biskopsämbetet[5]. Mot slutet af 1580-talet började Strengnäs

---

[1] Att den kyrkoordning, som af prästerskapet i Väster-Norrlanden antogs 1576 (tryckt hos *Hambræus'* Pastoralkurs 1804—1809, V s. 146 ff.), vid sina utförliga föreskrifter om kyrkotukt intet nämner om vädjan till kapitlet, är naturligt.

[2] Jfr saknaden af hänvisning till kapitlet i de talrika brefven från hertig Karl vid denna tid, Kungabref Strengnäs DA.

[3] *Cl. Annerstedt:* Olaus Martini 1904 s. 14.

[4] F. d. professor i Uppsala; hade flytt till Karl och fått Bålinge pastorat samt blef Karls hjälpare i stället för den svage biskopen Nils; vi återkomma till honom.

[5] *K. Henning:* Strengnäs stift under den liturgiska striden 1893 s. 33. not 2. — Redan 1579 fanns en poenitentiarie vid domkyrkan, enligt hertig Karls bref af den 19 sept 1579, Kungabref Strengnäs DA.

kapitel tydligt framträda med aktiv verksamhet. År 1586 erhöll det lagstadgad skyldighet att deltaga i stiftstyrelsen[1]. År 1588 tillsade hertig Karl det sitt särskilda bistånd och råd[2]. Och när Strengnäs kapitel så framträde, betonades genast starkt den protestantiska tanke, som vi funnit flere gånger ge sig uttryck: kapitlets nära sammanhang med luthersk skolundervisning ock folkfostran. Hertig Karl sökte rikta dess nit på skolorna. 1584 tillsatte han ej blott skolmästare (Erik Andreæ) utan äfven theol. lektor (den bekante Melartopæus); och vid dess framträdande i samband med Uppsala möte var det det enda kapitlet med två lärare, under det att dess andra prelater blott utgjorde tre. Kapitlet bestod nämligen då af pastor et poenitentiarius, oeconomus, rector scholæ och lector theologiæ[3]. Och denna sammansättning bibehöll sig tills vidare, blott att pastor efter 1593 fick præpositustiteln och kyrkoherden i Fogdö möjligen fick säte i kapitlet som decanus.[4]

Äfven för öfriga domkapitel blef liturgiska striden af betydelse. De många handlingarna från densamma visa tydligt, hurusom under dess gång och i densamma kapitlen allt mera skjutas fram till betydelse[5]. Och när striden äntligen afgjordes genom Uppsala

[1] *Henning* s. 25; jfr ock särskildt besluten på Örebro möte 1586: »Ecclesiastike Stadgar för Sörmland 1586», afskrift i *Haqvin Spegels* manuskriptsamling Uppsala DA I. IV: 1.

[2] Karls skrifvelse 12 mars 1588, Kungabref Strengnäs DA.

[3] Uppsala mötes beslut af år 1593, aftryck efter 1593 års tryckta upplaga Lund 1868 s. 115. Denna urkund, som i verkligheten utgafs först 1594, har sammanfört såväl de ursprungliga undertecknarna vid mötet som dem, hvilka sedermera underskrefvo bekräftelserna, samt ordnat dem med kapitulares som särskild grupp. Såsom samtida är den synnerligen värdefull; men den gifver ej ensam en riktig bild af kapitlens verkliga form vid denna tid utan måste på hvarje punkt jämföras med förteckningen på vid mötet närvarande samt framför allt med själfva originalunderskrifterna i de olika stiften (tryckta i Sv. Riksdagsakter III). Detta synes ur synpunkten af domkapitlens sammansättning ej hafva skett; jfr. t. ex. uppgifterna hos *Anjou:* Svenska kyrkans historia ifrån Uppsala möte 1 s. 105.

[4] Gadolenus synes under biskopsvakansen 1586—92 ha fungerat som och fått titeln domprost bredvid stadens kyrkoherde Ragnvaldi; efter Gadolenus' död 1593 torde titeln ha öfverflyttats till kyrkoherden; härom mera i ett annat sammanhang, liksom om dekanatet.

[5] Jfr särskildt de många akta i Linköpings SB. Scripta Antilithurgica, T. 137, t. ex. biskop Martini Gestricii och domkapitlets i Linköping utlåtande om liturgien febr. 1577 (förut hade lärda män men ej kapitlet som institution yttrat sig i sådana frågor). Ett annat exempel är brefväxlingen mellan Strengnäs och

möte 1593, spelade kapitulares som kår vid detta möte en roll, som de ej haft sedan reformationens inbrott. Äfven deltogo de som korporationer i de biskopsval, som då förrättades[1]. Så skarpt som möjligt framträdde uppfattningen om kapitelinstitutionens gagn för kyrkan i meniga prästerskapets besvär, framställda på mötet i Uppsala 1593[2]. Här begärdes bl. a. (n. 9), att biskoparna med kapitlets goda råd och samtycke må insätta tjänliga personer till kyrko- och skolämbetena; (n. 10) att ordinarii med några af deras kapitel må vid tjänliga tillfällen sammankomma till möte; (n. 16) att oeconomus vid domkyrkan må vara prästman och af biskop och kapitlet tillsättas; (27) att kapitlet skall hafva viss domsrätt o. s. v.; ständigt nämnas biskop och kapitel tillsammans. Likaså uppsatte riksrådet i förslag till Sigismunds försäkran till prästerskapet dec. 1593[3], att klerkeriet med kapitlet skall hafva makt att välja biskop, och att biskoparna blott med hela kapitlets vetskap och samtycke må tillsätta präster och lärare, »på det vi må vara försäkrade, att därmed må rättvisligen tillgå». Samma förslag men med kapitlets valrätt minskad till rätt att sätta tre på förslag möter i febr. 1594[4]. Där stadgas ock om kapitlets andliga domsrätt. Ett annat bevis för, att kapitlen nu kommit till en fast ordning och position, är att från tiden kort efter 1593 ordnade, ännu bevarade kapitelprotokoll förekomma[5].

Uppsala domkapitel i januari och juni 1589, tryckt hos *Ch. Nettelbladt:* Schwedische Bibliothec IV s. 90 ff, originalbref hos *H. Lundström:* Undersökningar och aktstycken 1898 s. 66 ff. — Redan 1587 hade i öfverenskommelse mellan Hertig Karl och Johan III bestämts, att vid val af biskop i Strengnäs ärkebiskop, ärkekapitlet och prästerskapet i Strengnäs stift skulle uppsätta tre på förslag, af hvilka konungen utnämnde en. Här tillmätes alltså ärkekapitlet den betydelse, att det skall representera rikets intresse vid det viktiga biskopsvalet gent emot hertigdömets särintressen. Att observera är ock rätten för ett kapitel som institution att deltaga i ett biskopsval. Däremot stadfästes i konstitutionerna om de kungliga och furstliga rättigheterna 13 febr. 1587 biskopens makt att ensam tillsätta präster och lärare (om förhandlingarna i Vadstena 1587 och öfverenskommelsen, se Sv. Riksdagsakter II s. 721 ff.)

[1] Sv. Riksdagsakter III s. 70 f.

[2] Sv. Riksdagsakter III s. 99 ff.

[3] Sv. Riksdagsakter III s. 221 ff.

[4] Beträffande den omtvistade frågan, huruvida denna försäkran någonsin blef mera än ett förslag, se *E. Hildebrand* i Sv. Riksdagsakter III s. 421, som förnekar frågan.

[5] Uppsala bevarade kapitelprotokoll börja med 1593, Vesterås med 1595, Stockholms med 1595 och Linköpings med 1600.

Kapitelprelaturerna 1593 ff.

Af namnunderteckningarna i samband med Uppsala möte framgår ock, att kapitlen redan öfverallt i sin sammansättning nått den utveckling, som de öfverhufvud skulle nå på basis af Johans ordinantia. Det må därför vara lämpligt att här öfverblicka samtliga kapitels utseende 1593 ff; det är första gången efter reformationen som en sådan öfversikt låter sig fullständigt göras.

Om *Strengnäs'* kapitel är redan taladt. I *Uppsala* hade kapitlet från Johan III:s regering kommit att bestå af (stundom) domprosten, kyrkoherden, skolrektorn, sysslomannen och de få lektorerna (professorna) vid collegiet (universitetet). Af dessa voro vid Uppsala möte en, Mathias Andreæ, poenitentiarie,[1] en annan dekan. Men kort före Uppsala möte fick kapitlet stark tillökning, i det att de fyra professorer, som öfverflyttade till universitetet från Stockholms kollegium, äfven togo plats i kapitlet. Och kort efter mötet tillkom ännu en professor, Laurentius Paulinus Gothus, som ock blef kapitularis. Till några af dessa nyankomna, hvilka alla (utom Paulinus) som »capitulares upsalienses» bevistade mötet, förlades kort efteråt officiellt i samband med hertig Karls återupprättande af Uppsala Universitet 1 aug. 1593[2] de af Johan III påbjudna särskilda ämbetena, nämligen så, att förste theol. professor Nicolaus Olai Botniensis blef præpositus, 2 theol. prof. Petrus Chenicius poenitentiarie och 3 theol. professorn Jacobus Erici decanus[3]. Häri låg naturligen en anvisning om, hvilka bland professorerna, som voro skyldiga att deltaga i kapitelgöromålen; men seden bibehöll sig att vid viktigare tillfällen samtliga professorer eller någon filosofie lika väl som teologie professor uppträdde som kapitulares. Vid försäkran till Sigismund 1594 möta så sex professorer, däribland prost, poenitentiare och dekan, vidare pastor, rector scholæ, sysslomannen och »olim poenitentiarius»[4]. Den 1 mars 1594 reste ärkebiskopen med tre

---

[1] Vid bekräftelsen af Nova Ordinantia 22 mars 1575 nämnes redan en af lektorerna poenitentiarius publicus; bekräftelsen är underskrifven från Uppsala af pastor och de fyra lektorerna (Sv. Riksdagsakter II s. 523).

[2] *C. A. Cornelius:* Några bidrag till Uppsala Teologiska Fakultets historia II 1874 s. 3; fundationsbrefvet tryckt hos *Annerstedt:* Upsala Universitets historia, Bihang I s. 24 f.

[3] På så vis förklaras motsägelsen mellan underskrifterna på själfva mötesbeslutet och förteckningen på närvarande å ena sidan, det tryckta mötesbeslutet å den andra; när det senare redigerades, var ändringen skedd.

[4] Sv. Riksdagsakter III s. 339.

kapitulares till Stockholm; bland dem var phil. professorn Ericus Jacobi.[1] 18 febr. år 1595 sammanträdde i Uppsala åtskilliga biskopar jämte Uppsala domkapitel; sekreterare var då Paulinus Gothus, professor i logik (eller astronomi)[2]. — Vid detta möte bestämdes för öfrigt, att de tre teol. professorna skulle undervisa vid katedralskolan, domprosten i bibeln, poenitentiarien i katekes och dekanen i grekiska eller filosofi. — Under hela de långa och invecklade förhandlingarna med hertig Karl och brytningarna med ärkebiskopen 1595—1598 uppträdde alla professorerna som kapitulares[3]. 1601 inneslöt kapitlet alla professorerna.[4] Den 12 okt. 1601 blef t. o. m. astronom. professorn Anthelius decanus.[5] De mest framträdande och så att säga i hvardagslag arbetande kapitelmedlemmarna voro dock de teol. professorerna. Sedan dekanen Jacobus Erici blifvit poenitentiarie och slutligen 1599 domprost, valdes »collectis . . . Senatus Academici votis» Paulinus Gothus till poenitentiarie[6]; dessa bägge möta vi under de närmaste åren som biskopens flitigaste medhjälpare i kapitelsaker[7]. — Ett professorskollegium med tillökning af pastor, skolmästare och syssloman[8] och med fleres undervisningsskyldighet i katedralskolan — sådant var Uppsalakapitlet, alltså redan nu på väg att

[1] Uppsala Domk. protokoll för denna dag.

[2] Domkap. prot. för denna dag; jfr. *H. Lundström:* Laurentius Paulinus Gothus I s. 46 ff.

[3] *Lundström* I s. 50 ff.

[4] *Annerstedt:* Olaus Martini s. 57.

[5] Uppsala domkap. prot. Senast 1605 fick åter astronomien egen från decanus skild professur; *Annerstedt:* Uppsala Universitets historia I s. 104. — Annerstedt säger ock sid. 106: »Mellan domkapitel och konsistorium (akad.) rådde just ingen skilnad . . . Kapitlets protokoll äro därför ock det akademiska konsistoriets».

[6] *Lundström* I s. 75.

[7] I Vexiö gymnasiebibliotek Qv. 25 finns afskrift af ett bref från Uppsala domkapitel 6 aug. 1603, underskrifvet af ärkebiskopen och de två ofvannämnda. De samma möta vid en inventarievisitation i Öster-Våla 20 maj 1603, vid en husesyn i Huddunge 21 juli 1603, som undertecknare af en inventarieförteckning i Wester Löfsta 23 juli 1603 o. s. v. (se respektive kyrkoarkiv, afdeln. L : I : 1, i Landsarkivet, Uppsala). Vid bevittnandet af ett jordbyte i Sigtuna 17 okt. 1602 möta vi ock dessa bägge samt math. prof. Ericus Thomæ Medolerus (Liber ecclesiæ Siggetunensium 1596, Landsarkivet Uppsala). — Denna anteckning bekräftar *Annerstedts* hypotes om Medolerus a. a. s. 103 ff.)

[8] Sysslomannen tjänstgjorde tillika som präst vid domkyrkan; så beslöts i domkapitlet 6 juni 1595, att han skulle vara förpliktad predika alla sön- och helgdagsaftnar; domkap. prot.

som lärarekapitel afvika från den ordinarie kapitelformen, om ock under formellt tillgodoseende af de genom Johan III påbjudna prelaturerna.

I intet stift synes kapitelorganisationen så fort ha slutit sig till ordinantian som i *Vesterås*. Ett kungligt bref af 13 okt. 1584 om kapitulares' underhåll uppräknar biskopen, præpositus, kyrkoherden, skolmästaren, dekanen och poenitentiarien[1]. Här är Nova ordinantias ordning fullt genomförd, blott att beteckningen poenitentiarie segrat öfver archidiaconus och att sysslomannen fattas. Men han skulle snart möta i kapitlet. Vid tiden för Uppsala möte var redan så förhållandet, ehuru oeconomus ej var närvarande vid mötet och ej återfinnes bland bekräftelseurkundens undertecknare; han hörde till de många, som först kommo med i det tryckta mötesbeslutet. Måhända var alltså Vesteråskapitlet det enda, som då fullständigt motsvarade Johans ordning, enär dekanen tydligen blott tillfälligtvis fattades och snart åter möter som självständig prelatur[2]. När domkapitlets protokoll börja (26 mars 1595), är det dekanen Joh. Benedicti, som för protokollen. Och i hertig Karls bref 30 okt. 1595 till Vesterås domkyrka och dess kapitel[3] uppräknas biskop, domprost, decanus, kyrkoherde, skolmästare, poenitentiarie, syssloman, predikant vid hospitalet (= concionator pauperum) och några kyrkoherdar. Om dessa sistnämnda skall senare blifva tal; här må vara nog att påpeka, att samtliga af Johan påbjudna prelaturer fortfarande existerade som självständiga i Vesterås. Så för-

---

[1] Kungl. bref och resolutioner etc. Vesterås DA. — Att observera är, att i detta bref personerna namngifvas och att sålunda ej blott konstruktion föreligger öfver, huru vid Vesterås domkyrka borde vara. — Redan 1577 har en förklaring angående liturgien undertecknats af poenitentiarius Arosiensis (Sv. Riksdagsakter II s. 560).

[2] Förteckningen öfver vid mötet närvarande upptager biskop Olaus Stephani, prosten Jonas, pastor Andreas, poenitentiarien Stephanus och rektorn Joh. Benedicti. Det tryckta mötesbeslutet upptager som kapitulares utom dessa oeconomus Jacobus Andreæ. Af bekräftelseurkunden finnas två exemplar, ett i Vesterås DA. utan kapitulares, ett i Uppsala UB. med en särskild rad för præpositus, pastor, poenitentiarius och ett sigill med H. B. Här är tydligen fråga om en kapitular; H. B. kan ock vara initialerna till Johannes Benedicti. Vid ständernas svar i Söderköping 17 okt. 1595 finnes bland Vesterås kapitelmän ***dekanen*** Joannes Benedicti. Redan 17 juni 1595 finnes bland dem, hvilka anmält sig till köp af det tryckta koncilariebeslutet, dekanen Joh. Benedicti (Vesterås domk. prot. för denna dag). En annan var då rektor.

[3] Läroverksbibliotekets arkiv Vesterås; afskrift i domkap. ark:s brefkopiebok.

blef ock fallet fram till 1604[1]. Det är en egendomlig tillfällighet, att Vesterås kapitel, som under medeltiden var svagast utveckladt, redan nu hade nått den ställning som landets rikast utvecklade kapitel, hvilken det sedan under hela 1600-talet skulle behålla. — Af domkapitelprotokollen från denna tid vinna vi ock den viktiga upplysningen, huru kapitlet själft tillsatte prelaturerna genom att uppflytta från lägre aflönad till en högre[2].

Från öfriga kapitel möta vi ett virrvarr af uppgifter om, huru med de påbjudna domkyrkoprelaturerna ordnades. I *Åbo*, där kapitlet bestod af biskopen, domprosten, skolrektorn, kyrkoherden och sysslomannen, flyttades rektorn Jacob Petri Fénno 1578 till att blifva poenitentiarius och theol. lektor[3]. Då han 1584 återfick rektoratet, behöll han poenitentiarietiteln och blef därtill decanus[4]. Med honom försvinner dekanusämbetet ur Åbo domkapitel (ej nämndt efter 1584). Ehuru Fénno fortfor att kalla sig poenitentiarius (till 1587), fanns samtidigt en annan, som betecknade sig poenitentiarius publicus (under åren 1583—1593) nämligen domprosten Henricus Canuti; förmodligen har ämbetet växlat mellan dessa båda, som ändock voro kapitulares. I Åbo blef sålunda hvarken någon självständig dekan- eller archidiakon (poenitentiarie- och teol. lektors)- syssla. Med Canuti försvann till och med beteckningen poenitentiarie[5]. Som kapitulares kvarstodo de fem of-

---

[1] Enl. anteckning i domk. protokollen fördes dessa 1598 under biskop Olaus Bellinus, præpositus Jonas Andreæ Jemptius, pastor Andreas Petri Aros., poenitentiarius Joh. Benedicti Cuprimontanus, decanus Stephanus Olai Gaulandrus, rector scholæ Carolus Erici Cuprimontanus och oeconomus Joannes Jonæ Aros. — I Malma kyrkoarkiv I : 1 (Landsarkivet Uppsala) finnes ett bref från kapitlet om ett hemmans läggande till Malma 28 mars 1601, undertecknadt Olaus Stephani ep., Andreas Aros. pastor, Jonas Andreæ præpos., Stephanus Olai decanus, Johannes Benedicti poenit. och Carolus Erici rector. Som synes vacklade något uppfattningen, om sysslomannen skulle höra till kapitlet.

[2] Anno D:ni 1598, 9 martij, hora nona, Rectoratum deposuit M. Elaus Engelberti ... et eadem hora nona M. Elai successor factus est M. Carolus Erici Cup. — Anno 1598, Philippi et Jacobi tempore (= 1 maj). Reverendissimi D:ni pastoris, Episcopi nostri M. Olai Stephani consilio totiusque capituli decreto poenitentiarius Arosiensis declaratus est Joannes Benedicti Cuprimontanus (Joh. var fortfarande notarie; han dog 1603). — Dr *W. Molér* har gjort en afskrift af de svårlästa kap. prot. 1595—1603, hvilken välvilligt ställts mig till tjänst.

[3] Johan III:s bref 12 okt. 1578, *Tengström:* Handlingar till upplysning i Finlands Kyrko-Historia IV s. 21 ff.

[4] Johan III:s bref 8 aug. 1584, *Tengström* a. a. s 24.

[5] *Leinberg* a. a. s. 16 ff.

van nämnda till 1605. Af dessa deltogo biskopen, pastorn och rektorn i Uppsala möte; bekräftelsen underskrefs af præpositus och oeconomus. — I *Vexiö* fingo hvarken dekanus eller poenitentiarius särskild prelatur. Vid bekräftelsen af Uppsala möte 1593 hade kapitlet sex prelater: biskop, prost, pastor, rector scholæ, syssloman och predikanten på Kronobergs slott, »ecclesiastici ministerii antistes»[1]. Därtill upptager det tryckta mötesbeslutet oeconomus (väl äfven concionator) pauperum, ett ämbete som nu flerestädes började medföra plats i kapitlet[2]. — Beträffande *Linköping* kunna genom jämförelser mellan dokumenten följande prelater bestämdt angifvas hafva underskrifvit bekräftelsen på Uppsala möte; biskop, domprost, poenitentiarius (äfven kallad archidiaconus), decanus, rector scholæ och oeconomus. Här saknas blott kyrkoherden i den af Johan III påbjudna ordningen; möjligt är, att decanus vid detta tillfälle tillika var kyrkoherde. I alla händelser kom dekanatet snart att åter stå som en självständig prelatur, under det att poenitentiariesysslan stundom tillföll någon af de andra kapitulares, oftast rektorn[3]. — För *Skara* domkapitels vidkommande föreligger den bästa uppgiften; bevarad är nämligen en trohetsförsäkran till ko-

[1] Bekräftelserna från Vexiö stift på Uppsala mötes beslut 1593, Sv. Riksdagsakter III s. 140 f. Från bekräftelserna må skiljas självfva mötesbeslutet 20 mars 1593, som blott är undertecknadt af några få, för Vexiö af pastor Magni och rector scholæ Petrus Laurentii. — En särskild poenitentiarie torde ha funnits på 1580-talet; se kapitlet efter 1604.

[2] Kronobergspredikanten Benedictus Petri möter ock jämte prost, kyrkoherde och rektor vid bekräftelsen på Söderköpings beslut våren 1596. — I Vexiö gymnasiebibliotek finnes en volym, Qv. 15, som är intressant bl. a. genom gamla synodalakter från Vexiö. Där möter ock »Processus visitationis primæ ab Episcopo Petro Jonæ Angermanno (tillsatt 1595) et capitularibus Wexionensibus omni. Steno Magni (väl redan prost, var det vid riksdagen i Vadstena 1598, riksdagsacta R. A.), Erico Jonæ (pastor efter Steno), Nicolao Nicolai anno 1595 habitæ.

[3] En bestämd bild af, huru utvecklingen i Linköpings kapitel gått, är svår att vinna. Den fasta utgångspunkten är bekräftelsen af Uppsala mötes beslut; den är undertecknad af Petrus Benedicti (biskop), Olaus Petri (domprost), Nicolaus Petri (poenit.), Johannes Canuti (decanus Linc.), Petrus Svenonis (rector scholæ Linc.), Magnus Jonæ (oeconomus) samt landspräster; alla dessa namn ehuru utan angifvande af ämbete finnas i det tryckta mötesbeslutet. Närmast uppstår här frågan, huru det förhöll sig med kyrkoherde. *Håhl* upptager i sin förteckning öfver kyrkoherdar i Linköping en Olavus Erici, hvilken som pastor Linc. skulle ha undertecknat mötesbeslutet; men denne finnes hvarken bland de vid mötet närvarande (Sv. Riksdagsakter III s. 81) eller bland undertecknarna (III s. 132 ff). Nu fanns emellertid både förut och efteråt både dom-

nung Sigismund 29 maj 1593[1], däri kapitelmedlemmarna uppräknas under direkt angifvande af, att de äro kapitulares. Här finna vi följande kapitelämbeten: biskop, prost, kyrkoherde, decanus, notarius capituli och rector scholæ. Samma personer återfinnas vid bekräftelsen af Uppsala mötes beslut 20 mars 1593. Dekanatet

prost och kyrkoherde (1590 en pastor Steno Petri som undertecknare af riksdagsbeslutet; af Håhl okänd); den ofvan som dekan angifne Joh. Canuti underskref 19 febr. 1594 trohetseden till Sigismund som pastor Linc. Om ej en tillfällig vakans rådde på kyrkoherdeplatsen 1593, var Canuti då pastor och decanus. (Håhl har den alldeles oriktiga uppgiften, att han som rector scholæ undertecknade mötesbeslutet). Som pastor har Canuti i så fall ej länge behållit dekanatet; en bekräftelse på Söderköpings beslut från Östergötland våren 1596 har som decanus Theoderic Grönenberg (af Håhl alldeles okänd). Huru det sedan gick med dekanatet, kan jag ej afgöra med det material, som föreligger mig. Enligt Håhl blef Israel Olai Fortelius (domprosten Olaus Ericis son och Lagerfeldtska ättens stamfader) 1600 prästvigd, konrektor i Linköping. poenitentiarie och dekan(!); enl. *Braad* gick dekanatet 1600 tillbaka till Canuti, som då blef domprost. År 1603 är emellertid dekanatet åter egen prelatur; förutvarande rector scholæ Jonas Kylander blef nämligen då kyrkoherde i Wreta och tillika dekanus, enl. en värdefull upplysning hos *N. J. Björns* och *J. Schenmarks* handskrifna Ostrogothia Ecclesiastica (Link. SB. Biogr. 137). — Vid Söderköpingsbeslutets bekräftelse underskrifver sysslomannen Johannes Neocerus, (saknas hos Håhl). — Håhls uppgifter om rektor och poenitentiarie, så vidt jag samlat dem, äro följande: år 1581 blef Nicolaus Petri (Grubb) rektor och poenitentiarie. (Som poenitentiarie har han undertecknat mötesbekräftelsen). 1586 blef Benedictus Orosander rektor och 1592 poenitentiarie, då Johannes Canuti i stället blef rector (1593 är emellertid ej Orosander utan Nicolaus Petri poenitentiarie: se ofvan). 1593 blef Petrus Svenonis rector. (Han har som sådan undertecknat dokumenten från 1593 och 1594). 1594 blef Laurentius Birgeri (rättare Bergeri) rektor och oekonom. (Han var 1596 undertecknare som rector af Söderköpingsbeslutet, men oekonom var då Neocerus, se ofvan). 1596 blef Ambrosius Bartholdi kyrkoherde i kapitelprebendet Slaka och poenitentiarie. 1599 blef Jonas Kylander rektor. 1600 skulle Israel Fortelius ha blifvit både poenitentiarie och dekan. 1603 blef Sylvester Johannis Phrygius rektor, kyrkoherde i Skeda och poenitentiarie. — Alla dessa delvis motsägande och förvirrade uppgifter torde möjligen kunna vinna i klarhet genom undersökningar i de till Linköpings stift hörande sockenarkiven, hvilka förvaras i Vadstena Landsarkiv. Jag har visserligen där sökt utan resultat, men hade då ej tillfälle till ett systematiskt och fullständigt genomletande (hvilket däremot skedde beträffande de till Skara stift hörande i Vadstena förvarade kyrkoarkivens bref och handlingar från Skara domkapitel). Af de ofvan samlade uppgifterna kan dock den viktiga slutsatsen dragas, att poenitentiarieämbetet ej alltid behöll sig som självständigt utan förenades med något af de andra, synbarligen oftast med rector scholæ; decanus synes än ha förenats med kyrkoherde eller domprost, än åter existerat som självständig prelatur.

[1] Sv. Riksdagsakter III s. 161.

hade sålunda i Skara ej blott upprättats som självständigt utan t. o. m. hunnit »före sin tid», i det att ur detsamma notariatet utsöndrats till ett särskildt ämbete[1]. Däremot saknas särskild poenitentiarie; kyrkoherden var poenit. publicus, då han underskref Uppsala mötes beslut[2]. Äfven saknas sysslomannen bland kapitulares i bägge urkunderna, ehuru han tidigare i enlighet med Johans förordning verkligen tillhörde kapitlet och införes som kapitular i det tryckta mötesbeslutet[3]. Alldeles fix var för öfrigt ej heller i Skara anordningen. År 1595 funnos vid Skara domkyrka biskop, M. Jacob fordom biskop, prost, decanus, poenitentiarie, kyrkoherde, skolmästare, syssloman och de fattiges predikant[4]. Men sedan genom hertig Karls bref 13 maj 1597[5] den förre biskopen herr Jakob blifvit kyrkoherde och poenitentiarie i Skara, återtogo prelaturerna tills vidare anordningen från tiden för Uppsala möte.

Om vi söka sammanfatta de olika dragen i den gjorda öfversikten till en bild, så visar sig, att kapitlens utgestaltning skett under påverkan af Johan III:s Nova ordinantia, men att dennas förordning ingenstädes utom i Vesterås fullständigt genomförts. I alla stift hade stiftstadens kyrkoherde säte i kapitlet, likaså skolrektorn. Äfven sysslomannen var i allmänhet kapitular, ehuru uppfattningen därom vacklade i ett par stift. Särskild från kyrkoherden skild domprost möter i de flesta stiften: Vesterås, Åbo, Vexiö, Skara, Uppsala och Linköping; i Strengnäs var pastor och domprost efter 1593 en person. Poenitentiarius (archidiaconus) och decanus hade däremot haft svårt att vinna ställning som själf-

---

[1] Dess innehafvare Catillus Johannis var tillika prost i Dala och hade som sådan underskrifvit liturgien 1577 (Sv. Riksdagsakter II s. 559). *Warholm:* Skara stifts herdaminne II s. 296 och väl efter honom Vestergötlands Fornminnesförenings tidskrift n:r 8 och 9 s. 116 uppgifva felaktigt hans dödsår till 1592. Han lefde ännu på våren 1596 och undertecknade som pastor i Dala en bekräftelse af Söderköpings beslut (Sv. Riksdagsakter III s. 686).

[2] Israel Gunnari, *Warholm* I s. 109; det tryckta mötesbeslutet.

[3] I Skara domkapitels afsättningsdom öfver kyrkoherden herr Erik i Götene 23 april 1579 (tryckt i Vestergötlands Fornminnesförenings tidskrift n:r 8 och 9 s. 116 ff) omnämnas bl. andra kapitulares: præpositus, pastor, notarie och oeconomus i Skara. *Warholm* I s. 110 uppger, att sysslomannen Jonas Andreæ Grodt underskref bekräftelsen 1593; han finnes ock som nämdt i det tryckta beslutet, men saknas i bekräftelseoriginalet.

[4] Hertig Karls bref 11 dec. 1595 om inkomst för prästerskapet i Skara stift, afskrift i Skara DA., kungabref.

[5] Original i Skara DA., kungabref.

ständiga prelaturer, den förre blott i Vesterås och (tidvis) Linköping, den senare i Vesterås, Skara och möjligen Linköping och Strengnäs. Utvecklingen tenderade till att sammanbinda någon af de andra prelaturerna med funktionen som poenitentiarie eller dekan, eller att låta dessa funktioner olika år växla mellan öfriga kapitulares. Den förändring, som snart skulle komma, var sålunda redan förberedd. — Den af 1571 års kyrkoordning påbjudna särskilda lector theologiæ fanns säkerligen införd blott på få ställen och tillhörde i alla händelser blott i Strengnäs kapitlet. Slutligen må anmärkas, att Skara kapitel gifvit sig en särskild notarie som kapitularis, och att i Vexiö ett par präster i staden utan funktion vid domkyrkan framträda som ordinarie kapitulares.

Kyrkoherdar och skolmästare i kapitlet.

Detta sista faktum för öfver till en iakttagelse af stor räckvidd. Om vi stannade vid de i det tryckta Uppsala-mötesbeslutet gjorda förteckningarna på kapitulares, skulle vi med ofvanstående redogörelse ha uttömt frågan om kapitlens sammansättning vid denna tid. Så är dock ingalunda fallet. Hvad som hittills behandlats är prelaturerna[1] i kapitlen, de särskilda kapitelämbetsmännen. Men samtida urkunder såväl som en noggrannare granskning af originalbekräftelserna till mötesbeslutet gifva vid handen, att kapitelinstitutionen ej inskränkte sig till att omfatta de af Johan III påbjudna prelaturerna. Den vid början af Johans regering utbildade formen — att stiftstyrelsen, så långt man kan tala om en sådan, och stiftrepresentationen utgjordes af biskopen med någon af stiftstadens präster samt ett mindre antal ansedda landskyrkoherdar eller skolmästare, oftast i städerna — gjorde sig allt fort gällande vid sidan af prelaturkapitlets reorganisation. Åtminstone i flertalet nyupplifvade domkapitel togo vid viktigare tillfällen åtskilliga landspräster och skolmästare säte, och kapitlet tenderade till att blifva ett sorts mellanting mellan det gamla kapitlet och ett prästmötesutskott. Ett par exempel skola belysa detta. För stiftrepresentationens vidkommande må vara nog att hänvisa till prästerskapets godkännande af liturgien; där uppträda på en särskild plats biskopar och prelater (= kapitulares); dessa utgöras dels af några

[1] Att beteckningen prelat ännu användes för kapitelämbetsmännen, se t. ex. Sigismunds ed 19 febr. 1594 och förhandlingarna om densamma, Sv. Riksdagsakter III s. 333 ff., samt prästernas trohetsed till Sigismund samma dag (III s. 339).

kapitelämbetsmän dels af ett antal kyrkoherdar; sedan följer på annan plats för hvarje stift dess prästerskap[1]. Beträffande kapitlet som stiftstyrelse må följande anföras. I den ofvan citerade afsättningsdom, som Skara domkapitel utfärdade öfver en kyrkoherde 23 april 1579[2] uppräknas domprosten i Skara, pastorn ibidem, Catillus Johannis (notarien), sysslomannen i Skara samt icke mindre än 12 landspräster; alla dessa äro »af vyrdige fader biskop Jacob i Skara kallade till att sitta Capitell där sammastädes». Och längre fram i dombrefvet tillkännage de, att den förehafda saken redan förut två gånger ransakats i domkapitlet, hvarför »vi nu dena tredje resan uppå det flitigaste . . . denna handel öfvervägat». Om möjligt ännu klarare belyses kapitlets närmande till ett prästmöte i smått af ett bref, som ett par år senare utfärdades af Linköpings domkapitel[3]. Den 15 nov. 1581 hölls kapitel i Söderköping af Petrus Caroli, superintendens Lincopensis, Petrus Benedicti kyrkoherde i Söderköping, Nicolaus Petri Lincopensis[4], Benedictus Johannis skolmästare i Söderköping, Johannes kyrkoherde i Norrköping[5], samt ytterligare sju uppräknade prästmän. — Denna form för domkapitlet var icke en hastigt försvinnande genomgångsform; vid tiden för Uppsala möte fanns den ännu. Under mötets förlopp framträdde biskopar och präster, som antagit liturgien, afsvuro densamma och aflade sin bekännelse; i skildringen härom berättas[6]: »postea ad capitulares Upsalienses perventum est, inter qvos M:r Olaus pastor Gevalensis primus suam confessionem edidit». I Uppsala domkapitels protokoll för 1593 nämnes och M. Olof pastor Gevalensis som närvarande.[7] I ärkestiftet räknades stadsprästerna som kapitulares (vid andra tillfällen möta kyrkoherdarna i Sigtuna, Enköping och Öregrund som med all sannolikhet tillhörande kapitlet, se nedan). Den ofvan citerade trosförsäkran från Skara stifts prästerskap till Sigismund 29 maj 1593[8] begynner så: Vi efter-

---

[1] Sv. Riksdagsakter II s. 639 f.

[2] Vestergötlands Fornminnesförenings tidskrift h. 8 och 9 s. 116 ff.

[3] Linköpings Konsistorii skrifvelser till K. Mjt., Consist. skrifvelser R. A.

[4] Nicolaus Petri Grubb blef 1581 Rector scholæ i Linköping och poenitentiarie. *Håhl* I s. 59.

[5] Saknas i Håhls förteckning öfver kyrkoherdar i Norrköping.

[6] Sv. Riksdagsakter III s. 54.

[7] 1577 fick ärkebiskopen välja mellan att sända Lars Nicolai till pastor i Gefle eller behålla honom till hjälp i kapitlet, Sv. Riksdagsakter II s. 543. Då tyckes ej pastor Gevalensis ha varit kapitular.

[8] Sv. Riksdagsakter III s. 161.

skrifne Jacobus Johannis episcopus Scharensis, Olaus Laurentii præpositus, Scharensis, Gunnarus Arneri pastor Ludosiensis, Olaus Jacobi decanus Scharensis, Catillus Johannis notarius capituli, Israel Gunnari pastor Scharensis, Jonas Arvidi pastor Lidecopensis, Sveno Svenonis rector scholæ Scharensis, capitulares ibidem; Heraclus in Slötha o. s. v. Här angifvas uttryckligen ett par stadspräster (Lidköping, Lödöse) som kapitulares. I bekräftelseurkunden förekomma dessa bägge samt ännu några landspräster på den särskilda plats, som tydligen reserverats för kapitulares. Sammalunda förekomma på flertalet bekräftelseurkunder kapitelprelaterna jämte några ej-stiftstadspräster på särskild plats, stundom blandade om hvarandra. Huru starkt ock allt fort stadsprästerna voro framskjutna som stiftsrepresentanter, visar trohetseden till Sigismund 19 febr. 1594, där biskopar, stadspräster och skolmästare aflägga särskild ed, gemene prästerskapet jämte allmogen en annan. Ifrågasättas kan, om ej alla till förra kategorien hörande då ansågos tillhöra kapitlen i dessas vidare om ock ej alltid fungerande form. De suppliker, som de afgåfvo till Sigismund på våren 1594[1], äro undertecknade »bisperne, professores oc capitulares utaf alla stift.» — Slutligen må anföras hertig Karls ofvan anförda bref till »prästerskapet vid Vesterås domkyrka och dess capitel» 30 okt. 1595, hvari utom samtliga domkyrkoprelaturerna uppräknas predikanten vid hospitalet samt kyrkoherdarna i Köping, Hedemora och Arboga äfvensom skolmästaren i sistnämnda stad. Här framträder den typiska formen för domkapitlet i dess vidare gestalt.

Denna växlande form på kapitlen måste dock kännas som ett ovisshetstillstånd, som behöfde öfvervinnas. Däröfver klagade professorerna i Uppsala i ett (odateradt) bref från 1593[2]. Bland de punkter, hvilka skulle framläggas för ständerna vid den bekanta riksdagen i Söderköping[3] 1595, fanns ock en (n:o 53) om »capitulares vid domkyrkorna, huru många de vara skola och huru mycket hvarjom till underhåll skall efterlåtet varda och vid hvad kyrkor de det bekomma skola»? Någon bestämmelse härom synes riksdagen ej ha gifvit, och i underskrifterna möta från flera stift ett par af domkyrkoämbetsmännen samt ett antal kyrkoherdar och rektorer med den uttryckliga gemensamma beteckningen capitulares[4].

---

[1] Sv. Riksdagsakter III s. 421 ff.
[2] Tryckt hos *Annerstedt* a. a. Bihang I s. 18 f.
[3] Sv. Riksdagsakter III s. 568 ff.
[4] Sv. Riksdagsakter III s. 604 f.

Men under det man väntade på förr eller senare nödvändiga bestämmelser härutinnan, grepo ämbetsmännen vid domkyrkan allt fastare tag i styret, och det blef endast i sällsynta fall, som kapitlet förstärktes med andra kyrkoherdar. Minnet af denna anordning försvann dock ej; den skulle snart under nya faktorers påverkan göra sig kraftigt märkbar.

Stockholms stads kapitel.

Den sist behandlade sidan af domkapitlens utveckling sedan Johan III måste man taga i sikte för att rätt förstå uppkomsten och utgestaltningen af *Stockholms stads kapitel.*

Beträffande uppkomsten af Stockholms kapitel[1] har ett stort modernt arbete om Stockholm blott följande rad: »Stockholms stad hörde ursprungligen till Uppsala stift men fick, ovisst när, ett eget konsistorium»[2]. Något närmare skola vi dock kunna besvara frågan. Sedan under medeltiden striden, om Stockholm hörde till Uppsala eller Strengnäs stift, 1305 afgjorts till Uppsalas fördel[3], förblef Stockholm en del af ärkestiftet. Vid reformationens genomförande förmärkes intet af en självständig kyrklig ställning eller kapitelbildning. På visst sätt gafs materielt underlag för ett protestantiskt kapitel genom Gustaf Vasas förordning 4 mars 1529 om underhåll för en predikare och en skolmästare utom kyrkoherden[4]. Tanken på en självständig kapitelbildning uppkom dock helt naturligt först, när under Gustaf Vasas sista tid äfven ärkestiftet hemföll åt hans stiftdelningsifver, och Stockholm o. 1557 ställdes under en egen ordinarius[5]. Behofvet för denne att vid sin sida hafva ett rådgifvande kollegium låg nära till hands. Erik XIV:s tid gynnade dock ej kapitelbildning; och Stockholm gled åter in under ärkestiftet. Men tanken var väckt; och när Johan tagit ledningen, började äfven i Stockholm kapitelprelaturer upprättas. År 1570

---

[1] Konsistorium är en senare beteckning, se nedan.

[2] Stockholm 1897, utgifvet af E. W. Dahlgren I: 4 Stockholms historia af *K. Hildebrand* s. 161.

[3] *v. Troil:* Skrifter och handlingar till upplysning i svenska kyrko- och reformationshistorien II s. 337 ff.

[4] Registr.; *Thyselius:* Handlingar s. 173.

[5] *Anjou:* Svenska kyrkoreformationens historia III s. 1 f.; jfr riksrådens bref 1578 om Gustaf Vasas delningsplaner på ärkestiftet, tryckt hos *Spegel:* Bevis till Biskopskrönikan s. 114 ff.

synes med stor sannolikhet intet kapitel ha funnits[1]. År 1574 möter, så vidt jag funnit, första gången en särskild poenitentiarie; jämte honom framträda pastor, rector scholæ ock ett par sacellaner. Bekräftelsen af Nova ordinantia 22 mars 1575 har från Stockholm undertecknats af pastor, pœnitentiarien och ludi magistern. Ordinantian påbjuder ock inrättandet af en lector theologiæ[2], jämsides med förordningen om kapitelämbetena vid domkyrkorna. Omöjligt är ej, att Johan tänkt sig förhållandet inom ärkestiftet ordnadt på kanoniskt sätt: ärkebiskopen som metropolit och under honom suffraganer. Han ger i ordinantian *pastor urbis* särskild maktställning i Stockholm och benämner honom uttryckligen Suffraganeus Archiepiscopi[3]. Visst är, att om ock Storkyrkopastorn förlorat sin ordinarie-ställning, så intog han dock sedan Johans tid platsen närmast biskoparna i rang; och lika visst synes vara, att pastor urbis under Johan III:s regering kring sig organiserade Stockholms stads kapitel. Officielt framträder nämligen *Capitulum Stockholmense* vid prästerskapets postulater tills Sigismund 1 december 1593[4]; och redan förut hade capitulares stockholmenses deltagit i Uppsala möte.

Det är icke svårt att sluta sig till, att samma krafter och förhållanden, hvilka förde domkapitlen till betydelse, äfven varit verksamma i Stockholm. Men Stockholmskapitlets sammansättning hade blifvit en annan. Den samlande magnet, som stiftstäderna hade i sin domkyrka, saknade hufvudstaden. Domkyrkoprelaturer kunde ej där på samma vis ordnas och nå betydelse. Ett ögonblick syntes Stockholm få ersättning i det universitet, till hvilket Johan III 1583 började omdana kollegiet; men de liturgiska striderna förstörde äfven denna anknytning för en kapitelbildning. Så tog i Stockholm den andra hufvudtendensen vid kapitlens reorganisation — samlandet af kyrkoherdar till kollegial styrelse — öfverhanden. Det tryckta mötesbeslutet upptager som »Capitulares uthi Stockholm»: Olaus Petri, senex benemer. (f. d. pastor i Stockholm), Ericus Olai Schepperus pastor (han var äfven poenitentiarie enl. förteckningen öfver vid mötet närvarande), Engelbertus Engelberti

---

[1] Johans bref 1570 till tyska församlingen i Stockholm (*Tengström* V s. 38 f.) synes ej känna någon kapitelinstitution, näppeligen heller brefvet 1574 (s. 44 ff).

[2] Kyrkoordningar etc. I s. 338.

[3] Kyrkoord. I s. 348.

[4] Sv. Riksdagsakter III s. 197 ff., 209.

vicepoenitentiarius (i närvaroförteckningen angifven som olim concionator), Amundus Beronis monast. pastor (som pastor i Clostret betecknades pastorn i Riddarholmskyrkan[1]), Casparus concionator German., Michaël concion. German. (af dessa bägge predikanter vid tyska församlingen är blott den förre upptagen som närvarande vid mötet[2]), Haquinus Olai sub. sep. Pastor (»ex ecclesia suburbana» i närvaroförteckningen[3]), Canutus Martini conc. Finn. (»ex ecclesia Finnonica» i närv. fört.[4]) samt Johannes Laur. sub. aust. Pastor (saknas i närvaroförteckningen[5]). Däremot saknas bland kapitulares den vid mötet närvarande Laurentius Lælius rector scholæ, hvilken äfven underskrifvit urkundsbekräftelsen (originalet) för ärkestiftet[6]. — Vi se, hurusom redan 1573 Stockholms stads kapitel utgjordes af prästerna vid stadens kyrkor och församlingar; äfven rector scholæ, som tillika var hjälppräst vid storkyrkan, hörde dit. Denna sammansättning förblef gällande[7].

---

[1] Härmed rättas en felaktighet i min öfversikt i Domkap. kommitténs betänkande, där »Clostret» uppges vara Klara klosterkyrka. — Klara klosterkyrka nedrefs 1527 men återuppbyggdes på 1570- eller 80-talet och blef hela Norrmalms församlingskyrka. Riddarholmen utgjorde ännu ej särskild församling (afskildes först 1666 från Storkyrkoförsamlingen), men hade från franciskanerklostrets tid en kyrka, som under Johan III totalt ombyggdes. *Hildebrand:* Stockholms historia s. 159 f. *E. A. Jacobsson:* Stockholms kyrkor, i samma verk II s. 96 f.

[2] Den tyska icke territoriella församlingen fick egen gudstjänst 1558, först i Storkyrkan och sedan i en konventstuga på Riddarholmen. *Hildebrand* a. a. jfr ock Nova ordinantia 1575.

[3] Redan under medeltiden fanns på Södermalm Maria kyrka, hvilken liksom Klara nedrefs 1527 men under Johan III begynte återuppbyggas. *Hildebrand* a. a.

[4] Den finska församlingen i Stockholm var liksom den tyska gammal; från början af Johan III:s regering höll den gudstjänst i St. Gertruds kapell till 1607, då tyska församlingen tog detta kapell och finnarna hänvisades till egen gudstjänst i Riddarholmskyrkan. *Tengström:* Handlingar rörande finska nationella församlingen i Stockholm, Handl. V s. 35 ff.

[5] En Johannes Laurentii med underskrift Adelundensis finnes bland undertecknarna af själfva bekräftelseurkunden från ärkestiftet, inom kategorien »in civitatibus verbi div. ministri» (stadsprästerna, där stockholmarna återfinnas). Här syftas väl på »Sturekapellet», som från Johan III:s tid låg på berget öster om Maria, och i hvars ställe Katarina kyrka på 1650-talet uppbyggdes.

[6] Var han 1594 flyttad från Stockholm eller afliden? Han saknas bland de stadspräster och skolmästare, som 19 febr. 1594 aflade trohetsed till Sigismund. Och rektorn räknades äfven i Stockholm allt fort till kapitlet, se nästa not.

[7] I Stockholms Capitels Book (protokollbok) 4 maj 1596 finnes ett utslag af kapitlet, undertecknadt af Ericus Olai Schepperus (den ofvannämnde primar.

Kapitlet var på 1590-talet tydligen väl ordnadt med protokollföring. Dess bevarade äldsta kapitelsbok börjar med 1 sept. 1595; men redan förut fanns sådan[1], om ock nu tyvärr förkommen. Som protokollförare eller notarie synes i regeln hafva fungerat pastorn vid Riddarholmskyrkan; ock enligt en senare uppgift i kapitlet skulle han alltid hafva varit det[2]. Poenitentiariesysslan förlades af kapitlet till den ene eller andre af medlemmarna[3]. Kapitelprotokollen visa, att vid denna tid äfven flere landssocknar lydde under Stockholmskapitlet. Men på samma gång intog detta en egendomlig ställning som annex till Uppsalakapitlet; ärkebiskopen jämte flere eller färre Uppsalakapitulares reste ofta öfver till Stockholm och höllo kapitel tillsammans med Stockholmsprästerna under ärkebiskopens præsidium[4]; viktigare frågor hänskötos till Uppsala; och socknar, t. ex. i Södertörn, hvilka lågo under Stockholmskapitlet, fingo kyrkliga förhållanden bestämda äfven af ärkebiskopen och Uppsalakapitulares[5].

Domkapitlen och skolundervisningen.

Bredvid de tvänne hufvudriktningar, hvilka behärskade kapitlens reorganisation — tendensen till ett slutet prelaturkapitel och tendensen till en sammanträngd form af stiftssynod — skymtade emellertid vid Uppsala möte en tredje, den som skulle komma att vinna seger. Bland de punkter, hvilka ingingo i det ofvan nämnda menige prästerskapets besvär vid mötet och däri kapit-

pastorn vid S. Nicolai), Carolus Petri (rector scholæ), Olaus Olai (ny pastor i clostret; han förde protokollet), Canutus Carelius (finske pastorn) Henricus Michaelis (den sistnämndes kaplan), Johannes Laurentii (pastorn på Södermalms östra område), Olaus Henrici och Steno Holgeri.

[1] Uppsala domkap. protokoll förmäler 1 mars 1594, att ärkebiskopen med tre kapitulares reste till Stockholm; »medan vi voro i Stockholm förhandlades många saker, som äro upptecknade i *Capituli Stockholmensis tänkiebok*. Och protokollen för 1594 börja med anteckningen, att kapitulares mensae Januario mest voro i Stockholm och förhandlade om saker, »hvilka en part äro upptecknade i Stockholms capitels book».

[2] Den 4 maj 1596 var som ofvan sagdts Olaus Olai i clostret notarie. Vid slutet af 1598 års kap. protokoll berättas, att D:s Olaus i clostret varit capituli Notarius. 1609 dec. 19 förmäles, att predicanten i Clostret Nicolaus Petri hållit detta års protokoll. Och den 26 maj 1627 upplystes i kapitlet »per expressum, att Pastores i clostret alltid tillika varit consistorii notarier».

[3] 1593 var pastor urbis pœnitentiarie; 1598 in januario blef rector scholæ M. Carolus förordnad att vara publicus pœnitentiarius (jfr kap. prot. 2 och 12 mars), o. s. v.

[4] Se ofvan anförda Uppsala domkap. prot. m. fl.

[5] Se Stockholms kap. prot. för denna tid, jämförda med kyrkoarkivalierna från Botkyrka, Öster Haninge etc., i Landsarkivet i Uppsala.

lets betydelse så starkt framhäfdes, förekom ock en, att vid hvar domkyrka skulle en lektor theologiæ förordnas, som jämte biskopen hade uppsyn öfver alla skolor i stiftet[1]. Anordningen från hertig Karls kapitel, där kapitlets undervisningsuppgift betonats, gjordes af prästerskapet till ett önskemål för hela landet i samma stund, som det beseglat sin och hela landets lutherska tro. Om man betänker, hvad som i Sverige skulle komma att uträttas genom domkapitlen som lärarekapitel, behöfver man ej påpeka mer än denna enda sida af Uppsala möte för att klart belysa, af hvilken oerhörd betydelse det var för hela den svenska kulturens uppblomstring, att den äkta lutherdomen vann seger. — Prästerskapet släppte ej sitt nya kraf, äfven om det icke genast kunde realiseras. Vid synoden (kyrkomötet) i Uppsala i febr. 1595 möter oss åter under förhandlingarna tanken uttalad: »Conclusum præterea est, quod capitulares lectiones aliqvas debeant in scholis juventuti proponere, praepositi et pœnitentiarii in sacris, decani in lingua græca vel philosophia»[2]. Och krafvet upptogs i biskoparnas, capitulares och professorernas »förening» till hertig Karl[3]: »Vi vele ock våra capitulares der till förhålla», att när de få underhåll skola de ock undervisa i skolan; och anvisning ges, hvad de olika kapitelprelaterna skola genomgå hvart år. Hertig Karl upptog tydligen med glädje denna tanke, som han ju redan förut i sitt hertigdöme sökt göra gällande. I sitt betänkande med anledning af nyssnämda förening, febr. 1595[4], utförde han den ytterligare; det vore af nöden, att de »lexor», som kapitulares skulle läsa vid domkyrkorna, måtte ställas i verket; därföre fingo inga tagas till kapitelmän, som ej voro skickliga att göra sådana lexor; om några härtill odugliga kapitulares funnos vid domkyrkorna, skulle de förses med uppehålle annorstädes och nya skickas i deras ställe. »Så är och icke allenast för nöden, att de böcker af capitularibus måge läsas, som förbem. äre (bibeln, katekes, dogmatik och grekisk grammatik), utan och andra som nyttiga voro, ungdomen till lärdom, och icke högre lexor än som ungdomen fatta och lära kunde. Så borde och till det ringaste hvar sin dag hafva en lexa . . .» Här är väl för första gången i Sverige med full klarhet uttaladt krafvet på, att kapitelmännen skola hafva sin väsentliga uppgift på undervisningens område.

[1] Postulaterna n:o 44 Sv. Riksdagsakter III s. 99 ff.
[2] Sv. Riksdagsakter III s. 516.
[3] Sv. Riksdagsakter III s. 518.
[4] Sv. Riksdagsakter III s. 528 ff.

II. Öfvergångstiden till lärarekapitel.

1604—1620-talet.

Lagar och lagförslag.

De närmaste åren efter 1595 voro allt för stormfyllda, för att någon organisation af kapitlen i antydd riktning skulle låta sig göra. Och när Karl IX nått säker ställning som Sveriges regent, visade han ej samma intresse som förut för domkapitelinstitutionen. Måhända medverkade här hans kalvinska åskådning, som nu förde honom i strid med det lutherska episkopatet och dess kapitel[1]. Som den store rikshushållaren såg han ock med ovilja de i hans tycke allt för stora donationer, som voro nödiga för kapitelprelaturernas bestånd. Denna sistnämnda synpunkt förde han fram, när han i början af år 1604 utfärdade den bekanta skrifvelsen[2], i hvilken han förklarade sig icke vilja vid domkyrkorna »bestå» mer än fyra personer: biskop, kyrkoherde, skolmästare och syssloman, under det att de öfriga, domprost, poenitentiarie, dekan och hvad namn de hade, skulle afskaffas och deras underhåll indragas[3]. Vid ungefär samma tid torde det af Karl pådrifna arbetet med ny lag ha nått kyrkobalken. Den reviderade Kyrkio Balken i »*Karl IX:s lagförslag*»[4] påbjuder nämligen i sitt först reviderade skick, att »vid hvarje domkyrka må så många prelater vara, som är först biskopen, därnäst kyrkoherden, sedan skolemästaren och sist sysslomannen[5]. Och ingenstädes låter det kungliga förslaget kapitlen framträda med någon makt eller uppgift[6]. Det var

---

[1] Jfr *Cl. Annerstedt:* Olaus Martini, s. 59 ff. och *H. Lundström:* Bidrag till kännedomen om Olaus Martinis episkopala verksamhet, i Samlaren extrahäfte 1893.

[2] Registr. 9. jan. 1604.

[3] Se härom t. ex. *Anjou* a. a. s. 106.

[4] Lagförslag i Karl IX:s tid, utgifna af riksarkivet, s. 62 ff.

[5] När den nedan omtalade ändringen af domkapitlen skedde, utbyttes sysslomannen mot konrektor.

[6] Det s. k. *Rosengrenska förslaget* tog lika liten notis om kapitlen. I Karls förslag t. ex. utnämnde konungen eller fursten biskop utan val; hos Rosengren fördelades tillsättningen af präster mellan öfverheten, biskopen och adeln.

vid den tid, då spänningen mellan Karl och prästerskapet nådde sin höjdpunkt. Förgäfves sökte prästerskapet på riksdagen i Norrköping 1604 afvärja det i Karls bref och lagförslag gjorda attentatet mot domkapitlen, hvilket i verkligheten skulle medfört deras nedsjunkande till ny betydelselöshet. Karl var obeveklig. Då fann prästerskapet den räddande vägen. Det begärde, att i stället för de »afskaffade» prelaturerna skulle vid domkyrkorna förordnas en theologie lektor och en konrektor. Denna anhållan kunde ej Karl afvisa utan att svika sina föregåenden; han gaf sitt bifall. Visserligen intogs ej något härom i riksdagsbeslutet[1]; men det inrycktes i prästerskapets skrifvelse 22 mars 1604 om beviljad hjälp till kriget[2]. Och samma dag utfärdade Karl liklydande bref till de olika stiften[3], hvari han påbjöd, att vid domkyrkoskolorna skulle finnas *lector theologiæ* och *conrector*, hvilka skulle vara skolmästaren till hjälp och hvilka hade att medverka i domkapitlen; de skulle hjälpa till att förhöra och uträtta hvad saker som blefvo till kapitlet skjutna»; härför skulle de öfvertaga de löner och förmåner, som poenitentiarius och decanus dittills haft. Dessa sistnämnda ämbeten »afskaffades» i brefven från årets slut; domprostprelaturen ansågs redan vara indragen och förbigicks med tystnad.

Enligt *Karls af prästerskapet gillade förordning af 22 mars 1604* skulle alltså domkapitlet bestå af biskop, kyrkoherde, skolmästare eller rektor, lektor theol., konrektor och syssloman, alltså halfva antalet lärare. Beträffande sysslomannen rådde dock oklarhet om hans ställning till kapitlet. Karl, som upprepade gånger i vredgade skrifvelser till kapitlen påpekat det usla sätt, hvarpå domkyrkorna och deras egendom vårdades, förbehöll sig i samband med omvandlingen rätt att tillsätta sysslomän och kräfde, att de skulle tillhöra »ordo politica», d. v. s. ej vara prästvigda eller skolmän[4]. Prästvigning var visserligen ej nödvändig för en skolman

---

[1] Se härom *Anjou* s. 106.

[2] *Stiernman:* Riksdagars och mötens beslut I s. 580 f.

[3] Originalen finnas flerestädes bevarade, t. ex. i Vesterås Läroverks bibliotek Acta vol. 3, och Skara DA. Kungabref. Brefvet utfärdades äfven till Uppsala domkapitel, ehuru dess sammansättning var olik öfriga; se afskrift af brefvet i Öster Våla kyrkoarkiv; jfr ock »Biskoparnas och professorernas betänkande 14 mars 1604, *Annerstedt* Bihang I s. 53.

[4] *Baazius:* Inventarium s. 607. Se ock t. ex. Karl IX:s bref till professorerna i Uppsala 26 dec. 1605, *Annerstedt:* Bihang I s. 64.

eller professor, alltså ej heller för en kapitularis; men tvifvel kunde dock uppstå, om en rent »politisk» man kunde räknas som ordinarie assessor i kapitlet; och Karl synes ha velat hafva utanför kapitlet stående män, för att de skulle dess mera ägna sig åt sin ekonomiska uppgift. Vi skola se, hurusom på denna punkt oklarhet kom att råda i lagstiftningen såväl som i praxis.

Karl IX hade under hela sin regering ifrigt påyrkat en revision af 1571 års kyrkoordning, den allt sedan Uppsala möte enbart gällande kyrkolagen. År 1608 kom ock en sådan till genomgående revision till stånd. Som redan ofvan sagts, har det lyckats professor *H. Lundström* att uppvisa[1], att vi i en med handskrifna ändringar och tillägg försedd tryckt kodex af 1571 års kyrkoordning, förvarad i v. Engeströmska handskriftsamlingen i Kungl. Biblioteket, äga bevaradt själfva detta som alldeles förkommet ansedda kyrkolagsförslag i dess officiella form. Betydelsen af denna upptäckt kan knappast skattas för högt; *1608 års kyrkolagsförslag* har visat sig vara grundlaget för det storartade kyrkolagsarbete, som under 17:de årh. bedrefs och som resulterade i vår ännu gällande kyrkolag. I fråga om domkapitlen vidtog lagförslaget de ändringar från 1571, som betingades af den historiska utvecklingen och af Karls nyssnämda förordning. Som ofvan är sagdt, infördes nu i lagen uttryckligen domkapitelsinstitutionen som en kollegial stiftstyrelse vid biskopens sida; å andra sidan var ännu den roll, som i lagförslaget tillmättes den, ytterst liten jämförd med hvad verkligheten snart skulle framvisa. Så ägnade förslaget intet särskildt kapitel åt domkapitlet eller dess verksamhet. Dess medlemmar infördes under formell anknytning till 1571 års ordning i kapitlet om kyrkior och kyrkiones ägendom; de 1571 påbjudna ämbetena vid domkyrkan tolkades naturligen som afsedda att bilda domkapitel. Blott voro ämbetena ändrade i anslutning till Karls förordning, så att i 1608 års lagförslag uppräknas följande, som skola »brukas» vid hvar domkyrka: biskop, kyrkoherde, lector theologiæ, skolmästare, conrector och sysslomannen. — Beträffande den sistnämnde kan göras en intressant iakttagelse. I 1571 års ordning påbjöds, att sysslomannen »helst borde vara prästman, som alltid vid domkyrkan har varit sed»; enligt Nova ordinantia 1575 skulle han ovillkorligen vara präst; enligt 1608 års förslag skall han »helst vara en borgare, som trogen är och flitig, den där ock

---

[1] *H. Lundström:* Laurentius Paulinus Gothus II s. 133 ff.

kunde vara en af kyrkovärdarna». Denna förordning ensam är bevisande för riktigheten af Lundströms datering af lagförslaget till Karl IX:s tid. I och med Gustaf Adolfs regering kom åter krafvet på, att sysslomannen skulle vara präst, vid riksdagen i Nyköping 1611. I konungaförsäkrans sjunde punkt utlofvade ock Gustaf Adolf, att »oeconomus må vara prestman» (se riksdagsacta R. A.). Det lagförslag, som 1619 inlämnades till Gustaf Adolfs granskning och som väsentligen (enligt Lundströms bevisföring) stödde sig på 1608 års förslag, ändrade därför åter föreskriften om sysslomannen: »nämligen en skicklig och trogen prästman, såsom alltid vid domkyrkorna har varit sed[1]. — Detta sistnämnda, vanligen kalladt *1619 års förslag*[2], hvilket skulle blifva det under 1600-talet i praxis mest använda, följde för öfrigt helt 1608 års förslag beträffande domkapitlen, deras uppgifter och deras sammansättning. De hade ej heller här kommit till den betydelse, att de tilldelats ett särskildt kapitel[3]. Här liksom i 1608 års förslag var sysslomannens ställning till kapitlet oklar, ehuru af uttrycken ligger närmast till hands att sluta, att han ansågs stå utanför detsamma. Det blef en småningom utbildad praxis, som fick lösa denna fråga såväl som i allmänhet tolkningen af Karl IX:s föreskrifter om domkapitlen.

Praxis.

Enär Uppsala domkapitel och Stockholms stads kapitel redan kommit in i en utvecklingsfåra, som ej berördes af Karl IX:s förordningar, må skildringen af deras vidare utgestaltning framskjutas till ett annat sammanhang. Af öfriga kapitel tilldrager sig

---

[1] Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686 I s. 472.

[2] Författarna uppräknas i prostarnas utlåtande i kyrkolagsfrågan vid 1650 års riksdag, Linköpings SB. T. 48. Härigenom bekräftas uppgifterna hos *Lundström* a. a. s. 132.

[3] I den handskrift, efter hvilken 1619 års förslag tryckts, är en sida (riksarkivets edition s. 529) utelemnad; denna kan emellertid ifyllas, sedan 1608 års förslag återfunnits. Där finnes nämligen just det, som passar in i luckan, och på samma plats som denna. Det är en föreskrift om kapitulares m. fl. inkomster: Hvadh Biskopar, Professores, Kyrkioheerdar, Skolmestare, Lectores, Rectores och Conrectores i städer anlangar, skola the fritt niuta och beholla then ordningh, som them på theras Underhåld och aff oss (!) Anno 95 uthi Vadstena giffuen wart». — I samma volym, där 1608 års förslag finnes, är äfven en afskrift af »Kungl. Maj:ts Ordning för prästerskapet om theras åhrliga Upbörd, som inföhras skall wthi then Nya Kyrkioordningen»; denna stadga börjar just med den ofvan anförda satsen.

Vesterås intresse, emedan det förut var fullständigt organiseradt enligt Johans Ordinantia, och emedan det skulle blifva det ledande i utvecklingen; svårigheten vid en öfvergång till åtminstone halfvägs lärarekapitel framträdde där ock tydligt. Den äldste kyrkohistoriske skildraren af öfvergången, *Joannes Baazius*, finner densamma ha bestått helt enkelt i ett namnombyte, framkalladt af hatet mot allt, som hade minsta likhet med papisteri; så borttogs domprosttiteln, poenitentiarienamnet utbyttes mot namnet lector theologiæ och decanus mot conrector scholæ. Det är sannolikt, att oviljan mot de gamla, genom Johan III åter till heders komna kapitelnamnen äfven medverkat, då Karl »afskaffade» dem; men detta afskaffande var ingalunda blott ett namnbyte. I Vesterås t. ex. voro både domprost, poenitentiarie och dekan själfständiga kapitelprelater, som ej hade med skolan att göra. Att på en gång afskeda dem alla visade sig omöjligt. Karl synes mest hafva hatat domprosttiteln; dess innehafvare *Jonas Andreæ Jemtius* (skref sig vanligen Jon Jempte) fick frånträda domprostbefattningen, men blef i stället poenitentiarie[1]; ja Karl utfärdade 26 juli 1605 ett donationsbref på underhåll för poenitentiarien i Vesterås[2]. Så nödvändig var ock poenitentiarieämbetet med den omfattande kyrkotukt, som kapitlet utöfvade, att det icke lät sig afskaffas. När Jon Jämte 1614 fick afsked (han dog samma år) och ingen inkomst längre fanns att tillgå för en särskild poenitentiarie, uppdrogs sysslan åt teol. lektorn *Olaus Andreæ Dalekarlus*. Och då Olaus inom kort blef pastor i Rättvik, synes poenitentiarieämbetet ha kvarstannat vid teol. lektoratet; säkert är, att konrektorn *Petrus Nicolai Tunamontanus* sedan han 1616 blifvit teologie lektor var poenitentiare[3] liksom hans efterträdare[4]. Sådan var den» afskaffade»

[1] *Muncktell* I s. 76. Uppgiften bekräftas genom studiet af kyrkoarkiven från Vesterås stift. Så finnes i Bergs sockens arkiv ett originalbref från Vesterås kapitel anno trinitatis 1608, undertecknadt bl. a. af Jonas Andreæ concionator et poenitentiarius (den senare titeln nästan utplånad i originalet men lyckligtvis bevarad genom en kopia i samma bok).

[2] Brefkopieboken, Vesterås DA. Karl kämpade dock fortfarande för poenitentiariens afskaffande vid alla kapitel; se hans svar på prästernas förklaring om ceremonierna 23 febr. 1608, riksdagsacta R. A.

[3] I ett bref om Lima socken 1615 nämnes han conrector scholæ; då domkapitelprotokollen åter vidtaga (1616), möter han som lector theol. och poenitentiarius; Liber Capituli Arosiensis ab anno 1616, Vesterås DA.

[4] Uno Troilius blef efter Petrus Nicolai teol. lektor och poenitentiarie (*Muncktell* II: s. 217); efter honom Laurentius Blackstadius, o. s. v.

poenitentiariesysslans gång till lector theol., där den genom ett beslut af prästmötet 4—6 sept. 1620 (Acta synodolia, domkap. prot.) skulle komma att stanna. — Beträffande dekanatet har jag ej funnit några direkta upplysningar för de närmaste åren efter 1604. Någon särskild dekan angifves ej. Men en förmodan ligger nära. I de oss tillgängliga handlingarna från denna tid möter ständigt *Stephanus Erici,* concionator pauperum som kapitular; det var densamme, hvilken vid 1590-talets början fungerade som poenitentiarie[1]. Är månne ej hans framträdande som kapitular, ehuru utan något synbart ämbete vid domkyrkan, att förklara så, att han efter 1604 tjänstgjorde som kapitelnotarie? Och står ej hans försvinnande efter 1609 i samband med, att detta år först möter oss den af Karl IX påbjudna nya kapitelmannen och läraren konrektor? Det var *Nicolaus Nicolai Isogæus*, hvilken 1612 blef rektor, och om hvilken det uppgifves, att han blef ålagd föra protokollet i domkapitlet[2]. Säkert är, att när 1616 *Ericus Holstenius* erhöll konrektoratet, han tillika blef notarie eller dekan[3], och att därmed detta kapitelämbete tills vidare stannade hos konrektor. — Slutligen må anmärkas, att teol. lektoratet verkligen enligt Karls förordning synes hafva blifvit upprättadt med året 1605 (då vi som dess förste innehafvare möta *Petrus Drivius*), samt att syssslomannen i Vesterås tills vidare helt undandrogs kapitlets tillsättningsrätt och blef en lekman utan något deltagande i kapitelgöromålen[4]; kapitlets utvidgning genom stadspräster och skolmästare från de andra städerna i stiftet synes alldeles försvunnen. — Sammanfatta vi de ofvan gifna detaljerna, blir alltså gången i Vesterås den, att

[1] Den 15 febr. 1591 höll Olaus Stephani visitation i Biörskogh, åtföljd af herr Stephan Erici, poenitent. Aros. (Björskogs kyrkoarkiv Q: I, Landsarkivet, Uppsala). Som sådan underskref Stephan Uppsala möte. Muncktell känner ej alls till honom. Han möter emellertid äfven efter 1604, t. ex. i kapitlets bref till landshöfdingeämbetet om pastors insättande i Vänjan socken 17 april 1608 (Vänjans kyrkoarkiv I: 1—3), eller i det ofvannämda brefvet från kapitlet till Bergs socken. trefald. 1608 (Landsarkivet Uppsala).

[2] *Muncktell* I s. 328. Ett bref från de kapitulares, som 1609 voro ute på visitationsresa, afsändt från Mora, finnes i Vänjans kyrkoarkiv, undertecknadt af biskopen, teol. lektor P. Drivius och Nicolaus Isogæus (den sistn. tydligen konrektor och notarie).

[3] Kapitelprotokollsboken från 1616 börjar med denna anteckning: in qvo qva Erico Holstenio Notario peracta sunt», och upptager som rector Isogæus och som konrektor Holstenius.

[4] *Muncktell* I s. 95. Sysslomannen saknas ock i kapitelunderskrifterna från denna tid.

efter 1604 års förordning domprostämbetet genast afskaffades, liksom sysslomannen ställdes utanför kapitlet; däremot bibehöllo sig några år decanus och poenitentiarien som självständiga kapitulares. Lector theologiæ tillsattes 1605 och fick omkring 1615 poenitentiariesysslan, som därmed upphörde att vara egen prelatur; konrektor tillsattes omkring 1609 och fick på sin lott dekanatet, som på så vis likaledes upphörde som egen kapitelprelatur. Kapitlets sammansättning blef alltså från omkring 1615 biskop, kyrkoherde, skolmästare, lector theologiæ eller poenitentiarie, konrektor eller decanus (notarie). Sådant var ock kapitlets utseende, med både poenitentiarie- och dekantitlarna bevarade, när Johannes Rudbeckius 1619 tog säte i kapitlet[1]. Ett vittnesbörd härom såväl som därom, att denna nya på Karl IX:s förordning byggande sammansättning nästan i samma stund, som den genomfördes, kändes otillräcklig för kapitlets växande uppgifter och ställning i kyrkolifvet — ett sådant vittnesbörd ger ett bref från Vesterås domkapitel till K. Mj:t[2], som visserligen är odateradt, men som med säkerhet kan förläggas till Rudbeckius' första år som biskop. Brefvet begär förlorade kapitelinkomsters återställande; därvid beklagas, att »Præpositus Embetet är förlagdt . . . endoch hans tienst och arbete bådhe i Capitlet och scholan wäl behöffdes, helst om E. K. M:t såsom wij haffuer förnummit nådighast tencker någhot förbätra

[1] Liber Capituli Arosiensis upptager 1616 som kapitulares: Biskop Olaus Stephani, pastor Elias Olai, poenitentiarius Petrus Nicoloi, rektor Nicolaus Isogæus och konrektor Ericus Holstenius. — Den 4 febr. 1618 höll biskop Olof visitering med sina capitels personer: M. Ericus Holstenius rektor, M. Laurentius Blackstadius (konrektor) och M. Uno Troilius (theol. lektor); dokument angående Boda kapell, Boda kyrkoarkiv I: 3, landsarkivet, Uppsala. — Den 11 aug. 1619, när Rudbeckius först tog säte i kapitlet, bestod det utom honom af pastor Elias Olai, rektor Ericus Holstenins och konrektor Laurentius Blackstadius; teol. lektoratet var ledigt men besattes i samma drag af Blackstadius; däraf den skenbart motsägande uppgiften af Rudbeckius själf i »Vesterås domkyrkios, scholes och Hospitals wiss och owiss Inkomst», Vesterås DA. — Gustaf Adolfs bref om underhåll för kapitlet och prästerskapet i Vesterås af 22 juli 1619 (Vesterås Läroverks bibliotek, Acta; Brefkopieboken Vesterås DA.) uppräknar biskop, kyrkoherde, lector theol., skolmästare, konrektor eller dekan (märk titeln), oeconomus och hospitalspredikanten. — »Album ecclesiæ Scultunensis», en intressant urkund, till hvilken vi återkomma (landsarkivet, Uppsala), börjas med en latinsk, liffull skildring af ceremonierna vid det tillfälle, då Rudbeckius tog sitt inträde i stiftet; pastor öfverlämnade kapitelsigillet, rektor nycklarna m. m., konrektor kapitelboken, o. s. v.

[2] Konsistoriernas skrifvelser till K. Maj:t, Riksarkivet.

Domkyrkio scholorna, at the må bliffua såsom andre gymnasia i annor land». Som kapitulares nämnas kyrkoherden, poenitentiarien, »som nu ock är lector theologiæ och måste hvar dagh läsa i scholan», skolemästaren och decanus, »som nu är conrector och läser i scholan». — För Rudbeckius' handlingskraft låg det ej att nöja sig med att blott känna kapitlets otillräcklighet; med hans episkopat begynte en ny tid i de svenska domkapitlens historia.

Strengnäs, Karls fordna furstendöme, fogade sig lika litet som Vesterås helt efter konungens förordning om domkapitlen; tvärt om kom här omformningen att ännu mera kompliceras. Om vid tiden närmast efter Uppsala möte domprost och pastor vid Strengnäs domkyrka voro samma person, så hade dock snart en delning skett, sedan kyrkoherden och domprosten *Reinholdus Ragnvaldi* dött 1599[1]. Omkring år 1600 beklädde kyrkoherden i Åker och

---

[1] *N. Aurelius:* Strengnäs stifts herdaminne I s. 491. — *K. A. Hagström:* Strengnäs stifts herdaminne, har om förhållandet mellan prost och kyrkoherde i Strengnäs vid denna tid några motsägande uppgifter. I s. 229 säges om Ragnvaldi, att han i 34 år (1565—1599) förestod præposituren vid domkyrkan, men några rader längre ned uppgifves, att *Henrik Gadolenus*, den ofvannämnde kyrkoherden i Bälinge och sedan i Fogdö, 1592—1593 var domprost; och s. 291 säges, att Gadolenus öppnade den långa rad af domprostar, som i 53 år (1592—1645) voro v. præses i kapitlet men ej kyrkoherdar i Strengnäs.

Frågan om domprostbefattningen under 1590-talet är i själfva verket mycket svår att komma till full klarhet i. Under hela Johan III:s tid var Ragnvaldi kyrkoherde i Strengnäs; någon domprost omtalas ej (Hagströms uppgift. att Ragnvaldi från 1565 var præpositus vid domkyrkan, synes sakna allt stöd; jfr. Ragnvaldis undertecknanden af Uppsala kyrkomöte 1572, nova ordinantia 1575, tillåtelsen att afdagataga Erik XIV, s. å., o. s. v.) Från 1582 (13 okt.) fick den till kyrkoherde i Bälinge gjorde (Hagström uppger oriktigt året 1587) Henrik Gadolenus fullmakt att i st. för biskop Nils handhafva stiftets angelägenheter (hertig Karls registr. jfr. ofvan sid. 18): men som domprost nämnes han ej förr än efter biskop Nils död, då den 1586 till biskop valde Petrus Jonæ af Johan III vägrades erkännande och därför ej kunde sköta sitt ämbete; hertig Karl kungjorde då i en skrifvelse till prästerskapet (maj 1586), att domprosten Henrik Gadolenus fått befallning att med kapitlets råd tills vidare handleda stiftets angelägenheter. Gadolenus fick då ock flytta från Bälinge till Strengnäs. (Jfr. Hagströms uppgift, att han 1592 blef domprost i Strengnäs!) Som domprost torde han hafva kvarstått ännu 1592, då han (enl. Hagström) »som domprost och pastor i Fogdö (utnämnd dit 1588) undertecknade ständernas hyllningsakt i hertiginnan Kristinas lifgeding 15 sept. 1592». Egendomligt är, att när vi 1593 vid Uppsala möte åter finna honom, tituleras han ej domprost, icke ens vid omröstningen till biskop i Skara 15 mars, där han valdes, och där andra domprostar, som fått röster, få sin titel väl utsatt (Sv. Riksdagsakter III s. 71). Förmodan ligger mycket nära, att anordningen med Gadolenus'

Lenna *Gudmundus Petri Salverpianus* domproståmbetet i Strängnäs[1], under det att *Josephus Matthiæ Fogdonius* 1603 blef kyrkoherde i Strengnäs.[2] Här lyckades det ej Karl att få domprostnamnet och ämbetet afskaffadt. Salverpianus förblef »Doomprost af Strengnäs Capitel» till sin död 1619. Därefter synes platsen ha varit vakant flere år; men 1627 valdes till domprost kyrkoherden i Jäder och Barfva *Matthias Georgii Ilsbodinus,* som sedan förenade sin kyrkoherdeplats i Jäder med domprostbefattningen i Strengnäs till sin död 1641[3]. — Däremot synes poenitentiariustiteln till en tid ha försvunnit ur Strengnäs kapitel efter 1604. Om decanus finnes en uppgift, att *Tidemannus Laurentii,* hvilken som kyrkoherde i Fogdö undertecknade bekräftelseurkunden till Uppsala möte 1593 på kapitulares' plats, var »Decanus och Ålderman vid domkyrkan, men dog saligen 14 dec. 1619».[4] Sannolikt var väl här samma förhållande som i Vesterås: dekanatet uppehölls af särskild prelat, till dess dess uppgifter kunde öfvertagas af den nye konrektor. — I Strengnäs läto nämligen både de nyinrättade lärare- och kapitelämbetena vänta på sig. Teologie lektoratet vid skolan, som under hertig Karls tid haft stor betydelse, stod nu obesatt och fick vänta en tid på innehafvare. Ej heller upprättades enligt Karls ordning konrektorat. Sysslomannen, som 1594 var kapitular, stod sedan 1600-talets början äfven i Strängnäs utom kapitlet. När *Laurentius Paulinus Gothus* 1609 blifvit biskop, synes kapitlet under hans första tid utom honom blott hafva bestått af domprosten samt kyrkoherden och skolmästaren i Strengnäs. Det skulle emellertid snart blifva annorlunda. Paulinus Gothus täflar med Rudbeckius i betydelse äfven som kyrklig organisator; ej minst

---

præpositur varit ett tillfälligt nödtvång för hertig Karl, och att när Petrus Jonæ 9 jan. 1593 ändtligen erhöll fullmakt på sin biskopsplats och kunde tillträda den, Gadolenus drog sig tillbaka från præposituren, hvarefter kyrkoherden i Strengnäs snart kom att få titeln, som nu blifvit invand. Vid underteckningen af originalbekräftelsen 1593 var Gadolenus redan död, och Tideman i Fogdö (Tidemannus Laurentii) har skrifvit under. På denna och andra samtida urkunder kallar sig kyrkoherden Ragnvaldi emellertid blott pastor; men 1594, i det tryckta mötesbeslutet, är han præpositus et pastor. Sedan har han tydligen förenat prelaturerna till sin död 1599.

[1] Se härom liksom i allmänhet för kapitlets sammansättning i Strengnäs vid denna tid *H. Lundström:* Laurentius Paulinus Gothus II s. 125 ff.

[2] *Aurelius* I s. 493.

[3] *Lundström* a. a.

[4] *Aurelius* I s. 138. Jfr. ofvan not. 1.

domkapitelinstitutionen skulle häraf påverkas. Före 1616 hade såväl lektor teologiæ och konrektor tillsatts[1] som äfven en oeconomus templi, enligt ett bref från kapitlet till änkedrottning Kristina.[2] Ehuru denne sistnämnde i brefvet synes räknas som kapitular, återfinnes han dock ej i några kapitelunderskrifter[3]. Däremot använde Paulinus ett annat sätt att öka antalet fasta kapitelmedlemmar; jag har åtminstone i ett par fall kunnat konstatera, att när någon mera betydande kapitelmedlem öfvergick till pastorat på landet, han bibehöll sin ställning som ordinarie kapitular. Det var *Matthias Ilsbodinus* (den senare domprosten), hvilken 1613 utbytte rektoratet mot kyrkoherdebefattningen i Öfver-Selö, samt *Carolus Schillerus*, som 1619 utbytte rektoratet mot kyrkoherdeplatsen i Floda. Vi finna dessa ej blott deltaga i det utvidgade kapitel, hvarom strax skall talas, utan hvad viktigare är de undertecknade jämte öfriga ordinarie kapitulares utgående kapitelskrifvelser[4]. — Här nämndes om ett utvidgadt kapitel. Paulinus kom tidigast af de stora organisatörerna till ledningen af ett stift; han egde direkt kontakt med den tid, då kapitlet åtminstone vid vikti-

[1] Om konrektors osäkra ställning i kapitlet, se nedan, not. 4.

[2] Strengnäs Consistorii skrifvelser till K. M:t, R. A.; *Lundström* s. 126 förlägger det odaterade brefvet mellan 1611 och 1617.

[3] På 1620-talet hade kapitlet återfått tillsättningsrätten af oeconomus; se t. ex. Strengnäs domkap. prot. 18 jan. 1626: »kom från Nyköping dom. Canutus och anmodades af Consistorio till att antaga »oeconomiam Templi», hvilket han ock gjorde.

[4] I Linköpings SB Juridik 143 finnas bref från flere kapitel i äktenskapsfrågor (om förbjudna leder) åren 1618—1620: däribland ett från Strengnäs kapitel, undertecknadt Paulinus Gothus, Josephus Matthiæ (kyrkoherden i Strengnäs), Matthias Ilsbodinus pastor S., Carolus Schillerus p., Olavus Lundius scholæ Strengn. Rector och Olavus Moretus th. lect.; alltså båda de ofvannämnda kyrkoherdarna. — I Spegels manuskriptsamling I IV: 2 Uppsala DA. finnes ett bref från Strengnäs kapitel 25 juni 1622, undertecknadt af Paulinus Gothus, Josephus Matthiæ, Matthias Ilsbodinus pastor, Carolus Schillerus, Olaus Lundius; alltså fortfarande dessa båda kyrkoherdar som ordinarie kapitulares. Jfr. äfven *Hagström* II s. 40. — Man fäster sig måhända vid, huru sällan konrektor förekommer som undertecknare af Strengnäs kapitelbref. Han saknas ej blott i de båda ofvannämnda utan äfven i de undertecknade brefven till K. Mj:t (Consistoriernas skrifvelser R. A.) Först i kapitlets petition om gymnasium af 13 juni 1625 möta vi jämte Paulinus, Josephus Matthiæ pastor, Olaus Lundius och Olaus Moretus äfven Jonas Bergius, som var konrektor. Af andra samtida anteckningar kunna vi dock sluta till, att konrektor verkligen var kapitular åtminstone sedan 1616. Riktigt fast plats torde han dock aldrig ha vunnit i Strengnäs kapitel; se nedan.

gare tillfällen tog form af en prästsynod i smått; och han fann i denna form ett medel att stärka det onekligen genom Karl IX:s ingripande försvagade kapitlets ställning och auktoritet. Redan från sina första biskopsår begynte han att vid viktigare ärenden sammankalla ej blott de ordinarie stads- och landskapitulares utan äfven andra framstående kyrkoherdar; det utbildade sig praxis att företrädesvis kalla vissa, som benämndes consistoriales rurales till skillnad från consistoriales urbani; och måhända begränsades de förras antal ordinarie till sex[1], det antal som institutionen i sin mera utbildade form i Västerås skulle komma att erhålla. — Om vi sammanfatta den skildrade utvecklingen i Strengnäs, få vi en mycket märklig bild. Prelaturkapitlet hade med 1604 fått en hård stöt, undan hvilken dock domprostbefattningen räddats; men ej heller den af Karl IX åsyftade lärarekapitelformen hade blifvit bestämmande; med domprosten, kyrkoherden i Strengnäs och två andra landskyrkoherdar som ordinarie bisittare, och dessutom några kyrkoherdar som extra ordinarie, vid sidan af de tre eller kanske oftast blott två skolmännen — med en sådan sammansättning var Strengnäs kapitel redan på väg att blifva hvad, som snart skall visas, flere af kyrkans stora organisatörer, måhända äfven Paulinus själf ville göra alla kapitel till: ett rent teolog- och kyrkoherdekapitel. För den svenska domkapitelinstitutionens utveckling blef det af största betydelse, att det första gymnasiet ej grundades i Strengnäs utan i Vesterås.

Linköpings domkapitel blef nästan strax försedt med de i Karl IX:s förordning påbjudna skolämbetena, utan att därför de gamla kapitelprelaturerna genast upphörde. Redan 1604 erhöll katedralskolan konrektor och två år senare teologie lektor[2]. Detta var lika litet i Linköping som annorstädes en blott namnförändring från poenitentiarie och dekan; där poenitentiarien förut medverkat vid undervisningen, var det emedan han tillika var rektor scholæ[3]. Om man får godtaga uppgifterna hos *Håhl, Braad* och

---

[1] För bevis och exempel på det ofvan sagda om det utvidgade kapitlet och dess form hänvisas till framställningen hos *Lundström* II s. 126 f.

[2] *A. F. Sondén:* Linköpings gymnasiums första tid, i Programmata Gymnasii Lincopensis 1845, s. 4.

[3] *Sondén*, som ock polemiserar mot Baazius' tal om namnförändring, andrager till sitt stöd, att den berömde *Daniel Kylander*, som i Album Gymnasii Lincopensis (läroverksbiblioteket) upptecknat skolans äldsta lärare, icke före 1604 nämner någon poenitentiarie eller dekan som medverkande vid undervisningen. Men rector scholæ beklädde före 1604 sannolikt stundom tillika poenitentiariesysslan, se ofvan sid. 26.

Björn-Schenmark, förblef ock dekanen lika väl som domprosten och sysslomannen särskilda kapitulares, under det att poenitentiariesysslan efter att ha vexlat mellan kapitelmännen snart liksom i Vesterås stannade hos teol. lektorn[1]. Ovisst är dock, huru verkligheten gestaltade sig; sannolikt har äfven i Linköping under närmaste åren efter 1604 förvirring rådt med kapitelämbetena. Hertig Johans bref om inkomst för åtskilliga kyrkomän, af 17 jan. 1609[2] nämner i Linköping biskop, kyrkoherde, poenitentiarie (theol. lektor) som ock hafver oeconomiämbetet, samt skolmästare. Domprost och konrektor saknas; men båda funnos då i verkligheten[3]. Hvad som kan fastslås som visst är, att före 1620 de gamla särskilda kapitelprelaturerna försvunnit; från 1616 upphörde domprostbefattningen, och kyrkoherden i Linköping upptog ej titeln[4]. I ett dokument af 23 febr. 1621[5] angifvas uttryckligen alla assessorerna; de voro då Jonas Nicolai Kylander, Daniel Johannis pastor

---

[1] *M. Magnus Haraldi Wallerstadius* blef konrektor 1604, teol. lektor 1606 och tillika oeconomus 1607 (*Braad* I, *Håhl* I s. 61); men 1611 utsägs särskild syssloman *Ericus Gunnari*, som ej var prästvigd, men stod som medlem af kapitlet till gymnasiets inrättande (Håhl I 99 f.). *S. J. Phrygius* blef rektor 1603 och poenitentiarius (Hähl I s. 121). *Daniel Johannis Normelander* blef konrektor 1606, lector teol. och poenitentiarius 1611 (Håhl I s. 61. Han underskref nomine cap. Lincop. prästerskapets svar på K. Mj:ts beslut 1606; Riksdagsakter R. A.). *Nicolaus N. Grubb*[1] blef 1615 teol. lektor och poenitentiarie (Håhl I s. 156 och 95). — *Jonas Kylander* blef 1603 kyrkoherde i Wreta och decanus vid domkyrkan (*Björn-Schenmark:* Ostrogothia Eccleciastica, Linköpings SB. Biographia 137). Kylanders efterträdare 1608 i Wreta, *Nicolaus Magni Rapstadius*, hade likaledes säte ibland consistoriales i Linköping (Björn-Schenmark, jfr riksdagsbeslutet 1610). — Åren 1596—1616 var *Andreas Johannis* kyrkoherde i Linköping, under det att *Israel Olavi Fortelius* 1604—1614 var domprost och efter honom den nyssnämnde Daniel Johannis Normelander (Håhl I s. 94 och 60 f.); först efter Andreas Johannis död 1616 gjordes domprosten till kyrkoherde och domproståmbetet försvann.

[2] Original i Kungl. bref Linköpings DA.

[3] Om domprost se not. 1. Att konrektor verkligen detta år fanns, visar riksdagsbeslutet 15 aug. 1609, som undertecknats bl. a. af Johannes conrector Lincop. (Riksdagsbeslut, R. A.).

[4] Se noten 1. *Håhl* talar blott om domprostar från denna tid, ej kyrkoherdar.

[5] Enkedrottningen hade begärt, att en afsatt kyrkoherde i Biörsäter, dm Benedictus, skulle åter komma till sitt prästämbete. Med anledning häraf voro biskopen och samtliga kapitulares uppkallade på kungsgården af ståthållaren Ribbing; deras långa utlåtande undertecknades, som ofvan angifvits. Se Linköpings domkap. prot. 23 febr. 1621 DA.

L., Magnus Haraldi R. sch. L., Nicolaus Grubb L. theol., Jonas Petri conrector. Då hade alltså Linköpings kapitel fullständigt formats efter Karl IX:s förordning och 1619 års kyrkolagsförslag.

I *Skara* synas likaledes de af Karl IX påbjudna nya lärareämbetena snart hafva inrättats. Gustaf Adolfs bref om tionde af vissa socknar för biskop och kapitulares i Skara 10 feb. 1614[1] uppräknar biskopen, kyrkoherden, skolmästaren, lektor theologiæ, konrektorn, domkyrkosysslomannen och de fattiges predikant. Om den sistnämnde varit ordinarie kapitular, är här ett analogt förhållande till Vesterås (s. 41). Hans omnämnande för tanken till, att i Skara under den nyss förflutna tiden särskildt tydligt framträdt benägenheten att utvidga kapitlet med präster. Säkerligen upphörde ej med ens denna form i Skara; en tydlig reminischens häraf möter hos en flitig samlare[2], då han vid redogörelsen för bisittare i Skara consistorium före gymnasiets inrättande uppräknar domprost, rektor, teol. lektor, konrektor samt två pastorer eller prostar, hvilka »ofta flyttade in till staden med bibehållande af sina pastorat» och då beklädde olika ämbeten såsom poenitentiarius och decanus. — På detta vis bevarades till en tid äfven i Skara de gamla kapitelprelaturerna. Domprostbefattningen synes dock redan 1604 ha förenats med kyrkoherdeämbetet i Skara eller rättare upphört, då titeln domprost enligt Karls förbud försvann[3]. Småningom tog ock kapitlet helt form efter Karl IX:s förordning. När kapitlet började skrifva och petitionera om inrättande af ett gymnasium i Skara, bestod det blott af biskop, kyrkoherde, rektor, lektor theologie och konrektor[4]; och kapitulares framhöllo särskildt, att gymnasielärare behöfdes, för att »consistorium particulare må där af vara tillfyllest formeradt.» Otillräckligheten af Karl IX:s ordning var sålunda äfven

[1] Original i Kungabrefven Skara DA. Brefvet betecknar de i detsamma nämnda uttryckligen som kapitulares.

[2] *J. F. Odhelius'* handskrifna Series Pastorum I, Skara gymnasiebibliotek.

[3] Kyrkoherden i Skara Sveno Svenonis blef 1597 kyrkoherde och sannolikt 1604 tillika domprost enl. *Warholm* I s. 25. Hans efterträdare Olof Fristadius titulerades ock domprost enl. Warholm. Emellertid underteckna sig bägge blott »pastor» eller »kyrkoherde i Skara»; se riksdagsbesluten *Bexell* s. 52 ff.

[4] Ett odateradt bref från Skara konsistorium till K. Mj:t, Consistoriernas skrifvelser, R. A. Det är undertecknadt af Sveno Svenonis och kapitulares Scarenses, alltså före 1638, då biskopen dog; med all sannolikhet är det äfven affattadt någon tid före 1636, då en skrifvelse från kapitlet tyder på en begynnande utveckling. Se nedan.

ur kapitelsynpunkt starkt känd i Skara som annorstädes. År 1636 hade kapitlet ock tydligen på egen hand gjort ett försök att utvidga skolan och kapitlet med ytterligare tre lärare, af hvilka en skulle vara notarie[1]; men därmed beträda vi ett nytt skede i kapitlets historia.

Domkapitlet i *Vexiö* synes tidigast och närmast hafva ordnat sig efter Karl IX:s stadga, ehuru icke heller det fullständigt. Redan 1593 saknades ju särskild poenitentiarie och dekan; poenitentiariesysslan blef tydligen förenad med kyrkoherdeämbetet[2]. Slottspredikanten och fattigsysslomannen, som 1593 ff. tillhörde kapitlet, gingo bort, utan att deras efterträdare blefvo kapitulares. Domkyrkosysslomannen rönte i Vexiö samma öde som annorstädes, sedan Karl IX därtill börjat utnämna »politiska» personer; han kom utanför kapitlet. En skrift, som 1602 tillegnades Vexiö kapitel[3], nämner som kapitulares blott biskop, domprost, pastor och rektor scholæ. Af dessa var domprosten tillika prost i Wärend. Länge skulle emellertid ej ens domprostämbetet bibehållas. Sedan *Joh. Petri Ungius*, som 1603 blifvit domprost, år 1607 flyttades till superintendent i Kalmar, blef *Nicolaus Krokius* både pastor och domprost[4], ehuru han blott behöll titeln pastor[5]. Vid denna tid var konrek-

[1] Bref från kapitlet i juni 1636, tryckt i Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift, 4 och 5, s. 95 f., samt Regeringens svar på consistorialium postutata 22 juli 1636, Kungabref Skara D. A.

[2] Särskild poenitentiarie torde möjligen förut en tid funnits äfven i Vexiö; se *P. Wieselgren:* Ny Smålands beskrifning I 1844 s. 542. — I de strider, som från 1620-talet fördes om konrektors gärde, åberopas att konrektor tagit detta i arf efter poenitentiarierna; se mag. Petrus Glandius' attest 1 aug. 1621, tryckt i Småländska Archivet I s. 433 f. Glandius åberopar därvid, att domkapitlet vid kröningsriksdagen 1607 anhållit hos konungen, att det gärdet, som poenitentiarierna och konrektorerna i många år haft, måtte förblifva där. Glandius uppräknar då ock, hvilka dessa poenitentiarier och konrektorer varit: Erik Jonæ (han blef kyrkoherde efter Steno Magni, se sid. 25, och var kyrkoherde till sin död o. 1606, hvarefter kyrkoherde- och domprostbefattningen förenades, se ofvan), Daniel Jonæ och Canutus (bland de första konrektorerna); poenitentiarien var alltså kyrkoherde.

[3] Af Glandius, enl. *Wieselgren* I s. 547.

[4] *Wieselgren* I s. 548.

[5] Att domprosttiteln trots uppgifterna hos *Wieselgren* a. a., *C. O. Arcadius:* Anteckningar ur Vexiö allmänna läroverks häfder till 1724, 1889, och de handskrifna herdaminnena i Vexiö gymnasiebibliotek (mycket värdefulla sådana äro *J. Forsanders* samlingar samt Smolandia literata et illustris) försvann, visas af de samtida dokumenten, bl. a. underskrifterna i D. VII: 1 Vexiö DA. (om denna volym se nedan). — Krokius blef den berömde Petrus Jonæ Angermannus' (1593—1630) efterträdare som biskop i Vexiö (1632—1646).

toratet ock upprättadt; det tillsattes redan 1605, och dess förste innehafvare blef den framstående skolmannen och samlaren af historiska dokument *Petrus Hjeronymus Glandius*[1]. Vid kröningsriksdagen 1607 supplicerade domkapitlet om underhåll åt konrektor[2]. Med all sannolikhet blef 1607—1608 teologie lektoratet inrättadt[3], hvadan kapitlet redan hade den påbjudna formen: biskop, kyrkoherde, rektor, teol. lektor och konrektor. Det är väl ej orätt att i denna snabbt genomförda anordning se ett utslag af biskopen Petrus Jonæs duglighet. Denna sammansättning af domkapitlet i Vexiö bibehöll sig ock orubbad ända till gymnasiets upprättande. I Gustaf Adolfs bref af 17 febr. 1619 om anslag[4] nämnas rektor, teol. lektor och konrektor. Samma personer möta i kapitlets bref till en lagmansrätt 12 okt. 1622.[5] I »bötesboken» i Vexiö domkapitels arkiv, en synnerligen värdefull volym poenitensanteckningar m. m. från kapitlet åren 1613—1657[6], uppräknas 19 juni 1625 kapitulares: episcopus *Petrus Jonæ*, pastor *Nicolaus Krokius*, theol. lect. *Hermannus Dusæus*, rector *Nicolaus-Magni*, konrektor *Andreas Jenecopensis* samt som adjunctus Ericus Gislenius (alltså en adjunktion). En inventarieförteckning öfver domkyrkan från 1628 är underskrifven af samma kapitelmän (ny rektor och konrektor: *Zakarias Lundebergius* och *Jonas Bergius*); här är ock sysslomannen med. I april 1629 möta som kapitulares Petrus Jonæ, pastor Krokius, lektor Dusæus, rektor Lundebergius och konrektor Bergius. I okt. 1630 återfinna vi alla dessa utom biskopen. Det torde vara öfverflödigt att vidare fortsätta; om vi flytta oss till 1639, möta vi där, den 18 juni, fortfarande de fem ämbetena såsom bildande domkapitlet: Nicolaus Krokius biskop, Hermannus

[1] Den, som lemnar detta meddelande, är den sedan så berömde Johannes Botvidi, då han år 1605 inskref sitt namn i en namnbok »Album Glandianum», som Glandius egde; se De la Gardieska archivet X s. 225.

[2] Se not 2 föreg. sida.

[3] Vexiö rådhusarkivs prot. 4 april 1608, enl. *C. O. Arcadius* s. 13. — *Wieselgren* a. a. II s. 652 f. har en förvirrad och motsägande förteckning på Vexiö katedralskolas lärare före gymnasiet; en kritiskt sofrad förteckning finnes däremot hos *Arcadius* a. a. s. 20 f.

[4] Original i Vexiö DA., kungabref.

[5] Refereradt i Vexiö »Stiftstidningar 11 sept. 1799, men där dateradt till 12 dec. Enl. *C. M. Agrells* värdefulla handskrifna Wexiö Dom Capitels Archiv (Vexiö Gymnasiebibliotek Qv. 304) bör dock dateringen vara 12 okt.

[6] Signum D: VII: 1,; svart skinnband; till denna volym återkomma vi senare

Dusæus pastor, Zakarias Lundebergius lektor, *Micael Wexionensis* rektor och *Daniel Petri* konrektor. — Hvad angår de gamla prelaturnamnen, har redan visats, att domprosttiteln bortlades. Däremot behölls poenitentiariesysslan och titeln, ehuru förenad med någon af de fem lagenliga kapitelämbetena. Närmast efter konrektoratets upprättande 1605 flyttades poenitentiariebefattningen dit från kyrkoherden[1]. Inom kort gick den dock till teol. lektorn, säkerligen i samband med dennes första tillsättning. 1608 nämnes teol. lektorn poenitentiarie[2]. Med år 1613 begynner i »bötesboken» Catalogus peccatorum manifestorum publicam poenitentiam agentium, qvi a *Petro Glandio* examinati sunt»; Glandius var teol. lektor 1611—1617.[3] Anteckningar i denna Catalogus visa ock, att när teol. lektorn var förhindrad, sköttes poenitentiariesysslan af konrektor.[4] Efter Glandius' utnämning till kyrkoherde i Jönköping 1618 skötte ock konrektor sysslan, till dess den 1619 af kapitlet öfverlemnades åt teol. lektorn *Joannes Baazius.*[5] — Hans efterträdare som teol. lektor (1624—1632) Herman Dusæus var äfven poenitentiarie.[6] — Dekanatet synes hvad titeln beträffar vara alldeles försvunnet. Ej ens synes hafva blifvit fast praxis, att konrektor skulle föra protokollet. När i D: VII: 1 Acta consistorii Wexionensis graviora begynna med 12 jan. 1626, föras de af Herman Dusæus, teol. lektor och poenit. publicus. — Slutligen må anmärkas, att kapitlet i Vexiö icke stod främmande för den utvidgade form af kapitel, som i Strengnäs hade sitt hufvudsäte. Ett par adjunktioner hafva redan nämnts. Särskildt synes syssloмannen ha tillkallats vid ekonomiska frågor. Men i ett fall kan äfven påvisas användandet af metoden att låta förtjänta kapitulares kvarstå som ordinarie i kapitlet, äfven sedan de gått till kyrkoherdetjänst utanför Vexiö. Det gäller den om kapitlet högt

---

[1] Jfr. Glandius ofvannämnda attest och striden om konrektors gärde. — Enligt *P. Wieselgren* i De la Gardieska Archivet uppvaktade Glandius som konrektor och poenitentiarie år 1607 biskop Petrus med en versifierad gratulation.

[2] *Arcadius* s. 13.

[3] *Arcadius* s. 21.

[4] Se t. ex. pag. 511: In mea prefectione ad provinciam Öfverhäradh absolverade D. Jonas Nicolai Conrector then etc.

[5] Anno 1618 och 1619 intill Philippi Jacobi in mea absentia absolverade Jonas Nicolai Conrector, pag. 528. — Anno Christi 1619 sedan poenitentiarii publici embete blifvit mig (Joannes Baazius) öfverantvardadt p. 531.

[6] Den ofvannämnda namnunderskriften från april 1629 har bl. a. lector et poenitentiarius Herm. Dusæus. Likaså en anteckning från 1626 (pag. 557).

förtjänte Glandius, som 1618 blef kyrkoherde i Jönköping men ändock var kapitular. Ett bref af 12 dec. 1619 från Vexiö kapitel i fråga om äktenskap i skyldskapsleder[1] är underskrifvet: »Episc. Wex. et Capitularium omnium nomine subscripsit Petrus Glandius P. J.» Efter Glandius' död 1623 är ovisst, om förfarandet har återupprepats förr än med biskop Stalenus. Dit föras vi i nästa skede.

Hvad slutligen *Åbo* beträffar, synes det hafva varit det enda domkapitel, som genast fullständigt inrättade sig efter Karl IX:s föreskrift.[2] Bredvid skolrektorn torde åtminstone understundom redan på 1580 och 1590-talen en teol. lektor ha funnits, om också ej som kapitular. Och åtminstone från 1606 möter teologie lektorn *Joachimus Matthiæ Stutæus* som en af kapitulares.[3] Samma år betecknar sig *Michael Cornelii* »konrektor vid Åbo skola», ehuru hans af Karl IX utfärdade kollationsbref på platsen är dateradt 20 febr. 1608.[4] Poenitentiarie- och dekanämbetena voro redan före 1604 försvunna i Åbo. Äfven den särskilda domprostprelaturen försvann snart, då domprosten *Petrus Melartopæus* i slutet af 1605 utnämndes till superintendent i Mariestad.[5] Däremot bibehöll sig titeln ännu några år, ehuru den i Åbo egendomligt nog ej tillföll kyrkoherden utan teol. lektorn.[6] Efter 1615 förspörjes den dock ej förr än vid upprättandet af Åbo akademi. Sysslomännen förblefvo ock i Åbo präster; omöjligt är ej, att de till en tid fortfarande varit kapitulares, hvilket ej var uteslutet genom Karls förordning[7].

---

[1] Linköpings SB Juridik 143.

[2] Jag har ej egnat Åbo domkapitels historia särskild undersökning, då en modern framställning synes föreligga i *K. G. Leinbergs* Åbo stifts herdaminne 1554—1640, hvilket arbete här följes.

[3] *Leinberg* s. 25.

[4] *Leinberg* s. 26.

[5] *Leinberg* s. 20. Melartopæus var den förut omtalade teol. lektorn i Strengnäs under hertig Karl tid.

[6] 1608 kallas teol. lektorn Joachim Stutæus »domprost och professor»; 1611 kallas teol. lektorn Gabriel Melartopæus »domprost i Åbo», och 1615 benämnes han «prost i Åbo»; *Leinberg* s. 15. I bekräftelsen på riksdagsbeslutet 1611, den 12 april 1612 underteckna sig dock kapitulares så: Georgius Martini pastor, Joachimus Matthiæ rector scholæ, Gabriel Melartopæus lector teol. Se riksdagsbeslut, riksdagsacta R. A.

[7] På den särskilda platsen för kapitulares vid underskrifvandet af 1611 års riksdagsbeslut, R. A., anträffas namnet Johannes Sigfridi; Sigfridi var sysslоman 1608—1616 och bevistade som deputerad äfven herredagen i Stockholm 1613. *Leinberg* s. 35. Se ock kapitlets bref 30 dec. 1614, i Åbo Tidningar 1792 n:o 41, 42.

Ofvan gjorda granskning af de svenska domkapitlens faktiska utgestaltning under inflytandet af 1604 års förordning visar, att öfverallt förr eller senare de påbjudna två nya lärare- och kapitelplatserna inrättades, så att trenne kapitulares hade sin hufvudsakliga verksamhet på undervisningens område. Ett tydligt steg mot förverkligandet af 1595 års tanke på ett fullständigt lärarekapitel var taget. De egentliga gamla kapitelprelaturerna hade till största delen försvunnit. Särskild domprost bevarades endast i Strengnäs; och stiftstadens kyrkoherde hade i allmänhet ej, kanske ingenstädes, upptagit domprosttiteln[1]. Däremot hade behofvet af poenitentiariesysslan i de flesta kapitel visat sig starkare än Karls yrkande, att poenitenssaker borde skötas af kyrkoherden. Då icke vid något kapitel på längden ekonomisk existens kunde beredas särskild poenitentiarie, förlades sysslan efter något vacklande allmänt till teol. lektorn, ehuru endast i Vesterås (genom prestmötesbeslutet 1620) dennna anordning torde hafva definitivt stadfästats. Öfverallt synas emellertid poenitentiarii hafva valts af kapitlet självt. Dekanatet förlorade likasom poenitentiarieämbetet 1604 möjligheten af ekonomisk existens som särskild prelatur. Dess närmaste uppgift — öfvervakandet, eventuellt författandet af protokoll och andra kapitelhandlingar — måste emellertid af bestämd person skötas; åtminstone i ett par fall blef det konrektor, som beständigt fick detta uppdrag. Äfven här skedde utseendet genom kapitlets fria bestämmanderätt. Själfva titeln decanus torde allmänt hafva fallit bort; fullt säkert har jag under denna öfvergångstid kunnat konstatera den i Vesterås. Sysslomannen försvann i de flesta stift med Karl IX ur kapitlen, ehuru han ofta dit adjungerades, främst i frågor rörande domkyrkan och dess ekonomi.

Men om domkapitlens grundstomme alltså öfverallt blef biskop, kyrkoherde och de tre lärarna, visade sig dock allmänt en känsla af det så sammansatta kapitlets otillräcklighet för de växande uppgifterna. Flerestädes sökte man genom adjunktion vid viktigare tillfällen stärka kapitlet; de båda älsta af de stora kyrkoorganisatörerna, Paulinus Gothus och Petrus Jonæ, grepo ock tillbaka till den äldre formen med några ansedda kyrkoherdar som ordinarie assessorer. När Rudbeckius kom, sökte han på annan väg, genom ökning af lärekrafter vid skolan stärka, kapitlet (se nedan). Det var en försökens, en öfvergångens tid. I denna framträdde nu ett nytt moment och påskyndade utvecklingen.

[1] Den vanliga framställningen, att domprostbefattningen och titeln efter 1604 öfvergick på kyrkoherden, är alltså felaktig.

Tyskt inflytande.

I Tyskland hade domkapitlen småningom fallit bort; och vid de protestantiska landskyrkornas organisation framträdde i stället snart *konsistorierna*. Namnet konsistorium fanns i katolska kyrkan sedan medeltiden dels som beteckning på det under påfvens ledning samlade kardinalkollegiet, dels som namn på en kollegial myndighet, som ställdes vid sidan af generalvikarien vid utöfvandet af hans jurisdiktionsrätt[1]. I den tyska lutherdomen möter krafvet på en dylik kollegial myndighet med kyrklig jurisdiktion, liksom äfven namnet konsistorium, första gången i kurfurstedömet Sachsen 13 maj 1537[2]. De konsistorier, som nu begynnte upprättas, voro emellertid ingalunda en fortsättning af eller ersättning för domkapitlen. Domkapitlet var en rent kyrklig institution, som vid biskopens sida och under hans ledning utgjorde kyrkans organ för stiftstyrelsen; konsistorierna blefvo från början ett statens organ, ett af landsfursten tillsatt kollegium af andlige och verldslige, som handhade hans landsherrliga kyrkoregemente[3]. Detta hindrade emellertid icke, att konsistorierna af de många under senare hälften af 1500-talet i Tyskland resande svenska kyrkomännen jämställdes med de svenska domkapitlen. Därmed låg det naturligen ock nära till hands, att dessa kyrkomän efter hemkomsten skulle finnna ett eller annat, där Sverige kunde taga lärdom af den tyska institutionen. Närmast visade sig inflytandet från Tyskland i fråga om namnet. Det är väl ingen tillfällighet, att domkapitlen först börja kallas konsistorier, kort efter sedan de i Tyskland skolade lutheranerna vunnit ledningen i Sverige med Uppsala möte 1593[4]. Under 1590-talet är benämningen dock mera tillfällig; de bevarade

[1] *Sehling:* art. Konsistorien, Konsistorialverfassung, i RE[3] X.

[2] *Sehling* a. a.

[3] Uppkomsten af dessa konsistorier är det just, som lockar *R. Sohm* till hans lika berömda som bestridda sats, att »kyrkorätt» är ett mot kyrkans begrepp stridande ting, som inkommit med det första konsistoriet. — Se Sohm: Kirchenrecht I s. 617.

[4] Namnet konsistorium förekommer redan i Johan III:s Nova ordinantia 1575, 6:te art. Om kyrkostraff, där det föreslås att upprätta ett consistorium ecclesiasticum i Stockholm för hela riket. Men där är fråga om en öfverstyrelse under kunglig ledning, alltså om en institution, som med rätt kunde erhålla namnet konsistorium. Detsamma gällde Karl IX:s plan på ett »Kyrchio Rådh och Consistorials personer som vi dem både af andlige och världslige förordne vele»; *Thyselius:* Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia s. 80. — Men det ligger i sakens natur, att talet om ett Consistorium generale från Gustaf II Adolfs tid som sin motsättning måste förutsätta beteckningen consistoria för domkapitlen.

protokollen, äfven Stockholms, betecknas som »Acta capituli etc.», och brefven underskrifvas »Episcopus et capitulares». Dock talas i både Uppsala- och Stockholmskapitlens protokoll någon gång om konsistoriales. Med Karl den IX:s regering vann beteckningen ökad användning. Konungen själf såväl som prästerskapet upptog den stundom i sina officiella utlåtanden[1]. I Uppsala infördes genom »Leges Academiae Ubsaliensis» af år 1606 konsistorium som beteckning på universitetsprofessorernas sammanträden om universitetssaker[2], och därför behölls länge det gamla namnet kapitel till skillnad härifrån. Stockholms stads kapitel, som ju ej var ett domkapitel i egentlig mening, synes först hafva hemfallit åt den nya beteckningen, liksom det ju äfven blef det enda kapitel, som kom att bevara denna tyska import. Därnäst följde Strengnäs, där Paulinus Gothus med särskild förkärlek dref på benämningen konsistorium och konsistoriales (ett nästan drastiskt bevis härför skola vi senare påträffa i samband med Paulini forma consistorii); när Strengnäs kapitelprotokoll 1625 börja, möter genast beteckningen genomförd. I Vesterås däremot synes namnet »kapitel» längst hafva bevarats och alltid behållit den ställning bredvid »konsistorium», som till slut möjliggjorde den gamla och riktiga beteckningens seger[3].

Man kan i viss mening säga, att det officiella sanktionerandet af beteckningen konsistorium bredvid domkapitel gafs i det betänkande, som biskoparna 20 mars 1624 uppsatte med anledning af K. Maj:ts förslag till instruktion för *consistorium generale*. I detta betänkande[4] framförde och biskoparna den bibliska och historiska motiveringen för kapitlens existens; därvid möter uppningen, att konsistorier (kapitel) och synoder icke äro till sin substans åtskilda, ehuru de väl skola hållas i sär; kapitlen kallas direkt »synodi privatæ». Denna sammanställning påträffa vi i tyska Kirchenordnungen från senare hälften af 1500-talet[5], ehuruväl bi-

---

[1] Se i allmänhet handlingarne rörande prästerståndet 1600—1611 i Riksdagsacta R. A.

[2] Leges, kap. 8: De Consistorio; se *Annerstedt:* Bihang I s. 68.

[3] Om den klarhet, hvarmed Rudbeckius såg olikheten mellan de svenska domkapitlen och de tyska konsistorierna, liksom om den högre värdering han gaf de förra, se t. ex. Rådsprotokollen 28 juni 1636. Jfr och nedan ändringen i den teoretiska motiveringen 1624.

[4] *Thyselius:* Handlingar rörande svenska kyrkan och läroverken I s. 96 f.

[5] Man jämföre t. ex. Kursächsische Kirchenordnung 1580, en af de viktigaste tyska från 1500-talet; tryckt hos *A. L. Richter:* Die evangelischen Kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts II 1846, s. 401 ff.

skoparna i Sverige af teorien drogo den mot tyska förhållanden stridande slutsatsen, att äfven konsistorierna skola bestå af blott präster.

Betydelsen af striden om consistorium generale i Sverige skulle för öfrigt icke för domkapitlens vidkommande stanna vid proklamerandet af kapitlens eller konsistoriernas teoretiska motivering. I Tyskland hade Ober-Consistoria inrättats; viktigast var det i Sachsen fungerande[1]. Detta hade naturligen väsentligen lånat sina sammansättnings- och funktionsformer från de vanliga konsistorierna. När nu frågan om utarbetande af instruktion för ett svenskt consistorium generale förelåg, och man gick till tyska analoga institutioner, närmast Sachsens Oberconsistorium, kom man med nödvändighet att upptaga åtskilliga moment, som härledde sig från den vanliga konsistorialformen. Detta gällde ej så mycket sammansättningen, där både hos Gustaf Adolf och biskoparna, trots motsatsen, specifikt svenska synpunkter och förhållanden inverkade. Men på mera neutrala områden kunde man äfven från biskopligt håll draga nytta af, hvad som i Tyskland visat sig praktiskt. I den »forma eller sätt huruledes ett generale evangeliskt Consistorium ecclesiasticum .... kan uträttas och hållas», som enl. *Thyselius*[2] är uppsatt af prästerna mellan 22 mars och 7 april 1624, möta vi åtskilligt sådant. Ett par punkter må här framhållas såsom af vikt för vårt ämne. Omröstning och bundenhet (utom i vissa fall) vid majoritetsbeslut föreslås i det svenska konsistoriet[3]. För assessorerna uppsättas allmänna regler, »leges generales»; och en särskild Juramentum adsessorum upptages[4]. Regler gifvas för inspektion öfver akademier, skolor, boktryckerier etc.[5] Särskild notarie föreslås, hans uppgifter bestämmas, och äfven åt honom formuleras en ed[6]. Man jämföre alla dessa moment, ej minst edsformulärens affattning, med motsvarande i 1580 års kursachsiska kyrkoordning[7], den Sverige närliggande »Kerchen ordening

---

[1] Se ofvannämda hos Richter tryckta Kirchenordnung.

[2] *Thyselius:* Handlingar II s. 214; Smärre bidrag s. 73.

[3] *Thyselius* II s. 217.

[4] *Thyselius* II s. 238 f.

[5] a. a. s. 226 ff.

[6] a. a. s. 218, 240.

[7] *Richters* ed s. 419 »Vom Eyde der Assessorn und Notarien», s. 421 f. »Was sachen für dieses Consistorium gehören (gäller öfverkonsistoriet), s. 425 om sekreteraren i öfverkonsistoriet och hans uppgifter, s. 419 om konsistoriernas uppsikt öfver boktrycket, o. s. v.

Im Lande tho Pommern» 1563[1], eller den berömda preusisska konsistorialordningen af år 1584[2], de kanske viktigaste tyska ordningarna från 1500-talets senare hälft. Men härtill komma ock i förslaget flere punkter, som lånats från ännu gällande svensk praxis inom domkapitlen. Det må vara nog att i detta fall erinra om, att de vid domkapitlen afskaffade prelaturerna nu föreslås till införande i Consistorium generale med angifvande af deras särskilda uppgifter; episcopus Lincopensis skulle vara archie- præpositus eller vice præses; episcopus Strengnensis skulle vara poenitentiarius och ransaka och afgöra om grofva syndare; episcopus Arosiensis skulle vara consistorii decanus eller supremus notarius och sigillera alla akter och domar. — Något consistorium generale kom ej i Sverige till stånd; men förgäfves hade ej prästerskapet (d. v. s. biskoparna, främst Rudbeckius och Paulinus Gothus) med hjälp af svensk och tysk erfarenhet utarbetat sitt förslag. De punkter i detsamma, hvilka ofvan berörts, kunde, en gång utmejslade, tjäna till ledtråd äfven för de som underkonsistorier uppfattade domkapitlen. Vi skola ock få se, hurusom så snart skedde, ja huru Rudbeckius och Paulinus ur denna sin skapelse kunde nästan ordagrannt låna bestämmelserna om prelaturerna, »leges generales» och edsformulären, när de skredo till att uppsätta konsistorieformer för sina kapitel. I striden om consistorium generale på 1620-talet skedde det första förarbetet för vår nu gällande domkapitelsfördning.

Biskoparna synas dock närmast ej hafva känt behofvet af att genom särskild stadga ordna sina kapitel och deras verksamhet, där ju gammal utbildad praxis fanns att följa. Både Petrus Ke-

---

[1] Tryckt hos *Richter* II s. 229 ff. — När den bäste svenske kännaren af tyska kyrkoordningar, Johannes Botvidi, blef biskop i Linköping, anbefallde han 1633 sina prostar att skaffa de sachsiska och pommerska kyrkoordningarna; *E. Ekholm:* Svenska Kyrkohandlingar 1770 I s. 53.

[2] Det var denna, som med 1587 praktiskt sedt gjorde slut på episkopalordningen i Preussen och i stället införde tre konsistorier; se *L. Richter:* Geschichte der evangelischen Kirchenverfassung in Deutschland 1851, s. 131. — Den är editerad hos *Richter:* Die evangelischen Kirchenordnungen II s. 462 ff. Man jämföre med ofvannämnda förslag i Sverige 1624 särskildt kap. IV Was für Sachen ins Konsistorium gehörig, kap. II Vom Amt der Konsistorialium, med samma edsformulär som i 1680 års sachsiska ordning, Kap. V där bl. a. nämnes omröstning utom i vissa fall. — Båda de nämnda tyska ordningarna (liksom naturligen årskilliga andra) hafva ock utförliga kapitel om rättegångssaker i konsistoriet.

nicius, Petrus Jonæ, Paulinus Gothus och Joh. Rudbeckius hade vid denna tid börjat utgifva »constitutiones ecclesiasticæ», för att med dem för sina stift komplettera kyrkoordningens bristfälliga föreskrifter; men dessa stiftkonstitutioner innehöllo intet om domkapitlen; och lika litet höra vi talas om några särskilda stadgar för dessa.[1] Det, som här närmast gaf stöten till skapandet af

[1] Om en gissningsvis påpekad möjlighet, att Rudbeckius redan begynt med stadgar äfven för sitt kapitel, se nedan vid behandlingen af Rudbeckii kyrkostadgar. — När sedan lagstiftningen begynner för domkapitlen, skiljes bestämdt mellan »constitutiones ecclesiasticæ», hvilka oftast underkastas prästmötesgranskning, och »forma consistorii», som är biskopens och kapitlets ensak. Denna åtskillnad vid lagförfattandet, hvilken för öfrigt räcker ända in i vår nu gällande kyrkolag (skillnad mellan kyrkolagen och förordningen om domkapitlen), går ock tillbaka på tyskt mönster; man jämföre t. ex. anordningen i det evangeliska Preussen, hvarom vidare nedan, eller i Pommern; Richter a. a. När Botvidi skall enligt tyskt mönster ordna de svenska eröfringarnas i Tyskland kyrkoskick, uppsätter han 1) agenda, 2) constitutiones ecclesiasticae eller kyrkoordning, 3) visitationsordning, 4) forma consistorii samt 5) skolordning; se Botvidis bref till Gustaf Adolf 8 jan. 1632, Linköpings SB ecclesiastike saml., T. 48. — Svenska stiftkonstitutioner före 1686 års kyrkolag äro: *Petrus Jonæ* och kapitulares' kyrkoordning för Vexiö stift 8 juni 1619, granskad af prästmöte 15 juni (afskrift Qv. 147 Vexiö gymnasiebibliotek, från annan afskrift tryckt hos *Wallqvist:* Ecclesiastique samlingar II s. 576 ff.); *Petrus Kenicius*' Puncter att achtas, för ärkestiftet d. 9 juni 1619 (tryckt hos *Thyselius:* Handlingar II s. 262 ff.); *Johannes Rudbeckii* Kyrkio- Stadgar för Vesterås stift 1619 ff. af prästmöte antagna 1632 (se nedan); *Paulinus Gothus*' Constitutiones qvaedam Ecclesiasticae för Strengnäs stift, sanktionerade på synod 1624 (se *H. Lundström:* Laurentius Paulinus Gothus II s. 131 f.; tryckta hos Wallqvist II s. 49 ff.); Prosten *Olaus Andreæs* och biskop Rudbeckii »Kyrkoordning nyttig att förtaga all ogudaktighet» 25 okt. 1628, möjliga för Rättviks prosteri (Wallqvist II s. 633); *Joannes Botvidis* in synode Lincopense 1633 godkända punkter för Linköpings stift (Linköpings SB. T. 49; jfr *E. Ekholm:* Svenska kyrkohandlingar 1770 I s. 52 ff. och *H. Lundström:* Undersökningar och aktstycken 1898 s. 80 ff.); *Isaacus Rothovii* Constitutiones för Åbo stift från 1620-talet (tryckta i Åbo Tidningar 1793, n:o 19 och 20), samt hans senare Constitutiones (tryckta hos Wallqvist I s. 266 ff.); *Paulinus Gothus*' Constitutiones ecclesiasticæ för ärkestiftet 22 sept. 1637 (tryckta som appendix till hans ofvan omnämnda tal vid inträdet som ärkebiskop, se Lundström a. a. III s. 48 ff.); *Jonas Magni,* biskop i Skara: Några nyttiga stadgar af episcopo och consistorio scharensi författade och till största delen uti föregångna synode approberade, af okt. 1647 (har af mig i afskrifter påträffats i Hjärpås kyrkoarkiv I: 1. Vadstena landsarkiv, Linköpings SB. T. 49, och Haqvin Spegels manuskriptsamling Uppsala DA.; den innehåller fem kapitel: 1) Om prostarnas ämbete, 2) Om pastori investitura et officio, 3) De administratione s. Coenæ, 4) Om trolofning och bröllop, 5) De pertinentibus ad forum consistoriale); *Johannes*

svenska »formæ consistorii» och därmed till domkapitelinstitutionens direkta införande i århundradets storartade kyrkolagsarbete — det var åter påverkan utifrån. När det svenska väldet började vidga sig rundt omkring Östersjön, på marker där redan konsistorialförfattningen blifvit oumbärlig för en organiserad evangelisk kyrka, nödgades eröfrarna att själfva söka praktisera denna form under svensk ledning. Redan 1621 stodo svenskarne i Livland, där en protestantisk kyrka fanns, som 1598 beslutat om inrättandet af ett konsistorium för hela provinsen utan att dock ha kunnat verkställa detta[1]; endast i Riga fanns ett stadskonsistorium. Gustaf Adolf bekräftade efter Rigas eröfring, att invånarne skulle få behålla sina privilegier, och att kyrkojurisdiktionen fortfarande skulle uppehållas af konsistoriet. Tillika vidtog han åtgärder att få en kyrkostyrelse för hela landet ordnad och utnämnde en svensk superintentent. Här skulle det emellertid dröja, innan en från svenskt håll utarbetad konsistorialordning kom till stånd.

Den första af detta slag framlades, så vidt vi kunna se, då Gustaf Adolfs eröfringar 1626 utsträckts till Preussen. Sedan en rad platser, däribland Elbing, fallit i svenskarnas hand, skred konungen genast till upprättandet af ordnade kyrkliga förhållanden. Bengt Oxenstierna fick 12 juli 1626 i uppdrag att kalla prästerskapet samman och låta det välja superintendent.[2] Som hjälp tillkallade då Oxenstierna konungens fältpredikant, *Joannes Botvidi*, otvifvelaktigt en af stormännen i Sveriges storhetstid. Denne

---

Baazius seniors Constitutiones för Vexiö stift 14 dec. 1647 (tryckt hos Wallqvist I s. 90); *Olof Laurelii* Ordinantier gifna prästerskapet 1648 in synodo Mariane (tryckt hos *H. Lundström:* Undersökningar och aktstycken, s. 104 ff.); *Canuti Lenæus* 14 punkter för ärkestiftet vid synoden i Uppsala 1648 (se *J. Wahlfisk:* Den kateketiska undervisningen i Sverige 1889, s. 50); *Johannes Matthiæs* Constitutiones ecclesiasticæ för Strengnäs stift 1656 (Wahlfisk a. a. s. 46 f.); *Johannes Gezelius*' Perbreves commonitiones 30 okt. 1666 för Åbo stift (tryckt hos Wallqvist II s. 286 ff.); *Johannes Baazius* juniors Constitutiones 19 dec. 1668 för Vexiö stift (synes vara okänd; finnes i en afskrift Qv. 46 Vexiö gymnasiebibliotek); *Densammes* Constitutiones ecclesiasticæ 1678 för ärkestiftet (afskrift i samma volym som föreg.; se äfven Wahlfisk s. 51); *Jonas Scarinus:* Några nödvändiga förordningar, in synodo 1679 öfverlemnade, för Vexiö stift (tryckt hos Wallqvist II s. 350); »några moment d. 5 sept. 1679 i prästmötet i Vesterås antagna», 16 kapitel (se Wahlfisk s. 52). — Ingen af dem jag kunnat åtkomma innehåller föreskrift om konsistorii form.

[1] Se *Fr. Westling:* Bidrag till Livlands kyrkohistoria, i Kyrkohistorisk Årsskrift 1900.

[2] *A. Cronholm:* Sveriges historia under Gustaf II Adolfs regering II s. 80 ff.

fick sätta sig in i de preussiska kyrkliga förhållandena. När så Axel Oxenstierna erhöll i uppdrag att bl. a. inrätta ordentligt kyrkoregemente för de eröfrade trakterna[1], har denne tydligen vändt sig till Botvidi. Under förra hälften af 1627 lät då Botvidi tydligen upprätta ett konsistorium och utgå en *Brevis Consistorii Ecclesiastici Delineatio* för den preussisk-svenska provinsen. Jag har nämligen påträffat en »forma consistorii» med denna öfverskrift i en afskrift i Linköpings stiftsbibliotek T 48, med en anteckning af afskrifvaren, att forman vore skrifven med Botvidis kända stil.[2] Då forman är daterad Dir Saviæ (Dirschau) 1627 och i slutet hänvisar till preussiska kyrkoordningar[3], behöfver intet tvifvel finnas om dess ursprung.[4] I ett bref från Axel Oxenstierna af 21 nov. 1627[5] se vi ock, att konsistoriet en tid varit i verksamhet. Denna Botvidis ordning är intressant ej blott såsom den måhända första egentliga »forma consistorii» af en svensk utan ock, emedan den visar fortsättningen af den i striden om consistorium generale redan sporda sträfvan att förena svenska och tyska anordningar och direkt förmedlar dennas inriktande på de svenska domkapitlen. Konsistoriet gjordes så långt möjligt till ett prästoch lärarekollegium; endast sekreteraren skulle vara »jure peritus». De äkta domkapitelnamnen poenitentiarie och dekan infördes, så att »primarius theologus» blef poenitentiarie, sekreteraren dekan. Bland de andra assessorna skulle en vara notarie. Dekanen öfvervakar handlingarna och uppsätter konsistorieskrifvelserna; notarien för protokollen. Superintendenten är præses. Den vanliga kon-

[1] Gustaf Adolfs instruktion 23 okt. 1626, *Axel Oxenstiernas* skrifter och brefvexling II: 1 s. 319 ff.

[2] Se nedan editionen i Bidrag etc. s. 3 ff.

[3] »Reliqva ... prolixius habentur in Constitutionibus Ecclesiæ Prutenicæ: de Cæremoniis, Electione Episcoporum et Consistorio». Här syftas tydligen på den preussiske Kirchen Ordnung und Ceremonien af biskoparna Venediger och Mörlin 1568, den samtidigt uppsatta Von Erwehlung der beyder Bischoff, »eines der bedeutendsten Kirchengesetze des Herz. Preussen», och den ofvannämda Consistorialordnung af 1584. *Richter* a. a. Botvidi var sålunda väl underrättad om i Preussen gällande kyrkoordningar.

[4] Bokstäfverna *E. F.* i titeln till forman torde gissningsvis kunna tydas på de båda viktigaste platserna i den 1626 eröfrade del af Preussen, Elbing och Frauenburg. Af dessa låg Elbing i Vestpreussen och var protestantiskt; Frauenburg låg i det katolska biskopsstiftet Ermeland; men äfven där sökte Gustaf Adolf införa protestantisk kyrkoordning.

[5] *Axel Oxenstiernas* skrifter och brefväxling I: 3 s. 699.

sistorieeden införes; likaså omröstning utom i vissa fall. Konsistoriet utrustas med tjänstemän: Cursor, Tabellarius et Procuratores. Särskildt stycke egnas åt rättegång i konsistoriet, o. s. v. Det anförda må vara nog för att visa, hurusom vi här möta de vanliga tyska anordningarna i en dräkt, som förråder deras svenska författare, och att här en ordning gifvits, som nästan fullständigt kunde tillämpas på ett svenskt domkapitel.

Samma år, som Botvidi uppsatte sin forma för Preussen, utsändes Rudbeckius på den berömda visitationsresa till Estland[1], där äfven han fick uppsätta stadga för konsistorium, och där anknytningen till de svenska domkapitlen blef ännu starkare. Vi återkomma till denna. Här är tillräckligt, att påpeka, att efter denna tid knappast något år gick, utan att svenska kyrkomän fingo försöka sig på med författandet af konsistorieformer eller instruktioner. Främst medverkade Botvidi. 1529 har han åter i uppdrag att ordna den preussiska eröfringens kyrkoskick.[2] År 1632 fullbordade han det storartade organisationsarbete inom de tyska landsdelarnas kyrka, hvilket blifvit föremål för ingående tysk behandling[3]; härvid fick han bl. a. uppsätta en forma consistorii.[4] 1633 förhandlar Herman Wrangel med Axel Oxenstierna om det nyss inrättade konsistoriet i Marienburg.[5] Redan i nov. 1632 brefväxlade Johan Skytte med Gustaf Adolf och Axel Oxenstierna om ett consistorium ecclesiasticum i Dorpat.[6] Den 18 febr. 1633 utfärdade han en konsistorialordning för Livland; och 13 aug. 1634 kom riksstyrelsens på den nyssnämnda grundade konsistorialordning för Livland.[7] Den 2 juni 1638 gafs instruktionen för biskopen uti Reval

---

[1] *D. Herweghr:* Vita D Johannis Rudbeckii, i Linköpings Biblioteks handlingar II s. 334 ff.

[2] *Anjou* s. 149.

[3] *E. Jacobs:* Die Wiederherstellung des evangelischen Kirchenwesens im Erzstift Magdeburg und im Hochstift Halberstadt 1632, 1897, enl. *H. Lundström:* Undersökningar och aktstycken s. 74.

[4] Botvidis bref till Gustaf Adolf från Halle 8 jan. 1632, i Linköpings SB T. 48; till brefvet är fogadt en förteckning på innehållet i »Then Magdeburgiska och Hallberstadiska kyrkieboken», äfven forma consistorii.

[5] Wrangels bref af 5 och 12 sept. 1633, Oxenstiernska brefsamlingen II: 9 s. 226 ff.

[6] Oxenstiernska brefsamligen II: 10 s. 340 ff.

[7] *Westling* a. a. s. 118 f. Drottning Kristinas bref därom tryckt hos *Thyselius:* Bidrag s. 89 f.

och Estland om bl. a. konsistorium[1]; etc. — En undersökning af dessa konsistorieordningar tillhör icke vårt här föreliggande ämne. Men det har sin betydelse att lägga märke till deras framkomst; däraf blir det klart, att tanken på äfven de svenska domkapitlens ordnande genom lagstadganden måste blifva lefvande. Men då kyrkomännen i Sverige gingo att lagstifta för kapitlen, hade inom dessa redan en ny faktor tillkommit af den betydelse, att genom densamma hela institutionen kommit in i ett nytt utvecklingsskede.

---

[1] B: x: 1, 55 KB Stockholm; en afskrift äfven i den kvartvolym, som innehåller 1608 års kyrkolagsförslag.

III. Gymnasierna och kapitlens fulla utbildning till lärarekapitel.

1620-talet—1687.

A. Vesterås.

I den föregående skildringen hafva vi kommit in på en tid, då den historiskt viktigaste gestaltningen af det protestantiska Sveriges domkapitel redan på ett par håll tagit sin början. Det var gymnasiernas inrättande, som här blef afgörande. Helt naturligt förer studiet af gymnasiernas betydelse för domkapitelinstitutionen närmast till Vesterås, där ej blott det första svenska gymnasiet upprättades, utan därifrån de kyrkliga anordningarna tack vare biskoparna Johannes Rudbeckius' och Olof Laurelius' organisatoriska kraft ofta fingo bestämmande influera äfven på de öfriga stiften. Behandlingen af Vesterås domkapitels utbildning till lektorskapitel må därför gifvas större utförlighet än skildringen af öfriga kapitel under detta skede.

Kapitlet och den utvidgade katedralskolan.

Vid tiden för Rudbeckii tillträde till Vesterås' stift 1619 bestod domkapitlet som ofvan sagdts[1] af utom biskopen Kyrkoherden i staden, Rector Scholæ eller Skolemästaren, Lector Theologiæ som öfvertaget poenitentiariesysslan och fick detta bekräftadt på synoden 1620, samt Conrector eller Decanus. Det var sålunda den regelrätta formen, sådan den utbildats på grundval af Karl IX:s förordning och afspeglats i 1608 och 1609 års kyrkolagsförslag, blott med bibehållandet af de gamla prelaturnamnen poenitentiarie och dekan. Men länge hade Rudbeckius ej varit biskop, innan kapitlet började svälla ut, i närmaste samband med biskopens åtgärder för katedralskolans förbättring. Rektor för skolan var

[1] Jfr Gustaf Adolfs bref af 22 juli 1619, Westerås Domkyrkios etc. inkomst för 1619, Acta Synodalia sept. 1620 etc.

från 1618 den berömde *Ericus Holstenius*[1]. *Laurentius Nicolai Blackstadius*, som vid Rudbeckius' tillträde var konrektor och decanus och alltså förde protokollet[2], uppflyttades mot slutet af året till den lediga lector teologiæ-platsen. Därpå delades konrektoratet mellan tvänne lärare, M. *Jonas Columbus* och D. *Laurentius Magni Vesthius*. Columbus kallas i Album Scholæ Arosiensis[3] ConLector; men i domkapitlet benämdes hans Conrector[4] (någon gång benämnes han äfven Rector Cantus) och hade naturligen som sådan säte i kapitlet[5]. Den andre nye läraren, Vesthius, som i kapitelprotokollen kallas Cantor, men som själf i en underskrift i kapitelprotokollet 9 juni 1620 betecknar sig som conrector och som sådan äfven benämnes i Album Scholæ Arosiensis, hade likaledes säte i kapitlet[6]. Han efterträdde ock från 9 febr. 1620 Laurentius Nicolai som kapitlets notarie (decanus). Kapitlet beslöt ock 22 jan. 1620, att »Conrectoris underhåll skulle bytas mellan M. Jonam och D. Laurentium till behaglig tid». Ökningen af lärare vid katedralskolan[7] betydde alltså utan vidare

[1] Se om honom och öfriga här nämnda lärare *C. A. Brolén:* Bidrag till Vesterås Läroverks historia I, i Årsredogörelse för allmänna läroverken i Vestmanland 1893. Detta Broléns värdefulla arbete, hvaraf del II utkommit i årsredogörelse för 1896, och som gjort *Hollanders* teckning af uppkomsten af Vesterås Gymnasium antikverad, ligger till grund för uppgifterna om gymnasiets uppkomst; jag har dock öfverallt kontrollerat framställningen genom studium af originalakterna i Vesterås läroverks och domkapitels arkiv.

[2] Han har skrifvit kapitel-protokollen från 11 aug. 1619 till 9 febr. 1620.

[3] Som »Abum Holstenii» betecknar *Brolén* a. a. Vesterås skolas äldsta bevarade matrikel och katalog, upprättad af den ofvannämnde Erik Holstenius och sedan fortsatt af hans efterträdare. Den omfattar åren 1618—1650 och är af synnerligen stort värde för kännedomen om gymnasiets äldsta historia. Dess titel är »*Album Scholæ Arosiensis* in quo præceptorum et discipulorum nomina sunt comprehensa», och den har nyligen i tryck utgifvits af *W. Molér*. Vesterås 1905. Denna edition citeras alltid nedan. Som i viss mån lämnande kompletterande upplysningar må nämnas *W. Molér:* Program utgifna vid Vesterås gymnasium 1655—1850, bibliografi, Vesterås 1907.

[4] Den 24 och 27 nov. 1619 och 20 jan. 1620.

[5] Vid visitation 6 febr. 1622 deltogo af kapitlet biskop Rudbeckius, Ericus Olai pastor Aros. och Jonas Svenonis Columbus schol. Aros. conrector; Album ecclesiæ Scultunensis pag. 142 (Landsarkivet i Uppsala).

[6] Vid visitation i Björskog 27 jan. 1622 vore följande kapitulares närvarande: biskopen, Eric. Holstenius, Laur. Vesthius (Biörskogh O: 1, Landsarkivet, Uppsala). Bevisen kunna mångfaldigas.

[7] Här åsyftas öfverallt de egentliga fast anställda lärarna; Collegæ, de biträdande ofta oaflönade lägre lärarna fingo ännu ej någon betydelse för domkapitelinstitutionen. Från dem skulle i sinom tid konsistorienotarien utgå.

ökning af kapitelmedlemmarna, detta är den första viktiga observationen[1]. Så begynte åtminstone i Vesterås den uppfattningen redan gro fast, att skollärare och kapitelmän voro samma sak under samma chef, biskopen.

Redan 1620 tillkom ännu en ny lärare vid katedralskolan, nämligen M. *Andreas Erici Dalekarlus* eller *Orsensis.* Han kallas i album Scholæ Aros. Subconlector, af Rudbeckius själf Alter Conlector[2]. Huruvida han före 1623, då han blef lektor i gymnasiet, tillhört kapitlet, har jag ej af kapitelprotokollen eller andra handlingar kunnat direkt konstatera. Men i analogi med förutnämnda uppfattning är det mer än sannolikt; och kapitelprotokollet 22 aug. 1621, då en af Gustaf Adolf genom bref af 28 juni 1621[3] gjord lönedonation åt Columbus och Orsensis fördelas, ger äfven stöd åt denna förmodan. — Samma dag som ofvannämnda kungabref utfärdades, gafs äfven ett annat (om förbättring af rektors och teol. lektorslönerna i Vesterås[4]) som tydligt belyser uppfattningen äfven på högsta ort af att hvad som gafs till lärarna, det gafs i första hand till kapitlet. Brefvet bestämmer, att Skärike och Hubbo socknar skola med kyrkoherderättighet ligga under Capitlet, och att skolemästaren må hafva den ena och Lector theologie den andra socknen, »fri för utlagorna som kyrkoherdarne däraf utgöra skulle, alldeles lika som Capitlen vid andra domkyrkor frihet på deras socknar njuta». Så blef som *kapitelegendom* Hubbo prebendepastorat för rektor och Skärike för teol. lektor[5]. Detta donationsbref är naturligen ock belysande för det dåtida förhållandet mellan kapitel- och läroverksegendom, ehuru denna fråga i här föreliggande undersökning icke kan upptagas[6].

[1] Om en möjlighet, att Rudbeckius redan nu i en kapitelordning bekräftat detta, se nedan vid behandlingen af Rudbeckii kyrkostadgar.

[2] I »*Memoriale qvotidianum*» en i flere afseenden intressant bok, innehållande anteckningar af Rudbeckii egen hand, i Vesterås läroverks arkiv.

[3] Original i läroverksarkivet.

[4] Original i läroverksarkivet.

[5] Jfr *Brolén* I. s. 27.

[6] Frågan, om lektorsprebenden, lektorsgårdar o. d. från 1600-talet rättast skola anses tillhöra domkapitel eller läroverk, kan ej skematiskt afgöras utan måste för hvarje särskildt fall pröfvas. En sådan pröfning synes icke närmast tillhöra en historiskt orienterande öfversikt utan böra på ort och ställe göras af dem, för hvilka frågan äger praktisk betydelse. Blott ett exempel på frågans invecklade beskaffenhet må från Vesterås tagas. Lector theologiæ i Vesterås får sitt prebende (Skärike) 1621 uttryckligen som kapitelegendom. Genom

Kapitlet och gymnasiets lektorer.

Om sålunda Rudbeckius ökade sitt domkapitel på samma gång som han utvidgade skolan, så blir dock den afgörande frågan den: huru gestaltade sig kapitlets sammansättning, när 1623 den stora förvandlingen af katedralskolan till ett verkligt gymnasium skedde? Självfva fundationsbrefvet, som är utfärdadt den 25 mars 1623[1], ger härom upplysning. Först kommer donationer till *domkyrkan;* därpå bestämmes om *biskopens* underhåll; vidare om *kyrkoherdens*, »och skall Pastor vara förplichtadt hålla en läxa uthi scholan»; så om lön för *Lector Theologiæ*, *Lector Physices*, *Lector Mathesios, Lector Græcæ linguæ*, *Lector latinæ Linguæ et Logices, Oeconomus Templi*, *Oeconomus et Concionator pauperum* samt *boktryckaren;* slutligen om underhåll för *hospitalet.* Därefter fortsätter fundationsbrefvet: »Desse alle förbe:de kyrkiotijender, som wij Biskopen och Capittels Personerne, Hospitalet och flere som förbemelte ähre, nådigast deputerad hafve,» etc. Här är det fullkomligt tydligt, att Gustaf Adolf benämner kyrkoherden och de nya gymnasielektorerna för Capitels Personerne. Enligt K. Mj:ts uppfattning skulle alltså vid katedralskolans utvidgning till gymnasium de nya lektoratens innehafvare självffallet vara kapitulares. Anvisningen härom i fundationsbrefvet motsvarade otvifvelaktigt Rudbeckii egen mening; han hade ju redan förut infört alla högre lärare vid skolan i kapitlet. Någon faktisk förändring skedde ej heller omedelbart, i det att samtliga fem förutnämnda lärare be-

---

fundationsbrefvet till gymnasiet 1623 (se vidare nedan), bekräftas åter denna donation åt teol. lektorn. Teol. lektorsprebendet måste här alltså uppenbarligen betraktas som kapitelegendom. Lektor physices fick i fundationsbrefvet Hubbo som prebendepastorat; såsom redan förut lagdt under kapitlet (1621) hörde det naturligen fortfarande i sista hand dit och måste anses gifva aflöning åt lektor ph., endast så länge han tillika var kapitelmedlem. Denna tolkning stödes för öfrigt äfven af fundationsbrefvets formulering (hvarom mera nedan i framställningen) liksom af kapitlets praxis, enligt hvilken donationerna behandlades som kapitelegendom, ej som bundna vid ett visst gymnasielektorat (vidare nedan). Ett kungabref af den 17 maj 1622 (original i Vesterås läroverksarkiv) utbytte några af de dittills åt capitelspersonerna i Vesterås anslagna kyrkohärbergena mot andra; af dessa tilldelades genom fundationsbrefvet 1623 Björksta till lector physices, Svedvi till græ. ling. lector och Hubbo till lat. ling. et logices lector. Att dessa prebendegårdar eller de, som framdeles kunde mot dem utbytas, allt fort måste betraktas som i sista hand kapitelegendom, synes naturligast.

[1] Original på pergament i Vesterås domkapitel; god edition i tryck hos *Brolén* I s. 28 f.

satte de nya lektoraten med bibehållande af sina förra skolämbeten och titlar: skolans teol. lektor *Laurentius Nicolai* blef äfven gymnasiets, *Ericus Holstenius* blef lector phys. med bibehållande af rektoratet, *Laurentius Vesthius* blef lector math. med bibehållande af konrektoratet, *Jonas Columbus* blef lector græcæ l. och fortfarande Conlector scholæ, samt *Andreas Erici* lector latinæ l. et logices och subconlector (alter conlector) scholæ[1]. Vid sina underskrifter som kapitulares synas ock de nya lektorerna i början hälst hafva användt de äldre skol-titlarna[2]. Det är å ena sidan denna praktiskt taget fullständiga identitet mellan katedralskolan under dess sista år och gymnasiet under dess första år, å andra sidan Gustaf Adolfs af denna förutsedda identitet måhända bestämda formulering i fundationsbrefvet, som man måste ihågkomma för att förstå, hurusom utan något annat lagstadgande det inom kort tedde sig som en självklar sak, att lektorsämbetet som sådant medförde skyldigheten (det betraktades närmast så, ej som rättighet) att taga plats i domkapitlet. Ty att så blef fallet visade sig redan däri, att så snart nya ordinarie lektorat inrättats och funderats, dessas innehafvare blefvo kapitelmedlemmar. Redan 1624 hade Rudbeckius lyckats utverka ett kungabref[3], som funderade ett nytt lektorat vid gymnasiet, *Lectio Politices et Juris patrii seu Suetici* (i gymnasiets handlingar kalladt lectio politices, lect. polit. et Ethices, eller blott lect. Ethic.). Dess förste innehafvare blef den berömde *Johannes Olai Dalekarlus* (Stiernhöök); om honom finnes antecknadt, att han som lektor »strax blef Capitularis och Procurator»[4]. År 1627 utverkade Rudbeckius en ny donation af Gustaf Adolf till en *Lector Hebrææ linguæ*[5]. Den förste här blef *Simon Benedicti Arbogensis;* i början af 1628 möta vi honom i kapitlet. Att vid en

[1] Album Scholæ Arosiensis s. 1. I Album ecclesiæ Scultunensis (Uppsala Landsarkiv) finnes pag. 149 en handling från 4 aug. 1623, underskrifven af biskopen, pastor Elias Olai (kyrkoherde i Vesterås 1609—1637) och »två andra capitulares»: Laur. Blackstadius lect. theol. schol. Aros. och Laur. Vesthius conrector scholæ (de voro då båda gymnasielektorer). I kungliga bref och resolutioner om prästrättigheter etc. (Vesterås domk. arkiv.) finnes för år 1624 vid ett jordskifte i Käfvestads socken följande underskrifter för kapitlets räkning: biskop Rudbeckius, pastor Elias Olai, Eric Holstenius rector, Laurentius Magni conrector.

[2] Se exemplen i föregående not.

[3] 17 dec. 1624, original i läroverksarkivet i Vesterås.

[4] Jfr *Muncktell* III s. 338 f. Om prokurator se nedan s. 77; jfr Botvidi forma.

[5] Kungabrefvet af 1 mars 1627, orig. i läroverksarkivet.

sådan uppfattning af förhållandet mellan lektor och kapitularis äfven de första fem lektorernas efterträdare skulle få säte i kapitlet, ligger i sakens natur. Lektor math. Vesthius uppflyttades efter Holstenii afgång 1626 till lector phys. och rector[1]; han efterträddes af *Olaus Achatii Salamontanus*, som blef kapitlets notarie, alltså kapitularis. Full bevisföring för alla lektorerna under åren 1624—1627 har jag visserligen ej ur det för dessa frågor sparsamma och svåråtkomliga materialet[2] kunnat hämta. [De nya lektorer, som under åren 1625—27 tillkommo, voro *Petrus Rudbeckius*, som 1625 efterträdde Blackstadius som teol. lektor, och som själf 1627 efterträddes af förutvarande lect. log. Andreas Erici Dalekarlus; vidare *Gabriel Holstenius*, som 1625 efterträdde lect. græc. ling. Columbus (liksom Andreas Dalekarlus en af Rudbeckii följeslagare på visitationsresan till Livland[3], väl som consistorialis); *Petrus Jonæ Helsingius*, som 1627 efterträdde lect. log. Andreas Erici (redan 1625 anställd som lector gymnasii öfver stat); den nyssnämnde *Johannes Olai Dalekarlus* (Stiernhöök), från 1624 polit. et ethic. lector; hans efterträdare (vikarie[4]) under hans långa utrikes

---

[1] I febr. 1627, Album S. A. s. 2.

[2] Hufvudsakligen notiser i sockenarkiven från Vesterås stift i samband med inventarieförteckningar, jordskiften o. d. Domkapitelsprotokollen lämna för dessa år inga upplysningar om, hvilka kapitulares voro, lika litet som brefven från Vesterås konsistorium till olika myndigheter, så långt jag kunnat spåra dem i Riksarkivet, Uppsala domkapitels arkiv, Linköpings stiftbibliotek eller Vesterås stifts sockenarkiv. Äfven de för min räkning verkställda undersökningarna i Mora och Stora Tuna kyrkoarkiv (Dalasocknarna hafva genom kungl. resolution under vissa vilkor befriats från att sända sina kyrkoarkiv till Landsarkivet i Uppsala) hafva blifvit utan resultat i denna sak.

Däremot torde ej vara utan beviskraft den »Ordning med klockor, benkar o. s. v.», som af biskop, kapitulares och rådmänner uppsattes för Vesterås domkyrka 1625, och som finnes i *Rudbeckii Memoriale qvotidianum.* Där kommer först konungs- och brudgummebänkarna, sedan gymnasielektorernas, rektors, pastors, biskopens och adelns bänkar i nämnd ordning. Ingen särskild bänk nämnes för kapitulares, hvilka väl alltså äro identiska med de förstnämnda. Jfr ock bänkförteckningen i den med »Memoriale qvotidianum» parallellt löpande äfvenledes af Rudbeckius handskrifna »*Memoriale publicum*», pag. 16 och 18, där poenitentiare och dekan ha en särskild bänk, och där »capitulariums hustrur» ha bänkarna på kvinnosidan motsvarande lektorernas.

[3] Jfr *R. Holm:* Joannes Elai Terserus I 1906, s. 25 ff.

[4] *Brolén* I s. 34 uppger efter Album Scholæ Aros. sid. 1, att Georgius Olai utnämndes till lektor i sept. 1626. Detta kan dock bero på missuppfattning; Album sid. 2 anger otvetydigt, att äfven under året 1627 Johannes Olai stod kvar som pol. lektor.

resa 1626—28 *Georgius Olai Dalekarlus Lilia* (äfven Cuprimontanus, sedan Stiernhielm); samt slutligen de ofvannämda *Olaus Achatii Salamontanus*, som 1627 efterträdde lect. math. Vesthius, och *Simon Benedicti*, som besatte det genom Gustaf Adolfs bref af 7 mars 1627[1] nyinrättade lektoratet Hebrææ linguæ.] Men i början af 1628, då kapitelprotokollen börja lämna meddelande om närvarande kapitulares, möta oss alla de i Vesterås närvarande sex lektorerna som kapitelmedlemmar (eller, om kyrkoherde räknas som lektor, sju; Johannes Olai Dalekarlus hade 1626 anträdt sin utrikes resa, från hvilken han först i okt. 1628 återkom; först 21 jan 1629 började han åter deltaga i kapitelsammanträdena). I protokollet för 3 jan. 1628[2] uppräknas nämligen som närvarande: biskopen, pastor M. Elias, lect. theol. M. Andreas Dalekarlus, Rect. Sch. M. Vesthius, lect. log. M. Petrus Jonæ, lect. math. et Not. Olaus Salamontanus. Den 16 jan. möta samma personer; den 23 jan. samma personer samt græc. ling. lect. Gabriel Holstenius; den 1 febr. alla ofvannämda samt Simon Arbogensis lect. hebr. ling., alltså alla sex hemmavarande lektorerna. Sammaledes är förhållandet 16 maj, 6 sept., 15 nov. o. s. v. Den 18 febr. 1629 angifvas både de närvarande och de frånvarande; alltså föreligger där en officiell förteckning på alla kapitulares, och där möta alla de sju ordinarie lektorerna, pastor och biskop.

Härmed måste väl den ofvan framställda satsen, att ordinarie lektorat vid gymnasiet utan vidare uppfattades som medförande kapitelplats, anses vara fullt bekräftad. Den moderna åsikten, att det var Rudbeckii 1632 antagna kyrkostadgar, som genom sin föreskrift om lektorerna i kapitlet gåfvo dem lagligt erkändt och för framtiden fast säte i kapitlet[3], är ock härigenom visad vara ohållbar; lagligt säte hade de redan genom Gustaf Adolfs fundationsbref och gällande åskådning; och den senare var så fast utbildad, att som vi skola se äfven å andra håll, där icke Rudbeckii stadgar gälde, där gymnasiefundationsbrefven ej betecknade lektorerna som kapitelpersoner och där verkliga försök gjordes till annan anordning med kapitlet, lektorerna dock utan vidare häfdade sin ställning. Häruti ligger den djupaste betydelsen af den pro-

---

[1] Orig. i läroverksarkivet.

[2] Det är första gången, som i Vesterås domkap. protokoll angifves, hvilka assessorer voro närvarande.

[3] Jfr *Holm* I s. 48. — Härmed utföres den framställning, som jag i Kyrkohistorisk Årsskrift 1906 s. 304 antydt och utlofvat.

cess, som på 1620-talet försiggick i Vesterås, och hvars hufvudgång vi sökt skissera. Rudbeckii kyrkostadgar, som nedan skola blifva föremål för vidare undersökning[1], »rekonstruerade» ej kapitlet utan kommo som bekräftelsen på en redan skedd utveckling. Men om denna bekräftelse ej kan anses hafva varit den första eller bestämmande faktorn i utvecklingen, så får likväl ej dess betydelse som stöd gent emot en kommande reaktion underskattas. Det fanns dock från 1632 en af den auktoritative Rudbeckius uppsatt, af Vesterås stiftssynod godkänd och i afskrifter vida spridd kyrkostadga, hvari lektorernas säte i kapitlet var fastslaget[2]. Denna stadga vinner ytterligare i intresse om, som jag tror kan visas, dess föreskrifter om domkapitlen bilda en viktig länk i den utveckling, hvars början ofvan sid. 54 ff. skildrats. För att vinna något stöd vid undersökningen härom är dock nödvändigt att först fastställa ytterligare några drag af domkapitlets faktiska utveckling, sedan lektorerna där fått säte.

Vid studiet af domkapitelprotokollen faller genast i ögonen, att med år 1628 större reda och planmässighet inträder, att närvarande assessorer antecknas o. s. v. Äfven möter vid ett af de första protokollen för detta år en utbildad form för lektorernas inträde i kapitlet. Den 1 febr. angifves nämligen, att Dm Simon Arbogensis, lector hebrææ linguæ, då aflade sin ed i kapitlet och blef assessor. Bruket med en särskild ed för kapitulares var sålunda nu infördt. Närmast torde man kunna häri se ett uttryck af den hastigt ökade betydelse, som kapitelinstitutionen efter gymnasiets grundande fått. Intressant är här äfven observationen, att då Simon aflade eden, han redan hade varit lektor någon tid. Flera exempel på något olika bruk härvidlag möta från den följande tiden. Stundom dröjde lektorerna någon tid efter utnämningen, innan de togo säte i kapitlet, och aflade samtidigt med sitt inträde eden[3]; stundom togo de omedelbart efter sin lektors-

[1] Någhre Kyrckio Stadgar etc., för första gången i tryck utgifna af *H. Lundström,* Uppsala 1900, som II: 1 af Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen. Denna edition citeras alltid i det följande.

[2] *Anjous* ofta upprepade sats (a. a. s. 235), att gymnasiernas lektorer togo säte och stämma i kapitlet, ehuru därom ingen allmän eller lagstadgad föreskrift fanns, tål sålunda vid modifikation och går för öfrigt förbi sakens kärna.

[3] Såsom den nyssnämnde lektor Simon; Ericus Olai Husbyensis blef den 2 okt. 1630 lector logices, men aflade först den 10 nov. ed och blef till en Assessorem Capituli antagen; m. fl.

utnämning säte och aflade snarast möjligt ed[1]; stundom åter sutto de någon tid i kapitlet, innan de aflade eden och formligen antogos till kapitulares[2]. Af dessa olika arrangement, jämförda med det påpekade faktum att dock alla ordinarie lektorerna utan undantag togo säte i kapitlet, synes ingen annan slutsats kunna dragas, än att konsistorium liksom det själf tillsatte lektorerna[3] äfven utbil-

[1] Joannes Elai Terserus t. ex. blef 5 maj 1632 »antagen af capitulo och kändes vid professionem linguæ græcæ såsom och blef assessor capituli» (*Holm* I s. 45). Den 12 maj (månne 9 maj?) började han deltaga i kapitelsammanträdena; den 16 maj presterade han juramentum (Westerås Cap. book 1632).

[2] Så t. ex. aflade lect. hebr. Ericus Olai Arbogensis 7 maj 1631 juramentum och blef för assessor i Consistorio antagen: då hade han emellertid redan många gånger suttit i kapitlet (se prot. för 28 mars 1631 etc.).

[3] Redan vid katedralskolans utvidgning 1619 ff. var det kapitlet, som tillsatte lärarna (jfr *Brolén* I s. 25 f.). Fundationsbrefvet för gymnasiet innehöll (olika senare fundationsbref för andra gymnasier) intet om, hvem som skulle tillsätta de nya lektorerna; och kapitlet tog detta som sin självklara rätt. Kungabrefvet af 17 dec. 1624, som inrättade en lectio politica och som beviljade, »att Episcopus därsammastädes må därtill antaga och förordna en god och duglig person», ändrade ej saken; lektor pol. Johannes Olai var redan i okt. 1624 tillsatt af konsistorium. Den 24 sept. 1625 blefvo Petrus Jonæ och Gabriel Holstenius antagna till lektorer uti gymnasio (kap. prot.); den 22 okt. 1631 blef M. Gabriel electus in lectio theol. a Consistorio (Westerås Capitels book 1631, i domkapitelsarkivet); Joannes Terserus blef »antagen af Capitulo» 5 maj 1632. Rudbeckii kyrkostadgar kap. XVIII föreskrefvo ock, att om »ett scholæembete blifwer löst, så skal uthi capitlet wälias en tienligh person i stadhen»; och Rudbeckii gymnasiekonstitutioner 1628 (om hvilka nedan vidare skall blifva tal) innehöllo i sectio II föreskrifter om, huru med tillsättandet skulle tillgå. I Vesterås synes K. Mj:t i allmänhet ej hafva ingripit i kapitlets rätt att utnämna lektorer på annat vis, än att stundom en önskan gifvits tillkänna om någon viss person (så redan beträffande Stiernhöök 1624 enligt *H. Hofberg:* Svenskt Biografiskt handlexikon 1876 II s. 331). — Det ordinarie förfarandet var för öfrigt, att lektorerna vid ledighet i tur och ordning förflyttades från lägre aflönade lektorat till högre, därest icke något pastorat eller annan tjänst dessförinnan lockat dem bort från gymnasiet. Det förtjänar äfven att påpekas, att kapitlet kunde bereda löneförmåner äfven på annat sätt än genom transport. Kapitlet såväl som gymnasiet ägde åtskilliga allmänna inkomster (af poenitensafgifter etc.), öfver hvilka kapitlet disponerade. De ofvannämda gymnasiekonstitutionerna af 1628 föreskrefvo ock (sectio IV kap. 1): »ex communiter deputatis et accidentibus dispensatione Episcopi, quæ etiam ab eodem, consilio seniorum, pro ratione temporum et circumstantiarum mutari potest». Och ehuru fundations- och andra bref bundit donationerna vid vissa lektorat, och gymnasiekonstitutionerna föreskrefvo: Quilibet Lector stipendium a Regia M:e suæ professioni deputatum retineat», ansåg sig dock kapitlet tydligen äga rätt att efter eget skön modifiera bestämmelserna om, *hvilka* lärare som

dat sedvänjan att formellt upptaga de nya lektorerna i sin krets i samband med edens afläggande, utan att detta innebar vare sig rätten att vägra någon nyutnämnd lektor plats i kapitlet eller nödvändigheten för en sådan att låta kapiteleden föregå allt deltagande i konsistorieförhandlingarna. De variationer, som förekomma, torde väl berott på enskilda eller tillfälliga förhållanden, biskopens frånvaro, kapitulares' egna önskningar, sträfvan att förlägga eden till högtidligare tillfällen m. m. Så småningom blef den formen den vanligaste och rådande, att lektorerna omedelbart deltogo i kapitelsammanträdena men först efter någon tid aflade eden med det formella upptagandet i kapitlet.

När ofvan talas om, att alla lektorerna allt ifrån gymnasiets stiftande självfallet hade rätt (eller skyldighet) till plats i kapitlet, så gäller detta lektorerna på ordinarie stat, alltså de af K. Mj:t bekräftade. Hit räknades då ock lektorer, hvilka enligt tidens sed gjort längre utrikes resor, hvarunder deras lektorat besatts med annan person, och som vid hemkomsten därför fingo gå som lektorer utan lektorat, till dess någon ledighet uppstod, då de självfallet ryckte in. Ett tydligt exempel därpå erbjuder *Joannes Elai Terserus*. Då han sommaren 1637 hemkommit från en flerårig utrikes resa och deltagit i det märkliga ombudsmötet i Stockholm[1] och därefter infann sig i Vesterås, var hans gamla ämbete besatt; græcæ ling. lektor var sedan 1636 *M. Jacobus Schotus (Guthræus)*. Terserus stannade emellertid i Vesterås och inträdde åter i domkapitlet, till dess Guthræus i jan. 1638 utnämnts till kyrkoherde i Sala, då Terserus återfick sitt gamla lektorat[2]. — Där-

---

skulle åtnjuta de särskilda prebendena eller kyrkohärbergena. Brolén lämnar I s. 36 ett belysande exempel från 16 januari 1630. Ett annat gifves i domkap. prot. 24 nov. 1630, där lönen för flera lektorer bestämmes med den särskilda anteckningen: »Denna disposition är alenast pro ao 1630. Men därefter disponeras efter K. Mj:ts ordning». Huru föga bevändt det var med denna reservation visar Westerås Capitel books prot. 27 okt. 1631, där Salaria Lectorum in Gymnasio så fördelas: Pastor Elias Dingtuna, Gabriel Holstenius (th. l.) Björksta Olaus Achatii (phys. lekt.) Schedwi, Simom Benedicti (græc. l. l.) Bro, Ericus Olai (hebr. l. l.) Himmeta, Ericus Svenonis (math. l., notarie) Barkare. Den 28 sept. 1632 hölls konsistorium och »delibrerades om Hobbo socknen, hvilken den behålla skulle af lectoribus: pœnitentiario, decano, notario». (Jfr till det ofvanstående K. Mj:ts donationer enligt brefven 1621—23, Brolén I s. 30).

[1] *Holm* I s. 79 ff.

[2] Holm uppgifver visserligen (I s. 82), att Terserus efter hemkomsten återtog sitt tidigare arbete och att han då omedelbart rönte det bevis på biskopens

emot visar det sig, att ett extra, af konungen ej stadfästadt lektorat icke ansågs gifva sina innehafvare säte i kapitlet. Ett synnerligen betydelsefullt fall belyser detta. Utom de 1627 fastställda sju lektoraten lyckades Rudbeckius ungefär vid början af 1628 genom aftal med öfriga lektorer af deras inkomster samla ett underhåll, hvarigenom han kunde tillsätta en *Lector Rhetorices* (Eloqventiæ)[1]. Det blef *Ericus Olai Husbyensis*. Denne blef emellertid icke medlem af domkapitlet, förr än han som ofvan nämndes blifvit lektor log. 2 okt. 1630; den 10 nov. s. å. tog han säte i kapitlet. Rhetor. lektoratet förblef länge utan fast lön och kunglig sanktion[2]; och dess innehafvare voro alltså utestängda från kapitlet, så länge detta förhållande varade[3]. Det märkligaste med denna rhet. lektoratets ställning utanför kapitlet är emellertid, att lektoratet från början förenades med ställningen som conrector scholæ (och rector Cantus), alltså en plats, som enligt Karl IX:s gällande förordning och föregående praxis skulle i första hand vara kapitelplats. Detta förer oss till den stora skolorganisationen 1628.

---

förtroende, att han förordnades till gymnasiets rektor. Detta kan dock ej vara förhållandet: ännu i kap. prot. för den 8 jan. 1638 (Cap. book) nämnes M. Jacobus Schotus som græc. L. L.; vid detta sammanträde voro för öfrigt alla ordinarie lektorerna närvarande och dessutom Dm. Joannes Elai, hvilken här och eljes vid denna tid som assessor i kapitlet i motsats mot öfriga nämnes utan någon titel. Och det var ej Joannes utan hans broder Adolphus Elai, som var gymnasiets rektor både hösten 1637 och våren 1638; först die S. Bartolomei (24 aug.) 1638 blef Joannes konstituerad till gymnasierektor (Album Scholæ Arosiensis s. 37). — *Muncktell* har i sin förteckning öfver græcæ ling. lektorer ej ens upptagit Jacobus Schotus (född i Skottland), mera känd under namnet Guthræus. I *Rudbeckii* förteckning öfver lectores ling. græcæ i »Memoriale publicum», p. 24, är däremot Jacobus Guthræus Scotus upptagen.

[1] *D. Herweghr:* Vita D. Johannis Rudbeckii, i Linköpings Biblioteks Handlingar II Linköping 1795. *Brolén* I s. 38.

[2] *Rudbeckii* egna anteckningar i Memoriale; *Brolén* I s. 38. Jfr de ofvannämnda Salaria Lectorum in Gymnasio 27 okt. 1631, där han saknas.

[3] Ericus Olai efterträddes som rhet. lektor 1630 af *Mathias Andreæ Alzbeckius* (af *Muncktell* oftast kallad Andreas Matthiæ); först när denne 1632 blifvit math. lektor, tog han säte i kapitlet. Som rhet. lektor kom efter ett kort mellanrum *Witechinus Johannis Grangius* 1633; 1634 befordrades han till hebr. lektor och blef upptagen »in numerum capitularium» först 11 juli 1635 (Capitels Book 1635). På samma vis saknas rhet. lektorerna i förteckningarna öfver närvarande assessores capituli till 1644, då rhet. lektionen blef ordinarie, och dess innehafvare, biskopens son *Nicolaus Rudbeckius*, tog säte i kapitlet. Därom vidare nedan.

Kapitlet enligt gymnasiekonstitutionerna 1628; kapitelämbetena.

I början af år 1628 utarbetade Rudbeckius på grundvalen af förut befintliga stadganden en ny fullständig organisationslag för Västerås läroverk: *Leges et Constitutiones Illustris Gymnasii Scholæque Arosiensis*[1], hvilken den 25 juni s. å. högtidligen promulgerades, sedan läroverket redan faktiskt ordnats därefter[2]. Dessa »leges et constitutiones» äga för kännedomen om domkapitlets organisation under denna kritiska tid en betydelse, som synes hafva blifvit förbisedd. Vi vilja därför dröja något vid dem. Genom leges delades läroverket »in Superius et Inferius vel in Scholam Trivialem et Gymnasium»[3], hvardera under sin egen styrelse och med bestämda väl afgränsade klasser och undervisningsschemata. Härigenom förändrades ställningen för alla de tre lärare i skolan, hvilka sedan Karl IX varit grundstommen af domkapitlet. Lector theologiæ öfverfördes helt till gymnasiet, äfven om han fortfarande hade att öfvervaka studiet af sitt ämne i trivialskolan. Den förut hälst brukade titeln lector theol. scholæ Arosiensis försvann definitivt. Att platsen i domkapitlet bibehölls, är redan visadt. — Rector scholæ skildes från rector gymnasii; hvardera läroverket fick sin rektor, af hvilka gymnasierektorn förordnades bland de olika lektorerna på ett år eller längre tid, hvaremot rector scholæ »perpetuus sit»[4]. Den senare anknöts dock till gymnasiet på så vis, att han jämte sin hufvudverksamhet i skolan äfven beklädde lektoratet i logik i gymnasiet, ehuru med tjänstgöringsskyldigheten inskränkt till blott lägsta klassen[5]. Då detta lektorat var ordinarie, blef följden, att rector scholæ behöll sin plats i domkapitlet — så länge anordningen ägde bestånd[6].

[1] En god edition gifver *Brolén* II s. 6 ff. Denna citeras i det följande. — »Om dessa »leges» datering i ett par handskrifter till april 1628 och anteckningen om deras promulgerande 25 juni 1628 i Album Scholæ Arosiensis, se Brolén II s. 4.

[2] Rudbeckii egen anteckning om lärarnas m. m. anordning d. 21 juni 1628 i Memoriale qvotidianum sluter sig till den nya stadgan.

[3] Leges s. 7.

[4] Leges s. 14.

[5] Leges s. 21 f. 29.

[6] Den 2 okt. 1630 blef Ericus Olai Husbyensis Rector Scholæ Trivialis och lector logices; den 10 nov. aflade han ed i kapitlet. Den 20 jan. 1630 aflägger Rector Scholæ och lect. logices Joh. Thomæ Barchius sin ed i Consistorium (jfr kap. prot. 10 april). Den 28 april 1632 aflägger Rector Scholæ och lect. logices Adolphus Elai Terserus juramentum och blir capitularis, etc. Först 1649 sker en ändring; vi återkomma dit.

Äfven conrector scholæ lösgjordes genom »leges» från den nära förbindelse, hvari han förut stått till gymnasiet, senast då Olaus Achatii 1627 blef lektor math. och konrektor[1] (äfven kapitularis, se ofvan). Konrektors plats och verksamhet förlades afgjordt till trivialskolan[2]; hans enda uppgift på gymnasiet var att som rector Cantus undervisa i musik. Visserligen förenade äfven han enligt »leges» sin plats med ett lektorat; men detta var lectio rhetorices, det genom privat öfverenskommelse anordnande, ej ordinarie lektoratet, hvilket icke i och för sig berättigade till plats i domkapitlet[3]. Som ofvan visades kommo ej heller rhet. lektorerna trots att de voro konrektorer att taga plats i kapitlet. Det visade sig sålunda, att uppfattningen redan stadgat sig, att det var lektorat i gymnasiet och den äldre ställningen vid skolan, som nu gaf plats i kapitlet.

Gymnasiets och skolans organisering 1628 hade alltså i fråga om domkapitelinstitutionen haft den viktiga följden, att ett af de äldre kapitelämbetena, conrector scholæ, utskiljdts ur kapitlet. Och om rector scholæ faktiskt bevarats åt kapitlet, låg dock äfven i anordningen med honom ett problem beträffande hans plats i kapitlet, som förr eller senare måste blifva brännande.

Så nära hade assessoratet i kapitlet och lektorssysslan vid gymnasiet sammansmält, att till och med stadskyrkoherdens ställning däraf påverkats. Som redan förut angifvits fick han genom

---

[1] Album Scholæ Arosiensis s. 1.

[2] I Album Sch. A. uppräknas flere gånger (1638, 1643 m. fl.) lärarna vid läroverket; de delas där i lärare »in gymnasio» och »in schola inferiori», och till de förra föres alltid lector theol., till de senare rektor och konrektor.

[3] *Muncktells* herdaminne har om rektor och konrektor vid denna tid en del förvirrade och oriktiga uppgifter. Så säges III sid. 4, att Andreas Erici Dalekarlus 1623 blef rector scholæ och 1625 rector gymnasii. III s. 378 uppgifves däremot, att han 1623 blef konrektor och strax rhetor. lektor. (Andreas blef vid gymnasiets stiftande, som ofvan sagdts, Lector latinæ linguæ et logices 1627 lect. theol., och 1629 pastor i Hedemora. Rhetor. lektor fanns först från 1628). *Muncktell* II s. 477 uppger vidare, att Petrus Helsingius 1625 blef konrektor och log. lektor. (Detta är uppenbart orätt; enl. kap. prot. 24 sept. 1625 anställdes Petrus då som lektor öfver stat; lect. lat. ling. et log. blef han först 1627 efter Andreas Erici). Olaus Achatii däremot, som i Album Sch. A. uttryckligen anges som konrektor 1627, saknas alldeles i Muncktells förteckning på konrektorerna III s. 378. — III s. 369 finnes däremot den riktiga uppgiften, att Ericus Holstenius var både skolans och gymnasiets rektor till 1626, samt att efter honom Vesthius var båda afdelningarnas rektor till 1628.

själfva fundationsbrefvet åliggandet att »hålla en läxa vti Scholan», hvilket var ett uttryck för att uppehålla en lektorstjänst. »Leges» nämna ej mycket om honom, men utgå från fundationsbrefvets uppfattning. Hade denna förordning blifvit ordentligt följd och genom Vesterås beherskande föredöme vunnit allmänt burskap, så hade kyrkoherdens (domprostens) hufvudarbete tillfallit skolan, hans kyrkliga tjänst fått upprätthållas genom vikarie under det han själf fungerade som förste theol. lektor, och utvecklingen otvifvelaktigt fört till ett analogt förhållande med kyrkoherdens (domprostens) i Uppsala ställning mellan universitetet och församlingen; domkapitlen äfven vid gymnasie-stiftstäderna hade blifvit uteslutande lärarekapitel. Den dåvarande kyrkoherden i Vesterås, den ofvannämde Elias Olai Helsingius, visade emellertid synbarligen mera håg för sin prästerliga uppgift än för lärarekallet. Visserligen uppgifves, att han skulle hafva läst exegesin vid gymnasiet[1], och själf kallar han sig i sin 1625 begynta edition af Pauli epistlar »Lector Gymnasii Arosiensis»[2]; men redan den 7 febr. 1624 beslöt domkapitlet att fråntaga honom det extra lönetillägg (tionden från S:t Ilians kyrkohärberge) han fått som lektor, om han ej »gör sin flit». Efter hans död 1637 beslöts åter, att om kyrkoherden ej kan eller vill uppehålla ett teol. lektorat enligt fundationsbrefvet, så skall han genast lämna i från sig S:t Ilians kyrkotionde till en annan extra ordinarius, som upprätthåller lektionen. Att emellertid kyrkoherdeämbetet i stiftstaden genom dubbelställningen som äfven lektorat hade ytterligare fast plats i kapitlet, är naturligt. Genom drottning Kristinas skolordning 1649 (till hvilken vi återkomma) klargjordes slutligen kyrkoherdens ställning såväl till skolan som kapitlet. — Genom hela denna öfvergångstid hade kyrkoherden bevarat sin ställning som arftagare till officialens (eller biskopens prosts) ställning, alltså som närmaste man i kapitlet efter biskopen och dennes ställföreträdare, när så behöfdes[3]. I Vesterås synes nämligen intet försök ha gjorts att bredvid kyrkoherden erhålla en särskild domprost[4]. Rudbeckii ofvannämnda (sid. 42) bref från hans första år uttalade visserligen en suck öfver saknaden af præposituren. Och hans kyrkostadgar bevarade ett minne af den

---

[1] För kyrkoherdens förhållande till gymnasiet, se *Brolén* I s. 30.

[2] *Muncktell* I s. 77.

[3] Se en mängd kap. protokoll från de tider, Rudbeckius var vid riksdagarna eller låg sjuk, t. ex. från 1644.

[4] Jfr annorlunda Strengnäs.

gamla ordningen, då de talade om præpositus eller (om han icke är) pastor ecclesiæ cathedralis»[1]; men i verkligheten förutsättes blott den senare. I sinom tid skulle denne ock få domprosttiteln[2].

Innan vi lämna gymnasiekonstitutionerna af 1628, må erinras om, att de lemna en god inblick i, hvilka af de särskilda kapitelämbetena vid denna tid bibehållit sig, och hvilka nya som tillkommit. Därigenom få vi ock en antydan om, huru domkapitlets verksamhetsområde ökats. Mest upplysande är här sectio qvarta Cap. I, hvilket handlar om gymnasielektorernas inkomster. Här föreskrifves bl. a., att

Theologus skall hafva 10 thal. af konsistorium »pro sessione et accidentia Poenitentiarii»,

Physicus, »si Decanus consistorii fuerit, 10 thal. pro decanatu eiusqve accidentia»,

Politicus, »si Procurator capituli fuerit, accidentia procurationis»,

Mathematicus, »si Notarius capituli fuerit, 20 thal. pro notariatu cum ejus accidentiis»,

Græcus, »si corrector Typographiæ esse velit, accidentia correctoris»,

Hebræus, »si inspector Bibliothecæ et Bibliopolii fuerit, quæ inde accidentia proveniunt».

Häraf synes, att samtliga sex lektorer, hvilka tillhörde gymnasiet, föreslagits eller ålagts att sköta särskildt ämbete i domkapitlet. Detta hade måst skaffa sig prokurator, ungefär = juridiskt och ekonomiskt ombud, särskildt för uppbörden af alla salarier[3]. Kapitlet hade af Gustaf Adolf fått rätt att granska och bestämma om i Vesterås utkommande böcker[4], äfven deras yttre utstyrsel, och måste därför hafva en särskild corrector Typographiæ. Äfven hade det inspektoratet öfver den nyanlagda bokhandeln såväl som öfver kyrkans och läroverkets bibliotek; äfven härför behöfdes en särskild ämbetsman. — Viktigare och intressantare än dessas inrättande var emellertid bevarandet af och anordningen med de två gamla genuina kapitelämbetena poenitentiarius och decanus (notarius capituli) i det nya lektorskapitlet[5].

---

[1] *Lundströms* ed. s. 48.

[2] Se nedan under Olof Laurelii episkopat.

[3] Jfr de tyska anordningarna och Botvidi forma.

[4] Se fundationsbrefvet, *Brolén* I s. 29.

[5] Huru starkt dessa båda ämbeten betonades synes bl. a. däraf, att vid bänkfördelningen i domkyrkan pastor hade en bänk, poenitentiarie och decanus en, och öfriga lektorer en; se *Rudbeckii* Memoriale publicum och ofvan s. 68.

Den af synoden 1620 beslutade anordningen, att poenitentiarius-sysslan skulle tillhöra lector theol., och som fortsatt äfven sedan denne blifvit gymnasielektor[1], bekräftades här. Anordningen kom ock i allmänhet i praktiken att följas[2]. I åtminstone ett fall gjordes dock därifrån afvikelse. År 1632 hade en ny lect. log. och rector scholæ tillsatts, Jacobus Guthræus. Westerås Capitels Book för 1634 meddelar, att den 11 maj hölls domkapitel med alla kapitulares, hvarvid Dn Jacobj Scholæ R. blef publicus poenitentiarius[3]. Anordningen torde möjligen ha berott därpå, att teol. lektorn Gabriel Holstenius, en litterärt intresserad man, ej ville offra sin tid på den betungande poenitentiarieuppgiften; i alla händelser är den värd att observera som ett bevis för, att kapitulares ansågo sig själfva äga rätt att genom val bestämma äfven om de gamla kapitelämbetenas placering.

Samma förhållande möter oss i fråga om dekanatet och det därmed sammanhängande notariatet i kapitlet. Vid Rudbeckii tillträde var ju i Vesterås konrektor bärare af dekanatet och som sådan kapitlets notarie (han hade att »författa acta consistorii»); och när konrektoratet delades på två, blef den ene af dessa, Vesthius, kapitelnotarie[4]. Som sådan fungerade han äfven sedan han blifvit gymnasielektor (lect. math.), till dess han i jan. 1627 blef lektor phys. och rektor för hela läroverket[5]. Vesthius' efterträdare

---

[1] En visitation i Wäster Wåla 6—8 febr. 1628 bevistades bl. a. af Andreas Erici Dalekarlus lector theol. et p. t. poenitentiarius (Wäster Wåla L: I: 1, Landsarkivet. Uppsala).

[2] Så t. ex. blef Laurentius Vesthius lect. theol. och poenitentiarius 1630 (*Muncktell* I s. 127).

[3] Äfven sedan Guthræus blifvit græc. Ling. lektor, stod han kvar som poenitentiarie; som sådan undertecknar han t. ex. ett Rudbeckii gymnasieprogram i Vesterås 1636, Uppsala U. B., W. 969 Troiliana, där en stor brefsamling från och till Guthræus finnes.

[4] Se domkap. prot. 1623 ff och ofvan s. 64.

[5] Under denna tid påträffas först spår af en anordning, hvilken sannolikt kan betraktas som en förelöpare till notariatets skiljande från adsessores capituli till en särskild syssla. Åren 1622—26(?) var en viss Christophorus Martini Schilling *subnotarius capituli* (*Muncktell* II s. 429). Den 26 aug. 1626 förmäler kap. prot., att en viss Matthias Marci blef antagen till *kapitlets bokförare*. Några år senare påträffa vi en Ericus Johannis Tunensis som *Cap. Aros. Connotarius;* som sådan har denne nämligen bevittnat afskrifterna för Biörskoghs socken (Kungl. bref och resolutioner om prästrättigheter m. m. Vesterås D. A.). Denne Ericus var enligt Muncktell kapellan vid Vesterås 1630—32 och biskopens amanuens. — Nu ha emellertid »leges» af 1628 en föreskrift (s. 25),

som lektor math. och konrekter, Olaus Achatii Salamontanus, blef ock kapitlets notarie[1]. Hittills hade konrektoratet varit det bestämmande; det var som conrectores scholæ, som de förutnämnda varit decani et notarii capituli. Nu kom emellertid skolordningen 1628 och uteslöt konrektor ur kapitlet. Huru skulle då ordnas med decanus och notarien? Därom ger det ofvan anförda kapitlet i »Leges» upplysning. Åmbetet löstes helt från konrektoratet och föreslogs att eventuellt delas på två, då lektor phys. borde vara dekan och lektor math. allt fort notarie. Denna föreskrift, som ej har karaktären af nödvändigt gällande, synes dock hafva efterföljts. Olaus Achatii fortsatte att som notarie föra kapitelprotokollen till 1631, då han blifvit phys. lektor[2]. Och i samband med, att hans efterträdare som lektor math. Ericus Svenonis Scriberus aflägger sin ed uti kapitlet 7 maj 1631, förekommer följande upplysande anteckning: blef Olaus Achatii Salamontanus, tillförne capitlets notarie, constitutus Decanus Consistorii; Notarie blef Ericus Svenonis. Dekanatet och notariatet voro sålunda redan delade på olika lektorat i anslutning till »Leges». Dekanatet kom ock att vanligen förblifva förenat med lectio phys., enligt kapitlets egen uppgift 1640[3].

Beträffande notariatet däremot hade tillkommit en sak, som ej var förutsatt i »Leges» och som gaf det en växlingsrik historia. I början af 1631 funnos redan två notarier för kapitlet, nämligen jämte Olaus Achatii äfven Simon Benedicti Arbogensis, den förutnämnde förste lektorn i hebreiska[4]; och de hade tydligen fått arbetet fördeladt på så vis, att den förre svarade för Valles (Dalarna och Bergslagen), den senare för Wessmannia[5]. När denna tudel-

---

hvaraf framgår, att amanuenserna kunde användas som skrifvare åt Consistorium. Det är väl sannolikt, att alla de ofvannämnda titlarna betecknade samma syssla, hvilken i sinom tid skulle mynna ut i den nuvarande notariesysslan.

[1] Som sådan fick han och följa biskopen på dennes ämbetsresor i stiftet; så t. ex. hölls den 6 juli 1628 Consistorium i Sala, där bland de deltagande är antecknad Olaus Salamont. cap. not.

[2] Se kap. protokollen från 7 och 14 maj 1631.

[3] Biskopens och domkapitlets ordning om skolorna i Vesterås 25 nov. 1640. i Domkykans och domkapitlets brefkopiebok Vesterås DA. (ett intressant dokument, som jag hoppas i annat sammanhang få tillfälle närmare ingå på).

[4] Simon Benedicti nämnes d. 26 jan. 1631 ännu hebr. l. lektor men 5 febr. græcæ l. lektor; mellan dessa data ligger naturligen hans utnämning till lektor i grekiska.

[5] Från 1631 föras två särskilda protokollböcker i kapitlet: den ena »Acta consistorii» som direkt fortsättning på kapitelprotokollen alltså genom Achatii

ning först infördes, har jag ej kunnat fastställa, ehuru all sannolikhet finnes för, att den skedde samtidigt med uppläggandet af två protokollsböcker i kapitlet, d. v. s. med början af år 1631; för öfrigt synes äfven denna anordning ha sitt ursprung i »Leges», där en dylik tudelning på skolstadiet skymtar[1]. I alla händelser har man väl häri, liksom i den förut skedda tudelningen mellan decanus och notarie, rätt att se ett utslag af Rudbeckii organisatoriska talang, en sträfvan att bättre fördela arbetsbördan vid ledningen af det i starkt uppsving varande och därför ej minst i expeditionellt afseende vida mera kräfvande stiftet. Tudelningen af notariesysslan fortsatte ock en tid. Olaus Achatiis efterträdare Ericus Svenonis blef, som redan ofvan visades, 7 maj 1631 kapitlets notarie; men äfven Simon Benedictis efterträdare som hebræ. ling. lektor, Ericus Olai Arbogensis antogs d. 3 sept. 1631 »till Notariatum in Consistorio Arosiensi»[2]. Sedan nämnes ofta på en gång Ericus Svenonis och Ericus Olai som notarier[3], stundom med direkt angifvande af, att Svenonis var Notarius in Vallibus och Olai Not. in Wessmannia[4]. Då notariatet var en betungande uppgift, som frivilligt åtogs på kapitlets uppdrag eller genom utnämning af biskopen personligen, är naturligt att det ej kunde blifva bundet vid bestämda lektorat[5]. Tradition blef dock, att lektorerna i matematik och politik (etik) skulle därtill utses.[6].

förd hufvudsakligen för Dalarna; den andra begynnande med 1631 kallad »Capitlets book, innehållande Casiis, som äre förekomne ifrån Westeråås, Sala, Jresta, Munketorps, Köpings och Arboga Prosterij och förhördhe i Westeråås Capitel». — alltså en bok för Wessmannia. I dess början anges som notarius Capituli Simon Benedicti. Som sådan nämnes han ock 7 maj etc.

[1] Se t. ex. s. 22 f. Anordningen både i Leges och kapitlet sammanhänger för öfrigt med den skarpa tudelningen vid denna tid i kyrkligt afseende mellan Vessmannia och Valles; vid synoderna skulle prästerna från Vessmannia med några kapitulares sitta på ena sidan, prästerna från Vallibus med några kapitulares på den andra, enl. förordningen i *Rudbeckii* Memoriale publicum.

[2] Cap. book 3 sept. 1631. Äfven han blef tydligen notarie för ärendena från Wessmannia. Han hade som förut nämts den 7 maj 1631 (alltså samtidigt med sin mednotarie Ericus Svenonis) blifvit antagen till assessor i konsistoriet, domkap. prot. — Äfven *Herweghr* berättar (s. 320), att två lektorer brukade anställas som notarier, »att sysslorna måtte gå så mycket fortare».

[3] Cap. book 20 sept., 22, 26 okt. 1631, 11 april 1632 och ofta.

[4] Cap. book 29 febr., 4 aug. 1632 och flerstädes.

[5] På nyåret 1633 anförtrodde biskop Rudbeckius åt lektorn i grekiska Joannes Elai Terserus »ett särdeles ämbete» i kapitlet nämligen notariatet; *Holm* I s. 49. Från 1644 var eloqv. lektorn Nicolaus Rudbeckius notarie (se vid. n.).

[6] Biskopens och Domkapitlets ordning för skolorna i Vesterås 25 nov. 1640, Brefkopieboken Vesterås DA.

Till sist några ord om ett f. d. kapitelämbete, som af naturliga skäl ej berördes af 1628 års gymnasiekonstitutioner. ***Domkyrkosysslomannen*** förblef tills vidare äfven under det nya lektorskapitlets tid stående alldeles utanför kapitlet[1] och inkallades blott, då sådana ekonomiska frågor afhandlades, där hans sakkunskap kunde behöfvas[2]. Formligen utesluten genom gällande lag var han dock icke ännu. När han i domkyrkan rörande frågor var adjungerad, kunde han underteckna de beslutade acta som kapitularis[3]. I vidsträckt mening, när fråga var om kapitlets allmänna inkomster och utgifter, fördes dit ej blott oeconomus templi utan äfven oeconomus pauperum, som ju flerestädes en gång verkligen tillhört kapitelmännen[4]. Och åtminstone en gång under Rudbeckii tid har sysslomannen formligen upptagits i kapitlet. Kap. protokollet för 16 april 1638 upplyser nämligen, att den dagen Christophorus Schilling[5] blef upptagen in numerum capitularium.

Rudbeckii Kyrkio Stadgars kap. XVIII.

Sedan sålunda en öfverblick tagits öfver gymnasiekonstitutionernas anordning för såvidt de berörde domkapitlet, äfvensom öfver dettas faktiska utgestaltning, är möjligheten gifven att söka bestämma Rudbeckii *Kyrkio Stadgars* plats i utvecklingen. Enligt den för Rudbeckiusforskningen viktiga framställningen af dompros-

---

[1] Den 5 juni 1621 gjorde biskopen räkenskap för domkyrkans inkomst i närvaro af alla kapitulares samt oeconomus (kap. prot.); han räknades alltså ej till kapitulares.

[2] Kap. prot. 28 nov. 1628, och ofta. — På 1620-talet återvann kapitlet rätten att tillsätta honom; *Muncktell* I s. 95.

[3] Ett kontrakt med trädgårdsmästaren 20 aug. 1624 är undertecknadt af »Vi nedanskrifne biskop och Capitulares» Joh. Rudbeckius, Ericus Holstenius, Laurentius Blackstadius, Laurentius Vesthius och Mathæus Petri Oeconomus T. C. (här möter alltså kapitlet alldeles enligt Karl IX:s ordning: biskop rektor, lektor theol., konrektor och syssloman). Kontraktet meddeladt i *Rudbeckii* Memoriale Qvotidianum p. 7 f.

[4] »Förslag, hvad hvar kunde hjälpa till skeppsutredningen i Vesterås stift» 1629, *Rudbeckii* Memoriale Qvotidianum p. 41. Likaså »Förslag etc. 1633, p. 56. Till kapitlet räknas här i båda urkunderna biskop, pastor, de 7 ordinarie lektorerna samt de båda sysslomännen. Märk att ej ens här, där begreppet kapitel tages så vidsträckt, medräknas konrektor (lector rhetor.)!

[5] Det var samme Schilling, som ofvan i samband med connotariatet omnämndes; han var den tredje sysslomannen vid Vesterås domkyrka under Rudbeckii tid (Matthæus Petri 1620—26, Samuel Olai och Schilling; se *Rudbeckii* »Memoriale publicum» p. 54).

ten i Vesterås sedermera biskopen i Karlstad *D. Herweghr*[1] ha dessa kyrkostadgar börjat tillkomma på så vis, att biskopen vid prästmötena androg stadgar, afsedda att komplettera den ofullständiga eller föråldrade kyrkoordningen; dessa antogos då af prästmötena för Vesterås stift. Början gjordes redan vid biskopens första synod, sept. 1619; i sept. 1620 antogos 16 nya canones, etc. — Att detta är en riktig framställning, bekräftas genom studiet af de i domkapitelsprotokollen för dessa år intagna synodalakterna[2]. — Herweghr meddelar därpå, hurusom Rudbeckius i samband med sin bekanta visitationsresa till Livland (han kom blott till Estland) ålades att författa en kyrkoordinantia, hvarvid han samarbetade de ofvan nämnda stadgarna med utdrag ur 1571 års kyrkolag och andra förordningar till en verklig kyrkoordning, som i Reval promulgerades. Och ehuru denna närmast var afsedd för Estland, blef den efter återkomsten utfärdad för Vesterås stift och sedermera, år 1632 på prästmötet i Vesterås, uppläst och antagen samt gällande, tills biskop Laurelius uppsatte nya stadgar[3]. — Någon anledning att betvifla denna den mycket väl underrättade författarens senare uppgift finnes ej heller, ehuru jag ej kunnat

[1] Vita D. Johannis Rudbeckii, tryckt i Linköpings Biblioteks Handlingar II 1795.

[2] Begynnelsen af sådana stiftkonstitutioner som komplettering till 1571 års kyrkoordning går för öfrigt tillbaka bortom Rudbeckii egen biskopstid. Så anför han i sina kyrkostadgar uttryckligen flere artiklar ur Ord. Aros. anno 1616 (*Lundströms* ed., s. 10, 20, 35, 36, 52). En sådan finnes ock bevarad i Acta Synodi Arosiensis 1616, RA. I: 2 (ecclesiastika handlingar, prästerståndets arkiv), där dock blott 8 punkter finnas afskrifna. Det var tydligen denna ordo Arosiensis, som åsyftades, då vid prästmötet i Vesterås 7 sept. 1619 upplästes »acta synodi Arosiensis 1616 och blefvo samtyckta och gillade.... att behållas och aktas». Äfven upplästes då beslut från flera andra möten och gillades. Sålunda uppsattes 1619 i viss mening verkligen en kyrkostadga för Vesterås stift. Måhända syftas härpå i anteckningen å Uppsalahandskriften till Rudbeckii kyrkostadgar: Uppsatte af D. Johan Rudbeck, Biskop i Vesterås, 1618» (se Lundström s. 3. IV), ehuru ett minnesfel om årtalet föreligger; knappast har biskopen före sitt tillträde till stiftet, aug. 1619, uppsatt stadgar för detsamma. — De nu föreliggande Rudbeckii kyrkostadgar citera uttryckligen bl. a. stiftsynoderna 1620 och 1621 och kunna redan därför ej vara från 1619. Å andra sidan finnas kapitel, som tydligen äfven i sin nuv. form slutredigerats före 1621—23, t. ex. kap. XII om prestamöthe, där Rudbeckii märkliga föreskrift om 2 årliga prästmöten ännu är okänd, och kap. XVII Om scholar, där blott rektor, konrektor, lektor theol. och rektor cantus äro kända.

[3] Jfr *J. Rudbeck* i Kyrkohistorisk Årsskrift 1902, meddelanden s. 45 f.

kontrollera den[1]. Endast måste professor *H. Lundströms* anmärkning[2] observeras, att om kyrkostadgarna som helhet först uppsatts för Estland, så har en omredigering egt rum, där hänsyn måst tagas till speciella förhållanden i Vesterås stift[3].

Af det ofvanstående framgår, att de olika momenten i kyrkostadgarna tillkommit på olika tider och säkerligen endast i ringa grad hänföra sig till stadfästelseåret 1632. Härmed är äfven fältet fritt att söka bestämma tillkomsten af kapitel XVIII i kyrkostadgarne, *Om capitel eller consistoriijs ecclesiasticis*, det för vårt här föreliggande ämne viktigaste. Med stor sannolikhet har detta ursprungligen tillkommit fristående som en af Rudbeckius uppsatt »forma consistorii», vare sig den först uppsatts i Sverige eller i Estland (se föregående not), och har sedan vid de färdiggjorda kyrkostadgarnas redaktion intagits i dessa[4]. I denna forma före-

[1] Acta synodalia för 1632 saknas tyvärr i Cap. booken. *Th. Norlin* tar ock uppgiften för god, Theol. Tidskr. 1870, s. 213 ff.

[2] Inledning till editionen, sid V. Den där påpekade lokalbestämmelsen gjordes redan i synodbeslutet 1619.

[3] Dr *A. Neovius* lemnade i Finska kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden I 1892—97 underrättelse om en i Helsingfors stads finsksvenska församlings kyrkoarkiv förefintlig handskrifven kyrkoordning (el. förslag), hvars efter rubrikerna att döma stora likhet med Rudbeckii kyrkostadgar professor *H. Lundström* (a. a. inledn.) fäster uppmärksamheten. Professor *Jaakko Gummerus* har godhetsfullt för min räkning närmare undersökt denna kyrkoordning och meddelat, att den i det stora hela är identisk med Rudbeckii kyrkostadgar, men att den äger vissa från den af Lundström tryckta texten egendomliga afvikelser [kap. XII om prästamöte saknar § 9, som tar särskild hänsyn till Vesterås stift, jfr Lundström s. V; kap. XV a) »Om kyrckior» innehåller utöfver den tryckta textens 16 paragrafer ännu en, innehållande ed för kyrkovårdarna; kap. XIX saknar i 4) och 8) några bestämmelser, som finnas i den tryckta texten; i slutet af kap. V: b »Om bann» tillkommer ett längre stycke med historiska exempel på excommunikation; i slutet af kap. XI »Om biskopar» likaså ett längre latinskt tillägg etc.], hvilka tyda på, att här föreligger en självständig text. Handskriften synes ock ha använts i det Narvska stiftet under drottning Kristinas tid, att döma däraf, att i densamma inhäftats ett tryckt »Instructio Pastorum» och »Juramentum Pastorum et Sacellanorum», båda för Ingermanland under drottning Kristina. — Efter dessa upplysningar kan jag ej underlåta en gissning, att handskriften i Helsingfors möjligen återger Rudbeckii kyrkostadgar, sådana han lämnade dem för Estland, under det att de svenska afskrifterna gå tillbaka på den form, som de fingo, när de proklamerades för Vesterås stift — om man nämligen utgår från, att Herweghrs uppgift är riktig.

[4] Detta var det naturliga och i de senare fall, där vi kunna kontrollera saken, alltid följda tillvägagångssättet. Jfr hvad som ofvan sid. 58 sagts om skillnaden mellan »constitutiones ecclesiasticæ» och »formæ consistorii». *Her-*

skrifves, att till konsistorium hörer 1) *episcopus* eller superintendens som capituli præses eller förman; 2) därnäst *præpositus* eller (om han icke är) *pastor ecclesiæ cathedralis*, som skall vara i biskopens ställe, »när episcopus själf icke är tilstädhes»; 3) *Poenitentiarius*, som skall handhafva poenitentiam publicam; 4) *Decanus* eller *capituli notarius*, som skall föra kapitelprotokollen, sköta prokuratorsgöromålen och uppsätta konsistorieskrifvelserna; 5) *Rector scholæ* och *the andra lectores* i scholan, om hvilka det säges, att de »hafwe inthet serdeles embete i capitelet, vthan at the tillijka med the andre gifwa sitt betänckiande om the saker, som förefalla»[1]. — Vidare bör observeras, att mellan dessa kapitelassessorer en rangordning bestämmes; i den berömda föreskriften om votering i kapitlet säges, att om icke alla komma öfverens, skall majoritetens mening gälla, hvarvid biskopen har fyra röster, pastor, rector scholæ och poenitentiarien hvardera två och de andra hvardera en röst. — Den, som skall antagas »för een capitels person», har att aflägga ed; och edsformuläret meddelas[2]. Äfven för

---

weghr och efter honom *Norlin* (Theol. Tidskrift 1870 s. 215) uppgifva ock, att Rudbeckius uppsatte en forma consistorii för sitt kapitel. — Om en möjlighet till en annan tydning af denna Herweghrs uppgift, se nedan vid behandlingen af Laurelii forma.

[1] Domkyrkosysslomannen, som enligt kyrkostadgarna bör vara präst, är ställd utanför kapitlet; se t. ex. kap. XV Om doomkyrckiorna.

[2] På en punkt i detta edsformulär må fästas uppmärksamhet. *H. Lundström* har i Kyrkohistorisk Årsskrift 1905 s. 205 f. fört fram en fråga af stor vikt för bedömandet af åtskilliga kyrkomäns under 1500 och 1600-talen handlingssätt (t. ex. Laurentius Petri vid domen öfver brodern Olaus, Johannes Matthiæ och Joannes Terserus vid 1647 års riksdag), nämligen om under denna tid någon erkänd reservationsrätt fanns. L. är böjd för att besvara frågan nekande; så t. ex. torde en erkänd om och inskränkt rätt att göra sin afvikande mening bekant i domkapitlen hafva markerats först genom ett justitiekanslärsbref 15 jan 1766, som föreskref, att alla deltagande ledamöter vore skyldiga underskrifva expeditionen, men att de i protokollet ägde »förvar för sin tanke». Detta gäller gent emot 1687 års domkapitelsförordnings kategoriska förklaring, att alla konsistorialsaker från kapitlen skulle underskrifvas af biskopen och samtliga konsistoriales, utan att vare sig i förordningen eller 1686 års kyrkolag någon antydan göres om reservationsrätt till protokollet. — Desto märkligare är det, att Rudbeckii edsformulär klart uttalar en sådan rätt; 2:a momentet i eden lyder: »at jagh altijdh gerna wil lydha och wndergå, hwadh som i consistorio af större och förmehre delen beslutit warder, medh mindre jagh strax medh noghre wichtighe skiäll vppenbarligha ther emoot protesterar». (Rudbeckii Kyrkio Stadgar s. 50 f.). Att Rudbeckius med denna punkt berört en fråga, som under hela 1600-talet varit oklar och föremål för olika uppfatt-

notarien föreskrifves ed och meddelas edsformulär, hvari hans plikter, ej minst som protokollförare, inskärpas.

1) En fast utgångspunkt beträffande denna »forma consistorii» tillkomst är uttrycket »rector scholæ och de andra lectores i skolan». Detta uttryck kan ej hafva formulerats, efter sedan skolan och gymnasiet i juni 1628 delades. Till denna delning betecknades hela läroverket stundom gymnasium, stundom skola, och lektorerna kunde som ofvan visats teckna sig som lärare i skolan. Efter 1628 är detta försvunnet och omöjligt. — Ytterligare synas följande iakttagelser böra tagas i betraktande. 2) Rudbeckius har med säkerhet i Estland sökt ordna kyrkostyrelsen genom en forma för konsistorium[1]. Han hade där ej något gymnasium att knyta konsistoriet till utan blott kyrkoherdar och lärarna i trivialskolan. Till denna situation sluter sig formuleringen i kap. XVIII helt. Har sedan denna »forma» liksom kyrkostadgarna i öfrigt efter Rudbeckii hemkomst i nov. 1627 utfärdats för Vesterås stift, så lät detta sig göra utan ändring, om det blott skedde före juni 1628. 3) Före den estländska resan funnos redan åtminstone rudimenter till kap. XVIII utarbetade. I det ofvan omtalade förslag till ordning för Consistorium generale, hvilket 1624 af några biskopar uppsattes, med Rudbeckius som den drifvande kraften, äro de sid. 57 nämnda punkterna nästan identiska med motsvarande partier i här föreliggande kap. XVIII. Och en möjlighet, om ock ytterst osäker, är, att Rudbeckius kort efter sin ankomst till Vesterås, alltså redan före gymnasiets grundande, i samband med sina då gjorda andra

ningar, synes mig sannolikt. Det torde ej vara någon tillfällighet, att hans om biskopsmakten måne efterträdare Olof Laurelius borttagit reservationsrätten ur edsformuläret i sina kyrkolagsförslag, under det att det samtida, i flera afseenden mera »frisinnade» kyrkolagsförslaget af E. Emporagrius, vid hvars utarbetande ju äfven Terserus varit medverkande (Holm I s. 362), med full klarhet uttalar reservationsrätten (i kap. XIX, Riksarkivets edition): finner någon af kapitulares sig ej kunna gilla den af kapitlets majoritet fällda domen, må han strax uttala sin reservation och få den förd till protokollet. I 1687 års domkapitelsförordning finnes intet härom, och reservationsrätten är försvunnen äfven ur dess formulering af kapiteleden. — Man jämföre i fråga om reservationsrätten ock det sätt, hvarpå prästerskapet slutar sitt svar å Regeringens förslag till riksdagsbeslut 1664: »ehuru vi fullkomligen under oss häröfver icke äro förente» (*J. A. Posse:* Bidrag till svenska lagstiftningens historia. Stockholm 1850, s. 121).

[1] *Herweghr* a. a. Denna uppgift mötte alltid först de kyrkliga organisatörerna i Sveriges »utländska» provinser; jfr ofvan.

kyrkoordningar för stiftet (se ofvan) äfven uppsatt någon ordning för kapitlet, hvarifrån bl. a. satsen om »rector och de andra lectores i skolan» kunde ytterst härleda sig. Detta uttryck knyter sig nämligen nära till det omedelbart före kap. XVIII gående kapitlet Om scholor, i hvilket bilden af Rudbeckii första utvidgning af läroverket 1619 f. tydligt afspeglas (jfr ofvan)[1]. 4) Huru det än må vara med en äldre ordning, synes den oss föreliggande ej ha i Vesterås proklamerats eller efterlefts förr än vid början af 1628, så vidt vi kunna döma af domkapitelprotokollen. Den i stadgan föreskrifna bättre ordningen med notariatet begynner i praktiken från 1628 (se ofvan); likaså förbindandet af inträdet i kapitlet med afläggandet af kapiteled och det formella antagandet till assessor, så vidt vi kunna döma af kapitelprotokollen. 5) »Forma consistorii» omnämner ej konrektor bland kapitulares; men denne löstes från notariatet och försvann ur kapitlet genom den stora läroverksorganisationen 25 juni 1628 eller rättare faktiskt någon tid förut[2]. 6) Kapitelstadgan och Rudbeckii Leges förråda ock nära släktskap; så t. ex. handlar Leges' sectio prima, cap. IX om Consistorio Gymnasii[3], och där äro åtskilliga föreskrifter, bl. a. om omröstning och reservationsrätt[4], påfallande lika motsvarande föreskrifter i kapitelstadgan, blott enklare och mindre detaljerade, väl beroende af, att där icke så många olika ämbeten och skiftande uppgifter förelågo. 7) Om sålunda

---

[1] Rudbeckius använde redan före gymnasiets stiftande ordet lector som beteckning för skolans ordinarie lärare. Så kan han ock ha användt det i Estland, om kap. XVIII där utformats. — Det förtjänar kanske understrykas, att om »lektor» i forman ursprungligen blott betydt detta, ordet dock vid kyrkostadgarnas officiella sanktion 1632 ändrat valör och då naturligen ansågs beteckna gymnasielektorerna.

[2] Olaus Achatii, som 1627 efterträdde Vesthius som lektor math. och konrektor, var den 6 febr. 1628 knappast längre konrektor, däremot notarie (Wäster Wåla L: I: 1, Uppsala Landsarkiv, visitationer). — Man kan invända, att konrektor i stadgan ej nämnes, därför att att han inbegripes i notarien; men då Rector scholæ särskildt nämnes, synes det åtminstone sannolikast, att saknaden af särskildt angifvande af konrektor ej beror på någon tillfällighet. Framför allt tränger sig denna uppfattning på vid läsningen af röstgraderingen. Jfr s. 88 noten om Baazius' skildring af utvecklingen.

[3] *Broléns* ed. s. 11 f.

[4] »Nisi omnes in sententiis ferendis convenerint, ut lis decidatur, multitudo suffragiorum concludat, nisi a paucioribus protestatio fiat». Man observere väl, huru här tillkommit reservationssatsen, hvilken saknas i Leges' närmaste föregångare, de äfvenledes af Rudbeckius uppsatta Leges Academiæ Upsaliensis 1606 (tryckta hos *Annerstedt:* Bihang I, s. 65 ff.).

stadgans tillkomst synes visa hän till ungefär samma tid som »Leges», så kan dock äfven på andra grunder än stadgans tal om lektor i skolan påstås, att de båda ej alldeles samtidigt skrifvits. I kapitelstadgan är dekanus och kapitelnotarie samma person; i »Leges» äro de denne tillagda uppgifterna föreslagna att fördelas på tre: decanus, prokurator och notarie; och faktiskt blefvo ju inom kort ej blott dekanat och notariat skilda, utan äfven det senare deladt på två. Att kapitelstadgan är äldre än denna sistnämnda anordning, alltså äldre än 1631, är uppenbart; men säkert har den äfven uppsatts något förr än Leges i dessas slutliga formulering.

Den utvecklingsgång i denna sak, hvilken enligt det mig föreliggande materialet ter sig sannolikast, i vissa punkter fullt viss, blir alltså följande. Rudbeckius' organisatoriska talang hade redan visat sig bl. a. i hans Leges för Uppsala Akademi 1606. Hans intresse och uppmärksamhet hade under hans vistelse i Östersjöprovinserna som fältpredikant särskildt riktats på kyrkoorganisationsfrågor. Ingående kännedom och öfning som lagstiftare vann han under medverkan vid 1619 års kyrkolagsförslag. Genast efter sin ankomst till Vesterås som biskop 1619 begynte han ock uppsätta stiftkonstitutioner; möjligt är att han i samband härmed gifvit någon stadga för sitt domkapitel, hvari han anknöt sig till den nyss skedda ökningen af lärare vid katedralskolan. Säkert är, att han efter få år fördes in på ett arbete, som låg lagstiftning för kapitlet nära, när han medverkade vid uppsättandet af biskoparnas förslag till ordning för consistorium generale. Här utformades viktiga rudimenter till hans senare domkapitelsordning. I Estland mötte honom ett par år senare som en af hans första uppgifter upprättandet af en ordning för kyrkostyrelsen, en forma consistorii, hvilket ock skedde. Hemkommen i nov. 1627 kände han naturligen behofvet att äfven få sitt eget konsistorium, hvarom hvarken gällande kyrkolag eller föreliggande kyrkolagsförslag hade mycket att säga, regleradt i anknytning till den nya tidens kraf; detta så mycket mera som för hvarje år kapitlets betydelse växt, ej minst under hans bortovaro, och ansvaret både för den enskilde medlemmen och hela institutionen därmed ökats. Vid öfvergången till 1628 ungefär torde han hafva antingen infört den redan i Estland uppsatta forman eller ock (om den estländska kyrkoordningen ej förligger i kyrkostadgarne) utarbetat en särskild forma för Vesterås kapitel; i hvarje fall gaf han då kapitlet dess nu i kyrko-

stadgarnas kap. XVIII föreliggande »forma» och införde därvid äfven beteckningen konsistorium bredvid kapitel[1]. Så begynte den nyordning, som äfven afspeglas i protokollen från 1628. Sträfvan att vid lagfästningen af den redan skedda kapitelutvecklingen med alla lektorerna som bisittare dock tillförsäkra de gamla kapitelämbetena öfvervägande inflytande torde ha bragt till mognad tanken på omröstning med graderad skala; och härmed följde det principiellt, om ock ej närmast praktiskt viktigaste: erkännandet, att kapitlet kunde besluta äfven mot biskopens åsikt och röst[2]. — Medan nu Rudbeckii hufvudintresse var riktadt på organisationssaker, tog han ock itu med skolan; och därunder fick han tillfälle att förslagsvis ytterligare utbilda organisationen äfven af domkapitlet (Leges: sectio qvarta, cap. I). Den där proponerade anordningen blef ock faktiskt genomförd i så måtto, att dekanatet skildes från notariesysslan såsom ett denna öfverordnadt ämbete med uppsiktsskyldighet öfver notariens protokoll etc. liksom med skyldighet att uppsätta konsistoriets skrifvelser och andra viktigare acta. Däremot genomfördes ej Leges' förslag, att olika lektorer skulle som kapitulares vara prokurator, inspektor öfver biblioteken, boktryckeriet och bokhandeln. Den första uppgiften blef notariens (nota-

---

[1] Redan har påpekats, att då anordningen med en ny lektor rhetorices utanför kapitlet och konrektoratets öfverlämnande åt denne faktiskt skett redan någon tid före dess stadfästande i Leges, saknaden af konrektor i kapitelstadgan ej nödvändigt behöfver föra dennas tillkomst till efter 25 juni 1628; snarare torde kapitelstadgans formulering och konrektoratets faktiska utsöndring ur kapitlet på det närmaste sammanhänga.

Ett stöd för riktigheten af den ofvan framställda gången gifver den äldsta historiska skildring, som vi ega om domkapitelsförvandlingen, i *J. Baazii* Inventarium Ecclesiæ Sveogothorum s. 760: »Cum iam instituta essent hæc Gymnasia et numerus Lectorum ibi auctus, desiit nomen Conrectoris Scholæ (obs.!) supra institutum et elegerunt (obs.!) Episcopi patriæ propria instigatione in singulis locis Assessores in judiciis Eccl. qvos vocant *Consistoriales*». (Huru litet underrättad Baazius för öfrigt varit i detaljerna, synes bl. a. däraf att han ej ens vet, i hvilken ordning gymnasierna tillkommit; Strengnäs sättes först).

Det bör kanske än en gång betonas, att äfven med andragande af Baazius, den af mig ofvan gjorda framställningen blott är en hypotes, om ock en sannolik sådan, och att jag af de mig bekanta fakta icke mäktar fastslå den som bevisad. Det är därföre att hoppas, att forskningen skall ytterligare inriktas på denna punkt och om möjligt kunna framvinna afgörande upplysningar.

[2] Att den graderade röstskalan ej var någon tillfällig idé hos Rudbeckius synes däraf, att den långt senare infördes i hans ordning för Kopparbergets kapitel (se nedan).

riernas), de senare dekanens[1]. — Sedan Rudbeckii kapitelordning jämte hans öfriga kyrkostadgar 1632 så att säga officiellt sanktionerats, kom den att under nära tjugu år, med ofvan nämnda modifikationer, vara gällande och normerande för Vesterås stift. Och undersökningen skall längre fram visa, att liksom den själf är formulerad som vore den afsedd att vinna giltighet för hela svenska kyrkan, den äfven haft betydelse för domkapitelinstitutionens utgestaltning inom andra stift.

Kapitlets prästerliga karaktär; consistorium majus.

I den hittills gjorda framställningen — liksom i Rudbeckii kyrkostadgar — är ingen hänsyn tagen till en fråga, som dock med utgångspunkt från dagens förhandlingar borde intaga en framskjuten plats. Medförde gymnasielektorernas inträde i kapitlet någon motsättning eller tudelning mellan präster och lekmän i domkapitlet? Först må då konstateras, att liksom under tiden efter 1571 skolmästarna (professorerna) stundom utan att vara prästvigda setat i domkapitlen, nu ock efter gymnasiernas inrättande från början i kapitlen sutto lektorer, som ej voro prästvigda, och att prästvigning ej förutsattes som en förr eller senare inträdande nödvändighet för dem, som voro kapitulares[2]. För andra kapitel skola exempel nedan lämnas; här blott ett par exempel från Vesterås. I okt. 1624 blef Joh. Olai Stiernhöök lektor politices et ethices och »strax Capitularis» (se ofvan) samt återtog lektoratet och platsen i kapitlet efter en utrikes resa 1626—28, till dess han den 31 aug. 1631 af K. Mj:t kallades till hofrätten[3]; han var ej prästvigd. Gabriel Holstenius blef lektor i grekiska 24 sept. 1625 och sannolikt omedelbart kapitularis; i alla händelser sitter han i kapitlet i början af 1628, då anteckningar börja föras om närvarande assessorer. Han efterträdde Stiernhöök 1630 som lektor pol. och blef theol. lektor 1631. Men först 1632, då han skulle tillträda sitt prebende, prästvigdes han[4]. Exemplen kunde mångfaldigas. Å andra sidan synes dock flertalet lektorer ha varit prästvigda; och hvad som är det viktigaste,

[1] Om dekanens och notariernas uppgifter, se biskopens och kapitlets ofvan citerade anordning för läroverket af 25 nov. 1640.

[2] Härmed modifieras i viss mån en uppgift i min Domkapitlens historia s. 13 f.

[3] Se kap. prot. för 29 okt. 1628, 21 jan. 1629 o. s. v., samt 4 sept. 1630.

[4] För ofvanstående uppgifter, se kap. protokollen. Jfr *S. Clason:* Johannes Olai Dalecarlus, i Minnesblad från Dalarne, Stockholm 1897, s. 63 ff.

man får ej af ofvan nämnda förhållande draga slutsatsen, att lekmannaelementet i det nya lärarekapitlet fått plats bredvid och som motvikt mot det prästerliga elementet. Enligt den tidens uppfattning och med den tidens studieutbildning tillhörde nämligen läroverkslärarna, »doctores et magistri», prästeståndet i dess i motsats mot andra stånd, mot »lekmännen», ehvad lärarna voro prästvigda eller ej. Det var den kända motsättningen mellan personæ pure ecclesiasticæ och personæ politicæ. Upprepade gånger betecknade ock biskoparna lektorskapitlet som Consistorium pure ecclesiasticum[1]. De lektorer, hvilka ej af döden förut skördades eller kallades till andra värf (som Stiernhöök), gingo ock nästan undantagslöst mot målet att nå ett pastorat, antingen genom avancement till de med sådana försedda lektoraten eller genom utträde på stiftet. Om de dessförinnan ej funno nödigt formellt taga prästordinationen, representerade de dock i kapitlet de prästerliga intressena, ej »lekmännens». Det skulle så småningom blifva annorlunda; därmed väcktes först problemet om förhållandet mellan prästerligt och lekmannaelement i stiftstyrelserna.

En annan sak var, att det nya lärarekapitlet genom assessorernas nästan exklusiva lärareverksamhet (märk äfven kyrkoherdens undervisningsskyldighet) kom att stundom sakna tillräcklig praktisk erfarenhet eller tillräcklig auktoritet utåt i frågor af mera vidtomfattande praktiskt-kyrklig betydelse för stiftet. Här hjälpte sig Rudbeckius genom att utvidga och organisera den redan förut af biskop Paulinus i Strengnäs anlitade metoden att vid viktigare frågors behandling till kapitlet adjungera utom detsamma stående

---

[1] Det Rudbeckius'ska domkapitlet får sålunda ej heller användas som bevis för, att Rudbeckius i sin kamp mot Gustaf Adolfs Consistorium generale ej principiellt kunnat hafva något mot lekmännens plats i kyrkostyrelsen. Tvärtom framträder redan i denna strid på 1620-talet, hurusom »präster och lärare» sättas som motsättningen mot »lekmännen» eller personæ politicæ. Se t. ex. förslaget till betänkande öfver den af Gustaf Adolf 1623 framlagda instruktionen för Consistorium Generale, *P. E. Thyselius:* Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia I s. 99. Vid den heta diskussionen i rådet 28 juni 1636 betonade Rudbeckius ock, att domkapitlen i Sverige i motsats mot de tyska konsistorierna enligt Guds ord bestodo blott af personæ ecclesiasticæ. R. R. prot. Tydligt framträder ock beträffande domkapitlen denna motsats i förhandlingarna om dessa i kyrkolagskommitén 1657; se dess handskrifna protokoll i K. B. v. Engeströmska samlingen B. X. I. 57. — Laurelius kallar i sin Forma Consistorii domkapitlen pure ecclesiast.; se Bidraget s. 31.

personer[1]. Den vanligaste formen var, att några af de mest ansedda landsprästerna, hvilka utan för stor svårighet kunde resa in till Vesterås, tillkallades. Dessa präster valde biskopen själf, och de blefvo snart en bestämd samling, en ordnad institution, med titeln *capitulares rurales* (eller capitulares extraordinarii) i motsats mot capitulares cathedrales (äfven ordinarii eller Arosienses)[2]. Gärna togos de bland sådana kyrkoherdar, som förut varit lektorer (capitulares cathedrales)[3]; deras antal utgjorde åtminstone mot slutet af Rudbeckii tid 6[4]. När de inkallades, bildades *consistorium majus*. Denna anordning möter redan från lektorskapitlets första tid[5]. Till consistorium majus kunde ytterligare flere genom adjunktion tillkallas[6]. Särskildt fungerade consistorium majus, då prästerna ändock voro samlade i Vesterås till synod, och kunde då svälla ut betydligt[7]. Äfven eljes, när kyrkliga frågor af större vikt förelågo, inkallades stundom flere eller färre af landsprästerna[8]. — Men Rudbeckius' praktiska sinne dref

---

[1] Se ofvan s. 45 ff.

[2] Så t. ex. hölls 20 dec. 1632 konsistorium »in præsentia capitularium cathedralium et ruralium». Det var då, som Gustaf II Adolfs död meddelades; *Holm* I s. 49. D. 30 dec. 1634 hölls konsistorium in præsentia Capitularium qvam Arosiensium tam Ruralium (Cap. book 1634). Likaså den 18 mars 1637, och många gånger. Jfr äfven *Herweghr* s. 319, och *Rudbeckii* anteckning om »capitulares ex pastoribus vicinis», som skola tillkallas vid synoden 1632, i Memoriale Qvotidianum p. 75.

[3] Så blef Ericus Holstenius efter flyttningen till stora Schedvi pastorat 1626 ständig capitularis ruralis (*Muncktell* II s. 428); se äfven följande noter.

[4] Den 30 nov. 1646 uppräknas capitulares rurales och äro 6 landspräster. Den 9 april 1647 habitum est Consistorium majus in præsentia omnium consistorialium ordinariorum et ruralium; dessa senare uppräknas och utgöra 6 landspräster, sammalunda redan 21 dec. 1644. Vid ett viktigt sammanträde den 6 sept. 1628 uppräknas äfven 6 adjungerade, 4 prostar och 2 kyrkoherdar.

[5] Den 20 maj 1624 hölls consistorium majus vid biskopens barnsöl (kap. prot.).

[6] Den 24 febr. 1646 hölls consistorium majus med alla consistoriales ordinarii et rurales (de senare här fem) och adjungerades ytterligare tre.

[7] Se t. ex. kap. prot. för 7 sept. 1631, då 9 landtpastorer äro med (däribland de fordna kapitulares Jonas Columbus, Ericus Holstenius etc.).

[8] Se t. ex. kap. prot. för 21 aug. 1630, då två prostar voro adjungerade, det nyssnämda sammanträdet 6 sept. 1628, då bl. a. hölls ransakning med några för kalvinism misstänkta personer, sammanträdet 20 dec. 1632 vid underrättelsen om konungens död, sammanträdet 17 juli 1646 (med 2 adjungerade präster) för flere kinkiga ärenden, o. s. v. 1642 die Thomæ finna vi i kap. prot. ordentliga Acta consistorii majoris.

honom ock att stundom anordna konsistorium af annat slag, med adjunktion af verkliga »lekmän», särskildt när praktiskt-ekonomiska frågor föllo under kapitlet. Så t. ex. hölls enligt domkapitelprotokollen 6 juli 1628 Consistorium i Sala socken, hvari deltogo biskopen, lector theologie, kapitelnotarien, samt prosten i Sala Achatius Olai och befallningsmannen Jöran Jöransson. Andra exempel kunna andragas[1]; hela denna anordning har dock aldrig kommit utöfver det tillfälliga behofvets nivå och har ej, i motsats mot consistorium majus, lämnat spår efter sig i domkapitelinstitutionens senare historia. — Det förtjänar i detta sammanhang slutligen påpekas, att om consistorium majus kan anses som en ordnad och regelbundet fungerande institution under Rudbeckii tid, den dock icke beredts någon plats i hans kyrkostadgar, hvilket, om man tager i betraktande kyrkostadgarnas betydelse för kapitelinstitutionen öfver hela riket, säkerligen måste anses hafva väsentligen bidragit till dess slutliga hopskrympande trots dess inryckande i senare »formæ».

Consistorium Cuprimontanum.

Icke ens med alla dessa former och utvidgningar räckte Vesterås domkapitel till för Rudbeckii ifver för en verksam stiftstyrelse. De bortre delarna af Bergslagen och Dalarna voro svåra att i kyrkligt afseende från Vesterås öfvervaka så i detalj, som Rudbeckius önskade. Särskildt gällde detta, när Falun (tillhörande samma pastorat som moderförsamlingen Stora Kopparberget) just vid denna tid hastigt växte. De disciplinära ecclesiastikmålen, domkapitlets största arbetsbörda, voro där större än i någon annan församling i stiftet[2], öfveransträngde kyrkoherden där och fordrade så mycken budsändning mellan Vesterås och Falun, att Rudbeckius fann nödigt låta i Falun och Stora Kopparberget inrätta ett särskildt Consistorium[3]. Detta egendomliga företag, ett bevis till de många på biskopens organisatoriska talang och nit för stiftets vård, har trädt i klarare ljus, sedan professor *H. Lundström* påträffat och offentliggjort själfva stadgan för detta »novum capitulum»[4]. Dess sammansättning var enligt stadgan följande. 1) Pa-

[1] Den 28 nov. 1628 möta vi oeconomus samt tvänne borgmästare och rådmän adjungerade, etc.

[2] Rudbeckii egen utsago i Consistorieordningen för Stora Kopparberget (se nedan).

[3] *Muncktell* II s. 478.

[4] *H. Lundström:* Undersökningar och aktstycken, Uppsala 1898, XI: D. Doctoris Johannis Rudbeckij ordningh om consistorio weedh Stora Kopparberget.

stor Cuprimontanus, »tanquam præses supremus capitulj director»; 2) Rector pædagogij »tanquam notarius capituli»; 3) Sacellanj »tanquam assessores». Liksom i kyrkostadgarna för stiftet infördes äfven här omröstning med graderad skala, så att pastor fick 3 röster, rector 2 och sacellanerna hvardera en. När præpositus (i Stora Tuna) var närvarande, intog han platsen som præces i kapitlet med pastor Cuprimontanus som vice præces, »till thes fullkombligare med tijden här om kan stadgas». Det »nya kapitlet» fick endast underordnad ställning, så att viktigare saker, som hörde till præpositus eller domkapitlet, ej utan särskildt medgifvande fingo afgöras i Kopparbergs kapitlet. Det inrättades ock enligt stadgan blott på försök, utan att vara bindande för Rudbeckii efterträdare. Tiden för anordningen torde sättas till början af 1640-talet[1]. Uppenbart är, att här ett uppslag gjorts, som under andra förhållanden och med mindre kraftfulla stiftschefer är Rudbeckius och hans efterträdare Olof Laurelius lätteligen kunnat leda till lösgörandet från Vesterås stift af en ny superintendentia eller biskopsstift för Dalarne. Nu ägde Consistorium Cuprimontanum bestånd blott under mäster Pehr och dennes närmaste efterträdare, biskop Rudbeckii son Johannes Rudbeckius. Med den senares död 1667 upphörde det alldeles[2].

Biskop Olof Laurelius och kapitlets rekonstruktion.

Vi hafva undersökt domkapitlets sammansättning och utveckling under Rudbeckii episkopat. Den flyktigaste blick på stiftets historia under den väldige biskopens ledning låter ana, hvilken oerhördt ökad betydelse kapitelinstitutionen då fick och hvilken fruktbringande insats den gjorde i stiftets både allmänt kulturella och religiösa lyftning. För en institution med sådana uppgifter räckte icke Rudbeckii enkla förordning i Kyrkio Stadgarnes kap. XVIII längre, än dennas skapare själf kunde genom sin ledning komplettera, hvad som där saknades. Den 8 aug. 1646 gick den store mannen bort; men först på sommaren 1648 tog hans efter-

[1] *Muncktell* II s. 478 sätter det i samband med Petrus Jonæ Helsingius, den namnkunnige Mäster Pehr, hvilken blef pastor i Falun och Stora Kopparberget 1640. Jag har ej haft tillfälle att i Dalasocknarnas arkiv anställa närmare undersökningar om detta konsistorium, som, huru intressant episoden än är i och för sig, dock för domkapitelinstitutionens utveckling blef utan betydelse.

[2] *Muncktell* II s. 480.

trädare *Olof Laurelius* säte i Vesterås konsistorium. En af Laurelii första uppgifter blef att taga itu med kapitlets organisation, både praktiskt och teoretiskt. Den närmaste svårigheten låg i att få notariesysslan tillfredsställande ordnad. Efter 1631 hade den vanligen uppehållits af lektorerna i etik och matematik; men svårigheten hade tydligen blifvit allt större att få dem att påtaga sig den ständigt växande bördan, trots det att extra lönetillskott för notarie ej alldeles saknades[1]. Såsom domkapitlets verksamhet vidgats, var det också onekligen en svaghet, att personer med full lektorstjänstgöring skulle dessutom sköta denna viktiga syssla. Math. lektorn hade vanligen haft på sin lott att vara notarie in Vallibus; då *Halvardus Granagrius* 1643 fick detta lektorat, undandrog han sig emellertid notariatet (han gick ej ens in i domkapitlet, se nedan); hans företrädare, numera lektorn i grekiska *Johannes Petri Arbogensis* fick fortsätta att föra protokollen in Vallibus, ända till dess han under biskopsvakansen nedlade notariatet, den 30 juni 1647. Lektorn i etik och politik *Nicolaus Nicolai Prytz*, notarie in Wessmannia sedan 1641, drog sig äfvenledes 1644 undan notariatet (möjligen emedan han då blef rektor gymnasii); detta måste öfverlämnas till den förut utanför kapitlet stående rhetor. (eloqvent.) lektorn *Nicolaus Rudbeckius*, biskopens son; denne blef därmed ordinarie lektor och kapitular och begynte föra kapitelprotokollen från 27 juli 1644[2]. Sedan Johannes Petri 1647 slutat, fick Rudbeckius öfvertaga äfven Valles och var sedan ensam notarie under biskopsvakansen[3]; han förde protokollet, då Laurelius första gången tog säte i kapitlet[4]. Men kort förut hade

[1] Redan Leges et constitutiones gymnasii Aros. 1628 påbjödo, att den lektor, som tillika var notarie, skulle hafva 20 thal. extra som arvode. Se Sectio Qvarta, cap. I, sid. 21. Jfr äfven om Joannes Terserus 1633, *Holm* I s. 51, etc.

[2] Cap. booken för denna dag. I den andra protokollboken, Acta Consistorii, nämnes han som medlem första gången 6 aug. — *Muncktell* I s. 36 uppger, att han 1643 blef rhet. lektor och conrector scholæ samt 1648 log. lektor och rector scholæ. I förteckningen öfver trivialskolans rektorer och konrektorer (III s. 370 och 378 f.) har Muncktell dock ej medtagit honom. De förstnämnda uppgifterna äro ock alldeles oriktiga; Rudbeckius var hvarken konrektor 1644 (se Album Scholæ Aros. s. 46) eller rektor 1648 (se Album s. 54 ff.).

[3] Den dubbla protokollbokföringen upphör med afslutandet af Johannes Petris bok 30 juni 1647.

[4] Kap. prot. 15 juli 1648.

han till allt annat blifvit gymnasiets rektor[1]; och arbetsbördan var tydligen hans ej starka fysik för tung. Den 15 nov. 1648 upphörde han med notariatet[2]. Här nödgades Laurelius, synbarligen motvilligt, slå in på den enda väg, som på längden var möjlig; kapitlet valde till notarie en utanför detsamma stående person, som särskildt aflönades, och som kunde ägna mera arbete åt sysslans skötande. En liknande erfarenhet om nödvändigheten af särskild notarie hade gjorts äfven vid andra kapitel (se nedan); och drottning Kristinas skolordning af 1649[3] sökte lösa den brännande frågan genom föreskriften, att till konsistorienotarie skulle tagas en af de två »adjunkter», som borde finnas vid hvarje gymnasium, och hvilken då skulle hafva notariatet som sitt hufvudarbete. Till en början blef ock i Vesterås någon af gymnasieadjunkterna notarie[4]; men 21 okt. 1663 skiljdes dessa sysslor åt, och konsistorienotarien skulle aflönas helt och hållet af kapitlet. Det blef säkerligen en knapp lön, och svårigheter mötte åter att få notarie[5]. Genom hela Laurelii biskopstid går problemet om en slutgiltig tillfredsställande ordning med notariatet. — I detta sammanhang kan omnämnas, att Laurelius själf uppsatte ett edsformulär för notarien, som återfinnes i kapitelprotokollet för 26 maj 1650[6]. Det är utförligare än motsvarande ed i Rudbeckii kyrkostadgar och inryoker en passus om tysthetsplikt — onödig i Rudbeckii stadgar, där notarien var kapitelmedlem och som sådan redan i kapiteleden aflade tysthetslöftet.

En annan i verkligheten mycket viktigare fråga, som ock genast mötte Laurelius, var att få kapitlet fulltaligt och bestämma om dess framtida sammansättning. Under Rudbeckii sista år, då

---

[1] Den 26 juni 1648, Album s. 56.

[2] Kap. prot. för denna dag.

[3] Om denna se vidare nedan.

[4] Så påträffas 1650 (t. ex. 29 maj etc.) i kapitelprotokollen Christophorus Petri Rathkindt »rector cantus et gymnasii adjunctus» som notarie. När han 1652 blef konrektor, efterträddes han af gymnasieadjunkten Samuel Thomæ Barchius, som dock befanns »icke vara capabel», hvadan Rathkindt fick hjälpa till. Jfr *A. Hacklin:* Olavus Laurelius, Luleå 1896, II s. 37. — Åren 1653 och 1654 åtogo sig lektorerna frivilligt att sörja för protokoll vid sammanträdena: se kap. prot. 26 jan. 1653. Sedan vidtog gymnasie adjunkten Paulus Joh. Rudbeckius, en son till biskopen; *Muncktell* III s. 356.

[5] Se härom utförligare *Hacklin* II s. 37.

[6] Tryckt hos *Hacklin* II s. 38.

hans kraft var nedbruten af sjukdom[1], synas lektorerna ha börjat undandraga sig sin ofta besvärliga skyldighet att vara kapitulares; och förhållandet blef icke mycket bättre under den långa sedivakansen, innan Laurelius flyttade öfver till Vesterås. Så hade t. ex. *Andreas Wallenius*, som redan 1643 blef ordinarie lektor i hebreiska, vid Laurelii ankomst ännu ej aflagt juramentum och tagit säte i kapitlet. Detsamma var förhållandet med den nyssnämda *Halvardus Granagrius*, lektor i matematik sedan 1643[2]. Äfven saknades log. lektorn och skolrektorn *Laurentius Petri Ferneboensis*, som dock utnämnts 1645[3]. Under Rudbeckii sista år kommo oftast blott två eller tre lektorer tillsammans i kapitlet; i stället blef adjunktionen af landtpräster liflig. Studiet af kapitelprotokollen från dessa år gifva intrycket af, att domkapitelsinstitutionen i Vesterås redan var på god väg att från lärarkapitel öfvergå till det blandade lärare- och kyrkoherdekapitel, som på andra

---

[1] Ifrån 1639 var han mycket sjuklig och från 1644 sängliggande; *Muncktell* I s. 28.

[2] Bägge dessa voro dock prästvigda, den 25 febr. 1644 (kap. prot.) De synas ha fått afstå någon del af sin lön åt kapitellektorerna; se cap. booken 20 mars 1644.

[3] *Muncktell* uppgifver om Laurentius Ferneboensis (II s. 397), att han 1642 blef konrektor och log. lektor, »ty båda tjänsterna hörde då samman». Så var emellertid ej förhållandet; log. lektoratet var fortfarande förenadt med skolrektoratet och innehades vid denna tid af Josephus Cherberus (Album Scholæ Aros. s. 43). Däremot är Laurentius troligen den förste, som var konrektor utan att därmed förena rhet. lektoratet; detta innehades nämligen sedan 1643 af Nicolaus Rudbeckius. — Muncktell uppgifver vidare, att då Laurentius 1645 blef skolrektor han tillika blef rhet. lektor; äfven detta är ju omöjligt, då Rudbeckius beklädde denna plats till 1649. — Oriktig är därför också Muncktells uppgift, att rhet. lektoratet 1646—1648 tillhörde konrektorn Olaus E. Schult, »den siste konrektor, som tillika var rhet. lektor i gymnasium».

Att de tre ofvan i texten nämnda lektorerna ej före 1649 tillhörde kapitlet, är säkert. Jag har ej återfunnit deras namn bland assessorerna i domkap. protokollen. En jämförelse mellan protokollen 12 nov. 1645 i Cap. Booken och i Acta Consistorii visar ock, att de icke hörde dit; Cap. Booken säger nämligen: Hölls sammanträde i närvaro af alla konsistoriales utom Nicolaus Prytz; Acta uppräknar i stället de närvarande och därvid fattas utom Prytz äfven de ofvannämnda lektorerna. En notis från 24 februari 1646 bekräftar dessutom direkt, att de ställt sig utom kapitlet. Då hölls nämligen Consistorium majus med bägge slagen ordinarie konsistoriales: och till detta sammanträde adjungerades dessutom Dm. Halvardus math. L., Dm. Andreas Vallenius hebr. L. L., och Dm. Laurentius Petri rector scholæ (kap. prot.).

håll vid denna tid hade mäktiga förespråkare[1]. År 1647 tillhörde fem lektorer kapitlet[2], och då 1648 en af dessa, teol. lektorn Petrus Olai Dalekarlus, blef pastor i Stora Schedvi, återstodo blott fyra. Dessa fyra möta oss ock, då Laurelius tar sitt säte i konsistorium 15 juli 1648; *Ericus Salamontanus* physices lector et consist. decanus[3], *Nicolaus Prytz* ethices lector, *Johannes Petri* græcæ ling. lector[4], och *Nicolaus Rudbeckius* eloqv. lector och consist. notarius[5]. Af dessa blefvo emellertid icke mindre än de 3 första under årets lopp utnämnda till kyrkoherdar på landet[6]; och af de tre förutvarande »skolkande» lektorerna bortgick 1648 Granagrius med döden, och Laurentius Ferneboensis fick pastorat.

I nästan samma drag kom ock drottning Kristinas viktiga skolordning 7 aug. 1649[7], hvarigenom gymnasiet och trivialskolan alldeles skildes åt, kyrkoherden, rector scholæ och conrector löstes från gymnasielektoraten, och inom dessa senare en omläggning ägde rum med 2 ordinarie theol. lektorer etc. Lektoratet i hebreiska borttogs och dess innehafvare *Vallenius* uppflyttades till secundus theol. lektor[8]; lectio logices, som togs från rektor scholæ, lades

[1] Jfr t. ex. Johannes Matthiæs instruktion för Strengnäs stift 1644, se nedan. — Själfva den yttre formen på kapitelprotokollen visar, huru med Rudbeckii sjunkande krafter äfven ordningen i kapitelgöromålen aftog.

[2] I Harakers kyrkoarkiv I: I (landsarkivet i Uppsala) finnes ett originalbref från sockenmännen i Haraker, uppläst och konfirmeradt af samtlige Consistorialibus med underskrifter af Gabriel Holstenius pastor, Joh. Petri Græcæ L. Lector. Petrus Olai Dalecarlus L. theol. och Nikolaus Rudbeckius eloqv. L. (Nicolaus Prytz namn saknas).

[3] I Album Scholæ Arosiensis för 26 juni 1648 benämnd theol. lector (han blef 1648 först theol. lektor och så pastor i Munktorp, *Muncktell* I s. 223).

[4] Enligt Album Sch. A. för 26 juni 1648 blef Jacobus Elai Terserus circa medium anni lect. græc. L.; han blef sålunda Petris efterträdare då denne 1648 utnämndes till kyrkoherde i Sala.

[5] Rudbeckius var sedan 26 juni 1648 äfven gymnasiets rektor, se ofvan.

[6] Se föregående noter; Prytz blef kyrkoherde i Vester Fernebo; 1648 circa medium anni M. Olaus Joh. constitutus est Ethic lect. (Album).

[7] Denna berömda skolordning, som bär tydlig prägel af Strengnäs-biskopen Johannes Matthiæs pedagogiska upppfattning, utfärdades på latin och har ej kommit att tryckas förr än genom *P. E. Thyselius* i Handlingar etc., 2:a häftet 1841. I svensk öfversättning har den därpå utgifvits af *G. Sundbärg* i Årsredogörelse för Stockholms Realläroverk 1885—86.

[8] Benämnes i Album Scholæ Arosiensis för 7 juni 1649 S. Theol. et Hebr. L. Lector. — *Muncktell* uppgifver (II 332, III 309), att Wallenius först 1650 blef sec. theol. lect. Han är dock sådan redan i domk. prot. 22 aug. 1649 och Album Scholæ Arosiensis för höstterm. 1649. Nicolaus Rudbeckius anges af Muncktell (I s. 36) som 2 theol. lector 1649—50: han är dock för läsåret 1649—50 i Album införd som primarius.

till lektor physices (innehafvare sedan midten af 1648 *Olaus Joh. Schult*); lectio ethices et politices blef lec. historiæ et polit. (hist. et poeseos i skolordningen, äfven med undervisningsskyldighet i juridik; förste innehafvare *Laurentius Vitechindi*). Af de oförändrade, 1648 lediga lektoraten hade matematiken samma år fått *Olaus Erici Schult*, som emellertid efter den till prim. theol. lektor upphöjde *Rudbechius* 1649 blef rhet. et eloq. lektor; math. lektor blef *Daniel Jacobi Copingensis*. Lektor græc. ling. hade vid midten af 1648 blifvit *Jacobus Elai Terserus*. Rektor Scholæ hade 1648 efter Laurentius P. Ferneboensis blifvit *Petrus Jonæ Ramsbergius*, som då ock blef lektor logices, men som, då denna 1649 gick bort, stod kvar som den nya skolordningens förste rector scholæ utan lektorat. Samtidigt med skolordningen hade ock kyrkoherdebefattningen i Vesterås blifvit ledig genom Gabriel Holstenii död (5 juli 1649); till förste kyrkoherde, eller som han snart började kallas domprost, utan lektorstjänstgöring utsågs 1650 den förut omtalade teol. lektorn och sedan kyrkoherden i Stora Schedvi *Petrus Olai Dalekarlus*[1].

Det gällde nu för Laurelius att afgöra, om dessa gamla eller nya lektoratets gamla eller nya innehafvare skulle taga plats i domkapitlet; äfvenså måste han bestämma sig angående den nu naturligen uppdykande frågan, om kyrkoherden och rektor scholæ såsom ej längre lektorer skulle anses tillhöra kapitlet eller ej. Särskildt den senares ställning kunde blifva föremål för ovisshet; gammal häfd band ju rektor scholæ vid kapitlet, men å andra sidan föreskref skolordningen uttryckligen, att alla lärarna vid trivialskolan skulle fullständigt befrias från alla andra offentliga uppdrag såsom konsistoriegöromål m. m.[2]. Huru frågorna löstes, därom vittna kapitelprotokollen från 1649. Så finner man nu den gamle lektorn Vallenius som bisittare från 4 april, Jacob Terserus från 18 april, o. s. v.; och den 22 augusti aflägga följande assessorer sina juramenta i kapitlet: Andreas Erici Vallenius, theol. lect.; Olavus Erici Schult, eloqv. lect.; Olavus Johannis Schult, phyc. et log. lect.; Jacobus Elai Terserus, græcæ ling. lect.; Petrus Ramsbergius, schol. Aros. rec-

[1] Sådan ter sig öfvergången från gamla till nya skolordningen i Vesterås gymnasium, så vidt jag kunnat följa den. Det har varit svårt att finna reda; Muncktells uppgifter äro förvirrade (bl. a. sammanblandar han de två Schult), och äfven de förnämsta primärkällorna, kapitelprotokollen och Album Scholæ Arosiensis, hafva ofullständiga och stundom till synes motsägande uppgifter.

[2] Skolordningen, ed. *Sundbärg* s. 8.

tor; Laurentius Vitechindi, hist. et poes. lect.; Daniel Jacobi, math. lect. Det var alltså alla de 1648—49 nyutnämnda samt Vallenius och rector scholæ Ramsbergius. Då Nicolaus Rudbeckius ju länge tillhört kapitlet, sutto där nu, säkerligen tack vare Laurelii kraftiga ingripande, alla 7 lektorerna vid gymnasiet jämte rector scholæ. Här hade kapiteltraditionen segrat öfver skolordningen. Då kyrkoherden 1650 utnämnts, inträdde äfven han omedelbart i kapitlet[1]. Med biskopen kom alltså kapitlet under början af Laurelii tid att bestå af 10 medlemmar.

Laurelii Forma consistorii.

Bredvid arbetet på kapitlets faktiska rekonstruktion satte Laurelius äfven sträfvan att teoretiskt stödja densamma. I domkapitelsprotokollet för 29 maj 1650 talas om den *Consistorii ecclesiastici form*, som af biskopen något tillförne utgifven var och af alla assessorerna beslutat och underskrifven. Laurelius hade sålunda omkr. år 1649 författat en »forma Consistorii», som ersatte den i Rudbeckii kyrkostadgar gifna. Att han uppsatt en sådan, synes ej af historieskrifningen hafva blifvit observeradt[2]. Det ofvannämda protokollet gör det emellertid höjdt öfver allt tvifvel; och jag tror mig äfven hafva funnit denna forma i en afskrift in qvarto, inhäftad innanför främre pärmen till en till Vexiö domkapitelsarkiv hörande synnerligen värdefull foliovolym, innehållande utdrag ur kapitelprotokoll och andra kapitelhandlingar, mest poenitenssaker, från förra hälften af 1600-talet (de äldsta bevarade kapiteluppteckningarna för Vexiö, sign. D. VII: 1.). Afskriften eller rättare afskrifterna — jag har senare funnit ytterligare fyra[3] — sakna visserligen hvarje ursprungsbeteckning; men inre grunder göra det så godt som visst, att här föreligger Laurelii forma. 1) Assessorernas ed är i forman absolut liklydande med den, som vid ofvan-

---

[1] Se domkap. protokollen från och med 16 maj 1650.

[2] Laurelius nyaste biograf, *A. Hacklin*, som diskuterar Laurelii kyrkolagsförslag och ger en värdefull utredning af domkapitlets historia under biskopens ledning, nämner ej om någon sådan forma, oaktadt han i en not (II s. 34) har ett citat från ett kap. prot. 1663, där det omtalas, att biskopen själf för de nya assessorerna vidlyftigt utlägger »be:te Consistorii form». — Olof Laurelii af *H. Lundström* återfunna, i Undersökningar och aktstycken s. 103 ff tryckta ordinantier för Vesterås stift innehålla bl. a. en föreskrift om notarien.

[3] En afskrift i Qvart 19 Vexiö gymnasiebibliotek, en i Haqvin Spegels manuskriptsamling, I IV: 2 Uppsala D. A., en i B. X: 1 29, K. B., och en (dålig) i N 1894, U. B.; se vidare nedan och Bidraget, där forman är tryckt med angifvande af de viktigaste texternas sakliga olikheter.

nämnda sammanträde 29 maj 1650 aflades af alla assessorerna, äfven biskopen, och som återfinnes i domkapitelprotokollet. Denna ed kan man säga vara säregen för Laurelius. 2) Forman förråder nära frändskap med Laurelii af Riksarkivet i tryck utgifna lagförslags kapitel om Consistorium[1], men visar afgjordt en primitivare gestalt. 3) Den patriarkaliska uppfattningen af biskopsämbetet, försöket att kringskära kapitlets beslutanderätt gent emot biskopen (se nedan) m. m. bär Laurelii stämpel. Och det bestämda hänsynstagandet till assessorernas skyldighet gent emot en ålderstigen och försvagad biskop tyder starkt på att forman tillkommit under det ännu färska intrycket af oordningen från Rudbeckii sista år (till Laurelii egna äldre år kan forman ej föras)[2]. 4) Forman hänvisar i kap. 7 till kyrkoordningens föreskrift om biskoparnas och prostarnas ämbete och förbättringens föreskrift om hvad som i kyrkoregementet hör till öfverheten och hvad till forum ecclesiasticum. Frågan blir då, hvilken kyrkoordning och förbättring af kyrkoordningen som i forman åsyftas. Härom ger afskriften i Qvart 19, Vexiö gymnasiebibliotek, jämförd med kvartvolymens

[1] Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686 II: 1 s. 362 ff.

[2] I detta sammanhang må gissningsvis påpekas möjligheten af ett underlag för Laurelii forma. *Herweghr* berättar i Vita Rudbeckii, att Rudbeckius för sitt kapitel uppsatt en forma, af hvilken »allt intill namnet nu är försvunnet». Möjligt är, att Herweghr här stöder sig på någon notis som i verkligheten syftat på den forma, som Rudbeckius 1627—28 uppsatte och som ingår i kyrkostadgarna, men hvilken notis Herweghr tolkat annorlunda och trott afse en annan i verkligheten aldrig existerande forma, efter hvilken han då ock förgäfves letat. Men det är ju ock möjligt, att Rudbeckius på äldre dagar, när kapitelverksamheten nått långt utöfver hans första forma, verkligen uppsatt en ny forma, som då emellertid snart undanträngdes af Laurelii och inom kort förlorades. Om så är fallet, har dock säkerligen denna Rudbeckii senare forma icke »försvunnit allt intill namnet», utan till kanske väsentliga delar ingått i Laurelii; och till dessa delar höra då otvifvelaktigt de partier, där kapitulares' skyldighet gent emot sin ålderstigne biskop så starkt betonas. (Bidraget s. 27 och 30). Formans anvisning till assessorerna att »bewisa sig troligen och hörsamblingen emot honom, som den där af Gud sänd är, hjälpa honom i sin ålderdom att utföra sitt besvärliga ämbete; och hvar något fel vore, som kommer af ålderdomssvaghet och icke af ett envist sinne, det öfverse och för samvetets skull icke lasta och förhäda utan honom därom beskedligen påminna» — detta ljuder närmast som ett bönerop från den åldrige Rudbeckius. Så länge emellertid intet annat stöd för den sistnämnda hypotesen kan andragas, anser jag mig icke ha rätt att i framställningen räkna med densamma. Det är att hoppas, att forskningen skall bringa klarhet i denna sak.

öfriga innehåll, klart besked. Volymen utgör nämligen ett kyrkolagsförslag, i hvilket vi tack vare professor *H. Lundströms* utredning återfunnit Laurelii förut okända kyrkolagsförslag från 1649 i original[1]. Vid en närmre granskning af lagförslaget har jag kunnat konstatera, att det utgör ett första förslag till ny kyrkolag, som, sannolikt kort efteråt, undergått en öfverarbetning och utvidgning (se härom vidare not 2 nedan). I det första förslaget handlar kap. 21 om biskoparnas och prostarnas ämbete; och öfverarbetningen, »förbättringen» gör där ett tillägg som handlar om, hvad som i kyrkoreglementet hörer till andlig eller världslig myndighet. I samma öfverarbetning intages längre fram (med en af ställningen i ett lagförslag framkallad lätt redaktionell ändring) den forma, hvarom här är tal. Men där hänvisar forman på ofvan omtalade ställe kap. 7 ej blott till kyrkoordningen utan mera detaljeradt till dess 21 kap. o. s. v. och till förbättringen. Det finnes sålunda intet som hälst tvifvel därom, att forman skrifvits i närmaste samband med Laurelii nya revision af sitt första kyrkolagsförslag af 1649 och af Laurelius själf infogats i denna »Andra revisionen A:o 1649»[2]. — Härmed kan formans ursprung anses bevisadt. Blott ett par iakttagelser till må

[1] *H. Lundström:* Undersökningar och aktstycken s. 114 ff. Denna upptäckt är grundläggande för studiet af kyrkolagsfrågan under senare hälften af 1600-talet.

[2] Då professor *H. Lundström* upptagit den ytterst invecklade och svåra frågan om 17:de århundradets kyrkolagshistoria till behandling (se a. a. s. 115), har jag ej haft anledning här söka djupare intränga i densamma. Blott må framföras ett par iakttagelser till stöd för min ofvan gifna uppfattning. 1649 års lagförslag består af ett fortlöpande förslag, renskrifvet af samma hand med smärre ändringar af Laurelius själf. I detsamma hafva infogats några stycken, renskrifna med annan hand och försedda med öfverskrifter af Laurelius själf. Ett af dessa stycken är som ofvan sagts »Om consistoria ecclesiastica», hvilket med bortseende från små redaktionella ändringar sammanfalla med Forma consistorii i D. VII: 1. Lundström förmodar (a. a. s. 125 f), att lagförslaget trots påskriften af samtida hand »Andra revisionen 1649» äfven bör tillskrifvas den närmast följande tiden; då den mig föreliggande forman i alla afskrifter citerar detta reviderade förslag, skulle den i så fall vara en med hänsyn till lagförslaget senare gjord redigering af den forma, som någon tid före 29 maj 1650 faktiskt utgifvits. Nu synes det mig emellertid sannolikare, att Laurelius år 1649 verkligen haft lagförslaget färdigt, till och med i dess omarbetade skick, och att vår forma consistorii i närmaste samband med detta arbete tillkommit 1649, alltså är den ursprungliga, 1650 omtalade. Påskriften på Qv. 19 om tiden lydde först »Första revisionen A:o 1649»; sedan har af samma hand ordet »Första» öfverstrukits och ersatts med »Andra». Så vidt jag kan döma, är det ingen annan än Laurelius själf, som gjort dessa anteckningar, liksom han skrif-

framföras för att stärka bevisföringen. 5) Forman upptager notarien som medlem af kapitlet. Detta är en ståndpunkt, som under 1650-talet allmänt var öfvergifven; däremot passar den fullkomligt till Laurelii sträfvan i början af hans episkopat. 6) Härtill kommer ock att, som nedan skall visas, en viss sannolikhet

vit titelbladet (jämförelse har gjorts med både motsvarande ord och siffror i hans orginalbref från denna tid). De olika anteckningarna förklaras enklast så, att när Laurelii första förslag (det stora af samma hand renskrifna i Qv. 19) på drottning Kristinas uppdrag 1649 (*Anjou* a. a. s. 451) gjorts, skref han själf titelbladet, på hvilket han ock angifver, att kyrkoordningsförslaget tillkommit på Kristinas befallning. Emellertid fick han omedelbart anledning att påöka och revidera förslaget; det skedde genom de med annan hand renskrifna tilläggen i samma volym och de därigenom nödvändiggjorda, af Laurelius själf verkställda rubrik- och nummerändringarna m. m. Snart var Laurelius emellertid i arbete med att skrifva nya revisioner af gamla kyrkolagen (se nedan): han började då anteckna på sina föregående exemplar, hvilken revision i ordningen det ena eller andra innehöll. Så skref han på här behandlade volym »första revision 1649»; men erinrande sig, att den i verkligheten innehöll äfven en andra öfverarbetning med viktiga tillägg, strök han öfver »första» och satte dit »andra» (ändringen ter sig som gjord på samma gång som hela anteckningen). Lundström anför som stöd för sin förmodan om en senare affattningstid det riktiga faktum, att Laurelius äfven efter 1650 var sysselsatt med utarbetandet af ett lagförslag, som 1654 förelåg färdigt och som ej är identisk med det 1659 och 1663 inlemnade förslaget. Men det lagförslag, som framlades 1654, behöfver därför ej vara identiskt med det i Vexiö förefintliga. Laurelius synes under nästan hela sin biskopstid ha varit sysselsatt med att skrifva reviderade kyrkolagsförslag. Ett sådant afgjordt Laureliskt förslag (ursprungsbeteckning saknas) finnes i Kungl. Biblioteket Stockholm, Sv. Lag, kyrkolag (e. 31. 1). De, är ej identiskt med vare sig 1649 eller 1659 års förslag men synes ligga midt emellan båda. (Tyvärr är det defekt; bl. annat saknas just kapitlet om Consistorii form, hvadan jag på denna punkt ej kunnat anställa jämförelser). Exemplaret har tillhört Laurelius; och enligt sin sed har han själf på förslagets titelsida antecknat: »Kyrkioordningens fjerde förbättring». Detta förslag innehåller, lika väl som 1649 års, Laurelii »Christelige Spörsmål» i kapitlet om Herrans nattvard (jfr Lundströms viktiga iakttagelse beträffande dessa spörsmåls behandling i 1655 års kyrkolagskommitté). Det kan alltså vara antingen denna »fjärde revision» eller den för mig okända tredje revisionen, hvarmed Laurelius var sysselsatt i början af 1650-talet. (Man jämföre ock superintendentens i Karlstad Svenonis Benedicti utlåtande om Laurelii kyrkolagsförslag 11 juni 1654, sedan förslaget gillats i Consist. regni 24 maj 1654, Linköpings SB. eccles. handl. 67).

Det för min speciella uppgift viktiga resultatet af ofvanstående iakttagelser blir det, att Laurelii första kyrkolagsförslag redan 1649 förelåg färdigt med ändringar, bland hvilka den viktigaste var införandet af den »forma consistorii», hvilken han vid samma tid uppsatt. (Om den sakliga omredigering, hvil-

föreligger för, att Vexiö domkapitel i början af 1650-talet förvärfvade sig Laurelii »Forma consistorii» för eget bruk; detta förklarar då dess förekomst i Vexiö domkapitels bok vid denna tid.

För den svenska kyrkolagstiftningens historia är det naturligen af stort intresse att känna en förbindelselänk på denna punkt mellan Rudbeckii kyrkostadgar och de stora år 1663 officiellt infordrade kyrkolagsförslagen med deras vidlyftiga kapitel om konsistorium. Laurelii forma är visserligen ej den första länken, äfven om vi bortse från hypotesen om en senare förkommen forma af Rudbeckius. Laurelius hade som professor i Uppsala varit deltagare i den strid, som 1637 ff. fördes om en af ärkebiskop Paulinus framlagd forma för Uppsala domkapitel; och sedan jag återfunnit äfven denna forma (se nedan), visar det sig, att Laurelius därifrån fått väsentliga impulser. Äran att hafva gifvit de första egentliga konturerna till 1687 års ännu gällande stadga om domkapitlen får Laurelius afstå till Paulinus Gothus. Men han gaf dennes utkast en ny fastare form och allmängiltigare omfattning och blef därigenom för framtiden den bestämmande[1]. Här må blott de moment i Laurelii forma andragas, hvilka direkt beröra vårt ämne.

Första stycket handlar om de personer, som höra till ett välbeställt konsistorium. Efter att ha betonat behofvet af en särskild »Consistorii Form» föreskrifver detta stycke, att ett välbeställt consistorium cathedrale skall bestå af två kategorier medlemmar: *ordinarii* och *extra ordinarii*. De förra utgöras af *biskopen* som præses, *pastor civitatis*, theologiæ *professores* och *lectores* äfvensom en *notarius*. »Extraordinarii i detta consistorium ecclesiasticum kunna väljas och några där till kallas af de andra Collegies, som tjänligast synas vara, af hvilka konsistorium kan hafva något

ken forman på ett par punkter synes ha genomgått i samband med infogandet i lagförslaget, se noterna till editionen i Bidraget s. 23 ff. Och att forman varit som ett självständigt dokument spridd och ansedd, torde kunna slutas af antalet afskrifter och däraf, att Spegel, som känner till och låtit afskrifva senare kyrkolagsförslag med deras kap. om konsistorii form, likväl ansett behöfligt att i afskrift som ett särskildt dokument bevara denna »forma consistorii»).

[1] Man jämföre t. ex. i de båda »formæ» kapitlen om præsidis ämbete, adsessorum ämbete, rättegångssaker i kapitlet, och citation och straff (det sista saknas hos Paulinus). Paulinus har från förarbetena 1624 och från sin forma för Strengnäs stift (se nedan) kvar ett särskildt kapitel om »Några regler för consistorialibus», hvars innehåll af Laurelius mera systematiskt fördelats på och inarbetats i andra kapitel, o. s. v.

bistånd, åra och respekt hos dem, som utantill äro». — Denna förordning är ganska märklig. Biskop och pastor upptagas naturligen som ordinarie och dessutom för Uppsalakapitlets vidkommande teologie professorerna i anslutning till den förordning därom, som redan fanns (se nedan); för öfriga kapitel tillkomma i stället lektorerna och notarien. I samma stund, som den praktiska nödvändigheten och drottning Kristinas skolordning flyttat notariatet från lektorerna till en af gymnasieadjunkterna, söker Laurelius åter rädda dess nye innehafvare in i kapitlet. (Vi skola se, att det ock någon gång i praktiken lyckades honom). Men han nöjde sig icke därmed utan sökte från trivialskolans lärare äfven på annat vis vinna stöd för kapitlet. Extraordinarie assessorerna skulle nämligen utgöres af »någre af de andra Collegis». Sålunda skulle kapitlet bestå af alla lektorerna som ordinarie bisittare, och några af skolans lärare som extraordinarii. Men icke ens härvid stannade Laurelii sträfvan att äfven i lag utgestalta kapitelinstitutionen. Om man läser formans 6:e stycke: »Om extraordinariis Adsessoribus», finner man, att dessa i själfva verket voro af två slag: några få kolleger, hvilka valdes till e. o. consistoriales för att när så behöfdes stå till tjänst; samt några dugliga landspräster, helst sådana som förut varit konsistoriemedlemmar, hvilka endast vid viktigare ärendens afgörande till större eller mindre antal inkallades, men som då räknades som capitulares (alltså bildade consistorium majus). Enligt Laurelius skulle sålunda kapitlet hafva liksom tre former: en kärna bildad af biskop, kyrkoherde, lektorerna och notarien; en vidare form med tillökning af lärare från skolan; och en möjlighet att kapitlet vid behof kunde vidgas ända till det under Rudbeckius ordnade consistorium majus. I praktiken kunde detta då komma att betyda, att utom lektorna äfven att par skollärare visade sig behöfliga att hafva och därför vanligen inkallades och faktiskt blefvo ordinarie. Så skedde ock, som vi skola se, ej blott med rector scholæ utan äfven med konrektor.

Principiellt sedt hade emellertid med Laurelius' forma det motstånd mot alla lektorernas själfskrifna plats i kapitlet, som annorstädes redan förut framträdt[1] och allt fort skulle göra sig gällande[2], fått sin hårdaste stöt. Väl skulle Laurelius själf ett ögonblick under trycket af opinionen hos de ledande prästmännen vackla. Det var, när han i sitt 1663 officiellt infordrade lagförslag som ordi-

[1] Se nedan vid Strengnäs, Uppsala m. fl.

[2] Se nedan Vexiö och kap. Lagförslag.

narii bisittare upptog kyrkoherden, teologie lektorerna och några andra lectores, isynnerhet de äldsta och skickligaste, ibland hvilka ock Rector scholæ kan i valet sättas[1]. Men hans forma hade då redan spridts äfven till andra kapitel och där stärkt alla lektorernas kapitularställning. Och när Laurelius efter alla de resultatlösa kyrkolagsrevideringarna samlade sin erfarenhet i ett sammandraget kyrkolagsförslag, (enligt hans egen beteckning i företalet benämdt »Extractet»), hvilket han 1668 lät utgå för sitt stift[2], stod han åter på sin gamla, af erfarenheten som den bästa bekräftade ståndpunkt och införde den klara bestämmelsen, att vid alla domkyrkor utom akademien kapitlets assessorer utgöras af Pastor och Lectores[3].

Ännu några punkter i Laurelii »forma» förtjäna att här påpekas. Dess andra stycke handlar om »Præsidis och Adsessorum edh». Det edsformulär, som här införes, är utförligare än Rudbeckii och tyder på, att i kapitlet förekommit allt annat än fredliga och ärliga förhandlingar. Som ofvan sagts är ock det öppna erkännandet af reservationsrätten försvunnet. — I fjärde stycket »Om Adsessorum embete» möter en passus, som bör observeras: Emedan och förfarenheten gifver med att största delen af det, som decideras in Consistorio, tillskrifves Præsidis direktion och vilja, för hvilket han ock måste vara förtänkt, om saken så fordrar, att svara, ty måste intet alltid gälla *pluralitas votorum*, utan det som skäligast och rättvisast finnes . . . därmed Adsessores ock skola låta sig benöja». Denna passus är ett försök från den siste store representanten för det hierarkiskt-patriarkaliska episkopatet att rädda dess ställning gent emot det allt självständigare vordna nya lärarekapitlet. Rudbeckius hade med sin domkapitelsanordning i verkligheten öppnat dörren för en ny tid i den svenska stiftstyrelsens historia. Paulinus Gothus hade i Strengnäs och Uppsala förgäfves sökt kringskära kapitlets växande makt; Laurelius försök blef lika

---

[1] Riksarkivets ed. s. 362 f. — Man märke Vesterås-intresset att rädda skolrektorn åt kapitlet.

[2] *H. Lundström:* Bidrag till konfirmationens historia i Sverige, i Fästskrift tillägnad domprosten C. A. Torén, 1903. Professor Lundström bringar där reda i det virrvarr af oriktiga uppgifter, som allt sedan *Sven Bælters* dagar rådt om de handskrifter, hvilka innehålla »extractet», och uppvisar dettas rätta plats som slutstenen i Laurelii kyrkolagsarbete, om ock begränsadt till att gälla blott Vesterås stift.

[3] Se nedan Bidraget s. 35.

resultatlöst. För öfrigt borttog naturligen Laurelius i sin stadga icke helt och hållet voteringsrätten och dess praktiska betydelse. I formans kapitel 8 om rättegång i domkapitlet medges i vissa fall uttryckligen votering, hvarvid den graderade röstskalan ej vidare omnämnes; præses har blott utslagsröst. Men äfven här möter sträfvan att begränsa kapitlets afgöranderätt. Det föreskrifver nämligen, att om saken är viktig och præses och assessorna ej kunna ena sig om utslaget, skola de vända sig till andra konsistorier och Uppsala kapitel. Kan ändock icke enighet uppnås, må saken andragas in conventu comitiali[1].

Slutligen må framhållas, att Laurelii forma behöll och starkt betonande de tre särskilda kapitelfunktionerna: vice præses, som uppdrogs åt kyrkoherden[2]; poenitentiarius, »hvars ämbete är att upptaga och skärskåda de saker, som höra till poenitentiam publicam; samt decanus, hvars ämbete är att öfverse Acta consistorii och Capitels boken, concipera bref och handlingar m. m. De båda sistnämnda skulle och hafva särkild lön för sitt ämbete. Vid både biskopens och pastorns förfall skulle ock poenitentiarien och dekanen »taga upp sakerna per vices».

Kapitlets utveckling till 1687.

Vi hafva redan sett, att den i Laurelii forma angifna sammansättningen af kapitlet: kyrkoherden och lektorerna som ordinarii, förstärkta med några få lärare från skolan som extra ordinarii, i praktiken genomförts på det viset, att utom alla lektorerna äfven rector scholæ inträdt som åtminstone faktiskt ordinarie medlem. Man kunde hafva väntat, att Laurelius, som tydligen ville bevara honom åt kapitlet, uttryckligen skulle hafva nämnt honom (såsom han senare gjorde i 1663 års förslag); men förklaringen, hvarför så icke skedde, ligger nära till hands. Laurelii forma såg dagen ungefär samtidigt med den kungliga skolordningen 1649; då denna bestämdt föreskref, att rector scholæ och conrector ej finge betunges med konsistoriegöromål, kunde ej gärna den biskopliga stadgan öppet strida häremot. Genom satsen om e. ordinarie,

---

[1] Exempel på, hurusom trots alla begränsningar kapitulares visste att genom votering genomdrifva sin vilja gent emot biskopen, lämnas af *Hacklin* II s. 38 ff, där ock påvisas, att ingen graderad röstskala förekom (kap. prot. 12 jan. 1655). — Andra exempel gifva kap. protokollen från 23 febr. 1655, 7 sept. 1660 m. fl. Att den graderade skalan redan 1649 var bortfallen, visar ett omröstningsprotokoll från denna dag.

[2] Obs., att domprosttiteln ännu ej användes.

som vid behof kunde tillkallas, öppnades då den väg, på hvilken rektorn med stöd af traditionens starka makt återvanns för kapitlet. — Ja äfven conrector scholæ, som allt sedan 1628 varit försvunnen ur kapitlet, höll under Laurelii tid sitt återinträde där. År 1658 möta vi bland kapitlets medlemmar Mag. Samuel Unonis (Troilius), scholæ Aros. conrector. »Det synes sedermera hafva blifvit den allmänna regeln, att konrektorerna adjungerades i domkapitlet, fast denna ära ej plägade vederfaras dem omedelbart efter utnämningen utan först efter en tid, sedan personernas i fråga kompetens vederbörligen pröfvats. . . . Den sedvanliga sammansättningen af konsistoriet efter 1661 ända till Laurelii död är följande: biskop, domprost, 7 lektorer, rector scholæ och konrektor, således inalles 11 ledamöter»[1]. Vi kunna tillägga, att om till en början konrektorernas ställning i kapitlet närmast blef den af »forman» föreskrifna extra ordinarie[2], så öfvergick dock bruket snart till, att konrektor på samma sätt som öfriga ordinarie assessorer aflade juramentum och blef till Capitularis upptagen.

Och ej blott till Laurelii död egde denna egendomliga sammansättning af Vesterås domkapitel bestånd. Äfven under de följande biskoparna (*Nicolaus Rudbeckius* 1670—76, *Johannes Brodinus* 1677—1680 och *Carl Carlson* från 1680) fortsatte rektor och konrektor att regelbundet taga säte i kapitlet. Så voro t. ex. åren 1673—1676 Eric Schilling Rector scholæ och Joh. Sevallius Conrector ordinarie assessorer[3]. År 1680 möter åter Eric Schilling Rector scholæ[4]; konrektoratet var då ledigt. Under årets lopp blef emellertid Petrus Aroselius konrektor, liksom Schilling fick en efterträdare som rektor i Nils Aspman; kap. prot. 15 mars 1681 förmäler: inkom rector scholæ Nils Aspman och afgaf där sitt juramentum att blifva assessor Consistorii. Item conrector scholæ Pehr Aroselius inkallades att præstera juramentum att blifva assessor in Consistorio. Till bägge de nya medlemmarna hölls därpå det vanliga förmaningstalet. — De återfinnas därefter som kapitulares under de följande åren, till dess Aspman 1685 efterträddes af Jacob Boëtius, som redan förut tillhörde kapitlet[5], och Arose-

[1] *Hacklin* II s. 33, där äfven flere exempel på, huru konrektorer upptagas i kapitlet, meddelas.

[2] Jfr Kap. prot. 2 mars 1664 och *Hacklin* a. a.

[3] Se kap. protokollen.

[4] Kap. protokollen 1677—sept. 1679 äro förkomna.

[5] Då notarien Jacob Boetius den 23 aug. 1682 afgick, lofvades han nästa vakanta lektion och erhöll karaktär af lector extraordinarius. Från den 30

lius 1686 efterträddes af Olaus Rabenius[1]. Sedan återfinnes ej mer konrektor som ordinarie assessor; och när Jacob Boëtius, som på en gång var lektor och rector scholæ[2], afgick från den senare befattningen 1690, upphörde äfven för alltid rector scholæ att vara kapitularis. Laurentius Olai Schult, som 1688 blef konrektor och och 1690 rektor, betecknar förändringens genomförande; han hade aldrig plats i kapitlet. Det var 1686 års kyrkolag och 1687 års domkapitelsförordning, som ingripit. Biskopen, kyrkoherden och lektorerna återstodo.

Mindre betydelse än rektors och konrektors återinträde i kapitlet under Laurelius egde de andra enligt biskopens »forma» skedda påökningar af kapitulares, hvaraf Laurelii episkopat är rikare än något annat. Så inträdde den ofvannämde f. d. kapitelnotarien Christophorus Petri Rathkindt år 1653 som assessor, men kvarstod blott ett år[3]. I stället inträdde sysslomannen Andreas Petri Bergius 22 mars 1654 som e. o. konsistoriemedlem[4] och nämnes som sådan de följande åren. Efter ett uppehåll inträdde åter sysslomannen på konrektors plats i kapitlet 1659—1661 under en längre sedivakans vid konrektoratet. Efter 1661 är däremot sysslomannen definitivt försvunnen ur Vesterås domkapitel[5]. — En ytterligare form för kapitlets förstärkning med e. ordinarie medlemmar är ofvan omnämnd i noten om Jacob Boetius 1682.

Vid sidan af dessa påökningar bland ordinarie och e. o. assessorerna gick anlitandet af adsessores extraordinarii enligt Laurelii stadgas andra grupp af sådana. Anlitandet af consistorium majus inskränktes dock betydligt gent emot hvad som varit fallet

---

aug. 1682 tog han plats som e. o. assessor, men först den 18 april 1683 proponerades och samtycktes till, att han skulle göra sin ed och blifva ordinarie kapitularis (kap. protokollen. *Muncktell* uppger II s. 338, att han 16 jan. 1682 erhöll lektors namn och värdighet). År 1684 blef han lektor i grekiska (Muncktell).

[1] Kap. prot. 25 maj 1686.

[2] Han blef ock rektor för gymnasiet 1688; så återupplifvades för ett ögonblick den gamla ordningen från gymnasiets första år, att bägge läroverksafdelningarna hade samma rektor.

[3] *Hacklin* II s. 32. Han blef 1654 conrector scholæ.

[4] »Proponerades And. B. oeconomi Templi introduction till sessionem in Consistorio, och sedan omsider beviljades», kap. prot. 22 mars 1654. Den 31 mars beslöts, att A. Bergius skall eden framdeles aflägga.

[5] *Hacklin* II s. 33.

under Rudbeckii sista år. Hela institutionen med sex bestämda bisittare i detta majus synes af protokollen att döma snarare ha upplösts och adjunktionerna blifvit mera oregelbundna. Som exempel på adjunktioner kunna nämnas 11 dec. 1650 (med en kyrkoherde), 23 febr. 1655 (med två präster), 27 jan. 1658 (med 13 präster; det gällde att besluta om extra ordinarie krigshjälp), 12 sept. 1660 (två kontraktsprostar), 15 sept. s. å. (en prost), 9 sept. 1661 (då ett verkligt consistorium majus synes ha hållits med 6 »assessores pro tempore», hufvudsakligen f. d. kapitulares)[1]. Efter Laurelii tid aftaga adjunktionerna ytterligare; det ordinarie lärarekapitlet känner sig tydligen allt mera fast i sadeln och vandt vid alla till stiftstyrelsen hörande göromål. Detta är så mycket mer att observera, som biskoparnas och prästerskapets sträfvan i kyrkolagsförslagen gick åt motsatt håll; flertalet lektorers ersättande med präster i praktisk tjänstgöring.

Sedan under Laurelii tid notariatet i regel blifvit ett ämbete utanför kapitlet, återstodo som verkliga kapitelämbeten blott poenitentiariesysslan och dekanatet. Dessa bägge betonades och som ofvan sagdts i Laurelii »forma». Kort efter sedan denna stadga blifvit utgifven och underskrifven, fattades ock beslut, den 29 maj 1650, om fördelningen af dessa ämbeten bland lektorerna. Poenitentiariesysslan ansågs självskrifvet tillhöra förste theol. lektorn. Beträffande dekanatet åter bröto sig meningarna i kapitlet. M. Olavus Erici (eloqv. lectorn och själf dekan) ansåg lämpligt, att secundus theologus är decanus, då primarius theol. är poenitentiarius; äfven Laurentius Vitechindi (hist. lektorn) ansåg »vackert att en theologus bekläder det ämbetet». Häremot invändes från andra sidan, att ingen säkerhet funnes, att secundus theol. lektorn alltid passade; till denna meningen slöto sig de flesta, äfven biskopen, och så blef beslutadt, att decanus skulle utses bland lektorerna genom val[2]. Praktiskt kom visserligen dekanatet att oftast gå till andre theol. lektorn; så t. ex. under hela tiden åren 1653 —1666[3]. Sistnämnda år blef dock phys. et log. lektorn Joh. Erici Holstenius dekan; och kapitlets valrätt här bibehölls. — Äfven dessa ämbetens betydelse började emellertid minskas. Särskildt

---

[1] Om flertalet af dessa adjunktioner, se *Hacklin* II s. 35 f.

[2] Kap. prot. Här föreligger ett exempel på verkligt diskussionsprotokoll. Assesorerna yttrade sig från den äldsta nedåt, ej tvärs om, som eljes var det vanliga.

[3] *Hacklin* II s. 31, not 3.

gällde detta poenitentiarien. Den vidsträckta domsrätt, som kapitlet under 1600-talet ägt, var på väg att glida öfver till den världsliga rätten, och kyrkotukten inskränktes. Det är väl ingen slump, att i protokollen från 1670- och 1680-talet poenitentiarien allt mera sällan nämnes[1]. Äfven här kom den nya kyrkolagen och gjorde slag i saken genom att alldeles borttaga poenitentiarieämbetet.

Till sist må anmärkas, att utnämningsrätten fortfarande bevarades åt kapitlet om och under medgifvanden i enskilda fall[2], och att samma förhållande som under Rudbeckii tid beträffande lektorernas prästvigning[3] och ställning i klassmotsättningarna fortfor att äga rum, om ock med en viss jämkning mot slutet af vår tid, hvilken varslade om nya förhållanden. Behandlingen däraf tillhör icke här föreliggande undersökning.

---

[1] I anteckningarna vid hvart års början om assessorer under året betecknas ännu 1673—1676 först theol. lektorn (Samuel Höjer) tillika poenitentiarie; när protokollen åter taga vid 1680, återfinna vi Samuel Höjer som 1 theol. lektor men ej vidare med poenitentiarie titeln.

[2] Så hade t. ex. biskop Laurelius lofvat Laur. Petri Aroselius det lediga lektoratet i historia 1670. Biskopen dog emellertid, men hans änka yrkade ifrigt på uppfyllande af biskopens löfte, och kapitlet gaf vika (*Muncktell* III s. 213). A. synes ha varit svag för kroglif.

[3] Den 22 aug. 1649 aflade math. lektorn Daniel Jacobi ed i kapitlet, men först den 12 dec. undertecknade han obligation för inträde i prästämbetet (kap. prot.), o. s. v.

B. **Öfriga lektorskapitel.**

Strengnäs.

Paulinus Gothus gaf icke Rudbeckius efter i nit för den högre skolbildningen. Trots hans ifriga anmaningar till Gustaf Adolf och änkedrottningen dröjde det likväl tre år efter Vesterås gymnasiums inrättande, innan han fick samma förmån i Strengnäs. Den 3 juni 1626 kom kungabref för Strengnäs gymnasium[1]. Det skulle omfatta »sex Professores och Lectores», däraf två »Lectores theologiæ et Linguarum» och fyra filosofie lektorer. Deras beteckning i Vesterås som »capitels personer» saknas här; men att konungen äfven här tänkte sig dem i närmaste samband med domkyrkan och kapitlet kan man sluta däraf, att domkyrkans inkomst skulle förhjälpa dem till hus och gårdar. Ännu tydligare framträder regeringens uppfattning i ett bref af 14 aug. 1627 från Kungl. Kammaren[2] med befallning till vederbörande att utan hinder låta »Bispen, läsemästarne och Capitelspersonerne» i Strengnäs upptaga all spannmål inom sina härbärgen — om detta bref jämföres med Regeringens resolution 20 febr. 1634[3], att den spannmål, som blifvit skänkt åt »Biskopen och Capitulares», tillkommer dem. — Den väl af biskop Paulinus själf författade, redan 24 april 1627 i konsistoriet upplästa och sanktionerade[4] skolordningen för det utvidgade läroverket *Constitutiones Collegii Strengnensis*[5], en motsvarighet till Rudbeckii Leges, visar ock, att den i Vesterås skedda utvecklingen med alla lektorerna som självskrifna kapitulares till en början äfven i Strengnäs motsvarade uppfattningen af kapitlets och skolans inbördes ställning. Capitulares och professores omvexla som beteckning för lektorerna; man jämför t. ex del. II kap. I, afdelningen »Deponendarum Rationum modus ac tempus», hvars första sats lyder så: »Qvicunque coram Capitularibus rerum commissarum rationem reddere tenentur, utpote Bibliothecarius et Tepli et pau-

---

[1] Original i Strengnäs läroverksarkiv, tryckt hos *Thyselius* II s. 73 f.

[2] Original i läroverksarkivet; refereradt hos *J. A. Dryséen:* Strengnäs Läroverks Arkiv 1876, s. 4.

[3] Original i läroverksarkivet.

[4] Domkapitelsprot. för denna dag.

[5] Denna skolordning upptager de första 18 sidorna i »Liber Collegii Strengnensis», Strengnäs läroverks arkiv. Tryckt hos *Thyselius* II s. 79 ff.

perum Oeconomi et Consistorii Notarius», hvarpå fortsättes att tala om rektor och professorerna. Denna sats synes ock gifva upplysningen, att sysslomannen nu definitivt stod utanför kapitlet, och att detsamma fått en särskild notarie. Dessa iakttagelser motsvaras ock af den kapitelsammansättning, som möter oss i de samtida dokumenten.

Under hösten 1627 höll kapitlet inventeringar på gårdar i Strengnäs, hvarvid vi möta de flesta lektorerna; så t. ex den 20 september *Olaus Lundius* och *Johannes Vesthius* (de två första teologie gymnasielektorerna) samt *Samuel Kempius* (eloquentiæ lector) och *Jacob Rudbeckius* (lektor i matematik)[1]. Den 15 nov. 1628 vocerade episcopus consistoriales och scholæ collegæ till consistorum till att delibrera om docentibus et discentibus[2]; här ingå uppenbarligen alla lektorerna i benämningen consistoriales. Och så snart vi finna ett dateradt dokument med kapitulares' underskrift, vinna vi full bekräftelse på antagandet. I ett bref af 11 jan. 1629[3] möta fyra lektorer; de båda teol. lektorerna Olaus Lundius och Joh. Vesthius samt *Jonas Bergius* (astronomie lektor) och *Andreas Johannis* (phys. lektor). Därest den äldsta för gymnasiets inkomst uppställda planen kan dateras till det år, då författaren af densamma Jacobus Rudbeckius var gymnasiets rektor, 1628[4], ha vi här det äldsta säkra vittnesbördet om, att alla lektorerna genast blefvo kapitulares. I handlingen säges nämligen, att »Episcopus ceteriqve Consistoriales .... infra scriptam rationem iniverunt»; och den är undertecknad af Paulinus, pastor Josephus samt lektorerna Lundius, Vesthius, Rudbeckius (Bose), Bergius, Kempius och Andreas Johannis, alltså alla sex. Ett kapitelbref af 6 maj 1630[5] är ock undertecknadt af alla sex lektorerna: Samuel Kempius eloqv. prof. et p. t. rector, Olaus Matthiæ Lundius th. prof., Johannes M. Vesthius th. prof., Jonas Bergius astronom. prof., Andreas Johannis phys. prof. och *Georgius H. Vintrosius* math. prof. Och när Jonas Bergius tydligen i samma månad tillträdde

---

[1] Inventeringar, Strengnäs DA. Jfr ock inv. prot. för 19 sept. och 25 okt. 1627.

[2] Strengnäs domkap. prot. för denna dag.

[3] Detta bref återfinnes såväl i domkap. prot. 11 jan. 1629 som i Liber Consistorii Strengnensis 1626—38 (en brefkopiebok, förr kallad »Paulinus Gothus' expeditionsbok») och i Spegelska afskriftsamlingen Uppsala DA. I IV: 2.

[4] Handlingen finnes i Strengnäs läroverks arkiv; se *Drysén* s. 40.

[5] Liber Consistorii Strengnensis, DA.

Glanshammars pastorat, undertecknades en kapitelinventering den 26 maj 1630 redan af hans efterträdare som astrom. lektor Vintrosius; och på dennes plats som math. lektor möter *Petrus Bellander*[1]. Den 29 juli 1632 skref kapitlet till Jacob de la Gardie; af lektorerna hafva Vintrosius, Lundius, Vesthius, Andreas Johannis och Kempius skrifvit under[2]. Det anförda må vara nog. Att samtliga ordinarie gymnasielektorer i Strengnäs liksom i Vesterås faktisk togo säte i kapitlet, är visst. — Däremot ställdes här som i Vesterås extraordinarie, ej kungl. sanktionerade lärareplatser utom kapitlet. Så var till en början förhållandet med lektionen i grekiska, som 1631 beklāddes af Nicolaus Matthiæ och sedan af Laurentius Boetius lector extra ordinarius[3]. Dessa sutto ej i kapitlet. — De redan nämnda namnen visa ock, att prästvigning här lika litet som i Vesterås var nödvändig för plats i kapitlet. Så förblef ock förhållandet. Blott ett par exempel: Nicolaus Malmensius blef eloqv. lektor 1636 men prästvigdes först 1639. Andreas Thorinus blef math. lektor 1643 men aflade prästeden först den 25 juni 1645[4]. Ehuru detta naturligen äfven i Strengnäs sammanhängde med uppfattningen af lärare och präster som »pure ecclesiastici» i motsats mot »politici», skulle dock nästan strax från biskopens sida förspörjas ett försök att bevara stiftstyrelsen åt det rent prästerliga och teologiska elementet. Vi återkomma dit.

Huru gick det efter lektorernas inträde med de förutvarande kapitulares: domprost, kyrkoherde, rektor, konrektor och syssloman? Ofvan sid. 44 har redan sagts, att nästan samtidigt med gymnasielektorernas inträde i kapitlet detta äfven, efter en tids vakans, försågs med särkild d o m p r o s t, kyrkoherden i Jäder *M. Ilsbodinus*. Den 17 juni 1627 nämnes han först som »Templi cathedralis Archipræpositus»[5]; vid den nyssnämnda visitationen samma års höst var han med[6]. Han innehade domprosteriet till sin död 1641[7].

---

[1] Inventeringar, Strengnäs DA.

[2] Strengnäs Consistorii skrifvelser till K. Mj:t R. A.

[3] *J. A. Drysén:* Redogörelse för Strengnäs elementarläroverk 1871, där en förteckning finnes på lektorerna 1626—1870. — Det bör anmärkas, att ämnenas fördelning och lektoratens anordning i Strengnäs mer än annorstädes växlade, så att det ofta är svårt afgöra, om en lektor var ordinarie eller ej.

[4] Acta synodalia från 1600-talet (den från Vexiö till Strengnäs DA. öfverflyttade värdefulla volymen).

[5] Liber consistorii Strengnensis, DA.

[6] Inventeringar, Strengnäs DA., 25 okt. 1627.

[7] *Lundström:* Laurentius Paulinus Gothus II s. 126.

Han förekommer dock sällan som deltagare i kapitlet eller undertecknare af kapitelhandlingar, förr än han vid Paulinus' förflyttning till ärkestiftet 1637 inträdde som vice præses och ledde kapitlets förhandlingar under biskopsvakansen 1637—1639[1]. — Att kyrkoherden behöll sin plats i kapitlet är självfallet. *Josephus Matthiæ* pastor Strengn. återfinnes på de flesta ofvan citerade dokumenten[2]. — Beträffande rector scholæ ställde sig saken i början mycket enkel. Paulinus delade ej som Rudbeckius läroverket under två styrelser, utan en af lektorerna blef både skolans och gymnasiets rektor. Men kort innan Paulinus lämnade Strengnäs, vidtog han en förändring härutinnan. Den 22 april 1636 proponerade han »vara nyttigt att härefter en särskild rector collegii och rector scholæ inferioris blifva»[3]. Till innehafvare af den sistnämda platsen utsägs den nyssnämnde Laurentius Boetius. Här var icke rektoratet förenadt med ett ordinarie gymnasielektorat som i Vesterås; följden blef, att Boetius icke heller nu tog plats i kapitlet[4]. Rector scholæ försvann i Strengnäs stift först af alla ur kapitlet genom delningen af skola och gymnasium — en rakt motsatt anordning mot den, som i Vesterås af Rudbeckius och Laurelius bevarades[5]. — Konrektor delade i Strengnäs ej samma öde som i Vesterås; gymnasiets stiftande medförde ämbetets borttagande[6]. Detta skedde i Strengnäs omedelbart i samband

[1] *Aurelius* I s. 257; *Hagström* III s. 588. — Biskop Laurentius Vallius hann knappast tillträda episkopatet 1638, innan han dog.

[2] *Hagström* har I s. 230 den underliga uppgiften: »I Strengnäs stift var emellertid under dessa femtio år (1592—1645) kyrkoherden i Strengnäs utesluten ur konsistorium».

[3] Strengnäs domkap. prot., DA.

[4] Han är ej ens med i det utvidgade kapitel, som hölls 1 och 2 aug. 1638, och hvarom nedan ytterligare skall talas. Den 3 sept. 1638 »admitterades Rector scholæ Strengnensis Laurentius B.» jämte tre andra till att öfverlägga om en sak i konsistorium; Strengnäs domkop. prot. Han stod alltså utanför kapitlet och adjungerades, när hans sakkunskap behöfdes.

[5] En episod möter på 1650-talet, som gör intryck af att direkt afspegla inflytande från Laurelii anordning i Vesterås. Laurentius Bronnius, som 1653 blef rektor vid Strengnäs trivialskola, upptogs formligen 1655 till ordinarie assessor i kapitlet och verkade som sådan till dess han 1664 blef kyrkoherde i Sköllersta; *Aurelius* II s. 505. Bronnius har ock som rector scholæ underskrifvit konsistorii klagopunkter af 6 febr. 1663 mot biskop Johannes Matthiæs försvarsbref af 4 aug. 1662; se Linköpings SB T. 46 p. 541 ff. — Jag har dock ej kunnat återfinna hans efterträdare i kapitlet, hvadan anordningen väl har rätt att betecknas som tillfällig.

[6] Se gymnasiekonstitutionerna; jfr *A. G. Hollander* I s. 324.

med gymnasiets upprättande; alltså är Strengnäs i själfva verket det första domkapitel, som mister konrektor, liksom det sannolikt var det sista, där han tog plats; öfverhufvud har som ofvan nämnts hans kapitularställning i Strengnäs troligen aldrig varit fast. — Hvad slutligen sysslomannen beträffar, var hans kapitularställning troligen redan förut slut eller högst inskränkt; efter gymnasiets bildande mötes han icke i kapiteldokumenten, annat än om han för någon särskild fråga inkallats att lemna upplysningar.

En tydlig bekräftelse på alla dessa ofvan framställda fakta och förmodanden beträffande utvecklingen af Strengnäs domkapitel har jag funnit vid studiet af domkapitelsprotokollet för 16 sept. 1664. Biskop Emporagrius, som denna dag tog säte i kapitlet, frågade: »Huru och af hvem Consistorium är ordinarie hållet?» Därpå svarades, »att Rev. D:n Episcopus förr än Gymnasium blef instaureradt adhiberade D:m Pastorem Cathedr., Rectorem Scholæ, Lectorem theol. och några af vicinioribus Pastoribus där till tjänlige; men sedan Gymnasium blef upprättadt, äro D:m Pastor Cathedr. och D:ni Lectores Gymnasii brukade, så och på någon tid Rector scholæ». Man kan lägga märke till, att här sysslomannen helt saknas, att ej heller konrektor upptages som assessor före gymnasietiden, att den ofvan sid. 45 uttalade åsikten att ett par kyrkoherdar under tiden före gymnasiets bildande voro ordinarie medlemmar bekräftas (här är icke tal om adjunktioner, om consistorium majus, hvilken fråga särskildt behandlas), att gymnasielektorerna utan reservation införas som från början kapitulares, samt att rector scholæs försvinnande efter gymnasiets bildande och hans tillfälliga återinträde på 1650-talet[1] tydligt angifves.

Om konrektor aldrig fick fast fot i Strengnäs, hade han förmodligen där ej heller fått Vesteråskonrektorns ställning som notarie. Emellertid hade kapitlet en bestämd notarie. Om honom talar ju redan gymnasiekonstitutionerna. Ett särskildt edsformulär fanns för honom[2]. Och det visar sig, att kapitlet till notarie utsåg den af sina medlemmar, som kunde befinnas villig. Det dröjde äfven här, innan man öfvergick till särskildt aflönad utanför kapitlet stående konsistorienotarie. Den 5 juni 1635 börja kapitel-

[1] Det sista uttalandet syftar tydligen på, att som ofvan visats rector scholæ omedelbart före 1664 några år varit kapitular. På samma gång bekräftar uttalandet, att han efter gymnasiets stiftande till en tid varit borta från kapitlet och egentligen ej hörde dit.

[2] På ett af de första bladen i »Paulinus expeditionsbok», affattadt på latin.

protokollen föras af M. Andreas Julinus; den 3 aug. 1638 »desiit Notariatus Andrea Julini, som hållit ut i tre år»[1]. Julinus var sedan 1635 andre teol. lektor. Den 28 okt. 1638 Notarius constitutus est Olaus Tunboensis el. Tunbogæus. Han var sedan 1638 poeseos lektor, blef lektor i grekiska från 1640, men återtog poeseos lektoratet 1645 och behöll det till 1648. Han synes under denna tid[2] hafva fungerat som notarie. Kort efteråt kom drottning Kristinas skolordning och ändrade förhållandena.

Återstår då frågan, huru under den nya lektorsregimen förhöll sig med de gamla poenitentiarie- och dekanämbetena. Denna fråga för oss direkt till biskop Paulinus' ställning till och åtgöranden med anledning af den faktisk skedda kapitelutvecklingen. Närmast hade han som ofvan visats under påverkan af den allmänna uppfattning af lärarnas ställning till kapitlet, som i Västerås utbildats och som öfverallt blef den djupast bestämmande faktorn, utan vidare tillgodogjort stiftstyrelsen med den nya kraften från gymnasiet. Men åtskilligt tyder på, att han mycket snart fann det vara olämpligt, att alla lektorerna skulle deltaga i rent kyrkliga stiftsfrågor, och att han därför sökte begränsa kapitlets omfång. När Rudbeckius i Vesterås sannolikt vid början af 1628 utfärdat sin forma consistorii, låg det för Paulinus nära till hands att följa exemplet, särskildt som hans stiftsstad liksom Rudbeckius' nyss fått gymnasium ordnadt och han liksom Rudbeckius varit med om att i striden om consistorium generale utforma åtskilliga detaljer, hvilka nu af den senare upptagits i hans forma. Paulinus gick den enklast möjliga vägen. Sannolikt samma år, som han fått del af Rudbeckii forma (1628), lade han framför sig en renskrift af denna forma samt gjorde med egen hand en del öfverstrykningar och tillägg, hvarvid han stundom ännu närmre än Rudbeckius anknöt sig till förarbetet från 1624. Sådant ter sig Paulini originalutkast till forma consistorii: *De consistoriis ecclesiasticis qvædam observationes* för Strengnäs domkapitel[3]. Om detta sålunda återger den Rudbeckius'ska typen, ha dock några intressanta

---

[1] Domk. prot.

[2] Diverse förteckningar öfver prästmän, Strängnäs DA. Jfr *Drysén* s. 4 och 46. — Thunbogæus var prästvigd 1634, † 1649. Han saknas hos både *Aurelius* och *Hagström*.

[3] Det återfinnes i den qvartvolym i v. Engeströmska samlingen K. B., hvilken bl. a. innehåller 1608 års lagförslag. Det är användt af *H. Lundström:* Paulinus Gothus II s. 128. Två afskrifter har jag funnit i B X: I 29, K. B.

ändringar gjorts. I formellt afseende kan anmärkas den frappanta noggrannhet, hvarmed på de flesta ställen ordet capitel öfverstrukits och ersatts med consistorium. I sakligt afseende kan nämnas borttagandet af momentet om att kapitlet väljer präst och skollärare och tillsätter dem »med deras samtycke som vidkommer»[1]; vidare att Gustaf Adolfs stadga om straff och execution inryckts (saknas i afskrifterna); ett utförligare formulär för assessorsed; och utbytandet af notarieeden mot en sekreterared, ur hvilken då ock borttagits notariens skyldighet att tjänstgöra vid visitationer. Det för vårt ämne viktigaste återstår dock att nämna. Paulinus upptog nästan ordagrannt Rudbeckii föreskrifter om ämbetena i kapitlet liksom om den graderade röstskalan — men på flere punkter med en karakteristisk ändring. Orden: »Decanus eller capituli notarius» etc. äro ändrade till »Decanus eller consistorii secretarius» etc. Orden: »rector scholæ och de andra lectores i scholan» äro ersatta med »the andra Assessores»; och i omröstningspunkten äro orden: »pastoris, rectoris scholæ och poenitentiarii hvars för två» ersatta med »officiariorum hvars för två». Paulinus har velat proklamera de gamla kapitelämbetena och kalla dem till nytt lif; men han har ej velat i lag sanktionera rektors och alla lektorernas säte i kapitlet. Att detta är innebörden af stadgan och dess omnämnda ändringar, framgår af domkapitelsprotokollet 15 nov. 1628, säkerligen det tillfälle, då det nyligen gjorda utkastet eller dess innehåll framlades till kapitlets afgörande. Då beslöts nämligen, att »in consistorio skall vara en *præpositus*, som antager negotia Episcopi, så ock suttinerar viam episcopi, där så behöfves; en *poenitentiarius;* item en *decanus*, som efterser protocollen och consignerer literas, som af *Notario* ställas». Man märker, att Paulinus verkställt den delning af dekan- och notariesysslan, som först efter »forma consistoriis» utfärdande i Vesterås där skedde. Därigenom höjdes dekanatet i rang och anseende. Därför måste ock den ofvan anförda ändringen i stadgeutkastet ske, där dekanen blef betecknad som sekreterare, ej notarie[2]. (Man observere, att

[1] Detta gaf väl kapitlet för stor makt i Paulini ögon; han ville på denna punkt göra biskopsmakten så omfattande som möjligt: jfr *Lundström:* Paulinus Gothus II s. 305 ff.

[2] Om den ändringen af den Rudbeckius'ska notarieeden till en ed för secretarius Consistorii verkligen afser, att decanus som sekreterare skulle aflägga särskild ed, eller om eden äfven hos Paulinus är afsedd för notarien men vid ordet capitels utbytande mot consistorium äfven fått ordet notarie ersatt

denna beteckning som sekreterare skild från notarien återfinnes i Botvidis ofvan behandlade forma). Häraf såväl som af den faktiska existensen af domprost i Strengnäs förklaras ock, hvarföre Paulinus ansåg sig böra ändra omröstningsparagrafen; i stället för att särskilja pastor, rektor och poenitentiarie tager han den onekligen både konsekventare och enklare ståndpunkten att gifva alla särskilda kapitelämbetsmän, »officiarii», d. v. s. prosten, poenitentiarien och dekanen två röster, men inga andra. — Men i denna ändring af Rudbeckii forma spåras ock önskan att ej med rektors nämnande lagfästa någon phil. lektors självskrifna plats i kapitlet. Om nämligen det ofvan anförda citatet ur domkapitelprotokollet, jämfördt med Paulini stadgeutkast, visat önskan att framhäfva kapitelämbetena, så bekräftas den senast uttalade uppfattningen af Paulini ställning till lektorerna i kapitlet af protokollets fortsättning, jämförd med ändringen i stadgan af »rektor scholæ och de andra lectores» till »de andra adsessores». Vid sammanträdet 15 nov. 1628 bestämdes nämligen, att M. Josephus (kyrkoherden) blifver poenitentiarius, M. Lundius (förste teol. lektorn) præpositus och M. Vesthius (andre teol. lektorn) decanus consistorialis, hvarpå beslutet fortsätter: »Negotia ecclesiastica skola handhafvas af episcopus och theologi, och philosophi blifva därmed förskonte». Man märker, att här som i Vesterås platsen i kapitlet uppfattas som en skyldighet, från hvilken det närmast är en vinst att befrias, och att biskopen (som otvifvelaktigt dikterat beslutet) ansett det olämpligt, att de filosofie lektorerna deltogo i kapitlets kyrkliga ärenden, i den egentliga stiftstyrelsen; däremot kan man sluta till, att de ansågos böra vara med, när kapitlet skulle afgöra skolärenden.[1]

---

med det dekanen tillkommande secretarius, vågar jag ej afgöra. En särskild latinsk notarie-ed var i alla händelser i bruk under Paulini tid i Strengnäs: se ofvan sid. 115. — Anmärkas bör, att delningen mellan dekan och notarie sannolikt fanns, redan då gymnasiekonstitutionerna utfärdades; de tala nämligen om båda.

[1] Om här gifna tolkning af Paulini stadgeutkast och kapitlets beslut af 15 nov. 1628 är riktig — och någon annan är knappast möjlig —, har här på ett egendomligt sätt föregripits det förslag, som mer än hundra år senare framkom, då alla icke prästvigda lectores säte i kapitlet verkligen började kännas som en svårighet. Se min Öfversikt öfver domkapitlens historia i domkap. kommitténs betänkande 1907, s. 27 (om 1777 års kungliga förordning).

En egendomlighet i ofvan anförda beslut är, att till præpositus utses teol. lektorn Lundius, under det att året förut till domprost valts Ilsbodinus. Enda förklaringen härpå är väl, att kapitlet ansåg Ilsbodinus vara för långt borta

Denna uppfattning, att endast teologer och präster skulle vara ordinarii kapitulares, släpptes icke af Paulinus. Som vi skola se gjorde han den ännu kraftigare gällande, när han förflyttades till ärkestiftet. Och i Strengnäs lemnade han den i arf åt sina efterträdare. Under Paulinus' biskopstid hade den dock, som redan visats,! knappast någon märkbar verkan. Möjligt är ju, att filosofie lektorerna i vissa ärenden befriats från sammanträdena, fast jag intet sådant fall kunnat konstatera. Med viss sannolikhet blef ej ens Paulini utkast till »forma consistorii» officiellt proklameradt, utan nöjde man sig med ofvan refererade kapitelbeslut. Denna slutsats kan dragas däraf, att vid det tillfälle, då Emporagrius som biskop inträdde i kapitlet (16 sept. 1664), han bl. a. sporde, om någon constitutio för consistorium funnes, hvarpå svarades, att ingen sådan i Strengnäs vore gifven. — Faktiskt blef dock Paulini forma i det hela efterföljd. Kapitelämbetena kommo åter till heders (på Emporagrii spörsmål 1664 bekräftades, att både Archiprobst, Decanus och Poenitentiarius fortfarande funnos). Assessorerna aflade vid inträdet i kapitlet den af Paulinus uppsatta eden och konstituerades till konsistoriemedlemmar.[1] Notarien aflade sin ed. Om omröstning efter graderad skala verkligen förekommit, kan här lika litet som i Vesterås konstateras; men ett exempel föreligger på, att kapitlets majoritet kunde genomdrifva sin mening gent emot biskopen.[2]

Till sist må anmärkas, att kapitlets nyorganisation lika litet i Strengnäs som i Vesterås gjorde slut på adjunktionen af närboende kyrkoherdar i viktigare fall. Paulinus, som dock mera än Rudbeckius betonade kapitlets prästerliga karaktär och som före gym-

---

och önskade en kapitelprost, som ständigt fanns närvarande. (Kan exemplet från Uppsala, där 1:a teol. professorn var præpositus, hafva inverkat? Paulinus ville ju göra Strengnäs till en akademi i smått.) Lundius var sedan 1627 prost i Öfver Selö. — I alla händelser skrifver sig Lundius allt fort i kapitelhandlingarna blott teol. lektor, och Ilsbodinus förblef domprost.

[1] Den 19 maj 1636 constituerades Nicolaus Malmenius som consistorialis, præmisso ordinario juramento. — Paulini edsformulär för kapitelassessorerna finnes intaget i början af Liber Consistorii Strengnensis, omedelbart före notarieeden. Det kan anmärkas, att detta liksom Rudbeckii har den klara reservationsrätten, som var ett arf från 1624 års arbete, men som saknas i de tyska förebilderna. — Formulär till fullmakter från drottning Kristinas tid, hvilka finnas i läroverksarkivet (se Drysén s. 102), tyda på, att lektorerna i Strengnäs tillsattes af K. Mj:t, åtminstone vid deras första lektorat.

[2] *Lundström* a. a. s. 128 f.

nasiets stiftande både sammankallat större adjunktions-kapitel och insatt ett par kyrkoherdar som ordinarie, synes efter lektorskapitlets tillkomst mindre ofta än sin kollega anlitat denna form; ej heller blef den i Strengnäs så som i Vesterås utbildad till ett ordnadt consistorium majus. Sedan Paulinus i samband med gymnasiets stiftande åt Strengnäs stift återförvärfvat Södertörn[1], blef prosten i Södertelje *Johannes Wattrangius* den, som oftast synes ha varit adjungerad som kapitular[2]. Eljes träffa vi ej ofta »consistoriales rurales». Den 21 aug. 1633 äro två rurales närvarande[3]. Den 19 sept. samma år möta vi sex kyrkoherdar[4], väl det fulla talet på dessa e. o. adsessores. Efter Paulinus' bortflyttning »convocerades 1 och 2 aug. 1638 ett Generale Consistorium af här omkringboendes vyrdige prästmän tillika med dem, som in consistorio dagligen sitta»; där nämnas utom domprosten, pastor, de sex lektorerna och prosten Wattrangius äfven prosten Laurentius Benedicti i Tumbo och pastor Petrus Falchovius i Tjula.[5] Den 3 sept 1638 adjungerades rector scholæ och tre till, o. s. v.

Vid Paulinus Gothus' förflyttning till ärkestiftet 1637 bestod alltså Strengnäs kapitel af domprost, kyrkoherde och de sex lektorerna, med poenitentiarie- och dekanämbetena upplifvade och med särskild bland lektorerna utsedd notarie; vid viktigare tillfällen adjunktion. *Johannes Matthiæs* episkopat (1643—1664) medförde härutinnan viktiga förändringar. Matthiæ intager i domkapitlens historia en ej obetydande ställning. Vid sitt tillträde till episkopatet höll han nämligen en längre oration, som formades till ett sammandraget förslag till kyrkolag för Sverige. Det var den bekanta *Idea boni ordinis in ecclesia Christi.*[6] Detta är den första länken i de kyrkolagsförslag, som snart från olika håll i rask följd skulle se dagen; och här beredas genast domkapitlen

[1] *Lundström* s. 224 ff.

[2] Han möter redan vid inventariesynen 25 okt. 1627. Inventeringar; Strengnäs DA. Ännu efter Paulinus förflyttning är han med, t. ex. i det utvidgade konsistoriet 1 och 2 aug. 1638, domkap. prot.

[3] Kap. prot.

[4] *Lundström* s. 127.

[5] Kap. prot.

[6] Den är tryckt bl. a. i *Johannes Matthiæs:* Opuscula theologica, Strengnäs 1661. Matthiæ uppgifver själf, att denna skrift författats med anledning af, att han af Axel Oxenstierna fått i uppdrag att förbättra kyrkolagen; jfr *Hj. Holmquist:* Johannes Matthiæ Gothus s. 207 f.

ett, låt vara mycket kort, eget kapitel: De consistoriis. Detta knyter sig till uppfattningen af konsistorierna som en spets på synodinstitutionen och betecknar dem »Senatus ecclesiastici». Om deras sammansättning säger förslaget ej mera, än att de skola bestå af »Episcopi una cum selectis aliqvot ex Ministerio». Men Matthiæs uppfattning af, huru domkapitlet borde vara ordnadt, framträder mera detaljeradt i den *instruktion från K. Maj:t,* som han förde med till Strengnäs stift[1], och som han sannolikt själf formulerat[2]. Där säges, att han bör inrätta kapitlet i Strengnäs med kyrkoherden, gymnasierektorn, theologie lektorerna samt »några andra af Ministerio» som ordinarie assessorer; som extra ordinarie skall han i viktigare fall inkalla prostar »helst de som närmast besutne äro». För assessorerna föreskrifvas en ed, som ungefär sammanfaller med Paulini; likaså en kort föreskrift om notarien och hans ed.

Det, som väcker uppmärksamhet i dessa Matthiæs aktstycken, är det fullt klara uttalandet af, att icke alla lektorerna borde sitta i kapitlet utan blott rektor och de teologie lektorerna: de ordinarie kapitulares' behöfliga antal skulle utfyllas med några »ex ministerio», d. v. s. med prästmän. Här proklameras sålunda under kunglig sanktion teolog- och prästkapitlet som den form, hvilken borde införas. Tanken var icke ny; den gick tillbaka på Paulinus. Ej heller det tydliga framförandet af densamma i en stadga var nytt; Paulinus hade kort förut gjort detta beträffande Uppsala kapitel (se nedan)[3]. Det viktiga var, att genom Matthiæ denna väg till kapitelfrågans lösning dels vann regeringens godkännande, dels infördes som förherskande i det begynnande stora kyrkolagsarbetet.

Men Matthiæs kapitel blef ock det mest tydliga exempel på, huru fast rotad uppfattningen af alla lektorerna som kapitulares var, och huru lätt därför lektorerna trots allt häfdade sin nyvunna ställning. Intet spår finnes af, att han lyckats på denna punkt genomföra

---

[1] Tryckt hos *Wallqvist* 8:de flocken (II s. 481 ff.).

[2] *Anjou* s. 236. — Det förtjänar anmärkas, att äfven om Matthiæ format instruktionen, dess innehåll naturligen gillades af regeringen, och att den där framställda meningen sålunda hade starkt ryggstöd.

[3] Paulinus hade i sin forma för ärkestiftets kapitel ock redan framfört stadganden om kapitlets i praxis länge tillämpade uppdelning i ordinarie och extra ordinarie samt adjungerade: ej heller i denna punkt gifver alltså Matthiæ första uppslaget.

den kungliga instruktionen och ändra gällande praxis.[1] — Däremot skedde en annan förändring af kapitlet i anslutning till hans instruktion. Denna hade nämnt kyrkoherden men synbarligen medvetet förbigått domprosten. Efter Ilsbodinus' död 1641 hade till domprost utsetts kyrkoherden i Åker *Magnus Jonæ Agriconnius*, hvilken vid Matthiæs tillträde till episkopatet som sådan fungerade.[2] Men redan nästa år upphörde denna anordning med särskild domprost, och kyrkoherden i Strengnäs *Josephus Fogdonius*, hvilken haft denna plats allt sedan århundradets början, fick nu, år 1645, ställningen som vice præses och domprost i kapitlet.[3] Sedan förblefvo kyrkoherdeämbetet i Strengnäs och domprosteriet förenade.[4] — Ännu en förändring skedde inom kapitlet under Matthiæs tid. Sannolikt blef det här som i Vesterås allt svårare att öfvertala en lektor att åtaga sig det besvärliga notariatet. Biskop *Jacob Zebrozynthius* hade förgäfves sökt af regeringen utverka särskild lön för notarien.[5] Biskop Matthiæ sökte på andra vägar bereda notarien extra ersättning[6], väl utan tillfredställande resultat. När så Kristinas skolordning kom, hvari konsistorienotariatet pålades en af adjunkterna vid gymnasiet, följdes i Strengnäs genast denna anordning. År 1649 blef Ericus Hambrelius notarie; sannolikt var

---

[1] Ett köpebref från kapitlet i Strengnäs till andre teol. lektorn Nils Malmenius, af 1 juli 1648 (original i läroverksarkivet), är undertecknadt af biskopen, förste teol. lektorn Jonas Benedicti, pastor Strengn. Josephus Matthiæ samt logices et medicine lektorn Nicolaus Ungius och math. lektorn Nicolaus Buddæus. — Den 31 dec. 1652 utfärdar drottning Kristina ett bref (original i läroverksarkivet), att Consistoriales i Strengnäs skulle till hjälp för visst ändamål få under två år uppbära ett stipendium. En annan handling i arkivet visar, att summan delades mellan Matthiæ och fem lektorer. Jfr. *Drysén* s. 7 f.

[2] *Hagström* I s. 229 f.

[3] *Aurelius* I s. 493; *Hagström* I s. 231.

[4] Beteckningen pastor användes dock mest före 1687 både af innehafvarna och af notarierna i kapitelprotollen. Så skrifver sig Josephus Fogdonius i ett köpebref af 1 juli 1648 (original i Strengnäs läroverks arkiv) pastor Strengn.; i klagobrefvet mot biskop Matthiæ 1662 tecknar sig Daniel Fogdonius Pastor l. Strengn.; då domkap. protokollet 1666 anger närvarande, nämnes pastor Daniel Fogdonius, o. s. v.

[5] Regeringens resolution på Jacob Zebrozynthius punkter, den 10 aug. 1640, Kungabref Strengnäs DA.

[6] Biskopens och Consistoriets beslut 22 jan. 1645, Läroverksarkivet; Drysén s. 14.

han då gymnasieadjunkt. När han 1652 blef lektor[1], uppdrogs notariatet åt gymnasieadjunkten Gottschalkus Tranæus.[2] Då han 1655 blef lektor, blef konrektorn Petrus Uggla notarie; men denne flyttade efter blott ett år som kyrkoherde till Stenqvista och efterträddes då af Georgius Matthiæ, o. s. v.[3]

Strengnäs domkapitel bestod alltså under Matthiæs biskopstid af biskop, kyrkoherde och alla lektorerna, samt under de sista åren rector scholæ (se ofvan); domprost-, poenitentiarie- och dekanämbetena funnos kvar och innehades efter kapitlets beslut af några af de nyssnämda ordinarie assessorerna; en särskild utanför kapitlet stående konsistorienotarie tillsattes. Det var ock denna anordning, som möter i kapitlets bref gent emot sin biskop 4 aug. 1662,[4] och som kapitulares skildrade för Matthiæs efterträdare *Erik Emporagrius*, då denne 16 sept. 1664 tog säte i kapitlet. Man kunde nu hafva väntat ett nytt angrepp mot, att alla lektorerna skulle vara ordinarie adsessores. Emporagrius hyste nämligen på denna punkt samma åskådning som sin motståndare Matthiæ; och i det kyrkolagsförslag, som han slutredigerat och som kort förut (1663) af regeringen officiellt infordrats, var föreskrifvet, att assessorerna i gymnasiedomkapitlet skulle utgöras af kyrkoherden vid domkyrkan, de två teologie lektorerna och en eller två af de närmast boende landtprästerna.[5] Men om Emporagrius i Strengnäs velat omsätta sin teori i praktiken, har han alldeles misslyckats. Rector scholæ försvann åter, men alla lektorerna behöllo sin ställning. Ett exempel därpå erbjuder domkapitelsprotokollet från 27 juni 1666, då som närvarande antecknats utom biskopen: Daniel Fogdonius (pastor), Laurentius Vidbyensis (theol. lektor), Gottschalk Tranæus (theol. lektor), Laurentius Peringerus (hist. et. poes. lektor), Isac Wattrangius (phys. et. log. lektor) och Joh. Nezelius (eloqv. lektor); lektoraten i matematik och grekiska voro vid detta tillfälle lediga. Och att sammansättningen så bevarades äfven under Emporagrii efterträdare *Karl Lithman* (1674—1686), visar bl. a. ett bref från Strengnäs kapitel till Uppsala 19 febr. 1679[6],

---

[1] *Drysén* s. 6.

[2] Domkap. prot. 28 nov. 1652.

[3] En förteckning öfver konsistorienotarier finnes i »Diverse förteckningar öfver prästmän» Strengnäs DA.

[4] Linköpings SB, T. 46.

[5] Riksarkivets edition s. 262.

[6] Uppsala DA E. III: 3 (inkomna konsistorialskrifvelser).

med originalunderskrifter af utom biskopen: Laurentius Vidbyensis Strengn. pastor, Joh. Malmberg gymn. Rector (han var phys. lector), Georgius P. Silnæus theol. L., Arvidus Vincke theol. Lector, Laurentius Fr. Peringer poes. et hist. Lector, Olaus E. Rosendalius eloqv. Lector, Laurentius Hesselius, grec. Litt. Lector och Jonas Ljung math. Lector — alltså kyrkoherden och alla sju lektorerna men inga andra. — Vi kunna sålunda säga, att med Emporagrii inträde i kapitlet i Strengnäs det definitivt fick den form, som 1687 års förordning skulle stadfästa (undant. poenitentiarieembetet).

Linköping.

Endast ett år efter Strengnäs fick Linköping gymnasium. En samtida anteckning[1] meddelar nämligen, att genom Gustaf Adolfs beslut anno 1627 »mutata est Schola Lincopensis in formam Gymnasii», och att det nya läroverket samma år den 8 sept. invigdes med en oration af den förste gymnasierektorn *Andreas Joh. Prytz.* I fundationsbrefvet skola sex lärare ha blifvit nämnda som de första lektorerna[2]. Den 20 jan. 1628 kom från Sala ett nytt kungabref[3], som bekräftade de nya »lektorernas och professorernas» löner. Först nämnas två lectores theologiæ; dessa blefvo *Daniel Laurentii* och *Jonas Petri Gothus* (förut teol. lektor vid skolan). Vidare nämnas »Den som är Rector och Lector ethices, politices, oeconomiæ et historiarum; det var som ofvan sagts Andreas Prytz (förut skolrektor, den blifvande biskopen). Som fjärde lektorat nämnes i bekräftelsebrefvet »Physices et institutionum medicinæ» (förste innehafvare *Petrus J. Biugg;* detta lektorat upphörde redan 1637, ämnet fördelades på andra och i stället kom en Græcæ Linguæ lektor[4]); som femte »Logices» (förste innehafvare *Birgerus Jonæ Kylander*); som sjette »Rhetorices et Eloqventiæ» (förste innehafvare den 1628 från utlandet hemkomne *Birgerus Olai Becander*); och som sjunde »Mathematicus» (förste innehafvaren *Sveno Cirrhæus)*[5]. Ingen delning gjordes mellan gymnasiets och skolans

---

[1] Medddelad af *Sondén* a. a. s. 4.

[2] *Björn-Schenmarks* handskrifna Ostrogothia Ecclesiastica, Linköpings SB, Biographica 137.

[3] Afskrift i Liber gymnasii Lincopensis, Linköpings läroverks arkiv. — *Hähl* I s. 23 uppgifver, att biskop Kylander invigde gymnasiet 28 sept. 1628.

[4] *Björn-Schenmark* a. a.

[5] Ofvan lämnade uppgifter äro hämtade från *Sondén* s. 5 och *Björn-Schenmark.* — Vid prästmötet i Linköping 1628 finna vi lärarna redan i full verksamhet under omvexlande titel lektor och professor; Acta synodalia 22 juni 1628, domkap. prot., Linköpings DA.

ledning, utan båda stodo under samma rektor. Härmed var naturligen gymnasierektorn sjalfskrifven i kapitlet. Detsamma kan sägas om teol. lektorerna. Men intet tvifvel finnes därom, att äfven i Linköping på basis af gällande åskådning alla ordinarie lektorerna utan vidare betraktades som kapitelmedlemmar. Upplysande härom är den ämbetsed, som aflades af en nyinvigd präst 5 juli 1628[1]; däri talas om »Dm Episcopus et reverendi Dmi Capitulares, Gymnasii huius Regni etiam professores clarissimi». Direkt bekräftelse vinnes genom ett af domkapitlet 17 nov. 1629 fäldt utslag[2] med underskrift af följande kapitulares: biskop Jonas Nicol. Kylander, Daniel Laurentii Sudercopensis, Jonas Petri Lincopensis (de två theol. lektorerna), Petrus Jonæ Biugg (physicus), Birgerus Joh. Kylander (logicus), Sveno Laurent. Cirrhæus (mathematicus), samt följande två, hvilkas namn sedan öfverstrukits: Andreas Magni Gylle och Daniel Laurentii Daalhemius (de voro 1629 nyutnämnda lektorer, den förre efter Prytz, den senare efter Becander; sannolikt hade de vid utslagets fällande ännu ej officiellt konstituerats till kapitulares men ändock af protokollföraren tillskrifvits). Alltså möta oss här alla sju lektorerna som assessorer i domkapitlet.

Kyrkoherdens Magnus Haraldi Wallerstadius frånvaro har varit tillfällig; han framträder naturligen äfven efter gymnasiets stiftande som kapitular. Detta skedde, utan att han som i Västerås gjordes till lärare vid gymnasiet. På en särskild förfrågan från biskopen i Vexiö om denna sak 28 sept. 1641 (i samband med planerna i Vexiö på ett gymnasium, se nedan) svarades i Linköpings kapitel, att Pastor förblifvit vid sin vanliga stat.[3] — Däremot är det ingen tillfällighet, att conrector scholæ saknas i ofvan anförda dokument. I Linköping liksom i Strengnäs (ej Västerås) medförde gymnasiets upprättande konrektoratets upphörande tills vidare. — Likaså var nu alldeles öfverflödigt att räkna sysslomannen som kapitular; liksom annorstädes inkallades han blott vid frågor, där hans sakkunskap behöfdes. Linköpings domkapitel bestod sålunda från gymnasiets stiftande af biskopen, kyrkoherden, läroverksrektorn och alla öfriga ordinarie lektorerna. Men äfven här skulle man få känning af den sträfvan efter mera rent prästerligt element i kapitlet, som vi ofvan funnit vid behandlin-

[1] Domkap. prot.
[2] Kap. prot. denna dag.
[3] Domkap. prot. 28 sept. 1641.

gen af Strengnäs domkapitel. När den berömde *Johannes Botvidi* utnämnts till biskop i Linköping, erhöll han den 21 jan. 1631 af Gustaf Adolf en instruktion[1], för hvars affattning han väl ej själf varit främmande. I denna föreskrifves, att biskopen skall »bestella» kapitlet ej blott med dem, som dittills varit bisittare, utan jämväl med andra förståndiga prästmän från närmaste socknar. Tillgängliga handlingar upplysa emellertid ej, om denna föreskrift kommit längre än på papperet. Att Botvidi med sin stora organisatoriska talang skulle efter ankomsten till stiftet gripa sig an med ordnandet af dess kyrkliga förhållanden är naturligt och har ofvan sid. 58 antydts.[2] Men någon underrättelse om, att han utvidgat sitt domkapitel eller gifvit det någon forma consistorii, har jag ej kunnat påträffa. Och att intet consistorium majus i Linköping i praktiken fanns eller ägde bestånd, framgår däraf, att på prästsynoden i Linköping 1656 uttryckligen beslöts, att ett consistorium majus skulle konstitueras.[3] Botvidis »regeringstid» blef ej heller lång; redan 1635 afled han.

Om ingen ändring i kapitlets sammansättning af honom genomfördes, så har man måhända dock rätt att sluta sig till, att hans episkopat icke varit utan betydelse för domkapitlets organisation. I sin forma för det svenska Preussen hade han framhäft de gamla kapitelämbetena och gjort skillnad mellan dekan och notarie. Efter hans tid påträffa vi i Linköpings kapitel såväl beteckningarna præpositus, poenitentiarie och decanus, som äfven en särskild notarie. Det mig tillgängliga materialet har dock varit allt för ofullständigt för att kunna bestämdt bevisa, att prelaturnamnen före Botvidi en tid verkligen varit helt försvunna, eller för att kunna, om man anser det nyssnämnda antagandet säkert, uppvisa, när och på hvad sätt namnen åter först begynte. — Vid uppräkningen af dem, som år 1635 följde biskop Botvidi till riksdagen[4], nämnes pastor et præpositus Lincop. Sedan blir titeln præpositus den vanliga för Wallerstadius och hans efterträdare som kyrkoherdar i Linköping. — År 1634 blef eloqv. lektorn Bene-

[1] Tryckt hos *Thyselius:* Bidrag s. 161 ff.

[2] Se härom utförligare de intressanta meddelandena hos *H. Lundström:* Handlingar rörande Johannes Botvidis episcopala verksamhet, i Undersökningar och aktstycken s. 73 ff.

[3] Acta synodica, 28 juni 1656, domk. prot.

[4] Kapit. prot. 1635.

dictus Nicolai Figrelius poenitentiarius publicus i Linköping[1]; och sedan återfinnes detta kapitelämbete i de samtida urkunderna.[2] Vid den ofvannämnda förfrågan från Vexiö-biskopen om förhållandena i Linköpings gymnasium och kapitel nämnes särskildt poenitentiarie. Och så snart i domkapitelprotokollen anteckningar om om kapitulares börja, år 1652, möta vi den nyssnämnda Figrelius som theol. lector primarius och poenitentiarie. Sedan är poenitentiarieämbetet förenadt med första teol. lektoratet fram till 1687.[3] — Den 5 maj 1649 prästvigdes Samuel P. Brask, eloqv. lector et consistorii ecclesiastici Decanus.[4] Dekanen nämnes ock i protokollsförteckningarna på kapitulares 1652 och 1659. Ämbetet visar sig där ej vara bundet vid bestämdt lektorat. — En särskild notarie hade Linköpings kapitel enligt upplysningen till Vexiöbiskopen 1641 kort förut tillsatt, och hade denne ditintills haft sin lön af konsistoriet. Den 28 sept. 1639 hade ock beslutats »af Episcopo och alla lectoribus,[5] att Notarius Consistorii cathedralis skall hafva en socken[6]. Kapitlet hade emellertid ej försummat att samtidigt med upprättandet af särskild notariesyssla äfven söka få understöd genom regeringen. Redan år 1639 hade biskop *Jonas Petri Gothus* (1637—1644) sändt en inlaga till K. Maj:t och påpekat nödvändigheten af att få särskild notarie[7]. Och den 14 febr. 1640 utfärdade Kristina ett bref, däri beviljades lön åt en notarie i Linköping. Om denna bevillning blef blott ett tomt löfte som så många andra dylika under drottning Kristinas tid, eller om den senare utgick, vet jag ej[8]; i sept. 1641 räknas tydligen ej med

---

[1] *Håhl* I s. 62; s. 95 har Håhl årtalet 1638.

[2] *Håhl* I s. 95 har en oafbruten rad af poenitentiarii från 1581 till 1687. Bland dessa upptages ock för åren 1624—1638 Jonas Petri under hänvisning till teckningen af honom som biskop s. 24. Där står emellertid intet om, att han var poenitentiarie. Naturligen har äfven i Linköping kapitlet haft att behandla poenitenssaker och uppdragit handläggandet af dessa åt någon af sina medlemmar; frågan är, om detta närmast före Botvidis tid betecknades och markerades som ett särskildt kapitelämbete. Enligt Karl IX:s fordran skulle kyrkoherden handlägga poenitensmålen utan särskildt poenitentiarieämbete.

[3] Se anteckningarna i kapitelprotokollen, tryckta hos *O. Holmström*: Linköpings domkapitels arkiv, 1901, s. 16 ff.

[4] Domkap. prot.

[5] Märk, att alla lektorerna äro kapitulares.

[6] Liber Gymnasii Lincopensis, Linköpings läroverks arkiv.

[7] Linköpings Consistorii skrifvelser till K. Maj:t, R. A.

[8] För Strengnäs afvisades samtidigt en liknande anhållan; se ofvan sid. 122.

densamma. En viktigare fråga, som jag ej heller kan besvara, är om inrättandet af en särskild notarie o. 1640 innebar antagandet af en person utom kapitlet till denna syssla, eller om här som i Vesterås och Strengnäs notariatet uppdrogs åt en lektor. Före 1640 synas i alla händelser notariegöromålen hafva skötts af en lektor[1]; och en viss sannolikhet föreligger, att så fortfarit till 1649[2]. Enligt Kristinas skolordning tillsattes då särskild utanför kapitlet stående lärare till konsistorienotarie[3], äfven om denne sedermera stundom såsom adjungerad infördes bland kapitulares.[4]

Kristinas skolordning upprättade ock i Linköping särskild från gymnasiet skild trivialskola med egen rektor. Här hade nämligen ej förut som i Vesterås och Strengnäs delningen af läroverkets två afdelningar under olika ledning skett.[5] Sedan återfinnes ej mera skolrektorn som kapitular. Konrektoratet, som genom skolordningen återinfördes och som efter 1651 delades i tvänne[6], gaf naturligen ej heller sina innehafvare plats i kapitlet[7]. Från 1649 var sålunda Linköpings domkapitel ordnadt så, som det skulle förblifva till 1687, med biskop, domprost och de sju ordinarie lektorerna som bisittare, med adjunktion i behöfliga fall, med ett vid lectio theol. prima bundet poenitentiarieämbete och ett mellan lektorerna växlande dekanämbete, samt med särskild utanför kapitlet stående konsistorienotarie.

Innan vi lämna Linköping, må till sist anmärkas, att äfven här gäller det för Vesterås och Strengnäs konstaterade förhållandet, att lektorerna för att sitta i kapitlet ej behöfde vara prästvigda, äfven om de i de flesta fall förr eller senare togo vigningen. Bland

---

[1] År 1633 blef Petrus Jonæ Agrivillius konsistorienotarie i Linköping och s. å. eloqv. lektor, *Håhl* I s. 112.

[2] Biskopen i Vexiö anhöll den 13 jan. 1641 hos rikskansleren om gymnasium i sin stad (se nedan vid Vexiö); han begärde då ock, att Vexiö kapitel måtte få en notarie lika väl som Linköpings och andra stifts. Men de andra stift, som hade notarie. hade till sådan en lektor.

[3] Se t. ex. domkap. prot. 24 mars 1651.

[4] Se *Holmström* s. 14 och 16.

[5] På Vexiöbiskopens fråga 1641, om Schola Trivialis är secernerat ifrån Gymnasio, svarades: Blott till lokalen ej till styrelsen, ty ingen särskild rektor finnes i trivialskolan (Kap. prot.).

[6] Domkap. prot. 12 sept. 1651 och 26 april 1654.

[7] Protokollen för 1660- och 1670-talen voro vid mina studier i Linköpings domkapitlets arkiv utlånta, och har jag för denna tid stödt mig på de af *Holmström* a. a. tryckta anteckningarna ur desamma.

dem, som den 21 dec. 1638 prästvigdes och afgåfvo prästed, var Samuel Nicolai Enander log. lektor och för tillfället läroverkets rektor;[1] han blef ordinarie lektor redan 1634. Det ser för öfrigt nästan ut, som om Botvidis efterträdare på biskopsstolen *Jonas Petri Gothus* skulle hafva valt den vägen för det prästerliga kapitelelementets stärkande, att han förmått så många lektorer som möjligt till prästvigning. Utom den ofvannämnde Enander prästvigdes under Jonas Petris episkopat den ene lektorn efter den andre; den 17 aug. 1642 vigdes math. lektorn Daniel Danielis Dalinus (lektor 1637); den 22 aug. 1643 vigdes eloqv. lektorn Nicolaus Nicolai Langelius (lektor 1639), græcæ ling. lektorn Israel Andreæ Rydelius (lektor 1642) och eloqv. lektorn Laurentius Laurentii Laurinus (lektor 1642); den 18 sept. 1644 slutligen vigdes math. lektorn Nicolaus Petri Lundius, som nyss tillträdt sin plats[2]. Därmed voro för tillfället alla lektorerna i Linköping prästvigda! Men visserligen blott för ett ögonblick. Redan 1644 fick Laurinus, som blifvit log. lektor, till efterträdare Samuel Petri Brask[3], men denne lät viga sig först 5 maj 1649, då han tillika var kapiteldekan. — Det anförda må vara nog. Som något brännande problem har denna lektorernas ställning som pure ecclesiastici och dock ofta ej prästvigda knappast känts, äfven om lagstiftningsarbetet, som ofvan flerestädes sagts, tidigt tog sikte därpå och sökte ändra i riktning mot rent teolog- och prästkapitel. Men när kort efter 1687 års sanktion af lärarekapitlet den allmänna kulturutvecklingen gled in i ett nytt skede, där gymnasielärarna snart fördes öfver till lekmännens klass, då skulle det i 1600-talets kapitelform in nuce liggande problemet först träda i dagen i Linköping.[4]

---

[1] Domkap. prot.

[2] Domkap. protokollen, jämförda med uppgifterna om lektorerna hos *Björn-Schenmark*.

[3] *Håhl* III s. 195.

[4] Se min öfversikt öfver domkapitlens historia, i Domkapitelkommitténs betänkande, s. 26. Jfr *Sondén*: Berättelse om Linköpings läroverk 1693—1724, läroverksprogram 1847, s. 8 och 10.

Beträffande tillsättningsrätten af lektorer gäller för Linköping som för Strengnäs, att denna synes hafva glidit öfver till regeringen, tvärs emot principerna under Gustaf Adolfs tid, men väl stämmande med förmyndareregeringens. När Linköpings kapitel enligt äldre praxis enhälligt efter den 1641 aflidne græc. Ling. lektorn Petrus Agrivillius valt ny lektor, anhåller biskop Jonas Petri i bref hos rikskansläreen af 1 juli 1641, att han icke skulle misstyda detta; Linköpings SB Kyrkoh. 33. Och *Sondén* har i Linköpings läroverks historia 1649—1693, läroverksprogram 1846, s. 10 flere exempel på, huru regeringen

Åbo.

Det fjärde gymnasiet under Gustaf Adolfs regering blef Åbo. Äfven Åbo stift leddes vid denna tid af en af de stora kyrkoorganisatörerna, *Isaacus Rothovius* (1627—1652). Hans ordnande kraft framträder i de båda »Constitutiones», som han vid olika tid lät utgifva för sitt stift (se ofvan sid. 58). Naturligen skulle hans nydanareverksamhet sträcka sig äfven till skolans och domkapitlets område. Den 29 juni 1629 skref han till Konungen och anhöll om inrättandet af ett gymnasium i Åbo.[1] Den 28 jan. 1630 utfärdade Gustaf Adolf ock stiftelsebref för gymnasiet.[2] Endast fem

---

tillsatte lektorer, äfven där kapitlet förut valt annan. — Frågan om, hvem som skulle tillsätta lektorer, afgjordes först efter 1687 års förordning; se min domkapitlens historia s. 30 f., samt *Sondén* 1847 a. a., som dock har en som jag tror oriktig tolkning af 1693 års förordning.

Ett par ord kunna tilläggas om prebenden i Linköping. *Skeda* var gammalt kapitelprebende; som sådant möter det t. ex. 1545, då det innehas af Petrus Nicolai Folkingius (*Braad:* Ostrogothia Litterata I). Under Karl IX:s tid synes det ha varit prebende åt poenitentiarien. Vid gymnasiets stiftande tillfaller det theol. lektorn Daniel Laurentii (fastställt genom bekräftelsebrefvet 1628). 1634 blir det eloqv. lektorn Figrelii prebende; kapitlet ansåg sig sålunda kunna flytta det från ett gymnasielektorat till ett annat. *Slaka* var likaledes gammalt kapitelprebende och blef från gymnasiets stiftande lektorsprebende, enligt Gustaf Adolfs bref (Liber gymnasii Lincopensis) åt lector ethices polit. et pract. philosophiæ; men äfven det växlade mellan olika lektorat. *Rystad* blef 1620 genom Gustaf Adolf prebende åt lector theol. vid katedralskolan och i kapitlet Nicolaus Grubb. Hans efterträdare Jonas Petri Gothus fick det sålunda ock (1623), men behöll det äfven som rector scholæ. Ett bref från Gustaf Adolf (original i Kungabref Linköpings DA) 11 april 1625 ville för alltid binda det vid theol. lektor. När gymnasiet stiftats och Jonas Petri där blifvit sec. lector theol., behöll han därför fortfarande prebendet (bekräftadt genom Gustaf Adolfs bref 1628), till dess han blef biskop. Det tillföll då sec. teol. lektorn Samuel Petri Drysenius (1639) och förblef hos detta lektorat till 1657, då Karl Gustaf upphäfde dess egenskap af prebende. Enligt drottning Kristinas förordning af 24 dec. 1652 (*Wilskman:* Ecclesiastike samlingar I s. 233 f.) skulle visserligen inga andra lektorer än de två teologie i gymnasiet få hafva prebenden. Men detta hindrade ej, att i stället för Rystad *Landeryd* 1658 blef lektorsprebende. Landeryd hade under Gustaf Vasa varit prebende åt skolrektorn i Linköping men gjordes af Johan III till ett fritt pastorat. När det 1658 åter blef lärareprebende, flyttades det mellan olika lektorat (det tillföll först 1 teol. lektorn Anders Petri Ajalinus, sedan phil. pract. lektorn Petrus Simonis Löfgren, o. s. v.).

[1] *K. G. Leinberg:* Handlingar rörande finska skolväsendets historia I s. 250 f.

[2] Åbo Tidningar 1792 n:o 10.

lektorer »bestodos» till en början; den 21 juni 1632 utfärdade konungen ett bref, som upprättade ett sjätte lektorat, i politik.[1] Alla dessa gymnasielektorer togo säte i kapitlet och voro bisittare där, till dess 1640 Åbo akademi inrättades.[2] Vid gymnasiets inrättande skedde ingen delning mellan gymnasium och trivialskolan, utan där fanns blott en rektor[3], som sålunda naturligen var kapitular. Äfven befattningen som conrector scholæ synes kort efter gymnasiets upprättande ha upphört; dess siste innehafvare Martinus Henrici Stodius blef biträdande lektor i grekiska vid gymnasiet och kallar sig 1633 græcæ Linguæ Lector.[4] Då domprost- poenitentiarie- och dekanämbetena i Åbo redan voro försvunna, kom alltså kapitlet under den korta tid, det var lektorskapitel, att bestå af biskopen, kyrkoherden och alla ordinarie lektorerna; om äfven sysslomannen ännu räknades som kapitular, kan jag ej afgöra; enligt Leinbergs något vaga uttryck skulle han ha varit det.[5] — Med Åbo akademis grundande började en ny form för kapitlet, hvilken faller utanför vår här föreliggande undersökning.

Skara.

Det dröjde mer än tio år efter de andra gymnasiernas grundande, innan Skara och Vexiö fingo liknande läroverk upprättade. Från båda stiften hade under 1630-talet ansträngningar gjorts att ernå förmånen af gymnasium[6], och bägges ansökningar hade af regeringen stundom behandlats som ett ärende. I början af år 1641 uppsatte ock den nytillsatte biskopen i Skara *Jonas Wexionensis* (1640—1651) jämte Vexiöbiskopen (se nedan) ett förslag till gymnasiums anordnande på så vis, att de tre förutvarande

[1] *Leinberg* IV s. 89.

[2] *Leinberg:* Åbo stifts herdaminne s. 20. — Jag har äfven här tagit Leinbergs uppgift för god utan att anställa egna undersökningar.

[3] Då akademien blifvit upprättad, skref regeringen 15 april 1641 till Rothovius med uppmaning att inrätta en trivialskola i Åbo. *Leinberg:* Handlingar IV s. 128.

[4] *Leinberg:* Herdaminnet s. 27 f.

[5] Herdaminnet s. 20. Jfr Åbo domkapitels etc. anhållan om konfirmation för herr Claudius Christophori på domkyrkosysslomanstjänsten 19 juli 1639, tryckt hos *Leinberg:* Handlingar rörande finska kyrkan och prästerskapet VII 1907, s. 43 f., där äfven en underskrift af kapitelmedlemmar finnes.

[6] För Skara se utom ofvan angifna skrifvelser äfven domkapitlets beslut 9 dec. 1640, domkap. prot. Skara DA. (Den äldsta bevarade protokollboken omfattar tiden 6/7 1639—10/3 1641.)

lärarna skulle blifva lektorer och dessutom tre nya lektorat inrättas.[1] Samma år erhöll ock Skara, ett par år före Vexiö, fundationsbref på gymnasium, den 31 aug. 1641. — Af den ofvan sid. 49 omtalade petitionen 1636 synes framgå, att domkapitlet i Skara redan förut under väntan slagit in på samma väg som tidigare Rudbeckius i Vesterås och utvidgat läroverket med nya lärare, »lektorer,» utan lön för att sedan vinna sanktion härpå. Så nämnas i brefvet utom de tre äldre skolmännen: lector physices, lector hebræ linguæ och rector cantus, »hvilken ock är Notarius Consistorii»; om dessa tre angifves, att »de hafva och intet underhåll»[2]. Kapitlet hade sålunda äfven för sin egen räkning utnyttjat ökningen af lärare till att erhålla särskild notarie. Fundationsbrefvet[3] gick denna anordning på så vis till mötes, att det upprättade fem gymnasielektorat: Teologi, Hebreiska och grekiska, Eloqventiæ, Fysik och matematik samt Ethicæ et Musicæ. Detta innebar, att rector scholæ som annorstädes blef rektor för hela läroverket, ambulerande bland lektorerna; vidare att rector cantus eller konsistorienotarien blef ordinarie lektor; att teol. lektorn vid katedralskolan blef gymnasiets teol. lektor; samt slutligen att antingen särskild konrektor till en tid upphörde eller, därest ämbetet bibehölls, ställdes utanför det nya gymnasiet och utanför kapitlet.[4] Under samma faktorers påverkan här som annorstädes togo de ordinarie lektorerna (hvilka de första voro, se nedan) säte i kapitlet. Dess sammansättning blef alltså från 1642: biskop, kyrkoherde och de fem lektorerna.

[1] Betänkandet tryckt i Småländska Archivet III s. 70 ff., där det dock oriktigt dateras till 1643.

[2] Vestergötlands Fornminnesförenings tidskrift 4 och 5 s. 95 f.

[3] Original och afskrift i Kungabref Skara DA.

[4] Det ligger närmast till hands att antaga, att i Skara som förut i Strengnäs, Linköping och Åbo och senare i Vexiö vid gymnasiets inrättande konrektoratet liksom en särskild rector scholæ till en tid försvunno. Måhända syftas därpå i *Odhelius'* handskrifna herdaminne, Skara Gymnasiebibliotek, där det uppgifves, att 1649 (i så fall felskrifning för 1641) namnen rector scholæ och konrektor försvunno i Skara. År 1649 försvunno de i alla händelser ej, utan framträdde då starkt. I ett dokument, hvarom i texten strax blifver tal, nämnes rektor och konrektor från juli 1649. Och i skolstaten för år 1652 (Kungabref Skara DA.) återfinnas de; trivialskolans lärare äro då rektor, konrektor tre præceptores och en apologista; gymnasiets lärare utgöras af sju lektorer och två adjunkter. — *Warholm* I s. 546 uppger emellertid en tillsättning af konrektor 1647; om denna uppgift får godtagas, skulle konrektoratet hafva ägt bestånd på 1640-talet.

Af dessa var sannolikt lector ethic. (rector cantus) notarie. Här liksom beträffande Linköping saknar jag dock tillräckligt material för att kunna bestämdt afgöra, huru med notariatet under 1640-talet ordnades. Men om, som sannolikt är, en lektor skötte detsamma, så har i Skara snart mött samma svårighet som annorstädes att förmå lektorerna att åtaga sig den betungande sysslan. År 1646 tillsattes en utanför kapitlet stående person, mag. Jonas Scharinus, som 1647 blef konrektor (?); denne bibehöll notariatet till dess han 1651 blef ordinarie lektor[1]. Det ser ut som om Skara, liksom det under Johan III:s regering var »före sin tid» i fråga om notariatet, äfven nu först af alla lektorskapitel skulle hafva vidtagit den anordning med konsistorienotarie, som blef den för framtiden bestående.

Drottning Kristinas skolordning ingrep naturligen äfven i Skarakapitlets sammansättning. Lektorernas antal ökades till sju; en secundus teol. lektor och en hist. et phil. moralis lektor tillkommo, äfven om med den senares tillsättning drog ut (se nedan). Trivialskolan fick åter egen rektor och konrektor; dessa stodo nu utanför kapitlet. Konsistorienotarien blef som förut en lärare utanför lektorernas och kapitulares' krets. Vid öfvergången till denna nya läroverksordning uppstod emellertid i Skara en strid, som ger en god inblick i läroverksförhållandena vid denna tid och som lämnar åtskilliga faktiska upplysningar, egnade att korrigera och komplettera de gängse uppgifterna om gymnasiets första lektorer. För oss har den intresse, emedan den lämnar bevis på den ofvan tecknade bilden af kapitlets sammansättning och äfven skarpare än något annat exempel belyser, huru strängt man enligt tidens uppfattning drog gränsen mellan ordinarie och extra ordinarie lektorer, när det gällde säte i kapitlet. I Uppsala domkapitels arkiv finnes ett bref af den 8 sept. 1651[2], hvari tvänne lektorer *Jonas Johannis* och *Sveno Torbernus Bjerchenius* inför ärkekapitlet klaga öfver, att året förut (1650) lektorsinkomsterna uppburits blott af de fyra förutvarande lektorerna, under det att de själfva ej fått något. I brefvet uppräknas gymnasiets första fem lektorer, som voro på gamla lönestaten till 1649: *Andreas Ambernus* (teol. lektor), *Magnus Jonæ Salanus* (lektor i grekiska), *Jonas Jonæ Salanus* (eloqv. lektor),

[1] Uppgiften om notarie och konrektor från *Warholm* I s. 546. Beträffande den mot Warholm stridande uppgiften, att Scarinus behöll notariatet till 1651, se nedan s. 135 not 3.

[2] Skrifvelser från andra konsistorier, E: III: 3.

Benedictus Brinck (lektor i matematik † 1651)[1] och *Ericus Bobergius* (lektor ethic. et music). Efter 1649 hade emellertid Magnus Salanus flyttats från grekiska till det nyinrättade 2:e teol. lektoratet, och Brinck hade gått bort. Återstodo då blott fyra fungerande lektorer 1650, hvaremot såväl lektoraten i grekiska och matematik som det nyinrättade i historia stått lediga, och alla inkomsterna delats mellan de fyra förutvarande. Nu ansågo emellertid de klagande, att de redan i februari 1650 blifvit ordinarie lektorer, hvarför de begärde få ut sin lön för detta år enligt nya lönestaten[2]. — Denna de båda lektorernas anhållan synes dock närmast hafva varit ett försök att tillskansa sig orättmätig fördel af det aflägset liggande ärkekapitlet under sedivakansen på Skara biskopsstol efter biskop Jonas Wexionensis' död (3 april 1651). Åtminstone får man detta intryck, då man läser det svarsbref, som en af den aflidne biskopens söner *Nicolaus Salanus*[3] insände till ärkebiskopen, biskopar och superintendenter den 21 okt. 1651[4]). Denne söker visa, att allt gått rätt till. En grundval för hans bevisföring är intressant. Han betonar nämligen uttryckligen, att »alla lectores i Skara äro ock consistoriales». Detta bekräftar ej blott, hvad vi ofvan sagt om lektorerna och kapitlet; af uttrycket framgår, att brefskrifvaren, som lefde uppe i rikets centrum, visste af oppositionen mot anordningen med alla lektorerna som kapitulares och att förordningar med annat arangement funnos; han anser sig böra understryka, att i Skara icke var ordnadt efter dessa. — Nicolaus Salanus vederlägger så de klagandes skäl. Jonas Johannis och Sveno Torb. klagomål grunda sig på, att de skulle den 2 febr. 1650 hafva blifvit kallade och konstituerade att supplera numerum ordinariorum lectorum, och att de redan den 20 febr. skulle hafva blifvit erkända som lectores in gymnasio Scarensi. Häremot strida dock en rad fakta. Som n:o 2 af dessa anger brefskrifvaren, om de båda klagande redan i febr. 1650 blifvit ordinarie lektorer, så hade ej biskopen den 20 jan. 1651 afvisat ma-

[1] Så *Warholm.* Enligt klagobrefvet skulle han ha varit borta redan 1650.

[2] Bland dem hvilkas lön enligt 10 juli 1649 i brefvet omnämnas, äro rector scholæ, conrector och notarius consistorii, som »intet fick». En af de klagande var 1650 konsistorienotarie, se nedan i framställningen.

[3] Han var bror till de båda lektorerna Salanus vid Skara gymnasium och själf sedan 1650 lektor vid det då existerande gymnasium Stockholmense. *Muncktell:* Vesterås stifts herdaminne I s. 331.

[4] Uppsala DA. E: III: 3.

gister Sveno från Consistorium, kallandes honom en expectant och mag. Jonas allenast en consistorii notarius. Som n:o 3 anföres därpå, att just samtidigt 1651 blef beslutadt, att Jonas Johannis skulle antaga Lectionem Historiarum och Sveno Torbernus Græcæ Linguæ lectionem. Slutligen må n:o 7 af bevisen för klagomålens ogiltighet påpekas. Här göres gällande, att mag. Jonas själf erkänner sig år 1650 hafva varit consistorii notarius[1]; men då kunde han ej ha varit ordinarie lektor. — Nicolaus Salanus' bref är åtföljdt af bilagor. I en af dessa intyga den 5 sept. 1651 med namn och sigill »undertecknade consistoriales et lectores Scarenses» Andreas Amberni theol. lect., Magnus Jonæ Salanus theol. lect., Jonas Jonæ Salanus lect. eloqv. och Ericus Bobergius log. et phys. lect.[2], att de båda klagande 1650 ej voro annat än extraordinarie lektorer på prof, och att biskopen, då han efter hemkomsten från riksdagen höll konsistorium, hårdeligen tilltalade Sveno Torbernus, för att han som expectant hade »okallad inlupit och gjort sig consistorialem»; biskopen hade därvid sagt: »Hvad wij hafwom inlätet mag. Jonam Johannis för Notariaten skull, så hafwom wij doch icke ther mag. Svenonem admitterat». Tillika bekräftar intyget, att de båda klagande först sistnämnda dag utnämndes och konstituerades till lektorer[3].

---

[1] Jfr ofvan sid. 134 not. 2.

[2] Kyrkoherden Olof Fristadius blef under riksdagen 1651 utnämnd till biskop i Skara; för ögonblicket fanns sålunda hvarken biskop eller kyrkoherde i Skara.

[3] I *Warholms* förteckning (I s. 99) på lektorer i historia får sålunda som första insättas M. *Jonas Johannis* (saknas i förteckningen); och lektoratet har skötts som e. o. året 1650 och blef ordinarie i början af 1651. Månne icke denne Jonas Johannis är densamme, som hos Warholm kallas *Jonas Joh. Scarinus* och uppgifves ha varit konsistorienotarie 1646—1649, då han skulle ha blifvit den förste secundus theol. lektor 1649—1654? Warholms sistnämnda uppgift är nämligen alldeles felaktig, som af ofvan meddelade dokument framgår. Den förste sec. teol. lektorn blef förutvarande grek. lektorn *Magnus Jonæ Salanus*, hvilken som 2:e teol. lektor undertecknat beviset af 5 sept. 1651 (Warholm uppger om honom, att han var lektor i grekiska och som sådan dog 1651). Att Jonas Johannis och Jonas Scarinus äro identiska, synes stödjas däraf, att Jonas Johannis erkänner sig 1650 ännu ha varit konsistorienotarie; men detta var enligt Warholm Jonas Scarinus 1646—1649. Om de äro samma person, har den verkliga gången af hans befordran varit sådan: 1646—1650 konsistorienotarie, 1651 lektor i historia, 1651 eller 52 secundus theol. lektor efter den aflidne Salanus, 1653 eller 1654 (Warholm har I s. 67 och 78 det ena, s. 546 det andra årtalet) prim. teol. lektor, 1662 kyrkoherde i Lidköping, superinten-

Det finnes sålunda säkert bevis för, att i Skara efter 1649 kapitlet utgjordes af biskop, kyrkoherde samt alla ordinarie lektorerna; att egenskapen ordinarie lektor utan vidare berättigade till plats i kapitlet, medan däremot e. ordinarie bestämdt hölls utanför; samt att notariatet uppdrogs åt utanför kapitlet stående person. Egendomligt nog har jag ej funnit något spår af, att de annorstädes återupplifvade särskilda kapitelämbetena eller namnen poenitentiarie och dekan i Skara framförts; sannolikt hade väl ändock åtminstone poenitentiariesysslan funnits. Däremot visar sig domprosttiteln vid århundradets midt här som i andra stift ha återupptagits, nu som benämning på stiftstadens kyrkoherde. — Beträffande lektorernas prästvigning var förhållandet i Skara analogt med förut skildrade kapitel[1]. Något consistorium majus har jag ej vid denna tid påträffat. Lektorerna fortsatte att utan tillökningar vara kapitulares[2]. 1687 års förordning synes här hafva bekräftat redan vunnen praxis, blott att poenitentiarieämbetet om det fanns afskaffades och dekanämbetet upplifvades[3].

---

dent i Karlstad 1673, s. å. biskop i Vexiö, död 1687. — I Warholms förteckning öfver lektorer i grekiska får enligt ofvan meddelade dokument den ändringen göras, att Magnus Salanus 1650 flyttar från lektoratet i grekiska till det nya i teologi, och att i början af 1651 som lektor i grekiska inträder mag. *Sveno Torbernus Bjerchenius.*

[1] Den 21 dec. 1656 prästvigdes m. Laurentius Cleverus, m. Brynolphus Lundelius m. fl., (domkap. prot., Skara DA); de nämnda voro sedan en tid lektorer. Exemplen kunna mångfaldigas, liksom bevisen för, att äfven de icke prästvigda betraktades som »pure ecclesiastici» och vanligen efter fullgjordt disputationsprof prästvigdes, så snart tillfälle till pastorat yppade sig.

[2] Se t. ex. ett bref från Skara domkapitel till Uppsala 18 mars 1668, Uppsala DA. E: III: 3; eller domkap. protokollen i Skara från de stora trätoåren 1679—1684.

[3] I själfva fundationsbrefvet för Skara gymnasium förbehöll sig regeringen utnämningsrätten till lektorer. I praktiken ordnade sig saken så, att kapitlet vanligen utan vidare uppflyttade eller valde lektorer; se det ofvan i texten omnämnda exemplet: den 23 juni 1652 blefvo genom omröstning i kapitlet m. Laur. Odhelius och m. Anderas Juvenius designati lectores i gymnasiet på tvänne vakanser (den andra bevarade protokollboken 5/6—4/8 1652; obs. att omröstning förekommer i kapitlet); den 11 aug. 1658 uppdrogs grekiska lektoratet åt M. Thorbernus Andreæ Fegræus (kap. prot.), o. s. v. Men när regeringen hade någon särskild önskan, måste kapitlet foga sig, äfven om det redan valt annan än regeringens kandidat; så skedde t. ex. 1662, då den till 1 teol. lektor utsedde Juvenius fick vika för regeringens befallning, att Petrus Laurentius skulle tillsättas; *Warholm* I. s. 52.

Vexiö.

Biskop *Nicolaus Krokius* hade ifrigt arbetat på att få gymnasium äfven i Vexiö. Erinras kan om hans förfrågningar om gymnasium och domkapitel i Linköping. I början af 1641 reste han ock upp till regeringen för att underhandla om saken och föreslog då, att de tre lärarna vid skolan skulle blifva lektorer, samt att tre nya lektorat skulle upprättas[1]. Kort efteråt uppsatte som ofvan sagdts biskoparna i Skara och Vexiö ett gemensamt förslag till gymnasier i enlighet med det ofvan refererade[2]. Skara fick samma år sitt gymnasium, men Vexiö fick vänta. Kapitlet gick då samma väg, som förut användts i Vesterås och Skara; det utvidgade på egen hand läroverket med flere lärare och utverkade sedan bekräftelse af regeringen[3]. Den 30 mars 1643 utfärdade regeringen ett med fundationsbrefvet för Skara nästan liklydande bref om upprättandet af gymnasium i Vexiö[4]. Blott fem lektorat infördes dock: lektor theol., l. hebrææ et grecæ linguarum, l. eloqventiæ, l. physicæ et mathematum, samt l. logices poëticæ et musicæ. I aug. 1643 kom så drottning Kristinas bref[5], hvari hon konfirmerade de fyra redan 1642 och 1643 tillsatta: till teol. lektor *Daniel Lundebergius*, till ling. sacr. lektor *Ambernus Lindelius*, till phys. et math. lektor *Gislo Unnerus*, och till log. lektor *Sveno Spinnerus*. Här liksom i fundationsbrefvet förbehölls utnämningsrätten åt regeringen[6], och förslag infordras om eloqvent. lektor. Brefvet var ställdt till »biskop och consistoriales i Capitlet jämväl nu mestadels tillförordnade lectores i gymnasio». Detta uttryck kunde synas visa, att domkapitlet skyndat i sig upptaga de nya lektorerna, redan innan konfirmationsbrefvet kom, hvartill det ju kunde hafva rätt äfven enligt gällande praxis, då dessa lärare otvifvelaktigt redan före gymnasiets formella grundande fått kungl. fullmakter[7]. Om

---

[1] Biskop Krokius' inlaga 13 jan. 1641 till rikskanslären, Vexiö Consistorii skrifvelser till K. Maj:t R. A., tryckt i Småländska archivet III s. 111.

[2] Tryckt i Småländska archivet III s. 70.

[3] *Arcadius* s. 24.

[4] Brefvet är tryckt i Wexiö Stiftstidningar 1797, n:o 7. Original i Kungabref, Vexiö DA. En prydlig afskrift i slutet af D: VII: 1, Vexiö DA.

[5] Kungabref, andra bandet, Vexiö DA.

[6] I verkligheten gestaltade sig saken här som i flertalet gymnasier; blott när någon först blef lektor, anmäldes han till erhållande af Kungl. fullmakt; men vid uppflyttningarna och ombytena gjordes aldrig någon hänvändning till K. Mj:t; *Arcadius*, s. 53.

[7] *Arcadius* s. 24.

man får döma af den ofvan ofta omtalade »Bötesboken» i Vexiö domkapitels arkiv, hafva dock de nya lärarna tagit säte i kapitlet först efter gymnasiets formella stadfästande. Den 18 juni 1639 voro som ofvan nämnts följande kapitulares: biskop Krokius, pastor Hermannus Dusæus »Trollorum Alumnus»[1]; teol. lektorn, poenitentiarien, protokollföraren och Troll. Al. Zakarias P. Lundebergius; skolrektorn Michael Wexionensis (Gyldenstolpe); och konrektorn Daniel Petri Lundebergius Troll. Al.[2]. — Michael Wexionensis blef 1640 professor i Åbo och efterträddes som rektor af Daniel Lundebergius; efter denne blef Magnus Hoffmannus konrektor. År 1643 bortgingo emellertid både han och teol. lektorn Zakarias Lundebergius som kyrkoherdar. I bötesboken uppträda då detta år som kapitulares endast de kvarvarande gamla: biskopen, kyrkoherden och den till teol. lektor i gymnasiet och rektor befordrade Daniel Lundebergius[3]. De ofvannämnda af Kristina konfirmerade nya lärarna, som dock varit sådana från 1642, framträda ej som kapitulares under öfvergångstiden. I motsats mot Vesterås, där öfvergången från katedralskolan och det gamla kapitlet till gymnasiet och det nya kapitlet skedde successive och omärkligt, kom sålunda i Vexiö förändringen skarpt markerad; af den gamla katedralskolans män blef endast en (!) vid gymnasiets bildande gymnasielektor och fortfor att vara kapitular.

Men när gymnasiet kommit i ordning, inträdde på en gång alla lektorerna som bisittare. Därom lämna de samtida dokumenten ojäfaktiga bevis. Så skrifver kapitlet 20 mars 1644 till K. Maj:t[4]; brefvet är undertecknadt af Nicolaus Krokius, Hermannus Dusæus pastor Wex. samt de fyra nyssnämnda lektorerna[5]. Den 21 mars 1645 bevittna kapitulares en förlikning med landshöfdingen Bengt Bagge[6]; underskrifvit hafva biskop Krokius, Daniel Petri

[1] Denna titel hänsyftar på ett stipendium af det anseende, att dess innehafvare sedan vanligen undertecknade sina namn med detta tilllägg, enl. upplysning af lektor *L. Larsson*, Vexiö.

[2] D: VII: 1 pag. 125.

[3] »Casus Capitulares ex Östrahäradt 1643. Episcopo Nicolao Krokio, Pastore M. Hermanno Dusaeo, Theologiæ Lectore M. Daniele Lund., Gymnasii W. p. t. Rectore». D: VII: 1, pag. 223.

[4] Vexiö Consistoriums skrifvelser till K. Maj:t, R. A.

[5] Eloqv. lektionen synes ännu ej ha varit besatt. *Scheutz* a. a. s. 5 säger, att »enligt uppgift» Johan Magni Silerus var eloqv. lector 1643—44, då lektionen besattes af förre konrektorn Magnus Hoffmannus.

[6] D: VII: 1 pag. 374 f.

Lundebergius, Gislo Unnerus (phys. lektor), Ambernus Lindelius (ling. sacr. lektor), *Magnus Hoffmannus* (eloqv. lektor) och Sveno Spinnerus (log. lektor) — alltså alla fem lektorerna. Den 27 juli 1646 skrifver kapitlet till Paulinus Gothus och underrättar om biskop Nicolaus Krokius' död[1], brefvet är undertecknadt af Hermannus Dusæus pastor Wex., Daniel Petri Lundebergius, Gislo Unnerus (nu ling. sacr. lektor), Magnus Hofmannus, *Andreas Hofmannus* (phys. lektor) och Sveno Spinnerus, alltså äfven här alla fem lektorerna. Den 18 nov. 1646 är ett kapitelprotokoll undertecknadt af Herm. Dusæus pastor W. och alla de nyssnämnda lektorna[2]. Det bref af 20 dec. 1646, hvari kapitlet meddelar resultatet af stiftets och kapitlets vota om ny biskop[3], ha alla lektorerna utom Spinnerus underskrifvit.

Af de gamla prelaturämbetena och namnen fanns i Vexiö fortfarande blott poenitentiarius kvar. Poenitentiariesysslan var bunden vid teol. lektoratet[4]. Sedan genom 1649 års skolordning ännu ett teol. lektorat tillkommit, torde stundom ovisshet ha rådt, hvilketdera skulle förbindas med poenitentiariesysslan. Den 6 april 1683 utfärdades ett kungl bref[5], att »poenitentiarieämbetet vid Vexiö gymnasium skall städse vara förenadt med primar. theol. lectionen». Förordningen förefaller tämligen öfverflödig, då blott fyra år senare ämbetet öfverallt skulle afskaffas. — I Vexiö hade emellertid som ofvan antydts teol. lektorn före gymnasiets stiftande jämte poenitentiariesysslan äfven dekanens göromål, att upprätta konsistoriets acta och föra protokoll[6]. Däraf förklaras ock Krokius' egendomliga fråga till Linköpings kapitel[7]: »Om Capitulum hafver viss Notarium för uthan Poenitentiario?» Med åberopande af Linköpings exempel sökte ock Krokius lika väl som Skarabiskopen få anslag af regeringen till särskild notarie. Det torde ej hafva lyckats.

---

[1] Inkomna skrifvelser Uppsala DA, E: III: 6.

[2] D: VII: 1 pag. 401, Vexiö DA.

[3] Uppsala DA, E: III: 6.

[4] »Acta Capituli Wex. insigniora et notabiliora ab Anno 1643 .... poenitentiario Daniele Petri Lundebergio» (D: VII: 1 pag. 353). Daniel L. hade då nyss blifvit teol. lektor vid gymnasiet. Före honom var som ofvan visats Zakarias Lundebergius 1633—43 teol lektor och poenitentiarie.

[5] Original i Kungabref Vexiö DA, 3:je bandet.

[6] »I april 1633 begynte jag Zakarias P. Lundebergius, teol. lector att annotera .... Capitels saker» D: VII: 1. Han blef teol. lektor 1633 och förde anteckningarna till sin afgång 1643.

[7] Linköpings domkap. prot. 28 sept. 1641.

Från 1643 framträder i »bötesboken» teol. lektorn Daniel Lundebergius som antecknare och protokollförare. — Lika litet som dekantiteln möter under 1640-talet domprosttiteln; man jämföre de ofvan meddelade underskrifterna från kapitulares. Först i samband med det allmänna bruket från midten af århundradet, torde denna titel äfven i Vexiö ha upplifvats som beteckning för stadens kyrkoherde. — Rector scholæ blef rektor för hela läroverket; konrektoratet indrogs alldeles[1].

Länge varade ej denna anordning, förr än den ändrades genom 1649 års skolordning. Trivialskolan upprättades under särskild ledning med rektor och konrektor. Lika litet här som annorstädes vid gymnasiestäderna (utom Vesterås) fingo dessa säte i kapitlet. Särskild konsistorienotarie förordnades. Lektorernas antal ökades. Det synes, som om i samband med dessa ändringar behofvet skulle hafva framträdt att närma kapitlet till prästerskapet och att få kapitelförhållandena reglerade genom bestämd förordning, i synnerhet som biskopsvakanser samtidigt inträffade. *Joannes Baazius*, som efter Krokius blifvit biskop (1647), afled nämligen redan 1649. Samma år fick den till superintendent i Dorpat utsedde *Johannes Stalenus* fullmakt på Vexiö stift. Men först år 1650 flyttade han dit; och innan ett år förflutit, var han död, i början af 1651. Först efter ett år fick stiftet åter biskop, den ofvan omtalade *Zakarias Lundebergius*. Af dessa var det Stalenus, som kom omedelbart efter skolordningens förändring, och som grep sig an med de ofvannämnda frågorna. Enligt en gammal uppteckning[2] begynte nämligen Stalenus i Vexiö införa bruket med två slags konsistorier, ett cathedrale och ett majus. Och visst är, att biskopen tog upp frågan om en stadga för kapitlet. De äldsta bevarade egentliga kapitelprotokollen i Vexiö äro från 1651—1666. Genast i början möter oss där en upplysning af värde. Den 29 jan. 1651 hölls konsistorium; därvid frågade Rev. Episcopus, om de hade någon Consistorii formam. Och efter ingen här uti Consistorio vore, lofvade rev. Episcopus sig henne skola ställa[3]. Döden kom inom två

---

[1] *Arcadius* s. 25.

[2] *Wieselgren:* Ny Smålands beskrifning I s. 551.

[3] Ett intressant moment ur detta protokoll må ock andragas. Biskopen frågade äfven efter fiscum Consistorii och fick till svar: Det Rectores Gymnasii hafva tagit de penningar, som fallne äro och användt dem på gymnasii och skolornas byggning eller andra nödvändiga saker; och därför göra de årlig räkning. Med anledning af detta uttalade biskopen, att fiscus Consistorii skall

veckor i vägen för biskopens plan. Men konsistoriet släppte ej önskemålet. När kapituleres skrefvo till ärkebiskop Lenæus i Uppsala 21 febr. 1651 och meddelade biskopens död[1], anhöllo de ock, att han måtte sända dem en Consistorii forma. Huru Lenæus gjort, kunna vi ej bestämdt säga; i hans brefkopiebok fattas dessa år. Uppsala domkapitel, som ock behandlade en förfrågan från Vexiö kapitel om bl. a. kapitelförfarandet under vakansen, gaf den åtminstone i kapitelprotokollet[2] korta anvisningen, att senior capituli skulle sammankalla de öfriga och i viktigare frågor inkalla präster från grannskapet. Om Lenæus velat sända en »forma», hade han emellertid så vidt vi känna ingen annan användbar att tillgå än den ett par år förut af Laurelius uppsatta. Den som Paulinus uppsatt för ärkestiftet, gällde endast dettas säregna förhållanden. Visst är, att om ej Lenæus skickade Laurelii forma, så skaffade sig kapitlet den på annan väg; endast så kan förklaras, att denna forma, väl i sin mest äkta gestalt, finnes inhäftad i »bötesboken», som vid denna tid ännu var den egentliga kapitelboken[3].

Det förefaller nästan som ironi, att Vexiö kapitel, hvilket sålunda förskaffat sig den enda domkapitelsförordning, hvilken häfdade alla lektorernas säte i kapitlet, nästan genast skulle blifva det så vidt vi kunnat se enda gymnasiekapitel, där de ledande kyrkomännens sträfvan att inskränska kapitellektorernas antal kunde i praktiken genomföras. Med anledning af, att vid besättningen af ett lektorat år 1651 lektorerna öfverröstat biskop och kyrkoherde, skref regeringen ett ampert bref till kapitlet och förklarade det vara tillräckligt, att af lektorerna de två teologie tillhörde kapitlet. Så lätt gick det visserligen ej att kullkasta rotad praxis. Den 15 jan. 1652 hölls konsistorium i närvaro af den nye biskopen Zakarias Lundebergius, Daniel Lundebergius, Gislo Unnerus, Sveno Spinnerus, Andreas Hoffmannus och Nicolaus Domnerus[4];

---

vara för sig själf och fiscus Gymnasii för sig. Detta belyser klart, huru fullständigt man identifierat konsistoriums och gymnasiums egendom, men och huru sträfvan vaknat att få en klar skillnad.

[1] Uppsala DA, E: III: 6.

[2] Uppsala Domkap. prot. 9 april 1651.

[3] Till hvad som ofvan sid. 99 ff. anförts om denna forma kan tilläggas, att öfverskriften »Forma Consistorii Cathedralis» i den i bötesboken inhäftade afskriften visar frappant likhet med Laurelii egen handstil. Skulle möjligen Vexiö kapitel ha fått sitt exemplar från Laurelius själf?

[4] Domkap. prot.

alltså fem lektorer. Men regeringens skrapa hade dock till resultat, att i Vexiö snart den medelväg togs, hvilken skymtar i Laurelii »officiella» kyrkolagsförslag; jämte de båda teologie lektorerna togo blott de två äldsta filosofie lektorerna säte i kapitlet[1]. Och så fast blef i sin ordning denna nya form i Vexiö, att den till och med länge öfverlefde 1687 års förordning; först 1718 gåfvos de tre yngre lektorerna plats i kapitlet, sedan biskop David Lund föreslagit detta, enär i andra kapitel alla lektorerna voro bisittare[2].

Sammanfattning.

Den öfvergång från prelatur- till lärarekapitel, som med Karl IX:s förordning begynnt, vann sin fullbordan genom gymnasiernas inrättande. Den intima samverkan mellan kyrka och skola, mellan luthersk kristendom och folkligt kulturarbete, som kännetecknade storhetstidens Sverige, fick sitt starkaste och följdrikaste uttryck däri, att liksom kyrkan genom biskopen ledde skolans och folkbildningens utveckling så blefvo ock skolans främsta män biskopens förnämste medhjälpare i stiftstyrelsen. Början gjordes i Vesterås; genom det successiva och organiska sätt, hvarpå där under Rudbeckii geniala ledning öfvergången till lektorskapitlet skedde, blef den allmännna uppfattningen från början den, att gymnasielektorerna självskrifvet kunde och borde utnyttjas som assessorer i domkapitlen. Så snart annorstädes gymnasier i de gamla stiftstäderna grundades, inträdde öfverallt nästan omedelbart alla lektorerna som kapitulares. Öfverallt blef här domkapitlet lärarekapitel.

Så genomgripande än denna förändring var, tedde den sig icke så för samtiden. 1) Öfvergångstiden från 1604 hade förberedt förvandlingen, äfven i allmänna medvetantet. 2) Jämte biskopen kvarstod äfven stiftstadens kyrkoherde öfverallt som en representant för den fordna formen och för den praktiskt-prästerliga erfarenheten i kapitlet; och därigenom att åt honom öfverallt (utom i Strengnäs, som till en tid ensamt af alla stiften bevarade särskild domprost) uppdrogs den fordne domprostens uppgift att vid behof fungera som vice præses, betonades starkt kapitlets kyrkliga karaktär. — 3) Lektorernas inträde innebar ej heller lekmannaelementets tillgodoseende i domkapitlen. Efter gymnasi-

[1] *Arcadius* s. 59. Man jämföre åtskilliga domkapitelsskrifvelser i Conceptbrefbok tom I—III, Vexiö DA, t. ex. 27 mars 1657, m. fl.

[2] Kap. prot. d. 10 och 15 okt. 1718; jfr *Arcadius* s. 59.

ernas stiftande lika väl som förut sutto stundom icke prästvigda lärare i kapitlen; men under 1600-talet bibehölls den uppfattning, som räknade alla lärare oafsedt prästvigning till det ecklesiastika ståndet i dess motsättning mot lekmännen, det politiska ståndet. — 4) De egentliga kapitelämbetena, som redan en tid efter 1604 års förordning förlorat tillvaron som självständiga prelaturer och tilldelats kyrkoherden eller lärarna i kapitlet eller stundom alldeles upphört, kommo efter gymnasiernas grundande att, tilldelade kyrkoherde eller lektorer, återupplifvas och fortlefva. Poenitentiariesysslan blef enligt föredömet från Västerås i de flesta kapitel tilldelad teologie lektorn (en af de teol. lektorerna); endast beträffande Åbo och Skara lektorskapitel förspörjes i det för denna undersökning samlade materialet intet om dess fortvaro. Dekanatet, som under öfvergångstiden kanske bevarats blott i Vesterås, fick där vid gymnasiets grundande ny betydelse såsom skiljdt från och öfvervakande notariatet i kapitlet. Denna anordning upptogs af Strengnäs och Linköping; i Åbo under lektorskapitlets tid liksom i Skara och Vexiö nämnes det ej uttryckligen. Där dekanämbetet fanns, blef det vandrande mellan lektoraten efter kapitlets val. Svårast hade öfvergångstiden farit fram med domproståmbetet. Endast i Strengnäs hade det bevarats som själfständig prelatur; eljes synes det ingenstädes hafva till namnet räddats öfver till någon annan kapitular, äfven om dess viktigaste uppgift, att vara vice præses, tillfallit kyrkoherden. Nära århundradets midt försvann äfven i Strengnäs den särskilda prelaturen; men just vid eller kort efter denna tid började åter titeln domprost hålla återinträde på de flesta håll, men nu naturligen som beteckning för kyrkoherden i stiftstaden. — 5) Ej heller den gamla anordningen med landskyrkoherdar i kapitlen försvann efter gymnasiernas framträdande. Den ändrades blott till formen af ett vid viktigare tillfällen sammankalladt consistorium majus med några, stundom alltid bestämda, kyrkoherdar, capitulares rurales, som ordinarie, bredvid capitulares cathedrales. Bäst organiserad blef denna form i Vesterås; den fanns eller upptogs ock åtminstone i Strengnäs, Linköping och Vexiö. Utom denna mera regelrätta utvidgning af kapitlet utvecklade sig äfven biskopens rätt att genom adjunktion af olika slag skaffa kapitlet den sakkunskap det i särskilda frågor kunde behöfva. — 6) De äldre kapitellärarna rector scholæ och conrector scholæ utstöttes ej heller plötsligt ur kapitlet. I Vesterås bevarades skolrektorn med sin gamla titel genom föreningen med lektorsställning

åt kapitlet; äfven konrektorn kom att vara med under de första åren, hvarefter han dock utsöndrades. I öfriga kapitel blef gången den, att rektorat och konrektorat vid gymnasiets stiftande förvandlades till lektorat, resp. rektorat öfver hela läroverket, då de gamla namnen sålunda upphörde men personerna, om de befunnos villiga, gingo in i gymnasiet och det nya lärarekapitlet. Ej heller här blef det sålunda någon för de samtida märkbar förvandling.

Därför kunde ock drottning Kristinas skolordning 1649 utan svårigheter föra utvecklingen ett steg vidare. Lektorsmajoriteten i kapitlen ökades genom nya lektorat. Trivialskolan upprättades åter som egen från gymnasiet skild anstalt med rektor och konrektor (där dessa ämbeten ej som i Vesterås hela tiden bevarats, eller som i Strengnäs redan före 1649 återupprättats); dessa båda gamla kapitelämbetsmän stodo då nästan självfallet och genom skolordningen enligt lag utanför kapitlet. Endast i Vesterås återinfördes på en omväg bägge, och i Strengnäs till en tid skolrektorn. Det kanske viktigaste resultatet af Kristinas skolordning var dock för kapitlens vidkommande, att notariesysslan flyttades från lektorerna, där den under växande svårigheter dittills legat (åtminstone i Skara redan därifrån borttagen), och tilldelades en utanför kapitlet stående person, i början enligt skolordningens föreskrift vanligen en af gymnasieadjunkterna.

Om sålunda kapitlens faktiska förvandling till det modernt organiserade lärarekapitlet försiggått successive och organiskt utan tvära språng, låg dock i den skedda utvecklingen gömdt ett problem af omfattande betydelse, hvilket redan från början i viss mening skulle göra sig märkbart. Ofvan har betonats, att lärarekapitlet ej fattades som någon lekmannakapitel utan gent emot lekmännen stod som en sluten ecklesiastik institution. Men under 1600-talet uppstod inom detta »ordo pure ecclesiasticus» en begynnande klyfta; läraren och prästen började fattas som två skilda saker, så ofta än i praktiken läraren var eller blef präst. Måhända låg ock bakom det första framträdandet af denna klyfta, hos Paulinus Gothus, en rest af hierarkisk uppfattning, för hvilken prästvigningen som sådan medförde en särskild karaktär (man jämföre Paulinus' tillträdestal som biskop i Strengnäs 1609, *Lundström* II s. 111 ff.). Visst är, att sedan väl en gång i Strengnäs tveksamhet uttalats om de filosofie lektorernas lämplighet för stiftstyrelsen, sträfvan att begränsa lektorernas antal eller öka kapitlet med praktiskt prästerliga bisittare vida utbredde sig och äfven

vann regeringens understöd. För den stora allmänheten i Sverige var dock ännu denna skillnad mellan lektor och präst tydligen ej märkbar eller imponerande; endast så kan förklaras, att nyssnämnda sträfvan ständigt fick inskränka sig till lagförslag och kungliga instruktioner och blott i ett stift, Vexiö, kunde i praktiken i någon mån reducera alla lektorernas rätt till plats i kapitlet (möjligen äfven i Vesterås under 1640-talet, ehuru där den drifvande kraften nog var lektorernas egen önskan att slippa undan). Men tydligt är, att om 1600-talets försök att begränsa lektorernas säte i kapitlet icke kunna vinna djupare anklang, skulle förhållandet blifva helt annorlunda, när med 18:de århundradets kulturutveckling lektorerna afgjordt fördes öfver från det ecklesiastika ståndet till lekmannavärlden.

C. Ärkestiftets kapitel.

Uppsala domkapitel.

Före Karl IX:s förordning af 1604 bestod Uppsala-kapitlet af kyrkoherden, rector scholæ, sysslomannen och alla professorerna. Karl IX:s ingripande torde äfven här hafva aflägsnat sysslomannen ur kapitlet.[1] De tre kapitelämbetena præpositus, poenitentiarius och decanus, hvilka 1593 fördelats på de tre teologie professorerna, torde ock tills vidare hafva upphört, i synnerhet som efter 1604 en period af förfall för universitetet inträdde, då lång tid ingen teologie professor fanns[2]. Eljes synes Karls ordning ej hafva ingripit i Uppsalakapitlets sammansättning; någon teol. lektor eller konrektor vid katedralskolan har jag ej funnit som medlem af kapitlet. När universitetet med Rudbeckius' och Messenius' inträde som professorer åter började blomstra, voro fortfarande alla professorerna kapitulares. Så var fallet t. ex. under den bekanta striden mellan Rudbeckius och Messenius 1610 ff.; likaså vid förhandlingarna om Forsius 1619.[3] Den 1 maj 1616 hölls husesyn i Staby[4] (Uppsalakyrkoherden hade sedan 1613 äfven Trefaldighetsförsamlingen) i närvaro af Martinus Olai, Johannes Lenæus och Jacob Zebrozynthius; o. s. v. Teoretiskt skildes consistorium academicum och dombcapitlet åt; i praktiken sammanföllo de dock ofta: ärkebiskopen var præses i båda; olikheten var, att i kapitlet utom professorerna tillkom kyrkoherden i Uppsala och väl

[1] Om sysslomännen vid denna tid, se *J. Peringskiöld:* Monumenta Ullerakerensia 1719, s. 257.

[2] *Annerstedt* s. 126 ff. *Cornelius* a. a. II s. 4 återger den traditionella uppfattningen, att domprostvärdigheten 1604 öfvergick till kyrkoherden vid Uppsala domkyrka. Så var dock lika litet i Uppsala som annorstädes fallet. Vid en inventariesyn i Danmark 22 maj 1619 närvar bl. a. Ericus Medolerus, pastor Upsaliensis (Danmarks kyrkoarkiv L: I: 1, Landsarkivet i Uppsala); ej heller annorstädes i samtida handlingar återfinnes prœpositustiteln.

[3] Se Forsius' förklaring 19 maj 1619 inför kapitlet i Uppsala; Linköping SB., matematik 12. — S. A. Forsius hade varit astronomie professor i Uppsala och kyrkoherde i Stockholm, men kommit i delo med domkapitlet på grund af astrologiska spådomskonster. Han är berömd bl. a. för de första almanackorna med beräkning från svensk horisont. (Nordisk Familjebok art. Forsius).

[4] Liber Ecclesiœ Templi Trinitatis L: I: 1, Trefaldighets kyrkoarkiv. — Lenæus var då ende teol. professorn.

äfven rector scholæ.[1] Det var intet oformligt kapitel; efter det tillfälliga uppsvinget kom för universitetet åter tillbakagång; under åren 1616—1621 öfversteg ej professorernas antal sex.[2] Men det låg i sakens natur, att en dylik kapitelsammansättning måste blifva omöjlig i samma stund, som universitetet började blifva hvad det afsågs att vara. Så snart Gustaf Adolf begynte nyorganisationen, gaf han därför ock föreskrift om domkapitlet. I sin resolution af den 13 april 1620 föreskref han, att teologiska fakulteten skulle utgöras af tre professorer, hvilka tillika skulle vara ärkebiskopens bisittare i domkapitlet; och den 7 juli 1621 kom det för framtiden afgörande kungabrefvet, som införde fyra teologie professorer och påbjöd, att de »skola vara assessores archiepiscopi in consistorio ecclesiastico».[3] Detta innebar upphäfvandet af den oklarhet, som allt sedan Karl IX:s tid rådt beträffande Uppsala katedralskolas lärare; de voro nu officiellt ställda utom kapitlet. — Samma år vidtog konungen äfven en annan förändring, som inverkade på kapitlets sammansättning. I en skrifvelse till ärkebiskop Kenicius af 27 febr. 1621 påbjöd han, att kyrkoherden i Uppsala skulle försörjas med annan lägenhet och kyrkoherdeämbetet i Uppsala tilläggas förste teologie professorn.[4] När år 1625 (genom Olof Laurelius' tillkallande) ändtligen alla fyra professurerna voro besatta, bestod alltså Uppsala domkapitel af ärkebiskopen och de fyra teol. professorerna, af hvilka en tillika var stadens kyrkoherde. Af det gamla prelaturkapitlet hade blifvit ett fullständigt universitetslärarekapitel.

Snart visade sig emellertid, att denna sammansättning af kapitlet medförde olägenheter; antalet medlemmar var otillräckligt, både när det gällde att slita de inbördes tvisterna (särskildt mel-

---

[1] I Linköpings SB., Kh. 33 finnes ett odateradt aktstycke, undertecknadt af följande Uppsala-kapitulares: Claudius Opsopæus (han var kyrkoherde i Uppsala 1608—1614?), Johannes Rudbeckius, Petrus Rudbeckius, Martinus Stenius, Nicolaus Myliander, Jacob Zebrozynthius och Benedictus Leuchovius. Då bröderna Rudbeckius lämnade Uppsala 1613 och Zebrozynthius kom dit som professor 1612, kan skrifvelsen säkert dateras till 1612—1613. Då voro alla de namngifna professorer utom Opsopæus och Leuchovius, hvilken sistnämnde var nyblifven rector scholæ. — Något annat direkt bevis för skolrektorns säte i kapitlet efter Karl IX:s universitetsorganisationsförsök har jag ej funnit. Kapitelprotokollen från juni 1608 till mars 1634 saknas.

[2] *Annerstedt* s. 179.

[3] Brefvet tryckt hos *Annerstedt:* Bihang I s. 172 ff.

[4] *Peringskiöld:* Monumenta Ullerakerensia s. 200.

lan 1 teol. professorn Wallius och Laurelius) och att handhafva stiftstyrelsen, särskildt som ofta en eller flere af teol. professorerna voro hindrade att tillstädeskomma. Adjunktion af andra professorer måste oupphörligt anlitas, stundom i den utsträckning att man vande sig att betrakta en eller annan af dessa som ordinarie assessorer. Så var fallet med astronomie professorn Martinus Stenius under åren 1634—1637; i protokollen för 13 maj, 23 maj, 30 maj 1635 o. s. v, upptages han utan vidare bland kapitulares. Den 18 juli sändes han till och med att förrätta inventering för kapitlet. Den 29 juli, då tre andra filosofie professorer adjungerats, föres han till de ordinarie assessorerna.[1] Med anledning af denna brist på kapitulares fick professor Laurelius, som 1635 utsedts att i ärkebiskopens ställe deltaga i riksdagen detta år, i uppdrag af domkapitlet att förhandla med riksdrotsen om ändring i domkapitlets sammansättning. Det förslag, han medförde, var märkligt. Enligt detsamma skulle kapitulares utgöras af åtta personer, nämligen utom de förutvarande äfven en juris professor och den filosofiska fakultetens tre äldsta medlemmar.[2] Till något resultat tyckes icke detta förslag hafva ledt. Men det är egendomligt att se, hurusom samtidigt med sträfvan på andra håll att göra kapitlen ännu mera exklusivt teologiska här framträder den motsatta, af det praktiska behofvet framkallade tendensen att öka lärarekontingenten oberoende af prästvigning och att försäkra kapitlet om en juridiskt bildad person. Laurelius var frambärare af detta förslag; han blef ock som vi sett den ende af de stora lagstiftningsarbetarna, som sedermera sökte häfda alla lektorernas säte i kapitlen. Här hafva vi måhända utgångspunkten för denna hans ståndpunkt. Och i hans senare lagstiftningsarbete möter äfven på visst sätt den 1635 framträdande tanken på en juridiskt bildad man, en ren »lekman» som kapitular. I det 1663 officiellt infordrade förslaget, där Laurelius fått något jämka på sin mening om alla lektorerna, har han äfven fått afstå från en dylik man i kapitlet; men i stället föreslår han att vid akademierna en bekväm »politisch» man af professorerna, men vid de andra domkyrkorna en af lektorerna, förordnas att sköta kapitlets rättegångar för verldslig rätt eller deltaga i kapitlet vid dylika frågors behandling.[3]

---

[1] Domkap. prot. Jfr ock *Hacklin* I s. 63.

[2] Uppsala domkap. prot. 10 okt. 1635.

[3] Riksarkivets ed., s. 369. — Det är ju historiskt sedt en kombination af dessa bägge under 1600-talet först framträdande motsatta sträfvanden — be-

I stället för det förslag till ändring af domkapitel, som 1635 af kapitlet afgafs, skulle två år senare ett annat framkomma af helt olika innebörd. Den 12 juli 1637 tog den nye ärkebiskopen *Paulinus Gothus* sitt inträde i Uppsala domkapitel; och redan vid detta sammanträde upptog han frågan om domkapitlets sammansättning och verksamhetsformer. Förmodligen hade Paulinus hört om den nyssnämnda sträfvan till utvidgning af kapitlet och ville från början gestalta utvecklingen efter sin åskådning. Han gjorde enligt kapitelprotokollet gällande[1], att bisittare borde i första rummet vara de teologie professorerna. Men emedan dessa voro för få och ofta hade förhinder, föreslog Paulinus, att man äfven skulle som kapitulares upptaga de filosofie professorer, som voro prästvigda. Professor Lenæus meddelade då, att ärkebiskop Kenicius haft för afsikt att besätta närliggande prästgäll med dugliga professorer, som »när några svåra saker förefölle» kunde deltaga i kapitlets förhandlingar. Likaså meddelades, att Kenicius varit villig på samma vis bland kapitulares upptaga någon juridiskt bildad man, »när hans råd behöfdes». Till det sistnämnda invände Paulinus, att juristen må »vara extra ordinarius, efter han sällan behöfdes». Däremot accepterade han naturligen tanken att bilda ett sorts consistorium majus af närboende kyrkoherdar; idén därtill var ju utgången från honom själf, äfven om Kenicius väl närmast haft Rudbeckii anordningar till förebild.

Vi märka af detta referat, att den vid behandlingen af Strengnäs gjorda teckningen af Paulinus' ställning till kapitlet får sin fulla bekräftelse. Med full klarhet häfdar han här prästvigningen som bästa betingelsen för säte i domkapitlet. Däremot opponerar han genast om ock ej allt för bryskt mot tanken på juristen i kapitlet. Att här en sammanstötning mellan honom och det åt motsatt uppfattning gående Uppsalakapitlet skulle ske, ligger i sakens natur. Denna sammanstötning är i och för sig intressant som en brottning mellan två principer; den kom ytterligare att skärpas, därigenom att den sammanbands med striden om

---

gränsningen till ett rent teologiskt eller prästerligt kapitel, och utsträckningen mot lekmannaverlden ända till en jurist eller politisk person som bisittare — som möter i den finska domkapitelförordningen af 1869 (1870) och senare svenska förslag.

[1] I det efterföljande refereras hufvudsakligen *H. Lundström:* Paulinus Gothus III s. 42 ff., där kapitelförhandlingarna om domkapitelsformen ingående skildras.

de gamla kapitelprelaturernas existens liksom med frågan om kapitlets självständighet gent emot sin biskop. På bägge dessa senare punkter representerade Uppsalakapitlet den framväxande och till sist segrande nya uppfattningen, under det att Paulinus här som i Strengnäs kämpade för den historiskt färdigbildade form, som under hans och hans grannbiskopars ledning visat sig motsvara både det hierarkiska och det kyrkligt-kulturella krafvet.

Närmast kommo kapitelprelaturerna på tal. Redan vid det ofvan refererade kapitelsammanträdet yrkade Paulinus på upplifvandet af archi-præpositus-, poenitentiarius- och notarius- eller secretariusämbetena; egendomligt nog tyckes han, att döma af ett bref till K. Maj:t 4 aug. 1638[1], ej hafva velat gifva domprostämbetet åt 1 teol. professorn och kyrkoherden i bägge stadskyrkorna, hvilken han ansåg hafva öfver nog att sköta ändå, utan fann han det lämpligast, »att teologus secundus antager archi-præpositi, tertius poenitentiarii, qvartus decani consistorialis». Gent emot Paulinus' yrkande på dessa ämbetens införande meddelade doktor Wallius, att de, som syndat, »plägat under tiden stå uppenbara kyrkoplikt. Men på någon tid är det icke skedt». Lenæus påpekade, att det icke var möjligt förena Notarius och Secretarius (decanus) i en person, ty notariegöromålen, protokollföringen åtogo sig assessores Consistorii icke gärna; utan Decanus Consistorii skulle en vara, som blott hade att vaka öfver acta consistorii och viktigare bref. Lenæus upplyste vidare, att äfven Kenicius sökt återupplifva kapitelämbetena, »men efter den lön, som till sådana ämbeten var, borttogs uti salig konung Karls tid, och sådant kallades ett papisteri, kunde han det icke komma till våga».[2]

Något beslut fattades ej. Men motsättningen föranledde, att Paulinus mot slutet af år 1637 utarbetade och framlade en fullständig *forma consistorii*. Om densamma begynte genast en lång strid, där kapitlet mot ärkebiskopens sega ihärdighet satte ett lika envist motstånd. Kapitelprotokollen om förhandlingarna låta tydligt framskymta, hvarför forman väckte sådant motstånd. Tre

[1] Konsistoriernas skrifvelser till K. Maj:t RA.; se *Lundström* III s. 42 f.

[2] Att trots den vanliga framställningen Lenæus' uppgift är riktig åtminstone beträffande domprosttiteln, framgår bl. a. af Gustaf Adolfs bref 30 nov. 1629 till 1:e teol. professorn och kyrkoherden i Uppsala Wallius. (Uppsala Domkyrkas arkiv, Domkyrkorådets handlingar 1629—1809). Här tituleras Wallius blott kyrkoherde. Så ock i domkyrkorådets äldsta protokoll från 1638, Uppsala Domkyrkas arkiv.

hufvudpunkter må framhållas. 1) Forman ville, liksom redan skett åtminstone i Vesterås och Strengnäs, äfven i Uppsala införa de gamla kapitelämbetena. 2) Forman upptog med all sannolikhet Rudbeckii och Paulini äldre »formæ's» graderade röstskala med fyra röster för biskopen.[1] 3) I femte punkten af forman stipulerades böter för förfallolöst uteblifvande från domkapitelsammanträdena; men kapitulares ville icke medgifva sig äga skyldighet att alltid närvara, då de ingen särskild ersättning hade för arbetet i kapitlet. — Fram och tillbaka vägde förhandlingarna under 1637 och de följande åren. Kapitulares lofvade öfverse forman och sedan antaga henne; men ännu år 1641 uppmanar ärkebiskopen förgäfves, att de skulle lämna henne ifrån sig. Bättre framgång hade han för tillfället med upplifvandet af kapitelämbetena. Sedan han upprepade gånger, senast 18 juli 1638 påmint om »electione officiariorum, som är Archipræpositus, Poenitentiarius och Decanus», möta vi verkligen någon gång poenitentiarie- och dekantitlarna i kapitlet.[2] — Slutligen framlade kapitulares hösten 1641 den länge förhalade revisionen af forman. Men härvid visade det sig naturligen, att de skedda ändringarna icke tillfredsställde ärkebiskopen; i kap. prot. 15 sept. 1641 framhåller han särskildt det skäliga i, att omröstningsartikeln ändras så, »att Præses och consiliarii icke må hafva lika vota».[3]

Hurudant *de teologie professorernas »Förslag om forma consistorii ecclesiastici cathedralis»* var beskaffadt, behöfver för öfrigt ej blifva föremål för slutsatser, då jag påträffat själfva originalet i en gammal volym i Kungliga Biblioteket med påskrift »Ecclesiastica Manuskripdt 1620—1660»[4]. Förslaget är egenhändigt undertecknadt af Johannes Canuti Lenæus, Facultatis p. t. Decanus, L. Stigzelius, E. Emporagrius. Af dessa hade Stigzelius 1640 blifvit teol. professor och Emporagrius först 1641, alltså samma år som förslaget afgafs. Måhända var det dennes lagstiftningsintresse, som

[1] Om skälen för detta antagande, se *Lundström* III s. 44.

[2] Se t. ex. kap. prot. 24 okt. 1638, där Laurelius framträdde poenitent. loco. Decanus nämnes ofta; men då en af professorerna var dekan i teol. fakulteten, är svårt afgöra, när fråga är om kapiteldekan.

[3] *Lundström* betonar det karaktäristiska utslag, som Paulinus' uppfattning af kapitulares' förhållande till biskopen här får, då han kallar dem »consiliarii». Här träder ock de båda motsatta strömningarna i fråga om stiftstyrelsen i öppen dag: se vidare nedan.

[4] Nytt signum B. X: I, 29.

ändtligen brakte fram förslaget. Den fjärde teol. professorn var Johannes Stalenus. Att han ej skrifvit under torde hafva sina bestämda skäl. Stigzelius och Emporagrius delade i fråga om kapitlets prästerliga karaktär och juristens obehöflighet ärkebiskopens ståndpunkt[1] och upptogo den i sitt förslag till forma; Stalenus synes däremot, att döma af hans senare verksamhet, på denna punkt ha delat den ur kapitlet bortgångne Laurelius' uppfattning. — I fråga om kapitlets sammansättning fanns sålunda ej längre motsättning mellan Paulinus' förslag till forma och det af de tre professorerna framlagda. Beträffande kapitelämbetena ha professorerna sökt en medelväg. Archipræpositus-titeln är borttagen, och primarius theologus skall vara vice præses; poenitentiarie och dekan bibehållas, tillökade med aktuarie, men på så vis, att de årligen växla mellan de tre andra professorerna. I öfriga stridsfrågor däremot häfda professorerna bestämdt sin första ståndpunkt. Ingenting finnes om böter för förfallolös frånvaro. I stället är intagen en passus, som skall fylla professorernas önskan att ej för mycket betungas af konsistoriegöromål, utan att därför ärendenas gilla gång rubbas: på det att Adsessores Academici ej må hindras i sin lärareverksamhet, böra endast sådana saker föras till Consistorium, hvilka äro af större vikt; öfriga ärenden kan præses afgöra hemma hos sig i närvaro af blott notarien eller några af assessorerna[2]. — Hvad beträffar frågan om biskopens och kapitulares' maktställning inom kapitlet angår, så stryker professorernas förslag obönhörligt all gradering, liksom det bestämdt häfdar, att ärendena skola vid behof genom enkel votering i kapitlet afgöras med undantag af vissa angifna viktiga frågor, hvilka vid eventuell oenighet inom kapitlet skola hänskjutas till consistorium generale (när sådant inrättas) eller consistorium regni. Minoritetens rätt vill förslaget tillvaratagа genom den uttryckliga bestämmelsen, att den kullvoterade äger rätt reservera sig till protokollet[3]. — Slutligen må tilläggas, att professorernas förslag af allt att döma ej blott till innehållet utan äfven till uppställningen väsentligen afvek från Paulinus' för-

---

[1] Jfr kyrkolagskommitténs protokoll 1658 f. och Emporagrii lagförslag.

[2] Här är historiskt sedt första uppslaget till den för närvarande så omdebatterade frågan, om vissa ärenden skola kunna afgöras af biskopen med konsistorienotarien.

[3] Man observere bl. a. denna detalj, som visar, hvar utgångspunkten för Emporagrii kapitel om consistoriis ecclesiasticis i hans stora kyrkolagsförslag är att söka.

slag, och att den klarhet om ock bredd i framställningen, som sedermera utmärkte Emporagrii kyrkolagsarbete, här tydligt kommer till synes.

Det intressantaste återstår att nämna. Professorerna hafva själfva klart sett, att de genom sin forma sökte införa en ny princip i hela den svenska kyrkostyrelsen, öfverflyttandet af kyrkoledningens tyngdpunkt från det hierarkiskt-patriarkaliska episkopatet till en kollegial styrelse. Efter den egentliga formans slut hafva de därföre ock i sitt förslag tillfogat ett »besluth», hvari de principiellt och historiskt söka häfda den af dem framburna nya ståndpunkten. Den är nya testamentets och den äldsta kyrkans. Först papisteriet har infört den hierarkiska biskopsställningen. Om den af dem föreslagna »modus procedendi in Ecclesiasticis nu i Sverige synes vara episcoporum verldslige myndighet præjudicierlig, efter den praxis som hittills gällt», så beror detta på, att man förut saknat tjänliga och erfarna personer i domkapitlen. Men nu voro tiden inne för en riktig anordning.

Hvem segrade? Af kapitelprotokollen för de närmaste åren skulle man kunna sluta, att striden resulterade i, att ingen forma blef antagen; där nämnes under några år ej mera om saken. Men i kapitelprotokollet för 20 mars 1644 har jag påträffat den lika korta som innehållsrika satsen: »Upplästes forma Consistorii». Därvid nämnes intet om någon anmärkning eller något hänskjutande af forman åt något håll. Sedan höres ej heller mera af striden om densamma. Om man betänker, att Paulini sträfvan under den förut behandlade striden just gick ut på att få en forma uppläst utan anmärkning eller remiss och på så vis af kapitulares erkänd, så ter det sig så godt som visst, att nyssnämnda notis innebär, att Paulinus' sega uthållighet segrat, och att en ordentlig forma consistorii blifvit gällande för ärkestiftets kapitel. Men fick han köpa denna framgång genom att taga det af kapitulares reviderade förslaget? eller dref han till slut igenom sitt eget? eller skedde den slutliga lösningen i kompromissens tecken? Kapitelprotokollen lämna härom ingen antydan. Men svaret kan ges, om, som sannolikt är, den forma consistorii, hvilken jag funnit i en afskrift i Linköpings SB T. 48, (senare äfven i B X: I 29, K. B.) just är denna Paulini och kapitlets forma consistorii af 1644.

Paulini forma consistorii för ärkestiftets kapitel åtföljes i afskrifterna ej af någon antydan om författare eller tid. 1) Men redan dess förekomst i volymen T. 48 väcker uppmärksamhet;

denna volym är särskildt rik på handlingar af och om Paulinus Gothus. 2) Ett stort steg vidare föras vi därigenom, att forman direkt är skrifven för ärkestiftet. Vi kunna som fullkomligt visst utgå från, att när förhandlingarna om kapitlet och dess form 1637 begynte, ingen särskild forma ännu fanns för ärkestiftet; eljes hade det varit otänkbart, att en sådan ej blifvit omnämnd. Paulinus framlade enligt protokollens ojäfaktiga vittnesbörd en forma consistorii för kapitlet, och om densamma förhandlades till 1644, då en forma officiellt upplästes; sedan höres ej mera af någon särskild forma för ärkestiftet. Den i T. 48 föreliggande forman är ock säkert äldre än Laurelii forma af 1649, som utnyttjat och förbättrat densamma (se ofvan). Forman i T 48 kan alltså redan på dessa grunder med största sannolikhet anses tillhöra striderna i Uppsalakapitlet åren 1637—1644. 3) Forman förråder stark likhet med hvad vi eljes känna om Paulinus och hans åskådning, framför allt hans äldre originalutkast till forma för Strengnäs stift, fast den här behandlade allt igenom är utförligare och hänvisar på vunnen större erfarenhet om de nya kapitlen som stiftstyrelseorgan. 4) Alla de 1637 ff. omdebatterade och i protokollen omnämnda punkterna återfinna vi i denna forma; särskildt må märkas den Paulinus'ska, i hans bref och protokollförda yttranden från dessa år återkommande benämningen »Archi-Præpositus». Likaså finna vi de andra ämbetena; äfvenså frågan om böter vid förfallolös frånvaro och om biskopens makt gent emot assessorerna i kapitlet vid omröstning. Den från bägge sidor gillade anordningen med extra ordinarie och adjungerade är här satt i stadgeform, med Paulini ställning till prästvigda markerad. 5) Forman kan dock ej gärna vara Paulinus' först framlagda oförändrad. I dennas femte punkt stipulerades om böter för förfallolös frånvaro. I T. 48:s handskrift förekommer denna sak i 8:de kapitlet: »några regler för Consistorialibus», första (2:a) punkten. Och denna punkt har här en lydelse, som ger ett direkt och starkt intryck af att vara formulerad som kompromiss mellan Paulini och lektorernas ståndpunkt: »Där någon . . . ntan lagliga orsaker sig absenterar, synnerligen när det oftare sker och då höga öfverhetens eller andra viktiga ärender äro på färde; är icke oskäligt, att den samme något conferer in fiscum Consistorii aller Adsessorum Sentents». I formans kap. 10: »Om consistorialiske sakers förhör och ransakning» möter ock professorsförslagets passus, som tillmötesgick professorernas önskan att ej allt för mycket betungas af konsistoriegöromål utan att rubba ärendenas

gilla gång. — I forman återfinnas de af professorerna blott delvis accepterade kapitelämbetena, men icke med den placering, som Paulinus 1638 tänkte sig; denna har fått vika för den naturligare med primarius teologus som kapitelprost, secundus som poenitentiarie och tertius som decanus. Därtill har Qvartus ock fått det i professorsförslaget omnämnda uppdraget att vara Actuarius Consistorii. — Slutligen har ej heller den i Paulini ursprungliga förslag sannolikt upptagna röstgraderingen fått plats i vår forma; men ej heller professorernas förslag om jämnställdhet mellan ärkebiskopen och assessorerna har vunnit godkännande. Forman bär äfven här tydligt kompromissens kännemärke. I 10:de kapitlet: »Om consistorialiska sakers förhör och ransakning» förekomma nämligen för händelse af olika mening inom kapitlet en rad bestämmelser, som söka gifva både biskop och kapitulares sin del, dock så, att författaren tydligen visar sig vara biskopen. Punkt 8: Om assessorerna ej kunna ena sig, skall præses noga granska skälen å ömse sidor och »samt med de androm bifalla den partens sentens och mening, som närmast drabbar in med Guds ord, justitien och samvetet». Punkt 9, 10, 11 och 12: Om præses och assessorerna ej kunna ena sig, kunna tvänne assessorer utses, som »mutuis argumentis där om så länge disqvirera» till dess præses kan komma till ett beslut, som delas af alla. Om detta ej ändock lyckas, må saken uppskjutas och må man under tiden »consulera bonos authores eller välöfvade theologos och jurisperitos och andra välförfarna rättsinniga goda män. Skulle icke ens nu en sentens och decision kunna nås, med hvilken assessorerna läte sig nöja, må stundom, synnerligen när det gäller election till »något besynnerligit kall och embete», omröstning företagas och majoriteten fälla utslaget (den graderade röstskalan är tydligen borttagen). Men eljest bör ej gärna ifrågakomma omröstning med majoritetsbeslut, enär vanligen en person (naturligen biskopen) eller få bättre se sanningen och rättvisan än »den större hopen». Därför voro rådligast vid viktigare ärendens ransakningar och rättegångar först bedja Gud om visdomens och sanningens anda och stadigt hålla sig till Guds ord och samvetets vittnesbörd. (Man märke denna allmänna sats, hvari konfliktens »lösande» löper ut, men hvarigenom slutligen ingenting afgjorts i själfva den centrala stridsfrågan. Annorlunda i Laurelii forma några år senare, se ofvan). Sist tillägges, att vid saker af ovanlig betydelse, särskildt religionsmål, man må apellera till »Collegium Episcoporum eller Conventum Ministerii

Regni». — Till det ofvan sagda bör ock tilläggas, att forman i T. 48, trots det i mycket olika innehållet, beträffande uppställning och kapitelindelning, i neutrala frågor äfven beträffande ordalydelsen fullkomligt öfverensstämmer med professorernas forma och sålunda ger ett starkt intryck af att vara en bearbetning af denna (då den som ofvan visats ej kan ha varit dennas föregångare från 1637).

Ofvan anförda drag i forman i T. 48 göra det alltså så godt som visst, att den lika litet är det af Paulinus 1637 framlagda som det af professorerna reviderade förslaget utan kompromissen af bägge, den forma som 1644 i konsistoriet upplästes. — Dess betydelse ur kyrkolagstiftningshistoriens synpunkt behöfver ej betonas mera, än som ofvan sid. 103 skett. Den utgör den första genomförda och antagna allsidiga domkapitelsförordningen. Vi hafva här blott att skärskåda formans ställning till den fråga, som för vår föreliggande undersökning är den viktigaste, frågan om lärarekapitel eller ej. Formans kap. 1: om Consistorii nödtorftige personer, löser som redan delvis antydts striden om domkapitlets sammansättning genom att införa tre slags assessorer: 1) Ordinarii, som enligt Akademiens konstitutioner utgöras af de fyra teologie professorerna; 2) Extra ordinarie, som af kapitlet utses bland *ministri Verbi*, antingen de äro »Professores Philosophiæ eller Adjuncti Theologiæ eller några af Stadspredikanterna»; 3) Adjungerade, »några beskedliga män af stiftet», som vid högviktiga sakers behandling kunna inkallas att meddela sitt betänkande (tydligen = Vesterås' och Strengnäs' capitulares rurales). Om de extra ordinarie föreskrifves dessutom i formans 4:de kapitel, att de regelbundet böra deltaga i sammanträdena, ehuru de »icke hafva directum jus suffragiorum uti Consistorio». Slutligen må anmärkas, att forman såsom redan förut professorsförslaget föreskrifver en särskild konsistorienotarie, som tydligen ej afses att vara bisittare i kapitlet.

Man märker, att Paulinus, som naturligen var bunden af de akademiska konstitutionerna beträffande de ordinarie bisittarna, sökt på annan väg skapa ett konstant utvidgadt kapitel genom de e. ordinarie assessorerna. Härvid får han gifva fritt utrymme åt sin hufvudprincip: en teologisk och prästerlig stiftstyrelse. De e. o. medlemmarna skola vara prästvigda; sedan må de tagas från universitetsprofessorerna, adjunkterna eller stadens prästmän; lärareställning eller ej spelar ingen roll. Denna anordning fram-

ställde ju Paulinus enligt kapitelprotokollen redan i sitt första förslag; och liksom han snart lyckades genomdrifva införandet af kapitelämbetena, så har han äfven, trots att hans första forma ej antogs, genomfört den praktiska tillämpningen af föreskriften om e. ordinarie. Redan förut var ju en dylik fast adjunktion vanlig. Men nu begränsades den ej till blott filosofie professorer (vanligast phys. professorn Emporagrius, som 1641 blef teol. professor; vidare professorn i grekiska Stalenus och professorn i hebreiska Sveno Jonæ); i full analogi med formans föreskrifter finna vi adjunkter (Olaus Unonis och Isthmenius) och af stadens prästerskap domkyrkosysslomannen som närvarande i kapitlet. Särskildt den senare, Johannes Nybelius blef från april 1638 så godt som ordinarie bisittare; äfven sedan han mot slutet af 1639 utnämts till kyrkoherde i Vallentuna, fortfor han att deltaga i kapitelsammanträdena in på sommaren 1640. Hans efterträdare D:m Olavus började ock snart tillkallas[1]. — Huru det förhöll sig med alla dessa extra ordinaries rösträtt i kapitlet, är svårt att afgöra. Ärkebiskopen hade visserligen i kapitlet betecknat de e. ordinarie som »auscultanter», hvilka ej hade ordinarium suffragium[2]. Men å andra sidan var ej Paulini forma ännu antagen af kapitulares; och då de tillkallade genom vanans makt blifvit som ordinarie, kommo de äfven att deltaga i omröstningarna[3].

Annorlunda synes saken hafva ställt sig, sedan ändtligen forman blifvit sanktionerad. Det är nog ingen tillfällighet, att från början af 1645 i protokollen börjar, där så var fallet, antecknas: »adsessores ordinarii och extraordinarii voro tillstädes», eller angifvande ske, hvilka af hvardera gruppen som infunnit sig. Likaledes framträder vid början af 1645 en strid om de e. ordinaries rösträtt, som nu vägrats dem. Emporagrius skulle med anledning af, att de ej ägde rösträtt, ha kallat dem appendices, hvarpå de vägrat vidare bevista kapitelsammanträdena. Emporagrius förnekade visserligen, att han användt det smädefulla namnet »appendices», men erkände, att han lagenligt frånkänt de e. ordinarie suffragium i kapitlet[4]. — Dessa iakttagelser bekräfta ytterligare, att den i T. 48 afskrifna forman från slutet af 1644 trädt i kraft.

---

[1] För alla ofvanstående uppgifter, se kap. prot. 1637—1643.

[2] *Lundström* III s. 45 f., not 3.

[3] *Lundström* a. a.

[4] Domkap. prot. 12 mars 1645; jfr *Lundström* a. a.

Om Paulinus med kraft drifvit på kapitlets utvidgning med extra ordinarie assessorer, har han däremot ej alls begagnat den tredje formen af kapitlet, »consistorium majus». Redan i Strengnäs hade han efter gymnasiets bildande visat mindre intresse för denna forms praktiska tillämpning; i Uppsala gåfvo honom de ordinarie och e. ordinarie bisittarna förmodligen nog att sköta. — Om han i sin forma ock fått in kapitelprelaturerna, så synes detta i praktiken föga hafva betydt gent emot kapitulares' motstånd. Efter 1641 nämnas åtminstone ej i kapitelprotokollen namnen poenitentiarie och kapiteldekan[1]; det dröjde äfven, innan domprosttiteln blef vanlig[2]. — Hvad slutligen notariatet angår, synes det hafva varit ordnadt efter Paulini forma med särskild utanför kapitlet stående notarie. Här gaf Paulinus nämligen genast med sig vid det ofvan refererade sammanträdet den 12 juli 1637, där han först föreslagit förenandet af dekan- och notariesysslorna hos en assessor. På Lenæus' invändning upptog han strax till diskussion tillsättandet af en utom kapitlet stående notarie, nämnde som hufvudvilkor, att denne borde hafva en »elegantem stylum», och föreslog till och med bestämd person[3]. Lenæus' yttrande ger för öfrigt vid handen, att äfven före Paulinus' ankomst kapitlet haft särskild notarie; så synes vara fallet, redan då bevarade kapitelprotokoll med 1634 åter börja. Huru det varit förut kan jag ej afgöra; sannolikt förefaller det, att då Gustaf Adolf inskränkte Uppsalakapitulares till de fyra teologie professorerna, en särkild notarie måst skaffas; på professorerna låg ändock för mycket arbete. Under Paulinus tid' tillsatte ärkebiskopen själf notarie.

Genom Paulinus Gothus fick Uppsala domkapitel och dess verksamhetsformer sin utgestaltning. Om kapitlets historia fram till 1687 är ur vårt ämnes synpunkt ej mycket att tillägga. »Extra ordinariesystemet» inskränktes snart väsentligen utan att hafva medfört någon ändring i kapitlets egenskap af rent lärarekapitel. Den trognaste extraordinarien var Olaus Unonius, som ännu på 1660-talet ofta finnes tillkallad (då professor logic.). Anteckningen i protokollen lyder då vanligen (efter uppräknadet af de ordinarie)

[1] *Lundström* III s. 44 not. 2.

[2] Äfven i Domkyrkorådets protokoll 1638 ff. betecknas Lenæus alltid som blott pastor; se Uppsala domkyrkas archiv III.

[3] Se domkap. prot. för denna dag. — I Liber Consistorii Stockholmensis, R. A., 5 juli 1640 nämnes Uppsala konsistorienotarie Christiernus, alltså ingen kapitular.

»M. Olaus Unonius kom ock med». Den tredje formen med landspräster kom däremot mera till användning. Särskildt skedde detta i samband med prästmötena, då verkligt consistorium majus kunde hållas. Så t. ex. den 14 febr. 1657, då »ärkebiskopen kom i kapitlet med doctores theologiæ och en hop præpositi och pastorer»; eller 28 juni 1660, då »consistorium hölls med ordinarie Adssessores och præpositos m. fl., som efter prästmötet voro kvar»[1]. Sammaledes den 19 sept. 1662, den 14 mars 1671 o. s. v. Den 22 nov. 1666 hölls stort consistorium ecclesiasticum med rektor Academiæ, flera professorer m. fl. — Den af Paulini forma framförda anordningen, att vissa saker kunde af ärkebiskopen med notarien och någon af assessorerna afgöras hemma hos præses, möter ock äfven under senare delen af 17:de århundradet. Så t. ex. kallade ärkebiskopen 24 okt. 1666 »hem till sig i huset D:r Stigzelium och Consist. Notarium klockan ett eftermiddags»[2]. — Alla dessa former ändrades eller reglerades slutligen genom 1687 års förordning[3].

Stockholms stads konsistorium.

I fråga om sammansättningen medförde Karl IX:s förordning ingen förändring beträffande Stockholms stads kapitel, som detta vid denna tid ännu allmänt kallades[4]. Det förblef ett rent prästkapi-

[1] Domkap. prot. för dessa dagar.

[2] Domkap. prot.

[3] Som af det ofvanstående framgått har påträffandet af professorernas förslag till forma 1641 väsentligen bidragit att klargöra den principiella brytning i fråga om stiftstyrelsen, som vid 1600-talets midt öfverallt i Sverige framträdde. Men det kan ock här vid behandlingen af denna sista forma förtjäna nämnas, att den volym, hvari förslaget fanns, äfven eljes för mitt här föreliggande arbete äger stort intresse. Volymen har tillhört en samlare, väl från 1600-talet, som särskildt intresserat sig för att hopsamla »formæ consistorii». Där finnas ock en hel mängd afskrifna, öfverallt utan någon ursprungsbeteckning; en närmare granskning visar emellertid, att flertalet äro dubletter, och att denne flitige samlare utom professorsforman ej upptagit några andra formæ, än dem jag redan före volymens anträffande på annat håll funnit och i Bidraget tryckt. Därmed kan det sägas vara stor sannolikhet för, att det väsentligaste på detta område i min undersökning föreligger.

[4] Jfr ofvan sid. 55. Under de första två årtiondena af 1600-talet har beteckningen »kapitel» afgjord öfvervikt i protokollen öfver »consistorium«, ehuru det senare redan från första årtiondet möter. På 1620-talet blir »consistorium» den härskande beteckningen, ehuru protokollböckernas titel in på 1630-talet förblir »Liber capituli Stockholmensis». Sedan intränger »consistorium» äfven där. Dock möter i protokollen äfven från senare hälften af 1600-talet stundom beteckningen »kapitel».

tel med pastorerna vid stadens kyrkor, deras sacellaner eller några af dessa[1], samt prästmannen rector scholæ[2]. Undersökningen af Stockholmskapitlets vidare utveckling faller därföre utanför ramen af här föreliggande uppgift. Blott några antydningar må göras, då ej ens Stockholmskapitlet alldeles undgick att beröras af tendensen till lektorskapitel.

Af särskilda kapitelämbeten funnos vid början af 17:de århundradet præses, poenitentiarius och notarius capituli. Af dessa förblef præses, vid ärkebiskopens närvaro vice præses, förlagd till pastorn vid stadskyrkan eller pastor primarius, som han kallades. Præpositus-titeln framkom ej i Stockholm. — Hvad poenitentiarius beträffar, synes han som särskild ämbetsman ha försvunnit med Karl IX. Den 26 aug. 1605 uppsatte pastor primarius Johannes Raumannus »in Capitulo, omnibus capitularibus præsentibus et consentientibus» en stadga för stadsprästerna, däri bl. a. föreskrefs, att enär under Karls tid ingen poenitentiarius var, så skulle pastorerna i tur och ordning, två åt gången, loco poenitentiarii utfölja fångar, hvarvid början skulle göras med kyrkoherden på Södermalm och kyrkoherden i Clostret[3]. — Notariatet var fortfarande förenadt med pastor vid Riddarholmskyrkan[4]. Ännu 1627 åtog sig den nye pastorn i Clostret notariatet[5]. Men under det närmaste årtiondet löstes notariatet från detta ämbete och gafs åt

[1] Pastor i storkyrkan hade under 1600-talet tre kaplaner (diakoner, sacellaner), eller som de från århundradets midt började kallas komministrar; se nedan.

[2] Ett bref till ärkebiskopen, intaget i Acta capituli Stockholmensis 1611—1619, är undertecknadt af samtliga kapitulares i Stockholm; där möta vi nam nen Olaus Elimæus, Petrus E. Rostagius, Amundus Beronis, Sveno Laurentii Westrogothus, Jacobus Axilli, Michael Laurentii, Petrus L. Gothus, Jonas E. Gestricius, Ericus Erici Gestricius, och Thomas Georgii. De, hvilka jag kunnat identifiera, äro alla präster.

[3] Acta Capituli Stockholmensis denna dag. — Här synes ock kapitlets beroende af Uppsalakapitlet; Raumannus medgaf vid detta tillfälle att Dm. Sven skulle få Södermalms pastorat, efter som han hade kungligt konfirmationsbref, dock ärkebiskopens samt capitularium Ubsaliensium fria protestation alldeles oförskränkt och förbehållen.

[4] Se t. ex. anteckningarna på främre pärmens insida till Acta capituli 1611 ff.

[5] »Den 26 maj 1627 tog jag Petrus Gothus Tingstadius (pastor i Clostret) migh Capitelsboken och Notarii ämbetet in Consistorio Stockholmensis, efter samma ämbete alltid af ålder till Clostret lydit hafver och alla mine upprichtige antecessorer före mig haft hafva»; Liber Cap. Stockholmensis 1619—1633.

en särskild notarie, som dock bereddes plats i kapitlet. I de stora striderna med pastor Johannes Sigfridi i Clostret 1638 deltog notarien i förhandlingarna[1]. Den 5 juli 1640 sänder ärkebiskopen Uppsalakapitlets notarie Christiernus och Stockholmskapitlets notarie Nicolaus Andreæ i ett ärende till Vaxholm. Denne Nicolaus Arnæsius tjänstgjorde som notarie t. o. med 1646 och nämnes under de senare åren af sitt notariat alltid bland ordinarie kapitulares. År 1647 möta vi åter en kapitular, D:r Joh. Petri Kallingius Stockholmensis som konsistorienotarie. Drottning Kristinas skolordning synes här för Stockholms konsistorium hafva haft samma betydelse som för de flesta andra kapitel. Sedan Joh. Petri afsagt sig notariatet, valdes 30 juni 1653 Joh. Jeringius till notarie[2]. Han fick aflägga en ed af ungefär samma lydelse som de i formæ consistorii förekommande (återgifves i protokollet); han återfinnes sedan ej heller bland de som närvarande antecknade kapitulares[3].

Emellertid hade äfven i Stockholm krafvet på ett gymnasium gjort sig gällande. Och så stark var nu uppfattningen af sambandet mellan gymnasium och konsistorium, att som motiv för gymnasiet af prästerskapet vid utskottsmötet i jan. 1641 särskildt anfördes, att ett ordentligt konsistorium behöfde i staden upprättas med lektorer bland bisittarna.[4]. Gymnasiet kom ock redan 1640 till stånd. Men dess inflytande på konsistoriets sammansättning blef ej stort. De bägge teologie lektorerna Petrus Schomerus och Carolus Lithman togo säte i kapitlet, hvilket eljes behöll sin sammansättning. Så anträffa vi 7 juli 1642 såsom närvarande i kapitlet pastor prim. Olof Laurelius, teol. lektor Petrus Schomerus, M. Johannes concionator german., D:m Laurentius på Södermalm, D:m Johannes i Clostret, D:m Bartholdus pastor finnorum, och de tre concionatores vid Storkyrkan. I okt. 1644 finna

[1] Han blef särskildt angripen af Johannes i Clostret, därför att han skulle hafva sagt sig vilja draga prästkappan af honom; se Acta Consist. Stockholm. 28 sept. 1638.

[2] Konsistorieprot.

[3] I Linköpings SB. T. 156 (Acta de cathechismo Terseri) finnes bl. a. ett utlåtande af Stockholms kapitel, bland hvars undertecknare äfven finnes Magnus Pontinus pastor Jac. p. t. Notarius. Om härmed ej åsyftas notariat i den pågående undersökningen mot Terserus utan kapitelnotarie, har väl denna anordning varit af samma tillfälliga natur, som då lektorer i Vesterås 1653 och 1654 bestridde notariegöromålen. En närmare undersökning, hvilken jag ej medhunnit, torde lätt klargöra detta.

[4] *Hj. Holmquist:* Johannes Matthiæ s. 184 f.

vi följande kapitulares antecknade som närvarande: Laurelius, Schomerus, teol. lektor Carolus Lithman, Andreas pastor i Jacob, (Jakob hade 1643 blifvit särskild församling), M. Christiernus scholæ Stockholm. rector, Laurentius på Södermalm, Johannes Sigfridi i Clostret, finske pastorn Bartholdus, tyske pastorn Johannes Hengheer, notarien Nicolaus Arnæsius och sacellanen i Storkyrkan Johannes Gammal[1]. Vid förhöret med Menius 12 april 1645 inför konsistoriet[2] närvoro pastor primarius, de bägge teol. lektorerna (eller som de då kallades professorerna), pastor i Jakob, två tyska pastorer, rector scholæ (p. t. Not. extraordin.) och konsistorienotarien. — Lektorerna blefvo snart tillika tjänstgörande präster[3]. Vid början af den protokollsbok, som innehåller protokollen för 1647—1649 möter anteckningen »Hoc tempore fuerunt Consistoriales» och uppräknas därpå pastor primarius, pastorerna i Clostret, S. Clara, S. Jacob, på Söder, i finska och tyska församlingarna, tyska pastorns sacellan, rector scholæ (tillika pastor), konsistorienotarien och två diakoner; i protokollen möta sedan ock ständigt den tredje diakonen. Särskildt angifvande af lektorerna saknas. Likaledes saknas de vid förteckningen på consistoriales 1650 ff., där alldeles samma ämbeten återfinnas som i förteckningen från 1647.

Emellertid synes den allmänna omregleringen af kapitlen 1649 ff. äfven i Stockholms konsistorium hafva väckt frågan om dess sammansättning till lif. Närmast ställdes sacellanernas säte i kapitlet under debatt. Vid konsistoriesammanträdet den 21 jan. 1652 diskuterades, antingen *comministri* skola sitta i Consistorio eller icke; resolutio: de skola sitta[4]. De behöllo ock tills vidare sin plats. Så t. ex. voro vid sammanträdet 30 juni 1653 alla consistoriales närvarande; däribland återfinnas de tre »comministri ecclesiæ cathedralis». Så småningom började de dock mera sällan deltaga. — Rector schole skulle enligt 1649 års skolordning hafva

---

[1] Under 1644 hölls ett konsistoriesammanträde, som är intressant, emedan det visar, att äfven i Stockholm »consistorium majus» förekom, särskildt i samband med riksdagarna, då Uppsalakapitlets och ärkestiftets riksdagsrepresentanter togo säte i Stockholms konsistorium. Den 16 okt. 1644 möta sålunda utom de ordinarie bisittarna: ärkebiskop och professor Stalenus från Uppsala samt kyrkoherdarna Andreas (Agrarius) i Vendel och Joh. Njurenius i Enköping. För öfrigt blef då stundom Stockholmskapitlet ett sorts öfverkonsistorium, där ärkebiskopen och några biskopar togo säte och där svårare frågor ransakades. Så t. ex. den 5 dec. 1620, när exorcister förhördes och dömdes; Linköpings SB., juridik 143.

[2] *Nettelbladt* V s. 130.

[3] Förste teol. lektorn blef pastor i Clostret: se Emporagrii lagförslag.

[4] Konsistorieprot. denna dag.

utträdt ur kapitlet[1]. Emellertid kvarstod den gamle skolrektorn Christiernus åtminstone 1652 ännu som kapitular. Efter honom torde emellertid skiljsmässan ha skett äfven i Stockholm[2]. Vid originalundertecknigarna på ett konsistoriebref af 14 aug. 1656[3] saknas såväl rektor som komministrarna. — Å andra sidan fortsatte konsistoriales att ökas med tillkomsten af nya församlingar; i nyssnämnda bref möter sålunda redan pastor eccles. Cathar. (Petrus Arenbeckius)[4]. Tanken på en hofpredikant som medlem i konsistoriet hade framträdt redan i samband med Axel Oxenstiernas organisationsplaner för kyrkan 1636 ff[5]. Men först genom hofpredikantsförordningen af 1662 bereddes en af hofpredikanterna, egentligen öfverhofpredikanten, säte i Stockholms stads konsistorium[6]; han möter ock t. ex. i konsistoriets uttalande om Terseri katekes[7]. Det är i hufvudsak denna nu framvuxna sammansättning, som afspeglas i Emporagrii 1663 officiellt infordrade lagförslag[8]: Stockholms kapitel skall hafva till assesorer en af K. Maj:ts hofpredikanter, alla kyrkoherdar vid hufvudkyrkorna, i staden och å malmerna, samt lectores theologiæ i gymnasiet.

Hofpredikantens säte i stadskonsistoriet visade sig emellertid öfverflödigt, då ett särskildt hofkonsistorium bildades. Att för konsistoriet draga nytta af det tynande gymnasiet visade sig vara omöjligt; detta flyttades ock snart (1669) till Gefle[9]. Så kom den kungliga instruktionen af 16 dec. 1668, som definitivt ordnade förhållandena. Konsistoriet jämnställdes uttryckligen med rikets öfriga kapitel[10], och det bestämdes, att de ordinarie assessorerna skulle utgöras af pastores ordinarii ecclesiarum i staden och förstäderna. Konsistoriets rent prästerliga karaktär var fastslagen.

---

[1] *Westén* I s. 94 uppger ock, att så skedde 1650.

[2] Jag har ej följt detaljerna af konsistoriets utveckling efter 1650-talet.

[3] E: III: 1, Uppsala DA.

[4] Katarina kyrka började uppbyggas 1656; som nya församlingar tillkommo Kungsholmen 1671, Ladugårdsland 1672, S:t Olof (senare Adolf Fredrik) 1673 och den icke territoriella fransk-lutherska 1687; *Hildebrand* a. a. s. 160 f.

[5] *Holmquist* a. a. s. 184.

[6] *Holmquist* s. 186.

[7] Abel Koch, Concion. Regius primarius; Linköpings SB. T. 156

[8] Riksarkivets ed. s. 262. — Emporagrius hade som pastor primarius i Stockholm haft dess kapitel i åtanke; Laurelius nämner ej därom i sina förslag.

[9] *Wilskman* I s. 233.

[10] Att konsistoriets ställning till Uppsala domkapitel redan då kändes som otillfredsställande, därom vittna förhandlingarna i kyrkolagskommittén 1655—1659, v. Engeströmska samlingen X: I: 57, Kungliga biblioteket. — Om Consistorii Holmensis' sträfvan att frigöra sig från subordinationen under Uppsalakapitlet, se Gyllenstiernas skrifvelse till K. Maj:t år 1700, Linköpings SB. T. 67.

D. Lagförslag.

En redogörelse för de äldre svenska kapitlens förvandling till lärarekapitel kräfver ej blott en undersökning af deras faktiska utgestaltning till 1687 utan äfven ett skärskådande af det lifliga kyrkolagstiftningsarbetet under 17:de århundradet, för så vidt det sysslade med frågan om kapitlens sammansättning. Här skedde nämligen det teoretiska förarbete, som under samverkan med de faktiskt gifna och genom praktisk erfarenhet rotade förhållandena skapade 1687 års förordning om rättegång i domkapitlen. Då den enskilda biskopliga lagstiftningen på detta område, upprättandet af »formæ consistorii», instruktioner o. d. för de olika stiften, emellertid ej kunnat med framgång utforskas utan i direkt samband med respektive stifts faktiska kapitelutveckling, har redan i det förgående denna del af lagstiftningsarbetet varit föremål för vår framställning. Här må då vara tillräckligt att gifva en kort öfversikt öfver dessa lagstiftningsförsök i deras kronologiska och sakliga sammanhang.

Sedan 1620-talets strider om consistorium generale såväl som *Botvidis* med fleres arbete på de svenska eröfringarnas kyrkliga organisation gifvit förarbetena till särskild lagstiftning för de svenska domkapitlen, uppsattes den första »forman» för svenskt domkapitel af *Rudbeckius*, sannolikt vid början af år 1628[1]. Kort efteråt undergick denna forma en omarbetning af *Paulinus*, i vissa afseenden pekande framåt men ock gifvande uppslaget till den strid om alla lektorernas säte i kapitlet eller den prästerliga och teologiska egenskapens ensamrätt, hvilken skulle prägla lagstiftningsarbetet ända fram till det definitiva afgörandet 1687. Paulinus fick ytterligare understryka den prästerliga egenskapens företrädesrätt i den forma, hvilken han 1637 utarbetade för ärkestiftet. Denna

[1] Här må anmärkas, att då i det föregående sid. 85 talats om den »forma consistorii», hvilken Rudbeckius 1627 i Estland uppsatte, naturligen ej åsyftats den tillfälliga anordning af domkapitel han där nödgades upprätta med de sex af honom tillsatta kontraktsprostarna (se den värdefulla framställningen af *Fr. Westling:* Biskop Johannes Rudbecks visitation i Estland 1627, i Handlingar rörande prästmötet i Hernösand 1890). Jämte denna tillfälliga anordning utarbetade han en ordning för konsistoriet, sådant det på bestående sätt borde inrättas, så snart görligt vore. Det är denna »forma consistorii», hvarom ofvan talats.

hans uppfattning accepterades slutligen af *de teologie professorerna* i deras motförslag till forma af 1641. Men i stället begynte här den ännu mera genomgripande kampen, om biskopen fortfarande skulle äga den hierarkiska maktställning i stiftstyrelsen, som Rudbeckii och Paulini formæ genom föreskriften om biskopens fyra röster faktiskt sökte bevara, eller om i stället skulle träda en kollegial stiftstyrelse under biskopens ledning men med full självständighet gent emot honom. Striden härom i Uppsala slutade med en kompromiss, Paulini forma af 1644, som ingen verklig lösning gaf. Denna sistnämnda forma blef emellertid den första allsidiga och därigenom grundläggande domkapitelsförordingen, på hvilken sedan lagstiftningsarbetet kunde bygga vidare. Ur sammansättningens synpunkt må framhäfvas, att den häfdade de tre gamla kapitelämbetena prost, poenitentiarie och dekan, och att den införde tre former af kapitlet, de ordinarie (de 4 teol. professorerna), de extra ordinarie, och adjungerade kyrkoherdar (som det annorstädes kallades consistorium majus). — Samma år, som denna forma antogs, framfördes Paulinus' åskådning i Strengnäs af *Johannes Matthiæ* i dennes Idea boni ordinis och i biskopsinstruktionen. Matthiæ utformade ej något stadgeförslag af Paulini utförlighet; hans betydelse är, att han införde »forma consistorii» som ett självständigt moment i den begynnande stora, till kyrklig enhetlighet öfver hela Sverige syftande kyrkolagstiftningen.

Både Paulinus och Matthiæ fingo sin närmaste efterföljare i *Laurelius*. Denne uppsatte 1649 en forma, som utgjorde en självständig utvidgning, omläggning och förbättring af Paulinus' blott för ärkestiftet afsedda forma; och Laurelius infogade denna forma i den andra revision af kyrkolagen, som han väl samma år på kungligt uppdrag vidtog. Därmed hade ett utförligt och självständigt stycke om domkapitlen kommit in i kyrkolagsrevideringarna och vek sedan ej bort. Men Laurelius införde därmed och den i Vesterås traditionella men mot Paulinus och Matthiæ stridande formen på kapitlet: stiftstadskyrkoherden och alla lektorerna (i Uppsala de teologie professorerna). I öfrigt upptog han den tregestaltade formen för kapitlet, liksom de särskilda kapitelämbetena. I fråga om biskopsmakten i stiftstyrelsen stod han nära Paulinus.

Som nyss nämndes begynner med Laurelius domkapitelförordningens historia som ett självständigt kapitel i de stora kyrkolagsförslagen. Men här möter ock en särskild svårighet. Kyrkolagsfrågans historia 1649—1686 är ännu oskrifven. Som ofvan

flerstädes i framställningen visats, hafva viktiga resultat på enskilda punkter sett dagen. Men ännu finnas många problem olösta såväl beträffande de Laurelius'ska och Emporagrius'ska förslagen som rörande kyrkolagsfrågans vidare öden fram till 1686. Af skäl, som ofvan sid. 101 angifvits, har jag ej haft anledning söka djupare intränga i dessa frågor, hvilkas lösning dessutom skulle kräfva ett särskildt arbete för sig af stor både omfattning och långvarighet. Men att före framkomsten af en välbehöflig och efterlängtad undersökning om denna tids kyrkolagshistoria söka teckna ett enskildt kyrkolagsmoments utveckling vore naturligen fåvitskt. Här må därföre utan anspråk på fullständighet endast det för tillfället jämförelsevis tillförlitliga framläggas beträffande domkapitlens sammansättning i kyrkolagsarbetet.

Den stora *kyrkolagskommitténs af 1650* förslag[1], där Matthiæ synes hafva varit den ledande kraften, kom ej fram till denna del af kyrkolagen. Att Matthiæ själf velat ägna ett särskildt kapitel åt konsistorierna synes af hans år 1653 tryckta »Register öfver de förnämsta stycken och kapitel, som höra till en fullkomlig kyrkoordning»[2]. Hans senare kyrkolagsförslag[3] blef dock endast ett fragment, som bl. a. ej behandlar domkapitlen. — Af vida större betydelse för vårt ämne blef *Laurelius' fortsatta kyrkolagsarbete*. Han bibehöll i sina nya reviderade förslag kapitlet om forma consistorii och utvidgade det måhända. Tredje revisionen känner jag ej till. Fjärde revisionen, som måhända förelåg 1654, har i sin innehållsförteckning nämnda kapitel, ehuru detta saknas i det mig tillgängliga defekta exemplaret[4]. Därför kan ej häller frågan besvaras, om Laurelius där ännu fasthåller vid alla lektorernas säte i kapitlet. Närmare behandlad blef denna liksom andra viktigare frågor vid den nya *kyrkolagskommitténs af 1656 ff.* öfverläggningar 1658 och 1659[5]. Laurelius var vid denna tid mestadels

[1] Riksarkivets ed. II: 1, s. 3 ff.

[2] Palmsköldska samlingen 103, 111, U. B. Kyrkoordningens andra dels andra kap. skulle handla om »Form eller sätt att hålla Synodos och Consistoria». Man märke sammanställningen.

[3] Matthiæs kyrkolagsförslag, v. Engeströmska samlingen K. B. — I detta förslag förekommer bl. a. det berömda kapitlet »Form eller sätt till att antaga barn uti Guds församling, när de första gången skola gå till Herrans nattvard», hvilket efter en annan handskrift finnes tryckt hos *A. W. Staaf:* Om Konfirmationens uppkomst och antagande i Sverige 1871, s. 128 ff.

[4] Se ofvan sid. 102.

[5] Kommitténs protokoll finnas i v. Engeströmska samlingen X: I 57, K. B. För kommitténs sammansättning och ställning till tidens stora kyrkliga spörsmål hänvisas till den ingående framställningen hos *Holm* a. a. I s. 350 ff.

frånvarande, hvadan ock kommitténs behandling af hans förslag till forma consistorii ej synes hafva varit synnerligen mild. Att denna punkt i kyrkolagsarbetet ansågs mycket viktig, synes redan däraf, att när förhandlingarna mot slutet af februari 1658 hunnit dit, ett uppehåll gjordes och ett särskildt yttrande infordrades af de teol. professorerna[1]. Den 4 mars togs därpå punkten upp till behandling, i närvaro af ärkebiskop Lenæus samt Stigzelius och Emporagrius. Till den 9 mars diskuterades under täta och långa sammanträden formans olika punkter, tyvärr utan att vi af protokollen kunna vinna klar kännedom om kommitterades ställning till frågan om kapitlens sammansättning. Så mycket framgår, att man höll fast vid delningen i ordinarie och extraordinarie assessorer, att de senare äfven här förklarades ej böra hafva suffragia som de ordinarie, att de gamla kapitelämbetena utan meningsskiljaktighet bibehöllos, men att man ej kunde komma till enighet om ett förslag, att biskopen skulle hafva »tre vota mot en adsessoris votum». Sålunda bröto sig de två motsatta principerna om den biskopliga stiftstyrelsen äfven i denna kommitté. Äfven förtjänar anmärkas, att ärkebiskopen uppläste delar af Ordinantia Saxonica, om hvilka som enligt denna sitta i konsistorierna, nämligen äfven personæ politicæ; och ärkebiskopen menade, att man däraf kunde taga, hvad som syntes till vårt förhållande tjänligt vara. Detta låter som en återklang från den tid, då Lenæus och de andra Uppsalaprofessorerna ville hafva en jurist i sitt kapitel; det visar ock, att det tyska inflytandet vid domkapitelsförordningens utbildning ännu var en faktor att räkna med. — Några dagar sedan man lämnat behandlingen af forma consistorii, den 15 mars, dök frågan upp, om Consistorium Stockholmense skulle sortera under Uppsala domkapitel eller ej; i denna fråga kom man ej till något beslut. — Den 6 juli 1639 hade den nu utvidgade kommittén vid generalläsningen åter kommit till domkapitlen; ånyo uppstod diskussion om hvilka som skulle vara ordinarie och extraordinarie, utan att protokollen meddela något om de deltagandes mening; blott omnämnes, att biskopen i Linköping med särskild ifver yrkade på, att Consistorium majus skulle i lag ordnas[2]. Be-

[1] Med frågan om konsistorierna sammanfördes frågan om consistorium generale, hvilken naturligen var vida mera brännande. Beträffande kommitterades ställning till denna, se *Holm* a. a.

[2] Beslut om Consistorium majus hade ju ock i Linköping fattats 1656; se ofvan sid. 126.

träffande kapitelämbetena uppstod vid detta sammanträde meningsskiljaktighet. Linköpingsbiskopen framställde, ej utan understöd i kommittén, den meningen, att samma person borde vara domprost och poenitentiarie; häremot opponerade sig dock bestämdt Stigzelius och Emporagrius, hvilka ansågo, att i kapitlen borde finnas en domprost och en poenitentiarie[1]. Vid sammanträdet den 9 juli, då man kommit till frågan om visitationer, uttalades att konsistorienotarien alltid skulle medfölja, och att viktigare saker under tiden i kapitlet fingo protokolleras af decanus. Sålunda synes, att lagkommittén räknade med alla tre kapitelämbetena. Slutligen må nämnas, att i samband med behandlingen af domkapitelsparagraferna föreslogs en minskning af lektorerna vid gymnasierna från 7 till 5; men detta förslag möttes med enstämmigt nej.

Kyrkolagskommitténs arbete ledde som bekant ej till, att ett bestämdt kommittéförslag framlades. Laurelius, som varit missbelåten med kommitténs behandling af hans till grund för förhandlingarna liggande revision (den fjärde?), utarbetade 1659 på egen hand, fast med ledning af de under kommittéarbetet framkomna synpunkterna, en ny revision af kyrkolagen, den femte eller sjätte i ordningen. Det var denna *Laurelii nya revision*, som af regeringen år 1663 officiellt infordrades och som anses föreligga i det af Riksarkivet i »Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686» utgifna Laurelius'ska lagförslaget[2]. Som redan förut angifvits, hade Laurelius här förmåtts i viss mån pruta på sin gamla ståndpunkt, i det han som assessorer vid gymnasiekapitlen upptog kyrkoherden, lectores theologiæ och några andra, i synnerhet de äldsta och skickligaste, bland hvilka ock Rector scholæ kan sättas i valet. Förordningen om extraordinarie är borttagen; blott bibehålles adjunktion af närboende vid viktigare frågor; dessa adjungerade hafva då »sitt rum ibland ordinarios assessores efter sin ålder, respekt och värde». Därtill kommer den förbemälda förordningen om »en bekvämlig politisch man af professorerna vid akademien men vid de andra domkyrkorna en af lectoribus» som kapitlets ombudsman vid rättegångar inför världslig domstol eller i konsisistoriet. De tre kapitelämbetena bibehållas, bundna vid de tre första kapitulares (kyrkoherde samt 2 och 3 teol. professorna vid

[1] Obs., att nu titeln domprost framträder i officiella förhandlingar som generell beteckning för en af kapitulares.

[2] Handskriften finnes i RA., acta ecclesiastica. — Ett stöd för, att denna verkligen är den 1663 inlämnade, anför *Posse* a. a. s. 253.

akademierna men 1 och 2 teol. lektorerna vid andra kapitel). Dock upptager Laurelius fortfarande icke titeln domprost för vice præces. Omröstning medgifves för vanliga fall, med lika vota för alla; biskopens företräde här inskränker sig till utslagsröst. Kapitlets makt har här sin vidaste utsträckning; den i forman i Vexiö kapitels »bötesbok» förefintliga föreskriften om, att kapitlet skall kalla alla lärare vid gymnasier och skolor, möter här (akademiers lärare saknas dock). Kapitlet om forma consistorii afslutas med ett stycke: »Huru consistorium ecclesiasticum skall hållas på riksdagar och andra allmänna prästmöten».

Mera öfverensstämmande med besluten i kyrkolagskommittén var det lagförslag, som Emporagrius samtidigt med Laurelius uppsatte, och som likaledes 1663 officiellt infordrades. *Emporagrius, kyrkoordningsförslag* förklarades af ärkebiskopen i ett bref af 3 okt. 1665 vara uttrycket för de kommitterades arbete[1]. Om detta lagförslag är identiskt med det af Riksarkivet i tryck utgifna, vågar jag ej här yttra mig om. Hvad som där kallas varianter, torde delvis vara olika lagförslag, måhända från olika tid och af skilda författare; kanske ock Emporagrius liksom Laurelius framlagdt mer än ett revideradt lagförslag[2]. Huru det än må vara

---

[1] *Posse* a. a. s. 131. Till samma slutsats angående det Emporagrius'ska förslagets förhållande till kommittéarbetet ha sedermera på andra grunder kommit *K. A. Appelberg:* Kyrkans rättsliga ställning i Sverige och Finland från reformationen till 1686, 1900, s. 151 och *Holm* I s. 362.

[2] Den af *O. v. Feilitzen* följda handskriften befinner sig i RA., acta ecclesiastica (osignerad). Som hufvudvariant har upptagits en kodex i Nordinska samlingen U. B. (nuvarande signum N 1888). På titelbladet till denna finnes antecknadt: »Synes vara skrifven af biskopen i Strengnäs Doctor Er. Emporagrius. Det exemplar häraf, som finnes i Uppsala Domkapitel, är revideradt af ärkebiskopen doct. Laur. Stigzelius, hvilkens hand finnes här och där i bräddarne något tillagdt». Feilitzen hade förgäfves efterforskat detta exemplar i Uppsala domkapitels arkiv. Där finnes emellertid ett kyrkolagsförslag, på hvars nu förkomna omslag stod antecknadt E. Emporagrius (signum I: V: 4). Men detta är blott ett oordnadt fragment och kan knappast vara det åsyftade. Däremot har jag i en kvartvolym med påskriften Kyrkolagsförslag i Vexiö Gymnasiebibliotek funnit ett med N. 1888 besläktadt kyrkolagsförslag, där i marginalen stundom anteckningar eller omnämnanden af Stigzelius och Emporagrius finnas. Med detta Vexiöexemplar sammanfaller åter nära ett kyrkolagsförslag, som i ett hvitt skinnband (folio) prydligt inskrifvits af kyrhoherden i Östra Eneby, Östergötland, Melchior Glatte och 1682 donerats till Linköpings bibliotek (signum T. 167 Linköpings SB). Jag kan ej underlåta att påpeka en punkt i detta sista förslag, som visar att det äger verkligt intresse, och som måhända kan blifva

med de »Emporagriska» förslagen eller varianterna, öfverensstämma de dock i fråga om domkapitlens sammansättuing (ej ingalunda eljes i affattningen af forma consistorii), hvadan vi här kunna nöja oss med att referera det tryckta förslagets bestämmelser. — För Uppsala domkapitel är ordningen äfven här gifven genom akademiens statuter. I de andra äldre kapitlen skulle assessorerna vara kyrkoherden vid domkyrkan, de två teologie lektorerna och två af de närmast boende landspråsterna. Stockholms stads kapitel var här ihågkommet på sätt som ofvan sid. 163 angifvits. Domprost, poenitentiarie och dekan införas, bundna vid de tre första assessorsplatserna; i Stockholmskapitlet skall en hofpredikant eller kyrkoherden i Klara vara vice præses, kyrkoherden i Jacob poenitentiarie, och pastorn i Klostret, som tillika är förste teol. lektor, dekan. Liksom i Laurelii sistnämnda förslag ställes äfven här särskild notarie utanför kapitlet. Den »politiska» mannen är här reducerad till den traditionelle prokuratorn, som visserligen skall vara edsvuren. Som naturligt är gifva de Emporagrius'ska förslagen assessorerna mera afgjord självständighet gent emot biskopen, liksom reservationsrätten till protokollet otvetydigt proklameras. För öfrigt tenderar här som i Laurelii förslag förordningen att få sin tyngdpunkt i ett vidlyftigt stycke: Om ordentlig rättegångs process i domkapitlet. — Slutligen kan anmärkas, att konsistorieförordningen i Emporagrii förslag i formellt afseende har ett betydligt företräde framför Laurelii genom mera fixerade och klara bestämmelser och bättre anordning af detaljerna.

Under de följande femton åren efter 1664 släpade sig frågan om kyrkolagens revision ytterligare fram utan att dö men ock utan

---

en ledtråd vid bestämmandet af dess ursprung. I det ovanligt vidlyftiga första kapitlet: »Om den rätta kristna läran», som är fullt själfständigt, ej alls sammanfallande med det tryckta förslaget eller N. 1888, upptages som symboliskt bindande böcker utom de tre symbola, augsburgiska bekännelsen och Uppsala mötes beslut äfven i viss mening »Lutheri Catechismus med hans egen uttydning», hvaremot intet nämnes om Liber Concordiæ. Detta förslag torde alltså hafva träffat den verkliga historiska situationen i Sverige före 1686 års kyrkolag; symboliska böcker voro blott de tre symbola, augustana och Uppsala mötes beslut, icke konkordieboken; men Luthers katekes hade därbredvid en faktisk och väl äfven på sätt och vis rättslig ställning som nära nog symbolisk. — För öfriga »Emporagrius'ska» handskrifter hänvisas till Feilitzens inledning. Utom ofvan och där nämnda finnes ytterligare ett visserligen ofullständigt förslag, med en Emporagrius'sk forma consistorii, i RA., acta ecclesiastica, signeradt »fragment till kyrkolag».

att leda till något resultat. Laurelius, som uppgifvit hoppet att tills vidare kunna få en för riket gemensam ny kyrkolag, gjorde det sammandrag *(Laurelii »Extract»)* af allt föregående arbete, hvarom ofvan sid. 105 talats, och lät det 1668 afskrifvas för sitt stift. Här hade han återgått till att häfda alla lektorernas säte i kapitlet, liksom han behöll vice præces utan domprosttitel, poenitentiarie och dekan; den juridiske bisittaren är inskränkt till en »clausidicus».[1] — I praktiken synes man eljes ofta nu hafva användt de båda förslagen från 1663.[2]

Sedan Karl XI slutat sina krig, kom det ny fart i kyrkolagsarbetet. Vid riksdagen 1682 ålades prästerskapet af konungen allvarligen att verkligen komma fram med ett förslag. Så skedde ock. ***Prästerskapets förslag till kyrkoordning af 1682***[3] är en samarbetning af både Laurelii och Emporagrii tidigare förslag, i sin allmänna kyrkliga åskådning mera lutande åt Laurelius' ståndpunkt och stundom tillspetsande densamma. I kapitlet om Consistorierna (Bok II, kap. VIII) har dock 1682 års förslag nära slutit sig till Emporagrius. Blott är medlemmarnas antal ytterligare reduceradt; de utgöras af kyrkoherden och de 2 teologie lektorerna; blott vid viktigare ärendens behandling taga en eller två af de närmast boende landsprostarna plats i kapitlet som ordinarie assessorer. I stället tillfogas en föreskrift, att biskopen när så behöfves, särskildt vid prästmöten, må tillkalla några präster som extraordinarii. Beträffande sammansättningen af Stockholms stads konsistorium har naturligen 1668 års kungl. förordning blifvit bestämmande.[4] Domprost, poenitentiarie och dekan bibehållas, bundna vid de tre första bisittarna; dock kan i alla kapitel dispenseras, så att andra än dessa få beklåda ämbetena. Eljes möta i det prästerliga förslagets af 1682 kapitel om Consistorio Ecclesiastico alla de anordningar, som vi förut funnit i Emporagrii tryckta förslag.[5]

---

[1] Se Bidraget s. 36.

[2] *Posse* s. 256.

[3] Acta ecclesiastica R. A.

[4] Här är ett af de bästa kriterierna för alla de varierande kyrkolagsförslagen, om de äro uppsatta före eller efter 1668.

[5] Kapitlet om Consistorio Ecclesiastico i 1682 års förslag betecknar den högst utvecklade och vidlyftigaste förordningen i formæ consistorii's historia, mot hvilken sedan 1687 års förordning betyder en väsentlig begränsning både i fråga om stadgans omfång och kapitlets makt. Det hade därför förtjänt att

Den uppfattning af kyrkoregementet, som hos envåldskonungen började mogna, stämde ej alls öfverens med prästerskapets förslag till kyrkoordning. I hvilken riktning Karl XI:s planer gingo, syntes redan däraf, att han 3 jan. 1684 öfverlämnade det prästerliga förslaget att granskas af en kommitté af blott lekmän, hufvudsakligen adelsmän.[1] Dessa utarbetade på grundval af prästerskapets förslag ett nytt utkast, som granskades af rådet. Så tillkom *Ridderskapets och Adelns project till kyrke-ordningen* af 14 sept. 1685.[2] Detta projekts ställning till föregående förslag i hufvudprinciperna tillhör ej oss att här teckna; den framskymtar dock äfven i projektets artikel XXIX: Om Dom Capitlet eller Consistorio Ecclesiastico. Denna sluter sig i det hela till prästerskapets förslag, alltså till den Emporagrius'ska formen. Bisittare i gymnasiekapitlen äro kyrkoherden, trenne lectores theologiæ och en eller två af de närmast boende pastorerna; dessutom eger biskopen adjunktionsrätt. De tre kapitelämbetena upptagas som förut; egendomligt är, att poenitentiarien, som är 1:e teol. lektorn, utrustas med makt att på egen hand uti en eller annan bisittares närvaro afgöra målen, hvarvid notarien1 för protokoll. Liksom i prästerskapets förslag finnes här en vidlyftig paragraf om kapitlets boksamling och arkiv och dess skötande. Omröstningsparagrafen har ytterligare vunnit i klarhet; referenten i målet afger först skriftligt votum, hvilket därefter granskas; så aflägger hvar efter annan sitt votum, och majoriteten fäller utslaget; om præses eller bisittare ej kunna samtycka till beslutet, äga de att »med sedighet och lämpa» införa sin misshälliga mening i protokollet. Och allt fort förekommer den från Laurelius' första forma härstammande förmaningen till assessorerna att ej missbruka sin makt gent emot biskopen utan särskildt i hans ålderdom vara fogliga och hjälpsamma. — Så långt visar ridderskapets forma ej någon ny tendens. Men i formans § 11 sticker denna fram; där inskränkes väsentligen kapitlets domsrätt. I samband därmed försvinner ock prokuratorn ur förslaget, och af tjänstemännen står blott notarien kvar med sin amanuens.

---

tryckas i Bidraget; men då till min kännedom kommit, att en annan forskare är sysselsatt med utgifvandet af lagförslaget i dess helhet, är naturligen ett separattryck af konsistoriekapitlet onödigt.

[1] *Posse* s. 256.

[2] Spegelska manuskriptsamlingen, Uppsala DA. I : IV : 2. En modern afskrift finnes i R. A.

Lika viktigt är, att i § 45 intages, att besvärsmålen gå från konsistorierna till hofrätten. Den långvariga sträfvan i kyrkolagsförslag och praxis att af Consistorium regni skapa en högsta kyrklig domstol får härmed dödsstöten[1], på samma gång som kyrkans sedan ett århundrade gällande och visserligen länge af behofvet påkallade makt på den verldsliga rättens område börjar afvisas.

Trots detta tillfredsställde ej ridderskapets förslag Karl XI; en ny omarbetning skedde genom Erik Lindskjöld, hvarpå konungen 3 sept. 1686 af egen maktfullkomlighet stadfäste den nya kyrkolagen. Men i denna lag var ej intaget något kapitel om konsistorierna. En anledning härtill torde hafva varit svårigheten att hinna så hastigt som konungen önskade utarbeta den nya form för rättegång i kapitlen, som nödvändiggjordes genom de nya kyrkorättsliga principerna. För öfrigt hade rådet uttalat och 1686 års kyrkolag i det hela efterföljt principen att följa den gamla kyrkoordningen och ej i själfva lagen intaga de nya ämnen, som under århundradets lopp inkommit i kyrkolagsförslagen. För konsistoriernas vidkommande stöddes denna anordning ock af de tyska förebilderna, som hade särskild kyrkoordning och särskild forma consistorii. Att emellertid Karl samtidigt med lagens slutliga fixering ock hade sitt intresse riktadt på domkapitelsformen, synes af ett på tyska affattadt förslag till kyrkolag, som i fragment finnes i riksarkivet[2] och som bl. a. innehåller »Verordnung wie es mit den Processen by den Capitteln soll gehalten» etc., undertecknad af Karl samma dag, som kyrklagen stadfästes. I detta fragment möta vi den ståndpunkt, som skulle bekräftas genom *Förordning om rättegång i domkapitlen den 11 febr. 1687.* Så ihärdigt de ledande männen ända fram till adelns förslag 1685 kämpat för kapitlets teologiska och prästerliga karaktär, lika afgjordt slöt sig Karl XI till den form, som organiskt framvuxit och under den gångna tiden genom sitt framgångsrika arbete slagit djupa rötter i den svenska kyrkans lif. Alla de gamla kapitlens (utom Stockholms) egenskap af lärarekapitel fick sin slutgiltiga sanktion, med domprostämbetet bundet vid stiftstadens kyrkoherde, med poenitentia-

[1] Karl XI afskydde till och med termen »Consistorium regni», hvilken han genom ett bref af 30 dec. 1686 till alla biskopar och konsistorier förbjöd. Brefvet finnes i Nordinska samlingen 1912, U. B.

[2] Acta ecclesiastica, samma volym, »fragmet», som ofvan i samband med de Emporagrius'ska förslagen omtalats.

rieämbetet afskaffadt men dekanämbetet bibehållet, och med särskild utanför kapitlet stående edsvuren konsistorienotarie. Denna kapitlens sammansättning har sedan dess ej undergått några principiella förändringar. Hvad Johannes Rudbeckius i Västerås härutinnan först utförde, blef ett verk för århundraden.

Att observera vid användandet af efterföljande »Bidrag».

Botvidis forma är i det föregående behandlad å sid. 59 f. — Bidraget sid. 3 rad 2 läs Preussen i st. för Ostpreussen.

Rudbeckii forma är behandlad å sid. 81 ff. samt sid. 164 not. 1.

Paulini forma för Strengnäs stift är behandlad å sid. 116 ff.

Paulini forma för ärkestiftet är behandlad å sid. 153 ff. I samband med denna bör observeras de teologie professorernas forma 1641, behandlad å sid. 151 ff.

Laurelii forma 1649 är behandlad å sid. 99 ff. Bidraget s. 23 rad 3 står som signum I : IV : 1, läs I : IV : 2. Sid. 27 rad 1 står församblingen, läs hörsamblingen.

Laurelii »Extract» är omnämndt sid. 105 och 171. Det nya signum på exemplaret i U. B. är N. 1890.

BIDRAG TILL SVENSKA KYRKOLAGSTIFTNINGENS HISTORIA I 17:DE ÅRHUNDRADET.

När med Gustaf Adolfs regering den svenska lutherska kyrkans stora organisationstid begynnte, kunde hvarken 1571 års allt jämt gällande kyrkoordning eller de i praktiken oftast använda om ock ej officiellt stadfästade kyrkolagsförslagen från 1608 och 1619 (enligt vanliga beteckningen) tillfredsställa nydaningens kraf. Ett flertal biskopar kompletterade ock kyrkolagen genom att för sina stift med eller utan prestsynoders medverkan utgifva *constitutiones ecclesiasticæ*, afsedda att fylla de närmast liggande behofven i fråga om kyrkolag. Ett icke ringa antal sådana kyrkostadgar för de olika stiften äro kända och tryckta. I dessa finnas emellertid inga föreskrifter om domkapitlen och deras verksamhet, om man undantager ett kort kapitel i J. Rudbeckii kyrkostadgar. Mellan 1619 års lagförslag, som saknar särskild föreskrift om domkapitlens verksamhet, och Rudbeckii enkla stadga å ena sidan samt å andra sidan de utförliga kapitel om konsistorierna, som med de stora kyrkolagsförslagens framträdande på 1650-talet genast möta, har hittills förbindelseled saknats. Af enstaka notiser har man kunnat sluta, att biskoparna bredvid sina »constitutiones ecclesiasticæ» utfärdade särskilda *formæ consistorii* för sina domkapitel; men dessa »formæ» synas ej ha varit kända eller i tryck utgifna (*H. Lundström* har dock i Laurentius Paulinus Gothus II s. 128 användt Paulini utkast till forma för Strengnäs stift). Under förestående undersökning till domkapitlens historia i Sverige har jag emellertid påträffat några; då de tillsammans gifva en god bild af det kyrkliga lagstiftningsarbetets utveckling på denna punkt fram till de stora kyrkolagsförslagens tid och sålunda äfven väsentligen visa framväxandet af den form, som genom 1687 års förordning om rättegång i domkapitlen skulle blifva en hörnsten i vår kyrkoordning än i dag, har jag trott det vara motiveradt att göra dem i tryck mera lättillgängliga. Som inledning har vidfogats en hittills veterligen okänd forma consistorii för den svenska eröfringen i Preussen, måhända den första »forma»,

som uppsatts af en svensk, och ett bevis för, huru framkomsten af de svenska domkapitelsordningarna väsentligen påskyndades och påverkades genom Sveriges närmare beröring med det protestantiska Tyskland och dess kyrkoskick. Äfven medtages kapitlet om forma consistorii i den sammandragna kyrkoordning, som O. Laurelius 1668 lät framlägga för Vesterås stift, och hvaraf flerestädes handskrifter påträffas (*H. Lundström* har först klargjort, huru med detta »extract» förhåller sig, i Bidrag till konfirmationens historia i Sverige, i festskriften till domprosten C. A. Torén 1903. Öfverhufvud ha de undersökningar till kyrkolagstiftningens historia under 17:de årh., hvilka af professor Lundström på skilda ställen framlagts, för mig väsentligen underlättat forskningen om formæ consistorii historia).

Vid användningen af skiljetecken ha moderna grundsatser följts. Förkortningar hafva i allmänhet upplösts. Beträffande bokstäfverna särskildt ij och y samt a och e, har ett säkert bestämmande stundom varit omöjligt.

För de här tryckta dokumentens tillkomst, historiska betydelse o. s. v. hänvisas till förestående undersökning.

Hj. Holmquist.

Johannes Botvidis Forma consistorii, 1627
för de svenska eröfringarna i Ostpreusen.

Afskrift i T. 48, Linköpings stiftsbibliotek. Afskrifvaren inleder afskriften med följande anteckning: Brevis Consistorij Ecclesiastici E. F. Delineatio I. B. 1627 Dir Saviæ. Hoc Scriptum est D. *Johannis Botvidi Regii* tunc temp. Concionatorij Primarii, ut Stylus, ex aliis ejus scriptis mihi satis notus, manifeste indicat.

CAPITA.

1) De Necessitate C. 2) De Numero Consistorialium. 3) De Nominatione et Introductione. 4) De Omnium Officio et Qualitatibus. 5) De Ministris Consistorii. 6) De Causis Consist. Subjectis. 7) De Tempore et Loco. 8) De Processu. 9) De Citationibus. 10) De Contumacia. 11) De Appellatione. 12) De Poenis consistorialibus. 13) De Executione. 14) De Jurisdictione. 15) De Fisco et Sigillo.

Brevis Consistorii Ecclesiastici E. F. Delineatio.

De Necessitate.

1. Tanta est Disciplinæ Ecclesiasticæ Necessitas, ut sine ea neque Doctrina et Cæremoniæ in Ecclesia neqve etiam Honestas in communi Societate incorrupta conservari possit.

2. Per Disciplinam Ecclesiasticam intelligimus quidem Paroeciarum et Scholarum Visitationes: Præcipue verô Caussarum Consistorialium Examina et Poenas, quibus tota Societas qvasi frænis continetur et coercetur.

De Numero Consistorialium.

3. Hasce Causas examinabit Consistorium legitime informatum, in quo Superintendens erit Præses, Primarius aliquis Theologus Poenitentiarius, et Iure Peritus Decanus vel Secretarius. Illis adjungendi sunt duo insignes Theologi, ex quibus alter Notarius erit.

4. Omnes quinque Collegium absolvent: neque cuisquam liberum erit, vel per se, vel cum alio, cæteris insciis aut nolentibus quidquam statuere.

De Nominatione et Introductione.

5. Consistoriales nominabit Supremus Magistratus, per suos Episcopos, veræ Lutheranæ Religioni addictos: neque unquam in hanc Societatem, vel Hæreticus, vel Schismaticus, vel etiam Flagitiosus, sub quacunque specie introibit.

6. Hi usitata Iuramenti formula (: quæ in variis constitutionibus, omnibus est obvia :) planum facient, se sine personarum respectu, sine amore, sine odio cujusquam syncerè judicaturos.

7. Post modum Consistorii Subsellja occupabunt, in directum fere posita: Præside loco primo, Theologis duobos à dextrâ, Decano et Notario à sinistra sedentibus,

De Eorum Officio et Qualitatibus.

8. Præses, director futurus, Collegas vocabit, Causas proponet et votis collectis Sententiam pronunciabit.

9. Poenitentiarius contumacīam insolentiam Magistratui significabit, pœnas exiget et pœnitentes absolvet.

10. Decanus causas omnes et Libellos Supplices excipiet et in Consistorium deferet. Cistellam et Sigillum asservabit; literas et Sententiam propositione, rationibus et conclusione constantem componet.

11. Notarius Actiones et Sententiam annotabit atque Annales conficiet. Itaque et ei et infimo Theologo, qvi propter rei certitudinem pariter lites excipiet, mensæ mediocriter exornatæ apponendæ sunt.

12. Omnes dicta hora, nisi multari malint, præsentes erunt Concordiam et unitatem, sine qua ne umbra quidem sunt Consistorialium, inter se omni Tempore alent. Ecclesiarum et Scholarum Salutem toto nisu promovebunt.

13. Itaque docti erunt, pii et iusti, omnem Speciem mali exanimo fugientes, sicut Sacra pagina docet Exod. 18. 21, Deut. 16. 19., 2. Chron. 19. 6., Syr. 20. 31.

De Ministris Consistorii.

14. Ad Actiones facilius citiusque explicandas, reqviruntur *Cursor*, *Tabellarius* et *Procuratores.*

15. Cursor Præsidem et Decanum cujus libet diej horâ 12.mâ conveniet. Consistoriales ut et aliquando litigantes, si tardius venerint, compellabit.

16. Tabellarius Citationes et Responsa explicabit.

17. Procuratores locum non habebunt, nisi forte Actores vel propter Infirmitatem adesse vel etiam vitium linguæ causam agere nequeunt. In istis Casibus admitti possunt, *Si viri Integræ famæ*, non rabulæ fuerint.

18. Hi quoque Juramenta in Constitutionibus usitata deponent, et cum ab officio aliena fecerint, pro meritis castigabuntur.

De Causis Consistorio Subjectis.

19. Huc referri debent: I. Opiniones hæreticæ, schismaticæ et quidquid contra Sanam doctrinam, usitatas Cæremonias ac communem Docendi modum fuerit excitatum.

20. II. Scandala contra priorem et posteriorem tabulam., v. gr. Idololatria, Blasphemiæ, Incantationes, Superstitiones, Homicidia, Adulteria, Ebrietates, Furta, Rapina, Aleæ, Falsum Testimonium; Sed ratione disciplinæ Ecclesiasticæ, non poenæ Politicæ.

21. III. Causæ Matrimoniales, Proprietates Ecclesiarum, Scholarum ac Nosocomiorum, et quidquid ad regimen Ecclesiæ spectat

22. IV. Vocationes, Translationes, Dimissiones, Suspensiones, Degradationes Docentium, Inspectio quoque Scholarum et Typographiarum.

23. V. Proba gravissimarum Consultationum, an verbo Dej et Rectæ rationi sint conformes.

24. VI. Examen Casuum Conscientiam gravantium in communi vita et in Judiciis publicis ita intricatorum, ut quid facto opus Sit, quisque pervidere non possit.

De Loco et Tempore.

25. Locus erit Sacrarium Templi magni. Dies, feria Septimanæ tertia, a Duodecima, si res postulaverit, in Sextam.

26. Hinc exipiuntur festa, ut et tempus Messis.

De Processu.

27. Causæ leviores domj, vel per Amicos, Pastorem et Magistratum Loci, vel etiam Superintendentem in Visitatione componi possunt; sed tamen in peculiares debent referri Annales ac in Consistorio asservari.

28. Si Compositio domestica non admittitur, in foro competenti per eos, quorum interest (sicut casus graviores), significabuntur.

29. Consistoriales in nonnullis Actionibus honorabilem aliquem ex ordine Senatorio Virum et honoris et testificationis gratia invitabunt, qvi ad dextram Consistorii honorifice collocabitur.

30. Deinde Litigantibus amicam offerent reconciliationem: Cuj si locus esse nequit Justum dexcernent.

31. Actoribus Spacium dabitur accusandi et defendendi; Judicibus disquirendi; et vota colligendi. Nihil temere, nihil timide a quoquam dicendum aut statuendum.

32. Bini atque bini Consistoriales, inter disquirendum obambulabunt; ita veritatem in profundo latentem felicius exquirent. et Sanitati pariter dabunt operam.

33. Omnibus abstinendum est à rixis contentionibus et cyclopicis vociferationibus, ne res in Sanis clamoribus velut agyrtæ confundant et perturbent.

34. Absens nemo causam aget; sed vel ipse, vel in necessitate Procurator.

35. Causæ graves gravem requirunt deliberationem, conveniens temporis Spacium, Magistratus (v. g. in dispensationibus) et aliquando Synodj declarationem. Quæ omnia prudentes ex praxi facilius quam infinitis regulis animadvertent. Solus et Artificem qui facit usus erit.

De Citationibus.

36. Citationes ad partes adversas expediet Decanus peremptorie, Præside conscio et reliquis ubi opus fuerit. Causam literis inseret eo nomine, ut Accusatj paratiores adsint. Terminus pro locorum distantiâ constituendus est.

37. Quod si Citati p.p. ægritudinem aut nuptias adesse nequeunt, dilationem impetrare annitentur, idque mature, nisi poenam incurrere malit.

De Contumacia.

38. Quoniam contumaces non solum partem adversam gravant sed etiam Dignitatem Consistorii convellunt et conseqventer Magistratui resistunt, ad debitas sunt trahendi poenas.

39. Contumacia est Citationes spernere, contumeliose respondere, non comparere, interdum partem adversam, interd. Consistoriales carpere, interdum ex concessu sine venia exilire, interdum statum pervertere, aliena jnvolvere et juramentum, cum requiritur, subdole detrectare. Tum partes ambæ, vel altera pro meritis, secundum Constitutiones excipiendæ erunt.

De Apellatione.

40. Appellatio omnis non permittitur; Sed ea solum, quæ honesto nititur fundamine, v. g. qvando pars altera sentit se in judicio contra causæ bonitatem gravari. Illa ante octiduum ad Ma-

gistratum expediri debet. Nova Documenta novam pariunt actionem. Apellatio frivola Multâ aut Carcere digna est.

De Poenis Consistorialibus.

41. Poenæ in Consistoriis usitatæ sunt multa pecuniaria, eaque ad summum quingentorum thalerorum. Carcer sed Ecclesiasticus. Exilium ad Magistratus arbitrium. Depositio Docentis ab Officio. Separatio Infidelium Conjugum. Excommunicatio post gradus admonitionum, et ejus modi.

42. In omnibus hisce cautè mercandum est, in excommunicatione cautissime; Gravior enim res est, quam ut cujuslibet arbitratus tuto relinqui possit.

De Executione.

43. Hanc Constitutionem Christianæ Societati utilem, jmo simpliciter necessariam esse, omnes rectè sentientes fatebuntur. Sed si authoritate caruerit et executione, totum Ecclesiæ regimen solum modo deridendum exponit.

44. Itaque æquum est, ut primo publico Programmate Regio onmes admonitj (cujus cunque sint status et eminentiæ), huic ordinationi se subjiciant et debitum Obsequium præstent, nisi crimen Læsæ Majestatis committere velint.

45. Deinde ut refractarii, qui ordinem hunc tectè vel apertè calumniantur, et Condemnatj, qui poenas impositas post alteram admonitionem superciliose spernunt, ad severa rapiantur Supplicia; ita reliqvi timorem concipient et filios Dei stulta defectione fatigare cessabunt.

De Jurisdictione.

46. Omnes S. R. M:e. Subjecti: Nobiles, Sacerdotes, Milites, Rustici, Pauperes, causarum Suarum Consistorialium explicationem hinc expectabunt.

47. Contra venientes, rebelles declarabuntur.

De Fisco et Sigillo.

48. Fisci pars decima cedet pauperibus; reliquæ Consistorialibus.

49. Sigillum erit Candelabrum Tabernaculi.

50. Reliqua (ut Habitatio et Salarium), studio brevitatis omissa et ad hoc forum spectantia, prolixius habentur in Constitutionibus Ecclesiæ Prutenicæ: de Cæremoniis, Electione Episcoporum et Consistorio.

D. L. I. A. A.

Johannes Rudbeckii Forma consistorii,

sannolikt 1627—1628.

Är intagen som kap. XVIII af Kyrkio Stadgar för Vesterås stift, i tryck utgifna af *H. Lundström:* Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen II: 1, Uppsala 1900. Utom de där angifna handskrifterna till kyrkostadgarna har jag funnit en i Vexiö gymnasiebibliotek Qv. 25 ecclesiast. handlingar. Bredvid de svenska handskrifternas form finnes en annan efter allt att döma själfständig form i en handskrift i Helsingfors svensk-finska församlings kyrkoarkiv, hvilken synes ha användts i det Narvska stiftet (månne den ursprungligen af Rudbeckius för Estland uppsatta?). Professor *Jaakko Gummerus,* hvilken på begäran välvilligt lemnat upplysningar om denna urkund, har och meddelat de olikheter i kapitlet om forma consistorii mellan den af Lundström tryckta texten och den finska, hvilka ej äro af enbart ortografisk art. De följa här:

Mscr = den handskrifna kyrkoordningen.
L = den af Lundström tryckta texten.
Siffrorna beteckna paragrafer och rader hos L.

Cap. XVIII.

1, 3 *L.* the andra tilhopa, *mscr.* tilhopa the andra.
7, 2 *L.* tillijka, *mscr.* thesslikes.
8, 2 *L.* capitels, *mscr.* capitelet.
9, 2 *L.* falla nogon parten bij, *mscr.* nogon parten büfalla.
10, 2 *L.* han, *mscr.* then.
14, 1 *L.* alle *saknas i mscr.* *L.* den *saknas i mscr.*
14, 2 *L.* sententien, *mscr.* sententiam (!)
15, 4 *L.* skal hollas, *mscr.* kan hollas.
16, 2 *L.* then, *mscr.* thens.
19, 2 *L.* förelagd, *mscr.* försagd.
19, 3 *L.* annan gången, *mscr.* annan gångh.
19, 4 *L.* icke tå, *mscr.* icke än tå.
20, 1 *L.* i, *mscr.* uthi.
Eden, 1, *L.* gåfvor eller skencker, *mscr.* gåfvor och skencker.
3, 4 *L.* jagh effter, *mscr.* jagh giärna effter.
4, 3 *L.* tilgiörandes, *mscr.* giörandes.

Laurentius Paulinus Gothus' Forma consistorii
för Strengnäs stift.

Originalutkast i osign. Qvartvolym, innehållande bl. a. 1608 års kyrkolagsförslag, v. Engeströmska samlingen Kungl. Biblioteket Stockholm. Utgör en bearbetning af Rudbeckii forma.

De Consistoriis Ecclesiasticis qvædam observationes.

1. Till consistorium hörer först *Episcopus* eller *Superintendens* såsom capituli præses eller förman. Honom bör kalla the andra tillhopa, förhöra sakerna och medh the andras rådh och betenkiande sedhan besluta.

2. Ther nest *Præpositus* eller (: om han icke är :) *Pastor ecclesiæ cathedralis*. Han skal wara vthi biskopens stadh, när episcopus sielff icke är tillstädhes.

3. *Pœnitentiarius* skal först vptagha the saker, som höra vnder pœnitentiam publicam, them föra till consistorium och effter consistorij sententz them afskedha.

4. *Decanus* eller *consistorii secretarius* skal grant vpschrifwa alle saker, som förhandlas i consistorio, huru the warda angifne och hwadh sentens ther på faller.

Han skal och hålla ett klart register på thet, som consistorio tilhörer och hwadh nogon blifwer consistorio, domkyrkian eller them fattighom skyldigh, thet han och genom läghenhet vpfordra skal.

Han skal schrifwa bref, zedlar och annat, hwad honom af episcopo eller consistorio communi nomine befalles.

5. The andra *Assessores* hafwa intet serdeles embete i capitelet, vthan at the tillijka medh the andre gifwa sitt betenkiande om the saker, som förefalla.

6. *Cursores* skola hafwa nycklarna till capitelet och prubban, läsa vpp och igen, stemma till capitelet the, som effter præsidis befallning stemmas skola, gåå och ferdas capitelsåhrender för skäligh löön.

7. När någhon twistigh saak någhra emillan kommer för consistorium, må ingen af assessoribus falla någhon parten bij, såsom en actor eller patronus. Om någhon thet gör, skal han ingen röst hafwa, tå sententien skal säijas.

8. Then, som tagher skenker till at befordra någhon sak, han skal gifwa them igen och böta trefalt så myckit till consistorium.

1. När en sak är i consistorio wäll ransakadt och förhörd, skal efter præsidis befallning hwar fritt säija sin mening ther om, begynnandes på the ytersta.

2. Komma the icke alle öfwerens, skal then sententian gella, som större och förmere delen bijfaller, så att episcopi röst skal reknas för fyra; officiariorum hwars för twå, och the andras hwar för en.

3. Thet, som i consistorio warder beslutit, skal ingen privatim sädhan ryggia eller till intet göra. Vttan skal någhon lindring eller förändring ther på ske, måste thet åter ske i consistorio.

7[1]). Capitels signete skal ingen besegla någhot medh, vthan thet, som af större deelen i capitelet är beslutit; eij heller någhra privatz saker; then, som thet gör, han ware capitels doom och högt straff therföre vndergifwin.

8. Then, som vthförer capitels rådhslagh och handlingar, som borde hållas heemligha, han straffas, effter som ärendet är, och han af the andre assessoribus kan dömder warda.

11. Warder någhon prestman i stichtet stemder till consistorium och icke kommer till förelagd dagh, han böte förste gången 2 daler, annan gången 3 daler. Blifwer han oftare citeradt för samma sak och icke tå kommer, warde af medh sitt embete på någhon tidh.

12. Om någhon tycker, att honom icke sker rett uthi capitelet, han må appellera till synodum och blifwe tå saken thes höghre wäghen, om han och dömes aff synodo hafwa orett.

(Härpå följer en afskrift af

K. Gustaff Adolphs Stadgar om straff och Execution.)

Thenne eedh skal förestellas then, som i consistorium för en capitelz person skall antaghen warda.

Jagh N. N. loffwar och förplichtar migh,

1, at iagh vthi alla sakers förhörande, öfwerwäghande och beslutande altidh will ansee thet, som kan lenda Gudhi till Ehra,

---

[1]) Räknefel.

hans försambling och thet gemena besta till befordring och hwarken för wenskap, skyllskap eller swågherskap, myckit mindre för gåfwor eller skencker någhon tidh rådha eller samtyckia thet, som jagh kan merkia wara emot rettwijsan eller gemena bästa. Jaa, icke heller någhon skenk eller gåfwa tagha till att förfordra eller förhindra någhon saak:

2. Till thet andra, att jagh altijdh gerna wil lydha hwad, som i consistorio af förmeere deelen beslutit warder, medh mindre jagh strax medh noghre wichtighe skäl vppenbarligha ther emoot protesterar.

3. Till thet tridie, at iagh will beflijta migh om wenskap, samdrächt och enighet medh andra mijna medhbrödher i consistorio; och ther någhot missförstånd migh och någhon emellan kunde komma, will jag gerna effter præsidis och the andras doom och förmaning migh retta låta.

4. Till thet fierde, att jagh will hvad som communi consensu bliffver in consistorio beslutidt, effter yttersta förmågha wara redoboghen til afirmera (?).

5. Till thet fempte, at jagh inthet af thet, som i consistorio giörs eller handlas, som böör wara hemlighit, widh straf tilgiörandes, wil nogon vppenbara eller medhdeela såsom ock icke heller ther som likare aff någrom talas eller framföres, til thet wersta vthydha eller efftertenckia. Så sant migh Gudh hielpe.

Thenna eedh skal föreställas den, som blifwer secretarius consistorii, tå honom capitels protocoll och signet öffwerantwardas.

Jagh N. N. lofwar och tillsägher thetta wyrdighe consistorio, att jagh i thenna bok will flitigt och trolighen anteckna hwadh, som af episcopo och capitularibus publice bliffwer handladt och beslutit och protocollen trolighen förwara; att jagh icke någhot annat i consistorii nampn will schrifwa, myckit mindre medh consistorii secret försegla och bekreffta, än thet som i consistorio är handladt, beslutit och sädhan af episcopo sielf öfwerläsit och vnderschrifwitt. Så sant migh Gudh hielpe.

Ärkebiskop Laurentius Paulinus Gothus' Forma consistorii för ärkestiftet.

Afskrift i T. 48 Linköpings stiftbibliotek. Intet angifvande af författare eller tid finnes; men af inre grunder kan denna forma så bestämmas, som här skett.

Forma

Consistorii Ecclesiastici cathedralis.

Consistorium Ecclesiasticum eller domcapitlet hafwer alltijdh warit vprättat ok wiid macht hollit så wäll i gambla som Nyia Testamentz församblingh, på thet allehanda spörsmåhl ok splijth, som infalla uti Religionen ok Gudztiensten i Kyrkioregeringen och disciplinen; Såsom ok huad feel ok bräkkeligheeter sig tilldraga kunna på Christendomsens vegnar vthij een saak eller annan, skola ther sammastädes såsom vtj een andelig Senatu ok Rådkammar vtaf Gudfruchtige, vti skrifftene wäll förfahrne, vprichtige godhe män effter skrifftenes grundh ok Kyrkeordinantzien sampt andre loflige Statuter vtij gudzfruchtan warda förhördhe ransakade, öfwerwägadhe och afdömbdhe. *Så på thet alltingh ther vthinnan må skikkeligen ok wäll tillgå,* är af nödhenne, att een rättmätig ordningh eller wissa Leges måtte författas om Consistorij Personer, theras Embetes plicht, åthskillige åhrender, Ransakningar ok annat sådhant, ther vthaf huar och een kan hafua någon rättelsse eller handlingh vthij alla saker, effter som vti fölliande Capitell korteligen warder föreståldt ok förklarat.

Thet Första Capitel

Om

Consistorij Nödtorfftige Personer.

Kyrkieordinantzien förmäler om Siu Perssoner, som behöfwes wiidh domkyrkian, N. Biskopen, Biskopens Official eller Probst, Kyrkioherden, Skolemästaren, Lector Theologie, Pænitentarius ok Sysslomannen.

Män effter Upsala domkyrkjes och ther bestälte Academiæ Stat äro vtij Consistorio förordnade thesse Treggehanda slags Personer, såsom äro:

Först Præses eller Director, then som alla Consistorij saaker försichteligen modererer och vthförer;

Thernäst Adsessores Tweggeslagz: 1. Ordinarij, som effter Academiæ Constitutiones äre the fyra S S^tæ^ Theologiæ Professores.

2. Extraordinarij, the som effter Præsidis och Adsessorum ordinariorum Betänckiandhe warda kallade them till hielp ok bijståndh, ther så behöfwes: *Thesse* tages vtaf Ministri Verbi, anthen the äro Professores Philosophiæ eller Adjunctè Theologiæ eller några af Stadz Predikanterne. Ther ok kan hända, att några högwichtige saker förefalla, besynnerliga the som Presterskapet i gemeen angåå, så kunne några beskedelige Män af Stichtet inkallas, särdeles them närmest booendes äre, som theras betänkiande om förefallande ährender meddeela kann.

Till thet Trijdie, behöfwes Notarius, then som alla ährender tager i granna acht, them noga anteknar ok hafuer vthij trogen förwahring.

Thet II Capitel

Om

Præsidis eenskilte Beställningar.

Præses Consistorij är Archiepiscopus eller Episcopus, hwilken ratione officii tillhörer:

1. låta sammankalla Adsessores till Consistorium, så ok Citera andra som fierran äro ok wederbör, att the i rättan tijd komma tillstädhes.

2. Alla Consistorij Handlingar ordenteligen dirigera ok theras angifne werff ährender Adsessoribus omständeligen föredraga.

3. Thervppå huars ok eens Meening ok betänkiande ordine vpfordra, them sielf granneligen betrachta, ok huad skäligast ther vthaf kan wara till att döma ok Sententiera, på thet nogaste Ponderera ok öfwerwäga.

Thett III Capitel.

Om

Adsessorum Ordinariorum förnämblighe Eembete.

Alle Adsessores igemeen böre sigh effter Gudz ordh ok således förhålla såsom Consiliarij, Fratres et Collegæ Præsidis; hwilkom han vtj allehanda förefallandhe beswäär alltijdh må finna trogne Rådh ok Adsistens. Ok thet så mykket görligare, som the allesamnmans thenna eenehanda Scopum sig alldeles hafwa föresätt, som är: Gloria Dei et Salus Ecclesiæ Suprema Lex esto!

Ther näst ok in Specie, skall vtaf Adsessoribus ordinarijs, Primarius särdeles hafua thetta Embetet, att han är Archi-Præpositus eller Archiepiscopi Vicarius, then som vti hans frånwarelsse bekläder Archiepiscopi ställe och alla the saker, som honom wederbör, flijteligen beställer och uthrättar.

Secundus Theologus blifwer Pænitentiarius publicus, hwilkens Embete schall wara: 1. Att han vptager alla the saker, som höra vnder Poenitentiam publicam, och the som gemeene äro, effter wahnligit sätt för sigh sielf eller de Consilio unius alteriusvè ex Consistorialibus resolverer och afskedar, doch så, att the uthi Protocollen in fördhe ahnteknadhe warda. 2. The beswärligare Casus angifuer han for Archiepiscopo eller (ther så behöfwes) för Consistorio, drifwer på theras Decision, och ther then fallin är, gifwer ther vppå änteligh Swar ok afskeedh.

Theologus Tertius skall wara Decanus och ikke allenast öfwersee Consistorii acta, Resolutioner, Breef ok Missiver, som vtij wichtige saker vtaf Notario, effter Præsidis Befallningh, Conciperes och ställas: Vthan ok föra them vtij skikkeligh ordningh såsom ok emendera, huadh som ther vthij anthen quo ad res eller Phrases kan behöfwas.

Qvartus Theologus blifuer Actuarius Consistorij, och är thetta hans Embete: 1. Att han infordrar, öfwerseer och Registrerar the Acta Visitatoria, som Præpositi rurales effter höga öfwerhetennes Instruction plichtige äro, Huar för sin Classe, åhrligen in lefwerera utj Consistorio. 2. The saker, som af nödenne äro till att vthrätta, nomine Consistorij låta sig wara befalt och them godhwilleligen beställa och vthrätta.

Thet IV Capitel.

Om

Adsessorum Extraordinariorum Beställningar.

Oansedt Adsessores Extraordinarij ikke hafwa directum jus Suffragiorum vtj Consistorio; lijkwäll moste them wara anläget, the saker som förefalla, tillijka med Ordinarijs Adsessoribus wäll öfwerwäga och, när så behöfwes, påminna om thet the bättre weetskap kunna hafwa, såsom ok theras betänkiandhe beskeedeligen meddeela, när the af Præside anmodadhe warda.

The skola och, när så af them fordrat warder, Adsistera Decano ok Actuario till at öfwersee Acta Consistorij och Visitatorum Classicarum, thesslijkes wara obeswäradhe till att vthrätta Consistorij ärender, när och huarest så behof görs, Nähr eller fierran.

Thet V Capitel.

Om

Notario Consistorij ok hans Embete.

Consistorium skall och hafua sin egen Notarium, hvilken bör granneligen antekna alla the saker, som handlas i Consistorio, huruledes the warda angifne Parterne emellan med skääl ok witne drifua, såsom och på hwad sätt the warda förhördhe ok ransakade, ok sidst huad Resolution och Sentens ther vppå faller, hwilket alt han skall föra till ett reent Protocollum; och alla wittnes schriffter Bref och Missiver, som Consistorium och Sakerne angå eller dijt warda förskikkadhe, vthij Tabulario och dhes Capsulis ordenteligen förwara: Så att han kan hitta hwart och ett igän med hast, när thez efterfrågas.

Honom bör och hålla richtige Register på thet som Consistorio tillhörer; Item stella Breef, Zedler och Missiver, som honom af Præside och Consistorio befalles. *Honom förtroos och nykkelen till Consistorium,* att han alltiid hafwer honom tillstädhes och vp och igän sluther thes dörr, så offta thet behöfwes.

Thet VI Capitel.

Om

Consistorialium och Notarij Juramentis.

Adsessores vti Consistorio, eller domCapitlet, skole göra theras Edh, att the vthij samma sitt Embete willja förholla sigh vp-

richtige och redelighe, så och tystlåtige vthij thet som intet bör vthkomma, samt med alla sine Collegis eenige och samdrächtige, och ingen ting göra af fåfängh ära eller egen god lykkjo, vthan winläggia sigh att hålla andans eenigheet genom Fridzens bandh, Eph. 4. 3. Thesslijkes att the alla förefallande saaker ikke för wäld, wänskap eller Swågerskap, skänkor eller gåfwor; Vthan effter bästa förståndh, willia sachtmodeligen vptaga och förhöra, rättwijsligen döma och för afskeeda; Såsom och i allt annat, som Consistorio tillstår, hielpa ther hän dirigera, att alt må ländha till Gudz ähra, then Christel. kyrkian till vpbyggelse, nytta och förbättringh, Iustitien och thet gemeena bästa till befordringh, och allom Menniskiom till ett gudheligit wäsende, Timmeliga Wällfärdh och ewiga Saligheet; Och till thet sidsta, allt thet som ther emoot sträfwer med goda skäl och Argument beskedeligen wedergöra och fördempa.

Sammalunda skall och af Notario Eeden händas at göra sitt Embete med högsta flijt och trooheet, wara vthij alla Secretesaker förswijgen och tyster, Så och elliest på alla Consistorij acta och handlingar hålla i godh richtigheet och icke något antekna, förseghla eller bekräffta, åhn thet som vthij Consistorio beslutit ok vtaf Archiepiscopo bewilliat, öfwer läsit och samtykt är.

Thetta stadfästes af hwariom och enom genom händers åläggning på Bibelen eller Nyia Testamentet medh thesse ordh: Thetta will iagh medh all möijeligh flijt och trooheet effterkomma, så sant migh Gudh hielpe!

Thet VII Capitel.

Om

Consistorij tijdh och Rumm.

Alldenstundh så wäll Archiepiscopus som Professores med åtskillige åhrender alla dagar äro beswäradhe: så är för nödigt achtat, at Consistorium hädanåth skall hållas ordinarie Feriâ Quartâ hebdomadæ eller på Onsdagen, öfver morgon predijkan, eller klokkan 8 in emoot middagen. På hwilken tijdh Adsessores skola komma samptligen tillstädhes, sedhan the anthen dagen tillförenne eller samma morgon igenom Notarium tillsagde äre, vthij thet Rummet, som ther till vprättat är wijdh Wäster kyrkedörren.

På thenna dagen i wekkonne skola alla thes tillhörige saker införas, såsom och Præpositi, Pastores och alle andre som wederbör, sökia till Consistorium. Doch hwar så händer, att någon

wichtig saak som icke kan lijda vpskooff, till förbe:de Ordinarie Consistorij dagh ikke förekommer, på hwilken behöfwes Consistorij betänkiandhe och Resolution; Tå kunne Adsessores till Bönestunden i kyrkian sammankallas och effter bönen förbe:te saak skärskoda och Resolvera in ordinario Loco Consistoriali.

Thet VIII Capitel.

Om

Några Reglor för Consistorialibus.

Alldenstund Consistorium är deputeradt ordinarie att hållas på Onsdagsmorgan j hwarje wekka, tå Consistoriales så wäll som andre rättsinnighe Christne komma vthj kyrkian till Gudztiensten; Therföre, såsom then tijden är alldralägligast, Så kan ikke häller någon af Adsessoribus uhrsächta sig, med mindre han effter ordenteligh kallelsse ju moste komma tillstädes till att beklāda sitt tillbörliga ställe och Embetz plicht effterkomma.

1. Ther någon thetta oachtandes ikke Comparerar i Rättan tijdh Eller wthan laglige orsaker sig absenterar, synnerligen när thet offtare skeer och tå höga öfwerheetenes eller andre wichtige åhrender äro på färdhe Åhr ikke oskäligt, at then samma något Conferer in Fiscum Consistorij aller Adsessorum Sentents.

2. Kommer någon Twistigh saak parterne emellan för Consistorio, må ingen af Adsessoribus falla någon thera parthen bij Såsom een Actor eller Patronus. Om någon thet tager sigh före, tå mister han sitt Ius och må intet Suffragium hafua, nähr Sententien skall afsäijas.

3. Then som tager skänker till att befordra någon saak, han skall gifwa them igån och bööta 3 falt så mykket till Consistorium.

4. Thesslijkes och huar någon för wäld eller wenskap, skylskap eller swågerskap, anthen bijfaller någon orichtig saak eller förhindrar Justitien, rättmätig Disciplin och thet gemeena bästa, excluderes een tijdh ifrån Consistorio och böte effter saakens wichtigheet.

5. Thet som vti Consistorio Legitime warder beslutit, skall ingen sedan Privatim ryggia eller till intet göra, vthan ther någon lindringh eller förändringh för skälige orsaker skuldh kan tillåtas, skall thet skee vtj Consistorio; med mindre saaken hörer egenteligen till Præsidis Embete och särdeles Dispensation.

6. Huar och een af them, som vti Consistorio wistas och thes Rättmätige discurser, Rådslagh och besluut anhörer, skall wara förplichtadt them samma hos alla som wederböör beskedeligen förklara, och ther så behöfwes, troligen förfächta och förswara.

7. Then som eleminerer, huad som uthij Consistorio handlas eller vthförer thes Ransakningar, Rådhslagh och domsententier; han skall hållas owerdhig att beklāda något Rumm i Consistorio.

8. Alldenstundh ingen Twistig saak må företagas i Consistorio, medh mindre bägge Parterna äro tillstädes: Hwarföre ther någon warder citeradt till Consistorium ok ikke Comparerer till förelagdh dagh, försummandes sig en gångh och annan, ligge vnder Consistorij arbitral straff, effter ty saken är till. Försitter han 3:die Citation, warder fälter till saaken och thes Excecution. Doch skall ehrfaras, om han hafwer vndfått Citationen, Om han huar gång haffl laga hinder och förfall och ther uppå nöijachtige och opartijske wittnen, Hwilket honom i tijdh böör tillkänna gifua och ther med sig tillbörl. vhrsächta.

9. Ingen af Adsessoribus må något vnderschrifwa vthj thens andras Nampn; Om någon thet gör, ware ogilt, och böte therföre till Consistorium.

10. Mädh Capitletz Secret skall ingen försegla några wichtige saker, Præside owitterligen: Gör thet någon, han ware effter Consistorij dom tillbörligit straff vnderkastat.

11. Huadh Ministrorum verbi Embete och Exorbitationes anlangar, som höra till Consistorij Ransakningh och Cencur, Ther om förmäles effter nödtorfften i Ordinantiæ Ecclesiasticæ, tijt Consistorium sigh vthij sådana saker tillbörl.n refererer.

Thet IX Capitel.

Om

Consistorij tillbörlige åhrender.

Tillförenne är förmält, att alle Religions och andelige saker, som angå Gudz åhra, hans församblingz vällståndh, förmedelst Gudz H. Ordz reena lära, Sacramentens Rätta bruuk och Rättmätige Kyrkio Disciplin, höra till Consistorij Ransakning och dom: Doch på [thet] the i synnerheet måge hvarjom och enom thes bättre kunnige wara, will man några här korteligen Specificera och namngifwa, såsom äro:

1. Afguderij, Wij[d]skepelse, Spådomar, Leffjerij, Trulldom, Signerij; Ther näst Eeder, Bannor, Gudz nampns missbruuk och försmädelsse; Helgedagz brått, Gudz ordhz föracht och fleere öfwerträdelsser eemoot then förra Taflan.

2. Förhöra och Ransaka om the Personers lärdom, Lefwerne och skikkeligheet, som skole optagas till Predikoembetet och scholetienster.

3. Hwadh Exorbitanzer och feel, som finnas hoss Presterskapet vti lärdom, Catchismi öfningar, lefwerne, klädedrächt, sampt theras Hustror, Barn och wårdnadt, att the måtte rettas och skaffas.

4. Samma Personers straff och Degrationer, som sig förbryta eemoot theras Eembete och förmåhn eller föra ett oskikkeligit lefwerne med drykkenskap, Hordom, Bolerij, försummelse, otijdig kööphandell, Reesor och sådant meer.

5. Ordningar om Prestemöthe, Visiterningar, kyrkieheerdars waahl och tillsäijelsser, Nådåhr, Huussesyn, åhrsrentans deelelsse, Inventerningar, och huad meera ther till hörer.

6. Kyrkiors, Präste-klokkare bordz ägor, löösa och fasta, att alt måtte hafwas i förswar oförandradt.

7. Himmelrijkes nyklars Rätta bruuk vtj skrifftemåhl och aflösningh, Ban och Allehanda synders straff och kyrkioplicht, att ther medh måtte handlas Rättwijseliga Och ikke alt för mykket strängt eller skoonligen.

8. Sacramentens, döpelsens och Herrans Nattwardz vthdeelelse, att the må förehafwas i kyrkian och effter Christi egen Instichtelsse och ordningh och med sådana sätt och Ceremonier, som christelige, loflige och oförargelige äro:

9. Inseendhe på Scholar och Hospitaler, att ther hålles rätt ordningh med lexor och öfningar, Prädijkningar och Bönestunder, Inkompster, Soknegånger och Allmososamblingar samt thes Richtige vthdeelningar; Item, thes Bygningar, Boningar, Huus och kamrar, huruledes the äro skikkadhe och wijdmacht håldne.

10. Echtenskaps åthskillige handlingar, om förbudna leder, oeenigheet ibland ächta folck, förlijkningar, åtskildnader, Barnförqwäfjandes plicht, och hwad fleere åtskillige brister vthij Echtenskapz stadga kunna sig tilldraga och till Consistorij förhöör och Censur böre refereres effter Christi och Apostlarnas Exempell och Ordinantiens inhåldh.

Thet X Capitlet.

Om

Consistorialiske Sakers förhöör och Ransakningh.

Alldenstund the wärf och ährender, som höra till Consistorij ransakningh och dom, finnas wara åthskillige: Somlige äro gemeene och behöfua ikke stoort eller mångas betänkiandhe. Somblige äro wichtige, och af them een paart af mindre, een paart af större Importans och beswärligheet; Så är thet ikke vtaf wägen att man vptager them effter theras beskaffenheet och wärde. Hwarföre

1. På thet Adsessores Academici ikke så nödigt eller så offta må blifua för hindradhe ifrån theras eenskilte och ordinarie Embete, eller nödige beställningar vtj Academien, Hafwer them förthenskuld syns nogh wara, att allenast the saker föras till Consistorium, som af någon wichtigheet äro: The andre, som icke äro af stoort Importans och dok lijkwäll Præsidi förefalla, kan han hemma vti Notarij, och ther så anstränger någors Adsessorum. Præses för sigh sielf ransaka och afskeeda.

2. Dock huar någor änteligh begärer att hans Saak måtte Consistorio förhöras, skall thet honom intet förmeent eller afslagit warda.

3. Män ther så wore, att sådana gemeena saaker komma för Consistorio, Må ther [uthan] förspillandhe vthaf Præside strax gifw[as] Resolution, och änteligit afskeedh. Tektes någrom af Adsessoribus göra ther vppå ytterligare påminnelse, så är thet honom fritt.

4. När wichtige ährender förekomma, anthen the äro eenskilte, eller några parter emellan; anställer Præses ther om een kort berättelse, effter som Lägenheeten medgifwer. Sedan företager han noga Ransakningh medh them, som sakerne angå, om hwart och ett ährende i synnerheet, och granneligen vtleetar thes Tillståndh och omständigheeter, Beskaffenheeter, wittnen, skääl och orsaker, till thes man får en wiss Kunskap, huru allting sigh hafua vthij sielfwa grunden.

5. Sub Examine Causæ står hwariom och enom fritt, pro sua Industria, att fråga och förhöra om sakenes beskaffenheet, och thes omständigheeter; Dok så att thet skeer ordenteligen vthij thet som sielfua saken angår, och att then eena ikke faller i talet för dhen andra eller är honom till hinders och saken till förbijstringh.

6. När tå saaken synes nogsampt wara förhört, skärskodat och öfwerlagt, anthen saken är skildt, eller actores äre trädde afsijdes Framföra Consistoriales, effter Præsidis anmodandhe, huar och een för sigh sin wällfattadhe meeningh och betänkiandhe, begynnandhes nederst och alt vpföre, såsom alltijd och vthij alla lagliga Ransakningar plägar wara Sedhwanligit.

7. Thesse Adsessorum Indicia och framstälte Meningar tager Præses såsom Consistorij Causariusqve Consistorialium Director ratione Sui officij vti grundligit betänkjandhe, och ther han befinner them wara enhällige, och sådana som stödja sig på Gudz ordh, kyrkieordinantzien, Samwetz lag sampt andre loflige Statuter, såsom ok styrkia Iustitien, god ordningh och Disciplin och lända Gudij till åhra, hans församblingh till vpbyggelsse, och mångom till förbättring och saligheet, Så är ther om inthet ytterligare att disquirera, vthan blifwer tå Communibus Suffragijs adproberadt, Utaf Præside, Decano eller Notario Solenniter pronuncieradt och vti Protocollen infördt och anteknadt.

8. Ther Adsessores sin emellan ikke kunna stämma öfwereens, kommer Præsidi widh, att han granneliga seer bägge Parternas grundh, hwadh skääl dhe hafua på alla sijdor, them noga besinner och öfuerlegger, och sedan sampt med them androm bifaller thens Partens Sentens och mening, som närmast drabbar in medh Gudz ordz grundh, Iustitien och samvetet.

9. Åhr deth så att Præses och Adsessores äro twespaltige, kunna the samptl. placide ventilera Saken pro et Contra sig emellan Eller twenne af Adsessoribus deputeres, som mutuis argumentis ther om så länge Disquirera, till thes han kan komma till wisst beslut och en fastare grundh, ther hon Iudicio omnium må skäligen stödia sig in uppå.

10. Hwar sådant then reesan ikke skee kan, må saken vpskiutas till näste Consistorij dagh eller fram bättre: Vthij medlertijdh kan hwar och een öfwerwäga saken hoss sigh sielf, så och Consulera bonos Authores eller wällöfwade Theologos och Jurisperitos och andre wällförfarne rättsinnige godhe män: Ther igenom förhoppeligit, att man jw kan nåh een änteligh Sentens och Decision, ther med hwar ok een kan låta sig benöija och sin præconceptam opinionem modeste inställa.

11. Then Sedwanan som vti Ransakningar gemeenligen hafwer warit gengse, att man hafwer vpskutit och blifwit wijdh then större Partens meening och betänkiandhe, kan wäll vnder tijden

hafwa sine skääl, synnerligen ther Electiones företages till något besynnerligit kall och Eembete; Elliest synnes hon ikke wara alldeles bequämb. eller bestå på någon wiss grundh. Ty thet händer gemeenligen att een Persson eller fåh så snart och wäll, Ia bättre och snarare, kunna see, finna och drabba sanningen och Rättwijsan än then större hoopen för någors anseendhe eller fördeel, eller weld och wänskap skuld förknippa sig tillsamman uthij een orättfärdig saak och herigenom förorsaka mykket ondt skada och förderff, ther man theras rådh, dom och betänkjandhe wille för godt vptaga ok i werket ställa. Ty wore Rådligast vthij wichtige åhrenders Ransakningar eller Rättegånger först och främst bijdia Gudh innerligen om wijsdoms-Rådz och Sanningens anda, hålla sigh stadeliga wid Gudz reena ordh och ingalunda ansee någors Menniskiors Persoon Utan i alla saaker sålunda sigh förhålla med tankar, ord, gerningar och allehanda förehafvande, att man vtj samweetet wore försäkrad sigh alldrig weetandes ok williandes hafua handlat emoot Gudh, Hans H. ordh, sanningena och Rättwijsona.

12. Om något åhrende är af then wichtigheet, synnerligen in Causis Religionis, att han äntå synnes behöfua högre betänkiande, mhå ther med adpelleres till Collegium Episcoporum eller Conventum Ministerij Regni.

13. Sententiæ Decesivæ Pronunciation belangande står i Præsidis skön, anthen han sielf eller någon vtaf Adsessoribus then samma afkunnar, eller han vtaf Notario utur Protocollen effter som omständigheeterne sigh begifua, vpläsin warder.

14. The skriffter, som vthsändas af Consistorio, är nogh att Præses allena nomine Consistorij vnderskrifwer, med mindre sakens wichtigheet så stoor är, att han allas vnderskrifft behöfwer, såsom vti swåre domar emellan strijdige Parter skee böör.

Finis.

Biskop Olof Laurelius' Forma consistorii 1649.

Afskrift inhäftad i D VII : 1 Vexiö domkapitels arkiv, en afskrift i Haqvin Speqels manuskriptsamling, Uppsala domkapitels arkiv I IV : 1, och en i Qvart n:o 19 Vexiö gymnasiebibliotek. För alla saknas ursprungs- eller tidsbeteckning. Den sistnämnda afskriftens text har följts utom i de tydliga redaktionella ändringarna för dess infogande i 1649 års kyrkoordning (se ofvan Vesterås domkapitels historia under Laurelii episkopat); sakliga olikheter mellan texterna angifvas.

Forma Consistorij Cathedralis.

I.

Om personerna, som höra til et welbestält consistorium ecclesiasticum.

The Ordningar [och Stadgar][1], som författade äre utj Kyrkieordningen, kunna icke skickeligen i wercket stellas af heela gudz Försambling i gemeen, utan ther til äre nödjge nogra wissa personer, som alla saker och ärender uptaga, skärskoda och afdöma, hwilcka motte hafwa en sårdeles rettelse och *Consistorij Form* at skicka sigh effter utj domcapitlet, och weta hwad proces och ordenteligheet the sin emellan öfwa och hålla skola. Och skal it welbestält consistorium Cathedrale bestå *ordinariè* af thessa wissa personer: Så at *Præses* ther utj är altijdh *Episcopus*, Ordinarij Adsessores äre *Pastor civitatis*, *Theologiæ Professores* och *Lectores*, såsom och en *Notarius*. *Extraordinarij* utj thetta Consistorio Ecclesiastico kunna welias och nogra ther til kallas af the andra Collegis, som tienligaste synas wara, af hwilcka Consistorium kan hafwa nogot bijstånd, åra och respect hoos them, som utan til äre.

II.

Om Præsidis och Adsessorum Eedh.

Alle the personer, som utj detta Consistorio brukas, både Præses och Adsessores, skola en sådan eedh afleggia.

[1] Orden inom klammer saknas hos Spegel.

Jagh N. N. förplichtar migh in för Gudh och thetta Wyrdiga Consistorio at wilia effter mit yttersta förstånd sökia och fordra alt thet, som kan lända gudh til ära, församblingen til uppbyggelse, sanningen och retwijsan til styrckia, så at iagh icke för nogon weld eller wenskap, mutor eller gåfwor, haat och afwund, anseende til nogon person, eller annan respect, hwad then hälst wara kan, [min meening om en saak eller annan säja skal:][1] utan thet som mit samweet, gudz ord och retwijsan medgifwer, thet skal iagh alt uprichteligen förutan nogon arga list tala och förswara och thet alt beskedeligen, fogeligen och frijdsambligen framföra, och icke effter mina [egna affecter, och förr][1] intagna meening yrckia och drijfwa. Jagh skal och troligen i tystheet och stilheet hoos mig allena behålla, hwad som heemligit utj Consistorio blifwer talt, framstelt och slutat, och thet icke nogrom i Consistorio til meen, hans goda namn och ryckte til forkleening utsprijda låta. Så sant mig gudh hielpe.

III.

Om Præsidis Embete.

Utaf praxi i alla welbestälta Collegijs är wel kunnigt, hwarutj Præsidis retta kall och embete består, nembligen

1. At han uptager alla Casus och ärender, som med retta lända til Consistorium, them sielf nogha betrachtar och öfwerwäger och sedan framställer them för Adsessoribus, förklarar och omstendeligen tillkenna gifwer, huru saaken är beskaffat, och endtligen ther uppå ställer han korteligen fram statum Quæstionis, hwad som eenkannerligen utj samma saak och ärende frågas och twistas om.

2. Låter han Adsessores hwar för sig distincte säja sin meening, betenckiande och vota, then ena effter then andra, hwilcka noga blifwa uptecknade.

3. När Controversien eller ärendet är wel öfwerlagt och them emellan ransakat och skärskodat, samsätter han sigh med them om en wiss decision och Sentens, hwilken han för parterna tydeligen afsäjer och hwar så behof görs skriffteligen författar, underskrifwer och förseglar.

4. Hörer til hans embete, som ther om i kyrckioordningen förmält är, at han hafwer it wakande öga och upsickt på sina underhafwanders lefwerne, och hwar nogra brotzlige finnass, som

[1] Orden inom klammer saknas hos Spegel.

in Consistorio böra examineras, låta them som lagh och kyrckieordinantien lyder tijdigt citera och för retta stella.

5. Böör han toleligen höra icke allenast parterna, som om nogon saak sin emellan twista, them förmana, at the fogeligen och beskedeligen sin saak utföra; utan och i synnerheet moderatė bruka sin myndigheet på sina adsessores och Collegas, theras skääl altijdh gerna höra och stella om sakerna med them, som [them][1] bäst fatta och förstå en fogeligh conferens, såsom och låta them sin emellan ther om discurrera, til thes sanningen och retwijsan wel utletass och begrijpes. Ty moste Præses ingen af sina Collegis förhastigt med hårda ord öfwerfalla och snubba utan paterne them retta och til en samhelligh mening draga. Ty undertijden kan hända, at ens Consilium är nyttigt och helsosamt och intet så ringa, som thet i forstonore kan synas; men när han blifwer snöpligen tracterat och graveras med förackt, så kan han sit upsåt och goda rådh intit framföra. Är för then skuld högnödigt, at Colleges och Præses förekomma hwar andra effter apostelens förmaning med inbördes heedher, och then ena recknar then andra yppare än sigh.

6. Är Præşes förplichtat alla wichtiga saaker collegialiter afhandla, thet är först ordinaric utj consistorij rum eller annorstädes, ther the komma tilhopa; och icke taga til sigh thet, som wichtigast är, at hema afhandla och sluta, men andra små och ringa saaker draga Elusorie framför sina Collegis och theras godha tijdh ther med förspilla. Han motte och til thet andra sålunda collegialiter tractera saakerna, ehwar han thetta sit præsidium skal förträda, at thet ordenteligen och skickeligen aflöper, så at ingen af hans adsessoribus och medbröder antingen utj högre eller nidrigare grad belastas medh föracht, i thet han låter en eller annan taga på sigh then myndigheeten och obeden snacka för heela hopen, falla utj en annars taal, skära af en annars korta discurs, som undertijden fast mera kan göra til saken och böör tagas utj större consideration än thet widlöfftiga omswäfwande taalet. Är för thenskuld högeligen af nöden, at Præses här utinnan brukar beskedeligen sin authoritet och processen så modererar, at then ena effter then andra säger korteligen sin meening och sedan utan tijdz förspilning antingen tå strax, om saaken är så beskaffat, eller på en annan dagh gör ther på it wist sluut och afskeed. *Phil. 2.*

7. Lagen, effter hwilcken Præses och hans adsessores skola sigh retta, är gudz ord, then naturliga och sielfwa samwetzlagen,

[1] Saknas i D VII.

och i synnerheet Kyrckieordningen, som then gamble och wanlige Ecclesiæ praxin i sigh begrijper. Och oansedth theras bestelningar äre åtskilde ifrån werdzlige saaker; doch lickwel emädan then werldzlige och andelige retten böra reckia hwar andra handen och utj monga stycken lijta til hwar andra och höra hwars annars meening om åtskilliga saaker, som förefalla kunna, ty motte och Præses med sina Consistorialibus weta Sweriges lagh, recesser och statuter, och sigh til rettelse weta nogorlunda processen utj werdzliga rettegångar, hwilcken kundskap wel altijdh nyttigh är men hälst tå, när twenne Ecclesiasticæ personæ twista om nogon saak, som böör examineras och största delen afdömas effter Sweriges lagh, såsom är med prestegårdarnas häfd, laga bygning och taak, giärdning, dijkning etc. och hwad annat slijkt kan förefalla. Hwarföre skal och utj Consistorio liggia en lagbook, och Rijksens besluut flijteligen ther tilhopa samkas.

IV.

Om Adsessorum Embete, plicht och skyldigheet i gemeen och i synnerhet.

Såsom alla Societates, Collegia och Synedria böre wara anstälte til gudz namns åra, församblingernes förkofring och welstånd, och til regementzens styrckia och alla landzens inbyggiares welfärd och roligheet, så böra thesse adsessores Consistorij Ecclesiasticj tillijka med sin præside alla i gemeen see in på thesse Apostolische reglor, huru the sigh skola förhålla emot gudh och
1 Pet. 4. 11. sin nästa: Om nogor hafwer it embete, han tiene såsom af then förmågo som gud gifwer, på thet gudh blifwer ärat i all ting, ge-
1 Cor. 10. 31. nom Jesum Christum. At hwad wij görom, så görom alt gudj till åhro. Man får förthenskuld, som utj eeden förmäless, intit see på sit egit bedsta och promotion, nogon menniskias gunst eller anseende, utan allena på gudz wilia, sielfwa sanningen och retwijsan, och taga alla saker så til at utreda, som en kan hafwa it got samweet och bestå sigh in för gudz retwijsa dom, som alting seer och löner hwariom och enom effter sina gerningar.

2. Emot sin Præsidem och Förman böra the wÿrdeligen sigh förhålla och icke i nogon motto med ord, åthäfwor eller gerningar honom despectera och bedröfwa eller hans goda förehafwande och welmeenta upsåt wrångwijsligen uttyda, döma och förtala, hållandes sina förslagh klokare wara, och sigh up emot honom uphäfwa, altijdh påminnandes sigh Chores och hans anhangs Ex-

empel; utan bewijsa sigh troligen och församblingen emot honom, såsom then ther af gudj sänd är, hielpa honom utj sin ålderdom at utföra sit beswärliga embete. Och hwar nogot feel woro, som kommo af ålderdomsswagheet och icke af it eenwijst sinne, thet öfwersee och för samwetet skul icke lasta och förhäda, utan thet genom tilfälle beskedeligen honom ther om påminna och upteckia.

3. Och emädan the äldsta och förnämbligaste lärare i rijket, som hafwa en long tijdh tient gudz försambling och äre brukade och wel bepröfwade wid Upsala Academia och in Gymnasijs Cathedralibus (: hwarest the äre befundne dugelige och skickelige män både i lärdom och lefwerne, och hafwa sålunda skaffat sigh en longligh och godh förfarenheet, huru res Ecclesiasticæ skola tracteras och weta hwad som låter sigh göra eller och icke:) böra utwelias til Biskopar och Superintendenter utj rijket, therföre böra och theras röster och meening mycket gella in Consistorio och af adsessoribus wel och fogeligen uptagass, iemförandes them med sina meningar, och ther the finna Præsidis förslag skäligast wara, så böör them icke obstinate blifwa widh sin meening utan tijdigt låta sigh retta och med wyrdna och wexel alt lämpa til et got och eenigt utslagh.

4. Emädan och förfarenheeten gifwer thet med, at största deelen af thet, som decideras in Consistorijs, tilskrifwes Præsidis direction och wilia, för hwilket han och moste wara förtenckt, om saaken så fordrar, at swara, ty moste intit altijdh[1] gella pluralitas votorum; utan thet som skäligast och retwijsast finnes och thet som effter omständigheeterna låter sig practicera och göra, ther med adsessores och skola låta sigh benöja.

5. Skola adsessores inga laster förtija eller nogot in privato slå under sigh och effter sit egit godtyckio afhandla, utan all förargelse, som ther kunnigh blifwer, tydigt gifwa tilkenna och troligen arbeta therpå, at sådant i tijdh kunne förekommas, botas och afskaffas.

6. Om nogon blifwer beslagen, at han eliminerar och utförer nogot af thet som in Consistorio forhandlas, discurreras och rådhslåss och på it sätt eller annat förtroligen talass, antingen för än Sententien är afsagd eller sädan, then skal första resan, när han öfwertygad är, straffas med en arbitral poen och måleta; men gör han thet offtare, tå skal han utslutas af Consistorio såsom een, then ther sin eed hafwer brutit och owerdigh är sådant rum och embete beklåda.

[1] »Alltid» saknas hos Spegel. Denna väsentliga och tydligen afsiktliga ändring är värd att observera.

7. Hwad adsessorum embete i synnerheet anlangar, så skal en wara *Pœnitentiarius,* hwars embete är at uptaga och skärskoda the saker, som höra til pænitentiam publicam. Och skal han håruthinnan alt collegialiter handla, angifwa sakerna in Consistorio och weta theras beskaffenheet omstendeligen at beskrifwa, och sädan it wanligit, lindrat och skärpt, straf ther på är slutit, ställa thet effter Sententien utj werket och en tijdigh execution, och alla böter som ther på falla låta komma in utj Fiscum Consistoris. Honom må och en wiss deel af bötet, effter som saaken och personen kan wara til, som faller under b:te kyrckioplicht, förordnas och tildelas.

8. Skal och wara en *Decanus*, hwars embete är at öfwersee acta Consistorij och laga så, at the hållas utj en richtigh ordning och at intit inskrifwis utj Capitels booken, för än thet är wel öfwersedt och med resolutionerna och theras ordaform wel confererat. Han skal och weta beskeed om alla the breef, privilegier och donationer, som lända til domkyrchian, såsom och om rijksens besluut, som falla på the åren han är Decanus, them förskaffa och göma låta. Och hwar så hender, at nogra wichtiga saker förefalla, och skriffteligit swar antingen in för höga öfwerheeten eller androm ther på gifwas skal, tå böör honom effter som in Consistorio ther om är beslutit thet samma nomine Consistorij concipera och stella, hwilcket sådan thet in Consistorio gillat är af Præside underskrifwes och med Consistorij signete förseglas. Och effter med hans embete fylier arbete och bekymber, så motte och honom effter lägenheeten en wiss löön therföre af Fisco förordnas.

9. Skal *Pastor* i Domkyrckiorna wara *utj Præsidis ställe,* tå han borta är eller elliest nogot hinder med siukdom eller annat honom påkommer. Men utj Pastoris absentia tager Pænitentiarius och Decanus up sakerna per vices.

V.

Om Notarij Eedh och Embete.

Notarij Juramentum skal på thetta sättet görass.

Jagh N. N. förplichtar migh in för gudh och thetta wyrdiga Consistorio at finnas trogen och flijtigh til at anteckna och skriffteligen författa Consistorij acta och thenn icke för wilia eller wenskap, skencker och gåfwor eller utj anseende på nogon person på nogot sätt wrijda eller wrengia, utan äfwen som the in Consistorio blifwa föredragne och afhandlade, skal jagh them utan

arga list och flärd effter mit samweet och bedtsta förstånd sanferdeligen och retwijsligen upteckna och i sielfwa protocollet ostympade och oförfalskade införa låta: såsom och alt hwad som in Consistorio förtroligen kan säjas och afhandlas, icke i nogon motto eliminera utan hooss migh allena i tystheet behålla, så sant migh gudh hielpe til lijf och siäl.

Så hörer tå 1. til Notarij Embete, at han flijteligen och noga tager i acht, hwad som af Præside och andra proponeras i Consistorio til at skärskoda och öfwerwäga, och ther han i hastigheet saken eller Controversiæ statum icke aldeles wel fattar och begrijper, tå må han modeste fråga, om thet är så til at förstå, och sålunda låta informera sigh, hurudanna saaken är och hwad som enkannerligen intenderas. Sedan upptecknar han thet distincte et breviter medh sådana ordalagh, som frågan innehåller och föredragen är, och håller sit protocol med beskeed och en richtigh ordning wel widh macht, hwars och ens mening och votum med sina skääl uprichteligen, effter som ens intention warit hafwer, upskrifwer och ibland acterna föra låter.

2. Skal han alt thetta, som han så antecknat hafwer, upläsa in Consistorio, för än han thet reent skrifwer, och thet antingen ytterst, om tijdhen så medgifwer, i samma session eller och strax i begynnelsen på then nästfyliande, på thet om nogot woro, som han i hastigheet icke aldeless rett hadhe fattat och begrijpit både med ordelagit och sielfwa saken, kan sålunda bättras och corrigeras, för än thet föress til it reent och warachtigt protocol.

3. Skal han concipera Sententiam, som utj en eller annan saak blifwer afsagd, och sedan henne i ingen motto utan Consistorij wetskap och betenckiande emot sin Eedh förendra. Han skal och skrifwa citationer och andra bref och Zedlar concipera, effter som tijden kan fordra och medgifwa.[1]

4. Skal han alla Consistorij acta utj sin wissa book upskrifwa och them utj Capitels skåpet årligen inleggia, ther och Consistorij Sigilla skola förwaras med trij goda låå ss, hwars nycklar tager Præses en til sigh, then andra Decanus, och dhen tridie behåller Notarius.

5. Skal notarius hålla Consistorij reckningar widh macht på inkomst och utgifft. Såsom och alla breef och missiver, som til

---

[1] Punkt 3 delas hos Spegel i tvänne.

Consistorium lända, wel förwara utj sina wissa rum och lådor, förordnade til hwart och et serdeles prosterij[1].

6. Skal han och[2] infordra, effter håldna rijksdagar, besluuten och gifwa resolutioner, och i synnerheet the som angå [presterskapet. Sancka tilhopa privilegia, konungslige breef om][3] presterskapsens frijheet och inmuniteter, prosteböckerna och hwad hälst wara kan, som utj it welbeställt domcapitel bōōr finnas beskeed om.

7. Och på thet han theste bätter kan alt thetta förretta, skal til consistorij famulum en sådan förordnas, som hafwer en wacker hand til at skrifwa, hwilken bredewid thet han hafwer consistorij nyckel och löper thes ärender, sammankallar adsessores och andra, som ther skola sisteras, så skal han och wara notario til hielp at skrifwa och renowera thet som behof görs

VI.

Om Extraordinarijs Adsessoribus.

På thet Præses och ordinarij adsessores kunna hafwa nogra sigh til hielp at utsenda och förretta ärenden i stifftet, såsom och at nogra kunna i tijdh blifwa öfwade och få en godh förfarenheet utj praxi Ecclesiastica; ty kunna nogra fåå af Collegio utwelias och til consistorium[4] när så nödigt är kallass. Man kan och nogra wissa welbepröfwade, lärda och skickeliga män på landzbygden, som tilförende in Consistorijs hafwa warit adsessores, eller och elliest ther til goda kende låta inkalla til sessiones undertijden, när nogra wichtiga saker och frågor förefalla, och sålunda reckna them ibland Capitulares; hwars embete är sådant, som om ordinarijs tilförenne är talt. Hwilcka alla tilhopa skola låta sigh wårda om församblingennes och Stifftzens welstånd, at alla saaker må ordenteligen och troligen och beskedeligen förrettas, och icke nogot af enom och androm försumas, som til hans Embete hörer. Serdeles och i synnerheet skola the wara Præsidj, som gemenligen ålderstigen är, til hielp med sina rådh och bestelningar, som them å hans wegna förtrooss at utretta, och ther om en richtigh berättelse göra.

---

[1] I D VII ingår i moment 5 blott: Skall Notarius alla breff och missiver som till consistorium lända, wäl förwara etc.

[2] D VII: tillijka medh Decanus.

[3] Orden inom parentes saknas i D VII och Spegel. Hos den senare står ock i st. för »prosteböckerna» »prästebolum».

[4] Consistoriales, Spegel.

VII.

Om the saker, som böra föras til Consistorium Ecclesiasticum.

Uti Kyrckioordningens 21 Cap. om[1] Biskoparnas och Prosternas embete är förmält, och uprecknat utj förbättringen, hwad som lender utj Kyrckioregementet til höga öfwerheeten, och hwad som länder til forum Ecclesiasticum, nembligen i gemeen alt thet som angår gudz ordz predikande och Sacramentzens retta bruuk, såsom och en godh ordning, fogeligh och skäligh disciplin utj gudz försambling. Men i synnerheet länder tijt:

1. Alt thet som angår religionen och sielfwa gudztiensten, såsom är gudz ordz och Sacramentzens retta förstånd och bruuk med sina Christeliga och nyttiga Ceremonier. Så och alla controversier, som yppa sigh utj religionen, som sträfwa emot Lagssens och Evangelij lära, böra in Consistorio purè Ecclesiastico Examineras och decideras. Och thet är thet gudh befaler och säger: tu skalt fråga lagen af prestens mun etc. *Malach 2.*

2. Alt thet som Presterskapet egenteligen angår utj theras lära och lefwerne (thet som effter Sweriges lagh skall i synnerheet rettass, motte föras til forum politicum), som är[2] examinera them som prester skola blifwa, ordinera och wija them, sättia them til och från embetet, förordna them med församblingens samtycke til sina wissa lägenheeter, rum och ställe, visitera, besee kyrckiornas och prestegårdars tilstånd, inkomster, bygningar, prestestomner och klockarebool, hålla inspection på Scholar, Gymnasier, hospital etc.

3. Echtenskaps och trolofnings handlingar med then twist och oenighet ther utj kan infalla, ithem bolerijss och hordoms plicht widh kyrckian.

4. Alt thet som länder til en ordenteligh och skickeligh kyrckiodisciplin, at tucht och åhra må hållas widh macht. Och är nogsampt til at sluuta af sielfwa kyrckioordningen, hwad ärender och casus utj consistorio böra uptagass, ransakas och afdömas.

---

[1] D VII: Uthi thenne kyrkeordning om.

[2] I D VII följer här en passus, som saknas i Qv. 19 och Spegel: kalla professores och Lectores till Academier, Gymnasier och Scholer. Item .... (Man observere denna ingalunda oviktiga olikhet, hvilken möjligen kan tyda på, att D VII har den ursprungligare lydelsen, hvilken modifierats, då formen skulle insättas i ett lagförslag. I fundationsbrefven från 1640-talet förbehöll sig regeringen rätten att tillsätta lektorer; annorlunda var förhållandet i Västerås stift. I 1663 års tryckta lagförslag kommer D VII:s formulering åter, men försvinner ur »extractet».)

VIII.

Om en ordenteligh och richtigh process til at afhandla alla Consistorials saaker.

Hurudanna proces hållas skal med sakernas skärskodande och afdömande, är tilförende utj thet tridie capitlet om præsidis officio mäst och i gemeen tilkenna gifwit; men til yterligare anledning, förklaring och richtigare afhandling skola och thessa stycken som fyllia tagass i acht:

1. At alla saaker och i synnerheet the, som wichtiga äre antingen utj religionen, gudztienstens förrettande och presternas election eller och utj sielfwa kyrckiodisciplinen, tagas uti it noga betenckiande, för än ther på fälles nogon dom, at Consistorij myndigheet icke i nogon motto genom en hastigh och obetenckt decision blifwer förringat och misswördat.

2. Therföre skola vota utj parternas affträdande ordine colligeras, begynnandes antingen på then första eler then sidsta adsessoren, hwars meening med sina skääl wel och toleligen skal uptagass, antecknas och betrachtas.

3. Skal ingen, som för är sagt, af en præjudicierligh förmätenheet, falla utj en annans taal: utan när ordningen kommer til honom, så säje tå fogeligen och uprichteligen hwad honom tykss skäligast wara at statuera om thet, som frågas och twistas. Kan en icke så hastigt wara ther til, så begäre dilation ther med til en annan gong, thet honom intit böör förwägrass.

4. Skal ingen af adsessoribus, mädan sakerna förhörass och examineras, bijfalla en thera parten, hans saak hielpa til att uttyda, och göra sigh så deelachtigh af sielfwa twisten och gravera sigh med then misstanckan, at han för wilia och wenskap, skenccker och gåfwor sådant företager. Och om nogon thetta gör, så skal han första resan ingen röst hafwa til sententien. Gör han thet offtare, tå blifwer underkastat consistorij dom och nepst, effter som Judices motte altijdh göra it med hwar andra, wara enhellige, och intit sökia parternas gunst och sålunda göra sin Præsidem och Collegas misshagelige, at the så strenge och hårda äre mot en eller annan[1].

5. Blifwer nogon beslagen at han tager mutor, på thet han sakerna skal meckla och bijleggia utj Capitlet, then skal såsom en meneedare sättias ifrå Consistorio och gifwa från sigh gåfwan han tagit hafwer.

---

[1] D VII fortsätter: och han alleena misskunsam till at hiälpa. (Väl den ursprungliga texten).

6. Om nogon prestman tycker, at honom icke wederfars rett, utan at han beswäras med en wrångwijs dom, then må appellera til conventum Synodalem, och hwar han tå och dömess hafwa oret, må hans saak högre wägas och han tilbörligen nepsas.

7. År nogon saak så wichtigh, at adsessores med Præside intit kunna samsättia sigh om en wiss decission, tå skola the referera then til andra consistoria och höglärde män och i synnerheet til Upsala domcapitel. Kan then än tå intit med theras Sentens stillas, så andraga thet in conventu comitialj.

8. När rösterna falla emot hwar andra, och lijka monga til talet blifwa på beggie sijdor, så skal then parten, som Præses bijfaller och gillar, för then skäligaste tå p. t. antagas, och ther effter Sententien fällas.

9. Hwad som med it moget betenckiande en gong in consistorio slutit är, skal ingen hafwa macht at uprijfwa och til intit göra, icke med mindre så hände at the alla samtligen om saken bättre blifwa underwijste och sådana documenter framdragas, som rättade then förriga meeningen och Sententien. I thetta fallet kunna the wel samsättia sigh och förandra thet, som tilförende afsagt war.

10. Om nogon af adsessoribus finnes Contensiosus och tager sigh före at turbera session och Præsidem eller nogon annan af adsessoribus och them med sina slemma, förachtliga och förtreteliga ord öfwerfaller, tå skal han straxt rejicieras ifrån Session. Och hwar han effter giord förmaning sin oroligheet icke ångrar och afbeder, skal han intit widare antagass för en adsessore. Och ther han alt framgeent låter see sin wrångheet och obeskedeligheet emot sin förman och sina medbröder, skal han än yterligare förmanas, och ther ingen bättring finnes, må han removeras til en tijdh ifrån sit embete.

IX.

Om theras straf och nepst, som consistorij citation, sentens och dom förachta.

1. När nogon blifwer citerat til Consistorium, antingen thet är mans eller qwinnes person, och wil icke hörsambligen på förelagdan tijdh sigh instella, tå skal han (hon) andra och tridie resan kallass, och hwar han än tå yterligare är geensträfwogh, slutass han til en tijdh för sin olydna skul ifrån Församblingennes gemeenskap och herrans natward, och hwar han här igenom intit

blifwer förödmiukat, åklagas han för magistratu politico, hwilcken skal göra Consistorio bijstånd och then brotzliga til lydna med tilbörligit sät och laglig proces hålla och twinga.

2. Thet samma skeer och medh them, som Consistorij dom förachta och intit hörsamblingen undergå then plicht, som them skäligen och lagligen är pålagt.

3. Skola och the brotzlige wara förplichtade effter en gammal plägseed, at gifwa nogot til consistorium, effter som theras saak och förmögenheet wara kan.

4. Och på thet härutinnan må nogot wist stadgas, skal man see in på Sweriges lagh och antingen en tridje eller fierdedeel emot thet bötet, som lagen förmäler på en och annan saak, ordinarie effter myntzens widh thenna tijden werdering af then brotzliga utfordra, eller elliest nogot annat wist utslagh och stadga här utinnan göra, at allestädes i rijket kunne en lijkmätigheet wara. Och förutan sådanna böter kan kyrckiedisciplinen eij heller sielfwa Consistoria med alla sina behör och nödtorfftigheeter hållass widh macht.

X.

Om sielfwa Consistorial tijden och dagen, så och Consistorial personernas peen, som then utan lagligit hinder försuma.

Onssdagen för middagen ifrån klockan 8 skal altijdh ordinarie wara Consistorij dagh. Extraordinarie motte tagass ther til the andra dagarna, efftersom sakerna och tijden thet medgifwa, [och skal consistorij minister publicus dagen tilförenne kalla adsessores så monga som Præses honom föreskrifwer].[1]

2. Försummar nogon b:te tijdh och stund och icke hafwer lagligit och bewijsligit förfall, then skal böta första resan 4, andra resan 8 öre[2] sölfwermynt.

---

[1] I stället för de inom klammer stående orden har D VII följande realiter ej oväsentligt skiljaktiga lydelse: tå alla Adsessores altid uthan försummelse äre tillstädes. (Äfven här tydes olikheten på, att D VII:s text modifierats af Qv. och deu Qv. följande Spegelska).

[2] Siffrorna utsatta blott i D VII.

Biskop Olof Laurelius' sammandragna kyrkoordning, "Extractet", kort före 1668.

Finnes i flere handskrifter, t. ex. i Vesterås läroverks bibliotek, Uppsala Univ.bibl. 41 a, Kungl. Biblioteket B. X, 1, 46, B. X, 1, 47, m. fl. Här har texten i B. X, 1, 46 lagts till grund.

Cap. VIII. Om Consistory Form.

Första Stycket.

Om Consistory Nödigheet, thess Persohner och Embethe, som thet förestå skolla.

I. Till gudz Församllingz rätta Styrelsse och regieringh åhr af nödhen, att några wissa lärde och gudhfruchtige män thär till förordnas, som kyrkiones saker och åhrender optaga och åhåga draga om hennes andeliga wählfärdh, som brukeligit haffwer warit bådhe i thet gambla och Nya Testamentet. *2par. 19:6,7. Act. 6: a v. 1 ad 8. Cap. 8. 14. C. 15. 5 et 23.*

II. Skall ett sådant ordenteligit Consistorium Eclesiasticum bestå aff en Præside och sina wissa Asessorer. Præses uthi dhom Capitlet är altijdh *Episcopus*, och Asessores *ordinarij Theologiæ professores* widh Accademien, men annorstädes wijdh dhomkyrkiorne *Pastor* och *Lectores*.

III. Såsom brukeligit är uthi alla wählbeställte Collegys, så skall och häär skee, att hwar persohn giör en sådan Eedh.

Jagh N. förplichtar migh in för Gudh och thetta wördige Consistorio att willia effter mitt bästa och yttersta förståndh sökia och fordra alt thet j thetta loffliga domCapitlet, som kan lända Gudh till åhra och församblingen till opbyggelsse, sanningen och rättwijssan till styrkia, så att iagh icke för wåldh eller wänskap, mutor och gåffwor, haat och affwundh, anseende till någon persohn eller annat respect hwadh hälst thet wara kan, min mening om en och annan saak säija skall, uthan som Gudz ordh, mitt rätta Samwett och rättwijssan medhgifwer thet skall iagh uthan arga list tala och

förswara och thet alt beschiedeligen, fogeligen, freedsammeligen framföra och icke effter mine egne Affecter och för intagen meeningh yrkia och drijffwa, Jagh skall och troligen j tystheet och stillh: hoos migh allena behålla, hwadh som heembligit och förtroligen uthi Consistorio blifwer talt, discurerat och slutit och thet icke någrom till meen eller eens godha nampns och rychtes förkleningh uthsprijdha låtha, Så sant migh Gudh hiällpe till Lijff och Siähl.

Thenna Eedhen böör hwar och en, then honom giöra skall eller giordt hafwer, wähl och grundeligen öfwerläggia och betrachta, hwadh han in för Gudh sworit och lofwat hafwer, och alt thetta aff ett reendt Samwet beflijta sigh om att hålla och effterkomma, så frambt han will undwijka thet straff, som Gudh hootar meenEedare medh.

IV. Åhr Præsidis Embete låta Citera the brottzlige, Vptaga alla saker, them beschiedeligen framställa uthj dhom Capitlet och förklara, hwar uthi Status questionis består, och sedan låtha rösta om, och thärhoos trooligen hööra hwars och ens meeningh, och alt hwadh som wichtigt är Collegialiter tractera och Sententien omsijdher pronunciera och afsäija.

V. Assessorerna see wähl, hwadh theras Embetes plicht är, aff sielfwa Eedhen; och elliest wetta the aff gudz ordh och wärldzligh ordningh, huru en skall hålla sigh emoth sina förmän, bewijssa them höörsamheet och lydna, weel och wyrdna, och hiälpa till medh allsom största troohet och flijt att sakerna, som i dhom Capitlet skole tracteras, blifwa wähl och tijdigt affhulpne, och icke draga sigh undan, när Præses will bruka theras tiänst sigh till hiälp och bijståndh att uthföra sitt Embete.

VI. Åhr aff nödhen, att Pastor uthi all fall är *vice præses;* sedhan een *pænitentiarius,* som uptaga the saker som höra till oppenbahra skrifftermåhl och skickia sigh effter then ordningh, som thär om giordh är; och till thet tridie, att een är *Decanus,* hwarss Embete är att öff: see acta Consistorij såsom och skriffwa swar uppå dhe wichtige saker och breff, som komma till Consistorium; woro och wäl aff nödhen, hwar man elliest kunde haffwa een skickeligh persohn thärtill, att een *Clausidicus* eller procurator woro uthi dhomCapitlet, som thess twistige saker på ett rum eller annat kunde uthföra.

VII. Åhr een *Notarius* höghnödigh, som Consistory acta håller wijdh macht, hwilken en sådan Eedh böör affläggia.

Jagh N. förplichtar migh etc.

Hwarss Embete och uthi denna Eedhen är författat, att han antecknar trooligen hwadh som förefaller och afhandlas uthi Consistorio, vpläser thär saker och skriffter som tijtföras, och håller', itt richtigt och reendt Protocoll uthi Capitels Booken, alla Missiver uthi dheras archivo förwarer, vthrättar Consistorij åhrender, så mycket honom står till giörande; och tillhiälp medh skriffwande och annadt slicht skall honom Consistorij famulus och pedel wara förplichtadt.

Andra Stycket.

Om the saker, som höra till Consistorium Eclesiasticum.

Såsom

I. Alla the saker, som angå religionen, gudztiänsten med Gudz ordz Predijkande, Sacramentzens rätta bruuk och Christelige Seremonier.

II. Alla Prästers och lärares saker, som angå theras Prästerliga Embete uthi lärande och ett Christeligit leffwerne.

III. Åcktenskapz och Trooloffningars handlingar.

IV. Allt thet som länder till en godh och ordenteligh kyrkio-Disciplin, att en Cristeligh tucht och aga må wijdh macht hållas. Och är nogsampt till att sluta, att alla the stycken, som begrijpes j then första deelen af thenne kyrkioordningen, lyda under dhom Capitlet, såsom och mäst af thet som j then andra dheelen beschriffwit är.

Om en ordenteligh process, som achtas skall uthi Dhom Capitlet.

Thenna Processen dependerar mäst på Præsidis försichtigheet och rättsinniga dispensation och kan inth så noga beskriffwas, att hwar och een, effter som praxis inkommen är, kan låta sigh där medh benöijia; doch lijkwäl synes detta böra j godh acht tagas, som nu brukeligit är:

I. att tijdiga Citationer sändes till dhem som wedherböhr och eliest brottzliga åhre uthi någon saak, att komma tillstädes, bådhe kärande och swarande, medh sina troowärdiga wittnen och alla andra Documenter, som till saken höra.

II. När sådana framkomma, förmahnas the thär till, att the uthan flärdh och falsk beskyllning säijia och bekiänna sanningen, sin brott och feel uthan monga förwändningar, och icke belasta sin nästa medh lögn och bedrägerij, wettandes att Gudh weet wähl all theras wässende och förehaffwande; och må them hårdnackadom gifwas rum bådhe[1] att betänckia sigh, för åhn en sträng domb öfwer them fälles.

III. Hafwer Prästerskapet i gemeen macht till at angiffwa groffwa, oboothfärdiga och förargelige syndare, ty elliest skulle monga gå onepste, effter nästan ingen är, som will röija theras brott eller låta bruka sigh för åklagare.

IV. Huru lösse- och binde nyckelen skall brukas är beskrifuit i then första dheelens IX Capit:

V. Kan saaken lijdha en privat förlijkningh, så tillbiudes then aldra först, effter som' och brukeligit. är uthi wärldzliga rättegånger.

VI. Procuratorer må man inthet bruka uthi domCapitlen, medh mindre något nödhfall woro förhanden, och saken lijde ingen drögzmåhl; doch moste then, som sigh thär till bruka låter, wara en ährlig gudhfruchtigh och Eedhsworen man.

VII. Vti alla ransakningar motte samplige Consistoriales holla sigh altijdh och alldeeless opartijscha och achta sigh effter sin Eedz förplichtelsse för muthor, skäncker och gåffwor, och hwar the sigh annorlunda uthan bättringh förholla, förplichtas ifrån Consistorij gemehnskap. Thet samme slutes och om them, som uthan schäl enträttne äro.

VIII. Hwadh appellationer wijdhkommer, kan man them inthet aldeles förbiuda in foro Ecclesiastico, att the icke må skee, först till stichtens Prästemöther och effter saakzens beskaffenhet till Rijkzenz Prästemöthe eller Consistorium, som thet kallas, men icke till något wärdzligit förhöör eller dhomb, så wijdha saken är pure Ecclesiastica; men hwar hon är mixta, så skillie hwart ifrån annat, och giör inbördes hwarie androm ett rättmätigt bijståndh effter sakens beskaffenhet och Kongl: Resolutioner thär om gifne, må Consistorium uthi alla swåra saker wäl förfråga sigh hoos sine Embetzbrödher och elliest andra som Ministerio wähl willia.

IX. Twenne parters mothsträffwoge röster j domCapitlet må Præses giöra en skillzmässa uppå.

[1] Skall vara: rådhrum, enl. andra handskrifter.

X. Ett moget sluut eller Sentens må ingen aff Consistorialibus ryggia, uthan så är, att bättre Jnformation j saken kommer.

Fierde Stycket.

Om Kyrkio Regementet i Städerne uthi hwart Sticht.

I. J *Stockholm* är vprättat itt *ordinarium Consistorium*, och hafuer till rättelsse alt som bör afhandlas uthi ett Dhomb-Capitel. [Huaraf Præses altijd är primarius Pastor, och Assessores the andre Kyrckioherdarne ther sammastädes.][1]

II. Men i andra städher uthföres kyrkiowäsendet effter kyrkioordningen[2], och hafuer Pastor i stadhen ingen macht sitt Embete wijdare vthföra. J thet en part förordna sigh itt kyrkiorådh, som the kallat, slutha och affdhöma sedhan effter sitt egit godhtychio alt thet som förefaller, och mycket thet, som medh rätta böhr skährskådas och afdömmas uthi dhomCapitlet; och hwilken som thetta giör ware vnderkastat Consistorij rättmätiga dhom.

III. Skola Pastores j Städerne befordra domkyrkian och Consistory rättigheet, åfven som andra Præpositj och Pastores på Bygden thet giöra; låta vphempta then Collecten, som thär till förordnat ähr, och icke i någon motto syndra sigh emoth then ordningh, som heela stichtet och thess Prästerskap undergår.

Femte Stycket.

Om theras Näpst och straff, som Consistorij Citation och dhomb försättia och förachta, såsom och om en wiss Consistorij Dagh och Timma.

I. The som olyligt försättia een och annan Citation eller och förachta Consistory dhomb, skole sättias ifrån förssamblingenes gemehnskap och Herrans Nattwardh, till thess the sigh bättra.

II. Hwar Befallningzmännerne uthi högre och nidrigare grad icke tijdidgt effter Kongl. Sluuth och Resolution stella Excecution på DhomCapitlets Sententier och hålla the Geensträff-

[1] Orden inom klammer tillfogade från andra handskrifter.

[2] Skall enl. andra handskrifter vara: Prosteordningen.

woge till lydna, så hafuer Consistorium macht att skiärpa then mindre och större bandlyssningen, effter som the olydigas brott kan wara till.

III. Skall Ordinary Capitels tijdhen anställas på Onssdagar och thet kungiöras om heela Stichtet, att the på andra dagar icke reesa tijt medh sijna beswåhr och saker; och hwar annorlunda skeer, ware theras reessa fåfängh.

IV. Then Assessor, som vthan skäligh orsak åhr borta, böthe fyra öhre Sylfr. mynt förste gången, hwilket sedan skall för hwar gångh dupleras.[1]

(Härpå följer som 6:e och sista stycke i detta kapitel: *Huru Consistorium Ecclesiasticum skall hållas på Rijksdagar och andre allmenne prästemöten.*)

---

[1] Deputeras, enl. E. S. Qvart, Kungl. Biblioteket, Stockholm.

UPPSALA UNIVERSITETS

ÅRSSKRIFT

1908.

FILOSOFI, SPRÅKVETENSKAP
OCH
HISTORISKA VETENSKAPER.

PROGRAM

UTGIFNA VID

UPSALA UNIVERSITET

1701—1854.

BIBLIOGRAFI

AF

ERNST MEYER
DOCENT VID UPSALA UNIV., BIBLIOTEKSAMANUENS.

UPSALA 1908
AKADEMISKA BOKTRYCKERIET
EDV. BERLING.

Förord.

Det har från början ej varit min mening att utgifva en fortsättning till min för tre år sedan publicerade *Bibliografi öfver Program utgifna vid Upsala Universitet 1599—1700.* Då jag emellertid från flera håll uppmanats dertill, bland annat i en recension af Fritz Milkau i Centralblatt für Bibliothekswesen, har jag bestämt mig för att framföra den till 1855 eller det år, då Aksel Josephsons Bibliografi öfver Afhandlingar och Program begynner. Längre har jag ej velat gå, äfven om planen för mitt arbete i många afseenden skiljer sig från Josephsons, ty då i alla fall programmen efter 1855 äro förtecknade hos honom, synes det mig vara en öfverflödsgerning, att samma arbete göres två gånger.

Då jag ernade förteckna endast 1600-talets program, berodde detta på, att den äldsta tiden för forskaren i universitetets historia erbjuder vida mera intresse än sednare perioder, i det de nyare programmen både biografiskt och kulturhistoriskt sedt innehålla relativt litet, som ej kan hemtas ur andra källor, exempelvis tidskrifter och tidningar. Dertill kommer, att de äro lättare tillgängliga än motsvarande tryck från 1600-talet.

Men har den närvarande uppgiften varit mindre intressant, så har den till gengäld varit lättare. Under det 1600-talets program måst mödosamt hopletas ur större och mindre bibliotek, handskriftssamlingar och arkiv, äro med några få undantag 1700- och 1800-talens program sammanförda i ordnad följd i Upsala Universitetsbiblioteks samling. Jag har nämligen, efter genomgående af samma kollektioner som för mitt förra arbete, endast hittat 4 program, som ej finnas i vårt bibliotek, deraf 2 i Kungliga Biblioteket[1] och 2 i Linköpings stiftsbibliotek. Dessutom äro 2 hemtade ur Floderi Opuscula, hvilka dock på grund af sin natur endast med tvekan upptagits, och 2 ur dissertationer; deremot inga ur orationer. Af dem, som upptagas i Aurivillii katalog, saknas intet,

[1] N:r 14 och 64. Genom förbiseende har proveniensbeteckningen för det sednare programmet blifvit utelemnad.

tvärtom har jag återfunnit ett derstädes såsom obefintligt betecknadt sådant (N:o 64). I Salvii Lärda Tidningar omnämnas 2 eller 3 »program», utfärdade 1762 och 1786, hvilka jag ej kan identifiera. Dessa äro dock knappast några verkliga program, utan fastmera förordnanden för akademiska lärare, ty installationsprogram utfärdades ej af fakultet eller dekanus, utan af rektor[1].

Sannolikt är, att mycket få om ens några under de två sistförflutna seklerna utgifna program äro förkomna, ehuru antalet för de olika åren har utfallit påfallande ojemt; så t. ex. äga vi år 1737 15, under det för hela året 1840 endast finnes ett enda. — Upplagans storlek var bestämd och synes ej hafva varit liten i förhållande till akademistatens storlek. 1774 ansågs antalet tryckta exemplar öfverstiga hvad som tarfvades, och upplagan begränsades då till 300 exemplar, men ökades åter 1775 till »det gamla antalet»[2], hvars storlek dock ej nämnes.

Programmen, likasom öfriga universitetsföreteelser, ådrogo sig, i synnerhet under 1700-talet, rätt mycken uppmärksamhet rundt om i landet. De litterära tidskrifterna omnämna och referera dem tidt och ofta, särskildt då namnkunnige lärde såsom Linné, Ihre, Rosén eller Berch voro deras författare. Så förekommer ett och annat ur dem nästan i hvarje nummer af Salvii Lärda Tidningar. Utförligare referat i dessa tidskrifter har jag omnämnt under de resp. programmen. Naturligtvis har jag endast genomgått de viktigare bland de samtida periodiska skrifterna. —

De olika slagen af program äro väsentligen desamma som under 1600-talet; dock försvinna så småningom inbjudningarna till orationsöfningar och begrafningar och bland de sednare för alltid de minderårigas. Varningar och förmaningar till studenterna blifva allt sällsyntare och af relegationsprogram förekommer blott ett enda (N:r 294). Kungörelser om studierna förekomma, ehuru ej så ofta; ett meddelar en uppmaning att studera vid Greifswalds universitet (N:r 38).

---

[1] Uppgifterna äro följande:

I L. T. 1763 N:r 3: »Den 14 Decemb. sistlidit år, utfärdades här [i Upsala] et Program för den uti Oeconomia Privata förordnade Adjuncten Hr. Magister *Emanuel Ekman*, af då warande Philosophiska Facultetens Decanus, Physices Professoren och Kongl. Wetenskaps Academiens Ledamot, Herr *Samuel Duræus.*»

I L. T. 1786 N:r 35: Med Cancellers tillstånd blefvo II sistl. Junii programmer af Philosophiska Faculteten utfärdade för Magistri *Kölmark* och *Flintenberg,* att vara Docenter.

[2] Consist. Prot. $^{15}/_{6}$ 1774 och $^{14}/_{6}$ 1775.

De vanligaste programmen blifva således följande:

Programmen vid rektorsombyten. Dessa började redan på 1600-talet att, ehuru knapphändigt, redogöra för rektorsperiodens viktigare tilldragelser. Sådana retrospektiva öfversikter för terminen — efter 1841 för året — blifva nu allt vidlyftigare. En annan nyhet är, att dessa program (från 1749) meddela ämnet för det tal, som af afgående rektor skulle hållas.[1] Dessa meddelanden försvinna dock snart, men återkomma mot slutet af århundradet, bortfalla sedan åter för att 1846 återupptagas.

Äfven vid *Installationsprogrammen* börjar ämnet för de dervid hållna orationerna att angifvas. Vallerii program $^{27}/_{2}$ 1710 är i detta hänseende epokgörande. En uppräkning af företrädarne på professorsstolen är i dessa program ingalunda sällsynt. — Vid universitetskanslerens tillträde till sin befattning utgifvas ock inbjudningsskrifter.

I *Promotionsprogrammen,* bland hvilka de till medicine och juris doktorspromotioner äro nyheter, meddelas ofta historiska öfversikter öfver de resp. promotionerna, hvarjemte de mer och mer vanliga utförligare biografiska och bibliografiska notiserna öfver promovendi göra detta slag af inbjudningsskrifter till en god personhistorisk källa. Härutinnan äro Linnés program bland de tidigaste och rikhaltigaste.

Parentationsprogram utfärdades, likasom på 1600-talet, i stor mängd till firande af kungliga personers, förnäme mäns och Upsalaprofessorers minne. Program till orationer öfver lefvande män och qvinnor, som ej voro af kunglig eller furstlig börd eller universitetskanslerer, blifva numera obrukliga. Ett program till firande af universitetskansleren A. J. von Höpken utgafs, men han afböjde, enligt en anteckning å programmet, denna hedersbevisning.

Program till andra akademiska fester. Till kyrkliga jubelfester och nationella minnesfester utgåfvos åtskilliga sådana. Vid de kungligas besök och vid deras bemärkelsedagar förekomma de regelbundet. —

Programmens format, som under 1600-talet vanligen varit patentfolio, börjar nu alltmer öfvergå till vanlig folio, på samma gång deras sidantal ökas, i synnerhet promotionsprogrammens, der listan på promovendi, sednare äfven på hedersdoktorer, intager ett

[1] Tal eller föreläsningar af afgående rektor hade af ålder varit vanliga: »Quum autem mos invaluerit, ut Rectoris munus in concione depadituro incumbat brevi orationis tela, materiam aliquam pertexere...» Progr. $^{16}/_{6}$ 1749.

ansenligt rum. Då sjelfständiga afhandlingar tillkomma, kan sidantalet stiga ända till ett femtiotal. Framemot midten af 1800-talet börjar qvartformatet uppträda. —

Kostnaderna för programmens tryckning ålåg universitetet, utom Installationsprogrammen, som af ålder bekostats af den tillträdande professorn. En ändring i detta hänseende föreslogs 1846 af rektor, professor Hwasser, hvilken ansåg att akademien snarare borde vidkännas denna utgift, som uppginge till mellan 100 Rdr Rgdls och lika mycket i banco, beroende på hur långt rektor ville skrifva, än en person, som efter lång tid erhållit tjensten, fått vidkännas dryg fullmaktslösen och dessutom måste vänta ett halfår på lönen.[1] Detta förslag gick icke igenom, och paragrafen bortjusterades ur protokollet. 1853 återkom frågan, och då föreslogs att tillträdande professor skulle betala *ett arks* tryckning. Ej heller detta förslag tillvann sig Konsistorii bifall.

Mycket noggranna voro bestämmelserna om hvem som i programmen skulle inbjudas. I ett kungabref af 1696 till Lunds Universitet hade rektor förständigats att nämna kanslern och prokanslern. 1747 upprepades detta påbud till Upsala Universitet[2]; och så sent som 1805 fick rektor — betecknande nog för Gustaf IV Adolfs regering — uppbära en skrapa, för att han vid ett rektorsombyte i programmet underlåtit att nämna tvenne högtstående personer (general Kaulbars och landshöfding Wetterstedt).[3] —

Det är i synnerhet tvenne omständigheter, som utmärka de två sednaste århundradenas program i förhållande till 1600-talets. Först och främst börja de antaga en mera vetenskaplig hållning; de lärda betraktelserna och resonnemangen äro icke mera blott formella språköfningar, utan växa gradvis ut till verkliga afhandlingar, för att mot midten af 1800-talet lösgöra sig från den egentliga inbjudningsskriften och blifva självständiga arbeten. Detta gäller väl närmast promotionsprogrammen, men har i viss mån sin tillämpning äfven på de andra. Den som gifvit programmen denna värdefulla utveckling är i första rummet Linné, speciellt genom hans program af 9/4 1743, men äfven Rosén, Murray, Ihre och Berch under 1700-talet, Hwasser, Atterbom och Geijer m. fl. under det följande halfseklet.

---

[1] Consist. prot. 16/5 1846 och 20/5 1853.
[2] Consist. prot. 4/11 1747.
[3] Consist. prot. 19/9 1805.

En ännu viktigare omständighet, som för öfrigt på det närmaste sammanhänger med föregående, är att programmen börja utgifvas på *svenska* i stället för latin, i början mera sällan, sedan allt oftare. Det första dylika, om man afser från Olof Rudbecks bekanta anatomiska program 1677 och några uppmaningar till studenterna samt ett par versifierade dylika af Olof Rudbeck d. y. $^{22}/_{1}$ 1727 och Anders Celsius $^{22}/_{1}$ 1731, var Berchs af $^{26}/_{2}$ 1749: en inbjudan till Olof Celsius' likaledes svenska oration vid Adolf Fredriks besök i Upsala. Också vann denna nyhet stor anklang. I N:r 18 af detta år säger Lärda Tidningar: »Utom dess är märkeligt, att detta Program är utgifwit på Swenska, hwilket, så wida oss witterligt är, lärer wara det första, som wid wåra Academier dristat sig fram i swensk drägt. Ämnets höga wärde gjorde gläd-jen nu så allmän, at den ej borde stängas inom den Latinska werlden; wi hafwe ock i händerna en alt för bedröfwelig känning af moders-målets förakt, så at det nu är hög tid, at ej låta det sidwördas i nedriga kojor, utan laga så, at det jemwäl får wisa sin styrka ibland de Lärde».

Samma tidskrift påminner sig dock i ett följande nummer Olof Rudbecks berömda program och omnämner i ett annat nummer, att ett program på *svensk* vers för första gången sett dagen.

I sjelfva verket voro de tidigare svenska programmen gerna skrifna i en stil och på ett språk, som mycket erinrar om de latinska; såsom dessas direkta efterföljare karakteriseras de också genom sina krystade vändningar, sin blomsterrikedom, sina onaturliga bilder och liknelser och sitt öfverdrifna smicker till de maktägande. Huru klumpigt ett sådant program kunde imitera sina föregångare, kan man se af Anders Berchs nyssnämnda inbjudningsskrift vid Adolf Fredriks besök, deri han bland annat yttrar: »Således efterlämnade Hans Kongl. Höghet wid dess afresa ifrån detta Lärosäte icke allenast en djup wördnad hos Lärdoms Möerne öfwer sin nåd, utan skiänkte dem ock, til sin ihogkommelse, en kostbar samling af rara djur, som för efterkommande slägter skola bewitna *Hans* Höga närwarelse wid den tiden».

Ett lysande undantag bildade Linné. Af honom är nästa svenska program ($^{24}/_{2}$ 1750). Hans originella, tvärhuggna, innehållsdigra stil visar inga spår af de gamla programmens floskulösa latinska eloqvens; de äro små mästerstycken af god svensk prosa. Också innehålla de någon gång värdefulla afhandlingar, af hvilka de flesta blifvit omtryckta och öfversatta till andra språk. —

Då denna bibliografi är afsedd att vara en direkt fortsättning af mitt förra arbete, följer jag i afseende på *planen* de regler, som jag uppställt i inledningen till detta, endast modifierade af de nu behandlade programmens i ett eller annat afseende olikartade beskaffenhet. De förändringar, jag sålunda vidtagit äro hufvudsakligen följande:

Då programmen under denna tid alltmera begynna skrifvas på svenska, har jag äfven vid de latinska bortkastat personnamnens latinska ändelser, dels alltid i tillnamnet, dels i förnamnet, då jag vet, att detta brukats i sin svenska form t. ex. Anders Celsius, Lars Roberg, Johan Arent Bellman eller då detta säkert kan presumeras, såsom vid namnen Henric, Eric, Carl, Christian, Hemming. Är deremot namnets svenska form icke bestyrkt eller för mig känd — så t. ex. kan Laurentius betyda Lars eller Lorenz, Petrus Per eller Peter, Johannes Johan eller Johannes, Nicolaus Nils eller Niklas — har jag användt det i den latinska form, hvari det i programmet förekommer. En och annan inkonsequens i detta afseende vid namnen, likasom äfven vid titlarne, har emellertid varit svår att undgå.

Då programmen innehålla några fakta af särskildt intresse såsom ovanligt rikhaltiga biografiska eller bibliografiska notiser o. d., nämnes sådant under desamma. Ämnena för orationerna vid rektorsombyten och installationer upptagas alltid, då de finnas angifna i programmet, så mycket heldre som dessa tal eller föreläsningar ej brukade tryckas och ej heller omtalas annorstädes i litteraturen. Dessa ämnen äro också ofta synnerligen karakteristiska för tidens vetenskapliga uppfattningssätt.

Vid promotionsprogrammen upptager jag ej promovendi, då de äro flera än två, hvilket sednare endast äger rum vid de första medicine doktorspromotionerna. De »Ordningar», som på 1800-talet särskildt utgåfvos eller medföljde programmen vid större akademiska högtidligheter, hafva icke upptagits, då de väl knappast kunna räknas till programmen, äfven om de understundom äro lösligt hopfogade med dem. — De under resp. program angifna omtrycken göra ej anspråk på absolut fullständighet.

Likasom i min föregående bibliografi afslutas detta arbete med ett *Personregister,* hvartill här ansluter sig ett kort *systematiskt register,* upptagande dels de få sjelfständiga afhandlingar, som denna tid funnos i programmen, dels vidlyftigare vetenskapliga utredningar, som falla inom sjelfva inbjudningsskriftens ram.

Till de förkortningar, jag användt i min Bibliografi öfver 1600-talet och som i inledningen till detta arbete uppräknas, tillkomma här följande:

Floderi Opuscula = Johannis Floderi Opuscula oratoria et poetica. Upsaliæ 1791. 8:o.
Amoenitates = Caroli Linnæi Amoenitates academicæ. 1—7. Holmiæ (& Lipsiæ) 1749—1769. 8:o.
L. T. = Salvii Lärda Tidningar.

Slutligen må här anmärkas ett tryckfel, som i förra arbetet insmugit sig, i det att genom utfall af en siffra vid tryckningen N:r 437 fått datum 5/11 i st. f. 15/11.

Till 1600-talets program kommer ännu ett, som jag vid författandet af den förra bibliografien ej observerat, men på hvilket Bibliotekarien Claes Annerstedt sedermera godhetsfullt fäst min uppmärksamhet. Det befann sig bland Fants samlingar till de grekiska studiernas historia Ms. U. 176, men har numera blifvit insatt i U. B.:s programsamling. Detta program, som är särdeles märkligt, emedan det är det enda, som finnes på grekiska, har följande utseende:

Laurentius Jonæ Fornelius, Poes. prof., *R.*
Βίων 'ελεγετοὺς . . .
Inbj. på grek. t. *Henricus Ausius*' install. sås. Græc. ling. prof. 17/1 1641.

Upsala. Februari 1908. Ernst Meyer

1701.

Laurentius Norrmannus, *R.*

1. Quod ceteris fere...
Inbj. t. *Johan Arent Bellman's* orat. i anl. af segern vid Narva. 10 sid. 4:o.
Non. Febr. (= 5/2)
Omtr. i orat.

2. —— Tandem vero post...
Inbj. t. rektorsombyte.
17/6
Omtr. i Norrmanni Orationes.

3. **Hemming Forelius,** *R.*
Decessit è vitâ...
Inbj. t. *Brynolph Gilberg's* Verml. begrafning.
28/10

4. **Johan Arent Bellman** (und.)
Quod Natura constituit...
Inbj. t. *hans* parent. ö. kammarherren hos konungen *Carl Caspar Wrede.* 4 sid. fol. utan särsk. titelbl.
XV Kal. Dec. (= 17/11)

5. **Laurentius Norrmannus** (und.)
Priscis populi...
Inbj. t. *hans* parent. ö. bisk. *Petrus Rudbeckius.*
15/12.

1702.

6. **Daniel Djurberg,** Theol. prof., *R.*
Quando nubes...
Inbj. t. Jur. Rom. prof. *Eric Aurivillius'* begrafning samt *Laurentius Norrmannus'* parent. ö. honom. 4 sid. fol.
20/4
Omtr. i parent. samt i Nettelbladts Memoria I.

7. **[Daniel Djurberg]**, *R.*
Quanquam dira . . .
Kungörelse om den akademiska undervisningens fortsättande efter den stora eldsvådan.
23, 26/5

8. **Daniel Djurberg**, *R.*
Sicut è manu . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

9. **Hemming Forelius** (und.)
Heu, quam mutentur . . .
Inbj. (på vers) t. *Sahlner's* orat. i anl. af eldsvådan.
17/10

Andreas Goeding, *R.*
10. Qui in fastis . . .
Inbj. t. prof. *Johan Upmarck's* orat. på andra årsdagen af slaget vid Narva i anl. af Carl XII:s segrar.
20/11

11. —— Sacratos Musagetæ . . .
Inbj. t. proff. *Laurentius Norrmannus'* och *Johan Arent Bellman's* parentt. ö. universitetskansleren *Bengt Oxenstierna.*
27/11

12. —— Sceptra Fascesque . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
12/12 *Linköp.*

1703.

13. **Johan Upmarck** (und.)
Quod in tristioribus . . .
Inbj. t. *Andreas Goeding* d. y.:s pane... ersitets...
Carl Piper.
11/3

14. **Harald Vallerius**, *R.*
Duo potissimum . . .
Inbj. t. Acad. secret. *Joha*...
sid. fol.
26/4

15. **Harald Vallerius,** *R.*
Belli pacisque...
Inbj. t. secret. *Eric Castovius'* install. sås. Moral. prof. 4 sid. fol.
$^{29}/_{4}$

16. **Olof Rudbeck d. y.** (und.)
Quemadmodum eò erroris...
Inbj. t. *Christian Ström's* Angerm. vers. orat. »in laudes medicæ artis».
$^{13}/_{5}$

17. **[Haquin Spegel]**
Vitam hominis...
Tacksamhetsskrifvelse i anl. af att studenterna bekostat uppsättandet af ett ur. 2 sid. fol.
$^{14}/_{5}$
Anon. Ex. i Palmsk. underskrifvet Haquin Spegel.

18. **Harald Vallerius,** *R.*
Rectoris munus...
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{17}/_{6}$

Johan Esberg, *R.*

19. Nihil nobis...
Inbj. t. bisk. *Laurentius Norrmannus'* begrafning. 8 sid. fol.
$^{20}/_{6}$
Omtr. i Norrmanni Orationes samt i Nettelbladts Memoria III.

20. —— Ecclesiam, Filii...
Inbj. t. Orient. ling. prof. *Johan Palmroot's* install. sås. Theol. prof. 4 sid. fol.
$^{9}/_{9}$

21. —— Quam ab Invictissimo...
Inbj. t. *hans* install. sås. Theol. prof.
$^{16}/_{9}$

22. —— Qui in civitate...
Inbj. t. Acad. secret. o. adj. *Olof Celsius'* install. sås. Græc. ling. prof. 4 sid. fol.
$^{17}/_{9}$

23. —— Si prolixum...
Inbj. t. Theol. adj. *Daniel Lundius'* install. sås. Orient. ling. prof. 4 sid. fol.
$^{21}/_{9}$

Johan Esberg, *R.*

24. Ut Reverendissimi . . .

Inbj. t. prof. *Carl Lundius'* parent. ö. bisk. *Laurentius Norrmannus.*

11/10

Omtr. i parent., i Norrmanni Orationes samt i Nettelbladts Memoria I.

25. —— Annus est . . .

Inbj. t. *hans* parent. ö. *Olof Rudbeck.*

29/11

Omtr. i parent. samt i Nettelbladts Memoria IV.

26. **Andreas Goeding,** Philos. prof.

Quod reipublicæ . . .

Inbj. t. mag. prom.

9/12

27. **Johan Esberg,** *R.*

Adesse jam tempus . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

14/12 *Linköp.*

1704.

Johan Upmarck, *R.*

28. Quantum in armorum . . .

Inbj. t. Theor. phil. prof. design. *Fabian Törner's* panegyr. ö. Carl XII.

12/2

29. —— Quasi de fatorum . . .

Inbj. t. *hans* parent. ö. Philos. pract. prof. *Eric Castovius.*

6/8

Omtr. i parent. samt i Nettelbladts Memoria II.

30. —— Quod Reipublicæ universæ . . .

Inbj. t. adj. *Fabian Törner's* install. sås. Philos. theor. prof.

3/4

31. —— Recursantes per stata . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

15/6

32. **Johan Arent Bellman,** *R.*

Facit insita . . .

Inbj. t. v. bibliot. *Johan Eenberg's* install. sås. Philos. pract. prof. 4 sid. fol.

20/11

33. **Johan Arent Bellman,** *R.*
Quod in horto . . .
Inbj. t. Rabbi *Moses',* sedermera *Johan Kemper's* panegyr. ö. Carl XII.
$^{27}/_{11}$

34. **Johan Arent Bellman,** Eloqu. prof., *R.*
Hautquaquam temere . . .
Inbj. t. *Anna Isaci Mackei's,* g. m. 1) Inspect. reg. Andr. Höök 2) Erkebisk. Eric Benzelius, begrafning samt prof. *Johan Upmarck's* parent. ö. henne. 4 sid. fol.
Prid. Non. Decemb. ($^{4}/_{12}$)

35. **Johan Arent Bellman,** *R.*
Mutare personam . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
Prid. Id. Decemb. ($^{12}/_{12}$)

1705.

36. **Pehr Elvius,** Mathem. prof., *R.*
Sanctum illud . . .
Inbj. t. enkedrottn:s öfverhofpredikant *Laurentius Molin's* install. sås. Theol. prof. prim. 4 sid. fol.
$^{16}/_{4}$

37. **Johan Upmarck,** Eloqu. prof. Skytt.
Non è longinquo . . .
Inbj. t. *hans* parent. ö. assess. i bergskoll. *Eric Odhelstierna.* 4 sid. fol.
$^{16}/_{4}$

38. **Rector [Pehr Elvius] et Senatus Academicus.**
Institutis per orbem . . .
Uppmaning till studenterna att studera i Greifswald.
Prid. Kal. Maj. ($^{30}/_{4}$)

39. **Eric Benzelius,** Erkebisk., Procanc.
Sapientissimi Regis . . .
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 4 sid. fol.
Prid. Kal. Jun. ($^{31}/_{5}$)

40. **Rector [Laurentius Molin] et Senatus.**
Inde ab antiquo...
Meddelande af konungens befallning (i bref från Ravitz till erkebiskopen) 1) att ingen student må med testimonium vitæ lemna universitetet utan att hafva examinerats och approberats i religionsläran 2) att de som resa utomlands må uppmanas att ej begifva sig till sådana akademier, der nya läror innästlat sig 3) att de som komma utifrån må redogöra för hvar de studerat samt slutligen 4) att ingen må anställas vid skolor, akademier och kyrkor, hvilkens lif och lära ej approberats.
XI Kal. Nov. (= $^{22}/_{10}$.)
En amplifiering af Konstitutionernas kap. XXIII mom. 30 o. 31.

41. **Johan Arent Bellman** (und.)
Nihil mortalibus...
Inbj. t. *Axel Aulævill*'s orat. »de præstantia imperii civilis». 4 sid. fol. utan särsk. titelbl.
$^{30}/_{11}$
Omtr. i orat.

42. **Laurentius Molin,** *R.*
Elapsum est hisce...
Inbj. t. rektorsombyte.
XVII Kal. Jan. 1706 (= $^{16}/_{12}$).

1706.

Daniel Djurberg, *R.*
43. Qui quondam...
Inbj. t. prof. *Johan Arent Bellman*'s panegyr. ö. Carl XII.
$^{12}/_{3}$

44. — — Si res aliqua...
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{15}/_{6}$

45. **Johan Palmroot,** *R.*
Adest nunc, Deo...
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{13}/_{12}$

1707.

Johan Esberg, Theol. prof., *R.*

46. Si mortales...
Inbj. t. *Laurentius Laurentii Russberg*'s Verml. begrafning.
5/1

47. —— Cum experientia...
Inbj. t. bibliot. *Eric Benzelius*' parent. ö. drottn. Kristinas guvernör *Johan Paulinus Olivekrans.* 4 sid. fol.
21/4

48. —— Septimus nunc labitur...
Inbj. t. prof. *Carl Lundius*' orat. i anl. af freden i Altranstädt o. panegyr. ö. Carl XII.
26/4

49. —— Est huic Academiæ...
Inbj. t. Phil. cand. *Eric Monthelius*' Dalk. (pros.) o. *Anders Ol. Rhyzelius*' Vg. (vers.) oratt. ö. samma ämne.
28/4

50. **Harald Vallerius,** Mathem. prof.
Atroces nostri...
Inbj. t. mag. prom.
VII Kal. Jun. (= 26/5)

51. **Johan Esberg,** Theol. prof., *R.*
Fuit, fateor...
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

52. **Carl Lundius,** *R.*
Inter Stoicorum...
Inbj. t. *Magdalena Johannis Buskagria,* g. m. prof. Petrus Elvius, begrafning. 4 sid. fol.
27/10

53. **Carl Lundius**
Crastino, Divina...
Inbj. t. rektorsombyte.
11/12

1708.

54. **Johan Upmarck** (und.)
Populorum strages...
Inbj. t. *Gabriel Gyllengriip*'s orat. »de incrementis Svionici nominis per regem nostrum partis».
14/6
Omtr. i orat.

Olof Rudbeck d. y., *R.*
55. Quamquam innumera...
Inbj. t. Philos. adj. *Nic. Celsius*' och Jur. adj. *Johan Hermansson*'s vers. oratt. i anl. af Carl XII:s födelsedag.
14/6

56. —— Crastina, Divini...
Inbj. t. rektorsombyte.
15/6

57. **Johan Upmarck** (und.)
Heroo partu...
Inbj. (på vers) t. *Adam Norrmarck*'s vers. orat. i anl. af Carl XII:s födelsedag. 4 sid. fol.
[1708 tillskr.] Odat. Orat. skulle hållas 19/6
Omtr. i orat.

58. **Johan Reftelius**, *R.*
Horam natalem...
Inbj. t. *Samuel Samuelis Lindberger's* Vestm. begrafning.
29/11

59. **Johan Upmarck** (und.)
Inter assiduos...
Inbj. t. *Fredric Ferdinand Flach*'s orat. »de antipelargia».
9/12
Omtr. i orat.

60. **Johan Reftelius**, Jur. Rom. prof., *R.*
Faustum illud...
Inbj. t. rektorsombyte.
14/12

1709.

Lars Roberg, *R.*

61. Taliter sæpe . . .
Inbj. t. *Christian Laurentii Fabritius*' Vesterbotn. begrafning. 4 sid. fol.
28/2

62. —— Posteaquam sic . . .
Inbj. t. erkebisk. *Eric Henrici Benzelius*' begrafning samt proff. *Laurentius Molin*'s och *Johan Esberg*'s parentt. ö. honom. 6 sid. fol.
[18/5 1709 tillskr.]

63. **Lars Roberg,** Med. theor. & pract. prof., *R.*
Quod munus antea . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
15/6

64. **Jacob Arrhenius,** *R.*
Magistratum Academicum . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1710.

Harald Vallerius, *R.*

65. Quamvis diurnos . . .
Inbj. t. *Petrus Schyllberg*'s install. sås. Poes. prof. och hans vers. orat. »de præsenti rerum Svecanarum facie». 4 sid. fol.
III Kal. Mart. (= 27/2)

66. —— Posteaquam mortalitati . . .
Inbj. t. prof. *Carl Lundius*' parent. ö. kanslipresidenten *Nils Gyldenstolpe*. 4 sid. fol.
18/3

67. —— Socraticæ philosophiæ . . .
Inbj. t. Log. & Mathem. samt e. o. Theol. prof. Lund. *Johan Steuchius*' install. sås. Philos. moral. prof. 4 sid. fol.
Odat. Install. 26/4 [tillskr. 1710.]

68. **Johan Upmarck** (und.)
Si tam in verba . . .
Inbj. t. *hans* vers. parent. ö. prof. *Johan Arent Bellman.*
8/5
Omtr. i parent. samt i Nettelbladts Memoria II.

69. **Johan Upmarck,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt.
Halcyonum propemodum . . .
Inbj. t. mag. prom.
Non. Jun. $(= {}^{5}/_{6})$

70. **Harald Vallerius,** *R.*
Quod per semestre . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{15}/_{6}$

71. **Johan Upmarck,** *R.*
Inbj. t. rektorsombyte.
In hoc tam anxio . . .
$^{14}/_{12}$

1711.

Pehr Elvius, *R.*
72. Quemadmodum rebus . . .
Inbj. t. Log. & Metaph. prof. *Fabian Törner*'s install. sås. Eloqu. prof.
$^{12}/_{3}$

73. —— Quando totum . . .
Inbj. t. Philos. pract. prof. *Johan Steuchius*' install. sås. Log. & Metaph. prof.
$^{15}/_{3}$

74. —— Cum summa & nullo . . .
Inbj. t. rector scholæ o. adj. *Nicolaus Celsius*' vers. orat. »de passione Christi».
$^{19}/_{3}$

75. —— Ut non nisi duos . . .
Inbj. t. Jur. adj. och Acad. secret. *Jonas Billovius*' install. sås. Philos. civil. prof.
$^{29}/_{3}$

76. **Pehr Elvius,** Mathem. prof., *R.*
Rectoris Academici . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{15}/_{6}$

77. **Olof Celsius,** Græc. ling. prof., *R.*
Effluxit semestre . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{13}/_{12}$

1712.

78. **Petrus Schyllberg** (und.).
Quos modo vexari . . .
Inbj. (på vers) t. *Gabriel Wilskman*'s vers. orat.
Odat. Orat. skulle hållas 26/3.

Daniel Lundius, *R.*
79. Quod genuino disciplinæ . . .
Inbj. t. *hans* install. sås. Loc. theol. prof. och hans orat. »de usu & necessitate locorum communium Theologicorum». 4 sid. fol.
30/3

80. —— Quamvis ea sit . . .
Inbj. t. Græc. litt. prof. *Olof Celsius*' install. sås. Orient. ling. prof. 4 sid. fol.
27/4

81. —— Sunt quidem singulæ . . .
Inbj. t. adj. *Marcus Engelsman*'s panegyr. ö. Carl XII.
11/6

82. —— Magistratum Academicum . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

83. **Fabian Törner,** *R.*
Sunt Apollinis . . .
Inbj. t. adj. *Johan Vallerius*' install. sås. Mathem. prof. 4 sid. fol.
XI Kal. Oktob. (= 21/9)

84. **Lars Roberg,** *Dec.* (und.)
Debemus & hoc . . .
Magnus Olai Bromelius Med. adj. och provinsialläkare.
1/11

85. **Fabian Törner,** *R.*
Habet has vices . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1713.

86. **Johan Steuchius,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Sicuti eruditionis . . .
Inbj. t. Acad. secret. o. adj. *Carl Skunk*'s install. sås. Philos. moral. prof. 4 sid. fol.
14/5

87. **Pehr Elvius,** Mathem. super. prof.
Quantum ornamenti . . .
Inbj. t. mag. prom.
20/5

88. **Fabian Törner,** *Pro R.*
Sceptra Academica . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
15/6

89. **Petrus Schyllberg,** *R.*
Ingens olim . . .
Inbj t. rektorsombyte.
10/12

1714.

90. **Laurentius Molin,** Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
Triste, ac funestum . . .
Inbj. t. erkebisk. *Haquin Spegel*'s begrafning och prof. *Johan Upmarck's* parent. ö. honom. 6 sid. fol.
X Kal. Jun. (= 23/5)
Omtr. i parent. samt i Nettelbladts Memoria II.

91. **Laurentius Molin,** *R.*
Hodiernus est dies . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
XV Kal. Jul. (= 17/6)

92. **Carl Lundius**
Quum Origines . . .
Inbj. t. *Michael Eneman*'s install. sås. Orient. ling. prof. 4 sid. fol.
26/9

93. **Carl Lundius** (und.)
Eternam memoriam . . .
Inbj. t. bibliot. *Eric Benzelius*' parent. ö. *Michael Eneman.*
28/11

94. **Carl Lundius**
Gaudeo effluxisse . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
10/12

1715.

95. **Olof Rudbeck,** *R.*
Quando consideramus ...
Inbj. t. *Fabian Törner's* och *Petrus Schyllberg's* oratt. i anl. af Carl XII:s återkomst.
25/1

96. **Laurentius Molin,** Theol. prof. prim., Archipræp. *Pro R.*
Quartus nunc agitur ...
Inbj. t. rector schol. triv., o. adj. *Nicolaus Celsius'* vers. orat. ö. Fredrik I o. Ulrika Eleonoras förmälning.
VI Kal. Apr. (= 27/3)

97. **Olof Rudbeck d. y.,** *R.*
Inter summos viros ...
Inbj. t. prof. *Carl Lundius'* begrafning och prof. *Fabian Törner's* parent. ö. honom. 6 sid. fol.
26/5
Omtr. i parent. (tryckfel 1615) samt i Nettelbladts Memoria IV.

98. **Johan Upmarck,** *R.*
Quod sapienti majorum ...
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1716.

99. **Daniel Djurberg,** Theol. prof., *R.*
Si præsidia ...
Inbj. t. *Matthias Sveder's* install. sås. Jur. prof. 4 sid. fol.
15/4

100. **Daniel Djurberg,** *R.*
Quemadmodum pleræque ...
Inbj. t. adj. *Laurentius Jacobi Arrhenius'* install. sås. Hist. prof. 4 sid. fol.
18/4

101. **Daniel Djurberg,** Theol. prof., *R.*
Fata mortalium ...
Inbj. t. prof. *Johan Upmarck's* parent. ö. prof. *Harald Vallerius.* 4 sid. fol.
10/5
Omtr. i parent. samt i Nettelbladts Memoria II.

102. **Daniel Djurberg,** Theol. prof., *R.*
Non deesse arbitramur . . .
Inbj. t. prof. Åboens. *Israel Nesselius*' install. sås. Græc. ling. prof. 4 sid. fol.
$^{16}/_{5}$

103. **Olof Celsius,** Orient. ling. prof.
Ad trieretica Academiæ . . .
Inbj. t. mag. prom.
$^{11}/_{6}$

104. **Daniel Djurberg,** Theol. prof., *R.*
Quemadmodum definiunt . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{15}/_{6}$

105. **Johan Reftelius,** *R.*
Crastinus imminet . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{13}/_{12}$

106. **Lars Roberg** (und.)
Pariter cum literaria . . .
Inbj. t. dissektionsöfningar.
Dec.

1717.

Lars Roberg, *R.*

107. Refert Plutarchus . . .
Inbj. t. *Fabian Törner*'s panegyr. ö. Carl XII. 4 sid. fol.
$^{27}/_{1}$

108. —— Tenuit clarissimam . . .
Inbj. t. Jur. nat. & gent., Philos. moral. prof. Lund. *Johan Hermansson*'s install. sås. Eloqu. & Polit. prof. Skytt.
$^{19}/_{5}$

109. —— Adest tempus . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
Odat. o. u. år. I K. B.:s ex. tillskr. Jun. 1717.

110. **Pehr Elvius,** *R.*
Quod in publici . . .
Inbj. t. prof. *Fabian Törner*'s lat. o. mag. *Petrus Hörberg*'s sv. vers. parentt. ö. universitetskansleren *Carl Piper.*
$^{24}/_{11}$
Omtr. i parent.

111. **Pehr Elvius,** *R.*
Magistratum Academicum . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{13}/_{12}$

1718.

Johan Palmroot, *R.*
112. Eo, jam vivimus . . .
Inbj. t. prof. *Johan Hermansson*'s panegyr. ö. Carl XII.
$^{26}/_{1}$

113. —— In luctu atque . . .
Inbj. t. prof. *Fabian Törner*'s parent. ö. prof. *Petrus Elvius.* 4 sid. fol.
$^{18}/_{5}$
Omtr. i parent.

114. —— Quod per præteritum . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{15}/_{6}$

115. **Johan Hermansson** (und.)
In numerosa clarissimorum . . .
Inbj. t. *hans* parent. ö. prof. *Johan Vallerius.* 4 sid. fol.
$^{3}/_{12}$
Omtr. i parent.

116. **Olof Celsius,** Orient. ling. prof., *R.*
Divina adspirante . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{19}/_{12}$

1719.

Daniel Lundius, *R.*
117. Annus jam agitur . . .
Inbj. t. proff. *Olof Rudbeck d. y.*:s, *Johan Hermansson*'s, *Laurentius Arrhenius*' och mag. *Elias Frondin*'s parentt. ö. Carl XII. 4 sid. fol.
$^{26}/_{2}$

118. —— Sacra coronationis . . .
Inbj. t. proff. *Johan Reftelius', Olof Rudbeck d. y.*:s, *Fabian Törner*'s och adj. *Laurentius Alstrin*'s oratt. på lat. o. sv. prosa o. vers i anl. af Ulrika Eleonoras kröning.
$^{17}/_{3}$

119. **Matthias Steuchius,** Erkebisk., Procanc.
Ad sapientiæ cultum . . .
Inbj. t. Theol. dokt. prom.
19/8

120. **Daniel Lundius,** *R.*
Quamvis omnes . . .
Inbj. t. rector schol. Ups. o. adj. *Nicolaus Celsius'* install. sås. Mathem. super. prof. 4 sid. fol.
24/5

121. **Fabian Törner,** Eloqu. prof.
Adsunt solemnia . . .
Inbj. t. mag. prom.
14/6

122. **Daniel Lundius,** *R.*
Grave Rectoris . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

123. **Fabian Törner,** *R.*
Si inter moralem . . .
Inbj. t. adj. *Andreas Grönwall's* install. sås. Philos. moral. prof. 4 sid. fol.
21/6

124. **Lars Roberg,** Med prof., *Dec.* (und.)
Literis Illustrissimi . . .
Assess. coll. med. o. provinsialläkaren *Petrus Martin* Med. adj.
13/9

Fabian Törner, *R.*
125. Quam late . . .
Inbj. t. Jur. adj. *Petrus Castovius'* install. sås. e. o. Jur. prof.
11/10

126. —— Quod rei literariæ . . .
Inbj. t. Græc. ling. prof. Lund. *Elavus Steuchius'* install. sås. Mathem. prof. och hans orat. »de usu ac præstantia Algebræ». 4 sid. fol.
22/11

127. **Johan Reftelius.**
In imperiis . . .
Inbj. t. *Petrus Schaeij's* Vestm. orat. »de præstantia pacis».
13/12

128. **Fabian Törner,** *R.*
Deo ter Optimo ...
Inbj. t. rektorsombyte.
14/12

1720.

129. **Israel Nesselius,** *R.*
Vidimus diu ...
Inbj. t. proff. *Matthias Sweder*'s, *Johan Hermansson*'s, *Nils Celsius*' och v. bibliot. *Matthias Asp*'s panegyr. ö. kungaparet i anl. af freden. 4 sid. fol.
V Non. Maj. (= 3/5)

130. **Johan Hermansson** (und.)
Quod sapiens antiquitas ...
Inbj. t. *hans* parent. ö. præs. i krigskoll. *Nils Gyllenstierna.* 4 sid. fol.
12/6

131. **Israel Nesselius,** *R.*
Honorificam Magistratus ...
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

132. **Fabian Törner,** *Pro R.*
Insperato occidit ...
Inbj. t. *Elisabeth Haquini Spegel*'s, g. m. prof. Johan Steuchius, begrafning. 4 sid. fol.
28/7

Johan Steuchius, Philos. theor. prof., *R.*
133. Quod supplici voce ...
Inbj. t. prof. *Israel Nesselius', adj. Arvid Arrhenius',* Rabbi *Simeon Rosenbaum*'s (hebr.) o. *Johan Glock*'s Holm. tacksägelseoratt. ö. freden. 4 sid. fol.
4/12

134. —— Factum est divina ...
Inbj. t. rektorsombyte.
14/12

1721.

Petrus Schyllberg, Poes. prof., *R.*

135. Celebritatem Jubilæi . . .

Inbj. t. jubelfesten i anl. af Lutherska lärans införande och Sverges befrielse samt därvid oratt. af bibliot. *Eric Benzelius*, prof. *Israel Nesselius* (grek.), Theol. adj. *Jonas Fahlenius*, mag. *Johan Brisman* (lat. vers), *Andreas Winbom* Vg. o. *Fredrik Alstrin* Dalk. 12 sid. 4:o.

17/3

136. —— Die perendino . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

15/6

137. **Johan Hermansson,** Prof. Skytt., *R.*

Illucescit cras . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

12/12

138. **Laurentius Arrhenius,** *R.*

Supplicationem, *nullis* . . .

Inbj. t. proff. *Israel Nesselius*' (prosa), *Nicolaus Celsius*' (vers) samt magg. *Matthias Asp*'s (grek. vers) o. *Carl Malmen*'s (lat. vers) panegyrr. ö. konungen i anl. af freden. 4 sid. fol.

15/12

1722.

139. **Johan Hermansson** (und.)

Duæ res sunt . . .

Inbj. t. *hans* parent. ö. fältmarsk. *Carl Gustaf Rehnsköld.* 4 sid. fol.

Kal. Apr. (= 1/4)

Omtr. i parent.

140. **Israel Nesselius,** Græc. litt. prof.

Ad ea, quæ . . .

Inbj. t. mag. prom.

11/6

141. **Laurentius Arrhenius,** Hist. prof., *R.*

Quod Academicæ . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

14/6

142. **Andreas Grönwall,** *R.*
Deo Optimo . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
14/12

1723.

Andreas Grönwall, *Pro R.*
143. Majestatem optimarum . . .
Inbj. t. Polit. & Jur. Rom. prof. *Johan Reftelius'* install. sås. Jur. patr. prof. 4 sid. fol.
23/3

144. — — Augustissimo Clementissimoque . . .
Inbj. t. Moral. prof. *Johan Malmström*'s install. sås. Jur. Rom. prof. och hans orat. »Regia de potestate in Augustum collata populi Romani lex . . .»
24/3

145. **Laurentius Molin,** Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
Quod antiquitate generis . . .
Inbj. t. *Anna Elavi Tersera*'s, g. m. erkebisk. Matthias Steuchius, begrafning. 4 sid. fol.
V Id. Jun. (= 9/6)

Laurentius Molin, *R.*
146. Summum est . . .
Inbj. t. v. bibliot. o. Acad. secret. *Eric Alstrin*'s install. sås. Log. & Metaph. prof.
V Id. Jun. (= 9/6)

147. — — Perendinus est . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
XVII Kal. Jul. (= 15/6)

148. **Johan Reftelius,** *R.*
Fuerunt inter veteres . . .
Inbj. t. Theol. prof. prim. *Laurentius Molin*'s begrafning samt *Eric Benzelius'* parent. ö. honom. 6 sid. fol.
1/12
Omtr. i parent.

149. **Johan Reftelius,** Jur. patr. prof., *R.*
Tunc cum Rebuspublicis . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
12/12

1724.

Olof Rudbeck, *R.*
150. Est equidem Boni . . .
Inbj. t. bibliot. *Eric Benzelius'* install. sås. Theol. prof. 4 sid. fol.
9/2

151. —— Commune ferme . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
15/6

152. **Olof Celsius,** *R.*
Haut lætior . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
11/12

153. **Olof Celsius,** Orient. ling. prof., *R.*
Astrorum scientia . . .
Inbj. t. adj. *Eric Burman*'s install. sås. Mathem. super. prof 4 sid. fol.
13/12

1725.

154. **Petrus Schyllberg,** Poes. prof.
Adsunt jam solennia . . .
Inbj. t. mag. prom.
7/6

155. **Daniel Djurberg,** *R.*
Quotquot studia . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

Johan Malmström, *R.*
156. De optimo mortis . . .
Inbj. t. prof. *Petrus Schyllberg*'s parent. ö. Mathem. super. prof. *Nicolaus Magni Celsius.* 6 sid. fol.
20/10

157. —— Divina, favente . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1726.

158. **Lars Roberg** (und.)
Subjecti anatomici . . .
Inbj. t. *hans* föreläsningar om kraniet.
$^{28}/_{3}$

159. **Fabian Törner** (und.)
Auspicata jam lux . . .
Inbj. t. *Georg Giædda*'s o. *Carl Reinhold Berch*'s Holm. oratt. i anl. af Fredrik I:s 50-års födelsedag. 4 sid. fol.
XV Kal. Maj. (= $^{17}/_{4}$)

160. **Lars Roberg**, *R.*
Quod in otio . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{15}/_{6}$

161. **Fabian Törner,** Eloqu. prof., *R.*
Vixit, & bene . . .
Inbj. t. Acad. quæstor *Birger Nicolai Rommel*'s begrafning o. prof. *Johan Hermansson*'s parent. ö. honom. 8 sid. fol.
$^{7}/_{12}$
Omtr. i parent.

162. **Fabian Törner,** *R.*
Duobus antea . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{11}/_{12}$

1727.

163. **Olof Rudbeck** (und.)
Gunstige Läsare. En gamal . . .
Inbj. (på sv. vers) t. *Johan Fick*'s vers. tal i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag.
$^{23}/_{1}$

164. **Johan Hermansson** (und.)
Frustra viros . . .
Inbj. t. *Johan Palmroot*'s begrafning och *hans* parent. ö. honom. 4 sid. fol.
$^{11}/_{6}$
Omtr. i parent.

165. **Daniel Lundius,** *R.*
Honorificum pariter . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
14/6

Israel Nesselius, *R.*
166. Quemadmodum turbulentis . . .
Inbj. t. Orient. ling. prof. *Olof Celsius'* install. sås. III Theol. prof. 4 sid. fol.
15/10

167. —— Flavium Claudium . . .
Inbj. t. Theol. adj. *Eric Melander*'s install. sås. IV Theol. prof. 4 sid. fol.
22/10

168. —— De hominis quidem . . .
Inbj. t. bibliot. *Georg Wallin*'s parent. ö. öfverceremonimästaren *Johan Gabriel Sparfwenfeld.* 4 sid. fol.
8/12
Omtr. i parent.

169. —— Quod circa solstitium . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1728.

Petrus Schyllberg, *R.*
170. Quemadmodum Alexander . . .
Inbj. t. *Johan Bredenberg*'s orat. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag. 4 sid. fol.
21/1

171. —— In Lingvarum Orientalium . . .
Inbj. t. adj. *Andreas Boberg*'s install. sås. Orient. ling. prof. 6 sid. fol.
7/4

172. —— Quemadmodum societates . . .
Inbj. t. assess. *Jacob Wallrave*'s install. sås. Jur. Rom. prof. 4 sid. fol.
28/4

173. **Johan Hermansson,** Prof. Skytt. (und.)
Egregie loquitur . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
$^{2}/_{6}$
Ett annat ex. med felaktigt årtal 1718 i st. f. 1728.

174. **Petrus Schyllberg,** *R.*
Eo jam vivimus . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{16}/_{6}$

175. **Johan Hermansson,** Prof. Skytt., *R.*
Inter innumera . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{12}/_{12}$

1729.

176. **Johan Hermansson** (und.)
Nunquam satis . . .
Inbj. t. *Gustaf Bonde*'s orat. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag.
$^{19}/_{1}$

Laurentius Arrhenius, *R.*
177. Dum innumera . . .
Inbj. t. Poes. prof. *Petrus Schyllberg*'s install. sås. Theol. prof. 4 sid. fol.
VI Id. Jun. (= $^{8}/_{6}$)

178. —— Ut ceteris artibus . . .
Inbj. t. v. bibliot. *Matthias Asp*'s install. sås. Poes. prof. 4 sid. fol.
VI Id. Jun. (= $^{8}/_{6}$)

179. —— Exoptatissimus mihi . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{15}/_{6}$

180. **Andreas Grönwall,** *R.*
Dum in eo . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{18}/_{12}$

1730.

Eric Alstrin, *R.*

181. Illucescet propediem...
Inbj. t. *Arvid Gradin*'s Dalk. grek. orat. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag. 4 sid. fol.
18/1

182. —— Permulta quidem...
Inbj. t. Secret. Soc. Litt. & Scient. *Anders Celsius*' install. sås. Astron. prof. 4 sid. fol.
31/5

183. —— Composuit nuper...
Inbj. t. *Matthias Asp*'s vers. parent. ö. landtgrefve Carl af Hessen. 4 sid. fol.
7/6

184. —— Hic ipse annus...
Inbj. t. jubelfesten i anl. af Augsburgiska bekännelsen samt oratt. af prof. *Eric Melander,* adj. *Andreas Winbom* o. *Magnus Beronius,* mag. *Johan Trast, Sven Jacob Geringius* o. *Johan Nath. Golitz.* 4 sid. fol.
14/6
Omtr. i Geringii orat.

185. —— Post Jubilæi...
Inbj. t. rektorsombyte.
21/6

186. **Olof Celsius,** Theol. prof., *R.*
Quantacunque fuerit...
Inbj. t. erkebisk. *Matthias Steuchius*' begrafning och *hans* parent. ö. honom. 4 sid. fol.
18/9
Omtr. i parent.

187. **Olof Celsius,** *R.*
Quam clarum olim...
Inbj. t. *Samuel Klingenstierna*'s install. sås. Mathem. prof. 4 sid. fol.
V Id. Oct. (= 11/10)

188. —— Principibus viris...
Inbj. t. Acad. quæstor *Elias Frondin*'s install. sås. Hist. prof. 4 sid. fol.
1/11

189. **Olof Celsius**, *R.*
Quem senis abhinc ...
Inbj. t. rektorsombyte.
Prid. Id. Decemb. (= 12/12)

1731.

190. **Anders Celsius** (und.)
Gunstige Läsare. Ulricas Stjerna ...
Inbj. (sv. vers) t. herr *Rudbeck*'s vers. orat. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag.
23/1

191. **Johan Reftelius**, *R.*
Oculis animisque ...
Inbj. t. *Henning Gyllenborgs*' (lat. pr.), *Eric Er. Tunelius*' Vestm. (grek. vers) o. *Johan Christopher Holmberg*'s Upl. (sv. vers) oratt. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.
20/4

192. **Andreas Grönwall**, Ethic. & Polit. prof., *Prom.*
Habent hoc virtus ...
Inbj. t. mag. prom.
13/6

193. **Johan Reftelius**, *R.*
Depono munus ...
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

194. **Henning Adolf Gyllenborg**, *R.*
Quamquam Omnipotens ...
Inbj. t. *Arvid Arrhenius*' (lat. pr.), *Lars Anders Adlerbielke*'s (sv. vers), mag. *Andreas Thomæus* (lat. pr.) o. *Carl Asp*'s (sv. vers) oratt. i anl. af Fredrik I:s återkomst från sin resa.
13/11

195. —— Nonus jam agitur ...
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1732.

196. **Israel Nesselius,** *R.*
Splendidissimum orbis . . .
Inbj. t. *Olof Reftelius*' Ups. o. *Magnus Lönbohm*'s Verml. (sv. vers) oratt. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag.
23/1

197. **Johan Steuchius,** Erkebisk., *Procanc.*
Dum ad felicem . . .
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 4 sid. fol.
Domin. Quinquag. (= 20/2)
Omtr. i Promotio doctoralis 1732. Stockh. 1733 fol.

198. **Israel Nesselius,** *R.*
Ridentur haud raro . . .
Inbj. t. Poes. prof. *Matthias Asp*'s install. sås. Eloqu. prof.
16/4

199. —— Si quid unquam . . .
Inbj. t. Theol. adj. *Magnus Beronius*' install. sås. Poes. prof.
16/4

200. —— Quamvis Scepticorum . . .
Inbj. t. adj. *Andreas Winbom*'s install. sås. Metaph. & Log. prof. o. hans orat. »de libertate ratiocinandi».
7/5

201. —— Instat jam ultimus . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
14/6

202. **Eric Melander,** *R.*
Inæstimabile prorsus . . .
Inbj. t. bibliot. *Georg Wallin*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de usu et abusu Theologiæ moralis».
15/10

203. —— Adest crastina . . .
Inbj. t. prof. *Magnus Beronius*' vers. orat. till Gustaf II Adolfs minne. 4 sid. fol.
5/11

204. —— Tria sunt . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1733.

Jacob Wallrave, *R.*

205. Heroum non eadem . . .
Inbj. t. *Albin Grundelstierna*'s parent. ö. fältmarsk. *Simon Grundel Helmfeldt.*
Prid. Non. Apr. (= 4/4)

206. — — Rectoris Academici . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
15/6

207. **Lars Roberg,** *R.*
Quod fausté, feliciter . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1734.

Andreas Grönwall, *R.*

208. Recurrit, per annuam . . .
Inbj. t. *Isac Cardon*'s Ög. orat. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag. 4 sid. fol.
19/1

209. — — Ad seculi decus . . .
Inbj. t. *Olof Celsius d. y.:s* orat. i anl. af Frekrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.
17/4

210. **Elias Frondin,** Hist. prof. (und.)
Præclara inter . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
16/6

211. **Andreas Grönwall,** *R.*
Gravissimum Rectoratus . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
19/6

212. **Petrus Schyllberg,** Theol. prof., *R.*
Honorifica Magistratus . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
11/12

1735.

Johan Hermansson, *R.*

213. Principes gentibus...
Inbj. t. mag. *Olof Abr. Burman*'s (lat. vers), *Gabriel Ödman*'s Smol. o. *Andreas Bauman*'s Upl. (sv. vers) oratt. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.
16/4

214. —— Semestre jam effluxit...
Inbj. t. rektorsombyte.
15/6

215. **Georg Wallin**, *R.*
Amorem mutuum...
Inbj. t. rektorsombyte.
10/12

1736.

Elias Frondin, *R.*

216. Geminas, inde...
Inbj. t. Philos. theor. prof. *Andreas Winbom*'s install. sås. Theol. prof.
Prid. Id. Mart. (= 14/3)

217. —— Plaudite Cives...
Inbj. (stenstil) t. *Johan Amnell*'s Upl. vers. orat. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 6 sid. fol.
XVI Kal. Maj. (= 16/4)

218. —— Omnium, quibus...
Inbj. t. *hans* parent. ö. prof. *Daniel Diurberg*. 4 sid. fol.
9/6
Omtr. i parent.

219. —— Divina sic auxiliante...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

220. **Andreas Boberg**, *R.*
Splendidum atque decorum...
Inbj. t. adj. *Petrus Ullén*'s install. sås. Philos. theor. prof. samt hans orat. »Philosophum Dei gloriam et reipublicæ commoda velle promovere». 4 sid. fol.
17/10

221. **Andreas Boberg**, *R.*
Cum imminentibus jam . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{12}/_{12}$

1737.

Samuel Klingenstierna, *R.*

222. Annus hoc ipso . . .
Inbj. t. *Zacharias Fredric Köster*'s orat. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag.
$^{23}/_{1}$

223. —— Quod a Deo . . .
Inbj. t. *Petrus Ubman*'s Upl. orat. i anl. af Fredrik I:s födelsedag.
$^{17}/_{4}$

224. —— Quantum prisci . . .
Inbj. t. adj. *Gabriel Mathesius*' install. sås. Græc. ling. prof. o. hans orat. »quænam esse debeat commendatio linguæ Græcæ. 4 sid. fol.
$^{1}/_{5}$

225. **Lars Roberg**, *Dec.*, *Prom.*
Ad Promotionem doctoralem . . .
Inbj. t. *Petrus Hamnerin*'s lectio $^{27}/_{4}$ o. diss. $^{4}/_{5}$ »de natura febrium».
Odat. I: Hamnerins Diss. 4:o. *Diss.*

226. **Samuel Klingenstierna**, *R.*
Non ita pridem . . .
Inbj. t. prof. *Elias Frondin*'s parent. ö. prof. *Johan Hermansson*. 4 sid. fol.
$^{5}/_{6}$

227. —— Quandoquidem Rectoratus . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{29}/_{6}$

228. **Andreas Boberg**, Orient. ling. prof.
Plurimum semper . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
$^{29}/_{6}$

229. **Olof Celsius**, *R.*
Fidem, seu religionem . . .
Inbj. t. Eloqu. prof. *Matthias Asp*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de libertinismo hodierno in rebus sacris». 4 sid. fol.
9/10

230. —— Est hodie natio . . .
Inbj. t. Poes. prof. *Magnus Beronius*' install. sås. Theol. prof. 4 sid. fol.
16/10

231. —— De Eloquentia Græca . . .
Inbj. t. Acad. secret. o. adj. *Petrus Ekerman*'s install. sås. Eloqu. prof. 4 sid. fol.
16/10

232. —— Poëtas quondam . . .
Inbj. t. v. bibliot. *Johan Ihre*'s install. sås. Poes. prof. o. hans orat. »an ad veterum in poësi Latina felicitatem et elegantiam recentiora hæc tempora adspirare possint». 4 sid. fol.
23/10

233. —— Veritati plurimum . . .
Inbj. t. adj. *Engelbert L. Halenius*' install. sås. e. o. Philos. prof. o. hans orat. »de indole veritatis philosophicæ . . .» 4 sid. fol.
1/11

234. —— Quæ a condito . . .
Inbj. t. adj. *Laurentius Hydrén*'s install. sås. e. o. Philos. prof. o. hans orat. »de literarum humaniorum cum partibus philosophiæ principalibus nexu». 4 sid. fol.
18/11

235. —— Si qui Heliconis . . .
Inbj. t. prof. *Andreas Winbom*'s o. *Olof Celsius* d. y.:s (vers.) parentt. ö. universitetskansleren *Gustaf Cronhielm.*
13/11

236. —— Sic demum per . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
14/12

1738.

Johan Reftelius, *R.*

237. Si repetere queat . . .
Inbj. t. *Jacob Philip Schwerin*'s orat. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.
Prid. diei Nat. (= 27/4)
Äfven en andra upplaga. — Omtr. i orat.

238. —— Vix cogitari . . .
Kungörelse om de ord. ferierna vid universitetet: »Aestivales a die Petri Pauli ad diem Bartholomæi, Hiemales a die S. Thomæ ad festum Epiphanias, & Pascales a Dom. Palm., XIV dierum» samt uppmaning t. studenterna att vid deras slut ofördröjligen återvända. Jfr. Constit. Acad. Cap. XXI.
6/5

239. **Elias Frondin,** Hist. prof., *Stip. Helmf. Insp.* (und.)
Duæ potissimum . . .
Inbj. t. *Johan Brauner*'s Stip. Helmf. orat. »de utilitate peregrinationis».
9/5

240. **Johan Reftelius,** *R.*
Memoria teneo . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
15/6

241. **Olof Rudbeck,** *R.*
Academica sceptra . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1739.

Anders Celsius, *R.*

242. Effulget iterum . . .
Inbj. t. mag. ling. Angl. *Anders Hesselius* Americanus' orat. i anl. af Ulrika Eleonoras födelsedag.
21/1

243. —— In omni Republica . . .
Inbj. t. Poes. prof. *Johan Ihre*'s install. sås. Prof. Skytt. o. hans orat. om studia polit. et eloqu. 4 sid. fol.
4/2

244. **Lars Roberg** (und.)
Posteaquam Clarissimus . . .
Inbj. t. Med. cand. *Gustaf Fredrik Voigtlender*'s Holm. diss. $^{15}/_{2}$ och hans Med. dokt. prom. $^{21}/_{2}$ [rättadt till $^{3}/_{3}$]. 4 sid. 4:o utan särsk. titelblad.
Odat.

245. **Johan Ihre,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt. (und.)
In immensum benignissimi . . .
Inbj. t. *Eric Brahe*'s orat. »Calamitatem patriæ nostræ, sub unione Calmariensi ab exteris oppressæ». 4 sid. fol.
$^{16}/_{5}$
Omtr. i orat.

246. — — Qui varia rerum . . .
Inbj. t. *Nils Adam Bielke*'s orat. »Felicitatem patriæ nostræ a Gustavo I gl. m. restitutam». 4 sid. fol.
$^{31}/_{5}$
Omtr. i orat.

247. **Anders Celsius,** *R.*
Semestre Rectoris . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{17}/_{6}$

248. **Nils Rosén**
A pluribus retro . . .
Inbj. t. Med. lic. *Olof Kalmeter*'s Med. dokt. prom.
$^{2}/_{7}$

249. **Andreas Grönwall,** *R.*
Adest tempus . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
$^{13}/_{12}$

1740.

250. **Lars Roberg,** *Prom.* (und.)
Posteaquam Medicinæ . . .
Inbj. t. Med. lic. *Petrus Lundberg*'s Smol. Med. dokt. prom. $^{26}/_{1}$.
Odat.
I: »Quum in Regia Academia Upsal. . . . Petro Lundberg . . . honores . . . conferrentur». Ups. 1740. 4:o.

251. **Samuel Klingenstierna,** Mathem. inf. prof., *Prom.*
Ad gloriam universæ ...
Inbj. t. mag. prom.
4/6

252. **Eric Melander,** *R.*
Non sine præcipua ...
Inbj. t. rektorsombyte.
18/6

253. **Nils Rosén,** S. R. M. Med., Coll. med. ass., Med. theor., Phys., Anat., Bot. & Chem. prof., *Prom.*
Eo jam ventum ...
Inbj. t. *Abraham Bæck*'s Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
18/9

254. **Elias Frondin,** Hist. prof., *R.*
Vivendi beneficio ...
Inbj. t. Med. adj. (!) *Nils Rosén*'s install. sås. Med. prof. o. hans orat. »de apto medicinæ studioso». 4 sid. fol.
12/10

Elias Frondin, *R.*

255. Cum multa nobis ...
Inbj. t. *Daniel Solander*'s install. sås. Jur. patr. & Rom. prof. o. hans orat. »de legis et jurisprudentiæ civilis necessitate». 4 sid. fol.
22/10

256. —— Dulcissimam carminum ...
Inbj. t. adj. *Arvid Arrhenius* install. sås. Poes. prof. 4 sid. fol.
2/11

257. **Elias Frondin,** Hist. prof., *R.*
Qua re gratius ...
Inbj. t. rektorsombyte.
14/12

1741.

258. **Matthias Asp,** *R.*
Quam ingens sui ...
Inbj. t. prof. *Johan Ihre*'s parent. ö. *Olof Rudbeck d. y.* 4 sid. fol.
1/2
Omtr. i parent.

259. **Matthias Asp,** Theol. prof., *R.*
Adest statum . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
14/6

Andreas Boberg, *R.*
260. Post dispulsas . . .
Inbj. t. v. Botan. prof. o. Med. class. naval. *Carl Linnæus*' install. sås. Med. pract. prof. o. hans orat. »quid quantumque emolumenti in medicina, ex itinere per provincias patriæ instituto, sperari queat». 4 sid. fol.
25/10
Omtr. i Orat. Lugd. Bat. 1743. 8:o.

261. - - Quantum in domo . . .
Inbj. t. e. o. Not. i kommersekoll. *Anders Berch*'s install. sås. Jur. oecon. & commerc. prof. o. hans orat. »rempublicam nec . . . tueri posse dignitatem, nisi in rebus oeconomicis rite instructi . . . cives». 4 sid. fol.
23/11

262. **Nils Rosén,** S. R. M. Med., Coll. med. ass., Med. prof., *Prom.*
Ut regna & imperia . . .
Inbj. t. Med. licc. *Zacharias Strandberg*'s och *Eberhard Rosén*'s Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
6/12
På Vesterås-ex. står antecknadt: »Programma hocce totum integrum qua verba qua sententias excertum (!) esse ex Dissertatione De usu Hydrargyri habita Lipsiæ 1735 a Ch. Frid. Sartorio, certe certius est». — Jag har ej varit i tillfälle att se denna diss.

263. **Andreas Boberg,** *R.*
Fasces academicos . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1742.

264. **Andreas Winbom,** *R.*
Adest jam tempus . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
16/6

Samuel Klingenstierna, *R.*

265. Si supremus pie . . .

Inbj. t. erkebisk. *Johan Steuchius*' begrafning o. prof. *Eric Melander*'s parent. ö. honom. 4 sid. fol.

19/9

Omtr. i parent.

266. —— Tantum imis . . .

Inbj. t. parentt. ö. Ulrika Eleonora af Theol. prof. *Matthias Asp,* Jur. prof. *Daniel Solander,* Med. prof. *Nils Rosén,* Eloqu. prof. *Petrus Ekerman,* Philos. prof. *Laurentius Hydrén* (vers), docc. *Christopher Clewberg* (hebr.), *Olof Celsius d. y.* (sv. vers) samt *Jacob Krook* Nyl. (lat. vers). 4 sid. fol.

30/11

267. —— Tempus jam adest . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

12/12

1743.

268. **Carl Linnæus,** Med. & Bot. prof., *Prom.*

Historia naturalis . . .

Inbj. t. Med. lic. *Johan Westman*'s Med. dokt. prom. 4 sid. fol.

9/4

Afhandl.: Några naturhistoriska nyheter.

Omtr. i Amoenitates Vol. 2 samt i Oratio de telluris habitabilis incremento. Lugd. Bat. 1744. 8:o.

269. **Johan Ihre** (und.)

Sub ancipiti illo . . .

Inbj. t. *Carl Iserhielm*'s orat. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.

17/4

270. **Anders Celsius,** Mathem. super. prof., *Prom.*

Laudabilis omnino . . .

Inbj. t. mag. prom.

19/6

271. **Magnus Beronius,** *R.*

Magistratu Academico . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

19/6

272. **Anders Celsius,** *R.*
Mirabilis illa . . .
Inbj. t. mag. legens *Johan Amnell*'s (lat. vers) o. *Johan Abraham Lidenius*' Amer.-Holm. (sv. vers) oratt. i anl. af freden o. tronföljarvalet.
7/10

273. **Anders Celsius,** Astron. prof., *R.*
Ingenue fateor . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
18/12

1744.

Petrus Ullén, *R.*
274. Quod nostris temporibus . . .
Inbj. t. prof. *Elias Frondin*'s orat. ö. Adolf Fredriks ankomst till Sverge som utkorad konung. 6 sid. fol.
27/1
Omtr. (med kurs. stil. 10 sid. fol.) i orat.

275. —— Si id jam . . .
Upplysningar till studenterna om prælectioner, auscultationer o. disputationer samt i allm. om deras studier vid universitetet.
1/4

276. —— Nec oblivisci unquam . . .
Inbj. t. *Gabriel Adolph Ribbing*'s (lat.) o. *Nils Petrus Fougt*'s Angerm. (sv. hexameter) oratt. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 6 sid. fol.
1/5

277. —— Nomen Poëtæ . . .
Inbj. t. Philos. prof. *Laurentius Hydrén*'s install. sås. Poes. prof. o. hans orat. »utrum et quibus de causis poetas e sua republica exterminandos censuerit Plato». 6 sid. fol.
20/5

278. —— Si nulla res . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6

279. **Gabriel Mathesius,** *R.*
Graviter ac vere . . .
Inbj. t. prof. *Magnus Beronius*' parent. ö. erkebisk. *Eric Benzelius.* 4 sid. fol.
14/10

280. **Nils Rosén,** S. R. M. Med., Coll. med. ass., Med. & Anat. prof., *Prom.*

Mense Aprili . . .

Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.

9/12

Afhandl.: Ett fall af förgiftning genom Hyoscyamus.

281. **Gabriel Mathesius,** *R.*

Fuit omnino . . .

Inbj. t. rektorsombyte.

12/12

1745.

282. **Petrus Ekerman,** *R.*

Viros, de puritate . . .

Inbj. t. prof. *Eric Magni Melander*'s begrafning o. prof. *Matthias Asp*'s parent. ö. honom. 4 sid. fol.

10/3

Petrus Ekerman, Eloqu. prof., *R.*

283. Pertristis, &, lamentabili . . .

Inbj. t. *Johan Rosén*'s Gotob. (vers) o. *Eric Bergmark*'s Smol. (prosa) oratt. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 6 sid. fol.

1/5

284. —— Non id in . . .

Inbj. t. prof. Lund. *Mårten Strömer*'s install. sås. Astron. prof. 4 sid. fol.

12/6

285. —— Munus Rectoratus . . .

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

15/6

Johan Ihre, Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*

286. Ea gratia est . . .

Inbj. t. *Carl Leuhusen*'s panegyr. ö. Adolf Fredrik. 4 sid. fol.

23/6

Omtr. i orat.

287. —— Quum multi fatuo . . .

Inbj. t. e. o. prof. & Theol. adj. *Engelbert Halenius*' install. sås. Theol. prof. o. hans orat.: »indoles veritatis theologicæ». 4 sid. fol.

24/11

288. **Johan Ihre,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
Solenni usu . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
13/12

1746.

Olof Celsius, *R.*
289. Quod felix, regnoque . . .
Inbj. t. prof. *Laurentius Hydrén*'s o. v. bibliot. *Olof Celsius d. y.*:s oratt. i anl. af kronprins Gustafs födelse.
19/1

290. —— C. Plinius Secundus . . .
Inbj. t. adj. *Nicolaus Wallerius*' install. sås. Philos. theor. prof. 4 sid. fol.
20/4

291. —— Quoties in mentem . . .
Inbj. t. Philos. theor. prof. *Petrus Ullén*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de formis credendi». 4 sid. fol.
11/5

292. **Gabriel Mathesius,** Prom.
Recurrunt circa . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
5/6

293. **Olof Celsius,** *R.*
Multa quidem Academiæ . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

294. **Rector (Johan Ihre,** *Pro R.*) **et Senatus.**
Quamvis Patres . . .
Kungörelse om *Fredrik Becker*'s ständiga relegation.
19/10
Undert. Joh. Ihre.

295. **Laurentius Hydrén,** *R.*
Ex linguarum Orientalium . . .
Inbj. t. Græc. ling. prof. *Gabriel Mathesius*' install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de genuina ratione, in exegesi N. T., vocum Græc. significationes explicandi». 4 sid. fol.
22/10

Laurentius Hydrén, Poes. prof., *R.*

296. Sicuti præstantia ...
Inbj. t. Orient. & Græc. ling. prof. Lund. *Lars Benzelstierna*'s install. sås. Græc. ling. prof. o. hans orat. »de fatis et mutationibus linguæ Græcæ». 4 sid. fol.
29/10

297. —— Annuo motu ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/12

1747.

Daniel Solander, Jur. patr. & Rom. prof., *R.*

298. Ergone in lacrimas ...
Inbj. t. prof. *Johan Ihre*'s (lat.) o. v. bibliot. *Olof Celsius*' (sv.) parentt. ö. universitetskansleren *Carl Gyllenborg.* 4 sid. fol.
1/3
Omtr. i Ihres orat.

299. —— Simul ac faustissimus ...
Inbj. t. proff. *Petrus Ekerman*'s (lat.) o. *Roland Martin*'s (sv.) oratt. i anl. af Adolf Fredriks anträde till kanslersembetet. 4 sid. fol.
1/4
Omtr. i Ekermans orat.

300. —— Optimos laudare ...
Inbj. t. *Edwald Ziervogel*'s (prosa) o. *Johan Gust. Hallman*'s Holm. (vers.) oratt. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 4 sid. fol.
8/5

301. —— Laudi sibi duxit ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
17/6

Nils Rosén, *R.*

302. De Historia, teste ...
Inbj. t. v. bibliot. *Olof Celsius d. y:s* install. sås. Hist. prof. o. hans orat. »de historia Septentrionis». 4 sid. fol.
16/8

303. —— Annus propemodum ...
Inbj. t. Græc. litt. prof. *Lars Benzelstierna*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de consensu et dissensu inter ecclesiam Latinam et Græcam». 4 sid. fol.
18/9

304. **Nils Rosén,** *R.*
Musas Græcanicas . . .
Inbj. t. adj. *Johan Amnell*'s install. sås. Græc. litt. prof. 4 sid. fol.
15/9

305. **Carl Linnæus,** Arch. reg., Med. & Bot. prof., *Prom.*
Deo ter optimo . . .
Inbj. t. Med. licc. *Barthold Rudolph Hast*'s o. *Johan Bergstral*'s Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
25/10

Nils Rosén, *R.*
306. Ut illam lucem . . .
Kungörelse om edens afläggande till Adolf Fredrik. 4 sid. fol.
6/11

307. — Triste id solamen . . .
Inbj. t. prof. *Engelbert Halenius*' parent. ö. erkebisk. *Jacob Benzelius.* 4 sid. fol.
29/11
Omtr. i parent.

308. - E magistratu Academico . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

Andreas Boberg, *R.*
309. Quod in legibus . . .
Inbj. t. Acad. secret. *Johan Eric Fick*'s install. sås. Jur. pract. prof. (ny professur) o. hans orat. »de sacerdotio justitiæ». 4 sid. fol.
17/12

1748.

310. —— Feliciter & tranquille . . .
Inbj. t. *Joseph Israelsson*'s vers. orat. i anl. af kronprinsens födelsedag. 4 sid. fol.
10/1

311. —— Qui nexum arctiorem . . .
Inbj. t. adj. *Nicolaus Wall*'s orat. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.
17/4

Andreas Boberg, *R.*

312. Quod anno hocce ...
Inbj. t. mag. doc. *Laurentius Jul. Kullin*'s (sv.) orat. i anl. af Adolf Fredrik's födelsedag. 4 sid. fol.
$^{1}/_{5}$

313. —— Si qua disciplinarum ...
Inbj. t. adj. *Laurentius Dahlman*'s install. sås. Ethic. & Polit. prof. o. hans orat. »de viro civili virtutis amante». 4 sid. fol.
$^{12}/_{5}$

314. **Andreas Boberg,** Orient. ling. prof., *R.*
Dum pia quotidie ...
Inbj. t. prof. *Olof Celsius*' orat. i anl. af Adolf Fredriks besök i Upsala. 4 sid. fol.
$^{18}/_{5}$

315. **Andreas Boberg,** *R.*
Sub adfulgente ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

Matthias Asp, Theol. prof., *R.*

316. Solenne semper ...
Inbj. t. adj. *Eric Gustaf Lidbeck*'s panegyr. ö. Adolf Fredrik. 4 sid. fol.
$^{22}/_{6}$

317. —— Dum Patria secum ...
Inbj. t. prof. *Lars Benzelstierna*'s orat. »Emolumenta patriæ, ex pactis Svecico-Borussiacis» i anl. af hertig Carls födelsedag. 4 sid. fol.
$^{6}/_{10}$

318. **Olof Celsius,** Theol. prof. prim., Archipræp.
De Scholis earumque ...
Inbj. t. skolans invigning. 4 sid. fol.
$^{23}/_{10}$

319. **Matthias Asp,** Theol. prof., *R.*
Placuit Deo ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{11}/_{12}$

1749.

Anders Berch, *R.*

320. Numina, pio ...
Inbj. t. *Samuel Pomp*'s Fal. Dalk. orat. i anl. af kronprinsens födelsedag. 4 sid. fol.
$^{11}/_{1}$

321. —— Tandem aliquando ...
Inbj. t. adj. *Carl Asp*'s orat. i anl. af prins Carls namnsdag. 4 sid. fol.
$^{25}/_{1}$

322. —— Då de, som under ...
Inbj. t. prof. *Olof Celsius*' (sv.) orat. i anl. af Adolf Fredriks besök i Upsala. 4 sid. fol.
$^{26}/_{2}$
Omnämnes utförligt i L. T. 1749. N:o 18.

323. —— Natalis Augustissimi ...
Inbj. t. *Johan Jenning*'s orat. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.
$^{16}/_{4}$

324. **Carl Linnæus,** Arch. reg., Med. & Bot. prof., *Prom.*
Vita Sanitasque ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
$^{26}/_{4}$
Kort referat i L. T. 1749. N:o 34.

325. **Anders Berch,** *R.*
Agmen solemniorum ...
Inbj. t. *Fredrik Wattrang*'s o. *Jacob Wallman*'s oratt. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 4 sid. fol.
$^{1}/_{5}$

326. **Petrus Ekerman,** Eloqu. prof., *Prom.*
Academiam Upsaliensem ...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
$^{12}/_{6}$

327. **Anders Berch,** *R.*
Magistratum Academicum ...
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »quamnam ad officia publica, quolibet anno vacua, servare debeat numerus studiosorum proportionem?» 4 sid. fol.
$^{16}/_{6}$
Inneh. en tablå öfver studentproportionen vid offentliga embeten. Svensk öfvers. af H. L. Stockh. 1749. 8:o. Referat i L. T. 1749. N:o 52.

Samuel Klingenstierna, *R.*

328. Quoties vertentibus...
Inbj. t. *Olof Söderberg*'s Verml. o. *Johan Elers*' Blek. oratt. i anl. af prins Carls födelsedag. 4 sid. fol.
24/9

329. —— Qui lætitiæ...
Inbj. t. prof. *Olof Celsius*' parent. ö. Vet. Ak.:s sekret. *Pehr Elvius.*
2/10

330. **Nils Rosén**, S. R. M. Arch., Med. & Anat. prof., *Prom.*
Septem amplius...
Inbj. t. Med. lic. *Eric Erici Elff*'s Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
10/12
Referat i L. T. 1750. N:o 1.

331. **Samuel Klingenstierna**, *R.*
Quod munere Rectoratus...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/12

1750.

Carl Linnæus, *R.*

332. Aethereos illos...
Inbj. t. *Martin Ekelund*'s Upl. (sv.) orat. i anl. af kronprinsens födelsedag. 4 sid. fol.
12/1

333. —— Nescio sane...
Inbj. t. mag. *Laurentius Svenonius*' Vg. orat. i anl. af prins Carls namnsdag. 4 sid. fol.
27/1

334. —— Wett styrkes...
Inbj. t. prof. *Olof Burman*'s (vers.) panegyr. ö. Adolf Fredrik. 4 sid. fol.
24/2
Öfvers. i Amoenitates Vol. 10.
Anteckn. i K. B.:s ex. (af Öfverbibl. Klemmings hand): »'Skall vara af Joh. Ihre skrifvet wid en bråder tid', säger Apelblad i ett bref 1780 förmodligen om detta».

335. —— Haud alio referuntur...
Inbj. t. mag. doc. *Johan Rosén*'s orat. i anl. af Fredrik I:s födelsedag. 4 sid. fol.
15/4

Carl Linnæus, *R*.

336. Illam mihi P. C....

Inbj. t. *Eric Hydrén*'s o. *Martin Kähler*'s oratt. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 4 sid. fol.

$^{2}/_{5}$

Omtr. i Amoenitates Vol. 10.

337. —— Adest jam tempus...

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

$^{14}/_{6}$

Engelbert Halenius, *R*.

338. Diviniori quam ceteros...

Inbj. t. prof. *Johan Ihre*'s orat. i anl. af prins Fredrik Adolfs födelse. 4 sid. fol.

Id. Jul. (= $^{15}/_{7}$)

Omtr. i orat.

339. —— Summo sane jure...

Inbj. t. mag. doc. Lund. *Claudius Bliechert Trozelius*' Ög. orat. »de auspiciis familiæ Gustavianæ in Oeconomiam patriæ», i anl. af prins Carls födelsedag. 4 sid. fol.

IX Kal. Oct. (= $^{23}/_{9}$)

340. —— Per auspicatissimam...

Inbj. t. Med. adj. *Johan Gottschalk Wallerius*' install. i den nya professuren i Kemi, sedan ämnet »Fysik o. kemi», delats, så att Geom. prof. Samuel Klingenstierna blifvit prof. i Fysik. 4 sid. fol.

$^{2}/_{12}$

Utdrag i L. T. 1751. N:o 17.

341. —— Splendidum satis...

Inbj. t. rektorsombyte.

$^{13}/_{12}$

1751.

342. **Johan Eric Fick**, *R*.

Quæ vel exstitit...

Inbj. t. prof. *Johan Amnell*'s panegyr. ö. Adolf Fredrik. 4 sid. fol.

$^{24}/_{2}$

343. **Carl Linnæus**, Arch. reg., Med. & Bot. prof., *Prom*.

Decennium jam prope...

Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.

$^{7}/_{3}$

344. **Johan Eric Fick,** *R.*
Cum ante hos...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

345. **Petrus Ekerman,** *R.*
Jamdiu, cum universa...
Inbj. t. prof. *Lars Benzelstierna*'s, Acad. quæst. *Petrus Julin*'s (vers), prof. *Olof Celsius*' o. adj. *Carl Aurivillius*' parentt. ö. Fredrik I. 6 sid. fol.
27/9

346. **Petrus Ekerman,** Eloqu. prof., *R.*
Dignitatem almæ...
Inbj. t. Capitan. Inform. reg. *Jonas Meldercreutz'* install. sås. Geom. prof. o. hans orat. »de minimo et maximo». 4 sid. fol.
12/11
I K. B. ett något i afs. på radernas anordning olika ex.

347. **Petrus Ekerman,** *R.*
Divinæ providentiæ...
Inbj. t. proff. *Gabriel Mathesius', Anders Berch*'s, *Laurentius Hydrén*'s, *Laurentius Dahlman*'s o. v. bibliot. *Berge Frondin*'s oratt. i anl. af kröningen. 6 sid. fol.
1/12

348. **Petrus Ekerman,** Eloqu. prof., *R.*
Ad Leges Academicas...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1752.

349. **Nils Rosén,** S. R. M. Arch., Med. & Anat. prof., *Prom.*
Imperii pacatissimi...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
3/6
Med några minnesord öfver Fredr. Hasselquist.

350. **Gabriel Mathesius,** *R.*
Si par nobis...
Inbj. t. prof. *Olof Celsius*' panegyr. ö. universitetskansleren *Carl Ehrenpreus.* 4 sid. fol.
12/6

351. **Johan Ihre,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *Prom.*
Dum mira Serenissimi...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
14/6
Omtr. i Acta promotionis philosophicæ. Ups. 1752. 4:o.

352. **Henric Benzelius,** Erkebisk., Procanc.
Annum proxime...
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 6 sid. fol.
16/6

353. **Daniel Solander,** Jur. patr. & Rom. prof., *Prom.*
Quantum a longissimis...
Inbj. t. den återupplifvade Jur. dokt. prom. (5 Jur. licc.) 4 sid. fol.
17/6

354. **Gabriel Mathesius,** *R.*
Adest jam tempus...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
21/6

355. **Laurentius Hydrén,** *R.*
Si nihil æque...
Inbj. t. Phil. baccalaur. *Petrus Ascanius*' Norweg.-Dan. orat. i anl. af Fredrik V:s förmälning. 4 sid. fol.
19/7

356. **Laurentius Hydrén,** *R.* (und.)
När hvarje medlem...
Bön på sv. vers t. kon. o. drottn. att åhöra *hans* (?) orat. vid deras besök i Upsala. 4 sid. fol.
9/8

Laurentius Hydrén, *R.*
357. Augustum Udalricæ...
Inbj. t. *Johan Christian Höjer*'s panegyr. ö. Lovisa Ulrika på Lovisadagen. 4 sid. fol.
23/8

358. —— Sicut nemo...
Inbj. t. prof. *Engelbert Halenius*' o. mag. *Samuel Älf*'s Ög. (vers) oratt. i anl. af Adolf Fredriks återkomst från sin Norrländska resa. 4 sid. fol.
11/9

Laurentius Hydrén, *R.*

359. Nyss har Apollos...

Inbj. på sv. vers t. *Gezelius'* orat. i anl. af prins Carls födelsedag. 4 sid. fol.

25/9

Utdrag i L. T. 1752 N:o 78.

360. —— Vacationem a magnifico...

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

Id. Decemb. (= 13/12)

1753.

Lars Benzelstierna, *R.*

361. Natales suos...

Inbj. t. adj. *Carl Aurivillius'* orat. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 4 sid. fol.

18/5

362. —— Late patent...

Inbj. t. prof. *Olof Celsius'* parent. ö. öfverhofintend. o. ceremonimäst. *Carl Hårleman.* 4 sid. fol.

24/5

363. —— Honorificum Rectoris...

Inbj. t. rektorsombyte.

18/6

364. **Mårten Strömer,** *R.*

Quotquot incolunt...

Inbj. t. prof. *Petrus Ekerman's* orat. i anl. af prinsessan Sophia Albertina's födelse. 4 sid. fol.

14/10

365. **Mårten Strömer,** Astron. prof., *R.*

Quod munus Rectoratus...

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

13/12

1754.

Johan Ihre, Prof. Skytt., *R.*

366. Nimium exiliter...

Inbj. t. *Martin Ekelund's* Ups. panegyr. ö. prins Carl. 4 sid. fol.

27/1

Referat i L. T. 1754 N:o 15, der progr:s inneh. angifves: »Den tron at våra gamla fäder ej haft andra fartyg än små fiskarebåtar» vederlägges.

Johan Ihre, Prof. Skytt., *R*,

367. Postquam S:æ Regiæ . . .
Inbj. t. Poes. prof. *Laurentius Hydrén*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de natura ac præstantia religionis Evangelico-Lutheranæ». 4 sid. fol.
27/2

368. —— Iis jam non . . .
Inbj. t. kongl. lifmed., bibliot. *Samuel Aurivillius*' parent. ö. hofrättsrådet *Eric Petræus*. 4 sid. fol.
6/3

369. —— Uti Romani gloriæ . . .
Inbj. t. *Carl Fredrik Georgii*'s install. sås. Hist. prof. o. hans orat. »de indole et natura testimoniorum historicorum, eorumque legitimo usu». 4 sid. fol.
27/3

370. —— Translato haud ita . . .
Inbj. t. adj. *Carl Aurivillius*' install. sås. Poes. prof. o. hans orat. »de imitatione veterum poëtarum». 4 sid. fol.
1/5

371. —— Nunquam lætiori . . .
Inbj. t. mag. *Gustaf Anton Boudrie*'s orat. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 4 sid. fol.
12/5

372. —— Magistratu Academico . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

373. **Carl Linnæus,** Arch. reg., Med. & Bot. prof., *Prom.*
Felices ab infelicibus . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
30/10

374. **Nicolaus Wallerius,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Rerum in hac . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1755.

375. **Johan Amnell,** Græc. litt. prof., *R.*
Pleraque licet . . .
Inbj. t. prof. *Matthias Asp*'s parent. ö. bisk. *Anders Kalsenius.* 4 sid. fol.
$^{6}/_{5}$
Omtr. i parent.

376. **Johan Amnell,** *R.*
Sanioris Philosophiæ . . .
Inbj. t. Philos. theor. *Nicolaus Wallerius*' install. sås. Theol. prof. Kalsen. o. hans orat. »de naturalismo pseudo-Christianorum». 4 sid. fol.
$^{8}/_{5}$

377. **Johan Amnell,** Græc. litt. prof., *R.*
A populis Asiæ . . .
Inbj. t. prof. *Carl Asp*'s install. sås. Log. & Metaph. prof. o. hans orat. »de varia metaphysices facie». 4 sid. fol.
$^{12}/_{6}$

378. **Mårten Strömer,** Astron. prof., *Prom.*
Prudenti Majorum . . .
Inbj. t. mag. prom.
$^{15}/_{6}$

379. **Johan Amnell,** *R.*
Tempus adest . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{17}/_{6}$

380. **Laurentius Dahlman,** Philos. moral. & polit. prof., *R.*
Adpropinquat dies . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{12}$

1756.

381. **Johan Gottschalk Wallerius,** Chem., Metall. & Pharm. prof., *R.*
Ea est humanæ . . .
Inbj. t. prof. *Carl Aurivillius*' parent. ö. Albertina Fredrika, Adolf Fredriks moder. 4 sid. fol.
$^{28}/_{4}$

Johan Gottschalk Wallerius, Chem., Metall. & Pharm. prof., *R.*

382. Qualis quantusque ...
Inbj. t. lifmed. o. bibliot. *Samuel Aurivillius*' install. sås. Med. Anatom. prof. o. hans orat. »de empeiria medicorum». 4 sid. fol.
$^{16}/_{5}$

383. —— Exoptatum adesse ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

Jonas Meldercreutz, Geom. prof., *R.*

384. Nulla gens ...
Inbj. t. *Gustaf Anton Boudrie*'s orat. i anl. af Greifswalds universitets 300-års jubileum, hvartill Upsala universitet inbjudits. 4 sid. fol.
$^{17}/_{10}$

385. —— Opinionum si damnentur ...
Inbj. t. prof. *Johan Ihre*'s parent. ö. Theol. prof. o. domprosten *Olof Celsius.* 4 sid. fol.
$^{10}/_{11}$
Omtr. i parent.

386. —— Magnam quidem sibi ...
Inbj. t. *Sven M. Ullholm*'s Dal. Verml. parent. ö. stipendiedonator *Carl Gustaf Falzburg.* 4 sid. fol.
$^{6}/_{12}$

387. —— Non ita pridem ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1757.

388. **Samuel Aurivillius,** Med. reg., Anat. & Med. pract. prof., *Prom.*
In judicando ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
$^{8}/_{6}$

389. **Carl Fredrik Georgii,** Hist. prof., *R.*
Quamquam illa ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

Carl Aurivillius, Poes. prof., *R.*

390. Quæ in universo ...
Inbj. t. adj. *Samuel Duræus'* install. sås. Phys. prof. o. hans orat. »Methodus Philosophiæ naturalis, ejusque impedimenta». 4 sid. fol.
19/6

391. —— Linguas, quæ vocantur ...
Inbj. t. Theol. adj. *Christopher Clewberg's* install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de necessitate hebrææ linguæ». 4 sid. fol.
18/11

392. —— Divini favoris ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
11/12

1758.

Carl Asp, Log. & Metaph. prof., *R.*

393. In universo Scientiarum ...
Inbj. t. *Malte Ramel's* orat. i anl. af 100-årsminnet af freden i Roskilde 1658. 4 sid. fol.
5/3

394. —— Quam lubrica ...
Inbj. t. erkebisk. *Henric Benzelius'* begrafning o. prof. *Carl Aurivillius'* parent. ö. honom. 6 sid. fol.
11/6

395. **Carl Linnæus,** Arch. reg., Med. & Bot. prof., *Prom.*
Homine nihil ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
18/6
Inneh. biografiska notiser.
Omtr. i Amoenitates Vol. 10.

396. **Johan Amnell,** Græc. litt. prof., *Prom.*
Feliciter exacta ...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
18/6

397. **Carl Asp,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Ex sanctissimo Divini ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
21/6

398. **Matthias Asp,** Theol. prof. prim. Archipræp., *R.*
Etsi, circa ingressum . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
10/12

1759.

399. **Johan Eric Fick,** Fac. jur. *Dec.* (und.)
Cognitionem atque . . .
Meddelande att doc. *Pehr Niclas Christiernin* blifvit (den förste) Jur. & Oecon. adj.
21/4

400. **Daniel Solander,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
Ecce! in orbem . . .
Inbj. t. *Johannes Benedictus Buss'* Óg. sv. vers. orat. i anl. af Adolf Fredriks födelsedag. 4 sid. fol.
13/5

401. **Matthias Asp,** Theol. prof. prim. Archipræp., *Pro R.*
Ad finem jam . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/6

Carl Linnæus, *R.*
402. Då en alsmäcktig . . .
Inbj. t. mag. *Johan Låstbom's* install. sås. (den förste) Oecon. priv. Borgström. prof. o. hans tal om »den nytta, som ett borgeligt samfund kan förvänta sig, at öfverhet och undersåtare täfla med hvarandra om hushållningens förbättring». 4 sid. fol.
11/12
Omtr. i Sv. Mercurius Årg. 5. D. 3. 1760.
Öfvers. i Amoenitates Vol. 10.
Referat i L. T. 1760 N:o 6.

403. —— Ubi clepsydra . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12
Omtr. i Amoenitates Vol. 10.

1760.

404. **Samuel Aurivillius,** Med. reg., Anat. & Med. pract. prof., *Prom.*
Scientiis bonisque . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
13/6

405. **Petrus Ekerman,** Eloqu. prof., *R.*
Sic, ad illustrem . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

Gabriel Mathesius, Theol. prof., *R.*
406. Utrum molestius . . .
Inbj. t. bibliot. *Berge Frondin*'s parent. ö. universitetskansleren *Carl Ehrenpreus.* 4 sid. fol.
4/10
Omtr. i parent.

407. — — Ea est Academicæ . . .
Inbj. t. Orient. ling. prof. *Christopher Cleweberg*'s install. sås. Theol. prof. 4 sid. fol.
8/10

408. — — Habent artes . . .
Inbj. t. Theol. adj. *Eric Hesselgren*'s install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de recentioribus . . . philologiæ ebraicæ incrementis». 4 sid. fol.
8/10

409. — — Tertio, quæ Divina . . .
Inbj. t. rektorsombyte.
10/12

1761.

410. **Anders Berch,** Jur. oecon. & comm. prof., *R.*
Quod ad illustrem . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6
Inneh. en statistik öfver studenterna.

411. **Laurentius Dahlman,** Moral. & Polit. prof., *Prom.*
Præmia cum non...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
15/6

Samuel Aurivillius, Med. reg., Anat. & Med. pract. prof., *R.*
412. Trajecta maris...
Inbj. t. Græc. litt. prof. *Johan Amnell's* install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »Gentium vocationem universalem solis Novi Foederis temporibus non adstrictam». 4 sid. fol.
15/10

413. —— Scientiarum artiumque...
Inbj. t. adj. *Daniel Melander's* install. sås. Astron. prof. o. hans orat. »Geometriæ in Astronomia usus». 4 sid. fol.
2/12

414. —— Ea semper Upsaliensis...
Inbj. t. adj. *Nicolaus Risell's* install. sås. (den genom professurens delning förste) Jur. publ., spec. Suec. prof. o. hans orat. »de caussis internis mutationum in imperiis». 4 sid. fol.
10/12

415. —— Facilem & felicem...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/12

1762.

Johan Ihre, Reg. Canc. Consil., Prof. Skytt., *R.*
416. Harmoniam illam...
Inbj. t. adj. *Johan Floderus'* install. sås. Græc. litt. prof. o. hans orat. »de usu, quem in reliquis scientiis præstant litteræ Græcæ». 4 sid. fol.
18/4
Afhandl. gemensamt grekiska o. nordiska ord.
Referat i L. T. 1762 N:o 92.

417. —— Ea hucusque fuere...
Inbj. t. prof. *Eric Hesselgren's* o. mag. *Jacob Israel Köhler's* Ög. parentt. ö. bisk. *Anders Rhyzelius.* 4 sid. fol.
6/6
Omtr. i parent.

418. —— Quum semestre...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

419. **Laurentius Dahlman,** Moral. & Polit. prof., *R.*
A cana retro...
Inbj. t. *Adolph Fredric Ristell's* orat. ö. Adolf Fredrik på hans namnsdag. 4 sid. fol.
$^{22}/_{6}$

420. **Laurentius Dahlman,** Philos. moral. & polit. prof., *R.*
Delectantur res...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1763.

421. **Carl von Linné,** Arch. reg., Med. & Bot. prof., *Prom.*
Medicos quondam...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
$^{5}/_{6}$
Inneh. biogr. notiser.

422. **Anders Berch,** Oecon. & Comm. prof., *Prom.*
Ut florens bonarum...
Inbj. t. Jur. dokt. prom. 4 sid. fol.
$^{5}/_{6}$
Inneh. åtskilligt om juridiken vid universitetet.

423. **Laurentius Hydrén,** Theol. prof., *R.*
Dignam meretur...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{6}$

424. **Nicolaus Wallerius,** Theol. prof. Kalsen., *R.*
Ad extremam jam...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1764.

425. **Nicolaus Risell,** *R.*
Quam spe jam...
Inbj. t. prof. *Carl Fredrik Georgii's* panegyr. ö. universitets-kansleren *Anders Johan von Höpken.* 4 sid. fol.
$^{31}/_{1}$
Anteckning af P. F. Aurivillius å titelbl.: »Den tillämnade oration tillät icke Gr. Höpken att hållas».

Nicolaus Risell, Jur. publ., spec. Suec. prof., *R.*

426. Supremos Viro ...
Inbj. t. erkebisk. *Samuel Troilius'* begrafning o. prof. *Johan Ihre's* parent. ö. honom. 6 sid. fol.
18/8
Omtr. i parent.

427. —— Quam læta ...
Inbj. t. prof. *Carl Aurivillius'* orat. i anl. af kronprinsens anträde till universitetskansleriatet. 6 sid. fol.
13/5

428. —— Eam esse conditionem ...
Inbj. t. prof. *Johan Amnell's* parent. ö. Theol. prof. prim. o. domprost *Matthias Asp.* 4 sid. fol.
23/5
Omtr. i parent.

429. —— Quam, jussu ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
17/6

Johan Gottschalk Wallerius, Chem., Metall. & Pharm. prof., *Prom.*

430. In orbem redeunte ...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
18/6

431. —— Divina sic auxiliante ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/12

432. **Christopher Clewberg,** Theol. prof., *R.*
Fecit, breviori ...
Inbj. t. Theol. adj. *Eric Kinmark's* install. sås. Theol. prof. Kalsen. o. hans orat. »de certitudine geometrica prænotionum theol. ratione demonstratarum». 4 sid. fol.
16/[12] *).
*) Enl. Aurivillii katal.

1765.

Christopher Clewberg, Theol. prof., *R.*

433. Qvæ summi Numinis . . .
Inbj. t. doc. *Jacob Israel Köhler*'s Ög. orat. i anl. af kronprinsens födelsedag. 4 sid. fol.
23/1

434. —— Inter Divinæ . . .
Inbj. t. adj. *Johan Peter Sleincour*'s install. sås. Philos. moral. & polit. prof. o. hans orat. »de monitis quibusdam circa philosophiæ moralis virtutisque studium. 4 sid. fol.
25/3

435. —— Non sine animi . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
19/6

436. **Samuel Aurivillius,** Med. reg., Anat. & Med. pract. prof., *Prom.*
Bona nostra . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
19/6

437. **Jonas Meldercreutz,** Mathem. inf. prof., *R.*
Veterum effata . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
11/12

1766.

438. **Carl Fredrik Georgii,** Hist. prof., *R.*
Instare tempus . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

Carl Aurivillius, Poes. prof., *R.*

439. Felici sub imperio . . .
Inbj. t. *hans* orat. i anl. af kronprinsens förmälning. 6 sid. fol.
4/11

440. —— Præclare ageretur . . .
Inbj. t. Acad. syndicus *Olof Rabenius*' install. sås. Jur. pract. prof. o. hans orat. »de fatis litteraturæ juridicæ in patria». 4 sid. fol.
23/11

Carl Aurivillius, Poes. prof., *R.*

441. Gravem cladem ...
Inbj. t. prof. *Jonas Meldercreutz*' parent. ö. statssecret. *Samuel Klingenstierna.* 4 sid. fol.
10/12

442. —— Instante jam termino ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
11/12

1767.

443. **Jonas Meldercreutz,** Capitan. reg. Inform., Geom. prof., *Prom.*
Pythiis ludis ...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
14/6

444. **Johan Amnell,** Theol. prof., *R.*
Denuo, ex ordine ...
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de epigraphis et hypographis librorum canonicorum Novi Federis». 6 sid. fol.
15/6

Carl Asp, *R.*

445. Jam diu quidem ...
Inbj. t. adj. *Torbern Bergman*'s install. sås. Chem., Metall. & Pharm. prof. 4 sid. fol.
11/10

446. —— Neminem, qui recte ...
Inbj. t. Med. adj. *Jonas Sidrén*'s install. sås. Anat. & Med. pract. prof. o. hans orat. »de tuenda eruditorum valetudine». 4 sid. fol.
28/10

447. —— Quam, definito ...
Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.
13/12

Inneh. något om de kungligas besök vid universitetet samt deras gåfvor till biblioteket.

1768.

448. **Samuel Duræus,** *R.* (und.)
Quod, arescente...
Kungörelse om *Jacob Tidblad*'s relegation in perpetuum.
Prid. Non. Mart. (= 6/3)

449. **Samuel Duræus,** Phys. prof., *R.*
Quum Academici...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6

450. **Jonas Sidrén,** Anat. & Med. pract. prof., *Prom.*
Patriæ inter...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
10/11

451. **Johan Låstbom,** Oecon. pract. prof. Borgstr., *R.*
Quemadmodum semestre...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1769.

Eric Hesselgren, Orient ling. prof., *R.*

452. Ex varia calamitatum...
Inbj. t. prof. *Jonas Sidrén*'s orat. i anl. af de kongl. prinsarnes koppympning. 4 sid. fol.
16/4
Omtr. i orat.

453. —— Juris dicendi...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/6

Daniel Melander, Astron. prof., *R.*

454. Anni jam quinque...
Inbj. t. *hans* orat. i anl. af 25-årsdagen af de kungligas förmälning. 6 sid. fol.
18/8
Omtr. i orat.

455. —— Honorificum Magistratus...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/12

1770.

456. **Carl Fredrik Georgii,** Hist. prof., *Prom.*
Apollinea Sacra . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. fol.
17/6

457. **Johan Floderus,** Græc. ling. prof., *R.*
Academica sceptra . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
17/6
Omtr. i Floderi Opuscula.

*458. **Johan Floderus.**
Florentissimæ Juventuti . . . Quum aliis . . .
Uppmaning t. studenterna att bevista mag. *Henric Nicander*'s privata kurs i astronomi.
14/10 *Floderi Opuscula.*

Johan Peter Sleincour, *R.*

459. Est Dei Optimi . . .
Inbj. t. Theol. adj. *Daniel Annerstedt*'s install. sås. Theol. prof. 4 sid. fol.
28/10

460. —— Civitates seu Respublicas . . .
Inbj. t. adj. *Pehr Niclas Christiernin's* install. sås. Jur. oecon. & comm. prof. 4 sid. fol.
18/11

461. —— Ecce! in arenas . . .
Inbj. t. prof. *Johan Låstbom*'s o. design. prof., adj. *Emanuel Ekman*'s parentt. ö. bergsrådet *Eric Borgström.* 4 sid. fol.
9/12

462. —— Cum perendinus sit . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1771.

463. **Thorbern Bergman,** Chem., Metall. & Pharm. prof., *R.*
Ante hos, qui . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

464. **Johan Amnell,** *R.*
Ergo in fatis...
Inbj. t. proff. *Johan Låstbom*'s o. *Johan Floderus*' samt v. bibliot. *Johan Hageman*'s o. adj. *Petrus Svedelius'* parentt. ö. Adolf Fredrik. 6 sid. fol.
$^{28}/_{7}$

465. **Johan Amnell,** Theol. prof., *R.*
Prisca nos edocent...
Inbj. t. Acad. secret. *Henric Frosterus*' install. sås. Philos. theor. prof. o. hans orat. »de vero indagando». 4 sid. fol.
$^{24}/_{10}$

466. **Johan Amnell,** *R.*
Divinæ clementiæ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1772.

Daniel Solander, Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
467. Ad cognitionem...
Inbj. t. Orient. ling. prof. *Eric Hesselgren*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de scepticismo exegetico». 4 sid. fol.
$^{12}/_{3}$

468. —— Eleganter omnino...
Inbj. t. Poes. prof. *Carl Aurivillius*' install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de vario ... habitu linguarum Arabicæ, Persicæ et Turcicæ». 4 sid. fol.
$^{13}/_{5}$
Afhandl.: Några ord om språkens natur.

469. **Daniel Solander,** *R.*
Postquam irati...
Inbj. t. proff. *Carl Fredrik Georgii*'s o. *Emanuel Ekman*'s samt Theol. adj. *Eric Hydrén*'s, v. bibliot. *Eric Filenius', Andreas Moberg*'s Vestm. o. *Nicolaus Christoph. Clewberg*'s Upl. oratt. i anl. af kröningen. 8 sid. fol.
$^{29}/_{5}$

470. **Carl von Linné,** Arch. reg., Med. & Bot. prof., *Prom.*
Laudandus in aliis...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
$^{14}/_{6}$
Inneh. biogr. notiser.

471. **Daniel Solander,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
Siquidem, semestri . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

472. **Magnus Beronius,** Erkebisk., Procanc.
Inter illustria . . .
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 8 sid. fol.
Dom. XVII p. Trin. (11/10)
Omtr. i Acta promotionis 1772. Ups. 1773. 4:o.

473. **Carl von Linné,** Arch. reg., Med. & Bot. prof., *R.*
Adest jam tempus . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1773.

Petrus Ekerman, Eloqu. prof., *R.*

474. Quoad memoriam . . .
Inbj. t. adj. *Petrus Svedelius*' install. sås. Poes. prof. 4 sid. fol.
18/2

475. — — Patet, & patebit . . .
Inbj. t. adj. *Christer Berch*'s install. sås. Jur. oecon. & comm. prof. o. hans orat. »Comparatio inter tres Seciæ Gustavos». 4 sid. fol.
12/5

476. — — Nescio an ad . . .
Inbj. t. observ. reg. *Fredric Mallet's* install. sås. Mathem. inf. prof. o. hans orat. »de studio matheseos, inprimis puræ . . .» 4 sid. fol.
7/6

477. — — En Academiæ nostræ . . .
Inbj. t. Acad. secret. *Gustaf Anton Boudrie*'s install. sås. e. o. prof. i phil. facult. o. hans orat. »de studiis Academicis . . .» 4 sid. fol.
9/6
Inneh. förteckning på akad. sekreterare från 1624.

478. **Carl Aurivillius,** Orient. ling. prof., *Prom.*
Inter pacis otia . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.
16/6

479. **Petrus Ekerman,** Eloqu. prof., *R.*
Ex veteri ... — — — Per divinam ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
17/6
Inneh. ett par utdrag ur den gamla studentmatrikeln.

Christopher Clewberg, Theol. prof., *R.*
480. Maximum esse ...
Inbj. t. adj. *Lars Johan Palmberg*'s install. sås. e. o. Philos. prof. 4 sid. fol.
7/11

481. —— Fallunt illi ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1774.

482. **Jonas Sidrén,** Anat. & Med. pract. prof., *R.*
Beneficium Providi ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

Jonas Ihre, R. C. C., Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
483. Dum fortunæ casibus ...
Inbj. t. prof. *Petrus Svedelius*' orat. i anl. af hertig Carls förmälning. 4 sid. fol.
7/7

484. —— Inter cetera incommoda ...
Inbj. t. prof. *Johan Floderus*' parent. ö. arch. *Nils Rosén von Rosenstein.* 4 sid. fol.
11/12
Omtr. i parent.

485. —— More receptum ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/12

1775.

486. **Eric Kinmark,** Theol. prof. Kalsen., *R.*
Insignibus Academicis ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6

487. **Carl Fredrik Georgii,** Hist. prof., *R.*
Annus est fere . . .
Inbj. t. prof. *Carl Aurivillius'* parent. ö. prof. *Anders Berch.* 6 sid. fol.
26/11

488. **Jonas Sidrén,** Med. pract. prof., *Prom.*
Medicinæ in Patria . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
13/12
Inneh. biogr. notiser om *And. Sparrman.*

489. **Carl Fredrik Georgii,** Hist. prof., *R.*
Sic, favente Numine . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/12

1776.

490. **Samuel Duræus,** Phys. prof., *Prom.*
Ex omnibus, quæ . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.
14/6

491. **Eric Hesselgren,** Theol. prof., *R.*
Senis denuo . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

Carl Aurivillius, Orient. ling. prof., *R.*
492. In communem patriam . . .
Inbj. t. prof. *Eric Hesselgren's* parent. ö. erkebisk. *Magnus Beronius.* 6 sid. fol.
17/10
Omtr. i parent.

493. - Nusquam non fuisse . . .
Inbj. t. *Adolph Murray's* install. sås. (den förste) Anat. & Chirurg. prof. o. hans orat. »de statu præsenti Anatomicæ scientiæ.» 4 sid. fol.
5/12

494. —— Ex præscripto Academicarum . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1777.

495. **Rector (Samuel Duræus) och Consistorium Academicum.**
Göre Witterligt ...
Kungörelse om juridiska och embetsexamina jemte föreg. obligat. teologisk examen.
16/2

496. **Samuel Duræus,** Phys. prof., *R.*
Non sine fortissimis ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6
Berör frågan: »an munera ambulatoria sint præferenda perpetuis.»

Johan Låstbom, *R.*
497. Non ignota ulli ...
Inbj. t. *hans* orat. i anl. af Gustaf III:s återkomst. 4 sid. fol.
1/10

498. —— Annus jam est ...
Inbj. t. *Carl von Linné d. y.*:s install. sås. Med. & Botan. prof. 4 sid. fol.
16/10
Inneh. att Linné d. y. redan 1763 erhöll expektansplats efter fadren, då denne ej längre skulle orka sköta professuren. Då fadren nu fick sitt afsked, skedde det med förbehåll, att, om hans krafter komme att medgifva det, han skulle återinträda i tjenstgöring.

499. —— Annus jam fere ...
Inbj. t. Theol. adj. *Eric Hydrén*'s install. sås. V Theol. prof. o. hans orat. »de veræ religionis sub V. T. inter profanas gentes propagatione». 4 sid. fol.
2/11

500. **Johan Låstbom,** Oecon. pract. prof. Borgstr., *R.*
Per gratiam Summi ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
11/12
Inneh. rektorslängd från 1768.

1778.

501. **Daniel Melanderhielm,** Astron. prof., *R.*
Instat jam tempus ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/6

Johan Floderus, Græc. litt. prof., *R.*

502. Si unquam alias . . .

Inbj. t. prof. *Petrus Svedelius'*, e. o. proff. *Gustaf Anton Boudrie's*, *Lars Johan Palmberg's*, adj. *Olof Domey's* o. bibliot. aman., doc. *Eric Michaël Fant's* (sv. vers) oratt. i anl. af kronprinsens födelse. 8 sid. fol.

7/11

Omtr. i Floderi Opuscula.

503. —— Nihil ferme Magistratu . . .

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

13/12

Omtr. i Floderi Opuscula.

1779.

504. **Carl Fredrik Mennander**, Erkebisk. & Procanc., *Prom.*

Providam Numinis . . .

Inbj. t. Theol. dokt. prom. i anl. af kronprinsens födelse. 10 sid. fol.

8/6

På Linköp. o. Vesteråsexempl. står antecknadt, att exemplaret, med några få dertill, blef såsom vitiöst, i anseende till ordningen emellan Köhler och Lindblom, indraget.

505. **Johan Låstbom**, Oecon. prof. Borgstr., *Prom.*

Gloriari sane . . .

Inbj. t. mag. prom. 6 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.

9/6

506. **Carl Rudenschöld**, *Universitetscanc.*

Quemadmodum suscipienti . . .

Venia promovendi för prof. Låstbom. 4 sid. 4:o.

10/6

507. **Johan Peter Sleincour**, Moral. & Polit. prof., *R.*

Divina gratia . . .

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

16/6

508. **Thorbern Bergman**, *R.*

Quod, ante sex . . .

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

12/12

1780.

509. **Adolf Murray,** Anat. & Chirurg. prof., *Prom.*
Ovariorum substantiam...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 6 sid. fol.
14/6
Afhandl.: Om ovarier.

510. **Pehr Niclas Christiernin,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Tam arduum est...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6
Inneh. om *J. H. Lidéns* donation.

511. **Petrus Svedelius,** Eloqu. & Poes. prof., *R.*
Solent Academico...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/12

1781.

Fredric Mallet, Mathem. inf. prof., *R.*

512. Politicam vocamus...
Inbj. t. v. bibliot. *Jacob Ax. Lindblom*'s install. sås. prof. Skytt. 4 sid. fol.
26/4

513. —— Si humanam sortem...
Inbj. t. prof. *Johan Floderus*' parent. ö. kansliràdet o. prof. Skytt. *Johan Ihre.* 4 sid. fol.
10/5
Omtr. i parent.

514. —— Sollemni apud...
Inbj. t. prof. design. *Eric Michaël Fant*'s panegyr. ö. Gustaf III, spec. i anl. af hans stipendier. 4 sid. fol.
5/6

515. —— Magistratu Academico...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/6

516. **Johan Amnell,** *R.*
Memini vidisse...
Inbj. t. v. bibliot. *Eric Michaël Fant*'s install. sås. Hist. prof. o. hans orat. »de differentia ac terminis historiæ veteris et recentioris». 4 sid. fol.
10/10

517. **Johan Amnell,** Theol. prof., *R.*
Sic, Divina adspirante...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/12

1782.

Jonas Sidrén, Med. pract. prof., *R.*
518. Notitiam plantarum...
Inbj. t. Hort. bot. demonstrator *Carl Peter Thunberg*'s install. sås. e. o. Bot. prof. 4 sid. fol.
10/4

519. —— Quemadmodum reliquæ...
Inbj. t. adj. *Anders Hernbergh*'s install. sås. Jur. prof. o. hans orat. »de necessitate instantiarum». 4 sid. fol.
22/4

*520. **Johan Floderus.**
Florentissimæ Juventuti... In parte...
Uppmaning t. studenterna att bevista mag. *Nicolaus Svanström*'s privata kurs i ekonomi.
12/5 *Floderi Opuscula.*

521. **Jonas Sidrén,** Med. pract. prof., *R.*
Quod ante sex...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

522. **Daniel Melanderhielm,** Astron. prof., *Prom.*
Habent omnino...
Inbj. t. mag. prom. 6 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.
16/6

Samuel Duræus, Phys. prof., *R.*
523. Ea est generis...
Inbj. t. proff. *Petrus Svedelius', Eric Michaël Fant*'s samt e. o. bibliot. aman. *Olof Knös*' parentt. ö. Lovisa Ulrika. 4 sid. fol.
Odat. [tillskr. 1782. I K. B.:s ex. tillskr. 2/10 1782. I Förteckn. på program i U. B. Ms. W. 601 står 1/10].

524. —— Physicum inter...
Inbj. t. prof. *Jacob Ax. Lindblom*'s, e. o. prof. *Lars Johan Palmberg*'s samt bibliot. Lidén. *Jacob Duværus*' oratt. i anl. af prins Carl Gustafs födelse. 6 sid. fol.
6/10

525. **Samuel Duræus,** Phys. prof., *R.*
Quoniam, imminente ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1783.

Eric Kinmark, Theol. prof. Kalsen., *R.*

526. Ut sol, perpetua ...
Inbj. t. prof. *Johan N. Hageman*'s parent. ö. prins Carl Gustaf. 4 sid. fol.
29/5

527. —— Magistratui Academico ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

Adolph Murray, Anat. & Chirurg. prof., *R.*

528. Eximiis in Machaoniam ...
Inbj. t. prof. *Eric Hydrén*'s orat. i anl. af Gustaf III:s tillfrisknande från ett armbrott. 6 sid. fol.
1/10
Afhandl.: Om frakturer.

529. —— Etsi labem ...
Inbj. t. prof. *Eric Michaël Fant*'s orat. i anl. af kronprinsens koppympning. 4 sid. fol.
2/10
Afhandl.: Om koppympningen i Sverige.

530. —— Est, opinor, manifestum ...
Inbj. t. adj. *Daniel Boëthius*' install. sås. Philos. pract. prof. o. hans orat. »de meritis philosophorum rec. ævi in philos. moralem». 6 sid. fol.
10/11
Afhandl.: Om filosofiens och medicinens inbördes nytta.

531. —— Sex illi, divina ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
11/12

1784.

532. **Johan Låstbom,** *R.*
Nihil quidem indoli . . .
Inbj. t. prof. *Jacob Ax. Lindblom*'s o. hofkansleren *Daniel Cnattingius*' parentt. ö. universitetskansleren *Carl Rudenschöld.* 8 sid. fol.
25/4
Omtr. i Lindbloms parent.

533. **Johan Låstbom,** Oecon. pract. prof. Borgstr., *R.*
Quocunque nostros . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

Eric Hydrén, Theol. prof., *R.*
534. Annus jam est . . .
Inbj. t. prof. *Petrus Svedelius*' o. e. o. prof. *Lars Johan Palmberg*'s oratt. i anl. af Gustaf III:s återkomst. 6 sid. fol.
1/10
Inneh. beskrifning på konungens resa.

535. — — Si multus essem . . .
Inbj. t. adj. *Johan Gustaf Acrel*'s install. sås. e. o. Med. prof. 4 sid. fol.
14/10

536. — — Quæ ante hos . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/12

1785.

537. **Carl Peter Thunberg,** Med. & Bot. prof., *Prom.*
Ea est ingenii . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
13/6
Inneh. konungens lifmedicus *Elias Salomon* hedersdoktor.

538. **Anders Hernbergh,** Jur. prof., *R.*
Litteræ ac Scientiæ . . .
Inbj. t. *Jacob Fredrik Neikter*'s install. sås. Litt. elegant. prof. & bibliot. o. hans orat. »de philosophiæ studio cum litteris humanioribus conjungendo». 4 sid. fol.
14/6

539. **Anders Hernbergh,** Jur. prof., *R.*
Quamvis Philosophia ...
Inbj. t. adj. *Johan Afzelius*' install. sås. Chem. & Pharm. prof. o. hans orat. »quibus institutis factum, ut chemiæ ... jam florens et læta sit facies». 6 sid. fol.
[Öppet för dag] Juni.

540. **Johan Floderus,** Græc. litt. prof., *Prom.*
Anni jam præteriere ...
Inbj. t. mag. prom. 8 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.
16/6
Inneh. magisterlängd från 1600.
Omtr. i Floderi Opuscula.

541. **Anders Hernbergh,** Jur. prof., *R.*
Quam per semestre ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
19/6

Carl Peter Thunberg, Med. & Bot. prof., *R.*
542. Trigesimus quintus ...
Inbj. t. Chem. laboratorn *Johan Afzelius*' install. sås. Chem., Metall. & Pharm. prof. o. hans orat. »Histor. Chemiæ publice in Acad. Upsal. instaurata ac tradita». 4 sid. fol.
9/10
Meddelar, att install. förut uppskjutits i anl. af A.:s sjukdom.

543. —— Ad insignem Historiæ ...
Inbj. t. doc. o. v. bibliot. *Carl Gustaf Leopoldt*'s install. sås. bibliot. Lidén. o. hans orat. om litteraturhistorien. 4 sid. fol.
10/11

544. —— Ad tenorem Constitutionum ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/12

1786.

545. **Daniel Melanderhielm,** Astron. prof., *R.*
Munia inter ...
Inbj. t. prof. *Daniel Boëthius*' orat. i anl. af kronprinsens anträde till universitetskansleriatet. 4 sid. fol.
30/4

Daniel Melanderhielm, Astron. prof., *R.*

546. Si liceret jacturas...
Inbj. t. prof. *Johan Floderus'* parent. ö. prof. *Carl Aurivillius.* 4 sid. fol.
$^{6}/_{6}$
Omtr. i parent.

547. —— Honorificum Magistratus...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

548. **Pehr Niclas Christiernin,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Maxima omnino...
Inbj. t. e. o. prof. *Johan N. Hageman*'s install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de ordine et ratione discendi linguas Orientales». 4 sid. fol.
$^{18}/_{10}$

549. **Jacob Ax. Lindblom,** *Östg. Nat.:s Insp.* (und.)
Snart äro tvänne...
Inbj. t. det åminnelsetal ö. prof. *Johan Peter Sleincour,* som på Östg. landskaps vägnar af bibliot. Lidén. *Carl Gustaf Leopoldt* skulle hållas. 4 sid. fol.
$^{10}/_{11}$

Pehr Niclas Christiernin, Log. & Metaph. prof., *R.*

550. Libros, qui Sacrorum...
Inbj. t. adj. *Johan Adam Tingstadius'* install. sås. e. o. Orient. ling. prof. 4 sid. fol.
Id. Nov. (= $^{13}/_{11}$)

551. —— Fuit omnino...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{13}/_{12}$

1787.

552. **Petrus Svedelius,** Eloqu. & Poes. prof., *R.*
Posset quidem existimari...
Inbj. t. prof. *Johan Floderus'* parent. ö. erkebisk. *Carl Fredrik Mennander.* 6 sid. fol.
III Kal. Maj. (= $^{29}/_{4}$)
Omtr. i parent.

Petrus Svedelius, Eloqu. & Poes. prof., *R.*

553. Quamquam ab ineptiis ...
Inbj. t. bibliot. *Jacob Fredrik Neikter*'s install. sås. prof. Skytt. 4 sid. fol.
III Id. Maj. (= $^{13}/_{5}$)

554. —— Litterarum, quæ ab ...
Inbj. t. bibliot. aman., doc. *Pehr Fabian Aurivillius*' install. sås. bibliot. & human. litt. prof. o. hans orat. »de artium liberalium cum humanioribus litteris cognatione». 4 sid. fol.
Id. Jun. (= $^{13}/_{6}$)

555. —— Diebus aquæ ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
Id. Jun. (= $^{13}/_{6}$)

Fredric Mallet, Mathem. inf. prof., *R.*

556. Qui sibi aliisque ...
Inbj. t. Acad. secret. *Gustaf Flygare*'s install. sås. Jur. oecon. & comm. nec non Jur. publ. Rom. Germ. prof. o. hans orat. »Observationes circa jurisprudentiam legislatoriam.» 4 sid. fol.
$^{11}/_{10}$

557. —— Elapso dudum ...
Inbj. t. Mathem. & Phys. prof. Gryphisw. *Zacharias Nordmark*'s install. sås. Phys. prof. o. hans orat. »de statu præsenti physices ...» 4 sid. fol.
$^{18}/_{11}$

558. —— Adest tandem ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$
Inneh. något om de Gustav. o. Lidénska bibliotekens donation.

1788.

559. **Johan Gustaf Acrel,** Med. theor. & pract. prof., *Prom.*
Artium ac Scientiarum ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 8 sid. fol.
$^{13}/_{6}$
Inneh. Med. doktorslängd från 1738.

560. **Pehr Niclas Christiernin,** Log. & Metaph. prof., *Prom.*
Veritas ab omnibus ...
Inbj. t. mag. prom. 8 sid. + 4 sid. förteckn. på magg. Fol.
Id. Jun. (= $^{13}/_{6}$)
Afhandl.: Om sensationerna.

561. **Eric Michaël Fant,** Hist. prof., *R.*
Rectoris Academici . . .
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de antiquitatibus Academicis, præsertim Upsaliensibus». 4 sid. fol.
15/6

562. **Jacob Fredrik Neikter,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
Exiit dimidium . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
11/12

1789.

563. **Daniel Boëthius,** Ethic. & Polit. prof., *R.*
Vivimus tempora . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

Johan Afzelius, Chem., Metall. & Pharm. prof., *R.*
564. Quum id jam . . .
Inbj. t. prof. *Eric Michaël Fant*'s parent. ö. prof. *Johan Floderus.* 4 sid. fol.
11/11
Omtr. i parent.

565. ——— Rectoris Academici . . .
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de veris litterariæ rei præsidiis». 4 sid. fol.
13/12

1790.

Pehr Fabian Aurivillius, Acad. bibliot., Litt. hum. prof., *R.*
566. Inter publica munera . . .
Inbj. t. Oecon. prof. Borgstr. *Johan Låstbom*'s install. sås. Theol. prof. prim. o. hans orat. »de cautelis quibusdam, in studio theologico, a futuris Ecclesiæ ministris, observandis». 4 sid. fol.
29/3

567. — — Qui humanæ rationis . . .
Inbj. t. adj. *Johan Winbom*'s install. sås. e. o. Theol. prof. o. hans orat. »Præcipua theologiæ exegeticæ impedimenta». 4 sid. fol.
9/6

568. **Pehr Fabian Aurivillius,** Acad. bibliot., Litt. hum. prof., *R.*
Quo sæpius mearum . . .
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de præceptis poesēos et eloquentiæ ex principiis æsteticis derivandis». 4 sid. fol.
14/6

Zacharias Nordmark, Phys. prof., *R.*
569. Tranquillitas tandem . . .
Inbj. t. bibliot. prof. *Pehr Fabian Aurivillius'* (lat.) o. doc. *Christopher Dahl*'s (vers.) oratt. i anl. af freden. 4 sid. fol.
9/10
Omtr. i Aurivillii orat.

570. — Sublimior est quæstio . . .
Inbj. t. adj. *Eric J. Almquist*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de influxu moderationis theologicæ, tam veræ quam falsæ, in theologiam, ecclesiam et rempublicam». 4 sid. fol.
6/10

571. — Calamum experior . . .
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de prudenti quæstionis illius, cui bono? in litt. studiis, usu». 4 sid. fol.
12/12

1791.

Johan Adam Tingstadius, Orient. ling. prof., *R.*
572. Quamvis fautricis . . .
Inbj. t. adj. *Emanuel Ekman*'s install. sås. Oecon. pract. prof. Borgstr. o. hans orat. »de necessaria præjudiciorum abolitione . . .» 4 sid. fol.
9/3

573. — Ea diu fuit . . .
Inbj. t. doc. *Christopher Dahl*'s install. sås. Græc. litt. prof. o. hans orat. »de hodierno Græcæ eruditionis usu». 4 sid. fol.
9/3

574. **Petrus Svedelius,** Eloqu. & Poes. prof., *Prom.*
Ingentia inter Dei . . .
Inbj. t. mag. prom. 10 sid. fol.
15/6
Inneh. magisterlängd från 1600 med primi och ultimi.

575. **Johan Adam Tingstadius,** Orient. ling. prof., *R.*
Qui Rectoris Academici ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

576. **Emanuel Ekman,** Oecon. pract. prof. Borgstr., *R.*
Rebus cunctis ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1792.

577. **Christopher Dahl,** *R.*
Omnipotens, misericors ...
Inbj. t. proff. *Eric Jonas Almquist*'s, *Eric Michaël Fant*'s, löjtn. vid lifreg. *Claes Flemming*'s o. mag. *Andreas Gustaf Ekeberg*'s parentt. ö. Gustaf III. 8 sid. fol.
6/6

578. **Christopher Dahl,** Græc. litt. prof., *R.*
Veneror Deum ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6

Johan Låstbom, Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
579. Fluxam atque lubricam ...
Inbj. t. prof. *Jacob Fredrik Neikter*'s orat. i anl. af hertig Carls anträde t. universitetskansleriatet. 4 sid. fol.
Kal. Oct. (= 1/10)

580. —— Arctissimum esse ...
Inbj. t. Acad. secret. *Andreas Lundström*'s install. sås. Jur. pract. prof. o. hans orat. »de jurisprudentia fulcris doctrinæ moralis superstruenda». 4 sid. fol.
22/11
Inneh. något om förh. mellan teologi o. juridik.

581. —— Adeo frequenter ...
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de disciplina ecclesiastica.» 4 sid. fol.
18/12
Inneh. rektorslängd från 1784.

1793.

582. **Gustaf Flygare,** Jur. oecon. & comm. nec non Jur. publ. Rom. Germ. prof., *R.*
Adest crastina ...
Inbj. t. e. o. prof. *Lars Johan Palmberg*'s orat. i anl. af hertig Carls namnsdag. 4 sid. fol.
27/1

583. **Uno von Troil,** Erkebisk., Procanc.
Magnum utique ...
Inbj. t. firande af Upsala möte 1593. Härvid predikn. af bisk. *Zacharias Cygnæus* samt oratt. af proff. *Eric Almquist, Johan Winbom* o. *Daniel Boëthius* samt adj. *Matthias Floderus.* 14 sid. fol.
2/3
Afhandl.: Om svenska kyrkomöten.
Omtr. i Handlingar rör. jubelfesten i Upsala 1793. Ups. u. å. 4:o.

584. **Uno von Troil,** Erkebisk., Procanc. (und.)
Enligt Hans Kongl. Maj:ts ...
Inbj. t. akademici att deltaga i jubelfesten.
7/3

585. **Uno von Troil,** Erkebisk., Procanc.
Programma Regis ... — Quemadmodum in ...
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 16 sid. fol.
5/6
Inneh. Gustaf II Adolfs Theol. dokt. program 1617 samt Theol. doktorslängd från d. å.
Omtr. i Troils Programmata duo recusa. Ups. 1803. 8:o.

586. **Adolph Murray,** Anat. & Chirurg. prof., *Prom.*
Festum Ordinis ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 6 sid. fol.
6/6
Afhandl.: En »casus anevrismatis veri aortæ thoracicæ».

587. **Gustaf Flygare,** Jur. oecon. & comm. nec non Jur. publ. Rom. Germ. prof., *R.*
In Magistratu Academico ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/6

588. **Adolph Murray,** Anat. & Chirurg. prof., *R.*
Qui suis minus ...
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de erroribus in inquirendis morborum causis per cadaverum sectiones facile aboriundis». 4 sid. fol.
12/12
Den nye rektorn Eric Kinmark dog 28/2 1794.

1794.

589. **Fredric Mallet,** Mathem. inf. prof., *Prom.*
Ad plurimas Imperantium ...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 4 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6

590. **Eric J. Almquist,** Theol. prof., *R.*
Divina favente ...
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de theologia eclectica». 4 sid. fol.
15/6

591. **Andreas Lundström,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
Restat jam, ut ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
11/12

1795.

Carl Peter Thunberg, Med. & Bot. prof., *R.*
592. Ut orbis Universus ...
Inbj. t. e. o. adj. *Sven Caspari Wijkman*'s install. sås. Theol. prof. Kalsen. o. hans orat. »de concordia rationis et fidei seu philosophiæ et theologiæ». 4 sid. fol.
3/6

593. —— Instat tandem ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

594. **Pehr Niclas Christiernin,** Log. & Metaph. prof,. *R.*
Ad sensationes, mores ...
Inbj. t. mag. *Nicolaus Landerbeck*'s install. sås. Mathem. inf. (purior.) prof. o. hans orat. om geometriens framsteg. 6 sid. fol.
Kal. Oct. (= 1/10)
Afhandl.: Om Kants filosofi.

595. **Carl Peter Thunberg,** Med. & Bot. prof., *Pro R.*
Inter exoptata . . .
Inbj. t. e. o. prof. *Lars Johan Palmberg*'s install. sås. Theol. prof. o. hans orat. »de simplicitate religionis Christianæ, contra libertinos . . . servanda.» 4 sid. fol.
$^{5}/_{11}$
Annan uppl. något olika, särskildt i afs. å P:s meritförteckning. 4 sid. fol.
$^{5}/_{11}$

596. **Pehr Niclas Christiernin,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Ab eo inde . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol. Epigraf: Deseret ante dies . . .
$^{13}/_{12}$

1796.

Johan Gustaf Acrel, Med. theor. & pract. prof., *R.*
597. Hominem non in . . .
Inbj. t. adj. *Laurentius Regnér*'s install. sås. e. o. Astron. prof. 4 sid. fol.
$^{6}/_{6}$

598. —— Numorum & Numismatum . . .
Inbj. t. Numophyl. Acad. præf. *Eric Götlin*'s install. sås. *(den förste och ende)* Numophyl. prof. o. hans orat. »de initiis et progressu scientiæ numismaticæ». 4 sid. fol.
$^{5}/_{6}$

599. —— Honorificam Rectoris . . .
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de necessitate et usu systematis morborum». 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

600. **Petrus Svedelius,** *R.*
Terrifico cornuum . . .
Inbj. t. prof. *Christopher Dahl*'s (lat.) o. *Eric Daniel Leffler*'s (sv.) oratt. i anl. af Gustaf IV Adolfs anträde till regeringen. 6 sid. fol.
Prid. Kal. Nov. (= $^{31}/_{10}$)

601. **Petrus Svedelius,** Eloqu. & Poes. prof., *R.*
Quod a Deo . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
Prid. Id. Decemb. (= $^{12}/_{12}$)

1797.

Eric Michaël Fant, Hist. prof., *R.*
602. Quod redeunti ad...
Inbj. t. prof. *Zacharias Nordmark*'s orat. i anl. af konungens anträde till universitetskansleriatet. 4 sid. fol.
$^{29}/_{1}$

603. —— Inter lætos maxime...
Inbj. t. *Eric Prosperin*'s install. sås. Astron. prof. 4 sid. fol.
$^{20}/_{4}$

604. **Carl Peter Thunberg,** Med. & Bot. prof., *Prom.*
Postquam, ante quatuor...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 4 sid. fol.
$^{11}/_{6}$
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

605. **Eric Michaël Fant,** Hist. prof., *R.*, *Prom.*
Id certe laudis...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.
$^{12}/_{6}$
Inneh. förteckning på sv. magistrar under medeltiden.

606. **Eric Michaël Fant,** Hist. prof., *R.*
Quod, qua potui...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{6}$

Jacob Fredrik Neikter, Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
607. Quantumcunque calamitatum...
Inbj. t. prof. *Pehr Fabian Aurivillius*' o. doc. *Gustaf Rosén*'s (sv.) oratt. i anl. af Gustaf IV Adolfs förmälning. 6 sid. fol.
$^{12}/_{11}$

608. —— Exacto jam, quod...
Inbj. t. rektorsombyte o. hans orat. »de veritate historica in fabulis subinde latente». 4 sid. fol.
$^{10}/_{12}$

1798.

609. **Daniel Boëthius,** Ethic. & Polit. prof., *R.*
Incidit nostra...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{6}$

610. **Rector (Johan Afzelius) och Consistorium.**
Göre Wetterligt, at...
Kungörelse om juridiska lärdomsprof.
20/10

611. **Johan Afzelius,** Chem., Metall. & Pharm. prof., *R.*
Ut nacitur hominum...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1799.

Pehr Fabian Aurivillius, Acad. bibliot., Litt. hum. prof., *R.*
612. Plurima inter suæ...
Inbj. t. prof. *Eric Michaël Fant*'s parent. ö. universitetskansleren *Anders Johan von Höpken.* 4 sid. fol.
8/5
Inneh. särsk. om H.:s förh. till universitetsbiblioteket.
Omtr. i parent.

613. — — Solent plerumque...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/6
Inneh. bibliografi ö. P. N. Christiernin.

Zacharias Nordmark, Phys. prof., *R.*
614. Cessit futuri...
Inbj. t. prof. *Eric Götlin*'s o. adj. *Petrus Thyselius*'s oratt. i anl. af prins Gustafs födelse. 4 sid. fol.
24/11

615. — — Quo majori ex...
Inbj. t. prof. Skytt. *Jacob Fredrik Neikter*'s parent. ö. patronus för Skytt. prof. *Göran Gyllenstjerna.* 4 sid. fol.
28/11
Omtr. i parent.

616. — — Senis illis...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1800.

Johan Adam Tingstadius, Orient. ling. prof., *R.*

617. Ad incrementa cognitionum . . .
Inbj. t. Lect. Calm. *Petrus Högmark*'s install. sås. Philos. theor. prof. o. hans orat. »de præsenti scient. metaph. statu». 4 sid. fol.
27/3

618. — Postquam acerba. . .
Inbj. t. prof. *Eric J. Almquist*'s (lat.) o. doc. *Olof Kolmodin*'s (sv.) oratt. i anl. af kröningen. 6 sid. fol.
2/4
Omtr. i Almquists orat.

619. — Instat jam tempus . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

620. **Jacob Fredrik Neikter,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *Prom.*
Si nemo tam . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6

621. **Uno von Troil,** Erkebisk., Procanc.
Adoro Deum . . .
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 10 sid. fol.
Prid. Kal. Nov. (= 31/10)
Omtr. i Troils Programmata duo recusa. Ups. 1803. 8:o.

622. **Emanuel Ekman,** Oecon. pract. prof. Borgstr., *R.*
Non sine summa . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
11/12

1801.

623. **Christopher Dahl,** *R.*
Infantis loco . . .
Inbj. t. prof. *Petrus Högmark*'s orat. i anl. af prinsessan Sophia Wilhelminas födelse. 4 sid. fol.
III Kal. Jun. (= 30/5)

624. **Christopher Dahl,** Græc. litt. prof., *R.*
Superest ultima . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6

625. **Nicolaus Landerbeck,** *R.* (und.)
Store Regenter ...
Inbj. t. proff. *Jacob Fredrik Neikter*'s o. *Johan Adam Tingstadius'* tal i anl. af de kungligas o. DD. FF. HH.:s af Baden besök i Upsala. 4 sid. fol.
3/11
Omtr. i Neikters tal.

Nicolaus Landerbeck, Mathem. inf. prof., *R.*

626. Medendi industria ...
Inbj. t. adj. *Pehr Afzelius*' install. sås. Med. theor. & pract. prof. 4 sid. fol.
28/11

627. — — Quod universa felix ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1802.

Eric Götlin, Numophyl. præf., prof., *R.*

628. Oeconomiam Practicam ...
Inbj. t. adj. *Samuel Liljeblad*'s install. sås. Oecon. pract. prof. Borgstr. o. hans orat. »de naturæ fetibus cultura in meliis producendis». 4 sid. fol.
3/6

629. — — Deo optimo maximo ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

Laurentius Regnér, Astron. prof., *R.*

630. Eo superioris anni ...
Inbj. t. e. o. prof. *Eric A. Almquist*'s parent. ö. markgrefven Carl Ludvig af Baden. 4 sid. fol.
3/11

631. — — Infimi etiam ordinis ...
Inbj. t. prof. *Samuel Liljeblad*'s orat. i anl. af prins Carl Gustafs födelse. 4 sid. fol.
9/12

632. — — Illum jam instare ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1803.

633. **Daniel Boëthius,** Ethic. & Polit. prof., *Prom.*
In perpetuo illo ...
Inbj. t. mag. prom. 6 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6

634. **Petrus Högmark,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Adesse diem ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
16/6

635. **Johan Winbom,** Theol. prof., *R.*
Tempus jam adesse ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1804.

636. **Pehr Afzelius,** Rei chir. dir. supr., Med. theor. & pract. prof., *Prom.*
Ut, teste Plutarcho ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 12 sid. fol.
23/5
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

Gustaf Flygare, Jur. oecon. & comm. nec non Jur. publ. Rom. Germ. prof., *R.*

637. Lubricam esse ...
Inbj. t. prof. *Johan Winbom*'s parent. ö. prins Fredrik Adolf. 4 sid. fol.
4/6

638. —— Exacto sic iterum ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6

Carl Peter Thunberg, Med. & Bot. prof., *R.*

639. Sicuti nulla ...
Inbj. t. prof. *Christopher Dahl*'s parent. ö. erkebisk. *Uno von Troil.* 4 sid. fol.
29/11
Omtr. i parent.

640. —— Sceptra honorifici ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1805.

Eric Michaël Fant, Hist. prof., *R.*

641. Si qui nostrum . . .

Inbj. t. prof. *Laurentius Regnér*'s orat. i anl. af de kungligas återkomst och prinsessan Amalia Maria Charlottas födelse. 4 sid. fol.

$^{7}/_{3}$

642. — Communis diu . . .

Inbj. t. adj. *Anders Svanborg*'s install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de origine hymnorum apud Hebræos». 4 sid. fol.

$^{10}/_{4}$

643. — Subit sane animum . . .

Inbj. t. *Jacob Åkerman*'s install. sås. Anat. & Chirurg. prof. 4 sid. fol.

$^{10}/_{4}$

644. — Inter Professiones . . .

Inbj. t. doc. *Olof Kolmodin*'s install. sås. Eloqu. & Polit. prof. Skytt. o. hans orat. »de mutuo civitatum Europæarum nexu.» 4 sid. fol.

$^{30}/_{5}$

645. — Lætus diem . . .

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

$^{13}/_{6}$

646. **Pehr Afzelius,** Rei chir. dir. supr., Med. theor. & pract. prof., *R.*

Instare jam diem . . .

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

$^{12}/_{12}$

1806.

647. **Jacob Åkerman,** Anat. & Chirurg. prof., *Prom.*

Quo jure *gentium* . . .

Inbj. t. Med. dokt. prom. 6 sid. fol.

$^{12}/_{6}$

Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

648. **Johan Afzelius,** Chem. prof., *R.*

Trieterica Musarum . . .

Inbj. t. mag. prom. 6 sid. + 2 sid. förteckn. på magg. Fol.

$^{13}/_{6}$

649. **Daniel Boëthius,** Ethic. & Polit. prof., *R.*
Ut Rempublicam Academicam . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

Johan Afzelius, Chem. prof., *R.*
650. Qui ab ea . . .
Inbj. t. *Johan Daniel Drissel*'s install. sås. Jur. patr. & Rom. prof. o. hans orat. »de caussis impeditæ in studio jurisprudentiæ progressionis». 4 sid. fol.
$^{18}/_{10}$
Inneh. företrädarne i professuren från 1621.

651. —— Est de quo . . .
Inbj. t. Theol. prof. *Samuel Ödmann*'s install. sås. (den förste) Theol. pastor. prof. & director Seminarii o. hans orat. »Quid in negotio boni catechetæ intersit nosse, oporteat velle». 4 sid. fol.
$^{16}/_{10}$

652. —— In Theologicis . . .
Inbj. t. Theol. prof. *Levin Olbers*' install. sås. (den förste) Theol. polem. & Hist. ecclesiast. prof. o. hans orat. »Historiola Apologetices Christianæ». 4 sid. fol.
$^{19}/_{10}$

653. —— Quanto quamque difficulter . . .
Inbj. t. Numophyl. prof. *Eric Götlin*'s install. sås. Eloqu. & Polit. prof. o. hans orat. »Specimen imitationis poëticæ». 4 sid. fol.
$^{2*}/_{12}$
*2 ändradt till 1.

654. —— Aliæ bene multæ . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{11}/_{12}$

1807.

655. **Pehr Fabian Aurivillius,** Acad. bibliot., Litt. hum. prof., *R.*
Quam difficile sit . . .
Inbj. t. adj. *Eric Abraham Almquist*'s install. sås. e. o. Theol. prof. o. hans orat. »Prolegomena in Theol. symbol. et apologet.» 4 sid. fol.
$^{6}/_{5}$

Pehr Fabian Aurivillius, *R.* (und.)

656. Den upmärksamhet . . .
Inbj. t. Acad. secret. *Lars Georg Rabenius*' install. sås. Jur. oecon. prof. o. hans tal »om beskattningar». 4 sid. fol.
9/5

657. — — Sedan den Store . . .
Inbj. t. prof. *Carl Peter Thunberg*'s tal på secularfesten ö. *Carl von Linné*. 6 sid. fol.
23/5
Omtr. i talet.

658. — — Hans Excellence . . .
Inbj. t. lifmed. *Sven Hedin*'s o. Bot. demonstr. *Adam Afzelius*' parentt. ö. *Carl von Linné*.
28/5

659. **Pehr Fabian Aurivillius,** Acad. bibliot., Litt. hum. prof., *R.*
Quam a Deo . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

Zacharias Nordmark, Phys. prof., *R.*

660. Tam diversa nascendi . . .
Inbj. t. prof. *Olof Kolmodin*'s orat. i anl. af prinsessan Cecilias födelse. 4 sid. fol.
30/9

661. — — Neque Sviogothicam . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1808.

662. **Christopher Dahl,** Græc. litt. prof., *R.*
Magistratum Academicum . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
19/6

663. **Nicolaus Landerbeck,** Mathem. inf. prof., *R.*
Contemplatione hujus . . .
Inbj. t. Mathem. & Astron. prof. Gryphisw. *Anders Hulthén*'s install. sås. Theol. dogm. & moral. prof. o. hans orat. »de usu exegeseos i theologia dogmatica». 4 sid. fol.
24/11

664. **Nicolaus Landerbeck,** Mathem. inf. prof., *R.*
Magistratum Academicum ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1809.

665. **Eric Michaël Fant,** *Gust. Stip. Insp.*
Om det är ...
Inbj. t. doc. *Jacob Michaël Svedelius'* parent. ö. Gustaf III. 4 sid. fol.
11/5

666. **Eric Götlin,** Eloqu. & Poës. prof., Numophyl. præf., *R.*
Quam necessaria sit ...
Inbj. t. t. f. Ethic. & Polit. prof. *Benjamin Carl Henrik Höijer's* install. sås. Log. & Metaph. prof. o. hans orat. »de limitibus rationis humanæ». 4 sid. fol.
29/5

667. **Pehr Fabian Aurivillius,** Bibliot., Litt. hum. prof., *Prom.*
In continua, quam ...
Inb. t. mag. prom. 5 sid. + 3 sid. förteckn. på magg. Fol.
14/6

668. **Eric Götlin,** Eloqu. & Poës prof., Numophyl. præf., *R.*
Immensam Numinis ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

669. **Laurentius Regnér,** Astron. prof., *R.*
Omni Svecorum ...
Inbj. t. prof. *Anders Hulthén's* (lat.) o. e. o. adj. *Elias Christopher Grenander's* (sv.) oratt. i anl. af kröningen. 4 sid. fol.
1/10
Omtr. i Hulthéns orat.

670. **Jacob Ax. Lindblom,** Erkebisk.
Deum optimum ...
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 12 sid. fol.
6/10
1811 rättadt till 1809.
Afhandl.: Om kristendomens väsen.

671. **Laurentius Regnér,** Astron. prof., *R.*
Lætiori tandem . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{18}/_{12}$

1810.

Samuel Liljeblad, Oecon. prof. Borgstr., *R.*
672. Infelicissimum memoria . . .
Inbj. t. prof. *Jacob Åkerman*'s (lat.) o. e. o. adj. *Johan Tranér*'s (sv.) oratt. i anl. af freden. 4 sid. fol.
$^{16}/_{5}$

673. —— Pium est officium . . .
Inbj. t. kanslirådet, prof. *Daniel Melanderhielm*'s begrafning o. prof. *Zacharias Nordmark*'s parent. ö. honom. 4 sid. fol.
$^{21}/_{5}$
Omtr. i parent.

674. **Carl Peter Thunberg,** Med. & Bot. prof., *Prom.*
Solemnia indicaturus . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 8 sid. fol.
$^{12}/_{6}$
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

675. **Johan Daniel Drissel,** Jur. patr. & Rom. prof., *Prom.*
Inter plurimas . . .
Inbj. t. Jur. dokt. prom. 4 sid. fol.
$^{12}/_{6}$
Inneh. något om de äldsta jur. dokt. promotionerna.

676. **Samuel Liljeblad,** Oecon. prof. Borgstr., *R.*
Sceptra Academica . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{6}$

Anders Svanborg, Orient. ling. prof., *R.*
677. Qui post tempestatum . . .
Inbj. t. prof. *Pehr Afzelius*' (lat.) o. adj. *And. E. Afzelius*' (sv.) parentt. ö. kronprins Carl August. 4 sid. fol.
$^{28}/_{11}$

678. —— Sic, favente Numine . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{13}/_{12}$

1811.

Olof Kolmodin, Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*

679. Sæpe quidem antea...
Inbj. t. adj. *Gustaf Knös'* install. sås. Græc. litt. prof. o. hans orat. »de Xenophonte scriptore». 4 sid. fol.
27/2
Inneh. Företrädarne från 1624.

680. —— Decimus hic agitur...
Inbj. t. »primus prof. ad Cohortem regiam pro milit. topographia» *Jöns Svanberg's* install. sås. Mathem. inf. prof. o. hans orat. »id quod Mathesin ... puram jam efficere sit existimandum ...» 4 sid. fol.
27/2

681. —— Feralia sacra...
Inbj. t. prof. *Lars Georg Rabenius'* parent. ö. universitetskansleren *Axel von Fersen.* 4 sid. fol.
20/3
Omtr. i parent.

682. —— Si ea quidem...
Inbj. t. prof. *Johan Daniel Drissel's* orat. i anl. af Carl Johans anträde t. universitetskansleriatet. 4 sid. fol.
5/5

683. —— Magistratus Academici...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

Benjamin Carl Henrik Höijer, Log. & Metaph. prof., *R.*

684. Si Morum Philosophiam...
Inbj. t. adj. *Fredrik Nils Biberg's* install. sås. Ethic. & Polit. prof. o. hans orat. »in historiam Philosophiæ moralis prolegomena». 4 sid. fol.
6/11

685. —— Etsi nullis...
Inbj. t. adj. *Johan Bredman's* install. sås. Astron. prof. o. hans orat. »de variis studii Astronomiæ methodis». 4 sid. fol.
6/11

686. —— Exsultantibus adhuc...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12
Annat ex. utan datum.

1812.

687. **Zacharias Nordmark,** Phys. prof., *Prom.*
Ut nihil est...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 4 sid. förteckn. på magg. Fol.
14/6

688. **Jöns Svanberg,** Mathem. inf. prof., *R.*
Ingens jam cum...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

689. **Nils Fredrik Biberg,** Ethic. & Polit. prof., *R.*
Quam, ante hos...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1813.

Johan Winbom, Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
690. Peregrinationes, a viris...
Inbj. t. *Adam Afzelius*' install. sås. e. o. prof. i Materia medica o. diætetik o. hans orat. »Remedia sic dicta succedanea». 4 sid. fol.
28/1

691. — Quemadmodum varium...
Inbj. t. e. o. adj. *Carl Johan Lundvall*'s install. sås. Eloqu. & Poes. prof. o. hans orat. »Poetica naturæ metamorphosis». 4 sid. fol.
28/4

692. —— Diu est, quod...
Inbj. t. doc. *Samuel Grubbe*'s install. sås. Log. & Metaph. prof. o. hans orat. »de methodo tradendæ in academiis philosophiæ». 4 sid. fol.
28/4

693. **Jacob Åkerman,** Anat. & Chirurg. prof., *Prom.*
Præsentis jam est...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 8 sid. fol.
2/6
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

694. **Johan Winbom,** Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
Adest jam tempus...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{6}$

695. **Johan Daniel Drissel,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
Quam ante hos...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1814.

Carl Peter Thunberg, Med. & Bot. prof., *R.*

696. Confecti dudum...
Inbj. t. prof. *Carl Johan Lundvall*'s (lat.) o. adj. *Joseph Otto Höijer*'s (sv.) parentt. ö. Sophia Magdalena. 4 sid. fol.
$^{16}/_{2}$
Omtr. i Lundvalls parent.

697. —— Placuit Sacræ...
Inbj. t. adj. *Sven Lundblad*'s install. sås. Theol. prof. Kalsen. o. hans orat. »Religionis Christianæ rationisque harmonia». 4 sid. fol.
$^{13}/_{4}$

698. —— Quem per semestre...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{13}/_{6}$

Eric Michaël Fant, Hist. prof., *R.*

699. Generis humani...
Inbj. t. Græc. litt. prof. *Gustaf Knös*' install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de divina poëseos hebraicæ majestate et elegantia». 4 sid. fol.
$^{12}/_{11}$

700. —— Solent, qui Magistratu...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1815.

701. **Anders Hulthén,** Theol. prof., *R.*
Deus Optimus...
Inbj. t. prof. *Gustaf Knös*' (lat.) o. adj. *Jonas Jonæ Brändström*'s (sv.) orat. i anl. af freden och unionen. 6 sid. fol.
$^{12}/_{2}$

702. **Anders Hulthén,** Theol. prof., *R.*
Ea est rerum ...
Inbj. t. adj. *Joseph Otto Höijer's* install. sås. Græc. litt. prof. o. hans orat. »de indole et pretio litt. antiquæ». 4 sid. fol.
6/3

703. **Olof Kolmodin,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *Prom.*
Festas Camenarum ...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 4 sid. förteckn. på magg. Fol.
14/6

704. **Anders Hulthén,** Theol. prof., *R.*
Sic extrema tandem ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

Lars Georg Rabenius, Jur. oecon. & comm. prof., *R.*
705. Deum Optimum ...
Inbj. t. e. o. adj. *Johan Thorsander's* install. sås. e. o. Theol. prof. o. hans orat. »de auctoritate libris symbolicis debita observationes». 4 sid. fol.
29/11

706. — — Si cuipiam umquam ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1816.

707. **Eric Michaël Fant,** *Gust. stip. Insp.*
Åter öppnas ...
Inbj. t. bibliot. aman. *Johan Henrik Schröder's* parent. ö. Gustaf III. 4 sid. fol.
13/6

708. **Pehr von Afzelius,** Arch., Princ. succ. med. prim., Med. theor. & pract. prof., *R.*
Publica privatis ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

709. **Pehr Fabian Aurivillius,** Acad. bibliot., Litt. hum. prof., *R.*
Instat jam dies ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1817.

710. **Sven Lundblad,** Theol. prof. Kalsen., *R.*
Universitatem rerum...
Inbj. t. adj. *Erik Gustaf Geijer*'s install. sås. Hist. prof. o. hans orat. »de principatu orbis terrarum Europæo». 4 sid. fol.
XIII Kal Apr. ($^{20}/_{3}$)

711. **Adam Afzelius,** Mat. med. & Diæt. prof., *Prom.*
Ab ipsis Academiæ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 8 sid. fol.
$^{15}/_{6}$
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

712. **Sven Lundblad,** Theol. prof. Kalsen., *R.*
Adoro Deum...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
XVI Kal. Jul. ($^{16}/_{6}$)

Jacob Åkerman, Anat. & Chirurg. prof., *R.*
713. Celebranda adest...
Inbj. t. proff. *Sven Lundblad*'s (lat.) o. *Erik Gustaf Geijer*'s (sv.), adj. *Johan Tranér*'s (lat. vers) o. (i katedralskolans namn) Conrector o. Philos. fac. not. *Petrus Svedelius*' oratt. i anl. af reformationsfesten. 6 sid. fol.
$^{31}/_{10}$
Omtr. i Orationes panegyricæ... Ups. 1818. 4:o.

714. Munere, quod animo...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{12}$

1818.

Olof Kolmodin, *R.*
715. Ferali per Scandinaviam...
Inbj. t. *Nils Fredrik Biberg*'s (lat.), adj. *Pehr Sjöbring*'s o. mag. *Anders Abraham Grafström*'s (sv.) parentt. ö. Carl XIII. 6 sid. fol.
$^{3}/_{5}$
Omtr. i Bibergs parent.

716. —— Qui universæ plangoribus...
Inbj. t. prof. *Samuel Grubbe*'s (lat.) o. bibliot. aman., doc. *Olof Matthias Ullgren*'s (sv.) orat. i anl. af kröningen. 6 sid. fol.
$^{8}/_{6}$

717. **Olof Kolmodin,** *R.*
Gemensamt med hela ...
Inbj. t. prof. *Erik Gustaf Geijer*'s tal i anl. af kronprinsens anträde t. universitetskansleriatet. 6 sid. fol.
10/6

718. **Lars Georg Rabenius,** Jur. oecon. & comm. prof., *Prom.*
Varias inter res ...
Inbj. t. Jur. dokt. prom. 10 sid. fol.
14/6
Inneh. något om de juridiska studierna under medeltiden.

719. **Gustaf Knös,** Orient. ling. prof., *Prom.*
Vertente iam triennio ...
Inbj. t. mag. prom. 6 sid. + 4 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6

720. **Olof Kolmodin,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
Instat tandem dies ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

721. **Jacob Ax. Lindblom,** Erkebisk., *Prom.*
Ereptum nobis ...
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 10 sid. fol.
14/10

Gustaf Knös, Orient. ling. prof., *R.*
722. Planctu personuere ...
Inbj. t. adj. *Nils Jacob Sillén*'s parent. ö. Hedvig Elisabeth Charlotta. 4 sid. fol.
25/11

723. ——— Quæ iam dignissimo ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1819.

724. **Nils Fredrik Biberg,** Ethic. & Polit. prof., *R.*
Reciproco vitæ ...
Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.
16/6

725. **Jöns Svanberg,** *R.*
Confecto denique...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1820.

726. **Erik Gustaf Geijer,** Hist. prof., *Gust. stip. Insp.*
Ett Samfund af...
Inbj. t. e. o. adj. *J. Wallin*'s parent. ö. Gustaf III. 4 sid. fol.
14/6
Omtr. i Geijers Saml. skrifter D. 7. Stockh. 1875. 8:o.

727. **Johan Bredman,** Astron. prof., *R.*
Quæ senos ante...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

Carl Johan Lundvall, Eloqu. & Poës. prof., *R.*
728. Ex quo fere...
Inbj. t. prof. *Carl Zetterström*'s install. sås. Med. theor. & pract. prof. 6 sid. fol.
Kal. Nov. (= 1/11)

729. —— Quod, Sceptra capessens...
Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.
14/12

1821.

730. **Jöns Svanberg,** Mathem. inf. prof., *Prom.*
Volventibus, ex immutabili...
Inbj. t. mag. prom. 6 sid. + 4 sid. förteckn. på magg. Fol.
13/6

731. **Samuel Grubbe,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Instat dies...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
14/6

732. **Joseph Otto Höijer,** Græc. litt. prof., *R.*
Quid faciat lætas...
Inbj. t. adj. *Nils Jacob Sillén*'s install. sås. Oecon. pract. prof. o. hans orat. »de oeconomia, quatenus dignitatem mere scientificam sibi vindicet». 4 sid. fol.
20/10

733. **Joseph Otto Höijer,** Græc. litt. prof., *R.*
Instat dies, quo . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1822.

734. **Erik Gustaf Geijer,** Hist. prof., *R.*
Chemiam, fructu . . .
Inbj. t. adj. *Lars Peter Walmstedt*'s install. sås. Chem. prof. o. hans orat. »Mutua electricitatis et magnetismi relatio». 4 sid. fol.
Kal. Apr. (= 1/4)

735. **Erik Gustaf Geijer,** Hist. prof., Historiogr. regg. ordd., *R.*
Quam ante hos . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
16/6

736. **Carl Zetterström,** Med. theor. & pract. prof., *Prom.*
Si Universitatum ordinem . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 24 sid. fol.
9/11
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi; särsk. märkes C. P. Thunbergs bio- o. bibliografi.

737. **Johan Winbom,** Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
In viribus humanis . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
12/12

1823.

Lars Georg Rabenius, Jur. oecon. & comm. prof., *R.*
738. Quamvis nemo . . .
Inbj. t. prof. *Olof Kolmodin*'s parent. ö. erkebisk. *Jacob Ax. Lindblom.* 6 sid. fol.
6/2

739. —— Magistratu Academico . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

Jacob Åkerman, Anat. & Chirurg. prof., *R.*

740. Si hodiernam Patriæ...
Inbj. t. proff. *Joseph Otto Höijer*'s (lat.), *Johan Tranér*'s (sv. vers) o. doc. *Erik August Schröder*'s (sv.) oratt. i anl. af kronprinsens förmälning. 6 sid. fol.
$^{2}/_{10}$

741. —— Celsissimo rerum...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{11}/_{12}$

1824.

742. **Olof Kolmodin,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
Non dubium est...
Inbj. t. Acad. quæst., adj. *Sven Themptander*'s install. sås. Jur. patr. & Rom. prof. o. hans orat. »de cognatione, qua jura Suiogothica et Norvegica continentur». 4 sid. fol.
$^{27}/_{5}$

743. **Nils Fredrik Biberg,** Ethic. & Polit. prof., *Prom.*
Negotiorum, quæ solita...
Inbj. t. mag. prom. 6 sid. + 6 sid. förteckn. på magg. Fol.
$^{11}/_{6}$

744. **Olof Kolmodin,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
Muneris, quod tertium...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

745. **Anders Hulthén,** Theol. prof., *R.*
Instat jam legibus...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{13}/_{12}$

1825.

746. **Erik Gustaf Geijer,** Hist. prof., Historiogr. v. K. M. Orden, *Gust. Stip. Insp.*
Det ibland Stipendier...
Inbj. t. bibliot.aman., doc. *Carl Johan Fant*'s parent. ö. Gustaf III. 4 sid. fol.
$^{14}/_{6}$

747. **Sven Themptander,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
Magistratum, quem per...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
15/6

748. **Gustaf Knös,** Orient. ling. prof., *R.*
Eo perventum esse...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
12/12

1826.

Sven Lundblad, *R.*
749. Supplices atque...
Inbj. t. kansliradet, prof. *Matthias Norberg*'s begrafning.
Id. Febr. (= 13/2)

750. —— Illustre omnino...
Inbj. t. prof. *Jöns Svanberg*'s (lat.) o. *Pehr Daniel Amadeus Atterbom*'s (sv.) samt *Johan Paul Emanuel Tellbom*'s Ög. (sv., i studenternas namn) oratt. i anl. af kronprinsens födelse. 8 sid. fol.
15/5
Omtr. i Orationes panegyricæ... Ups. 1826. 4:o.

751. **Sven Lundblad,** Theol. prof. Kalsen., *R.*
Veneror Deum...
Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.
15/6

Jöns Svanberg, *R.*
752. Ex omnibus, quæ...
Inbj. t. *Jacob Edvard Boëthius*' install. sås. Jur. prof. 4 sid. fol.
11/12

753. —— Provinciam tandem...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
18/12

1827.

754. **Johan Bredman,** Astron. prof., *R.*
Origines rerum...
Inbj. t. Theol. prof. Kalsen. *Sven Lundblad*'s install. sås. Theol. prof. prim. o. hans orat. »Historia exegeseos sacræ». 6 sid. fol.
9/6

755. **Carl Peter Thunberg,** Med. & Bot. prof., *Prom.*
Ut infantia et...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 10 sid. fol.
14/6

756. **Jacob Edvard Boëthius,** Jur. patr. & Rom. prof., *Prom.*
Juris disciplinam...
Inbj. t. Jur. dokt. prom. 6 sid. fol.
14/6
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

757. **Johan Bredman,** Astron. prof., *R.*, *Prom.*
Cum redit festum...
Inbj. t. mag. prom. 4 sid. + 8 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6

758. **Johan Bredman,** Astron. prof., *R.*
Cum instat dies...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

Carl Johan Lundvall, Eloqu. & Poës. prof., *R.*
759. Religiosus in Regem...
Inbj. t. prof. *Jacob Edvard Boëthius*' (lat.) o. adj. *Elof Wallquist*'s (sv.) oratt. i anl. af prins Gustafs födelse. 4 sid. fol.
8/10

760. —— Si qua Scientia...
Inbj. t. Log. & Metaph. prof. *Samuel Grubbe*'s install. sås. Ethic. & Polit. prof. o. hans orat. »de præsenti philosophiæ moralis habitu...» 8 sid. fol.
14/10
Inneh. filosofiens historia i sammandrag.

761. —— Si Munus, quod...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
13/12

1828.

762. **Joseph Otto Höijer,** Græc. litt. prof., *R.*
Ejusmodi indolis...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

Samuel Grubbe, Ethic. & Polit. prof., *R.*

763. Primo forsan rei ...

Inbj. t. adj. *Pehr Daniel Amadeus Atterbom*'s install. sås. Log. & Metaph. prof. o. hans orat. »de fundamento et indole philosophiæ theoreticæ». 4 sid. fol.

30/10

Inneh. om den filosofiska spekulationen.

764. —— Magistratu Academico ...

Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.

14/12

1829.

Nils Jacob Sillén, Oecon. pract. prof. Borgstr., *R.*

765. Post ingentia animi ...

Inbj. t. *Fredrik Rudberg*'s install. sås. Phys. prof. o. hans orat. »de statu præs. phys. experimentalis». 4 sid. fol.

16/3

766. —— Natum esse Patriæ ...

Inbj. t. prof. *Joseph Otto Höijer*'s (lat.) o. v. bibliot. & e. o. Numophyl. præf. *Johan Henrik Schröder*'s (sv.) oratt. i anl. af prins Oscar Fredriks födelse. 4 sid. fol.

13/5

767. —— Locum amplum ...

Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.

15/6

Lars Peter Walmstedt, Chem. prof., *R.*

768. Professoris Medicinæ ...

Inbj. t. *Göran Wahlenberg*'s install. sås. Med. & Bot. prof. o. hans orat. »Hodiernus scientiæ botanicæ ... status». 4 sid. fol.

5/10

769. —— Densæ dolorum ...

Inbj. t. prof. *Pehr Daniel Amadeus Atterbom*'s (lat.) o. *Wilhelm Fredrik Palmblads* (sv.) parentt. ö. prinsessan Sophia Albertina. 4 sid. fol.

7/10

770. **Nationernas Curatorer.**
Sju år äro ...
Inbj. t. aftäckandet af Carl von Linné's bildstod d. 12 Okt. 8 sid. 4:o.
Odat.

Lars Peter Walmstedt, Chem. prof., *R.*
771. Veritati, qvæ in ...
Inbj. t. doc. *Christian Erik Fahlcrantz'* install. sås. Prænot. theol. & Hist. eccles. prof. Kalsen. 4 sid. fol.
4/11

772. ——Magistratum Academicum ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
13/12

1830.

Lars Georg Rabenius, Jur. oecon. & comm. prof., *R.*
773. Fatendum est mortalium ...
Inbj. t. adj. *Henrik Wilhelm Romanson*'s install. sås. Anat. & Chirurg. prof. o. hans orat. »de subsidiis physiologiæ». 4 sid. fol.
4/4

774. —— Humanum genus ...
Inbj. t. adj. *Pehr Sjöbring*'s install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de continua Europæ cum Asia litterarum necessitudine». 4 sid. fol.
5/4

775. —— Quamquam recentior ...
Inbj. t. prof. *Johan Bredman*'s (lat.) o. adj. *Adolph Törneros'* (sv.) oratt. i anl. af prinsessan Eugenies födelse. 6 sid. fol.
23/5

776. **Carl Johan Lundvall,** Eloqu. & Poës. prof., *Prom.*
»Fons erat ...» Cogitabat Pelignus ...
Inbj. t. mag. prom. 9 sid. + 6 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6

777. **Lars Georg Rabenius,** Jur. oecon. & comm. prof., *R.*
Festorum non nisi ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
17/6

778. *Anon.* Undert. J. H. Haak.
Genom Hans Excellence ...
Ett genom utrikesministern universitetet meddeladt Programma med underrättelse om ledighet af 2 professorsbeställningar: i grekiska och romerska litteraturen vid universitetet i Vilna, jemte Akad. Senatens derstädes kompetensfordringar dertill, dat. Kal. Mart. 1830.
$^{29}/_{9}$

Erik Gustaf Geijer, Hist. prof., *R.*

779. Vita brevis ...
Inbj. t. Med. prof. Finl. *Israël Hwasser*'s install. sås. Med. theor. & pract. prof. o. hans orat. »de Claudio Galeno ...» 4 sid. fol.
$^{31}/_{10}$

780. —— Institutionis publicæ ...
Inbj. t. *Johan Henrik Schröder*'s install. sås. Hist. litt. & Archeol. prof. samt Acad. bibliot. o. hans orat. »de ratione dictionarii Suecani recte instituendi». 6 sid. fol.
$^{1}/_{11}$
Inneh. en öfversigt af universitetsbibliotekets historia.

781. —— »Institui animum ...
Inbj. t. *Erik Bergström*'s install. sås. Theol. prof. prim. o. hans orat. »de crisi sacra recentiorum hypercritica». 4 sid. fol.
$^{8}/_{11}$
Strengnäs-ex. odat.

782. —— Så är sagdt ...
Inbj. t. prof. *Christian Erik Fahlcrantz*' (sv.) o. *Carl Johan Lundvall*'s (lat.) samt rect. schol. *Pehr Gustaf Boivie*'s (sv.) oratt. i anl. af jubelfesten ö. Augsburg. bekännelsen. 6 sid. fol.
$^{28}/_{11}$
Omtr. i Tal i anledning af svenska kyrkans tusenåriga jubelfest ... 1830. Ups. 1832. 4:o.
Omtr. i Geijers Saml. skrifter. D. 7. Stockh. 1875. 8:o.

783. —— Sceptra Academica ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1831.

784. **Pehr Sjöbring,** Orient. ling. prof., *R.*
Christianismus, ubicunque ...
Inbj. t. prof. *Carl Georg Rogberg*'s install. sås. Theol. past. prof. o. hans orat. »Notio ministerii ecclesiastici evangelica». 6 sid. fol.
$^{28}/_{3}$

785. **Carl von Rosenstein,** Erkebisk., Procanc., *Prom.*
Supervacaneum certe ...
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 10 sid. fol.
$^{13}/_{6}$

786. **Pehr Sjöbring,** Orient. ling. prof., *R.*
Munus Rectoris ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{15}/_{6}$

Göran Wahlenberg, Med. & Bot. prof., *R.*

787. Qui tempore vivimus ...
Inbj. t. prof. *Carl Georg Rogberg*'s o. adj. *Henrik Gerhard Lindgren's* oratt. i anl. af prins Augusts födelse. 4 sid. fol.
$^{16}/_{11}$

788. —— Instat dies ...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{14}/_{12}$

1832.

Olof Kolmodin, Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*

789. Artium et doctrinarum ...
Inbj. t. adj. *Johan Thorsander*'s install. sås. Theol. dogm. & mor. prof. o. hans orat. »de origine theol. christ. dogm. et ante ævum Reformationis incremento». 4 sid. fol.
$^{12}/_{4}$

790. —— Annus hoc ipso ...
Inbj. t. bibliot. *Johan Henrik Schröder*'s parent. ö. riksmarsk. *Claes Flemming.* 4 sid. fol.
$^{12}/_{5}$

791. —— Post celebratam paucis ...
Inbj. t. prof. *Jacob Edvard Boëthius'* parent. ö. f. d. v. universitetskansleren *Magnus Fredrik Brahe.* 4 sid. fol.
$^{21}/_{5}$

792. **Olof Kolmodin,** Eloqu. & Polit. prof. Skytt., *R.*
Tempus urget...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
$^{14}/_{6}$

793. **Christian Erik Fahlcrantz,** Theol. prof., *R.*
Det hopp, som...
Inbj. t. prof. *Erik Gustaf Geijer*'s orat. i anl. af minnesfesten ö. Gustaf II Adolf. 6 sid. fol.
$^{5}/_{11}$
Omtr. i Fahlcrantz' Saml. skrifter. D. 5. Örebro 1865. 8:o.

794. **Christian Erik Fahlcrantz,** Prænot. theol. & Hist. eccles. prof. Kalsen., *R.*
Ut solenne est...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{13}/_{12}$

1833.

795. **Jacob Edvard Boëthius,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
Ex quo in...
Inbj. t. *Adolph Törneros*'s install. sås. Poës. & Eloqu. prof. o. hans orat. »de nexu inter pulchrum et sublime». 4 sid. fol.
$^{28}/_{2}$

796. **Samuel Grubbe,** Ethic. & Polit. prof., *Prom.*
Quemadmodum Civitas...
Inbj. t. mag. prom. 8 sid. + 8 sid. förteckn. på magg. Fol.
$^{13}/_{6}$
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

797. **Jacob Edvard Boëthius,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*
Magistratum, quem...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{16}/_{6}$

798. **Henrik Wilhelm Romanson,** Anat. & Chirurg. prof., *R.*
Magistratu, quem...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
$^{12}/_{12}$

1834.

799. **Jöns Svanberg,** Mathem. inf. prof., *R.*
Ad ultimam tandem . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
16/6

800. **Johan Thorsander,** *R.* (und.)
Hans Kongl. Höghet . . .
Meddelande om föreläsningarnas inställande, men disputationernas o. examinas samt stipendiernas fortsättande, i anl. af kolerafarsoten.
13/9

801. **Johan Thorsander,** Theol. dogm. & mor. prof., *R.*
Magistratum Academicum . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.
15/12

1835.

Israël Hwasser, Med. theor. & pract. prof., *R.*
802. Esse agriculturam . . .
Inbj. t. Bot. prof. Lund. *Elias Fries*' install. sås. Oecon. pract. prof. Borgstr. o. hans orat. »de methodo studii historiæ naturalis, vitæ communi applicatæ». 4 sid. fol.
4/5

803. —— Historia culturæ . . .
Inbj. t. Theol. dogm. prof. *Johan Thorsander*'s install. sås. Theol. prof. prim. 4 sid. fol.
25/5

804. **Erik Gustaf Geijer,** Hist. prof., *Gust. Stip. Insp.*
Att vara fri . . .
Inbj. t. bibliot. aman., doc. *Carl Wilhelm Böttiger*'s parent. ö. Gustaf III. 4 sid. fol.
8/6
Inneh. om monarki och republik.
Omtr. i Geijers Saml. skrifter. D. 7. Stockh. 1875. 8:o.

805. **Göran Wahlenberg,** Med. & Bot. prof., *Prom.*
Post celebratam . . .
Inbj. t. Med. dokt. prom. 16 sid. fol.
14/6

806. **Israël Hwasser,** *R.*
Då det Academiska . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 12 sid. fol.
15/6

Johan Bredman, Astron. prof., *R.*
807. Excultioris, qua fruimur . . .
Inbj. t. *Anders Erik Knös'* install. sås. Theol. past. prof. o. hans orat. »de studio theologiæ practicæ». 6 sid. fol.
5/11

808. — — Post prædicatam . . .
Inbj. t. *Wilhelm Fredrik Palmblad's* install. sås. Græc. litt. prof. o. hans orat. »de primordiis historiæ græcæ». 4 sid. fol.
26/11

809. — — Quum Sceptra Academica . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.
12/12

1836.

810. **Samuel Grubbe,** Philos. pract. prof., *R.*
Alla de Idéer . . .
Inbj. t. Philos. theor. prof. *Pehr Daniel Amadeus Atterbom's* install. sås. prof. i Aestetiken o. Moderna litteraturen o. hans tal »om rätta betydelsen af æsthetik, vitterhet och modern vitterhet, betraktade sås. föremål för akademisk undervisning». 6 sid. fol.
21/3

Samuel Grubbe, Ethic. & Polit. prof., *R.*
811. Speculationem philosophicam . . .
Inbj. t. adj. *Erik August Schröder's* install. sås. Log. & Metaph. prof. o. hans orat. »de notione speculativa immortalitatis animorum.» 6 sid. fol.
5/5

812. — — Homini, a Deo . . .
Inbj. t. adj. *Johan Albert Butsch's* install. sås. Prænot. theol. & Hist. eccles. prof. Kalsen. o. hans orat. »de diversis revelationis divinæ periodis». 6 sid. fol.
26/5

813. **Erik Gustaf Geijer,** Hist. prof., *Prom.*
Primi in Philosophia ...
Inbj. t. mag. prom. 11 sid. + 8 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6
Inneh. historik ö. mag. promotionerna.
Öfvers. i Program och tal vid Magister-Promotionen i Upsala d. 16/6 1836. Ups. 1836. 8:o.
Omtr. häraf i Geijers Saml. skrifter. D. 7. Stockh. 1875. 8:o.

814. **Samuel Grubbe,** Ethic. & Polit. prof., *R.*
Magistratu, senis ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
16/6

815. **Erik Gustaf Geijer,** Hist. prof., *R.*
Magistratu abiturus ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
12/12

1837.

816. **Henrik Wilhelm Romanson,** Anat. & Chirurg. prof., *Prom.*
Ut suus cuique ...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 12 sid. fol.
5/6
Inneh. biogr. notiser ö. promovendi.

817. **Lars Peter Walmstedt,** Chem. prof., *R.*
Confecto jamjam ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

818. **Rector [P. D. A. Atterbom] och Senatus Academicus** (und.)
1:o. Hvar och en ...
Kungörelse om hvad iakttagas bör för inskrifning vid akademien samt . . . studentexamen. 4 sid. 4:o.
26/10

819. **Pehr Daniel Amadeus Atterbom,** Aesthet. & Litt. human. prof., *R.*
»Inter publica ...
Inbj. t. Theol. prof. Kalsen. *Christian Erik Fahlcrantz'* install. sås. Theol. dogm. prof. o. hans orat. »de charactere theologiæ dogm., quatenus ex ipso ecclesiæ statu definiatur». 4 sid. fol.
13/11

820. **Pehr Daniel Amadeus Atterbom,** prof. i Aesthet. o. Vitterh., *R.*
Med morgondagen...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
18/12

1838.

Pehr Sjöbring, Orient. ling. prof., *R.*

821. Fyra år äro...
Inbj. t. bibliot. *Johan Henrik Schröder*'s parent. ö. kanslirådet *Jonas Hallenberg.* 6 sid. fol.
16/5
Inneh. äfven Hallenbergs bibliografi.

822. —— Den vigtiga del...
Inbj. t. adj. *Pehr Erik Bergfalk*'s install. sås. Jur. oecon. & comm. prof. o. hans tal »om studium utaf statens författnings- o. förvaltningsrätt.» 6 sid. fol.
13/6

823. —— Magistratum Academicum...
Inbj. t. rektorsombyte. 4 sid. fol.
14/6

Johan Henrik Schröder, Acad. bibliot., Hist. litt. & Archeol. prof., Numophyl. præf., Historiogr., *R.*

824. Annus adest...
Inbj. t. *Carl Henrik Bergstrand*'s install. sås. Chirurg. & Obstetr. prof. o. hans orat. »Mutua chirurgiæ et medicinæ ratio». 8 sid. fol.
7/11
Inneh. något om medicinens historia.

825. —— Habet hoc singulare...
Inbj. t. adj. *Carl Jonas Almquist*'s install. sås. Theol. prof. Kalsen. o. hans orat. »de vi atque momento Pelagianismi ad doctrinam medii aevi dogm. de ordine salutis conformandam». 8 sid. fol.
22/11

826. —— Extremum, Patres...
Inbj. t. prof. *Anders Erik Knös*' parent. ö. erkebisk. *Carl von Rosenstein.* 6 sid. fol.
29/11

827. **Johan Henrik Schröder,** Acad. bibliot., Hist. litt. & Archeol. prof., Nymophyl. præf., Historiogr., *R.*
Fasti Rectorum ... — A Fastis ...
Inbj. t. rektorsombyte. 10 sid. fol.
18/12
Inneh. Fasti rectorum.
Den del af progr., som inneh. Fasti rectorum, omtr. Ups. 1838. 8:o.

1839.

828. **Pehr Daniel Amadeus Atterbom,** Prof. i Åstet. o. Vitterh., *Prom.*
I våra fäders ...
Inbj. t. mag. prom. 12 sid. + 7 sid. förteckn. på magg. Fol.
14/6

829. **Elias Fries,** Oecon. pract. prof. Borgstr., *R.*
Præmatura nobisque ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

830. **Wilhelm Fredrik Palmblad,** Græc. litt. prof., *R.*
Sceptra jamjam ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
12/12

1840.

831. **Erik August Schröder,** Log. & Metaph. prof., *R.*
Magistratum Academicum ...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

1841.

832. **Johan Thorsander,** Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
Quanti sit generi ...
Inbj. t. Hist. lector. Aros. *Carl Thomas Järta*'s install. sås. Eloqu. & Polit. prof. Skytt. o. hans orat. »Quid in republica, aut constituenda, aut ordinanda, valeat institutorum legumque consvetudo». 6 sid. fol.
1/4

Johan Thorsander, Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*

833. Quantum Græcis...
Inbj. t. adj. *Jonas Sellén*'s install. sås. Eloqu. & Poës. prof. o. hans orat. »de causis artium liberalium apud Græcos et Romanos, a propria fabularum veterum vi et indole repetendis». 6 sid. fol.
29/4

834. —— Att den yttre...
Inbj. t. läraren vid artill.-lärov., doc. *Adolf Ferdinand Svanberg*'s install. sås. Phys. prof. o. hans tal »om några af de vigtigare afdelningar af fysiken med . . . deruti gjorda nya förbättringar o. upptäckter». 8 sid. fol.
24/5

835. **Israël Hwasser,** Med. theor. & pract. prof., *Prom.*
Ett århundrade har...
Inbj. t. Med. dokt. prom. 29 sid. + 6 sid. förteckn. på. doktt. Fol.
18/6
Afhandl.: Om den svenska medicinens historia.

836. **Johan Thorsander,** Theol. prof. prim., Archipræp., *R.*
Lætus tandem...
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
14/6

Jacob Edvard Boëthius, Jur. patr. & Rom. prof., *R.*

837. Singulari quodam...
Inbj. t. prof. *Carl Johan* [= *Jonas*] *Almquist*'s parent. ö. erkebisk. *Johan Olof Wallin.* 6 sid. fol.
3/11

838. —— Uti sitt minnes-värda...
Inbj. t. prof. *Christian Erik Fahlcrantz*' sv. tal till firande af den sv. kyrkobibelns 300-åriga jubelfest. 6 sid. fol.
9/11

1842.

839. **Rector [J. E. Boëthius] och Senatus Academicus** (und.)
1:o. Hvar och en...
Kungörelse om hvad iakttagas bör för inskrifning vid akademien samt . . . studentexamen. 8 sid. 4:o.
15/1

Jacob Edvard Boëthius, Jur. patr. & Rom. prof., *R.*

840. Vix umquam...

Inbj. t. prof. *Jacob Christopher Boström*'s install. sås. Ethic. & Polit. prof. o. hans orat. »de philosophia juris a philosophia morum et civitatis non diversa». 4 sid. fol.

8/3

841. —— Inter omnes, quæ...

Inbj. t. observ. *Gustaf Svanberg*'s install. sås. Astron. prof. o. hans orat. »de novissimis astronomiæ progressibus». 4 sid. fol.

31/3

842. **Johan Henrik Schröder,** Acad. bibliot., Hist. litt. & Archeol. prof., *Prom.*

Quod litteris...

Inbj. t. mag. prom. 31 sid. + 17 sid. förteckn. på magg. 4:o.

13/6

Afhandl.: Incunabula artis typographicæ in Svecia.

843. **Jacob Edvard Boëthius,** Jur. patr. & Rom. prof., *R.*

Magistratum jam...

Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.

15/6

1843.

Göran Wahlenberg, Med. & Bot. prof., *R.*

844. Quamquam arctum...

Inbj. t. *Carl Johan Malmsten*'s install. sås. Mathem. inf. prof. o. hans orat. »his proxime præterlapsis annis quid analysis, quæ dicitur, pura profecerit». 4 sid. fol.

15/2

845. —— Till den inbjudning...

Inbj. t. adj. *Johan Christofer Lindblad*'s install. sås. prof. i Sv. laghist., straffrätt o. rättegångsordning o. hans tal »om ändamålsenligheten af jury-domstolen i constitutionella stater». 6 sid. fol.

23/2

846. —— Ante aliquot menses...

Inbj. t. proff. *Sellén*'s (lat.) *Hwasser*'s (sv.) o. aman. *Malmström*'s oratt. i anl. af Carl XIV Johans 40-åriga regeringsjubileum. 4 sid. fol.

10/5

847. **Göran Wahlenberg,** Med. & Bot. prof., *R.*
Tandem appropinquare . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
15/6

Erik Gustaf Geijer, Hist. prof., *R.*
848. Oriens, unde . . .
Inbj. t. *Otto Fredrik Tullberg's* install. sås. Orient. ling. prof. o. hans orat. »de poësi hebraica». 4 sid. fol.
30/11

1844.

849. —— Om ett Europeiskt . . .
Inbj. t. adj. *Olof Winqvist's* install. sås. Skytt. prof. i Vältalighet och politik o. hans föreläsn. »Om statshvälfningen i Sverige år 1789» samt t. adj. *Carl Olof Delldén's* install. sås. prof. i Statsrätt, kyrkorätt, krigslagfarenhet o. folkrätt o. hans föreläsn. »Om de constitutionella garantierna i Sveriges o. Norriges grundlagar». 2 + 18 sid. 4:o.
1/3
Afhandl.: Det Europeiska samhällets begynnelser.

850. —— Rerum humanarum . . .
Inbj. t. proff. *Elias Fries'* (lat.) o. *Pehr Daniel Amadeus Atterbom's* (sv.) samt doc. *Carl Fredrik Bergstedt's* (sv.) parentt. ö. Carl XIV Johan. 11 sid. 4:o.
29/5
Omtr. i Fries' orat.

851. —— Munus Rectoris . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 10 sid. 4:o.
14/6

852. **Christian Erik Fahlcrantz,** *R.*
Om ändamålet af . . .
Inbj. t. prof. *Otto Fredrik Tullberg's* (lat.), adj. *Carl Edvard Zedritz'* (lat.) o. doc. *Wilhelm Erik Svedelius'* (sv.) oratt. i anl. af Oscar I:s tronbestigning. 6 sid. fol.
27/11

1845.

853. **Carl Fredrik af Wingård,** Erkebisk., v. Canc., *Prom.*
Doctoratus Theologici...
Inbj. t. Theol. dokt. prom. 9 sid. fol.
13/6

854. **Wilhelm Fredrik Palmblad,** Græc. litt. prof., *Prom.*
Festa, quæ instant...
Inbj. t. mag. prom. 11 sid. + 8 sid. förteckn. på magg. Fol.
15/6

855. **Christian Erik Fahlcrantz,** *R.*
Ju mer Universitetet...
Inbj. t. rektorsombyte. 7 sid. fol.
16/6

Israël Hwasser, *R.*

856. Den poetiska verldsåskådningen...
Inbj. t. e. o. adj. *Carl Wilhelm Böttiger*'s install. sås. e. o. prof. i den Moderna litt. o. hans föreläsn. »Den Italienska kulturens förhållande till den Romerska». 6 sid. fol.
13/11

1846.

857. —— Den af framlidne...
Inbj. t. läroverksadj. *Lars Anton Anjou*'s install. sås. Theol. prof. Kalsen. o. hans föreläsn. »Om gnosticismens förhållande till den christna tron». 6 sid. fol.
22/3

858. —— I likhet med...
Inbj. t. prosektorn vid Carol. Instit. *Fredrik Sundewall*'s install. sås. prof. i Anat., fysiol. & forens. med. o. hans föreläsn. »Nervsystemets verksamhet o. physiol. betydelse.» 17 sid. fol.
21/5
Afhandl.: Olof Rudbeck.

859. —— De egenartade uppfostringsinrättningar...
Inbj. t. rektorsombyte o. hans föredrag »Om motsatsen emellan hylozoism och biologi». 8 sid. fol.
14/6

1847.

860. **Pehr Daniel Amadeus Atterbom,** prof. i Åstet. o. Vitterh., *R.*

Åter har ett ...

Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.

14/6

1848.

861. **Nationernas Curatorer och Deputerade.**

Ett år har...

Inbj. t. minnesfest ö. *Erik Gustaf Geijer* o. doc. *Bernhard Elis Malmström*'s tal ö. honom. 6 sid. fol.

5/6

862. **Elias Fries,** prof. i Prakt. ekon., *Prom.*

För det till sjelfmedvetande...

Inbj. t. mag. prom. 22 sid. + 6 sid. förteckn. på magg. Fol.

15/6

Afhandl.: Carl von Linnés anteckningar öfver Nemesis divina.
Omtr. af sjelfva afh. i Fries, Botaniska Utflygter. B. 2. Stockh. 1852. 8:o.
Öfvers. (förkortad) i Dansk Tidskr. utg. af Barfod. 3.

863. **Anders Erik Knös,** Theol. past. prof., *R.*

Tempore gravi...

Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.

16/6

1849.

864. **Johan Christofer Lindblad,** *R.*

Äfven under det...

Inbj. t. rektorsombyte o. hans tal: »Erfordrar Sveriges allmänna civil- o. criminal-lagstiftning i alla delar en genomgripande förändring?» 6 sid. fol.

14/6

865. **Carl Henrik Bergstrand,** *R.*

Bland de inrättningar...

Inbj. t. e. o. Hist. prof. *Fredrik Ferdinand Carlson*'s install. sås. Hist. prof. o. hans föreläsn. »Om Sveriges ställning i det Europeiska statssystemet vid medlet af sjuttonde århundradet». 4 sid. fol.

11/10

1850.

866. **Johan Christofer Lindblad,** *Pro R.*
Ibland mensklighetens . . .
Inbj. t. doc. *Sigurd Ribbing*'s install. sås. Log. & Metaph. prof. o. hans föreläsn. »Om de förnämsta momenter, som för det närvarande hindra philosophiens utveckling till större fullkomlighet». 4 sid. fol.
27/5

867. **Studentcorpsens Direction.**
Ju sällsyntare uppenbarelserna . . .
Inbj. t. minnesfesten ö. *Adam Oehlenschläger* o. doc. *Sten Johan Stenberg*'s tal ö. honom. 4 sid. fol.
5/6

868. **Johan Christofer Lindblad,** Jur. prof., *Pro R.*
Enligt gammal häfdvunnen . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 6 sid. fol.
14/6

869. **Johan Henrik Schröder,** Acad. bibliot., Hist. litt. & Archeol. prof., *R.*
Ab antiquis . . .
Inbj. t. proff. *Carl Johan Malmsten*'s (sv.) o. *Johan Spongberg*'s (lat.) oratt. i anl. af Carl XV:s förmälning. 12 sid. fol.
9/11
Afhandl.: Commerciorum primordia Suecos inter et Batavos.

1851.

870. **Adolf Ferdinand Svanberg,** Phys. prof., *Prom.*
Sedan vårt grannrikes . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 + 27 sid. 4:o.
15/6
Afhandl.: Försök att förklara orsaken till den dynamiska thermoelektriciteten.

871. **Johan Henrik Schröder,** Acad. bibliot., Hist. litt. & Archeol. prof., *R.*
Inter tot æstus . . .
Inbj. t. rektorsombyte. 9 sid. fol.
17/6

Lars Anton Anjou, *R.*

872. Theologien såsom kristlig ...
Inbj. t. adj. *Anders Fredrik Beckman*'s install. sås. prof. i Dogm., moral o. symbolik o. hans föreläsn. om »den kristliga dogmatikens allm. begrepp, äfvensom dess betydelse i sammanhang af de theologiska vetenskaperna». 4 sid. fol.
11/10

873. — — I alla tider ...
Inbj. t. adj. *Olof Glas*' install. sås. prof. i Kirurgi o. barnförlossningskonst o. hans föreläsn. »Historisk inledning till läran om ögonsjukdomarna». 6 sid. fol.
27/11

1852.

874. — — Om redaktionen ... — Det möte i Upsala ...
Inbj. t. prof. *Fredrik Ferdinand Carlson*'s o. doc. *Jacob Theodor Hagberg*'s tal i anl. af prinsessan Lovisas födelse. 2 + 23 sid. 4:o.
11/2
Afhandl.: Om redaktionen af Upsala mötes beslut år 1593.

875. — — Frågar man hvad ...
Inbj. t. doc. *Samuel Rudolf Detlof Knut Olivecrona*'s install. sås. Jur. patr. civil. & Jur. Rom. prof. o hans föreläsn. »Om principerna för arfsordningen enligt svensk lag.» 4 sid. fol.
26/4

876. — — Såsom inom det ...
Inbj. t. rektorsombyte. 8 sid. fol.
14/6

877. **Pehr Erik Bergfalk**, *R.*
Aderton och ett ...
Inbj. t. e. o. prof. *Carl Wilhelm Böttiger*'s parent. ö. prins Gustaf. 13 sid. fol.
25/11
Afhandl.: De vigtigaste bemödanden för den ständiga freden, under det sista fjerdedels århundradet.

878. **Upsala Universitets Studentcorps.**
Sedan Upsala Universitets ...
Inbj. t. sorgefesten ö. prins Gustaf o. läraren *Albert Wilhelm Staaff*'s tal dervid. 6 sid. 4:o.
27/11

1853.

Pehr Erik Bergfalk, *R.*

879. —— Menskligheten lefver...
Inbj. t. *Lars Fredrik Svanberg*'s install. sås. prof. i Theor. o. agrikultur-kemi o. hans föreläsn. »Om nödvändigheten . . . af theor. åsigter för . . . kemiska vetenskapen och förklarande af de företeelser . . . vid materiella ämnens inverkan på hvarandra»; t. *Elof Wallqvist*'s install. sås. prof. i Med. & physiol. kemi o. hans föreläsn. »Om respirationsprocessen»; samt t. *Carl Axel Torén*'s install. sås. prof. i Pastoraltheologi o. hans föreläsn. »Om det christliga predikoembetets ursprung och betydelse». 2 + 52 sid 4:o.
30/4
Afhandl.: Skall guldåldern återkomma?

880. —— De fria folken...
Inbj. t. prof. *Anders Fredrik Beckman*'s o. adj. *Fredrik Georg Afzelius*' tal i anl. af prins Carl Oscars födelse. 6 sid. fol.
7/5

881. —— Det akademiska år...
Inbj. t. rektorsombyte. 7 sid. fol.
31/5

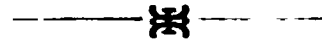
882. **Elias Fries,** Bot. & Oecon. pract. prof., *R.*
Græciam illam...
Inbj. t. *Carl Edvard Zedritz*' install. sås. Eloqu. & Poës. prof. o. *Johan Spongberg*'s install. sås. Græc. ling. prof. 8 sid. fol.
26/10

1854.

883. **Elias Fries,** prof. i Bot. & Ekon., *R.*
Hvarje tidsskifte...
Inbj. t. adj. *Wilhelm Liljeborg*'s install. sås. prof. i zoologi o. hans föreläsn. »En öfversigt af zoologiens studium i Sverige». 4 sid. fol.
22/3

884. **Elias Fries,** *R.*
Hvarje Akademiskt...
Inbj. t. rektorsombyte. 14 sid. fol.
31/5

885. **Carl Johan Malmsten,** prof. i Mathem., *Prom.*
Det är bekant . . .
Inbj. t. mag. prom. 4 + 29 sid. 4:o.
Odat. [anteckn. å tit. bl. 9/6]
Afhandl.: Bidrag till theorien om Elliptiska functioner.

Förteckning på afhandlingar och vidlyftigare vetenskapliga utredningar.

Bibliografi.[1]

Schröder, J. H. Incunabula artis typographicæ in Svecia. (Afh.) 842

Teologi och Kyrkohistoria.

Låstbom, J. Om förhållandet mellan teologi och juridik. 580.
v. Troil, U. Om svenska kyrkomöten. 583.
Lindblom, J. A. Om kristendomens väsen. 670.
Anjou, L. A. Om redaktionen af Upsala mötes beslut år 1593. (Afh.) 874.

Juridik.

Rabenius, L. G. Om de juridiska studierna under medeltiden. 718.

Filosofi.

Christiernin, P. N. Om sensationerna. 560.
——— Om Kants filosofi. 594.
Lundvall, C. J. Kortfattadt sammandrag af filosofiens historia. 760.
Grubbe, S. Om den filosofiska spekulationen. 763.

Universitetsväsen.[2]

Berch, A. Statistik öfver studenterna. 410.
Fant, E. M. Svenska magistrar under medeltiden. 605.
Geijer, E. G. Öfversigt af universitetsbibliotekets historia. 780.
Schröder, J. H. Fasti rectorum. (Afh.) 827.

Historia, Statskunskap och Nationalekonomi.

Berch, A. Tablå öfver studentproportionen vid offentliga embeten. 327.
Ihre, J. Om forntidens fartyg. 366.
Hydrén, E. Beskrifning på Gustaf III:s resa. 534.

---

[1] Häri upptagas ej bibliografier öfver enskilda personer.
[2] Häri upptagas ej de vanliga öfversigterna öfver föregående innehafvare af professurer eller föregående promotioner.

Geijer, E. G. Om monarki och republik. 804.
— — Det Europeiska samhällets begynnelser. (Afh.) 849.
Schröder, J. H. Commerciorum primordia Suecos inter et Batavos. (Afh.) 869.
Bergfalk, P. E. De vigtigaste bemödanden för den ständiga freden, under det sista fjerdedels århundradet. (Afh.) 877.
——— Skall guldåldern återkomma? (Afh.) 879.

Litteraturhistoria.

Hwasser, I. Olof Rudbeck. (Afh.) 858.
Fries, Elias. Carl von Linnés anteckningar om Nemesis divina. (Afh.) 862.

Språkvetenskap.

Ihre, J. Om gemensamt grekiska och nordiska ord. 416.
Solander, D. Om språkens natur. 468.

Matematik och Naturvetenskap.

v. Linné, C., d. ä. Några naturhistoriska nyheter. 268.
Svanberg, A. F. Försök att förklara orsaken till den dynamiska thermo-elektriciteten. (Afh.) 870.
Malmsten, C. J. Bidrag till theorien om Elliptiska functioner. (Afh.) 885.

Medicin.

Rosén, N. Ett fall af förgiftning genom Hyoscyamus. 280.
Murray, A. Om ovarier. 509.
——— Om frakturer. 528.
——— Om koppympningen i Sverige. 529.
——— Om filosofiens och medicinens inbördes nytta. 530.
——— En casus anevrismatis veri aortæ thoracicæ. 586.
Schröder, J. H. Något om medicinens historia. 824.
Hwasser, I. Om den svenska medicinens historia. 835.

PERSONREGISTER.

Tecknens betydelse.

Med kursiv stil utmärkes programmets författare.
» × Oration, parentation, föreläsning.
» + Installation.
» † Begrafning.
» ⸸ Parentation öfver.
» ♯ Relegation.
» ₱ Medicine doktor.

Kungliga personer upptagas ej i registret.
Hänvisningarne afse programmets ordningsnummer.

Personregister.

Tryckfel.

Sid. 2 rad 3 och 4 (texten) nedifr. ***står:*** förekommer blott ett enda (N:r 294). ***läs:*** förekomma blott två (N:r 294 och 448). *Sid. 40* rad 7 nedifr., ***sid. 42*** rad 3 uppifr. o. ***sid. 43*** rad 19 nedifr. ***står:*** kronprinsens, ***läs:*** prins Gustafs.

TEXTSTUDIEN

ZUR

TIERGESCHICHTE DES ARISTOTELES

VON

GUNNAR RUDBERG.

UPSALA 1908
AKADEMISCHE BUCHDRUCKEREI
EDV. BERLING.

Während meiner ganzen Beschäftigung mit der vorliegenden Abhandlung, welche hauptsächlich einige Fragen betreffs der alten lateinischen Verbalübersetzung der aristotelischen Tiergeschichte behandelt, und die ich vor Jahren begann, habe ich die wertvollste Hilfe von meinem Freund und Lehrer, Herrn Privatdoz. Dr. *Otto Lagercrantz* erhalten. Auch nach seiner Übersiedelung an die Gotenburger Hochschule ist er meiner Arbeit mit Interesse gefolgt und hat mir manchen guten Rat gegeben, wie auch die Abhandlung im Manuskript gelesen. Ich möchte ihm an dieser Stelle meinen herzlichsten Dank ausdrücken.

Mein verehrter Lehrer, Herr Professor Dr. *O. A. Danielsson* hat wohlwollend das Buch im Manuskript gelesen und auch sonst meine Arbeit gefördert. Ich sage ihm dafür meinen besten Dank.

Dem Entgegenkommen der ausländischen Bibliotheken (Leipzig, Paris, Vaticana, Oxford) verdanke ich die Möglichkeit, eine Anzahl Handschriften in Original auf der hiesigen Universitätsbibliothek oder in photographischer Reproduktion zu untersuchen. Auch der hiesigen Bibliotheksverwaltung, vor allem Herrn Bibliothekar Dr. *Aksel Andersson*, bin ich wegen der stetigen Förderung meiner Arbeit in dieser Hinsicht den grössten Dank schuldig.

Upsala, April 1908.

Gunnar Rudberg.

Abkürzungen einiger oft angeführter Arbeiten.

Aubert-Wimmer: Aristoteles Thierkunde. Kritisch-berichtigter Text, mit deutscher Übersetzung, sachlicher und sprachlicher Erklärung und vollständigem Index von Dr. H. Aubert und und Dr. Fr. Wimmer. I, II. Leipz. 1868.

Bekker (Bk.): Aristoteles Graece. Ex rec. Imm. Bekkeri ed. Academia Regia Borussica. Berlin 1831 ff. — Die Hist. an. Vol. I, S. 486—638. Ich zitiere Seite und Zeile nach Bekker.

Camus (Cs.): Histoire des animaux d'Aristote avec la traduction françoise, par M. Camus. I, II. Paris 1783.

Dittmeyer: Aristotelis De animalibus Historia. Textum recogn. Leonardus Dittmeyer. Leipz. Teubner. 1907.

Dittmeyer, Unt.: Untersuchungen über einige Handschriften und lateinische Übersetzungen der aristotelischen Tiergeschichte. Programm. Würzburg 1902.

Schneider (Schn.): Aristotelis de animalibus historiae l. X. Graece et latine Textum rec.... Io. Gottlob Schneider. I—IV. Lips. 1811.

Spengel (Rhet.) = Aristotelis Ars Rhetorica cum adnot. Leon. Spengel. Accedit vetusta translatio. I, II. Lips. 1867.

Susemihl (Pol.) = Aristotelis Politicorum l. VIII cum vetusta translat. Guilelmi de Moerbeka rec. Fr. Susemihl. Lips. 1872.

Koffmane = Geschichte des Kirchenlateins von G. Koffmane. I. Breslau 1879—81.

Rönsch = Itala und Vulgata von H. Rönsch. Marburg u. Leipzig 1869.

Bast = Frider. Iac. Bastii Commentatio palaeographica, in Schaefers Ed. des Georgius Corinthius, Lips. 1811, 701 ff.

Gardthausen = Griech. Palaeographie von V. Gardthausen. Leipz. 1879.

Lehmann = Die tachygraphischen Abkürzungen der griech. Handschriften von Dr. Oskar Lehmann. Leipz. 1880.

Thompson = Handbook of greek und latin palæography by Edw. M. Thompson. New ed. Lond. 1903.

Wattenbach = Anleitung zur griech. Palaeographie von W. Wattenbach[3]. Leipz. 1895.

DAS ERSTE BUCH

DER ARISTOTELISCHEN TIERGESCHICHTE

NACH DER ÜBERSETZUNG

WILHELMS VON MOERBEKA.

Die Orthographie der Hss. ist so genau wie möglich wiedergegeben worden — so die Diphthonge *ae* und *oe* mit *e* und *i* (*y*) (das griech. *οι*)[1]. Dem Consensus codicum bin ich auch in dieser Hinsicht gefolgt. Bei dem oft begegnenden Schwanken der Überlieferung habe ich die gewöhnliche oder die korrekteste Orthographie der Hss. in den Text gesetzt — so z. B. mit **V** *-tia, -tio,* für *-cia, -cio.*

Vom krit. Apparat sind ausgeschlossen worden orthographische Kleinigkeiten, Fehler beim Setzen des Nasalstriches (sehr gewöhnlich in **U**), der Wechsel der verschiedenen Abkürzungen für *hic, hec, hoc* u. dgl.[2]

Für die Hss. benutze ich folgende Abkürzungen:

V	=	Vaticanus 2095;	
B	=	Balliolensis CCL;	Oxonienses
M^1	=	Mertonensis CCLXX;	Oxonienses
M^2	=	Mertonensis CCLXXI;	Oxonienses
P	=	Parisinus 14724;	
L^1	=	Lipsiensis 1428;	
L^2	=	Lipsiensis 1430;	
U	=	Upsaliensis C 598;	
Urb.	=	Urbinas CCV;	
(**Fes.**	=	Leop. Med. Fes. 168).	

[1] Vgl. Gertz, Læsebog i Middelalders-Latin, Kob. 1905, S. II f.
[2] Vgl. Susemihl, Arist. Polit., Lips. 1872, S. XL.

I. Earum que sunt in animalibus partium, hee quidem sunt 486 incomposite, quecumque diuiduntur in omiomera, ut puta carnes, hee autem composite, quecumque in anomiomera, ut puta manus non in manus diuiditur neque facies in facies. talium autem quedam non solum partes, sed etiam membra uocantur. talia autem sunt, quecumque partium tota entia alteras partes habent in ipsis proprias, ut puta caput et skelos et manus et totum brachium et pectus. hec enim ipsa sunt partes tote et sunt ipsorum alie partes. omnia autem anomiomera componuntur ex omiomeris, ut puta manus ex carne et neruo et ossibus. habent autem animalium quedam quidem omnes partes easdem inuicem, quedam autem alteras. eedem quidem species partium sunt, puta hominis nasus et oculus hominis naso et oculo et carni caro et ossi os. eodem autem modo et equi et aliorum quecumque specie eadem dicimus sibi ipsis. similiter enim sicut totum habet ad totum, et partium habet unaqueque ad unamquamque. hee autem eedem quidem sunt, differunt autem secundum superhabundantiam et defectum, quorumcumque genus est idem. dico autem genus, puta auem et piscem. horum enim utrumque genus habet differentiam, et sunt species plures piscium et auium. differunt autem fere plurime partium inter se preter passionum con- 486^b

---

(hic explicit liber aristotelis de problematibus.) hic statim incipit primus liber de historiis animalium **B** de historiis animalium primus liber incipit, quem aristoteles composuit **M**^{1} liber primus de hystoriis animalium aristotelis **M**^{2} incipit liber pr. de hyst. an. ar. **P** inc. lib. pr. de hist. an. **U** incipit liber de historiis animalium secundum veterem translationem. liber primus **Urb.**

1 *harum autem que* **Urb.** *sunt* (2) fehlt **V** 4 *diuidunt* **B** *nec* **Urb.** (oft) 5 *non solum quedam* **M**^{2} 6 *partes alteras* **V** 7 *proprias* fehlt bei Schneider 9 *neruo et* (zweimal) *carne* **V**: *carne neruo* **L**^{1} 10 *quidem*] *quidam* **U** 12 *hominis*] *oïs* (1) **M**^{1} 13 *aliorum*] *eorum* **L**^{2} (Schneider) 14 *enim*] *autem* **L**^{2} (Schneider) 17 *defecta* **U** *dico autem idem genus* die Hss. ausser **V** 20 *inter se ipsa praeter* Schneider (nicht **L**^{2}).

trarietates, puta coloris et figure, eo quod hec quidem ista magis patiantur, hec autem minus, adhuc autem multitudine et paucitate et magnitudine et paruitate et totaliter excessu et defectu. hec quidem enim ipsorum sunt malacosarca, hec autem sclirosarca, et hec quidem longum habent rostrum, hec autem breue, et hec quidem multarum pennarum, hec autem paucarum pennarum sunt. quin immo quedam et in hiis altere aliis partes existunt, puta hec quidem habent calcaria, hec autem non, et hec quidem cristam habent, hec autem non habent. sed ut est dicere plurima et ex quibus partibus tota moles constat, aut eadem aut differunt contrariis et secundum excessum et defectum. magis enim et minus excellentiam et defectum ponet utique quis. quedam autem animalium neque specie partes easdem habent neque secundum excellentiam et defectum, sed secundum analogiam, quale passum est os ad spinam et unguis ad ungulam et manus ad chelam et ad plumam squama. quod enim in aue est pluma, hoc in pisce est squama. secundum partes quidem igitur, quascumque habent singula animalium, isto modo altera sunt et eadem et adhuc positione partium. multa [quidem] enim animalium habent quidem easdem partes, sed positas non eodem modo, ut puta ubera hec quidem
487 apud pectus, hec autem apud crura. sunt autem omiomerarum hec quidem mollia et humida, hec autem sicca et solida; humida quidem, que totaliter manent, donec utique sint in natura, puta sanguis, ichor, sagimen, sepum, medulla, genitura, fel, lac in habentibus caroque et hiis proportionalia; adhuc alio modo superfluitates, puta flegma et subsidentie uentris et uesice; sicca autem et solida neruus, pellis, uena, pilus, os, cartillago, unguis, cornu (equiuocum enim, cum totum pars et figura dicatur cornu); adhuc quecumque proportionaliter hiis.

Differentie autem animalium sunt secundum uitas et secundum operationes et secundum mores et partes, de quibus typo quidem dicamus primum; posterius autem circa unumquodque genus insistentes dicemus. sunt autem differentie secundum uitas quidem

1 *quidem*] *quandoque* die Hss. ausser **V** 2 *ad hec* **U** (oft) *pacitate* **U** 3 *exfessu* **U** 4 *mala cosarca* **B M**[1] **L**[2]; *mala coserta* **U** *slirosarca* **B L**[2] (?) *sairosarca* **M**[1]; *sairosaren* **U** 7 *et* fehlt **L**[2] *altere*] *alie* **M**[1] **U** *pauca* **U** 8 *et hec* — 9 *autem non* fehlt **M**[1] 15 *spumam* die Hss. ausser **V Urb.** (**U** korr.) 19 *quidem* (2) fehlt **L**[1] *partes easdem* **M**[2] 21 *crura*] *crina* **U** (*crura* am Rande) 23 *ut puta* **L**[2] 25 *caro quoque* **M**[2] 26 *uesice*] *nefite* **U** 27 *solica* **U** 31 *secundum mores*] *similiter mores* **B** 32 *circa*] *esse* **Urb.** *insistentes*] *visitentes* **U**; ein *s* über *t* hinzugeschrieben.

et mores et operationes tales, secundum quod hec quidem aquatilia sunt ipsorum, hec autem terrestria, aquatilia autem dupliciter; hec quidem, quia uitam et nutrimentum faciunt in humido et suscipiunt humidum et emittunt; hoc autem priuata non possunt uiuere, quale multis accidit piscium; hec autem nutrimentum quidem faciunt et moram in humido, non tamen suscipiunt aquam, sed aerem, et generant extra. multa autem sunt talia et pedestria, sicut et enidris et latax et cocodrillus, et uolatilia, puta ethya et colimbis, et sine pedibus, puta ydros. quedam autem alimentum quidem in humido faciunt et non possunt uiuere extra, non tamen suscipiunt neque aerem neque humidum, puta acalefe et ostrea. aquatilium autem hec quidem sunt marina, hec autem fluuialia, hec autem stagnalia, hec autem paludosa, ut puta rana et cordilus. terrestrium autem hec quidem suscipiunt aerem et emittunt, quod uocatur respirare et exspirare, ut puta homo et quecumque pulmonem habent terrestrium; hec autem aerem quidem non suscipiunt, uiuunt autem et alimentum habent in terra, puta uespa et apis et alia enthoma. uoco autem enthoma, quecumque habent secundum corpus incisuras aut in suppinus aut in hiis et in dorsalibus. et terrestrium multa, sicut dictum est, ex humido alimentum 487b
acquirunt, aquatilium autem et suscipientium mare nullum ex terra, quedam autem animalium primo quidem uiuunt in humido; deinde permutantur in aliam formam et uiuunt extra, puta in hiis que in fluminibus aspidibus. fiunt enim ex ipsis istri. adhuc hec quidem sunt mansiua animalium, hec autem permutatiua. sunt autem mansiua in humido, terrestrium autem nullum mansiuum est. in humido autem multa in adherendo uiuunt, ut puta genera ostreorum multa. uidetur autem et sfongus habere aliquem sensum; signum autem, quia difficilius abstrahitur, si non fiat latenter motus, ut aiunt. hec autem et adherent et absoluuntur,

1 *operationes et mores* **V** *quod* fehlt **L**^{2}; *scilicet quod* Camus 2 *sunt scilicet ipsorum* **Urb.** 4 *autem*] *quidem* **L**^{2} 7 *siaerem* **U** *sunt* fehlt **L**^{2} 8 *latas* **Urb.** *et uolatilia* — 13 *cordilus* (: *cocodrillus* **U**) fehlt **M**^{1} 8 *et hya* **U** 9 *coh'bis* (*co h' hiis* **U**) die Hss. ausser **V** 9 *alimentum*] *tn̄* **U** 13 *stannalia* **P** *cocodrillus* **U** (und die Vorlage des **M**^{1}, s. oben) *autem* fehlt **L**^{1} *quidam* **P** 15 *uocant* **Urb.** 16 *hec autem* — *suscipiunt* fehlt **M**^{1} 17 *autem*] *quidem* **L**^{2} 18 *ent(h)onia* **M**^{1} **P** **L**^{1} **L**^{2} **U** 19 *inuisurus* **U** *aut sup.* **M**^{1} *aut in dors.* **M**^{1} 20 *et* vor *terr.* fehlt **Urb.** *est et ex* **Urb.** 21 f. *extra* die Hss. 22 *quidem* fehlt **L**^{2} 23 *forman*] *fortriam* **U** (*forman* am Rande) 24 *ex ipsis istri*] *extra istri* **Urb.** 25 *permutāt* **Urb.** 28 *fongus* **B** **M**^{1} **L**^{2} (Schneider) **U** **Urb.** 30 *ut aiunt latenter motus* **V** *adsoluuntur* **U.**

puta genus quoddam uocate acalefes. harum enim quedam nocte absolute pascuntur. multa autem absoluta quidem sunt, immobilia autem, ut puta ostrea et uocata olothuria. hec autem natatilia, ut puta piscis et malakia et malacostraca, uelud carabi, hec autem gressiua, ut puta cancrorum genus. hoc enim aquatile ens secundum naturam gressiuum est. terrestrium autem sunt hec quidem uolatilia, sicut auis et apis, et hec alio modo ab inuicem; hec autem pedestria et pedestrium [quidem] hec quidem ambulatiua, hec autem reptilia, hec autem trahentia. uolatile autem tantum nullum est, sicut natatile tantum piscis. et enim dermoptera peditant, et uespertilioni pedes sunt, quemadmodum boui marino colobati pedes. et auium sunt quedam male pedate, que propter hoc uocantur apodes. est autem bene alata hec auis. fere autem et similia ipsi bene alata quidem, male pedata autem sunt, ut yrundo et drepanis. similis enim modi et similium alarum omnia hec, et uisu prope inuicem. apparet autem apus quidem omni tempore, drepanis autem, cum pluerit estate; tunc enim uidetur et capitur; omnino autem et rara est hec auicula. gressiua autem et natatiua multa sunt animalium.

Sunt autem et tales differentie secundum uitas et operationes.
488 hec quidem enim sunt ipsorum gregalia, hec autem solitaria et gressiua et uolatilia et natatilia, hec autem utroque participant. et gregalium autem et solitariorum hec quidem politica, hec autem dispersa. sunt autem gregalia quidem, puta in uolatilibus columbarum genus et grus et cignus; adunchorum autem unguium nullum gregale, et natatilium multa genera piscium, puta quos uocant dromadas, thyni, amie, palamides; homo autem utroque participat. politica autem sunt, quorum unum aliquid et commune fit opus; quod quidem non omnia faciunt gregalia. est autem tale homo, apis, uespa, formica, grus. et horum hec quidem sub duce sunt,

---

acalebes **M**^{1} **L**^{1} **U Urb.** *a calefes* **P.** 2 *pascunt* **Urb.** 3 *natalia* **VBM**^{1} **U Urb.** 4 *pascis* **M**^{1} **U** (wie 10; korr. in **U**) 5 *sunt gressiua* **Urb.** *cnim autem aquat.* **Urb.** 6 *terrestria* **L**^{2} (Schneider) 7 *hec* fehlt **U** 8 *ped. quidem*] *quidem* fehlt **L**^{2} **Urb.**, wohl mit Recht 10 *dermoptem* **M**^{1}; *derin-* **U** 11 *uespertilioni* die Hss. (s. K. I, die gemeinsamen Glossen) 12 *et* fehlt **U** 13 *hec* **Urb.** (oft) *apotes* **M**^{1} **U** 14 *ipsa* **L**^{1} **Urb.** 15 *similil* **P** *modi*] *moris* **Urb.** 15 *omnia*] *osa* **U** 17 *drē panis* **M**^{1} **U** 17 *pauerit* **BM**^{1} **PU**; *-is* **L**^{1}; **L**^{2} korr. *a* in *l*; *est pluente estate* **Urb.** 18 *raro* **L**^{2} *auicilla* Schneider 21 *sunt solit.* **Urb.** 23 *gregalia* **L**^{2} *hec autem* — 25 *genus et* fehlt **U**, ebenso 27 *a*]*mie* — *participat;* *thunamic* **V**; *thȳmi* **L**^{2} 26 *natatalium* **M**^{1} **U.**

hec autem sine principe, puta grues quidem et apium genus sub duce; formice autem et alia myria sine principe. et hec quidem in uno loco morantia gregalium et solitariorum, hec autem migratiua. et hec quidem carnifaga, hec autem fructifaga, hec autem omnifaga, hec autem proprii alimenti, puta apium genus et aranearum. hec quidem enim melle et quibusdam aliis dulcium utuntur pro alimento, aranee autem a muscarum uenatione uiuunt, hec autem piscibus utuntur pro alimento. et hec quidem uenatiua, hec autem thesauritatiua alimenti sunt, hec autem non. et hec quidem oiketica, hec autem sine domo; oiketica quidem sunt, ut puta talpa, mus, formica, apis, aoika autem multa incisorum et quadrupedium. adhuc locis hec quidem cauernosa, ut puta lacerta, serpens, hec autem super terram, ut puta equus, canis, et hec quidem foraminosa, hec autem non, et hec quidem noctiuaga, ut puta noctua et uespertilio, hec autem in lumine uiuunt. adhuc domestica et siluestria; et hec quidem semper, ut homo et mulus semper domestica, hec autem siluestria, quemadmodum pardus et lupus; hec autem domesticari possunt cito, ut puta elephas. adhuc alio modo: omnia enim, quecumque domestica sunt genera, et siluestria sunt, ut puta equi et sues, oues, capre, canes. et hec quidem sonantia, hec autem muta, hec autem uocalia, et horum hec quidem loquelam habent, hec autem agrammata; et hec quidem cotila, hec autem sibilatiua, hec autem cantatiua. omnium autem commune 488b
circa coitus maxime cantare et loqui. et hec quidem agrum habitantia, ut fatga, hec autem montana, sicut epops; hec autem cum homine morantur, ut columba. et hec quidem luxuriosa, ut perdicum et gallinarum genus, hec autem non multum spermatica, ut coruinarum auium genus; hec autem raro faciunt coitum, et marinorum hec quidem pelagalia, hec autem littoralia, hec autem

[1] *apium*] *apud* **Urb.** 2 *myria*] *similia* **M**[1] **U Urb.** *hec* fehlt **L**[2] *in* fehlt **U** 3 *gregalia* **Urb.** 5 *carnifuga* **P**; *-fica* **Urb.** *fructifera* **L**[1] 6 *quidem* fehlt **Urb.** *dulcibus* **L**[2] (Schneider) 7 *a* fehlt **Urb.** 8 *uenatiū* **U**; *uenantia* **Urb.** 9 *thear-* **B**; *thesauriz-* **L**[2]; *thesaurizantia* **Urb.** 10 *ichetica* **Urb.** (etc.) 12 *autem locis* **M**[1]; *et l.* **Urb.** *hec* fehlt **U** *ca-uerosa* **U** 13 *et canis* **Urb.** 14 *notuuaga* **U.** 16 *semper* (das zweite)] *tp* **U** 18 *ut*] *et* **U** 19 *genere* **Urb.** 20 *ouis*; *canis* **L**[2] *cape* **U** (**B**?); *carnes* **Urb.** 22 *autem*] *quidem* **L**[2] *grammata* **Urb.** *et* fehlt **L**[2] *conla* **U** (*-lia* **M**[2]) 23 *cantantia* **Urb.**, mit dem Zusatze *hec autem non cantantia* (s. K. I, diese Hs.) *omni* Camus 24 *cartare* **U** 25 *fatge* **L**[1]; *faga* **Urb.** 26 *et* fehlt **L**[2] 28 *caruinarum* **U** *fac. raro* **Urb.** 29 *lutoralia* **M**[1] **U.**

petrosa. adhuc hec quidem amintica, hec autem filactica. sunt autem amintica quidem, quecumque aut inuadunt aut iniuriata insurgunt; filactica autem, quecumque ad non pati aliquid habent in se ipsis tutelam.

Differunt autem et talibus differentiis secundum morem. hec quidem enim sunt mansueta et irascentia et non insistiua, uelud bos, hec autem furiosa et insistiua et indisciplinabilia, uelud porcus siluestris, hec autem prudentia et formidolosa, ut elephas, lepus, hec autem illiberalia et astuta, puta serpens, hec autem liberalia et uirilia et eugenea, ut puta leo, hec autem generosa et indomita et insidiosa, puta lupus. eugeneum quidem enim est quod ex bono genere, generosum autem, quod non egreditur a propria natura. et hec quidem astuta et malitiosa, puta uulpis, hec autem animosa et amatiua et blanditiua, puta canis, hec autem mansueta et tractabilia, puta elephas, hec autem uerecunda et obseruatiua, puta anser, hec autem inuidiosa et filokala, puta pauo. consiliatiuum autem solum homo est animalium. et memoria quidem et doctrina multa participant, reminisci autem nullum aliud potest preter hominem. circa unumquodque autem generum que circa mores et uitas posterius dicetur cum diligentia magis.

II. Omnium autem animalium sunt communes partes, quo suscipiunt alimentum, et in quod suscipiunt. hec autem sunt eadem et altera secundum dictos modos aut secundum speciem aut secundum excellentiam aut secundum analogiam aut positione differentia. post has autem alias communes partes habent plurima
489 animalium, qua emittunt superfluum alimenti aut suscipiunt. non enim omnibus existit hoc. uocatur autem, qua recipit, os, in quod autem suscipit, uenter; reliquum autem multorum nominum est. superfluo autem existente duplici, quecumque quidem habent susceptiuas partes humidi superflui, habent et sicci alimenti, quecumque autem huius, illius non omnia. propter quod quecumque qui-

1 *putrosa* **M[1] U** 1, 3 *silactiua* die Hss. (korr. in **Urb.**) 3 *ad ante* **Urb.** 6 *sunt* fehlt **Urb.** *et irasc.*] *et* fehlt **L[2]** 7 *in disciplina bilia* **U** 8 *eicfas* **U**; *elefans* **Urb.** 10 *eugenia* die Hss. ausser **L[2]** (wie 34 *-ium* **B**; *egen-* **U**) 11 *insidrosa* **U** *est enim* **M[1] U**; *enim est quidem enim quod* **Urb.** 12 *quod*] *qui* **Urb.** 14. *amantia* **Urb.**; *blandientia* **Urb.** *autem*] *naturaliter* **L[2]** 15 *tentabilia* **Urb.** *obseruata* **Urb.** (aus *-am* korr.) 17 *solo* **U** 18 *aliud* fehlt **V M[1] U**; *habere* **Urb.** 19 *crica* **U** (oft) 20 *dicere* **Urb.** 23 *modos* fehlt **U** 24 *sec. analog. aut sec. excell.* **Urb.** 25 *postas* **U** 26 *que* **Urb.** (oft) *alimentum* **Urb.** *existit* nur **Urb.**; die übr. *ex* (**V** *ēx* = *est*) 27 *qua*] *in quo* **L[2]** (Schneider) *quod*] *quam* **Urb.** 31 *quod* fehlt in den Hss. ausser **V**; *propterea* **Urb.**

dem uesicam habent, et uentrem habent; quecumque autem uentrem habent, non omnia uesicam habent. nominatur autem humide superfluitatis susceptiua particula uesica, uenter autem que sicce. III. reliquorum autem multis existunt hee partes et adhuc qua sperma emittunt. et horum quibusdam existit generatio animalium hoc quidem in se ipsum emittens, hoc autem in alterum. uocatur autem quod quidem in se ipsum emittit femininum, quod autem in hoc masculinum. in quibusdam autem non est masculinum et femininum. et partium que ad conditionem hanc differt species; hec quidem enim habent matricem, hec autem proportionale. quecumque quidem igitur maxime necessarie partes sunt animalibus, has quidem omnibus habere, has autem plurimis, hee sunt.

Omnibus autem animalibus sensus unus existit solus communis tactus, quare et in qua particula fieri natus est, innominata autem est; hiis quidem enim idem, hiis autem proportionale est. IV. habet autem et humiditatem omne animal, qua priuatum aut ui aut natura corrumpitur. adhuc in quo fit, hoc aliud. est autem hoc hiis quidem sanguis, hiis autem uena, hiis autem proportionale. sunt autem imperfecta hec, puta hoc quidem uirus, hoc autem ichor. tactus quidem igitur in omiomera fit parte, puta in carne aut tali aliquo et totaliter in sanguineis, quecumque habent sanguinem; hiis autem in proportionali omnibus. factiue autem uirtutes in anomiomeris, puta alimenti preparatio in ore et motus eius qui secundum locum aut pedibus aut alis aut proportionalibus.

Cum hiis autem hec quidem sanguinem habentia existunt entia, ut puta homo et omnia, quecumque aut sine pedibus sunt perfecta entia aut bipedia aut quadrupedia, hec autem exsanguia, ut puta apis et uespa et marinorum sepia et carabus et omnia, quecumque plures pedes habent quam quatuor. V. et hec quidem animalifica, hec autem ouifica, hec autem uermifica; animalifica quidem, ut puta homo et equus et bos marinus et alia, quecum- 489b
que habent pilos, aquatilium autem cetodea, puta delfis et uocata

4 *multum* **M**[2] *et hee partes* **L**[2] 5 »vers. Thom. — — *καὶ τούτων τοῖς μὲν ὑπάρχει»* Schneider. 7 *quidem hoc in se ipsum emittens* **M**[1] **U**. 9 *differunt* **Urb.** 10 *autem*] *quidem* **L**[2] *prop. est* **Urb.** 11 *sunt partes* **L**[2] 16 *enim* fehlt **L**[2] 18 *corripitur* **P** 20 *sunt*] *fiunt* **L**[1] *superfecta* **L**[1] 23 *faūc* **U** 25 *aut* (1) für *in?* 29 *auis* **B** *sepa* **L**[2] *canibus* **B P** 30 *pedes plunes* **Urb.** 32 *homo uel* **L**[1] 33 *uocata autem* **L**[1].

selachea. horum autem hec quidem aulon, branchias autem non habent, ut puta delfis et balena (habet autem delfis quidem aulon per dorsum, balena autem in fronte), hec autem non uelatas branchias, ut puta selachea galeique et raie. uocatur autem ouum quidem fetuum perfectorum, ex quo fit quod fit animal, ex parte a principio; aliud autem alimentum ei quod fit est. uermis autem est, ex quo toto totum fit animal, dearticulato et augmentato fetu. hec quidem igitur in se ipsis ouificant animalificantium, ut puta selachea, hec autem animalificant in se ipsis, ut puta homo et equus. in manifestum autem ab hiis quidem perfecto fetu animal egreditur, ab hiis autem ouum, ab hiis autem uermis. ouorum autem hec quidem ostracoderma sunt et duorum colorum, puta quod auium, hec autem malacoderma et unius coloris, puta quod selacheorum. et uermium hii quidem confestim motiui, hii autem immobiles. sed de hiis quidem in hiis que de generatione per diligentiam posterius dicendum.

Adhuc autem animalium hec quidem habent pedes, hec autem sine pedibus, et habentium hec quidem duos pedes habent, puta homo et auis sola, hec autem quatuor, puta lacerta et canis, hec autem plures, puta scolopendra et apis; omnia autem pares habent pedes. natatilium autem quecumque sine pedibus hec quidem pinnulas habent ut piscis, et horum hii quidem quatuor pinnulas, duas quidem sursum in dorsalibus, duas autem deorsum in suppinis, puta aurata spinula, hec autem duo solum, quecumque producta et plana, puta anguilla et congrus; hec autem omnino non habent, puta murena, et quecumque alia utuntur mari, quemadmodum serpentes terra, et in humido similiter natant. selacheorum autem quedam quidem non habent pinnulas, puta lata et caudam portantia, puta raie et turtur marinus, sed ipsis latitudinibus natant; rana marina autem habet, et quecumque latitudinem non

---

1 *habent* nach *aulon* nur **Urb.**; vielleicht hineinzusetzen *branch. autem*] *autem* fehlt **Urb.** 2 *amon* **B P L**[1] 3 *baletia* **B?** 4 *galerque* **B P**; *galenȝ* **M**[1] **U** *ranc* **L**[1] (?) **L**[2] **Urb.** (-ę) *uocant* **Urb.** 6 *fit*] *sic* die Hss. (ausser **Urb.**: *fit*) 7 *est* fehlt Camus *ex aquoto toto* **U** Vgl. Schneider II, 16 f. *aument-* **M**[1] **U** 10 *perfectum* **M**[1] (-*u* **U**) 13 *mala coderina* **U** *et*] *id est* (.i.) **L**[2] 14 *autem quidem confestim imm.* **Urb.** 17 *autem* fehlt **B M**[2] **P L**[1] **L**[2] **U Urb.** 21 *natatilia* **L**[2] 22 *quidem hii* **Urb.** 23 *insursum* **Urb.** *in dors. — deorsum* fehlt **B** 25 *grus* die Hss. ausser **U** (**V M**[1] **M**[2] **L**[2] korr.) 26 *mari*] *magni* **Urb.** 28 *cauda* die Hss. (*auda* **U**) *rane* **M**[1] **U Urb.** (durch Korr. **L**[1]) 30 *rana autem marina* **B.**

habent attenuatam. quecumque autem uidentur pedes habere, quemadmodum malakia, hiis natant et pinnulis et uelocius super kitos, puta sepia et teuthis et polipes. ambulat autem horum neutrum 490 quemadmodum polipes. skliroderma autem, puta carabus, caudalibus natat citissime, hec autem super caudam hiis que in illa pinnulis, et cordilus pedibus et caudali. habet autem simile glani caudale, ut paruum assimiletur magno. uolatilium autem hec quidem pennata sunt, puta aquila et accipiter, hec autem ptilota, puta apis et melobontha, hec autem dermoptera, ut puta alopex et uespertilio. pennata quidem igitur sunt sanguinem habentia quecumque et dermoptera similiter, ptilota autem quecumque sine sanguine, ut puta enthoma. sunt autem pennata quidem et dermoptera bipedia omnia aut sine pedibus. dicuntur enim esse quidam serpentes circa Ethiopiam tales. pennatum quidem igitur genus animalium auis uocatur, reliqua autem duo innominata sunt. uolatilium autem, exsanguium uero hec quidem koleoptera sunt (habent enim in operculo alas, ut puta milobonthe et canthari), hec autem sine operculo, et horum hec quidem duarum alarum, hec autem quatuor alarum; quatuor quidem alarum, quecumque magnitudinem habent aut quecumque posterius aculeata sunt; duarum autem alarum, quecumque aut magnitudinem non habent aut anterius aculeata sunt. nullum habet aculeum. que autem duarum alarum anterius habent aculeum, ut puta musca et myops et istrus et empis. omnia autem exsanguia minora magnitudinibus sunt sanguinem habentibus animalibus preter pauca in mari maiora exsanguia sunt, ut puta malakiorum quedam. maxima autem fiunt hec genera ipsorum in calidissimis et in mari magis quam in terra et in dulcibus aquis. mouentur autem que mouentur quatuor signis aut pluribus, sanguinem habentia quidem quatuor tantum, puta homo quidem manibus duabus et pedibus duobus, auis autem

---

2 *pinnis* Camus Schneider *kiros, kyros* die Hss. ausser **V** (**L²** **Urb.** korr.) 3 *thenchis, ch-, techis* etc. die Hss. *ambulat — polipes* fehlt **L¹ U** 4 *skiro-, skyro-* die Hss. ausser **Urb.** (*-derina* **M¹ U**) 5 vielleicht *natant* 6 *cordulis* **L²** (Scheider) *et* fehlt **Urb.** 8 *ancipiter* **P** 9 *alopes* **V** 12 *ent(h)onia* **L¹ L² M¹** etc. (oft) 13 *quidem* die Hss.? 14 *et hiopiam* **U** 16 *ex sanguine* **M¹ U**(?) *sunt* fehlt **U**; die Glosse, s. K. I; *habent enim* fehlt **U** 17 *alos* **L¹** 18 *hec autem — 19 quidem alarum* fehlt **L²** (am Rande **M²**) 22 *sunt posterius nullum* **V** 25 *pauca*] *puta* **U** 26 *niala-* **U** 27 *magisque in* **Urb.** 30 *ut puta* **L¹** *auis — duobus* fehlt **L¹ L²**

alis duabus et pedibus duobus, quadrupedia autem et piscis hec quidem quatuor pedibus, hec autem quatuor pinnulis. quecumque autem duas habet pinnulas aut omnino non, ut puta serpens, quatuor signis nichilominus; inflexiones enim quatuor aut due cum pinnulis. quecumque autem exsanguia entia plures pedes habent, siue uolatilia siue peditantia, signis mouentur pluribus, ut puta
490b animal uocatum efimeron quatuor pedibus et alis; hoc enim non solum secundum uitam accidit proprium, unde et denominationem habet, sed et quia uolatile est quadrupes existens, omnia autem mouentur similiter quadrupedia et multipedia; secundum diametrum enim mouentur. alia quidem igitur animalia duos principales habent pedes, cancer autem solus animalium quatuor.

VI. Genera autem sunt maxima animalium, in que diuisa sunt alia animalia, de quibus hec sunt: unum quidem auium, unum autem piscium, aliud autem cete. hec quidem igitur omnia sanguinem habentia sunt. aliud autem genus est ostracodermorum, que uocantur ostrea, aliud autem malacostracorum, innominatum uno nomine, ut puta carabi et genera cancrorum et astacorum, aliud malakiorum, ut puta teutides et teuthoi et sepie, aliud autem incisorum. hec autem omnia quidem sunt exsanguia, quecumque autem pedes habent, multipedia. incisorum autem quedam et uolatilia sunt, reliquorum autem animalium non sunt genera magna; non enim continet multas species una species. sed hoc quidem est simplex, non habens differentias secundum speciem, ut puta homo, hec autem habent quidem, sed innominate species. sunt enim quadrupedia et non alata sanguinem quidem habentia omnia, sed hec quidem animalifica, hec autem ouifica ipsorum. quecumque quidem igitur animalifica, omnia pilos habent, quecumque autem ouifica, folida habent. est autem folis similis quantum ad locum squame. sine pedibus autem secundum naturam est sanguinem habens peditans

---

1 *et* (1) fehlt **U** 3 *autem* fehlt **Urb.** 5 die Glosse, s. K. I 7 *esimeron* **U** *hoc* fehlt **U** 9 *sed et*] *sed* **U** *quadruplex* **B** 11 *igitur* fehlt **L^1** 12 *soius* **U**; *solum* **Urb.** 13 *diuisa sunt*] *sunt* fehlt **M^1**; *de quibus sunt unum quidem ovium* Camus 15 *ig. omnia igitur* **U** 16 *alium* **V** *mala costr.* **U** 19 *reutides*(*-cides*) die Hss.; **Urb.** korr. in *theutides; reuthoi* etc. die Hss. ausser **Urb.** *mosorum* **B M^1** (**M^2** korr.) **P L^1 L^2 U** 22 *non genera sunt* **Urb.** 24 »*διαφορὰν* — — scriptum vertit Thomas» Schneider 25 *fiunt* **B** 28 *solida* **Urb.** am Rande *folidas* (Konjektur) 29 *foliis* **U** *quantum*] *quorum* **Urb.** *scame* **M^2**. 30 *habens*] *habent* **L^1**; *hiis* **M^2** *genenus* **Urb.**

serpentum genus. est autem hoc folidotum. sed alii quidem ouificant serpentes, uipera autem animalificat. animalificantia quidem enim non omnia pilos habent; et enim quedam piscium animalificant, quecumque tamen habent pilos, omnia animalificant. pilorum enim quandam speciem ponendum et spineales pilos, quales et terrestres ericii habent et ystrices; pili enim opportunitatem exhibent, sed non pedum, quemadmodum qui marinorum. generis autem horum quadrupedum animalium et animalificorum species quidem sunt innominate; alie autem per singula ipsorum, ut est dicere, quemadmodum homo, dictus est leo, ceruus, equus, canis et alia hoc modo, quoniam est unum aliquod genus et in iubatis uocatis, 491
puta equo et asino et mulo et rippa et ippa et uocatis in Siria mulis, que uocantur mule propter similitudinem, non existentes simpliciter eadem species; et enim coeunt et generant inuicem. propter quod et sigillatim accipientem necesse speculari uniuscuiusque ipsorum naturam.

Hec quidem igitur hoc modo dicta sunt nunc in typo pregustationis gratia, de quibuscumque et quecumque considerandum (per diligentiam autem posterius dicemus) ut primo existentes differentias et accidentia omnibus accipiamus. post hoc autem causas horum temptandum inuenire. sic enim secundum naturam est facere methodum existente historia ea que circa unumquodque; de quibus enim et ex quibus oportet esse demonstrationem, ex hiis fit manifestum.

Sumendum itaque primo partes animalium, ex quibus constant. secundum has enim maxime et primo differunt et tota aut in has quidem habere, has autem non habere, aut positione et ordine aut secundum dictas prius differentias, specie et excessu et analogia et passionum contrarietate. primum autem hominis partes sumendum; quemadmodum enim infirmitates ad notissimum ipsi singuli probant, sic oportet et in aliis; homo autem animalium

---

2 *autem quidem en.* **Urb.** 3 *quidam* **M^1 U Urb.** 5 *speneales* **B M^1 M^2 P L^1 U**; *spinę alios* **Urb.** 7 *maritimorum* **Urb.** (oft) *genus* **Urb.** 8 *animalificatorum* **M^1 U** 9 *per se ips. singula* **Urb.** 10 *leo* — 11 *modo* fehlt **M^1** 10 *equus*] *yrcus* **L^2** (*hy-* Schneider) 11 *est* fehlt **Urb.** *usbatis* **U** 12 *et ippa* fehlt **M^1 U** 13 *existens* **Urb.** 15 *necesse est* **Urb.** *spectari* Schneider 17 *progust.* Scheider (*-cones* **U**) 18 *quibusdam* **Urb.** 19 *ut*] *et* **L^1** *existens* **U** 20 *actiua* **B** 22 *et ea* **Urb.** *circa*] *esse* **Urb.** (oft) 24 *fit*] *sic* die Hss. 25 *itaque*] *igitur* **L^2** 26 *hasce* (das erste) **Urb.** 28 *prius dictas* **V.**

notissimum nobis ex necessitate est. sensu quidem igitur non incerte partes. attamen ut non pretermittatur quod deinceps, et ut ratio habeatur cum sensu, dicendum partes primo quidem organicas, deinde [quidem] omiomeras.

VII. Maxime quidem igitur sunt hee partium, in quas diuiditur corpus totum, caput, collum, thorax, brachia duo, skelea duo, quod a collo usque ad pudenda kitos, quod uocatur thorax. capitis quidem igitur partes quod quidem pilosum cranium uocatur. huius autem partes anterior quidem bregma, postremo genitum; ultimum enim eorum que in corpore ossium compingitur; posterior autem inion; medium autem iniu et bregmatis uertex. sub
491^{b} bregmate quidem igitur cerebrum est; inion autem uacuum. est autem cranium totum os rotundum, non carnosa pelle contentum. habet autum suturas mulierum quidem unam in circuitu, uirorum autem tres in unum copulatas, ut in pluribus; iam autem uisum est caput uiri nullam habens suturam. cranii autem uertex uocatur circumuolutio medium pilorum. hec autem quibusdam duplex est; fiunt enim quidam biuerticales, non osse, sed pilorum reuolutione.

VIII. Quod autem sub cranio nominatur facies in homine solo aliorum animalium. piscis enim et bouis non dicitur facies. faciei autem quod quidem sub bregmate intermedium oculorum frons. hec autem quibus quidem magna, tardiores, quibus autem parua, facilis motus; et quibus quidem lata, exstatici, quibus autem circularis, iracundi. IX. sub fronte autem supercilia duarum naturarum; quorum recta quidem, mollis moris signum; ad nasum autem arcualitatem habentia, austeri; que autem ad timpora, subsannatoris et derisoris. sub quibus oculi. hii secundum

1 *nobis* fehlt **L**^{1} *necessitudine* **U**? 2 *attamen*] *accidit* **Urb.** 4 das zweite *quidem* ist wohl zu tilgen 5 *quas* fehlt **U** 6 *fkelea* **M**^{1} **P** **L**^{1} **U** 7 *quod* (1)] *quedam* die Hss.; *quod autem* **Urb.** *putenda* **M**^{1} **U** *tharax* **U** 8 *quę* **Urb.** *craneum* **Urb.** (oft) 9 *anteriorum* **Urb.** *bitgina*(*-ma*) **B M**^{1} **P L**^{1} (korr. am Rande) **L**^{2} **U** *gemitum* **U** 10 *post. autem*] *autem* fehlt **U** 11 *iniu*] *inion* **V**; *-ii* **Urb.** 12 *uacuum est est* **L**^{2} 13 *ceanium* **B** *contemptum* **Urb.** 14 *sutinas* **U**: *suturam* **Urb.** 16 *carnii* **U** (oft) 17 *reuolutum* **Urb.** *palorum* **P** *hoc* **Urb.** 18 *fiunt*] *sumunt* **M**^{2} *enim* fehlt **L**^{1} *quidem* **L**^{2} (**P B**?); fehlt **Urb.** 21 *enim*] *autem* **L**^{2} *et* fehlt **U** 22 *medium* **Urb.** 23 *quibus autem*] *quidem autem* **L**^{1}; *quibus quidem* **L**^{2} 24 *exstanti* **M**^{1} **U**; *et ex.* **Urb.** (*estat.* **V**) 26 *artualitatem* **B M**^{2} **P L**^{2}; *actual.* **M**^{1} **U**; *ductual.* **L**^{1}(?) 27 *sub timpora* **L**^{2} (Schneider) 28 *autem duo sec. nat.* **Urb.**

naturam duo. huius partes utriusque palpebra superior et inferior. huius pili extremi blefarides. interius autem oculi humidum quidem, quo uidet, pupilla, quod autem circa hoc nigrum, quod autem extra hoc album. communis autem palpebre pars superioris et inferioris duo lacrimalia quidem apud nasum, duo autem uersus timpora; que si quidem fuerint longa, mali moris signum; si autem uelud † krepet, carnositatem habeant que uersus nasum, nequitie. alia quidem igitur omnia genera animalium exceptis ostracodermis et siquid aliud imperfectum, habent oculos; animalifica autem omnia preter talpam. hanc autem modo quodam habere utique ponet quis, totaliter autem non habere. totaliter quidem enim neque uidet neque habet in manifestum patentes oculos; ablata autem pelle habet oculorum regionem et oculorum nigra per locum et regionem natura oculis existentem in extrinseco, tamquam in generatione factis et superducta pelle. X. supercilia autem album 492
quidem simile, ut in pluribus, omnibus, uocatum autem nigrum differt; hiis quidem enim nigrum, hiis autem ualde glaucum, hiis autem uarium, quibusdam autem caprinum, et hoc moris optimi signum et ad acumen uisus optimum. solus autem aut maxime animalium homo multicolor secundum oculos est; aliorum autem una species; equi autem fiunt glauci quidam. oculorum autem hii quidem magni, hii autem parui, medii autem optimi. et aut extra ualde aut intra aut in medio. horum autem qui intus maxime acutissimi uisus in omni animali, medium autem moris optimi signum. et aut nimis celeriter clausiui aut nimis perstitiui aut medii; optimi autem moris qui medii, illorum autem hii quidem inuerecundi, hii autem instabiles.

XI. Est autem capitis pars, per quam audit, non spirans, auris; Almeon enim non uera dicit, aiens non respirare capras per

---

2 *blefandes* (*-sandes*) die Hss. ausser **V**: **Urb.** korr. am Rande aus *belfandes* 6 *longa* **V Urb.**; *longi* die übr. *mores* **U**; *humoris* **M**^{1}; **Urb.** tilgt *signum; si* fehlt 7 *krepet*] vielleicht *ktenes*? *crepetem* Camus Schneider Dittmeyer; fehlt **V**; die Glosse, s. K. I *habent* **Urb.** 8 *igitur* fehlt **L**^{2} 9 *est aliud* **Urb.** *habens* **L**^{1} 12 *allata* **L**^{1}; *aliata* **B** 13 *nigrum* **Urb.** *regnonē* U 14 *oculum* **M**^{1} **U** *g'ne nefcis* **U**; *factis*] *lęsis* **Urb.** (Konjektur); *ftes* Schneider für *fcis* (so!) 15 **Urb.**: *supercidia autem dextera inuidet;* dann (zweimal; das erste getilgt: *oculi — simile* etc.; richtig oder nur Konjektur? 17 *enim* fehlt **L**^{2} 22 *et ad* **B** 23 *que intus* **L**^{2} (Schneider) 25 *aut et* **L**^{1} *clausum* **M**^{1} **U** 25 *perstiui* **U** 28 *quas* **M**^{1}, 29 *alens* **U** das zweite *non* tilgt **M**^{2}, vielleicht mit Recht *respirate* **P**.

aures. auris autem pars hec quidem innominata (ala), hec autem lobus. totum autem ex cartillagine et carne componitur. intus autem naturam quidem habet uelud reuoluta; extremum autem os simile auri, in quod quemadmodum uas ultimum pertingit sonus. hoc autem ad cerebrum quidem non habet porum, ad oris autem palatum. et ex cerebro uena tendit <in> ipsum. terminantur autem et oculi in cerebrum et ponitur utrumque super uenulam. immobilem autem aurem homo habet solus habentium hanc particulam. habentium enim auditum hec quidem habent aures, hec autem non habent, sed porum manifestum, ut puta quecumque pennata aut folidota. quecumque autem animalificant preter bouem marinum et delfinum et aliorum, quecumque sic cetodea, omnia habent aures auditum habentia et poros manifestos. animalificant enim et selachea. sed tantum homo non mouet. bos quidem igitur marinus poros habet manifestos, quibus audit, delfis autem audit quidem, non habet autem aures. alia autem mouent omnia. ponuntur autem aures in eadem periferia oculis et non quemadmodum quibusdam quadrupedum desuper. aurium autem hee quidem leues, hee autem hispide, hee autem medie; optime autem medie ad auditum, morem autem nullum significat. et aut magne aut parue
492b aut medie aut erecte ualde aut nichil aut medio modo; medie autem optimi moris signum; magne autem et erecte stultiloquii et nugationis. intermedium autem oculi et auris et uerticis uocatur timpus.

Adhuc faciei pars que quidem spiritui porus nasus; et enim respiratur et inspiratur hoc, et sternutatio per hoc fit, spiritus soniti exitus, signum auguriatiuum et sacrum solum spirituum. sed et respiratio et exspiratio fit in pectus et impossibile sine naribus respirare aut exspirare propter ex pectore esse respirationem et exspirationem secundum guttur et non ex capitis aliqua parte;

---

1 *aia* 2 *iobus* (fehlt **Urb.**) die Hss. (**L**^{2} ?) 3 *reuolutam* die Hss. (nicht **L**^{2}) 4 *quod quidem qu.* **Urb.** *pertingitur* **Urb.** 6 wahrscheinlich *in ipsum*, wie **Urb.**: **L**^{2} korr. *ad ips.* (Schneider) *autem* fehlt **P** 8 *aurem*] *a uentre* **U**. 10 *parum* die Hss. ausser **V Urb.** (korr. in **M**^{2} **L**^{2}) 11 *solidata* **B M**^{1} **P L**^{1} **L**^{2}; *folidata* **M**^{2} 12 *sicut cet.* **Urb.**; *sic* fehlt Camus Schneider 14 *et* fehlt **Urb.** *felachea* **U** *tantum*] *tamen* **Urb.** 18 *in quibusdam* **L**^{2} (Schneider) 21 *medie* (2)] *me* **U** 22 *recte* **U** *stultilio que* **U** 23 *nugōis* **V**; *nugonis* Urb.; *nugatoris* **Fes.** *inter autem medium* **L**^{1} (zwei Wörter **Urb.**) 25 *adhuc autem* **M**^{1} **U** *potus* **U** *et nasus* **M**^{2} 26 *seternu-* **Urb.** 27 *sonitu* **L**^{2} (Schneider) *sacrum solum*] *fat'uus olū* **U**; leerer Raum für *sacrum* **M**^{1} 29 *aut*] *etiam* **B**, am Rande *ut*

contingit enim et non utentem hoc uiuere. olfactus autem fit per hanc partem; hic autem est sensus odoris. bene mobilis autem naris et non sicut auris immobilis singulariter. pars autem ipsius hec quidem diafragma cartillago, hec autem canalis uacua; est enim nasus duarum incisionum. elephantibus fit nasus longus et fortis et utitur ipso tamquam manu; adducit enim et accipit hoc et ad os offert alimentum et humidum et siccum solum animalium.

Adhuc maxille due; harum anterius geneium, posterius autem genys. mouent autem omnia animalia inferiorem mandibulam, excepto fluuiali cocodrillo, iste autem superiorem solum. post nasum autem labia duo, caro facile mobilis. quod autem intra genas et labia os; huius partes hec quidem palatum, hec autem fauces, sensiterium autem saporis lingua; sensus autem summitate; si autem ad latum superponatur, minus. sentit autem et omnia, que alia caro, puta calidum et frigidum et durum secundum quamcumque partem, quemadmodum et saporem. hec autem aut lata aut angusta aut media; hec autem optima et manifestissima, et soluta aut ligata, quemadmodum blesis et balbis. est autem lingua caro rara et spongiosa. huius pars epiglotum. et <quod> quidem bifyes oris interstitium; quod autem multifyes [oris] gingiue; carnea autem 493
hec. interius autem dentes ossei. intra autem alia particula uuulam ferens, columpna uenulosa; que si humectata tumescit, uuula uocatur et suffocat.

XII. Collum autem intermedium faciei et thoracis et huius anterior pars guttur, posterior autem stomachus. huius autem quod quidem cartillaginosum, per quod uox et respiratio, arteria; quod autem carneum stomachus intus ante spinam dorsi; posterior autem colli pars epomis. hee quidem igitur partes usque ad thoracem.

---

2 *est autem* **M^2** 3 *natis* **U** 4 *-fragina* **U** *carnalis* die Hss. (ausser **Urb.**) 5 *enim*] *autem* **L^1 L^2** *nasus* fehlt **L^2** (Schneider) *fortis et longus* **V** 7 *affert* **L^2** 8 *ahuc* **U** *generum*(?)**P**; *genem* **Urb.**; korr. am Rande: *genion* 11 *inter* **Urb.** 13 *sensitiuum* **Urb.** 14 *aut omnia alia que* **U** 16 *raporem* **L^2** *aut* (*uel* **P**) *lata* fehlt **L^1** 18 *balhis* **B M^1 M^2 U** (vielleicht auch andere) 19 *tara* **U** *pars*] *partes* **M^1 U**; *pars est* **L^2** *quod* fehlt durch Haplogr. *besyes* **L^1**; *bicies* **U** (sonst wechseln *bifyes, byfies, bifies* etc.) 20 *interstitium*] *interfatium* **M^1 U**; *intestinum* (Schneider) *multisyes* die Hss. ausser **V** 21 *dentos* **P** *ossa* **L^2** (Schneider) *intus* **Urb.** 21, 22 *uiuila(m)* **Urb.** 25 *guitur* **U** 26 *aspiratio* **L^2** 27 *ante*] *autem* die Hss. 28 *eponus* **V**; *-nis* **L^2**; *hempomis* **Urb.** *pars* **L^1**

Thoracis autem partes hee quidem anteriores, hee autem posteriores. prima post collum in anterioribus pectus bifyes uberibus. horum femininum bifyes, per quod femellis lac penetrat; uber autem rarum. fit autem et in masculis lac; sed spissa caro masculis, mulieribus autem spongiosa et poris plena.

XIII. Post pectus autem in anterioribus uenter et huius radix umbilicus; subradicale autem quod quidem bifyes inguines, quod autem monofyes et sub umbilico itron; huius autem extremum epysion; quod autem super umbilicum ypokhondrium; commune autem ypokhondrii et inguinis cholas. eorum autem que posterius diazoma quidem lumbus, unde et nomen habet; uidetur enim esse quidam lumbus; terminalis autem quod quidem uelud in sede est glutos, hoc autem, in quo uertitur crus, cotilidon. femelle autem propria pars matrix et masculi pudendum deforis in fine thoracis, duarum partium, hec quidem summitas carnea et semper plana, ut est dicere equalis, que uocatur balanus; hec autem circa ipsam pellis innominata, que si decisa fuerit, non commiscetur, neque gena neque palpebra. commune autem huius et balani preputium. reliqua autem pars cartillaginosa facile crescens et ingreditur et egreditur contrarie qua animalibus iubatis. sub pudendo autem testiculi duo. pellis autem que in circuitu uocatur oscheus; testi-
493b culi autem neque idem carni sunt neque longe a carne; quo autem modo habent, posterius cum diligentia dicetur uniuersaliter de omnibus talibus partibus. XIV. mulieris autem pudendum ex opposito ei quod masculorum; profundum enim quod sub pectine et non quemadmodum masculi egressiuum. uia urine extra matrices, transitus spermati masculi, humide autem superfluitatis ambobus exitus.

---

2 *et ant.* **U**; *in* fehlt **Urb.** 2 *uberibus* — 3 *bifyes* fehlt **V**; *horum* fehlt **L**^{1} 3 *bifyes* fehlt **Urb.** (*per* hinzugesetzt) 4 *et* fehlt **Urb.** *maculis* **M**^{1} **U** *sed*] *si* die Hss. 8 *itron*] *uron* **M**^{1}; *mon*(?) **U** 10 *ypokhonderi* **B M**^{2} **P L**^{1} (*-dri* **Urb.**) *inguinas* **M**^{1} **U** 11 *-zonia* **M**^{1} **U** 11, 12 *lumibus, lunibus* etc. mehrere Hss. 12 *terminat* (Schneider) *uelud* fehlt **Urb.** 14 *masculum* die Hss. ausser **V** 15 *thoracis* fehlt **L**^{2} (Schneider) 16 *super plana* **Urb.** Camus (vgl. Schneider) *aqualis* **U** 17 *decisa*] *densa* die Hss. (*dempsa* **V**; *diuisa* **Urb.**) *fuerit*] *fiunt* **U Urb.** (korr. a. R.) *non*] *neque* **M**^{1} *genę, palpebrę* **Urb.** 19 *bala* **U** *crescentes* **U** 20 *quam* **L**^{2} **Urb.** *iubaris* **M**^{1} **U** 21 *ofeus* **V** 22 *idem carni*] *de carne* **L**^{1} **M**^{1} **Urb.**; *carne* **U**; *de longe a* **Urb.** (*sunt* fehlt) 25 *enim*] *autem* **L**^{2} *pectore* **L**^{2} (Schneider) 26 *masculis* **Urb.** *autem uia* **M**^{1} *mactrioes* **P U** 27 *spermatis* **L**^{1}; *-mat* **U** *masc.* fehlt **B** *amborum* **M**^{1} **U**.

Communis autem pars colli et pectoris sfaga, coste autem et brachii et humeri ascella, cruris autem et itri bubon; cruris autem et gluti quod extra ypoglutis.

Thoracis autem de anterioribus quidem dictum est; pectoris autem posterius dorsum. XV. dorsi autem pars spatule due et spina, desubtus autem [aut] secundum uentrem thoracis lumbus, communis autem eius quod sursum et deorsum coste, utrimque octo. de egyis enim uocatis septem costarum nullum umquam fide dignum audiuimus.

Habet autem homo et sursum et deorsum et anteriora et posteriora et dextra et sinistra. dextra quidem igitur et sinistra similia sunt partibus et eadem omnia, uerumptamen debiliora sinistra; posteriora autem anterioribus dissimilia et inferiora superioribus; uerumptamen sic similia: inferiora itri, uelud facies bona carnositate et sine carnositate, et skelea ad brachia opponuntur; et quibus breues ulne et crura, ut in pluribus, et quibuscumque pedes parui et manus.

Coli autem quod quidem bifyes brachium, et brachii humerus, ulna, cubitus, pechys, manus; manus autem tenar, digiti quinque; digiti autem flexiuum quidem condilum, inflexibile autem falax; digitus autem magnus quidem monocondilus, alii autem bicondili. inflexio autem et brachio et digito intus omnibus; flectitur autem brachium penes cubitum; manus autem interius quidem uola, carneum et dearticulatum distinctione, longeuis quidem una uel duabus per totum, hiis autem qui breuis uite duabus et non per to- 494
tum. distinctio autem manus et brachii carpos. extrinsecum autem manus neruosum et innominatum.

Coli autem duarum partium aliud skelos; skelei autem quod quidem amficefalum crus, quod autem planisiodron myla, quod autem duorum ossium tibia, et huius quod quidem anterius anti-

---

1 *staga* **BL**^{1}; *sfagę* **Urb.** 2 *ascella*] *acella* **B**; *ascellam* **M**^{2} (wie oft); *et mascale* **Urb.** *tribubō* **Urb.** 4 *quidem* fehlt **Urb.** 6 *spinei* **M**^{1} *aut* ist wohl Dittographie 7 *utrumque* **B P L**^{1} **L**^{2} **Urb.** 8 *ligniis* **Urb.** *numquam* **Urb.** 11 *et dextra*] *et* fehlt **L**^{2} *dextera* **Urb.** (oft) *similia*] *alia* **P** 14 *-tamene; et infer.* **Urb.** *iter* **U**; *uentri* **Urb.** 16 *quib. quidem* **Urb.** 19 *ula* **U** *pechen* **V**; *pectus* **L**^{2} (Schneider) *tenax* **M**^{1} **L**^{2} **U** 21 *magnus*] *manus* **Urb.** *monodilus* **Urb.** 22 *inflextō* **P** 23 *intus* **Urb.** *sed et uola* die Hss. 24 *craneum* **U** (wie oft) 25 *que* **L**^{1} **L**^{2} **Urb.** 27 *neruosum*] *t'mosū* **U** 28 *ad skelos* (*scheleos* **Urb.**) **V B M**^{1} **L**^{2} **Urb.**; *aliud* fehlt **U** 29 *amfisefalum* **M**^{1} **U** *planiso d'ro* **U**; *planesiodron* (Schneider) 30 *anfius* **U** *antikimi(n)um* etc. die Hss.; vgl. **XX, 1**

knimium, quod autem posterius gastroknimia, caro neruosa aut uenosa, hiis quidem retracta sursum ad ignyn, quicumque magna uertebra habent, contrariis detracta; extremum autem antiknimii cauilla, bifyum in utroque skeleo. quod autem multorum ossium skelei pes; huius autem posterior quidem pars calcaneus, anterior autem pedis fissa quidem digiti quinque, que autem carnea desubtus planta, que autem desuper in superioribus neruosa et innominata. digiti autem hoc quidem unguis, hoc autem iunctura; omnium autem unguis in summitate; unius autem inflexionis omnes inferiores digiti. pedis autem quibuscumque quidem quod intus grossum et non concauum, sed uadunt toto, astuti. communis autem cruris et tybie genu flexio.

Hee quidem igitur partes communes masculi et femelle. positio autem partium ad sursum et deorsum et anterius et posterius et dextrum et sinistrum quomodo habet, manifesta quidem utique esse uidebitur que deforis secundum sensum, sed tamen propter eandem causam dicendum, propter quam quidem et priora diximus, ut ab hoc termino oriatur quod deinceps, et ut dinumeratis minus lateant non eodem habentia modo et in aliis animalibus et in hominibus. maxime autem habet homo distincta ad loca secundum naturam superiora et inferiora aliorum animalium; superiora enim ad sursum totius et inferiora eodem modo ordinata sunt, et anteriora et posteriora et dextra et sinistra secundum naturam habet. aliorum autem animalium hec quidem non habent, hec autem habent quidem, confusa autem habent magis. caput quidem igitur omnibus sursum ad corpus ipsorum; homo autem
494b solus, sicut dictum est, ad id quod totius perfectus habet hanc particulam. post caput autem est collum, deinde pectus et dorsum, hoc quidem ex posteriori, hoc autem ex anteriori; et habita hiis

---

1 *postea* **Urb.** *gastrokimi(n)a* etc. die Hss. 2 *uenosa*] *m̄osa* **V** *sed surs.* **Urb.** 3 *aut* **Urb.** nach *contrariis (autem?)* *extraneum* **L**[1] 4 *bifyum*] *difilun* **M**[1]; *dyfisilim* **U** 6 *fissa*] *fasa* **L**[2] (?); *fixa* **Urb.** nach *quidem superioribus* die Hss. (vgl. Z. 7) *carnē* **U** 7 *que dextri autem in* **U** *in sup.*] *inferioribus* **Urb.** 8 *hec — hec* **L**[1] *unguū* **M**[1] *unguī* **U** 9 *omni* **Urb.** *onguis* **U** (oft) 10 *pedes* **L**[2] *quidem*] *quibus* **P** 15 *senistrum* **U** 16 *de foris* **Urb.**; *foris* **M**[1] 17 *dicendum*] *td̃* **U** *quam*] *quod* **Urb.** 18 *diximus*] *dixi* **Urb.** *termino*] *toto* **Urb.** *et* fehlt **M**[1] *dinum.*] *determinatis* **V** (*det'iatis*) 22 *ad infer.* **L**[2] 25 *habens* **L**[1] 27 *perfectiones* **Urb.**

uenter et lumbi et pudendum et uertebra, deinde crus et tibia; ultimo autem pedes. ad anterius autem et skelea inflexionem habent, ad quod et gressus, et pedum mobilior pars et inflexio; calcaneus autem ex posteriori; cauillarum autem utraque secundum aurem. ex plagealibus autem dextris et sinistris brachia, inflexionem habentia ad interius, ut conuexa skeleorum et brachiorum ad inuicem sint maxime in homine. sensus autem et sensiteria [ipsorum], oculos et nares et linguam, ad idem et ad anterius habent; auditum autem et sensiteria ipsorum ex latere quidem, in eadem autem periferia oculis. oculi autem minime secundum magnitudinem distant homini animalium. habet autem homo certissimum sensuum tactum, secundo autem gustum; in aliis autem deficit a multis.

XVI. Partes quidem igitur que ad superficiem exteriorem ordinate sunt hoc modo, et sicut dictum est, nominate sunt autem maxime et note propter consuetudinem sunt; interiora autem contrarie. ignote enim sunt maxime que hominum; quare oportet reducentes ad partes aliorum animalium considerare, quibus habet similem naturam. primo quidem igitur capitis ponitur positionem habens in anteriori cerebrum. similiter autem et aliis animalibus, quecumque habent hanc particulam; habent autem omnia, quecumque habent sanguinem, et adhuc malakia; secundum magnitudinem autem similiter homo habet plurimum cerebrum et humidissimum. ymenes autem ipsum continent duo, qui quidem circa os fortior, qui autem circa cerebrum minus illo. bifyes autem in omnibus est cerebrum. et super hoc uocata parenkefalis extremum, alteram habens formam et secundum tactum et secundum uisum. posterius autem capitis uacuum et concauum omnibus, ut singula habent magnitudinem. quedam quidem enim magnum habent ca- 495
put, suppositam autem faciei partem minorem, quecumque rotunde

1 *uertebrę* **Urb.** (wie oft) 2 *ad* fehlt **U** *inflectionem* **M**^{1} (oft) 3 *et* (beide) fehlt **L**^{2} *mollior* die Hss. 5 *aurem*] *amē* **U** *plegealibus* **L**^{2} (Schneider) *desteris* **Urb.** 6 *ad anterius* **L**^{2}; *in a.* Schneider *skeleor.* **V Urb.**, sonst *skelor.* 8 *habentia* **L**^{2} (Schneider) 9 *sensitiuum* **Urb.**; *-tiua* (7 u. 9) **M**^{2} (und andere?) *habent ex lat.* **V M**^{1} **U** 10 *oculis*] *oculi* **Urb.** 11 *distā* **U** *homo* fehlt **U**; *autem* **Urb.** 14 *superfaciem* **U** 15 *nom. autem sunt* **M**^{1} 16 *sunt* fehlt **M**^{1} 20 *animaliabus* **U** 22 *sec. autem magn.* **L**^{1} 24, 25 *quod* die meisten Hss. 25 *hos* **L**^{1} (**L**^{2} korr.) **M**^{1} **U** *bisyes* **M**^{1} **U** 26 *ext'i|nū* **U** 82 *autem*] *quod* **U** *et ut sing.* **Urb.** 30 *autem*] *habent* **M**^{2}

faciei; hec autem caput quidem paruum, genas autem longas, ut puta iubatorum genus omne. exsangue autem cerebrum omnibus et nullam habens in se uenam et attactum secundum naturam frigidum. habet autem qui plurimorum omnis in medio concauum aliquid paruum. que autem circa ipsum mynix uenosa; est autem mynix ymen pelleus, continens cerebrum. super cerebrum autem subtilissimum os et debilissimum capitis est, quod uocatur bregma. feruntur autem ex oculo tres pori ad cerebrum, maximus quidem et medius in parencefalidem, minimus autem in ipsum cerebrum; minimus autem est qui uersus nasum maxime. maximi quidem igitur secus inuicem sunt et non concidunt, medii autem concidunt (palam autem hoc maxime in piscibus); et enim propinquiores isti cerebro quam magni; minimi autem plurimum separati sunt ab inuicem et non concidunt. intra collum autem ysofagus uocatus est, habens denominationem a longitudine et artitudine, et arteria. prior autem positione arteria ponitur quam ysofagus in omnibus habentibus ipsam; habent autem hanc omnia, quecumque pulmonem habent. est autem arteria quidem cartillaginosa secundum naturam et pauci sanguinis, multis subtilibus uenulis contenta; ponitur autem ad superiora quidem ad os penes narium perforationem in os, qua et quando bibentes reiecerint aliquid potus, cedit ex ore per nares extra. intermedium autem habet perforationum uocatum epiglotum, possible coaptari super foramen arterie, quod in os tendit. hac enim terminus lingue copulatur. ex altera autem parte deuenit in medium pulmonis, deinde ab hoc deriuatur in utramque partium pulmonis. uult enim esse duarum partium pulmo in omnibus quidem habentibus, sed in animalificis non similiter
495b distantia manifesta, minime autem in homine. est autem non multe partitiones qui hominis, quemadmodum quorundam animalificorum, neque planus, sed habet irregularitatem. in ouificis autem, puta in auibus et quadrupedum quecumque ouifica, multum pars

---

1 *quidem*] *auid'* U; *caput habent quidem* M^1 2 *ex sanguine* V M^1 M^2 5 *que autem*] *quedam* U 5 *uenosa* — 6 *mynix* fehlt U *autem* fehlt M^1 6 *ymens* B 8 *autem* fehlt M^1 9 *paren cefalidem* M^1 L^1 U; *parencaf.* P *minus* Urb. 10 *maxime* U; *minimi* L^1 *quidam* P 12 *enim* fehlt U 14 *et ab* V *inter* Urb. 15 *et arteria et artitudine* V; *et artitud.* fehlt B 16 *autem*] *quod* U 17 *puliōnem* U 18 *quidem*] *qui* B 19 *stultibus* M^1 U 20 *sup.*] *inferiora* Urb. 21 *quando*] *bn̄* M^1; *autem* (*aū*) U 22 *perforationi* Urb. 23 *coarctari* Urb. *sup.* U *artarie* Urb. 25 *diriuater* M^2 u. a. 27 *quidem* nach *omn.* hat vielleicht ihren Platz nach *animal.* 28 *dist. sim.* Urb. 31 *et*] *quibus* U; *quibus et* M^1

utraque ab inuicem diuisa est, ut uideantur duos habere pulmo-
nes; et ab una arteria due sunt partes in utramque partem ten-
dentes pulmonis. copulantur autem magne uene et uocate aorti.
inflata autem arteria succedit in profunda pulmonis spiritus. hee
autem distinctiones habent cartillagineas in acutum pertingentes;
ex interstitiis autem foramina per totum sunt pulmonem, ex mag-
nis in minora succedentia. copulatur autem et cor arterie uinculis
sagiminosis et cartillagineis; qua autem copulatur, concauum est.
inflata autem arteria in quibusdam quidem non manifestum facit;
in maioribus autem animalium palam, quia ingreditur spiritus in
ipsam. arteria quidem igitur hoc habet modo, et recipit solum
spiritum et dimittit, aliud autem nichil neque siccum neque hu-
midum, aut molestat, donec utique extussiatur, quod intrauerat.
stomachus autem uenit quidem desursum ab ore, uicinus arterie,
coniunctus existens ad spinam et arteriam ymenodeis ligamentis,
terminatur autem per diazoma in uentrem, carneus existens secun-
dum naturam et tensionem habens et ad longitudinem et ad lati-
tudinem. uenter autem hominis similis canino est; non multo
enim intestino maior, sed similis uelud intestinum amplitudinem
habens; deinde intestinum simplex, conuolutum, rationabiliter la-
tum; inferior autem uenter similis est porcino; latus enim est et
quod ab hoc ad fundamentum breue et grossum. omentum autem
a medio uentre oritur; est autem secundum naturam pellicula sa-
giminosa, quemadmodum et aliis que unius uentris et ex utraque
parte dentatis. super intestina autem mesenterium est; ymenodeum
autem hoc et latum et pingue fit. oritur autem ex magna uena et
aorti, et per ipsum uene multe et spisse porriguntur ad intestino- 496
rum situm, desuper incipientes usque deorsum. que quidem igitur
circa stomachum et arteriam sic habent et que circa uentrem.

---

1 *ad inu.* **L[1]** (wie oft) *uidiantur* **U** 4 *procedit* **L[2]** *profundo* **P L[1]** 5 *pertingen* **U** (in Rasur) 6 *intersstiriis* **U**; *intertit.* **Urb.** 7 *in*] *et* **U** 8 *cartillagines* **U** 9 *quidem* fehlt **M[1] U** *non*] *enim* (.n.) **U** *manifeste* **Urb.** 10 *autem* fehlt **Urb.** *animalibus* **L[2]** 11 *ut recipit* **Urb.** 13 *excutiatur* **V M[1] L[1] L[2]** (Schneider *excutiat,* wie Dittmeyer) **Urb.** (aus *-sc-* korr.?), *excusciatur* **B P M[1]**; *excusiatur* **U** *interuenit* **Urb.** 15 *coniuncrus* **U** *linguamentis* **U** 17 *et ad long.*] *et* fehlt **Urb.** 19 *intestino*] *intentius* Camus Schneider *intestinum*] *-o* **U** 20 *simpliciter* **V B L[1] Urb.** 21 *et autem quod* **U** 22 (vgl. 1) *ad hoc* **L[1] L[2]** 23 *uenter* **U** *sanguinosa* **Urb.** 25 *dendatis* **U** *mesenferium* **U,** *mensen-* **Urb.** *ymenodrum* die Hss. ausser **V Urb.** 27 *aorta* etc. **Urb.** (immer) 28 *insipientes* **U** (in Rasur) *in deors.* **L[1]**, *ad deors.* **L[2]**

XVII. Cor autem habet quidem tres uentriculos; ponitur autem superius pulmonis penes scissuram arterie, habet autem ymenem sagiminosum et grossum, quo copulatur uene magne et aorti. ponitur autem apud ipsam aorti secundum acuta; iacent autem acuta ad pectus omnium similiter animalium, quecumque habent pectus. omnium autem similiter et habentibus et non habentibus hanc particulam in anterius habet cor quod acutum. latebit autem utique frequenter propter transcidere diuisis. gibbosum autem ipsius est sursum. habet autem quod acutum carneum ad multum et spissum, et in concauis ipsius nerui sunt. ponitur autem secundum positionem in aliis quidem secundum medium pectus, quecumque habent pectus, hominibus autem in sinistris magis, modicum a diuisione uberum inclinans ad sinistrum uber in superiori parte pectoris; et non magnum, totaque ipsius species non producta, sed rotundior preter summitatem, que in acutum tendit. habet autem uentriculos tres, quemadmodum dictum est, maximum quidem eum qui in dextris, minimum autem eum qui in sinistris, medium autem magnitudine eum qui in intermediis; habet autem duos paruos et ad pulmonem perforatos omnes; patens autem secundum unum uentriculum desubtus ex cohorentia. penes maximum uentriculum adaptatur magne uene, ad quam et mesenterium est, secundum medium autem aorti. feruntur autem et in pulmonem pori a corde, et scinduntur eodem modo quidem arteria, per totum pulmonem assequentes hiis qui ab arteria. superius autem sunt qui a corde. porus autem nullus est communis, sed propter coniunctionem suscipiunt spiritum et cordi transmittunt; fert enim hic quidem in dextrum pororum, hic autem in sinistrum. de uena autem magna et aorti secundum se communi-
496b ter de ambabus dicemus posterius. sanguinem autem plurimum quidem pulmo habet eorum que in animalibus habentibus pulmonem et animalificantibus in ipsis et extra; totus quidem enim

---

2 *cissuram* **B** 4 *aom̄* **U** *autem* (1) fehlt **U** 5 *sim. omn.* **L**^{1} 7 *habet*] *autem* **B** 8 *transire* **Urb.** *dissectis* (Schneider) *giltosum* **U** 9 *habent* **M**^{1} **U** *acut.*] *amtū* **U** 10 *et in*] *et* fehlt **M**^{2} 11 *poni* **U** (für *pom̄*) 12 *hominis* **L**^{1} *modis* **L**^{1} 18 *in* fehlt **P U Urb.** 19 *poros* **V**; *paruulos* **M**^{1} **M**^{2} **U** *perf. omnes ad pulm* **Urb.** 20 *unum*] *l'ynm̄* **L**^{1} vielleicht *uentriculorum* 21 *adactatur* **Urb.** (oft) *et* fehlt **L**^{2} (Schneider) 22 *medium* fehlt **L**^{1} 24 *que* die Hss. 25 *que* **L**^{1} *potus* die Hss. ausser **V M**^{1} (korr. in **L**^{2} **Urb.**) 26 *transiut tūt* **U** 27 *fertur* **L**^{2} (vielleicht richtig) *dexteum* **U** 29 *postea* **L**^{2} 30 *habentibus* fehlt **U**

est spongiosus, iuxta unamquamque autem syringam pori feruntur
magne uene. sed putantes esse uacuum decepti sunt, consideran-
tes exsiccatos, ex quibus diuisis animalibus confestim exiuit san-
guis simul totus. aliorum autem uiscerum cor solum habet sangui-
nem. et pulmo quidem non in se ipso, sed in uenis, cor autem
in se ipso; in quolibet enim uentriculorum habet sanguinem;
subtilissimus autem est qui in medio. sub pulmone autem est
diazoma thoracis, uocate frenes, ad costas et ypochondria et
spinam copulate, in medio autem habet subtilia et ymenodea.
habet autem per ipsum uenas tensas; sunt autem hominis fre-
nes grosse, ut secundum rationem humani corporis. sub diazomate
autem in dextris quidem ponitur epar, in sinistris autem splen, si-
militer in omnibus habentibus has partes secundum naturam et
non monstruosis. iam enim uisa sunt translata ordine in qui-
busdam quadrupedibus. copulatur autem uentri penes omentum.
ad uisum autem hominis splen strictus et longus, similis porcino.
epar autem ut ad multum quidem et in pluribus non habet fel;
in paucis autem adest. rotundum autem est hominis epar et si-
mile bouino. accidit autem hoc et in multis sacris, uelud et in
loco quodam Calcedonie in Euboia non habent oues fel; in Naxo
autem omnia fere quadrupedia tantum, ut obstupescant uidentes
extranei, putantes sibi proprium esse signum et non naturam ip-
sorum esse hanc. adheret autem magne uene epar, arterie autem
non communicat; per epar enim pertransit que a magna uena
uena, quorum uocate sunt porte epatis. connectitur autem et splen
magne uene solum; tendit enim ab ipsa uena in splenem. post
hec autem renunculi apud ipsam spinam iacent, similes secundum
naturam existentes bouinis. superior autem dexter est in omnibus 497
animalibus habentibus renunculos; et minus autem sagiminis habet
sinistro et siccior dexter est. in omnibus autem habet et hoc si-
militer aliis. feruntur autem in ipsos pori ex magna uena et aorti,
uerumptamen non in concauum. habent enim renunculi in medio

2 *considerante* **U** 3 *exucatos* **U** *et ex* **Urb.** 4 *suum* die Hss. (korr. a. R.) **Urb.** 5 *non*] . *n.* **U** 7 *autem est* (2)] *est enim* **L**^{2} 8 *ypochonda* die Hss. ausser **V L**^{2}? (u. **Urb.** korr.) 9 *ymenedea* **L** 12 *apar* **M**^{1} **U** 14 *menstr.* **M**^{1}; *monstrosis* Schneider 15 *uenter* **M**^{1} (vielleicht andere) 16 *poecino* **U** 18 *adest*] *eadem* **U** *homini* **Urb.** 19 *saccis* **M**^{1} **U** *et* fehlt **L**^{2} (vielleicht Dittogr. im Archet.) 20 *Haxo* **Urb.** 21 *autem* fehlt **Urb.** 24 *enim* fehlt **L**^{2} (Schneider) 25 *autem* fehlt **Urb.** *et* fehlt **V M**^{2} **L**^{1} **L**^{2}; *a* **B** 29 *animalibus* fehlt **L**^{2} (Schneider) **U** *et* fehlt **Urb.** 30 *hoc et* **L** 31 *orti* **U**

concauum, hii quidem magis, hii autem minus, exceptis hiis qui bouis marini; isti autem, similes bouinis existentes, solidissimi omnium sunt. pori autem tendentes in ipsos in corpus consumuntur renunculorum. signum autem quod non terminantur, eo quod non habeant sanguinem neque inspissantur in se ipsis. habent autem uentriculum, quemadmodum dictum est, paruum. ex concauo autem renunculorum feruntur in uesicam pori duo exiliter et alii ex aorti fortes et continui; ex medio autem renunculorum utroque uena concaua et neruosa egreditur, tendens iuxta spinam ipsam per scelea; deinde in utrumque uertebrum exterminantur et iterum patentes fiunt tense ad uertebrum. hee autem abscisiones uenarum in uesicam descendunt. ultima enim uesica iacet, ortum habens a poris a renunculis tensis secus canalem tendentem ad uiam urine et fere omnino in circuitu subtilibus et innodalibus ymenis conuoluta similibus existentibus modo quodam diazomati thoracis. est autem hominis uesica rationabiliter habens magnitudinem. ad collum autem uesice copulatur pudendum (extrinsecum quidem maxime foramen conductum in idem; modicum autem subtus hoc quidem in testiculos fertur foraminum, hoc autem in uesicam) neruosum et cartillagineum. ab hoc autem oriuntur testiculi masculis, de quibus in communibus dictis determinabitur, quomodo habent. eodem autem modo et in femella omnia nata snut; differt enim in nullo interiorum, preterquam in matricibus, quarum quidem aspectus consideretur ex descriptione ea que in anathomiis; positio autem est apud intestina; super matricem autem uesica. dicendum autem et de matricibus communiter de omnibus in sequentibus; neque enim similes omnibus neque similiter habent.

497b Partes quidem igitur et intus et extra hominis hee et tales et hoc habent modo.

---

1 *hiis*] *aliis* L^2 2 *similes*] *scilicet* **Urb.** (korr. a. R.) *existens* **U** 7 *exsiliter* (*-sil'r* u. dgl.) die Hss. ausser **V** M^2 **Urb.** 8 *utraque* **Urb.** 9 *neruiosa* **U** *tentes* **U** 10 *utr'aque* **U** *exterminatur* die Hss. 11 *absciciones* M^1 **U** *in*] *et* **U** 13 *et renunc.* L^2 (Schneider) 14 *ymens* **B** 16 *magn. hab.* **Urb.** 17 *extrinsecus* **Urb.** 18 *coniunctum* **Urb.** *substans subtus* M^1 19 *neruosum* die Hss. (ausser M^1?): korr. **Urb.** 20 *cartillagineam* **V** L^1 *testaculū* **U** *masculus* **U**; *in m.* L^2 (Schneider) 21 *determinabam* **U** *habet* die Hss. 23 *interior* **Urb.** 24 *aspertus* **U** (*assp-* L^1) 25 *esse* **Urb.**, a. R *est.*

STUDIEN ZUR ÜBERSETZUNG

WILHELMS VON MOERBEKA

Einleitung.

Handschriften der Historia Animalium.

Das aristotelische Werk *Αἱ περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* (*Περὶ ζῴων ἱστορία* etc.) ist uns in zweifacher handschriftlicher Rezension überliefert.[1] Jede dieser Familien hat zwei Hauptrepräsentanten, die s. g. bessere ***Marcianus 208 sive Venetus***, seit Bekker mit **A**^{a} bezeichnet, und ***Laurentianus 87.4***, gewöhnlich mit **C**^{a} bezeichnet (**M** bei Camus, *Med.* oder **M.** bei Schneider); die s. g. schlechtere zwei Vatikanhandschriften, ***Vaticanus 1339*** (**P** seit Bekker) und ***262*** (**D**^{a}); die erstere ist bei Cs. und Schn. mit **V** bezeichnet. — Diese vier Codices sind von Bekker für seine grosse Berliner Edition benutzt worden, und er hat durchaus die rechte Wahl getroffen.

In seiner neulich erschienenen Ausgabe (1907) hat Dittmeyer, S. IX ff., gute Beschreibungen der Handschriften geliefert. Es ist daher nicht nötig, dieselben hier zu wiederholen. Nur die wichtigsten Notizen seien angeführt.

A^{a}[2] enthält auf 294 Papierblättern in 4:o die neun ersten Bücher der *Hist. an.* Über das Alter hat man viel gestritten; Dittmeyer datiert jetzt die Handschrift in das XII. oder XIII. Jahrhundert — sie wäre also die älteste Quelle des Textes. **A**^{a} ist sauber geschrieben. Vier Hände unterscheidet Dittmeyer; wichtig ist die zweite, welche — in Rasuren oder sonst — eine Menge Lesarten aus der zweiten (schlechteren) Familie eingeführt hat; einige Lesarten sind mit *γρ* ausgezeichnet.

Die beste Handschrift ist **C**^{a}[3]; sie ist im XIV. Jh. von einem Joanicius geschrieben; die Schrift ist sehr ungleich, mit vielen Si-

---

[1] Das s. g. zehnte Buch ist nur in D^{a} und jüngeren Handschriften überliefert. Ich hoffe, einige Fragen betreffs dieses Buches in anderem Zusammenhange behandeln zu können.

[2] Vgl. Schneider I. XXVI f.; Aubert-Wimmer I, 18; Dittmeyer, X ff.; Unt. 35 ff.

[3] Camus I, XLIII: Schneider I, XXV f.; Aubert-Wimmer I, 17; Dittmeyer IX f.; Unt. 37 ff.

geln und Abkürzungen versehen. Die Handschrift besteht aus 222 Blättern in grossem 4:o; sie enthält folgende Schriften: 1) *De generatione;* 2) *Hist. an.* (neun Bücher), Fol. 70—144; 3) *Problemata physica;* 4) *De an. incessu;* 5) *De sensu et sensili;* 6) *De an. motione* und andere *parua naturalia.* — Das Papier ist vom Alter wie von einem modernen Buchbinder beschädigt worden. — Eine spätere Hand hat beim Revidieren der Handschrift auch Endungen u. dgl. über die Abkürzungen des Textes geschrieben.

D^a [1], die beste Handschrift dieser Familie, stammt nach neueren Untersuchungen aus dem XIV. Jh., enthält auf 196 Papierblättern in grösserem 4:o die zehn Bücher der *Hist. an.*; sie ist schön geschrieben, wie auch die folgende.

P[2] enthält auf 460 Pergamentfolien in grösserem 4:o mehrere zoologische und physische Schriften des A., unter ihnen *Hist. an.* (neun Bücher) Fol. 310—460. Diese Handschrift wurde früher als ziemlich alt angesehen; neuere Paläographen aber datieren sie in das XV. Jh. — Die unzähligen Fehler dieser Handschrift sind daher leicht erklärlich. — Eine manus secunda hat hier und da den Text korrigiert.

Die Handschriften der verschiedenen Familien sind einander gegenüber ziemlich selbständig. S. weiter Kap. IV unten.

Abschriften der genannten Handschriften oder mit ihnen nahe verwandt sind:

Vatic. Pal. 260[3], aus derselben Quelle wie **C**^{a}, eine Papierhandschrift in 4:o aus dem XIV. Jh.; sie enthält Fol. 254—301 die drei ersten Bücher und den Anfang des vierten der *Hist. an.*

Aus **A**^{a} stammen: *Laur. 87.27*[4], eine schön geschriebene Pergamenthandschrift in 4:o aus dem XV. Jh.; enthält auf 235 Blättern die ganze *Hist. an.* (das zehnte Buch nach **F**^{a}). Eine zweite Hand hat einige Noten hinzugeschrieben. — Einige Lesarten sind aus **P** (möglicherweise auch **C**) entlehnt worden;

folgende *codices Marciani*[5] aus dem XV. Jh. (aus dem Besitz des Kardinals Bessarion): *200* (**Q** bei Bk.); 594 Pergamentblätter in Fol.; enthält alle Schriften des A. ausser den logischen; *207* (**F**^{a}

---

[1] Camus I, XLI (mit Bemerkung über das »zehnte Buch»); Schneider I, XXVI; Aubert-Wimmer I, 19; Dittmeyer XIII f.

[2] Camus, a. a. O.; Schneider, a. a. O.; Aubert-Wimmer I, 18; Dittmeyer XII f.

[3] Vgl. Camus I, XLI; Dittmeyer X. Die Handschrift ist bei Bekker mit **U** bezeichnet.

[4] Vgl. Dittmeyer, Unt. 10 f.

[5] Vgl. Dittmeyer, Unt. 11 f.

bei Bk.); 284 Pergamentblätter in 4:o; enthält *Hist. an., de part.* (zwei Bücher) und *de generatione* (vier Bücher); *212* (**G**ᵃ bei Bk.); enthält auf 499 Papierblättern in 8:o mit kleiner, deutlicher Schrift ausser der *Hist. an.* viele aristotelische Schriften. — Die drei Marciani enthalten auch »das zehnte Buch»; dieses stammt jedoch nicht aus **D**ᵃ.

Codex Rhenani[1], eine schlechte Kopie des **A**ᵃ pr., aus dem XV. oder XVI. Jh.; Papierhandschrift mit 239 Fol.; enthält auch *de part.* Der spätere Aufbewahrungsort war unbekannt, scheint aber nach Dittmeyer Paris zu sein (Paris. S. 212).

Aus **D**ᵃ stammt (mit Nachträgen aus **P**) *Laur. 87.1*[2], Papierhandschrift aus dem XV. Jh.; 132 Folioblätter; sie enthält die neun Bücher der *Hist. an.* und *de generat.;* die ersteren in derselben Ordnung wie bei Gaza (s. unten); auch einige Lesarten scheinen aus seiner Übersetzung entlehnt zu sein.[3]

Mit **P** nahe verwandt sind: *Vaticanus 506*[4], eine junge Papierhandschrift von 255 Fol. (Hist. an. von 122 an); hier und da von einer späteren Hand korrigiert; auch *Vaticanus 905*[5], aus später Zeit, enthält auf 160 Papierblättern in 4:o fünf Bücher der *Hist. an.* (nicht vier, wie Camus angiebt);

ferner *Parisiensis 1921* (**m** bei Bk., **R** oder *Regius* bei Cs. und Schn.)[6]; aus dem XIV. Jh., in kleinerem Fol.; aus Papier; die *Hist. an.* Fol. 10—65; die Handschrift hat eine Menge Rasuren, Randbemerkungen u. dgl.;

Ambrosianus I. 56 gr. (**A** bei Cs. und Schn.)[7] besteht aus 170 Papierblättern in kleinerem 4:o aus dem XV. Jh.; enthält auch *de part.* und »das zehnte Buch» von jüngerer Hand;

Urbinas 39 (**n** bei Bk.)[8], späte Papierhandschrift in Fol.; 132 Blätter.

---

[1] Vgl. Schneider I, XXVII; Aubert-Wimmer I, 18; Dittmeyer XII.

[2] Vgl. Dittmeyer XV; Unt. 8 f.

[3] Noch ein Laur. wird von Camus I, XXXIII und XLIII und Aubert-Wimmer I, 17 erwähnt. Nach Dittmeyer, Unt. 7, ist dies ein Exemplar der ed. Aldina (Ven. 1497), zweiter Teil, jetzt in der Bibl. nazionale in den Uffizien.

[4] Camus I, XLI; Aubert-Wimmer I, 19; Dittmeyer XIV f. (**E**ᵃ bei Bk.).

[5] Camus, a. a. O.; Dittmeyer XV.

[6] Camus I, XLII; Schneider I, XXV; Aubert-Wimmer I, 19; Dittmeyer XV.

[7] Camus I, XLIII; Schneider I, XXVI; Aubert-Wimmer, a. a. O.; Dittmeyer a. a. O.

[8] Dittmeyer, a. a. O.

Weitere späte Handschriften führt Dittmeyer, S. XVI, an: *Mosquensis*[1]; *Ottoboniani 147* und *316*; *Barberinus I 132*; *cod. 13 bibl. Riccardianae* (mit Laur. 87.1 nahe verwandt); *cod. 1 bibl. archiep. Utinensis* (stammt aus dem Archetypus des **D**[a]); *Paris 1156* enthält ein Fragment des sechsten Buches der *Hist. an.* (fol. 13—15); es ist eine alte Pergamenthandschrift aus IX.—XI. Jh.; das Pergament ist schlecht bewahrt und die Schrift sehr klein.

Eine Variantensammlung in einem Ex. der Juntinischen Edition (Flor. 1527) ist der s. g. *liber Canisianus* in Paris[2] (= **C**[a]).

Codex bibl. Scaligerae, »*codex Niphi*», s. Schneider I, XXVIII.

Ausser den jüngeren Handschriften hat, wie gesagt, nur **D**[a] »das zehnte Buch». — Die Ordnung ist in den Handschriften und Editionen nicht dieselbe. Das neunte Buch der Handschriften ist nämlich das siebente in den Ausgaben. Diese Transposition rührt von der Übersetzung *Theodor Gazas* (s. unten) her. Er sagt in der Widmung des Werkes[3]: Qui nonus in exemplari graeco continetur (liber), hunc ego septimum collocavi, nec id temere factum existimo. Agitur enim in eo de hominis generatione, quam rem Aristoteles continuo a generatione ceterorum animalium pollicetur explicaturum. Itaque cum quinto et sexto libro ceterorum animalium generationem exposuisset, nulli dubio esse potest, quin ille septimum hunc collocarit etc. — Cod. Laur. 87.1 ist wahrscheinlich Gaza gefolgt. Ich habe hier nicht Gelegenheit, auf diese Änderung näher einzugehen. — Ausserdem ist zu bemerken, dass **C**[a] ein neues Buch (III) 504[b13] mit Kap. 13, τῶν δ'ἐνύδρων ζῴων etc., anfangen lässt; **A**[a], der die Bücher durch eine leere Zeile von einander trennt, hat eine solche auch hier[4]. — **A**[a] **C**[a] haben also auch zehn Bücher.

Die Ed. princeps (im zweiten Vol. der Aldinischen Ausgabe, Aristotelis opera omnia, Ven. 1495—98) und auch die folgenden Ausgaben stützen sich hauptsächlich auf die schlechtere Rezension des Textes (**D**[a]). Erst *Camus* (1783) geht weiter, indem er **P C**[a] **m Amb.** und mehrere Übersetzungen vergleicht.[5] Nachdem auch *Schneider*

---

[1] Vgl. Schneider I, XXVII.

[2] Camus I, XLIV; Schneider I, XXVII; Aubert-Wimmer I, 20.

[3] Vgl. Dittmeyer, Unt. 8.

[4] Vgl. Dittmeyer, a. a. O. O.

[5] **A**[a] hat er erst nach seiner Edition kollationiert; Napoleon hatte inzwischen den Codex nach Paris geschickt; vgl. Dittmeyer, Unt. S. 35 (mit Litt.).

(1811) durch *cod. Rhen.* und die Übersetzungen neues Material geliefert hatte, legte *Bekker* durch seine grosse Ausgabe, Berlin 1831 ff. (Hist. an., Vol. I, 486—638) den festen Grund zu einer guten Textrezension. Die späteren Ausgaben gehen auf den Bekkerschen Text zurück. Doch ist sein Material nicht immer zuverlässig.[1] *Dittmeyer* hat dies schon in seinen »Untersuchungen über einige Handschriften und lateinische Übersetzungen der aristotelischen Tiergeschichte», Programm, Würzburg 1902, erwiesen; für **C**ª wird hier von ihm eine neue Kollation geliefert. In seiner Ausgabe (Leipzig, Teubner, 1907) stützt sich der kritische Apparat auf eine Reihe neuer Kollationen von Dittmeyer selbst oder andern (H. Tschierschky, C. Horna). Für **P Dª** sind jedoch leider die Lesarten nicht vollständig angeführt (s. S. XXV); hier ist also noch Bekker zum Teil unsere Quelle.

Übersetzungen.

Aus dem Mittelalter und der Renaissance haben wir mehrere Übersetzungen der aristotelischen Tiergeschichte, zu welcher man auch die Bücher *de partibus* und *de generatione* rechnete. Das älteste dieser Werke ist die Übersetzung des

Michael Scotus (oder Scott)[2]; dieser lebte in der ersten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts (unter dem Kaiser Friedrich II.) und hat unter anderem auch die Hist. an. übersetzt, jedoch aus semitischer Sprache; ob aus dem Arabischen oder Hebräischen, scheint nicht gewiss. Die ältere Tradition, Jourdain[3] und Dittmeyer[4] nehmen das *Arabische* als Grundsprache an, während Wüstenfeld[5] *hebräischen* Ursprung zu erweisen sucht. Doch scheint mir

[1] Ältere Zweifel, s. z. B. Wochenschr. f. kl. Phil. 1885, Sp. 1640 (in Susemihls Rez. von Röhmers Ed. der Rhetorica, Sp. 1639 ff.).

[2] S. Wüstenfeld, Die Übersetzungen arabischer Werke in das Lateinische, (Abhandl. der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Hist.- philol. Classe XXII, 2, S. 99). Vgl. auch Jourdain, Forschungen über Alter und Ursprung der lateinischen Übersetzungen des Aristoteles (übersetzt von Adolf Stahr), Halle 1831, S. 133 ff.

[3] S. 140 f.

[4] S. XX f.

[5] S. 102 ff.; vgl. Hauck, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, XIII, 52. — Über Camus, vgl. a. a. O. und Schneider I, XXIX.

W., wie oft geschehen ist, die Übersetzung mit einem anderen Werke des Sc. zu verwechseln, nämlich einer Übersetzung der *Avicennae ex Ar. hist. an. epitome* (gedruckt Ven. 1509); auch Schneider hat diesen Irrtum begangen.[1] — *Albertus Magnus* hat in seiner Paraphrase der Hist. an., wie Jourdain[2] erwiesen hat, diese Übersetzung benutzt; über das Verhältnis des A. zum »zehnten Buche» s. Dittmeyer, a. a. O. — Diese Übersetzung, welche natürlich für die Kritik sehr geringe Bedeutung hat, ist nicht publiziert worden. Exzerpte finden sich bei Jourdain, a. St., bei Camus[3] und Schneider. — Die Handschriften sind sehr zahlreich[4].

In die zweite Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts fällt die Übersetzung *Wilhelms von Moerbeka;* s. unten.

Aus dem fünfzehnten Jahrhundert haben wir zwei Übersetzungen aus dem Griechischen, diejenige des *Georg von Trapezunt* und die des *Theodor Gaza.*[5] Jene ist etwas älter, aber beide sind dem Papste Nikolaus V. (1447—55) gewidmet; ein späteres Exemplar der letzteren wurde Sixtus IV. dediziert. Georgs Übersetzung ist zuerst von Dittmeyer (Unt., a. a. O.) untersucht worden; er teilt daselbst einige Specimina mit. Das Werk Gazas dagegen wurde schon 1476 in Venedig gedruckt — also vor dem Erscheinen des griechischen Textes. — Diese Übersetzungen bieten kein neues Material: Georg von Tr. stützt sich hauptsächlich auf **A**^{a}, hier und da auch auf **D**^{a}; Gaza hat mehrere Handschriften gehabt; am öftesten folgt er **D**^{a} und daneben **A**^{a}; jener ist mehr wortgetreu, aber auch sehr nachlässig; dieser bietet ein elegantes Latein.

Wilhelm von Moerbeka.

Betreffs der Autorschaft der Übersetzung, mit welcher sich diese Abhandlung beschäftigt, herrscht in den Quellen grosse Verwirrung. Die Namen *Wilhelm von Moerbeka, Thomas Cantim-*

---

[1] I, XIX ff.; vgl. Jourdain, S. 139 f.; Dittmeyer, a. a. O.

[2] S. 303 ff.; andere Quellen des A., s. S. 316 ff. Vgl. Camus I, XXII.

[3] Auch in »Notices et Extraits des Manuscrits» VI, 387 ff.

[4] S. Camus I, XLV; Aubert-Wimmer I. 21; Dittmeyer XX, Fussnote 1. Auch die gotenburgische Stadtbibl. hat jetzt (seit Herbst 1907) ein Ex. dieser Übersetzung (Cod. lat. 8); die Handschrift enthält auch andere Übersetzungen aus dem Arab. — Unter den vielen Pariser Handschriften dieses Werkes sind zu bemerken 14725 und 16162.

[5] Vgl. Camus I, XXIII f.; Schneider I, XXXVI; Aubert-Wimmer I, 20 ff., Dittmeyer XXI f.; Unt. 12 ff., 31 ff.

pratensis (Cantipratanus u. s. w.) und *Heinrich von Brabant*[1] werden durcheinander genannt. Schneider hat im Epimetrum IV zu seiner Edition die Sache genauer untersucht.[2] Mit grossem Fleiss hat er hier Argumente für Wilhelm gesammelt. Zwar giebt es kein direktes Zeugnis für dieses Werk, doch viele für seine Tätigkeit überhaupt (Chronica Slavica, Coluener, Echard u. a). Hierzu kommen die Testimonia der Handschriften anderer Werke.[3] Ein gutes Zeugnis teilt auch Dittmeyer aus *Cod. bibl. Leop. Med. Fes. 168* mit[4]; diese Handschrift enthält eben die Hist. an. Wir dürfen wohl also die Autorschaft des W. als gesichert ansehen; die Zweifel Jourdains[5] scheinen nicht gegründet zu sein. — Dieser Wilhelm wurde zu *Moerbeka* (Meerbeke u. s. w.) an der Grenze zwischen Flandern und Brabant geboren[6]; er war Predigermönch, wurde Erzbischof zu Korinth um 1277 und starb vor 1300, wahrscheinlich kurz nach 1281. — Seine Tätigkeit als Übersetzer ist recht gross gewesen[7]: Aristoteles' Politica und Rhetorica u. a., Theophrast (nach Gaza), Galenus (de alimentis), Hippokrates (de prognosticationibus aegritudinum secundum motum lunae), Simplicius (commentum super praedicamenta, in libros Aristotelis de coelo et mundo), Proclus Diadochus (elementatio theologica) und anderes soll er behandelt haben.[8] — Nicht immer wurde seine Arbeit hoch geschätzt. Sehr streng ist z. B. *Roger Bacon:*[9] Et Willielmus iste flemingus, ut notum est omnibus parisiis litteratis, nullam novit scientiam in lingua graeca, de qua praesumit, et ideo omnia transfert falsa et corrumpit sapientiam Latinorum. — Seine mechanische Worttreue und geringe Kenntnis des Inhaltes sind wohl Ursachen eines solchen Urteils. — Vgl. Kap. II unten.

---

[1] S. Jourdain, S. 64.

[2] I, CXXVI—CL.

[3] In gewissem Grade auch die Ähnlichkeit der Übersetzungen, z. B. der Hist. an. und Rhet. S. Kap. II unten.

[4] S. XVII f.

[5] S. 70, 73.

[6] Schneider I, CXXIX ff.

[7] S. Schneider, a. a. O. CXXXVII ff.; Jourdain 71 ff.

[8] Ein Werk *De rerum natura* in 20 BB. gehört nach Schneider CXLVI ff. nicht Wilhelm, sondern dem oben genannten Thomas zu, der auch ein *Bonum universale de apibus* geschrieben hat (Jourdain 64).

[9] Vgl. Jourdain, S. 69.

Kap. I.

Handschriften zur Übersetzung der Hist. an.

Es giebt eine Menge Handschriften der Übersetzung Wilhelms. Die meisten derselben sind einander sehr ähnlich: kleines Pergamentfolio, zwei Kolumnen auf jeder Seite u. s. w.[1] Der gewöhnliche Inhalt ist folgender: 1) *Historia animalium*, neun Bücher; *inc.* earum que sunt in animalibus partium; *des.* a dorso incipiunt; 2) *De progressu* (*de incessu*) (*Περὶ πορείας*); *inc.* de partibus autem optimis animalis ad motum; *des.* consequens est de anima contemplari; 3) *De causa motus animalium (de motu)* (*Περὶ ζῴων κινήσεως*)[2]; *inc.* de motu autem eo qui animalium; *des.* reliquum autem de generatione dicere; 4) *De partibus animalium* I—IV (*Περὶ ζῴων μορίων*); *inc.* circa omnem theoriam et methodum; *des.* deinceps est ea que circa generationem ipsorum pertransire; 5) *De generatione* I—V (*Περὶ γενέσεως*); *inc.* quoniam autem de aliis partibus dictum est; *des.* et propter quandam causam motiuam; 6) an verschiedenen Stellen, oft von späterer Hand »*das zehnte Buch*« *der Hist. an.*; *inc.* procedente autem etate; *des.* hanc autem dereliquit que multiplex. — Vielleicht ist die letzte Schrift später übersetzt worden.

Folgende Handschriften sind für die Ausgabe gebraucht worden:

Vaticanus 2095 (**V**);
Oxonienses Balliol. CCL (**B**);
Merton. CCLXX (**M¹**);
Merton. CCLXXI (**M²**);
Parisiens. lat. 14724 (**P**);
Lipsienses 1428 (**L¹**) und 1430 (**L²**);
Upsaliensis C 598 (**U**);
Urbinas CCV (**Urb.**).

---

[1] Ausser cod. Urb.; s. unten.

[2] Von dieser Schrift scheint zum Teil zu gelten, was unten vom zehnten Buche der Hist. an. gesagt wird.

Hierzu kommen die Exzerpte aus Leop. Med. Fes. 168 (**Fes.**), welche Dittmeyer in seiner Ausgabe mitteilt.

Von **V** habe ich das erste Buch (Fol. 1—6^{r1}) in photographischer Reproduktion (Prisma-Aufnahme) kollationiert. Schön geschriebene Handschrift mit 132 Blättern; die Zeilenzahl der Kolumne 38, die Zahl der Buchstaben auf jeder Zeile ± 30; Anfangsbuchstaben sehr schön; Fol. 1 mit Miniaturen. Hie und da von der ersten Hand Varianten am Rande (wie 60^{v} *in specubus;* al. *in sepulcris*). — Inhalt: 1) *Hist. an.*, Fol. 1; das Inventar der Bibl. Vaticana kennt nur 9 Bücher; doch fängt das zehnte[1] — ohne besonderen Titel — Fol. 65 (procedente autem etate) an. 2) *De progressu*, Fol. 68; 3) *De partibus*, Fol. 73; 4) *De generatione*, Fol. 99—132^{r}. — Wie mir scheint, ist dies unsere beste Handschrift (s. die Übersicht unten). Einige Korruptelen und in den Text eingeschlichene Glossen fehlen. Die gewöhnlichsten Fehler sind Transpositionen der Wörter (*neruo et carne* für *carne et neruo* u. s. w.); eine Lakune (durch ὁμοιοτέλευτον) haben wir z. B. $493^{a\,13}$ . . . *bifyes [uberibus horum femininum bifyes] per quod* . . ., etwa eine Zeile der Vorlage. Auch einige Abkürzungszeichen deuten vielleicht auf höheres Alter bei **V** als bei den übrigen; nur **V** hat ɔ für con- (die übrigen 9)[2]. — Dagegen spricht vielleicht die Stellung des zehnten Buches; jedenfalls war die Vorlage des **V** alt und gut.

Die Codd. Oxon. habe ich in photographischer Reproduktion für das erste Buch kollationiert.

B stammt nach Coxes Katalog[3] aus dem dreizehnten Jahrhundert (Ende) und enthält auf 181 Fol. 1) *Rhetorica* I—III, Fol. 1; inc. *rhetorica assecutiua* (s. Wilhelms Übersetzung, Spengels

[1] Hier scheint die Hand eines Gelehrten tätig gewesen zu sein. In den übrigen Handschriften hat dies Buch am Ende dieselbe Wiederholung wie $\mathbf{D}^{a}$ $\mathbf{F}^{a}$ $\mathbf{G}^{a}$ (Bk. 636^{b39} *μάλιστα* — 637^{a9} *πολλαπλάσιον*). Dieser Zusatz scheint in **V** zu mangeln; das Buch schliesst *et semper os simile.*

[2] In diesem Zusammanhange will ich auf einen anderen Umstand hinweisen: die Ausfüllung der Zeile, wenn man kein neues Wort anfangen kann. **V** hat hier ein mit zwei feinen schrägen Strichen gemerktes *ι* (etwas Ähnliches in cod. Lundens. Vegetii (H. L. a) fol. 13); s. Wåhlin in Comm. philol. in honorem Joh. Paulson, S. 107; L^{2} hat o, P ị (ịị) etc.

[3] Catalogus Codd. mss., qui in collegiis aulisque Oxoniensibus asservantur. Confecit Henr. O. Coxe. Oxf. 1852, I, S. 85.

Ed., S. 178); 2) *De causa motus animalium* (wie oben), Fol. 36; 3) *De problematibus*, Fol. 39 [b]; inc.: *de problematibus, que sunt circa medicinalia*[1]; 4) *Hist. an.*, Fol. 104 (das erste Buch 104[r1]—110[r]); 5) *De progressu*, Fol. 176[b]; 6) Fragment von *de causa motus* (wie oben). Die Handschrift ist also wohl nicht beendet. — Die Schrift ist sauber; die Kolumne hat 44 Zeilen mit 25—30 Buchstaben; Glossen u. dgl. selten. — Vielleicht zu hoch datiert.

Die beiden *Mertonenses* stammen aus dem vierzehnten Jahrh.[2]. Die erstere mit 183 Fol. »legavit M. Johannes Osemyngton quondam socius dicte domus ad incathenandum in libraria communi ad communem usum sociorum». Inhalt 1) *Hist. an.* auf *sechzehn*[3] Bücher verteilt (das erste 1—6[r1]), »in quibus includuntur lib. *de part.*, *de motu* et *de generatione*»; Fol. 1; 2) *Problemata* (wie oben), Fol. 131. — Schrift etwas ungleich; Anfangsbuchstaben schön verziert; Zeilenzahl 42; Buchstabenzahl der Zeile ± 30. Korruptelen aller Art finden sich in **M**[1] (vgl. **U**).

M[2] enthält auf 150 Blättern nur die *Hist. an.* (das erste Buch Fol. 1—6[r1]) in sechzehn Büchern, »libros *de incessu*[4], *de partibus* et *de generatione* includentes». — Schrift sauber; Bücheranfänge mit kleinen Miniaturen versehen; Lakunen durch die erste Hand überall am Rande ausgefüllt; Glossen, Erklärungen u. dgl. von späterer Hand zahlreich. — Zeilenzahl 44; Buchstabenzahl etwas mehr als 30. — Wahrscheinlich ist dies die von *Pikkolos* in seiner Ed. genannte Oxforder Handschrift; vgl. Aubert-Wimmer I, 20. — Korruptelen sind nicht zahlreich.

P hat schon Camus für seine Ausgabe exzerpiert, jedoch nicht fehlerfrei.[5] Ich habe die drei ersten Bücher nebst dem zehnten Buche kollationiert. — Die Handschrift rührt vom XIV. Jh. her, ist sehr gut geschrieben und mit kolorierten Anfangsbuchstaben (und Titeln) versehen; sie ist neugebunden (1854)[6]. Früher gehörte sie der Klosterbibliothek *St. Victor*, wohin sie im Jahre 1422

---

[1] Die Probl. sind auch mit der Übersetzung des Scotus vereinigt worden, z. B. in Cod. Paris. 14725.

[2] Siehe Coxe I, S. 86.

[3] Die Zahl wechselt; vgl. unten bei P und L[1].

[4] Wenn die Angaben korrekt sind, fehlt in den beiden Handschriften je eine der kleinen Schriften, da wohl *de motu* = *de causa motus* ist.

[5] Vgl. I, XLVI f.

[6] Über den alten Einband, s. Camus, a. a. O.

gelangt zu sein scheint.[1] Fol. 1 stehen auch unter dem Wappen St. Victors folgende Namen in abgekürzter Schrift und roter Tinte: Jesus Maria S. Victor S. Augustinus. — Zwei ältere Nummern finden sich auf Fol. 1: 333 und 500; Camus hat diese, Jourdain aber jene.[2]

Die Handschrift hat 138 Blätter (nicht 134, wie bei Cs.); das letzte mit 140 signiert, aber 138 und 139 abgeschnitten; 11 Quaternionen[3] mit je 12 Fol.; die letzte jetzt nur mit sechs. Vor und nach der eigentlichen Handschrift einige beschädigte, zum Teil beschriebene Blätter, die zum Einbande gehören. — Zeilenzahl 46 (etwas mehr im zehnten Buche); jede Zeile mit c:a 30 Buchstaben. — Am Rande eine Menge Notizen des Inhalts u. dgl. in roter Tinte (wahrscheinlich von der ersten Hand). Hier wie in den übrigen Handschriften Büchertitel in roter Tinte[4]; am Oberrande die Nummer des Buches, Titel u. dgl. in roten und blauen Uncialen angedeutet. — Hierzu für **P** eine durchgeführte Vergleichung mit Traktaten und Kapiteln der Tiergeschichte des *Albertus Magnus* (spätere Hand, blassere Tinte.) So z. B. im Anfang: incipit dominus albertus suum primum (librum) de animalibus. tractatus primus. capitulum primum est digressio. capitulum secundum.

Inhalt: 1) *Hist. an.* I—IX, Fol. 1; 2) *De progressu*, Fol. 62^{r2}; 3) *De causa motus*, Fol. 66^{v2}; 4) *De partibus* I—IV, Fol. 69^{v2}; 5) *De generatione* I—V, Fol. 97^{v2}; 6) von späterer, schlechter Hand *das zehnte Buch der Hist. an.*, Fol. 135^{r2}—137^{r1}.[5] — Am Rande Fol. 62^{r2} die Bemerkung: hic immediate debet incipere liber decimus de hystoriis animalium, qui sic incipit *procedente autem etate* (mit einem späteren Hinweis auf den Platz des Buches); 135^{r2}: iste

---

[1] Eine Notiz davon Fol. 137^{r}: ego petrus de uerona vendidi presentem librum abbati et conuentui sancti uictoris iuxta par(isios) pretio II scutorum, que michi persoluit frater iohanes lamasse prior dicti loci. unde permitto sibi deffendere et guarentizare teste meo manuali hac die III^a augusti millesimo IIII° XXII; Unterschrift: *P. veron.* — Aus dieser Zeit stammt auch die Formel Fol. 1 und 137: iste liber est sancti uictoris parisiensis. quicumque eum furatus fuerit uel celauerit aut titulum istum deleuerit anathema sit. amen. adquisitus per fratrem iohannem lamasse priorem dicte ecclesie sancti uictoris.

Wegen *scutum* (*-us*) und *guarentizare*, s. du Cange, Glossarium; das letzte: »auctorem se profiteri, cavere de evictione, Gall. garantir.»

[2] Vgl. S. 390 (Spec. XXVIII).

[3] Sie sind jedoch nicht vollständig signiert wie in U.

[4] Oft auch in gewöhnlicher Tinte am Ober- und Unterrand der Seite.

[5] Vgl. Camus I, XXVIII.

liber est decimus de ystoriis animalium et est de signis sterilitatis (und dann ein Vergleich mit Albert).

Betreffs der Einteilung haben wir hier eine Abweichung zu notieren. Die ganze Hist. an. besteht hier aus 19 Büchern: *Hist. an.* 9, *De progr.* und *mot.*, je 1, *De part.* nur 3, weil I und II vereinigt worden sind (Grenze Fol. 73^{r2})[1]; beim Signieren des dritten und vierten Buches (Fol. 80^{r2}, 88^{r1}) hat man die Sache wieder vergessen[2]; zuletzt *De gener.* 5.' — Die Änderung hat man wohl vorgenommen, um Konformität mit Albert zu erlangen, der — wie Scotus — die kleinen Tractate nicht zur Tiergeschichte rechnete und »das zehnte Buch» mitgenommen hatte.

Diese Handschrift repräsentiert sehr gut die mittlere Gruppe (s. unten); sie hat nur wenige eigene Fehler.

Wenigstens noch eine Handschrift dieser Übersetzung befindet sich in der *Bibliothèque Nationale:* Sorbonn. 931[3], aus welcher Jourdain, S. 388 f., ein Specimen (XXV, den Anfang des ersten Buches) angeführt hat. Vgl. auch die folgenden Specimina: XXVI (De motu) aus St. Victor 30, XXVII (De progressu) aus Sorbonn. 937 (XXVIII (De part.) aus St. Victor 333 = **P**; XXIX (De gener.) aus Sorbonn. 931).

Von **L**[1] habe ich dieselben Partien wie von **P** untersucht. Der Codex ist **P** sehr ähnlich; aus derselben Zeit, doch nicht ganz so schön geschrieben. Der Einband alt (aus Holz und Leder, mit Metallspuren). Die alte Nummer auf dem Rücken (1035) stammt vielleicht aus der Bibl. Paulina.[4] — Quaternionen 10 mit je 12 Blättern; das letzte abgeschnitten; vor der ersten 3 (ursprünglich 4) Blätter eingeheftet. Die Gesamtzahl also 122 (nicht 121, wie die junge Paginierung angiebt; Fol. 91 ist nämlich zweimal signiert). Die Kolumne

---

[1] Doch am Rande: hic dominus albertus incipit suum XII^m de animalibus

[2] Doch giebt es mehrere Inkonsequenzen in den verschiedenen Titeln.

[3] Jetzt vielleicht 16164; vgl. Bibl. de l'école des chartes, XXXI (1870), S. 42 (Inventaire des manuscrits latins de la Sorbonne, conservés à la bibl. imp. sous les numéros 15176—16718.) Vgl. Jourdain 183, Fussnote 2, wo eine Hs. aus dem Jahre 1330 erwähnt wird; 16164 stammt aus dem J. 1320; wahrscheinlich ein Fehler des J. — Von den übrigen Sorbonner Hss. der Hist. an., 16162, 63 und 65, ist wenigstens die erste die Übersetzung des Scotus.

[4] Vgl. Catalogus codicum manuscr. bibl. Paulin. in acad. Lips. concinnatus a. L. J. Fellero, Lips. 1686, S. 322. — Ein anderes Signum ist 30.

mit 45 Zeilen, die Zeile mit 30—40 Buchstaben (mehr im zehnten Buche). Büchertitel selten, von späteren Zusätzen abgesehen nur im Anfang; im ganzen Buche jedoch die blau-roten Ziffern am Oberrande. Fol. 66^{v}, 67^{r} und 83—90 eine Menge Rand- und Interlinearglossen, wahrscheinlich von derselben Hand wie Buch X.

Fol. 1^{r} und 121^{v} (122^{v}) unbeschrieben. Der Inhalt derselbe wie in **P**: 1) *Buch X* der Hist. an., Fol. 2^{v}—3^{r1}, schlecht geschrieben mit der Überschrift: *liber X animalium, qui fuerat pretermissus;* 2) *Hist. an.*, Fol. 4^{r};[1] 3) *De progressu*, Fol. 60^{r2}; 4) *De causa motus*, Fol. 64^{r1}; 5) *De part.*, Fol. 66^{v1}; 6) *De gener.*, Fol. 91^{r1}—121^{r2} (122).

Was die Büchereinteilung betrifft, notiere ich eine neue Abweichung: *de part.* umfasst 5 Bücher; das erste ist in zwei gespalten worden (XII, XIII); es fängt Fol. 66^{v1} an, aber schon 67^{v2} *(sumunt autem aliqui singulare)*[2] beginnt das zweite (XIII). Die ganze Summe ist 21.

Die Korruptelen dieser Hs. zeigen, dass der Schreiber Latein verstanden hat.

Der Habitus des **L**^{2} ist dem des **L**^{1} sehr ähnlich, doch ist **L**^{2} wahrscheinlich etwas jünger; das Pergament ist schlechter und die Schrift stärker abgekürzt. Dies ist die Schneider'sche Handschrift; seine Exzerpte erweisen es sicher, obgleich er die Nummer nirgends angiebt.[3] (Ältere solche sind 33 und 1166 auf dem Rücken.) Schneiders Kollation ist sehr fehlerhaft; Abkürzungszeichen u. dgl. hat er oft nicht verstanden; hier und da scheint er Camus ausgeschrieben zu haben — sogar seine Fehler.[4]

---

[1] Am Schlusse des neunten Buches steht dieselbe Bemerkung wie in P.

[2] Vgl. P: Tractatus secundus. capitulum primum (Fol. 71^{v1}); die Titel sind in L^{1} nicht konsequent (vgl. P).

[3] Vgl. Schneider I. XXXIV f.; vgl. auch Schneiders Ed. von *Artedis* Synonymia Piscium, Lips. 1789, S. 343: »notis quamplurimis et difficilibus satis scriptam.« Vgl. Fellers Katalog, S. 354 (N:r 29)?

[4] Oft zitiert er Camus und schreibt die Lesart des L^{2} hinzu. So 491^{b34} *in generatione factis* (Camus I, 650); Schneider II, 31: »In libro Lips. per compendium scriptum est *ftes*« (so für *fcis*); 496^{a26} *super plana* (Camus I, 651); Schneider II, 40: »in Lips. cod. est: *semper plana*«; 501^{a26} *Marthiokoras* (Camus I, 656); Schneider II, 85: »in Lips. distincte scriptum *martikoras* legi«: u. s. w. — Ausgeschriebene Fehler, z. B. 489^{b35} *pinnulis; pinnis* Camus I, 649; Schneider II, 19; (491^{b26} *krepet; crepetem* Camus I, 650; Schneider II, 30 — wie auch Dittmeyer); 492^{a26} *sic cetodea; sic* fehlt Camus I, 651; Schneider II,

Ich habe die Bücher I und X kollationiert, dazu eine Menge schwieriger Stellen der Bücher II und III; besonders habe ich alle von Schn. angeführten Exzerpte nachgeprüft. — Vgl. Dittmeyer, XIX.

Der Einband aus Holz mit Lederrücken. — Die Quaternionen 12 mit je 12 Blättern; dazu 3 Blätter am Schlusse[1]; die Gesamtzahl also 147. Die Quaternionen werden in der Weise bezeichnet, dass ein oder zwei Wörter im Anfang der Quat. am Unterrande der vorigen Seite antezipiert werden; am Oberrande der ersten Seite jeder Quat. der Name *Maria*. Die Zeilenanzahl ± 40, die Zahl der Buchstaben der Zeile 25— ± 30. — Die Paginierung ist spät. — Der Schreiber hat mehrmals korrigiert; von späteren Händen hier und da Büchertitel u. dgl.; die Handschrift mit wertlosen Glossen gefüllt.

Der Inhalt ist der gewöhnliche: 1) *Hist. an.*, Fol. 1[2]; *De progressu*, Fol. 68^{r2}; 3) *De causa motus*, Fol. 73^{r2}; 4) *De part.*, Fol. 76^{v1}; 5) *De gener.*, Fol. 107^{r2}; nach dieser Schrift steht Fol. 144^{r1} folgendes Epigramm:[3]

explicit iste liber. sit scriptor carmine liber.
qui scripsit scribat. at longo tempore uiuat.

Hier war also von Anfang an der Schluss des Buches. — Dann folgt 6) *Buch X* der Hist. an., Fol. 144^{r2}—147^{r1}, von derselben Hand wie das übrige.

Die Handschrift hat mehrere Lakunen und eigene Korruptelen, lässt die Partikeln oft weg, hat *autem* für *enim* u. dgl.

Auch von **U** habe ich die Bücher I—III und X untersucht. — Nach dem Katalog der Universitätsbibliothek gehört dieser Codex dem Ende des XIV. Jh. an; nach Upsala ist er aus der Klosterbibl. zu Wadstena gekommen. — Der Einband aus dickem, mit

---

34; 495^{b25} *intestino; intentius* Camus I, 652; Schneider II, 50; 497^{b28} *elefanti stat; elephantistae* Camus I, 654; Schneider II, 61 u. dgl. — Das S. XXXV ausgesprochene Urteil: »Gallus tamen Camus non satis accurate eam (translationem) inspexisse videtur« trifft also noch mehr ihn selbst — trotz seiner Versicherung »accurate comparavi«, »diligenter comparavi« etc. — Auch zitiert er fehlerhaft, z. B. II, 170 *Epira* f. *Epiræ* (Camus I, 671).

[1] Auch am Anfang scheint die Handschrift noch einige Blätter gehabt zu haben. Zwei etwas beschriebene Blätter gehören zum Einbande.

[2] Der gewöhnliche Hinweis auf das zehnte Buch steht am Schlusse, Fol. 68^{r2}.

[3] Vgl. U.

Leder bekleidetem Holz, das Pergament zum Teil schlecht, oft durchlöchert[1]. Zwei verschiedene Teile: 1) der erste eine Übersetzung der *Meteorologica* I—IV, Fol. 1—34^{r}[2] (*inc.* de primis quidem igitur causis nature; *des.* uelud hominem plantam et alia talia); 4 Quaternionen, 3 mit je 8 Blättern, die letzte mit ursprünglich 12, von welchen 2 ausgeschnitten.[3] Die Zeilen ± 35, die Buchstaben der Zeile 20—30. — Die Schrift eine andre als im zweiten Teile der Handschrift; auch innerhalb der Meteor. grosse Variationen. So können Fol. 5, die Hälfte von 8^{r2}, 9^{r}, 12^{r2} (zum Teil?), 19^{v}—21 (?) beinahe von einer manus secunda stammen. — Von einer späteren Hand eine Menge Glossen u. dgl.; Fol. 16^{r} und 22^{v} sogar geometrische Figuren. — Am Ende, Fol. 34^{r}, folgendes Epigramm (vgl. $\mathbf{L}^2$):

explicit iste liber. scriptor sit carmine liber.
scriptoris munus sit bos bonus aut eq(u)us unus.

2) Der zweite Teil umfasst die *Hist. an.* — im weiteren Sinn; 21 Quaternionen; 19 mit je 8 Fol., nur zwei mit 12 (die achte und neunte; Fol. 91 u. 103); das Pergament und die Schrift der zehnten Quat. (Fol. 115) sehr schlecht; 117^{v2}, $118^{r,v1}$ ist das Pergament unbeschrieben; die Zeilenzahl gerade hier sehr gross (bis über 50). Die Quaternionen teils in ähnlicher Weise wie bei $\mathbf{L}^2$ bezeichnet (doch ohne den Namen *Maria*); teils sind die Blätter der ersten Hälfte der Quat. unten links mit Buchstaben und Zeichen signiert, verschieden für die 21 Quaternionen.[4] — Die Zeilenzahl c:a 30—50, die Buchstabenzahl wie in den Meteor. (die höchste Zahl in Quat. 10). — Die Schrift sehr ungleich (verschiedene Hände?); Fol. 35—54^{r} und 123—188^{r1} (187 f. wieder etwas verschieden) gehören zusammen; 54^{v}—122, 188^{r1}—210 schlechtere, mehr gedrängte und abgekürzte Schrift. — Hier und da Büchertitel von späterer Hand, z. B. Fol. 108^{v2} *incipit liber IX de hystoriis animalium;* 138^{r2} (de part. III) nur *incipit;* die Ziffer ist radiert worden.

Inhalt: 1) *Hist. an.*, die 10 Bücher in gewöhnlicher Reihenfolge[5], Fol. 35 — 114^{v2}; im ersten Kapitel des siebenten Buches (Bk. 588^{b27}

[1] S. Fol. 26, 27, 28, 184 u. a.

[2] Die Paginierung spät. Vgl. auf dem Einbande: libri metheorum et de animalibus aristotelis.

[3] Wegen der Bezeichnung s. unten.

[4] So auch in der vierten Quat. der Meteor. Hier und da ist auch das fünfte Blatt signiert.

[5] Dies zeigt, dass die Handschrift spät ist.

ἄλλο) fängt eine grosse Lakune an, die sich bis zum zwölften Kapitel (Bk. 597^{a22} *οἷον*) erstreckt[1], wahrscheinlich in der Vorlage eine halbe Quat. (4 Fol.); es giebt auch andre Lakunen in **U**; 2) *De progressu*, Fol. 114^{v2} (wegen des leeren Raumes s. oben); 3) *De causa motus*, Fol. 119^{v2}; 4) *De part.*, Fol. 123^{r1}; 5) *De gener.*, Fol. 162^{r1}. Das Buch schliesst Fol. 210 mit *de gener.* V, 7 *βαρὺ γὰρ τὸ βραδέως φερόμενον* graue enim quod tarde fertur (Bk. 787^{b1}); am Oberrande der Seite folgende Bemerkung: circa dimidium folium deest de isto decimo nono nec plus. hoc sciat quisque.[2]

U ist mit allerlei Fehlern behaftet. Sie hat oft Lakunen, Korruptelen und vor allem fehlerhafte Auflösungen der Abkürzungen; so z. B. *crica* für *circa*, *carnium* für *cranium*, *frucula* für *furcula; iter* für *itri*, *uenter* für *uentri*, *anfius* für *anterius* u. dgl.; der Nasalstrich wird sehr nachlässig behandelt.

Von cod. **Urb.** habe ich das erste Buch in photographischer Reproduktion untersucht. — Es ist eine aus dem Ende des sechzehnten Jahrhunderts[3] stammende Papierhandschrift in Fol. (376 Blätter). Der Inhalt ist: 1) *Hist. an.* I—X, Fol. 1; das erste Buch Fol. $1—17^{r}$[4]; 2) *De part.*, Fol. 198; 3) *De gener.*, Fol. 277—375 (mit dem Schlusse *Deo gratias. Amen*); 4) ein Fragment von *De incessu*, Fol. 376^{r}. Die Handschrift, vielleicht eine Abschrift eines Philologen, in beinahe moderner Schrift, scheint unbeendet zu sein. — Zwischen der Über- und Unterschrift der verschiedenen Werke herrscht ein Widerspruch: im ersteren Falle wird die Übersetzung *uetus translatio* genannt, im letzteren *noua translatio.* So z. B. Fol. 1: Incipit liber de historiis animalium secundum *ueterem translationem*, aber am Schlusse, 197^{v}: Explicit liber de historiis animalium Aristotelis secundum *nouam translationem.* Derselbe Widerspruch zwischen 198^{r} und 276^{v}; 277^{r} und 375^{v}. Übrigens findet sich zwischen den verschiedenen Werken je ein unbeschriebenes Blatt. — Am Rande Korrekturen, Ergänzungen der Lakunen, wahrscheinlich auch Konjekturen. Orthographie u. dgl. oft normalisiert (*tempus* für *tympus*, *aorta* für *aorti*); reine Konjektur ist offenbar

[1] Die Handschrift hat *aliud preter* (für *aliud puta*).

[2] Die Zahl der Bücher also wie in **P**.

[3] Dittmeyer, S. XIX.

[4] Das zehnte Buch — mit der oben bei **V** besprochenen Wiederholung — Fol. $191^{r}—197^{v}$.

493[b15]: *egyis* nach **A[a] C[a]** *αἰγύων*, wo **Urb.** *ligniis* hat = *λιγνύων* **P D[a]**; wohl auch z. B. *μόνον solum* (am Rande) 496[b7] für *suum*, was alle Codd. haben; die Vorlage war nämlich schlecht, mit **U** verwandt, s. unten. — Unter solchen Umständen ist natürlich der kritische Wert sehr gering; man weiss ja nicht, wie viel sich auf Kombination des Schreibers gründet. So z. B. fehlen in allen übrigen Handschriften 488[a34] nach den Worten *τὰ δ'ᾠδικὰ hec autem cantatiua* (*cantantia* **Urb.**) die folgenden Worte *τὰ δ'ἄνῳδα*; nur **Urb.** hat *hec autem non cantantia;* ich bezweifle, dass dies in der Vorlage stand[1].

Übrig ist noch *Cod. Fes.*[2], nach Dittmeyer »liber admodum vitiosus«, was die nicht zahlreichen Exzerpte im krit. App. bestätigen. So hat er 487[a25] *cocodrillus* für *acalefe;* 487[b5] *vivunt enim ex his* für *fiunt enim ex ipsis istri* u. s. w.; 517[b30] haben wenigstens **P L[1] U** keine Lakune.

Verwandtschaft der Handschriften.

Sämtliche Handschriften stammen aus *einem* Archetypus, der mit Abkürzungen und Glossen versehen worden war. Das erhellt aus den gemeinsamen Korruptelen und Interpolationen.

I. *Für alle Hss. gemeinsame Fehler.*

A. *Korruptelen.*

487[b2] *ἐκ τῆς γῆς*: *extra* für *ex terra (ex t'ra).*

488[b8,9] *silactica* für *filactica* (wie **Urb.** korrigiert hat); vgl. 489[b7] *quod sic* für *qu. fit: τὸ γιγνόμενον*; so auch 491[a14] für *γίγνεται.*

489[a1] *ὑπάρχει τοῦτο*: *ex hoc* (V *ēx* (: *est*), **L[2]** korrigiert in *ā*) für *existit hoc* (wie **Urb.** vielleicht durch Konjektur).

489[b27] *γόγγρος*: *grus* für *congrus (ɔgrus);* korr. in **V L[2] M[1] M[2]**.

490[a2] *σκληρόδερμα skiroderma (sky-; -derina* etc.) für *skli-*.

490[b13] *τενθίδες, τενθοι*: *reucides, reuthoi* für *teut(h)-;* **Urb.** korrt.

491[a29] *τὸ ἀπ' αὐχένος quedam a collo* für *quod?*

---

[1] Die Notizen über **Urb.** und **V** verdanke ich der Mitteilung des Herrn Privatdoz. Dr.' H. Sjögren.

[2] Dittmeyer, S. XVII f.

$492^{a15, 16}$ *πτέρυξ* (**D**ᵃ); *λόβος*: *aia, iobus* (für *ala, lobus*); undeutlich.
492^{b16} *ὀχέτευμα*: *carnalis* für *canalis*, wie **Urb.** (**L**[2] korr.)
493^{a8} *πρό*: *autem* für *ante.*
493^{a15} *ἀλλά*: *si* für *sed.*
493^{a28} *ἐὰν διακοπῇ*: *si densa fuerit* (*dēpsa* **V**; **Urb**. konjiziert *diuisa*) für *decisa* (wie *densi* **U** für *ἀποτμηθεῖσαι* 519^{a25}).
494^{b6} *κινητικώτερον*: *mollior* für *mobilior (moblior).*
496^{b7} *μόνον*: *suum* f. *solum* (s. oben bei **Urb**).
497^{a27} *νευρῶδες*: *neruosam* f. *-um* (ausser **M**[1]?); s. den Apparat.

Der Nasalstrich hat auch hier und da im Archetypus gefehlt:[1]
489^{b31} *κερκοφόρα cauda portantia;* 497^{a16} *ἀφανίζονται exterminatur* u. s. w.[2].

B. *Glossen und Erklärungen*, welche zum Teil vielleicht von Wilhelm selbst herrühren. Grösstenteils sind es umschreibende Erklärungen der transkribierten griechischen Wörter. Wir finden im ersten Buche:

487^{b15} nach *olothuria* das Wort *eici* (*eia* **V M**[1]); ist es vielleicht aus *ericii* entstanden und ein Versuch, *ὁλοθούρια* zu übersetzen?

---

[1] *Sigillatim* (*χωρίς*) kommt auch in den Rhet. vor (s. Susemihl, S. XL); vielleicht haben wir einen Zusammenfall der Adv. *singillatim* und *sigillatim* (s. du Cange, Glossarium).

[2] Die von mir kollationierten Hss. haben auch in den folgenden Büchern, II und III, eine Menge gemeinsamer Korruptelen. Ich gebe einige Beispiele; vielleicht hat hier und da **V** (mit **M**[2]) das Richtige.

498^{b16} *καί*: *aut*, wohl f. *et;* 499^{a17} *τὸ ἄλλο*: *ad* f. *aliud;* 506^{a29} *ᾗ ἡ κεφαλὴ προσπέφυκε*: *contra caput adheret* für *qua c. a.* (Abkürzung); 508^{a14} *ταὐτὰ τοῖς σαύροις*: *ea lacertis*, wohl f. *eadem l.;* 509^{a1} *κολοιός*: *kolonis* f. *koloius;* 509^{a3} *λάρος*: *latus (-cus)* f. *larus;* 511^{b32} *παρὰ τὴν νωτιαίαν ἄκανθαν*: *secus dorsale in spinam* f. *-lem spinam;* 514^{b11} *ἀπὸ — ταύτης*: *ab (ad) (h)as* f. *hac;* 515^{a26} *καί*: *est* f. *et;* vgl. 521^{a7} *καὶ ἔστι*: *et etiam* f. *et est;* 515^{a35} *κανάβοις* (**P D**ᵃ; *καρ-* **A**ᵃ **C**ᵃ): *cartabis* f. *canabis?* 518^{a14} *ἀπορρυεισῶν*: *d'alentibus* **P U L**[2] (korr.); *defuentibus* **L**[1]? f. *defluentibus;* 518^{b8} *διὰ τὸ — κεῖσθαι*: *quia latent* f. *iacent;* 518^{b25} *γίγνονται fluunt* f. *fiunt* (^{b24} *ῥέουσι fluunt*); vgl. 520^{a25} *γίγνεται*: *sunt* f. *fiunt;* 519^{a15} *τῇ Ἀσσυρίτιδι*: *assintide* f. *assiritide;* 519^{a23} *μυστόκητος* (*μῦς τὸ κῆτος* die Edd.): *ipstocetus* f. *mysto-;* 520^{a17} *ἐν τοῖς σελάχεσιν*: *ut selacheis* f. *in s.;* 520^{b29} *ᾠοτοκούντων δέ*: *quam — ouificantia fiunt* f. *autem* (vorher *μέν quidem*); 522^{b11} *ἡ τοῦ δασύποδος* (*πυετία*): *quidem leporis* f. *quod l. (coagulum);* 522^{b21} *ἀλλ' ἔχει*: *si et habet* f. *set (sed) h.* u. s. w.

487^{b22} *καὶ γὰρ τὰ δερμόπτερα πεζεύει, καὶ νυκτερίδι πόδες εἰσί, ὡς καὶ* (**P** $\mathbf{D}^a$) *τῇ φώκῃ κεκολοβωμένοι πόδες;* am besten scheint mir $\mathbf{L}^1$ hier das ursprüngliche bewahrt zu haben: et enim dermoptera peditant, et *uespertiliones pro pennis habent pellem pedes sunt*, quemadmodum boui marino colobati pedes; (*pedes* vielleicht auch **Fes.**, siehe Dittmeyer XIX); *pedem* **V** (*enim* nach *sunt*) **P B** $\mathbf{M}^2$; *hab. pell. pedem habent* $\mathbf{L}^2$; *habent pellem pedum* (ohne *sunt*) $\mathbf{M}^1$ **U**; *peditantium sunt* **Urb.** Auf den ersten Blick sieht man, dass hier sich eine Glosse eingeschlichen hat: *pro pennis habent pellem*, ob zu *δερμόπτερα*[1] oder *uespert.*, scheint mir ungewiss. Dann ist *uespertilioni* in *-es* geändert worden; *pedes* hat sich nach *pellem* geformt; endlich hat »die dritte Klasse« einen Änderungsversuch gemacht. Die ursprüngliche Lesart: *uespertilioni pedes sunt*, ist also durch die in den Text hineingeratene Glosse korrumpiert worden.

488^{a21} *oiketica:* id est domum habentia.

$488^{b2,3}$ sind die Wörter *φάττα fatga*[2] und *epops* durch *quoddam genus columbe, aliud genus columbe* erklärt; in **V** übergeschrieben. Doch haben sie sich sicher im Archet. gefunden; nach ^{b1} *κοινὸν commune* ist nämlich ein *genus columbe* — wahrscheinlich vom Rande — auch in **V** hineingekommen.

488^{b24} *filokala:* id est amatiua pulcritudinis — **V** hat es nur am Rande.

490^{b28} *τριχῶν γάρ τι εἶδος θετέον καὶ τὰς ἀκανθώδεις τρίχας:* pilorum enim quandam speciem ponendum et spineales pilos; nach speciem *pore spine* (*pre* **V**; *proportione* **Urb.**; $\mathbf{L}^3$ glossiert mit *porci*); **Urb.** hat vielleicht das Rechte; wir haben eine umschreibende Glosse zum Satze.

492^{a16} *lobus*: id est inferior particula auris.

494^{a6} *antiknimium*[3]: id est anterius tibie; ^{a7} *gastroknimia*[3]: id est uenter tibie; nach ^{a9} *contrariis* steht *particula opposita genu*, wahrscheinlich eine Randglosse zu *ignyn* ^{a8}, die an unrichtiger Stelle in den Text gekommen ist.

Vielleicht haben wir die Spur einer Glosse 493^{b32} *τὸ μὲν ἐντὸς θέναρ, σαρκῶδες* interius quidem *sed et* uola, carneum; *sed et* aus einer Abkürzung von *scilicet?*

---

[1] So Dittmeyer, a. a. O.

[2] Dies Wort, *φάττα*, ist 508^{b28} mit *falla (salla)* wiedergegeben (für *fatta?*): vgl. 510^{a6} *ταῖς φάτταις fassis*.

[3] In den Handschriften vielfach korrumpiert.

Den zwei folgenden Büchern entnehme ich nur ein paar Beispiele, wo der Text verunstaltet worden ist.

506^{a29} *οὐκ ἐλάττους ὄντες τῶν μεγίστων εὐλῶν* non minores existentes maximis *genus immmcl'is* (etwas wechselnd); das Richtige ist wohl *uermiculis* (abgekürzt), wozu eine übergeschriebene Glosse (mit starker Abkürzung): *genus uermis.*[1]

514^{b18} *ὥσπερ εἰς* (**C**^{a} **D**^{a}) *λάμβδα ἑκατέρα*; sicut in *litteram a* utraque **P L**^{1} **U**; in *litteram aliquam ab* utraque **Fes.**; hier ist das *in a* mit einer Glosse, *littera (aliqua)*, erklärt worden. Vgl.
ι
516^{a22} *μακρα* **C**^{a}: uel longa uel parua *alia littera;* übergeschrieben in **P L**^{1}; **U** hat es im Texte (wie **Fes.**: *alilitera*).

II. *Fehler der grössten Gruppe der Hss.*

Soviel von den gemeinsamen Korruptelen. Auf dieser Stufe steht nur **V**, die eine *erste Klasse* der Handschriften bildet. Auf der Grenze zur *mittleren Gruppe* steht **M**^{2}. Ich will nun einige Beispiele geben, wo die übrigen Handschriften — teils mit, teils ohne **M**^{2} — neue Korruptelen und Glossen haben.

A. *Korruptelen.* 486^{b6} *μέν*: *quandoque;* nur **V** *quidem;* ^{b19} *ἄκανθαν*: *spumam* (korr. in **U**) f. *spinam* **V** (**Urb.**); 487^{a23} *κολυμβίς*: *coh'bis* (*co h' hüs* **U**); nur **V** *colimbis;* 487^{b30} *ὕσῃ; pluerit* **V M**^{2} (*pluente* **Urb.**); *pauerit* die übr. (*-is* **L**^{1}; korr. in **L**^{2}?); 489^{a5} *διὸ ὅσα*: *propter quecumque* für *propter quod qu.* **V** *(propterea* **Urb.**); 489^{b35} *κύτος*: *kiros (y); kitos* **V** (**Urb.**); 490^{b13} *τῶν ἐντόμων: mosorum* f. *incisorum* **V** (**M**^{2}?); 491^{a29} *σκέλη*: *fkelea* f. *sk-* **V M**^{2}; ^{a31} *βρέγμα: bitgina* f. *bregma* **V M**^{2}; 491^{b20} *βλεφαρίδες: blefandes* f. *-arides* **V** (korr. aus *belfandes* **Urb.**); 492^{a25} *πόρον: parum* f. *porum* **V** (korr. in **M**^{2} **L**^{2}); *φολιδωτά*: *solidata* für *folidota* **V M**^{2} (mit Korr. von *a* in *o*); 496^{a31} *πόρος*: *potus* für *porus* **V** (und **M**^{1}!).

B. *Glossen.* Hier folgt **M**^{2} den übrigen. Nur **M**^{1} lässt hier und da die Glossen weg; **L**^{1} schreibt sie am Rande hinzu — wie **V** oben; der Grund ist vielleicht nur die bessere Kenntnis des Schreibers.

[1] S. Schneider II, 105. Nach ihm hat Camus *vimmiculos*, was ich nicht habe wiederfinden können.

486^{a11} *skelos:* id est tota tibia.[1]

486^{b9} *malacosarca:* quasi mollis carnis; *sclirosarca:* quasi dure carnis.

486^{b20} manus ad chelam **V**.; die übr.: manus *quasi* ad *ungula fissa;* die Glosse *quasi ungula fissa* zu *chelam* hat das Wort verdrängt; *quasi* ist in den Text hineingeraten.[2]

487^{a3} *ichor:* id est rubeus humor, qui nondum est sanguis.

490^{a14} *koleoptera:* koleoptera dicuntur, que habent alam in col(l)o hoc est in membro corporis, ut illa que in ipso operculo habent usum ale[3] (am Rande **L**^{1}; **M**^{2} nachträglich am Rande von der ersten Hand); die Worte werden — mit der Bezeichnung *glo.* — nach ^{a31} *αἱ γὰρ καμπαὶ inflexiones enim* wiederholt. Vielleicht ist es ursprünglich eine Randglosse, die an eine unrichtige Stelle eingesetzt worden ist; dann hat man sie als Interlinearglosse wiederholt; in **B** hat sie das vorhergehende *koleoptera* gespalten: *cole* vor, *optera* nach der Glosse. — **M**^{1} hat die Glosse nicht an der letzten Stelle.

491^{b25} *οἱ κτένες krepet (ktenes?):* dicuntur maiores carnositates, que sunt circa principium uole manus et circa calcaneum pedis; die Glosse fehlt in **M**^{1}.

(496^{b26} *ἐν δὲ Νάξῳ*: in *locus est* naxo **P M**^{1} **U**; am Rande **L**^{1}.)[4]

Wir haben also gesehen, dass die Handschriften zur Übersetzung Wilhelms aus gemeinsamer Quelle stammen, und auch dass **V** und **M**^{2} von gewissen Korruptelen frei sind. Eine *zweite Gruppe* bilden die Handschriften **P B L**^{1} **L**^{2}. Sie haben jede ihre eigenen Fehler; diese sind oft für zwei oder mehrere gemeinsam ohne sehr enge Verwandtschaft. Vgl. z. B. *paruulos* **M**^{2} **M**^{1} **U** 496^{a23} (*μικράς paruos (poros* **V**) die übr.); 495^{b26} *ἁπλοῦν simplex* **P M**^{1}**M**^{2} **L**^{2}; *simpliciter* **V B L**^{1} **U**;[5] 494^{b30} hat **L**^{1} mit **M**^{1} **U** *hos* für *os*, 490^{a1}

[1] **L**^{2} hat nicht *et*, sondern *id est;* vgl. Schneider II, 1; Dittmeyer XIX. Cod. Sorbonn. 931 scheint es auszulassen; s. Jourdain, S. 388.

[2] Urb. hat sowohl das Wort als die Glosse.

[3] Einige unwichtige Varianten habe ich nicht erwähnt.

[4] Hierher gehört vielleicht auch 486^{a23} dico autem *idem* genus nach dem vorhergehenden *genus idem;* **V** hat nur *genus* (*γένος*).

[5] x ⌣ r ist gewöhnlich. — Vgl. auch 494^{a4} *ἄλλο*, wo **M**^{2} mit **L**^{1} das richtige *aliud* auch gegen **V** haben *(ad).*

mit **U** die Haplographie nach *polipes (ambulat — polipes* ausgefallen); **L**[1] u. **L**[2] haben gemeinsam *rane* 489[b6] für *raie* und 490[a28] die Lakune *auis — duobus* etc. Diese Fehler — Haplographien, Lakunen, Transpositionen, Fehlauflösungen u. dgl. — brauche ich nicht hier zu belegen. — Nur will ich hervorheben, dass **P** vielleicht die beste Handschrift dieser Gruppe ist, und dass **B** — obgleich mehrmals korrupt — ihr nahe steht. So haben sie u. a. folgende Stellen gemein: 489[a38] *canibus* f. *carabus;* 489[b6] *galerque* f. *galeique;* 495[b19] *excusciatur* (mit **M**[1]; **U** *excusiatur*); die übr. *excutiatur)*[1]. — Der dritten Gruppe am nächsten steht **L**[2]; vgl. 487[b9] *fongus* **L**[2] **U M**[1] (und **B**) für *sfongus;* 497[a1] *in omnibus habentibus* wie **U**; die übr. *in. omn. animalibus hab.;* vgl. auch 522[a8] *λαμβάνοντες — τρίβουσι: accipientes — fricant;* **L**[2] **U**: *accipiunt — fricantes.*

Die *dritte Gruppe,* **M**[1] **U** (auch wohl **Urb.** — durch ihre Vorlage) ist weit schlechter, doch geht die Interpolation durch Glossen kaum weiter. **M**[1] und **U** stehen einander sehr nahe. Hier nur einige Belege.

486[b9] *sclirosarca: sairo-;* [b12] *altere aliis: alie aliis;* 487[b15,22] *piscis: pascis;* [b23] *pellem pedum,* s. oben S. 21; 488[a12] *myria: similia;* diese bezeichnende Variante hat auch **Urb.**; 488[b7] *littoralia, petrosa: lutoralia, putrosa;* 489[b6] *galeique (-erque): galenȝ;* [b12] *perfecto: perfectum;* [b31] *raie: rane;* 490[b31] *animalificorum: -ficatorum;* 491[a2] *et rippa et ippa: et i.* fehlt; 491[b13] *exstatici: exstanti;* [b33] *oculis: oculum;* 492[a10] *clausiui: clausum*; 492[b5] *adhuc: a. autem;* 492[b34] *pars: partes;* 493[a1] *interstitium: interfatiū*; [a14] *masculis: maculis;* [a21] *inguinis: -nas;* [a31] *iubatis: -ris;* [a33] *idem carni: de carne* **M**[1] (**Urb.**, auch **L**[1]); *carne* **U**; 494[a10] *bifyum: difilun* **M**[1]; *difisilim* **U**; 495[b15] *quidem* fehlt; 496[a12] *habet: habent;* 496[b26] *sacris: saccis.*

Wir sehen also eine bis auf Kleinigkeiten sich erstreckende Übereinstimmung. Ist denn etwa **U** nach **M**[1] abgeschrieben? Dies ist

---

[1] **A**[a] **C**[a] haben hier ἐκρήξῃ, **P D**[a] ἐκβήξῃ. Ist die wahre Lesung vielleicht *extussiatur* = ἐκβήξῃ? *c*:*t* hat ja nichts zu bedeuten; auch *ss* wechselt mit *sc.* Vgl. z. B. *Suescia, Suessia, Suecia* u. s. w. (= Schweden) im Pariser Chartularium (mit Auctuarium). S. Schück, Svenska Pariserstudier; Kyrkohist. Årsskrift I (S. 38[2], 45[3], 53 u. a.).

In **U** kommen z. B. *pascer* = *passer, conscidere* = *concid.* vor.

nicht der Fall. Die Handschriften haben z. B. ihre eigenen Lakunen; **M**[1] u. a. 486[b13] *et hec quidem* -- *non* (eine Zeile), 487[a22] *et uolatilia* — [a28] *cocodrillus* (acht Zeilen); **U** z. B. 488[a3] *hec autem dispersa* — *genus et* und [a6] *thyni a [mie — participat]* (zwei, resp. eine Z.) Doch scheinen sie aus *einer* Vorlage zu stammen. Vgl. 492[b8], wo der Archet. undeutlich gewesen ist; für *sacrum solum* hat **U** *fat'uus olū,* während **M**[1] für *sacrum* einen leeren Raum lässt. — 497[b16] *unum os,* wo **U** *neruos unum os,* **M**[1] *neruos nūmos* hat; **V** u. a. sind hier undeutlich: *nūnos* u. dgl. Also stammen **U** u. **M**[1] aus einer Quelle mit Korrekturen[1] -- wohl derselben. — Vielleicht ist noch eine Stelle so zu erklären: 497[a27] *τὴν κύστιν, νευρῶδες,* wo **M**[1] **U** *uesicam mictuosum* (oder *unct-) neruosum (-am)* haben. Ist dies eine Variante zu *neruosum?*

Wir finden also folgendes Schema der Handschriften:

I. **V** (**M**[2]). II. **P B L**[1] (**L**[2]). III. **M**[1] **U** (**Urb.**).

Orthographie.

Von dieser ist nicht viel zu sagen, da sie die gewöhnliche ist. Ich verweise besonders für die Handschriften des Wilhelm auf Susemihls Ed. der Rhetorica, S. XL.

Vokale. Die *Diphthonge* sind reduziert worden: *ae* wird überall *e;* das griech. *οι* wird — nach der Aussprache — *i (y): omiomera, ysofagus;* doch *oiketika, aoika, euboia (-ęa* **Urb.**), *teuthoi.* — *y* und *i* sind zusammengefallen und wechseln oft: *hystoria, tybia, yrundo (-ondo), enidris, filacticus* u. s. w. — *Das griech. η* wird mit *i (y)* wiedergegeben — der vulgärgriech. Aussprache gemäss: *aorti, itron, minix (my-)* u. s. w. Vgl. Schuchardt, Der Vokalismus des Vulgärlateins I, 226 ff.[2]. Was *timpus (tympus)* betrifft, s. Schuchardt I, 341. — Über *yrondo, uerecondus* u. dgl., s. Schuchardt II, 173 f. — Über *pinnula* — *pennula,* s. die Lex.

Konsonanten. Die *Aspiration* ist natürlich unsicher: *omiomera, ymen* etc., aber *superhabundantia*[3], *hos* f. *os*, *hale* f. *ale*

---

[1] Vgl. für **U** 518[a8] *ἐν ἀνθρώποις* (**P D**[a]); **P L**[1] *in omnibus;* **U** *in omnibus hominibus.*

[2] S. auch Bourciez, Précis historique de phonétique française, Paris 1900, S. 62 (Remarque II).

[3] Volksetymologisch zu *habere* Vgl. S. 32, Fussn. 5.

ale etc. — Ständig wechseln *th* — *t*, *ch (kh)* — *c (k);* das griechische *k* behält man nämlich oft; ebenso *f* und *ph*. — Auch *t* und *c* wechseln, z. B. in *-tia, -tio (cia, -cio)*. Im Auslaut sind *-t* und *-d* zusammengefallen; daher *caput* u. *-ud; apud* und *-ut; uelut* und *-ud* — sogar in derselben Handschrift. — Zur Verdoppelung der Konsonanten, vgl. *cartil(l)ago, medul(l)a, sup(p)inus* u. a. — Vereinzelt *scama* f. *squama*. — In **U** *amfisefalum* u. dgl.

Kap. II.

Wilhelms Sprache und Übersetzungsmethode.

Die Übersetzungen Wilhelms von Moerbeka sind Verbalübersetzungen. Er sucht, so genau wie möglich, Wort für Wort den griechischen Text wiederzugeben; sein leitendes Prinzip ist »verbum e verbo» nach dem Zeugnis seiner Zeitgenossen[1]. Seine Sprache ist daher schwer, ungebildet, oft beinahe unverständlich; dies gilt sowohl von seiner Übersetzung der *Hist. an.* als von denen der *Rhetorica* und *Politica*, die beiden letzteren, wie bekannt, schon herausgegeben[2]. Überall ist seine Sprache, seine Methode dieselbe; im folgenden will ich dies durch einige Belege erhärten. — Wenn dem so ist, so ist es klar, dass in seinen Werken gegensätzliche sprachliche Tendenzen sich bemerkbar machen werden; einerseits der griechische Einfluss, anderseits das mittelalterliche Latein. Drittens kann vielleicht der griechische Einfluss mittelbar sein: durch Übersetzungen der Bibel (Vulgata)[3] und anderer Werke war man an ein gewisses Verhältnis zwischen dem griechischen und lateinischen Texte gewöhnt und übersetzte hiermit analog. Viele Reminiszenzen an die älteren Übersetzungen, vor allem natürlich die Bibel, glaube ich auch bei W. gefunden zu haben. Ich werde im folgenden einige Belege hierfür anführen.

Eine derartige Scheidung des Materials — in mittelalterliches Latein, Gräzismen, Bibellatein u. s. w. — ist hier nicht möglich durchzuführen, besonders bei dem mir zu Gebote stehenden Material.

---

[1] Schneider I, CXXXV; vgl. CXXVIII.

[2] Aristotelis Ars Rhetorica cum adnot. Leon. Spengel. Acced. vetusta translat. Lips. 1867. — Aristotelis Politicor. libri VIII c. vetusta translat. Guilelmi de Moerbeka rec. Fr. Susemihl. Lips. 1872.

[3] Die *Vulgata* ist, wie bekannt, was das neue Testament betrifft, nichts andres als eine leichte, von Hieronymus besorgte Revision der s. g. *Itala*. Vgl. Schanz, Geschichte der röm. Litt. IV, 408 ff., auch III, 395 ff. — Die Itala war im ganzen eine Verbalübersetzung.

Ich halte es jedoch nicht für unzweckmässig, gewisse Eigentümlichkeiten der Wilhelmschen Sprache hervorzuheben, seine Wortbildung, seine Behandlung der griechischen Wörter, die er nicht übersetzen kann, u. s. w. Natürlich kann hier keine Vollständigkeit erreicht werden, wie dies auch überflüssig ist.

Wichtig ist auch die Frage nach den Grenzen der Worttreue des lateinischen Textes. Schon die Natur der beiden Sprachen machen eine völlige Übereinstimmung unmöglich — man denke nur an den griechischen Artikel, den Aorist, das Medium u. s. w. Auch andere Fälle sind nur scheinbare Abweichungen von dem Prinzip des W. So z. B. wo das Lateinische einen andern Kasus als das Griechische fordert (wie er Acc. resp. oder Dat. modi mit Abl. oder *secundum* und Akk. übersetzt, Gen. sep. mit *ab* und Abl. u. s. w.), wo griech. Komposita durch einfache Verben wiedergegeben werden oder umgekehrt, wo griech. Verba durch absolutes Akt. oder Pass. übersetzt werden (wie *τείνει* mit *tendit* und *protenditur*), wo die Präpositionen in verschiedener Funktion verschieden wiedergegeben werden (wie *ἐπί* mit Gen. = *in* mit Abl., mit Dat. = *apud*, mit Akk. = *ad*) u. s. w.

Zwar haben schon Spengel und Susemihl in ihren oben angeführten Ausgaben der Rhetorica[1] und Politica[2] die Frage berührt. Jener bespricht aber hauptsächlich nur die direkten Fehler der Übersetzung; dieser macht über die Partikeln, die Wortfolge u. dgl. eine kurze Bemerkung. Dies ist jedoch für die genaue Analyse des Textes nicht hinreichend. Um über die Beschaffenheit, die Stellung in der Tradition und den Wert der griechischen Quelle zu einiger Klarheit zu kommen, muss man die Freiheiten und sprachlichen Fehler der Übersetzung von denen, die in der Beschaffenheit der Vorlage, gewissen paläographischen Eigentümlichkeiten derselben u. s. w. ihren Grund haben, genau unterscheiden können. Und dies ist nicht ohne grösseres Material möglich. Im folgenden will ich eine Reihe von Fällen zusammenstellen, wo wir den Grund der Abweichung vom griechischen Originale in den Übersetzungsprinzipien des W. zu sehen haben. Eng daran schliesst sich eine Übersicht der sprachlichen Fehler bei W.[3] — Danach kann man die Fälle abgrenzen, wo die Übersetzung uns über die Lesart der Quelle keine Auskunft giebt. Ein Schema dieser Kategorien folgt zum Schluss.

[1] S. 166 ff.

[2] S. XXXIII f.

[3] Die paläographischen Fehler werden in Kap. III behandelt.

Es ist nicht möglich gewesen, den Stoff ganz logisch zu disponieren. Die folgende Übersicht ist also nichts anderes als eine Reihe Beobachtungen über die Sprache und Übersetzungsmethode des W. Doch glaube ich, die Analyse durch diese Beobachtungen bis zu einem gewissen Grade erleichtert zu haben.

Dass eine solche Analyse nötig ist, zeigen nicht nur die kühnen Rückübersetzungen Schneiders[1], sondern auch mehrere Angaben Dittmeyers über den lateinischen Text. Ich will dies an einigen Belegen zeigen.

1) Aus *Schneider.*

486^{a11} die Glosse *id est* (Schneider liest *et*) *tota tibia*, was er auf ein *καὶ ὅλος ὁ μηρός* zurückgehen lässt (II,1).

486^{b14} *ὡς εἰπεῖν ut est dicere* (immer); Schneider II,2: »*ὡς ἐστὶν εἰπεῖν* reddit».

487^{a2} *ἃ ὅλως μένει* (P D^{a}) *que totaliter manent;* Schneider II,3: »legit igitur scriptum . . *τὰ ὅλως μένοντα*».

487^{a8} *ὁμώνυμον γὰρ τὸ μέρος, ὅταν τῷ σχήματι καὶ τὸ ὅλον λέγηται κέρας equiuocum enim, cum totum pars et figura dicatur cornu;* Schneider, a. a. O.: »legit igitur scriptum: *ὁμ. γάρ, ὅταν τὸ ὅλον μέρος καὶ σχῆμα λ. κ.*».

487^{a25} *ἀκαλήφη acalefe;* Schneider II,4: »*ἀκαλῆφαι* vertit Thomas». Vgl. 487^{b12} *ἀκαλήφης acalefes.*

487^{b9} *σπόγγος sfongus* (*fongus* L[2] u. a.); Schneider II, 5: *σφόγγος.*

490^{b31} *τοῦ τῶν τετραπόδων horum quadrupedium* (also *τούτων* in einem Worte; vgl. Kap. III, II C); Schneider II, 25: »*τούτων* insertum reddit».

491^{a8} *γεύματος χάριν pregustationis gratia;* Schneider II, 26 liest *progust.* und nimmt *προγεύματος* in der Quelle an.

U. dgl. m. beinahe auf jeder Seite. Vgl. Kap. III. II B, C u. E.

2) Bei *Dittmeyer.* Leider führt er oft nicht den Wortlaut der Übersetzung an. Man kann in solchen Fällen möglicherweise an Fehler des Cod. Fes. denken; dies gilt jedoch nicht überall[2].

[1] Und zwar macht er diese aus dem nicht guten L[2]. Vgl. z. B. 488^{a17} *τῶν γλυκέων dulcium*; *dulcibus* L[2]; Schneider II, 8 nimmt *γλυκέσι* in der Quelle an: 490^{b33} *ἵππος equus; hyrcos* L[2]; Schneider II, 25 »*κριός* scriptum reddit» u. s. w.

[2] Auch er zieht Schlüsse aus dem schlechten Texte seiner Hs.; so 487^{b5} *γίγνονται γὰρ ἐξ αὐτῶν οἱ οἶστροι* (mit P D^{a}); *fiunt enim ex ipsis istri; vivunt enim ex his* Fes.; »om igitur *ὁ οἶστρος*» Dittm.

487^{a25} zitiert er Schneider, obgleich Fes. eine andere Lesart hat.

488^{b5} *ἀγνευτικά*, $\mathbf{D}^a$ *ἀγονευτικά*; *non multum spermatica*, nach D. die Lesart des $\mathbf{D}^a$, was wohl der Umschreibung wegen ziemlich unsicher ist.

497^{a20} *τὸν καυλὸν* $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$; *τὸν αὐλὸν* $\mathbf{PD}^a$; *canalem;* nach D. = **P** $\mathbf{D}^a$; W. übersetzt jedoch die beiden Wörter mit *canalis* (s. unten IV).

500^{b25} *ὀστοῦν osseum;* nach D. = *ὀστέϊνον*. Warum nicht = *ὀστῶδες*, wie Z. 23 (mit $\mathbf{C}^a$)? Ich bin überzeugt, dass W. in seiner Hs. nichts anderes als *ὀστοῦν* gehabt hat; er hat es nur als Adj. zu *τὸ αἰδοῖον* gezogen.

512^{b13} *τὰ δὲ τῶν φλεβῶν — ζεύγη uenarum iuga; δὲ* fehlt $\mathbf{C}^a$ **P** $\mathbf{D}^a$; *τὰ δὲ* fehlt nach D. in der Quelle; sehr ungewiss, da W. jedenfalls das *τὰ* kaum übersetzt hätte; s. unten.

516^{b36} *τοῖς σελάχεσιν; τοῖς σελαχώδεσι* $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$; *selacheis*; nach D. = $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$; ungewiss, da beides mit *selacheis* übersetzt wird.

Gegen die übrigen Hss. lässt D. die Übersetzung mit **P** $\mathbf{D}^a$ übereinstimmen z. B. 494^{a12} *δακτύλοις* (für *δάκτυλοι digiti*), 494^{b4} *ἰσχία* (f. *-ίον uertebra*), 494^{b23} *ἀνάγοντα* (f. *-ας reducentes*), 506^{a6} *ὃ καλεῖται φρένες* (f. *καλοῦνται uocant*); da er jedoch den lateinischen Ausdruck nicht hinzusetzt, entziehen sich diese Lesungen jeder Kontrolle.

Das Material habe ich den drei ersten Büchern entnommen, hauptsächlich dem ersten.

I. *Lateinische Wortbildung.*

Hier sind vor allem zu nennen einige Abstracta und Adj.

Abstracta[1] auf *-tas*. Neben den in den Lex. belegten, wie *contrarietas ἐναντίωσις*, *humiditas ὑγρότης*, *irregularitas ἀνωμαλία*[2], *superfluitas περίττωμα*, z. B. *arcualitas καμπυλότης*, *uiscositas γλισχρότης*.

Auf *-tio*. Seltenere, aber belegte Formen, wie *compactio*[3],

[1] Vgl. Rönsch, Itala und Vulgata, S. 52 ff., 69 ff.

[2] S. Gradenwitz, Laterculi vocum latinarum.

[3] *Compactionem σv̆χνόν* (f. *πυκνόν?*) 509^{a16}; vgl. *summitas τὸ ἄκρον* 493^{a26}, 496^{a19}; *soliditas τὸ στερεόν* 517^{a23}.

complicatio κεκρύφαλος[1] (Gradenwitz), *concameratio* σύμφυσις, *enutritio* ἐκτροφή (Grad.), *nugatio* ἀδολεσχία (Grad.) u. s. w.; dazu *caseatio* τύρευσις[2], *concuruatio* καμπή, *perforatio* σύντρησις, τρῆσις.

Auf *-tudo*, z. B. *artitudo* στενότης.

Vgl. *auf -ura: lunatura* κρίκος.

Adjektivbildungen, von welchen viele schon im Spätlat., bes. in der Bibellitteratur, gewöhnlich sind[3].

Auf *-alis* (incl. substantivierte Adj.); *biuerticalis* δικόρυφος, *caudale* οὐραῖον (490$^{a\,2,4}$), *dorsalis* πρανής (*dorsualis*, s. die Lex.) *lacrimale* κανθός (491$^{b\,23}$), *pelagalis* πελάγιος, *spinealis* ἀκανθώδης, (*spinalis*, s. die Lex.), *subradicalis* ὑπόρριζος[4].

Vgl. die halbgriechischen Bildungen *innodalis* ἰνώδης, *laberintalis* λαβυρινθώδης, *plagealis* πλάγιος[5], *ymenodealis* ὑμενοειδής (also oft Übersetzung der griech. Adj. auf -ώδης, -οειδής).

Auf *-bilis*[6]: *comestibilis*[7]: *a comestibilibus* ἀπ' ἐδεσμάτων 522^{a4}, *comminuibilis: facile c.* ψαθυρός 510^{b26}, *extensibilis* τατός *indisciplinabilis* ἀμαθής, *inscissibilis* ἄσχιστος u. dgl.

Auf *-eus*, oft Übersetzungen der griech. Adj. auf -ώδης; vgl. *-alis* und *-osus*. — Lateinische Adj., z. B. *pelleus* δερματικός, *subsacceus* ὑπόπυος (522^{a10}); vgl. *carneus* (neben *carnosus*) σαρκώδης; weiter *cartillagineus* χονδρώδης (s. die Lex.), *muscilagineus* μυξώδης; halbgriech. Bildungen, z. B. *eugeneus* εὐγενής (Lex.), *inodeus* ἰνώδης, *selacheus*, *selachodeus* σελαχώδης, *ymenodeus* ὑμενώδης. Kontaminationen der lat. und griech. Form sind wohl die Adj. auf *-odeus*.

Auf *-osus*[8] (vgl. oben); in den Lex. belegt, wie *cartillaginosus, cauernosus* τρωγλωδυτικός, *foraminosus* τρηματώδης u. a.; andere z. B. *inflatiuosus* φυσώδης, *pelliculosus* ὑμενώδης (vgl. oben), *sagiminosus* πιμελώδης, *uenulosus* ἐπίφλεβος.

Auf *-tiuus;* diese Bildung scheint bei W. sehr beliebt zu sein; wenigstens ist die Gruppe sehr zahlreich. Es ist die regelmässige Vertretung der Adj. auf -ικός.

---

[1] 507^{b5}, sonst *cecryfalus*.

[2] 522^{a26}; das Vb. *caseare* (-*i*) z. B. 521^{b30}.

[3] S. Rönsch 109 ff.

[4] Mit *illiberalia* u. *liberalia* giebt W. 488^{b16} ἀνελεύθερα und ἐλεύθερα wieder. Eine lat. Parallele zum griech. Sprachgebrauch, s. Löfstedt, Beiträge zur Kenntnis der späteren Latinität, S. 70 ff.

[5] *ex plagealibus* ἐκ τῶν πλαγίων 494^{b8}.

[6] Sehr zahlreich bei Rönsch, S. 109 ff.

[7] S. Gradenwitz.

[8] Vgl. Rönsch 125 ff.

amatiuus φιλητικός, auguriatiuns οἰωνιστικός, auxiliatiuus βοηθικός, blanditiuus θωπευτικός, cantatiuus ᾠδικός, cibatiuus: maxime c-m τροφιμώτατον 523[a11], *clausiuus: nimis celeriter c-i σκαρδαμυκτικοί* 492[a10], *consiliatiuus βουλευτικός, factiuus ποιητικός, flexiuus καμπτικός, gressiuus πεζός, insistiuus ἐνστατικός, mansiuus μόνιμος, migratiuus ἐκτοπιστικός, obseruatiuus φυλακτικός, permutatiuus μεταβλητικός, perstitiuus: nimis p-i ἀτενεῖς* 492[a11], *sibilatiuus σιγηλός* (so!) 488[a34], *thesauritatiuus θησαυριστικός*[1].

Participia als Adj. benutzt — sehr gewöhnlich[2].

dentatus: ex utraque parte d. ἀμφώδων, irascens δύσθυμος, morans: in uno loco m. ἐπιδημητικός 488[a13], *peditans πεζός, perfectus τέλε(ι)ος (imperfectus ἀτελής;* vgl. *innominatus ἀνώνυμος), productus προμήκης, sonans ψοφητικός, non spirans ἄπνουν* u. s. w.

Wie *ouificus* (S. die Lex.) *ᾠοτόκος* auch *animalificus, uermificus, prolificus ζῳοτόκος, σκωληκοτόκος, γόνιμος* — wie *animalificare, ouificare ζῳοτοκεῖν, ᾠοτοκεῖν*[3].

Ferner haben wir eine Menge spät- und vulgärlat. (den romanischen Sprachen nahestehender) Wörter und Formen[4], z. B.

canola περωνίς, -όνη, s. du Cange, Glossarium medii aevi, canula; *subsannator μωκός*, nur aus der Vulg. zitiert (s. die Lex.), *super(h)abundantia*[5] *ὑπεροχή*, spätlat. und biblisches Wort, s. die Lex.

calcaneus πτέρνα (für *-um*), späte Form; *congrus* (f. *-er*) nur bei den Gramm.

κροκόδιλος heisst immer *cocodrillus;* vgl. ital. *coccodrillo*[6]; *λαβυρινθώδη* wird 499[b25] *laberintalem;* vgl. vulgärlat. *laberintus*, ital. *laberinto*[7].

II. *Die griechischen Wörter* werden von W. oft nicht übersetzt, sondern nur transkribiert[8]; oft giebt er ihnen auch lateinische Flexion oder lat. Ableitung (vgl. oben, die Adj. auf *-alis* und *-eus*); auch kann die Flexion und Ableitung wechseln. — Die Erscheinung

[1] Cod. Urb. hat *thesaurizantia* (*thesaurizo*, s. die Lex.), wie oft Präs Part. für *-tiuus*.

[2] Vgl. Rönsch 142 ff.

[3] Daher *ζῳοτοκοῦντα* = *animalificantia* u. s. w.

[4] Wegen der Orthographie s. oben S. 25 f.

[5] Das *h* vielleicht volksetymologisch zu *habere*.

[6] Über die verschiedenen Formen s. Diels, Indogerm. Forsch. XV, 1 ff.

[7] Über *aorti* vgl. unter II.

[8] Über Rhet. vgl. Spengel 165.

ist ja alt; sehr kräftig hat wohl die Übersetzung der Bibel und anderer christlicher Schriften[1] gewirkt. Über die Veränderung griech. Wörter in dieser Litt. s. Koffmane, Geschichte des Kirchenlateins I, 32 ff. — Natürlich war die Verwirrung und Unkenntnis zu Wilhelms Zeiten sehr gross auf diesem Gebiete.

Die blossen *Transkriptionen* — nach der Aussprache — sind sehr zahlreich, wie *acalefe, alopex, aoika, cholas, cotila, empis, ethya, filokala, folidotum, ichor, koleoptera, liobatus, mesenterium, myria, perinefra, tenar, teuthides, teuthoi, ypoglutis, ystrices* u. s. w.[2] — Seltener ist *die Transkription flektierter Formen*, wie *cheten χαίτην* 499^{b32} *inion*, Gen. *iniu ἰνίου* 491^{a33}, *in sifes ἐν Σιφαῖς* 504^{b32}.

Lateinische Flexion. Vgl. z. B. *branchia, -ae*, Plur. *-ae* für *βράγχια, τά* schon bei *Columella, Plinius* u. a. (s. die Lex.); so auch bei W.[3]

Andere Belege: *(an)omiomera ἀνομοιομερῆ, ὁμοι-;* Gen. *-arum; in omiomera parte ἐν ὁμοιομερεῖ μέρει* u. s. w.

aorti ἀορτή, unflektiert: Nom. z. B. 514^{b16}, Gen. *(uocate — aorti)* 514^{a24}, Dat. 495^{b7}, 496^{a7} etc., Akk. (*apud aorti*) 496^{a7},[4] Abl. 495^{b34}.

Wir haben es hier mit dem Schwinden der Kasusendungen in der späteren Sprache zu tun. Vgl. Koffmane, a. a. O. 35 f. (*blasphemia* unflektiert).

blefaridem βλεφαρίδα, wie *parenkefalidem.*

chela, -am χηλή, wie *opla.* — *delfis*, Akk. *delfinum* (Weise 399).

dik(h)alon διχαλόν, dikhala, -orum; die letzte Endung gewöhnlich, z. B. *keratiorum κερατίων, kyamorum κυάμων, malakiorum* etc.

epiglotum ἐπιγλωττίς; Plin. u. a. haben *epiglossis* (s. die Lex.)

galeodes, -ea γαλεώδεις, -η; vgl. *cetodeus, selachodeus* u. dgl.

ines ἶνες; inorum, inis; *inodeus, innodalis,* vgl. oben, I, S. 31.

itron, itri ἦτρον; vgl. *ypokhondrii.* — *pardali αἱ παρδάλεις* (mit **A**ᵃ **C**ᵃ) 500^{a28}.

selachea σελάχη; selacheorum; selacheis (wie 520^{a17}); über die Adj. s. oben I, S. 31.

skelos σκέλος (*skelum* 500^{b30}), Gen. *skelei*, Abl. *-eo;* Plur. Nom. Akk. *skelea*, Gen. *skeleorum.*

---

[1] Vgl. z. B. Vulg. Apoc. 1,13 *ἐνδεδυμένον ποδήρη vestitum podére*, auch bei Tertull. u. a.

[2] *ygena ζύγαινα* 506^{b10}; vgl. Weise, Griech. Wörter in der lat. Sprache, S. 544: *zygaena.*

[3] Nur 505^{a11} *branchiorum* (in **P** ist ein *a* sogar in *o* korrigiert).

[4] Jedoch *aortem* 514^{a31}; Cod. Urb. (und vielleicht Fes.) hat *aorta, -am* u. s. w.

spondilis σφόνδυλος; *spondilem, -ilibus.* Vgl. *spondўlus* bei Plin. Vgl. *spondilia,* du Cange. — *syringa* σύριγξ, Akk. *syringam.*

ymen ὑμήν; Gen. *ymenis,* Akk. *ymenem;* Plur. Nom. *ymenes,* Gen. *ymenorum* 519 b2, Abl. *ymenis*[1]. Die Adj. s. oben, I, a. a. O.

Lateinische Ableitung. Über die Adj. auf *-alis* (wie *innodalis*) und *-eus* (*selacheus, -odeus*) zu griech. Stämmen s. oben, I.

Analog behandelte *Verba* sind z. B. *colobati* κεκολοβωμένοι 487 b23 (*colobos* u. a. Formen, s. Weise 388). — Die Formen *foleizat* φωλεύει 503 b27 und *trizat* τρίζει 504 a19 sind nach den zahlreichen spätlat. Verben auf *-izare* gebildet worden. S. Gradenwitz 414 f., Rönsch 247 ff. passim, Koffmane passim.

Mischformen sind z. B. *amfidentatus* ἀμφώδων (neben *bidentatus*); *bicondilus* (neben *monocondilus*); vgl. *bicroam* δικρόαν 508 a14 (sonst *dicro-*): *bifyes* διφυής (*bifyum* 494 a10), wie *multifyes* πολυφυής (aber *monofyes*).

carnifagus, fructifagus, omnifagus σαρκοφάγος, καρποφάγος, παμφάγος. — *sensiterium* (*sensitiuum?*) αἰσθητήριον — späte Analogiebildung.

Die Behandlung der griech. Wörter ist in den Übersetzungen der Rhet. und Pol. dieselbe. Vgl. *diki* Pol. 11 1,2, aber *dika* Rhet. I, 239 7, *epieikei* (*epikei*) ἐπιεικεῖς Rhet. 240 6; *(h)omosiphyos* etc. *omokapnos* ὁμοσίπυος, ὁμόκαπνος Pol. 5 4, 5.[2]

III. *Umschreibende und freiere Übersetzungen.*

Jene benutzt Wilhelm besonders bei den griechischen Komposita, aber auch sonst. Da diese Sache nicht ohne Bedeutung für das Verständnis der Übersetzung ist, will ich an einigen Beispielen zeigen, in wie weit W. diese Übersetzungsmethode benutzt.

ἄναιμος *sine sanguine,* διαμπερές *per girum,* ὑπέργειος *super terram;* vgl. χρονίσαν *post horam* 523 a23;

δίπτερος *duarum alarum,* ἰδιοφάγος *proprii alimenti,* πολυώνυμος *multorum nominum;*

ἀγονώτερος *minus fecundus,* ἐπιδημητικός *in uno loco morans,* εὐαυξής *facile crescens;* vgl. συνανθρωπίζειν *cum homine morari;*

---

[1] Vgl. ὑμενίοις *ymenis* 497 a21.

[2] Es ist natürlich nicht *epieikeis* zu schreiben, wie Spengel in dem App., auch nicht *homosipyos,* wie Susemihl.

ἔναιμος sanguinem habens, ἐνδεής defectum patiens; vgl. *ἀνθρωποφάγος hominis uorax, ἀξιόπιστος fide dignus;* Verba z. B. *ἀφροδισιάζειν uenerea agere, ὀχεύεσθαι coitum pati;*

βάτραχος rana marina (von der gewöhnlichen *rana* zu unterscheiden), *διαρροία diurna egritudo, κυνόδους caninus dens;*

ἀκρωμία summitas humeri, τὸ δυσθεώρητον difficultas inspicionis (511[b13]), *οὐρήθρα uia urine;* vgl. *ἡ θήλεια ἱππέλαφος femella eqiucerui* 499[a2];

δασύνεσθαι hispidum fieri, λεπτύνεσθαι subtilem fieri;

γογγροειδεστέραν magis ad modum congri 505[b9], *ἰχωροειδής uelut ichor, σαυροειδής in modum lacerte;*

μέσως in medio 492[a9]; *μέσον medio modo* 492[b1].[1]

An folgenden Stellen haben wir vielleicht auch eine Art Umschreibung oder Paraphrase — dergleichen sind sonst nicht gewöhnlich.

494[a24] *ἵνα περαίνηται ut ab hoc termino oriatur;*

501[a31] *ἐν ᾗ (κέρκῳ) κέντρον ἔχειν* (-*ει* **A**[a] **C**[a]) *καὶ τὰς ἀποφυάδας* (*ὑπο-* **P D**[a]) *ἀπακοντίζειν* (*ἀκοντ-* **P D**[a]) *in qua aculeum habet at hinc inde dependentia dicitur in acutum erigere;* die Lesart ist unklar;

504[a29] *σκαρδαμύττουσι operiunt pellicula oculos;*

518[b20] *οἱ μαδιγένειοι: οἱ μὴ δ.* **P D**[a] **A**[a]rc; *ὁμα-* **C**[a]; *qui mentum et barbam sursum recuruata habent* — wohl ein Versuch, das ungewöhnliche Wort zu erklären.

Ob in diesen Fällen möglicherweise alte Glossen in den Text hineingeraten sind (wie 487[b23]), ist nicht zu ermitteln.

Umschreibung von gewissen Kasus, von Inf. und Part., s. unten, V, Subst. (Kasus) und Verbalnomina.

Hiermit sind zu vergleichen gewisse, mehr oder weniger *freie Übersetzungen* — in Fällen, wo die Worttreue schwierig zu erreichen ist[2]. Hier brauchen wir nicht an Fehler der Quelle zu denken.

βοΐδιον uacca, ὀρνίθιον auis, πάρδαλις pardus — wie *μόριον pars* (nebst *particula*);

ἡ θήλη femininum 493[a13];

488[a25] *τὰ μὲν τρηματώδη τὰ δ' ἄτρητα hec quidem foraminosa, hec autem non;*

---

[1] Die Ursache der Umschreibung liegt in der Schwierigkeit, ein Adv. zu *medius* zu bilden, nicht etwa in fehlerhafter Auflösung einer Abkürzung.

[2] Vgl. Spengel 168 (ein guter Beleg aus Rhet.).

494^{b34} *ἑκάστοις ὑπάρχει singula habent* (sonst *existit*); vgl. 518^{a33} *γυνή — φύει mulieri — nascuntur;*

501^{b31} *ὥσπερ κρίμνα minutatim;*

502^{b13} *ὀμφαλὸν ἐξέχοντα umbilicum singularem;*

508^{a28} *ὁμοίαν τῇ τοῦ κυνός* (*κοιλίᾳ*) *similem canino;*

515^{b13} *οὐκ ἔστιν οὐδέν* (*νεῦρον*) *non est aliquis* (*neruus*); die Neg. sonst wiederholt, wie 495^{b18} *mullum neque — neque;*

518^{b25} *οἱ ἰξίαν ἔχοντες qui patiuntur ixiam.*

So wohl auch 509^{a5} *πολλοὶ τῶν ὀρνίθων multe aues* u. dgl.; vgl. auch 501^{a30} *ὁμοίαν τῇ τοῦ σκορπίου* (*κέρκῳ*) *similem scorpio.*

Einige dieser Übersetzungen stehen auf der Grenze zwischen den Freiheiten und Fehlern des Übersetzers; vgl. unten, VI, S. 45 ff.

IV. *Dasselbe griechische Wort wird oft in verschiedener Weise übersetzt* (und verschiedene Wörter mit demselben Worte[1]). Diese natürliche Abweichung von der strengsten Worttreue erstreckt sich auf alle Gebiete der Sprache. Ich will sie durch einige Beispiele verschiedener Art beleuchten.

Subst. αὐλός aulos und *canalis; καυλός canalis, collum, uirga;*
ἐξάρτησις adaptatio, dependentia, origo;
ὑπεροχή excellentia, excessus, superhabundantia.

Transkription und *Übersetzung* wechseln: *πόρος porus* und *meatus; ῥάχις spina (dorsi)* und *raches.*

Verschiedene Umschreibungen: εὐβοσία bonum pabulum, bonus pastus, habundantia pastus, copia alimenti.

Adj. συνεχής coniunctus, contiguus, continuus;
ἄοικος aoikos (-a) und *sine domo;*
εὐκίνητος facilis motūs und *bene mobilis.*

Pronom. οὗτος gewöhnlich = *hic*, hier und da *iste* (492^{b24}, 497^{a7}), *τις* indef. = *aliquis*, aber auch *quidam* (493^{a23}), wie *ἔνιοι*.

ἕκαστος gewöhnlich *unusquisque;* auch *singuli*, wie 486^{b22}; *quilibet* 496^{b9}.

ἕτερος bald *alter*, bald *alius* (wie *ἄλλος*); 486^{b12} *ἕτερα ἑτέροις altere aliis.*

[1] Vgl. Susemihl XXXIII mit Fussnote 65: *εὐγενής ingenuus* macht nicht *ἐγγενής* in der Quelle nötig, wie S. vermutet.

Verba. ἐξήρτηται etc. *adaptatur, egreditur, exoritur, oritur; θεωρεῖν speculari, uidere*[1]*; λευκαίνεσθαι dealbari, albificari* (518^{a7,9}); *συμφύεσθαι concrescere, coniungi, connasci; συνάπτειν coaptari, coniungi, contingere, copulari;*

ὤν bald *ens*, bald *existens* (so schon früh)[2].

Vgl. 501^{b30,31}, wo *κατεργάζεται* und *λεαίνει* mit *comminuit* wiedergegeben wird; *terminari* = *(ἀπο)τελευτᾶν* und *περαίνειν.*

Verschiedene Umschreibung: *ἐπαμφοτερίζειν utroque participare; cum u. p.* 502^{a16}; *ad utrumque se habere* 499^{b21}.

Adverbia. *ὅλως totaliter* und *omnino;* sonst steht *omnino* für eine Reihe Adv.: *τὸ ὅλον* 502^{b22}, *πάμπαν* 499^{a12} (auch *multum* 503^{a3} und *ualde), πάντῃ* 497^{a21} (sonst *omniquaque), πάνυ* 508^{b24} *(παντελῶς* wird *penitus)*[3].

ὡσαύτως similiter und *eodem modo.*

Eine Reihe *lokaler Adv.* giebt W. in verschiedener Weise wieder: *ἄνωθεν desuper; desursum* 495^{b20}; *κάτωθεν desubtus; deorsum*[4] 511^{a19}; als Präp. *subtus* m. Akk. 498^{b24}; *sub* m. Abl. 509^{b25};

ἔξωθεν deforis; extrinsecus 514^{a6}.

ἄνω sursum; mit Artikel *superior; κάτω deorsum* und *inferior.*

ἔσω intus (492^{a16}); *intra* (493^{a2}), auch als Präp., z. B. 512^{a14}; mit Artikel *interior; ἔξω extra,* auch als Präp. (493^{b4}), die auch *preter* heisst, wie 492^{a26}; mit Art. *exterior* oder *extrinsecus*, wie 494^{a2}.

ἐντός intus (auch mit Art., wie 494^{a17}), *intra*, auch Präp., wie 495^{a18}; mit Art. *interior*, wie auch ohne Art. 493^{a2}; *ἐκτός extra;* als Präp. 491^{b22} (als Präp. sonst *preter,* wie 499^{b1}); mit Art. *extrinsecus.*

ἐπάνω superius 496^{a30}, als Präp. *supra* 511^{a27} (wie *ὑπεράνω* 513^{b32}).

ὑποκάτω subtus, wie 497^{a26}, als Präp. *sub.*

ἔμπροσθεν, πρόσθεν, (ἐμ)πρόσθιος, ὄπισθεν, ὀπίσθιος = anterior, -us, posterior, -us.

Die Präpositionen. Wie oben bemerkt ist, sind viele verschiedene Übersetzungen der Präp. ohne weiteres klar. Hier nur Belege einiger seltenerer Übersetzungen.

---

[1] Vgl. Rhet. 179^{23}, 180^{26} *uidere, considerare.*

[2] Koffmane 125; *existens* sonst = *ὑπάρχων*; wie auch früher.

[3] Vgl. *τὸ παράπαν = omnino* Pol. 153^{12}.

[4] Vielleicht *κάτω* in der Quelle.

ἀπό ab, auch *de*, wie 490ᵇ⁸; *ex* 513ᵇ²⁷ *ἀπὸ — ἔκερσεν ex — incidit.*

διά mit Gen. *per*, mit Akk. *propter*, besonders bei Inf. (wie 496ᵃ¹¹)[1];

εἰς in m. Akk. oder *ad; mit Abl.*[2] *εἰς ἑκάτερον in utroque* 509ᵇ³⁴; vgl. 522ᵃ²².

ἐκ ex, selten *ab*, wie 488ᵇ¹⁹ *a propria natura.*

ἐν in m. Abl., auch *inter*[3], wie 486ᵇ⁵ *ἐν αὐτοῖς inter se;* vgl. 500ᵃ²⁶.

ἐπί m. Gen. nebst *in m. Abl.* auch *super*, wie 492ᵃ²² *super uenalum;* m. Dat. nebst *apud* auch *inter* 516ᵃ²⁹ *ἐπὶ πλευραῖς inter costas* (vgl. *ἐν*): m. Akk. *ad* oder *super* (vgl. den Gen.), wie 489ᵇ³⁵ *super kitos.*

κατά (m. Akk.) *iuxta, penes, per* (*καθ' ἕκαστον per singula* 490ᵇ³²), *secundum* (*κατὰ φύσιν secundum naturam* 491ᵃ¹¹), sehr gewöhnlich; selten *ad*, wie 496ᵃ⁸ *ad pectus.*

(*μετά* mit Akk. = *post*, mit Gen. = *cum*).

παρά (mit Akk.) *iuxta*, *preter* (wie 486ᵇ⁵), *secus.*

(*περί* mit Gen. = *de*, mit Akk. = *circa*).

πλήν als Präp. *preter;* oft auch *Abl. absolutus mit excepto:* 491ᵇ²⁶ *πλὴν τῶν ὀστρακοδέρμων exceptis ostracodermis* u. s. w. Vgl. die Konjunkt.

πρός m. Dat. gewöhnlich *apud;* auch *cum* wie 489ᵃ³⁰ *πρὸς τούτοις cum hiis*[4]; 505ᵃ²¹ *πρὸς τῇ διαφορᾷ cum differentia; uersus*, z. B. 491ᵇ²³ *πρὸς τοῖς κροτάφοις uersus timpora; ad* (sonst = *πρὸς* m. Akk.), z. B. 497ᵇ²⁵ *πρὸς τοῖς ὀπισθίοις σκέλεσι ad posteriora skelea; πρὸς τούτοις ad hec.*

Die Konjunktionen wechseln in mannigfaltiger Weise.

δέ ist gewöhnlich *autem*, auch *uero; sed* 522ᵇ¹⁷; *ὅμως δὲ attamen* 491ᵃ²⁴.

οὐδέ, οὔτε, μηδέ, μήτε übersetzt W. mit *neque.*

οἷον puta, ut puta, ut, uelut, quasi (504ᵇ²⁴)[5].

---

[1] Vgl. V, Verbalnomina.

[2] Gewöhnlich in der Vulg.; s. Mc. 1,10 (89), Joh. 1,12 (18), Act. 28,6 Gal. 3,24 u. s. w.

[3] Vgl. die Vulg. Act. 28,29 *ἐν ἑαυτοῖς inter se;* vgl. Gal. 2,8 *εἰς τὰ ἔθνη inter gentes*, Mc 2,8 *ἐν ἑαυτοῖς intra se.*

[4] Sonst *ad hec*, in den Hss. oft mit *adhuc* (*ἔτι*) verwechselt.

[5] Vgl. *quale* 486ᵇ¹⁹ *οἷον πέπονθεν quale passum est;* 487ᵃ¹⁸.

καθάπερ quemadmodum u. *sicut.*

ὡς (quemadmodum 487[b23]) *tamquam, uelut* (502[a23]), *ut* (502[a24]), *quomodo* (494[a21]).

ὥσπερ quemadmodum, sicut, quasi (498[a32]), *ut.*

πλήν als Konj.: *nisi* wie 500[a31], *nisi quod* 502[a20], *preterquam* 497[a31], 503[a1], *sed* 505[b9]; *uerumptamen* 493[b20], 497[a5]. — Auch die Präp. ist als Konj. angewendet: 490[a22] *πλὴν ὀλίγα — ἐστιν preter pauca sunt;* vgl. 496[a19];[1] *Abl. abs.* 497[a7] *πλὴν οἱ τῆς φώκης exceptis hiis qui bouis marini;* 518[a34] *excepto quod.*

οὐ μὴν ἀλλά = quin immo; doch 494[a22] *sed tamen.*

V. *Bemerkungen zu den verschiedenen Wortklassen.*

Der Artikel.

Der griech. Artikel mit seinem mannigfaltigen Gebrauch macht bei der Übersetzung grosse Schwierigkeit. Meistens wird er gar nicht wiedergegeben; wo dies der Meinung wegen nötig ist, benutzt man verschiedene Umschreibungen — wie schon frühe[2]. Spätere Verbalübersetzungen, wie die des W., sind in dieser Hinsicht sehr schwerfällig.

A. *Der Artikel ist* in verschiedenem Zusammenhange *nicht übersetzt.* Konsequent *ἡ χείρ manus, τοῖς ζῴοις animalibus.* Ferner 487[b17] *τὸ τῶν καρκίνων γένος cancrorum genus;* 488[b1] *τὸ — ᾄδειν cantare;* 491[b31] *τῶν ὀφθαλμῶν τὰ μέλανα oculorum nigra;* 492[b3] *τὸ — μεταξὺ ὀφθαλμοῦ intermedium — oculi;* 493[b17] *τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω sursum et deorsum;* 493[b28] *τὸ μὲν καμπτικόν flexibile quidem* etc.

B. *Der Artikel wird durch ein Pron. übersetzt.*

1) *hic:*[3] 493[a26] *τὸ μὲν ἄκρον hec quidem summitas;* [a27] *τὸ—δέρμα hec—pellis.*

2) *ipse:*[4] 496[a7] *ἐπὶ τῇ ἀορτῇ apud ipsam aorti;* 510[a33] ff. *τὰ ΩΩ, τὰ BB, τὰ ΨΨ ipsa oo, ipsa bb, ipsa ps ps.*

---

[1] *πλὴν τὸ ἄκρον — συνῆπται preter summitatem que — tendit:* um einen Satz zu bekommen, musste der Übersetzer ein *que* einschieben.

[2] Vgl. Rönsch 419 ff, Koffmane 129.

[3] Vgl. Rönsch 420 ff.

[4] Vgl. Rönsch 422 f.

3) *qui*[1], sehr gewöhnlich: 488^{b27} *τά τε περὶ τὰ ἤθη que circa mores;* 489^{a13} *τῶν μορίων τῶν πρὸς .. partium que ad . . .;* 491^{a24} *τὸ ἐφεξῆς quod deinceps;* 492^{a11} *οἱ μέσοι qui medii;* 493^{a7} *τὸ μὲν χονδρῶδες quod quidem cartillaginosum;* 494^{a5} *τὸ δὲ πλανησίεδρον quod autem planisiodron;* 495^{a7} *ὁ τῶν πλείστων qui plurimorum.*

4) *is qui*, sehr gewöhnlich in den Cas. obl.: 489^{a28} *τῆς κινήσεως τῆς κατὰ τόπον motus eius qui secundum locum;* 493^{a21} *τῶν δ'ὄπισθεν eorum autem que posterius;* 494^{a34} *τὸ τοῦ ὅλου id quod totius;* 496^{a20} *τὴν ἐν τοῖς δεξιοῖς (κοιλίαν) eum qui in dextris (uentriculum).*

In Dat. Abl. Plur. steht *hiis qui* (Zusammenfall von *ii* und *hi* u. s. w.[2]): 487^{b5} *ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς ποταμοῖς ἀσπίδων in hiis que in fluminibus aspidibus;* 490^{a3} *τοῖς ἐν ἐκείνῃ πτερυγίοις hiis que in illa pinnulis.*

Hierher gehört die Umschreibung *eo quod mit Satz für τῷ mit Inf.*[3] 486^{b6} *τῷ — πεπονθέναι eo quod — patiantur;* 497^{a10} *τῷ μὴ ἔχειν* (mit A^a C^a) *eo quod non habeant.*

Nur einmal habe ich einen ganzen Satz als Umschreibung gefunden: 486^{a5} *τῶν ἐν τοῖς ζῴοις μορίων earum que sunt in animalibus partium*[4].

Dieselben Konstruktionen finden sich auch in den Übersetzungen der Pol. u. Rhet.: *qui, is qui (hiis qui, eo quod).*

Nomina.

Numerus. Plur. f. Sing haben wir natürlich in Fällen wie 492^{b27} *φάρυγξ fauces* (vgl. 490^{b32} *καθ'ἕκαστον per singula*). Ferner 493^{a18} *λαγών inguines* (so!) doch Sing.^{a21}; *ὀσφύς* gewöhnlich *lumbi*[5] (Sing. $493^{a22,23}$). Vgl. 487^{b28} *τὰς ὄψεις uisu.*

Kasus. Viele Abweichungen sind hier ganz natürlich; so Abl. für Gen. und Dat., Abl. oder *secundum* für Dat. modi und Acc. resp.; *ab* für Gen. sep. (wie 489^{b12} *τῶν μὲν — ἐξέρχεται ab hiis quidem — egreditur);* 487^{b29} *πᾶσαν ὥραν omni tempore* etc. Nur einige Umschreibungen seien angeführt.

---

[1] Vgl. Koffmane, a. a. O.

[2] Vgl. Susemihl XL.

[3] Vgl. unten, Verbalnomina (S. 43).

[4] Gewöhnlich in der Vulg., z. B. Mc. 1,36 *οἱ μετ' αὐτοῦ qui cum illo erant;* vgl. 2,25; Act. 28,31 *τὰ περὶ τοῦ κυρίου quae sunt de domino;* vgl. noch Joh. 1,12 *τοῖς πιστεύουσι his qui credunt;* 1,22; Act. 28,18 *διὰ τὸ — ὑπάρχειν eo quod — esset* u. s. w.

[5] Vgl. in der Vulg. Mt. 3, 4, Mc. 1,6 *περὶ τὴν ὀσφὺν circa lumbos.*

488^{a18} *χρῆται τροφῇ utuntur pro alimento;*

in für Dat. mod. 497^{a21} etc. *κύκλῳ in circuitu;* vgl. 490^{b23} *χώρᾳ quantum ad locum;*

in für Acc. resp. 498^{b27} *τὸν αὐχένα in collo;* 507^{b2} *τὰ ἔσω in interioribus;* vgl. 489^{b8} *τὴν ἀρχήν a principio:* 496^{b20} *τὴν ὄψιν ad uisum.*

Den *Komparativ* (und Superlativ) scheint W. etwas nachlässig wiederzugeben; vgl. 495^{b11} *ἐκ μειζόνων ex magnis;* 523^{a2} *πλέον* (*πλεῖον*) *multum;* so vielleicht auch (nicht etwa Fehllesung einer Abkürzung der Quelle) 496^{b22} *τοῖς πλείστοις pluribus;* 522^{a4} *ὕστερον ultimum.*

Pronomina.

Das Reflexivum. In der Aussprache fielen *αὐτο-* und *αὑτο-* (*ἑαυτο-*) früh zusammen; daher die stetige Verwechslung der beiden Pron. Auch bei W. ist die Unsicherheit gross. Gewöhnlich ist *se* oder *se ipse,* aber auch *ipse* (= *αὐτός*). Umgekehrt haben wir auch *se (ipse)* für *αὑτό-*, wie 496^{a35} *κατ' αὑτὰς secundum se,* 497^{a10} *ἐν αὑτοῖς in se ipsis*[1].

Das Reciprocum heisst *inuicem*[2], oft mit Präp.: *ab i.* 487^{b20} etc., *secus i.* 495^{a14}, *ad i.* 498^{a8}. — Oft werden die Präp. vor *ἀλλ.* nicht übersetzt, wie 491^{a4} *ἐξ ἀλλήλων*, 507^{b13} *πρὸς ἄλληλα.*

Das Genus eines Pron. wird oft nicht abgeändert, wenn sein Hauptwort bei der Übersetzung ein anderes Genus erhält, z. B. 486^{a9} *τοιαῦτα δ'ἐστὶν ὅσα τῶν μερῶν ὅλα ὄντα ἕτερα μέρη ἔχει talia* autem sunt queecumque *partium tota entia alteras partes habent;* vgl. 486^{a12}, $486^{b14,22}$ etc.

Verba.

Die Komposita übersetzt W. gern durch einfache Wörter, wie *ἀναφυσᾷ* mit *flat, διέψευσται* mit *mentitus est, διηθεῖται* mit *penetrat, ἐπιφύεται* mit *nascitur* u. s. w.; zu beobachten ist hier, dass er die Vba *ἐγγίγνεσθαι, ἐνεῖναι* bald mit *infieri, inesse,* bald mit *fieri, esse* wiedergiebt. Zufällig ist wohl 521^{b15} *ἐστίν inest* (nach Z. 16).

---

[1] Vgl. 488^{b19} *ἐκ τῆς αὑτοῦ φύσεως a propria natura;* 508^{b21} *αὐτοὶ αὑτῶν ipsimet a se ipsis.*

[2] Vgl. Hoppe, Syntax und Stil des Tertullian. Leipz. 1903, S. 103; Rönsch 231 ff. *(ab, ad, in, pro i.);* Koffmane 138 *(post, aduersus i.).*

Genera verbi. Das Med. giebt W. natürlich in der Regel durch das Akt. wieder: *ποιεῖσθαι facere, πορίζεσθαι acquirere* etc.

W. scheint das Pass. als Übersetzung von Intrans. und absolutem Akt. geliebt zu haben: so *ἀποτείνειν, κατατείνειν, τείνειν protendi* (das letzte auch *porrigi), φέρειν ferri, διαλείπειν interrumpi, μεταβάλλειν permutari* etc.

Vgl. noch 492^{b6} *ἀναπνεῖ, εἰσπνεῖ* (mit **D**^{a}) *respiratur, inspiratur;* 510^{b2} *ἐκτέμνοντες excisi* (so!)[1]; Med. z. B. 523^{a5,7} *ἀμέλγεται mulgetur, -gentur.*

Modi. Zu beobachten ist nur, dass W. den *Opt. mit ἄν* durch das *Fut. simpl. mit utique* wiedergiebt, z. B. 491^{b29} *ἄν θείη utique ponet. Histor. Temp. mit ἄν* wird *Imperf. Konj. mit utique,* wie 515^{b5} *εἰ δ' ἦν συνεχὴς ἡ φύσις αὐτῶν — ἄν καταφανὴς ἐγένετο ἡ συνέχεια si autem esset continua natura ipsorum — utique manifesta fieret continuitas.*

Tempora. Vor allem ist die Übersetzung des *Aorists* zu beobachten; schon bei älteren Übersetzungen schwankte man zwischen Präs. und Perf.

Aor. Ind. = Perf., wie *ἐλέχθη dictum est, συνέβη accidit* (510^{b3}).

Aor. Konj. = Präs. 492^{b28} *ἐπιτεθῇ superponatur,* 518^{a30} *ἄρξηται incipiat; Perf.* z. B. 520^{b17} *διέλῃ diuiserit.*

Aor. Inf. = Präs. 501^{a25} *πιστεῦσαι credere; Perf. ὀχεῦσαι, γεννῆσαι coisse, generasse* 510^{b4}.

Aor. Part.; Akt. u. Med. = Präs. 487^{a13} *ἐπιστήσαντες insistentes,* 523^{a18} *γράψας scribens;* 492^{a14} *φάμενος aiens;* 500^{a11} *ἀρξάμενος incipiens. Pass. = Perf.* 510^{b3} *ἐκτμηθέντα excisum* u. s. w.

Perf. Ind. wird oft Präs. 486^{b15} *συνέστηκεν* (*συνίσταται* **A**^{a}) *constat;* 507^{b23} *διέστηκε distant;* 499^{a24} *ἔσχισται scinditur* u. s. w.

Perf. Part. vereinzelt = *Präs.* 514^{a8} *συμβεβληκότες coniacientes.*

Präs. Part. Pass. ist natürlich = *Perf. γιγνόμενος factus* etc. Vgl. *ᾖ, ὦσι = fueri(n)t,* oft periphrastisch; 491^{b24}, 517^{b13}.

Numerus der Person. Den Sing. nach neutralem Subj. in Plur. übersetzt W. in der Regel mit Plur.; Sing. vielleicht in folgenden Fällen[2]:

---

[1] Vgl. hier 510^{b1} *διαφθείρουσι pereunt.*

[2] Vgl. Koffmane 120.

490^{a2} *τὰ δὲ σκληρόδερμα — τοῖς οὐραίοις νεῖ scliroderma autem — caudalibus natat;* 494^{a30} *τὰ δεξιὰ καὶ τὰ ἀριστερὰ κατὰ φύσιν ἔχει dextra et sinistra secundum naturam habet*[1].

Die Verbalnomina. Die vielen Infinitiv- und Partizipialkonstruktionen des Griechischen machen bei einer Verbalübersetzung oft Schwierigkeiten. Schon die alten Bibelübersetzungen haben verschiedene Arten von Umschreibungen. Auch W. giebt diese Konstruktionen in verschiedener Weise wieder.

Der Infinitiv. 1) *Ohne Präp.* 516^{b24} *ὡς ὑπάρχει τοῦ ἔχειν τὰ μόρια ut existunt ad habere partes;* 523^{a1} *σημεῖον — τοῦ γάλα πλέον γενήσεσθαι signum — quod lac multum debeat fieri.* — Inf. mit *τῷ*, s. oben, Artikel; vgl. 491^{a16} *τῷ — ἔχειν in — habere;* 522^{b12} *in — mulgiri;* 487^{b8} *τῷ προσπεφυκέναι in adherendo*[2].

2) *Mit Präp.* a) *ohne Umschreibung:* 488^{b10} *πρὸς τὸ μὴ παθεῖν ad non pati;* 492^{b10} *διὰ τὸ — εἶναι propter — esse;* vgl. 496^{a11} u. s. w. (510^{a3} *πρὶν — ὀχεύειν ante — coire*)[3].

b) *Mit Umschreibung:* 491^{a24} *ἕνεκεν τοῦ μὴ παραλιπεῖν ut non pretermittatur;* 501^{b8} *διὰ τὸ μὴ βάλλειν quia non iactat* etc.

Vgl. *ὡς εἰπεῖν ut est dicere;* vgl. z. B. Pol. 6^{10}, Rhet. 181^{24}.

Die Partizipia werden oft durch Relativsätze übersetzt: 488^{b19} *τὸ μὴ ἐξιστάμενον quod non egreditur;* 495^{b19} *τὸ κατελθόν quod intrauerat*[4].

Vgl. 504^{b29} *ἀφιᾶσι δεξάμενοι dimittunt cum suscipiunt.*

Adverbia.

Über *die lokalen Adv.* s. oben, IV, S. 37. Es ist zu bemerken, dass W. die Adv. auf *-θεν* durch Zusammensetzungen mit *de* zu übersetzen pflegt. So *ἄνωθεν desuper, desursum*[5], *κάτωθεν desubtus* (*deorsum* 511^{a19} vielleicht = *κάτω*, das so übersetzt wird), *ἔξωθεν deforis, ὑποκάτωθεν desubtus* (493^{b13} mit **A^a C^a**).

πρῶτον primo; τελευταῖον ultimo etc.

---

[1] Die Belege sind nicht sehr beweiskräftig, da ein Nasalstrich leicht ausfallen kann. Vgl. 497^{a16} (*οἱ πόροι*) *ἀφανίζονται terminatur* (f. *-ātur*).

[2] So schon frühe; vgl. Koffmane 127.

[3] Vgl. 522^{b31} *πρὸς τὴν κύησιν* C^a *ad in utero habere* (: *κυήσειν* = Aor. Inf.)

[4] Sehr gewöhnlich auch in der Vulg.

[5] So schon in den Bibelübersetz.: s. Rönsch 233.

Präpositionen s. oben, IV, S. 37 f.

Konjunktionen.

Zu dem oben unter IV. Gesagten ist nicht viel hinzuzufügen. Zu beachten ist, dass W. *ὥστε m. Ind.* durch *quare* und *Ind.*, *ὥστε m. Inf.* durch *ut* und *Konj.* wiedergiebt (vgl. 489^{a18}, 494^{b9}).

Möglich ist, dass W. *πρίν* = *priusquam* und *πρὶν ἤ* (in **PD**^{a} häufig) = *antequam* unterscheidet. Vgl. 518^{a29} *πρὶν ἤ antequam;* 522^{a2} *πρὶν ἤ* **PD**^{a} *antequam* (*πρ. μή* **A**^{a} **C**^{a}); 501^{b8} *πρίν* **A**^{a} **C**^{a}; *πρ. ἤ* **PD**^{a} *priusquam;* 521^{a10} *antequam.*

Zu erwähnen ist in diesem Zusammenhange, wie frei W. gewisse *Partikeln* behandelt, vor allem *τε, γε, περ.* Aber auch betreffs anderer Wörter herrscht in der Übersetzung ziemlich grosse Nachlässigkeit — so bei *δέ, καί, μέν*[1]. Teils werden sie *ausgelassen,* teils *eingeschoben,* teils mit anderen Partikeln *verwechselt.* Und die Schuld liegt sicherlich an W., nicht — wenigstens seltener — an der Quelle. — Doch ist gerade in dieser Hinsicht die lat. Tradition sehr unsicher; in **L**^{2} z. B. wechseln oft *autem* und *enim, est* und *et;* die Partikeln sind oft ausgefallen u. s. w.

τε wird gewöhnlich *nicht übersetzt.* Hier und da begegnen wir *-que*, wie 487^{a4} *σάρξ τε καὶ . . . caroque et;* 489^{b6}, 496^{a18} etc; 520^{b3} liest er *τε (-que)* für *δὲ*[2]; 503^{a32}, 506^{b33} *γε (quidem)* für *τε.* — An anderen Stellen hat W. *et* für *τε:* 515^{b7} *τό τε περὶ τὸ μόριον et que circa partem;* vgl. 518^{a24} *et qui simul nati,* 521^{a19} etc.; vielleicht auch 490^{b29}.

γε wird durch *quidem* übersetzt, wie 504^{a30}, 507^{b20}, sonst unübersetzt.

περ wird auch durch *quidem* wiedergegeben, wie 488^{a8} *ὅπερ quod quidem;* 494^{a23} *δι' ἥνπερ propter quam quidem;* 499^{a4} *οὗπερ ubi quidem* etc.; sonst unübersetzt, wie 495^{a22}, 510^{b27}.

Eigentümlichkeiten anderer Partikeln.

δέ ist *unübersetzt* 488^{a26} *ἔτι δ' ἥμερα adhuc domestica,* 492^{b17}, 494^{a9} (das erstere); *eingeschoben* 488^{a2} *et gregalium autem;* 490^{b10}

[1] Vgl Susemihl XXXIII.

[2] Umgekehrt 494^{b20}, 503^{b9} etc.

aliud autem; ebenso ^{b13}; *mit γάρ verwechselt:* 495^{a30} *ταύτῃ δέ hac enim;* so auch 499^{b22}, 502^{b29} etc.; umgekehrt (*δέ* f. *γάρ*): 488^{b6}, 489^{b7}, 502^{a1}; *δέ wechselt mit καί et:* 493^{b26} *βραχίονος δέ et brachii;* vgl. oben bei *τε*.

καί ist *unübersetzt* z. B. 488^{a28} (das zweite), 488^{b34}, 493^{b4}(2) 494^{a19} (das erstere), 495^{b7} (das erstere), 496^{b14};

eingeschoben z. B. 487^{a22} *sicut et* (vgl. 496^{b25} *uelut et in*), 488^{a26} *noctua et uespertilio,* 488^{a30} *ἵπποι βόες ὕες equi et sues?* 492^{a3} *et hoc,* 492^{b8} *sed et respiratio* (*et* = *δέ*, s. oben?)[1];

Vgl. 489^{b1} *καὶ τῶν ἐνύδρων aquatilium autem*[2].

μέν ist *unübersetzt* z. B. 487^{a34}, 489^{a7}, $493^{a6,12}$, 496^{a25}, 496^{b25};

eingeschoben: 486^{b24} *πολλὰ γὰρ — ἔχει μέν multa quidem enim — habent quidem,* wohl Fehler der lat. Hss., wie 487^{b20} *et pedestrium quidem hec quidem;* 491^{a26} *deinde quidem* (ebenso); 495^{a33} *in omnibus quidem* (aber 495^{a34} ausgelassen, also Umstellung). Die Belege sind also nicht ganz sicher.

Präpositionen: unübersetzt vielleicht 492^{b27} *ἐν τῷ ἄκρῳ summitate; wiederholt* (aus dem Vorhergehenden): 487^{a11} *κατά τε τοὺς βίους καὶ τὰς πράξεις* etc. *secundum uitas et secundum operationes et secundum mores;* 487^{a34} *in hiis et in dorsalibus;* 495^{b3} *puta in auibus;* 497^{a34} *de matricibus communiter de omnibus.*

Die Kopula ist *unübersetzt* z. B. 486^{b15}, 487^{b12}, 490^{a14}, 492^{a2}, 496^{b20}, 497^{a22}. Vgl. 497^{a28}, wo *ὄν* fehlt, 489^{b3}, wo *ἔχει* fehlt;

eingeschoben z. B. 488^{a21} *oiketica quidem sunt;* 489^{a15} *quecumque — partes sunt;* 490^{a13} *innominata sunt;* 495^{b27} *similis est*[3].

VI. *Übersetzungsfehler bei W.*

Solche sind in allen seinen Übersetzungen ziemlich zahlreich. S. besonders Spengel, S. 166 ff. (vgl. z. B. 305^{13} *rododactylus quam ut* = *ῥοδοδάκτυλος ἠώς*). — Ein grosser Teil dieser Fehler hat seinen Grund in paläographischen Verhältnissen; sie werden im dritten Kap. (II) behandelt; vgl. z. B. *ὗς posterius, νομίσματα infirmitates* (fehlerhafte Auflösung), *τῷ ἐλεφαντιστῇ elefanti stat* (fehlerhafte

---

[1] *sed et* kann auch ein ursprüngliches *et* repräsentieren.

[2] 498^{b16} *καὶ aut* ist wohl paläograph. Verwechslung mit *et*.

[3] 493^{b19} *ὅμοια σχεδὸν similia sunt: sunt* vielleicht für *fere*. — Viele von den im dritten Kap. genannten Lakunen haben vielleicht ihren Grund in einer ähnlichen Nachlässigkeit des W. wie betreffs der Part.

Worttrennung), *ἀθρόον soniti* (Ligatur) u. s. w. — Hier nur einige Belege sprachlicher Fehler; wo die Grenze zwischen Fehlern und Freiheit des Übersetzers zu ziehen ist, ist sehr schwierig zu entscheiden (vgl. oben, III).

488^{a34} *σιγηλά sibilatiua*, nach W. also von *σίζω*; dass er *σιζηλά* gelesen hat, wie Schneider II,$_9$ vorschlägt, ist nicht wahrscheinlich.

497^{a12} *νεανικοί exiliter* (er hat also -*ῶς* gelesen). Vgl. Schneider II,$_{57}$, wo *νεανικός gracilis* aus *de part.* zitiert wird[1].

497^{a22} *προσειλημμένη conuoluta;* W. scheint es als *προσειλιγμένη* gefasst zu haben; vgl. 507^{a7} *πόροι τεταμένοι pori ordinati* (also *τεταγμένοι*). In der Aussprache waren ja die Formen zusammengefallen[2].

502^{a13} *μέγεθος δ'ἐστὶν ἡλίκον ὄνος magnitudo autem est maior asino* (vgl. jedoch 501^{a28} *ἡλίκος tantus quantus);* die alten Lex., Hesychios, Photios, Suidas, erklären das Wort mit *μέγας;* etwas Ähnliches auch hier[3].

502^{a13} *τοῦ δὲ δέρματος τὸ πάχος ὥστε δόρατα ποιεῖσθαι ἐξ αὐτοῦ pellis autem grossicies, ut scuta fiant ex ipsa;* wohl reines Versehen, das allerdings nahe lag.

507^{b24} *τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάττω hec maiorem et hec minorem.*

509^{b15} *διέχει — συχνόν aufert — compactionem;* mit *πυκνόν* verwechselt?

510^{b1,2} *διαφθείρουσι pereunt; ἐκτέμνοντες excisi.*

516^{b6} *ἐν τῷ αὐτῷ ζῴῳ in ipso animali;* vgl. 519^{a8} *οἱ πολλοί multe* (Artikel!).

518^{a35} *δοκεῖ putabitur* (als kontrahiertes Futur gefasst).

521^{a14} *ἴδισαν uisi sunt* (als *εἴδησαν* gefasst?)[4].

Vgl. auch folgende Stellen:

501^{b10} *εἰκὸς συμβαίνειν uisibile accidere.*

516^{a32} (*ὠμοπλάται*) *καὶ τὰ τῶν βραχιόνων ἐχόμενα καὶ τούτων τὰ ἐν ταῖς χερσίν et que brachiorum consequentia et hiis que in manibus?*

---

[1] III,$_9$ (B. 671^{b17}).

[2] Thumb, Handbuch der neugriech. Volkssprache, S. 15.

[3] Vgl. oben S. 41 über den Komp. und Superl.

[4] Vielleicht kannte W. die in der Koine zahlreichen starken Aor. Pass. und fasste die Form analog mit diesen auf. Vgl. Hatzidakis, Einleitung in die neugr. Gramm., S. 178; Dieterich, Untersuchungen zur Geschichte der griech. Sprache etc., S. 240; Schmid, Der Atticismus IV, 594 f.

518[a7] *μεταβάλλουσι δὲ τὰς χρόας γηρασκόντων permutantur autem colores senescentium* (sonst ist intrans. *μεταβάλλειν = permutari).*

518[b8] *ἃ (ὀστᾶ) γηρασκόντων διιστάμενα διίησι πλείω ὑγρότητα qua senescentibus, quia distant, penetrat amplior humiditas;* vielleicht nur freie Übersetzung.

Zuletzt eine kurze Übersicht derjenigen Fälle, wo wir für die Rekonstruktion der Quelle des W. in der Übersetzung keinen Anhalt finden, und wo die Worttreue regelmässig versagt. Grösstenteils sind es nur Schlüsse aus dem Vorhergehenden.

I. Selbstverständlich ist die Lesart der Quelle unsicher, wo die Diskrepanzen *orthographischer Natur* sind, z. B. *ἑαυτοῦ — αὑτοῦ, ἐάν — ἄν, ὠτίς — ὀτίς, ὀρρός — ὀρός*; wo es *Verschiedenheit der Akzente* gilt, wie *γλάνις — γλανίς, θόρος — θορός*; bei gewissen *Formenvarianten: νῶτον — νῶτος, μώνυχες — μονώνυχες, εὐθύς — εὐθέως, αὔξω — αὐξάνω, κλείς — κλεῖδες (furcule)* u. s. w.

II. *Dieselbe Übersetzung verschiedener Wörter oder Ausdrücke* macht oft die Lesart unsicher.

1) 516[b36] *τοῖς σελαχώδεσι* **A[a] C[a]**; *σελάχεσιν* **P D[a]**; *selacheis;* vgl. oben, II. 497[a20] *τὸν καυλόν* **A[a] C[a]**; *αὐλόν* **P D[a]**; *canelem; καυλός* so z. B. 510[b32], *αὐλός* 507[a10].

2) Bei gewissen *Umschreibungen;* vgl. oben, III. So z. B. 488[b5] *ἁγνευτικά,* **D[a]** *ἀγονευτικά; non multam spermatica;* 491[b24] *κακοηθείας;* **A[a]** *κακοήθους; mali moris;* 495[a14] *παράλληλοι* **A[a] C[a]**, *παρ' ἀλλήλους* **P D[a]**; *secus inuicem.*

3) Betreffs des *Kasus,* z. B. 487[b18] *τὴν φύσιν* **A[a] C[a]**; *τῇ φύσει* **P D[a]**; *secundum naturam;* 497[a28] *τούτου — ἐξήρτηνται; τούτῳ* **D[a]**; *ab hoc — oriuntur;* vgl. 497[a19] *τοῖς — πόροις a poris.* — Bei *Präp.*, z. B. 495[a9] *ὑπὲρ τοῦ ἐγκεφάλου* **A[a] C[a]**; *ὑ. τὸν ἐγκέφαλον* **P D[a]**; *super cerebrum* (immer Ack.); 500[b19] *sub cruribus* (immer Abl.); 508[a30] *ἐπὶ — τοῦ φάρυγγος* **A[a] C[a]**; *τῇ φ — ι* **P D[a]**; *post fauces* (vgl. Kap. III.)

4) Betreffs *der Genera;* die lat. Formen fallen oft zusammen; vgl. 492[b33] *σάρξ — σομφή* **A[a] C[a]**; *σομφός* **P D[a]**; *caro — rara;*

495a2 *μόριον ἔλαττον* **A**a **C**a; *ἐλάττω* **P D**a; *partem minorem; ἕν* **A**a **C**a; *ἕνα* **P D**a; *unum* oft, z. B. 509b28.

5) Bei *gewissen Pron.;* so *ἔνιοι — τινές quidam, quedam* 509a22, 519a9. Vgl. 515a27 *τόνδε — τοῦτον hoc.*

6) Betreffs gewisser *Tempora* (Aor.-Präs.; Perf.-Präs.), wie 491a10 *λαμβάνωμεν* **A**a **C**a; *λάβωμεν* **P D**a; *accipiamus;* 496b5 *ἐξηρημένους* **A**a **C**a; *ἐξαιρουμένους* **P D**a; *exsiccatos* etc.

7) *Wo nach einem neutralen Subj. in Plur. Sing. und Plur. des Verbs wechseln:* 489a9 *ἀφιᾶσιν* **A**a **C**a; *ἀφίησιν* **P D**a; *emittunt;* vgl. 499a9 *ἐστίν — εἰσίν sunt;* 518a35 *στῶσι* **A**a **C**a; *στῇ* **P D**a; *steterint* u. s. w.

8) *Bei einigen Adv.;* so 493b31 *εἴσω* **C**a, *ἐντός* **A**a, *intus;* 505a28 *ἔξω—τοῦ σκάρου* **A**a **C**a; *ἐκτὸς σκ.* **P D**a; *excepto scaro* (wie *πλήν*); ferner die Stellen, wo *πρόσθεν — ἔμπροσθεν* u. dgl. wechselt.

9) Bei einigen *Präpositionen,* wie 510a28 *πρός — εἰς ad,* 514b7 *ἐπί—εἰς ad;* vielleicht 515a28 *ἀπό — ἐκ ex.*

10) Bei einigen *Konjunktionen;* so *οὐδέ — οὔτε, μηδέ — μήτε* (wie *μή — οὐ* 490b19); 497b16 *γε — μέν quidem;* 498b26 *καθάπερ — ὥσπερ quemadmodum;* 502b15 *ὡς* **P**, *ὥσπερ* **D**a (fehlt **A**a **C**a); *ut;* 497b35 *ἀλλ' ἤ — πλήν nisi;* 503b12 *πλήν — εἰ μή nisi* u. s. w.

III. Wo Wilhelm gewisse Wörter *nicht oder inkonsequent übersetzt,* können wir beim Schwanken der Tradition die Lesart der Quelle nicht ermitteln. Dies gilt:

1) Bei *dem Artikel;* nur wo W. denselben übersetzt, giebt uns der lat. Text über die Lesart der Quelle Aufschluss; die meisten Stellen mit Verschiedenheiten in dieser Hinsicht sind unsicher.

2) Bei *den Partikeln,* vor allem *τε, γε, περ,* vielleicht auch bei einigen andern, wie *δέ, καί, μέν*; vgl. oben, V.

IV. *Die Wortfolge* wechselt beträchtlich schon in den griech. Handschriftenfamilien[1]; noch grössere Freiheit in dieser Hinsicht herrscht bei W., obgleich er in der Regel bemüht ist, der Wortfolge seiner Quelle zu folgen — wohl auch etwaigen Änderungen in derselben nach der anderen Textklasse[2]. Doch können wir in

[1] Vgl. unten, Kap. IV.

[2] Vgl. Kap. III.

dieser Hinsicht nicht viel auf W. rechnen. — Die zahlreichen, zwischen dem Artikel, der Präp. u. s. w. und dem Nomen eingeschobenen Partikeln stehen in der Übersetzung natürlich *nach* dem Nomen. So z. B. *τὸ γὰρ μᾶλλον magis enim*, *κατὰ μὲν οὖν τὰ μόρια secundum partes quidem igitur*, *τὸ δ'ἄνωθεν que desuper autem*; vgl. bei Umschreibung *ὁμοιότροπά τε γάρ similis enim modi*; *ἔναιμα μέν sanguinem quidem habentia*. — Unsicher sind also solche Stellen wie 494a20 *ἡ δὲ θέσις* **A**a **C**a; *θέσις δέ* **P D**a: *positio autem*; vgl. 491b20, 495a3 u. s. w.

An fünfzig bis sechzig Stellen weicht die Übersetzung von der einheitlichen Lesart des griechischen Textes schon im ersten Buche ab. Gewöhnlich sind es einfache Transpositionen, wie 486b6 *μᾶλλον αὐτά (ταῦτα) ista magis*; 488a6 *πηλαμίδες ἀμίαι amie palamides*; 490a11 *τινὲς ὄφεις τοιοῦτοι περὶ Αἰθιοπίαν* (*τοιοῦτοί τινες ὄ.* **D**a) *quidam serpentes circa ethiopiam tales.*

Von grösserem Interesse sind folgende Umstellungen:

486a23 *τούτων γὰρ ἑκάτερον ἔχει διαφορὰν τὸ γένος* (**D**a)	*horum enim utrumque genus habet differentiam*
487a8 *ὁμώνυμον γάρ τὸ μέρος, ὅταν τῷ σχήματι καὶ τὸ ὅλον λέγηται κέρας* (mit **A**a **C**a)	*equiuocum enim, cum totum pars et figura dicatur cornu*[1]
492b25 *τὸ δ'ἐντὸς στόμα σιαγόνων καὶ χειλῶν* (*στόμα* fehlt **D**a)[2]	*quod autem intra genas et labia os*

Hier scheint W. des Verständnisses wegen geändert zu haben.

Unsere Übersicht ist zu Ende. Wie ich erwiesen habe, weicht W. — genötigt oder nicht — oft von seinem leitenden Prinzip ab. In mehreren Fällen können wir die Lesart des Originals nicht ermitteln. Anderseits sind diese Abweichungen keineswegs so gross, dass das Werk seinen Charakter einer Verbalübersetzung verliert — die verschiedene Natur der beiden Sprachen musste ja eine Menge Abweichungen hervorrufen. Manches, was auf den ersten Blick als Verstoss gegen die Worttreue erscheint, erweist sich bei einer genaueren Analyse der Sprache als Regel. Jedenfalls

[1] Auch *Georg von Trapezunt* hat hier *cum totum pars et figura cornu dicantur*: er scheint also die Übersetzung des W. benutzt zu haben; vgl. Dittmeyer, Unt. 30.

[2] Vgl. das vierte Kap., II C.

kann man so viel betreffs der Quelle der Übersetzung ermitteln, dass man ihren Platz in der ganzen Tradition der *Hist. an.* fixieren und ihren approximativen Wert bestimmen kann; ein Versuch hierzu soll im folgenden Kapitel gemacht werden. Für diesen Zweck sind die Fälle, wo W. von der Worttreue abweicht, von geringerer Bedeutung.

Zuletzt noch eine Bemerkung. Ich habe oben die Vermutung ausgesprochen, dass die alten Übersetzungen der Bibel u. a. Werke, vor allem die *Vulgata*, die wenigstens in dem neuen Testament wortgetreu ist, auf die Sprache der späteren Verbalübersetzungen, wie die Wilhelms, Einfluss ausgeübt haben — also mittelbar ein griechischer Einfluss. In der Übersicht habe ich mehrmals Übereinstimmungen angeführt; diese können gewiss vervielfältigt werden, sowohl was die einzelnen Wörter als die Konstruktionen betrifft. Hier kann ich natürlich nicht auf einen detaillierten Vergleich eingehen; ich habe nur eine Vermutung über den späteren Einfluss der Vulgata auch in litterarischer Hinsicht aussprechen wollen. Viele der Übereinstimmungen haben vielleicht ihren Grund in einer Art litterarischer Tradition; ein Übersetzer wie Wilhelm von Moerbeka kannte jedoch natürlich die Vulg. und wohl auch ihr Original.

Kap. III.

Die griechische Quelle der Übersetzung Wilhelms.

Nachdem ich im zweiten Kap. gewisse Eigentümlichkeiten der Übersetzung und Sprache Wilhelms behandelt habe, will ich nun versuchen, über seine griechische Vorlage zu einiger Klarheit zu kommen. Über die wichtige Frage nach der Verwandtschaft dieser Vorlage mit den uns bekannten Handschriften der *Hist. an.* (vor allem **A**^{a} **C**^{a} und **P D**^{a}; s. die Einleitung) hat man bis jetzt nur Vermutungen, keine Untersuchungen. *Camus* und *Schneider* berühren kaum die Frage; ihre Rückübersetzungen ins Griechische sind oft unrichtig. Nach *Aubert-Wimmer* I, 20 geht die Übersetzung »beinahe durchgängig» auf **A**^{a} **C**^{a} zurück. *Dittmeyers* Urteil (S. XVIII) ist zwar richtig, aber summarisch und ohne Begründung. — Ich will versuchen, im Folgenden die Frage genau zu untersuchen. Im ersten Teil dieser Untersuchung stelle ich aus dem ersten Buche der *Hist. an.* alle Fälle zusammen, wo der lateinische Text mit einer Familie, resp. einer der vier Haupthandschriften übereinstimmt[1]. Aus den Büchern II und III nehme ich nur sehr wichtige Stellen mit. Auf diese Weise können wir die Stellung der Quelle Wilhelms (die ich mit x bezeichne) in *textkritischer Hinsicht* fixieren. — Im zweiten Teil der Untersuchung gehe ich von rein *paläographischem Gesichtspunkt* aus, um die Beschaffenheit und den Wert des x näher zu bestimmen.

I. Ich gehe nun zum Verzeichnis der verschiedenen Fälle von Übereinstimmung mit den griechischen Hss. über.

---

[1] Ohne Belang für die Frage sind dagegen die Fälle, wo Wilhelm mit **C**^{a} **D**^{a} gegen **A**^{a} **P** übereinstimmt (wie 493^{b19}), und wo er mit drei Hss. gegen die vierte einig ist.

A. *Übereinstimmungen mit* A^a C^a [1].

486^{a16} τὰ αὐτὰ μέν A^a pr. C^a; [2] ταὐτὰ δὲ τὰ μέν P D^a A^a rc.	eedem quidem (s. Dittmeyer)
^{b9} αὐτῶν A^a C^a; fehlt P D^a	ipsorum
σκληρόσαρκα A^a C^a; ὀστρακόδερμα P D^a	sclirosarca (s. Dittmeyer)
^{b12} οἷον A^a C^a; ὧν P D^a	puta
^{b14} οὐκ ἔχει A^a C^a; οὐ P D^a	non habent
^{b16} καὶ καθ᾽ὑπεροχήν A^a C^a; καὶ fehlt P D^a	et secundum excessum; ebenso 494^{a24}
^{b22} κατὰ μὲν οὖν τὰ μόρια A^a pr C^a; τὰ μὲν οὖν μ. P D^a	secundum partes quidem igitur (s. Dittmeyer)
487^{a1} πρὸς τοῖς μηροῖς A^a C^a; ἐν τ. μ. P D^a	apud crura
^{a2} στερεά, ὑγρά A^a C^a; στ., οἷον ὑ. P D^a	solida, humida [3]; οἷον mit A^a C^a 487^{a32}
^{a8} ὁμώνυμον γὰρ τὸ μέρος, ὅταν τῷ σχήματι καὶ τὸ ὅλον λέγηται κέρας; πρὸς τὸ μέρος P pr.; πρὸς τὸ γένος D^a γρ. A^a P	equiuocum enim, com totum pars et figura dicatur cornu (s. Dittmeyer; mit Umstellung, s. oben S. 49).
^{a13} εἴπωμεν A^a C^a; ἔπιμεν D^a P pr.	dicamus
^{a14} κατὰ μὲν τοὺς βίους A^a pr. C^a; μὲν fehlt P D^a A^a rc.	secundum uitas quidem
^{b1} πολλά, ὥσπερ εἴρηται A^a C^a; ὥ. εἰρ. π. P D^a	multa, sicut dictum est [4]
^{b5} ἀσπίδων A^a pr. C^a; ἐμπίδων P D^a A^a rc.	aspidibus
^{b6} μόνιμα τῶν ζῴων A^a C^a; τ. ζ. fehlt P D^a	mansiua animalium
^{b15} ἰχθύες A^a C^a; ἰχθύδια P D^a	pisces (-is); nicht ganz gewiss.
^{b19} ὄρνις καὶ μέλιττα A^a C^a; ὄρνιθες καὶ μέλιτται P D^a	auis et apis (vgl. 488^{a24}: Sing. mit A^a C^a: lacerta serpens)
ἄλλον τρόπον ἀλλήλων A^a C^a; ἄ. τ. διαφέρει ἀλλ. P D^a	alio modo ab inuicem

[1] Seite und Zeile, wie gewöhnlich, nach Bekker.

[2] Das folgende εἴδη *species* wie D^a und A^a rc.

[3] Vgl. die Stelle unter D.

[4] Wie im ersten Kap. gezeigt worden ist, ist W. in der Wiedergabe der Wortfolge sehr frei; die Übereinstimmungen mit den verschiedenen Hss. bedeuten in diesem Falle nicht viel. An folgenden Stellen im ersten Buche hat W. dieselbe Wortfolge wie A^a C^a (vgl. Bekker): 487^{b28}, $488^{a29, b20}$, 489^{a18}, $490^{b2, b27}$, $491^{a1, b18, b19}$, $492^{a1, a34, b24}$, 494^{b31}, $495^{a8, a19, b32, b34}$, $496^{a2, b9, b23, b36}$.

487^{b21} *ἰλυσπαστικά* A^a C^a; *δυτικά* P; *εἰλητικά* D^a	trahentia
^{b22} *καὶ γὰρ τὰ δερμόπτερα* A^a C^a; *κ. γ. καὶ τ. δ.* P D^a	et enim dermoptera; *καί* fehlt mit A^a C^a auch 487^{b30}, 489^{b34} 490^{b13}, ^{b33} (mehrmals), 494^{a22}, ^{b1}, 495^{a22}.
^{b34} *τὰ μὲν — αὐτῶν* A^a C^a; *αὐτῶν* fehlt P D^a	hec quidem — ipsorum
$488^{a10, 12}$ *ὑφ'ἡγεμόνα* A^a C^a; -ς P D^a	sub duce
^{a22} *μύρμηξ μέλιττα* A^a C^a; *μ. μυῖα μ.* P D^a	formica apis
^{a27} *καὶ τὰ μὲν ἀεί* A^a C^a; *ἔστι δὲ ἥμερα καὶ ἄγρια τὰ . .* P D^a	et hec quidem semper
^{a28} *τὰ δ'ἄγρια* A^a C^a; *τὰ δ'ἀεὶ ἄ.* P D^a	hec autem siluestria
^{b10} *πρὸς τὸ μὴ παθεῖν τι ἔχει — ἀλεωρήν* A^a C^a; *παθεῖν ἔχει τινὰ . .* P D^a	ad non pati aliquid habent — tutelam
489^{a12} *εἰς τοῦτο* A^a C^a; *εἰς ἕτερον* P D^a	in hoc
ἐν ἐνίοις A^a C^a; *ἐν* fehlt P D^a	in quibusdam
^{a16} *ταυτ' ἐστίν* A^a C^a; *ταὐτό ἐ.* P D^a	hec sunt
^{a33} *ὅσα πλείους πόδας ἔχει* A^a C^a; *πλείω* P D^a	quecumque plures pedes habent
^{b14} *οἷον* A^a C^a; *οἷα* P D^a	puta (vgl. ^{b15} *οἷον*: *οἷα* D^a)
^{b18} *λεκτέον* A^a C^a; *ἐροῦμεν* P D^a	dicendum
^{b23} *ὅσαπερ ἔχει πόδας* P D^a; fehlt A^a C^a	fehlt bei W.
^{b25} *κάτω* A^a C^a; *κάτωθεν* P D^a	deorsum (-*θεν* = desubtus)
^{b28} *καὶ ὅσα ἄλλα* A^a C^a; *ἀλλὰ* P D^a	et quecumque alia (s. Bekker)
^{b29} *οἱ ὄφεις* A^a C^a; *ὄφις* P D^a	serpentes; vgl. oben 487^{b19}.
^{b30} *πτερύγια* A^a C^a; *πτέρυγας* P D^a	pinnulas
^{b35} *κύτος* C^a; *κῆτος* A^a; *τοῖς τοιούτοις* D^a *τ. τ. τὸ κ.* P; rc. A^a	kitos (kiros, kyros etc.)
490^{a2} *τάχιστα τὰ δ'* A^a C^a; *τάχ. δ'* P D^a (*δὲ τὰ* D^a nach Bk)	citissime hec autem
^{a21} *ἐλάττω τὰ μεγέθη* A^a C^a; *ἐ. τῷ μεγέθει* P D^a	minora magnitudinibus
^{a23} *μέγιστα* A^a C^a; *μείζονα* P D^a	maxima
^{b21} *ζῳοτόκα, πάντα* A^a pr. C^a; *ζ. οὐ π.* P D^a A^a rc	animalifica, omnia

490^{b22} *φολίδα* A^a C^a; *-ας* P D^a	folida[1]
^{b31} *εἴδη μέν ἐστι ἀνώνυμα* A^a pr. C^a; . . *ἐ. πολλά, ἀν. δέ* P D^a	species quidem sunt innominate
^{b32} *ἄλλα δὲ καθ' ἕκαστον αὐτῶν* A^a C^a; *δὲ* und *αὐτῶν* fehlen P D^a A^a rc.	alie autem per singula ipsorum
491^{a14} *πρῶτον τὰ μέρη* A^a C^a; *πρ. μὲν τ. μ.* P D^a	primo partes
^{b21} *ᾧ βλέπει* A^a C^a; *ὃ βλ.* P D^a; vgl. 497^{a10} *τῷ — ἔχειν* A^a C^a; *τὸ* P D^a	quo uidet; vgl. eo quod — habeant
^{b27} *καὶ εἰ* A^a C^a; *κἂν εἰ* P D^a	et si
^{b32} *κατὰ τὸν τόπον* A^a C^a; *καὶ τ. τ.* P D^a	secundum locum
492^{a3} *τοῦτο* A^a C^a; *ὅ* P D^a	et hoc
^{a9} *τούτων οἱ δ' ἐντός* A^a C^a; *δ'* fehlt P D^a	horum autem qui intus
^{a21} *εἰς αὐτό* A^a C^a; *εἰς ἑκάτερον* P D^a	<in> ipsum
^{a23} *ἄνθρωπος ἔχει μονος* A^a C^a; *μόνον* P D^a	homo habet solus
^{a29} *πόρους — οἷς ἀκούει* A^a C^a; *ᾗ* P D^a	poros — quibus audit
δελφίς A^a C^a; *-ίν* P D^a	delfis
^{b3} *τὸ δὲ μεταξὺ* A^a C^a; *τὰ δ. μ.* P D^a	intermedium autem
^{b8} *ἀλλά* A^a pr. C^a; *ἅμα* P D^a	sed
^{b13} *ἡ δ' ὄσφρησις* A^a C^a; *καὶ (ἡ) ὄ.* P D^a	olfactus autem
^{b23} *γένυν* A^a C^a; *τ. σιαγόνα* P D^a	mandibulam (*σιαγών* maxilla ^{b22}; ungewiss)
^{b29} *ἡ ἄλλη σάρξ* A^a C^a; *ἄλλη* fehlt P D^a	alia caro
^{b33} *ἔστι δ' ἡ γλῶττα* A^a C^a; *ἔστι* fehlt P D^a	est autem lingua; ebenso 495^{b32}
493^{a3} *ἐπίφλεβος* A^a C^a; *ἐπὶ φλεβός* P D^a	uenulosa (wahrscheinlich)
^{a13} *μαστοῖς* A^a C^a; *μαστοί* P D^a	uberibus
^{a14} *ἐν τοῖς ἄρρεσι* A^a C^a; *ἐν* fehlt P D^a	in masculis
^{a15} *τοῖς ἄρρεσι* A^a C^a; *τούτοις* P D^a	masculis
^{a21} *κοινόν* A^a C^a; *κοῖλον* P D^a	commune
^{a23} *τὶς ὀσφύς* A^a C^a; *ἰσοφυές* P D^a	quidam lumbus

[1] Aber *ἔχει habent* mit P D^a; vgl. die Stelle unter D, S. 60.

493^{a23} *ἐφέδρανον*: *ἐφ' ἕδραν ὄν* A^a C^a; *ἐφέδρα* D^a; *ἐφ' ἕ.* P	in sede est (ungewiss)
^{a27} *ἀεὶ λεῖον ὡς εἰπεῖν ἴσον* A^a C^a; *ἄνισον ὡς εἰπ.* P D^a	semper plana ut est dicere equalis
^{a33} *ὄσχεος* A^a C^a; *ὀσχέα* P D^a	oscheus
^{b13} *ὑποκάτωθεν* A^a C^a; *-τω* P D^a	desubtus (s. Kap. II, S. 37)
^{b15} *περὶ Αἰγύων* A^a C^a; *π. Λιγνύων* P D^a A^a *γρ.*	de egyis
οὐδενός πω ἀξιοπίστου A^a C^a; *οὐ. τῶν ἀξιοπίστων* P D^a	nullum umquam fide dignum
^{b31} *τῷ δακτύλῳ εἴσω* (*ἐντὸς* A^a) *πᾶσιν. κάμπτεται δέ* A^a C^a; *τ. κονδύλῳ ἴσως π. κάμπτεται. κάμπτ. δέ* P D^a	digito intus omnibus. flectitur autem (s. Bekker)
494^{a5} *πλανησίεδρον* A^a C^a; *πλάνης ἕδρον* P D^a	planisiodron
^{a12} *δάκτυλοι* A^a C^a; *-οις* P D^a	digiti (Fes. nach Dittmeyer = P D^a)
^{a16} *ὅσοις μέν* A^a C^a; *μέν* fehlt P D^a	quibuscumque quidem
^{a32} *συγκεχυμένα δ' ἔχει* A^a C^a; *σ. δέ* P D^a	confusa autem habent[1]
^{b4} *ἰσχίον* A^a C^a; *-ία* P D^a	uertebra (Fes. nach Dittmeyer = P D^a)
^{b8} *κατὰ τὸ οὖς* A^a C^a; *ἢ τ. οὖς* P D^a *γρ.* A^a	secundum aurem
^{b16} *ἀνθρώπῳ* A^a C^a; *ἄνθρωπος* P D^a	homini
^{b23} *ἀνάγοντας* A^a C^a; *-τα* P D^a	reducentes (Fes. nach Dittmeyer = P D^a[2]
495^{a16} *καὶ γάρ* A^a C^a; *γάρ* fehlt P D^a	et enim[3]
^{a24} *πολλοῖς λεπτοῖς φλεβίοις* A^a C^a; *πολλοῖς* fehlt P D^a	multis subtilibus uenulis
^{a26} *τὶ τοῦ ποτοῦ* A^a C^a; *τὶ* fehlt P D^a	aliquid potus
^{b2} *ἀνωμαλίαν* A^a C^a; *-ας* P D^a	irregularitatem
^{b8} *εἰς τὰ κοῖλα* A^a C^a; *κ. μέρη* P D^a A^a rc.	in profunda
^{b10} *διηκούσας* A^a C^a; *συν-* P D^a	pertingentes (nicht ganz sicher)
^{b26} *εἶτα ἔντερον ἁπλοῦν εἰλιγμένον ἐπιεικῶς πλατύ* A^a C^a; . . *εἰλ. εἶτα ἔντερον εὖρος ἔχον κτλ.* P D^a	deinde intestinum simplex conuolutum rationabiliter latum

[1] Vgl. oben 488^{b14}.
[2] Vgl. die Stelle unter D, S. 61.
[3] Vgl. die Stelle unter D, S. 61.

495^{b32} *ὑμενῶδές δ' ἐστὶ καὶ τοῦτο* A^aC^a; *ὑμ. τοῦτο* P D^a	ymenodeum autem hoc (teilweise Übereinstimmung)
^{b33} *ἐξήρτηται* A^a C^a; *-ηνται* P D^a	oritur
496^{a1} *θέσιν* A^a C^a; *φύσιν* P D^a	situm
^{a7} *ἐπὶ τῇ ἀορτῇ* A^a C^a; *ἐπὶ* fehlt P D^a	apud ipsam aorti
. . *κατὰ τὰ ὀξέα. κεῖται δὲ τὰ ὀξέα κατὰ τὸ στῆθος* A^a C^a; *κ. τ. ὀ. τὸ στῆθος* P D^a A^a rc.	secundum acuta. iacent autem acuta ad pectus
^{a11} *διαιρουμένων* A^a C^a; *διαιρούμενον* P D^a	diuisis
^{a13} *ἐν τοῖς κοίλοις αὐτῆς* A^a C^a; *αὐτοῖς* P D^a	in concauis ipsius
^{a14} *μέσον τὸ στῆθος* A^a C^a; *μ. τοῦ στήθους* P D^a	medium pectus
^{a22} *ἔχει δὲ τὰς δύο μικράς, καὶ εἰς τὸν πνεύμονα τετρημένας πάσας* A^a C^a; *καὶ εἰσὶν εἰς τὸν πνεύμονα τετρημέναι πᾶσαι. ἀμφοτέρας δὲ τὰς δύο* etc. P D^a	habet autem duos paruos et ad pulmonem perforatos omnes
^{a25} *κάτωθεν ἐκ* . . A^a C^a; *κ. δ' ἐκ* P D^a	desubtus ex
^{a26} *τῇ μεγάλῃ φλεβί* A^a C^a; *τ. μεγίστῃ φλ.* P D^a	magne uene
^{a31} *ἀπὸ τῆς καρδίας. πόρος δ' οὐδείς ἐστι κοινός* A^a C^a; . . *καρδίας πόροι. οὐδεὶς δ' ἐστὶ κ. πόρος* P D^a	a corde. porus autem nullus est communis
^{a33} *εἰς τὸ δεξιόν* A^a C^a; *ἐπὶ* P D^a	in dextrum; ebenso 497^{a26} in idem
^{b16} *ὑπὸ — τὸ διάζωμα* A^a C^a; *ὑπὲρ* P D^a	sub diazoma (nach Dittmeyer = P D^a ?)
^{b20} *τῇ κοιλίᾳ* A^a C^a; *τῇ κάτω κ.* P D^a	uentri
497^{a4} *φέρουσι δὲ* A^a C^a; *φ. τε* P D^a	feruntur autem
^{a15} *διὰ τῶν σκελῶν* A^a C^a; *στενῶν* D^a; *στ. σκ.* P	per skelea
^{a26} *τὸ μέν* A^a C^a; *τὸ μὲν οὖν* P D^a	hoc quidem
^{a27} *εἰς τὴν κύστιν* A^a C^a; *πρὸς* P D^a	in uesicam
^{a29} *τοῖς κοινοῖς λεγομένοις* A^a C^a; *κοινῇ* P D^a	in communibus dictis
ἅμα καὶ περὶ τούτων ὕστερον fehlt A^a C^a	fehlt bei W.

B. *Übereinstimmungen mit* A^a.

486^{b15} *συνέστηκεν; συνίσταται* A^a	constat; ohne Belang; s. oben S. 42
488^{a1} *μοναδικά, καὶ πεζὰ καὶ πτηνὰ καὶ πλωτά* A^a; C^a hat *πεζὰ* nach *πτηνὰ*, P D^a nach *πλωτά*	solitaria et gressiua et úolatilia et natatilia[1]
490^{b16} *οὐκ ἔστι τὰ γένη μεγάλα* A^a; *οὐκέτι* C^a; *οὐκέτι ἐστὶ* P D^a	non sunt genera magna[2]
491^{a7} *ἐν τύπῳ* A^a; *τύπῳ* die übr.	in typo
493^{b12} *νώτου — μέρη; μέρος* A^a	dorsi — pars
^{b14} *ἑκατέρωθεν* A^a; *-σε* die übr.	utrimque
494^{a18} *κοινὸν δὲ μηροῦ καὶ κνήμης γόνυ; κοινοῦ* A^a	communis autem cruris et tibie genu
495^{a7} *μῆνιγξ; -ιξ* A^a	mynix; ohne Belang[3]
495^{b1} *πολυσχιδής* A^a; *-σχεδής* die übr.	multe scissionis; s. Dittmeyer; unwichtig[4]

Einige Stellen aus den II. und III. Büchern:

508^{a20} *προσέχειν* pr. A^a; *προ-* die übr.	coniungi
^{b17} *σπάρος; σκάρος* A^a	skarus
514^{a10} *τῇ κεφαλῇ* A^a; *τῆς κεφαλῆς* die übr.	capiti; s. Dittmeyer
516^{b5} *μεγέθεσιν* A^a; *μεγέθει* die übr.	magnitudinibus; s. Dittmeyer
518^{a22} *πρῶτον; πρῶται* A^a (*τρίχες*)	primi (pili); s. Dittmeyer
523^{a3} *πᾶσι* A^a; *παρά* C^a P; fehlt D^a (nach Bekker)	omnibus

C. *Übereinstimmungen mit* C^a.

491^{a31} *ἕκαστοι* C^a; *-ον* die übr.	singuli
494^{a33} *τὸ σῶμα τὸ ἑαυτῶν; αὐτῶν* C^a	corpus ipsorum (ohne Belang)
^{b17} *δευτέραν (αἴσθησιν); δεύτερον* C^a	secundo

---

[1] Andere solche Stellen sind 510^{b33}, 516^{b7}, 521^{b17}.

[2] Über die häufige Verwechslung, s. unten, II B (Ligaturen) und Kap. IV.

[3] Vgl. *φάλαγξ* = *falax*.

[4] Unwichtig ist 487^{a9}, wo W. mit A^a D^a übereinstimmt: *ἀνάλογα proportionalia* (*-ον* C^a P; vgl. 487^{a5}).

496^{b5} *ἐκ τῶν διαιρουμένων ζῴων, ὧν . .; ἐξ ὧν δ. τῶν ζῴων* C^a	ex quibus diuisis animalibus
^{b15} *φρένες* C^a; *φλέβες* die übr.	frenes[1]

Wichtigere Stellen aus den Büchern II. und III:

497^{b27} *ὀρέγων τούτῳ* C^a (*μυκτῆρι*); *τοῦτο* die übr.	appetens hac (nari)
^{b28} *ἂν ὀρέγει ἄνω* C^a *ἄνω ἀνορέγει* A^a; *ἀνορ. ἄνω* P; *ἀνορ. τοῦτο ἄνω* D^a	si appetat sursum
499^{b1} *ἔτι* C^a; *ἔστι* die übr.	adhuc
500^{b10} *ἐν ᾧ τόπῳ οὗ* C^a; *ἐν ᾧ τόπῳ* die übr.	ubi (mit Lakune)
504^{a35} *καὶ γλῶτταν ἅπαντες*; C^a hat *ἔχουσι* von der ersten Hand über *ἅπ.*	et linguam omnes habent (s. Dittmeyer)
506^{a23} *ὑῶν* C^a; *μυῶν* P *γρ.* A^a; *μυιῶν* D^a	porcorum
^{b2} *τεμνομένου; τεμνόμενον* C^a (*-μένον* Dittm.?)	incisum
511^{b21} *οἱ δ'; οὐ δ'* C^a	neque
516^{a22} *μικρὰ πρὸς τὰ λοιπά* (*περὶ* P; *πρὸς τ. λ.* fehlt A^a); *μ*^{ι}*ακρὰ ὡς τ. λ·* C^a	uel longa uel parua[2] (sehr wichtig)
518^{a25} *καὶ πρῶται; αἱ πρ.* C^a	primi (pili)
521^{a33} *καὶ πλέον* (*πλεῖον*); *κ. π. ἐστι* C^a	et amplior est
522^{a4} *ὀλίγον* C^a; *ὀλίγα* die übr.	paucum
^{b31} *πρὸς τὴν κύησιν* C^a; *κύστιν* A^a; *κτῆσιν* P D^a	ad in utero habere[3]

D. *Übereinstimmungen mit* **P D^a**.

486^{a6} *σύνθετα ὅσα* P D^a; *σ. οἷον ὅ.* A^a C^a	composite quecumque; *οἷον* fehlt mit P D^a auch 487^{a7}
^{a10} *ἐν αὐτοῖς ἴδια* P D^a; *ἴδια* fehlt A^a C^a	in ipsis proprias

[1] Mit C^a **P** stimmt W. überein (sicher also mit C^a): 486^{b5} *ἐν αὐτοῖς* (*αὑτοῖς* A^a D^a) *inter se;* 487^{a5} *ἀνάλογον* (*-α* A^a D^a; vgl. ^{a9}) *proportionaliter.*

[2] Die Hss. *ut* für das letzte *uel* (*et* — *uel* **Fes.**) und die Glosse *alia litera.*

[3] Als *κυήσειν* (= Inf. Aor.) gelesen.

486^{b22} *μόρια ὅσα* P D^a; *μ. ἅ* A^a C^a	partes quascumque
487^{a8} *ὑγρὰ μὲν ἃ ὅλως μένει ἕως ἂν ᾖ ἐν τῇ φύσει* P D^a; *ὑ. μ. ἢ ὅλ. ἢ ἕως ἂν* . . A^a C^a	humida quidem que totaliter manent donec utique sint in natura
^{a18} *πολλοῖς συμβαίνει* P D^a; *πολλοὺς* A^a C^a	multis accidit
^{b5} *γίγνονται γὰρ ἐξ αὐτῶν οἱ οἶστροι* P D^a; *γίγνεται — ὁ οἶστρος* A^a C^a	fiunt enim ex ipsis istri
^{b12} *οἷον γένος* P D^a; *οἷόν ἐστι γ.* A^a C^a	puta genus
^{b23} *ὡς καί* P D^a; *καί* A^a C^a	quemadmodum (*ὥσπερ*?)
488^{a3} *ἐστι δὲ ἀγελαῖα μέν* P D^a; . . . *ἐστιν. ἀ. μὲν οὖν* A^a C^a	sunt autem gregalia quidem
^{a6} *γένη ἰχθύων* P D^a; *γ. καὶ τῶν ἰ.* A^a C^a	genera piscium; ebenso ^{a13}, 490^{a28}, ^{a34}, 491^{a17}, 496^{b14}?
^{a11} *γέρανοι* P D^a; *-ος* A^a C^a	grues
^{b12} *καὶ ταῖς τοιαῖσδε διαφοραῖς* P D^a; *καὶ* fehlt A^a C^a	et talibus differentiis; ebenso 491^{a5}
^{b16} *ὄφις* P D^a; *οἱ ὄφεις* A^a C^a	serpens
^{b28} *μετὰ ἀκριβείας* P D^a; *δι' ἀ.* A^a C^a	cum diligentia
489^{a5} *διὸ ὅσα μὲν* P D^a; *δὲ ὅσα* A^a C^a	propter quod queecumque quidem
^{a10} *ἐνίοις* P D^a; *ἐν οἷς* A^a C^a	quibusdam
^{a13} *καὶ τῶν μορίων* P D^a; *ἢ κ. τ. μ.* A^a pr. C^a	et partium
^{a17} *μόνη κοινή* P D^a; *καὶ κ. μ.* C^a *κοινῇ μ.* A^a	solus communis (s. Bekker)[1]
490^{a1} *οὐδέτερον* P D^a; *ἑκάτερον* A^a C^a	neutrum
^{a10} *δίποδα πάντα* P D^a; *δ. δ'ἅπαντα* A^a C^a	bipedia omnia
^{a20} *τὸ κέντρον* P D^a; *τὰ κέντρα* A^a C^a	aculeum
^{a27} *τὰ μὲν ἔναιμα* P D^a; *τὰ μὲν γὰρ ἔ.* A^a C^a	sanguinem habentia quidem
^{b1} *συμβαίνει* P D^a; *σημαίνει* A^a C^a[2]	accidit

[1] Andere Stellen, wo die Wortfolge mit **P D^a** übereinstimmt: 489^{a20} (Bekker), 490^{b3} *(sed et quia)*, 491^{b26}, 493^{a30} (Bekker), 494^{a19}, 495^{b28} (Bekker), 496^{a8} (Bekker).

[2] *σημείοις* etc. mehrmals 490^a.

490^{b8} ζῷα ἀφ' ὧν τάδ' ἐστὶν P D^a; ἀφ' ὧν fehlt A^a C^a	animalia de quibus hec sunt
^{b12} γένη καρκίνων P D^a; γ. τινὰ κ. A^a C^a	genera cancrorum
^{b18} διαφορᾶς P D^a; -άν A^a C^a	differentias
^{b19} ἔστι γάρ P D^a; ἔτι (γάρ fehlt) A^a C^a	sunt enim
^{b22} ἔχει P D^a, was in A^a C^a fehlt	habent[1]
491^{a14} γίγνεται P D^a; γίγνεσθαι A^a C^a	fit
^{a27} μερῶν P D^a; μελῶν A^a C^a	partium
^{b1} κενόν. ἔστι δὲ τὸ κράνιον P D^a; κενόν ἐστιν. τὸ δέ A^a C^a	uacuum. est autem cranium
^{b4} ἤδη δ' ὠμμένη P D^a_n; ἡ δ' ἠνωμένη A^a; ἡ δ' ὠμένη C^a	iam autem uisum est
^{b14} θυμικοί P D^a; εὔκοι A^a; εὐΐκοι C^a	iracundi
^{b18} τούτου P D^a; -ων A^a C^a	huius[2]
^{b23} κανθοὶ δύο μὲν — δύο δέ P D^a; κ. δ. ὁ. μὲν — ὁ δέ A^a C^a	lacrimalia duo quidem — duo autem
^{b25} (κανθοί) οἱ πρὸς τῷ μυκτῆρι P D^a; τὸ π. τ. μ. A^a C^a	(lacrimalia) que uersus nasum
^{b30} ἀφαιρεθέντος δέ P D^a; ἀ. γάρ A^a C^a	ablata autem
^{b34} ἐπιφερομένου P D^a; -φυομένου A^a C^a	superducta
492^{a5} μάλιστα P D^a; μᾶλλον A^a C^a	maxime
^{a8} οἱ μέσοι δὲ βέλτιστοι P D^a; οἱ δὲ μέσοι. οἱ μέσ. βελτ. A^a C^a	medii autem optimi
^{a11} βελτίστου δ' ἤθους οἱ μέσοι P D^a; fehlt A^a pr. C^a	optimi autem moris qui medii
^{a22} ἐπὶ φλεβίου P D^a; ὑπὸ φλ. A^a C^a	super uenulam
^{a30} κινεῖ P D^a; κεῖνται C^a; κινεῖται A^a	mouent; vgl. 492^{b23}
^{b5} μέρος τὸ μὲν — πόρος P D^a; τὸ μὲν ὄν . . . A^a C^a	pars que quidem — porus
^{b12} ἐνδέχεται γάρ P D^a; ἐ. δέ A^a C^a	contingit enim; vgl. oben 491^{b30}
^{b31} ἡ δὲ βελτίστη P D^a; ἡ μέση δὲ β. A^a C^a	hec autem optima
^{b34} ταύτης μέρος P D^a; τ. τι μ. A^a C^a	huius pars

[1] Vgl. oben unter A, S. 54.

[2] Aber Wortfolge wie A^a C^a: huius partus utriusque.

493a6 *τὸ — πρόσθιον μέρος* P Da; *μ.* fehlt Aa Ca	anterior pars
a25 *ἐπὶ τῷ τέλει* P Da; *ἐπιτελεῖ* Aa pr. Ca	in fine.
b25 *ὅσοις* P Da; *οἷς* Aa Ca [1]	quibuscumque; vgl. oben 486b22
b33 *διηρθρωμένον ἄρθρῳ* P Da; *διηρημένον ἄρθροις* Aa Ca	dearticulatum distinctione
494a9 *ἐναντίοις* P Da; *-ως* Aa Ca	contrariis
a33 *ἄνω πρὸς τὸ σῶμα* P Da; *ἄ. πρ.* fehlen Aa Ca	sursum ad corpus
b13 *αὐτῶν* P Da; *-ῆς* Aa Ca	ipsorum
b22 *τὰ τῶν ἀνθρώπων* P Da; *τὰ* fehlt Aa Ca	que hominum
b23 *τὰ τῶν ἄλλων μόρια ζῴων* P Da; *μόρ.* fehlt Aa Ca	partes aliorum animalium
495a16 *ἐγγύτεροι* P Da; *-ον* Aa Ca	propinquiores
a25 *τὰ ἄνω* P Da; *τὸ ἄ.* Ca; *τῇ* Aa (korr.)	superiora
κατὰ τὴν τῶν μυκτήρων σύντρησιν P Da; *ἐκ τῶν* Aa Ca	penes narium perforationem
b3 *ᾠοτόκα* P Da; *ζῳο-* Aa Ca (*ζω-* übergeschrieben in Ca)	ouifica
b19 *ἐκβήξῃ* P Da; *ἐκρήξῃ* Aa pr. Ca	extussiatur [2]
b25 *ἐοικυῖα οἱονεὶ ἔντερον εὖρος ἔχον* P Da Aa rc.; *ἐντέρῳ τινὶ* (*ἑνὶ* Ca) — *ἔχοντι* Aa Ca	similis uelud intestinum amplitudinem habens [3]
496a19 *πλὴν τὸ ἄκρον* P Da; *πλ. εἰς ἄ.* Aa Ca [4]	preter summitatem
a22 *ἐν τοῖς ἀνὰ μέσον* P Da; *ἐν τ.* fehlt Aa Ca	in intermediis
b15 *ὡς κατὰ λόγον τοῦ ἀνθρωπείου σώματος* P Da; *κατὰ τὸ ἀνάλογον τοῦ σώματος* Aa Ca	ut secundum rationem humani corporis
b21 *ὅμοιος* P Da; *ὁμοίως* Aa pr. Ca	similis (unwichtig)

[1] 493b27 *ἀγκών* P Da; *-ῶνος* Aa pr. Ca unwichtig; ebenso 495b22 *διὰ τοῦ διαζώματος* P Da; *ζώματος* Ca; *στόματος* Aa.

[2] Die Lesung etwas unsicher; s. Kap. I (S. 24, Fussn. 1).

[3] 495b32, s. oben unter A, S. 56.

[4] Nach Dittmeyer, Unt. 38 hat Ca *πλ. τὸ εἰς ἄκρον* (= summ. *que* in?)

497^{a3} ἐν ἅπασι δ' ἔχει καὶ τοῦτο ὁμοίως ἄλλοις P D^{a}; . . . ἔστιν ἐν πᾶσι τοῖς ζῴοις τοῖς ἔχουσι νεφρούς. ἐν . . . A^{a}C^{a}	[in omnibus autem habet et hoc similiter aliis
^{a17} τεταμέναι P D^{a}; τεταγμέναι A^{a} C^{a}	tense; ebenso ^{a19}; ohne Bedeutung[1]
φλεβῶν P D^{a}; -ίων A^{a} C^{a}	uenarum
^{a19} τὴν ἐξάρτησιν ἔχουσα P^{a} D^{a}; τὴν μὲν . . . A C^{a}	ortum habens

E. *Übereinstimmungen mit* D^{a}.

486^{a16} εἴδη D^{a} A^{a} rc.; εἴδει die übr.	species (εἴδει = specie); unwichtig[2]
^{a19} τῶν ἄλλων ζῴων; ζ. fehlt D^{a}	aliorum
^{a24} ἑκάτερον ἔχει διαφορὰν τὸ γένος D^{a}; κατὰ τὸ γ. C^{a}; τοῦ γένους P; καὶ πρὸς τὸ γ. A^{a}	utrumque genus habet differentiam (mit Umstellung; vgl. S. 49)
^{b6} ταῦτα D^{a}; τὰ αὐτά P; αὐτά A^{a} C^{a}	ista (wahrscheinlich)
487^{a30} πάντα ὅσα; πάντα fehlt D^{a}	quecumque (s. Bekker)
^{b8} μόνιμον; μ. ἐστιν D^{a}	mansiuum est; ebenso 490^{b7}
488^{a17} τισὶν ἄλλοις ὀλίγοις A^{a} C^{a}; ὀ. ἄ. P; ὀλίγοις fehlt D^{a}	quibusdam aliis
489^{a10} ἐνίοις ὑπάρχει D^{a}; ὑ. μέν P; ἐν οἷς μὲν ὑ. A^{a} C^{a}	quibusdam existit
490^{b29} οἵ τε χερσαῖοι D^{a}; γε P; die Part. fehlt A^{a} C^{a}	et terrestres (s. Kap. II, S. 44)
491^{a5} λαμβάνοντας; -τα D^{a}	accipientem
^{a25} πρῶτον μέν D^{a}; μέν fehlt P A^{a} C^{a}	primo quidem
492^{a15} ἀνώνυμον, ἄνω πτέρυξ D^{a}	innominata ala
^{b6} ἐκπνεῖ; εἰσπνεῖ D^{a}	inspiratur
^{b23} τὴν κάτωθεν (σιαγόνα); κάτω D^{a}	inferiorem (mandibulam); s. Kap. II, S. 37.
493^{a32} τὸ — δέρμα, ὃ καλεῖται; ὃ fehlt D^{a}	pellis — uocatur
495^{b11} ἀεὶ (ἢ P) ἐκ μειζόνων; ἀεὶ fehlt D^{a}	ex magnis
^{b13} καὶ ἰνώδεσι fehlt D^{a}	fehlt bei W.
496^{a1} κατατείνουσαι; -σι D^{a}	porriguntur

[1] Vgl. Thumb, Handbuch d. ngr. Volkssprache, S. 15.

[2] Vgl. die Stelle unter A, S. 52.

Belege aus den Büchern II und III:[1]

498a9 ἔλεγον; λέγουσι Da	dicunt
503a7 τρίχας; τρίχα Da	pilum
b13 ἄσαρκα δὲ παντελῶς ἐστὶ καὶ ταῖς σιαγόσιν Da vor ὀλίγα etc.	sine carne autem penitus est et apud genas pauca . . .
510b17 καὶ ὗς fehlt Da	fehlt bei W.[2]
517b21 τῆς τριχός; τῶν τριχῶν Da	pilorum; vgl. oben 503a7
521b1 ταχύ Da; παχύ P Aa pr. Ca	cito

F. *Übereinstimmungen mit* **P**.

489a18 ἀνώνυμόν ἐστιν; ἀ. δ'ἔστι P	innominata autem est (s. Bekker)
492a12 ὁ μὲν ἀναιδὴς ὁ δ' ἀβέβαιος, οἱ — ἀναιδεῖς etc. P	hii quidem inuerecundi, hii autem instabiles[3]

Belege aus den Büchern II und III:

502a34 θηλὰς μαστῶν μικρῶν Aa Ca; μικρὰς μ. P (μικρ. fehlt Da)	thelas paruas uberum
508b11 ἑτεροειδῆ; ἐντερο- P	similem intestino
520b33 ἀναιμότερα; ἐναιμ- P	maius sanguinis habentia (s. Bekker)

[1] Zufällig haben wir bei **D**a (und **A**a) die meisten Fälle im ersten Buche; bei **C**a (und **P**) das Umgekehrte.

[2] Wie *τότε* 511b22; *μάλιστα* (das zweite) 515a20 (Bekker).

[3] Ohne Belang ist natürlich 493b8 ἦτρον: ἰτρον **P**; *itri*.

Wie wir sehen, stimmt W. an verschiedenen Stellen nicht nur mit den beiden Familien, sondern auch mit den einzelnen Hss. überein. Er lehnt sich nicht, wie Aubert-Wimmer sagen, »beinahe durchgängig» an $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$ an. Ob vielleicht Wilhelm mehrere Hss. benutzt hat, etwa wie Gaza[1] im fünfzehnten Jahrhundert? Dies ist, wenn man die ungenügende Kenntnis, die unwissenschaftliche Methode und die Schnelligkeit der Arbeit des W. bedenkt, a priori unwahrscheinlich. Gegen ein kritisches Verfahren des Übersetzers spricht auch der Umstand, dass die Lesarten der beiden Familien oft in verschiedener Weise kontaminiert worden sind.[2]

Ich glaube also, dass W. *eine* griechische Hs. benutzt hat. Gehörte nun diese einer der uns bekannten Handschriftenfamilien oder etwa einer dritten an? Meines Erachtens das Erste. Die Mischung der Lesarten bei W. bietet keine Schwierigkeit. Im *Cod. Ven.* ($\mathbf{A}^a$) haben wir ja eine Hs. der einen Familie, die nach der anderen durchkorrigiert worden ist; man. sec.[3] hat nämlich durch Rasuren, Zusätze, Streichen, Punktieren u. dgl. eine Menge Lesarten aus $\mathbf{P}$ $\mathbf{D}^a$ eingeführt.

Als mit $\mathbf{A}^a$ analog müssen wir uns x vorstellen. Welcher Klasse gehörte da der ursprüngliche Text dieser Hs. an.? »*Der besseren*» nach Analogie des $\mathbf{A}^a$. Dies bestätigt auch der Text des W. Sowohl die Quantität als die Qualität der Übereinstimmungen mit den verschiedenen Familien weisen darauf hin; x gehört also derselben Gruppe wie $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$ an; aus $\mathbf{P}$ $\mathbf{D}^a$ sind andere Lesarten eingeführt worden.

Aber wie mir scheint, können wir noch weiter gehen. Weder $\mathbf{A}^a$ noch $\mathbf{C}^a$ ist die Quelle der Übersetzung. Die zahlreichen Fehler des $\mathbf{A}^a$ und das Alter des $\mathbf{C}^a$ machen es unmöglich. Wir haben also in x *eine dritte Hs.* dieser Familie, und zwar ist diese mit $\mathbf{C}^a$ nahe verwandt gewesen. Mehrere der oben S. 57 f. unter C angeführten Fälle können nur erklärt werden durch die Annahme von x als der Quelle des $\mathbf{C}^a$. So 497^{b28} *si appetat sursum* gegen $\mathbf{C}^a$ *ἂν ὀρέγει ἄνω* (für *ἀνορέγει*) und vor allem 516^{a22} *uel longa uel parua* gegen $\mathbf{C}^a$ *μ$\overset{\iota}{\acute{\upsilon}}$κρά* (für *μικρά*), wo der Übersetzer sowohl die

[1] Vgl. die Einleitung, S. 8.

[2] Vgl. von den oben angeführten Belegen 486^{a16}, 490^{b22} (*φολίδα* mit $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$: *ἔχει* mit $\mathbf{P}$ $\mathbf{D}^a$), 491^{b18}, 495^{b32} (*δέ* mit $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$; *ἐστὶ καί* fehlt wie in $\mathbf{P}$ $\mathbf{D}^a$); dazu 503^{b20} *τι διαλάμπον διὰ τούτων* $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$; *δ. τι αὐτῶν* $\mathbf{P}$ $\mathbf{D}^a$; *fulgens aliquod per ipsos;* (Wortfolge und) *αὐτῶν* mit $\mathbf{P}$ $\mathbf{D}^a$; *διὰ* mit $\mathbf{A}^a$ $\mathbf{C}^a$; u. s. w.

[3] Vgl. Dittmeyer XI f.

ursprüngliche Lesart als die Korrektur seiner Quelle übersetzt hat. Solche Eigentümlichkeiten können wohl nur unmittelbar verwandten Hss. angehören. — Noch eine Stelle will ich anführen, wo x sich als Vorlage von $\mathbf{C}^a$ zeigt. Es ist 507^{b18} *μίαν κοιλίαν*; $\mathbf{C}^a$ pr hat nur *κοιλίαν*, W. nur *unum;* in der Quelle stand vermutlich auch *μίαν* übergeschrieben; W., der gewöhnt war, solche Zusätze *statt* des ursprünglichen Textes zu übersetzen, liess *κοιλίαν* aus; in $\mathbf{C}^a$ wurde es von der man. pr. übergangen.

Die Quelle der Übersetzung war also mit $\mathbf{C}^a$ nahe verwandt, vielleicht gerade die Vorlage. Doch scheint beim Schreiben des $\mathbf{C}^a$ auch eine andere Hs. benutzt worden zu sein. Teils sind Lakunen, die wahrscheinlich in x sich fanden, in $\mathbf{C}^a$ ausgefüllt (s. S. 67 f.), teils lässt $\mathbf{C}^a$ (wie $\mathbf{A}^a$, s. die Einl., S. 6) 504^{b13} (Kap. XIII) ein neues Buch, das dritte, anfangen, was kaum W. getan hat. Diese andere Hs. war wohl $\mathbf{A}^a$ oder eine verwandte.

Wie wir gesehen haben, giebt es auch Übereinstimmungen zwischen W. und $\mathbf{A}^a$. Wie sind diese zu erklären? $\mathbf{A}^a$ hat nicht die Rolle einer Quelle gespielt. Wahrscheinlich hat x diese Stellen mit $\mathbf{A}^a$ gemeinsam gehabt; x repräsentiert also ein Stadium der Tradition, wo noch die Spaltung innerhalb der Klasse geringer war. Gewisse von diesen Lesarten haben die Ausgaben aufgenommen (so 493^{b14}, 495^{b1}, 514^{a10}, 516^{b5}, 523^{a3}); $\mathbf{C}^a$ hat hier eine Verschlechterung erlitten. In anderen Fällen teilt x mit $\mathbf{A}^a$ frühe Korruptelen (z. B. 493^{b12}, 494^{a18}, 508^{a20}, ^{b17}, 518^{a22}). — Was diese Lesarten betrifft, so scheinen sie — von orthographischen u. a. Kleinigkeiten abgesehen, wie 486^{b15}, 495^{a7} (vielleicht auch 491^{a7}) — am besten aus — teilweise fehlerhafter — Auflösung gewisser Abkürzungen und Ligaturen des Archetypus erklärt werden zu können. Vgl. z. B. 490^{b16}, 493^{b12}, ^{b14}, 508^{a20}.

Ich komme jetzt zu den Lesarten der »schlechteren» Familie. Wahrscheinlich hatte x hier wie $\mathbf{A}^a$ eine Menge Rasuren, Überschreibungen, Tilgungen durch Punkte und Striche, vielleicht auch Zeichen für Transposition der Worte. Auch grössere Wortgruppen hat der Korrektor hinzugeschrieben und getilgt.[1] Dass Überschreibungen in x sich fanden, wird durch die von Dittmeyer, S. XIX, angeführten Stellen erwiesen; diese Kontaminationen werden in derselben Weise wie 516^{a22} behandelt.[2] — Wahrscheinlich war x

---

[1] Vgl. für $\mathbf{A}^a$ z. B. $496^{a\,8}$ (fünf Worte).

[2] $632^{b\,20}$ haben wir wohl *uel* für *et* zu lesen.

ebenso wenig konsequent wie Aa beim Hinzusetzen der anderen Lesarten; wenigstens ist der Übersetzer nicht konsequent gewesen.

Nach Dittmeyer XII stammen die Korrekturen in Aa »ex archetypo modo codicis P modo Da», d. h. wohl aus einem dritten Codex dieser Klasse, der gewisse Lesarten sowohl mit Da als mit P gemeinsam hatte.[1] — Was W. betrifft, so sahen wir unter den Korrekturen seiner Quelle eine grosse Anzahl Stellen, welche diese mit Da gemeinsam hatte; an einigen Stellen stimmte sie mit P überein. Da diese beiden Hss. jünger als W. sind, muss die Quelle der Korrekturen in x eine dritte und zwar um ein Bedeutendes ältere Hs. der zweiten Familie sein. Diese Hs. war sehr nahe mit Da verwandt. Besonders wichtig sind hier eine Reihe Zusätze, welche sich nur in Da und bei W. finden; man hatte also diese aus »der dritten Hs.» in x eingeführt. So z. B. 492^{a15} *πτέρυξ* ala; 503^{b13} (s. S. 62); 613^{a3} (nach Dittmeyer).[2] Vielleicht kann man diese Hs. geradezu als Quelle von Da annehmen; die Ähnlichkeit war jedenfalls sehr gross. — Aber auch mit P giebt es gemeinsame Stellen. Nach meiner Meinung sind diese in eben derselben Weise zu erklären, wie oben bei Aa im Verhältnis zu x geschehen ist: die Differenzierung innerhalb dieser Gruppe war noch nicht so weit vorgeschritten wie später, als P und Da geschrieben wurden. Möglich ist auch, dass man beim Schreiben des Da auch eine Hs. der besseren Klasse benutzt hat; vgl. z. B. 492^{a12}, 520^{b33}. Zum Teil stammen wohl auch diese Varianten aus Abkürzungen eines Archetypus, die verschieden aufgelöst worden sind.

Ob die Korrekturen in Aa aus derselben Hs. wie die in x stammen, ist eine Frage von geringerer Bedeutung, die zu beantworten nicht leicht ist — wie gesagt, sind die Zusätze ohne Konsequenz gemacht worden; zudem haben Aa und x — nach der Übersetzung zu urteilen — nicht immer, ja nicht einmal sehr oft[3] dieselben Zusätze. Einmal scheinen die Korrekturen wirklich aus verschiedenen Quellen geflossen zu sein: 492^{a11}, wo Aa pr. Ca die Worte *βελτίστου δ' ἤθους οἱ μέσοι* ausgelassen hat; Aa rc. hat *β. ἤθ. σημεῖον οἱ μέσοι*; W. folgt P Da: optimi autem moris qui medii. Vgl. 522^{a24} *(siccius)*.

---

[1] Mit Da z. B. 486^{a16}, 487^{a8} (*γρ.*), 494^{b14}, 505^{a17}, 508^{a4}, ^{b20}; mit P z. B. 504^{b32}. Sonst stimmen die Korrekturen mit beiden Hss. (P Da) überein.

[2] 614^{b26} (Dittmeyer XIII) habe ich nicht wiederfinden können.

[3] Z. B. 491^{b14}, 494^{a33}.

In diesem Zusammenhange möchte ich zugleich etwas über die hier in Betracht kommenden Textlakunen bemerken. Für die Textgeschichte sind sie von keiner grösseren Bedeutung, geben uns aber über die Beschaffenheit des *x* hier und da Aufklärung. Ich unterscheide drei Gruppen.

1) *Lakunen in* A^a C^a; teils auch bei W., wie 496^{a22} (s. oben S. 56); teils bei W. ausgefüllt, wie auch von A^a rc.; so 505^{a11} . . . *ἑκάτερα πάντες. ἔχει δ᾽ ὁ ἐλάχιστα ἔχων ἓν ἐφ᾽ ἑκάτερα βράγχιον* P D^a; *πάντες — ἑκάτερα* fehlt in A^a pr. C^a; W.: . . omnes. habet autem minimas habens unam ex utraque parte branchiam. Hier hatte also der Archetypus des *x* und A^a C^a eine Lakune durch Haplographie (vielleicht eine Zeile); in C^a ist die Lakune geblieben.[1]

2) *Nur* C^a *hat Lakune* (oft durch Haplographie, ein paar Mal von man. sec. ausgefüllt); A^a und W. sind vollständig. Hier ist wohl der Fehler jung und erst beim Schreiben des C^a entstanden. Ich notiere einige Fälle.

491^{a28} . . *θώραξ* | *βραχίονες* — ^{a30} *θώραξ* | fehlt C^a pr. — also wohl nicht Lakune der Vorlage.

494^{b5} . . *ἔχει,* | *ἐφ᾽ ὅ* — ^{b7} *ὄπισθεν* | fehlt C^a.

(496^{a34} *ὁ δ᾽εἷς* | *τὸ ἀριστερόν* — ^{a35} *ἀμφοτέρων* | von C^a pr. über der Zeile).

512^{a14} . . *παχεῖα·* | *ἑτέρα* — ^{a15} *παχεῖα* | fehlt C^a.

516^{b17} *ἴδιον δ᾽* | *ἐν τοῖς* — ^{a19} *ἔχει* | fehlt C^a [2].

520^{a9} *πήγνυται* | *οἷον* — ^{a10} *πήγνυται* | *οἷον* fehlt C^a.

Zwei bis drei Zeilen scheinen an diesen Stellen ausgefallen zu sein.

3) *Nur W. hat Lakune;* diese Fälle gestatten wahrscheinlich verschiedene Erklärungen. Teils hat wohl *x* Lakunen gehabt, die beim Schreiben des C^a von anderswo her ausgefüllt worden sind. Bei den zahlreichen Änderungen und Überschreibungen in *x* konnten ferner Worte und Ausdrücke vom Übersetzer übergangen werden. Eine dritte Ursache kann in schlechter Tradierung des lateinischen Textes liegen. Wie wir gesehen haben, hat diese Tradition in allen bekannten Hss. schon eine Menge Fehler verschiedener Art; zu diesen gehören wahrscheinlich auch Lakunen und Haplographien. Jedenfalls stehen diese Lakunen mit dem oben

---

[1] Über 492^{a11}, s. S. 66.

[2] In dieser Lakune kommen auch die Wörter *ἐν ἐνίοις* vor (A^a); P D^a haben *ἐνίοις* (ohne *ἐν*), W. *in quibusdam*, hatte wohl also dieselbe Lesart wie A^a in seiner Quelle.

ausgesprochenen Urteil über x nicht in Widerspruch. — Ich führe einige Fälle an.

$493^{b\,9}$ μηροῦ δὲ καὶ γλουτοῦ τὸ ἐντὸς περίνεον fehlt unter den drei mit μηροῦ δὲ καί anfangenden Sätzen.

$508^{a\,10}$ εἴ | τις μῆκος αὐτοῖς ἀποδοὺς | ἀφέλοι πόδας si auferat pedes; hier nicht Hapl.; vgl. unten.

$508^{a\,24}$ οἵ ὄφεις καὶ οἵ σαῦροι | τὸ δικρόαν αὐτῶν εἶναι τὴν γλῶτταν ἄκραν, πολὺ δὲ μάλιστα οἵ ὄφεις. | τὰ γὰρ ἄκρα . . . serpentes et lacerte. summitates enim . . .; es ist schwierig, hier an Haplographie zu denken, da καὶ οἵ σαῦροι mitgenommen worden ist; vielleicht liegt der Fehler an der lat. Texttradition.

$515^{b\,32}$ . . . οὐ πήγνυται | τὸ αἷμα, ἐὰν δὲ μὴ ἐξαιρεθῶσι, πήγνυται.| ἐν μὲν οὖν . . . non coagulatur. in . . .; einfache Haplographie.[1]

In der Übersetzung fehlen auch eine Menge einzelner Worte. Wie viel von diesen Fehlern x angehört und wie viel der lateinischen Tradition, ist sehr unsicher. Nach dem oben Gesagten können schwerlich alle diese Fehler x angehören.[2] — Die Belege aus dem ersten Buche sind:

486^{a6} εἰς σάρκας (nach σάρκες)	$488^{a\,8}$ πάντων; vgl. 490^{a26} πάντα, $499^{b\,31}$ πᾶσι
$488^{a\,31}$ βόες(?) und ἄνθρωποι	$488^{a\,34}$ τὰ δ'ἄνυδρα (in Urb.?)
488^{b33} πρὸς τούτοις	489^{a16} συμβέβηκε
$489^{a\,18}$ αὕτη;[3] vgl. $490^{b\,17}$ αὐτό, $495^{a\,33}$ αὐτόν	$489^{a\,26}$ δ'ἐν τοῖς ὁμοιομερέσιν
$489^{a\,31}$ καὶ ἵππος	$489^{b\,26}$ καὶ λάβραξ(?)[4]
$490^{a\,13}$ (ἐν) ἑνὶ ὀνόματι	$490^{a\,19}$ τῶν δὲ κολεοπτέρων
$490^{b\,25}$ μόνον; vgl. $506^{b\,27}$ μόνη (-ον)	$491^{b\,1}$ ἀραιόν
$493^{a\,7}$ καὶ πρόσθιον	$494^{b\,14}$ καὶ τὰ ὦτα
$496^{a\,33}$ κοῖλον	$496^{b\,1}$ μορίων[5]

u. s. w.

---

[1] Dagegen ist die Lakune 517^{b30} ἐνιαχοῦ — κόλλαν, die Dittmeyer anführt, nur eine Hapl. des *Cod. Fes.*

[2] Über einige Partikeln s. Kap. II, S. 44 f.

[3] Verschiedene Wortfolge, s. Dittmeyer.

[4] χρύσοφρυς vermutlich = *aurata spinula*; sonst ist nur καί ausgelassen.

[5] Einschiebsel sind — von gewissen Partikeln abgesehen; vgl. Kap. II, a. a. O. — selten und haben nichts zu bedeuten. Vgl. 486^{a13} γένος *idem genus* (nicht in V); ταὐτόν kurz vorher; 493^{a1} πολυφυές *multifyes oris* nach 492^{b14} διφυὲς τοῦ στόματος *bifyes oris;* 494^{b11} *sensiteria ipsorum* nach Z. 13? Aber 496^{b25} ἐν τοῖς ἱερείοις *in multis sacris?* (Schneider II, 56: ἐν πολλοῖς ἱεροῖς). τοῖς als πολλοῖς gelesen?

II. Ich gehe jetzt zum zweiten Teil der Untersuchung über. Ich will es hier versuchen, vom *paläographischen Gesichtspunkt* aus die Vorlage des W. näher zu bestimmen. Verschiedene Eigentümlichkeiten der Übersetzung können uns über die Schrift Aufschluss geben. Manche Fehler können nur durch missverstandene Abkürzungen des x erklärt werden, andere deuten auf Ligaturen u. s. w. Hier und da ist der Grund des Fehlers unrichtige Lesung: Wilhelm hat einen Buchstaben mit einem andern verwechselt. — Es ist sogar wahrscheinlich, dass x ziemlich reich an Abkürzungen war. Dies ist nämlich mit **C**^{a} der Fall,[1] der, wie ich erwiesen habe, wahrscheinlich der unmittelbare Nachfolger des x ist. An einer Reihe für beide Hss. gemeinsamer Eigentümlichkeiten haben wir gesehen, wie genau **C**^{a} seine Vorlage kopierte; dies gilt wohl auch von den Abkürzungen — wenigstens bis zu einem gewissen Grade. — Es gilt hier, die Fehler und die hinter ihnen liegenden Schreibungen der Quelle zu analysieren, um womöglich auf diesem Wege nähere Auskunft über Beschaffenheit und Alter der Hs. zu erhalten. Natürlich ist es nicht möglich, das ganze erreichbare Material hier aufzunehmen. Es wird nicht schwer halten, durch Analyse des Textes weitere Belege ausfindig zu machen. Doch glaube ich nicht, dass man einen erheblichen Vorteil durch ein solches Anhäufen des Materials gewinnen würde. Jedenfalls dürften die im folgenden gelieferten Belege genügen, um die prinzipielle Lösung der Frage und den Weg, auf dem sie zu suchen ist, anzugeben. — Die Beispiele ordne ich unter verschiedenen Kategorien; wo dies nicht möglich ist, nach der Reihenfolge im Texte.

A. *Abkürzungen.*

Von besonderer Wichtigkeit ist es hier, zu beobachten, ob wir in diesen Abkürzungen Majuskel (Kursive) oder Minuskel wiederfinden. Letzteres ist ja a priori wahrscheinlich; es wäre recht sonderbar, wenn Wilhelm in der zweiten Hälfte des dreizehnten Jahrhunderts eine Hs. von so hohem Alter hätte benutzen können. Meiner Meinung nach bestätigen auch die Fehler bei W., dass die Quelle in Minuskel geschrieben war. Für die Fälle, die dagegen zu sprechen scheinen, giebt es eine andere Erklärung: wahrscheinlich stammen sie aus älteren Quellen,[2] und die fehlerhafte

[1] Vgl. Dittmeyer, Unt. 37 f.
[2] Vgl. Kap. IV.

Auflösung war schon in *x* vorhanden. Doch können wir nach dem oben Gesagten ***per analogiam*** annehmen, dass die Schrift des *x* sehr stark gekürzt war. — Wir haben es wohl in der Regel mit der gewöhnlichen Minuskelkürzung zu tun[1]: der erste Buchstabe des ausgelassenen Wortteils war über den letzten des anderen Teils gesetzt — mit oder ohne Abkürzungsstrich; vermutlich ist dieser auch ohne Überschreibung eines Buchstaben gesetzt — nur als Zeichen der Abkürzung (***Suspension***).[2]

Vielleicht war hier und da sogar ein Teil eines Wortes unausgeschrieben ohne Abkürzungszeichen — etwa am Ende der Zeile. Ein paar Übersetzungsfehler scheinen mir dies zu zeigen. S. 501^{b4} nämlich giebt W. *ὕς* mit ***posterius*** wieder. Er hat es natürlich als *ὕστερον* verstanden, jedoch bezweifle ich, dass er in seiner Quelle dies gehabt hat, wie Schneider II, 86 annimmt; dies *ὕς*, wohl ohne Strich, hat W. als stark abgekürzte Form gefasst. — Etwas Ähnliches haben wir vielleicht 508^{a30} *ἐπὶ — τοῦ φάρυγγος* (*τῇ φάρυγγι* **P D**^{a}): ***post fauces;*** nun giebt W. niemals *ἐπί*, aber wohl *μετά* mit ***post*** wieder; an dies können wir nicht denken. Hat er *ὄπισθεν* oder *ὀπίσω*[3] gelesen? Er hat dann *ε* mit *ο* verwechselt, was in der Minuskel möglich ist (s. S. 79). — Die beiden Wörter finden sich in der *κοινή* und im Neugriech.[4] — Jedenfalls ist W. an Abkürzungen gewöhnt gewesen.

An ein paar Stellen scheint *x* ***Nasalstrich*** gehabt zu haben. So 507^{b14}, wo die Hss. *τούτω* (*τε* **A**^{a} **C**^{a}) haben; nur ***m Ambr.*** richtig *τούτων*, wohl eine Renaissancekonjektur; aber schon *x* hatte das Richtige: W. giebt ***horum;*** die Hss. haben wohl hier den Nasalstrich weggelassen, den *x* bewahrt hat. — Vgl. 504^{a18} *μείζων* ***maior,*** wo **C**^{a} *μείζω* hat; also wohl *μειζω¯* in *x*. — Vielleicht gehört 502^{a33} hierher: *πάμπαν* ***omnia*** (für ***omnino***): *παμπα¯*; vgl.

---

[1] Vgl. Wattenbach, Anleitung zur griech. Palaeogr.[3], S. 109.

[2] Vgl. Traube, Nomina sacra, S. 18 (gegen *Kontraktion*); Thompson, Handbook of greek and latin palaeogr.[2], S. 86, Fuss. 1: »abbreviation» und »contraction»; Lehmann, Die tachygraph. Abkürzungen in griech. Hss., S. 3: »currentschriftliche Kürzung».

[3] Selten bei Aristoteles; s. den Index von Bonitz.

[4] Vgl. Blass, Gramm. des neutest. Griech.[2], S. 109, 130. Die Vulgata (Itala) giebt beides mit ***post*** wieder: Mt. 15, 23 *ὄπισθεν ἡμῶν* ***post nos;*** Mc. I, 7 u. 17 *ὀπίσω μου* ***post me.***

unten; kaum jedoch 496b31 ῇ *quorum*, also ὧν;[1] 506a11 *τὶ ἄλλο τῶν ζῴων quid aliorum animalium* ist wohl das gekürzte *ἄλλο* nach dem Folgenden aufgelöst; dies ist leichter als den Wechsel *ο*~*ω* und einen fehlerhaften Strich anzunehmen.

Auch *im Inneren der Wörter* scheint *x* Nasalstrich gehabt zu haben. So 491a20 *τὰ νομίσματα infirmitates;* wohl *νο¯ισματα*,[2] was als *νοσιματα, νοσήματα* gelesen worden ist. — Fehlerhaft hat er ihn angenommen oder gelesen 497b27, wo *ἐσθίει* mit *dirigit* wiedergegeben wird — also *εὐθύνει* (*-θυ¯ει*); vgl. Schneider II, 61; vielleicht auch 519a15 *ἐποίει bibebatur* (vgl. S. 76, Ligaturen); W. hat wohl eine Form von *πίνω*[3] gelesen (*ἐπίνετο* Schneider II, 156). — Dagegen scheint *x* 518a11 die richtige Lesart gehabt zu haben: *οὐχ αὐότης non siccitas* (*οὐχαυότης* m.); die übr. Hss. *οὐ χαυνότης* — aus einem fehlerhaften Nasalstrich.

Am zahlreichsten sind *die Abkürzungen am Ende der Wörter.* Hier hat wohl *x* sowohl übergeschriebene Buchstaben als tachygraphische Zeichen gehabt; was von beiden, ist oft nicht leicht zu entscheiden.

Natürlich ist *der Artikel* sehr oft abgekürzt worden. So 489b14, 15 *τὰ τῶν ὀρνίθων, τὰ τῶν σελαχῶν quod auium, quod selacheorum.*[4] Andere Fälle hängen mit später anzuführenden Abkürzungen zusammen: 494b13 *τό* als *τά*; 519b28 *τοῖς* als *τ*; 520b25 *τό* als *τοῖς*(?); 522b11 *τοῦ* als *τῶν* u. s. w.

Inbezug auf *die Kasusendungen* u. dgl. mögen folgende Nachweise genügen.

αν als *ας* gelesen 501a26 *μαρτιχόραν* (u. a. Formen): *martik(h)oras;* vgl. Lehmann, a. a. O. 49 f., 52 f. (mit Tabellen), Wattenbach, a. a. O. 112, Thompson, a. a. O. 93.[5]

α als *ας*, wohl durch Suspension; 510a7 *αὐτά* (*φάττας καὶ πέρδικας*) *ipsas* (als *αὐτάς* gelesen); 512a6 *ἄκρα ἑκατέρα utriusque*

---

[1] *η* und *ω* sehen in der Uncialschrift ähnlich aus. Vgl. v. Leeuwen, Prolegomena ad Aristophanem, Leyden 1908, S. 297 f.

[2] Vielleicht noch stärkere Abkürzung. Vgl. Schneider II, 27.

[3] Vgl. *πιόντα* a13.

[4] 490b10 *ἅ* für *ὅ*; 509a7 *ἅ quod.*

[5] Schon Bast, der trotz seines Alters viel Wertvolles bietet, hat in seiner *Commentatio palaeographica* (in Schäfers Ed. des Georgios Corinthius, Leipz. 1811, S. 701 ff.; Addenda 914 ff.; dazu Tafeln) diesen Wechsel beobachtet, S. 755 f. — Über die tachygr. Abkürzungen s. auch Allen, Notes on abbreviations in greek manuscripts, Oxf. 1889 — ein Werk, das Lehmanns Buch komplettiert und berichtigt.

summitas: ἑκατέρας.[1] Vgl. Gardthausen, Griech. Palaeographie, S. 248.

α als *ουν*, wohl reine Abkürzung: *ὀστᾶ os.*

αι als *ον*: 510[b5] *αἱ* — *ὑστέραι . . . ὅμοιαι matrices* — *simile*; tachygraphische Schreibung; vgl. Lehmann 38 ff., 71 ff. (74), Wattenbach 111, 114, Thompson, 93, 94.[2]

η als *α*: 511[b34] *παρ' ἑαυτῇ* (*ἀκάνθῃ*) *secus ipsa* (*τὰ σκέλη*); vermutlich Abkürzung (doch etwas unsicher: *ipsā?*)

η als *ης*: 514[a10]: *τῇ κεφαλῇ* A[a] *x*, *τῆς κεφαλῆς* die übr.[3]; vgl. Lehmann 35, 64 f., Wattenbach 113, Thompson 92, 94. Hierher gehört vielleicht 518[a18] *λεύκη* (-*ή* A[a] pr. C[a]) *albi;* möglicherweise hat W. das Wort mit *τῷ ἐξανθήματι effloricio* zusammengenommen; jedoch kann er auch *λευκοῦ* gelesen haben;[4] s. unten.

ην als *ης* 497[a2] *ἐλάττω* — *πιμελήν minus* — *sagiminus: ἔλαττον*(?) — *πιμελῆς*. Schwerlich tachygraph. Schreibung; vielleicht Überschreibung, s. Gardthausen 252.

ης als *ου*: 519[b10] *ἐκ μέσης τῆς κοιλίας ex medio uentris;* vielleicht *μέσου*; tachygraphisch; vgl. oben (*η* : *ης*) und Lehmann 40 f., Wattenbach 114, Thompson 94 f. — 518[a13], s. oben.

In diesem Zusammenhange können genannt werden: 505[b31] *ὄφις serpentes* und 522[b31] *τὴν κύησιν in utero habere: κυήσειν*; die Zeichen für *ις* und *εις*, *ιν* und *ειν* sind ja wie die Aussprache ähnlich.[5] Vgl. Lehmann 53 ff., 56 ff., 66 ff., 68 ff., Wattenbach 113, Thompson 92. — 491[a21] *δή oportet* (: *δεῖ*) ist wohl nicht Abkürzung.

ο als *οις*: 520[b25] *τὸ* — *ἄλλο* (*αἷμα*) *aliis* (*sanguis*);[6] Suspension.

ον als *α*: vielleicht 490[b10] *ὄστρεον ostrea* (das Vb. in Plur.); 494[b13] *τὸ αἰσθητήριον sensiteria* (Plur. [b11]). — Das Umgekehrte 523[a1] *χιμαίρα chimerum.* — Hier hat wohl W. den *α*-Strich und

---

[1] An den Strich, der in Uncialschrift sowohl *ς* wie *ν* bezeichnen kann, ist hier wohl kaum zu denken.

[2] Du Cange, Glossarium hat *simillus*, was sich jedoch sonst nicht bei W. findet; daher ist wohl *simile* nicht Nom. Plur. Fem.

[3] Möglich, vielleicht wahrscheinlich, ist, dass *x* gerade an den Stellen, wo er mit A[a] übereinstimmt, Abkürzungen gehabt hat.

[4] Auch *λευκαί* — zu *τρίχες pili;* vgl. oben (*αι* : *ον*).

[5] Man kann die Verdoppelung leicht vergessen.

[6] Kann möglicherweise auch Korruptel für *alius* sein. 506[a11], s. oben, S. 71, unter Nasalstrich (*ο* — *ων*).

den *ον*-Strich verwechselt. Vgl. Bast 771, Lehmann 29 ff., 71 ff., Wattenbach 111, 114, Thompson 92, 94.

ον als *ος*: Überschreibung (= *ος*) s. Gardthausen 255; gewöhnlicher Wechsel. Vgl. *μόνον solus* 492^{a5}, 500^{a6} (500^{a10} hat auch A^a *μόνος*). Der Gegensatz vielleicht 492^{a22} *ἑκάτερος* (*ὀφθαλμός oculus*) *utrumque*; 493^{b28} *κόνδυλος condilum.*

ον als *ως*: 504^{b11} *ἴδιον* (*λόφον*) *singulariter;* vielleicht als *ἰδίως* gelesen; so vielleicht auch 498^{a24} *ἐναντίως contrarium* (sonst *-rie*); vgl. 513^{a14} *ἱκανῶς sufficienter*, wo C^a, vielleicht Abschrift des *x*, *ἱκανόν* hat; vielleicht Verwechslung der tachygr. Zeichen; s. Lehmann a. a. O., 81 f., Wattenbach 114, Thompson 94 f.

ος als *ας* vielleicht 512^{a17} *ἐπὶ τὸν ταρσὸν τοῦ ποδός ad pedes; τ. τ.* ausgefallen; *τοῦ ποδός* als *τοὺς πόδας* gelesen; als Abkürzung gefasst.

ος oder *ους* als *η* 490^{b9} *κῆτος* (*-ους* P D^a) *cete;* vielleicht tachygraphische Schreibung mit Verwechslung der Zeichen für *η*(*ς*), *εις* und *ους*; vgl. Lehmann 77, Wattenbach 113, Thompson 95.

ος als *ι*: 515^{b31} *ἐν ἅπαντος — ζῴου αἵματι in omni — animalis sanguine*; Abkürzung wahrscheinlich.

ος als *οι*, am leichtesten durch Suspension (durch übergeschriebenes *ο*, auch in Minuskel möglich); 489^{b31} *βάτος raie* (also *βάτοι*); wohl auch 505^{a17} *κυπρῖνος carpe*; umgekehrt 522^{b27} *ὄροβοι orobus.*

οις als *οι* 491^{a21} *αὐτοῖς ipsi;* Suspension; kann vielleicht auch eine Verwechslung mit *αὐτῷ* sein (tachygr. Schreibung); vgl. Lehmann 36, 70 f., Wattenbach 114, Thompson 93, 94.[1] Abkürzung von *οις* haben wir auch 501^{a26} *ἐν Ἰνδοῖς in india.*

Zwischen *ον* und *ων* liegt Verwechslung vor 522^{b11} *τοῦ νεβροῦ ceruulorum*, also *τῶν νεβρῶν*; wohl Verwechslung der tachygraph. Zeichen; vgl. Bast 774, Lehmann 40 f., 78 ff., Wattenbach 114, Thompson 95. — Derselbe Fall (Artikel) 502^{b14} *τοῦ κάτω inferioribus* (*τῶν*); umgekehrt 486^{a14} *ἐκ σαρκὸς καὶ νεύρων ex carne et neruo*; 519^{b25} *περὶ — χόνδρου καὶ ὀστῶν de cartillagine et osse.*[2]

Abgekürztes *ους* 520^{b1} *περὶ Λεοντίνους circa lentinum.*[3]

---

[1] Vgl. auch 523^{a20} *τοῖς πάγοις: gelu;* Verwechslung mit *ω* oder freie Übersetzung?

[2] Unsicherer ist 520^{b17} *αἴσθησιν ἁπτομένων sensum tactus*; vielleicht nur freie Übersetzung: s. Kap. II, S. 35 f.

[3] Vgl. Ligaturen, S. 76.

ων als *ες* 522b 32 *τῶν φυσωδῶν inflatiuosum: τὸ φυσῶδες* (auf *γάλα* statt *ἔνια* bezogen); vielleicht tachygr. Abkürzung; s. Lehmann 61 f., 78 ff., Wattenbach 113, 114, Thompson 94, 95.

ως als *οις* gelesen 508a 6 *ὅλως* (**A**a **C**a; **P D**a *ὁμοίως*) *totis*, also *ὅλοις*; vielleicht auch 496b 18 *τερατωδῶς monstruosis*: -*δοις* statt -*δεσι*;[1] am leichtesten als Verwechslung der tachygraph. Zeichen zu erklären; vgl. Lehmann 70 f., 81 f., Wattenbach a. a. O., Thompson a. a. O.

Wo Endungen mit *ο* und *ω* wechseln, ist die Ursache eher die identische Aussprache als Abkürzung. Vgl. 516a 1 *παραπλησίως uicinus* (-*πλήσιος*); vgl. umgekehrt 506b 11 *ὅσπερ sicut*, also *ὥσπερ*; vielleicht auch 496b 27 *τοὺς θύοντας uidentes* (r. *θεῶντας*); 500a 22 *ὥσπερ ubi quidem* (*οὗπερ*).[2]

Andere Abkürzungen von Endungen und Wortschlüssen sind:

Wechsel von -*θι* und -*θεν* 508b 30, wo die Hss. *αὐτόθι* haben, nur die jüngeren (durch Konjektur) -*θεν*;[3] nun hat W. *a principio*, was wohl Übersetzung von *αὐτόθεν* ist; wohl Suspension in *x*; vgl. Gardthausen 252. Vgl. 512b 21, wo *ἑκάτεραι* mit *utrimque* übersetzt wird; starke Abkürzung.

τοῖς ζῴοις 516a 16 *uiuentibus*, also *ζῶσι*: Abkürzung.[4] Vgl. 496b 22 *τοῖς πλείστοις pluribus*, vielleicht als *πλείοσιν* gelesen; s. Schneider II, 56. Doch etwas unsicher; W. schwankt beim Wiedergeben des Komp. und Superl.[5]

ὕστερον 522a 4 *ultimum*, also *ὕστατον* (vgl. jedoch oben), eine auch in Minuskel nicht seltene Verwechslung; vgl. Bast 790 f.

σι(*ν*) als *σαι* gelesen, wohl durch Suspension, 512a 27 *συνέχουσιν* **A**a **C**a (*συντείνουσιν* **P D**a) *continue*, also *συνέχουσαι*; 517b 22 *διαφέρουσι differentes*, also *διαφέρουσαι*.

κείμενοι 507a 21 *iacent*, also *κεῖνται* (mit *ν* für *μ*, s. S. 78); s. Schneider II, 109; starke Abkürzung;[6] vgl. 500b 11 *ὅταν δ' ὀργᾷ*

---

[1] Vgl. folg. Zeile: *ἔν τισι τῶν τετραπόδων in quibusdam quadrupedibus*; W. hat hier vielleicht nicht Dat. gelesen, sondern frei übersetzt.

[2] Verwechslung von *ων* und *ον* möglich 505b 7 *τὸ τῶν ἐνύδρων aquatile*; *τὸ ἔνυδρον*?

[3] Die richtige Lesart.

[4] Vgl. unten, S. 78: Verwechslung von Buchstaben (*ο* und *σ*).

[5] Vgl. Kap. II, S. 41.

[6] 514b 25 *πλὴν — λειπόμεναι sed — deficiunt* ist nur freie Übersetzung; s. Kap. II, S. 39.

ὀχεύεσθαι cum autem fuerit hora coeundi (*δ' ὀχεύωνται* **P D**^{a}): W. hat es wohl als *ὥρα* gelesen (*fuerit* kann beim Übersetzen eingeschoben sein, s. Kap. II, S. 45), mit *ω* für *ο* und Abkürzung. — 515^{b28} *διέχουσιν pertransit*, vermutlich Suspension: übergeschriebenes *χ*; s. Gardthausen 252.[1]

521^{b28} *τὸ παχύτερον τῶν γαλάκτων grossius lac*, vielleicht aus *τῶ γαλᾶ* oder dgl. Vgl. 502^{a33} *πάμπαν omnia.*[2]

Partikelabkürzung u. dgl.

περί und *παρά* wechseln in Minuskel wie in uncialer Schrift; *περί* mit Überschreibung des *ε* (Gardthausen 255) und *παρά* mit tachygraphischer Schreibung[3] (vgl. ebenda, Lehmann 89 ff., Wattenbach 115, Thompson 95). Nun giebt W. *περί* mit *circa* (*de*) wieder, *παρά* mit *iuxta* (*secus*). Vgl. S. 38. Ich führe ein paar Fälle an.

500^{a19} *περὶ τὰς μασχάλας iuxta ascellas* (**P** nach Bekker *παρὰ*); 500^{b9} *περὶ τοὺς νεφροὺς iuxta renunculos.*

Vgl. 505^{a21} *περὶ τὰ βράγχια secundum branchias*, was auf *κατά* deutet (s. Kap. II, a. a. O.). Diese Verwechslung ist in Minuskel — rein paläographisch — nicht leicht (in der Unciale, s. Kap. IV); vgl. jedoch 500^{b8}, wo **P** *παρά* für *κατά* hat. Vielleicht haben wir hier die Spur einer älteren Handschrift.[4]

504^{a1} *ὑπὸ μέσην τὴν γαστέρα ad medium uentrem;* man denkt hier an *ἐπί* für *ὑπό*; ebenso 515^{a24} *ὑπὸ πολλῆς ἰλύος in multa fece;*[5] die Verwechslung scheint mir auch in Minuskel möglich — bei Abkürzung und Ligatur (der Spiritus des *υ* vielleicht als Oberstrich des *ε* gefasst; vgl. Wattenbach 91)

508^{a7} *καὶ τὰ μέν secundum hec quidem*; also *κατά* für *καί*, eine in der Unciale leichte Verwechslung, die vielleicht auch später möglich ist; vgl. Wattenbach 95.

---

[1] Da diese Übersetzung mehrmals vorkommt, kann man wohl nicht an eine Verwechslung mit *διέρχεται* denken (Abkürzung, Ligatur von *ρ* u. *χ*) vgl. 496^{b31}; dagegen *aufert* 509^{a15}.

[2] Noch ein paar Fälle, wo die Ursache des Fehlers bei W. kaum Abkürzung ist: 496^{a24} *μίαν τῶν κοιλιῶν unum uentriculum;* 496^{b25} *τοῖς ἱερείοις sacris;* ^{b27} *τοὺς θύοντας τῶν ξένων uidentes extranei* (s. Verwechslung von Buchstaben); 509^{a5} *πολλοὶ τῶν ὀρνίθων multe aues;* 519^{a21} *τῶν — ἀκρωτηρίων exterior.*

[3] Natürlich auch mit Überschreibung; Wattenbach 115.

[4] Vgl. jedoch 487^{b23}, wo **P D**^{a} *ὡς καί*, W. *quemadmodum* (*ὥσπερ*?) haben; **A**^{a} **C**^{a} haben nur *καί*; die Korrektur war vielleicht schlecht geschrieben.

[5] *ἐπί* c. Acc. oft = *ad;* c. Gen. oft = *in* c. Abl. S. Kap. II, a. a. O.

511^{b17} *οὐδὲν ἔχει αἷμα nullus est sanguis;* starke Suspension des *ἔχει* (Gardthausen 252), was W. als abgekürztes *ἐστί* gefasst hat.

In folgenden Fällen hat vielleicht *x* ältere Abkürzungen übernommen: 506$^{a\,27}$ *μέντοι* **PD**^{a}; *μέν* **A**^{a} pr. **C**^{a}; *tamen;* vgl. 506$^{b\,15}$ *οἱ μέν* **PD**^{a}; *μέντοι* **A**^{a} pr. **C**^{a}; *hii quidem; μέντοι* war in diesen Fällen in *x* vielleicht stark gekürzt. — 511$^{a\,19}$ *κάτωθεν deorsum; x* hatte wohl *κατῶ*.[1]

B. *Ligaturen.* Wilhelms Lesung deutet hier und da auf Ligaturen der Quelle, welche alle der Minuskelschrift anzugehören scheinen. Die Fälle sind:[2]

488$^{b\,15}$ *ἔλαφος elephas* ($^{b\,22}$ recht); 506$^{b\,1}$ *ἐλέφας cervus* (*ἔλαφοι* ^{a32}); *α*, resp. *ε* vielleicht in Ligatur mit *φ* (nebst Abkürzung der Endung); doch etwas unsicher.

492^{b7} *πνεύματος ἀθρόον spiritus soniti:* das *α* wurde in Ligatur mit *θ* klein und von W. übersehen; er las *θρόον.* Ebenso 516$^{a\,27}$ *ἀδύνατον possibile* (vgl. Schneider II, 36 [3], 142).

499^{a22} *ἰσχνόν* (*ἰσχίον* **PD**^{a}) *turpe*, also wohl *αἰσχρόν*; Ligatur von *α* mit *ι* (und Abkürzung)?

519^{a15} *ἐποίει bibebatur;* vielleicht Lig. von *ο* und *ι* (Aussprache!)

520$^{b\,1}$ *Λεοντίνους lentinum; ο* zwischen *ε* und *ν* reduziert.[4]

Vgl. 503$^{a\,8}$, wo W. *adhuc*, also *x ἔτι* hat, die übr. Hss. *ἔστι* (*ἔτι* richtig); *σ* in Verbindung mit *τ* sehr klein.

C. Fehler betreffs der *Wortgrenze;* sie sind wohl beim Übergang aus der Uncialschrift (Kursive) aufgekommen. Vgl. das oben, S. 58, 64, angeführte *ἂν ὀρέγει* für *ἀνορέγει* (auch in **C**^{a}) 497$^{b\,28}$.

---

[1] *κάτωθεν* = desubtus. Siehe S. 37.

[2] Vgl. 488$^{b\,6}$ *σπανίως*; *πάντα* **C**^{a}: *σ* und *π* in Lig. in der Quelle (nebst Abkürzung); 502$^{b\,16}$ *πέντε*; *πάντα* **C**^{a} pr.

[3] Schneider liest mit **L**^{1} *sonitu* und will in der Quelle *θρόῳ* finden — natürlich mit Unrecht. Über den Gen. *soniti*, vgl. Sommer, Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre, S. 435. — Vgl. *ἀθρόος simul totus* 511$^{b\,16}$.

[4] Vielleicht auch späte Form ohne *ο*.

490$^{b\,31}$ *τοῦ τῶν τετραπόδων horum quadrupedium;* also *τούτων* gelesen.[1] — 497$^{b\,28}$ *τῷ ἐλεφαντιστῇ elefanti stat;* also *τῷ ἐλέφαντι στῇ.*[2]

D. Undeutlichkeit des *Spiritus* und der *Akzente* in *x* haben einige Fehler hervorgerufen. Vgl. das in Kap. II, S. 41, über *αὐτο-*: *αὑτο-* Gesagte.

511$^{b\,32}$ *αὗται ipse,* also wohl *αὐταί.* — 488$^{b\,34}$ (*καὶ*) *ἦ aut* (sonst *qua* = *ᾗ*); also *ἤ*; umgekehrt 493$^{a\,31}$ *ἤ qua,* also *ᾗ.* — 511$^{b\,10}$ *ἀρχῇ principium,* also *ἀρχή.*

E. *Verwechslung der einzelnen Buchstaben* können wir auch durch gewisse Fehler des W. konstatieren. Sie geben uns über die Form der betreffenden Buchstaben Auskunft.

α als *ω* gelesen 506$^{b\,22}$ *ἅμα sursum,* also *ἄνω*; auch *μ* als *ν* (s. unten); vgl. Schneider II, 107. Leicht in Minuskel.

ε als *ο* — in Minuskelschrift mit Ligaturen. Vgl. oben, S. 70, *ἐπί* als *ὄπισθεν* 508$^{a\,30}$; 494$^{a\,5}$ *πλανησίεδρον* (A^{a} C^{a}) *planisiodron* — in Verbindung mit *δ*.

ι als *λ*? Vgl. 504$^{a\,12}$ *ἴυγξ linx.*[3] Vgl. Schneider II, 150, wo er aus *De gener.* 5,5 (Bekker 785$^{a\,35}$) ein Zitat hat; *πολιαί* giebt wohl W. hier mit *multi* (*pili*) wieder; also *πολλαί*, nicht notwendig *πολλοί*, wie Schneider. Doch nicht ganz analog bei *λλ*.

ι als *υ*: 504$^{b\,31}$ *κεστρεῖς kestreus,* also *κεστρεύς*; sehr leichte Verwechslung in zusammenhängender Minuskelschrift.

Λ als *Α*: 514$^{b\,18}$ *ὥσπερ εἰς λάμβδα* (C^{a} D^{a}) *sicut in a*;[4] *α* behält ja die unciale Form sehr lange, wenigstens im Anfang des Wortes und als selbstständiger Buchstabe.

Λ als *Δ*: 522$^{a\,18}$ *ἀνεῖλεν inuidit,* also vermutlich *ἀνεῖδεν* gelesen. *Δ* wechselt in der Minuskelschrift mit *δ* (die Formen, s.

[1] Schneider II, 25 hat die Stelle nicht verstanden: »... versio Thomae *τούτων* insertum reddidit«.

[2] Camus I, 654 und Schneider II, 61 lesen beide *elephantistae.*

[3] Fehler der lat. Trad. sehr leicht, da *i* und *l* oft wechseln, und die Gruppe *iy-*, *ii-* der Schrift ziemlich fremd war.

[4] Betreffs der in den Text hineingeratenen Glosse s. Kap. I, S. 22 (Verwandtschaft der Hss.).

Wattenbach 89 f.). Am häufigsten scheint *Δ* am Anfang des Wortes und der Zeile vorzukommen.[1] Vgl. die Schriftproben bei Omont, Facsimiles des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle, Paris 1891, *zwölftes* und *dreizehntes* Jahrhundert.

μ als *ν*, eine Verwechslung, die in der Minuskel sehr leicht ist, wenn nicht *N* benutzt wurde, und ehe *ν* noch gewöhnlich wurde (vom XIII. Jh. an, s. Wattenbach 97). Wir haben $502^{a\,33}$ das schon besprochene *πάμπαν omnia*, also *πάντα*;[2] vgl. S. 70 f. (Nasalstrich); $506^{b\,22}$ *ἅμα sursum*, also *ἄνω* (s. oben, *α* als *ω*); vielleicht $507^{a\,21}$ *κείμενοι iacent* mit Abkürzung und *ν* für *μ*.

ν und *υ*, vielleicht $509^{b\,25}$ *παντ' hec*, also wohl *ταῦτ'*; der linke Strich des *ν* war vermutlich etwas undeutlich.

(*ο* und *σ*; vgl. die S. 74 unter *Abkürzung* zitierten Stellen $496^{b\,22}$ *τοῖς πλείστοις pluribus* und $516^{a\,16}$ *τοῖς ζῴοις uiuentibus*, wo man an eine Verwechslung dieser Art denken könnte (*πλείοσιν*, *ζῶσι*); doch können auch die Wörter nur stark gekürzt sein. Die Verwechslung ist jedenfalls in der Minuskel sehr leicht.)

(*π* und *τ*; *πάμπαν omnia* (s. oben) und *παντ' hec* (s. oben)?)

σ und *υ*; die Fälle sind: $497^{b\,27}$ *ἐσθίει dirigit*, also *εὐθύνει* (s. S. 71 unter *Nasalstrich*). — $519^{b\,27}$ *μεταξὺ — τοῦ ὀστοῦ καὶ τῶν ἀνάλογον τοῖς ὀστοῖς intermedium — ossis et proportionalium hiis*;[3] W. scheint *τοστοις* vor sich gehabt zu haben, was er als *τουτοις* gefasst hat. — Analog vielleicht $500^{a\,22}$ *ὥσπερ ubi quidem*, also *οὗπερ* (mit *ο* für *ω*).

Wie mir scheint, haben wir hier zweierlei Verwechslungen. Im ersten Falle, $497^{b\,27}$, ist der Grund wahrscheinlich die Ligatur von *ε* und *σ*, welche mit derjenigen für *ευ* verwechselt werden kann. S. Gardthausen, Taf. 8 u. 9: Lond. Add. 5107 (a. 1159), Lips. Senat. II. 25 (a. 1172).[4] — Dagegen kann nicht *οσ* : *ου* so erklärt werden. Am einfachsten scheint es mir, hier eine direkte Verwechslung von *σ* und *υ* anzunehmen; in der Minuskel wird oft *σ* etwas offen geschrieben (s. Gardthausen 207; Wattenbach 100); man kann es leicht für *υ* nehmen. Vgl. z. B. Omont, a. a. O., V

---

[1] Hier vielleicht *ἀντὶ | λεν*.

[2] Möglich ist die Schreibung *πάνπαν*.

[3] Vgl. $^{a\,25}$ (*περὶ* —) *τῶν ἀνάλογον τούτοις* (*de* —) *proportionalibus hiis*.

[4] Vgl. auch Bast 765 (mit Tab.).

(Joh. Chrysostomus, a. 954), Sp. 2, Z. 4 v. u. *οὖτος* u. a. Wörter derselben Hs.[1] u. a. Proben daselbst.

υ als *ε*, möglich in Minuskel mit Ligaturen (auch in der Uncialschrift, s. Kap. IV). — Vgl. oben (Abkürzung) *ἐπί* für *ὑπό* 504$^{a\,1}$ und 515$^{a\,24}$. — Ferner 496$^{b\,27}$ *τοὺς θύοντας uidentes*, also wohl *τ. θεῶντας*[2] (nicht *θεωροῦντας* wie Schneider II, 56).[3]

Können wir aus dem zusammengestellten Material Schlüsse betreffs des Alters von *x* ziehen? Es ist natürlich nicht leicht, dies zu tun. Wir finden eine Hs. mit regelmässiger, hier und da vielleicht etwas weiter getriebener Abkürzung (Erbschaft aus der Majuskelschrift?); im Inneren der Wörter scheinen — nach den Fehlern von W. zu urteilen — die tachygraphischen Zeichen nicht benutzt worden zu sein. Ligaturen u. dgl. kommen sehr mässig vor;[4] die vorkommenden sind einfach. Das Ganze deutet auf eine gute, nicht allzu junge Hs. Auch die anderen Eigentümlichkeiten der Hs. stimmen mit diesem Resultat überein. So wohl das Vorkommen des Nasalstrichs, der im XIII. Jh. selten wird[5], der Wechsel von *εσ* und *ευ* (s. oben), *σ* und *υ* (Gardthausen a. a. O.), von *μ* und *ν*, *λ* und *δ*, *λ* und *α* u. s. w. Es scheint mir z. B., als ob *λ* und *δ* im dreizehnten Jh. nicht so leicht verwechselt werden könnten; zum Teil gilt dies auch von *μ* und *ν*.[6] Nichts scheint mir wenigstens gegen die Datierung des *x* in das zwölfte Jahrhundert zu sprechen.

Eine Eigentümlichkeit, vielleicht nur zufällig, will ich zum Schluss hervorheben. Die Abkürzungen, welche man konstatieren kann, kommen regelmässig in dem ursprünglichen Text des *x* vor, nur selten in den Zusätzen aus **P** D^{a}[7]. Dieser Umstand deutet vielleicht auf eine manus secunda — was ja an sich wahrscheinlich ist — welche längere oder kürzere Zeit nach dem Schreiben des *x* die Hs. durchkorrigiert hat; sie scheint weniger Abkürzungen benutzt zu haben.

---

[1] Vgl. Thompson 166; Gardthausen, Tafeln 8, 9.

[2] Das Akt. wird im Spätgriech. gewöhnlich; s. die Lex.

[3] 499$^{b\,25}$ *laberintalem* f. *λαβυρινθώδη* (mit A^{a} C^{a}) nicht Verwechslung des *υ* und *ε*, sondern Vulgärlat.; vgl. ital. *laberinto*, s. oben S. 32.

[4] Vgl. Lehmann, S. 6.

[5] Lehmann 3, Wattenbach 105.

[6] S. die Proben bei Omont.

[7] So 490$^{b\,9}$ *cete;* 500$^{b\,11}$ *ὀργᾷ hora.*

Wenn uns also die paläographischen Merkmale des *x* eher in das zwölfte als in das dreizehnte Jahrhundert führen, so reimt sich dies sehr gut mit der Stellung in der ganzen Tradition zusammen. **C**^{a} stammt aus dem XIV. Jh., **A**^{a} aus dem XII. oder XIII.[1] Wenn nun *x*, wie ich zu erweisen gesucht habe, die Vorlage des **C**^{a} war, aber anderseits eine Reihe Lesarten (oft die richtigen) mit **A**^{a} gemeinsam hat, so gehört der Text dieser Hs. ihrer Qualität nach dem XII. Jahrhundert an. Und auch die übrigen Umstände deuten darauf hin, dass *x* wenigstens ein Jahrhundert älter als Wilhelms Übersetzung ist, also aus dem zwölften Jahrhundert stammt.

Wenn dem so ist, haben wir in dieser Übersetzung unsere (zwar mittelbare) älteste Quelle für den Text der *Historia Animalium.*[2] Ihr Wert wird erhöht sowohl durch ihr Alter als durch die Abstammung. Jedenfalls ist sie einer genauen Untersuchung nach streng philologischen Prinzipien wert. Dittmeyer, S. XIX, betont, dass W. nur an sehr wenigen Stellen die richtige Lesart bewahrt hat, und glaubt, dass W. selbst das Richtige hat ausfinden können. Dies ist meines Erachtens *unmöglich.* Anderseits können die von D. angeführten Beispiele vermehrt werden. So hat W. das Richtige vielleicht $489^{b\,32}$ *latitudinibus* (*πλατέσι* die Hss.); $498^{a\,20}$ *eadem* (*ταὔτ'*; *ταῦτ'* **A**^{a} **C**^{a}; *τὸ αὐτό* **P D**^{a}); wohl auch $501^{a\,20}$ *carkharodonta* (*καρχαρόδον τέ* **A**^{a}**C**^{a}; *-όδουν* **P D**^{a}); möglicherweise $501^{b\,33}$ *sursum flexos* (*ἀνασήμους* **A**^{a} **C**^{a}; *ἀνωσίμους* **P D**^{a}); $502^{b\,20}$ lässt W. *δέ* aus gegen die Hss.; $503^{a\,8}$ *adhuc* gegen *ἔστι* die Hss.; $506^{a\,19}$ *emys*, s. Dittmeyer, a. a. O.; (nach Dittmeyers Apparat $512^{b\,13}$ *ucnarum τὰ δὲ τῶν φλεβῶν*; *δὲ* nur **A**^{a}; also unsicher); $515^{a\,7}$ *abscissis ἀπὸ τῶν σχιζομένων*; vielleicht hatte auch W. *σχιζομένων*; vgl. auch $510^{a\,7}$ *ipsas αὐτά*; *αὐτάς* ist wohl kaum richtig.[3] — Hierzu kommt, dass W. Konjekturen in späten Hss. bestätigt; so $507^{b\,14}$ *τούτων* und $508^{b\,30}$ *αὐτόθεν*. Selbst hatte natürlich die alte Hs. *x* keine Konjekturen. — Drittens bekommt auch eine Reihe guter Lesarten in **A**^{a} jetzt durch *x* ihre Bestätigung. Dittmeyer hat nämlich bei seiner neuen Kollation des **A**^{a} mehrere solche gefunden.

Ich habe die Prinzipien zu fixieren gesucht, nach denen wir die Übersetzung des Wilhelm zu untersuchen haben. Ich hoffe, dass

[1] Dittmeyer X, XI.

[2] Von der Übersetzung des *Scotus* können wir absehen. Vgl. die Einleitung, S. 7 f.

[3] Zufällig ist wohl die richtige Wortfolge $492^{b\,25}$.

eine weiter ausgedehnte Untersuchung nicht ohne Frucht für die Kritik der *Hist. an.* und die Texttradition des Aristoteles werden wird.

Ich fasse zum Schluss das Resultat der Untersuchung zusammen:

1) Die Quelle des W. war eine ziemlich alte Minuskelhandschrift, wahrscheinlich aus dem XII. Jh., also älter als die jetzigen Hss. der Hist. an.

2) Sie ist wahrscheinlich die Vorlage des **C**ª gewesen; sie hatte jedoch zwischen dieser Hs. und **A**ª eine Mittelstellung, indem sie eine weniger gespaltene Tradition repräsentiert.

3) Sie hatte eine Menge Korrekturen und Zusätze aus der zweiten Textfamilie; die Hs., welcher diese Lesarten entnommen wurden, ist sowohl **D**ª als **P** ähnlich; der Text der schlechteren Klasse war also damals (spätesten um 1200) weniger gespalten als in den uns bewahrten Hss. — wie auch der der besseren Klasse.

ZUR TEXTTRADITION DER HISTORIA ANIMALIUM.

Kap. IV.

Einige Bemerkungen über die Texttradition der Historia animalium.

Die Texttradition des vorliegenden aristotelischen Werkes hat sich, wie gesagt, schon früh in zwei Familien gespalten. Sie weichen in mehreren Hinsichten ziemlich bedeutend von einander ab. Und auch innerhalb dieser Klassen zerfallen die Handschriften in je zwei Gruppen, deren Hauptrepräsentanten — einerseits A^a C^a, anderseits P D^a — wahrscheinlich aus verschiedenen Vorlagen stammen. Wie ich im vorigen Kapitel zu erweisen gesucht, führt uns das Studium von Wilhelms Übersetzung etwas weiter zurück: sowohl der ursprüngliche Text seiner Vorlage als die späteren Zusätze geben uns Auskunft über ältere Handschriften der beiden Familien, wo die Spaltung weniger weit gegangen war.

Aber noch stehen die beiden Hauptgruppen unvermittelt neben einander da. Soweit mir bekannt ist, ist noch kein Versuch gemacht worden, hinter den vielen Verschiedenheiten eine einheitliche Tradition zu erblicken. Die Herausgeber verfahren ganz eklektisch — Dittmeyer kaum weniger als Bekker[1]. Auch verschiedene Konjekturen zeigen, dass man an dieses Problem nicht gedacht hat.

Es fragt sich also: Können wir hinter der Menge verschiedener Lesarten — wenigstens an einigen Punkten — zu einem einheitlichen Text gelangen? A priori haben wir zwar mit der Möglichkeit zu rechnen, dass von Anfang an verschiedene Gestaltungen gewisser aristotelischer Werke existiert haben; sie können ja verschiedene Aufzeichnungen nach dem Diktat des Meisters repräsentieren; während der folgenden Zeit können Zusätze verschiedener

---

[1] Zwar folgt er öfter A^a C^a, doch nicht konsequent — auch in Kleinigkeiten nicht.

Art gemacht worden sein (wenigstens gewisse Partien der letzten Bücher der *Hist. an.* sind wohl so entstanden) u. s. w. Doch ist dies nichts weiter als eine Möglichkeit; vielleicht steht es auch — wenigstens was die Diskrepanzen betrifft — in Widerspruch mit der eigenartigen Geschichte der aristotelischen Schriften[1]. Die *Hist. an.* gilt es übrigens wahrscheinlich nicht. — Vielleicht können gewisse Verschiedenheiten rein paläographisch erklärt werden — dann fällt ihre Entstehung natürlich in die folgende Zeit. Dass das Achtgeben auf Abkürzungen u. dgl. sehr wichtig ist, haben wir schon im vorigen Kapitel gesehen. Hier kommen besonders hinzu die zahlreichen Glossen u. a. Additamente[2].

In solcher Hinsicht habe ich *das erste Buch der Hist. an.* genau untersucht (nur einige Belege habe ich den folgende Büchern entnommen). Ich habe die Fälle zusammengestellt, wo man nach meiner Meinung Spuren eines einheitlichen Textes erblicken kann. Die sicheren Belege sind vielleicht nicht so zahlreich, aber auch von den unsicheren Fällen sind wahrscheinlich viele sehr alt.

Zwei Kategorien der Diskrepanzen sind jedoch vorher auszuscheiden. Zunächst »unerklärliche Fälle«, zufällige Diskrepanzen, wo paläographische und sprachliche Gründe, Glossierung u. dgl. nicht hinreichend sind, um die Verschiedenheit der Tradition zu erklären, wo die Änderung mehr willkürlich ist. Zweitens eine Menge Kleinigkeiten, die nichts beweisen; solche kommen in jeder Texttradition vor, die Handschriften aus verschiedenen Zeiten hat. In der folgenden Übersicht gebe ich Belege dieser beiden Gruppen; die Fälle, welche uns über die Geschichte des Textes belehren können, habe ich etwas ausführlicher behandelt.

Selbstverständlich können hier nur einige kleinere Bemerkungen gemacht werden und nur über die Textgestaltung der Tiergeschichte. Vielleicht kann eine Untersuchung der übrigen Werke des A. in ihren oft verschiedenen Überlieferungen uns über ihr Schicksal reicheren Aufschluss geben. Dies wäre von dem grössten Gewicht — die Überlieferung ist spät und oft schlecht, und der Papyrus der *Ἀϑηναίων πολιτεία* steht in ihr ziemlich vereinzelt da. — Die folgenden Bemerkungen mögen als ein geringer Anfang einer solchen Untersuchung angesehen werden.

---

[1] Vgl. Gercke bei Pauli-Wissowa, II, Sp. 1012 ff.

[2] Vgl. van Leeuwen, Prolegomena ad Aristophanem, S. 280 ff.

I. *Zufällige Verschiedenheiten,* z. B.

487^{a13} *εἴπωμεν; ἔπιμεν* P pr. D^{a}.
488^{b28} *δι' ἀκριβείας; μετὰ ἀ.* P D^{a}.
489^{a9} *ἀφιᾶσιν; ἀφίησιν* P D^{a} [1].
489^{b18} *ὕστερον λεκτέον; ὕ. ἐροῦμεν* P D^{a}.
490^{a1} *οὐδέτερον; ἑκάτερον* A^{a} C^{a}.
492^{a3} *τοῦτο; ὅ* P D^{a} (wohl nicht *[τοῦτ]ο*).
493^{a23} *ἰσοφυές; τις ὀσφύς* A^{a} C^{a}.
495^{b19} *ἐκβήξῃ; ἐκρήξῃ* A^{a} pr. C^{a}.
496^{a1} *τὴν — θέσιν; τὴν — φύσιν* P D^{a}.
497^{a20} *τὸν καυλόν; τὸν αὐλόν* P D^{a}.

Vgl. in A^{a} z. B. 486^{b15} *συνίσταται* f. *συνέστηκεν*; $^{b16,\,17}$ *ὑπερβολήν* f. *ὑπεροχήν*; 493^{b31} *ἐντός* f. *εἴσω* u. s. w.; für P z. B. $491^{b6,8}$ *ἀλίσσωμα, ἀλισσώσει* für *λισσ-*.

An einzelnen Stellen, wie 488^{b28}, 489^{b18} könnte man hier an Überschreibungen des Archetypus denken. Doch ist dies nur eine blosse Annahme[2].

II. *Die unwichtigeren Diskrepanzen,* die jederzeit vorkommen, sind sehr zahlreich. Für die Geschichte des Textes sind sie weniger beleuchtend. Ich führe einige Belege unter verschiedenen Kategorien an.

A. *Die Wortfolge;* im ersten Buche giebt es 30—40 Diskrepanzen; die Ausgaben folgen allgemein A^{a} C^{a}, die nur wenige Fehler haben — dabei mit anderen Korruptelen verbunden, z. B. 490^{b32} *πολλά* (fehlt A^{a} C^{a}), *ἀνώνυμα δέ · ἀλλά . . .; ἀνώνυμα. ἄλλα δὲ . . .* A^{a} pr. C^{a}; 491^{b1} *κενόν. ἔστι δὲ τὸ κράνιον . . .; κενόν ἐστιν. τὸ δὲ κρ.* A^{a} C^{a} [3]. — Dagegen haben P D^{a} eine Menge Umstellungen — in der Regel zweier neben einander stehender

[1] Wir erwarten *ἀφίησιν*, da das Subj. wohl ein *τὰ ζῷα* aus dem Vorhergehenden ist.

[2] Vgl. v. Leeuwen, a. a. O. S. 312 ff.

[3] Dagegen hat vielleicht die erste Klasse 494^{a19} recht: *θήλεος καὶ ἄρρενος*; P D^{a} (und die Edd.) haben *ἄρρ. καὶ θήλ.* Das Erstere ist wohl lectio difficilior.

Wörter. Vgl. 487^{b1} *πολλά, ὥσπερ εἴρηται; ὥσπερ εἴρ. πολλά* **P** **D**^{a}; 487^{b28} *ἐγγὺς ἀλλήλων; ἀλλ. ἐγγ.* **P** **D**^{a}; 489^{a20} *φύσει ἢ βίᾳ: β. ἢ φ.* **P** **D**^{a} 496^{b35} *ὅμοιοι — τοῖς βοείοις; τ. β. ὅμ.* **P** **D**^{a} u. s. w. — Ausser diesen Umstellungen hat **A**^{a} noch viele weitere; **P** und **D**^{a} wenige ausser den gemeinsamen; **C**^{a} beinahe keine.

B. *Ausfall gewisser Wörter*, vor allem *des Artikels*, *der Partikeln*, *der Kopula* u. dgl. — Über grössere Lakunen in **A**^{a} **C**^{a}, vgl. oben in Kap. III, S. 67 f. In **P** **D**^{a} kommt kaum eine grössere Lakune vor; derartiges in den einzelnen Hss. **P** und **D**^{a} hat für die vorliegende Frage keine Bedeutung. Über das Fehlen gewisser Wörter in **D**^{a} wird unter III gesprochen. — *Der Artikel* fällt, wie gesagt, oft aus — ebenso oft in **A**^{a} **C**^{a} als in **P** **D**^{a}; die in Betracht kommenden *Partikeln* sind vor allem *ἐν, γάρ, δέ, καί, μέν, τε.* Von Verbalformen notieren wir die Kopula und *ἔχει* — vgl. S. 98.

C. *Gewisse Zusätze;* es handelt sich hier um dieselben Wörter wie im vorigen Abschnitt (Artikel, *γάρ, δέ, καί, μέν, τε* u. s. w.). Die beiden Textklassen haben ihre eigenen Zusätze, jede einzelne Hss. ihre besonderen, am meisten **A**^{a} und **P**. — Dieser Überlieferungsfehler, der für die meisten Texte gemeinsam ist, braucht wohl nicht weiter behandelt zu werden. — Über Glossen u. dgl. s. im Folgenden unter III.

D. *Einwirkung des Vorhergehenden und Nachfolgenden* (»progressive und regressive Assimilation») ist auch etwas für jede Zeit und jede Schrift Gemeinsames und mithin für die Textgeschichte von geringer Bedeutung. Wir finden Belege in den beiden Familien, in allen Hss. Die Einwirkung kann verschiedener Art sein.

Einwirkung des Vorhergehenden, z. B. 486^{a7} *σύνθετα ὅσα; σ. οἷον ὅσα* **A**^{a} pr. **C**^{a}; *οἷον* Z. 6 (u. 7)[1]; 487^{a1} *πρὸς τοῖς μηροῖς; ἐν τ. μ.* **P** **D**^{a} (*ἐν τῷ στήθει* 486^{b25}); 489^{a12} *εἰς τοῦτο; εἰς ἕτερον* **P** **D**^{a} (von Z. 11): 490^{a23} *μέγιστα; μείζονα*[2] **P** **D**^{a} (Z. 22); 493^{b31} *δακτύλῳ; κονδύλῳ* **P** **D**^{a} (vorher *μονοκόνδυλος, δικόνδυλοι*); 494^{b16} *ὄμματα — διέστηκεν ἀνθρώπῳ; ἄνθρωπος*[3] **P** **D**^{a} (nach dem Verb);

[1] Vgl. *αἰεί* 488^{a28}, *ἔχει* 490^{b22} etc.

[2] Vgl. *μεγάλη — μεγίστη* 496^{a26}.

[3] Vielleicht Abkürzung; vgl. auch 495^{a9} *ὑπὲρ τὸν ἐγκέφαλον* **P** **D**^{a} statt *τοῦ ἐ—ου* nach *τὸν ἐ.* dieselbe Z.

495^{b10} *συνηχούσας; δι-* P D^a (*διαφύσεις* Z. 9); 495^{b26} *εἶτα ἔντερον εὖρος ἔχον* P D^a von dem unmittelbar Vorhergehenden; 496^{b15} *φρένες* C^a; *φλέβες* die übr. (*φλέβας* Z. 14); 497^{a3} *δεξιός ἐστιν* etc. A^a C^a von Z. 1; u. s. w.

Einwirkung des Nachfolgenden, z. B. 492^{a21} *εἰς αὐτό; εἰς ἑκάτερον* P D^a (*ἑκάτερος* Z. 22); 493^{a9} *μέρος; μόριον* P D^a (*μόρια* Z. 10); 496^{b5} *ἐξηρημένους; ἐξαιρουμένους* P D^a (*διαιρουμένων* Z. 6).

Vgl. aus A^a 491^{b12} *μέτωπον: πρόσωπον* A^a pr. nach Z. 11; 495^{b26} *ἁπλοῦν; πλατύ* nach Z. 27.

E. *Orthographische Varianten*, wo die Aussprache der *κοινή* und des Spätgriechischen eingewirkt hat. So z. B. 493^{b27} *θαίναρ* A^a pr. C^a (489^{b30} *ναίουσι* A^a für *νέουσιν*); 493^{a20} *ἐπίσειον* A^a C^a; *-σιον* P D^a (s. Liddell-Scotts Lex.); 487^{b21} *ἑρπυστικά*; *ἑρπηστικά* A^a pr. C^a P rc. (vgl *σφίγξ* f. *σφήξ* A^a mehrmals, wie 487^{a32}); 493^{b27} *ὀλέκρανον* A^a C^a; *ὠλέ-* P D^a; 495^{b31} *ἀμφώδουσιν* A^a C^a; *ἀμφό-* P D^a; 496^{a11} *διαιρουμένων* A^a C^a; *διαιρούμενον* P D^a; 497^{a10} *τῷ* A^a C^a; *τό* P D^a u. s. w.; 497^{a17} *τεταμέναι; τεταγμέναι* A^a C^a [1]; 489$^{b\,4,5}$ *φάλαινα; φάλλαινα* A^a C^a. — Für unseren Zweck bedeuten diese Varianten wenig; sie können früher oder später entstanden sein[2]. Über die Spaltung der Tradition lehren sie uns nicht.

In diesem Zusammenhange kann auch genannt werden der Wechsel zwischen gewissen kontrahierten und unkontrahierten Formen.

So haben A^a C^a 487^{b10}, 491^{b26} etc. *ἄν* gegen *ἐάν* P D^a; Dittmeyer bevorzugt die litterarische Schreibung *ἄν*. — Ebenso findet sich 488$^{b10,\,19}$, 489^{a11}, 496$^{b8,\,14}$ Wechsel zwischen *αὑτοῦ* und *ἑαυτοῦ*[3]; A^a C^a haben jenes, P D^a dieses. — 486$^{a15,\,16}$, 486$^{b18,\,23,\,24}$ haben P D^a *ταὐτά* gegen *τὰ αὐτά*. — 488$^{b13,\,22}$ haben A^a C^a *πρᾶα* gegen *πραέα*, wahrscheinlich eine analoge Erscheinung. Verschiedene Ursachen können hier mitgewirkt haben; doch sind wohl die un-

[1] Vgl. Thumb, Handbuch der neugriech. Volkssprache, s. 15.

[2] Den Wechsel zwischen *οὐδείς: οὐθείς* u. s. w., *γίγνομαι: γίνομαι* hat auch Dittmeyer nicht verzeichnet; s. S. XXV.

[3] Warum Dittmeyer an der letzten Stelle gegen A^a C^a — sogar gegen Bekker — und gegen die übrigen Stellen, wo er *αὑτ.* liest, *ἑαυτοῦ* hat, verstehe ich nicht.

kontrahierten Formen in der Regel auf Einfluss der *κοινή* und des Spätgriech. zurückzuführen. Diese Schreibung ist ja auf Inschriften dieser Zeit und in späteren Hss. die gewöhnliche. Vgl. die einschlägigen Monographien von *Blass*, *Meisterhans*, *Schweizer*, *Nachmanson*, *Mayser*, *Helbing* u. a.

Vgl. noch 495^{b19}, wo C^a *ὡς* für *ἕως* hat; Blass, Gramm. des neutest. Griech.[2] 278, Fussnote 2; Thumb, Handbuch 124.

Vgl. noch den Wechsel von *αὐτ-* und *αὑτ-*, z. B. 486^{b5}, 496^{a35} u. s. w. Siehe Meisterhans, Gramm. d. att. Inschriften[3] 154, Blass 172.

F. *Gewisse Formenvarianten*, welche wohl unter spätgriechischem Einfluss entstanden sind. Über die Zeit ihrer Entstehung wage ich nicht zu urteilen.

Über *ὀλέκρανον* — *ὠλέκρανον*, *ἀμφώδων* — *ἀμφόδων*, s. den vorhergehenden Abschnitt und die Lex.

493^{a2} haben P D^a die *κοινή*- Form (ion.) *ἔσω*[1] für *εἴσω*.

491^{a24} *ἕνεκεν* A^a C^a ; *ἕνεκα* P D^a; *ἕνεκεν* ist ja die in der Koine gewöhnliche Form, *ἕνεκα* wohl also lectio difficilior.

496^{b6} *εὐθύς* A^a C^a; *-έως* P D^a; vgl. Mayser, Gramm. der griech. Papyri etc. 244; Helbing, Gramm. der Septuaginta 23.

Über die Varianten *ἰγνύν* A^a C^a; *ἰγνύην* P D^a 494^{a6} (dieselbe Aussprache); *μοναδικά* D^a; *μονωτικά* die übr. 488^{a1}; *ὀλίγαιμος* P D^a (att.), *ὀλιγόαιμος*[2] A^a C^a (ion.-Koine) 495^{a23}.

493^{b12} *νῶτον* P D^a; *-ος* A^a C^a; ebenso 494^{b2};[3] *νῶτος* ist die Koine-Form, s. Blass 29. — Vielleicht lässt *περίνεον* A^a C^a gegen *-ος* P D^a 493^{b9} dieselbe Erklärung zu.[4]

491^{b27} *καὶ εἴ τι* A^a C^a; *κἂν εἴ τι* P D^a; vgl. Rhet. I, 1 (Bekker 1354^{a26}) *κἂν εἴ τις*; wohl später Pleonasmus.

493^{a8} *φλεγμήνῃ* D^a (und die Edd.); *-άνῃ* $A^a C^a$; *-αίνῃ* P (vielleicht aus *-άνῃ*). Vgl. Meisterhans[3] 182, Fussnote 1505; Solmsen, K Z 29, 65 ff.: Aor. auf *-ᾱνα*, wo *ι* oder *ρ* nicht vorhergeht, in den Inschriften, bei Xenophon und Aristoteles — so z. B. *θερμᾶναι* Gen. an. I, 21 (Bekker 730^{a16}); N. T. hat *-ᾶνα*, s. Blass 42. — Ein *-ήνῃ* konnte bei der allgemeinen Mischung leicht hinein-

[1] Wie in N. T., s. Blass 23.

[2] Die letzteren Formen aus Philo, resp. Alex. Aphr. angeführt.

[3] Dittmeyer hat 493^{b12} *νῶτος*, 494^{b2} *νῶτον* (gegen Bekker). Warum?

[4] 493^{a33} *ὄσχεος* A^a C^a; *-ία* P D^a; s. die Lex. (Liddell-Scott, s. *ὄσχη*).

kommen — D^{a} ist ja ziemlich spät; möglicherweise ist -άνῃ hier vorzuziehen.

Der Wechsel *ἀκροποσθία* — *ἀκροπισθία* A^{a} pr. C^{a} z. B. 493^{a29}, 518^{a2}; letztere Form ist vielleicht Kontamination der klassischen Form und der späteren in LXX und N. T. belegten *ἀκροβυστία* (*υ*=*ι*), s. Blass 70.

Vgl. noch die Mischung verschiedener Formen von *τέτταρες* 490^{a26} ff. — auch mit *σσ* statt *ττ*.[1]

G. *Worttrennung*. In der Unzialschrift ist diese selten (vgl. Wattenbach, Anleitung 117); auch in der Minuskel ist sie keineswegs konsequent durchgeführt. Die Varianten sagen uns daher nichts. Vgl. Kap. III, S. 76 f.

Beispiele aus A^{a} C^{a} sind:

490^{a10} *δίποδα πάντα* P D^{a}: *δ. δ'ἅπαντα* — es mag Dittographie von *δα* sein oder Ausfall, wie Dittmeyer annimmt: <*ἢ τετράπο*> *δα*.

493^{a28} *ἰσοφυές*; *τις ὀσφύς* A^{a} C^{a} (vgl. oben I, S. 87).

Präp. mit Kasus: 493^{a3} *ἐπὶ φλεβός*; *ἐπίφλεβος* A^{a} C^{a}; 493^{a23} *ἐφέδρανον*; *ἐφ' ἕδραν ὄν* A^{a} C^{a} (*ἐφ' ἕδρα* P; *ἐφέδρα* D^{a} — Abkürz.); wohl auch 493^{a26} *ἐπιτελεῖ* A^{a} pr. C^{a} (*ἐπὶ τῷ τέλει* P D^{a}); *ἐπὶ τέλει*.

Beispiele aus P D^{a}:

489^{a10} *ἐν οἷς*; *ἐνίοις* P D^{a}; 494^{a5} *πλανησίεδρον*; *πλάνης ἕδρον* P D^{a}: 494^{a15} *μονόκαμπτοι*; *μόνω καμ(ϲ)οί* P D^{a} (mit *ο*=*ω*); 495^{a14} *παράλληλοι*; *παρ' ἀλλήλους* P D^{a} (Abkürzung).

---

[1] Ob der Wechsel zwischen *πᾶς* und *ἅπας* etwas zu bedeuten hat, wage ich nicht zu entscheiden. Diels hat, wie bekannt, in seiner Rez. von Kaibels »Stil und Text der *Πολ. Ἀθ.*», Gött. gel. Anz. 1894, 298 ff., die Regeln dieses Wechsels in attischer Prosa gefunden: *πᾶς* nach Vok., *ἅπας* nach Kons. Aristoteles folgt der Regel in *Ἀθ. πολ.*, in anderen Schriften nicht und so auch hier. Im ersten Buch der *Hist. an.* steht *πᾶς* nach Vok. (*παμφάγος* und *πανοῦργος* ungerechnet) c:a 40 Mal, darunter einige Mal nach grösserer Interpunktion, nach Kons. etwas mehr als 20 Mal (*πάντῃ* ungerechnet), darunter mehrmals nach Punkt, zweimal im Anfang neuer Abschnitte (und oft nach *ἐν*); *ἅπας* steht nur nach Kons. (achtmal). — Nun kann man z. B. 488^{a30}, 496^{a24}, 497^{a3} der Kakophonie durch Aufnahme des *ἅπας* aus P D^{a} entgehen; 490^{b27} hat Dittmeyer jetzt mit A^{a} C^{a} *ἅπαντα*; 494^{b27} sind die Lesarten indifferent (*δ' ἅπαντα* — *δὲ πάντα*), wie 490^{a10} (vgl. Dittmeyer); 488^{a34} haben P D^{a} Dittogr. des *α* (*ἄνωδα πάντων* — *ἁπάντων*). — Später existierte der Unterschied nicht — s. Blass 163, Fussnote 1, Nachmanson, Magn. Inschriften 142, Fussnote 2.

Vgl. z. B. A^a 493^{a8} *ἐν τοῖς* f. *ἐντός*; P 494^{b20} *τὲ κτᾶται* f. *τέτακται*.

H. *Die Akzente* (Wattenbach 119). Die Verschiedenheiten sind wohl jung und geben uns über die Textgeschichte keinen Aufschluss. Wir notieren z. B. *ἄλλα* f. *ἀλλά* A^a pr. C^a 490^{b32}; umgekehrt P D^a 489^{b28}; 491^{b17} *μώκον* A^a C^a f. *-οῦ*; 488^{a7} *ἄμιαι* P D^a f. *ἀμίαι* u. s. w.

Von den einzelnen Hss. hat besonders A^a zahlreiche Fehler; diese Hs. scheidet oft nicht zwischen ´ und ˜, z. B. *καρκῖνος* f. *καρκίνος* — der Akzent war ja exspiratorisch geworden.

I. *Eine Menge Abkürzungen* können sowohl der älteren als der neueren Zeit angehören. Die Abkürzung durch Überschreibung der Endung ist ja schon in reichem Masse in dem Papyrus der *Ἀθηναίων πολιτεία* vorhanden[1]; das System wirkt dann in der Minuskel fort. So z. B. die Endung *-ος* (Lehmann 75). Der Nasalstrich ist wohl ziemlich oft vorgekommen (vielleicht hat der Strich auch andere Abkürzungen bezeichnet, z. B. die Auslassung von *-ς*).

Vgl. den oben angeführten Wechsel von *νῶτον* und *νῶτος* u. dgl.; Abkürzung der Hss. kann das Einführen der *κοινή*-Formen unterstützt haben. Vgl. 487^{b18} *τὴν φύσιν* A^a C^a; *τῇ φύσει* P D^a (der Strich ausgelassen; *ι = ει*); 493^{b15} *πω*; *τῶν* P D^a; 495^{b25} *ἐντέρῳ*; *ἔντερον* P D^a (mit *ω = ο*); ^{b33} *ἐξήρτηται*; *-τηνται* P D^a u. s. w.

Vokal: Vokal + *ς* und das Entgegengesetzte 490^{b22} *φολίδας* P D^a; *φολίδα* A^a C^a; 492^{a29} *ᾗ*; *οἷς* A^a C^a? (Aussprache!); vgl. 497^{a29} *τοῖς κοινῇ λεγομένοις*; *τ. κοινοῖς λ.* A^a C^a (vielleicht Ausgleichung der Endungen); 488$^{a11, 12}$ *ἡγεμόνα*; *-ας* P^a D^a; 493^{a13} *μαστοῖς*; *-οί* P D^a; 493^{b31} *εἴσω*; *ἴσως* P D^a (*ει = ι*); 494^{a12} *δάκτυλοι*; *-τύλοις* P D^a; vgl. 494^{b12} *μυκτῆρα* A^a; *-ας* die übr. (Dittmeyer folgt A^a).[2]

ν : *ς*, z. B. 490^{b18} *διαφοράν*; *-άς* P D^a; 492^{a23} *μόνος*; *μόνον* P D^a.

Abkürzung der Formen auf *-ο-*: 487^{a18} *πολλούς* A^a C^a (unrichtig); *-οῖς* P D^a; 487^{b5} (*γίγνεται*) *ὁ οἶστρος* A^a C^a; (*γίγνονται*) *οἱ οἶστροι* P D^a (von einer Abkürzung des *οἴστρους* ausgegangen?); 488^{a11} *γέρανος* A^a C^a; *-οι* P D^a; 490^{b9} *κῆτος* A^a C^a; *κήτους* P D^a

[1] Vgl. van Herwerden und van Leeuwen, De republica Atheniensium, Lugd. 1891, S. 167 ff.

[2] 494^{b23} *ἀνάγοντας σκοπεῖν* A^a C^a; *-τα σκ.* P D^a (Hapl. des *σ*).

(vorher ἓν δ'ἰχθύων); 491^{a21} ἕκαστοι C^a; -ον A^a P D^a 495^{a14} παράλληλοι $A^a C^a$; παρ' ἀλλήλους P D^a; 495^{a16} ἐγγύτερον (οὗτοι) $A^a C^a$; -οι P D^a; 496^{a14} τὸ στῆθος $A^a C^a$; τοῦ στήθους P D^a; u. s. w.[1]

$487^{a5,9}$ ἀνάλογον: -α (s. Dittmeyer); vgl. 489^{b14} οἷον $A^a C^a$; οἷα P D^a; 490^{a20} τὰ κέντρα $A^a C^a$ τὸ κέντρον P D^a; 494^{b4} ἰσχίον $A^a C^a$; ἰσχία P D^a u. s. w.

491^{b18} τούτων $A^a C^a$; -ου P D^a (ἑκατέρου); 493^{b16} ἀξιοπίστου $A^a C^a$; -στων P D^a; ^{b28} δακτύλου $A^a C^a$, -ων P D^a.

492^{b33} σομφή $A^a C^a$; -ός P D^a (trotz des vorhergehenden μανή); 493^{b33} ἄρθροις $A^a C^a$; -ῳ P D^a; 494^{b13} αὐτῆς $A^a C^a$; -ῶν P D^a

493^{b27} ἀγκών P D^a; -ῶνος A^a pr. C^a; vgl. 493^{a23} ἐφέδρανον (ἐφ' ἕδραν ὄν $A^a C^a$); ἐφ' ἕδρα P; ἐφέδρα D^a; -νον abgekürzt. — 487^{b15} ἰχθύες $A^a C^a$; ἰχθύδια P D^a; vgl. 489^{b30} πτερύγια $A^a C^a$; πτέρυγας P D^a; 497^{a17} τῶν φλεβίων $A^a C^a$; τ. φλεβῶν P D^a.

Der Wechsel κινεῖ — κινεῖται 492^{a30} u. a.; κάτω — κάτωθεν 489^{b26} u. a. ist vielleicht von grösserem Gewicht; s. unten, III.

Die einzelnen Hss. hahen auch in dieser Hinsicht ihre eigenen Varianten, C^a und D^a weniger, A^a und P viel mehr. Über die ältere Geschichte des Textes geben sie natürlich wenig Aufschluss. Einige Belege werden unten genannt. Ein paar Beispiele seien auch hier herausgenommen.

A^a: 486^{a8} πρόσωπον : -α; 487^{a28} κόρδυλος : κορδύλης; 491^{a19} τῶν παθημάτων : τὰ παθήματα (pr.); 494^{a1} ἄρθρον : -α; ^{a18} κοινόν : -οῦ; 497^{a33} τῆς ὑστέρας; τῇ ὑστέρᾳ.

C^a: 494^{b17} δευτέραν : δεύτερον.

P: 486^{a17} ἀνθρώπου : -ων; ^{a24} τὸ γένος : τοῦ γένους; 487^{a22} ἐνυδρίς : ἔνυδρος; ^{a23} κολυμβίς : κόλυμβος; 492^{b24} μόνον : -ος; 496^{b28} αὐτῶν : αὐτούς.

D^a: 487^{a16} διχῶς : διχῇ; 489^{b15} οἷον : οἷα (vgl. Z. 14); 496^{a1} κατατείνουσαι : -σι.

K. *Ligaturen* scheinen selten oder, wenn vorhanden, gut verstanden worden zu sein. Nur ἔστι — ἔτι ist ziemlich gewöhnlich; der Wechsel kann sowohl in der Majuskel als in der Minuskel vorkommen (das Σ (σ) klein geschrieben vor T (τ); vgl. Kap. III). Vgl. 490^{b16}, ^{b19} (492^{a13}) 494^{b27}, 495^{b11} u. s. w.

---

[1] Vgl. 487^{b19} und. 488^{a24}, wo Sing. u. Plur. wechseln (μέλιτται, σαῦραι etc.); dies ist wohl in ähnlicher Weise zu erklären; vielleicht ist 487^{b19} Sing. mit $A^a C^a$ vorzuziehen (lectio difficilior als Sing. unter Pluralen).

Vgl. 486b8 *μικρότητι; σμι-* **P D**a.

491b34 nachlässige Schreibung des *πηρουμένων: πληρ-* **A**a**C**a; *τηρ-* **D**a; vgl. 492b6 *ἐκπνεῖ; εἰσπνεῖ* **D**a; die Variante ist alt, denn schon W. hat *inspiratur*, also *εἰσ-* schon in *x*. Die Verwechslung ist sowohl in Majuskel als Minuskel möglich; s. Wattenbach 95.

Vgl. z. B. für **C**a 488b6 *πάντα* für *σπανίως* (abgekürzt); doch geht *ταῦτα* voraus und *ποιεῖται* folgt.

P: *πορευτικά* f. *σποραδικά* 488a3.

L. Gewisse *Glossen* können nach der Spaltung in den Text gekommen sein — wie ja die einzelnen Handschriften ihre eigenen Zusätze haben. Wahrscheinlich verhält es sich so wenigstens mit mehreren Glossen in der besseren Handschriftenfamilie. Ursprünglich gehörten sie vielleicht dem Archetypus dieser Klasse an. — Vgl. unten, III.

Aa**C**a: 492b32 *ἔτι σιαγόνες δύο · τούτων τὸ πρόσθιον γένειον, τὸ δ'ὀπίσθιον γένυς. κινεῖ δὲ πάντα τὰ ζῷα τὴν κάτωθεν σιαγόνα* **P D**a; **A**a**C**a *τ. κ. γέννν* (auch Bekker); *γέννν* ist offenbar eine Glosse — vielleicht im Archet. dieser Klasse.

493a27 *λεῖον*, se unten, III.

P Da: 486a10 *ἕτερα μέρη ἔχει ἐν αὐτοῖς*; add. *ἴδια* **P D**a; vgl. Bonitz, *ἴδιος* (De part. III, 1; Bekker 662a21: *κοινόν — ἴδιον*).

486b9 *σκληρόσαρκα; ὀστρακόδερμα* **P D**a; Versuch einer Erklärung des Wortes?

487a8 *ὁμώνυμον γὰρ τὸ μέρος, ὅταν τῷ σχήματι καὶ τὸ ὅλον λέγηται κέρας*; für *τὸ μέρος* hat **D**a *πρὸς τὸ γένος* (wie *γρ.* **A**a**P**); *πρὸς τὸ μέρος* **P** pr.; wahrscheinlich ist *πρὸς τὸ γένος* eine eingeschobene Erklärung des schwierigen Ausdruckes; **P** hat die Änderung nur teilweise durchgeführt.

487b5 *ἀσκαρίδων; ἀσπίδων* **A**a**C**a; *ἐμπίδων* **P D**a (vgl. V, 19; Bekker 551b27); s. unter III.

487b19 *ἄλλον τρόπον ἀλλήλων; διαφέρει ἀλλ.* **P D**a.

489b28 *ἀρτίους ἔχει πόδας*; **P D**a setzen *ὅσαπερ ἔχει πόδας* hinzu, was ganz überflüssig ist.

489b35 *τούτοις (τοῖς ποσί) νεῖ καὶ τοῖς πτερυγίοις καὶ θᾶττον ἐπὶ κύτος; ἐπὶ τοῖς τοιούτοις* **D**a; *ἐπὶ τ. τ. τὸ κύτος* **P** (und **A**a rc.); *τοῖς τοιούτοις* (»mit solchen?«) ein Zusatz des Archet. dieser Klasse; über die Art des **P**, vgl. III.

490b 7 γένη δὲ μέγιστα — τάδ' ἐστίν; . . ἀφ' ὧν τ. ἐ. P Da; schlechter Zusatz.

493a 5 τούτου τὸ μὲν πρόσθιον λάρυγξ; . . πρόσθ. μέρος P Da; vgl. 494b 23 τὰ τῶν ἄλλων ζῴων (sc. μόρια, Z. 19); ἄλλ. μόρια ζ. P Da; 495b 6 τὰ κοῖλα τοῦ πνεύμονος; τ. κ. μέρη P Da Aa rc.

493a 15 πυκνὴ σὰρξ τοῖς ἄρρεσι; π. σ. τούτοις P Da (τοῖς ἄρρεσι Z. 14)?

496b 15 κατὰ λόγον τοῦ σώματος; τ. ἀνθρωπείου σ. P Da; unnötig.

496b 20 τῇ κοιλίᾳ; τῇ κάτω κοιλίᾳ P Da.

Vgl. den Zusatz 497a 29 ἐν τοῖς κοινῇ λεγομένοις | ἅμα καὶ περὶ τούτων ὕστερον | διορισθήσεται P Da.

Die letzte Schicht der Glossen finden wir natürlich in den einzelnen Hss. Doch stammen gewiss mehrere von diesen aus den Vorlagen der Hss. — so wohl die des Aa.

Aa: Ältere Zusätze: 486b10 ὥσπερ αἱ γέρανοι; 488a 34 τὰ δὲ λαλά; 488b 15 ἔλαφος λαγωὸς δασύπους; λ. ist Glosse zu δασύπους; spätere Zusätze der man. sec. wie 490a 2 über κάραβος: οἶμαι ὁ ἀστακός; 491a 1 über τοῖς λοφούροις: τοῖς ἔχουσι χαίτην; vgl. 492b 34.

Ca: 494b 28 κατὰ μέγεθος; ἑαυτοῦ hinzugeschrieben, was Dittmeyer — kaum mit Recht, wie mir scheint — in den Text aufnimmt.

Vgl. die Erklärung 486b 5 ποιοτήτων zu παθημάτων man. rc.

Da: 492a 16 τὸ μὲν ἀνώνυμον; Da ἄνω (Abkürzung) πτέρυξ. Dass die Glosse in der Vorlage stand, zeigt die Übersetzung Wilhelms: *innominata ala;* vgl. Kap. III, S. 62.

Vgl. noch 494b 27 ἔτι τὰ μαλάκια; ἔστιν ἔναιμα Da (nach Bekker); möglicherweise eine Umschreibung der vorhergehenden ὅσα ἔχει αἷμα. — Über P und die Korrekturen, s. III.

III. *Varianten, welche deutlicher auf eine einheitliche Tradition hinweisen, auf eine Handschrift, die hinter unseren zwei (vier) Textgestaltungen liegt.*

Diese Stellen sind nicht zahlreich, doch glaube ich, dass wir durch dieselben einige nicht unwichtige Schlüsse auf die Geschichte der Tradition ziehen können. Im Folgenden stelle ich zuerst die Fälle in drei Kategorien zusammen: Verwechslung von Buchstaben, Abkürzungen, Glossen und Zusätze. Ich will sodann versuchen, das Material zu verwerten.

A. *Verwechslungen von Buchstaben, welche auf eine einheitliche Tradition hindeuten.*

486b12 *οἷον* Aa Ca; *ὧν* P Da; vielleicht Abkürzung; der Wechsel *οι* : ω scheint mir in Minuskel nicht so leicht möglich, leichter dagegen in gewisser Majuskelschrift; vgl. z. B. Kenyon, Class. Texts from Papyri in the Brith. Mus., Lond. 1891, Plate II[1] (Hyperides(?) *κατὰ Φιλιππίδου*; sehr früh; vgl. a. a. O. 43).

487b5 *ἀσκαρίδων* (Dittmeyer und Karsch) f. *ἀσπίδων* Aa Ca (vgl. unten, B und C). Der Wechsel scheint mir in der Unziale-Kursive[2] am leichtesten zu sein. Vgl. Thompson, Palaeography, die Tafel nach S. 148, die ersten Jh. n. Chr. — Vgl. 601a3.

491b14 *εὔκοι* Aa; *εὔικοι* Ca; *θυμικοί* P Da (vgl. unten, B); Wechsel von *E* und *Θ*; sehr leicht vorkommend in der Majuskelschrift.

492a22 *ἐπί* P Da; *ὑπό* Aa Ca; eine in der Majuskel- und vielleicht auch Minuskelschrift mögliche Verwechslung (vgl. S. 79); hier wahrscheinlich das Erstere; es setzt kursive Neigung der Schrift voraus. Vgl. Blass, Palaeographie, Iw. Müll. Handb. I, Tab. I. S. unten, B.

492b8 *ἅμα* P Da; *ἀλλά* Aa pr. Ca; ebenso 518b3 — Wechsel zwischen *M* und *ΛΛ*; am leichtesten in unzialer Schrift. Hier ist zu beachten, dass P Da das Richtige haben.

493b15 *Αἰγύων* Aa pr. Ca; *Λιγυνύων* P Da Aa γρ. Dass dieser Wechsel spät vorkommt, ist in Kap. III, S. 77, gezeigt worden; hier muss er wohl der Unzialzeit angehören. Vgl. 515b10 *ὠμιαία*; *ὠμιδία* Aa pr. Ca. — Hierher gehört vielleicht auch 493a27 *ἀεὶ λεῖον ὡς εἰπεῖν ἴσον* Aa Ca; *ἄνισον ὡς εἰπεῖν* P Da; die erstere Lesart ist hier vorzuziehen; jedoch ist *λεῖον* überflüssig; es kann eine Glosse sein (*τὸ — ἄκρον σαρκῶδες*), aber auch eine Dittographie des *ΑΕΙ* (mit gedachter Abkürzung); das *ἄνισον* der P Da ist durch Umstellung und Korruptel des *ἀεί* entstanden (vgl. 491b27 *καί — κἄν*). — Der Archetypus ist wohl hier nicht ganz korrekt gewesen.[3]

B. *Abkürzung.*

Ich gebe zuerst eine Gruppe Varianten, welche auf einer Art *Kontraktion* (»innere Kürzung») zu beruhen scheinen: vor gewissen Endungen sind Elemente der Wörter ausgefallen (oder als existierend gedacht). Solche Abkürzungen kennen wir vor allem aus

[1] Z. B. Col. 8, 1 *δέδωκεν*; 6 *μηδ' οἷς*.

[2] Vgl. jedoch Kap. III, S. 75: *περί — κατά*?

[3] Vgl. 487b13 *ἀπολυόμεναι*; *ἀποδυόμεναι* P; auch 487b21.

der Scriptura sacra, sowohl in Majuskel als Minuskel ($\overline{ΘC}$, $\overline{ANOC}$, $\overline{θς}$, $\overline{ανος}$ u. s. w.). S. Ludwig Traube, Nomina sacra, München 1907. Nach ihm wird diese Abkürzungsmethode nur bei den »Nomina sacra» und Verwandtem angewendet; er nimmt jüdisch-hellenistischen Ursprung an. In anderen ähnlichen Fällen erblickt er höchstens etwas Analoges (vgl. Traube, S. 14). — Seine Theorie kann ich hier nicht näher besprechen. An der Richtigkeit derselben muss ich jedenfalls zweifeln; *a priori* ist es ja wahrscheinlich, dass auch die Abkürzung der »Nomina sacra» griechische, nicht jüdische Vorbilder gehabt hat. — Gewisse Schreibungen auf Papyri, wo kein christlicher Einfluss anzunehmen ist, und auf den Ostraka,[1] machen dies noch wahrscheinlicher. Auch die unten angeführten Belege solcher Abkürzungen können kaum als Analogien zur Scriptura sacra und ihren Kontraktionen betrachtet werden. Jedenfalls scheinen sie mir am besten für die Majuskel zu passen.

487$^{b\,5}$ *ἀσκαρίδων* (Konjektur); A^a C^a *ἀσπίδων* (s. oben, A); P D^a *ἐμπίδων*, was deutliche Glosse ist — vgl. die Stelle Bekker 551$^{b\,27}$, welche auch die Konjektur bestätigt: *αἱ δ'ἐμπίδες γίγνονται ἐκ τῶν ἀσκαρίδων*; das Wort scheint vor der Endung *-ίδων* abgekürzt zu sein. — Der Fehler geht vielleicht bis auf den gemeinsamen Archetypus zurück.

487$^{b\,21}$ *ἰλυσπαστικά*; *εἰλητικά* D^a (*ι=ει*; *υ=η*); *δυτικά* P (Haplographie; *δ' ἰλυ-*; *δ=λ*); Abkürzung vor *-ικός*; umgekehrt 488$^{b\,21}$ *θυμικά* A^a C^a; *θυμωτικά* P D^a; *ωτ* vor der Endung eingeschoben. 491$^{b\,14}$ (vgl. oben, A) *εὔκοι* A^a: *εὐΐκοι* C^a: *θυμικοί* P D^a A^a rc; Dittmeyer konjiziert *εὐηθικοί*, was offenbar richtig ist: Gegensatz zu *ἐκστατικοί*; andere Konj. sind *εὔκολοι*, *εὐήκοοι*, *εὔεικτοι* — alle minder gut. — Die Kürzung ist vielleicht mit einem Strich bezeichnet gewesen: vgl. *θυμικοί* gegen *εὐΐκοι*.

493$^{b\,33}$ *διηρημένον* (*ἄρθροις*); *διηρθρωμένον* P D^a; man scheint die Kürzung auch vor *-μενος* benutzt zu haben; vgl. noch 491$^{b\,34}$ *ἐπιφυομένου*; *ἐπιφερομένου* P D^a.

Vgl. hier noch 491$^{a\,10}$ *λαμβάνωμεν* A^a C^a; *λάβωμεν* P D^a; 493$^{b\,25}$ *οἷς*; *ὅσοις* P D^a.

Tachygraph. Schreibung vielleicht 486$^{b\,9}$ *ἐστι* A^a C^a; *εἰσι* P D^a; mit einem, resp. zwei Strichen schon im Pap. der *'Αθ. πολ.* bezeichnet; vgl. van Herwerden, a. a. O., S. 170.

---

[1] Vgl. Viereck, Die Ostraka des Berliner Museums, Arch. f. Papyrusforsch. I, 452; Wattenbach, Anleitung, S. 106.

Ältere Abkürzungsweise. 492$^{a\,22}$ ἐπί; ὑπό A^a C^a [1] (vgl. oben, A); vermutlich die Abkürzung ἐ resp. ὐ; vgl. Wattenbach 108; für Ἀϑ. πολ. v. Herwerden 172. Dass diese Abkürzung wirklich in der *Hist. an.* vorgekommen ist, zeigt 496$^{a\,7}$ δ' ἐπί A^a C^a; δέ P D^a, wo δ' ἐ zu δέ geworden ist.

Auch ἔχει scheint so abgekürzt zu sein. Vgl. 494$^{a\,32}$ δ'ἔχει A^a C^a; δέ P D^a; 496$^{a\,23}$ ἀμφοτέρας δ'ἔχει; ἔχει δέ A^a C^a; δέ P D^a; vielleicht haben beide Klassen δέ gelesen; der Archet. von A^a C^a hat dann um des Zusammenhanges willen ἔχει wieder eingesetzt. — Vgl. noch 495$^{b\,32}$ ὑμενῶδες δ' ἐστὶ καί, wo δ' ἐστὶ καί in P D^a fehlt: Haplographie: -δες δεκ? [2]

491$^{b\,32}$ κατὰ τὸν τόπον; καὶ P D^a; vgl. die Abkürzungen in Ἀϑ. πολ.: κ̀ = κατά, κ́ = καί; v. Herwerden 171 f. (vgl. S. 75).

494$^{b\,8}$ κατὰ τὸ οὖς; ἢ τ. οὖς P D^a rc.; vermutlich die Abkürzung κ̀ für κατά; Verwechslung mit (kursivem) η. Vgl. Thompson, die Tafel nach S. 148 (die Jh. n. Chr.) und die Tafel nach S. 128 in Kenyon, The Palaeogr. of greek Pap., Oxf. 1899. — Vgl. 496$^{a\,7}$ (D^a, s. unten, S. 100).

496$^{b\,15}$ ὑπὸ — τὸ διάζωμα: ὑπὲρ P D^a; vgl. die Abkürzung in Ἀϑ. πολ., v. Herverden 172.

489$^{a\,5}$ διό; δέ A^a C^a (man beachte dass P D^a das Richtige haben); wohl ähnliche Abkürzung; vgl. für διά und δέ v. Herwerden 171, 174 (δ', δ'); Gardthausen 250.

491$^{a\,27}$ μερῶν; μελῶν A^a C^a, wohl aus μ^ε; 492$^{a\,5}$ μάλιστα P D^a; μᾶλλον A^a C^a, vielleicht aus μαλ̄; vielleicht 493$^{a\,21}$ κοινόν; κοῖλον P D^a; 496$^{a\,26}$ μεγάλῃ A^a C^a; μεγίστῃ P D^a; aus με^γ oder ähnl.; vgl. Gardthausen 254 (jedoch μεγίστην Z. 25).

Vgl. weiter 489$^{b\,25}$ κάτω; κάτωϑεν P D^a; 493$^{b\,13}$ ὑποκάτωϑεν; ὑποκάτω P D^a. [3]

491$^{a\,14}$ γίγνεται; -σϑαι A^a C^a; 492$^{a\,30}$ κινεῖ; κινεῖται A^a (κεῖνται C^a); ebenso 492$^{b\,23}$ (P D^a haben hier das Richtige); [4]

497$^{a\,8}$ στερεώτατοι; -τεροι P D^a; vgl. noch 490$^{a\,24}$ (-τέροις A^a); späterer Wechsel, s. Kap. III, S. 74. [5]

---

[1] Späterer Wechsel, s. Kap. III, S. 75.

[2] Vgl. 490^{b7} γένη δὲ μέγιστα; δ'ἐστί D^a; 489^{b9} δ'ἐστίν; δέ P. Vgl. auch 511^{b17}, wo Wilhelm ἔχει mit *est* wiedergiebt (s. S. 76). — Die zahlreichen Verwechslungen von ἔτι und ἔστι können wohl kaum aus Abkürzung erklärt werden; vgl. jedoch 502^{a34} ἔτι A^{a}C^a; ἔχει P D^a (ἔχει unmittelbar vorher); auch nicht der Wechsel εἰς — ἐπί 496^{a33}, 497^{a26} (εἰς — ὑπό in A^a 513^{a4}).

[3] 493^{b14} ἑκατέρωσε; -ϑεν A^a (recht); 493^{b4} ἔξω: -ϑεν P; 494^{a13} κάτωϑεν; κάτω A^a u. s. w.

[4] Vgl. 486^{a23} λέγω; λέγεται P.

[5] Dies kann auch eine sprachliche Erscheinung sein. Vgl. Blass[2] 34 f. über das Verschwinden des Superl.

Vgl. noch für **A**^{a} $491^{b\,24}$ *κακοήθους* f. *-θείας*; für **D**^{a} $492^{a\,15}$ *ἄνω* f. *ἀνώνυμον*.

Einige von den S. 92 f. genannten Abkürzungen gehören vielleicht hierher. So z. B. *μόνος* — *μόνον*: *μο*^{ν} etc.; die Abkürzungen der Endungen auf *-ο-*, die schon in *'Αθ. πολ.* durch Überschreibung bezeichnet werden, s. v. Herwerden 176 ff., u. s. w.

Vgl. folgende für alle Hss. gemeinsamen Korruptelen: $489^{a\,23}$ *ἰός* die Hss.; *ἴς* seit Gaza; $496^{b\,30}$ *ἀρτηρίᾳ* die Hss.; *ἀορτῇ* auch seit Gaza; vielleicht Lig. des *ο* und *ρ*; gedachte Abkürzung.

C. *Glossen und Korrekturen.* Ich glaube, unter diesen eine ältere Schicht gefunden zu haben, die aus dem Archetypus unserer beiden Klassen stammt. Die Belege sind

$492^{a\,27}$, wo ein schlechter Zusatz in den Text gekommen ist: nach *ἔχει ὦτα*: *ἀκοὴν ἔχοντα καὶ πόρους φανερούς* (*ἀ. ἔχει κ. πόρους* **A**^{a}; dann Lakune); Ausfüllung aus dem Zusammenhange.

Für den Text wichtiger sind:

$497^{a\,15}$ *διὰ τῶν στενῶν* **D**^{a} (richtig); *τῶν σκελῶν* **A**^{a}**C**^{a}; *τῶν στενῶν σκελῶν* **P**; hier ist offenbar das schwerverständliche *στενῶν* im Archet. durch *σκελῶν* erklärt worden; dies hat der Archet. der **A**^{a} **C**^{a} aufgenommen, während der der **P D**^{a} die Überschreibung bewahrt hat; **D**^{a} nimmt, wie oft, nicht die Glosse auf, während **P** beides in den Text setzt.

Vgl. $492^{b\,25}$ *τὸ δ' ἐντὸς στόμα σιαγόνων καὶ χειλῶν*; *στόμα* fehlt in **D**^{a}. Schneider, Dittmeyer u. a. stellen *στόμα* nach *χειλῶν* — mit vollem Recht.[1] Das Wort scheint im Archetypus hinzugeschrieben gewesen zu sein — ungewiss ob am Rande oder über der Zeile; der Archet. der **A**^{a} **C**^{a} hat das Wort in den Text hineingeführt, der Archet. der zweiten Klasse dagegen die alte Stellung bewahrt; **D**^{a} lässt, wie oft, dgl. aus.

Ähnliches Verhältnis vielleicht $488^{a\,17}$ *τισὶν ἄλλοις ὀλίγοις*; *ὀλίγοις* fehlt in **D**^{a}; *ὀλ. ἄλλ.* **P**; vielleicht war das — für den Zusammenhang nicht nötige — *ὀλίγοις* im Archetypus wie im Archet. der zweiten Klasse übergeschrieben — daher die verschiedene Behandlung in **A**^{a} **C**^{a}, **P** und **D**^{a};

$489^{a\,10}$ *ἐν οἷς* (*ἐνίοις* **P D**^{a}) *μὲν ὑπάρχει*; *ὑπ. μέν* **P**; *μέν* fehlt **D**^{a}; *μέν* steht hier ohne direkt folgendes *δέ*; ein *μέν* — *δέ* folgt; es

[1] Dass Wilhelm diese Wortfolge hat, kann zufällig sein. Vgl. S. 49.

ist vielleicht später hinzugeschrieben worden; dann hat der Archet. der zweiten Klasse die Stellung des Wortes bewahrt.

494^{a18} *κοινὸν δὲ μηροῦ καὶ κνήμης γόνυ καμπή*; das letzte Wort fehlt in **D**^{a}; es passt durchaus nicht in den Zusammenhang hinein; vermutlich haben wir hier eine im Archet. hinzugeschriebene Glosse (vgl. Z. 14: *δακτύλου δὲ τὸ μὲν ὄνυξ, τὸ δὲ καμπή*), die auch der Archet. der **P D**^{a} als Glosse beibehalten, **D**^{a} aber nicht eingeführt hat. Sie gehört meines Erachtens nicht in den Text der *Hist. an.*

494^{b28} *κατὰ μέγεθος δ'* (*ἑαυτοῦ* **C**^{a} Dittmeyer) *ὁμοίως ἔχει ἄνθρωπος πλεῖστον ἐγκέφαλον*; *ὁμοίως* fehlt in **D**^{a} (wie bei Dittmeyer); es scheint aus Z. 25: *ὁμοίως δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις ζῴοις* her eingekommen zu sein; möglich ist, dass wir hier etwas Analoges haben.

Zweifelhafter ist die Variation 495^{b11} *ἀεὶ ἐκ μειζόνων*; *ἤ* für *ἀεὶ* **P**; es fehlt in **D**^{a}; vielleicht im Archet. übergeschrieben (undeutlich).

An anderen Stellen, wie 489^{b2} *τὰ καλούμενα σελάχη*, wo *καλ.* in **D**^{a} fehlt, oder 497^{a22}, wo *προσειλημμένη* fehlt, ist sicher nicht diese Erklärungsweise anzuwenden.

Ich will noch mit einigen Belegen zeigen, wie sich **P D**^{a} zu ihrem Archet. (resp. dem Archet. der beiden Klassen) verhalten.

487^{a8} (vgl. S. 94) *τὸ μέρος* **A**^{a} **C**^{a}; *πρὸς τὸ γένος* **D**^{a} (Glosse) *πρὸς τὸ μέρος* **P**, also ist ein Teil des Zusatzes eingeführt worden.

487^{b23} *νυκτερίδι πόδες*; **C**^{a} korr. (-aus *-δες*?); *-δες δίποδες* **P**; im Archetypus also *νυκτερίδες*, in *-δι* korrigiert (ursprüngliche Abkürzung).

489^{b35} *τοῖς τοιούτοις τὸ κύτος* **P**; s. oben S. 94.

490^{b16} *οὐκ ἔστι* **A**^{a}; *οὐκέτι* **C**^{a}; *οὐκέτι ἐστί* **P D**^{a}; also Überschreibung im Archetypus; auch **D**^{a} führt beides ein.

496^{a7} *κατά*; *καί* **D**^{a}; *καὶ κατά* **P**, also Korr. im Archet.

497^{a15} s. oben, S. 99.

Es scheint nach dem oben Gesagten nicht unmöglich, dass die Doppellesarten bei **P** Spuren eines korrigierten Archetypus der beiden Familien sind, nicht nur der zweiten. Vielleicht sind auch gewisse Glossen, die sich in **P D**^{a} finden, aus dem Archetypus sämtlicher Hss. herübergekommen. So z. B. 487^{b5} *ἐμπίδων* zu dem abgekürzten *ἀσκαρίδων*.

Wie dem auch sei, hinter den Glossen und Varianten können wir einen gemeinsamen Archetypus erkennen; dieser ist durchkorrigiert und mit Zusätzen erklärender Art versehen worden. Die Tradition hat sich dann gespalten; dabei scheint der Archetypus der zweiten Klasse mehr mechanisch kopiert worden zu sein; Korrekturen u. dgl. sind nicht mit dem Texte verwachsen. Vielleicht gilt dies auch von anderen Eigenheiten, Abkürzungen u. dgl. — Eben dieser Umstand, glaube ich, ist die Ursache des geringeren Wertes dieser zweiten Familie; das mechanische Abschreiben brachte eine Menge Korruptelen mit sich. — Anderseits: der Archetypus der **P D**[a] hatte die Überschreibungen beibehalten; eine spätere Abschrift — vor **D**[a], möglicherweise die Quelle der Korrekturen in *x* (vgl. Kap. III) — liess gewisse Zusätze weg; aus ihr stammt **D**[a], der also, wie ich zu erweisen gesucht habe, in dieser Hinsicht eine gute Tradition repräsentiert; diese Hs. muss also für die Kritik genau verwertet werden — unter Vergleichung mit den übrigen, auch **P**.

Vor der jetzigen Spaltung haben wir also einen einheitlichen, durchkorrigierten Archetypus. Welcher Zeit gehörte dieser an? Kann uns die Schrift darüber etwas sagen? Ich verweise auf III A und B, S. 96 ff. Ich habe dort eine Reihe Eigentümlichkeiten der Hss. zusammengestellt, die auf *unziale Schrift* deuten; hier und da scheint sie sich der Kursive zu nähern. Die Spaltung ist also während der Majuskelzeit, wenigstens vor der Minuskel (IX. Jh.) eingetreten; es ist nicht unmöglich, dass die Archetypen der beiden Klassen in Majuskel geschrieben waren.

An einigen Stellen scheinen Abkürzungen benutzt worden zu sein, die mit dem System des Papyrus der *Ἀθηναίων πολιτεία* übereinstimmen. Vgl. auch die Reminiszenzen der Kursive. — Nun ist dieser Pap. eine private Abschrift des Werkes.[1] Die erste Hand ist eine rein kursive[2] mit einer Masse Abkürzungen; die zweite ist mehr unzial, doch hier und da beinahe kursiv; auch hat sie mehrere Abkürzungen, welche hinreichend zeigen, dass

---

[1] Vgl. die Einleitung zur Ausgabe von Kaibel u. Wilamowitz.

[2] A. a. O., S. V ff. Wie bekannt nehmen, Kenyon, Aristotle On the constitution of Athens, S. XI f., v. Herwerden u. v. Leeuwen, S. 164 f., Sandys, Aristotle's Constit. of Ath., S. XXXV u. a. vier verschiedene Hände an, was prinzipiell nur wenig bedeutet, da 1 und 4 = 1, und 2 und 3 = 2 bei Kaibel-Wilamowitz ist. Vgl. Thompson 113.

auch die rein unziale (litterarische) Schrift solche kannte.[1] Vielleicht kamen solche Abkürzungen in gewissen litterarischen Texten öfter vor, als die Paläographen annehmen.[2] — Wenigstens scheint für *Hist. an.* eine ähnliche Traditionsweise existiert zu haben wie für die *'Αϑ. πολ.* im Papyrus (und seine Vorlage). Auch war der Archetypus der Hss. der *Hist. an.* mit Korrekturen u. dgl. versehen — wie auch der Papyrus.[3] — Das Beweismaterial kann wahrscheinlich durch weitere Nachforschungen vermehrt werden; eine Untersuchung der aristotelischen Werke in ihren verschiedenen Traditionen wäre daher interessant.

Die erste Periode der Textgeschichte wird von diesem Archetypus repräsentiert; *die zweite Periode* von den beiden Archetypen der verschiedenen Familien. Näher dieser zweiten Periode stehen, wie ich im vorigen Kapitel erwiesen habe, sowohl x (die Quelle des Wilhelm und wohl auch des $\mathbf{C}^a$) als auch diejenige Hs. der zweiten Klasse, aus welcher man die Korrekturen geholt hat (Vorlage des $\mathbf{D}^a$?). — *Die dritte Periode* ist die Zeit der Scheidung der zwei Klassen in je zwei Hauptgruppen. Eine Skizze der bei dieser fortschreitenden Scheidung mitwirkenden Ursachen findet sich oben unter II, S. 87 ff.

Sind $\mathbf{A}^a$ und $\mathbf{C}^a$ aus demselben Original abgeschrieben worden? Zwar ist der Unterschied geringer als zwischen **P** und $\mathbf{D}^a$, und Dittmeyer, S. XI, beantwortet die Frage mit ja. Nach dem in Kap. III gesagten finde ich es jedoch kaum wahrscheinlich; ohnedies hat $\mathbf{A}^a$ mehrere Zusätze, welche in $\mathbf{C}^a$ fehlen (vgl. oben, S. 95); auch nicht x, die eventuelle Quelle des $\mathbf{A}^a$, scheint sie gehabt zu haben.

Dass **P** und $\mathbf{D}^a$ aus verschiedenen Quellen stammen, hat Dittmeyer, S. XIII, nachgewiesen — $\mathbf{D}^a$ hat eine Menge ganz eigene Additamente (vgl. Kap. III). — Dass auch **P** für die Untersuchung der Textgeschichte nicht unwichtig ist, habe ich schon oben hervorgehoben.

---

[1] Vgl. v. Herwerden 172: ὑπέρ = ὑ; 173: καί = κ' und mit Sigle; diese bezeichet αι auch im Inneren der Wörter; 179 eine Anzahl Wörter, wie πο^λ f. πόλεως, χωρ' f. χώραν u. dgl. — dies ist Kenyons und v. Herwerdens »dritte Hand». Vgl. besonders Col. XXII des Facsim. des Brit. Mus.

[2] Vgl. Wattenbach 104 f.; Thompson 89.

[3] Kaibel-Wilamowitz VII ff.

Nachträge und Berichtigungen.

Zum. krit. App. Einige Varianten des *Cod. Urb.* sind übergangen. Sie spielen jedoch für die Textkonstitution keine Rolle. Beispiele sind:

III,20 *preter] propter* IV,25 *alio* fehlt V,9 *nutrimentum* VI,10 *ut piscis* VIII,12 *egrediuntur* (vgl. den App.) X,11 *autem* (2) fehlt 12, 13 *quę* (Konjektur?) XV,26 *quidem medii* XVI,17 *oculi.*

M[1] hat VII,24 *age hab.* (korr. a. R.) XI,2 *super] propter* XVI,27 *soniti] sompni.*

S. XV,15. *Supercilia* ist wahrscheinlich nicht Verschreibung für *oculi.* Scotus' Übersetzung hat hier einen Zusatz: *supercilia autem demissa significant inuidum,* was sich nicht im griech. Texte findet. Es scheint ein altes Scholion zu sein, wie es auch aus anderen Gründen wahrscheinlich ist, dass die *mittelbare* Quelle des Scotus ein griech. Codex mit Glossen und Scholien war. Eine Spur davon ist vielleicht in der Quelle Wilhelms (*x*) geblieben: *τὰ βλέφαρα* über *ὀφθαλμοῦ* oder dgl. W. übersetzte, seiner Gewohnheit gemäss, was über der Zeile stand.

S. 8. Durch eine Kollation des zehnten Buches der Scotischen Übersetzung (in Cod. Paris. 16162) habe ich mich überzeugt, dass Albertus Magnus dieser Quelle auch in seinem zehnten Buche folgt, nicht, wie Dittmeyer a. a. O. annimmt, eine andere, aus dem Griechischen gemachte Übersetzung benutzt hat. — Siehe Schneider IV, 457 ff.

Kroll, Geschichte der klass. Philol., Leipz. 1908 (Samml. Göschen 367), S. 70 schreibt *William von Moerbeke.*

S. 9. Es scheint sehr ungewiss zu sein, ob Wilhelm wirklich Theophrast übersetzt hat. Schneider (I, CXXIX, CXLII) scheint einige Worte in der Praefatio Gazas missverstanden zu haben. Vgl. Theophrasti Eresii Hist. Plant. ed. Fr. Wimmer, Vratislav. 1842, S. XXVI.

S. 10 ff. *Die Interpunktion der lat. Hss.* In allen Hss. — ausser *Urb.* mit seiner modernen Schrift — kommt als Zeichen für die Abschnitte der Paragraph vor, bald in blauer, bald in roter Farbe und zwar nach der Schrift hinzugesetzt. Vgl. Capelli, Lexicon abbeviaturarum (deutsche Auflage), S. 424, Kol. 2, Nr. 6 (7) (in **B** oft in sehr ausgedehnter Form); eine andere Form (s. Wattenbach, Anleitung zur lat. Palaeogr.[3], S. 78) kommt hier und da vor. — Sonst wird vor allem der Punkt benutzt. **V** und **M**[1] haben das Komma (**M**[1] als eine vertikale Linie); auch kommt das von Wattenbach, a. a. O., S. 80 oben angeführte Zeichen vor. — Über Umstellungen, Streichungen u. dgl. vgl. Wattenbach 80 f.

S. 11, Fussn. 2. Das o in **L**[2] gehört vielleicht nicht hierher. — Wegen des Griech. vgl. Gardthausen, Griech. Palaeogr., S. 277.

S. 16 f. Über die Unterschriften der abendländischen Hss. s. z. B. Gardthausen, a. a. O. S. 304.

S. 36, Z. 7 v. o., l. *nullum.*

S. 46. Wegen *ἴδισαν* vgl. 577[a11] (VI, 22), wo W. *ὀφθῇ* (mit **A**[a] **C**[a]) mit *decoxerit* übersetzt (was sicher nicht ein *ὀπτήσῃ* der Quelle voraussetzt, wie Dittmeyer zögernd vorschlägt). Er scheint also den wirklichen Aor. Pass. von *ὁράω* nicht zu kennen.

S. 47, Z. 15 v. u.; l. *canalem;* Z. 5 v. u.; l. 500[b19] *ὑπὸ τοῖς μηροῖς* **A**[a] **C**[a]; *ὑ. τοὺς μηρούς* **P D**[a].

S. 55. Da W. die späte Form *uertebrum* vorzuziehen scheint gehört wahrscheinlich die Stelle 494[b4] unter D (S. 61), wie Dittmeyer sagt. Auch S. 30 ist wohl die Stelle zu tilgen.

S. 56. Übereinstimmung mit **A**[a] **C**[a] haben wir auch 496[b5], wo W. *exsiccatos* hat, also = *ἐξηρημένους*, wie wenn von *ξηραίνω* abgeleitet. Vgl. S. 46.

S. 58. Die Stelle 500[b10] fällt weg, da — nach Dittmeyer — auch **A**[a] das *οὐ* zu haben scheint.

S. 70, Z. 7 v. u.; l.: Handbook — palaeogr. (1903), S. 86, Fussn. 1.

S. 71 f. Vgl. auch die Zusammenstellung bei Mentz, Geschichte u. Systeme der griech. Tachygr., Berlin 1907, vor allem die Tab. S. 54.

Einige besprochene Stellen.

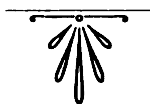
INHALT.

BIDRAG TILL

UPPMÄRKSAMHETENS PSYKOLOGI

AV

BERTIL HAMMER.

UPPSALA 1908
AKADEMISKA BOKTRYCKERIET
EDV. BERLING.

Förord.

Frågan om uppmärksamhetens natur är en av de mest omstridda inom psykologien. Säkerligen beror detta väsentligen därpå, att detta problem, liksom det högre själslivets i allmänhet, erbjuder speciella svårigheter för den vetenskapliga forskningen. På intet vis vågar därför denna avhandling göra anspråk på att förebringa någon definitiv lösning av den föreliggande uppgiften. Dock har det synts mig, som om flertalet hithörande forskningar laborerat med en onödig bristfällighet därutinnan, att de byggt på ett knapphändigt material, bestående av å ena sidan ett fåtal konstruerade exempel och å den andra elementära experiment av allt för verklighetsfrämmande natur.

Genom en noggrann retrospektion av spontana fall ur det verkliga livet torde en solidare grundval kunna erhållas för den vetenskapliga analysen. Och har föreliggande undersökning lyckats i det avseendet göra en ringa början, är dess främsta mål uppnått. På den vägen kan man sedan hoppas att småningom tränga djupare in i uppmärksamhetens natur och väsen. Först i den mån detta lyckats, är tiden inne för det experimentella planläggandet, så visst man ej vill riskera att få experiment, som på grund av en missförstådd problemställning äro à priori förfelade. Det saknas icke exempel på dylika i den samtida uppmärksamhetspsykologien. Man tänke på alla undersökningarna rörande uppmärksamhetens omfång och dess s. k. fluktuationer.

Till sist må det tillåtas mig att här uttala ett vördsamt tack till de akademiska lärare, vilkas undervisning och vänliga uppmuntran jag haft förmånen åtnjuta, särskilt professor REINHOLD GEIJER, vars intresseväckande föreläsningar och seminarieövningar i psykologi m. m. jag under ett antal år bevistat, samt professorerna FRANS VON SCHÉELE och HJALMAR ÖHRVALL, vilka jag har att tacka för värdefulla synpunkter även i rent psykologiskt avseende.

Uppsala i maj 1908.

Bertil Hammer.

Innehållsförteckning.

Rättelser.

Sid. 4 rad 3 uppifrån efter 'som' inskjutes 'dessa'.
» 5 » 14 nedifrån » 'one' borttages kommat.
» » » 12 » står af läs of.
» » » » » » Il » It.
» » » 10 » » an » a.
» 17 » 9 » efter 'inträda' läs 'och fortgå'.
» 33 » 3 uppifrån: ordet även uteslutes.

I. Uppmärksamhetens begrepp.

Någon uttömmande definition av uppmärksamheten är det naturligen ej möjligt att giva i detta inledningskapitel. Vad det här närmast gäller, är att förberedelsevis karakterisera de fakta, som i det följande komma att studeras under detta namn. Jag frågar alltså: Vad är uppmärksamhet? Till äventyrs kunde frågan synas alldeles överflödig. Uppmärksamheten är ju något så alldagligt och allbekant. Ingen är tveksam om, när han varit uppmärksam. Det minsta skolbarn kan svara på frågan. I skolan är ju också ordet uppmärksamhet ett av de oftast använda orden och öfverträffas i detta avseende kanske endast av ett annat — ouppmärksamhet. Frågar man en fullvuxen person — n. b. en av vetenskaplig psykologi ofördärvad — om saken, så vet han också vanligen besked. Och blir han förlägen om svaret, så är det väl mest av pur förvåning över ett så banalt spörsmål.

a. *Det populära språkbrukets uppmärksamhet.* Det har roat mig att anställa en liten enquête i frågan. Några svar må anföras såsom belysande vårt ämne. I en skolklass av sju-åringar framställde jag en gång frågan: Vem är uppmärksam? Varje barn hade sin bestämda uppfattning, och ett par svar voro synnerligen träffande. Särskilt följande, som jag därför här tillåter mig att citera: »Den som ser rakt fram och inte tänker på annat». — Från äldre icke-psykologer ha erhållits följande svar. [De flesta av mina sagesmän äro visserligen studenter, ett par av dem ha också mera ingående studerat psykologi. Men ingen har speciellt sysslat med uppmärksamheten, och de voro uttryckligen ombedda att lämna åsido alla reminiscenser av psykologiska begreppsbestämningar och enbart förlita sig på »der gemeine Menschenverstand»].

1. M.: »Noga följa med en sak, som förevisas, föreläses eller omtalas för att sedan kunna återge det». (1).

2. H.: »Uppmärksamhet är själens avsiktliga aktgivande på omgivningen». (1).

3. W.: »Förmågan att i varje särskilt fall kunna bortisolera tankar, som inverka störande och avledande, samt att koncentrera sin iakttagelse på en viss uppgift för att lösa den snabbt och redigt och att därvid få den möjligast bästa minnesbild som behållning». (1).

4. K.: »Aktgivande på det man har för händer». (1).

5. A.: »Något som jag märker på ett eller annat sätt; något som väcker mina yttre eller inre sinnen». (2).

6. J.: »Uppmärksamhet är att klart och tydligt följa ett arbete eller en tankegång, så att man efteråt har en bestämd uppfattning av det sedda eller hörda». (3).

7. U.: »Ett ensidigt riktande av medvetandet mot ett visst mål, så att än det ena än det andra sinnet är primärt aktuellt på de andras bekostnad». (4).

8. L.: »Uppmärksamhet = koncentration (på uppgiften)». (4).

9. H.: »Uppmärksamhet är att koncentrera sig på ett visst». (4, 1).

10. A.: »Uppmärksamhet är att inrikta sin själsverksamhet på ett begränsat område, i det man undviker alla störingar; att inskränka sig till en själslig blickpunkt». (4, 1).

11. H.: »Uppmärksamhet = tankekraftens koncentrerande». (4).

12. R.: »Med uppmärksamhet menas en koncentrering av tankeverksamheten, ofta även av syn- och hörselsinnet för att tydligt uppfatta något, som försiggår i ens omedelbara närhet». (4, 2).

13. R.: »Uppmärksamheten innebär en medveten intensitetsstegring av ett eller flere sinnens verksamhet för percipierandet av ett begränsat innehåll». (3, 4).

14. Ph.: »Medvetandets riktande och koncentrerande på ett av dess innehållsmoment med abstraktion från övriga. Detta moment har förut ingått i medvetandet endast såsom något obestämt, oklart, och dess olika bestämningar ha ej särskilts. Vid den koncentrering av medvetandet härpå, som utgör uppmärksamheten, bringas även dessa bestämningar till medvetande». (3, 4).

15. F.: »Uppmärksamhet (i klass) är ett frivilligt eller av läraren framkallat inriktande av själskrafterna på det till behandling i klassen förelagda ämnet; vilket inriktande — hälst vid den frivilliga uppmärksamheten — ofta är åtföljt av en stegring av intensiteten». (1, 2, 3, 4).

Redan dessa vardagsmedvetandets bestämningar av uppmärksamhetens begrepp divergera ju åtskilligt inbördes, såsom man finner vid ett närmare skärskådande. Företrädesvis torde följande skiftningar kunna spåras. (Jfr föreg. sid., siffrorna inom parentes!)

1. Många fatta uppmärksamheten som en avsiktlig strävan att hålla tankarna samlade, att rikta dem på ett bestämt mål.
2. Några karakterisera den såsom ett sinnenas vaknande, ett uppmärkande med ty åtföljande spänning eller beredskap att mottaga intryck från något visst håll.
3. I en del definitioner framhålles mera det klara uppfattandet av vissa intryck eller moment.
4. Icke sällan betecknas uppmärksamheten såsom en medvetandets koncentration på några få föreställningar, så att dessa framträda särskilt livligt med fördunklande eller uteslutande av andra.
5. Oftast äro emellertid flere av dessa betydelser mer eller mindre medvetet kombinerade, vilket plägar markeras medelst det något obestämda uttrycket koncentration. Vanligen åsyftas därmed en ofrivilligt eller genom avsikt tillkommen begränsning av själsinnehållet, så att några få moment framstå klart och tydligt, medan andra träda i bakgrunden.

Denna sistnämnda kombinerade innebörd hos ordet torde ock vara den i allmänna språkbruket vanligaste. Åtminstone synes den ligga närmast för tanken i sådana fraser som följande: Föredraget åhördes med uppmärksamhet, han skänkte mig en stunds uppmärksamhet, man fäste min uppmärksamhet vid, en uppmärksam lärjunge. Endast en svag och svårbestämbar ansats till betydelseförskjutning i endera av de nyssnämnda riktningarna kan spåras i följande vändningar: Uppmärksamheten ansträngdes till det yttersta (1. bet.); saken tilldrog sig min uppmärksamhet, han stirrade med oavvänd uppmärksamhet (2. bet.); talaren fängslade sina åhörares uppmärksamhet (3. bet.); han koncentrerade sin uppmärksamhet, uppmärksamheten var fullständigt absorberad (4. bet.).

b. *Vetenskapens uppmärksamhetsbegrepp.* Om sålunda trots skiftningar åtminstone en viss enstämmighet råder i det populära språkbrukets uppmärksamhetsbegrepp, så kan näppeligen detsamma sägas om den psykologiska vetenskapens. Det är ju ingalunda ovanligt eller oförklarligt, att en sak, som för den ytliga betraktelsen synes klar och enkel, ter sig helt annorlunda vid en nog-

grannare undersökning. Ej heller är det att undra på, att särdeles stora differenser äro rådande i uppfattningen av så invecklade och svåråtkomliga fenomen som det högre själslivets. Sällan torde emellertid ett problem, som är så pass bearbetat som uppmärksamhetens, vara så omstritt både till sin innebörd och sin betydenhet. som det ifrågavarande är bland psykologerna. Somliga anse, att uppmärksamheten ej alls innebär något särskilt problem utan sammanfaller med medvetandets överhuvud (H. E. KOHN) eller med associationsförloppets (TH. ZIEHEN). Andra åter se däri psykologiens centralproblem (W. WUNDT). Ofta tillgripes utvägen att identifiera uppmärksamheten med några av de konventionella psykiska grundklasserna. Och därvid äro nästan alla tänkbara variationer representerade. Den ene förklarar uppmärksamheten vara en känsla (C. STUMPF), en annan, att den är intelligensakten par préférence (H. ULRICI m. fl.), en tredje, att den är viljans kvintessens (WUNDT o. a.).

Icke utan skäl har därför H. EBBINGHAUS kallat uppmärksamheten »eine rechte Verlegenheit der Psychologie». Och en annan framstående psykolog, O. KÜLPE, bekänner: »Zu den schwierigsten Aufgaben, die einer psychologischen Untersuchung erwachsen können, gehört die Beschreibung und Erklärung dessen, was wir als Aufmerksamkeit zu bezeichnen gewohnt sind».

Trots den nämnda meningsskiljaktigheten har det naturligen både sitt värde och sitt intresse i detta sammanhang att taga i skärskådande några av de bestämningar av uppmärksamhetens begrepp, som givits av samtida psykologer.

1. W. WUNDT: »Den durch eigentümliche Gefühle charakterisierten Zustand, der die klarere Auffassung eines psychischen Inhalts begleitet, nennen wir die Aufmerksamkeit, den einzelnen Vorgang, durch den irgendein psychischer Inhalt zu klarerer Auffassung gebracht wird, die Apperzeption».[1] (1, 2).

2. A. HÖFLER: »Aufmerken heisst bereit sein zu geistiger Arbeit».[2] (1, 2).

3. C. STUMPF: »Aufmerksamheit ist identisch mit Interesse, und Interesse ist ein Gefühl. Damit ist alles gesagt»[3]. »Sie ist... eine Lust am Bemerken selbst».[4] (2).

[1] WUNDT. Grundriss[6], s. 250.
[2] HÖFLER, Grundlehren, s. 76.
[3] STUMPF, Tonpsychologie I, s. 68.
[4] STUMPF, Tonpsychologie II, s. 279.

4. Th. Lipps: »Von Aufmerksamkeit reden wir zunächst um eines jedermann bekannten, aber nicht näher beschreibbaren unmittelbaren Erlebnisses willen: Ich fühle mich, das unmittelbar erlebte oder das Bewusstseins-Ich, mer oder minder intensiv in einer Richtung tätig. Die Aufmerksamkeit als unmittelbares Erlebniss ist ein Tätigkeitserlebnis».[1] (1, 2).

5. Th. Kerrl: »Aufmerksamkeit ist ein Deutlichhaben der Seele, . . man ist aufmerksam, wenn eine Vorstellung (das ist Wahrnehmung oder Vorstellung) im Blickpunkt des Bewusstseins steht». (3)[2].

6. E. Dürr: »... als eine durch den Hinweis auf Tatsachen gerechtfertigte Behauptung, wenn wir sagen, das Wesen der Aufmerksamkeit bestehe in einer besonderen Höhe des Bewusstseinsgrades ...»[3] (3).

7. H. Ebbinghaus: »Die Aufmerksamkeit besteht in dem lebhaften Hervortreten und Wirksamwerden einzelner seelischer Gebilde auf Kosten Anderer, für die gleichwohl auch gewisse Voraussetzungen des Zustandekommens vorhanden sind».[4] (4).

8. W. James: »It is the taking possession by the mind, in clear and vivid form, of one, out of what seem several simultaneously possible objects or trains of thought. Focalization, concentration af consciousness are of its essence. Il implies withdrawal from some things in order to deal effectively with others. and is an condition which has a real opposite in the confused, dazed, scatterbrained state, which in French is called distraction and Zerstreutheit in German ...»[5] (3, 4).

9. Th. Ribot: »C'est un monoïdeisme intellectuel avec adaptation spontanée ou artificielle de l'individu ... L'attention consiste en un état intellectuel, exclusif ou prédominant, avec adaptation spontanée ou artificielle de l'individu».[6] (1, 2, 4).

10. W. B. Pillsbury: »L'essence de l'attention, comme processus conscient est un accroissement dans la clarté d'une idée aux dépens des autres».[7] (3, 4).

[1] Lipps, Leitfaden[2] s. 59.
[2] Kerrl, Die Lehre von der A. s. 71.
[3] Dürr, Die Lehre von der A. s. 12.
[4] Ebbinghaus, Grundzüge[2], s. 600.
[5] James, Principles I, s. 404 f.
[6] Ribot, Psychologie de l'a[5], s. 9.
[7] Pillsbury, L'attention, s. 13 f.

11. Fr. Jodl: »Unter Aufmerksamkeit im Allgemeinen versteht man denjenigen Vorgang, durch welchen innerhalb des gegebenen Empfindungs- und Vorstellungscontinuums eine Concentrierung des Bewusstseins auf bestimmte Inhalte und eine Bevorzugung derselben erfolgt, so dass sie in den Blickpunkt des Bewusstseins gerückt sind, mit der (relativ) grössten Helligkeit und Deutlichkeit wahrgenommen (III, 20), und eben dadurch vermöge der Enge des Bewusstseins andere Inhalte verdunkelt und aus dem Bewusstsein gedrängt werden».[1] (1, 2, 3, 4).

12. F. v. Schéele: »Det är nu denna *koncentrering af medvetandet* till ett trängre område, hvilken kallas uppmärksamhet. Denna kunde ock definieras *relativ monoideism»*.[2] (4).

13. R. Geijer: »Hvarje effektiv yttring af uppmärksamheten (= hvarje särskild apperceptionsakt) består i en koncentrering af förnimmandet på några få relativt enkla innehållsmoment, hvilka sammanhållas eller bringas i kontakt med hvarandra, med den följd att inbördes likheter och speciellt olikheter träda fram för medvetandet mer eller mindre klart».[3] (3, 4).

14. O. Külpe, H. E. Kohn, Th. Ziehen m. fl. ha av mer eller mindre principiella skäl uraktlåtit att prestera någon definition av uppmärksamheten[4].

Redan i dessa kortfattade definitioner röjer sig en ganska stark divergens i åsikter. Man jämföre å ena sidan Stumpf, enligt vilken uppmärksamheten helt och hållet är ett känslofenomen, å andra sidan Kerrl m. fl., som fatta den såsom en rent intellektuell företeelse = klarhet i förnimmandet. Ännu bjärtare än i de korta definitionerna springa olikheterna i ögonen vid den närmare framställningen, därvid t. ex. Kohn uttryckligen förklarar, att för hans självjakttagelse ej finnes ett spår av de känslomoment, som för Wundt, Stumpf m. fl. äro det väsentliga i uppmärksamheten.

Likväl kan det ej misskännas, att hos några psykologer finnes en tendens att ansluta sig till det allmänna språkbruket och bestämma uppmärksamheten såsom ett sammansatt fenomen, däri flere av de förut nämnda momenten ingå såsom integrerande delar. (Jämför siffrorna inom parentes!).

---

[1] Jodl, Lehrbuch[2] II, s. 74.

[2] F. v. Schéele Om uppmärksamhet, s. 4.

[3] Diktat efter föreläsningar, Höstterminen 1902.

[4] Se Litteraturförteckningen!

c. *Olika former av uppmärksamhet.* Nu kan man emellertid spörja: Är det lämpligt eller ens möjligt att sålunda fatta uppmärksamheten, eller visa månne icke redan de antydda skiftningarna hos det populära språkbruket hän på, att uppmärksamhetsfenomenen i själva verket äro så olikartade, att de ej kunna sammanföras under ett och samma begrepp? Ett mera definitivt svar på denna fråga kan givas först efter en detaljerad analys av de ifrågakommande företeelserna. Det är emellertid lämpligt att redan inledningsvis belysa frågan, och skall jag härvid först anföra några konkreta exempel, av vilka ett par hämtats från Kerrl, som i sin monografi »Die Lehre von der Aufmerksamkeit» förfäktar den negerande ståndpunkten.

1. Ett skott, avfyrat i närheten av mitt arbetsrum under nattens stillhet, väckte, berättar Kerrl, en gång min uppmärksamhet. Någon viljeyttring kan här enligt vanligt språkbruk ej vara tal om. Uttrycket 'skottet väckte min uppmärksamhet' kan blott betyda, att jag hade en tydlig varseblivning. — Likaså, om någon brister i gråt i en glad festförsamling, skulle härav säkerligen allas ofrivilliga uppmärksamhet väckas. De skulle så klart och livligt uppfatta tilldragelsen, att den efter åratal stode inristad i minnet. Även här betyder uppmärksamhet ett tydligt varseblivande, bemärkande, 'ein Deutlichhaben der Seele'. — Enligt mitt förmenande är Kerrls uppfattning av dessa fall alldeles oriktig. I det ögonblick skottet smäller, har jag ingen klar förnimmelse därav; jag rycker till i en plötslig skräckaffekt, och först strax efter väckes min uppmärksamhet, i det jag gripes av en impulsiv strävan att få klarhet i det passerade. Likaså vid det andra exemplet. Först väckes hos mig ett mera känsloartat tillstånd, som jag kallar frappering, och först sedan följer den livliga uppfattningen. Närmare härom framdeles. Det sagda torde vara nog för att visa, att denna första grupp är mycket närbesläktad med och icke — såsom Kerrl måste anse — motsatt den grupp av uppmärksamhetsfall, jag nu övergår till såsom nr 2.

2. Antag, att jag väntar besök och att steg i trappan plötsligen väcka min uppmärksamhet. Arbetet vid skrivbordet avbrytes; jag lyssnar mot dörren i spänd väntan. Ingen knackning följer emellertid, ej ens några steg eller ljud höras vidare utifrån. Jag uppfattar sålunda ingenting — och likväl tala vi om spänd uppmärksamhet. Det hela inskränker sig i det närmaste till ett tillstånd av förväntning, undran, expektation.

3. Såsom exempel på en ny grupp av fall citerar jag efter Kerrl följande uttryck: »Lyssnaren kunde efter en stunds uppmärksamhet uppfatta ungefär följande» (Goethe). Här avses med uppmärksamhet en viljeansträngning för att uppfatta, »ein Bemerkenwollen», under det att resultatet av lyssnandet ej spelar någon väsentlig roll. Även om han intet lyckades uppfatta, var han lika fullt en uppmärksam lyssnare.

4. Slutligen må anföras såsom en sista grupp sådana fall av 'koncentration' som följande. Vi föreställa oss en person, som sitter 'djupt försjunken i tankar', i inbillningen helt försatt till en fjärran plats eller en gången tid. Utan tvivel är dennes föreställningar livliga och klara. Avenså är personen ifråga synnerligen otillgänglig för distraherande inflytelser utifrån, och man känner sig därför frestad att här konstatera en synnerlig hög grad av uppmärksamhet. I viss mån besläktat är väl själsläget hos vissa konstnärer i inspirationens ögonblick ävensom hos forskaren, som likt Archimedes går så helt upp i sina spekulationer, att han ej märker de fientliga soldaternas inträngande i studiekammaren.

d. *Möjligheten av ett enhetligt uppmärksamhetsbegrepp.* Att dessa fyra exempel på uppmärksamhetsfenomen äro vitt skilda, behöver knappt påpekas. I den första gruppen möter oss en impulsiv, driftartad strävan *jämte* en klar och livlig uppfattning; i den andra finnes endast den impulsiva strävan att uppfatta; i den tredje åter en avsiktlig strävan (att märka) utan resultat; och i den fjärde ha vi den klara och tydliga uppfattningen tämligen renodlad. Inför sådana motsatser ser det ganska mörkt ut med utsikten att upptäcka någon väsentlig överensstämmelse, som motiverar de skilda fenomenens inordnande under ett gemensamt begrepp. Vi skola emellertid i korthet framställa och granska några försök i den vägen samt i anslutning därtill pröva, om icke hos det populära språkbrukets 'koncentration' kan påvisas en innebörd, som ger oss det enhetsband, vi söka.

1. Närmast till hands ligger kanske att hävda gemenskapen medelst en hänvisning därpå, att i samtliga fallen — huru olika de än må vara i övrigt — dock tycks föreligga en koncentation av medvetandet i den meningen, att vissa impulsers eller innehålls energiska framträdande medför andras tillbakaträngande. Tydligen fattas härvid ordet koncentration i en synnerligen vidsträckt och väsentligen negativ betydelse. Det skulle även inrymma tillstånd

av känslo- och viljenatur, nämligen om dessa äro så intensiva, att de lägga beslag på all psykisk energi, så att de göra oss avstängda eller otillgängliga för alla andra påverkningar. Målet, ett gemensamt uppmärksamhetsbegrepp, skulle emellertid uppnås så till vida som man under uppmärksamhetens begrepp lätt kunde inordna samtliga fallen, även de i grupperna 2 och 3. Ty även om det funnes fog för invändningen, att i dessa sistnämnda fall intet föremål för uppmärksammandet finnes — vid »Bemerkenwollen» och den spända väntan äro nämligen väl att märka icke spänningskänslorna eller viljemomenten objekt för märkandet — så kunde de ändock kallas uppmärksamhet, om man därmed förstår rätt och slätt ett energiskt, koncentrerat, andra uteslutande medvetenhetsläge.

Likväl synes denna vida bemärkelse av ordet uppmärksamhetskoncentration — enligt vilken varje livlig drift- eller affektyttring i själva verket vore detsamma som uppmärksamhet! — alltför betänklig och onaturlig. Också står den i påtagligaste konflikt med språkbruket. När vi tala om att »koncentrera vår uppmärksamhet på en sak» förutsätta vi ovillkorligen ett objekt, som vi uppmärksamma, ett föremål, som vi ge akt på. Med andra ord: koncentrationen betraktas såsom en sida hos förnimmelselivet, en form av *objektmedvetande* och icke såsom något slags *affektions-* l. *tillståndsmedvetande* (för att prägla internationella namn på uttrycken Gegenstands- och Zustandsbewusstsein, vilka bättre än orden förnimmelser och känslor framhäva olikheten i de två ifrågavarande psykiska grundklasserna). — Vi torde alltså böra avstå från denna första utväg att finna ett enhetsband i de fyra grupperna av uppmärksamhetsfenomen[1].

2. Söka vi då i stället fatta koncentrationen i den senast antydda betydelsen, så komma vi likväl att fortfarande därmed avse en fördelning af medvetenhetsljuset i dagrar och skuggor. Men det blir en fördelning, som helt faller inom objektmedvetandets

[1] Härmed är ingalunda sagt, att koncentration i denna bemärkelse är ett överhuvudtaget omöjligt eller oanvändbart begrepp. Tvärtom synes det mig vara ett oförnekligt faktum, att även känslo- och viljeförlopp deltaga i kampen om »die Enge des Bewusstseins» såsom ett slags ekvivalenta storheter. Man kan gå upp i en känsla, så att man blir »blind» för sin omgivning, och tvärtom: en energisk tankeverksamhet kan komma oss att glömma känslor (sorg, tandvärk!). Dock finns nog vid de flesta s. k. känslor intellektuella moment såsom objekt för uppmärksamhet. — Vad jag velat hävda, är emellertid, att denna koncentration i vidare mening ej bör identifieras med uppmärksamhetskoncentrationen *inom* objektmedvetandet.

sfär. Med andra ord: det blir den egenskap hos detta, att det är brutet i relief, så att när vissa dess innehåll (sinnesförnimmelser, föreställningar o. s. v.) framträda klarare, detta alltid sker på bekostnad av andra. Det är väl också närmast detta som avses, då man söker tydliggöra uppmärksamhetens innebörd medelst de bildlika uttryckssätten Enge des Bewusstseins, psychische Hemmung (HEYMANS), medvetandets blickfält och blickpunkt (WUNDT), fokalisation av medvetandet (JAMES). Samma förhållande åsyftas, då uppmärksamheten omtalas såsom en av de allmänna lagarna för själslivet, »Gesetz der Begrentztheit der psychischen Kraft» (LIPPS), lagen om det inversa förhållandet mellan omfång och klarhet hos medvetandet eller hur man nu vill formulera detta sakförhållande.

Detta blir ungefär detsamma som att med KERRL kalla uppmärksamheten ein Deutlichhaben der Seele. Och blir det då icke nödvändigt att neka det gemensamma uppmärksamhetsbegreppet? Detta är KERRLS uttryckliga ståndpunkt. Han ryggar ej tillbaka för att vägra exemplen från våra andra och tredje grupper namnet uppmärksamhet — en i sanning fatal situation för en forskare, som uttryckligen förklarat sig sträva att följa språkbruket. För min del tror jag, att K. ej alls behövt anse sig nödsakad av sin ståndpunkt till detta uppenbara våld på stadgat språkbruk. Även vid 'Bemerkenwollen' och spänd väntan finnes nämligen ett objekt, som med en viss klarhet och tydlighet kan träda fram för tanken: fantasiföreställningen om det föremål, vi förvänta eller avse att fixera med uppmärksamheten. — Det råder sålunda intet tvivel därom att under denna trångre och egentligare innebörd hos ordet koncentration samtliga våra fall skulle låta inrangera sig.

3. Likväl synas olägenheter vidlåda även denna utväg att vinna ett enhetligt uppmärksamhetsbegrepp. Förhållandet är nämligen det, att klarhet och tydlighet ofta äro i hög grad utmärkande för — våra drömmar. Och dem kan man ej rimligen beteckna såsom uppmärksamhet. Även när vi 'sitta och drömma' i vaket tillstånd och låta tankarna fritt irra omkring, äro dessa 'tankar' ofta utmärkta av klarhet. Likväl är väl detta tillstånd nätt upp motsatsen till uppmärksamhet. I detsamma saknas nämligen en bestämd riktpunkt för tanken, en medveten samling kring en uppgift, ett problem. — Härmed är i största korthet skisserad en tredje betydelse hos ordet koncentration. Och den torde det vara, som djupast träffar innebörden i det allbekanta och egenartade fenomen vi kalla uppmärksamhet.

Att närmare utveckla och motivera det senast sagda, därtill är detta inledningskapitel ej rätta platsen. Meningen var blott att här giva en förberedande orientering rörande de fakta vi ämna upptaga till närmare studium i det följande. Redan nu torde emellertid vara klart, att under det sist antydda uppmärksamhetsbegreppet samtliga de fyra grupperna av uppmärksamhetsfall (med viss reservation för den fjärde) kunna subsumeras. Men även om så ej vore fallet, ägde vi naturligen full rätt att upptaga allehanda *så kallade* uppmärksamhetsfenomen till behandling — om icke annat så för att pröva deras rätt till namnet. Denna kan nämligen definitivt avgöras först i och genom ingående detaljanalys av en mångfald enskilda fall.

Innan jag övergår till en dylik, är det nödvändigt att med några ord beröra föreliggande undersöknings material, metod och uppgift.

II. Undersökningens material, metod och uppgift.

Vid insamlingen av material för en sådan undersökning som denna, befinner man sig i en ganska brydsam situation — n. b. om man ej vill, såsom det ofta sker, nöja sig med några få enstaka, konstruerade exempel, framkastade helt lösligt utan närmare analys. Söker man nu i motsats härtill anskaffa ett verkligt forskningsmaterial, en induktivt vunnen samling enskilda fakta, så finner man sig snart vara ute på stiglösa vidder. De psykiska erfarenhetsobjekten äro nämligen icke såsom växter och djur givna på sina bestämda platser, där de liksom vänta den kringströvande samlaren. Snarare kunde de liknas vid fysikens objekt, som träda fram och försvinna med vissa ofta hastigt övergående betingelser — dock med den här väsentliga olikheten, att betingelserna för de psykiska fenomenen äro långt mera invecklade och flyktiga samt för vår beräknande avsikt svåråtkomligare. Det högre själslivets fenomen kunde i detta hänseende kanske snarast jämställas med de meteorologiska företeelserna — att infånga dem medelst experimentella anordningar är endast delvis möjligt.

En botanisering kan man likväl i viss mening kalla materialinsamlingar på det högre själslivets gebit. Man kan nämligen ej obegränsat hopa materialet i experimentella räckor utan måste nöja sig med at plocka ihop fallen ett och ett. Men i stället för att aktivt draga ut på forskarfärd, får psykologen intaga en passiv hållning och vänta, tills omständigheterna föra i hans väg just det slags fenomen, han för tillfället har intresse av att iakttaga. — Vid sidan av denna huvudmetod finns dock några reservutvägar, som även förtjäna att anlitas. Jag skall nu något närmare utveckla och pröva de ifrågakommande metodiska hjälpkällorna.

a. *Undersökningens huvudkälla: spontan retrospektion.* I främsta rummet måste därvid nämnas den redan antydda metoden, systematisk spontan själviakttagelse eller kortare och exaktare: spontan retrospektion. Denna består helt enkelt däri, att

psykologen, så snart han upplevt ett fenomen av det slag, han söker, strax genomgår dess förlopp i minnet samt nedtecknar det hela i ett möjligast exakt protokoll. I detta bör naturligtvis alla förhandenvarande yttre och inre biomständigheter av vikt antecknas. För egen del har jag sedan sex år tillbaka 'fört' dylika böcker, vilka i det följande allt emellanåt åberopas och citeras. Jag har redan åtskilliga häften fullskrivna, och likväl måste erkännas, att materialet *kunde* varit mångdubbelt rikligare, om anteckningarna förts mindre sporadiskt än här tyvärr varit fallet.

Detta sätt att samla fakta har onekligen många brister. Först och främst går det ganska långsamt, enär man ju är beroende av tillfälligheternas gunst. Materialet blir följaktligen ej så rikt, som önskligt vore. Denna olägenhet är dock ej så kännbar i fråga om uppmärksamheten, som ju är en företeelse av alldagligaste art. — En annan vansklighet, som starkt betonats särskilt av Wundt, skulle vara, att de högre psykiska processerna, sådana vi uppleva dem i vardagslivet, äro alltför komplicerade för att kunna iakttagas. Särskilt urgeras detta beträffande känslo- och viljeyttringarna, vid vilka också det förhanden varande livsläget lägger helt beslag på oss. — Härtill kommer, att de spontana erfarenheterna ej såsom de experimentella kunna likformigt och avsiktligt upprepas. — Samt framför allt: Någon iakttagelse i strängt vetenskaplig mening d. v. s. observation med förberedd uppmärksamhet, kan det vid dem ej vara tal om, enär mitt betraktande börjar först då fenomenet redan är förflutet. Den spontana själviakttagelsen blir sålunda alltid retrospektiv, blir ett studium i minnets perspektiv.

Wundt har också ej ryggat för den uttryckliga förklaringen, att undersökning av det högre själslivet endast kan ske indirekt genom »Völkerpsykologiens» studium av de psykiska utvecklingsprodukterna i språk, myt och sed. Se Grundzüge[5], I sid. 6 samt Grundriss[6], sid. 28—29. Sin metodologiska framställning i sistnämnda arbete resumerar Wundt sålunda: »Demnach verfügt die Psychologie, ähnlich der Naturwissenschaft, über zwei exakte Methoden: die erste, die experimentelle Methode, dient der Analyse der einfacheren psychischen Vorgänge; die zweite, die Beobachtung der allgemeingültigen Geisteserzeugnisse, dient der Untersuchung der höheren psychischen Vorgänge und Entwicklungen».

Gent emot denna Wundts framställning, som bl. a. utförts i en polemik med J. Volkelt[1], har jag redan vid början av mina

---

[1] Se Wundt, Selbstbeobachtung. Volkelt, Psych. Streitfragen.

uppmärksamhetsstudier, som ju bygga på spontan introspektion, känt mig uppfordrad till ett bemötande. Ur hithörande länge hysta antikritiska reflexioner anför jag här i korthet följande. (En mera detaljerad utredning hoppas jag få lämna i en särskild uppsats).

1. Anmärkningen angående intressets uteslutande riktning på det praktiska livsläget gällde ju mest känslo- och viljefenomenen. Även rörande dessa vågar jag emellertid påstå, att ofta nog självintakttagelsen strax är till hands för att registrera, nämligen hos personer med introspektiv träning (se moment 3!)

2. De spontana upplevelsernas alltför komplicerade natur förefinnes ej alltid. En plötslig frappering av t. ex. en telefonsignal är ej mera komplicerad än ett reaktionstidsexperiment. Men även vid verkligen komplicerade förlopp är observation möjlig därigenom, att den ofta sker ur en viss synpunkt, man fäster sig blott vid en sida därav, nämligen den, som för tillfället står i förgrunden hos den iakttagande.

3. Vidare huvudanmärkningen: en verklig exakt iakttagelse vore ej möjlig. Ja, det är sant, att observationen vanligen kommer en smula efter fenomenet. Men av erfarenhet vet jag, att genom övning och upprepning distansen blir allt mindre, tills självreflektionen kommer så blixtsnabbt, att den liksom griper upplevelsen i flykten. Härigenom närmar den sig approximativt den yttre iakttagelsens exakthet.

4. Dessutom måste energiskt framhävas, att den spontana retrospektionen, vilka brister den än må lida av, dock har den förtjänsten, att den är — enda möjliga vägen att komma åt många fenomen.

5. Wundt har åtskilliga gånger förebrått den 'rent introspektiva' (= icke-experimentella) metoden, att avsikten att iakttaga sitt eget själsliv skulle förändra och förvanska de psykiska förloppen. Detta är naturligen en fullkomlig missuppfattning av det ifrågavarande förfaringssättet, vars stora förtjänst tvärtom ligger däri, att det icke inverkar på fenomenen, enär iakttagandet först inträder efter upplevelsen, vadan någon förvanskande avsikt alls ej kan förefinnas. Däremot träffar denna anmärkning ohjälpligt alla egentliga experiment med det högre själslivet. Såvida icke försökspersonen hålles oförberedd — men då uppkomma samma brister, som nyss anfäktats hos den 'rena självintakttagelsen'; förutom det att 'experimentet' då ej längre är något experiment i sträng bemärkelse.

För den ståndpunkt jag sålunda söker emot WUNDT hävda är jag nu i det angenäma läget att kunna åberopa mig på en av psykologiens mest erfarna och erkända iakttagare — WILHELM WUNDT själv. I en nyligen utkommen avhandling har denne nämligen gått strängt till rätta med en del nyare försök att på experimentell väg studera tänkandets fenomen[1]. Därvid betonar WUNDT speciellt det experimentella förfarandets ödesdigra förvanskning av det naturliga själsförloppet samt rekommenderar i dess ställe — den rena självaiakttagelsen. Visserligen hänvisar han även till den folkpsykologiska metoden, men grundläggande blir likvisst den gamla självaiakttagelsen, såsom framgår av följande passus, som jag ej kan neka mig att citera: »Meine Studien über die Psychologie der Sprache sind, wie ich hier wohl bekennen darf, zunächst nicht von der Sprache selbst, sondern von der subjektiven Beobachtung ausgegangen. Nicht als ob ich eines schönen Tages begonnen hätte, planmässige Selbstbeobachtungen über die Frage, wie man denkt und spricht, auszuführen. Vielmer suchte ich mir gelegentlich im Moment spontaner Gedankenproduktion und ihrer sprachlichen Äusserung über die im Bewusstsein ablaufenden Vorgänge Rechenschaft zu geben, ohne die Erscheinungen willkürlich hervorzubringen, noch überhaupt während ihres Ablaufs die Aufmerksamkeit auf sie zu richten, sondern nach der altbewährten Regel, das spontan Erlebte n a c h seinem Ablauf so gut wie möglich ins Gedächtnis zurückzurufen»[2].

b. *Reservutvägar.* Emellertid torde det vara överdrift att med WUNDT kapitalt bryta staven över alla hithörande experiment. Äro dessa med urskillning planlagda, kunna de för många problem vara av stort värde, särskilt om försökspersonerna äro sådana första klassens psykologer som fallet varit just i flere av de av WUNDT uttryckligen kritiserade eller åsyftade avhandlingarna. Också har jag vid mina föreliggande introspektiva studier ofta kunnat till jämförelse framdraga åtskilligt ur just de nyssnämnda experimentella undersökningarna, såsom man skall finna i det följande. Jag tvekar sålunda icke, att såsom en andra hjälpkälla för det högre själslivets studium upptaga »d e n s y s t e m a t i s k t e x p e r i m e n t e l l a s j ä l v i a k t t a g e l s e n» (N. ACH), sådan den på de sista åren börjat bedrivas speciellt av O. KÜLPE och hans lärjungar.

[1] WUNDT, Über Ausfrageexperimente s. 301 ff.

[2] Anf. arb. s. 348 f.

Såsom ännu en utväg dristar jag upptaga den ofta förkättrade 'skrivbordspsykologien'. Naturligtvis vill jag ej vara med om att helt och hållet bygga själslivets studium på exempel, som konstruerats vid skrivbordet. Men att alldeles avstå från ifrågavarande möjlighet synes mig vara slöseri, när det gäller ett område, där materialet är så knapphändigt. Skulle det vara så alldeles omöjligt att i erinringen tydligt nog framkalla även sådana situationer, som man ej upplevt i samma ögonblick? Kan man icke fastmer, särskilt genom att energiskt föreställa sig detaljer och biomständigheter, stegra minnet därhän, att man lever igenom det förflutna på nytt, som det heter? Om konstruerade eller fingerade fall är det sålunda ej fråga. — Men även dylika vill jag ej alldeles utesluta. Man tänke på våra romaner och skådespel, i vilka denna metod satts i system av personer med speciell begåvning och övning. Utan tvivel kan det högre själslivets psykologi lära åtskilligt av de stora författarna. — Men denna utväg liksom ock skrivbordsexemplen måste nyttjas med en viss försiktighet, ty man får ej glömma, att de båda ändock i viss mån innebära 'att mjölka målade kor'.

Slutligen vill jag särskilt påpeka vikten av att i allmänhet komplettera och sammanställa det introspektiva materialet med andra erfarenheter, som kunna tjäna till belysning eller kontroll. Härvid tänker jag ej allenast på en konfrontering med andras självjakttagelse — ifråga om spontan retrospektion är ju detta nödvändigt redan för att upptäcka eventuella individuella differenser — utan även på rent objektiva fakta t. ex. uppmärksamhetens och känslornas mimiska, respiratoriska och cirkulatoriska symptom o. s. v.

c. *Avhandlingens uppgift.* Uppgiften för denna avhandling är i korthet sagt att genom den förut skildrade retrospektiva metodens applicering på uppmärksamhetens fenomen lämna ett bidrag till en såvitt möjligt naturtrogen beskrivning av desamma. En psykologisk analys kommer härvid med redan från början såsom ett nödvändigt led i själva den spontana självjakttagelsen. Denna sker nämligen alltid från någon viss synpunkt: helt oreflekterat framställa sig i och med introspektionen frågorna, i vad mån sensationskvaliteter, känslomoment, spänning, strävan etc. äro med i förloppen, och därvid är ju den abstraherande analysen strax ifrån början med i spelet.

I samband med den beskrivande analysen inställer sig problemet om det kausalsammanhang, som ligger till grund för de skildrade företeelserna. För visso bör man ej lämna ur räkningen denna ätiologiska synpunkt och stanna vid en blott fenomenologi, såsom sed är på vissa håll inom den samtida psykologien.

Då det varit nödvändigt att samla och inordna de studerade fenomenen i några få bestämda, med speciella namn utmärkta grupper, vill jag uttryckligen förklara, att dessa endast göra anspråk på att representera *en* lämplig översikt av uppmärksamhetens fakta, icke någon fullkomlig logisk klassifikation. — Med hänsyn till verklig inre släktskap har jag trott mig kunna sammanföra våra uppmärksamhetsförlopp i *tre* naturliga kategorier, på vilka exempel anförts redan å sid. 7 f. Av de tre grupperna torde det vara lämpligast, att först behandla den som å det nämnda stället exemplifieras i mom. 1 och 2, enär den synes vara den primära typen, den form av uppmärksamhet, som ensam är till finnandes hos det späda barnet och i allmänhet på själslivets lägre utvecklingsstadier. Som detta förlopp plägar inträda såsom en mer eller mindre häftig impuls, benämner jag det *impulsiv uppmärksamhet*. Den i mom. 3 sid. 8 antydda formen synes vara mest karakteriserad av det tvångsläge, som därvid härskar, vadan den lämpligen kan betecknas med den från de Sanctis[1] lånade termen *konativ uppmärksamhet*. Den tredje och sista formen kallar jag *receptiv uppmärksamhet*, enär den utmärkes därav, att vi fått koncentrationen så att säga till skänks, vi förhålla oss blott och bart mottagande.

[1] De Sanctis, Studien über die Aufmerksamkeit.

III. Impulsiv uppmärksamhet.

För att inledningsvis lämna en orienterande överblick av förloppet vid denna form av uppmärksamhet torde följande extrema fall vara tjänligt: »Jag sitter i mitt arbetsrum, fördjupad i läsning, då plötsligt ett sprakande ljud påkallar min uppmärksamhet. Första intrycket är en känsla av frappering eller häftig överraskning; jag spritter upp från boken och lyssnar ofrivilligt i andlös spänning. Ljudet uppfattas nu tydligt, det tilltar i styrka. Jag reser mig hastigt, skyndar ut i tamburen, kastar upp dörren till grannrummet, som därpå formligen slukas med ögonen. Nu upplöses emellertid strax all spänning: det hela inskränkte sig nämligen till en sprakande barrvedsbrasa men var alls ingen eldsvåda, såsom jag befarat».

Hos detta förlopp framträda följande olika sidor, som här äro tydligt successiva stadier.

1. En känsla av överraskning, väckt av ett frapperande intryck;

2. ett tillstånd av spänd väntan i samband med varjehanda adaptationsrörelser samt en livlig undran rörande orsaken till eller innebörden av det frappanta intrycket;

3. en energisk uppfattningsakt, som leder till gåtans lösning, i det att mina fantasiföreställningar konfronteras med verkligheten.

Det torde stå klart för envar, att dessa trenne stadier äro till finnandes, mer eller mindre utpräglade, i en hel massa alldagliga uppmärksamhetsfenomen, vilka just härigenom få en karakteristisk och lätt urskiljbar struktur. Ofta följa de dock så tätt på varandra, att det är riktigare att tala om faser eller aspekter.

Redan för en ytlig granskning är det påtagligt, att det första stadiet är till sin natur övervägande känsloartat. Är intrycket mycket häftigt och står dess innebörd strax klar för medvetandet, kallar man det helt enkelt för skräck och inte uppmärksamhet. Såsom specifik term för detta begynnelsestadium använder jag uttrycket *frappering*.

Det andra stadiet utmärkes, psykologiskt sett, i främsta rummet av spänningsläget, »Gefühl der Spannung, der Erwartung, des Drängens, Strebens, der Tätigkeit» för att bruka tysk beteckning. Här tycks alltså ett viljemoment dominera. Det odifferentierade intryck, som framkallade överraskningsaffekten, har utkristalliserat en livlig och egenartad undran ('eldsvåda?'), vilken utövar en driftmässig attraktion, eggande begäret att finna gåtans lösning. Man kunde benämna detta stadium intressets, men i betraktande av detta ords mångtydighet torde en ny, speciell term vara att föredraga. Jag använde till en början uttrycket 'studiositet' men är för närvarande mera benägen för den mera omfattande termen *expektation*, av skäl, som skola framgå av det följande.

Var det första stadiet känslans, det andra åtminstone till en viss grad viljans, så är det tredje åter det intellektuella stadiet par préférence. Här är det den väckta undran får sitt svar, här sker uppfattandet, jämförelsen, inordnandet. Man vore frestad kalla det apperception, om ej det ordet vore så missbrukat i psykologien. En annan benämning vore det av Ehrenfels[1] präglade ordet luciditet. Jag stannar emellertid för uttrycket *reception*.

Som man finner äro själslivets samtliga tre konventionella grundelement representerade i den impulsiva uppmärksamhetens förlopp. Detta förhållande förtjänar beaktas, då det ju öppnar möjlighet för en enkel upplösning på de gamla tvisterna rörande uppmärksamhetens egenskap att vara ett förstånds-, känslo- eller viljefenomen. Den är intetdera eller rättare sagt alla tre på en gång, om man så vill. Nota bene, den form av uppmärksamhet vi här studera. I de bägge andra formerna kunde till äventyrs ettdera stadiet vara ensidigt utvecklat på de övrigas bekostnad, vadan ett ensidigt beaktande av endera av de sistnämnda formerna kunde ytterligare förklara de ovan antydda exklusiva ståndpunkterna rörande frågan om uppmärksamhetens natur.

Härefter blir det nu vår närmaste uppgift att mera i detalj undersöka i första hand den impulsiva uppmärksamhetens första stadium eller fas, frapperingen.

---

[1] Ehrenfels, System der Werttheorie I, Leipzig 1897.

A. Frappering.

a. *Förberedande distinktioner.* Ordet frappering är en nyhet såsom specifik psykologisk term. Dock torde skäl finnas för dess införande i det psykologiska språkbruket, enär det föreligger ett motsvarande begrepp, som kräver sitt namn. Väl kunde någon däremot vilja invända med en hänvisning till de svenska orden förundran, förvåning, överraskning, häpnad, bestörtning och sålunda förmena, att den främmande termen vore en onödig nyhet. Härpå genmäles: det är sant, att frappering ingår i samtliga dessa fenomen, men därjämte ingår i dem åtskilligt annat. De beteckna (åtminstone flertalet av dem) var för sig bestämda komplicerade erfarenhetsfakta, och ingalunda är det min mening att opponera emot deras användande. Men lika olämpligt som det är att bruka dem samtliga synonymt för varandra, lika olämpligt är det att bruka någotdera av dem till beteckning av det i alla ingående delfenomen, som jag kallar frappering.

Icke dess mindre har detta konfunderande språkbruk trängt in i den vetenskapliga psykologiska litteraturen. Förhållandet är nästan genomgående, och det är endast såsom ett närliggande exempel jag citerar följande ur Høffdings psykologi[3] sid. 321: »I enhver stærk Følelsestilstand vil der være et Element af Forundring; og omvendt kan Forundring staa som Indledning till højst forskellige Følelser: til Frygt, Skuffelse og Foragt eller til Glæde, Kærlighed og Aerefrygt. Aeldre Psykologer (Descartes, Malebranche) lade derfor i deres Fremstilling af de forskellige Følelser Forundringen aabne Rækken».

Otvivelaktigt ligger det något i sak riktigt i denna observation. Men det är oriktigt att såsom förundran eller förvåning angiva det egendomliga psykiska shock-tillstånd, som brukar stå såsom första led i allehanda sinnesrörelser — bland dem även i förvåningen, som själv är en fullt utbildad affekt för sig, jämnställd med glädje, vrede, besvikenhet o. s. v. Själva tillståndet av förundran kommer först efter frapperingsshocken: jag undrar eller förvånas över det som frapperat. Orsaken till förväxlingen är emellertid tydligen dels den, att förundran vanligen följer så hastigt på frapperingen, att de bli svåra att hålla i sär för iakttagelsen dels den, att det är något så ytterst vanligt, att just undran följer efter frapperingen. Men ofta är det icke förundran, som följer på den psykiska shocken, utan i stället glädje, sorg, skräck, be-

svikenhet o. s. v. Några exempel må tjäna till belysning. Om jag plötsligt frapperas av t. ex. en skarp telefonsignal, så föreligger ej någon förvåning. Jag vet ju mycket väl om, att telefonapparaten står bredvid mig på bordet, och har ingen som hälst anledning att förvånas. Likaså: en tjuv — eller en tjuvpojke —, som ertappas på bar gärning, erfar säkerligen en viss frapperingsshock men, ofta åtminstone, ingen förvåning, enär vederbörande kanske varje ögonblick hade anledning att befara upptäckt.

Men, invändes det, man säger ju i ett sådant fall som det sistnämnda, att den brottslige blir överraskad. Riktigt, men detta sistnämnda ord brukas också i två vitt skilda bemärkelser. I det ifrågavarande exemplet är det helt enkelt liktydigt med frappering och har ingenting med förundran att skaffa. Stundom användes det däremot alldeles synonymt med förundran t. ex. då man blir 'överraskad av att träffa emot en god vän, som man trodde vara hemma hos sig på två hundra mils avstånd' (Ribots exempel).

Häpnad och bestörtning äro tydligen även närbesläktade med förvåningen. Dock äro de ej därmed identiska utan förete en omisskännlig betydelsenyans. Bägge karakteriseras till skillnad från förvåningen därav, att efter shocken följer en egendomlig stockning i tankeförloppet (i första häpenheten 'står förståndet stilla'). Häpnaden utmärkes dessutom av samma muskelinkoordination, som vi finna hos förlägenheten, varemot bestörtningen mera liknar skräckaffekten i sina kroppsliga yttringar.

b. *Intensivare former : 'vital' frappering.* Nu till en närmare analys av den impulsiva uppmärksamhetens frapperingsstadium i anslutning till enskilda fall. Härvid torde det vara lämpligt att i samband med fenomenens beskrivning åtminstone antydningsvis behandla deras orsaksförhållanden.

Skärskåda vi till en början de mest intensiva fallen ('ett skott i natten', det inledande exemplet: 'eldsprakning'), så är därstädes frapperingsshocken så våldsam, att den måste betraktas såsom en verklig skräck-reaktion. Man erfar en egendomlig ilning, ett starkt 'hugg i bröstet', som ofta kännes irradiera ända ut i armarna; kroppen sjunker samman och rycker till på en gång. Det känns subjektivt såsom en egendomlig förening av slapphets-rysning och spänning. Förmodligen sammanhänga dessa förnimmelser med den energiska innervationen av vissa muskler vid hänvändandet till det häftiga intrycket samtidigt med en plötslig avslappning

av de muskler, som betingade den förutvarande inställningen. Givetvis tillstöter vid de häftigaste frapperingarna den för skräcken karakteristiska kontraktionen av hela den involuntära muskulaturen: de kärlsammandragande musklerna (blekhet), hårsäckarnas muskler ('gåshud'), tarm- och blåsmuskulaturen etc.

Det torde inses utan vidare, att uttrycket 'intensiva fall' här ej innebär, att det frapperande intrycket alltid är intensivt. Visserligen är det ju så, att häftiga intryck ofta orsaka stark frappering. Men detta beror icke så mycket på intensiteten i och för sig utan därpå, att starka intryck i allmänhet varsla om ödesdigra situationer. Stundom kan emellertid den allra svagaste sinnesretning häntyda på livsfara och därför ock framkalla en andlös, skräckfylld uppmärksamhetsfrappering, t. ex. under en natt i vildmarken ett sakta prassel eller ett par svagt grönskimrande ögonglober. — I enlighet med det nu sagda kunde man för den händelse en gemensam term för samtliga intensiva frapperingsfenomen befinnes önskvärd — bruka uttrycket *vital frappering.*

Härvid är det ofta så, att man instinktivt rycker till av fasa redan innan man fullt uppskattat vidden av den annalkande faran. Känslan gripes av skräck, innan ännu förståndet hunnit inse, vad som är på färde. Detta kan synas paradoxalt och gåtfullt men är det egentligen varken mer eller mindre än instinkternas företeelser i det hela. Med det senast sagda är i själva verket en förklaring på frapperingens fenomen redan antydd. Jag skall likväl ej för ögonblicket ingå på någon vidare teoretisk diskussion utan övergår i stället till en grupp av fakta, som just i detta sammanhang förtjänar omnämnande.

c. *Fall av 'psykisk relation'.* Det är fråga om de intressanta företeelser, som Burdach benämnt intryckets 'psykiska relation'. Hit hör det kända fenomenet med modern, som under djup sömn vaknar vid minsta rörelse av barnet; sjöofficern, som sov trots larmet ombord men vaknade, då man i hans öra sakta viskade ordet 'signal'; den girige, som vaknade av att få ett mynt i sin hand.[1] I dessa fall se vi, hurusom ganska svaga intryck rent av förmå väcka upp en sovande, tack vare deras innebörd för just den ifrågavarande individen. Det ser ut, som om här

[1] Se Høffding, Psykologi[3] s. 90. Burdach, Physiologie III s. 460. Carpenter, Mental Physiology § 479—480.

vore med i spelet en omedveten psyke, som uppfattade och värdesatte intrycken och sedan väckte den sovande. Naturligtvis kan en så fantastisk hypotes ej på allvar diskuteras, så länge enklare förklaringar stå oss till buds. Och så är utan tvivel förhållandet med dessa fenomen, vilkas stora teoretiska intresse synes mig ligga däri, att de giva en så tydlig anvisning om huru både de själva — och därmed ock en hel mängd paralellfall av impulsiv uppmärksamhet — skola förklaras. Det är påtagligt, att vid den 'psykiska relationen' det väckande 'psyke' helt enkelt utgöres av den sovandes eget nervsystem med dess vane-associationer. Personerna äro vana att vid de ifrågavarande intrycken reagera med en viss motsvarande muskelrörelse, de företaga nu avtomatiskt denna rörelse, även om intrycket träffar dem under sömnen, och så vakna de — icke på grund av intrycket eller någon vetskap om dess innebörd utan av sin egen begynnande muskelrörelse.

d. *Mildare former: 'associativ' frappering.* Jag övergår nu till de mera egentliga formerna av frappering, d. v. s. de, varest densamma väl är tydligt utpräglad men likväl ej i någon mån skräck-artad. Härvid blir det tal om företeelser, som äro ytterst vanliga i det dagliga livet och ändock nästan förbisedda inom den psykologiska vetenskapen. Det mest i ögonfallande hos dessa fenomen är kanske den omständigheten, att frapperingen ofta kännes ganska stark, ehuru intrycket såväl till intensitet som real innebörd kan vara nog så anspråkslöst. Såsom expressivt exempel må anföras en liten obetydlighet, som jag antecknade den *16.1. 1908.* »Fördjupad i läsning råkade jag genom att gnida fingret emot kanten av ett blad i boken åstadkomma ett ljud, som var nästan omärkbart svagt. Icke dess mindre rycktes jag därav strax ifrån läsningen och började lyssna utåt trappuppgången — det svaga ljudet liknade nämligen annalkande steg i trappan. Några steg hördes emellertid icke av, och som jag tillfälligtvis fortfor att gnida mot bladet, upptäcktes snart den ringa anledningen till distraktionen».

Till och med vid detta lindriga frapperingsfall erfors tydligt den förut omnämnda karakteristiska 'ilningen'. Naturligtvis var det ej alls någon stark shock; säkerligen skulle jag icke alls lagt märke till den, om ej dylika fenomen just då voro föremål för mitt intresse. Jag har upprepade gånger strax vid upplevandet av denna ilning 'taget mig sammen' och sökt känna efter, huru den

rent introspektivt ter sig. Riktigast kan den måhända beskrivas såsom en dämpad, ansvällande smärtilning. Det kunde möjligen synas oegentligt att kalla den smärta, och naturligtvis har den intet av hudsmärtans sticknatur. Men den synes mig vara tämligen identisk med själva den *ton*, som åtföljer även hudsmärtan vid stark och utbredd retning (t. ex. när man bränner sig). — Givetvis är ilningen ej alltid lika skarp och mäktig. Stundom sätter den in nära nog som ett smärthugg i en tand, tydligt avgränsad och lokaliserad, (ofta till bröstregionen) samt med lätt skönjbar riktning, än uppåt och utåt, än nedåt, ibland dubbelsidig. Stundom åter är den mera vag och diffus och då även otydligt lokaliserad.

Säkerligen finns det ingen av mina läsare, som ej i någon mån känner igen dessa fenomen ur sin egen erfarenhet. Hur ofta hör man ej någon person säga att det 'klack till i bröstet' vid det eller det tillfället t. ex. om vederbörande mötte sitt namn i tidningen i något genant sammanhang, vid någon anspelning i pressen eller vid ett offentligt möte på saker eller personer, som ligga inom ens intressesfär o. d.

I de senast anförda exemplen var ju ändå någon slags 'relation till individens väl och ve' förhanden, varav en förklaring såsom instinkt-reaktion kan deduceras. Det finns emellertid i vardagslivet otaliga exempel på frappering utan att något som hälst livsintresse synes vara med i spelet. Till belysning anföras här några fall ur mina introspektiva anteckningar. Först ett från *november 1902*. »Lokalen är Järnbrogatan, där jag vandrar framåt vid 10-tiden (e. m.), försjunken i tankar. Plötsligt frapperas jag av ett ljust bandformigt något, som sträckte sig tvärs över gatan i nivå med hustaken. Under det att blicken inriktades och omedelbart efter själva frapperingsshocken, kunde jag urskilja följande ofrivilliga reflektioner: 'Ett moln? Men egendomligt regelbundet format'. — Vid fixeringen löstes strax gåtan: det var ett stråk rimfrostbehängda telefontrådar, som svagt belystes av månskenet».

Här kan det ju ingalunda vara tal om någon 'relation till individens väl och ve', och likväl var frapperingen ganska stark. Samma är förhållandet i följande vanliga fall, som jag ej sett påpekade i litteraturen: man kommer in i ett välbekant rum — och får strax den obestämda men starkt impulsiva förnimmelsen av, att där skett någon förändring. Först om en stund går det upp för oss, vari ändringen består: det har satts upp nya gardiner.

Det förefaller, som om det ofta varseblivna sammanslutit sig till ett enhetligt ackord, däri den skedda förändringen sticker av som en dissonans. — Hit hör även den vanliga 'känslan av att något fattas', t. ex. en person i sällskapet eller en pjes på serveringsbordet. — I mina anteckningar finnas bl. a. följande härmed analoga episoder: *15.6.1907.* »Jag råkade tillfälligtvis (under arbete vid skrivbordet) se åt ett av rummets hörn, varest alltid brukar stå en stol, som emellertid för en halvtimma sedan av mig själv flyttats fram till skrivbordet. Strax erfor jag nu en tydlig känsla av att något var ändrat och undrade, om värdfolket möjligen gjort någon början till 'sommarstäden'. Först efter en stund blev det klart för mig, vari ändringen bestod». — *31.3.1908.* »Till sängs vid 12-tiden; lampan släckt. Jag låg på rygg och tänkte samt stirrade härunder emot övre fönsterranden, där några ljusstrimmor från en gatlykta trängde in över rullgardinen och svagt belyste närmaste omgivningen. Under det jag så låg, kom jag att blunda en kort stund (cirka 1 minut). Då jag sedan slog upp ögonen — inträdde strax en livlig frappering. Det föreföll ungefär, som om något svart föremål hastigt förts mot ansiktet, jag studsade bokstavligen något tillbaka, och min tankegång avklipptes ögonblickligen. Orsaken till det hela var den, att lyktan utanför blivit släckt, medan jag blundade, vadan det var kol mörkt, då jag såg upp. Denna orsak stod klar för mig kort efter frapperingen, enär jag många gånger förut gjort (och upptecknat) samma observation.» — *30.11.1902.* »Jag hade lagt fickuret bredvid mig på bordet, medan jag läste. Då jag tyckte mig höra någon komma uppför trappan, stoppade jag uret i fickan och lyssnade en stund på stegen utanför. Ingen kom emellertid, och jag tog åter itu med läsningen. Men — det gick ej rätt att komma i gång; någonting fattades (det förnams ungefär som en 'taktmässig tomhet'). Snart gick det upp för mig, att det var klockans tickande, jag saknade».

Som man finner är det ej sällan rena bagateller, som orsaka frappering. Ofta är det — såsom i de anförda fallen — någon ringa ändring känslan förvånar sig över, innan förståndet hunnit fatta dess innebörd. — Det synes mig, som om man borde sammanställa dessa fall med den först av Høffding påpekade 'Bekendthedskvaliteten', vilken består däri, att man studsar vid anblicken av något man 'sett förr, men var'? »Ett enkelt Træk i et Ansigt, en Farvetone paa Himlen, ett Ord, vi tilfældigvis høre, kunne

forekomme os *bekendte*, uden at vi formaa, eller maaske endog uden at vi føle Trang til at henføre den til bestemte Oplevelser».[1] Även vid dessa tillfällen erfar man en frappering, som introspektivt företer stor likhet med mina fall, ehuru det i dem ju ej var fråga om en bekanthets- utan tvärtom en differenskvalitet.

Rörande förklaringen av bekanthetskvaliteten — det enda hithörande fenomen, man hittills synes ha beaktat — har en polemik förts mellan Høffding och Wundt. Den förre anser fenomenet vara ett resultat av övning: vid första intrycket har en molekylär omlagring i hjärnan ägt rum; denna blir bestående såsom en disposition till lättare omlagring nästa gång processen upprepas — och emot denna större lätthet svarar psykologiskt bekanthetskvaliteten. — Wundt[2] anmärker häremot först, att man i stället för det intetsägande ordet kvalitet bör säga känsla samt förklarar densamma bero därpå, att vid sådana varseblivningar, som beledsagas av denna känsla, vissa förnimmelseelement från den ursprungliga iakttagelsen äro dolda i medvetandets bakgrund och där liksom sträva emot asssimilationen[3]. Denna förklaring är sålunda nättupp motsatt Høffdings.

Mig synes, som om den sammanställning jag gjort av ett flertal besläktade frapperingsfenomen, talar för en uppfattning, som kommer Wundts ganska nära. Det förefaller troligt, att ifrågavarande känslor inställa sig, då genom ett intryck någon associativ retning väckts i det omedvetna och laborerar med att tränga fram till medvetandet gent emot hämmande inflytelser. På grund härav kunde man möjligen sammanfatta hithörande ('lindrigare') frapperingsformer under benämningen *associativ frappering.* Det är i själva verket någonting mycket vanligt, att sålunda en genom associativ retning aktualiserad eller reproducerad undermedveten hjärnprocess kastar sin skugga framför sig i form av en känsla. — Experimentella fenomen av i viss mån besläktad natur har G. Cordes (ehuru i helt annat syfte och sammanhang) meddelat i en intressant undersökning rörande idéassociationen. Så t. ex. erfor en av hans försökspersoner, då retningsordet 'Urteil' nämndes först en obestämd, men mycket angenäm känsla, varpå inställde sig totaluppfattningen av en logisk omdömesteori, som han gillade. En annan försöksperson kände, när retningsordet 'Ab-

[1] Høffding, Psykologi³ s. 136 f.
[2] Wundt, Grundzüge III⁵ s. 536.
[3] Wundt, Grundriss⁶ s. 285.

grund' exponerades, närmast en känsla av obehag; strax efteråt inställde sig minnesbilder av en misslyckad teckning, föreställande en avgrund[1].

Utpräglade exempel på undermedvetna associationsprocessers känsloverkan lämnar den egendomliga stämning, man gripes av vid återseende av gamla platser och affektionsföremål eller vid uppdykandet av länge glömda minnen. Utan tvivel ha dessa mäktiga sammansnörande känslor sin grund i det grepp djupt ned i de slumrande associationsmassorna, som föranledes av återseendet. — Ännu ett hithörande fenomen, som jag ej heller funnit påpekat i litteraturen, är den högst karakteristiska frappering, man ofta upplever, då man hör en historia berättas. Man får ett plötsligt impulsivt medvetande av att man hört något liknande men kan likväl ej erinra sig något som hälst av dess innehåll.

e. *Frapperingen såsom känslo- och uppmärksamhetsfenomen.* Är frapperingen ett känslo- eller ett uppmärksamhetsfenomen? Denna fråga inställer sig osökt i anslutning till den föregående framställningen. Å ena sidan ha vi ju funnit, att frapperingen ter sig för introspektionen såsom en slags shockverkan av utpräglad känslonatur, å andra sidan är det klart, att redan dess avhandlande i ifrågavarande sammanhang måste innebära en relation till uppmärksamheten såsom intellektuell själsyttring.

Att den första shocken eller ilningen vid plötslig överraskning är en rent subjektiv känsloaffektion, ha vi redan sett flere tydliga exempel på. Ofta veta vi ej alls av något objekt i det ögonblick vi träffas av det frapperande intrycket. Ganska påtagligt är detta vid vissa fall av 'differenskvalitet'. Här träder objektet fram för medvetandet först sedan vi kanske en god stund undrat över, vari förändringen består, alltså ej förr än det andra uppmärksamhetsstadiet redan länge varit för handen. — Rörande sådana fenomen som 'ett skott i natten' är redan förut samma förhållande antytt. Vid den plötsliga skrällen är vanligen mitt uppmärksamma iakttagande ännu ej till hands, utan detta inställer sig först efter och i följd av denna skräll och är därvid ej riktat tillbaka på densamma utan framåt, undrande: 'Vad är på färde? Vad får jag månne uppleva härnäst?'

---

[1] Cordes, Experim. Untersuchungen ü. Associationen.

Introspektiva iakttagelser nögda mig emellertid att i det förevarande hänseendet urskilja två former av frappering. Vid differenskvaliteten t. ex. är det visserligen ofta så som nyss sades, att vi i första ögonblicket blott och bart erfara en känsloilning, en rent subjektiv affektion utan någon som hälst utåtriktning hos medvetandet. Men jag känner även fall, där strax från början ett objektmoment funnits med. Väl icke i den meningen, att hela den objektiva situationen stod fullt klar, men att någon ändring var förhanden, att en viss analog historia var mig bekant o. s. v. — detta medvetande låg redan fullt otvetydigt i själva frapperingsshocken. Också ligger ju i de gängse uttrycken en glad, en ledsam överraskning o. d. ett framhållande av att redan i initialmomentet sker en uppskattning eller tolkning av det förhandenvarande sakläget. Kanske är det så, att från början ingen dylik differentiering i frapperingsshocken fanns. Men när jag åtskilliga gånger erfarit, hurusom den i och för sig likartade frapperingen står såsom inledning till olikartade förlopp, så är det ej orimligt, att småningom ett medvetande om de olika yttre omständigheterna kommer med såsom en tillsats, en bismak redan i själva initialshocken.

Även i dessa fall av intellektuellt färgad frappering kunna vi dock abstrahendo avskilja känslomomentet, så mycket hellre som detta, såsom vi sett, ofta förekommer realiter isolerat. Det intellektuella momentet åter föres naturligast över till den andra fasen av uppmärksamhetsförloppet, med vars kärnpunkt, undran, det på det intimaste sammanhänger. — Emellertid se vi här, huru nära de tvenne första stadierna i den impulsiva uppmärksamheten äro förbundna med varandra — ej underligt då frapperingskänslan i själva verket intet annat tycks vara än den första, förutilande medvetenhetsreflexen av den totalprocess, som väckts till liv av intrycket och sedan psykiskt aktualiseras i den andra fasen. Den härmed antydda uppfattningen av frapperingens natur stämmer ej illa ned Wundts allmänna definition av känslan såsom apperceptionens reaktion emot den enskilda medvetenhetsupplevelsen (Grundzüge[5] III 353 ff.). Det vore lockande att från denna utgångspunkt gå närmare in på problemet om känslans natur. Men det skulle föra för långt, och jag får i någon mån tillfälle återkomma härtill på tal om betingelserna för uppmärksamhetens attraktion.

B. Expektation.

Frapperingen är som nämnt ett hastigt övergående tillstånd, ett initialmoment. Vi finna oss strax försatta i ett nytt medvetenhetsläge, ett tillstånd av undran, spänd väntan, expektation. Även denna andra fas av förloppet är hos den impulsiva uppmärksamheten kortvarig. I spänningens natur ligger, att den snart upplöses, att svar erhålles på den undrande frågan genom den tredje fasens, receptionens, inträdande. Dröjer detta allt för länge, kommer snart nog det moment, då spänningen slappnar av — uppmärksamheten flyr till annat. Såvida icke sådana omständigheter föreligga, att den oreflekterade spänningen förbytes till avsiktligt sökande, varvid emellertid den impulsiva uppmärksamheten lämnat plats för ett helt annat själstillstånd.

Likväl är detta andra stadium betydligt mera utdraget i tiden än det första. I ett flertal fall av impulsiv uppmärksamhet kan man tydligt urskilja ett bestämt avgränsat tidsmoment av förväntning eller expektation, såsom man lämpligen kan benämna dessa ögonblick, då medvetandet är liksom fyllt av intresserad väntan på något.

Vi föreställa oss det förut antydda fallet 'steg i trappan.' Något buller i trappuppgången har frapperat mig och dragit tankarna från det föregående arbetet vid skrivbordet. Jag sitter orörlig och lyssnar; ingen ny tankeström förmår bana sig fram. Jag är avstängd för allt annat, helt behärskad av den enda föreställningen: om det är någon till mig och vem? Detta fall är typiskt för en hel serie vardagliga uppmärksamhetsfenomen, och vi se här tydligt, hurusom det andra stadiet i förloppet, expektationen, är länge nog för handen så gott som renodlat.

Då vi nu gå att närmare beskriva och karakterisera denna expektation, skall det visa sig, att här liksom i frågan om så många andra allbekanta själstillstånd stora svårigheter äro förknippade med den psykologiska analysen.

a. *Kroppsliga symptom.* Lättast tillgängliga för iakttagelsen äro de utåt framträdande rent kroppsliga symptomen. Dem kan man se realiserade i stor stil i snart sagt varje folkförsamling. Det blir, som var och en vet, dödstyst i samlingssalen, då något passerar,

som sätter publiken i spänning: ingen hand, intet huvud rör sig, ej ett ljud höres, icke ens ett andetag. Alldeles oriktig är därför följande skildring av 'den spændte Forventning', som lämnats av den vittbekante danske forskaren CARL LANGE: »— — den mangler Angstens Lammelse af de vilkaarlige Muskler; tværtimod ledsages Spændingen af en let og livlig Innervation af det vilkaarlige Muskelsystem, der giver sig tilkende ved en idelig Trang til Bevægelse. Den, der er i Spænding, bliver Urolig, kan ikke staa stille paa sine Ben, men staar »som paa Naale» eller »paa Gløder», sidder ikke et Øjeblik roligt, springer ideligt op, vanker omkring, kaster sig søvnløs i sin Sæng»[1]. -- Påtagligen föreligger här en förväxling av den spända väntan med ett helt annat tillstånd, som väl närmast skulle på vårt språk kallas ängslan. Någon likhet finns nog mellan dessa två företeelser, men långt större är olikheten, vilken bl. a. röjer sig däri, att de motoriska symptomen äro diametralt motsatta. Ty vår expektation är samma fenomen, som tyskarna kalla Erwartung, och dess kroppsliga uttryck beskrives också av en tysk psykolog i överensstämmelse med min ovan gjorda skildring med följande ord: »Für den Erwartenden ist die ruhige Haltung, des feste auf ein Ziel unverwandt gerichtete Blick, die Stellung des Lauschers u. s. w. charakteristisch»[2].

b. *Spänningsförnimmelser*. Subjektivt motsvaras dessa yttre motoriska symptom av varjehanda kinestetiska förnimmelser. Den orörliga hållningen, respirationens hämmande etc. innebära ganska kraftiga och omfattande muskelinnervationer; och som de till väsentlig del äro identiska i olika expektationsfenomen, giva de upphov till en enhetlig komplex av spänningsförnimmelser, vilken förlänar en för själviakttagelsen karakteristisk beskaffenhet åt expektationsläget. Naturligen erhåller detta dessförutom en något växlande biton, allteftersom olika sinnesgebit, respektive vid s. k. intellektuell uppmärksamhet intet sinne utan i stället andra kroppsdelar, äro speciellt intresserade. Till närmare belysning härav citerar jag ett par skildringar, som så ofta återgivits, att de blivit klassiska i uppmärksamhetslitteraturen.

»Wenn wir die Aufmerksamkeit von einem Sinnesgebiete auf das andere wenden, so haben wir zugleich ein bestimmtes, nicht

[1] LANGE, Om Sindsbevægelser s. 43 f.

[2] KÜLPE, Grundriss s. 335.

zu beschreibendes, aber von Jedem leicht in der Erfahrung zu reproducirendes Gefühl der abgeänderten Richtung, was wir als das Gefühl einer verschieden localisirten Spannung bezeichnen können. Wir fühlen eine nach vorn gerichtete Spannung in den Augen, eine seitlich gerichtete in den Ohren, die mit dem Grade der Aufmerksamkeit wächst, je nachdem wir etwas aufmerksam fixiren, auf etwas aufmerksam horchen, weshalb man auch von einer Spannung der Aufmerksamkeit selbst spricht. Am deutlichsten fühlt man den Unterschied, wenn man mit der Richtung der Aufmerksamkeit zwichen Auge und Ohr schnell wechselt. Entsprechend verschieden in Beziehung zu den verschiedenen Sinnesorganen localisirt sich das Gefühl, je nachdem wir etwas fein riechen, schmecken, tasten wollen.

Nun aber habe ich ein ganz analoges Gefühl der Spannung, als wenn ich etwas recht scharf mit Gesicht oder Gehör auffassen will, wenn ich mir ein Erinnerungs- oder Phantasiebild möglichst deutlich vergegenwärtigen will; und dieses ganz analoge Gefühl ist ganz anders localisirt. Während bei möglichst scharfer Auffassung von objectiven sichtbaren Gegenständen, so wie von Nachbildern, die Spannung deutlich nach vorn geht und bei Wendung der Aufmerksamkeit zu anderen Sinnessphären nur die Richtung zwichen den äusseren Sinnesorganen wechselt, indess der übrige Kopf nach dem Gefühle spannungslos ist, zieht sich bei der Beschäftigung der Erinnerungs- oder Phantasiethätigkeit die Spannung dem Gefühle nach ganz von den äusseren Sinnesorganen ab, und scheint vielmehr den Theil des Kopfes, den das Gehirn ausfüllt einzunehmen; und will ich mir z. B. eine Gegend oder Person von mir recht lebhaft vergegenwärtigen, so wird sie um so lebhafter vor mir auftauchen, nicht je mehr ich die Aufmerksamkeit nach Vorn spanne, sondern je mehr ich sie so zu sagen dahinter zurückziehe»[1].

»Whenever my introspective glance succeeds in turning round quickly enough to catch one of these manifestations of spontaneity in the act, all it can ever feel distinctly is some bodily process, for the most part taking place within the head. Omitting for a moment what is obscure in these introspective results, let me try to state those particulars which to my own consciousness seem indubitable and distinct.

[1] G. Th. Fechner, Elemente der Psychophysik II s. 475 f.

In the first place, the acts of attending, assenting, negating, making an effort, are felt as movements of something in the head. In many cases it is possible to describe these movements quite exactly. In attending to either an idea or a sensation belonging to a particular sense-sphere, the movement is the adjustment of the sense-organ, felt as it occurs. I cannot think in visual terms, for example, without feeling a fluctuating play of pressures, convergences, divergences, and accommodations in my eyeballs. The direction in which the object is conceived to lie determines the character of these movements, the feeling of which becomes, for my consciousness, identified with the manner in which I make myself ready to receive the visible thing. My brain appears to me as if all shot across with lines of direction, of which I have become conscious as my attention has shifted from one sense-organ to another, in passing to successive outer things, or in following trains of varying sense-ideas.

When I try to remember or reflect, the movements in question, instead of being directed towards the periphery, seem to come from the periphery inwards and feel like a sort of *withdrawal* from the outer world. As far as I can detect, these feelings are due to an actual rolling outwards and upwards of the eyeballs, such as I believe occurs in me in sleep, and is the exact opposite of their action in fixating a physical thing. In reasoning, I find that I am apt to have a kind of vaguely localized diagram in my mind, with the various fractional objects of the thought disposed at particular points thereof; and the oscillations of my attention from one of them to another are most distinctly felt as alternations of direction in movements occurring inside the head»[1].

De av Fechner och James beskrivna spänningsförnimmelserna gälla visserligen i främsta rummet den avsiktliga uppmärksamhetsformen, men i huvudsak ha de tillämplighet även i fråga om den impulsiva — helt naturligt då även därstädes samma sinnesgebit o. s. v. äro med i spelet. Emellertid framträder spänningsläget med mycket varierande tydlighet vid olika tillfällen. Så t. ex. märka vi det föga vid det uppmärksamma läsandet av ett intressant parti i en bok eller en tidning; av det påtagliga skäl, att härvid vårt medvetande är utfyllt av ett rikhaltigt innehåll, som helt tar detsamma i anspråk. Man kan fråga, om det vid dylika tillfällen alls

[1] James, Principles I s. 300 f.

finns några spänningsförnimmelser med. H. KOHN har för sin del besvarat denna fråga med ett obetingat nej och utsträckt detta nekande även till allt vad beledsagande förnimmelse- och känslomoment heter. Gent emot WUNDTS »Tätigkeitsgefühl» säger han: »Ich habe nie eine Spur eines solchen Gefühles bei der Aufmerksamkeit beobachtet, und auf Umfrage bei einigermassen psychologisch Orientierten, habe ich Niemanden gefunden, der es beobachtet hätte»[1]. På tal om FECHNERS »Spannungsgefühle» (varmed egentligen avses spänningsförnimmelser) påstår KOHN rent av, att det vore en motsägelse, att dessa skulle komma till medvetandet, medan vi äro uppmärksamma på annat. I samma riktning går ock hans kritik av STUMPF och JAMES, om vars introspektiva skildringar han sammanfattar sitt omdöme sålunda: »Wir sehen demnach, dass auch JAMES seine Spannungsgefühle nur dann erlebt, wenn er sie erleben will, d. h. wenn er seine Aufmerksamkeit auf sie richtet»[2].

Jag finner ingen anledning att godtaga dessa KOHNS resonemang, som tydligen vila på förbiseende av det faktum, att det finnes grader av klarhet hos medvetandet. Man kan naturligen med uppmärksamhet, d. v. s. fullt klart percipiera en sak och samtidigt ha en otydligare förnimmelse av en bredvidliggande. Särskilt påtagliga äro spänningsförnimmelserna vid allt lyssnande. Då man intensivt följer ett misstänkt ljud, är det visserligen ljudet, som är föremål för vår direkta uppmärksamhet, men därjämte finns det medvetande till övers för en dunklare uppfattning av muskelspänningar i olika kroppsdelar. Även då vi gå som mest upp i percipierandet av ett rikhaltigt innehåll, torde vi ej sakna all 'känsla' av att vi äro försatta i spänning. Vi kunna ju efteråt i minnet få en tydlig bild av det föregående spänningsläget — därav framgår, att detta varit åtminstone i någon mån medvetet redan under det föregående uppmärksammandet.

c. *S. k. spänningskänslor.* Såsom redan är antytt, ha åtskilliga författare förutom de nu skildrade förnimmelserna trott sig kunna konstatera ett särskilt slags känslor i uppmärksamhetsspänningen. Detta gäller framför allt WUNDT, av vars bekannta tre 'känslodimensioner' den tredje, 'Spannung-Lösung', just angives såsom

---

[1] KOHN, Zur Theorie der A. s. 12.
[2] Anf. arb. s. 48.

specifik för uppmärksamhetsprocessen. »Lauscht man z. B. mit mässig gespannter Aufmerksamkeit den Schlägen eines langsam pendelnden Metronoms, so stellt sich in der Pause von einem Metronomschlag zum andern zunächst in allmählig wachsender Stärke ein Zustand ein, den wir nach dieser geläufigsten Entstehungsursache als den eines Spannungsgefühls bezeichnen können. Sobald dann der erwartete Pendelschlag eintritt, so wird dasselbe von einem entgegengesetzten Gefühl abgelöst: wir wollen es ein Gefühl der Lösung nennen»[1].

Dessa känslor äro nu för Wundt en huvudriktning inom känslolivet lika väl som lust-olust. Visserligen äro dessa sistnämnda de ojämförligt vanligaste och mest framträdande av våra känslor, t. ex. vid värme-, köld- och smärtretning, vid smak- och luktförnimmelser, vid det kroppsliga befinnandet i allmänhet o. s. v., men de äro visst icke de enda. Så t. ex. skall det vid ett noggrannt studium av syn- och hörselintrycks inverkan på oss befinnas ofö rnekligt, att nya känsloverkningar äro med i spelet. Vid inträdet i ett mörkt rum känner man sig nedstämd, och tvärtom upprymd vid återinträdet i det solbelysta. Anblicken av en klar röd färg verkar eggande, anblicken av en blå däremot lugnande. Samma känslor återfinnas i talrika affekter, såsom vrede, glädje, bekymmer, hopp, fruktan, sorg. Ha vi sålunda, fortsätter Wundt, fått blick för dessa nya känsloförhållanden, upptäcka vi snart även andra fenomen, som av den ytlige iakttagaren betecknas såsom 'rent intellektuella' men i verkligheten innebära en sådan subjektiv affektion, att de rätteligen böra räknas till själslivets känslosida, utan att de dock kunna anses identiska med vare sig lust-olust eller 'Erregung-Beruhigung'.

Utan tvivel är den med dessa ord åsyftade tredje känslodimensionen 'Spannung-Lösung' uttryck för ett betydelsefullt sakförhållande. Men att det här skulle vara fråga om ett slags känslor fullt analoga med de vanliga lust-olust-tillstånden synes mig mera dubiöst. Anmärkningsvärd är redan den omständigheten, att Wundt vid det närmare studiet av spänningsfenomenet måste konstatera en väsentlig olikhet i dess betingelser i jämförelse med de andra känsloparens. Under det att nämligen dessa senare stå i ett tämligen regelbundet beroende av den motsvarande sensationens kvalitet eller intensitet (t. ex. olust av den bittra smaken hos chinin,

[1] Wundt, Grundzüge[5] II s. 286.

'Erregung' av den röda färgkvaliteten), kan vid den tredje känsloriktningen alls ej bli tal om något dylikt: »hier erscheint nicht das Gefühl als eine Wirkung, die einer bestimmten Empfindung anhaftet, sondern Empfindung und Gefühl sind vollkommen coordinirte Erscheinungen eines bestimmten seelischen Vorgangs, nämlich jenes Vorgangs der Apperception, den wir als massgebend bei jeder Auffassung und Vergleichung von Empfindungen kennen lernten. — — — — Darum sind uns die Spannungsgefühle die primären subjektiven Symptome jener Bewusstseinszustände die wir eben nach dieser ihrer subjectiven Seite als 'Aufmerksamkeitszustände' bezeichnen, und deren psychische Erfolge in der Apperception, d. h. nach der früher — — gegebenen elementaren Definition dieses Begriffs, in dem 'Klarerwerden' irgend eines Bewusstseinsinhaltes unter gleichzeitiger Hemmung anderer Inhalte besteht. Eine sekundäre Begleiterscheinung dieser Zustände sind dann erst die Spannungsempfindungen. Sie sind — — sekundär in dem Sinne, dass sie zwar ebenfalls regelmässige Componenten der sogenannten Aufmerksamkeit sind, dass sie aber nicht ausschliesslich als solche Componenten, sondern auch noch bei mannigfachen andern Gelegenheiten, die zu Muskelspannungen Anlass geben, vorkommen»[1].

Dessa 'Spannungsgefühle', som Wundt med rätta framhåller som det mest specifika och väsentliga för uppmärksamhetsförloppen, kunna icke hänsyfta på annat än det tillstånd av undran, som vi redan i vårt inledningsfall funnit så karakteristik för uppmärksamhetens andra stadium, expektationen. Men ingalunda kan det vara riktigt att beteckna denna undran såsom en känsla. Den är alls icke i samma mening som lust och olust en 'rent subjektiv affektion' utan innebär tvärtom en tydlig riktning eller hänvändning emot ett objekt. Därför finner man sig snarare benägen att rubricera den såsom en form av förnimmande, av objektmedvetande. Som emellertid expektationen och därmed även detta dess grundfenomen framträder under synnerligen växlande former, skall jag exemplifiera och pröva åtskilliga av dessa former, innan jag inlåter mig på ett försök att mera i detalj karakterisera den betydelsefulla och dock obeaktade företeelse, som på vårt språk bär det enkla och alldagliga namnet undran.

---

[1] Wundt, Grundzüge[5] II s. 333 f.

d. *Arter av expektation.* Den som med spänt intresse följer framställningen i en roman, ett drama eller ett föredrag och den som 'andlöst' lyssnar på ett misstänkt ljud i mörkret uppleva båda utpräglade expektationsfenomen. Och likväl är medvetandet ganska olika situerat i de bägge fallen, en olikhet som kunde angivas med uttrycken utfylld och tom expektation. Vi ha redan förut haft anledning påvisa, att i den förra spänningsförnimmelser nästan saknas, medan de tydligt göra sig gällande i den senare, sammanhängande därmed att i ena fallet finnes ett rikare innehåll, som lägger beslag på medvetandet. — Likväl kan denna olikhet ej anses väsentlig, enär just det specifika i expektationen, nämligen tillståndet av undran, är lika tydligt för handen i den utfyllda väntan som i den tomma. Ty de nya förställningar, som t. ex. vid läsning alltjämt dyka upp och fylla medvetandet, innebära en ständig hänvisning på den kommande intresse-pointen och betyda därför ej ett undanskymmande utan snarare ett underhållande av »spänningen». Härav framgår också, att detta något, som vi kalla undran, icke är att förväxla med spänningsförnimmelser, vilka verkligen bli fördunklade i och genom det rikare innehållet; utan att det är en psykisk faktor av helt annan art.

Såsom en mera genomgripande åtskillnad kunde man tilläventyrs vilja etablera distinktionen mellan en vital expektation och en indifferent, allteftersom det är fråga om livsviktiga eller likgiltiga objekt för avvaktandet. Onekligt är, att i sådana fall som vårt inledande exempel ('eldsvådan' i grannrummet) ej blott den inledande frapperingsshocken utan även den efterföljande spänningen är i hög grad intensiv och affektbetonad. Det kommer till en känsla av oro eller ängslan. Men detta betyder ej, att undran såsom sådan får en annan karakter. För övrigt är det en känd sak, att rena obetydligheter under vissa betingelser kunna tilldraga sig en stark uppmärksamhet; vi ha redan sett flera exempel därpå. Och i varje fall blir den ifrågavarande olikheten hos expektationen ej en artskillnad utan blott en graduell.

En verklig artskillnad tycks däremot föreligga emellan vad jag i brist på bättre termer vill kalla interrogativ och rent temporal expektation. Det har stundom hänt mig, att jag avbrutits i läsning e. d. av slagen från domkyrkans tornur: jag finner mig hava stannat upp i arbetet helt ofrivilligt samt lyssnande för att uppfånga fortsättningen av den välkända, taktmässiga slagföljden — dock utan att livligare föreställa mig ljuden och utan att taga något

egentligt intresse i lyssnandet. På synsinnets område kan man erfara något liknande vid betraktandet av kornblixtar, blänkfyrar, signaler o. d. — I dessa fall synes det vara ett rent temporalt förhållande, som betingar expektationen. Skenbart ser det ut som en vanlig kontiguitetsassociation: det första tornurslaget väcker reproduktivt de följande. Men fenomenet är härmed ej uttömt, ty det består icke allenast däri, att jag kommer att tänka på de följande slagen, ja, oftast är det väl så, att jag icke tänker på dem, medvetet. Utan jag inställes reflektoriskt på att lyssna, och då jag sålunda sitter där i spänd väntan, så betingas denna ej av någon föreställning eller undran rörande de kommande klockslagen, utan i dess ställe finnes blott ett odifferentierat medvetande, att dessa snart komma att träffa mitt öra i den sinnliga varseblivningens form. Här tycks sålunda förefinnas en expektation, som är rent temporal, utan någon tillsats av undran eller intresse, ett innehållstomt, abstrakt, färglöst tillstånd av förbidan. Och likväl förefaller det oss, som om vi ej kunde låta bli att lyssna.

Helt annorlunda är läget i våra flesta andra hithörande fall. Då vi lyssna till steg i trappan, 'eldsprakning' o. d., så är det ju också kommande hörselintryck, vi avvakta. Men det är ej sinnesförnimmelserna enbart för sig vi avbida; de betraktas snarare såsom blotta tecken eller symboler för andra betydelsefullare tilldragelser. Och gent emot dessa befinna vi oss i ett spörjande, interrogativt läge, ett tillstånd av undrande. Samma förhållande möter oss snart sagt vilken situation ur vardagslivet vi än taga fram. Om jag t. ex. finner en ovanligt stor folksamling på gatan eller om jag får se alla människor stanna vid en gatukorsning och rikta sina blickar åt ett visst håll — strax uppstår hos mig den frågan: vad har hänt, vad är på färde? Likaså vid 'ett skott i natten', en spännande tidningsartikel: alltid en undran, en fråga, som söker sitt svar. — Också har jag förut inledningsvis trott mig kunna beteckna undran eller studiositeten såsom det fundamentala i den ifrågavarande, andra fasen av uppmärksamhetsförloppet. Ja, det är t. o. m. antytt, att den samling kring ett problem, som egentligen innebäres i varje undran, skulle vara det centrala i uppmärksamheten överhuvud.

Nu måste vi emellertid fråga oss: Hur stämmer detta med våra fall av 'rent temporal expektation?' Bli ej dessa en betänklig instans emot hela vår grunduppfattning av uppmärksamheten? — Jag tror mig ingalunda behöva medgiva detta. Först och främst

torde det vid noggrannare analys befinnas, att även de meranämnda 'rena' fallen oftast innehålla ett om ock svagt utpräglat interrogativt element. Man undrar vid tornurslagen t. ex. huru många de skola bli, om det sista förklingat eller något nytt skall följa o. s. v. Stundom finnes kanske någon speciell anledning (synpunkt) för lyssnandet: Man har kanske nyligen disputerat med någon om ljudens kvalitet, rytm, klangfärg o. d.

Dock bör jag kanske medgiva, att det blir kvar en ringa återstod av fall, där expektationen är rent temporal, där jag lyssnar i blotta medvetandet av att ett visst ljud är i antågande — ungefär på samma mekaniska sätt som blotta föreställningen om en viss rörelse med handen kommer mig att utföra densamma ('ideomotoriskt'). I själva verket är nog detta mera än en bildlik jämförelse. Lyssnandet är troligen i dessa fall både i tillkomst och fortgång en rent vanemässig inställning av hörselapparaten. — Men dels ha vi här att göra med sällsynta gränsfall (som snarast vore att rubricera såsom receptiv uppmärksamhet), dels torde medvetenhetsenergien vara så minimal, att det är ovisst, om de ens kunna kallas uppmärksamhet. Någon instans emot oss behöva de därför näppeligen anses utgöra. Se ytterligare III C!

Sålunda stannar jag efter denna mönstring av åtskilliga olika former av expektation vid den uppfattningen, att i samtliga ingår såsom ett huvudmoment det fenomen, som i vardagslivet kallas undran eller intresse och som jag med en speciell term vill benämna studiositet.

e. *Undrans eller studiositetens egenskaper.* Då det nu gäller att inrangera och närmare analysera undran eller studiositeten, finna vi oss ställda inför frågan: är den ett förstånds-, känslo- eller viljefenomen? Härvid synes mig endast så mycket klart, att den icke är en känsla, såsom vi sett den skildrad av Wundt. Innan vi gå vidare, må här några karakteristiska förhållanden hos den ifrågavarande företeelsen framhävas.

1. I första hand erinras om den omisskännliga riktning mot framtiden, som är egen för all undran, all förväntan. Den finnes i sådana fall som 'ett skott i natten', differens- och likhetsfrappering lika väl som vid lyssnandet på 'steg i trappan'. När man frapperas av att 'något fattas' och undrar, vad det kan vara, tycks visserligen här alls icke föreligga en väntan på ett kommande. Vid närmare eftersinnande inses dock, att så är fallet; det kommande intryck,

jag i spänd väntan motser, är nämligen upptäckten av det föremål, som blivit förändrat. Rörande 'ett skott i natten' är motsvarande förhållande i annat sammanhang redan påvisat.

2. En andra egenhet hos studiositeten är dess karakter av vad man kunde kalla ett impulsivt föregripande. Detta gäller bägge de stadier, som synas mig kunna urskiljas hos fenomenet: dess tillkomst och fortgång. Med den förra avses ej själva frapperingsshocken — denna innehåller såsom sådan ingen undran utan är en ren känsloaffektion — utan det tillstånd av förvåning, som väl stundom kommer momentant men ej sällan ett ögonblick efteråt och i varje fall abstrahendo kan hållas i sär från shocken. Om vi nu erinra oss våra typiska exempel, (såsom 'steg i trappan', 'eldsprakning', fetstilstelegram i tidningen) finna vi, hurusom i och med frapperingen uppstod en fråga (vem kommer? eldsvåda?). Denna 'fråga' är icke en vanlig idéassociation eller föreställning, den har en energisk, impulsiv natur, sammanhängande därmed, att den innebär ett föregripande av ett väntat intryck. Man liksom känner sig redan uppfatta, absorbera objektet för sin undran, det är som öppnades en dörr på glänt in i framtiden.

Ifrån detta inledande stadium skiljer jag den fortgående undran. Olikheten är icke väsentlig utan föga mer än en skillnad i tid och intensitet. Studiositeten sätter i med en energisk, accentuerad fråga, vilken sedermera genljuder såsom en mera jämnt utbredd undran. Ofta förefinnes den skillnaden, att i initialstadiet en bestämd konkret föreställning eller gissning rörande det frappanta föremålet dyker upp, medan i det följande stadiet det egendomliga förhållandet vanligen är rådande, att ingen som hälst aktuell föreställning är i medvetandet, ehuru vi alltjämt fortfara att undra och avvakta, med en bestämt utåtvänd, objektiv medvetenhetsriktning, Till belysning må här anföras en anteckning från den *6.12.1907.* »Det var i de dagarna, då man väntade notiser angående den partiella Lindmanska ministerkrisen. Jag var på väg till middagen och fick därvid på avstånd se ett tidningstelegram uppsatt å en anslagstavla. Strax vid anblicken framträdde följande frågor inom mig: »Tingsten avgått? Vem civilminister?» Men dessa associationer blevo liksom kvävda ofrivilligt, jag gjorde mig tanketom och hängav mig åt blotta spänningen för att mera odelat kunna assimilera telegrammets innehåll.» —

Vid sistnämnda fall har jag speciellt noterat ett förhållande, som ofta mycket tydligt kan iakttagas, nämligen att frapperings-

shocken kvarstår mer eller mindre dämpad under expektationsstadiet. Jag erfor under hela genomläsningen av telegrammet förutom varjehanda bi-associationer och känslor även en efterdallring av det karakteristiska känsloläge, vi förut lärt känna under namn av frappering. Måhända är det liknande erfarenheter som förmått Wundt att uppfatta undran såsom en känsla. Däremot måste i så fall sägas, att ifrågavarande 'ilning' långt mera liknar lust-olustfenomenen än spänning samt att den alls icke sammanflyter med själva undran utan tydligt går vid sidan av densamma. —

Såsom resultat av vår hittills gjorda analys kunna vi till bekräftelse på vad förut sagts fastslå, att visserligen känslor (av ilning) förlöpa jämsides med studiositeten men att denna själv icke är någon känsla utan klart framträder jämte de affektiva momenten. Snarare vore man frestad att rubricera den såsom ett viljefenomen med hänsyn till den impulsiva, framåtriktade strävan, som onekligen utmärker varje intensiv, ivrig förväntan. Härom mera i annat sammanhang. För tillfället går jag vidare för att fästa uppmärksamheten vid ytterligare ett par anmärkningsvärda egenskaper hos studiositeten, egenskaper, som synas accentuera dess karakter av ett intelligensfenomen.

3. Den ena sammanhänger på det närmaste med den riktning på ett problem, en uppgift, som vi flerstädes stött på såsom karakteristisk för allt uppmärksammande. Alltid då vi märka upp och undra över något, är det fråga om en likhet, olikhet, identitet etc., med ett ord om ett samband med eller en relation till något annat. Min mening är, att studiositeten just består i det energiska förberedandet av en omdömesfunktion. Bekanthets- och differenskvaliteterna, vad äro de annat än det plötsligt uppdykande medvetandet: här finns en likhet, en olikhet, en förändring. Sammalunda vid andra fall av impulsiv uppmärksamhet. Några alldagliga exempel må tjäna såsom ytterligare belägg. — Hur vanligt är det icke, att man tager i sin hand en tidning med en ilning av spänt intresse rörande någon viss notis t. ex. utfallet av ett betydelsefullt val eller en spännande idrottstävlan. Vad vi härunder märka inom oss är följande 1) en impulsiv, föregripande idé om resultatet (hur många röster, resp. 'mål', för A, för B?); 2) det obeskrivliga tillståndet av fortgående, innehållstom undran, som behärskar oss, allt under det vi vända tidningsbladen och spana efter vår notis. Men skulle vi närmare söka i ord uttrycka och utdifferentiera, vad som innerst ligger i hela situationen, så är det en

föregripen, presumerad jämförelse mellan vår gissning och den faktiska utgången. — Ännu ett fall, en banal men typisk erfarenhet ur vardagslivet. För några veckor sedan satt jag tillsammans med en bekant på ett kafé, varest en liten hund, en bastard av tax, sprang omkring. Jag märkte hunden men ägnade den ej någon uppmärksamhet, förrän min granne började tala om den och påpekade åtskilliga egendomligheter bl. a. att den hade en ovanligt lång svans. Hunden ifråga befann sig för ögonblicket utom synhåll, och jag erinrar mig ännu tydligt, med vilket spänt intresse jag avvaktade hans återkomst för att kunna fixera honom och jämföra svansens längd med den odifferentierade fantasibild, jag hade därav.

I betraktande av dessa omständigheter känner man sig stärkt i den uppfattningen, att studiositeten skulle vara ett förnimmelsemoment. Att fråga, undra tycks ju rent av vara intelligensakten par préférence. Då det gäller att närmare inordna den, blir man emellertid tveksam. Enligt den gängse uppfattningen skulle den väl såsom förnimmelseakt vara antingen sensation eller föreställning. Och vilketdera skola vi nu bestämma oss för? Att kalla undran för en sensation (spänningsförnimmelse?) vore väl en alltför uppenbar orimlighet. Men föga riktigare synes det vara att fatta den såsom föreställningsbild; detta särskilt med hänsyn till en hos densamma förefintlig högst märklig egenskap, som redan flere gånger skymtat och som jag nu vill särskilt framhäva.

4. I vårt 'telegram om ministerkrisen' funno vi, hurusom enstaka föreställningar visserligen döko upp i medvetandet men strax kvävdes och att tillståndet sedan fortfor såsom en fullt tydligt utpräglad, utåtriktad undran, som var blottad på varje bestämt, konkret, 'fenomenellt' innehåll. I flere andra fall ha vi antytt ett liknande förhållande. I själva verket visar en noggrann introspektion, att även vid den mest andlösa förväntan ofta ej finns en enda föreställning aktuellt utformad i medvetandet. Och likväl är tillståndet av undran fullt distinkt: jag vet alldeles bestämt, vad det är jag väntar på. Hela medvetandet är liksom fokaliserat i en enda skarp ljuspunkt, hela förrådet av uppfattningsenergi inriktat på ett enda problem — och likväl är ofta intet problem aktuellt formulerat. Ej ens ett ord behöver finnas present i medvetandet.

Inför dessa egendomliga fakta gör man sig ofrivilligt den frågan: Ha vi ej månne här att göra med ett själselement av alldeles specifik och enastående art? Man känner sig uppfordrad att rann-

saka och eventuellt revidera hela sin grundåskådning rörande själslivets struktur och indelning. — Också har med anknytning till analoga fenomen en dylik självrannsakan just börjat framträda inom den samtida psykologien. Innan jag gör en sammanfattande resumé av min analys av expektationen och dess grundelement studiositeten, må det tillåtas att göra en exkurs in på de nyssnämnda principfrågorna. Det blir därvid tillfälle att ur såväl andras som egna erfarenheter komplettera skildringen av den sist angivna egenskapen hos studiositetstillståndet, dess 'bildlöshet'.

Exkurs över själslivets struktur.

a. *'Bildlösa' själselement.* Redan länge har jag gjort mig den frågan, om icke vårt själsliv är långt rikare än den konventionella uppdelningen i tre grundelement ger vid handen, om det icke till äventyrs finns åtskilligt emellan förnimmelser, föreställningar och känslor, som vår psykologi icke drömt om. Tidigast har detta gått upp för mig i anledning av några iakttagelser rörande sambandet mellan språk och tanke. Min äldsta nedtecknade observation i detta avseende är daterad *2.5.1903* och förtjänar här återgivas såsom synnerligen ägnad att belysa vårt ämne. »Jag höll på att studera anatomi och hade nyss läst om muskeln 'psoas majors' ursprung (sista bröstkotans och de 4 översta ländkotornas kotkroppar, mellanskivor och tvärtaggar). Det gällde nu att hastigt repetera. Därvid inträffade med en tydlighet, som frapperade mig (och som föranledde mig att strax nedskriva episoden), det förhållandet, att hela raden av moment framstod för tanken i ett enda ögonblick — utan att något ord utpräglades och utan att någon synbild av objektet var för handen. En imaginär nick och några rudimentära ögonrörelser var allt, som fanns åskådligt närvarande i medvetandet. Jag erfor rent av olust vid tanken på att komma släpande efter med den inre rösten och repa upp alla momenten, vilka jag visste mig väl känna». — Vi se här ett exempel på, att en hel följd av tankeakter kan vara present för medvetandet i ett slag, på ett egenartat sätt, som man svårligen kan karakterisera vare sig såsom föreställning eller känsla. Visserligen fanns rudimentära förnimmelsemoment med (ögonrörelser). Men de täckte ju alls icke tanken utan tjänstgjorde blott och bart såsom antydande symboler därför. — Likartade fenomen syntes mig även

föreligga i åtskilliga plötsliga affekter, vilka innebära en momentan, ofta adekvat, uppskattning av en invecklad situation liksom ock i bekanthets- och differens-kvaliteterna, analogifrapperingen m. fl. andra dylika fall (se vidare sid. 23 ff.)[1]. — Ett användbart namn för ifrågavarande företeelser vore måhända uttrycket *bildlösa* själselement.

b. *De bildlösa själselementens omnämnande i litteraturen.* Sedermera har jag i litteraturen funnit besläktade tankar framställda på åtskilliga håll. I vårt land har J. Landquist antytt förhållanden av hithörande natur, ehuru under den mindre lämpliga rubriken 'tänkandet med känslan'[2]. I den utländska litteraturen finner man ifrågavarande fenomen påpekade i O. Weiningers bekanta arbete 'Geschlecht und Charakter' samt långt dessförinnan av W. James[3], som omtalar dem under namnen 'feelings of tendency, fringes, psychic overton, suffusion'. Från sistnämnda forskare lånar jag följande citat: »The truth is that large tracts of human speech are nothing but *signs of direction* in thought, of which direction we nevertheless have an acutely discriminative sense, though no definite sensorial image plays any part in it whatsoever. Sensorial images are stable psychic facts; we can hold them still and look at them so long as we like. These bare images of logical movement, on the contrary, are psychic transitions, always on the wing, so to speak, and not to be glimpsed except in flight .... What is that first instantaneous glimpse of some one's meaning which we have, when in vulgar phrase we say we 'twig' it? Surely an altogether specific affection of our mind. And has the reader never asked himself what kind of a mental fact is his *intention of saying a thing* before he has said it? It is an entirely definite intention, distinct from all other intentions, an absolutely distinct state of consciousness, therfore; and yet how much of it consists of definite sensorial images, either of words or of things? Hardly anything!» (s. 253) ... »What is that shadowy scheme of the 'form' of an opera, play, or book, which remains in our mind and on which we pass judgment when the actual thing is done? What is our notion of a scientific or philosophical system? ... It is a

[1] Första gången påpekade jag ifrågavarande fenomen i ett föredrag om uppmärksamheten i Psykologiska föreningen i Uppsala den 9 nov. 1904.

[2] Landquist. Tänkandet med känslan. Psyke 1906.

[3] James, Principles af Psychology I 249 ff.

feeling like any other, a feeling of what thoughts are next to arise, before they have arisen» (s. 255 f.).

Med stigande intresse har jag iakttagit, hurusom ifrågavarande fundamentala synpunkter, vilka länge hävdats, om ock i mindre lycklig form, av F. Brentano och den österrikiska psykologskolan samt i Frankrike antytts av Th. Ribot och A. Binet, på de sista åren gjort en remarkabel entré i den tyska psykologien. Preludier märkas redan i avhandlingar av K. Marbe (1901) och J. Orth (1903). År 1905 utkom ett intressant arbete av M. W. Chalkins, som är enbart ägnat åt ämnet. Förf. skiljer först mellan 'Vorgangspsychologie' och 'Ich-psychologie', av vilka den förra betraktar den psykiska verkligheten blott såsom en »Reihe psychischer Vorgänge oder innerer Tatsachen», medan för den senare själslivet företrädesvis är »Selbstbewusstsein, d. h. Bewusstsein des eigenen Ichs in allen seinen Verhältnissen und Phasen». Inom Vorgangspsykologien urskiljer förf. vid sidan av sensations- och känsloelement även relationselement (rumsgestalt, melodi, likhet, olikhet, enhet, flerhet o. s. v.), och med denna distinktion är hon tydligen inne på här ifrågavarande tankeriktning. Hon anknyter också uttryckligen till bl. a. James, Ehrenfels, Meinong, Cornelius. — Ännu senare ha vägande inlägg i samma anda gjorts i en principiell avhandling av C. Stumpf samt framför allt i en hel serie intressanta experimentella undersökningar av O. Külpe (f. d. elev till själve Wundt, som alltid avvisat den österrikiska riktningen såsom 'reflexionspsykologi' och 'nyskolastik') och hans talrika lärjungestab (Ach, Dürr, Watt, Messer, Schultze, Bühler m. fl.).

Då det är av värde att rörande dessa svårbestämbara introspektiva spörsmål kunna hänvisa till överensstämmande iakttagelser och uppfattningar från andra håll, skall jag till de redan gjorda antydningarna foga några citat och referat ur ett par av de senast omnämnda arbetena av nyare datum.

c. *'Bewusstheiten'*. I första hand må härvid citeras några partier ur ett arbete, som delvis går in på vårt här föreliggande specialproblem, nämligen N. Achs bok 'Über die Willenstätigkeit und das Denken'.

I samband med en vidlyftig serie av reaktionstidsexperiment har Ach gjort erfarenheter, som i viss mån bekräfta och komplettera min förut givna skildring av expektationen. Ach har för hithörande fenomen stundom brukat det något vaga uttrycket

'Bewusstheit', stundom den mera expressiva benämningen 'unanschaulich gegebenes Wissen'. Tydligt framträdde de vid den förväntningsperiod, som försökspersonerna vid experimenten upplevde, under det de sutto i väntan på det kommande intrycket. Därvid var t. ex. följande rikhaltiga innehåll simultant närvarande såsom 'Bewusstheit': »1. Der kommende Reiz (eine weisse Karte), wobei eine räumliche Bestimmtheit desselben insofern gegeben ist, als die Versuchsperson weiss, dort wo sie fixiert, wird die eindeutig bestimmte kommende Veränderung i. e. die weisse Karte erscheinen. 2. Der Versuchsperson ist gegenwärtig, dass darauf eine eindeutig bestimmte, bekannte Veränderung von ihrer Seite i. e. die Reaktionsbewegung zu erfolgen hat. 3. Ausserdem ist eine Beziehung zvischen diesen beiden eindeutigen Veränderungen (Erscheinen des Reizes und Reaktionsbewegung) insofern gegeben, als die Bewusstheit besteht, sobald der Reiz erscheint, hat die Reaktionsbewegung zu erfolgen. 4. Es besteht eine zeitliche Komponente der Bewusstheit, indem das Wissen gegeben ist, dass innerhalb einer gewissen, bekannten Zeit der Reiz erscheinen wird. Die Versuchsperson weiss z. B., dass der Reiz nicht in $^1/_2$ Sek. und dass er nicht in 1 Minute erscheinen wird. Neben diesem unmittelbar gegebenen Inhalte der Erwartung bestehen noch die Begleiterscheinungen der sinnlichen Aufmerksamkeit, wie Spannungsempfindungen im Oberkörper und in dem optischen Sinnesorgan neben der visuellen Wahrnehmung (bei unseren Versuchen der Verschlussplatte des Kartenwechslers)» [1].

Till ytterligare karakteristik av fenomenet må ännu några citat anföras. »Wenn ein Inhalt nur als Wissen, also unanschaulich gegenwärtig ist, so ist doch bei dieser Bewusstheit der Bedeutung stets eine Empfindung (eine Spannungsempfindung) wie oben eine visuelle, akustische, kinästhetische Empfindung u. dergl. oder das Erinnerungsbild einer solchen gleichzeitig oder unmittelbar vorher im Bewusstsein gegeben. Hierbei bilden diese Empfindungen die anschauliche Bewusstseinsrepräsentation des unanschaulich als Wissen gegenwärtigen Inhaltes. Sie sind die Zeichen des Bedeutungsinhaltes». (213) ... »Dass die anschauliche Repräsentation eines Bedeutungsinhaltes gegeben ist, z. B. durch inneres Sprechen 'möglichst schnell' und dann der entsprechende Bedeutungsinhalt als Bewusstheit ohne eine derartige phänomeno-

[1] Anf. arb. s. 211.

logische Repräsentation vorliegt, kommt nicht selten zur Beobachtung». (216).

Själv har jag sedan långt tillbaka gjort den observationen, att jag vid hastig genomgång av ett tankeförlopp ofta börjar med att i hela satser (stundom halvhögt) recitera innehållet — för att så helt plötsligt avbryta mig, göra en 'reticentia', och liksom i en enda gest hava hela fortsättningen av tankeföljden present för medvetandet, i full analogi med fallet 'psoas major'.

Dessa fenomen av 'unanschaulich gegebenes Wissen', eller 'bildlösa' själselement, varpå vi nu sett åtskilliga exempel, äro utan tvivel ägnade att belysa en viktig sida av studiositetens natur. Men fortfarande kvarstår obesvarad den stora frågan, som nu utsträckes till alla former av 'Bewusstheit': Till vilken psykisk grundklass höra dessa fenomen, hur skola vi inrangera dem? Ach själv har ej gjort mycket för dess besvarande. Han nöjer sig med att betona, att »Die Schilderung dieser Bewusstheiten ist für die Versuchsperson sehr schwierig, da der Inhalt zwar eindeutig bestimmt ist, derselbe aber, da eine phänomenologische Repräsentation nicht vorliegt, beziehw. nicht nachgewiesen werden kann, sprachlich nur schwer zu fassen ist»[1].

d. *'Psykiska innehåll och funktioner'*. Med avseende på dessa Achs ord har Külpe i en anmälan av Achs arbete fällt ett yttrande, som jag här citerar, enär det är ganska belysande samt i all korthet skisserar Külpes nya uppfattning av själslivets struktur[2]. »Hier scheint noch die alte, dogmatische Voraussetzung nachzuwirken, das die 'Phänomene' des Seelenlebens sich in Empfindungen, Vorstellungen und Gefühle auflösen lassen müssen. Auch das unanschauliche Wissen, das Denken und das Meinen, ist ein 'Phänomen' und braucht durchaus nicht durch eine Reduktion auf jene 'Elemente' erst als ein solches nachgewiesen zu werden. Wir werden vielmehr gerade durch diese modernen Untersuchungen über das Denken und Wollen dazu geführt, eine neue Einteilung der psychischen Tatsachen vorzunehmen.

Von den Beobachtungsbedingungen aus lassen sich Inhalte und Funktionen, wie mir scheint, einander gegenüber stellen,

---

[1] Ach, Anf. arb. s. 41.

[2] Külpe, Gött. Gelehrte Anzeigen Nr. VIII, 1907.

jene sind dadurch charakterisiert, dass man sie während ihres Gegebenseins beobachten kann, diese dagegen dadurch, dass sie nur nachträglich zum Gegenstand einer Beobachtung werden können. Ich kann mein Denken nicht während des Denkens selbst beobachten, dagegen sehr wohl ein Roth oder Bitter, einen Kampfergeruch oder einen Orgelklang während ihres Gegebenseins auffassen und analysieren».

Detta Külpes resonemang synes mig betänkligt i två avseenden. Visserligen torde det vara riktigt, att tänkandet är en självständig psykisk kategori, som ej behöver återföras till sensationer eller föreställningar. Men K. tycks förbise, att man vid alla tre dessa har att skilja emellan innehåll och funktion. De äro samtliga former av objektmedvetande (till skillnad från affektionsmedvetande). Och härvid finnes nu i 'Bewusstheit'-fallen den egendomligheten, att objektmedvetandet synes vara utan objekt eller, om man så vill, framträder såsom renodlad funktion. — Den andra betänkligheten gäller påståendet, att man ej skulle kunna uppfatta funktionen, medan den går av stapeln. Detta synes mig strida emot erfarenheten just ifråga om studiositeten, vilken Külpe säkerligen betraktar såsom funktion. — Också finnes i denna vitala fråga en helt annan uppfattning representerad i »Stumpfs bedeutsamer Abhandlung über 'Erscheinungen und psychische Funktionen'», till vilken Külpe hänvisar.

Som Stumpf i nämnda arbete giver en ingående framställning av de nya synpunkterna rörande själslivets struktur, skall jag här lämna ett kort referat av detsamma[1].

Stumpf särskiljer tvenne helt olikartade psykiska grundfakta, vilka han benämner resp. 'Erscheinungen' och 'psychische Funktionen'. Till de förra räknar han: a. Innehållen i våra sinnesförnimmelser (färger, toner o. s. v. ävensom den rumsliga utsträckningen och fördelningen av syn- och beröringsintryck samt — med någon tvekan — tidsföljd och tidsutdräkt); b. de motsvarande minnesbilderna (de blott föreställda färgerna o. s. v., vilka lämpligen kallas 'Erscheinungen zweiter Ordnung' till skillnad från sensationerna såsom 'Erscheinungen erster Ordnung'). — Till de psykiska funktionerna (Akte. Zustände, Erlebnisse) föras sådana företeelser som bemärkandet, uppfattandet av färger, toner etc., sammanfattandet av dem till komplexer, begreppsbildning, omdömen, sinnes-

[1] Stumpf, Erscheinungen und ps. F. Berlin 1907.

rörelser, begär, viljeakter. Med funktion menas här ej resultatet eller följden av en verksamhet, såsom då man kallar blodcirkulationen en funktion av hjärtverksamheten, utan verksamheten själv, liksom hjärtats kontraktion benämnes en organisk funktion.

Det är nu STUMPFS mening, att vi verkligen kunna introspektivt iakttaga och konstatera dessa funktioner likaväl som 'die Erscheinungen'. Invändningen, att 'wir unser Sehen doch nicht wieder sehen', låter han ej imponera på sig utan svarar lugnt, att den är i viss mån befogad. I så motto nämligen, att det är genom 'en annan riktning i medvetandet' vi få kunskap om de psykiska funktionerna. Men omedelbart givna såsom fakta i erfarenheten äro de lika väl som t. ex. sensationerna. Att de ändock äro omstridda, är mindre att undra på, då ju en saks existens kan vara höjd över varje tvivel, fastän beskrivningen av dess närmare detaljer erbjuder svårigheter.

För en fullständig analys av medvetandet är det sålunda ej nog att uppräkna de fenomenella elementen, utan härför kräves därjämte att angiva de 'förhanden varande funktionella sidorna, vilka till och med äro att anse såsom det viktigaste.

Dessa tvänne psykiska grundfakta äro för övrigt så åtskilda, att intet nödvändigt logiskt samband dememellan finnes. Man kan utan motsägelse tänka sig Erscheinungen utan funktioner och vice versa. STUMPF belyser förhållandet med följande exempel. Inom fenomengebitet bilda färg och utsträckning ett oskiljaktigt helt, men oriktigt vore att därav sluta: alltså kan utsträckning ej finnas utan färg, ty faktiskt visar oss beröringssinnet ett realt exempel därpå. På liknande sätt kan man även tänka sig färger, toner etc., som ej äro föremål för varseblivning — ehuruväl de i så fall måste antagas sammanhänga med någon med varseblivningen analog okänd funktion x, liksom ju utsträckningen vid beröringssinnet är förknippad med en särskild sensationskvalitet.

Ytterligare framträder olikheten emellan Erscheinungen och funktioner däri, att de var för sig kunna förändras utan att förändringen av den ena nödvändigt drager med sig en motsvarande förändring av den andra.

I detalj påvisas detta härefter, först rörande funktionernas ändringar vid konstans hos fenomenen. Om jag t. ex. uppfattar ett akkord c-e-g först halvmedvetet och därpå med full uppmärksamhet så är ju funktionen i senare fallet en helt annan, men med akkordet såsom Erscheinung har ingen förändring skett (Dock erkännes,

att detta är omstritt; det förnekas t. ex. av JAMES, CORNELIUS, KRUEGER). På analogt sätt genomgås de olika slagen av psykiska funktioner: sammanfattandet, begreppsbildandet, omdömesfällandet etc., varvid S. söker påvisa, att deras förändringar åtminstone kunna ske utan ändring i Erscheinungs-materialet. Ett begrepp t. ex. kommer väl till stånd i anslutning till ett antal enskilda likartade specialföreställningar; men härvid sker med dessa icke någon förbrukning eller förändring. Begreppet kommer visserligen till såsom ett plus men icke såsom ett nytt enskilt element, varigenom det givna materialet skulle ökas eller minskas.

Slutligen framdrager S. exempel på, att även fenomenen å sin sida kunna modifieras, medan funktionen är konstant. Så sker ofta i vardagslivet, då något försiggår i själen utan att man märker det, t. ex. då man sitter försjunken i tankar och med öppna ögon ej märker skymningens inträdande. Experimentella bevis för saken finner S. i KÜLPES m. fl:s undersökningar rörande skillnadströskelns tillväxt med den absoluta ljusstyrkan och i sina egna iakttagelser av dess minskning med stigande tonhöjd. Andra exempel erbjuda EBBINGHAUS', G. E. MÜLLERS m. fl:s undersökningar rörande association och reproduktion, varvid föreställningarna ofta företett ett rent mekaniskt, av oss (= funktionerna) alldeles oberoende förlopp.

Utan att i detalj granska STUMPFS framställning, vill jag dock påpeka några vanskligheter, som emellertid delvis antytts av S. själv. Först problemet om känslans rubricering: Är den 'Erscheinung' eller funktion? Säkerligen skulle S. svara, att de rent sinnliga känslorna av lust och olust (endast dessa två former erkänner han) helt enkelt äro en klass av sensationer, alltså former av 'Erscheinung', medan de komplicerade känslorna, sinnesrörelserna, därutöver innefatta funktionella moment[1]. — En annan kritisk punkt betingas av vad S. kallar 'Gebilde psychischer Funktionen'. Dessa böra, säger S., noga skiljas från funktionerna själva. Man kunde beteckna dem såsom det fixerade resultatet av de sistnämnda, varvid sålunda varje funktion får sin motsvarande 'Gebilde'. Så t. ex. svarar en melodi, en rumsfigur etc. emot sammanfattandets funktion, ett i en attsats formulerat 'sakförhållande' emot omdömesfunktionen, värden av skilda slag emot känslans och viljans funktioner o. s. v. Nu kunde härav skapas den invändningen, att det

[1] STUMPF, Über Gefühlsempfindungen.

i själva verket är dessa 'Gebilde' och icke de aktuella funktionerna, som vi erfara i medvetandet. »Wir merken gleichsam, wieviel es innerlich geschlagen hat, aber wir merken nichts vom Arbeiten der Maschine» (sid. 32). Härpå genmäler S., att man i så fall nödgades antaga, att dessa 'Gebilde', t. ex. de allmänna begreppen storlek, rörelse, dålighet, kunde äga real existens, d. v. s. man nödgades acceptera den gamla begreppsrealismen. — En tredje vansklighet är inrangeringen av 'Verhältnisse', en grupp av element som S. icke för till 'die Erscheinungen' men likväl betecknar såsom material för de psykiska funktionerna. »Sie sind in und mit je zwei Erscheinungen gegeben, nicht von uns hineingelegt, sondern darin oder daran wahrgenommen». (sid. 4). Eget nog ger S. ej alls något konkret exempel på vilka förhållanden han åsyftar med uttrycket 'Verhältnisse'. Förmodligen avses uppfattningen av antal, likhet, olikhet o. d. I så fall synes det något egendomligt, att ifrågavarande relationsmedvetande ej får gälla såsom en funktion likaväl som sammanfattandet (till en rumsgestalt, en melodi), med vilket det på det närmaste hör samman.

* * *

f. *Sammanfattande karakteristik av expektationen.* I största korthet kunde man karakterisera expektationen med det enda ordet undran, enär denna är det mest väsentliga, det egentligen specifika momentet. Den motoriska inställningen och de däremot svarande spänningsförnimmelserna äro i jämförelse härmed biomständigheter, vilket även får sitt uttryck i deras mera variabla natur. De växla ej blott med uppmärksamhetens riktning på föreställningar eller intryck (från skilda sinnen) utan även med varierande kulturnivå. Man jämföre den naiva människans oförställda 'förvåningsemotion' med diplomatens förställningskonst! Med stegrad självreflektion bli de yttre reaktionerna allt mera begränsade, de bli så att säga intellektualiserade, draga sig allt mera inåt. Men alltid kvarstår dock tillståndet av undran; det slipas näppeligen bort ens av den mest raffinerade kultur. Väl heter det om kulturmänniskan, att hon förvånas över intet, men i grund och botten har hennes undran blott tagit sig andra former och föremål, ty fullständig neutralitet i detta avseende betydde i själva verket intellektuell död.

Den närmare karakteristiken av undran eller studiositeten funno vi förknippad med stora svårigheter. Liksom så många

andra själsfenomen kan den ej beskrivas utan måste upplevas, vadan den bästa beskrivning är att angiva konkreta exempel eller tillkomstbetingelser. Vi trodde oss emellertid kunna omskriva den med uttrycken framåtriktad, impulsiv, föregripande omdömesfunktion. En speciell vansklighet låg i den 'bildlöshet', som ofta befanns utmärka fenomenet. Detta kunde synas direkt motsägande: å ena sidan ett omdöme, d. v. s. en relation mellan föreställningar, å andra sidan ingen föreställning present i medvetandet! Likväl torde detta paradoxala förhållande vara ett faktum; jag hänvisar till de meranämnda bekanthets- och differensfrapperingarna, vid vilka man har ett livligt medvetande av att en likhet, en ändring förefinnes men ändock ej vet, vari de bestå, vilka föreställningar, som utgöra det uppbärande substratet. Emellertid funno vi denna 'bildlöshet' ingalunda vara undantagslöst för handen. Tvärtom fastslogo vi, att vanligen en konkret föreställning är närvarande i det betydelsefulla initialstadium av undran, som kunde betecknas såsom frågans eller problemställandets fas[1]. — Till ett fullständigande av denna karakteristik av den impulsiva uppmärksamhetens andra stadium återkommer jag i några följande avdelningar (III C och D samt IV).

---

[1] Frågans psykologi är ett synnerligen obeaktat problem. Inom språkvetenskapen och logiken har visserligen åtskilligt gjorts, särskilt i sammanhang med spörsmålet om frågornas, resp. frågesatsernas klassifikation. Efter varjehanda trevande försök har man enat sig om de tvenne huvudarterna 'Ergänzungs'- och 'Entscheidungsfragen'. (Ex. Vad heter han? Heter han Pettersson?). Ad. Noreen anmärker emellertid häremot, att denna rubricering skett icke efter frågans egen natur utan efter svarets, samt föreslår i stället termerna kvesitiv och rogativ fråga. Går man nu ett steg längre och tar sikte på den frågande själv, synes det mig påtagligt, att den språkliga formuleringen ofta alls ej är ett uttryck för den frågandes verkliga psykiska situation. Särskilt händer det ofta, att man t. ex. frågar obestämt: 'Vad heter han?' och därvid likväl inom sig hyser en bestämd förmodan, att namnet är t. ex. Pettersson — sålunda psykologiskt en 'Entscheidungs-' fastän språkligt en 'Ergänzungsfrage'. Med andra ord: det kan bero på en tillfällighet, om man ger sin fråga den ena eller andra språkliga formuleringen. Mot den ifrågavarande indelningens brukbarhet överhuvud behöver naturligen det sagda ej vara någon instans. Se vidare Noreen, Vårt språk Bd V s. 118 ff., B. J:son Bergqvist, Frågans formulering, Wundt, Völkerpsychologie [2] I: 2 s. 260 f.

C. Reception.

Att det innerligaste samband råder mellan uppmärksamhetens andra och tredje faser, mellan expektation och reception, har redan framgått av det föregående. Också är ju den sistnämnda blott den naturliga avslutningen på det förutgående tillståndet, det naturliga svaret på den uppkastade frågan. Den är intet självständigt för sig, kan ej ens tänkas utan samband med någon form av expektation eller undran, lika litet som ett svar har någon mening utan en fråga, vartill det hänför sig. Däremot kan expektationen mycket väl förefinnas ensam för sig, så visst som en fråga kan uppstiga och upprepas, om den ock aldrig får något svar. Vi ha ju för övrigt redan sett mer än ett exempel på uppmärksamhetsfall, där det stannade vid blotta undran och aldrig kom till en avgörande uppfattningsakt. Sålunda måste fastslås, att det väsentliga momentet i den impulsiva uppmärksamheten är dess andra fas och icke dess tredje.

Härmed är likväl ej sagt, att denna sistnämnda skulle vara något alldeles oväsentligt bihang. Den är tvärtom, såsom redan antytts, just den normala och naturliga avslutningen på förloppet, och det är betecknande, att i de fall, där den icke kommer till stånd, har den alltid någon psykisk ekvivalent. Lyckas man ej få klarhet i en intresserande fråga, inträder, som var och en vet, en känsla av otillfredsställdhet, ett beslut att skaffa besked framdeles l. d.

a. *Receptionens förhållande till 'klar och tydlig uppfattning'.* Söka vi nu göra oss reda för, hur receptionsakten introspektivt är konstituerad, synes mig den inre erfarenheten härom hava litet nog att förmäla. När vi 'appercipiera' ett intryck, som vi förut suttit i spänd väntan på, 'gå vi upp i betraktandet därav', d. v. s. vi äro knappast medvetna om annat än själva objektet för vår iakttagelse. Är det fråga om ett enkelt föremål, som kan uppfattas i ett slag, t. ex. ett med spänning avvaktat sprängskott, märka vi visserligen även en tydlig muskulär avslappningskänsla, 'Gefühl der Lösung'. Men oftast är det ju så, att det intresserande objektet är mera detaljrikt och tager oss i anspråk längre tid, och då kommer så att säga nästan all medvetenhetsbelysning att förläggas till objektsidan. Man plägar beskriva detta tillstånd såsom klar och tydlig uppfattning, och däremot är i och för sig föga att in-

vända. Men detta uttryck tolkas ofta såsom liktydigt med klara och tydliga förnimmelseinnehåll, vilka sedermera till råga på olyckan angivas såsom det specifika kriteriet på uppmärksamhet. Häri ligger en dubbel oriktighet. Först och främst ett misskännande av att uppmärksamhet kan vara för handen även utan något aktuellt förnimmelseinnehåll, såsom redan är påvisat; men därjämte även en annan oriktighet, som jag i detta sammanhang vill särskilt betona. Tydligast framstår den, om man erinrar sig, att vi ju med klaraste uppmärksamhet kunna iakttaga och uppfatta även ett svagt och dimmigt intryck — nämligen identifiera det just såsom sådant. Uppenbarligen är det icke någon egenskap hos objekten man rätteligen bör avse med uttrycket klar uppfattning utan en viss intimitet, säkerhet, evidens hos det uppfattande medvetandet.

Jag vill emellertid gå än längre och påstå: även om ett visst intryck — det må i och för sig vara klart eller grumligt — blir av mig distinkt eller, rättare sagt, adekvat percipierat, så föreligger ändå icke utan vidare det slags 'intim' uppfattning, jag avser med uttrycket reception. Till belysning må anföras en bagatell, som finnes i mina anteckningar, daterad den *20.11.1902.* Det hände mig då, och jag har senare ofta kunnat bekräfta saken, att jag mitt under uppmärksam läsning tydligt hörde tornklockans slag men utan att alls 'tänka' därpå eller ens vara medveten om, att det var slagen från tornuret. Först efter en stund vaknade jag till medvetande om ljudens innebörd. Alldeles likartade experimentella erfarenheter har jag senare funnit meddelade av Ach: »So kam es bei unseren Versuchen wiederholt vor, dass z. B. nach dem Erscheinen einer farbigen Karte die Empfindung 'gelb' nur in ihrer optischen Qualität gegenwärtig war. Erst hierauf stellte sich ein Wissen ein, wie 'dies ist gelb', und zwar erfolgte dieser Eintritt deutlich als eigener Akt nach dem Gegebensein der reinen sinnlichen Empfindung. Durch diesen Akt wurde die sinnliche Empfindung, wie man wohl auch sagen kann, als die bekannte gelbe Farbe identifiziert. Es machte sich in irgend einer Weise eine Verbindung mit früheren Erlebnissen geltend, welche in diesem Wissen zum Ausdruck kam»[1].

Receptionsstadiet vid den impulsiva uppmärksamheten är just en akt av detta senast antydda slag. Den innebär icke så mycket

---

[1] Ach: Über die Willenstätigkeit s. 213 f.

ett klart sansationsinnehåll eller en tydlig perceptionsakt, som fastmera en verklig uppfattning eller tydning av innehållet såsom ett visst yttre föremål eller objekt, d. v. s. ett inordnande därav i vår föregående erfarenhet. Med andra ord: det är icke fråga om blott och bart en ren varseblivning eller idéassociation utan ett verkligt omdöme. Detta framgår för övrigt redan av det förberedande andra uppmärksamhetsstadiets natur att vara en fråga d. v. s. framträdandet av en föreställning, vars förknippande med en annan ter sig såsom på en gång oviss och angelägen (varvid är givet antingen ett logiskt subjekt, till vilket sökes en predikatsföreställning, eller ock ett försöksvis presumerat omdöme, vars riktighet man önskar få avgjord).

b. *Apperceptionsbegreppet hos Leibniz, Herbart och Wundt.* Innan jag något närmare utvecklar denna synpunkt på receptionen såsom en omdömesakt, må några ord vara på sin plats rörande en term, som i grund och botten torde syftat till något liknande, ehuru den genom vag och fluktuerande begreppsbestämning kommit att spela en ödesdiger roll i fråga om uppmärksamhetsproblemets behandling, apperceptionen.

Något med min nyssnämnda distinktion besläktat tycks redan hava föresvävat LEIBNIZ, då han vid sidan av sovande monader, vilka blott erhålla oklara och omedvetna perceptioner, urskiljer tvenne andra, nämligen 'die Seelen', som hava tydligare och med erinring förbundna förnimmelser och 'die Geister', vilka ej blott hava tydliga förnimmelser utan även fatta dem i deras sammanhang samt dessutom höja sig till självreflektion. Det är för dessa högre grader av uppfattning L. införde den sedermera så betydelsefulla termen apperception. Som det vill synas har alltså detta ord redan i sin uppkomst fått följande mångtydiga innebörd: 1. klara och tydliga förnimmelser, 2. i ett sammanhang inordnade förnimmelser, 3. självreflektion. Härmed går dessutom paralellt en annan tvetydighet hos L., i det att han visserligen fattar apperceptionen såsom en absolut spontan verksamhet men likväl stundom erkänner, att monaden vid sitt uppfattande är beroende av sinnena och därvid förhåller sig rent mottagande.

Denna sistnämnda motsättning har under den följande utvecklingen lett till en definitiv isärsprängning av apperceptionsbegreppet, i det att å ena sidan HERBART och hans efterföljare med apperception mena en rent mekanisk assimilation av en föreställning

medelst äldre, starkare 'föreställningsmassor', under det att å andra sidan Kant och Wundt från skilda utgångspunkter hävda apperceptionens spontaneitet. På grund av den vacklande betydelse det ifrågavarande uttrycket sålunda erhållit och fortfarande har inom psykologien, har jag i likhet med åtskilliga andra författare ansett bäst att avstå från dess begagnande och brukar i stället termen reception till betecknande av det sakförhållande, som synes mig vara den egentligaste och ursprungligaste innebörden i ordet apperception.

Emot Herbartianerna har med fog anmärkts (Wundt, Messmer m. fl.), att de under det gemensamma namnet apperception sammanfört tvenne väsentligen olika förhållanden, nämligen i första hand vad Wundt kallar assimilation och skildrar såsom en helt omedveten och mekanisk sammansmältning av ett sinnesintryck med en mångfald äldre likartade, varvid dessa senare liksom fantiseras in i och utfylla intryckets konturer. Så t. ex. när vi uppfatta en teaterdekorations grova penseldrag såsom ett naturligt landskap, när vi överse tryckfelen i en bok och läsa orden såsom riktiga eller när vi korrekt uppfatta en otydlig talare o. s. v. Dessa fenomen kalla Herbart och hans anhängare apperception och ställa dem i paritet med det logiska inordnande, som försiggår, då man t. ex. får se ett djur på avstånd och efter något besinnande identifierar detsamma såsom en hund. — Att detta är en olämplig sammanblandning av heterogena ting, torde vara påtagligt. Säkerligen beror det på förbiseende av den dubbeltydiga roll likhetsförhållandet spelar i bägge fallen. Man kan nämligen säga, att det i ena som i andra fallet är en likhetsattraktion, som betingar företeelsen. Men med den avgörande differensen, att vi vid assimilationen alls ej äro medvetna om någon likhet; man är därvid över huvudtaget ej medveten om de äldre 'assimilationsmassorna' utan blott om den resulterande direkta varseblivningen. I det logiska omdömet däremot framträda de äldre associerade föreställningarna (i vårt exempel 'begreppet hund') tydligt för medvetandet och prediceras uttryckligen om varseblivningen i fråga såsom en dess egenskap.

Nu inträffar emellertid det egendomliga, att ehuru Wundt sett och anmärkt denna sammanblandning hos Herbart — gör han sig såvitt jag förstår själv skyldig till enahanda fel. Jag syftar härmed på hans distinktion mellan aktiv och passiv apperception och hans därmed sammanhängande antydan om att den sistnämnda

skulle vara verksam vid de s. k. associativa förbindelserna (populärt uttryckt = minnesfenomen, närmare angivet: sammansmältningar, assimilationer, komplikationer och successiva associationer). — Detta WUNDTS tal om en passiv apperception synes mig stå i uppenbar strid med såväl fakta som W:s egna föregående skildringar av apperceptionen. Redan i fråga om de successiva associationerna, är det tydligt, att förloppet är helt och hållet mekaniskt. Minnesräckorna avvecklas ju också utan någon antydan om dessa känslor, som skulle utmärka apperceptionen, även den passiva. Ja, det är väl särskilt från dessa minnesförlopp, som uppmärksamheten överhuvudtaget skiljer sig. Funnes även vid dem en apperception, låt vara passiv, så hade man väl föga anledning tala om uppmärksamhet vid sidan av medvetande i allmänhet, om apperception vid sidan av perception (en term, som W. för övrigt lämnar väl mycket oklar till sin innebörd).

Än orimligare blir denna sammanställning av passiv apperception och associativa förbindelser, om vi från de successiva gå tillbaka till de simultana associationerna t. ex. de nyss omnämnda assimilationsfenomenen. Det är dock en alltför påtaglig oriktighet att tala om apperception i WUNDT's mening vid t. ex. den rent mekaniska läsningen i en bok. Denna sker ju, n. b. hos den kunnige läsaren, helt och hållet omedvetet. Eftertanken, medvetandet riktar sig ju uteslutande på innehållet i det lästa. Stundom händer väl, att tanken irrar hän till obehöriga områden, dock aldrig till själva orden såsom sådana — utom vid korrekturläsning, men vid denna torde det även enligt W. vara fråga om aktiv apperception. — Om möjligt ännu mera orimlig ställer sig saken vid de enklaste associativa förbindelserna, de s. k. sammansmältningarna (t. ex. synirritamentens och ögonrörelsernas 'psykiska syntes' till rumsbilder, partialtonernas till klangfärg o. d.). I fall överhuvud taget någonting inom själslivets område sker omedvetet, så är det dessa 'Verschmelzungen'. Rumssyntesen är ju till den grad mekaniserad, att den trotsar all psykologisk analys.

Denna inkonsekvens hos WUNDT, som jag ej funnit påpekad i litteraturen, sammanhänger troligen med hans extrema voluntarism, som helt naturligt förleder att etablera viljefenomen även där uppenbar mekanisering är för handen.

För min del har jag ingen anledning att söka vindicera någon slags apperceptionskarakter åt dessa växlande former av alltid mekaniska och ofta omedvetna associativa bildningar utan fast-

håller i WUNDTS egen anda den faktiskt existerande skarpa åtskillnaden mellan dessa och de verkliga apperceptiva förloppen. Vid de sistnämnda är det alltid fråga om ett medvetet och uttryckligt förknippande av föreställningar eller, såsom jag förut med ett ord betecknat förhållandet, ett omdöme, en logisk funktion.

c. *Reception och omdöme.* Med detta receptionens karakteriserande såsom en omdömesfunktion är naturligen ej företeelsen i fråga slutgiltigt och uttömmande bestämd. Omdömet såsom psykologisk akt är ju ett synnerligen outrett och omtvistat problem, och snarare torde uppmärksamhetsreceptionens studium kunna bidraga i någon mån till detsammas belysande. Det synes mig i själva verket kunna sättas i fråga, om icke varje verkligt, aktuellt, ursprungligt omdömesfällande innebär ett slags uppmärksamhetens avsiktliga eller oavsiktliga inriktande. Granskar man de tankeakter, som vi tillägga omdömeskarakter, till skillnad från tillfälliga idéförbindelser, eller 'tanklösa' varseblivningar torde det befinnas, att därvid ofta någon form av frappering med ty åtföljande undran eller frågeställande har föregått, varpå omdömet följer såsom den avslutande receptionsakten. Detta gäller icke allenast de mera sammansatta omdömesformer, som tyska logici kalla 'Bejahung' och 'Verneinung' eller med ett gemensamt namn 'Beurteilungen' och som av många uppfattats såsom det väsentliga momentet i alla omdömen. SIGWART själv, som är motståndare till denna uppfattning och i förknippandet ('In-Eins-Setzung') av subjektet och predikatsföreställningen ser omdömets väsen, nödgas t. o. m. ifråga om sin enklaste omdömesart, 'die Benennungsurteile', konstatera ett förlopp, som stämmer ganska väl överens med min karakteristik av omdömet som en receptionsakt. Jag hänvisar till SIGWARTS Logik² I s. 64 f. Att närmare ingå på en framställning av receptionen såsom omdömesfunktion medger ej utrymmet. Vi hade därvid att genomgå alla de olika arterna av omdömen samt tillse, i vad mån karakteristiska psykologiska omständigheter därvid låta sig påvisas, ett företag, som skulle leda alltför djupt in på tänkandets psykologi.

d. *Enkla och sammansatta uppmärksamhetsakter.* Receptionen är i det föregående skildrad såsom den naturliga avslutningen på den impulsiva uppmärksamheten. För undvikande av missförstånd bör tilläggas: på den ifrågavarande enkla uppmärk-

samhetsakten, ty vanligen ansluter sig strax en ny, och därvid får receptionen karakteren av en, ofta frapperingsbetonad, signal till en förnyad uppmärksamhetsinställning. Antag i vårt ofta nyttjade exempel 'steg i trappan', att en knackning följer: därmed är den första akten slut, jag har fått svar på min fråga — men blott ett provisoriskt, strax uppstiger nämligen en ny: vem är det som kommer? Och då jag fått även den gåtan löst, inträder omedelbart en tredje: vad kan månne ärendet gälla? I det verkliga livets själsförlopp äro sålunda nästan alltid olika uppmärksamhetsakter kedjade vid varandra. Eller snarare inflätade i varandra, ty, för att fortfarande bruka samma exempel, det händer ju ofta, att den besökande icke strax framför sitt ärende, och då fortgår min uppmärksamhetsspänning mer eller mindre latent, under det att samtalets gång allt fort ger anledning till mellanskjutna uppmärksamhetsakter. Liknande är förloppet i andra av våra fall t. ex. vid läsning av en frappant tidningsuppsats eller vid en anspelning i ett föredrag: vi få kanske läsa eller lyssna en god stund och därunder uppfatta mångahanda, innan själva 'poängen' kommer.

I många fall är det härvid ej fråga om en rent yttre, mekanisk inskjutning av interimistiska uppmärksamhetsförlopp. Tvärtom äro dessa — t. ex. vid s. k. spännande lektyr — naturligt inflätade eller imkomponerade, så att de successivt leda fram till och peka hän på den stundande upplösningen. Sålunda bidraga de ej blott till att underhålla utan rent av till att stegra spänningen. Men även i de fall, då det inflickade ej har något eget spänningsvärde utan blott representerar en nödvändig passage för uppfattandet av den egentliga intressepoängen, kan en betydande receptionsenergi komma detsamma till del, tack vare 'utstrålningen' från denna. Om däremot de mellanskjutna momenten sakna varje märkbart samband med objektet för spänningen, komma de naturligen ej från dennas sida i åtnjutande av någon medvetenhetsstegring; tvärtom, spänningen blir då ett hinder för dem att göra sig gällande. Man kommer i en orolig, otillgänglig position gent emot dem. Det är på sådana situationer, C. Langes ovan kritiserade skildring av 'den spændte Forventning' passar in.

Dessa på olika sätt komplicerade uppmärksamhetsakter förtjänade egentligen sitt eget kapitel redan därför att de i det dagliga livet äro så vanliga. I teoretiskt avseende äro de anmärkningsvärda bl. a. därför, att de kasta ett bjärt ljus över uppmärksamhetsprocessens natur. De visa, i huru hög grad denna är en

durativ företeelse, ett fortgående förlopp och hur verklighetsfrämmande den uppfattning är, som betraktar uppmärksamheten såsom 'ein Deutlichhaben im Seelenaugenblick' (KERRL). De visa också, huru olikartad den fortgående uppmärksamhetsspänningen kan te sig, allt efter som omständigheterna växla, och huru oriktigt därför t. ex. problemet om de s. k. uppmärksamhetsfluktuationerna blivit behandlat, då man ut ifrån vissa experiment med enformigt aktgivande på exempelvis ett tickande ur generaliserat och betecknat uppmärksamhetsspänningen såsom en i och för sig oscillerande funktion med vissa bestämda intervaller[1].

Även en praktisk konklusion må i detta sammanhang påpekas. Vi ha funnit, att receptionen betecknar den naturliga avslutningen på uppmärksamheten. Så snart densamma definitivt inträtt, är det ofelbart slut med all impulsiv uppmärksamhet; så länge ännu något är kvar att undra över, finns däremot betingelser för uppmärksamhet. Att ej låta den definitiva receptionen komma i förtid utan i stället spara den till sist, blir därför grundvillkoret för envar, som vill för en längre stund åvägabringa en inpulsiv uppmärksamhet. Vill han därutöver framkalla ett spänt och stigande intresse hos auditorium eller läsekrets måste de mellanskjutna momenten inflätas i naturligt och välmotiverat samband med kärnpunkten. Just i denna de enskilda receptionsmomentens organiska anordning ligger hemligheten i framställningens konst. Det vore frestande att gå djupare in på detta problem, som även har teoretiskt intresse. Men utrymmet förbjuder oss det.

D. Den impulsiva uppmärksamhetens betingelser.

Uppmärksamhetens s. k. betingelser är ett i hithörande framställningar med förkärlek behandlat område. Förklarligt nog, då detsamma å ena sidan erbjuder mycket närliggande anknytningar för den alldagligaste iakttagelse samt å andra sidan onekligen har ej blott stor betydelse i teoretiskt avseende utan även ett icke mindre praktiskt intresse (t. ex. för undervisning och uppfostran).

---

[1] Se vidare HAMMER, Zur Kritik des Problems der Aufmerksamkeitsschwankungen samt Dens.. Zur experimentellen Kritik (med ingående litteraturanvisningar).

a. *Psykofysiska och biologiska betingelser.* Ehuru sålunda problemet om uppmärksamhetens betingelser ingalunda är obearbetat, synes mig likväl mycken oklarhet vidlåda detsamma, icke allenast i avseende på dess slutliga lösning, vilket är rimligt nog, utan redan ifråga om dess uppställande. Man kan ej värja sig för en känsla av logisk otillfredsställdhet, då man studerar de gängse framställningarna av ämnet. Ofta inskränker sig författaren därvid till ett uppradande av en mångfald isolerade moment, ställda bredvid varandra utan någon enande princip och ofta nog svärande emot varandra inbördes. Här kunde såsom exempel anföras namnet på mer än en framstående psykolog. Närmast skall jag fästa mig vid Pilzeckers behandling av ämnet i hans monografi 'Die Lehre von der Aufmerksamkeit'. Efter en erinran om 'die Enge des Bewusstseins', till följd varav blott ett fåtal intryck (det är här fråga om den s. k. sinnliga uppmärksamheten) samtidigt kunna göra sig gällande i medvetandet, giver förf. följande översikt af de 'lagar', som bestämma intryckens chancer i deras inbördes 'Kampf ums enge Bewusstsein'. 1. »Natürlich ist es vor allen Dingen die grössere Intensität eines Sinnesreizes, welche ihm die unwillkührliche sinnliche Aufmerksamkeit zuzieht». 2. »Aus demselben Grunde wie die grössere Stärke vermag auch grössere Ausdehnung einer Reizung ihr die unwillkührliche, sinnliche Aufmerksamkeit zuzuwenden». (Grunden är enligt P. den, att den starka eller massiva retningen lättast övervinner motståndet från andra, konkurrerande intryck). 3. Likheten med den i 'Sensorium' just förhandenvarande retningen. 4. Intryckets plötslighet (motsatt inverkan har långvarigheten, troligen emedan därvid retningens övergång in på bibanor underlättas). 5. Rörligheten (hos syn- och 'tast'-intryck). 6. Simultankontrast[1].

I Ebbinghaus' Grundzüge der Psychologie möter oss en i åtskilliga punkter avvikande framställning[2]. Enligt honom är det följande fyra moment som betinga 'das Aufmerken'. 1. Intryckens större styrka (intensitet). 2. Deras känslovärde, vilket moment, av Pilzecker utelämnat, här betecknas såsom viktigare än intensiteten, som P. satte främst. 3. Upprepningen. »Seelische Gebilde, die — früher — hervorgetreten sind, werden bei Wiederkehr ihrer

---

[1] Pilzecker, Die Lehre von der A. s. 18 ff.

[2] Ebbinghaus, Grundzüge[2] s. 601 ff.

Ursachen leichter und — schneller beobachtet —». 4. »Eine wesentliche Begünstigung erfährt endlich das Hervortreten seelischer Gebilde auf Kosten anderer durch das Vorhandensein von ihnen entsprechenden, d. h. ihnen ähnlichen Vorstellungen». Hos Ebbinghaus följer emellertid härpå sammanfattningsvis en gruppering av betingelserna i tvenne naturliga kategorier, allteftersom de innebära en relation till individens väl och ve eller stå i samband med själens föregående upplevelser, vare sig tidigare eller, framför allt, de för tillfället aktuella. — Besläktad med denna är den skenbart därifrån ganska avvikande, mycket vanliga grupperingen i objektiva betingelser (retningens intensitet, utsträckning och varaktighet) och subjektiva (aktuell föreställning, uppfostran, social miljö, ärftlighet), i det att de här s. k. objektiva betingelserna oftast just ha relationen till individens väl och ve att tacka för sin effekt.

Som man finner, framträder här vid sidan av den psykofysiska synpunkten en psykogenetisk. Titchener[1], som vid sin framställning av uppmärksamhetens betingelser i 'Experimental Psychology' först inskränker sig till att referera Pilzeckers lagar, anser sig därefter böra kompletterande anföra »the psychogenetic reasons for the value of the conditions named», varvid dessa senare (de Pilzecker'ska lagarna) för T. antaga följande gruppering. 1. Intensitet (innefattande även extensitet, plötslighet och nyhet, för så vitt de kunna reduceras till intensitet): Varje organism reagerar såsom sådan för häftiga intryck från omgivningen. 2. Sambandet med det förhandenvarande medvetenhetsinnehållet, en betingelse, som särskilt framträder på högre utvecklingsstadier. 3. Rörlighet, plötslighet, nyhet såsom specifika irritationer, de där orsaka en avpassad affektiv reaktion. Denna tredje grupp kallar han 'instinctive stimuli' efter James, vilken sedan länge framhållit detta biogenetiska betraktelsesätt, i det han i sin 'Principles of Psychology' skildrar, hurusom vissa intryck ('strange things, moving things, wild animals, bright things, pretty things, metallic things, words, blows, blood etc.') »by reason of its nature rather than its mere force, appeals to some one of our normal congenital impulses and has a directly exciting quality»[2]. — Härvid kan i förbigående anmärkas, att James nog skrivit på det medföddas konto åtskilligt, som rätteligen måste anses såsom förvärvad vana samt att Titcheners

[1] Titchener, Experimental Psychology II s. 207 ff.
[2] James, Principles I s. 417.

första grupp väl i det mesta sammanfaller med hans tredje. Men utan tvivel har den biogenetiska tolkningen ett stort värde för uppmärksamhetens ätiologi. Den öppnar möjlighet för begripandet av det vidunderliga uti att stundom de häftigaste intryck kunna träda i skuggan för de svagaste ävensom för utjämnande av åtskilliga andra skenbara motsägelser inom den konventionella raden av betingelser. Naturligen är den genetiska synpunkten närmast blott en postulering av, en hänvisning till ett visst kausalförhållande, och det kan ingalunda bli tal om någon antagonism mellan denna och den psykofysiska synpunkten. Men för visso innebär den en bestämd opposition emot t. ex. PILZECKERS ensidiga betonande av den intrângande retningens styrka och i stället en otvetydig vink om att jämte och framför denna sistnämnda finns en annan faktor i uppmärksamhetsprocessen, nämligen det komplicerade systemet av medfödda instinkter och individuella associationsbildningar. Jag återkommer härtill i annat sammanhang.

b. *En förbisedd distinktion rörande uppmärksamhetens betingelser.* I trots av det biologiska betraktelsesättet kvarstå inom vår serie av betingelser ännu åtskilliga inbördes motsägelser. Så t. ex. skall å ena sidan intryckets nyhet befordra dess beaktande, medan å andra sidan plägar framhållas, att det välkända, ofta upprepade i särskilt hög grad uppmärksammas. Barnet och vilden ägna långt större uppmärksamhet åt ett lokomotiv eller en automobil än ingeniören, och likväl har den sistnämnde en vida tydligare uppfattning. Ett annat liknande exempel: rörligheten hos ett objekt ådrager detsamma vår uppmärksamhet, och likväl veta alla, att vilande föremål äro betydligt lättare att observera. Uppenbarligen finns här ännu en förbisedd synpunkt, och påtagligen är den ingen annan än följande: Vid studiet av uppmärksamhetens betingelser bör man noga hålla i sär å ena sidan villkoren för uppmärksamhetens inriktande eller tillkomst samt å den andra villkoren för uppmärksammandet i betydelsen klar och tydlig uppfattning, en distinktion som förtjänar framhävas så mycket mera, som den tycks vara nästan totalt förbisedd i detta sammanhang. Vanligen tycks det förhålla sig så i behandlingarna av vårt ämne, att författaren från början åsyftar betingelserna för själslivets inställning på eller hänvändande till ett visst intryck. Men under framställningens fortgång glider han omärkbart över till den andra

bemärk elsen, uppmärksamheten = det tydliga uppfattandet av en sak. Att denna växling av synpunkter skall orsaka villervalla är klart, då, såsom vi redan sett, betingelserna i de bägge fallen ingalunda helt och hållet sammanfalla. Oredan blir så mycket värre som ofta ännu en tvetydighet spelar in, nämligen den förut påvisade förväxlingen av klart perceptionsinnehåll och säker receptionsakt.

För egen del skall jag i min korta framställning av det ifrågavarande temat skilja på de tre frågorna och separatim behandla betingelserna för 1. tydligt perceptionsinnehåll, 2. evident receptionsakt, 3. uppmärksamhetens attraktion (= frappering och studiositet).

c. *Betingelserna för ett klart och tydligt perceptionsinnehåll* är ett problem, som endast indirekt faller inom ramen för denna undersökning. Då dess skärskådande emellertid är ägnat att belysa vårt ämne, må några ord därom vara på sin plats. Jag urskiljer objektiva och subjektiva betingelser. 1. Till de förra hör förutom intryckets intensitet, varaktighet och upprepning, det som brukar upptagas såsom en uppmärksamhetsbetingelse under benämningen kontur, tydlig avgränsning. Det är ju självklart, att ett i och för sig svagt, flyktigt och oklart objekt också normalt uppfattas av våra sinnesorgan med just de nämnda egenskaperna. 2. Till de subjektiva betingelserna torde böra räknas först och främst våra sinnesorgans funktionsduglighet och vederbörliga adaptation. En annan viktig subjektiv faktor är befintligheten av en apperceptionsmassa, d. v. s. äldre liknande föreställningar, som kunna med sig assimilera de nya intrycken. Slutligen må även nämnas den aktuella dispositionen hos individen d. v. s. tillståndet av avvaktan, studiositet. Detta är likväl ej någon nödvändig betingelse för ett klart medvetenhetsinnehåll, såsom vi redan haft anledning framhålla. Ett slående exempel på denna sistnämnda faktors underordnade betydelse i förevarande hänseende erbjuder förhållandet vid uppfattning av de uttalade orden i ett obekant språk. Den okunnige, som hör ett dylikt talas, frapperas kanske av de underliga ljuden och lyssnar spänt men förnimmer icke dess mindre endast ett otydligt sammelsurium, under det att den språkkunnige klart urskiljer de enskilda orden även utan nämnvärd uppmärksamhet.

d. *Betingelser för evident reception.* 1. Objektiva villkor. Det är givet att enkla och tydligt avgränsade eller till en överskådlig enhet sammanslutna intryck, predisponera för ett säkert igenkännande och i allmänhet för ett säkert bedömande och inordnande. Men å andra sidan kan man med största klarhet recipiera även komplicerade, ja otydliga och odifferentierade föremål — nämligen identifiera dem just såsom sådana. 2. De subjektiva betingelserna för receptionen äro samma, som vi förut lärt känna såsom villkor för klart perceptionsinnehåll, nämligen normalt fungerande sinnesverktyg, exakta och livliga minnesbilder av sådana objekt, som ligga till grund för det i receptionen ingående omdömet, samt studiositetsläge. Men i fråga om den relativa betydenheten av de bägge sistnämnda faktorerna är att anteckna en anmärkningsvärd omvärdering till favör för den senare.

Detta skall man finna bekräftat vid en närmare analys av de fall som pläga anföras såsom bevis på den 'latenta minnesbildens roll'. I grund och botten är nämligen receptionen i dem till minst lika stor del effekten av vår tredje faktor, studiositeten, som av den andra, 'apperceptionsmassan'.

Hit höra alla exempel på övningens eller uppfostrans inverkan. Fackmannen har 'bättre omdöme' än lekmannen: teknikern uppfattar hos en maskin, läkaren hos en patient, botanisten hos en växt en massa detaljer, som gå den för området främmande förbi. I mikroskopet finner histologen och bakteriologen en mängd enskildheter, medan lekmannen ser just ingenting. Sjömannen upptäcker minsta punkt vid horisonten och tolkar prompt och korrekt dess natur, varemot passageraren, som har samma sinnesförnimmelse och kanske långt större bildning, ingenting förstår. Likaså beror vildens bekanta skarpsynthet (enligt nyare undersökningar) icke på bättre ögon utan på större vana att tyda de intryck, som höra vildmarkslivet till. — Vi ha förut funnit, hurusom man kan 'se och dock icke se', hava en klar bild av ett föremål utan att tänka på det; i sådana fall är det fråga om en blott mekanisk 'sammansmältning av perceptions- och apperceptionsmassan'. Men i de ovan anförda fallen, där det kommer till en fullt medveten och säker uppfattning, är läget ett annat. Här ser man objektet under en viss synvinkel, i ett visst sammanhang; antingen så, att på förhand väckts hos oss en bestämd undran över någon speciell sida hos föremålet eller så, att under fixerandet någon viss synpunkt dyker upp för oss och ger betraktandet karakteren av ett

klart och medvetet omdöme, såsom vi förut närmare utvecklat. Sålunda finner man, att i dessa fall tillkommer såsom betingelse jämte assimilationen med äldre minnesbilder såsom ett avgörande nytt villkor den omständighet, jag kallar undran eller studiositet. Att detta moment ofta förbisetts, torde bero därpå, att det vid stor övning, vid allt fackmässigt uppmärksammande, kommer med i spelet så hastigt, ofrivilligt och momentant, att det lätt undgår självkiakttagelsen.

Emellertid är saken icke alldeles förbisedd. Säkerligen avse de moment, som pläga figurera under rubrikerna 'das Vorhandensein von ihnen entsprechenden, d. h. ihnen ähnlichen, Vorstellungen' (Ebbinghaus), 'l'idée présente à l'esprit au moment même' (Pillsbury), ungefär detsamma som jag betecknar såsom studiositetsläge. De nämnda uttrycken äro dock mindre lämpliga, enär de sätta det verkliga sakförhållandet i en falsk belysning. Detta så mycket mer som de oftast åberopade exemplen lätt bli missvisande. Jag åsyftar härmed särskilt åtskilliga experimentella erfarenheter, vilka pläga andragas efter föredöme av G. E. Müller, som på dem så gott som byggt hela sin bekanta uppmärksamhetsteori. I första hand åberopar man sig på förhållandena vid utlyssnandet av övertoner. Detta går som bekant så till, att man skaffar sig en livlig föreställningsbild av den ifrågavarande partialtonen, eventuellt genom att först få den förstärkt medelst en resonnator, som småningom avlägsnas från örat. Närbesläktade äro de från den fysiologiska optiken hämtade erfarenheterna rörande den s. k. binokulära tvekampen mellan synfälten. Åt de bägge ögonen erbjudas härvid förmedelst seende i stereoskop olika förnimmelser på korresponderande retinaställen (t. ex. åt det ena ögat en röd, åt det andra en grön yta), varvid än den ena, än den andra förnimmelsen ensam framträder, medan sammansmältning av dem till en blandfärg ('binokulär färgblandning') blott stundom inträder. Visserligen influera nog här även varjehanda periferiska omständigheter såsom varierande akkommodationsansträngning hos vardera ögat (Bezold) och fluktuationer i synaxlarnas konvergens (Dobrolowsky). Men att även centrala faktorer spela in, synes oförnekligt, då så pålitliga iakttagare som Helmholtz förklarat sig kunna avsiktligt förhjälpa än det ena än det andra ögats synfält till seger, nämligen genom att framkalla den motsvarande föreställningsbilden.

I båda dessa fenomengrupper synes det alltså, som om märkandet betingades av en rent mekanisk summation av tvenne retningar, en centripetal och en 'centrosensorisk'. Det ser ut, som om uppmärksamheten bestode i den förbindelse, resp. sammansmältning av perceptions- och apperceptionsmassan, om vilken HERBARTianerna, BENNO ERDMANN, H. E. KOHN m. fl. talat[1]. Man förstår ock, att det är sådana företeelser, som varit bestämmande för EBBINGHAUS m. fl. i deras nyssnämnda formuleringar av den ifrågavarande uppmärksamhetsbetingelsen. G. E. MÜLLERS lärjunge PILZECKER har på tal om experimenten med tonanalys utlagt förloppet så, att i och med lyssnandet är »in gewissen Teilen des Centralorgans ein ganz bestimmter, jenen Tönen entsprechender Erregungszustand gesetzt. Kommt jetzt der erwartete Reiz in der That zur Einwirkung auf die betreffende Hirnpartie, so wird eine wenn auch nur geringe eigne Intensität derselben genügen, um die betreffende Empfindung als gegeben zu setzen ...»[2].

Att det likväl härvid ej är fråga om någon enkel summering av två likartade retningar, synes mig framgå av åtskilliga förhållanden. Först och främst talar däremot redan förhållandena vid tonanalysen, i det att därvid den utlyssnade övertonen ofta är så svag i jämförelse med de andra tonerna i klangmassan, att det trots den 'centrosensoriska' undsättningen omöjligen kan bli tal om någon intensiv överlägsenhet över dessa. Man kan ju också tack vare uppmärksamhetsinställning låta de mest öronbedövande larm komma till korta gent emot rent minimala irritationer. För övrigt synes hela det kritiserade betraktelsesättet vila på ett förbiseende av skillnaden mellan intensitet och klarhet hos ett intryck: av en viskning blir aldrig en stentorsröst, hur klart jag än appercipierar. Uppenbarligen är den här ifrågavarande 'förstärkningen' av en helt annan ordning eller valör än retningsintensiteten. Vilket också framgår av vad vi förut sagt om studiositetsläget och dess natur. Det finns ofta ej ett spår av konkreta föreställningar även vid den spändaste inställning eller väntan på ett intryck — någon motsvarande föreställningsbild att sammansmälta med existerar sålunda icke i dessa fall.

Utan att här inlåta mig på någon detaljerad hjärnfysiologisk konstruktion fastslår jag sålunda, att den uppmärksamhetsbetingelse,

---

[1] ERDMANN, Zur Theorie der Apperception. KOHN, Zur Theorie der A.
[2] PILZECKER, Die Lehre von der A. s. 32 f.

som gemenligen går under rubriken 'förhandenvaron av en likartad föreställning' icke får tolkas så som detta uttryck suggererar: att det skulle finnas i centrum en aktuell föreställningsretning, som orsakar en enkel stegring av intryckets intensitet genom en blott summering eller assimilation. I stället bör uttrycket så tolkas, att det avser förhandenvaron av en komplicerad central konstellation, vilken är mycket utgrenad och genom övning fast inorganiserad, och som just härigenom har förmågan att suveränt vråka och välja bland de tillströmmande intrycken samt eventuellt därvid 'låta de yttersta vara de främsta' och vice versa. För att bespara sig en särskild 'tolkning' är det naturligen skäl uti att övergiva det nämnda missvisande uttrycket och i dess ställe angiva den ifrågavarande uppmärksamhetsbetingelsen med någon mera adekvat term t. ex. spänningsläge eller studiositet. — Givetvis har det ej varit meningen att beteckna densamma såsom något absolut fristående kraftcentrum. Den är naturligen i sin ordning en resultant, en effekt. Och om dess betingelser får jag flerstädes i det följande tillfälle att orda.

e. *Betingelserna för uppmärksamhetens attraktion* äro på en gång betingelser för frappering och expektation; helt naturligt då den förstnämnda ju blott är ett symptom, som ilar före den i expektationen framträdande egentliga uppmärksamhetsakten. Som emellertid frappering kan stå såsom inledning även till andra själsförlopp (sorg, glädje, besvikelse, vrede m. fl.), är det klart, att det icke kan bli tal om någon fullständig identitet mellan de bägge fenomenens betingelser. Endast så mycket får inläggas i det ovan sagda, att de betingelser, som föranleda uppmärksamhetsinställning, alias expektation, också tillika vanligen orsaka frappering.

1. Betrakta vi nu först de yttre betingelserna, så möter oss främst intryckets intensitet. Här är det denna faktor kommer till sin rätt. I fråga om tydlig reception är den, såsom vi sett, ingen idealisk betingelse: man uppfattar, som bekant, lättare en person, som talar medelstarkt än en, som skriker. Men för uppmärksamhetens attraktion är det ingen egenskap hos ett intryck, som erbjuder säkrare garanti än dess styrka. Ett kanonskott, avfyrat i vår omedelbara närhet, tilltvingar sig ofelbart vårt beaktande. Likväl beror effekten i detta fall även på en annan egenskap, som brukar utmärka starka irritationer: plötsligheten. Att denna åter är en så kraftig väckare av uppmärksamheten, för-

klaras biogenetiskt därav, att varje tvär förändring i individens omgivning kräver däremot svarande reaktion. Sålunda inser man ock, varför stora, voluminösa, arealt omfattande intryck mäktigt attrahera uppmärksamheten: de tyda på en viktig ändring i individens omedelbara grannskap. Ett synnerligen betecknande och bekräftande undantag företer beröringssinnet, på vilket små, korniga, spetsiga intryck ha en relativt stark uppmärksamhetseffekt; helt säkert beroende därpå, att dessa skenbart oansenliga förnimmelser ofta representera en farligare påverkning än de mera omfattande, 'smekande' beröringarna.

Ännu en objektiv faktor, som nära nog kunde betecknas som ett adekvat retmedel för uppmärksamheten, är rörelsen hos ett objekt. Den allra svagaste förflyttning i synfältets periferi är nog för att väcka vår uppmärksamhet. Instinktivt vrida vi huvudet och inställa ögat för direkt seende. Även huden är speciellt känslig för denna art av påverkningar. Ett uttryck därför torde följande säregna sakförhållande få anses vara. Som bekant fordras det ett visst avstånd mellan två mot huden förda spetsar för att de skola tydligt förnimmas såsom två. Nu är förhållandet det, att en rörelse kan såsom sådan tydligt uppfattas, om avståndet mellan dess ändpunkter blott är 1/4 av den förstnämnda distansen ('ortsinnes'-tröskeln). Samma är ock förhållandet med avseende på ögats 'ortsinne'. Rent psykofysiskt skulle man kunna söka förklara rörelsens effekt därav, att den innebär en mera omfattande påverkning, enär flere perceptionselement därvid irriteras. Att detta skulle vara hela förklaringen, synes mig dock mindre sannolikt därför, att i alla fall retningens intensitetssumma oftast blir synnerligen blyggsam och alls ej står i proportion till den effekt, som erhålles. Tydligen måste man tänka sig något mera invecklat system av medfödda reflexer såsom förklaringsgrund. Även från denna synpunkt visar sig sålunda uppmärksamheten såsom en instinkt- eller driftyttring.

2. Av inre betingelser för uppmärksamhetens inställning äro först att nämna de välkända attraktionsmedel, som heta nyhet och omväxling. Man kunde även föra dem till de yttre betingelserna i så motto som de ju innebära en förändring utanför individen. Likväl torde de riktigast rubriceras så som här gjorts, enär deras verkan beror ej så mycket på de objektiva förhållandena som fastmer på subjektets själsläge: Man är trött på den förhandenvarande, enformiga omgivningen, det betyder, att intet

livligt intryck för ögonblicket lägger beslag på uppmärksamheten, och just därför är en gynnsam jordmån beredd för nya intryck. Men ingalunda blir första bästa irritation bemärkt; det fordras ett intryck, som har något intresse för oss, d. v. s. som — icke är nytt utan hör samman med vår föregående erfarenhet. Vi finna härav, att 'nyhet' i detta sammanhang endast är ett annat ord för omväxling.

Subjektets förhandenvarande själsläge är en faktor av största vikt för ett intrycks uppmärksamhetseffekt, icke blott negativt, såsom vi nyss sett, utan framför allt positivt. Ingenting är så ägnat att t. o. m. åt den allra svagaste retning förläna maximal effekt som t. ex. en uppjagad sinnesstämning. Det obetydligaste ljud kommer oss att spritta till under en nattlig vandring på osäkra stigar. En i detta avseende belysande episod hände mig härom dagen — vid mitt trygga skrivbord. Jag höll på att ordna med lampan, som nyligen försetts med en 'strump-brännare'. Ett något misstänkt väsande hördes från densamma, och jag lutade mig just fram och lyssnade därpå icke utan en viss spänning, då en telefonsignal ljöd. Denna gjorde nu på mig ett rent av våldsamt intryck, i det att den alldeles oreflekterat kom att förläggas till den krånglande lampan.

I detta sammanhang må några kritiska ord vara på sin plats rörande ett mycket vanligt missförstånd av överraskningens betingelser. Mången torde vara benägen att med Külpe påstå, att »die Ueberraschung ist um so vollkommener, je weniger der ganze Gedankenverlauf, die Adaptation der Sinnesorgane, die Richtung der Aufmerksamkeit geeignet waren, den neuen Vorgang dem vorhandenen Bewusstseinszustande einzufügen».[1] Någon skulle möjligen vilja invända, att mitt eget nyssnämnda fall just är ett bevis för Külpes sats. Detta vore emellertid ett missförstånd, ty den starka effekten berodde tvärtom på att signalen blev inpassad i det förhandenvarande själsläget. Jag har just ifråga om telefonringningar ofta iakttagit, att de ej alls frappera, då man är starkt upptagen med något arbete; det förefaller därvid nästan, som om en mjuk filt vore lagd mellan oss och det skarpa intrycket. Livligare har jag funnit frapperingen, när signalen träffar oss i en tankepaus och allra livligast, om man tillfälligtvis tänker på telefonen vid själva ringningen. Härmed överensstämmer ock den

[1] Külpe, Grundriss s. 336.

allbekanta erfarenheten, att operativa ingrepp kännas värst, då de äro väntade, och lindrigast, om de drabba oss i ett obevakat ögonblick.

Ej blott den för tillfället aktuella själsriktningen är av betydelse för uppmärksamhetens attraktion utan även och icke minst den latenta, inorganiserade dispositionen. Den som har ett permanent, stadgat intresse i viss riktning frapperas och 'märker upp', så snart ett dithörande objekt kommer inom synhåll. Vi ha redan i det föregående sett talrika belysande fall. Hit höra de stående exemplen med geologen och grundläggaren, botanisten och trävaruhandlaren, barnet och den vuxne, vilka efter samma promenad eller resa ha helt olika erfarenheter att omförmäla. Det är obehövligt att hopa exempel på dessa välkända företeelser. — Ofta finner man ifrågavarande sakförhållande så formulerat, att känslan angives såsom en betingelse för uppmärksamheten: »Diejenigen Ursachen, die einen stark lustbetonten oder unlustbetonten Bewusstseinsinhalt zur Folge haben, setzen diesen Inhalt leichter durch als andere Ursachen ihre indifferenten Wirkungen»[1]. I denna formulering låter sig nog satsen försvaras, men den kan dock föranleda det missförståndet, att känslan vore en särskild kraftkälla, som orsakade uppmärksamhetens inställning, ehuru det säkerligen är EBBINGHAUS' mening att kalla den symptom snarare än drivkraft, »visare på urtavlan, icke urets mekanism» för att tala med RIBOT.

Slutsumman av det sagda blir emellertid den, att det drivande, det avgörande ifråga om uppmärksamhetens attraktion är individens egen natur, denna må nu framträda i för tillfället aktuella eller såsom slumrande — medfödda eller förvärvade — dispositioner. Gent emot dessa spela de yttre intrycken endast rollen av utlösande irritament, tändande gnistor, som komma spännkraften att utlösas. »Die Waldorgel bläst ein jedem sein eigenes Lieblingsstück». Man märker här en tydlig analogi med de yttre viljehandlingarna, där det ävenledes är ett inre kraftsystem, som träder i funktion med anledning av en mera tillfällig eggelse. Härom närmare i följande kapitel.

[1] EBBINGHAUS, Grundzüge[2] 602.

IV. Uppmärksamhet och vilja.

Flerstädes har i det föregående framlyst, att den impulsiva uppmärksamheten till sin psykologiska natur är ett viljeförlopp, detta ord taget i vid bemärkelse, innefattande ej blott de högre viljeformerna utan även de primitivare, drifter och instinkter (resp. vanehandlingar). Naturligtvis är härmed ingen slutgiltig förklaring av uppmärksamhetens fakta given: viljan är ju nära nog det mest omstridda inom psykologien — och det vill ej säga litet. Närmast är det blott ett deskriptivt faktum vi konstatera, då vi påstå, att de akter, i vilka vår uppmärksamhet riktar sig emot sina objekt äro psykologiskt besläktade med dem, vari vår vilja sträcker sig emot sina. Men möjligen kunna vi vänta oss ett metodologiskt utbyte genom att sålunda sammanställa och jämsides betrakta tvenne analoga fenomenräckor.

Men, invänder någon, det finns ju s. k. negativa viljeteorier (Külpe), som helt enkelt negera viljan. Härpå genmäles, att detta nekande givetvis ej avser viljehandlingarnas fakticitet utan den sekundära frågan, om det i dessa finnes något nytt specifikt själselement vid sidan av sensationer, föreställningar och känslor. Betecknande är i detta avseende, att Wundt själv, den mest utpräglade av alla voluntarister, just nekar det specifika viljeelementet och i stället fattar viljan såsom en (visserligen specifik) komplikation av föreställningar och känslor. För min del är jag böjd att tro på möjligheten av att etablera viljefunktionerna såsom en väl avgränsad fenomengrupp, rymlig nog att inom sig innefatta både drift- och valakter. Jag skall nu söka påvisa några kännetecken hos densamma och därvid se till, i vad mån dessa även äro till finnandes hos uppmärksamhetens fakta.

a. *'Volitiv ekvivalens' såsom viljekriterium.* Några enkla konkreta exempel må tjäna till utgångspunkt. Tänkom oss en person, som gått lång väg i solhettan. Drypande av svett och dignande

av trötthet, får han vid vägkanten se en skuggig gräsmatta. Utan ett ögonblicks betänkande kastar han sig ned på densamma. Ingen lär kunna bestrida, att detta är en viljeyttring och en ganska energisk sådan till på köpet, ehuru där varken fanns överläggning, val eller medveten avsikt. Alltsammans skedde rent avtomatiskt, i ett enda drag, så hastigt, att vår vandrare ej rätt visste, hur han kom ned på gräsmattan. Analogt är förhållandet i följande alldagliga fall. Ett litet barn får syn på en god kaka, som ligger på ett bord, och sträcker ögonblickligen ut handen för att nå den. En goddagspilt har just fullbordat sin grundliga middagsmåltid; han dyker ned i fickan efter en cigarr och tänder den. Såväl barnets som goddagspiltens handrörelser ske mekaniskt; de äro typiska vanehandlingar, som just ej tyckas innebära någon nämnvärd viljeprestation. Men antag, att (i det sistnämnda exemplet) cigarren tillfälligtvis hade saknats i fickan: då skulle utan tvivel ett aktningsvärt stycke arbete förbrukats i och för anskaffandet av en sådan. Härigenom visar sig alltså den nämnda enkla, maskinmässiga handrörelsen besitta vad jag vill kalla volitiv ekvivalens, och mig synes, som om man i detta förhållande ägde ett väl användbart indirekt kriterium på viljehandlingar.

Härmed torde ock den invändningen vara bemött, att med vår vida uppfattning av viljebegreppet alla slags rörelser och över huvud allt psykofysiskt skeende skulle däri inbegripas. De finnas ju, som uttryckligen acceptera denna konsekvens. Så t. ex. Høffding, som i själva medvetandets syntetiska natur (dess strävan efter enhet i mångfald) ser en primär viljeyttring. Så ock Windelband, som förklarar t. o. m. 'den mekaniska idéassociationen' för ett viljefenomen. Likväl torde det vara både möjligt och riktigt att fastställa en åtskillnad, fastän naturligen ingen kinesisk mur låter sig uppföras. Jag kan använda de nyssnämnda trenne exemplen till belysning av saken. Antag, att vår person i första exemplet icke varit varm och trött, att barnet varit mätt och goddagspilten hungrig, så kunde de likväl händelsevis kommit att se eller tänka på resp. gräsmattan, kakan och cigarren. Men då hade det också 'stannat vid blotta tanken', vi hade fått exempel på en psykofysisk akt, som ej är vilja utan — idéassociation blott och bart. Ty för viljan är det ej nog med endast anblicken av eller föreställningen om en aptitlig sak, ett 'positivt motiv' (Hans Larssons term), ett 'begär' (F. von Schéeles term), en 'bevekelsegrund' (Wundt). Det fordras ock, vad de nämnda författarna med i psyko-

logien gängse uttryck kalla resp. 'negativt motiv, behov, drivfjäder'. Denna terminologi är emellertid mindre lämplig. Ty det är det sistnämnda momentet, som är det ojämförligt viktigaste motivet, den egentliga drivkraften, gent emot vilken det andra motivet blott spelar rollen av tändande gnista, tillfällig anledning till spännkraftens utlösning. Jag använder därför termerna grundmotiv och bimotiv.

Emot denna distinktion må icke invändas, under hänvisning till 'konstellationens' fenomen, att även idéassociationen är resultat av flere reproduktionsgrunders samverkan. Vid konstellationen är det nämligen — såsom ock namnet angiver — blott fråga om ett tillfälligt sammanträffande av flere bimotiv. Jag definierar alltså i anslutning till det föregående en viljehandling såsom den psykofysiska akt, som är förorsakad av ett grundmotiv. — Grundmotivet kan vara av den mest skiftande beskaffenhet. I vårt första fall representerades det av det fysiologiska tillstånd, som kallas trötthet, vilken väckte begäret att vila med ty åtföljande drift att intaga liggande ställning. Hit höra alla ärvda naturdrifter eller instinkter, å ena sidan självbevarelsedrifter (näringsdrift och skyddsdrift), å den andra släktbevarelsens instinkter (könsdrift, föräldrainstinkt, samhällsdrift). Såsom motstycke till dessa primära grundmotiv kan uppställas en oräknelig samling kulturdrifter, allehanda intellektuella, etiska och estetiska vanor och principer, vilka enligt 'lagen för ändamålens heterogoni' utvecklats hos den enskilda individen och vuxit sig självständiga från att ursprungligen ha varit anknutna till de medfödda drifterna.

Dessa viljans grundmotiv äro tydligen ingenting annat än samma 'centrosensoriska' disposition, som vi i det föregående lärt känna såsom betingelse för såväl uppmärksamhetsattraktionen som receptionsakten. I grund och botten är det väl ock något liknande, som avsetts med Herbartianernas och andras s. k. apperceptionsmassa, ja även med Wundts 'apperceptionsfunktion' — nämligen i de aspekter, där detta protevsartade fenomen angives vara betingat av »die gesamte zurückliegende Entwickelung des Individuums». Eller för att citera ett annat av Wundts senaste uttalanden: »Wir können nur darauf hinweisen, dass sie von der Gesamtheit der vorangegangenen Erlebnisse bestimmt wird. Durch letzteres unterscheiden sich aber die Bedingungen der Apperzeption wesentlich von denen der Assoziation. Wie in dieser die mo-

mentanen Einflüsse auf das Bewusstsein, so kommen in jener dessen duernde Anlagen und Willensrichtungen zur Geltung»[1].

Vi finna alltså paralellen mellan uppmärksamhet och vilja fullständig med avseende på deras resp. betingelser eller motiv. Att den volitiva ekvivalensen gör sig gällande även vid uppmärksamhetens primärformer, behöver knappt påpekas: man tänke blott på den mänskliga själsdisposition, som populärt går under namnet nyfikenhet. Hur mycket besvär underkastar sig ej mången för att få densamma tillfredsställd! Den har tydligen en ganska avsevärd volitiv ekvivalens.

b. *'Strävan' såsom det specifika viljeelementet.* En bristfällighet hos det kriterium vi sålunda funnit och funnit gemensamt för vilja och uppmärksamhet ligger emellertid därutinnan, att det är indirekt. Kan man icke finna något direkt, rent psykologiskt kännetecken, som redan i upplevelsens ögonblick säger mig, vad som är vilja eller ej? Härvid ligger det nära till hands att såsom det specifika viljekriteriet betrakta det välkända själstillstånd, som gemenligen kallas strävan. Denna väg har särdeles energiskt beträtts av A. Pfänder, som resolut hävdar strävan såsom ett självständigt nytt element vid sidan av känslor och förnimmelser. »In all dem Drängen, Streben, Begehren, Wünschen, Sehnen, Verlangen, Wollen und Tun steckt als Kern ein Streben, eine innere Tätigkeit. Wir können auch hier wieder diesen Grundzug jener psychischen Tatbestände nicht im eigentlichen logischen Sinne definieren; wer dergleichen nicht selbst erlebt hätte und nicht sich vorzustellen vermöchte, würde sich durch keine Zusammensetzung ihm sonst bekannter Elemente eine Vorstellung davon machen können. Wer sich jedoch etwa in einer Prüfung oder bei einer sonstigen wichtigen Gelegenheit auf etwas, was ihm nicht einfallen wollte, besonnen hat; wer sehnlichst irgend etwas erwartet hat; oder wer eine schwierige geistige oder körperliche Leistung auszuführen sich bemüht hat, der hat deutlich erfahren, was wir hier als Streben oder inneres Tun bezeichnen, und auf dessen Eigenart wir hinweisen können, indem wir sagen, das psychische Subjekt schaut nicht nur fühlend allerlei Gegenständen zu, sondern es 'ergreift auch Partei' für oder gegen die Gegenstände, 'es ist tätig' für oder gegen diese oder jene Änderung seines eigenen

---

[1] Wundt, Logik I[3] s. 31.

Zustandes und seines Gegenstandsbewusstseins, es ist nicht nur da, sondern 'es regt sich' auch nach bestimmter Richtung strebend oder widerstrebend»[1]. I den följande framställningen påvisar PFÄNDER ytterligare det oriktiga i att förblanda denna strävan med muskelförnimmelser, föreställningar och känslor samt fastslår den såsom ett säreget psykiskt grundfenomen. Att kalla den vilja anser P. olämpligt enär denna blott är en art av strävan. Den sistnämnda framträder nämligen i växlande former. Först och främst såsom 'Streben' och 'Gegenstreben', men även i motsättningen 'Streben in der Ruhe' och 'Streben in der Bewegung'. Den sistnämnda brukar kallas vilja i egentlig mening. Dit hör allt handlande, all i bestämd riktning fortskridande, 'framgångsrik' strävan. Till den förra åter höra önskan, längtan, hopp, fruktan, vilka språkbruket förbjuder oss att kalla vilja, fastän de otvivelaktigt innebära en strävan.

Emot denna viljeframställning resa sig följande tvenne betänkligheter. Först och främst synes mig olikheten mellan strävan i vila och strävan i rörelse vara långt mera djupgående än PFÄNDER tycks förutsätta. Att längta, önska, hoppas etc. är rent passiva tillstånd. Den längtande sitter overksam och drömmer; hans själsliv företer ingen bestämd, energisk viljeriktning; det är försjunket inom sig. Mig förefaller naturligast att föra dessa upplevelser till känslolivets sfär. De verkliga viljeyttringarna se helt annorlunda ut. De utmärkas, vare sig det är fråga om avsikt- eller drifthandlingar, därav, att alla muskler och senor äro spända; medvetandet är energiskt utåtvänt, aktivt inriktat på förverkligandet av en bestämd uppgift. Dessa sistnämnda kännetecken äro ju också fullkomligt desamma som vi förut funnit hos den impulsiva eller driftmässiga uppmärksamheten. Däremot är det anmärkningsvärt, att till önskan, längtan etc. torde man icke kunna uppleta någon motsvarighet inom uppmärksamhetens, de inre viljehandlingarnas gebit. — Ett möjligt missförstånd torde här behöva förebyggas. I 'längtan' inbegriper jag naturligtvis ej det tillstånd av energiskt begär, som växer fram inom oss i det ögonblick då en stark drift röner motstånd eller fördröjes utan den efterdyning av känslomättad resignation, som ett redan definitivt hämmat begär kvarlämnar i själen.

Men även om man rangerar ut dessa tvivelaktiga fall och med strävan blott förstår aktuella, energiska viljeriktningar, kvarstår

[1] PFÄNDER, Einführung s. 246 f.

dock ännu en betänklighet, nämligen den, att faktiskt en sådan strävan icke är såsom aktuellt medveten till finnandes i en hel mängd otvivelaktiga viljeakter. Så t. ex. i våra ovan anförda trenne exempel. Vad vår trötte vandrare introspektivt upplevde var förutom sina vitalförnimmelser först en livlig synbild av gräsmattan och strax därpå — sig själv liggande utsträckt på densamma. En viss sanning ligger därför i följande yttrande hos den i viljepsykologiskt hänseende skäligen ytlige TH. ZIEHEN: »Ich bitte sie nun durch Selbstbeobachtung zu bestätigen, dass zwischen das Erinnerungsbild der gewollten Bewegung und die Empfindung der vollzogenen Bewegung sich in unserem Bewusstsein nichts dazwischenschiebt»[1]. Ganska träffande formulerar WUNDT sin kritik av den ifrågavarande uppfattningen av 'Streben' och 'Begehren' såsom specifika viljemoment sålunda: »Bei primären Willenshandlungen ... folgen Motiv, Strebungsgefühle und Handlung mit dem diese begleitenden Lösungsgefühl so unmittelbar auf einander, dass für einen irgendwie abtrennbaren Zustand des Begehrens kein Raum bleibt ... Das Begehren ist also nicht sowohl das vorbereitende Stadium eines wirklichen, als die Gefühlslage eines gehemmten Wollens»[2].

I själva verket blir sålunda även Pfänders 'Streben' oftast blott ett indirekt viljekriterium, i det att densamma vanligen ej är i medvetandet given i själva den ursprungliga ohämmade viljeyttringen utan träder fram, först då denna möter hinder eller dröjsmål. Dock förtjänar naturligen även detta indirekta psykiska kriterium att komma i åtanke. Vi finna sålunda, att varje drift, instinkt- och vanehandling har ej blott en objektiv utan även en subjektiv viljeekvivalens d. v. s.: möter den motstånd, omsättes den i en mer eller mindre intensiv 'Strebungskvalität'. Att detta förhållande med eminent tydlighet framträder just ifråga om uppmärksamhetsakterna, lär den alldagligaste erfarenhet. Varje fall av spänd väntan erbjuder exempel därpå.

c. *Wundts emotionala viljeteori.* För att finna ett verkligt generellt subjektivt viljekriterium tror jag, att man med WUNDT bör söka på den punkt i viljeförloppet, där själva impulsen, resp. beslutet, blixtrar fram i medvetandet. Dock torde det vara tvivel-

---

[1] ZIEHEN, Leitfaden[4] s. 19 f.

[2] WUNDT, Grundzüge III[5] s. 249.

aktigt, om WUNDT i sin beskrivning av denna själslivets kulminationspunkt träffat det riktiga. Jag kommer härmed in på ett kortfattat referat av WUNDTS viljeteori, vilket här försvarar sin plats så mycket hellre, som denna även innefattar kanske det mest genomförda försök, som gjorts att giva en verkligt trogen introspektiv skildring av uppmärksamhetens förlopp.

Viljehandlingarna äro enligt WUNDT icke annat än ett visst slag av affekter eller sinnesrörelser, nämligen sådana, som ej diffust svinna ut i det ovissa utan som avbrytas definitivt, vanligen plötsligt, tack vare vissa bestämda reaktioner, som antingen varit med till anlaget alltfrån affektens början (drifthandlingar) eller under dess förlopp tillkommit ('Willkür'-handlingar). Viljans olikhet med affekten inträder sålunda först i slutstadiet, i det sätt, varpå affekten får sin upplösning. Härvid erbjuda alla slags viljehandlingar en överraskande likformighet. Till åskådliggörande av förloppet anföres såsom exempel affektförloppet vid anblicken av en hotande fara. Den olustaffekt (skräck), som därvid inställer sig, är strax från början förenad med en stark spänningskänsla, vilken inom kort efterföljes av en hastigt ansvällande känsla av excitation. Just under det spänningen står på sin höjdpunkt, företages den avvärjande (flykt-)rörelsen, varvid strax olusten förbytes till lust samt spänningen går över i sin motsats, 'Gefühl der Lösung', medan åter excitationen fortvarar ännu ett ögonblick. Denna komplex av känslor är den för WUNDTS hela psykologi så fundamentala 'Gefühl der Tätigkeit'. Den är sig oförändrat lik i alla viljeförlopp, huru skiftande dessa än må vara i övrigt (till uppkomst, begynnelsestadier etc.). Till sin psykologiska struktur är den en totalkänsla, som alltid förlöper enligt följande schema: En spänningskänsla, som efterföljes av en excitationskänsla, vilken når sitt maximum något senare än den förstnämnda samt fortbestår i en svag efterdallring även sedan denna slagit över i 'Gefühl der Lösung'.

Jämte denna 'Gefühl der Tätigkeit' ingå i viljeprocessen en mängd oändligt växlande lust-olustkänslor och föreställningselement, vilka sammansmälta med de specifika viljekänslorna. Den närmare skildringen härav lämnar jag åt WUNDT själv: »Diese das Endstadium und insbesondere auf die schliesslich eintretende Lösung influirenden besonderen Bewusstseinsinhalte sind es, die wir eben mit Rücksicht auf ihre unmittelbare Beziehung zu dem geschilderten typischen Verlauf des Thätigkeitsgefühls als die Motive des Wollens

bezeichnen. Motive sind demnach fest verschmolzene Vorstellungs- und Gefühlsinhalte des Willensvorganges. Sie bilden ihrerseits wieder mit dem letzteren in jedem Stadium seines Verlaufs zeitliche Verschmelzungen, durch die theils die Spannungs- und Erregungsgefühle gesteigert, theils specifische Lust- und Unlustelemente beigemischt werden. Auf dem ausserordentlichen Wechsel dieser Verschmelzungen, bei dem nicht selten mehrere Motive neben einander und zum Theil sich gegenseitig verdunkelnd wirksam werden, beruht vor allem die grosse Mannigfaltigkeit der Anfangsstadien der Willensvorgänge. Zugleich bezeichnet hier eine qualitativ überaus verschieden gefärbte, aber in ihrer typischen Form durchaus übereinstimmende Veränderung der Uebergang in das Endstadium: sie besteht darin, dass ein bestimmtes Motiv, das entweder schon zuvor allein vorhanden war oder andere gegenwirkende Motive zurückdrängte, mit dem typischen Thätigkeitsgefühl zu einem untheilbaren Totalgefühl verschmilzt. Dieses Totalgefühl können wir füglich als das Gefühl der Entscheidung bezeichnen. Es leitet unmittelbar das Lösungsgefühl ein, das zusammen mit den übrigen Gefühlselementen dieses Endstadiums ein neues Totalgefühl bildet, das Wir das Gefühl der Erfüllung nennen wollen» [1].

Rörande viljeförloppens karakteristiska känslomoment inskärper Wundt ytterligare följande, som jag här citerar för att senare återkomma därtill. »Das was allen Formen und Stufen gemeinsam ist, bleibt so jener eigenthümliche Gefühlsverlauf, der sich in seiner für den Willen charakteristischen Form vor allem innerhalb der Spannungs- und Erregungsgefühle abspielt, und den wir in seinen hauptsächlichsten Stadien als das Thätigkeitsgefühl, das Entscheidungsgefühl und das Erfüllungsgefühl bezeichnet haben. Demnach werden wir vom psychologischen Standpunkte aus das Vorhandensein dieser drei Gefühle in dieser ihrer charakteristischen Aufeinanderfolge als das wesentliche Kriterium eines Willensvorganges überhaupt betrachten müssen» [2].

Egentligen har Wundt kommit till denna analys av viljeprocessen framför allt i samband med reaktionstidsexperiment, som ofta arrangerats så, att de samtidigt företedde enkla uppmärksamhetsförlopp. Vid dessa återfinnas nämligen enligt W. alldeles

---

[1] Wundt, Grundzüge[5] III s. 253 f.

[2] Wundt, Anf. arb. s. 306.

samma känslofenomen som i viljeakterna, ehuru verksamhetskänslan föregås av en 'Gefühl des Erleidens' i de fall, då det intryck, mot vilket skall reageras, kommer oförberett, är till kvalitet och tid obestämt. I det ögonblick, då retningen träffar reagenten, inträder härvid ej strax en spänningskänsla utan först en 'Gefühl der Lösung', vilken i förening med den omedelbart uppkomna excitationskänslan utgör den s. k. 'Gefühl des Erleidens'. Denna form av uppmärksamhet är det WUNDT kallar passiv eller oförberedd apperception till skillnad från den aktiva, där man förberedd avvaktar intrycket.

Som bekant äro dessa WUNDTS vilje- och uppmärksamhetskänslor synnerligen omstridda. Också mig förefaller rätt mycket därvid anfäktbart. Den ofta upprepade klagolåten över successiva metamorfoser i WUNDTS ståndpunkt skall jag icke deltaga i. Däremot förtjänar anmärkas, att det finnes ett par simultana motsägelser i skildringarna, som jag ej sett påvisade. Så betecknas, såsom vi nyss sågo, 'Gefühl des Erleidens' såsom exciterande — i Grunzüge[5]; men i den samtidigt utkomna Grundriss[6] angives den tvärtom såsom 'der Richtung der deprimierenden Gefühle angehörend' (s. 260). Likaså är de tre typiska viljekänslornas 'karakteristiska' ordningsföljd i Grundriss[6] alls ej den ovan efter Grundzüge[5] uppgivna utan följande: Entscheidung, Tätigkeit, Erfüllung (226 f.) Och längre fram i samma Grundriss[6] (260 f.) är ordningsföljden hos (de motsvarande?) känslorna: Erwartung, Erfüllung, Tätigkeit. Här tycks sålunda verksamhetskänslan, som i Grundzüge stod främst, komma ännu mera på efterkälken! [Förutom detta kan enligt min uppfattning följande metodologiska inpass göras gent emot WUNDTS reaktionstidsanordningar i deras egenskap av uppmärksamhetsexperiment. Sitter en person vid en reaktionsapparat i väntan på ett omedelbart förestående, bestämt intryck, så vill jag icke kalla hans tillstånd aktiv utan passiv uppmärksamhet. Den förutgångna 'signalen' spelar härvid rollen av inledande frapperingsmoment, och hela situationen blir (i regel åtminstone) fullt analog med mina fall av impulsiv uppmärksamhet, där man ofrivilligt avvaktar ett stundande intryck. — Experimenten åter med 'oförberedd apperception', därvid försökspersonen överraskades av intrycket, torde oftast ej alls ha företett något verkligt uppmärksamhetsförlopp, utan inskränkt sig till en momentan mer eller mindre svag överraskningsaffekt hos reagenten. Tydligen sammanhänger WUNDTS uppfattning av ifrågavarande experiment

med den genomgående feltolkning av detta slags erfarenheter, som jag ett par gånger i det föregående haft anledning påpeka].

d. *Egen uppfattning av viljeprocessens natur.* Redan denna immanenta kritik måste vara ägnad att beröva oss den obetingade tilliten till WUNDTS introspektiva skildringar av viljeprocessen. Jämför man nu densamma med sådana vardagslivets viljeyttringar som t. ex. våra ovannämnda trenne exempel, blir man ännu mera skeptisk. Skulle verkligen därvid alla dessa verksamhetskänslor etc. vara för handen i medvetandet och vara det mest framträdande? För visso icke. Om sina muskelrörelser och spänningskänslor har den viljande oftast ej den svagaste skymt av medvetande. Vår meranämnda trötte vandrare t. ex., vad han framför allt upplever är icke en känslokomplex utan en livlig, impulsiv, frapperingsbetonad varseblivning av gräsmattan eller korrektare angivet: en föregripande uppfattning av sig själv liggande bekvämt utsträckt på gräsmattan. Jag har ofta vid spontana viljeupplevelser gjort ögonblicklig retrospektion och konstaterat, att varje utpräglad viljeyttring innebär ett dylikt impulsivt föregripande av målet, en presumption eller preception av sig själv, försatt i den eftertraktade situationen. För den som menar sig med säkerhet ha gjort dylika iakttagelser förefaller också WUNDTS i Grundzüge[5] III sid. 307 givna definition av (den yttre) viljehandlingen såsom 'die Apperzeption einer Bewegungsvorstellung' bra verklighetsfrämmande; föga mindre onaturlig än t. ex. ZIEHENS tal om viljeyttringen = 'Bewegungsvorstellung + Bewegungsempfindung'. Envar skall vid noggrann introspektion finna, att det endast är i undantagsfall man föreställer sig själva rörelsen, genom vilken vi uppnå målet för vår vilja. Ja t. o. m. i de fall, då målet är en viss muskelprestations utförande, kan det sättas i fråga, om det icke är resultatet, den fullgjorda rörelsen, vi se i andanom snarare än den kinestetiska förnimmelsebilden.

Som man finner, är den här antydda uppfattningen av viljans natur ingalunda så 'emotional' som t. ex. WUNDTS. Intellektualistisk torde den dock ej kunna kallas, enär ju däri starkt betonats den föregripande målföreställningens impulsiva, känslofyllda natur. Just genom denna säregna karakter är målföreställningen också klart och tydligt skild från all egentlig 'idéassociation'. Man kunde till skillnad från den sistnämnda definiera viljefenomenen såsom idépreception.

Det inses omedelbart, att detta viljekriterium är till finnandes hos drift- och vanehandlingar lika väl som i de högre viljeformerna. Vid de senare blir förloppet nämligen helt enkelt komplicerat därigenom, att en idépreception hämmas av en annan antagonistisk, i det att flere grundmotiv göra sig gällande och var för sig ge upphov till motstridiga idépreceptioner eller målföreställningar. — Uppenbar är ock överensstämmelsen mellan denna de yttre viljehandlingarnas idépreception och den karakter av föregripande omdömesfunktion, vi förut funnit hos uppmärksamheten. Men vari ligger då skillnaden mellan de inre och yttre viljehandlingarna, mellan uppmärksamhet och vilja? Varför kalla vi den trötte vandrarens själsläge vilja och icke uppmärksamhet? Mig synes olikheten framför allt bestå däri, att i detta senare fall det föregripna icke är en objektiv, kognitiv medvetenhetsupplevelse utan ett visst (behagligt) känsloläge. Själva den angenäma känslan vid att ligga utsträckt på den skuggiga gräsmattan är det, som stod i förgrunden vid den ifrågavarande målföreställningen. Strängt taget borde man därföre definiera de yttre viljehandlingarna såsom affektpreception i motsats till uppmärksamhetsakterna såsom idépreception i egentlig bemärkelse.

En andra olikhet, sammanhängande med den nu påvisade, är emellertid att observera. Vid de yttre viljehandlingarna faller psykologiskt sett huvudbetoningen på själva preceptionsakten (motivkampen, beslut-impulsen) samt därjämte en svagare accent på slutresultatet, ägandet av det föresatta målet. Den mellanliggande serien av handlingar åter är en psykologiskt så gott som död punkt. Helt annorlunda i uppmärksamhetsförloppet. Där avser målet ej endast blotta ägandet eller njutandet av ett förut i detalj känt och därför såsom sådant föga intresserande objekt, utan slutresultatet har fastmera här en aktiv innebörd: det gäller däri att konstatera ett visst sakförhållande, verifiera en viss problemlösning. Och även den mellanliggande serien av handlingar får därför härstädes en utpräglad 'medvetenhetsbetoning' såsom varande den nödvändiga passagen fram till problemets lösning.

I anslutning härtill kunde det möjligen vara lämpligt att utbyta termerna yttre och inre mot t. ex. uttrycken affektiva (emotionella) i motsättning till intellektuella handlingar. Detta svarar även ganska väl emot den med hänsyn till motivationsprocessen närliggande distinktionen, att det vid de yttre viljehand-

lingarna är ett emotionellt eller affektivt grundmotiv, som är bestämmande, vid de inre däremot ett intellektuellt. Någon oöverstiglig mur är emellertid härmed icke upprest emellan de bägge fenomenräckorna. Utan tvivel skulle man kunna anföra övergångsformer, som vore svåra att inrangera i ena eller andra kategorien; helt naturligt då våra flesta konkreta handlingar torde vara synteser av båda. Att närmare gå in på dessa frågor är dock ej möjligt på denna plats.

V. Konativ eller avsiktlig uppmärksamhet.

a. *Uppmärksamhetens vidmakthållande — ett förbisett problem.* Inom uppmärksamhetspsykologien råder det egendomliga förhållandet, att den vetenskapliga forskningen så gott som totalt förbigått det problem, som kanske är det i såväl teoretiskt som praktiskt avseende betydelsefullaste. Man har nästan uteslutande sysslat med den s. k. spontana uppmärksamheten och detta mindre i dess psykologiska natur än i betingelserna för dess tillkomst. Därjämte ha vissa experimentella specialfrågor rörande den s. k. frivilliga uppmärksamheten kommit i åtnjutande av en alldeles oproportionerlig omvårdnad. Så t. ex. problemet om uppmärksamhetens omfång, om de s. k. uppmärksamhetsfluktuationerna, om 'Ablenkbarkeit' o. d. Men på grund av bristande inträngande i den avsiktliga uppmärksamhetens verkliga väsen har oftast hela problemställningen blivit a priori oriktig.

Visserligen har man även nog så flitigt givit sig in på allmänna klassifikationer och därvid berört även den aktiva uppmärksamheten i dess samband med viljelivet. Men just i dessa klassifikationer röjer sig tydligt det ifrågavarande förbiseendet. Vad man klassificerat är nästan uteslutande förhållandena vid uppmärksamhetens tillkomst. Typisk är härvid den 'modernisering', som kommit den gamla indelningen i frivillig och ofrivillig uppmärksamhet till del. Med tiden kom denna nämligen först att erhålla den mera försiktiga beteckningen avsiktlig — oavsiktlig, men snart nog befunnos ej heller dessa termer nog neutrala utan blevo (på förslag av M. Brahn 1902 tror jag) utbytta emot uttrycken förberedd — oförberedd. Så bl. a. i Wundts senaste upplagor av sina huvudarbeten. Man kan förstå denna utveckling såsom en reaktion emot de gamla föreställningarna om uppmärksamheten såsom beroende på den fria viljans herravälde och förmåga att fjättra tanken vid ett visst idéinnehåll, en viss given riktlinje. Men egendomligt är, att då man sålunda ogillade denna teori, så överförde man sitt ogillande även på det problem, den skulle förklara

— och man tycks sålunda nästan ha upphört att ställa den viktiga frågan: Varpå beror detta tankens avsiktliga bibehållande vid ett bestämt föreställningsgebit, som är kärnan i den 'frivilliga' uppmärksamheten? Med andra ord: vilka äro betingelserna för uppmärksamhetens vidmakthållande? Av de moderna psykologerna synes det knappt vara mer än en, som på fullaste allvar ställt sig inför detta problem, nämligen Th. Ribot. Han ägnar större delen av sin bekanta monografi just åt denna sida av uppmärksamheten, och i inledningen till det ifrågavarande kapitlet heter det uttryckligen: »Det har ingen betydelse att efterforska, huru den frivilliga uppmärksamhetens tillstånd uppväckes i det dagliga livet. Det tillkommer liksom varje annat medvetenhetstillstånd genom omständigheternas makt; men vad som utmärker det framför alla andra tillstånd, är att det vidmakthålles».[1]

Trots detta måste man emellertid säga, att ej heller Ribot låtit den ifrågavarande företeelsen komma till sin fulla rätt vid den närmare framställningen. Ty ehuru han onekligen med erkännansvärd klarhet uppställt det stora problemet om den avsiktliga uppmärksamhetens vidmakthållande — har han knappast behandlat det. Väl påpekar han, hurusom den frivilliga uppmärksamheten genetiskt uppkommit av den spontana såsom en sociologisk produkt, en kulturföreteelse, »un appareil de perfectionnement et un produit de la civilisation», och ej nöjd med denna allmänna förklaringssynpunkt, går han djupare och spörjer efter »den inre mekanism, medelst vilken ett medvetenhetstillstånd mödosamt underhålles i trots av den psykologiska *struggle for life*, som oupphörligt strävar att förinta det» (s. 63). Men trots denna tydliga problemställning har Ribot i hela det häråt ägnade kapitlet icke gjort något verkligt försök att besvara den högviktiga frågan. Ty vad är det som därstädes presteras? Jo, först och främst påpekas (i anslutning till nervfysiologien), att varje viljeakt, impulsiv eller hämmande, endast kan verka på musklerna och genom musklerna (s. 73). Därnäst uppvisas, att motoriska element verkligen förefinnas både vid sinnesförnimmelser, föreställningar och tankar. Slutligen supponeras, att det frivilliga uppmärksammandet består däri, att en hämmande verksamhet utövas på just dessa motoriska element. Föreställningarna uppdyka nämligen vid tänkandet gruppvis, och i dessa grupper eller serier gäller det att utvälja de moment som

[1] Ribot, Psych. de l'attention[5] s. 64.

'höra till saken' d. v. s. tjäna den föresatta uppgiften samt undertrycka de övriga. Detta sker tack vare de rörelsemoment, som finnas hos alla förnimmelser och som erbjuda de enda möjliga angreppspunkterna för viljan. — Men härvid blir huvudfrågan oberörd. Hur kan en så kraftig verkan åstadkommas, varifrån erhåller det ifrågavarande medvetenhetstillståndet, 'den föresatta uppgiften', sin förmåga att verka hämmande trots den psykiska struggle for life? Visserligen förekommer i slutet av framställningen en allmänt hållen hänvisning till affektiva tillstånd, tendenser, såsom grunden härtill. »Si elles manquent, tout avorte; si elles sont vacillantes, l'attention est instable; si elles ne durent pas, l'attention s'évanouit» (s. 94 f.). Javäl, i fråga om den spontana eller impulsiva uppmärksamheten förstår man väl, att medvetenhetstillståndet sålunda kan hålla sig uppe, enär härvid individens alla tendenser medverka därtill. Men, för att citera Ribot själv, i »le cas de l'attention volontaire, surtout sous ses formes les plus artificielles, c'est contraire. Quel est donc le mécanisme par lequel cet état se maintient?» (s. 64).

Just detta problem, som R. sålunda uppställt men ej besvarat, vill jag här söka lämna ett bidrag till.

Naturligtvis går det ej an att avfärda saken med en hänvisning till den fria viljan och säga: vid det avsiktliga uppmärksammandet föreligger ett klart och medvetet beslut, och detta är det som möjliggör fullföljandet av en bestämd tankeriktning. På så vis gör man tydligen av viljan ett översinnligt väsen, som — för att tala med Wundt — »omväxlande inträder i den sinnliga världen och så åter försvinner därur, alltså i ordets egentligaste mening är ett spöke.» Problemet återkomme givetvis därvid i följande form: Hur kan beslutet bibehålla sig i medvetandets oupphörligt framvällande tankeström och förrätta sin ledaretjänst? Det synes mig ej omöjligt att även på dessa subtila områden påvisa en del ganska enkla psykologiska förhållanden, som i någon mån torde kunna belysa eller förenkla problemet.

b. *Fall av psykofysisk efterverkan eller 'repression'.* 1. Till en början skall jag fästa uppmärksamheten vid några inre erfarenheter, som föga eller alls ej berörts i den psykologiska litteraturen men icke dess mindre torde vara synnerligen vanliga och välkända från vardagslivet. En orienterande föreställning om saken giver följande fall, som daterar sig från den *21. 10. 1902.*

»Jag befann mig på väg till mitt 'matlocus' för att äta kväll och höll just på att i tanken genomgå någon episod, som var av speciellt intresse för mig. Så blev tankegången avklippt av någon yttre anledning, någon situation på gatan, som tilldrog sig uppmärksamheten. När sedan detta intermezzo utagerats, inträffade det egendomliga, att någon ny idéström omöjligen kunde bana sig fram i medvetandet. I stället erfor jag en mycket intensiv 'hämningskänsla', vilken snart nog kondenserades till det klara medvetandet, att någon intressant tankekrets nyss varit aktuell men avbrutits — vad den gällt, kunde jag emellertid trots ivriga bemödanden ej erinra mig.» Det bör tilläggas, att denna spontant upplevda episod noga protokollfördes samma kväll. I de flesta av de i denna avhandling publicerade dokumenten skedde upptecknandet omedelbart. I det förevarande fallet dröjde det visserligen ett par timmar, men den retrospektiva fixeringen i minnet skedde strax.

Fall sådana som detta visa, att våra intensivare medvetenhetsförlopp, om de avbrytas, kvarlämna en egenartad aktuell efterverkan. Det är ej slut med dem genast, de kunna 'överleva' stundom rätt avsevärda avbrott samt ånyo tränga fram i själen, till synes 'fritt stigande', utan hjälp av associationernas gunst. I det anförda exemplet, där tydligen en mångfald 'tankar' trängdes i det omedvetna, är fenomenet subjektivt av ganska säregen art: det förnams som en diffus, mångstämmig kör av röster, som det hastigt bortdöende sorlet, när man stängt dörren efter sig till en bullrande samlingssal. Särskilt förtjänar annoteras den frappanta styrka, varmed denna efterverkan stiger upp i medvetandet, varvid den alldeles oreflekterat upplevеs såsom en hämning, ett hinder för nya idéer eller intryck att göra sig gällande. — Detta fall är emellertid allt för vagt och invecklat för att ensamt bilda utgångspunkt för en analys. Dess största värde ligger just i den intensitet, varmed det så att säga handgripligen inskärper tillvaron och betydelsen av dessa inom psykologien allt för litet beaktade företeelser. Det finns emellertid en hel serie av fakta, vilka äro mera elementära och likväl tydligt nog peka åt samma håll, som det nämnda.

2. Främst må här åberopas några associationsexperiment, som verkställdes av mig redan sommaren 1901 och som voro det egentliga uppslaget till mina hithörande iakttagelser. Vid betraktandet av dessa (icke publicerade) associationsräckor slog det mig

strax, hurusom det i föreställningsförloppet ofta fanns — vid sidan av likhets- och kontiguitetsförbindelserna — en ledande 'regulativ princip', såsom jag benämnde förhållandet. Så t. ex. befanns det, att alla sig erbjudande associationer hänförde sig ena gången till en viss plats, andra gången till en bestämd person o. s. v. Man nämnde ordet 'häst', varvid jag kom att tänka på en häst, som jag sett i staden X.; man uttalade därpå orden gata, segel, skorsten etc., och alltjämt voro mina associationer (eller rättare sagt reproduktioner) medbestämda av samma lokal, staden X. — Ett annat därmed besläktat fall av 'idéregulation' är följande: Jag företog mig en gång att successivt fixera varjehanda föremål i mitt rum för att iakttaga de närmast följande reproduktionerna. Härvid inträffade, att till de fixerade föremålen genomgående anknöt sig under en stund den plats, där de anskaffats, därpå under en följd av fixeringar den plats, där liknande föremål tillverkas, under en tredje 'träff' någon person, som vederbörande objekt stod i någon relation till o. s. v.

3. Senare har Alfred Binet publicerat experiment, som gå i samma riktning. De bestodo helt enkelt däri, att försökspersonerna (Binets tvenne flickor) fingo på ett papper nedskriva 20 ord i den följd dessa spontant inställde sig för dem. Härvid visade det sig, att orden eller associationerna ingalunda voro sammanfogade »såsom ett radband, där kulorna äro lika och placerade på samma avstånd.» Tvärtom förefanns vad B. kallar 'groupements des thèmes': »une série de mots est dominée par une idée commune; elle form une unité; puis commence une autre série, qui provient d'une inspiration différente. ..» — Själv har jag i mina anteckningar en hel mängd (oberoende av och delvis före bekantskapen med Binets experiment vunna) dokument, som ytterligare bekräfta saken. De bestå i ett såvitt möjligt ordagrant protokollförande av det spontana idéförloppet, sådant det avvecklas, då man 'sitter i tankar'. Vid genomgåendet av dylika anteckningar finner man den naturliga tankeströmmen uppdelad i avsatser eller episoder, var och en utgörande ett litet helt för sig, ordnat kring något intressecentrum.

4. Andra elementära exempel på liknande fenomen erbjuda reaktionstidsexperimentens s. k. felreaktioner och förtidiga reaktioner, vilka tydligen vittna om befintligheten av en undermedveten, fortbestående inställning eller beredskap att reagera i viss riktning. — Ännu ett anmärkningsvärt analogt faktum är den s. k. idé-

konstellationen. I mina anteckningar finns en samling dylika, varav här följande tvenne må citeras. *3. 4. 1903.* »Jag läste i G. H. Tidning om 'litteratur och konst i utlandet'. Därvid erinrade jag mig i går hava läst, att den litterära eganderätten vore illa tillgodosedd i vårt land. Men vem som skrivit detta kunde jag omöjligen påminna mig — endast så mycket hade jag klart för mig, att det var en 'morsk herre'. Efter cirka 5 min., då hela saken var alldeles bortglömd, hade jag anledning slå i studentkatalogen efter en person; strax flög tanken på en viss juris professor, som denne stod i någon relation till — och nu dök plötsligt fram namnet på en annan juris prof., som just var det namn, jag för en stund sedan förgäves sökt». *20. 6. 1903.* »A propos uttalet av ordet rädisor (rádisor eller rädíser), kom jag — episoden hände vid kvällsbordet — att tänka på ett annat vanligt ord, där somliga uttala i strid mot bruket och om vars uttal jag för några månader sedan varit med om en liten diskurs; men vilket detta ord var, kunde jag omöjligen dra mig till minnes. 'Vi ska nu se, om det inte dyker upp om en stund, när vi tänka på helt annat', yttrade jag; varefter vi några minuter sutto i en slags ofrivillig väntan därpå. Det sökta ordet inställde sig emellertid icke och samtalet gled snart över på helt andra områden. Efter ungefär 10 minuter, då den nyssnämnda episoden var bortglömd (i varje fall av mig) råkade någon säga, att man uttalar både 'tomater' och 'tomäter' — varvid det strax rann upp för mig, att det ord, jag åsyftat, var 'kex' (uttal: resp. med k-ljud och tje-ljud)». Ett bekant fall av samma art är R. Wahles ofta citerade konstellationserfarenhet, varvid rådhuset i hans stad en gång framstod för honom i en frappant likhet med dogepalatset i Venedig — emedan han en stund förut mött och hälsat på ett fruntimmer, som såsom brosch bar ett smycke i form av en gondolstäv.

5. I detta sammanhang må även erinras om de intressanta företeelser, J. v. Kries fäst uppmärksamheten på under namn av 'konnektiva inställningar'.[1] Vid dessa är en viss utgångsföreställning ofta under ett avsevärt tidsmoment närvarande och bestämmer associationsförloppet i viss riktning utan att därför alls vara medveten. Så är t. ex. förhållandet vid uppfattandet av noter, då samma tecken tolkas helt olika, allteftersom det står diskant- eller basklav framför stycket — utan att man alls tänker härpå under

[1] v. Kries: Ueber die Natur gewisser Gehirnzustände.

notläsningen; i en fysikalisk avhandling förstår jag med ordet 'arbete' något annat än i en sociologisk; allt efter som man konverserar på olika språk, framkallar en och samma tanke vitt skilda ord o. s. v. I de senaste årens experimentella undersökningar rörande det högre själslivet ha likartade fenomen beaktats under namnet 'Aufgabe' (WATT, MESSER) samt uppvisats såsom en vid alla associationsexperiment betydelsefull omständighet, eventuellt felkälla: det är ej någon likgiltig sak, vilken 'uppgift' försökspersonen mer eller mindre klart medvetet har eller anser sig ha med avseende på en föreliggande experimentell anordning, enär hela hans sätt att reagera i hög grad bestämmes därav.

c. *Försök att förklara det avsiktliga uppmärksammandet. Nya repressionsfenomen.* Denna sammanställning av besläktade företeelser synes giva vid handen, att den gamla läran om idéassociationen med dess så att säga horisontella radande av föreställning vid föreställning behöver revideras. Åtminstone en stor del av våra 'idéer' tycks hava egenskapen att kvarlämna en slags efterverkan, som går likt en underström genom själslivet, och sålunda möjliggör en viss enhetlig direktion redan i den 'rent mekaniska' associationen. — För ej länge sedan framställdes av psykiatern OTTO GROSS en histokemisk teori, som i detta samband kan ha sitt intresse.[1] Teorien framträder med ej ringa anspråk, såsom framgår av följande passus i förordet: »Das wesentliche ist mir zu zeigen, dass die Lehre von der cerebralen Sekundärfunction eine, die Lehre von den Associationsbahnen ergänzende und ihr zur Seite stehende Grundlage ist für die Erklärung aller normalen und pathologischen Bewusstseinsvorgänge.» Den nämnda 'sekundärfunktionen' innebär följande. Varje gangliecell förbrukar under sitt funktionerande det uppsamlade näringsstoffet och hindras därigenom att längre fungera, vilket är liktydigt med att plats lämnas för nya föreställningar. Men här som överallt måste näringsförlusten ersättas genom en regenerationsprocess. Av denna åter förorsakas ett visst retningsläge, som irradierar längs efter associationsbanorna och sålunda fortledes till de barkfält, som äga associativa förbindelser med det i regenerativt retningstillstånd — d. v. s. i sekundärfunktion varande nervösa elementet. Om nu a betecknar detta element, b den därpå följande (= i primärfunktion varande) föreställningen samt c^1, c^2 och c^3 trenne med b lika starkt associerade föreställningar, så kommer av dessa c^1 att bli den segrande, i fall den ensam tillika

[1] GROSS, Die cerebrale Sekundärfunktion.

har förbindelse med a och följaktligen ensam kommer i åtnjutande av dennas sekundärfunktionella irradiation.

Sekundärfunktionen kan undergå varjehanda alterationer både till intensitet och varaktighet. Är den både svag och kortvarig hos en person, är denne förströdd samt oförmögen till ihållande arbete: det föreligger en uttröttningspsykos såsom t. ex. efter svårare epileptiska attacker. Är samtidigt primärfunktionen stegrad, tillkommer stegrad associativ verksamhet: föreställningshypertrofi, talträngdhet, idéflykt. Vi stå inför maniens symptombild. — Är däremot sekundärfunktionen stegrad, inträda naturligen de motsatta symptomen: envist fasthållande av en inslagen tankeriktning ('föreställningsseghet') oförmåga att recipiera nya föreställningar och att anpassa sig efter nya intryck och förhållanden. — På detta vis få sålunda både psykiatriska och differentialpsykologiska typer en till synes enkel och plausibel förklaring.

Att ingå på en närmare diskussion av denna teori torde väl vara föga tacknämligt med hänsyn till hjärnhistologiens nuvarande ståndpunkt. Sitt största värde har den törhända såsom en bildlik omklädnad för de förutnämnda psykologiska sakförhållandena. En svårighet för densamma är i varje fall de fenomen, där efterverkan sträcker sig över längre tidsperioder, ty regenerationen eller sekundärfunktionen måste väl vara utagerad inom ett ganska kort tidsrum. För egen del skall jag ej inlåta mig på något hjärnfysiologiskt konstruktionsförsök utan nöjer mig med den redan gjorda antydan, att åtminstone åtskilliga av de hittills skildrade psykologiska företeelserna synes kräva någon slags central fysiologisk förklaringshypotes.

Nu finns det emellertid enligt min erfarenhet en ganska avsevärd procent hithörande fenomen, där det av vissa omständigheter att döma icke är centrala faktorer, det kommer an på, i varje fall icke enbart. I mina anteckningar har jag en serie dylika fall, samlade på vitt skilda tider. Här må det vara nog att omnämna ett par.

18. 2. 1903. »Jag befann mig i samspråk med en person angående mina experiment rörande de s. k. uppmärksamhetsfluktuationerna. Det gällde närmast fluktuationerna på hörselsinnets område, och min interlokutör yttrade, att de ljudledande apparaterna i örat möjligen kunde förklara fenomenet. Därvid fick jag ögonblickligen det infallet att svara, att undersökningar verkställts å personer med exstirperat mellanöra. Interlokutören fortfor emel-

lertid att tala ännu en god stund, och jag fick sålunda ej tillfälle att uttala invändningen. Vid den paus, som uppstod efter hans yttrande erfor jag nu en mycket livlig 'hämningskänsla', som snart tog form av det medvetandet, att jag haft ett viktigt inpass att göra — men det dröjde en liten stund, innan jag erinrade mig, vari detta bestod». *Aug. 1902.* »Jag hade just läst i 'Aftonbladet' om 'Sörmlandsgrevar såsom liberala samlingspartister' och fick därvid en impuls att söka dra mig till minnes ett uttalande angående de frisinnade och jordbruket, som Liberala landsföreningen nyligen publicerat i ett 'meddelande'. Denna föresats råkade emellertid bli bortglömd, och jag fastnade i stället för ett par andra artiklar i tidningen. Omedelbart härefter stannade ögonen på ytterligare en (längre) uppsats, som jag ville läsa — men det gick ej att komma i gång därmed. Någonting tryckte, hindrade, det erfors rent av en tydlig respirationshämning, — det var beslutet att erinra mig det nyssnämnda 'uttalandet', som sålunda gjorde sig påmint, ehuru jag först efter en stund blev medveten om denna orsak till hämningskänslan».

Dessa företeelser innebära, om man så vill, ingenting ovanligt eller märkvärdigt. Det finns väl ingen, som ej ur sin egen erfarenhet kan taga fram något liknande — egendomligast är kanske, att en så alldaglig företeelse knappt blivit beaktad inom psykologien. Anmärkningsvärd är emellertid även den befallande styrka, varmed 'hämningskänslan' eller *repressionen*, såsom fenomenet torde kunna benämnas, i de omtalade fallen framträdde i medvetandet. Tydligen sammanhängde detta därmed, att det icke var en vanlig föreställning utan ett starkt impulsivt beslut, som blivit undertryckt. Envar känner ur sin egen innersta erfarenhet, vilken envis gengångarnatur dessa kvävda viljeansatser äga. De ligga och gro i halvdunklet och tendera oemotståndligt att åter tränga upp i medvetandet. Understundom kunna de i timmar, ja dagar, veckor, år ligga som på halvspänn i det undermedvetna och göra sig förnimbara såsom en viss oroande stämning. En allbekant hithörande erfarenhet är det tryckande medvetandet av oskrivna, pliktskyldiga brev. Ett typiskt fall av förlängd repression har meddelats mig av Psykologiska föreningens i Uppsala förre ordf. prof. F. von Schéele. Han satt (*5. 4. 1904*) under eftermiddagens lopp som vanligt vid sitt arbetsbord men plågades hela tiden av det diffusa men intensiva medvetandet av att det var någonting annat, som skulle uträttas. Vad detta andra var, blev

emellertid klart för honom först kl. 7.15, då — telefonbud kom rörande ett sammanträde i sagda förening.

Det lider väl intet tvivel, att vi i denna viljeansatsernas repression ha framför oss ett psykologiskt faktum av största betydelse, ett faktum, som varslar om den fasta punkten i associationslivets ständigt framvällande tankeström. Givetvis är det ej min mening att framställa repressionen såsom någon mystisk oanalyserbar kvalitet. Närmast vill jag helt enkelt fastslå den såsom ett lika vanligt som viktigt psykiskt sakförhållande. Till sin introspektiva natur är den väl tämligen närbesläktad med frapperingsfenomenen, vars karakteristiska känsloilning även här förefinnes, ehuru dess kroniskt-intermittenta förlopp betingar också en kvalitativ olikhet — Jag tror mig kunna uppvisa åtskilliga tämligen enkla perifera förhållanden, som i viss mån belysa den ifrågavarande företeelsens ätiologi. Härvid stöder jag mig i främsta rummet på en del introspektiva iakttagelser, som jag gjort rörande det avsiktliga tänkandets förlopp.

Vid försök att genom avsiktlig ansträngning i minnet rekonstruera något komplicerat objekt t. ex. ett större antal personer, som närvarit vid något sammanträde, middagsbord eller dylikt har jag observerat, att man vid första impulsen liksom tager en orienterande överblick av hela lokalen i fråga med dess inredning. Den härmed förbundna inervationsrörelsen har sedermera befunnits upprepas allt emellanåt under tankeuppgiftens fullföljande; den blir så att säga ett ankare, varmed målföreställningen skaffar sig en hållpunkt i tankeströmmen. Ofta är det ej endast ögat utan huvudet, ja hela kroppen, som innerveras och försättes i ett bestämt fixerat läge vid målföreställningens 'apperception'. Denna position blir genom blotta tröghetslagen för en viss stund bestående och kan sålunda tjänstgöra som en mer eller mindre omedveten påminnelse om uppgiften. Detta faktum benämner jag (ideomotorisk) *ankration*.

Häri innebäres även ett annat moment, som emellertid förtjänar tagas fram separat. De nämnda inervationerna, isynnerhet om de äro mera energiska, efterlämna tydliga kinestetiska sensationer, vilka i sin tur egga till rörelsens upprepande. Så uppkommer en ideomotorisk rytmik, en ankrationsrytmik, som särskilt gör sig gällande vid de mycket vanliga former av tankearbete, som enligt sin natur innebär likartade akters repetering. Ett slående vittnesbörd om denna faktors verksamhet giver följande episod,

som är hämtad ur mina anteckningar. *21. 10. 1903.* »Jag hade hittat på en massa ord, som alla började med 'sv' (15—20 stycken). Så inträdde ett intermezzo på någon minut, varunder jag i minnet genomgick en händelse, som nyligen timat. Vid slutet av denna mellanakt uppdyker i medvetandet helt omotiverat ordet 'svårt'».

I ljuset av dessa fakta bli de förut skildrade fallen av 'hämningskänsla' eller repression lättare att tolka. I det förra av de bägge sid. 90 f. citerade fallen ligger saken ganska klar. Då jag fick impulsen att replikera, skedde i och med detsamma en ofrivillig inställning av talorganen. Under det min interlokutör talade glömde jag helt naturligt repliken och var överhuvud taget ej medveten om annat än innehållet i hans yttrande. Men i pausen blev det rum i medvetandet för det ännu i någon mån kvarstående innervationsläget. Detta gör sig först gällande såsom en egendomlig, solliciterande känsla, som emellertid snart väcker tanken på repliken och så varder till en påminnelse om det undertryckta beslutet. I det andra fallet synes en i viss mån ny faktor spela med: nämligen varseblivningen av rubriken till det nya stycket i tidningen. Detta är helt naturligt, då säkerligen redan från början impulsen att erinra mig 'meddelandet' förbands med åsynen av en artikelrubrik. I vardagslivet är det ofta så, att någon dylik y t t r e förnimmelse tjänstgör som ankare t. ex. anblicken av hela omgivningen i arbetsrummet, skrivbordet, pennan i handen o. s. v. Man tänke på, huru lätt vissa människor 'komma ur gängorna' vid arbete under ovana förhållanden samt huru för somliga en del föremål blivit riktiga tankeamuletter.

Likväl skulle väl dessa synförnimmelser och andra perifera förhållanden ej äga någon ankrationskraft, om icke något av den ursprungliga viljeimpulsen liksom 'sutte kvar i musklerna' eller kanske riktigare i innervationscentra. Att detta i själva verket är mera än en bild, därför tala vissa av mig ofta gjorda iakttagelser, av vilka här tre må återgivas. Den första lilla episoden utspelades strax utanför min dörr. Jag fann vid hemkomsten något brev liggande i brevlådan, ett intryck, som näppeligen betydde någon särskilt stark påverkan. När jag så tog upp dörrnyckeln och skulle öppna rumsdörren, förde jag upp nyckeln — till brevlådan i stället, tydligen på grund av det nyssnämnda intryckets ideomotoriska perseveration. — En annan liknande erfarenhet har jag antecknat *25. 3. 1907.* »En gång under det jag läste, fick jag idén att lägga några cigarrer i fodralet för kvällen, men kvävde denna

impuls. Om några minuter överraskade jag mig under en paus i läsningen med att ha stigit upp från stolen och stå vid cigarrlådan med fodralet framtaget för iläggning.» — Den tredje episoden är daterad *17. 12. 1907.* »Under arbete vid skrivbordet kom jag att se mot brasan, där ett halvbränt vedträ råkat komma ett stycke utom den egentliga eldhärden. Jag fick naturligen strax impulsen att gå och skjuta in vedträt men kvävde den och fortfor med arbetet. Om ett par minuter råkade jag helt flyktigt kasta en blick emot brasan — och sprang strax fram och rakade om i kakelugnen, avbrytande mig mitt i en mening». På liknande sätt kunna kvävda beslut gå igen och bli till handling efter långt större mellantid. Tankar, som man närt hos sig, som fått spira och anta impulsens styrka, kunna i ett obevakat ögonblick bryta sig fram och taga handlingens form på ett sätt som kommer den handlande själv att stå som en förvånad åskådare; ett viljepsykologiskt sakförhållande, som har de mest vittgående etiska och pedagogiska konsekvenser. Här måste jag emellertid nöja mig med denna antydan om ett problem, som krävde en volym för sig.[1]

Redan av det senast sagda inses, att man bör akta sig för att överskatta betydelsen av den ideomotoriska ankrationen och de perifera faktorerna i allmänhet. Det är framför allt vid sådana mera abstrakta tankeuppgifter som åtskilliga av de förut exemplifierade, de spela sin största roll. Vid dem är målföreställningen oftast tämligen obestämd och allmän; den är ej djupare rotfäst i själslivet och äger därför ingen egen kraft. Stockning i tankeförloppet inträder ofta, och just i dessa pauser kommer den kinestetiska förankningen till medvetande och verkar såsom en påminnelse. Hela medvetenhetsläget får härigenom över sig karakteren av ansträngning, i synnerhet som de ideomotoriska inställningarna ofta med avsikt intensifieras och överdrivas. Härav ock namnet konativ uppmärksamhet.

Ju mer emellertid tankeuppgiften vinner i innehållsrikedom dess mer föres tyngdpunkten över till en annan faktor. När t. ex. en skolgosse skall ur minnet återgiva en längre uppgift eller en talare ett anförande o. d., så inledes ofta akten därmed, att vederbörande i och med impulsen ser liksom i en enda intuitiv överblick hela uppgiften inför sitt inre öga. Denna innehållsdigra mål-

[1] Först på de allra sista åren ha liknande företeelser börjat uppmärksammas i den experimentella psykologien, under namn av 'determinerande tendenser' (Ach).

föreställning förankras visserligen genom association med vissa kinestetiska förnimmelser och får därigenom möjlighet att vid behov, d. v. s. om och när stockning inträder, fasthållas och eventuellt förnyas. Men den huvudsakliga ledningen och sammanhållningen betingas av den egenartade, föregripande, omspännande studiositetsnatur, som den intuitiva målkonceptionen äger. I och med denna får man liksom en momentan blixtbelysning över hela den serie av handlingar och moment, som innebäres i den föreliggande uppgiften; därför sker dess avveckling eller utveckling ur målföreställningen med en slags preformerad säkerhet, och ankrationen inträder först såsom en reservutväg vid behov. Det är emellertid tydligt, att den form av tankearbete eller uppmärksamhet, som härmed antytts, icke längre faller inom ramen för detta kapitel utan i stället tillhör de fenomen, som jag nu med några få ord går att behandla under rubriken receptiv uppmärksamhet.

VI. Receptiv uppmärksamhet. Klassifikation. Slutord.

a. *Den receptiva uppmärksamheten i dess förhållande till de bägge andra formerna.* Det ingår ej i planen för denna avhandling att i detalj undersöka den receptiva uppmärksamheten. Här skall endast några ord sägas om densamma, närmast med avseende på dess förhållande till de båda andra uppmärksamhetsformerna.

Med uttrycket receptiv uppmärksamhet åsyftas sådana det intellektuella livets glansprestationer som diktarens uppgående i sitt objekt under konceptionens ögonblick eller forskarens fördjupande i det vetenskapliga problemet. Litet var upplever besläktade erfarenheter vid genomtänkandet av välbekanta episoder, vid läsningen av ett intressant arbete eller åskådandet av ett fängslande skådespel. Vid dylika tillfällen går man så helt upp i föremålet, att knappt något medvetande finnes till övers, man glömmer alldeles bort sig själv, sitt eget jag och dess verkliga miljö, samt lever helt med i den föreställda situationen.

Rörande fenomen av denna art synes det mig å ena sidan svårt att neka dem namnet uppmärksamhet, enär de ej blott utmärkas av stor klarhet och koncentration utan även i sina resultat bära prägeln av fullödiga intellektuella prestationer. Men å andra sidan finnas åtskilliga omständigheter, som giva dem karakteren av gräns- och komplikationsföreteelser. Naturligen måste man skilja på de fall, där förloppet verkligen har naturen av 'die Auswickelung einer Gesamtvorstellung' (Wundt) samt de, varest det blott föreligger ett mekaniskt, planlöst radande av föreställningar eller situationer, såsom t. ex. förhållandet ofta är i drömmarna, även de vakna. Givetvis kan det i dessa senare fall ej bli tal om uppmärksamhet. I de förra åter igenfinna vi det typiska uppmärksamhetsförloppet med de tre stadier, vi känna från det föregående, ehuru dessa äro på ett karakteristiskt sätt modifierade till favör för receptionsmomentet. Nu skulle man kunna göra den invändningen, att vi här blott ha att göra med en sammansatt form, en

addering av impulsiva uppmärksamhetsakter. I viss mån kan detta vara sant. Dock är det ej en blott succesion eller addering av akter, utan dessa äro så inflätade i varandra, att det hela bildar en enhetlig totalprocess. Redan i första konceptionsmomentet blixtrar den poäng fram, som sedan går som en röd sammanhållande tråd igenom det hela, såsom redan är skildrat vid behandlingen av receptionen.

Olikheten med den impulsiva uppmärksamheten blir därför, som man förstår, mera graduell än kvalitativ. Också finns ju ej blott receptionsfasen med utan även de bägge andra, såsom förut antytts: Själva inställandet till receptiv uppmärksamhet är ej sällan frapperingsartat, och att även expektationens fas är representerad, därom vittnar redan uttrycket 'spännande lektyr' o. d. Likväl träda både frappering och framförallt expektation i skuggan för receptionen, beroende därpå, att denna form av uppmärksamhet är resultatet av mycken övning. Det är på den Ribots karakteristik av den frivilliga uppmärksamheten såsom ett fullkomnandets tillbehör, ett alster av civilisationen, har sin fulla tillämpning. Härmed sammanhänger ock försjunkenheten, i det att processens mångfaldiga upprepning och differentiering innebär en rikedom på växlande, i varandra inflätade tankeobjekt, vilka ställa kraftiga hinder för främmande distraktiva intryck, dessa må härröra från omgivningen eller från individens eget inre (resp. jagmedvetandet); den förhandenvarande komplexen är så rikt differentierad, att den fyller ut varje vrå av medvetandet, eller (hjärnfysiologiskt talat) den aktuella cerebrala processen är så utbredd och mäktig, att alla andra irritationer hämmas eller hållas nere.

Det mest utmärkande draget hos den receptiva uppmärksamheten blir sålunda, att momentet av spänning och undran eller, om man så vill, tanken på målet, föregripandet av den slutliga apperceptionsakten, gör sig så svagt gällande i medvetandet. Med andra ord: uppmärksamhetsförloppets fortgång eller ledning sker nästan omedvetet. I motsats därtill kan man karakterisera ledningen vid den konativa uppmärksamheten såsom självmedveten samt vid den impulsiva uppmärksamheten, där problemläget eller föregripandet av målföreställningen är så framträdande, såsom målmedveten. Av de tre stadier, vi i detalj påvisat rörande den impulsiva uppmärksamheten och vilka mer eller mindre utpräglade återfinnas även i de båda andra formerna, är det alltså det mellersta, som företer mera anmärkningsvärda variationer. Frappe-

ringsimpulsen däremot är sig tämligen lik vid skilda tillfällen (jfr Wundts framhållande av alla viljeformers överensstämmelse i fråga om slutstadierna), och även receptionsakten är, såsom vi redan antytt, ur psykologisk synpunkt i grunden likartad alltigenom. Också är den indelning av uppmärksamhetens företeelser — i impulsiva, konativa och receptiva —, som förekommer i denna avhandling, gjord med hänsyn till den växlande karakteren hos expektationens stadium.

b. *Indelningar av uppmärksamhetens fenomen.* Vår klassifikation avviker väsentligt från de båda vanliga indelningarna i resp. sinnlig-intellektuell och frivillig-ofrivillig (aktiv-passiv, avsiktlig-oavsiktlig, förberedd-oförberedd) uppmärksamhet. Mest djupgående är naturligtvis olikheten med den förstnämnda. I denna sker indelningen efter vad man kunde kalla uppmärksamhetsobjektets psykiska representation — uppenbarligen en ganska oväsentlig omständighet. Konsekvent genomförd ledde denna klassifikation till sådana arter som syn-, hörsel-, lukt-, smakuppmärksamhet för att ej tala om röd-, gul-, blåuppmärksamhet etc. Om jag tar mig för att räkna ett antal objekt, så är denna uppmärksamhetsakt artskild från t. ex. det intresserade åskådandet av ett spännande skådespel, ehuru bägge äro typer av 'sinnlig uppmärksamhet', förmedlade genom ögat. Däremot är det oväsentligt, om i förra fallet de räknade objekten äro givna i åskådningen eller i föreställningen eller om i senare fallet den spännande episoden betraktas direkt eller genomleves i minnet.

Vår gruppering skiljer sig även från den ytterst brukliga indelningen i frivillig-ofrivillig, förberedd-oförberedd etc. Olikheten ligger däruti, att den sistnämnda tar sikte på sättet för uppmärksamhetens tillkomst eller inställning. Mig synes denna klassifikation ej vara så värdefull, som dess allmänna omfattande kunde ge anledning att tro. Först och främst är den ofullständig, enär det finns ett tredje sätt för uppmärksamhetens tillkomst, nämligen det omärkbara eller omedvetna framväxandet. Vidare äro de nymodiga termerna förberedd-oförberedd synnerligen olämpliga, enär den förment oförberedda uppmärksamheten ('ett skott i natten') icke är oförberedd utan tvärtom synnerligen energiskt förberedd. Det karakteristiska hos den ifrågavarande uppmärksamhetsinställningen är naturligen, att den framkommenderats av ett enda motiv, den är m. a. o. driftmässig till skillnad från den efter över-

läggning eller genom vana tillkomna. Bättre vore därför uttrycken instinktiv, habituell och deliberativ till beteckning av de tre sätten för uppmärksamhetens inställning, och givetvis är det ej min mening att neka befogenheten av en dylik gruppering. Men därjämte och framförallt måste man studera och vid klassificeringen taga hänsyn till uppmärksamhetens växlande gestaltning under själva dess fortgång, ty för uppmärksamhetsförloppen är denna av speciellt intresse i motsats till förhållandet vid de affektiva viljeyttringarna. Detta skall ytterligare framgå av den nu följande pointerande sammanfattningen av uppmärksamhetens allmänna natur sådan den framstår enligt vår föregående beskrivning och analys.

c. *Sammanfattning; uppmärksamhetens förhållande till perception, idéassociation och 'vilja'.* Redan i inledningskapitlet påpekades, att uppmärksamheten vore liktydig med medvetandets samling på en uppgift, ett problem. Den närmare innebörden härav utvecklades vid den följande analysen av den impulsiva uppmärksamheten. Av den samma framgick, att uppmärksamheten måste betraktas såsom en fortgående process med skilda stadier, vilka på det intimaste sammanhänga inbördes. Oriktigt och onaturligt är därför att isolera dem från varandra, såsom sker, då man angiver uppmärksamheten såsom rätt och slätt hög medvetenhetsgrad. Därvid har man nämligen blicken ensidigt fäst vid receptionens stadium, glömmande, att detta blott är avslutningen, resultatet, svaret på den fråga, den problemställning, som i det föregående stadiet framträtt. I själva verket får detta svar sin mening och innebörd först genom relationen till den i andra stadiet förefintliga undran, liksom ock dess klarhet står i proportion till dennas intensitet. Skall man nödvändigt bestämma sig för ettdera ledet i processen såsom det väsentliga, så måste det tydligen bli detta andra. Betecknande är också, att man endast sålunda kommer till rätta med språkbruket, som i motsats till den kritiserade uppfattningen ej kallar en dröm, om den är än så klar och tydlig, för uppmärksamhet men väl unnar detta namn åt t. ex. forskarens trägna mödor, även i de ögonblick dessa ej lönas med klarhetens ljus.

Förklaringen till att man så ofta förbiser det andra stadiets betydelse synes mig ligga i följande omständigheter. I första hand den, att man i expektationen blott trott sig finna känslo- och viljemoment, medan man menar, att uppmärksamheten är en teoretisk,

kognitiv funktion. Ja, det sistnämnda är otvivelaktigt riktigt, men ett stort misstag ligger däremot i det förra. Långt ifrån att endast förete vilje- och känsloelement, innesluter expektationen, såsom vi sett i det föregående, ett moment av undran eller fråga, vilket rent av kan betecknas såsom ett intellektuellt fenomen par préférence. Andra omständigheter, som förklara det ifrågavarande förbiseendet, bestå däri, att expektationen ofta är mycket kortvarig, att den vid upprepning starkt avtrubbas samt att receptionsmomentet vanligen tilldrar sig det övervägande praktiska intresset.

Vi kunna sålunda stå fast vid den givna bestämningen av uppmärksamheten såsom förnimmelsekraftens inriktande eller koncentrerande på en viss uppgift, på lösningen av ett problem, besvarandet av en fråga. Om man nu genomläser definitionerna å sid. 2, skall man finna, att en liknande uppfattning tycks hava föresvävat dessas upphovsmän (se isynnerhet 3, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15!) och därmed även ligga till grund för det populära språkbruket, för såvitt det får anses återspeglas i de nämnda definitionerna. Åvenså kan min begreppsbestämning väl förlikas med åtskilliga av de i inledningskapitlet citerade forskarnas t. ex Höflers. Med Stumpf skulle jag kunna definiera uppmärksamheten såsom intresse, liksom ock med Wundt såsom tillståndet vid klar uppfattning. Men då dessa psykologer förklara detta liktydigt med vissa känslor, kan jag icke längre vara med, såsom framgår av det nyss sagda.

Till sist skall jag blott söka påvisa, hurusom det av mig fastställda uppmärksamhetsbegreppet möjliggör en klar avgränsning från de själsfunktioner, med vilka uppmärksamheten ofta förblandas, nämligen perception, idéassociation och 'vilja'.

Några exempel skola belysa saken. Hur ofta har jag ej tydligt sett låt oss säga Uppsala stationshus. Och likväl kan jag ej exakt angiva dess färg, byggnadsstil o. d.; helt enkelt därför att jag blott percipierat byggnaden i allmänhet men icke betraktat den med dessa speciella synpunkter eller problem för ögonen d. v. s. med uppmärksamhet. — Jag hörde en gång inifrån mitt rum någon blåsa i en pipa ute på gatan. Härav väcktes ett minne av ett föregående tillfälle, då jag sett en viss person tälja en träpipa. Denna erinring utmärktes av 'hög medvetenhetsgrad' men var dock icke uppmärksamhet utan blott idéassociation, enär intet medvetet samband fanns mellan de två akterna. En annan gång däremot, då jag hörde ett liknande ljud, frapperades jag därav och gick till

fönstret för att se efter, om det var en visselpipa av pilträ. Detta var uppmärksamhet. Här finna vi, hurusom en viss synpunkt eller fråga väcktes och lades in i uppfattandet. Man kunde kalla uppmärksamheten en sammanhängande eller dubblerad process i motsats till såväl perception som idéassociation. — Däremot delar den denna egenskap med 'viljan', från vilken den likväl, såsom vi förut sett, låter sig väl distingveras. Även här må ett exempel förtydliga. I fall ett barn får se en frukt och griper den för att låta sig väl smaka, kalla vi detta en viljeyttring. Om däremot en psykolog griper samma frukt för att iakttaga dess lukt- och smaksensationer, är detta uppmärksamhet. Bägge akterna äro preceptioner, men i den förra är det blott ett välkänt känsloläge, som föregripes, i den senare däremot är det vissa iakttagelser, det gäller att identifiera, vari ock innebäres, att det ligger en aktiv uppgift, ett problem, i själva det precipierade momentet.

I anslutning till det sagda kunde vi alltså i största möjliga korthet definiera uppmärksamheten såsom idépreception eller problempreception, varvid den ifrågavarande 'idén' kan utgöra såväl en enkel sinneskvalitet (färg, ton o. s. v.) som någon relation (antal, likhet, orsak o. d.), överhuvud vad hälst som kan bli föremål för mänsklig iakttagelse eller mänskliga omdömen.

Litteraturförteckning.

Aars, Kr.: Zur Psychologischen Analyse der Welt. Leipzig 1900.
Ach, N.: Über die Willenstätigkeit und das Denken. Göttingen 1905.
——: Experimentelle Untersuchungen ü. den Willen. Bericht ü. d. II Kongress für Psychologie. 1907.
Alrutz, S.: Om sinnesrörelsernas fysiologi och psykologi. U. Läkarefören:s Förhandl. 1900—01.
——: Undersökningar öfver smärtsinnet. Upsala 1901.
Bergqvist, B. J:son: Frågans formulering vid undervisningen[2]. Lund 1901.
Binet, A.: L'étude expérimentale de l'intelligence. Paris 1903.
Bradley, F. H.: The Definition of Will. Mind XI 1902.
Bunge, G. von: Lehrbuch der Physiologie des Menschen. Leipzig 1901.
Bühler, K.: Tatsachen u. Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge. I Über Gedanken. Archiv f. d. ges. Psych. IX 1907.
Chalkins, M. W.: Der doppelte Standpunkt in der Psychologie. Leipzig 1905.
Cordes, G.: Experimentelle Untersuchungen ü. Associationen. Wundts Philos. Studien XVII. 1901.
Darwin, Ch.: The Expression of the Emotions. London 1902.
——: Om arternas uppkomst. Stockholm 1871.
——: Menniskans härledning. Stockholm 1872.
Dougall, W. Mac: The physiological Factors of the Attention Process. Mind. XI 1902.
Dürr, E.: Die Lehre von der Aufmerksamkeit. Leipzig 1907.
——: Einführung in die Pädagogik. Leipzig 1908.
Ebbinghaus, H.: Grundzüge der Psychologie[2]. Leipzig 1905.
——: Abriss der Psychologie. Leipzig 1908.
Fechner, G. Th.: Elemente der Psychophysik. Leipzig 1860.
Geijer, R.: Om samvetet. Stockholm 1905.
Groos, K.: Das Seelenleben des Kindes. Berlin 1904.
Gross, O.: Die cerebrale Sekundärfunktion. Leipzig 1902.
Hammer, B.: Zur experimentellen Kritik der Theorie der Aufmerksamkeitsschwankungen. Zeitschr. f. Psychologie Bd. 37. Leipzig 1905.
——; Zur Kritik des Problems der Aufmerksamkeitsschwank. Zeitschr. f. Psych. Bd. 41. Leipzig 1905
Hirsch, M.: Suggestion und Hypnose. Leipzig 1893.
Høffding, H.: Psykologi i omrids paa grundlag af erfaring[3]. København 1892.
——: Begreppet villie. Psyke I 1906.
Höfler, A.: Grundlehren der Psychologie. Lehrtext und Übungen. Wien 1898.

James, W.: The Principles of Psychology. London 1891.
——: Psychologie und Erziehung. Tysk översättning av F. Kiesow. Leipzig 1900.
Jodl, Fr.: Lehrbuch der Psychologie. Stuttgart u. Berlin 1903.
Kerrl, Th.: Die Lehre von der Aufmerksamkeit. Gütersloh 1900.
Kodis, J.: Zur Analyse des Apperceptionsbegriffes. Berlin 1893.
Kohn, H. E.: Zur Theorie der Aufmerksamkeit. Halle a. S. 1894.
Kreibig, Cl.: Die Aufmerksamkeit als Willenserscheinung. Wien 1897.
Kries, J. von: Ueber die Natur gewisser Gehirnzustände. Zeitschr. f. Psych Bd. 8. Leipzig 1895.
Külpe, O.: Die Lehre vom Willen in d. neu. Psych. Phil. Studien. V. 1889.
——: Grundriss der Psychologie. Leipzig 1893.
——: Zur Lehre v. d. Aufm. Zeitschr. f. Phil. Bd. 110. 1897.
——: Besprechung v. N. Ach.: Über die Willenstät. u. d. Denken. Gött. Gel. Anzeigen N:r VIII 1907.
Lagerborg, R.: Das Gefühlsproblem. Leipzig 1905.
——: Viljan och dess skötsel. Psyke II 1907.
Landquist, J.: Tänkandet med känslan. Psyke I. 1906.
Lange, C.: Om Sindsbevægelser. Kjøbenhavn 1885.
——: Bidrag till Nydelsernes Fysiologi. Kjøbenhavn 1899.
Lange, K.: Über Apperzeption[8]. Leipzig 1903.
Lange, N.: Beiträge zur Theorie d. sinnl. Aufm. u. d. activen App. Phil. Studien IV. 1888.
Lapie, P.: Logique de la volonté. Paris 1902.
Larsson, H.: Gränsen mellan sensation och emotion. Lunds Univ:s Årsskr. 1899.
——: Lärobok i psykologi. Stockholm 1899.
Lehmann, A.: Die köperlichen Äusserungen psych. Zustände. Leipzig 1899, 1901.
Lipps, Th.: Leitfaden der Psychologie[2]. Leipzig 1906.
——: Selbstbewusstsein. Grenzfragen d. Nerven- und Seelenlebens 1901.
Luciani, L.: Physiologie des Menschen. III. Leipzig 1907.
Loewenfeld, L.: Der Hypnotismus. Wiesbaden 1901.
Maier, H.: Psychologie des emotionalen Denkens. Tübingen 1908.
Marbe, K.: Experimentell-psych. Untersuch. ü. das Urtheil. Leipzig 1901.
Messer, A.: Experimentell-psychologische Untersuchungen über das Denken. Arch. f. d. ges. Psych. VIII. 1906.
Messmer, O.: Grundlinien zur Lehre v. d. Unterrichtsmethoden. Leipzig u. Berlin 1905.
——: Kritik der Lehre v. d. Unterrichtsm. Leipzig u. Berlin 1905.
Nahlowsky: Das Gefühlsleben[3]. Leipzig 1907.
Nayrac, J. P.: L'attention. Paris 1906.
Noreen, A.: Vårt språk. Lund 1904—08.
Orth, J.: Gefühl und Bewusstseinslage. Berlin 1903.
Paulhan, F.: La volonté. Paris 1903.
Petrini, E.: Psykologiska dogmer. Uppsala 1907.
Pfänder, A.: Das Bewusstsein des Wollens. Zeitschr. f. Psych. Bd. 17. 1897.
——: Phänomenologie des Wollens. Leipzig 1900.
——: Einführung in die Psychologie. Leipzig 1904.

Pillsbury, W. B.: L'attention. Paris 1906.
Pilzecker, A.: Die Lehre von der Aufmmerksamkeit. München 1889.
Preyer, W.: Die Seele des Kindes. Leipzig 1882.
Rehmke, J.: Lehrbuch der allg. Psychologie[2]. Leipzig 1905.
Ribot, Th.: Psychologie de l'attention[5]. Paris 1900.
——: Les maladies de la volonté[24]. Paris 1908.
Sanctis, S. de: Studien ü. d. Aufm. Zeitschr. f. Psych. Bd. 17. 1898.
Schéele, F., von: Det mänskliga själslifvet. Stockholm 1896.
——: Lärobok i psykologi. Stockholm 1899.
——: Om uppmärksamhet. Linköping 1902.
Schneider, G. H.: Der thierische Wille. Leipzig 1880.
——: Der menschliche Wille. Berlin 1882.
Schultze, F. E. O.: Erscheinungen u. Gedanken. Arch. f. d. ges. Psych. VIII. 1906.
Sigwart, Chr.: Logik[2]. Freiburg i. B. 1889.
Staude, O.: Der Begriff der Apperception in d. neu. Psych. Phil. Stud. I. 1883.
Stern, L. W.: Psychologie der individuellen Differenzen. Leipzig 1900.
Stumpf, C.: Tonpsychologie. Leipzig I 1883, II 1890.
——: Über Gefühlsempfindungen. Zeitschr. f. Psych. Bd. 44. 1907.
——: Erscheinungen und psychische Funktionen. Berlin 1907.
Störring, G.: Vorlesungen über Psychopathologie. Leipzig 1900.
Volkelt, J.: Psychologische Streitfragen. Zeitschr. f. Phil. Bd. 90. 1887.
Walsemann, H.: Das Interesse[2]. Hannover—List. Berlin 1907.
Windelband, W.: Denken und Nachdenken. Präludien.
——: Beiträge zur Lehre vom negativen Urtheil. Strassburger Abhandlungen zur Phil. 1884.
Wirth, W.: Zur Theorie des Bewusstseinsumfanges und seiner Messung. Phil. Studien XX. 1902.
Wundt, W.: Selbstbeobachtung und innere Wahrnehmung. Phil. Studien. IV. 1888.
——: Zur Lehre von der Gemüthsbewegung. Phil. Studien. VI. 1891.
——: Grundzüge der Physiologischen Psychologie[5]. Leipzig 1902—03.
——: Grundriss der Psychologie[6]. Leipzig 1904.
——: Völkerpsychologie I[2], II[2]. Leipzig 1904.
——: Logik[3] I. Stuttgart 1906.
——: System der Philosophie[3]. Leipzig 1907.
——: Über Ausfrageexperimente. Psychologische Studien. III. 1907.
Ziehen, Th.: Leitfaden der Physiologischen Psychologie[4]. 1898.

STUDIEN ZUR INDISCHEN ERZÄHLUNGSLITERATUR.

I.

PACCEKABUDDHAGESCHICHTEN

VON

JARL CHARPENTIER.

UPSALA 1908
AKADEMISCHE BUCHDRUCKEREI
EDV. BERLING.

Vorwort.

Auf den folgenden seiten wird der meines wissens erste versuch gemacht, diejenigen indischen legenden, die sich an den berühmtesten der sogenannten *paccekabuddha's*[1] knüpfen, kurz zu verwerten. Dass eine solche erste arbeit an vielen stellen unvollständig und sogar fehlerhaft sein muss, davon kann niemand mehr überzeugt sein als der verfasser selbst; jedoch hege ich die hoffnung, dass damit mindestens etwas für die märchenkunde Indiens erreicht sein wird. Andere forscher werden mit ausgedehnterem material und grösserem glück die lücken vervollständigen können, die sich an leider allzu vielen stellen meiner arbeit finden werden, vielleicht darf ich auch selbst hoffen einmal später was dazu beisteuern zu können.

Leider ist — mit ausnahme der epochemachenden arbeit Benfey's — bis in die letzte zeit die indische erzählungslitteratur, die so unendlich reiche schätze birgt, allzu wenig bearbeitet worden. In den letzten jahrzehnten haben sich aber mehrere ausgezeichnete forscher — wie Jacobi, E. Leumann, L. Feer, Lüders, Tawney, J. J. Meyer, Hertel u. a. — bemüht teils neue fundgruben dieser literatur ans licht zu ziehen, teils das alte sowie das neu gefundene geschichtlich und komparativ zu verwerten. Wenn es mir gelungen wäre, zu dieser grossen arbeit mindestens etwas beigesteuert zu haben, das zur aufklärung einiger probleme von nutzen sein könnte, dann wäre die mühe, die ich bei dieser arbeit aufgewendet habe, vielfältig zurückerstattet worden.

---

[1] Dass ich die pāliform des wortes verwendet habe, hat darin seinen grund, dass sie unendlich viel gewöhnlicher ist als sowohl *pratyekabuddha* wie *patteyabuddha*.

Meine abhandlung war ursprünglich viel weitläufiger und umfasste auch mehrere kleine abteilungen, die mit den *paccekabuddha*-geschichten nicht in zusammenhang standen. Da es sich aber nicht als ratsam herausstellte eine so ausgedehnte arbeit als dissertation drucken zu lassen, habe ich die kleineren abschitte weggelassen um sie anderswo zu publizieren (von diesen werden zwei in der ZDMG. demnächst erscheinen). Es schien mir nämlich am angemessensten die *paccekabuddha*-geschichten, denen doch ein gemeinsamer zug inneliegt, an einer stelle zu vereinigen.

Es ist mir beim abschluss dieser kleinen vorbemerkung eine ebenso angenehme wie notwendige pflicht allen denen, die mir bei meiner arbeit auf irgend eine weise behülflich gewesen sind, meinen besten dank auszusprechen. Dabei muss ich zuerst meiner beiden lehrer gedenken: Professor Dr. K. F. Johansson, der mir während meiner ganzen studienzeit immer mit der grössten freundlichkeit und dem lebhaftesten interesse entgegengekommen ist, hat mir überhaupt den ersten anstoss zur beschäftigung mit der indischen erzählungsliteratur gegeben; bei meiner jetzigen arbeit hat er mir immer mit der wertvollsten hülfe in rat und tat beigestanden. Ihm sei deswegen ein gebührender anteil meiner dankbarkeit ausgesprochen; alles was ich ihm schulde, kann leider in diesen kurzen zeilen nicht ausgedruckt werden. Geh. Regierungsrat Professor Dr. Herrmann Jacobi a. d. Univ. Bonn a. Rh., bei dem ich das sommersemester 1907 studierte, hat mich zuerst in das studium der präkritliteratur und des Jainismus eingeführt; später hat er mir während der ausarbeitung des vorliegendes werkes mehr als einmal durch wertvolle briefliche mitteilungen hülfe geleistet. Die zeit, in der ich das glück hatte seine tiefen kenntnisse und unvergleichlich feinfühlige würdigung der indischen literatur, seinen scharfsinn und grossartigen entusiasmus für die indologie kennen zu lernen, wird bei mir immer in teuerem andenken bewahrt bleiben.

Meinem fachgenossen an der hiesigen universität, Herrn Cand. phil. H. Smith, verdanke ich auch mehrere scharfsinnige bemerkungen und glückliche verbesserungen, die er mir bei der vorbereitenden diskussion meiner abhandlung in unserem seminar gütigst mitgeteilt hat.

Den herren, Professor Dr. E. Leumann a. d. Univ. Strassburg i. E., der mir bei brieflichen anfragen in liebenswürdigster weise geholfen hat, und Dr. W. Hüttemann in Marxloh, der mir gütigst seine ganze kollation der *Nāyādhammakahāo* zu verfügung stellte,

sowie Professor Dr. E. Pavolini in Florenz, dem ich eine gütige nachricht über eine seiner arbeiten verdanke, sei auch mein herzlichster dank ausgesprochen.

Schliesslich ist es mir auch eine angenehme pflicht Herrn Stud. phil. E. Stumpp aus Worms a. R., der während seines aufenthaltes an der hiesigen universität sich der arbeit unterzog mein manuskript durchzusehen, und ohne dessen hülfe der deutsche ausdruck gewiss überaus unbeholfen gewesen wäre, meine dankbarkeit zu bezeugen.

Upsala am 1 juni 1908.

Jarl Charpentier.

Abkürzungen.

Abh.DMG. = Abhandlungen der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

Acad. = Academy.

Actes du XII congrès d. oriental. = Actes du XII congrès des orientalistes, Firenze 1900.

Açvaghoṣa Buddhacarita ed. Cowell, Oxford 1893.

Āit. Br. = Āitareya Brāhmaṇa.

Album Kern, Leiden 1903.

Amm. Marc. = Ammianus Marcellinus.

Aṅg. Nik. = Aṅguttara Nikāya.

Āp. = Āpastamba.

Arjunavarmadeva, komm. zu Amaru.

Āup. S. = Āupapātika Sūtra.

Ausg. Erz. = Ausgewählte Erzählungen in Mahārāṣṭrī von H. Jacobi, Leipzig 1886.

Āyāranga (Sutta).

Āvaçyaka Cūrṇi.

Āvaç. erz. = Die Āvaçyaka—Erzählungen herausgegeben von E. Leumann, Leipzig 1897.

Āvaç. niry. = Āvaçyaka Niryukti.

Avad. çat. = Avadāna Çataka ed. Speyer, St. Petersburg 1902— .

Bālakṛṣṇa, komm. zu Bāṇa's Kādambarī

Ballini Agadadatta, Firenze 1903.

Bāudh. = Bāudhāyana.

BB. = Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen herausgegeben von Bezzenberger und Prellwitz.

Benfey Pantsch. = Pantschatantra übersetzt von Th. Benfey, 1—2. Leipzig 1859.

Bh. P. = Bhāgavata Purāṇa.

Bhāṇḍarkar Rep. = Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency 1883—84, Bombay 1884.

Bigandet Vie ou légende de Gaudama, Paris 1878.

BR. = Böhtlingk-Roth Sanskritwörterbuch.

Bṛhatkathāmañjarī of Kṣemendra, Bombay 1901 (= Kāvyamālā 69).

Bṛhadār. Up. = Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad.

Buddhaghoṣa, komm. zu Dhammapada.

Burnouf Introduction à l'histoire du buddhisme indien, 2 éd., Paris 1876.

» Lotus de la bonne loi, Paris 1852.

Bühler, Leben d. Hemac. = Über das Leben des Jaina-Mönches Hemacandra, Wien 1889.

Çāntyācārya, verf. einer vṛtti zu Uttarajjhayaṇa.

Çāntisūri, » » ṭīkā » »

Çat. Br. = Çatapatha Brāhmaṇa.

Childers = A Dictionary of the Pāli language by R. C. Childers, London 1875.

Çīlāṅka, komm. zu Sūtrakṛtāṅga.

Çivadāsa, verf. einer rezension der Vetālapañcaviṁçati.

Cowell Jātaka = The Jātaka translated (by Chalmers, Rouse, Francis, Neil and Cowell) under the editorship of E. B. Cowell, I—VI, Cambridge 1905—1907.

Çubhaçīlagaṇi, verf. einer rezension des Kathākoça.

Çukasaptati (text. simpl. ed. R. Schmidt, Leipzig 1893 [Abh.DMG.] — übers. von R. Schmidt, Kiel 1894).

Cunningham, Ancient geography of India I, London 1871.

» Stūpa of Bharhut, London 1879.

Daçak(umāracarita) ed. by N. B. Godabole and K. P. Parab, Bombay 1898. [Vgl. weiter Meyer].

Deçīn. = Deçīnāmamālā des Hemacandra ed. Pischel, Bombay 1880.

Devendra, verf. einer ṭīkā zu Uttarajjhayaṇa [zum teil herausgegeb. in Ausg. Erz. von Jacobi].

Dh. = Dhātupāṭha.

Dhp. = Dhammapada (ed. Fausbøll, 1 aufl. Kopenhagen 1855, 2 aufl. London 1900).

Dhp. Dutreuil de Rhin = Kharoṣṭhihdschr. des Dhp. herausgegeb. von Senart JA. 9, XII.

Divyāvad. = Divyāvadāna ed. by Cowell and Neil, Cambridge 1886.

F., Fausbøll s. Jāt.

Ferguson, Tree and Serpent Worship, London 1868.

Franke, Pāligr. u. lex. = Pāligrammatik und lexicographie, Strassburg 1902.

» P. u. Skt. = Pāli und Sanskrit, Strassburg 1902.

Gandhavaṁsa (herausgegeb. in JPTS. 1886).

GIAPh. = Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde herausgegeb. von Bühler und Kielhorn.

Govindasvāmin, komm. zu Mānavadharmaçāstra.

GSAI. = Giornale della Società Asiatica Italiana.

Hārāvalī.

Hariv. = Harivaṁça.

Hc. = Hemacandra's Grammatik der Prākrit-Sprachen herausgegeb. von R. Pischel, 1—2, Halle 1877—80.

Hehn Kulturpflanzen = Kulturpflanzen und Haustiere, 6 aufl. von O. Schrader, Berlin 1894.

Hemac. Pariçiṣṭap = Sthavirāvalīcarita or Pariçiṣṭaparvan by Hemacandra ed. by H. Jacobi, Calcutta 1883.

Herod. = Herodot.

Hertel Ausg. Erz. aus Hemac. Pariçiṣṭap. = Ausgewählte Erzählungen aus Hemacandras Pariçiṣṭaparvan, Leipzig 1908.

» Südl. Pañc. = Das südliche Pañcatantra, Leipzig 1906 (Sächs. Ahb. XXIV: 5).

IA. = Indian Antiquary.

Ind. Spr. = Indische Sprüche von Böhtlingk, 1--3, St. Petersburg, 1870—73.

Ind. Str. = Indische Streifen von Weber.

I. St. = Indische Studien herausgegeb. von Weber.

JA. = Journal Asiatique.

Jāt., jāt. = The Jātaka together with its commentary, being tales of the anterior births of Gotama Buddha ed. by V. Fausbøll, I—VII, London 1877—97. [Auch mit F., Fausbøll citiert].

Jātakamālā ed. Kern, Boston 1891 (= HOS. I).

Jen. Litteraturzeit. = Jenaer Litteraturzeitung.

Johansson Shāhbāzgarhi = Dialekt der Shāhbāzgarhi-Redaktion der Edikte des Açoka, I Or. Congr. 8, II, 115 ff., II Upsala 1890.

JPTS. = Journal of the Pāli Text Society.

JRAS. = Journal of the Royal Asiatical Society.

Kāç. = Kāçikā.
Kādambarī of Bāṇa ed. by Peterson, 1--2, Bombay 1899—1900.
Kalāvilāsa von Kṣemendra.
Kalhaṇa's Chronicle of the kings of Kas'mīr translated by M. A. Stein, 1—2, Westminster 1900.
Kāmas(ūtra) des Vātsyāyana übersetzt von R. Schmidt, 2 aufl., Leipzig 1900.
Kathākoça = The Kathākoça or treasury of stories translated by C. H. Tawney, London 1895 (Or. Transl. F.).
Kāuṣ. Up. = Kāuṣītaki Upaniṣad.
Kern Bijdrage = Bijdrage tot de verklaring van eenige woorden in Pali-geschriften voorkomende.
KS. = Kalpasūtra des Bhadrabāhu.
KSS. = Kathāsaritsāgara ed. by Durgāprasād, 2 ed., Bombay 1903.
Kullūka, komm. zu Mānavadharmaçāstra.
KZ. = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung herausgegeb. von A. Kuhn, A. Schleicher, E. Kuhn, J. Schmidt und W. Schulze.
Lakṣmīvallabha, verf. einer sanskrit-ṭīkā zu Uttarajjhayaṇa.
Lalit. = Lalita Vistara.
Lévi, Le Theâtre Indien, Paris 1890.
» Le Nepal, 1—2, Paris 1905.
Liebrecht Zur Volkskunde, Heilbronn 1879.
M., Manu = Mānavadharmaçāstra ed. Jolly, London 1887.
Mahābhāṣya.
Mahāv. = Mahāvagga.
Majjh. N(ik). = Majjhima Nikāya (ed. Trenckner u. Chalmers. PTS.).
Malayagiri, komm. zu Nandīsūtra.
Mārasaṁy. = Mārasaṁyutta.
Mārk. P. = Mārkaṇḍeya Purāṇa.
MBh. = Mahābhārata [I—IV, Calcutta 1834—39].
Meyer Daçakumāracarita (übers.), Leipzig 1902.
» Two twicetold tales, Chicago 1903.
» Kṣemendra's Samayamātṛkā (übers.), Leipzig 1903.
Mhv. = Mahāvastu publié par E. Senart, I - III, Paris 1882—97.
Mṛcch(akatikā) herausgegeb. von Stenzler, Bonn 1846.
Mudrārākṣasa by Viçākhadatta ed. by K Tr Telang, Bombay 1884.
Nandana, komm. zu Mānavadharmaçāstra.
Nāyādh. = Nāyādhammakahāo (citiert nach W. Hüttemanns kollation des textes).
Neumann Die Reden Gotamo Buddho's, I--III, Leipzig 1896—1902.

Oldenberg Buddha. Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde. 5 aufl., Berlin 1906.

Oman The Mystics, Ascetics and Saints of India, London 1905.

Pāṇ. = Pāṇini.

Pañc. = Pañcatantra.

Pañcasāyaka (bei R. Schmidt Beitr. z. ind. erot.).

Pavolini La novella di Brahmadatta, Roma 1892.

Pischel Leben und Lehre des Buddha, Berlin 1906.

» Pkt. Gr. = Grammatik der Prakrit-Sprachen, Strassburg 1900.

Praphulla Chandra Rây, A History of Hindu Chemistry I, London 1907.

Protap Chundra Roy, engl. übersetzer des MBh.

Ragh. = Raghuvaṁça.

Rājan. = Rājanighaṇṭu.

Rājatar. = Rājataraṅginī.

Rām. = Rāmāyaṇa.

Rep. of the arch. survey of west. India = Report of the archæogical survey of Western India.

Rhys Davids Buddhist Birth Stories, London 1880.

RV. = Rig-Veda.

Samayamātṛkā af Kṣemendra, ed. by Durgāprasād and K. P. Parab, Bombay 1888 (= Kāvyamālā 10) — übers. von J. J. Meyer, Leipzig 1903.

Sāṁkhyaprav. = Sāṁkhyapravacanabhāṣya by Vijñānabhikṣu ed. by R. Garbe, Boston 1895 (HOS.).

Saṁyaktvakāumudī (s Weber SBBAW. 1889: 2).

Saṁy. Nik. = Saṁyutta Nikāya ed. L. Féer and C. Rhys Davids, I—VI, London (PTS.) 1884—1904.

SB. = Berichte der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, phil.-hist. classe.

SBBAW. = Sitzungs-Berichte der Berliner Akademie der Wissenschaften.

SBE. = Sacred Books of the East.

Scherman Visionslitt. =

Schmidt Beitr. z. ind. erot. = Beiträge zur indischen Erotik, Leipzig 1902.

» Fakire und Fakirthum im alten und modernen Indien, Berlin 1908.

Schrader Reallexikon der indogermanischen altertumskunde, Strassburg 1901.

Siddhacandra, komm. zu Kādambarī.
Siṁhāsanadvātriṁçikā (s. Weber I. St. 15).
SN. = Sutta Nipāta ed Fausbøll, London 1885.
Spence Hardy Manual of Buddhism, London 1860.
Speyer Studies about the KSS. = Studies about the Kathāsaritsāgara, Amsterdam 1908 (= Verhandel. d. Akad. v. Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, VIII : 5).
Stursberg Das Cāitanyacaritāmṛta des Kṛṣṇadasa Kavirāja, Leipzig 1907.
Sūtrakṛt. = Sūtrakṛtāṅga.
Sørensen Index = An Index to the proper names in the Mahābhārata, London 1904— .

Tac. Germ. = Taciti Germania.
Tawney (KSS) = The Kathāsaritsāgara or Ocean of the streams of story translated from the original sanskrit by C. H. Tawney, 1—2, Calcutta 1880—84.
Therīg. = Therīgāthā.

Uhle Die Vetālapañcaviṁçatikā, Leipzig 1881 (Abh. DMG. VIII).
Utt., Uttarajjh. = Uttarajjhayaṇa (vgl. unten p. 172).
Uttarādhy. niry. = Uttarādhyayananiryukti.

Vajracched. = Vajracchedika.
Walter Übereinstimmungen in gedanken usw. bei Vālmīki bis auf Māgha, Leipzig 1907 (= E. Leumann's Indika n:o 3).
Varāh. Mih. Bṛh. S. = Varāha Mihira's Bṛhat-Saṁhitā.
Vāsav. = Vāsavadattā.
Vāyu. P. = Vāyu-Purāṇa.
Vi. = Viṣṇusmṛti.
Windisch Māra und Buddha, Leipzig 1895 (= SA. XV : 4).
Winternitz Gesch. d. ind. Litt. = Geschichte der indischen Litteratur I, Leipzig 1904—08.
VP. = Viṣṇu-Purāṇa (nach Wilsons übers.).
Vṛddha-Cāṇakya, Bombay 1858.
WZKM = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.

Yaçodhara, komm. zu Vātsyāyana's Kāmasūtra.
Yogas. = Yogasūtra.

ZDMG. = Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft.

Paccekabuddhageschichten.

I. Die geschichte von dem könige und seinem freunde, der ein paccekabuddha wurde.

Nach Pischel Leben und Lehre des Buddha p. 94 kommen die sogenannten *paccekabuddha's* in den alten pāli-texten ziemlich selten vor und bezeichnen nur heilige, die eine stufe höher als die *arhat's* stehen.[1] Obwohl also die *paccekabuddha's* vielleicht einen minder allgemein bekannten heiligentypus repräsentieren, bürgen die texte doch dafür, dass man sie konsequent und mit stereotypen ausdrücken in die welt der buddhisten eingegliedert hatte. Auch bei den jainisten kommen *patteyabuddha's* vor, und es giebt geschichten von solchen heiligen, die den texten beider sekten gemeinsam sind. Dies müssen wohl ältere heiligenlegenden sein, die die beiden sekten selbständig aufgenommen und zu *paccekabuddha*-geschichten gemacht haben.

In den jātaka's sind die *paccekabuddha's* entweder viele, deren gewöhnlich fünfhundert vorkommen, die in der Nandamūla-höhle im Himālaya wohnen und mit verschiedenen wunderkräften ausgestattet sind; oder es sind deren vier (jāt. 408, worauf ich unten zurückkomme) usw.; oder aber sie treten nur vereinzelt auf. Eine geschichte von einem solchen *paccekabuddha*, der ursprünglich freund und spielgenosse eines prinzen war und dann als dieser könig wird, die *paccekabodhi* erreicht und später zurückkehrt um den könig zu bekehren, werde ich hier behandeln. Die quellen die ich ausgebeutet habe, sind: Arindamajātaka in Mahāvastu III 449—461; Darīmukhajātaka (jāt. 378, Fausbøll III 238 ff.), Sonakajātaka (jāt. 529, Fausbøll V 247 ff) und Saṁkiccajātaka (jāt. 530, Fausbøll V 261 ff.) sowie die erzählung von Brahma-

[1] Dass es eine wesentliche verschiedenheit zwischen den anlagen eines wirklichen und eines *paccekabuddha* giebt, zeigt sich u. a. darin, dass von einer speziellen *paccekabodhi* gesprochen wird (z. b. Jāt. 529, F. V p. 248, 25 f.). Vgl. auch Oldenberg Buddha[5] p. 378 f.

datta in Jacobi's »Ausgewählte Erzählungen in Mahārāṣṭrī» p. 1 ff. Ich fange mit Mahāvastu an, dessen erzählung ich in übersetzung mitteile:

[449] 'Früher, o mönche, in vergangenen zeiten regierte in der durch grosse könige ausgezeichneten stadt Mithilā im Videherlande Arindama, ein rechtfertiger herrscher, der seinen hofstaat freundlich behandelte, der eifrig gaben verteilte und grosse streitkräfte besass. Dieser hatte sechzigtausend elephanten, mit jedem schmuck versehen, sechzigtausend wohlgeschmückte pferde, sechzigtausend wagen mit decken aus panther- und löwenfell, mit bannern, dem wagen Arjuna's gleich[1], [450] mit grossen decken und hohen bannern und fahnen, sechzigtausend kühe mit kälbern. Weiter besass er sechzigtausend mädchen und sechzigtausend ruhebette aus gold, silber und elfenbein. Und weiter, o mönche, besass dieser könig Arindama sechzigtausend goldene und sechzigtausend silberne gefässe.[2] Und weiter, o mönche, besass dieser könig Arindama von seines vaters grossvater geerbte sechzigtausend behälter und sechzigtausend reiche und friedliche dörfer. Des königs Arindama *purohita* hatte einen sohn, Çroṇa, ein gründlicher kenner der drei *veda's*, der arten von silben, der *itihāsa's*, der etymologieen und der vorhersagungen (?); er kannte die *upāṅga's* und die grammatik, strebte mit hülfe der *brāhmaṇa's* und *veda's* danach verdienst bringende handlungen auszuüben, und nachdem er die nichtswürdigkeit der sinnesgenüsse gesehen hatte begab er sich nach Anuhimavant und übte askese. Als er sich so auf dem nichtbuddhistischen wege abmühte und bestrebte, erreichte er die vier *dhyāna's* und die fünf *abhijñā's* und wurde ein mit übernatürlichen kräften ausgerüsteter *ṛṣi*.

Und dann, o mönche, dachte der heilige Çroṇa nach verlauf einer sehr langen zeit folgendes: 'der könig Arindama ist mein freund aus kinderjahren, mein spielgenosse; dieser hat jetzt während vier und achtzigtausend jahren sein grosses königtum regiert, jetzt fürwahr ist es zeit, dass er in die hauslosigkeit zieht und ich werde ihn dazu bewegen'. Und dann, o mönche, wie wenn

---

[1] Anders kann ich *sanandighoṣāṇi* nicht verstehen. Das wort kommt auch an anderen stellen z. b. II p. 339. 17. 19; 420, 13 (besonders beleuchtend, weil dort auch als epithet des wagens *savāijayanta* 'dem wagen Indras ähnlich' vorkommt); III p. 22, 7.

[2] °*pāri*° ist wohl prakritisch für °*pārī*°; anders aber fehlerhaft Senart Mhv. III p. 527.

ein starker mann seinen krummen arm ausstrecken würde oder seinen ausgestreckten arm wieder krummen[1] würde mit einer solchen[2] bewegung kam der heilige Çroṇaka aus seiner einsiedelei in Anuhimavant durch die luft gehend nach dem Mahādeva-*āmra*wald.[3] Und, o mönche, der brahmane, der Arindama's *purohita*, des königs geistlicher führer war, sah den heiligen Çroṇaka bei der wurzel eines *āmra*baumes sitzen; er ging dahin, wo der heilige Çroṇaka sass, begrüsste ihn mit fröhlichem mut und ging [451] dann nach Mithilā um dem könig Arindama kunde zu geben. Denn, o mönche, in derselben zeit befiel es den könig Arindama die sinnesgenusse gründlich[4] zu geringschätzen und ebenso ein bestreben und sehnen danach, den heiligen Çroṇaka zu sehen. Und fürwahr, o mönche, der könig Arindama sprach in dieser zeit folgende strophe[5]:

'Dem will ich ein dörfchen geben, schöngeschmückte holde mädchen,
der mir nachricht bringt von Çroṇa, meinem freund' und spielgenossen.'

Dieser hatte einen hauspriester, einen lehrer aus edeler familie: als er den könig sehr unglücklich und betrübt sah[6], sprach er folgendermassen:

'Gieb du mir das dörfchen, könig, auch die schöngeschmückten mädchen.'
Nachricht geb' ich dir von Croṇa, deinem freund' und spielgenossen.
Denn in deinem reiche, deinem grossen garten wachsen bäume,
prahlend schön mit frucht und blüten; unter diesen sitzt der weise.'

---

[1] Über *saṁmiñjayati* s. Burnouf Lotus de la bonne foi p. 306, Senart Mhv. I p. 418 f., Childers 435, Kern Geschied. van het Buddhisme p. 114 u. Mir scheint die auffassung Burnoufs ganz richtig.

[2] Besser als *ettakena* wäre wohl *ekākṣaṇena*, was I p. 55,2 steht.

[3] Der *āmra*wald des Mahādeva — oder richtiger Makhādeva — lag in der nähe von Mithilā, vgl. Majjh. Nik. II p. 74 ff., Jāt. I p. 138.

[4] So *yoniças* in Lalit. p. 36,9, Vajracched. p. 34,15. Anderseits scheint das wort in Divyāvad. p. 488,3 'wisely' zu bedeuten.

[5] Hier beginnt die metrische erzählung, die ununterbrochen bis zum schluss fortgeht.

[6] *Suduḥkhidurmanaṁ*, was an der gewöhnlichen phrase in Mārasaṃyutta, z. b. I 1,5 (Saṃy. Nik. I p. 103): *atha kho Māro pāpimā . . . . dukkhī dummano tatth' ev'antaradhāyi* (vgl. dazu SN. v. 449 und Windisch, Māra und Buddha p. 21 f.).

Dann sprach der könig eifrig zu seinem minister: 'lass eilig alle unsre geschmückten elephanten bereit machen; lass trommel und pauken ertönen und eine posaune unter ihnen! Meinen freund wünsche ich zu sehen, Çroṇaka will ich verehren; ich laufe nach der ermahnung des Erleuchteten, die verschiedene früchte giebt.[1] Der könig [ging dahin] .... wo Çroṇaka meditierend sass.[2] Und er sah den heiligen, seinen lieben freund, seinen spielgenossen; als er ihn gewahr wurde, sprach er zu ihm folgendermassen: [452] 'Warum stehst du elender, kahlköpfiger, in mönchskleid gehüllter, armer, vater- und mutterloser bettlermönch meditierend hier an der wurzel des baumes?'[3] Dann fürwahr; o mönche, sprach der heilige Çroṇaka, zum könig Arindama folgendermassen: 'nicht, o könig, ist der ein elender, der in seinen handlungen mit dem recht in verbindung steht;[4] wer sich aber dem rechten nähert, darin indessen kein vergnügen findet, der, o könig, ist ein elender, ein wesen bei dem gutes und schlechtes zugleich charakteristika sind.'[5] Dann fürwahr, o mönche, sprach der könig Arindama zum heiligen Çroṇaka diese verse: 'findest du dich wohl hier im walde, heiliger Çroṇaka? da du hier im walde ganz allein dich aufhältst, findet du wohl daran vergnügung? quält dich dein körper nicht, o ehrwürdiger? dich beschützen werde ich, dich dann zur stadt führen'. Dann fürwahr, o mönche, gab der heiligen Çroṇaka dem könig Arindama folgende antwort: 'Wenn ich ganz allein umherwandle, was bedeutet es wohl für mich, in welchem reich ich bin, o könig; das ist das erste glück eines besitz- und hauslosen mön-

---

[1] Ich versuche zu lesen: *nānāvṛkṣaphalopetaṁ prayāmi buddhaçāsanaṁ*. BM haben[0] *sibuddhaçāsanaṁ;* सि und नि werden ja sehr leicht verwechselt.

[2] Der vers ist unvollständig, und aus dem pālitext sind keine verbesserungen zu dieser stelle heranzuziehen.

[3] Ich lese nach dem pālitext *amātāpitṛko* und *tiṣṭhasi* mit Senart statt *tiṣṭhati* (was BM haben).

[4] Ich werde diesen vers unten behandeln.

[5] Statt des ziemlich unverständlichen *jyotiṣṭomaparāyaṇo*, das Senart eingesetzt hat, haben BM das richtige *jyotistamaparāyaṇo* = p. *jotitamaparāyano,* worüber vgl. Saṁy. Nik. I 3, 3, 1, 2 ff. (bes. 6; ed Féer I p. 93 ff.). Es scheint in diesem stück des Saṁy. Nik. als ob der buddhismus die mittlere der drei kategorieen verworfen hätte und nur *joti* und *tamo* = *sattva* und *tamas* im sāmkhya bewahrt hatte. Jedenfalls ist m. e. *jotitamaparāyano* ungefür dasselbe als ob ein sāmkhya-anhänger von einem wesen, das *sattvatamaḥparāyaṇa* wäre, sprechen würde. An der entsprechenden stelle Divyāvad. p. 560,5 (s. unten) steht *tamastamaḥparāyaṇo*.

ches. Wenn ich aus einem dorf in's andere ziehe, die reiche durchwandle, dann gehe ich frei von begierden, keiner hindert mich: das ist das zweite glück eines besitz- und hauslosen mönches. Auch wenn er auf wegen geht, die von räubern besetzt sind — mit seinem topf und mantel geht doch der heilige überall ruhig:[1] das ist das dritte glück des besitz- und hauslosen mönches. [453] Wenn Mithilā brennt, brennt doch nichts ihm gehöriges[1] — das ist das vierte glück eines besitz- und hauslosen mönches. Nicht weichen sie von der vorratskammer, nicht vom topf ....; betend steht er da, davon leben die heiligen[1]; das ist das fünfte glück eines heiligen. Wenn auch die büsser verschiedenen familien angehören, in verschiedenen provinzen leben — sie lieben doch einander: sieh' mal das ist die natur des rechten!' Dann fürwahr, o mönche, sprach könig Arindama zum heiligen Çroṇaka folgende gāthā: 'beständig fürwahr ist deren glück, die du mir gepriesen hast, Çroṇaka; wir aber sind lüstern nach genüssen, was sollen wir tun, o Çroṇaka?›

Dann fürwahr, o mönche, antwortete der heilige Çroṇaka dem könig Arindama folgendermassen: ›ich werde dir eine geschichte erzählen, o grosser könig, höre mich! Einige die weise sind, werden durch gleichnisse am besten den sinn (einer sache) fassen. Einmal in früheren zeiten, o grosser könig, fiel ein sechzigjähriger elephant in eine kluft hinunter und wurde von dem wasser der Gaṅgā fortgerissen. Dann dachte eine unverständige, unkluge krähe: 'hier habe ich ein schönes fuhrwerk und reichliche nahrung[1] gefunden. Tag und nacht war ihr sinn darauf gerichtet; von dem elephantenfleisch fressend, vom wasser der Bhāgīrathī trinkend, wälder und tempel sehend[1] fuhr der vogel fort. [454] Und die Bhāgīrathī-Gaṅgā führte sie, die träge war und auf dem aas lebte nach dem ozean, wo die vögel nicht zu hause sind. (Allerhand seeungeheuer) töteten die arme und frassen sie; so, o könig, gehen auch menschen, die nach genüssen lüstern sind, zu grunde. Das sage ich dir, o könig, sei nicht säumig darin recht zu handeln; sonst wirst du hals über kopf in die schreckliche hölle stürzen. Die Sañjīva-, die Kālasūtra-, die Saṅghāta- und die beiden Rāuravahöllen, und weiter die Mahāvīci-, die Tapana- und die Pratāpanahölle — so nennt man die acht grossen höllen, die schwierig zu durchgehen sind; erfüllt [sind sie] von schrecklichen wesen, in

---

[1] S. unten.

jeder [grossen hölle] sind sechzehn abteilungen.[1] Sie sind viereckig[2] haben vier türe, sind von einander isoliert, teil für teil gleichmässig; sie sind hundert *yojana's* lang, haben einen umkreis von hundert *yojana's*. Sie sind umgeben von eisernen mauern;[3] von eisen ganz umschlossen; der boden ist aus eisen, glühend von flammen. Mit grässlichen feuern, schrecklich, flammend, schwierig nahe zu kommen, von schreckenerregendem aussehen, grässliche furcht erweckend, scheusslich, grosse furcht erregend, erfüllt von hunderten von flammen (sind die höllen); jede von ihnen beleuchtet mit ihren flammen hundert *yojana's*. Dort verleben viele wesen, scheussliche täter grosser sünden, hunderten von jahren in qualen. Mit groben stäben aus eisen prügeln die höllenwächter ihre gegner, die sünde getan haben. [455] Der reihe nach werde ich dir in strophen alles erzählen: mir dein ohr leihend[4] höre mit aufmerksamkeit diese meine erzählung.

In der Sañjīva-hölle hängen sie[5] die leute mit den füssen nach oben und dem kopf nach unten und zerhauen sie mit messern und beilen. Dann zerreissen sie einander mit scharfen, eisernen krallen, die aus ihnen selbst hervorwachsen; zornig sind sie, dem willen des zornes gehorchend. Auf ihren händen wächsen scharfe schwerter aus eisen, mit welchen diese durch und durch böse wesen einander zerreissen. Wenn ihre glieder zermetzelt sind, beginnt ein eisiger wind zu wehen: in allen ihren gliedern entsteht ein fieberzittern, eine frucht ihrer früherer taten.» Solches wissend erzählte es Çroṇaka dem könige vom Sañjīva, dem aufenthalt der sünder.

'Aus der Sañjīva-hölle losgelassen kommen die gequälten (sünder) nach der Kukkula-hölle, die gross und sich weithin erstreckend ist. Dort fürwahr laufen sie mehrmals viele meilen; schwere plagen müssen sie ertragen, verbrannt in der Kukkula-hölle. Aus dieser hölle herausgelassen kommt man in die Kuṇapa-hölle; die ist gross und erstreckt sich weithin in allen richtungen, hundert klafter[6] hoch. Dort kommen würmer mit speerenscharfen schnä-

---

[1] *Utsada*, vgl. Burnouf Lotus de la bonne foi p. 368, Senart Mhv. I p. 372.

[2] Ich bin Senarts lesart III 454,11 gefolgt.

[3] In I 9,14 steht die richtige lesart *ayaḥprākāraparikṣiptā*.

[4] Ich lese mit I 10,8 *çrotumādāya*.

[5] Nämlich *narakapālakāḥ* in 454,21.

[6] *pāuruṣa-* 'klafter', Rājan. 18,36.

beln, zerschneiden ihnen die haut und fressen sie, solche die aus fleisch und blut leben. Wenn sie durch die Kuṇapa-hölle gegangen sind, erblicken sie schöne wälder mit einer fülle von grünen blättern — dahin laufen sie nach glück suchend. [456]. Dort werden sie von lüsternen geiern[1] und von krähen und eulen mit eisernen schnäbeln — mit blut sind sie beschmiert — aus einem hohen baume erblickt und gefressen. Und wenn sie gefressen worden sind und nur die beine übrig, dann wächst ihnen neues fleisch, haut und blut hervor. Erschrocken und geschlagen gehen sie weg und eilen — eine ruhestätte, die keine ruhestätte ist, zu finden glaubend — nach dem schrecklichen Schwertklingenwald. Dort werden sie gehauen und gequält, und mit vielem blut beschmiert eilen sie aus dem Schwertklingenwald nach dem fluss Vāitaraṇī. Sie tauchen unter in dem heissen[2] fluss mit brennendem wasser; und ihre glieder werden nacheinander durchbohrt. Die höllenwächter durchbohren sie mit eisernen haken und werfen sie auf das flussufer, wo sie mit eisenkugeln gefüttert werden. Geschmolzenes fliessendes kupfer müssen sie trinken; dies nimmt ihr eingeweide mit und geht durch den unteren teil des leibes hinaus.[3] Die täter böser taten gelangen in die hölle — die welche keine gute taten getan und auf dem wege der begierden gewandert sind. Die menschen aber, welche böse taten vermeiden und nur gutes getan haben, die kommen nicht in die hölle. Da also diese beiden, gute und böse taten beständig wechseln, soll man immer das böse vermeiden und nach dem guten streben. Und weiter soll man immer den edlen, achtgliedrigen weg folgen, indem man alle bösen taten wegwirft und das rechte ohne falsch erkennt. [457]. Solche plagen, o grosskönig, ertragen in den höllen die wesen, die böses

---

[1] So habe ich *kulalā* übersetzt; in pāli ist *kulala* 'a bird of the falcon tribe'. *kulala* hängt natürlich nicht unmittelbar mit skt. *kulāla* zusammen sondern ist = skt. *kurara* (fehlerhaft Pischel Pkt. Gr. p. 70). In pkt. habe ich es gefunden Uttarajjh. XIV 46 *sāmisaṁ kulalaṁ dissā baddhamāṇam nirāmise āmisaṁ savvaṁ ujjhittā harissāmo nirāmisā.* Hier bedeutet *kulalaṁ* wahrscheinlich 'geier'. Ebenso bedeutet wahrscheinlich *kulālaya* in Sūtrakṛt. II 6,44 'geier' raubvogel', obwohl Çīlāṅka es hier mit *mārjāra* erklärt, was aber darauf zu beruhen scheint, dass *mārjāra* sogar ein terminus technicus geiziger brahmane (davon ist hier die rede) sein muss, vgl. Vṛddha-Cāṇakya (ed. Bombay 1858) XI 15 (= Ind. Spr. 3916).

[2] S. unten.

[3] Vgl. die ausführliche schilderung in Divyāvad. p. 375,8 ff.

getan haben, träge und unverständig gewesen sind. So sage ich dir, o könig, sei nicht träge das rechte zu tun, damit du nicht kopfüber in die grässliche hölle stürzest'.

Mit unruhigem sinne hörte der könig die worte des Çroṇaka; er verfiel in eine schrechliche bestürzung. Dann sagte der könig heftig zu seinen ministern: 'führet eilig hierher meinen sohn Dīrghāyu, den hort des reiches! Ich habe einen kleinen sohn, Dīrghāyu, den hort des reiches, ihn werde ich in das reich einsetzen, er wird euer könig werden. Da führten die boten des königs und die mitleidigen minister eilig den prinzen Dīrghāyu, den hort des reiches, hervor.

Dann fürwahr, o mönche, sprach der König Arindama zu dem prinzen Dīrghāyu folgendermassen: 'ich verabschiede mich von dir, mir gefällt es jetzt einsiedler zu werden; sonst möchte ich wie die unverständige krähe unter die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend städte, ein mächtiges reich ohne feinde, das sollst du, o sohn, in besitz nehmen, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt — es gibt nämlich kein übereinkommen mit dem grossen heerführer Tod; nicht möge ich wie die dumme krähe in die gewalt der begierde geraten. Sechzigtausend elephanten (giebt es) hier, alle schöngeschmückt, [458] mit grossen zähnen, sehr starke, ausgerüstet mit goldenen hüllen; ihre lenker sind bewaffnet mit wurfspiessen und stöcken; nimm diese in besitz, mein sohn, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt — es giebt nämlich kein übereinkommen mit dem grossen heerführer Tod; nicht möge ich wie die dumme krähe in die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend pferde (sind hier), alle Sindh-pferde und schnelle läufer — nimm die in besitz, o sohn, dir überlasse ich das reich ......[1] nicht möchte ich wie die dumme krähe in die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend kühe (sind hier), alle mit metallenen milcheimern[2], nimm die in besitz, o sohn, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt; nicht möchte ich wie die dumme krähe

---

[1] Im text ist hier eine lücke.

[2] Ich folge der lesart des B *sarve kaṁsopadohinī (upadoha-* 'milcheimer' BR.); M hat *sarvāikaṁçopavāhini.* — *vatsopadohinī,* das Senart eingesetzt hat, verstehe ich nicht.

in die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend junge mädchen mit ohrhängen aus perlen — nimm in die besitz, o sohn, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt; nicht möchte ich wie die dumme krähe in die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend ruhebette aus gold und silber (besitze ich); nimm die in besitz, o sohn, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt; [459] es giebt nämlich kein übereinkommen mit dem grossen heerführer Tod; nicht möchte ich wie die törichte krähe in die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend goldene und silberne gefässe (besitze ich) — nimm die in besitz, o sohn, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt — es giebt nämlich kein übereinkommen mit dem grossen heerführer Tod; nicht möchte ich wie die törichte krähe in die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend schätze (besitze ich), gold in grossen mengen — nimm das in besitz, o sohn, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt — es giebt nämlich kein übereinkommen mit dem grossen heerführer Tod; nicht möchte ich wie die törichte krähe in die gewalt der leidenschaften geraten. Sechzigtausend behälter (besitze ich), haufen von den sieben edelsteinen — nimm die in besitz, o sohn, dir überlasse ich das reich. Heute will ich die weihe nehmen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt — es giebt nämlich kein überinkommen mit dem grossen heerführer Tod; nicht möge ich wie die törichte krähe in die gewalt der leidenschaften geraten».

Dann fürwahr antwortete prinz Dīrghāyu dem könig Arindama folgendermassen: 'früher habe ich gehört, dass meine mutter gestorben ist — ohne dich, o mein könig, wird es mir nicht möglich sein zu leben. Wie der säugling hinter dem waldelephanten einhergeht, so werde ich dir folgen mit dem topf in der hand'.

[460] Dann für wahr, o mönche, sprach der könig Arindama so zu seinen ministern und seinem hofstaat: 'wie oft geschieht es, dass ein schiff, bemannt mit gewinnsüchtigen kaufleuten, von einem seeungehener zerrissen wird, und die kaufleute zu grunde gehen — nicht möge [dieser junge] ein hindernis für mich sein[1]; greifet

---

[1] Die übersetzung ist natürlich problematisch, da eine lücke im text is.

diesen prinz Dīrghāyu, den hort des reiches, und führet ihn eilig zum harem, wo es freuden im übermaass giebt, im palaste'.

Da griffen die ehrwürdigen den prinzen und führten ihn mit grosser königlicher pracht nach der stadt Mithilā. Dann fürwahr richtete sich ein schöngeschmücktes, in kränze und schmuck gehülltes mädchen auf und sprach zu dem könig: 'sage uns, bist du ein gandharva oder Çakra, der *puraṁdara?* Deinen königlichen willen möchte ich hören . . . . Warum verlässt du uns und dein mächtiges reich, das ohne feinde ist, und deinen sohn Dīrghāyu mit den ministern und den schätzen[1]?'

Da antwortete der könig dem mädchen folgendes: 'ich bin keine gott oder *nāga* oder gandharva, nicht Çakra, der *puraṁdara;* ein mensch bin ich, der die leidenschaften fürchtet, nachdem ich die predigt eines heiligen gehört. Nicht möchte ich wie die törichte krähe in die gewalt der leidenschaften geraten; [461] heute werde ich der anweisung folgen, wer weiss, ob man nicht morgen stirbt — denn es giebt ja kein übereinkommen mit dem grossen heerführer Tod'.

Als er das gesagt wurde dieser könig einsiedler und lebte in der nähe des heiligen Çroṇaka'.

In der südlichen jātakasammlung entspricht das Sonakajātaka (jāt. 529, Fausbøll V p. 247—261) dem Arindamajātaka des Mahāvastu. Der inhalt ist kurz folgendes: in Rājagaha regierte ein Magadhakönig. Dessen vornehmste gattin gebar einen sohn, der den namen Arindama erhielt. Amselben tag erhielt die gattin des *purohita* einen sohn, den man Sona namte. Als die beiden jungen etwas älter geworden, gingen sie zusammen nach Takkasilā, um die kenntniss der wissenschaften zu erwerben; danach wanderten sie umher und kamen allmählich nach Benares. Dort war der könig soeben ohne erben gestorben und Arindama wurde durch wahl[2] zu seinem nachfolger erhoben. In seiner freude vergass er ganz seinen treuen freund Sonaka; dieser blieb in dem garten, wo sich beide aufgehalten halten und erreichte, indem er ein trockenes blatt fallen sah, die *paccekabodhi.* Er äusserte: *n'atthi dāni punabbhavo* und begab sich nach Nandamūla. Nach vierzig jahren erinnerte sich Arindama seines freundes und ver-

---

[1] S. unten.

[2] Mit dem *phussaratha,* vgl. Cowell Jātaka V p. 8 anm.

sprach dem eine grosse belohnung, der ihm nachricht von Sonaka brächte, indem er die strophe sprach:

Kassa sutvā sataṁ dammi sahassaṁ daṭṭhu Sonakaṁ,
Ko me Sonakam akkhāti sahāyaṁ paṁsukīḷitaṁ.

Nach weiteren zehn jahren entstand bei Sonaka der gedanke: *Arindamarājā maṁ daṭṭhukāmo, gacchāmi'ssa kāmesvādīnavaṁ nekkhamme cānisaṁsam kathetvā pabbajjanākāraṁ karomi.* Er begab sich nach Benares und nahm seinen aufenthalt in dem garten, wo ihn ein knabe erblickte. Dieser erfuhr von Sonaka, wer dieser sei, und meldete es dem könige. Arindama begiebt sich sofort nach dem garten, trifft mit Sonaka zusammen und wird von ihm über das glück des asketen und durch die fabel von der törichten krähe über das schädliche in dem hängen an dieser welt belehrt. Der könig erschrickt und beschliesst die weihe zu nehmen. Er überlässt das reich seinem sohn Dīghāvu trotz dessen widerspruch und zieht fort.

Was uns zuerst in die augen fällt ist, dass die ziemlich weitläufige höllenschilderung des Mahāvastu im pāli-jātaka ganz fehlt. Es verhält sich aber hiermit ganz eigentümlich. Unmittelbar nach dem Sonakajātaka folgt in der pāli-sammlung das Saṁkiccajātaka (jāt. 530, Fausbøll V 261—277) von folgendem inhalt: früher wurde in der königlichen familie in Benares prinz Brahmadatta geboren. Dessen freund war der sohn des purohita Saṁkicca. Der junge Brahmadatta wollte seinen vater töten, wurde aber von Saṁkicca darin gehindert; schliesslich wurde doch die tat begangen. Dann ging Saṁkicca fort und lebte im Himalaya. Der könig aber, heisst es, *pitaraṁ māretvā appamattakaṁ yeva kālaṁ rajjasukhaṁ anubhavitvā tato paṭṭhāya bhīto cittassādaṁ alabhanto niraye kammakaraṇappatto viya ahosi.* Er begann sich nach seinem freunde zu sehnen; schliesslich nach fünfzig jahren kam dieser auch, und jetzt wird er sofort von dem könige über die strafe seiner sünde befragt. In der antwort des Saṁkicca folgt dann eine höllenschilderung[1], die ich sofort behandeln werde. Der könig, nachdem er dies gehört, wurde bekehrt.

---

[1] Andere höllenschilderungen im jātaka und derart. litteratur giebt es in jāt. 439 (F. IV p. 4 f.), 541 (F. VI p. 105 ff., worüber vgl. weiter unten in der abhandlung über Nami), 544 (F. VI p. 245 ff.), Avad. çat. 36 (ed. Speyer I 193 ff.), Divyāvad. 26 und 38 (ed. C. & N. pp. 375 f. und 586 ff.) u. s. w. Vgl. darüber bes. L. Feer J. A. 7, XI, 300 ff. und Scherman Visionslitt. passim (bes. p. 69 ff. über Mittavinda-Maitrakanyaka).

Die beschreibung der höllen im Arindamajātaka des Mahāvastu (III 454,7—456,20) ist eigentlich nur ein bruchstück aus dem grossen *narakaparivartasūtram* ib. I 4,12—27,1 oder einem damit parallelen texte (vgl. unten). Dieses *sūtram* liegt in drei versionen vor: die erste prosaversion p. 4,12—9,1, die strophische p. 9,2—16,7 und die zweite prosaversion p. 16,8—27,1. Von diesen sind die erste und zweite einander in vielen punkten gleich, währendem die dritte besonders darüber handelt, welche arten von sünden in den verschiedenen höllen bestraft werden.

Ich werde jetzt die einander entsprechenden stellen aufzählen:

III 454,7—8: *Saṁjīvaṁ Kālasūtraṁ ca Saṁghātaṁ dvāu ca Rāuravāu.*

athāparaṁ Mahāvīciṁ Tapanaṁ saṁ-Pratāpanaṁ.

Vgl. I 9,8—9: *Saṁjīvaṁ Kālasūtraṁ ca Saṁghātaṁ [ca] dvāu ca Rāuravāu*

athāparā Mahāvīci Tapano ca Pratāpano.

und

jāt. 530 g. 15: *Sañjīvo Kālasutto ca Saṁghāto dve ca Roruvā athāparo Mahāvīci Tapano ca Pratāpano.*

weiter:

III 454,9—10: *ityete aṣṭa [mahā]narakā ākhyātā duratikramā ākīrṇā rāudrasattvehi pratyekaṁ ṣoḍaçotsadā.*

Vgl. I 5,1: *satvān paçyati aṣṭasu mahānarakeṣu ṣoḍaçotsadeṣu* etc.

und I 9,10—11: *ityete aṣṭāu nirayā ākhyātā duratikramā ākīrṇā rāudrakarmebhiḥ pratyekaṣoḍaçotsadā*

und jāt. 530, g. 16: *icc-ete aṭṭha nirayā akkhātā duratikkamā*

ākiṇṇā luddakammehi paccekā soḷas' ussadā.

Die stärkere tradition zeugt also dafür, dass man in Mhv. *rāudrakarmebhiḥ* lesen soll, obwohl mir °*sattvehi* des sinnes wegen ebenso gut erscheint. Das Arindamajātaka hat sich hier nach der prosaversion gerichtet (*mahānarakā*, °*sattvehi*).

III 454, 11—12: *catuḥkarṇā caturdvārā vibhaktā bhāgaço mitā* [1].

udgatā yojanaçataṁ samantā yojanaçataṁ.

Vgl. I 9,12—13: *catuḥkalā caturdvārā vibhaktā bhāgaço mitā* [1] *udgatā yojanaçataṁ samantācchatayojanam.*

[1] Senart für *bhogaçoṇitā* der handschriften (in I 9,12 haben BNL *hāgayāmitā*, A *hāmayāmitā*), dies wird durch den pālitext bestätigt.

Dem entspricht jāt. 530 g. 18[a] und (teilweise) 19[b]:

18[a]: *catukkaṇṇā catuddvārā vibhattā bhāgaso mitā*

und 19[b]: *samantā yojanasataṁ phuṭā tiṭṭhanti sabbadā.*

Der pālitext zeugt für die richtigkeit der lesart *catuḥkarṇā.*

III 454,13—14: *atha ye narakaprakṣiptā ayasā pratikubjitā teṣām ayomayā bhūmi [pra]jvalitā tejasaṁyuta.*

Vgl. I 9,14—15: *ayaḥprākāraparikṣiptā ayasā pratikubjitāḥ teṣām ayomayī bhūmiḥ [pra]jvalitā tejasā yutā.*

und j. 530, g. 18[b] + 19[a]:

18[b]: *ayopākāra pariyantā ayasā paṭikujjitā.*

19[a]: *tesaṁ ayomayā bhūmi jalitā tejasā yuta*[1].

Dass I 9,14—15 hier überall besser ist, bestätigt ja der pālitext.

III 454,15—16: *kadaryatapanā ghorā arcimanto durāsadā romaharṣaṇarūpā ca bhīṣmapratibhayā duḥkhā.*

Vgl. I 9,16—17: *sadāyasaphālā sphārā*[2] *āvasathā durāsadā romaharṣaṇarupā ca bhīṣmā pratibhayā duḥkhā.*

und j. 530, g. 17:

kadariyātapanā ghorā accimantā mahabbhayā
lomahaṁsanarūpā ca bhesmā paṭibhayā dukkhā.

In III 454,15 ist wohl zu lesen *kadaryātapanā*, wie die pāligāthā genügend zeigt. Zu I 9,16 haben BNACML *kadāyātaphalā* (CM °*la*) *spā*(B °*smā*)*rā*(C °*ro*)*āva*°, A weiter °*vasa ato dur*°, CML °*vasāto du*°, B °*vasa ato irāsa*°. Dass hier auch *kadaryā*° zu lesen ist, ist deutlich (*kadāyā* ist wohl nur prakritismus. s. Pischel Pkt. Gr. § 62). Senart's *āvasathā* scheint mir auch kaum richtig zu sein: eher scheint mir *āvasāte*° eine korruptel von *arcimanto* zu sein, was ju paleographisch nicht gerade unmöglich wäre. Was aber °*spā*(B °*smā*)*rā* (ev. °*ro*) repräsentiert, verstehe ich nicht — wahrscheinlich stand wohl doch auch hier *ghorā*, obwohl ja *spārā* und *ghorā* einander nicht ganz nahe liegen.

III 454,17—18: *mahadbhayaṁkarā sarve arciçatasamākulā ekāikaṁ yojanaçataṁ ābhāye samprabhāsati.*

Vgl. I 10,1—2: *mahadbhayaṁkarā sarve arciçatasamākulā ekāiko yojanaçataṁ ādāye saṁprabhāsati.*

Die bessere lesart ist wohl *ābhāye.*

III 454, 19—20. *yatra sattvā bahū rāudrā mahākilbiṣakārākā ciraṁ kālaṁ pratapyanti api varṣaçatānyapi.*

---

[1] Vgl. zu diesen zeilen den vers in Majjh. Nik. 130 (ed. III p. 183), der ganz und gar mit dem jātakaverse übereinstimmt.

[2] Vgl. Senart Mhv. I p. 377.

Vgl. I 10,3—4, das wort für gleich lautet. Ein ähnlicher ausdruck findet sich in jät. 530 g. 21[b]:

saṁvacchare asaṁkheyye narā kibbisakārino

und vgl. auch *kṛtakilbiṣā* im nächsten vers.

III 454,21—22: *ayomayehi daṇḍehi sthūlehi narakapālakā*
hananti pratyamitrāṇi ye bhonti kṛtakilbiṣā

In I 10,5—6 steht statt *sthūlehi narakapālakā* die lesart *sthūlanarakapālakā*, was doch des sinnes wegen schlechter ist. Sonst ist die strophe der obigen völlig gleich.

III 455,1—2: *tante' haṁ kīrtayiṣyāmi gāthāye anupūrvaçaḥ*
çrotraṁ mo dattvā satkṛtyaṁ çṛṇohi mama bhāṣato.

vgl. I 10,7—8: *tesām ahaṁ kīrtayiṣyāmi girāyam anupurvaçaḥ*
çrotum ādāya satkṛtya çṛṇotha mama bhāṣataḥ.

III 455,3—4: *Saṁjīvasmiṁ ca niraye ūrdhapādān adhoçirān*
pralambayitvā takṣanti vāsīhi paraçūhi ca.

vgl. I 5,3—4: . . *Saṁjīve niraye ūrdhapādān adhoçirā vāsīhi ca paraçūhi ca kṣiyantā.*

und I 10,9—10: *Saṁjīve sattvā niraye ūrdhapādā adhoçirā*
pralambayitvā takṣyanti vāsīhi paraçūhi ca.

(Vgl. auch jāt. 530 g. 20[a]:
ete patanti niraye uddhapādā avaṁsirā)[1].

Die passivische konstruktion in I 10,9—10 ist vielleicht ursprünglicher, da es ein wenig schwierig ist das subjekt zu *takṣanti* in III 455,4 zu finden; das wäre wohl *narakapālakā* in III 454,21. Zu *vāsīhi paraçūhi* vgl. pāli *vāsipharasu* und komm. zu jāt. 186 (Fausbøll II 102).

III 455,5—6: *tato nakhehi tīkṣṇehi āyasehi svayaṁbhuhi*
anyamanyaṁ pi pāṭhenti kruddhā krodhavasānugā.

und ib. 7—8: *asino cāyasā teṣāṁ tīkṣṇā hastesu jāyithā*
yehi chindanti anyonyaṁ praduṣṭamānasā narā

vgl. I 5,4 ff.: *apare pi parasparaṁ praduṣṭamanasaṁkalpā āyasehi pāṭhenti tīkṣṇāni ca asipatrāṇi hastesu prādurbhavanti yehi parasparaṁ gatrāṇi chindanti . . .*

und I 10,11—14:
tato nakhehi tīkṣṇehi āyasehi svayaṁbhuhi
anyamanyaṁ vivādenti kruddhā krodhavasānugā.
asino cāparā teṣāṁ tīkṣṇā hasteṣu jāyitha
yehi chindanti anyonyaṁ praduṣṭamanasārakā.

---

[1] Und vgl. auch jāt 541 g. 75 u. 78.

Statt *cāparā* (vgl. *apare* I 5,4) hat N *vāyasā;* ziemlich sicher ist wohl *cāyasā* in III 455,7 das richtige. Was ***praduṣṭamanasārakā*** betrifft,[1] so muss es wohl wie in III 455,8 ***praduṣṭamānasā narā*** gelesen werden, obwohl die hdschrr. nichts geben.[2] Man vergleiche jāt. 530 g. 32[a]:

manasā ce paduṭṭhena yo naro pekkhate munim

und Dhp. 6:

manasā ce paduṭṭhena bhāsatī vā karoti vā

Es scheint dies in pāli ein formelhafter ausdruck zu sein.

III 455,9—10: *teṣam saṃchinnagātrāṇaṃ*[3] *çīto vāyuḥ pravāyati sarvāñgajanito tesām pūrvakarmavipākaçaḥ.*

vgl. I 10,15—16: *tesāṃ sīdanti gātrāṇi çītalavātaūhatā sarvāñgajvalanas teṣām pūrvakarmavipākataḥ.*

Die ersten strophenhälften der beiden stellen in übereinstimmung zu bringen, wird wohl kaum möglich sein. Den besseren sinn gibt unzweifelhaft III 455,9. Dagegen scheint es mir klar, dass man mit I 10,16 *⁰jvalanas* lesen muss.

III 455,11—12: *evaṃ teṣām abhijñāya Çroṇako tasya rājino*[4] *Saṃjīvakan ti ākhyāsi āvāsaṃ pāpakarmaṇām.*

vgl. I 10,17—18: *evaṃ Çāstā yathābhūtam abhijñāya Tathāgato Saṃjīvam iti ākhyāsi āvāsaṃ pāpakarmaṇām.*

III 455,11 f. ist deutlich nur eine nachbildung von I 10,17 f. Es giebt aber dies keinen aufschluss über die komposition der höllenschilderung des Arindamajātaka, denn die vielen abweichenden lesarten können wohl nur so erklärt werden, dass es noch ein anderes mit I 9,8 ff. paralleles strophisches *narakaparivartasūtraṃ* gegeben hat, woraus das Arindamajātaka geschöpft hat.[5] Denn den abschreibern des Mahāvastutextes wird man kaum einige abweichende fassungen zuschreiben können.

---

[1] Vgl. Senart Mhv. I p. 378.

[2] B *⁰sānake, ACML ⁰sānako, N ⁰sāneko.* Dies scheint am nächsten auf eine lesart *praduṣṭamanasā + anekā* hinzudeuten.

[3] Vgl. *samchinnagattaṃ* jāt. 544 g. 153 ff.

[4] Hypersanskritism aus pkt. *rāiṇo?*

[5] Dafür scheint mir auch zu sprechen, dass die schilderung im Arindamajātaka, obwohl in der einleitenden strophe (III 454,7—8) die acht grossen höllen aufgezahlt worden sind, nach der erwähnung des Sañjīva mit seinen annexen Kukkula und Kuṇapa abbricht und nur den Asipattravana und Vaitaraṇī erwähnt.

III 455,13—14: *Saṁjīvataçca nirmuktā Kukkulam avagāhatha anyamanyaṁ samāgamya dīrghāyatanavistarā.*

vgl. I 6,16: *ato mahānarake muktāḥ Kukkulan te' vagāhanti.*

und I 11,1—2: *Saṁjīvāto ca nirmuktā Kukkulam avagāhiṣu hanyamānā samāgamya dīrgham āyatavistaraṁ.*

III 455,15—16: *sarve te khu pradhāvanti yojanāni anekaçaḥ dahyamānā Kukkuleṣu duḥkhāṁ vedanti vedanām.*

vgl. I 6,16—7,1: *te ca tatra Kukkule dahyamānāyo janā pradhāvanti . . .*

und I 11,3—4: *te khu tatra pradhāvanti yojanāni anekaço dahyamānā Kukkulena vedentā bahuduḥkhakaṁ.*

und vgl. auch jāt. 530 g. 36:

accisaṁghapareto so dukkhaṁ vedeti vedanaṁ.

und III 457,1:

evaṁrūpām mahārāja sattvā vedanti vedanāṁ.

III 455,17—18: *Kukkulāto ca nirmuktā Kuṇapam avagāhitha dīrghaṁ mahantaṁ vistīrṇaṁ udviddhaṁ çatapāuruṣaṁ.*

vgl. I 7,1—2: *Kukkulāto muktāḥ Kuṇapam avagāhanti.*

und I 11,5—6: *Kukkulāto ca nirmuktā Kuṇapam avagāhitha dīrghapadātivistīrṇaṁ te vidhvaṁsitapāuruṣā.*

In der letzten zeile haben CML ⁰*viddhaṁçatapāuruṣaṁ*, was mir auch die rechte lesart zu sein scheint. Was aber vorangeht kann kaum *mahantaṁ* enthalten; die hdschrr. haben BNAML ⁰*padaṁta*⁰ C ⁰*padanti*⁰.

III 455,19—20: *tamenaṁ kṛpayā tatra tīkṣṇaçaktimukhā kharā chaviṁ bhitvāna khādanti mānsaçoṇitabhojanā.*

vgl. I 7,2: *tatra kṛṣṇehi prāṇakehi ayomukhehi khajjanti*

und I 11,7—8: *tamenaṁ kṛṣṇaprāṇakā agnitīkṣṇamukhā kharā chaviṁ bhitvāna khādanti mānsaçoṇitabhojanā.*

Was unter *kṛpayā* in III 455,19 zu verstehen ist, wird klar durch jāt. 530 g. 48:

tam enaṁ kimayo tattha atikāyā ayomukhā
chaviṁ chetvāna khādanti pagiddhā maṁsalohite.

Es ist also *kṛmayo* zu lesen; M hat ⁰*kṛpayo*⁰, *kṛṣṇaprāṇakā* wieder in I 11,7 ist Senarts konjektur; die hdschrr. haben: BA ⁰*kramaçoṇaki tī*⁰ N ⁰*kramāço çakti tī*⁰ CM *kramaṇo* (M ⁰*ço*) *agni*⁰ L ⁰*kramase naki tī*⁰. Möglicherweise soll es etwa so heissen:

tamenaṁ < *çoṇakṛmayo* >[1] *agnitīkṣṇamukhā*[2] *kharā*

---

[1] 'rote würmer', vgl. ⁰*çoṇitabhojanā* im folgenden.

[2] Oder *çaktitīkṣṇa*⁰.

III 455,21—22: *Kuṇapāto samuttīrṇā drumān paçyanti çobhanān haritapattrasaṁchannān te upenti sukhārthinaḥ.*

vgl. I 7,3—4: *Kuṇapāto muktā narakotsadā drumāṇi ramaṇīyāni ca vanaprāntāni paçyanti, tena sukhārthino tāni vanaprāntāni dhāvanti.*

und I 11,9—10: *Kuṇapāto ca uttīrṇā drumā paçyanti çobhanā haritān pattrasaṁchannās tān āyānti sukhārthinaḥ.*

A hat *⁰saṁchannāṁs tān.*

III 456,1—2: *tamenaṁ kulalā gṛddhā kākolūkā ayomukhā ūrdhvavṛkṣe va nāṁ dṛṣṭvā khādanti rudhiramrakṣitā.*

vgl. I 7,4—5: *tatrāpi sānaṁ kulalā ca gṛdhrā kākolūkā ca ayomukhā ārdravṛkṣe vā varjayitvā mānsāni khādanti.*

und I 11,11—12: *tamenaṁ kulalā gṛdhrā kākolā ca ayomukhā ārdravṛkṣe va varjitvā khādanti rudhirakṣatāṁ.*

Vgl. auch jāt. 530 g. 63:

dhaṁkā bheraṇḍakā gijjhā kākoḷā ca ayomukhā
vipphandamānaṁ khādanti naraṁ kibbisakārinaṁ.

Vergleichungspunkte finden sich auch in der gāthā 42:

sāmā ca soṇā ca balā ca gijjhā
kākolasaṁghā ca dijā ayomukhā
saṁgamma khādanti vipphandamānaṁ
jivhaṁ vibhajja vighāsaṁ salohitaṁ[1].

Der pālitext giebt ein bestimmtes zeugniss für die lesart *kākolā; kākolūkā* ist vielleicht in III 456,1 in *kākolā ca* zu ändern. Vielleicht hat sich ein abschreiber von dem verhältnis der krähen und eulen in der fabel[2] erinnert und deswegen diese öfters zusammen genannte vögel eingesetzt.

III 456,3—4: *Yadā ca khāditā bhonti asthīni avaçeṣitā atha teṣāṁ chavimānsaṁ rudhiraṁ copajāyate.*

---

[1] Vgl. mit diesem verse einzelne ausdrücke in jāt. 541 g. 35, jāt. 454 g. 153 und SN v. 675; in 42ª ist wohl ganz sicher zu lesen: *Sāmā ca soṇā Sabalā ca gijjhā* (: etwa skt. *Sāma-Çabalāu çroṇāu ca gṛddhāu ca*) nach jāt. 544 g. 155 *Sabalo ca Sāmo ca duve suvānā* (= die beiden höllenhunde in RV. X 14,10 ff., vgl. Scherman, Visionslitt. p. 127 ff. wo litt).

[2] In der rahmenerzählung zu Pañc. III, im Sāuptikaparvan des MBh usw., vgl. Benfey Pantschatantra I 334 ff.

vgl. I 7,6—7: *Yaṁ teṣām asthīni avaçeṣāṇi bhūyo pi mānsachavi mānsaçoṇitam upajāyati* . . .

und I 11,13—14 = III 456,3—4; nur steht statt *atha teṣām* hier *punas teṣām*.

III 456,5—6: *te ca bhītvā utpatitvāna alenā lenasaṁjñino Asipattravanaṁ ghoraṁ kṣaṇyamānā upāgami.*

vgl. I 7,7—8: *te teṣāṁ pakṣiṇāṁ bhītā alene lenasaṁjñino Asipattravanaṁ narakakumbhaṁ ca praviçanti.*

und I 11,15—16: *te bhītā utpatitvāna alenā lenasaṁjñino*
Asipattravanaṁ ghoraṁ hanyamānā upāgami.

Hier haben BAN *kṣaṇyamānā*, was also vielleicht gesetzt werden soll.

III 456,7—8: *tato kṣatā ca ārtā ca bahurudhiramrakṣitā*
Asipattravanā muktā yānti Vāitaraṇīṁ nadīṁ

vgl. I 7,11 ff.: *te kṣatā ca çayānā rudhiramrakṣitaçarīrā Vāitaraṇīṁ nadīm avagāhanti* . . .

und. I 12,1—2 = III 456,7—8.

Vgl. auch jāt. 530 g. 51[b]:
patanti gabbhapātiniyo duggaṁ Vetaraṇīnadiṁ.

III 456,9—10: *te tāṁ ca avagāhanti tatra kṣārodakāṁ nadīm*[1]
teṣām ca aṅgamaṅgāni vardhitā pratividhyati.

vgl. I 7,12 f. . . . *kṣāranadīṁ yāva (avagāhanti) sānaṁ çlakṣṇitāni aṅgāni pratividhyanti* . . .

und I 12,3—4: *tena tām avagāhanti taptāṁ kṣārodakāṁ nadīṁ*
teṣāṁ ca aṅgamaṅgāni kṣatāni pratividhyata.

Zu III 456,9 haben BM *tattāṁ kṣā°*; es ist also statt *tatra* hier *tattāṁ* = *taptāṁ* zu schreiben. Vgl. auch mit *kṣārodakāṁ nadīm* jāt. 530 g. 616 *khāranadiṁ*[1].

III 456,11—12: *tato 'ṅkuçehi vijjhitvā āyasehi Yamapāuruṣā utkṣipitvā nadītīre bhuñjāventi ayoguḍāṁ.*

vgl. I 7,13—14 und 8,1—5[2]; I 12,5—6 ist = III 456,11—12, nur stehtt *viddhitvā āyasāih* statt *vijjhitvā āyasehi*. Vgl. auch jāt. 530 g. 41[a] *ayogulañ ca*.

[1] Vgl. jāt. 344 g. 171[a]: *kharā kharodikā tattā duggā Vetaraṇī nadī.*

[2] In 8,2—3 steht *ayoviṣkambhanehi mukhaṁ viṣkambhayitvā*, was sich mit jāt. 530 g. 41[c] *vikkhambham ādāya* und Divyāvad. p. 375, 10 ff. (= ibd. z. 18 ff.): *ayomayena viṣkambhanena mukhadvāraṁ viṣkambhyāyoguḍān . . . āsye prakṣipanti.*

III 456,13—14: *tāmraloham ca santaptam pāyayanti vilīnakam tan teṣām antram ādāya adhobhāgena gacchati.*
Vgl. I 8,5: *tāmraloham ca sānam vilīnakam pāyayanti.*
und » »8: *antraguṇam ādāya adhobhāgena gacchati.*
und I 12,7—8: *tāmraloham ca çulvam ca āpāyenti vilīnakam tam eṣām antram ādāya adhobhāgena gacchati.*
N hat °*ca sutaptam ā*°; dies ist wohl in den text einzuführen.
Vgl. auch jāt. 530 g. 46^b:
tambalohavilīnam va tattam pāyenti mattigham.

III 456,15—16: *evam pāpīyakarmāntā nirayam pratipadyatha akṛtvā kuçalam karma kāmamārgānusārinah.*
vgl. I 12,9—10: *etāni pāpakarmāntā narakam pratipadyitha akṛtvāna kuçalam karma vāmamārgānusārinah.*

III 456,17—18: *ne ca pāpāni karmāni parivarjenti mānuṣāh ekāntakuçalākārā na te gacchanti durgatim.*

I 12,11—12 ist dieser strophe gleich; nur steht *yoniçah* statt *mānuṣāh* und das fehlerhafte °*kuçalācārā* statt °*kuçalākārā*.

Schliesslich ist III 456,19—20:
tasmā durūpam āgamya karma kalyānapāpakam
pāpāni parivarjetvā kalyānam ācare çubham
mit I 12,13—14 identisch, ausgenommen, dass in I 12,13 die bessere lesart *dvirūpaparyāyā* (BACMLN haben *durūpa*°, was ja ebenso gut in den text eingeführt werden könnte) steht.

Nachdem ich so die ähnlichkeiten im Mahāvastu selbst und im Saṁkiccajātaka behandelt habe, gehe ich dazu über die übereinstimmungen zwischen den gāthā's des Arindama- und Sonakajātaka zu besprechen. Ich fange dabei mit der fabel von der krähe in dem elephantkadaver an, die sich auch anderswo findet Ganz dieselbe fassung der fabel habe ich nur in Hemacandras Pariçiṣṭaparvan II 379—405 gefunden[1], wo die geschichte folgendermassen lautet:

379. *jagāda Jambū nāmāpi smayamāno mahāmanāh:*
nirbuddhir he samudraçrīr nāham apyasmi kākavat.

---

[1] Nach Leumann in Jacobis ausg. p. 26 n. 1 findet sich dieselbe geschichte in Āvaçyaka Cūrṇi III 128; dieser text ist mir aber nicht zugänglich. Vgl. jetzt auch die nachweise bei Hertel Ausg. Erz. aus Hemac. Pariçiṣṭap. p. 233 ff. Die geschichte 'Schakal und pauke' in Pañc. I 2 scheint mir aber nicht hierher zu gehören (vgl. darüber Benfey Pantsch. I 132 ff.).

380 *tathā hi Narmadākūle Vindhyāṭavyāṁ mahāgajaḥ*
eko yūthapatir abhūd Vindhyādrer yuvarāṭ iva.
svacchandaṁ viharan Vindhye vyatīyāya sa yāuvanaṁ
āyur nadīpāranibham[1] *āsasāda ca vārdhakaṁ.*
açaknuvan dantaghātān kartuṁ kṣīṇabalas tarāu
madojjhito girir iva grīṣmartāu çuṣkanirjharaḥ
çallakīkarṇikārādivanabhañgaparāñmukhaḥ[2]
uccānnimne nimnāccocce 'vatārottārakātaraḥ.
dantapātād alpabhoktā kṣāmakukṣir bubhukṣayā
asthibhastrāsaṭṭakkāyo vārdhako so 'bharad dvipaḥ.

385. *kuñjaraḥ so 'nyadā çuṣkagirinadyāṁ samuttaran*
paryastapādo nyapatat kūṭam ekaṁ girer iva.
sa jaratkuñjaras tatra nābhūd utthātum īçvaraḥ
tathāivāsthāt pādapopagamanaṁ pālayann iva.
sa vipede tathāstho pi, vipedānasya tasya tu
apānapalalaṁ jakṣuḥ çvapherunakulādayaḥ.
babhūva tanmahadbhūtāpānarandhrakalevaraṁ
sakandaragiriprāyaṁ çvāpadāir āspadīkṛtaṁ.
apānasatraçālāyāṁ dvikās tasyāṁ dvijā iva
viviçuçca nirīyuççānekaço bhojanārthinaḥ.

390. *ekaçca vāyaso 'tyantam atṛpto māṁsabhojanāt*
apānamadhya evāsthād utpanna iva viṭkṛmiḥ[3].
karikāyasya tasyāntaḥ sāramāsadayan sa tu
kāṣṭhasyeva ghuṇo madhye praviveçādhikādhikaṁ.
saçarīraḥ[4] *parapure praveçaṁ nāṭayan bhṛçaṁ*
apūrvo yogavid abhūd anāyāsaḥ sa vāyasaḥ.
lūteva[5] *karikāyasya so 'çnannavyagramāmiṣaṁ*
pūrvāparavibhāgājño babhūvātyamadhyagaḥ.
divākarakarākrāntaṁ karikāyasya tasya tu
sañcukocāpānarandhraṁ muktaviṣṭaṁ purā yathā.

395. *kāko 'tha saṁvṛtāpānarandhre*[6] *karikalevare*
baddhadvāre karaṇḍe 'hiriva tasthāu tathāiva saḥ.

---

[1] A ⁰*pūra*⁰.
[2] ABC *sallakī*⁰.
[3] BCD *tad utpanna iva kṛmiḥ.*
[4] A ⁰*çarīraṁ.*
[5] *lūtā* hier 'ameise' nach Hertel ZDMG. 62, 368.
[6] A *saṁbhṛtā*⁰.

karikāyaḥ sa meghartāu saritā vāripūrṇayā
taraṅgahastāirākṛṣya Narmadāyām anīyata.
taran pravahaṇam iva tat kuñjarakalevaraṁ
revayānāyi jaladhāu tannakrāṇāmivopadā.
tasmāt kalevarād bhidyamānāt praviçad arṇasaḥ,
vāriṇāiva kṛtādvārān nirjagāma sa vāyasaḥ.
tasyāntarīyaprāyasyopariṣṭātkarivarṣmaṇaḥ[1]
niṣadya vāyasaçcakre viṣvagdigavalokanaṁ.
400. *agrataḥ pārçvayoḥ paçcānnīrādvāitaṁ dadarça saḥ,*
dadhyāu coḍḍīya yāsyāmi tīraṁ nīranidher ahaṁ.
uḍḍīyoḍḍīya ca[2] *prāpa na prāntaṁ vārdhivāriṇaḥ.*
bhūyo bhūyo pi tatrāiva niṣasāda kalevare.
ākramyamāṇamabhitastanmīnamakarādibhiḥ
sadyo nimajjati smābdhān bhārākrānteva maṅginī.
nimajjati dvikaḥ so'pi payorāçāu nirāçrayaḥ
prāṇāiçca mumuce sadyo jalāplāvabhayād iva.
tato nipannavanyebhasannibhā[3] *hi purandhrayaḥ*
saṁsāraḥ sāgaraprāyaḥ puruṣo vāyasopamaḥ.
405. *yuṣmāsu rāgavānhastikalevaranibhāsvaho*
nāham kāko ivāmuṣmin maṅkṣyāmi bhavasāgare.

Wie man sieht giebt es also kaum einige unmittelbare versähnlichkeiten. Nur zwei verse lassen sich mit jātakagāthā's vergleichen. Es heisst 400ᵃ:

agrataḥ pārçvayoḥ paçcānnīrādvāitaṁ dadarça saḥ

Womit sich verwandtschaft in jāt. 529 g. 29ᵇ findet:

na pacchato na purato n'uttaraṁ no pi dakkhiṇaṁ
(30. *dīpaṁ so na ajjhagacchi* . . . .)

Und 405ᵇ:

nāhaṁ kāko ivāmuṣmin maṅkṣyāmi bhavasāgare[4]

hat mit jāt. 529 g. 37ᵇ:

māhaṁ kāko va dummedho kāmānaṁ vasam annagā

und Mhv. III 457,20 usw.:

māhaṁ kāko va durmedho kāmānām vaçam anvagā

eine nicht zu verkennende ähnlichkeit. Diese halbstrophe ist sicher sprichwörtlich gewesen.

---

[1] Statt °*antarīya*° ist hier zu lesen *antarīpa* 'insel' nach Hertel ZDMG. 62, 361.
[2] A *sa*. [3] AC °*vannebha*°. [4] Vgl. auch 379ᵇ.

Auch ist die erzählung bei Hemacandra in einer beziehung von der jātakageschichte verschieden. Wie es Sonaka erzählt folgt die krähe mit festem beschluss sich immer auf dem kadaver aufzuhalten die Ganges herunter mit und geht so durch unverstand ihrem untergang entgegen; bei Hemacandra wieder hatten raubtiere mit ihren zähnen und krallen einen weg geöffnet, wodurch der lüsterne vogel in das innere hinein kroch. Dann wurde durch die einwirkung der sonne der eingang geschlossen, und die krähe befand sich im gefängnis, das erst geöffnet wurde, als das meerwasser die haut des kadavers zum bersten brachte.

Dieser zug in der sage — dass ein individuum auf eben geschilderter weise in einem elephantenleichnam eingesperrt wird — kehrt auch anderswo in der indichen erzählungslitteratur wieder. So haben wir zuerst ein jātaka, das Sigālajātaka[1] (n:o 148, Fausbøll I 501—504), das in übersetzung so lautet:

[502]. 'Einmal früher, als Brahmadatta regierte in Benares, wurde Bodhisatta als schakal geboren und wohnte im walde an einem flussufer. Da starb ein alter elephant am ufer der Ganges. Der schakal suchte nach futter, sah den kadaver und dachte: 'sieh' mal da hab'ich einen guten bissen gefunden. Er biss in den rüssel, das war aber als hätte er in einem deichsel[2] gebissen; so dachte er: 'hier ist nichts zu essen' und biss in die zähne — das war aber wie bein. So nahm er das ohr, das war aber wie der rand eines geflochtenen schüttelsiebes. Weiter versuchte er es mit dem bauch, der glich aber einem getreidekorb. Die füsse, mit welchen er demnächst versuchte, waren wie mörser und der schwanz wie eine mörserkeule. 'Hier giebt's überall nichts zu essen', sagte er und nachdem er überall angebissen hatte, versuchte er es schliesslich mit dem arschloch: dort war es, als hätte er in einer süssen kuchen gebissen. Da dachte er: 'schliesslich hab' ich an diesem körper eine weiche stelle gefunden', und so frass er sich weiter in den magen hinein, machte sich aus nieren, herz u. s. w. gute bissen, trank blut und ruhte dort die nacht über. So dachte er: 'hier in diesem elephantenkadaver habe ich

[1] Es giebt noch drei Sigālajātaka's, n:o 113 (F. I 424 ff.), 142 (I 489 ff.) und 152 (II 5 ff.), von denen aber keins mit diesem verwandt ist.

[2] *Naṅgalīsāya;* vgl. Mārasaṁyutta I 2, 3 (Saṁy. Nik. ed. Feer I p. 101) *Seyyathāpi nāma mahatī naṅgalīsā* (so Windisch nach S[1.3.] statt Feer's *naṅgalasīsā*) *evam assa soṇḍo hoti.*

ein gutes haus und genug mit nahrung gefunden, warum soll ich also anderswohin gehen?', und so wohnte er in dem magen des elephanten und frass fleisch. Die zeit ging und durch sonne und wind in der heissen zeit wurde der leichnam [503] vertrocknet, der eingang gesperrt und im inneren wurde alles finster. So wurde der schakal von der welt abgesperrt. Das fleisch und blut wurde auch trocken. Als er so den weg verschlossen sah, erschrack er heftig und lief hin und her nach einer öffnung suchend. Während dem er so herumrollte wie ein reisklümpchen in einer bratpfanne fiel in einigen tagen heftiger regen. So zerbarst das kadaver und der weg, wo hindurch der schakal hineingekrochen war, wurde wieder offen — es schien als hätten die sterne hindurchgeleuchtet. Als der schakal dies sah, rief er: 'ich bin gerettet'; so ging er zurück bis in den kopf des elephanten und lief heftig gegen die öffnung. Er kam durch, all sein haar blieb aber auf dem wege sitzen. Er lief und humpelte und setzte sich endlich nieder um seinen haarlosen körper, der wie ein palmstamm glatt war, zu betrachten; dann dachte er: 'nicht aus anderen gründen ist mir dieses unglück zugestossen als deswegen, weil ich lüstern war — nur deswegen. Von jetzt an will ich nicht mehr lüstern sein, in einen elephantenkadaver werde ich nicht wieder eindringen'. Und weil er erregt war, sprach er folgenden vers:

'Nicht noch einmal, nicht noch einmal, nein, das sage ich fürwahr,
wohne ich in einem leichnam — schon bin ich davor gewarnt'.

Nach diese worten ging er weg und sah nicht einmal wieder einen elephantenleichnam an — er war nicht wieder lüstern'.

Hier fehlt freilich die geschichte davon, wie der leichnam in's meer geführt wurde, aber die übereinstimmungen[1] der erzählungen sind doch so gross, dass man kaum zweifeln kann, dass diese mit der fabel von der krähe auf gemeinsamer grundlage ruht. Ich werde sofort weiter darüber sprechen.

Eine ähnliche begebenheit wird in Kathāsaritsāgara geschildert (KSS. ed. Durgāprasād XII 106 ff., Tawney I p. 77)[2], wo in der

[1] Die tiere kriechen denselben weg hinein, der leichnam wird durch die sonne geschlossen und geht wieder durch regen (oder meerwasser) entzwei.

[2] Bei Kṣemendra steht dieselbe geschichte Bṛhatkathāmañjarī II 104 ff.

geschichte von der kurtisane Rupiṇikā erzählt wird, dass ihr geliebter, Lohajaṅgha, von der alten hurenmutter Makaradaṁstrā beschimpft wird und in den wald geht, auf rache sinnend. Es ist aber sehr heiss und Lohajaṅgha sucht nach schatten. Dann heisst es (108 ff.):

tarum aprāpnuvan so 'tha lebhe hastikalevaraṁ
jaghanena praviçyāntar nirmāṁsaṁ jambukāir vṛtaṁ.

carmāvaçeṣe tatrāntaḥ pariçrāntaḥ praviçya saḥ
Lohajaṅgho yayāu nidrāṁ praviçadvātaçītale.

110. *athākasmāt samutthāya kṣaṇenāiva samantataḥ*
meghaḥ pravavṛte tatra dhārāsāreṇa varṣituṁ.

tena nirvivaraṁ prāpa saṁkocaṁ hasticarma tat,
kṣaṇācca tena mārgeṇa jalāugho bhṛçam āyayāu.

tenāpahṛtya Gaṅgāyām akṣepi gajacarma tat,
tajjalāughena nītvā ca samudrāntar nyadhīyata.

Im folgenden hat diese erzählung nichts mit der fabel von der krähe zu tun, wie man ja auch von vornherein wohl verstehen kann. Die schilderung aber von dem einkriechen in den elephantenkadaver und die folgen davon sind mit den schon besprochenen zügen der fabel so nahe verwandt, dass man wohl kaum verneinen kann, dass die erzählungen in zusammenhang stehen. Jedoch hat ja die KSS-geschichte nichts von gewicht für die aufklärung unserer fabel zu bieten, weshalb ich keinen weiteren grund sehe mich mit ihr zu beschäftigen.

Benfey Pantschatantra I 311 ff. hat sich schon mit unserer krähenfabel beschäftigt, die er aus Spence Hardy, Manual of Buddhism 450 kannte[1]. Benfey hat in unserer fabel ähnlichheiten mit einer erzählung in MBh. VIII 1882 ff. gefunden, die er dort anführt. Diese erzählung handelt von einer übermutigen krähe, die 'hundertundeinen flugarten kannte' und deswegen einen schwan zum wettflug herausforderte. Im anfang ging alles für die krähe wohl, als aber der gegner über das meer hinaus flog und sie ihn folgen wollte, wurde sie bald ermüdet und sank tiefer und tiefer, die wellen mit flügeln und schnabel berührend. Dann

[1] Da ich dieses werk nicht erhalten kann, weiss ich nicht, ob Spence Hardy gerade die stelle in unserem jātaka kannte oder ob er die fabel anderswo in dem buddh. schriften gefunden hat.

wurde sie von ihrem gegner verhöhnt, schliesslich aber aus dem rachen des todes gerettet.

Dass zwischen dieser fabel und der von der lüsternen krähe eine gewisse ähnlichkeit besteht, will ich freilich nicht verneinen. So wie sie aber dastehen, kann doch unmöglich, wie es Benfey p. 315 will, die eine aus der anderen transformiert worden sein. M. e. verhält es sich hier anders. Die fabel von der krähe, die auf dem kadaver sitzend nach dem meer fährt und dort schliesslich ertrinkt, d. h. die form des jātaka, enthält ja eine deutliche absurdität. Denn ein vogel könnte freilich überaus gefrässig sein, nicht aber in dem grade, dass er den tod vor augen nicht entflieht. Und falls die krähe also frei gewesen ist, ist es ja unverständlich, dass sie nicht wegflog, ehe sie mitten im ozean war. Vernünftiger ist ja die version Hemacandra's, nach welcher die krähe den ganzen weg eingeschlossen war und erst mitten im meere aus ihrem gefängniss befreit wurde; das kann man doch verstehen, jedoch bleibt es auch hier minder glaubwürdig, dass ein vogel nicht entfliehen können sollte. Anders wäre das verhältniss mit einem nicht geflügelten tier — dem schakal. Ich meine also, dass die fabel von der krähe aus zwei älteren zusammengesetzt worden ist. Die eine haben wir im 148ten jātaka: ein schakal wird in einem elephantenkadaver eingesperrt, der durch einwirkung der sonne aufgedunsen wird; durch regen aber zerplatzt das aas und der schakal wird befreit[1]. Die andere fabel ist die erzählung des Mahābhārata: eine krähe fliegt mit einem stärkeren vogel um die wette, fliegt über das meer und ermüdet; so ertrinkt sie (oder wird im letzten augenblick gerettet, wie es hier geschieht). Nur so scheint es mir, kann man richtig und klar alle diese fabeln vereinen.

Demnach gehe ich schliesslich zu einer vergleichung der gāthā's im pālijātaka mit den versen des Mahāvastu über. Die strophische erzählung in dem letztgenannten werke beginnt mit dem vers, den der könig gesungen haben soll, da er sich nach Çroṇaka sehnte[2]:

III 451,5—6: *tasya grāmavaraṁ demi nāriyo ca alaṁkṛtā*
yo me Çroṇakam ākhyāsi sahāyaṁ paṁsukrīḍakaṁ.

[1] Der schakal ist hier Bodhisatta und darf also nicht zu grunde gehen. Sonst hätte vielleicht der allzugierige schakal denselben tod wie die krähe erlitten.

[2] Darüber werde ich weiter unten handeln.

Etwas anders lautet das versprechen im jāt. 529 g. 1:

kassa sutvā sataṁ dammi sahassaṁ daṭṭhu Sonakaṁ,
ko me Sonakaṁ akkhāti sahāyaṁ paṁsukīlitaṁ.

Man kommt vielleicht am besten davon, wenn man in 451,6 mit dem pālitext *ākhyāti* schreibt (anders Senart III p. 527).

Die antwort lautet 451,9—10:

mahyaṁ grāmavaraṁ dehi nāriyo ca alaṁkṛtā,
ahaṁ Çroṇakam ākhyāsyaṁ sahāyaṁ paṁsukīḷitaṁ.

und in g. 2:

mayhaṁ sutvā sataṁ dehi sahassaṁ daṭṭhu Sonakaṁ,
ahaṁ Sonakam akkhissaṁ sahāyaṁ paṁsukīlitaṁ.

Die zeilen 451,11—12 fassen kurz zusammen, was in den g. 4—5 ausführlicher gesagt wird. Vgl. 451,11:

tuhyaṁ hi tāva vijite tuhyam udyānabhūmiye

mit g. 4a:

tav' eva deva vijite tav'ev' uyyānabhūmiyā.

Als Arindama nach seiner fahrt zum garten den heiligen zu sehen bekommt, erkennt er ihn nicht sofort, sondern spricht 452,1—2:

kṛpaṇo va kathaṁ bhikṣo muṇḍasaṁghāṭiko 'dhano
[s]amātāpitṛko dhyāyaṁ vṛkṣamūle pi tiṣṭhasi.

und g. 8:

kapaṇo vatāyaṁ bhikkhu muṇḍo saṁghāṭipāruto
amātiko apītiko rukkhamūlasmiṁ jhāyati.

In 452,1 hat B °*va tatvaṁ bhi*°, M °*va tahotatvaṁ bhi*°; es stand wohl ursprünglich *kṛpaṇo vata tvam bhikṣo*. Dass ***amātāpitṛko*** zu lesen ist, hat schon Senart III p. 527 fragend vermutet.[1]

Der heilige antwortet jetzt dem könige 452,4—6:

na rāja kṛpaṇo bhavati dharmakāyasya çriyāpi ca.
yo ca dharmaṁ samupakramya taddharme na rato naro
sa rāja kṛpaṇo bhavati jyotiṣṭomaparāyaṇo.[2]

Dem entspricht g. 9b + g. 10:

na rāja kapaṇo hoti dhammaṁ kāyena phassayaṁ.
yo ca dhammaṁ niraṁkatvā adhammaṁ anuvattati
sa rāja kapaṇo hoti pāpo pāpaparāyaṇo.

---

[1] Vgl. BM *sacetaso* in III 453, 16 statt *acetaso*.

[2] Über dieses wort habe ich oben gehandelt. — Vgl. mit den zwei letzten zeilen Divyāvad. p. 560,4—5: *yas tu dharmavirāgārtham adharme virato nṛpaḥ sa rājan kṛpaṇo jñeyas tamastamaḥparāyaṇo.*

Dass *dharmakāyasya çriyāpi ca* nicht richtig ist, ist ja klar. *kāyena* haben wir in B *°dharmokāyenasya°;* was da weiter gestanden hat, weiss ich nicht, lese aber mit dem pālitext *dharmaṁ kāyena sparçayaṁ*. Der ausdruck ist formelhaft, denn er kehrt anderswo wieder. Es heisst Dhp. 259:

na tāvatā dhammadharo yāvatā bahu bhāsati,
yo ca appaṁ pi sutvāna dhammaṁ kāyena passati
sa ve dhammadharo hoti yo dhammaṁ na-ppamajjati.

Hier steht freilich *passati* statt *phusati* oder so was. Dass dies aber unrichtig ist lehrt uns Dutreuil de Rhin's Dhp. A[3] 10—11 (JA. 9, XII, 216 f.), wo es heisst:

na tavata dhamadharo yavata baho bhaṣati
yo tu apa bi ṣutvana dhamu kaena phaṣai
sa ho dhamadharo bhoti yo dhamu na pramajati.

Dies *phaṣai* ist *sparçati*[1], vgl. ibd. p. 240 *phuṣamu* und giebt also dieselbe lesart wie der jātakavers.[2]

Dann folgt in beiden texten eine frage des Arindama nach dem befinden des heiligen, die im pālitext nur die g. 9[b], im Mahāvastu 452,8—11 einnimmt, worauf Sonaka antwortet mit der aufzählung der (im pāli acht, in Mhv. fünf) seeligkeiten des 'besitz- und hauslosen mönches'. Es entsprechen sich hier:

452,13—14: *ekasya carato rāja kiṁ me rāṣṭraṁ kariṣyati,*
prathamaṁ khu bhadram adhanasya anāgārasya bhikṣuṇo.

wahrscheinlich g. 15:

catutthaṁ bhadram adhanassa anāgārassa bhikkhuno:
muttassa raṭṭhe carato saṅgo yassa na vijjati.

452,15—16: *yo' haṁ grāmāto prakramāmi rāṣṭrāṇi nigamā tathā*
anapekṣo va prakramāmi na kociduparudhyati,
dvitīyaṁ khu bhadram adhanassa anāgārassa bhikṣuṇo.

entspricht teils g. 19:

aṭṭhamaṁ bhadram adhanassa anāgārassa bhikkhuno:
yaṁ yaṁ disaṁ pakkamati anapekho va gacchati.

und teils g. 14:

tatiyaṁ pi bhadram adhanassa anāgārassa bhikkhuno:
nibbuto piṇḍo bhottabbo na ca koc' uparodhati.

---

[1] Senarts erklärung ib. p. 217 ist hinfällig.

[2] Vgl. auch Divyāvad. p. 560,2: *na rājan kṛpaṇo loke dharmakāyena saṁspṛçet.*

Weiter folgt 452,18—20:

panthena gacchamānasya ye bhonti paripanthikā
pātracīvaram ādāya sukhaṁ gacchati sarvato,
tṛtīyaṁ khu bhadram adhanasya anāgārasya bhikṣuṇo.

Dem entspricht g. 18:

sattamaṁ bhadram adhanassa anāgārassa bhikkhuno:
corehi rakkhitaṁ maggaṁ ye c'aññe pāripanthikā
pattacīvaram ādāya sottiṁ gacchanti subbatā.

Zuerst scheint es mir klar, dass *suvrato* viel besser ist als *sarvato*, eine ganz leichte änderung. Was aber mit der ersten zeile anzufangen ist bleibt fraglich. Leider hat nämlich Senart in den noten zur s. 452 keine varianten zu diesen zeilen angeben können, da die zeilen 452,18—20 und 453,1—2 in M fehlen und sich also nur in B finden.[1] Die einzige möglichkeit zur erklärung wäre m. e. die, dass *paripanthikā* hier etwa 'besetzt von räubern, hinderlich'[2] usw. bedeutete. Dann möchte ich so etwa lesen:

pantheṣu gacchamānas tu ye[3] *bhonti paripanthikā*

Ich weiss indessen selbst am besten, dass dies nur ein sehr schlechter notbehelf ist.

453,1—2: *Mithilāyāṁ dahyamānāyāṁ nāsya dahyati kiṁcana.*
caturthaṁ khu bhadram adhanasya anāgārasya bhikṣuṇo.

Vgl. g. 16:

pañcamaṁ bhadraṁ adhanassa anāgārassa bhikkhuno:
nagaramhi ḍayhamanamhi nāssa kiñci aḍayhatha.

Auf diesen berühmten spruch komme ich im folgenden wieder und begnüge mich augenblicklich damit auf Franke WZKM. 20, 352 f. hinzuweisen. Dass in Mhv. statt *nagaramhi* hier *Mithilāyām* steht ist leicht zu erklären, da ja der spruch auch in dieser form existierte und hier Arindama könig von Mithilā ist.

Schliesslich folgt 453,3—5:

na te koṣṭhasmiṁ osaranti na kumbhena kulopakaṁ
paritiṣṭhati eṣāṇo tena yāyanti suvratā,
pañcamam bhadram adhanasya anāgārasya bhikṣuṇo.

---

[1] Von III p. 48 an sind B und M die einzigen quellen.

[2] *paripanthin-* 'hinderlich' kommt vor, z. b. MBh. XII 4770 *evaṁ koṣasya mahato ye narāh paripanthinaḥ tān ahatvā na paçyāmi siddhim atra parantapa* und XIII 1920 *brāhmaṇyaṁ durlabhataraṁ saṁvṛtaṁ paripanthibhih.*

[3] Näml. *panthānaḥ.*

Damit stimmt überein g. 12:

sādāpi bhadram adhanassa anāgārassa bhikkhuno:
na tesaṁ koṭṭhe upenti na kumbhe na kaḷopiyā,
paraniṭṭhitam esānā tena yāpenti subbatā.

Sowie der vers in Mhv. steht, hat er doch eigentlich keinen sinn, obwohl sich Senart III p. 528 ernstlich bemüht hat einen solchen herauszulesen. Es ist deutlich, dass der text nicht das giebt, was Senart hineingelegt hat, sondern dass er, obwohl sehr verdorben, deutliche spuren des alten zustandes zeigt. Es steht nämlich in den hdschrr. folgendermassen: B *nato koṣṭhismiṁ osanti na kumbho na kulo pi yaṁ | paritiṣṭhati meṣānā tena*⁰ *und* M *nate koṣṭhesmiṁ osaranti na kumbho na kulo pi yaṁ | paritiṣṭhati meṣāṇāṁ tena*⁰. Zuerst sieht man hieraus, dass es sicher *eṣānā* gestanden hat und ein *paritiṣṭhitim* kann ja sehr wohl aus *paraniṣṭhitam* verdorben sein; *yāyanti* schliesslich lese ich ohne weiteres als *yāpenti*, was auch keine grosse änderung ist; *yāpeti* steht in der bedeutung 'leben' in Mhv. I 181,15, wo es heisst:

viṣasaṁyuktāṁ bhuktvāna sudhāṁ va yāpenti nirmitāu.

Somit habe ich eine zeile erhalten

paraniṣṭhitam eṣānā tena yāpenti suvratā,

die mit der pāligāthā zeile c stimmt. Was die erste zeile betrifft, so vermag ich sie nicht ganz in ordnung zu bringen, da wahrscheinlich alte korruptelen den beiden Mahāvastuhandschriften zu grunde liegen. Nur so viel ist offenbar, dass *osaranti*, falls richtig, unmöglich eine umschreibung irgend eines mit *upenti* gleichbedeutenden wortes sein kann. Ist dagegen *osanti* in B besser, kann das korruptel aus *openti* sein, was die pālihdschrr. als variant von *upenti* haben.

Der könig antwortet jetzt, 453,9—10:

nityaṁ khalu teṣāṁ bhadraṁ yeṣāṁ kīrtesi Çronaka.
vayan tu gṛddhā kāmeṣu kiṁ kariṣyāmi[1] *Çronaka.*

womit g. 20 zusammengehört:

bahū pi bhadrakā ete yo tvaṁ bhikkhu pasaṁsasi,
ahañ ca giddho kāmesu kathaṁ kahāmi Sonaka.

Der heilige antwortet jetzt mit der oben behandelten fabel, indem er anfängt, 453,12—13:

upaman te mahārāja kariṣyantaṁ çṛṇohi me
upamāye ihāikatyā arthaṁ jānanti paṇḍitā.

---

[1] M ⁰*ṣyāma.*

Vgl. g. 24:

upaman te karissāmi, taṁ suṇohi Arindama,
upamāya p' idh' ekacce atthaṁ jānanti paṇḍitā.

Weiter 453,14—15:

bhūtapūrvaṁ mahārāja kuñjaro ṣaṣṭihāyano
patito giridurgeṣu Gaṅgāvegena vuhyate.

Womit ähnlichkeiten sich finden in g. 25[a]:

Gaṅgāya kuṇapaṁ disvā vuyhamānaṁ mahaṇṇave

Dann heisst es weiter, 453,16—20:

tatra kāko vicinteti alpaprajño acetaso:
yānaṁ imaṁ labdhaṁ bhadraṁ bhadro vyāyama alpako.
tasya rātriṁ divaṁ vāpi tatrāsi niyato mano
khādanto nāgamānsāni pibanto Bhāgīrathījalaṁ
paçyanto varacitrāṇi upayāti vihaṅgamo.

Vgl. hiermit g. 25[b], 26 und 27:

vāyaso samacintesi appapañño acetaso:
yānañ ca vat' idaṁ laddhaṁ bhakkho cāyaṁ anappako,
tattha rattiṁ tattha divā tatth' eva virato mano.
khādaṁ nāgassa maṁsāni pipaṁ Bhāgīrasodakaṁ
sampassaṁ vanacetyāni na palittha vihaṅgamo.

In 17 ist sicher statt *bhadro vyāyama alpako* zu lesen: *bhakṣo cāyam analpako;* BM haben *bhadro vāyam analpako.*

In 18 hat B *nirato* statt *niyato.* In 20 lese ich *vanacāityāni* statt *varacitrāṇi.*

454,1—2: *sā taṁ Bhāgīrathī Gaṅgā pramattaṁ kuṇapāçritaṁ samudram abhisāreti agatī yatra pakṣiṇāṁ.*

Vgl. mit dieser strophe g. 28:

taṁ va otaraṇī Gaṅgā pamattaṁ kuṇape rataṁ
samuddaṁ ajjhagāhayi agati yattha pakkhinaṁ.

454,3: *makarā (timi)timiṅgilā bālaṁ naṁ badhitvāna khādati*

vergleicht sich g. 31:

tañ ca sāmuddikā macchā kumbhīlā makarā susū
pasayhakārā khādiṁsu phandamānaṁ vipakkhinaṁ.

Obwohl die Mahāvastu-zeile nicht ganz in ordnung ist, sehe ich aus dem pālitext keine möglichkeit sie zu verbessern. Nachdem die fabel abgeschlossen ist, folgt in Mahāvastu die oben erörterte höllenschilderung, die im Sonakajātaka nichts entsprechendes hat. Dann heisst es weiter:

457,8: *kṣipraṁ kumāraṁ ānetha Dīrghāyuṁ rāṣṭravardhanaṁ*
Vgl. g. 39a:
khippaṁ kumāraṁ ānetha Dīghāvuṁ raṭṭhavaddhanaṁ
Und weiter 457,9—10:
asti me daharaḥ putro Dīrghāyuḥ rāṣṭravardhanaḥ,
taṁ rājye sthāpayiṣyāmi so vo rājā bhaviṣyati.

Dieser vers wird im Sonakajātaka den ministern zugeschrieben und lautet, g. 38:
atthi te daharo putto Dīghāvu raṭṭhavaddhano
taṁ rajje abhisiñcassu, so no rājā bhavissati.

457,12: *kṣipraṁ kumāram ānenti Dīrghāyuṁ rāṣṭravardhanaṁ.*
Vgl. g. 40a: *tato kumāraṁ ānesuṁ Dīghāvuṁ raṭṭhavaddhanaṁ*
kṣipram in Mhv. nach dem vers 8 statt *tato* im jātaka.

Die g. 37, die weiter oft vorkommt und ungefähr an denselben stellen wie die entsprechende Mahāvastustrophe, lautet folgendermassen:
ajj' eva pabbajissāmi, ko jaññā maranaṁ suve,
māhaṁ kāko va dummedho kāmānaṁ vasam annagā.
Ganz in derselben form heisst es 458,13—14; 17—18:
adyāiva pravrajiṣyāmi, ko jāne maranaṁ çuve.
māhaṁ kāko va durmedho kāmānāṁ vaçam anvagā.

Sonst is gewöhnlich zwischen diesen beiden zeilen eine dritte eingeschoben, die so lautet:
na hi na saṁgataṁ tena mahāsāinyena mṛtyunā[1]
z. b. 458,4—6; 21—459,1—2 usw. Schliesslich heisst es 457,14—15:
āmantemi bhavantara pravrajyā mama rocati,
ahaṁ kāko va durmedho mā kāmānām vaçam anvagā.

Dann folgt die aufzählung der reichtümer und herrlichkeiten[2], die Arindama seinem sohne überliefert, die eine kleine verschiedenheit in den beiden versionen zeigen. So heisst es 457,16—17:
ṣaṣṭiṁ nagarasahasrāṇi sphītaṁ rājyam akaṇṭhakaṁ
tat putra pratipadyāhi, rājyaṁ niryātayāmi te.
Vgl. g. 41:
saṭṭhi gāmasahassāni paripuññāni sabbaso
te putta paṭipajjasu rajjaṁ niyyādayāmi te.

---

[1] Vgl. MBh. XII 6550 (=9951): *na mṛtyusenām āyāntīm jātu kaçcit prabādhate,* Divyāvad. p. 68 usw.: *dhunīta mṛtyunaḥ sāinyaṁ naḍāgāram iva kuñjaraḥ.*

[2] Mit der folgenden schilderung vergleicht sich die aufzählung in jāt. 539 g. 48 ff.

Weiter 457,21—458,3:

ṣaṣṭi nāgasahasrāṇi atra sarve svalaṁkṛtā
dantino balasaṁpannā hemakalpitavāsaso.
ārūḍhā prāsaçūlayaṣṭitomaranigaḍāyudhā.
tān putra pratipadyasva rājyaṁ niryātayāmi te.

Vgl. g. 43—44:

saṭṭhi nāgasahassāni sabbālaṁkārabhūsitā
suvaṇṇakacchā mātaṅgā hemakappanavāsasā
ārūḷhā gāmaṇīyehi tomaraṅkusapāṇihi
te putta paṭipajjasu, rajjaṁ niyyādayāmi te.

In 458,1 haben BM °*vāsasā*. Die beiden zusammensetzungen *hemakappanavāsasā* und *hemakalpitavāsaso* besagen aber nicht dasselbe; ersteres ist etwa 'mit goldenen zügeln und hüllen', letzteres 'mit aus gold zubereiteten (: mit gold verzierten) hüllen'. Es wäre jedenfalls möglich, dass °*kalpita*° aus °*kalpana*° entstellt worden ist.

458,7—8: *ṣaṣṭim açvasahasrāṇi sāindhavā çīghravāhino*
sarvālaṁkārabhuṣitā[ni] çūrārūḍhā ca sarvaço.

Vgl. g. 46: *saṭṭhi assasahassāni sabbālaṁkārabhusitā*
ajānīyā va jātiyā sindhavā sīghavāhino

und g. 47[a]:

ārūḍhā gāmaṇīyehi etc.

Weiter 458,11—12:

ṣaṣṭiṁ dhenusahasrāṇi sarve kaṁsopadohinī[1],
tān putra pratipadyāhi rājyaṁ niryātayāmi te.

Womit vgl. g. 52:

saṭṭhi dhenusahassāni rohaññā puṅgavūsabhā
tā putra paṭipajjassu, rajjaṁ niyyādayāmi te.

Und schliesslich 458,15—16:

ṣaṣṭi kanyāsahasrāṇi āmuktamaṇikuṇḍalā
tān putra pratipadyāhi rājyaṁ niryātayāmi te.

Vgl. g. 54:

solasitthisahassāni sabbālaṁkārabhūsitā
vicitrahatthābharaṇā āmuttamaṇikuṇḍalā
tā putta paṭipajjassu, rājjaṁ niyyādayāmi te.

In den gāthā steht die stereotype zahl: 'sechzehntausend mädchen' — Mahāvastu hat hier wie überall oben 'sechzigtausend'.

Als der könig so das reich dem Dīrghāyu überlassen will, spricht der prinz folgendes — 459,19—22:

[1] S. oben.

pure çrutaṁ mayā etaṁ mātā kālagatā mama,
nāivāhaṁ çakto bheṣyāmi devena vinā jīvituṁ.
yathā āraṇyakaṁ nāgaṁ pṛṣṭhato 'nveti pāyako
evaṁ te anvayiṣyāmi ādāya tava sumbhakaṁ.

Vgl. g. 56—58:

daharass' eva me tāta mātā matā ti me sutaṁ,
tayā vinā ahaṁ tāta jīvitum hi na ussahe.
yathā āraññakaṁ nāgaṁ poto anveti pacchato
jessantaṁ giriduggesu samesu visamesu ca
evaṁ taṁ anugacchāmi pattam ādāya pacchato
subharo te bhavissāmi, na te hessāmi dubbharo.

Der könig Arindama aber will seinen sohn nicht mitführen, sondern antwortet 457,2 ff.:

yathā sāmudrikāṁ nāvāṁ vāṇijāna dhanārthināṁ
makaro tatra pāṭheya vāṇijā vyasanaṁ gatā
mā vayaṁ antarāyaṁ karoma . . . . . mama
imaṁ kumāraṁ gṛhītvā Dīrghāyuṁ rāṣṭravardhanaṁ
kṣipram antaḥpuraṁ nītha prāsādaṁ rativardhanaṁ
tatra taṁ ca rameṣyanti devakanyopamā çubhā.

Vgl. mit diesen strophen g. 59—61:

yathā sāmuddikaṁ nāvaṁ vāṇijānaṁ dhanesinaṁ
vohāro[1] *tattha gaṇheyya vāṇijā vyasanī*[2] *siyā*
evaṁ evāyaṁ puttakali antarāyakaro mamaṁ,
imaṁ kumāraṁ pāpetha pāsādaṁ rativaddhanaṁ.
tattha kambussahatthāyo yathā Sakkaṁ va accharā
tā naṁ tattha ramessanti, tāhi-m-eso ramissati.

Senart hat z. 5 als lakun bezeichnet, was mir jedoch bei vergleichung mit dem pālitext nicht richtig scheint. Ich habe deswegen zwischen 4 und 6 keine lücke angenommen. Was 2,4 betrifft, glaube ich, dass diese zeile in ihrer ursprünglichen gestalt mit dem pālivers ziemlich identisch gewesen ist. Aus den hdschrr. kann man herausnehmen: *mā ayam* (B) *antarāya(ṁ)-karo . . . . mama.*

Der rest des Mahāvastutextes aber befindet sich in der schrecklichsten verwirrung. Es spielt nämlich hier, wie der pālitext zeigt

[1] Komm.: *vohāro ti tasmiṁ ohārento heṭṭhā kaḍḍhanako vāḷamaccho vā udakarakkhaso vā āvaṭṭo vā.*

[2] B[d] *byasanaṁ.*

das drama in dem königlichen harem, wo ein mädchen den Dīghāvu zuerst befragt, wer er sei, worauf sie antwort erhält. Dann fragt sie nach dem alten könig; D. antwortet, dieser sei seiner erlösung entgegen gegangen, er selbst aber bleibe in den sünden stecken. Die erzählung schliesst mit den worten des mädchens (g. 68):

tassa te sāgataṁ rāja sīhasseva giribbajaṁ
anusāsa mahārāja, tvaṁ no sabbāsaṁ issaro.

Im Mahāvastu aber ist der text deswegen verdorben, weil wahrscheinlich durch missverständnis worte des Dīrghāyu in den mund seines vaters gelegt werden; oder es ist ein grösseres stück weggefallen, das ein schreiber aus eigenem verstand wiederherzustellen suchte. Ich gebe hier nur ein verzeichnis der einander entsprechenden verse, da ich bei dem text des Mhv., den wir besitzen, keine verbesserungen für möglich halte: 460,9—10 + 11—12 = g. 62; 460,13—14 = g. 63; 460,18—19 = g. 64 und 460,14 (unvollständig) möglicherweise mit g. 68 verwandt.

Aus dieser untersuchung hat es sich ergeben, dass sich die gāthā's der beiden jātaka's im allgemeinen ziemlich genau decken, was ja zeigt, dass sie beide auf gemeinsame vorlage beruhen. Nur hat das Mahāvastukapitel eine erweiterung, die höllenschilderung, deren entsprechung sich im Saṁkiccajātaka findet. Da dies jātaka in der pālisammlung unmittelbar nach dem Sonakajātaka folgt und ein teil desselben hier in dieses jātaka eingesetzt worden ist, so schliesse ich, dass die ordnung in der ursprünglichen jātakasammlung dieselbe war, und der verfasser des Mahāvastu da das motiv der beiden erzählungen ganz gleich war — ein könig und sein freund, ein paccekabuddha — die beiden jātaka's in dieser ziemlich ungeschickten weise zusammenzuschmelzen versuchte.

Über das Darīmukhajātaka (jāt. 378, Fausbøll III 238—245) kann ich mich sehr kurz fassen. Die prosaerzählung stimmt ganz und gar mit der des Sonakajātaka überein, nur dass die beiden freunde hier Brahmadatta[1] und Darīmukha heissen. Auch hat der könig hier keinen sohn, der genannt wird — die erzählung ist überhaupt viel kürzer. Strophenähnlichkeiten giebt es nicht[2].

[1] Vgl. die erzählung von Brahmadatta unten.

[2] In g. 6^b heisst es: *citrāhi gāthāhi subhāsitāhi Darīmukho nijjhapayī Sumedhaṁ.* Mit Sumedha ist natürlich hier Buddha gemeint — Brahmadatta ist ja hier der Bodhisatta, was ich nur im vorbeigehen bemerke, weil die englische übersetzung den vers missverstanden hat.

Schliesslich bildet ja eine ähnliche erzählung ein leitmotiv in der sage von Citta und Saṁbhūta in dem grossen Brahmadatta-cyklus. Diese ist durch Leumann genügend behandelt worden[1], weshalb ich es hier nicht weiter auszuführen brauche. Ich bemerke nur, dass sich die episode, die am deutlichsten mit dem Sonaka-jātaka stimmt, wie nämlich der freund des königs durch einen vers gefunden wird, dessen antwort nur er kennt[2], bei Jacobi Ausgew. Erz. p. 18—20 findet. Dort lauten die halbverse:

āsva dāsāu mṛgāu haṁsāu mātangāv amarāu tataḥ

und

eṣā nāu ṣaṣṭikā jātiḥ anyonyābhyāṁ viyuktayoḥ.

Das enthält ja in einem kurzen stichverse das hauptsächliche der ganzen Brahmadattasage (vgl Leumann WZKM. 5,144 ff.; 6,4). Das erklärt aber auch eine dunkle sache in der jātaka-erzählung. Es ist wohl jedem deutlich, dass ein vers, den der könig sang, um durch die antwort desselben seinen freund aufzuspüren, nicht lauten könnte:

kassa sutvā sataṁ dammi sahassaṁ daṭṭhu Sonakaṁ

sondern etwas anders, eine episode aus ihrem früheren leben, erzählen musste, die nur von den beiden gekannt war. So hat es, glaube ich, ursprünglich in dieser erzählung einen solchen stichvers gegeben, der aber von den abschreibern, die gar nicht verstanden, worauf dieser hinzeigte, gestrichen wurde. Vielleicht war es sogar der Brahmadattavers. Jedenfalls gehören die hier behandelten erzählungen zu den sagen, deren motive der grosse Brahmadattacyclus aufnahm und in sich vereinigte.

II. Die vier paccekabuddha's.

Unter den 'vier paccekabuddha's' versteht die indische tradition vier könige[3], die durch je ein ziemlich unbedeutendes ereignis in dem alltagsleben die *paccekabodhi* erreichten. Es sind

---

[1] Etwas auch bei *Pavolini* La novella di Brahmadatta, Roma 1892.

[2] In ähnlicher weise wird ja auch Nala von den ausgesandten der Damayantī aufgespürt (MBh. III 2732 ff.).

[3] Der vermutung Leumann's WZKM. 6,35, dass die vierzahl der *paccekabuddha's* aus den vier himmelsgegenden geholt sei, kann ich nicht

diese: *Karaṇḍu*[1], könig von Kāliṅga, *Naggaji*, könig der Gandhāra, *Nimi*[2], könig von Videha, und *Dummukha*[3], könig der Pañcāla. Die buddhistische erzählung über ihre erleuchtung ist in dem sogenannten Kumbhakārajātaka[4] (jāt. 408, Fausbøll III 375—383) zusammengestellt und lautet folgendermassen:

[376] 'Einmal früher — Brahmadatta war könig in Benares — wurde Bodhisatta in einer töpferfamilie in einer vorstadt von Benares geboren. Als er älter wurde, verheiratete er sich, erhielt einen sohn und eine tochter und ernährte seine familie mit
I. *Karaṇḍu*. dem töpferhandwerk. In dieser zeit herrschte Karaṇḍu in Dantapura im Kāliṅgerreich; dieser ging einmal mit grosser gefolge nach dem königlichen garten und sah dabei beim eingang des gartens einen mit süssschmeckenden früchten beladenen *amba*baum. Auf dem rücken des elephanten sitzend streckte er seine hand aus, nahm einige *amba*früchte, trat in den garten ein, setzte sich auf den königlichen sitz, gab einige früchte den würdigsten und ass selbst. Nachdem also der könig von dem baum genommen hatte, dachten die anderen, sie sollten das auch tun, und minister, brahmanen, hausväter usw. schüttelten früchte herunter und assen. Immerfort kamen sie zurück, stiegen in den baum hinauf, schlugen ihn mit keulen, brachen die zweige in stücke und liessen nicht einmal die unreifen früchte hängen. Als jetzt der könig sich den ganzen tag in dem garten vergnügt hatte und am abend auf dem rücken eines geschmückten elephanten zurückkehrte, erblickte er den baum, stieg herunter, ging zum baum und betrachtete ihn,

---

beistimmen. Man tut, glaube ich, am besten bei solchen geschichten, wo doch ziemlich sicher eine historische unterlage sich vorfindet, so wenig wie möglich an naturmytologische dinge zu denken. Es giebt ja z. b. anderswo sieben oder fünfhundert *paccekabuddha's*. Können diese auf irgend einer solchen art erklärt werden?

[1] Bei den jaina *Karakaṇḍu* genannt.

[2] Auch *Nami* und *Mahājanaka* genannt.

[3] Bei den jaina *Dummuha* und *Domuha* (= *Dvimukha*); in skt. ist es natürlich *Durmukha*. In Āit. Br. 8,23, 9 wird *Durmukhaḥ Pāñcālaḥ* als *cakravartin*, nachdem er von Bṛhaduktha gesalbt worden war, genannt. *Durmukha*, der in MBh. II 116 als bei der einweihung der *sabhā* des Yudhiṣṭhira anwesend zusammen mit Ugrasena aufgezählt wird, ist offenbar mit *Dumuha* (komm. *Dummuha*) in Nāyādh. XVI 162, der als ein Yādavafürst genannt wird, identisch.

[4] Auch in Kummāsapiṇḍajātaka (jāt. 415, Fausbøll III 407 ff. = Jātakamālā III) werden vier *paccekabuddha's* genannt.

indem er dachte: 'heute morgen stand dieser baum mit schönen früchten beladen, ein gegenstand, der nicht genug betrachtet werden konnte; jetzt aber sind die früchte fort, die zweige gebrochen und die schönheit nicht mehr da'. Er sah sich um und erblickte einen anderen *amba*baum, der keine früchte trug. Dabei dachte er: 'dieser baum steht in seiner fruchtlosigkeit schön da wie ein berg von juwelen — der andere aber wurde gerade seiner fruchtbarkeit wegen zerstört. [377] So ist dieser hauserhalterstand wie der fruchtbeladene baum, das mönchsleben wie der baum ohne früchte; der reiche muss fürchten, der arme aber nicht — auch ich möchte ein baum ohne früchte sein'. Indem er so über den fruchttragenden baum meditierte, stand er am stamme des baumes, und indem er die drei charakteristika begründete und seine religiöse einsicht vermehrte, erreichte er die *paccekabodhi*, und indem er dachte: 'heute ist die haut des mutterleibes von mir gefallen, die wiedergeburt in den drei existenzen ist fort, der schmutz des *saṁsāra* ist weggereinigt worden, das tränenmeer ist ausgetrocknet, die beinmauer ist gebrochen[1], für mich giebt es keine wiedergeburt mehr', stand er wie mit allem schmuck ausgestattet da. Da sagten die minister: 'allzu lange steht der könig da', er aber antwortete: 'ich bin kein könig, ich bin ein *paccekabuddha*'. Sie sagten: 'die *paccekabuddha's* sehen nicht so aus wie du, o könig'; dann fragte er: 'wie sehen sie denn aus?' — 'Mit rasiertem haar und bart, in gelbe kleider gehüllt, ohne verbindung mit familie und clan, gleich vom wind getriebenen wolken oder der von Rāhu befreiten mondscheibe wohnen sie in der Nandamūla-grotte im Himavant — solche, o könig, sind die *paccekabuddha's*'. In diesem augenblick hob der könig seine hand auf und berührte den kopf; dann verschwanden die merkmale eines haushalters und die merkmale eines asketen traten hervor:

Drei kleider, topf und messer scharf, nadel, seiher und gürtel auch,
diese sind die acht, die immer sind des wahren mönches güter.

---

[1] *Sosito assasamuddo, bhinno aṭṭhipākāro,* vgl. dazu Therīg. 497: *sara caturodadhī upanīte assuthaññarudiramhi sara ekkakappam aṭṭhīnaṁ sañcayaṁ Vipulena samaṁ* (auszüge aus dem komm. dazu ibd. p. 214) und Dhp. 150 *aṭṭhīnaṁ nagaraṁ kataṁ maṁsalohitalepanaṁ.*

Diese sogenannten mönchesrequisita wurden an seinem körper befestigt. Er stand in der luft, sprach zu den leuten und ging dann durch die luft zur Nandamūlagrotte im oberen Himavant.

II. *Naggaji.* Naggaji, könig der Gandhāra's, sass in seinem königlichen stuhl auf der terasse des palastes in Takkasilā. Dort sah er eine frau in seiner nähe sitzend, die auf jedem arm einen edelsteinring trug und wohlriechende stoffe pulverisierte; dabei dachte er: 'die armringe verursachen keinen laut, wenn sie einzeln sitzen'. Dann zog sie [378] den einen ring über den linken arm, nahm den stoff mit der rechten hand und begann ihn zu bereiten. Der ring aber begann gegen den anderen zu klingen. Als der könig die beiden klingenden ringe sah und hörte, dachte er: 'als der ring allein war, tönte er nicht, jetzt aber klingt der zweite; ebenso die lebenden wesen — allein geben sie keinen laut von sich, zwei zusammen aber machen es. Ich aber bin herrscher über die beiden reiche der Kasmīrer und Gandhārer, ich möchte aber eher (wie der einzelne ring) keinen anderen beherrschen, nur mich selbst'. So machte er den klingenden ring zu einem gegenstand der meditation, und als er dasass, betrachtete er die drei charakteristika, vermehrte seine religiöse einsicht und erreichte die *paccekabodhi.* — Das übrige ist wie oben.

III. *Nimi.* In dem königreich von Videha in der stadt Mithilā stand der könig Nimi nach dem frühstück an einem offenen fenster im palast und blickte in die strasse hinunter. Ein habicht nahm ein fleischstück auf dem markt und flog damit weg. Da kamen geier und andere vögel und umringten ihn, und des fleisches wegen hieben sie ihn mit den schnäbeln, schlugen ihn mit den flügeln und zerfetzten ihn mit den klauen. Er aber, der dies nicht ertragen konnte, liess das fleischstück fallen; dabei griff es ein anderer, die vögel liessen den habicht los und griffen den anderen an — als dann dieser das fleisch fallen liess, nahm es ein dritter, und diesem ging es ebenso[1]. Der könig sah die vögel und dachte: 'der vogel, der das fleischstück nimmt, dem geht es schlecht, der aber, der es losliess, dem ging es wohl; so auch ein mensch, der die fünf sinnesgenüsse geniesst — ihm geht es schlecht; wenn er es nicht tut, geht es ihm wohl. Ich habe sechzehntausend frauen, ich möchte aber lieber, wie der habicht das fleischstück

---

[1] Zu dieser geschichte vergleiche man MBh. XII 6648 und jāt. 330 (s. Franke WZKM 20, 345 u. 347 f.).

fallen liess, die fünf sinnesgenüsse wegwerfen und glücklich werden'. Indem er dies gründlich überdachte [379], über die drei charakteristika meditierte und seine religiöse einsicht vermehrte, erreichte er die *paccekabodhi*. — Das übrige ist wie oben.

In dem reiche der Uttarapañcāla's in der stadt Kampilla stand der könig Dummukha in allen schmuck gekleidet, von seinen ministern umgeben nach dem frühstück und betrachete durch ein geöffnetes fenster den palasthof. In diesem augenblick öffneten sie die türe des kuhstalles, die stiere liefen heraus und verfolgten in geschlechtslust eine kuh; ein grosser stier mit spitzen hörnern, der einen anderen hinzulaufen kommen sah, stiess diesen seiner rasenden lust wegen mit den hörnern in die weichen — da kam das eingeweide aus und der stier starb. Der könig sah dies und dachte: 'die lebenden wesen von den tieren ab gerechnet geraten ihrer lust wegen in unglück, wie dieser stier seiner geschlechtslust wegen das leben verloren hat; auch andere wesen werden davon gerührt — ich möchte aber dies alles wegwerfen'. So stand er da und dachte über die drei charakteristika, vermehrte seine religiöse einsicht und erreichte die *paccekabodhi*. — Das übrige ist wie oben. IV. ***Dummukha***

Eines tages, als diese paccekabuddha's sahen, dass die wanderungsstunde gekommen war, traten sie aus Nandamūla heraus, reinigten ihre zähne mit betel an der see Anotatta, richteten ihre bedürfnisse am Manosilā aus, nahmen topf und mantel, stiegen durch ihre übernatürliche einsicht in die luft auf, standen auf fünffarbigen wolken und stiegen in der nähe einer vorstadt von Benares nieder. Auf einem passenden platze legten sie ihre kleider an, nahmen die töpfe mit, gingen von tür zu tür und baten um gaben; schliesslich kamen sie nach Bodhisatta's tür. Bodhisatta wurde vergnügt, liess sie ins haus eintreten und auf einem zubereiteten sitz platz nehmen, gab ihnen ehrfurchtsvoll wasser und reichliche nahrung. Dann setzte er sich zu ihnen und begrüsste den ältesten, indem er sagte: 'herr, dein geistiges leben scheint überaus schön, deine sinne sind ruhig, deine hautfarbe ist hell: was für einen gegenstand [380] hast du gesehen, dass du dich für dieses asketenleben beschlossen hast'; ebenso fragte er auch die übrigen. Dann sagten diese vier: 'ich war der und der, könig dort und dort' usw. und, indem jeder die ursache seines asketenlebens erzählte, sprachen sie der eine nach dem anderen folgende strophen:

(Karaṇḍu) 'Ich sah 'nen *amba*baum im schönen walde,
mit dunklen blättern, ganz mit frucht beladen;
der früchte wegen ward er ganz geplündert —
da ging ich fort zu diesem bettlerleben'.

(Naggaji) 'Ein schönes armband, gemacht von meisterhänden,
auf jedem arm ganz leise trug ein mädchen;
als zwei zusammen kamen, hört' ich klingen;
da ging ich fort zu diesem bettlerleben'.

(Nimi) 'Ein fleischstück sah ich einen vogel rauben;
sofort von vielen wurde er umflogen,
die ihn des fleisches wegen heftig jagten —
da ging ich fort zu diesem bettlerleben'.

(Dummukha) 'Ein hoher, schöner stier mit riesenkräften
lief stolz umher — doch der geschlechtslust wegen
von andern wurde er zu tod gestossen —
da ging ich fort zu diesem bettlerleben'.

Der übrige teil des jātaka ist von keinem interesse, da nur erzählt wird, wie Bodhisatta und seine frau beschlossen asketen zu werden. Interesse bietet nur der vers, gāthā 5:

Karaṇḍu nāma Kaliṅgānaṁ Gandhārānañ ca Naggaji
Nimirājā Videhānaṁ Pañcālānañ ca Dummukho,
ete raṭṭhāni hitvāna pabbajiṁsu akiñcanā,[1]

weil er auch anderswo vorkommt. Es heisst nämlich bei Jacobi Ausg. Erz. p. 34 in einem stichvers zum lebensbericht der vier *patteyabuddha* folgendermassen:

Karakaṇḍū Kalingesu Pancālesu ya Dummuho
Namī rāyā Videhesu Gandhāresu ya Naggaī[2].
vasahe ya indakeū valae ambe ya pupphie bohī
Karakaṇḍu-Dummuhassā Namissa Gandhāraraṇno ya.

[1] Vgl. zu dieser gāthā MBh. XII 8600: *Nimī rāṣṭraṁ ca Vāideho, Jamadagnyo vasuṁdharāṁ brāhmaṇebhyo dadāu cāpi, Gayaç corvīṁ sapattanām* und Divyāvad. p. 61,3: *Piṅgalaç ca Kaliṅgesu Mithilāyām ca Pāṇḍukaḥ Elāpatraçca Gāndhāre Çaṅkho Vārāṇasīpure.*

[2] = Utt. XVIII 45.

Also auch bei den jaina sind diese vier zusammengenommen und auch die gegenstände, die ihre erleuchtung bewirkt haben sind im grossen und ganzen dieselben.[1]

Ich werde hier unten die berichte über diese vier heiligen ein wenig näher untersuchen; zu grund lege ich dabei die lebensbeschreibungen bei Devendra in der Uttarajjhayaṇaṭikā bei Jacobi Ausg. Erz. p. 34—55, weil diese die ausführlichsten, ja öfters sogar die einzigen dokumente über ihr leben liefern.

A. *Dummukha (Domuha).*

Der text bei Jacobi Ausg. Erz. p. 39—40 lautet so: [39] 'Es giebt hier in Indien eine stadt namens Kampilla. Dort lebte ein könig Jaya[2], der aus der familie des Hari stammte; seine königin heiss Guṇamālā. Mit ihr zusammen lebte der könig einige zeit in allerlei herrlichkeit. Einmal, als er in der audienzhalle sass, fragte er einen boten:' was giebt's, das andere herrscher besitzen, ich aber nicht?' Dieser antwortete: 'du hast keine gemäldegallerie'. Dann sagte der könig zu den baumeistern: 'bauet eilig eine gemäldegallerie!' und sie begannen nach diesem befehl zu arbeiten. Als aber die arbeiter zu graben anfingen, fanden sie am fünften tage ein grosses diadem ganz aus edelsteinen verfertigt, das wie ein feuer leuchtete; freudig sagten sie es dem könig Jaya. Entzückt hob es dieser mit einem freudenruf aus der erde auf. Die baumeister u. a. wurden nach verdienst mit kleidern u. s. w. beschenkt. Bald stand eine gemäldegallerie mit hohem dach fertig und wurde an einem glückbringenden tage eingeweiht. Während dem die verschiedenen instrumente spielten, setzte der könig das diadem auf seinen kopf;

---

[1] Pavolini Actes du XII congrès d. oriental. I p. 129 ff. nimmt abhängigkeit der jainistischen erzählung von dem jātaka — oder jedenfalls von älteren buddhistischen quellen — an, was mich aber nicht überzeugt, weil schon der jainistische kanon (Sūtrakṛt. und Utt.) deutlich die legende von vier *paccekabuddha*'s kennt. Auch sieht man nicht ein, warum, falls die jainakommentatoren aus dem jātaka entlehnt, sie eine in wesentlichen zügen verschiedene geschichte erzählen sollten.

[2] *Jaya* heisst Arjuna MBh. III 15607; ib. IV 176 heisst es beim einkehren in die stadt des Virāṭa: *Jayo Jayanto Vijayo Jayadratho Jayadbalo iti guhyāni nāmāni cakre teṣāṁ Yudhiṣṭhiraḥ;* hier ist es also Yudh. der diesen namen anlegt. Bei den Jainas führt diesen namen der elfte *cakravartin,* sohn des königs Samudravijaya in Rājagṛha, vgl Utt. XVIII 43.

dadurch wurde der könig mit zwei gesichtern begabt. Die leute nannten ihn deswegen Domuha.

Dann verging einige zeit. Der könig bekam sieben söhne; Guṇamālā war aber betrübt, weil sie keine tochter gebar. Da gelobte sie einem *yakṣa*, namens Mayaṇa, ein opfergeschenk. Nach einer zeit wurde ihr eine tochter geboren, deren geburt ein traum von der erlangung eines zweiges des *pārijāta*-baums vorgegangen war. Der *yakṣa* erhielt sein opfergeschenk. Die tochter nannte man Mayaṇamanjarī[1]; mit der zeit erreichte sie das jugendalter.

In Ujjeṇī war in dieser zeit Caṇḍapajjoya könig. Ihm erzählte ein bote: 'der könig hat zwei gesichter'. Pajjoya fragte: 'wie so?' Der bote antwortete: 'er hat ein solches und solches diadem; wenn er das gebraucht, bekommt er zwei gesichter'. Dann wurde Pajjoya nach dem diadem begierig; er sandte eine botschaft zu Domuha: 'sende mir dieses edelsteinerne diadem! sonst bereite dich zum streit!' Der könig Domuha antwortete dem boten; 'falls du mir giebst, was ich wünsche, werde ich das diadem hergeben'. Der bote fragte: 'was wünschst du?' und der könig antwortete: 'gieb mir den elephanten Nalagiri und die perle aller wagen, Aggībhīru, deine gemahlin, königin Sivā, und den schreiber[2] Lohajangha!' Das waren aber die vornhemsten kleinodien in Pajjoya's reiche. Der bote kehrte nach Ujjeṇī zurück und erzählte dem könig die antwort Domuha's. Pajjoya wurde heftig erzürnt und brach auf mit einem heer von zwei lakhen elephanten, zwei tausend wagen, zwanzigtausend pferden und sieben kroren fussoldaten. In unaufhörlichen tagesmärschen kam er zur grenze des Pancālareiches. Domuha zog auch mit einem vollständigen heer aus seiner stadt heraus und ging Pajjoya entgegen. An der grenze des Pancālareiches stellte Pajjoya sein heer in *garuḍa*-ordnung, Domuha wieder das seine in *sāgara*-ordnung auf. Dann begann die schlacht. Durch die macht des edelsteinernen diadems wurde Domuha sieger, Pajjoya's heer wurde geschlagen. [40] Pajjoya wurde gebunden und zur stadt geführt. Man legte ihm eine fussspange an. Dort lebte könig Pajjoya einige zeit in ruhe.

---

[1] So heisst weiter bei Devendra eine kaufmannstochter in der erzählung von Agaḍadatta.

[2] *lehāriya*- nach Jacobi's vermutung = *lekhācārya*-.

Einmal bekam er die Mayaṇamanjarī zu sehen und wurde heftig in sie verliebt. So verging endlich[1] die nacht, während der er vom feuer der liebe gebrannt und von der glut der sorge geplagt war. Am morgen ging er in den audienzsaal. Domuha sah ihn mit verwelktem gesicht und körper dastehen und fragte nach seinem befinden, er aber antwortete nichts. Unruhig fragte Domuha noch einmal; Pajjoya seufzte tief und flüsterte: 'O fürst, ein mensch, der in die gewalt des liebesgottes geraten, von krankheit verzehrt ist und ein betrunkener, der zornig ist und ein sterbender, der lässt die scham fahren. Deswegen, o fürst, falls du mir gesundheit wünschest, gieb mir dann deine tochter Mayaṇamanjarī — sonst werde ich mich in's feuer stürzen'. Als Domuha diesen entschluss hörte, gab er sie ihm. In einer glücklichen stunde[2] wurde die hochzeit gefeiert. Einige tage wurde Pajjoya zurückgehalten, dann wurde er mit ehrenbezeugungen fortgesandt und reiste nach Ujjeṇī.

Als es einmal Indrafeier wurde, befahl Domuha den stadtbewohnern: 'richtet die Indrafahne auf[3]!' Dann wurde unter freudejauchzen eine Indrafahne mit weissen bannern und wimpeln, mit mengen von klappern[4] und glöckchen, mit herabhängenden kränzen und guirlanden, geschmückt mit kränzen aus perlen und edelsteinen und einer menge von allerlei früchten, aufgestellt. Dort tanzten die tänzerinnen, der vornehmsten dichter gedichte wurden vorgetragen, die menschenhaufen tanzten, allerlei betrügende zauber wurden gezeigt, die zauberer wurden mit betel begabt. Schauer von kampher- und safranwasser regneten, grosse gaben wurden ausgeteilt, die trommel und instrumente ertönten. Unter solchen freuden vergingen sieben tage. So kam der vollmondstag: mit grosser freigebigkeit wurde die Indrafahne mit blumen, kleidern usw. von könig Domuha beschenkt. Am andern tage wurde die fahne unter lauter instrumentalmusik umgestürzt. Der könig sah sie in der unreinlichkeit liegen von den leuten geplündert. Als er dies sah, dachte er: 'pfui über die pracht, die wie ein blitz

---

1 *kahavi = katham api*, öfters mit *kaṣṭam* erklärt.

2 Eigentlich: 'in der dreissigtel eines glücklichen tages'.

3 Vgl. darüber Rām. II 74,36; IV 16,37; 17,2; VI 45,17; VP. transl. Wilson[2] p. 308 n. 2; Varāh. Mih. Bṛh. S. 43. (Diese zitate verdanke ich Herrn Prof. Jacobi). Weiteres bei O. Walter Übereinstimmungen in gedanken usw. bei Valmīki bis auf Māgha, (E. Leumann's Indica N:r 3) p. 11 f.

4 S. übersetzt Jacobi fragend *ḍoya* nach Deçīn. 4,11 *ḍoo dāruhastaḥ; dāruhasta-* ist aber bei BR. nur 'hölzerne löffel'; hier ist es vll. = *dāruputrikā, dāruyantra-* 'bewegliche hölzerne puppe'.

unstetig und in ihren folgen widerlich ist'; indem er dies dachte, erreichte er die erleuchtung und wurde ein *patteyabuddha*, und indem er fünf handvoll haar ausriss, ging er fort. Es heisst ja auch: 'der Pancālakönig, als er die schöngeschmückte Indrafahne umgestürzt und geplündert daliegen sah, erblickte (die nichtigkeit von) pracht und armut und wurde erleuchtet'.

Was zuerst die geschichte von der erleuchtung des Domuha betrifft, die ja doch die quintessenz in einer erzählung von einem *pratyekabuddha* bildet, muss ich gestehen, dass ich nicht anderswo dieselbe art des erreichens der *bodhi* wiedergefunden habe. Freilich erinnert ja die umgestürzte und geplünderte Indrafahne in nicht geringem grade an dem seiner früchte beraubten *amba*-baum, die im Kumbhakārajātaka[1] in der erzählung von Karaṇḍu, hier unten in der erzählung von Naggaji vorkommt. Möglicherweise -- und ich halte dies für das am meisten glaubliche — ist diese erzählung auch nur eine variante von der erwähnten, da sie nicht anderswo vorzukommen scheint

Was die erzählung im übrigen betrifft scheint mir das erste stück ziemlich sicher eine etwas entstellte version der schilderung im Sabhākriyāparvan des Mahābhārata zu sein (MBh. II 1—134). Dass Devendra, der verfasser der ṭīkā zu Uttarajjhayaṇa, kein besonderer kenner des grossen epos war oder vielleicht richtiger es ganz und gar nicht aus eigenen studien kannte, geht mit erwünschter deutlichkeit hervor aus der stelle in Jacobi's Ausg. Erz. p. 70,37: *Bhāraha-Rāmāyaṇesu satthesu* (vgl. ib. p. XVIII), wo er das epos mit dem lehrbuch des rhetorikers Bharata verwechselt. Wenn er also in seinen quellen diese erzählung fand — dass er hier nur ältere kommentaren excerpiert hat, geht ja wie bekannt aus p. 55,9—10: *etāni ca caritāni yathā pūrvaprabandheṣu dṛṣṭāni tathā likhitāni* hervor — ist es ganz sicher, dass er nicht wusste, woraus seine erzählung stammte, obwohl sie ziemlich sicher aus dem epischen bericht genommen ist.[2] Denn die gleichheiten sind sehr gross, wie man aus folgender gegenüberstellung sieht:

---

[1] Dort wird ja Dummukha durch das töten eines liebeskranken stiers bekehrt, was in der jainatradition dem Karakaṇḍu zukommt. Darüber s. weiter unten.

[2] Es ist dies vielleicht ein irreleitender ausdruck. Denn ich meine ja nicht — da Devendra, der ja im jahr 1079 schrieb, vielleicht traditionen ausbeutete, die schon vor der schliesslichen schriftlichen fixierung des grossen epos feststanden — dass die quelle der jainistischen erzählung gerade das MBh. war. Vielmehr stammen wohl beide aus einer gemeinsamen älteren quelle.

Devendra:	*Mahābhārata:*
p. 39,4—6: Der könig Jaya in Kampilla (aus der familie des Hari = Kṛṣṇa) fragt einen boten, was die übrigen könige besitzen, er aber nicht. Dieser antwortet: eine *citta-sabhā.* Dann befehlt der könig den baumeistern eine solche zu bauen.	II 1—20: Maya, baumeister der asuren will dem Arjuna für seine rettung aus dem Khāṇḍavabrande danken. Kṛṣṇa rät ihn dem Yudhiṣṭhira eine *sabhā* zu bauen. Maya beginnt sofort damit.
p. 39,6—11: die arbeiter finden in der erde ein diadem aus strahlenden edelsteinen. Sie sagen es dem könige, der selbst an ort und stelle kommt und das diadem aus der erde zieht.	II 58—95: Maya holt aus Bindusaras einen schatz, der früher dem Vṛṣaparvan gehörte. Er schenkt Arjuna das muschelhorn Devadatta, Bhīma die goldene keule. Dann baut er eine *sabhā*, die alles früher gebautes übertrifft.
p. 39,11: In kurzer zeit (*thevakālena*) ist die prächtige *citta-sabhā* mit hohem dach fertig.	In vierzehn monaten ist alles fertig.
p. 39,11—14: Mit grosser pracht wird die halle eingeweiht. (Jaya benützt dabei das diadem und wird deswegen Domuha genannt).	II 96—134: Die *sabhā* wird mit der grössten pracht eingeweiht.

Wie man sieht, giebt es hier ähnlichkeiten, die kaum auf zufall beruhen können. Dass die quellen Devendra's auch das epische material benutzt haben, geht z. b. aus der von Jacobi ZDMG. 42, 493 ff. veröffentlichten von der 'zerstörung Dvāravatī's' hervor, wo ja u. a. das Māusalaparvan[1] ausgebeutet worden ist.[2] Und Devendra ist ja wahrscheinlich überall, wo er prākrit schreibt, nur abschreiber und kompilator aus älteren arbeiten, wie Jacobi Ausg. Erz. p. XVIII gezeigt hat.

---

[1] Vgl. über das verhältnis dieser texte Hardy ZDMG. 53, 25 ff. und Lüders ZDMG. 58, 687 ff.

[2] Wie oben genannt ist bei der halleneinweihung des Yudhiṣṭhira ein Durmukha anwesend, den auch die jaina kennen. Dies könnte auch ein grund zu dieser episode in Devendra's komm. sein.

Weiter findet sich die erzählung mindestens teilweise bei Haribhadra, Āvaçyakaerz. II 8,3 (Leumann p. 15), wo sie folgendermassen lautet: 'dort[1] war ein könig, namens Sayāṇiya. Einmal als er auf einem bequemen sitz platz genommen hatte, fragte er einen boten: 'was habe ich nicht, das die anderen könige besitzen?' Dieser antwortete: 'eine *citta-sabhā* giebt es (hier) nicht' . . . . Im selben augenblick wurden die maler herbeigeholt. Von diesen wurde die *sabhā* eingeteilt und bemahlt'. [Dann folgt eine andere geschichte, die die fortsetzung von II 8,3 bildet, von einem maler der von einem menschenfressenden *yakṣa* in Sākeya die gabe er halten hatte, einen menschen vollständig abbilden zu können, wenn er einen nur so kleinen teil desselben gesehen hattte. Dieser maler sieht jetzt die grosse zehe der Migavaī und malt ihr bildnis wird aber später vom könig Sayāṇiya bestraft. Diese geschichte hat Haribhadra aus Nāyādh. VIII 113—135 kopiert]. In dem übersetzten stück sind die wortähnlichkeiten so gross, dass es ganz deutlich ist, dass entweder Devendra den Haribhadra kopierte oder beide aus gemeinsamer vorlage schöpften. Da ich aber leider keine älteren jainakommentare kenne, muss ich diese frage ungelöst lassen.

Folgt so der krieg mit Pajjoya (Pradyota), könig in Ujjeṇī, der auch Caṇḍapajjoya[2] genannt wird. Dieser vorgang wird noch an zwei stellen in den Jainakommentaren geschildert: bei Devendra in Jacobi's Ausg. Erz. p. 31,33—32,34 und bei Haribhadra in Leumann's Āvaçyakaerz, p. 15 ff. Ich fange mit Devendra an.

Bei Devendra ist Pajjoya an der genannten stelle als gegner des Udāyaṇa[3] des königs der Sāuvīra genannt, der mit Mahāvīra zeitgenosse war.[4] Der vorgang ist dort so erzählt: Udāyaṇa besass ein aus sandelholz gemachtes bild des Vardhamāna (Mahāvīra), der in einem tempel aufgestellt war und von einer buckligen

[1] In Kosambī.

[2] *Caṇḍapajjota*, könig im Avantireiche wird genannt im Jātaka ed. Fausbøll V 133,15 (derselbe ist deutlich auch Pajakarājā ib. III 463,13) und bei Buddhaghoṣa zu Dhp. 21—23 (Dph.[1] p. 157 ff.). Er wird genannt *Candapaccota* in Gandhavaṁsa, JPTS. 1886, p. 66, vgl. Franke Paligr. u. lex. p. 6.

[3] Oder eher *Uddāyaṇa*, wie das die hdschrr. öfters haben, falls er, wie Jacobi vermutet hat, mit *Āurdāyani* in Mahābhāṣya zu Pāṇ. IV 2, 92 identisch ist. S. jedoch unten.

[4] S. Jacobi SBE. XLV 87 n. 3.

sklavin, namens Devadattā gepflegt wurde. Diese erhielt von einem heiligen einige kugeln, die jeden wunsch erfüllten, also z. b. das äussere eines menschen ganz verändern konnten.[1] Dann setzt die erzählung folgendermassen fort:

[31] 'Einmal verzehrte sie[2] eine kugel (mit dem wunsch): 'möge ich goldfarbige haut bekommen'. Dann wurde sie wie schönstes gold, erhielt eine hautfarbe gleich geschmolzenem gold; davon wurde sie Suvaṇṇaguliyā genannt. Weiter dachte sie: 'ich werde den liebesgenuss geniessen; dieser könig aber ist mein vater, die übrigen (könige) sind lauter soldaten[3]'. Deswegen erwählte sie den Pajjoya. Um ihm zu gefallen verzehrte sie noch eine kugel. Die gottheit sagte zu ihm (Pajjoya): 'eine solche und solche schönheit giebt es'. [32] Er sandte einen boten zu Suvaṇṇaguliyā; sie sagte: 'ich möchte dich zuerst sehen'. Er kam in der nacht auf Nalagiri[4], wurde von ihr gesehen und gefiel ihr. Sie sagte: 'falls du das bild mitnimmst, werde ich dir folgen'. Er antwortete: es giebt keine passende bildsäule für diesen platz', blieb dort über nacht und kehrte zurück; er liess ein anderes bild des Jiṇa verfertigen und kam wieder. Nachdem er dieses auf dem platz des Jiyantasāmi aufgestellt hatte, nahm er dieses und die Suvaṇṇaguliyā mit und zog nach Ujjeṇī. (Auf dem wege) liess Nalagiri kot und urin fliessen; durch den geruch wurden die elephanten ganz toll. Auch nach dieser gegend[5] kam der geruch — als man nachforschte, sah man die spuren Nalagiri's. 'Weswegen ist er hier gewesen?' (fragte man). Als man nirgends die sklavin sah, rief der könig: 'die sklavin ist weggeführt, sehet nach der bildsäule!' — 'Die ist noch da' sagte man. In der stunde der verehrung ging der könig dahin und fand die kränze verwelkt.[6] Als er näher nachgesehen hatte, sagte er: 'dies ist eine nachahmung, die wirkliche bildsäule ist fort'. Dann sandte er einen boten zu Pajjoya (und liess sagen): 'Um die sklavin kümmere ich mich nicht, gieb nur

---

[1] Solche kugeln werden genannt in der erzählung von Mūladeva, Jacobi Aug. Erz. p. 56,4 und 57,17 und in der 15ten erzählung der Vetālapañcaviṁçatikā (vgl. Tawney KSS. II 307 n.).

[2] Devadattā.

[3] Lakṣmīvallabha hat hier: *apare mattulyāh ke' pi rājāno na santi.*

[4] Ein berühmter elephant.

[5] Vīyabhaya, wo Udāyaṇa sein residenz hatte

[6] Auf der wirklichen bildsäule verwelkten die blumen niemals, s. p. 30,31.

die säule zurück!'; dieser tat es aber nicht. Dann eilte er im Jeṭṭha-monat in zehn nächten dahin. Als sie eine wüste durchschritten, begannen die leute wegen durst zu sterben; man meldete es dem könige. Da kam auf seinem wunsch Pabhāvaī[1] zur stelle; sie machte drei teiche.

Dadurch erquickt zog man nach Ujjeṇī. Der könig sagte: 'nützt es wohl viele menschen zu töten! Lass uns beide kämpfen, zu pferde, in wagen oder auf elephanten, wie es dir gefällt'. Pajjoya antwortete: 'in wagen werden wir kämpfen'. Dann zäumte er den Nalagiri auf und ritt hervor, der könig aber kam in seinem wagen[2] und rief: 'du bist ein vertragsbrecher, deswegen wirst du nicht entrinnen!' Dann führte er seinen wagen in kreisen; der elephant folgte nach. Jedesmal, wenn der elephant einen fuss aufhob, verwundete ihn der könig mit einem pfeil, schliesslich fiel er. Als Pajjoya hinabstieg, wurde er gebunden und auf seine stirn wurde geschrieben: 'der gatte einer sklavin'. Weiter wird geschildert wie Udāyaṇa zusammen mit Pajjoya nach Vīyabhaya zurückkehrte und diesen endlich losliess.

Da Udāyaṇa ganz sicher eine historische person ist und nichts hindert dieses auch von Pajjoya anzunehmen, kann dieser geschichte sehr wohl ein historischer grund unterliegen. D. h. ich meine, die erzählung könnte ursprünglich in der geschichte Udāyaṇa's zu hause sein und davon durch die kommentatoren in etwas veränderten form in anderen geschichten eingesetzt worden sein.

Bei Haribhadra wird von Sayāṇiya erzählt: (Āvaç. erz. II 8,4 u. s. w., Leumann p. 15 ff.):[3] ein sehr geschickter maler hat ein bildnis der königen Migāvaī gemalt. Sayāṇiya wurde aber über einen vermeinten fehler des bildnisses erzürnt; der maler verfertige dann ein neues bildnis und zeigte es dem Pajjoya, dem könige in Ujjeṇī. Dieser wurde heftig verliebt in Migāvaī und forderte von Sayāṇiya ihre auslieferung, erhielt aber einen abschlag. Erzürnt darüber sammelte er sein grosses heer (*tassa coddasu rāiṇo vasavattiṇo* II 8,5) und zog gegen Kosambī. Erschrocken

[1] Die gattin des Udāyaṇa, die früher gestorben und im himmel der götter wiedergeboren war.

[2] Vgl. eine ähnliche erzählung über Vāsudeva (Kṛṣṇa), Āvaç. erz. II 57,2 u. s. w.

[3] Nach Leumann p. 13 n. wird die erzählung bei Çīl. zu Āyāranga I 2, 1, 1 erwähnt.

starb könig Sayāṇiya an durchfall. Migāvaī aber fürchtete für ihren sohn[1] und bewegte Pajjoya dazu statt feindlich aufzutreten die mauer von Kosambī zu verstärken und wurde seitdem trotz der einwendungen Pajjoya's (II 8, 9) eine schülerin des Mahāvīra.

Wir haben also hier die drei verschiedenen traditionen, die durch folgende übersicht deutlich werden:

Haribhadra.	*Devendra.*[1]	*Devendra.*[2]
Ein maler malt ein bildnis der Migāvaī, gattin des königs Sayāṇiya in Kosambī und zeigt es dem Pajjoya, könig in Ujjeṇī. Dieser wird in sie verliebt und zieht mit einem heer nach Kosambī. Sayāṇiya stirbt an durchfall. Migāvaī überredet Pajjoya ihren sohn Udayaṇa zu schützen und wird dann eine schülerin des Mahāvīra.	Udāyaṇa, könig in Vīyabhaya, hatte eine wunderbare bildsäule des Vardhamāna. Diese wurde von einer sklavin Devadattā gepflegt, die durch eine magische kugel in die schönheit Suvaṇṇaguliyā verwandelt wurde. Diese samt der säule wird von Pajjoya nach Ujjeṇī genommen. Udāyaṇa kommt nach, kämpft mit Pajjoya und besiegt ihn, den er endlich loslässt.	Jaya, könig in Kampilla, erhält ein diadem, und den namen Domuha. Pajjoya, könig in Ujjeṇī wünscht sich das diadem, erhält es aber nicht; er zieht mit seinem heer aus, wird aber von Domuha besiegt und gefangen genommen. Er wird in D:s tochter, Mayaṇamanjarī, verliebt, erhält sie zu gattin und kehrt nach Ujjeṇī zurück.

Es fragt sich jetzt: welche tradition ist die älteste, und lassen sie sich alle auf eine gemeinsame quelle zurückführen? Ich meine, das geht gut, falls man die version des Haribhadra zu grunde legt. Denn abgesehen davon, dass Haribhadra älter ist als Devendra und schon deswegen besser seine quellen wiedergibt, kann in diesem speziellen falle kein zweifel darüber walten, dass die Āvaçyaka-tradition die bessere ist. Der könig *Sayāṇiya* in *Kosambī* ist bei Haribhadra vater des *Udayaṇa:* in VP. IV 21 (Wilson p. 462) aber ist *Çatānīka,* könig von *Kāuçāmbi,* vater und vorgänger des *Udayana.* Die jainistische tradition stimmt also hier mit der purāṇischen ganz überein. Weiter bürgt auch Haribhadra dafür,

[1] Dieser hiess nach II 8, 9 (p. 18 extr.) *Udayaṇa.*

dass Udayaṇa ein (jüngerer) zeitgenosse des Mahāvīra ist, da seine mutter Migāvaī dessen schülerin wurde. Und Migāvaī bei Haribhadra vertritt die Devadattā-Suvaṇṇaguliyā und Mayaṇamanjarī[1] bei Devendra. Schliesslich vertreten natürlich die bildsäule und das diadem bei Devendra nur verschiedene versionen von einer geschichte, worin von einem sehr wertwollen gegenstand die frage war. Ich meine somit die ursprüngliche erzählung lautete etwa folgendermassen:

In Kāuçāmbi herrschte der könig Çatānīka; dessen sohn war Udayana. In Ujjayinī herrschte könig (Candra-)Pradyota. Çatānīka hatte eine gemahlin (tochter oder dienerin), in welche Pradyota verliebt wurde und die er raubte, indem er auch etwas dem Çatānīka zugehöriges von hohem wert raubte, bei einem kriegszug, vor (oder in) welchem Çatānīka starb. In einem zweiten kriegszuge aber besiegte Udayana den Pradyota und nahm ihn gefangen.

Aus einer erzählung, die etwa so lautete, lassen sich m. e. die drei verschiedenen versionen am leichtesten erklären. Man sieht, wenn man das obige durchgelesen hat, welche teile die eine oder andere version aufnahm und verwarf.

Dass ein könig, wenn sein feind sich nähert, an irgend einer krankheit stirbt, ist ein motiv, das mir mit dem europäischen von dem kobold, dessen herz an einer sicheren stelle aufbewahrt war, jedoch entdeckt wurde, und der immer kränker wurde, je mehr man seinem herz nahte und schliesslich, wenn es sein feind in die hand nahm, starb, verwandt zu sein scheint. Eine parallelle aus dem indischen findet sich im Mahājanakajātaka (jāt. 539) bei Fausbøll VI 34, wo der usurpator Polajanaka immer kränker wird und schliesslich stirbt, als sein neffe Mahājanaka sich nähert.

Schliesslich bleibt es noch übrig zu prüfen, inwieweit diese erzählung mit der geschichte des Udayana in Kathāsaritsāgara gemeinsame züge zeigt[2]. Dass die erzählungen auf gemeinsamen vorlagen beruhen, ist unzweifelhaft: nur ist Somadeva und seine

---

[1] Keiner dieser namen kann etwas bezeugen, denn Devadattā und Mayaṇamanjarī sind sehr gewöhnliche namen (der letzte mehrmals bei Devendra) und Suvaṇṇaguliyā ist ja nur ad hoc gebildet.

[2] Diese geschichte dient wie bekannt als rahmenerzählung in einem grossen teile des KSS. Ganz dieselbe erzählung findet sich bei Buddhaghoṣa zu Dhp. 21—23 (Dhp.[1] p. 155 ff.), wo jedoch der vater des *Udena* den namen *Parantapa* führt.

quellen einer anderen genealogie und teilweise anderen traditionen gefolgt. In VP. IV 21, das ich oben für das verhältnis zwischen Çatānīka und Udayana zitiert habe, heisst nämlich der sohn des Janamejaya, könig in Hastināpura, *Çatānīka* und ebenso in KSS. IX 6. Dessen sohn nennt das VP. *Açvamedhadatta* = *Açvamedhaja* in Bh. P. IX, 22, 38; zwichen diesem aber und dem Çatānīka setzt Bh.P. *Sahasrānīka*, den auch KSS. sohn des Çatānīka nennt. Statt Açvamedhaja nennt jetzt KSS. *Udayana*, sohn des Sahasrānīka und der *Mṛgāvatī*, tochter des königs Kṛtavarman in Ayodhyā (KSS. IX 29). Die liebesgeschichte dieses Udayana mit *Vāsavadattā*, tochter des königs *Caṇḍamahāsena*[1] in Ujjayinī, wird geschildert in KSS. XI ff. und zeigt einige ähnlichkeiten mit den obigen erzählungen. So sendet Caṇḍamahāsena einen boten mit einer unverschämten botschaft zu Udayana (vgl. die geschichte von Domuha); im folgenden spielt aber Udayana die rolle, die sonst dem könige in Ujjayinī zugeschrieben wird; freilich wird er von ihm mit list gefangen genommen, er raubt aber die Vāsavadattā und flieht mit ihr nach Kāuçāmbi zurück. Er wird dann mit ihr vermählt. Die geschichte scheint mir am meisten ähnlichkeit mit der version, die ich oben als Devendra[1] bezeichnete, zu haben.

Ich kehre jetzt zur erzählung von Domuha zurück. Als Pajjoya seinen boten absandte um das diadem dem Domuha abzufordern, antwortete dieser, dass er es geben würde, falls er gewisse andere sachen in austausch bekäme; er spricht den vers:

deha: Nalagirī hatthī Aggībhīrū tahā rahavaro ya
jāyā ya Sivā devī leh'āriya-Lohajangho ya.

Und es heisst weiter: *eyaṁ Pajjoyassa rajjasāraṁ.*

Der wagen *Aggibhīru* ist mir aus anderen quellen nicht bekannt; die königin *Sivā* wird genannt in Āvaç. erz. II 8, 9 (Leumann p. 19,2), KSS. kennt nur Aṅgāravatī als gattin des Caṇḍamahāsena (vgl. oben). *Nalagiri* kommt in KSS. unter dem namen *Naḍāgiri* als staatselephant des Caṇḍamahāsena und als ein sehr vornehmes tier (s. bes. tar. XIII 7 u. s. w.) vor[2]. Was schliesslich

[1] Vgl. *Caṇḍapajjoya* im jainatext und im jātaka. Dass übrigens diese beiden identisch sind, zeigt der umstand, dass in Āvaç. erz. II 8, 9 (Leumann p. 19,2) *Angāravaī*, in KSS. XI *Angāravatī* als gemahlin von Pajjoya resp. Caṇḍamahāsena genannt wird.

[2] *Nāḷāgiri* heisst ja auch der berühmte elephant der Ajātaçatru, der durch Buddha bekehrt wurde.

Lohajaṅgha betrifft, ist es eine grosse schwierigkeit, dass man nicht bestimmt weiss, was *lehāriya* bedeutet; Jacobi deutet es als = *lekhācārya* 'schreiber', und ich nehme dies an, weil ich nichts besseres weiss, obwohl ich nicht bestimmt davon überzeugt bin, dass es richtig ist. In den übrigen berichten von Pajjoya-Caṇḍamahāsena wird von keinem solchen menschen ein wort erwähnt; die einzige stelle jedoch, wovon ich übrigens den namen Lohajaṅgha kenne, steht in einer — obwohl sehr losen — verbindung mit der geschichte von Udayana und seiner umgebung. In KSS. XII 78—193 kommt nämlich eine geschichte vor, wo ein Lohajaṅgha die vornehmste rolle spielt, und diese geschichte wird von dem verkleideten Vasantaka der Vāsavadattā erzählt, währenddem Udayana in Ujjayinī von Caṇḍamahāsena gefangen gehalten wurde.

Diese erzählung lautet kurz folgendermassen:

I. In Mathurā lebte eine berühmte courtisane, namens Rūpaṇikā, deren mutter, Makaradaṁstrā, ein wahrer schrecken für alle liebhaber des mädchens war. Eines tages aber sah Rūpaṇikā in einem tempel den jungen schönen Lohajaṅgha und wurde heftig in ihn verliebt; sie sandte eine sklavin und bat ihn zu ihr zu kommen, Lohajaṅgha erwiderte aber, er wäre ein armer brahmane und habe nichts in einem courtisanenhause zu bestellen. Rūpaṇikā lässt aber antworten, sie fordre nichts von ihm; dann kommt er und wird von ihr mit grosser freude empfangen. Makaradaṁstrā sucht sie jedoch von dieser nichts gebenden liebe abzuwenden, und da nichts hilft, überredet sie einen gewissen rājpūt, der auch die Rūpaṇikā liebt, den Lohajaṅgha schimpflich zu vertreiben. Dies geschieht auch, und Lohajaṅgha begiebt sich, von den leuten des rājpūt's durchgeprügelt, weg.

II. Lohajaṅgha sucht jetzt auf seiner wanderung in einem elephantenleichnam ruhe und schatten. Der leichnam wird aber von dem Ganges nach dem meere geführt[1].

III. Dort sieht ein *garuḍa*-vogel den leichnam, nimmt ihn mit und führt ihn nach Laṅkā. In dessen innerem einen menschen erblickend, fliegt er weg.

IV. Zwei *rākṣasa's* erblicken den Lohajaṅgha und führen ihn zu ihrem könige, Vibhīṣaṇa, der ihn wohl empfängt, ihm einen *garuḍa*-vogel und reiche gaben gibt.

[1] Diese geschichte habe ich oben in verbindung mit dem Sonakajātaka behandelt.

V. Lohajaṅgha kehrt auf dem rücken des vogels nach Mathurā zurück. Dort besucht er auf dem vogel reitend die Rūpaṇikā, indem er sich als Viṣṇu ausgibt. Er verschafft sich rache an der kupplerin Makaradaṁstrā und wird schliesslich für immer mit Rūpaṇikā, die von dem könige freigegeben worden ist, vereint. Er lebt dann später in hohen ehren und mit grossen reichtümern versehen, die er aus Laṅkā mitgebracht hatte, in Mathurā.

Die geschichte des Lohajaṅgha enthält viele ähnlichkeiten mit anderen märchen. Der zweite abschnitt ist von mir oben in anderem zusammenhange behandelt worden[1]; der dritte erinnert an Sindbad und andere sagen, vgl. Tawney KSS. I 77 n. 2; in dem fünften kommt erst die sage vor, die aus Pañc. I 5 als 'der weber als Viṣṇu' bekannt ist, und die ausführlich von Benfey Pantsch. I 159 ff. behandelt worden ist[2]; zur schilderung der rache des Lohajaṅgha schliesslich haben Tawney KSS. I 81 n. 2 und J. J. Meyer Daçakumāracarita p. 49 parallellen angeführt.

Was schliesslich den ersten abschnitt betrifft, so ist er freilich von allgemeinem inhalt, erinnert aber sehr an eine partie der geschichte des Mūladeva bei Jacobi Ausg. Erz. p. 56 ff. Dieser Mūladeva, der als ein gewandter schelm und besonders als ein öfters gebrauchter postillon d'amour und zauberer[3] in liebes-affairen auch Kāmasūtra p. 311, Vetālapañcaviṁçatikā XV, KSS. CXXIV usw. genannt wird, ist vielleicht ursprünglich mit dem schelme Lohajaṅgha identisch. Um die ähnlichkeit der beiden erzählungen zu zeigen gebe ich hier auszüge aus den beiden texten:

KSS. XII.	*Mūladeva* (bei *Devendra*).
78. *astīha Mathurā nāma purī Kaṁsārijanmabhūḥ tasyāṁ Rūpaṇiketyāsīt khyātā vāravilāsinī.*	p. 56: *atthi Ujjeṇī nayarī .... atthi ya tattha rūvalāyaṇṇa-vinnāṇagavviyā Devadattā nāma pahāṇā gaṇiyā.*

[1] Parallellen aus europäischen quellen bei Tawney KSS. I 77 n. 2; 572.

[2] Vgl. Tawney KSS. I 573, II 628.

[3] Prof. Jacobi hat mir gegenüber die vermutung ausgesprochen, dass der name *Mūladeva* mit *mūlakarman-* 'zauberei' in verbindung stehen könnte.

(80. *pūjākāle surakulam svaniyogāya jātu sā*
gatā Rūpaṇikā dūrād ekaṁ puruṣam āikṣata.

81. *sa dṛṣṭaḥ subhagas tasyā viveça hṛdayaṁ tathā*
yathā mātrā kṛtās te'smādupadeçā viniryayuḥ.)

82. *ceṭikām atha sāvādīd: 'gaccha, madvacanād amuṁ*
puruṣaṁ brūhi madgehe tvayādyāgamyatām iti!'

p. 56: *pesiyā tie tassa*[1] *vāharaṇatthaṁ Māhavābhihāṇā khujjaceḍī.*
gantūṇa viṇayapuvvayaṁ bhaṇio tie: bho mahāyasa, amha sāmiṇī Devadattā vinnavei: Kuṇaha pasāyaṁ, eha amha gharam!

83. *tatheti ceṭikā sā ca gatvā tasmāi tad abravīt,*
tataḥ sa kiñcid vimṛçan puruṣas tām abhāṣata:

vgl. zu v. 82.

84. *'Lohajaṅghābhidhāno 'smi brāhmaṇo nāsti me dhanaṁ,*
tad āḍhyajanalabhye hi ko 'haṁ Rūpaṇikāgṛhe?'

p. 57[2]: *guṇarāiṇi, annadesīesu niddhaṇesu amhārisesu na rehae paḍibandho, na ya thirīhavei.*

85. *'na dhanaṁ vāñchyate tvattaḥ svāminīty udite tayā,*
sa Lohajaṅghas tadvākyam 'tatheti' pratyapadyata.

p. 58[3]: *attho vi asāro.*

89. *tatra sā Lohajaṅghasya tasya sāubhāgyasaṁpadā*
vaçīkṛtā satī nānyat phalaṁ janmasyāmanyata.

p. 57[4]: *mahābhāga, tumaṁ mottūṇa na keṇai aṇuranji-*

---

[1] *Mūladevassa.*
[2] Mūladeva zu Devadattā.
[3] Devadattā zu Mūladeva.
[4] Devadattā zu Mūladeva.

90. *tatas tayā nivṛttānyapuruṣāsaṅgayā saha yathāsukhaṁ sa tatrāiva tasthāu tanmandire yuvā.*	*yaṁ me avarapuriseṇa māṇasaṁ . . . tā mamāṇuroheṇa ettha ghare niccaṁ evāgantavvaṁ.*
91. *tad dṛṣṭvā çikṣitāçeṣaveçayoṣijjagāda tāṁ mātā Makaradaṁstrā sā khinnā Rupaṇikāṁ rahaḥ:*	p. 58. *bhaṇiyā ya Devadattā jaṇaṇīe:*
92 a *'kim ayaṁ nirdhanaḥ putri sevyate puruṣas tvayā?*	p. 58. *putti pariccaya Mūladevaṁ! na kiṁci niddhaṇacangeṇa paoyaṇaṁ ceṇa.*
94 b: *tad enaṁ nirdhanaṁ muñca mā kṛthā nāçam ātmanaḥ!*	p. 58: *tā munca juyāriyaṁ imaṁ.*
96 a:[1] *dhanam asti ca me bhūri, kim anyena karomy aham?*	p. 58: *nāhaṁ, amba, egantena dhaṇāṇurāgiṇī . . . .*
99 b:[2] *nirdhanena mamāikena kāmukenāvṛtaṁ gṛhaṁ.*	p. 59: *kahasu eīe purao aliyagāmantaragamaṇaṁ, pacchā Mūladeve paviṭṭhe maṇussasāmaggīe āgacchejjaha; vimāṇejjaha ya taṁ, jeṇa vimāṇio santo desaccāgaṁ karei . . . . . .*
100: *tat tvam āgaccha tatrādya, tathā ca kuru yena saḥ gṛhān mama nivarteta madīyāṁ ca sutāṁ bhaja!*	
101 a: *tatheti rājaputro 'tha....*	*paḍivannaṁ ca teṇa.*
103. *tatkṣaṇaṁ rājaputrasya tasya bhṛtyāiḥ pradhāvya saḥ dṛḍhaṁ pādaprahārādyāiḥ sarveṣvaṅgeṣvatāḍyata.*	p. 59: *gahio teṇa*[3] *Mūladevo vālehiṁ, bhaṇio ya: re saṁpayaṁ nirūvehi, jai koi atthi te saraṇaṁ! Mūladeveṇa ya nirūviyāiṁ pāsāiṁ jāva, diṭṭhaṁ nisiyāsihatthehiṁ*[4] *vedhiyam attāṇayaṁ maṇūsehiṁ.*
104. *tatas tāir eva cāmedhyapūrṇe kṣiptaḥ sa khātake Lohajaṅghaḥ kathamapi prapalāyitavāṁs tataḥ.*	p. 59. *tao vimaṇodummaṇao niggao nayarāo Mūladevo.*

[1] Antwort der Rūpaṇikā.
[2] Makaradaṁstrā zum rājpūt.
[3] *Ayaleṇa.*
[4] Vgl. KSS. XII 98: *rājaputraṁ parivṛtaṁ puruṣāiḥ çastrapāṇibhiḥ*

105. *athāyatā Rūpaṇikā tad buddhvā çokavihvalā sābhūd vīkṣyātha sa yayāu rājaputro yathāgatam.*

p. 62: *io ya Devadattā tārisaṁ viḍambaṇaṁ Mūladevassa pecchiya virattā aïva Ayalovariṁ.* (Ayala wird später von dem könige bestraft, der dazu durch Devadattā bewegt worden ist).

Obwohl es in diesen erzählungen kleinere verschiedenheiten gibt, scheint es mir kaum möglich sie von einander zu trennen, so ähnlich sind sowohl die ganze anlegung der erzählung wie auch kleinere einzelheiten, wie oben gezeigt worden ist. Da ich es für ziemlich unglaublich halte, dass Devendra selbst die quellen des Somadeva benutzt hat beim zusammenschreiben seiner erzählungen, die er ja aus älteren quellen kopierte, glaube ich am ehesten, dass diese vorgänger des Devendra dieselbe quellen wie Somadeva, d. h. vornehmlichst Guṇāḍhya, benutzt haben. Die erzählung des Somadeva von Lohajaṅgha wurde dann von den jainaverfassern mit Mūladeva, dem allbekannten schelm, in verbindung gebracht.

Da ich schon oben von dem abschliessenden stück der erzählung von Domuha gesprochen habe, hat hier diese kleine untersuchung ihren schluss erreicht. Ich habe hier, wie ich glaube, mit recht einen teil der geschichte mit einer bekannten erzählung des Mahābhārata in zusammenhang gebracht, weiter habe ich — m. e. auch mit recht — den hier genannten Lohajaṅgha mit dem manne desselben namens bei Somadeva und weiter mit dem bekannten Mūladeva in verbindung gebracht, was vielleicht wichtige aufschlüsse über die quellen der jainakommentare geben kann, und schliesslich ist die zentrale partie der Domuha-erzählung mit den — wahrscheinlich mindestens zum teil — historischen berichten von könig Udayana in Kāuçāmbi bei Haribhadra und Somadeva zusammengeführt worden. So setzt sich diese geschichte des königs Domuha, der überhaupt wohl nur als einer der traditionellen vier *patteyabuddha's* bekannt war[1], fast ganz aus einzelnen stückchen, die sich anderswo wiederfinden lassen, zusammen.

[1] Und zwar wohl der am mindesten bekannte; denn in den versen in Āup. S. § 76 (Leumann p. 69 f.) werden genannt *Naggaī, Videhe rāyā* (= Nami) und *Karakaṇḍe,* nicht aber Domuha.

Excurs.

Die geschichte von Mūladeva[1].

Oben habe ich an einer stelle ein wenig die geschichte von Mūladeva berührt, und es lohnt vielleicht der mühe diese ein wenig näher zu untersuchen. Leider gehört aber Mūladeva zu der klasse von menschen, die unzweifelhaft in ihrer zeit und lange zeit danach — dass Mūladeva ein wirklicher lebender mensch, kein blosser sagenheld gewesen ist, ist vom anfang an meine bestimmte überzeugung — grosse berühmtheit genossen und als allgemein bekannt erwähnt werden, leider aber in der existierenden überlieferung ziemlich wenig vorkommen. Unten habe ich aber einen versuch gemacht, die mir zugänglichen zeugnisse über Mūladeva zu sammeln, um dadurch wenigstens einen umriss von seiner gestalt zu bekommen.

Ich gebe hier zuerst die zeugnisse, aus denen sofort hervorgeht, dass Mūladeva als wirkliche person existiert hat. Es ist deutlich, dass er ein bekannter schriftsteller über *kāmasūtra* gewesen ist, was ja gut zu der volkstümlichen auffassung von ihm als vermittler in liebesverhältnissen und mächtiger liebeszauberer stimmt. Dies geht zuerst hervor aus Pañcasāyaka I 3[2]:

dṛṣṭvā Manmathatantram Īçvaramataṁ Vātsyāyanīyaṁ mataṁ
Goṇīputraka-Mūladevabhaṇitam Bābhravyavākyāmṛtam

---

[1] Nachdem ich folgendes niedergeschrieben hatte, ist mir die abhandlung von Pavolini 'Vicende del tipo di Mūladeva' in GSAI. IX 175 ff. bekannt geworden. Daraus habe ich noch einige stellen über Mūladeva kennen gelernt; mit den resultaten des verf. bin ich aber kaum einverstanden. Denn warum darf man nicht annehmen, dass M. wirklich ein verfasser eines erotischen lehrbuches war? Pavolini glaubt ja doch auch, dass M. wirklich existiert hat.

[2] Bei Schmidt Beiträge zur ind. erotik p. 50.

çrī Nandīçvara-Rantidevabhaṇitaṁ Kṣemendravidyāgamaṁ tenāklpyata Pañcasāyaka iti prītipradaḥ kāminām.

Mūladeva kommt hier zunächst zusammen mit Goṇīputraka = Goṇikāputra bei Vātsyāyana vor. In zusammenhang mit diesem wird er auch in demselben werke fol. 10^b als medizinischer schriftsteller[1] genannt und ib. fol. 9^a[2] zusammen mit Rantideva. Tatsächlich kommt in Weber's Cat. d. Berl. Handschr. unter n:o 1006 eine reihe von fragmenten von medizinischen schriftstellern vor, unter denen Mūladeva genannt wird. Und weiter — nach Aufrecht Cat. Oxf. Sanskr. Handschr. p. 101^a kommt in einer arbeit genannt *Çaktiratnakara*, die den geheimen cultus der Durgā behandelt, eine reihe von versen über die vom verfasser benutzten autoren vor, unter denen auch der folgende steht:

Mīno Gorakṣakaçcāiva Bhojadevaḥ Prajāpatiḥ
Mūladevo Rantidevo Vighneçvara-Çubhāsanāu.

Von diesen namen lassen sich fast alle als namen von verfassern des *kāmaçāstra* wiederfinden: *Mūladeva* und *Rantideva* sind soeben genannt worden; *Mīna* ist wohl mit einem *Mīnanātha*, verfasser einer *Smaradīpikā* — vgl. Schmidt a. a. p. 79 f. — identisch; in *Bhojadeva* sehe ich den *Bhojarāja* des Pañcasāyaka (nicht in dem angeführten verse genannt); in *Vighneçvara* schliesslich möchte ich gern den *Īçvara* des Pañcasāyaka erkennen, falls nicht *īçvaramataṁ Vātsyayanīyaṁ mataṁ* einfach nur 'die lehre des herrn (: aller *kāmaçāstra*autoren), des Vātsyāyana' bedeutet, was mir geradezu ansprechender scheint[3].

Dass also Mūladeva als schriftsteller in ars amatoria und geheimlehre bekannt war, scheint ganz unzweifelhaft zu sein; weiter wird er als erfinder einer besonderen art von chifferschrift erwähnt (Jacobi bei Schmidt a. a. p. 144). Schliesslich wird in

[1] Bei Schmidt a. a. p. 919 f.

[2] Bei Schmidt a. a. p. 879 f. — Die strophe im komm. zu Hāla Saptaçat. 151 (ed. Gaṅgādhāra) '*ghiavilevaṇapanko ṇiratthao juairahiāṇaṁ*' stammt deutlich aus irgend einer medizinischen geheimlehre von dieser art.

[3] Keine befriedigende deutung dieser stelle bei Schmidt a. a. p. 51. — Jedenfalls war wohl Vātsyāyana sicher der allgemeinen meinung nach der meister aller lehrer in dieser subtilen wissenschaft. Vgl. auch namen *Īçvarakāmita,* name des § 47 des Kāmasūtra bei Arjunavarmadeva zu Amaru 31.

KSS. XCVIII 32 (= Vetāla 24, Tawney KSS. II 355) erwähnt the stanza composed by Mūladeva:

yatra ghanastanajaghanā nāste mārgāvalokinī kāntā
ajaḍaḥ kastad anigaḍaṁ praviçati gṛhasañjñakaṁ durgam.

Die strophe wird so erwähnt, dass man sofort daraus sieht, die poesie, woraus sie genommen worden ist, keine unbekannte ist. Vielleicht entstammt sie gerade einer ars amatoria. Denselben eindruck macht auch die strophe bei Devendra (Jacobi Ausg. Erz. p. 56, 18—21):

yā vicitraviṭakoṭinighṛṣṭā madyamāṁsaniratā 'tinikṛṣṭā
komalā vacasi cetasi duṣṭā tāṁ bhajanti gaṇikāṁ na viçiṣṭā 1
yopatāpanaparāgniçikheva cittamohanakarī madireva
dehadāraṇakarī kṣurikeva garhitā hi gaṇikā çalikeva 2.

Vielleicht ist dieser vers wirklich einer arbeit des Mūladeva entnommen; dies umsomehr weil er in sanskrit abgefasst ist[1]. Denn die wenigen sanskritverse, die sich in Jacobi's Devendratext finden — es sind p. 37,18—19; 48,11—12; 57,31—34 und 62,22—23 — sind alle ganz sicher aus anderen quellen geholt.

Schliesslich nennt die Bhūṣaṇā zu Daṇḍin's Daçakumāracarita p. 78 aus Hārāvalī v. 32 den namen Mūladeva als ein synonym von Karṇīsuta, dem berühmten verfasser eines *steyasūtra*. Ich teile jedoch die bedenken J. J. Meyer's Daçakumāracarita p. 215 f. n. 4 gegen die gleichsetzung von Mūladeva und Karṇīsuta, obwohl sie sich deutlich schon bei Bāṇa findet; es ist eher zu schliessen, dass sich auch Mūladeva in dieser eigentümlichen art von schriftstellerei versucht hat[2]; ist er ja doch ein gewandter

[1] Leider giebt es, soviel ich weiss, keine sammlung von schmähpoesie dieser art ausser den wenigen zeilen bei J. J. Meyer Daçakumāracarita p. 62 f., wo auch diese strophe aufgenommen worden ist. Eine solche sammlung hätte wohl doch R. Schmidt in seinen 'Beitr. zu ind. erotik' aufnehmen müssen. Dann hätte man vielleicht weitere aufklärung über diese strophe des Mūladeva erhalten können.

[2] Dass die späteren kommentatoren ganz sicher in den identität von Karṇīsuta und Kalāṅkura mit Mūladeva glaubten zeigen der komm. zu Subandhu's Vāsav. (Bibl. ind.) p. 142 — angeführt bei Pavolini — und der komm. zu Kādambarī ed. Peterson p. 19,16: ***Karṇīsutakatheva saṁnihitā vipulācalā çaçopayātā ca***, wo Bālakṛṣṇa sagt: ***Karṇīsutaḥ Karaṭakaḥ steyaçāstrapravartakaḥ tasyākhyātāu sakhāyāu dvāu Vipula-***

verfolger der spitzbuben, s. Jacobi Ausg. Erz. p. 65 f. (worüber weiter unten).

Was schliesslich das alter des Mūladeva betrifft, so kann ich es gar nicht bestimmen. Im Pañcasāyaka wurde er, wie wir gesehen haben, in nächstem zusammenhang mit Goṇikāputra oder Goṇīputraka genannt, den Vātsyāyana als seinen vorgänger nennt, vgl. Schmidt Beitr. z. ind. erotik p. 46. Daraus ist ja eigentlich nichts zu schliessen; wichtiger wird es wohl im zusammenhang damit, dass Mūladeva im Kathāsaritsāgara mehrmals als eine grosse berühmtheit erwähnt wird. Da Somadeva wohl ziemlich sicher dies wie beinahe alles anderes aus Guṇāḍhya geschöpft hat, können wir wohl daraus schliessen, dass Mūladeva schon bei diesem — d. h. im ersten oder zweiten jahrhundert unserer zeitrechnung[1] — als ein berühmter volksheld figurierte. Dann könnte man vielleicht weiter schliessen, dass er vor Vātsyāyana — dieser war vielleicht einige hundert jahre älter als Guṇāḍhya vgl. Schmidt a. a. p. 9 ff. — gelebt hätte. Den terminus post quem ergibt wohl der umstand, dass Mūladeva, soviel ich weiss, nicht in der jātakalitteratur genannt wird. So muss er wohl ins zweite oder erste vorchristliche jahrhundert gesetzt werden[2].

Nach dem dies erwähnt ist, gehe ich zu den erzählungen über, in denen Mūladeva vorkommt. Zuerst erwähne ich, dass das verhältnis zwischen Mūladeva mit Devadattā, das in der geschichte des Devendra vorkommt, deutlich auch dem kommentator des Vātsyāyana Yaçodhara bekannt war; er sagt nämlich p. 311 (Schmidts übers. p. 393): 'wetteifer', rivalität, z. b. zwischen der Devadattā und Anaṅgasenā; da wurde nämlich Mūladeva geliebt um den sie sich als nebenbuhlerinnen rissen'. Leider erwähnt hier Yaçodhara nur ganz kurz eine episode aus dem liebesleben des Mūladeva, von der wir keine ausführlichen berichte anderswo finden. Nur ist Devadattā durch die erzählung des Devendra und

---

Acalasañjñitāu Çaçaçca mantripravara uzw. und Siddhacandra sich in derselben weise ausdrückt. Die stelle zeigt, dass Bāṇa den Acala als in der geschichte des Mūladeva auftretend sehr wohl kannte; Çaça ist natürlich den Çaçin des KSS.

[1] Nach Bühler Report p. 47. Anders jetzt Speyer Studies about the KSS. (Amsterdam 1908), worüber vgl. die zusätze. — Man beachte auch, dass Mūladeva bei Kṣemendra als eine berühmtheit auftritt, was noch mehr bewährt, dass ihn schon Guṇāḍhya kannte.

[2] Der ziemlich ungewöhnliche name Mūladeva ist dem verf. der, Kāç. zu Pāṇ. VIII 2,18 bekannt. Er wird auch von Kaṁsa gebraucht.

durch eine erwähnung in Kathāsaritsāgara[1] wohlbekannt; über Anaṅgasenā weiss ich nichts zu sagen — sie kann nicht mit der in KSS. CXXIV erwähnten Sumaṅgalā identisch sein, da ja diese allem anschein nach mit Devadattā in ganz freundlichem verkehr lebte. Leider bleibt also hier wie so oft anderswo ein non liquet das ganze resultat.

Ich behandle jetzt die erzählungen von Mūladeva und mache dabei den anfang mit dem grössten zugänglichen dokument, die erzählung 'Mūladeva' des Devendra, bei Jacobi Ausg. Erz. p. 56 ff., die ich hier unten in extenso mitteile; (nur teilweise ist die geschichte bei Pavolini a. a. übersetzt worden).

[1] Worüber s. unten.

Mūladeva.

[56] 'Es ist eine stadt, genannt *Ujjayinī.* En rājpūt, namens *Mūladeva,* der in allen künsten fertigkeit besass, in verschiedenen wissenschaften geschickt war, von edlem sinne, dankbar, ein beschützer der helden, ein verehrer der tugend, leutselig, gewandt und begabt mit der ganzen fülle der jugendschönheit, der aber wegen seiner leidenschaft für das würfelspiel von seinem vater verstossen worden war, kam während seiner wanderung durch die welt dorthin aus *Pāṭaliputra.* Durch anwendung einer zauberkugel veränderte er sein äusseres und machte sich einem zwerge gleich und durch seine geschicktheit als erzähler, sänger u. s. w. versetzte er bald die ganze stadt in staunen und wurde allbekannt. In *Ujjayinī* lebte zu dieser zeit eine hetäre, namens *Devadattā,* die über ihre schönheit und wissen sehr stolz war. Von ihr wurde dem M. erzählt: »von stolz aufgeblasen ist sie keinem gewöhnlichen manne zugetan.« Aus neugier und in der hoffnung das weib zu erregen stellte er sich dann beim tagesanbruch in der nähe (ihres hauses) auf und fing mit einem sehr lieblichen lied an. Sein gesang war wegen der vielen modulationen der stimme sowie der verschiedenen tonverbindungen ganz entzückend. D., die es hörte, dachte dabei: 'ach, welche unvergleichliche stimme! Ein gott muss das sein, kein mensch!' Sie sandte ihre sklavinnen weg, um ihn aufzusuchen; diese bekamen den zwergartigen M. zu sehen und erzählten das ihrer herrin. Da sandte sie eine bucklige sklavin, namens *Mādhavā,* um ihn herbeizurufen. Nachdem sich diese ganz höflich vorgestellt hatte, sprach sie: 'höre, o ehrwürdiger! Unsere herrin Devadattā lässt sagen: mach' mir das vergnügen in mein haus einzutreten!' Er aber antwortete der schlauen sklavin: 'es gefällt mir durchaus nicht mit hetären zu verkehren, denn ausgezeichnete männer haben den verkehr mit solchen menschen als verboten dargestellt. Höre mal:

'Die hure, die von unzähligen liebhabern zerrieben ist, die schnaps und fleisch liebt, ein überaus niedriges geschöpf, die einschmeichelnde worte redet, in ihrem sinne aber böse gedanken hegt, die wird nur von toren geliebt. (Die hure) die einen ver-

brennt wie die heisse flamme, die den verstand umnebelt wie ein rauschtrank, die den leib zerfleischt wie ein rasiermesser, die wird mit recht getadelt, einen dorn nennt man sie'.[1]

Darum fehlt mir durchaus die lust zu ihr zu gehen.' Doch wurde er von der sklavin mit verschiedenen schmeicheleien, die sie mit grosser eindringlichkeit vorbrachte, genötigt; schliesslich packte sie ihn bei der hand und führte ihn ins haus. Währenddem sie so gingen, versetzte er der buckligen mit grosser gewandtheit und anwendung seines wissens verschiedene hiebe, infolge dessen sie ganz schnurgerade wurde. Und sie, die vor staunen ausser sich war, führte ihn ins haus. Als D. den zwerg sah, der doch von unvergleichlicher schönheit war, wurde sie sehr erstaunt und bot ihm einen platz an. Er setzte sich und man gab ihm betel[2]; dann wurde die geheilte Mādhavā vorgeführt und erzählte die ganze geschichte. Die hetäre wurde noch mehr erstaunt; sie fingen mit einer gebildeten konversation an und Devadattā fühlte sich bald zu dem zwerge heftig hingezogen. Auch sagt man ja:

'Ein an freundlichen worten und witzen reiches, mit überaus süsser stimme geführtes geplauder das ist gewandter menschen tun; was für ein wert hat wohl reichtum (für solche)?'

Darauf kam ein *vīṇā*spieler ins haus und trug seine stücke vor. D. wurde entzückt und rief: 'schön, o *vīṇā*spieler, schön! lieblich ist deine kunst!' Mūladēva aber sagte: 'wahrhaftig, gewandt sind die bewohner von Ujjayinī. Von schönem und unschönem kennen sie den unterschied'. D. sprach: 'ach, ist doch hier etwa ein fehler?' M. antwortete: 'das rohr (der *vīṇā*) ist unrein, und die saite durchaus schlecht'. Sie fragte: [57] 'wie kann man doch das wissen?' — 'Das werde ich bald zeigen'. Darauf fasste er die *vīṇā*, riss von dem rohr ein steinchen weg, von der saite ein haar und begann zu spielen. Das ganze haus wurde ausser sich vor entzücken und ein in der nähe stehendes elephantweibchen, dass sonst immer laut brüllte, blieb ganz ruhig, schwankte hin und her und hielt die ohren still. D. und der musiker wurden sehr erstaunt und dachten: 'Viçvakarman ist dieser, der sich in anderer gestalt verbirgt'. Dann grüsste sie den *vīṇā*spieler und sandte ihn weg. Da die mittagsstunde schon nahe war, sagte D.: 'ruf' mal den massirer hierher und lass uns

---

[1] Über diese verse s. oben.

[2] Über das betelkauen vgl. Kern Bijdrage etc. p. 6 und Speyer Studies about the KSS. p. 49 ff.

beide baden!' Dann sagte M.: 'wenn du es erlaubst, werde ich dich salben'. — 'Wie hast du doch sowas gelernt?' — 'Gelernt habe ich es nicht, aber solche, die es kennen, habe ich doch gesehen'. Daraufhin holte man *campaka*öl, er begann sie zu salben; sie wurde ganz entzückt und dachte bei sich: 'ach, welches unerschöpfliche maas von kenntnissen, wie unvergleichlich ist nicht die berührung seiner hände! Fürwahr, ein gott[1] muss er sein, obwohl er sich unter dieser gestalt verbirgt, denn unmöglich kann sich solche vorzüglichkeit in einem solchen körper finden. Ich muss ihn dazu bringen, seine wahre gestalt zu zeigen'. So stürzte sie sich zu seinen füssen und rief: 'o du mächtiger! Deiner unvergleichlichen eigenschaften wegen bist du wohl ein ausserordentliches geschöpf, deinen schützlingen freundlich und in allen künsten vorzüglich. Darum zeige mir deine wahre gestalt! Mein sinn hat grosses verlangen danach'. Mūladēva liess sich allmählich dazu nötigen, lächelte ein wenig und nahm die seinen körper entstellende kugel weg. Er stand in wahrer gestalt da, der sonne, der in flammen glühenden herrin des tages, gleich, alle welt durch seine schönheit betörend wie der liebesgott, mit einem körper, bedeckt von der neuentsprossenen jugendschönheit. In einem durch die macht der entzückung zum vorschein gekommenen wonneschauer fiel sie ihm wieder zu füssen und rief: 'fürwahr, eine grosse gnade ist dies!' Dann salbte er sich mit eigenen händen, sie badeten beide und speisten in grossem gepränge zusammen, er wurde in himmlisch schöne kleider gehüllt, worauf sie eine ausgezeichnete konversation führten. Sie sagte: 'o mächtiger, von keinem anderen manne bin ich wie von dir hingerissen worden. Wahr ist es, wenn man sagt:

'Wen sieht man nicht mit seinen augen? Mit wem werden nicht gespräche geführt? Der aber, der dem herz freuden macht, fürwahr, ein seltener mensch ist er'.

Darum musst du mir willfahren und immer zu mir kommen'. M. aber antwortete: 'o tugendliebende! Nicht ziemt es sich, sich mit armen männern wie ich, die aus fremden ländern stammen, einzulassen, nicht würde eine solche freundschaft bestehen bleiben Meistens entsteht zuneigung wegen bestimmter zwecke. Auch sagt man ja:

---

[1] Jacobi im glossar s. u. übersetzt *siddha* hier mit 'vollendet'; aber ist es wohl doch *Siddha* 'ein gott'.

'Einen baum, dessen früchte fort sind, verlassen die vögel, einen trockenen see die kraniche; eine verwelkte blume verlassen die bienen; einen verbrannten wald die wilden tiere; einen mann, dessen eigentum verloren gegangen, verlassen die hetären, einen gestürzten könig seine diener; der, den man seinen liebling nennt, wird immer wegen bestimmter zwecke geliebt'.

Sie antwortete: 'ob ein braver mann demselben oder einem anderem lande entstammt, macht keinen unterschied. Denn man sagt ja auch:

[58] 'Der mond, der von dem ozean getrennt ist, ruht auf dem haupte des Hara;[1] wohin auch vorzügliche männer kommen, werden sie immer auf dem kopfe getragen'.

'Und weiter ist reichtum ein nichtiges ding. Weise männer schenken dem gelde keine hochachtung, tugend lieben sie aber immer gar sehr. Heisst es doch nicht:

'Die rede kommt tausenden gleich, die freundschaft und wohltätigkeit hunderttausenden; aber die tugend eines edeln menschen übertrifft zehn millionen'.

'Darum gieb meinem bitten nach!' M. that es, und zwischen ihnen entstand ein bund der festesten liebe.

Einmal tanzte die kurtisane vor dem könig und M. schlug dazu die pauke. Der könig wurde entzückt und bewilligte ihr eine bitte. Sie aber sparte es sich auf. M. aber war dem würfelspiel leidenschaftlich hingegeben; nicht einmal seine kleider sparte er. Dann sagte sie sehr freundlich zu ihm: 'o mein liebster, der hang zum spiel ist ein fleck bei dir, der du sonst so zu sagen der wohnort aller tugenden bist, ebenso wie das bild der gazelle in dem hellen vollmond. Das spiel ist der grund vieler übeltaten. Denn man sagt ja:

'Das spiel ist eine schande für die familie, eine verneinung der wahrheit, ein grund schwerer scham und kummers, ein widerstand der frömmigkeit, eine verschwendung der habe, es versagt einem genuss und freigebigkeit, ein dieb an kindern, gattin und eltern wird man durch das spiel; dem spiele, o freund, bei dem man nicht gott und lehrer zu würdigen, nicht recht und unrecht zu scheiden weis, das den leib durchbrennt und der weg zur hölle ist, dem gieb dich nicht hin!'

---

[1] Vgl. Mṛcch. ed. Stenzler p. 66,10: *guṇaprakarṣād uḍupena Çambhor alaṅghyam ullaṅghitam uttamāṅgaṁ.*

Darum musst du es ganz und gar vermeiden'. Das konnte aber M. nicht.

In Ujjayinī lebte aber ein sehr reicher junge, namens *Acala*, der sohn eines kaufmannes, der von einem wahren heere von freunden begleitet, und in Devadattā überaus verliebt var. Er gab ihr, was sie verlangte, und überhäufte sie mit kleidern, schmucksachen u. s. w. Dieser hasste M. gar sehr und suchte nach blössen. Aus furcht vor ihm ging M. nur selten ins haus der hetäre. D:s mutter sprach zu ihr: 'o tochter, verlasse doch M.! Freilich ist er schön, aber was nützt doch ein armer teufel? Der reiche und freigebige Acala dagegen sendet immerfort verschiedene schöne sachen hierher. Drum musst du ihn von ganzer seele lieben. In eine scheide kann man nicht zwei schwerter hineinstecken und wer schleift wohl einen unedeln stein[1]? Drum verlasse sofort diesen armen spieler!' D. aber antwortete: 'mutter, reichtum liebe ich nicht ausschliesslich, vielmehr hängt meine seele an der tugend'. Die mutter sagte: 'welche tugend hat dann dieser spielerteufel?' D. antwortete ihr: 'fürwahr, o mutter, er ist durch und durch nur tugend, wie es ja heisst:

'Verständig (ist er), von hohen gedanken, ein wahrhaftes meer der liebenswürdigkeit, gewandt in allen künsten; liebliche worte redet er, ist dankbar, urteilsfähig und liebt die tugend gar sehr'.

[59] Drum werde ich ihn nie verlassen'. Darauf sprach die mutter folgende beispiele um sie zu bekehren: 'Verlangst du roten lack, dann giebt er trocknen, verlangst du zuckerrohre, zerstossene; wünscht du wieder blumen, dann bringt er nur stengel her'. Und wieder sagte sie: 'so wie ich gesagt habe, fürwahr, so ist dein geliebter. Doch willst du ihn nicht verlassen'. D. aber dachte: 'töricht ist sie gar sehr. Drum wählt sie solche beispiele'.

Einst sprach sie dann zu ihrer mutter: 'mutter, sage den Acala, dass ich zuckerrohre verlange!' Und diese tat so. Er aber sandte einen ganzen wagen voll. Dann rief D.: 'bin ich dann ein elephantenweibchen, dass ich die zuckerrohre mit blättern und zweigen essen soll'. Die mutter sagte: 'tochter, freigebig ist Acala, drum sendet er so viel. Er hat nämlich gedacht: auch anderen kann sie es geben'. Am nächsten tage sagte D. zu Mādhavī:

---

[1] Oder: 'wer leckt einen stein, der kein salz giebt?'; des ausdruck *aloṇiyaṁ silaṁ koi caṭṭei* ist nicht ganz klar (s. das glossar der Ausgew. Erz. unter *aloṇiya* und *caṭṭei*). Übrigens ist auch *paḍiyāra* 'scheide' nicht ganz sicher.

'freundin, geh' zu Mūladēva und sage ihm: 'D. verlangt zuckerrohre, drum sende sie ihr!' Und die sklavin tat so. Er aber nahm zwei rohre, zerschnitt sie in zweifingerlange stückchen, parfümierte sie, bestreute sie mit *cāujjāya*,[1] 'würzte sie ein wenig mit kampher und spaltete sie an beiden enden. Dann nahm er neuentsprossene jasminenblüten, bedeckte die rohre damit und sandte sie ihr. Mādhavī brachte sie der D., und diese zeigte sie ihrer mutter, indem sie sagte: 'jetzt, mutter, siehst du die verschiedenheit der beiden männer. Drum bin ich in M:s tugenden verliebt'. Die mutter dachte bei sich: 'übermässig ist ihre torheit, von selbst wird sie ihn nie verlassen. Drum muss ich ein mittel ersinnen, wodurch wir diesen taugenichts aus dem lande treiben können'; und sie sprach zu Acala: 'sage ihr, dass du eine reise tun musst; dann wird M. hierher kommen und komm dann du mit grossem gefolge zurück. Beleidige ihn dann tüchtig, so dass er das land verlassen muss! Ich werde dir nachricht geben'. Er willigte ein und führte es am folgenden tage aus. Er gab nämlich vor, dass er nach einer anderen stadt reisen wollte. Mūladeva kam sofort zu Devadattā. Ihre mutter aber gab dem Acala davon nachricht; dieser kam sofort mit grossem gefolge und wurde von D. schon in einiger entfernung bemerkt. Sie sagte zu M.: 'so ist es, meine mutter liebt ihn wegen der gaben, die er gesandt hat. Lege dich ein stündchen unter das ruhebett'! Er tat so, wurde aber von Acala bemerkt, der sich auf dass bett setzte. Dann sagte A. zu D.: 'lass mal die badegeräte herbringen!' — Sie aber antwortete: 'schön! stehe dann auf und zieh' dich aus, damit ich dich salben lassen kann!' Er sprach: 'heute nacht hatte ich folgenden traum. Mir war's, als ob ich mich auszog, gesalbt wurde und dann auf diesem bette ruhend gewaschen wurde. Lass jetzt meinen traum in erfüllung gehen!' Sie antwortete: 'willst du dann alle diese kissen und decken zerstören?' Er sagte: 'andere und noch bessere werde ich dir geben'. Und die mutter stimmte ihm bei. Dann wurde er auf dem bett gesalbt, massirt und mit warmem wasser gewaschen. Darnach erinnerte er sich des Mūladeva. Auf ein zeichen der mutter griffen die leute ihre waffen, Acala aber packte M. bei den haaren und rief: 'pfui! [60] jetzt wirst du bald sehen, ob für dich irgend welche zuflucht gibt'. M. blickte nach allen seiten und sah die bewaffneten leute, die ihn umringten. Dabei dachte er: 'diesen kann ich nicht entgehen, ich werde es aber wieder-

[1] = *cāturjātā*, eine vereinigung von vier stoffen.

vergelten. Jetzt bin ich unbewaffnet, für einen unbewaffneten aber gibt es keinen zufluchtsort'. Dann sprach er: 'tu' was dir gefällt!' Acala dachte: 'ein ausgezeichneter mann ist dies, das sieht man ihm schon von aussen an; denn grosse männer werden in dieser welt auch durch unglück nicht entmutigt. Es heisst ja auch:

'Wer ist immer in dieser welt glücklich? Wer wird immer von der Glücksgöttin geliebt? Wer ist sicher, nicht gestürzt zu werden? Sage doch, wer wird nicht vom schicksal betroffen?'

Und dann sprach er zu M.: 'so ist dir geschehen, ich will dich aber sofort frei lassen. Möchtest du auch mit mir so handeln, wenn ich jemals von dem schicksal betroffen werde!'

M. aber entfernte sich in trauriger gemütsstimmung von der stadt. 'Sieh' mal, wie ich von diesem hinters licht geführt worden bin', dachte er. Dann, nachdem er sich in einem schönen teich gebadet hatte, fasste er den entschluss: 'in ein fremdes land werde ich gehen, dort werde ich an rache denken'. Er schlug den weg nach Berṇātaḍa[1] ein. Nachdem er verschiedene städte und dörfer passirt hatte, kam er in einen wald, der zwölf meilen lang war. Da dachte er: 'wenn ich hier zufällig einen weggenossen fände, dann würde der wald bald zuende sein'. Als er darauf ein stündchen gegangen war, traf er einen brahmanen, der zwar von schönem aussehen war und einen grossen sack mit wegkost trug, jedoch ein grosser geizhals war. Den fragte er: 'ehrwürdiger, wie weit wirst du gehen?' Der brahmane antwortete: 'jenseits des waldes ist ein ort, namens Vīranihāṇa, dahin werde ich gehen. Und du, freund?' M. sagte: 'nach Berṇātaḍa'. Der ehrwürdige sagte: 'schön, dann gehen wir zusammen', und so geschah es auch. Gegen mittagszeit erblickten sie einen teich, dann sagte der geizhals: 'hier werden wir ein wenig ausruhen'. Darauf gingen sie zum wasser und wuschen sich hände und füsse. M. setzte sich in den schatten eines baumes, der am ufer stand, der geizhals aber machte seinen sack auf und nahm einen napf voll grütze hervor. Er machte ein wenig wasser darein und fing an zu speisen. M. aber dachte: 'diese brahmanen haben stets einen ausgezeichneten appetit. Nachher wird er mir jedoch was geben'.

---

[1] Das in Rep. of the arch. surv. of West. India IV 118 genannte *Berṇā* identifiziert Jacobi (nach briefl. mitteilung 17.I.1908) mit der *Wain-gangā;* das soeben unten genannte *Vīranihāṇa* ist nach ihm möglicherweise mit der in der nähe dieses flusses liegenden stadt *Veiragarh* identisch.

Doch der geizhals machte wieder seinen sack zu und erhob sich. M. dachte bei sich: 'jedenfalls wird er mir nachmittags was geben' und tat desgleichen. Wieder ass der brahmane, gab ihm aber nichts. 'Morgen wird er es doch tun', in dieser hoffnung ging M. weiter. Dann kam die nacht, und sie liessen sich beide unter einem feigenbaum nieder. Beim tagesanbruch gingen sie weiter, mittags ruhten sie ein wenig; der geizhals stopfte sich den bauch voll, gab aber dem M. nichts. Am dritten tage dachte M.: 'jetzt haben wir den grössten teil des waldes hinter uns gebracht, heute wird er mir doch was geben'. Daraus wurde jedoch nichts. Schliesslich kamen sie aus dem walde heraus und mussten verschiedene wege gehen. Der ehrwürdige sagte: 'dort ist dein weg, hier ist meiner. Also lebe wohl'. M. aber antwortete ihm: 'mit des ehrwürdigen [61] hülfe habe ich gewandert. Drum wisse, mein name ist M. Wenn der ehrwürdige meiner jemals bedarf, dann möge der ehrwürdige nach Berṇātaḍa gehen. Wie ist wohl des ehrwürdigen name?' Der geizhals antwortete: 'Saddhaḍa, mit einem spottnamen nennen mich aber die leute Nirghṛṇaçarman'. Dann ging der ehrwürdige seinen weg, M. aber wanderte nach Berṇātaḍa.

Unterwegs erblickte er ein haus und ging hinein, um zu betteln. So tat er durch das ganze dorf, erhielt aber nur hülsenfrüchte, nichts weiter. Dann kam er zu einem teiche. Dort erblickte er plötzlich einen grossen heiligen, dessen körper durch askese ganz verdürrt war, und der sich hierher begeben hatte um sein monatelanges fasten zu brechen. Als M. diesen wahrnam, dachte er in wahrhafter wonne: 'ach! glücklich fürwahr bin ich, mein ziel habe ich erreicht, der ich zu dieser zeit diesen grossen heiligen erblickt habe. Dies muss mir sicher grosses glück verheissen, denn man sagt ja:

'Wie ein wunschbaum in der wüste, wie ein goldregen im hause der armen, wie ein elephantenkönig im elephantenhause, so scheint mir dieser edle heilige hier'.

Und sagt mann nicht weiter:

'Fürwahr, ein ehrwürdiger, dessen anblick und wissen rein ist der die fünf grossen gelübde genau beobachtet, der weise ist, begabt mit geduld, sanftmut und aufrichtigkeit und dessen ziel stets die erlösung ist; der sich an studium, meditation und askese erfreut, dessen gedanken[1] rein sind, der die fünf *samiti-* und die

---

[1] Über *lesā* s. SBE. XLV p. 56 n. 1 und lect. XXXIV (p. 196 ff.).

drei *gupti*-tugenden inne hat, der arm ist und den haushalterstand verlassen hat — ein solcher ist ein jainamönch.'

Drum sagt man ja:

'Ein solcher ehrwürdiger ist ein feld,[1] benetzt mit dem wasser der reinen gedanken, das die ernte des reichtums trägt. Hier und in der andern welt gibt es frucht ohne ende'.

Warum denn über dieses nachdenken? Ich werde ihm diese hülsenfrüchte anbieten. Weil eben die bewohner dieses dorfes geizig sind, kehrt dieser grosse heilige zurück, seitdem er nur einige häuser besucht hat. Ich aber werde zwei oder sogar dreimal hingehen und werde dann was bekommen; auch liegt ja ganz in der nähe ein anderes dorf. Also will ich ihm alles geben'. Er verneigte sich also dem ehrwürdigen und gab ihm die hülsenfrüchte. Und als der ehrwürdige die vorzüglichkeit seines seelenzustandes und reinheit seines besitzes sah und erkannte, sprach er: 'o du rechtfertige! gib mir was!' und hielt sein topf vor. Dieser aber sagte:

'Hülsenfrüchte, die von glücklichen männern gegeben werden, sind zum fastenbrechen eines heiligen geeignet'.

Darauf sagte eine gottheit, die ein verehrer des grossen heiligen war und gerührt über die frömmigkeit des M. eben vom himmel sich niederliess: 'sohn M.! Schönes hast du getan. Drum sage in einem dem des heiligen entsprechenden halbverse was du verlangst, damit ich dir's geben möchte'. M. antwortete:

'Die hetäre Devadattā, tausend elephanten und ein königreich'.

Die gottheit sprach: 'sohn, sei ohne kummer! Wegen der grossen macht dieses asketen muss dir bald dies alles zugehören'. M. antwortete: [62] 'o ehrwürdiger, möge es so gehen!' Dann begrüsste er ehrfurchtsvoll den grossen heiligen und setzte seinen weg fort, der askete aber begab sich zu einem park. M. erhielt auch an anderen orten almosen. Nachdem er gegessen hatte, setzte er den weg nach Berṇātaḍa fort und kam allmählich dahin.

Er schlief die nacht über in einer karawanserai ausserhalb der stadt. Und während der letzten wache der nacht hatte er folgenden traum: der hellglänzende vollmond ging in seinen bauch ein. Zufällig hatte auch ein anderer bettler denselben traum und erzählte es den übrigen. Da sagte einer: 'heute wirst du einen

[1] Vgl. mit diesem vers Utt. XII 15.

sehr grossen kuchen voll butterkugeln bekommen'. M. aber dachte: 'fürwahr, diese sind keine traumdeuter' und erzählte niemandem seinen traum. Der bettler aber erhielt auf seiner wanderung von einer hausfrau gerade einen solchen kuchen; sehr vergnügt erzählte er es den übrigen. Mūladeva aber ging in einen garten ein und wurde bald mit dem gärtner befreundet, weil er diesem beim abpflücken der blumen hülfe leistete; auch erhielt er von ihm blumen und früchte. Dann ging er zum hause eines traumdeuters und begrüsste diesen ehrfurchtsvoll, ihn über sein befinden fragend. Dieser herr erwiderte ihm höflich und fragte ihn, was er verlange. M. legte seine hände zusammen und erzählte seinen traum. In grosser freude rief der meister: 'in einer glückverheissenden stunde werde ich dir den traum deuten. Heute aber sollst da unser gast sein!' M. nahm es dankend an. Dann erhielt er ein bad und ein prächtiges mittagsessen. Am ende der mahlzeit sagte der meister: 'herr, ich hab' hier ein sehr schönes mädchen. Weil ich es wünsche, möchtest du sie heiraten'. M. antwortete: 'väterchen, wie kannst du einem manne, dessen familie und charakter du gar nicht kennst, deine tochter geben?' Der meister sagte: 'söhnchen, aus dem benehmen erkennt man sogleich die abstammung eines mannes, hat er sie auch nicht erzählt. Heisst es nicht:

'Aus dem wandel erkennt man die familie, aus der sprache das vaterland; des ehrfurchtvollen benehmens wegen schliesst man, dass liebe vorhanden sei, und aus eines menschen äusseren erkennt man seine nahrung'.

Und weiter:

'Braucht man wohl dem lotus duft oder dem zuckerrohr süsse zu schaffen; lehrt man wohl die elephanten ihr spiel oder die söhne edler familien ein passendes benehmen?'[1]

Und schliesslich:

'Wo es tugenden gibt, ist vornehme abstammung nicht nötig; braucht wohl ein tugendhafter mann aus edler familie zu sein? Lasterhaften menschen ist edle abstammung gerade ein makel'.

Mit solchen gesprächen vertrieben sie die zeit und die glückverheissende stunde kam. Dann sagte der traumdeuter, 'binnen

---

[1] Vgl. Ausg. Erz. p. 72,31—32: *ko cittei maūraṁ gaiṁ ca ko kuṇai rāyahaṁsāṇaṁ | ko kuvalayāṇa gandhaṁ viṇayaṁ ca kulappasūyāṇaṁ* d. h. 'wer bemalt wohl den pfau, wer will die *rājahaṁsa's* zu gehen lehren, wer giebt wohl dem lotus duft und lehrt die söhne edler familien ein passendes benehmen'.

sieben tagen wirst du könig werden!' Als M. dies hörte, wurde er sehr entzückt. Dann verweilte er ruhig dort; am fünften tage ging er aus der stadt und setzte sich in den schatten eines *campaka*baumes.

In der stadt war gerade der könig, der keine kinder hatte, gestorben. Die fünf insignien wurden gerade herumgetragen, und als man sie in der stadt herumgetragen hatte, ging man damit hinaus und kam dadurch in der nähe des Mūladeva. Er sass gerade in dem schatten, der sich nicht veränderte; als sie ihn sahen, brüllte der elephant, das ross wieherte. Dann wurde er mit wasser aus dem krug geweiht, mit den wedeln befächelt [63] und der sonnenschirm wurde über ihn gehalten. Alle welt rief: 'er lebe hoch! er lebe hoch!' Er wurde auf des elephanten rücken gesetzt und in die stadt geführt, dann von ministern und vasallen geweiht. Und die gottheit kam vom himmel herunter und sagte: 'dies ist der mit übergewöhnlichen kräften ausgestattete, in allen künsten unvergleichliche, göttergleiche könig, *Vikramarājā* mit namen. Wer seinen befehlen nicht gehorcht, den werde ich nicht dulden'. Drum gehorchten ihm alle seine vasallen, minister, hauspriester und andere leute und er lebte in vollkommenem glück. Mit dem herrscher von Ujjayinī, *Vicāradhavala*, schloss er einen bund, und die beiden wurden eng befreundet.

Devadattā aber, als sie gesehen hatte, wie Mūladeva entehrt wurde, geriet ausser sich vor zorn. Und sie schimpfte Acala, sagend: 'hör' mal, eine hetäre bin ich, nicht deine ehefrau, und du erlaubst dir sowas in meinem hause. Du brauchst dich gar nicht weiter um mich zu kümmern!' Dann ging sie zum könig, fiel ihm zu füssen und sagte: 'möge der herr meinen wunsch erfüllen!' Er antwortete: 'gewiss werde ich es tun; sprich nur!' Dann bat sie: 'möge der herr befehlen, dass kein andrer mann als Mūladeva sich mir nähern darf, und dass jener Acala aus meinem hause entfernt wird'. Der könig antwortete: 'wie du wünschst! Erzähle mir die ganze geschichte! 'Mādhavī, die sklavin, erzählte alles. Dann wurde der könig sehr zornig und rief: 'o weh! in dieser meiner stadt waren diese beide die kostbarsten edelsteine, und die hat dieser frevler zerstört'. Dann liess er den Acala herbeirufen und durchprügeln, in dem er sagte: 'du spitzbube, bist du vielleicht hier könig, dass du so was tust? Schaue dich nur nach schutz um, ich werde deinem leben ein ende machen'. Devadattā aber sagte: 'herr, ist wohl durch den tod dieses hundes was ge-

wonnen? Drum lass ihn los!' Der könig sagte: 'du frevler, durch den wunsch dieser ehrwürdigen bist du freigelassen, verzeihung magst du bei dem anderen suchen'. Acala verbeugte sich und ging fort; er suchte überall den Mūladeva, fand ihn aber nicht. An einem vollmondstag lud er dann seine karren mit waren und begab sich nach Persien.

Dann sandte Mūladeva briefe und geschenke zu Devadattā und dem könig. Und im briefe zum könig hiess es: 'Mir ist diese Devadattā sehr lieb. Drum wenn der herr es gestattet und es ihr gefällt, dann, o grosser könig, sende sie zu mir!' Da rief der könig die türsteher des palastes und sagte: 'warum hat wohl Vikramarāja, dieser grosse könig, so was geschrieben? Ist wohl zwischen ihm und mir irgend ein unterschied? Dieses ganze reich ist ja sein, wie viel mehr diese Devadattā! Möge der grosse herr nur einen wunsch aussprechen!' Dann liess er die kurtisane holen und erzählte ihr alles, indem er sagte: 'wenn es der ehrwürdigen gefällt, dann gehe zu ihm!' Sie antwortete: 'eine grosse gnade hat uns der herr erwiesen'. Dann wurde sie mit grosser gepränge ausgestattet und fortgesandt. Von Mūladeva wurde sie mit grosser pracht hereingeführt, und sie teilten das reich mit einander. [64] Und er lebte mit ihr, indem er sich der höchsten genüssen erfreute, indem er jedoch immer den tempeln und bildern des Jina die grösste ehrfurcht erwies.

Acala aber erwarb in Persien ein grosses vermögen und mit vielen waren kam er nach Beṇṇātaḍa, wo er sich ausserhalb der stadt in einer herberge niederliess. Dann fragte er einen mann: 'wie heisst hier der könig?' Man antwortete ihm: 'Vikramarāja'. Dann nahm er eine schale voll gold und perlen und ging fort um den könig zu sehen. Der könig grösste ihn und bot ihm einen platz an. Er hatte nämlich den Acala erkannt, dieser aber nicht den könig. Dann fragte dieser: 'sage mir, kaufmann, woher kommst du?' — 'Von Persien, o grosser könig.' Acala wurde ehrfurchtsvoll behandelt und sagte schliesslich: o grosser könig, sende einen aufseher,[1] der meine waren untersuchen kann.' Der könig aber antwortete: 'ich werde selbst gehen'. Der könig nahm einen taxator mit und sie sahen auf den lastwagen gefässe voll von muscheln, betel, sandel, aloe, krapp und anderen schönen sachen. Er fragte in gegenwart des taxators: 'höre mal, kaufmann, ist das

[1] *uvarima.*

alles?' Acala antwortete: 'ja, o grosser könig.' Dieser sprach: 'gib dem kaufmann die hälfte, wäge das übrige vor meinen augen'. Der taxator legte es in die wagschale. Als sie jetzt in verschiedener weise in dem krappe usw. herumwühlten, sahen sie unter diesen sachen ein gefäss von grossem wert; der könig stürzte die wagschale um und liess es untersuchen, und dann fanden sie dort gold, silber und haufen von perlen und edelsteinen — alles von ungeheurem wert. Zornig befahl der könig: 'he, binde diesen verfluchten dieb!' Mit bebendem herz wurde er gebunden und den schutzleuten übergegeben; dann ging der könig in den palast zurück. Acala aber, der gefesselt war, wurde von den schutzleuten vorgeführt; der könig rief: 'prügelt ihn nur ordentlich durch!' und so geschah es auch. Dann fragte der könig: 'kennst du mich?' Er antwortete: 'wer kennt nicht einen über die ganze welt berühmten grossen könig?' Der könig sagte: 'genug mit diesem schwatzen! Sage ganz offen, kennst du mich?' — 'Nein, o grosser könig, wahrhaftig kenne ich dich nicht'. Dann liess der könig die Devadattā rufen, und sie erschien mit von schmuck bedecktem körper schön wie eine götterjungfrau und wurde von Acala erkannt. Dieser schämte sich gar sehr. Die hetäre sagte: 'sieh' mal, dieser ist Mūladeva, zu dem du einmal gesagt hast: 'wenn ich irgendeinmal durch die fügung des schicksals in deine gewalt gelange, dann erwiese mir gnade!' Jetzt ist er deine zuflucht. Von diesem grossen könige wirst du jetzt, da du in gefahr für dein leben und vermögen bist und er gegen alle arme, trübselige leute gnädig ist, sofort losgelassen werden'. Acala rief: 'fürwahr, eine grosse gnade ist dies!' und fiel dem könige und Devadattā zu füssen. Weiter sagte er: 'die unannehmlichkeit, die ich dir, dem glücke aller menschen, der zierde aller wissenschaften, zugefügt habe, wie Rāhu den glänzenden vollmonde bedrängt, möchtest du verzeihen, denn aus zorn darüber lässt mich der könig von Ujjayinī nicht in seine stadt ein'. Mūladeva antwortete: 'ich habe es dir verziehen, weil du von dieser edlen (Devadattā) begnadigt worden bist'. Er fiel ihnen wieder in grosser ehrfurcht zu füssen; dann liess ihn D. baden und gab ihm ein kostbares kleid. Der könig liess seine waren los und er machte sich auf nach Ujjayinī, wo er, weil er von Mūladeva verzeihung erhalten hatte, von dem könig Vicāradhavala empfangen wurde.

Nirghṛṇaçarman begab sich, als er hörte, dass Mūladeva könig geworden war, sofort nach Berṇātaḍa und erhielt audienz. Weil

er ein verehrer des rechten glaubens war,[1] erhielt er vom könige ein dorf und begab sich dahin, nachdem er sich für die grosse gnade dankend verneigt hatte.

Der bettler aber, als er hörte, dass Mūladeva denselben traum wie er gehabt hatte und als frucht seiner wünsche ein königreich erhalten, dachte: 'ich werde dahin gehen, wo es milch gibt. Die werde ich trinken und dann schlafen, bis dass ich wieder denselben traum bekomme' — vielleicht wird er ihn bekommen, so was können ja die menschen nicht wählen.[2]

Den ersten teil dieser erzählung habe ich schon oben in zusammenhang mit der geschichte dẹs Lohajaṅgha behandelt,[3] weshalb ich ihn nicht weiter berücksichtige. Übrigens enthält diese Mūladeva-biographie überhaupt keine mir aus anderen quellen bekannte sagenmotive. Nur bemerke ich, dass die geschichte darüber, wie Mūladeva zum könig gewählt wurde, in den jātaka's nicht ungewöhnlich ist (vgl. z. b. jāt. 529, Fausbøll V 248; 539, ib. VI 39). Die apabhraṁça-strophe über das spiel p. 58, 14—22 ist wohl sicher aus älterer litteratur entlehnt; vielleicht hat Devendra hier dieselben quellen, die Somadeva für seine spielergeschichten[4] im tar. CXXI benutzt hat.

Die geschichte in der Vetālapañcaviṁçatikā (n:o 15, KSS. tar. 89), wo Mūladēva als liebeszauberer und -vermittler auftritt, ist behandelt von Pavolini, der die recension des Çivadāsa[5] wiedergibt; weitere auseinandersetzungen bei Tawney KSS. II 307 und J. J. Meyer Daçakumāracarita p. 82 ff. Da ich nichts hinzuzufügen habe, begnüge ich mich damit diese zitate zu geben.

Eine andere liebesgeschichte kommt in Āvaç. niry. IX 54,15 vor, die folgendermassen lautet:[6]

---

[1] Oder: weil der könig ein verehrer etc. — war gab er ihm ein dorf.

[2] *na ya māṇusāo vibhāsā* ist mir nicht ganz klar.

[3] Ich bemerke auch, dass ich im grossen und ganzen zwischen der Mrcchakaṭikā und diesen volkserzählungen ähnlichkeiten finde; im einzelnen kann dass nicht hier ausgeführt werden.

[4] Dāgineya, Thiṇṭhākarāla und Kuṭṭanīkapaṭa. Vgl. auch Ksemendra Samayamātṛkā 6,29: *sakalakalikalākalpanā-Mūladevah.*

[5] Bei dem sie n:o 14 ist.

[6] Den text verdanke ich der güte des Herrn Prof. E. Leumann (brief 6. II. 1908). Eine sanskritdarstellung steht nach ihm bei Malayagiri im Nandīkomm. (Calc. ausg. saṁvat 1936, p. 300 z. 4 ff.), ein text der mir leider nicht zugänglich ist.

Mūladevo Kaṇḍarīo[1] *ya panthe vaccanti, io ya ego puriso samahilo āgacchai. diṭṭho. Kaṇḍarīo tīse rūveṇa mucchio. Mūladeveṇa bhaṇiyaṁ: ahaṁ te ghaḍemi. tao Mūladevo taṁ egante egaṁmi vaṇanigunje thaveūṇa panthe acchai jāva. so*[2] *samahilo āgao teṇa Mūladeveṇa bhaṇio: esā mama mahilā pasavai, eyaṁ mahilaṁ visajjehi tti. teṇa visajjiyā gayā. so teṇa samaṁ acchai. sā vi teṇa Mūladeveṇa samaṁ acchiūṇa āgayā.*

āgantūṇa ya tatto paḍayaṁ ghettūṇa Mūladevassa
dhuttī bhaṇai hasantī: piyaṁ khu te! dārao jāo[3]*!*

Diese geschichte, die ich anderswo nicht wiedergefunden habe, steht mit einer erzählung in der sage von Brahmadatta's jugendabenteuern (s. Uttarādhy. niry. 393) in verbindung, worüber vgl. die auseinandersetzung bei Leumann WZKM. 6, 42 f.

In Çukasaptati kommt Mūladeva zweimal vor, nämlich in Schmidts übersetzung pp. 37 und 49 (erz. n:o 22 u. 30) an beiden stellen als ein gewandter mann und als 'prinz der schurke' erwähnt. An der letzten stelle wird auch ein vers von ihm gesprochen, der vielleicht wirklich aus irgend einem werke Mūladēva's genommen ist.

In Kṣemendra's Kalāvilāsa[4] ist Mūladeva überhaupt insofern die hauptperson, dass er als lehrer des kaufmannssohnes Candragupta und folglich als erzähler das ganze gaunergefolge des Kalāvilāsa revue passieren lässt. Dass Kṣemendra dem Mūladeva eine hervorragende rolle zuteilte, ist übrigens gar nicht wunderlich — ihm was ja aus seiner lektüre des Guṇāḍhya der '*dhūrtapati*' schon ein alter bekannter.

Schliesslich kommt ja Mūladēva auch in der 124ten tar. des KSS. vv. 131—238 vor; diese geschichte ist auch bei Pavolini berücksicktigt worden. Vgl. weiter Tawney KSS. II 618 not.[5] Die geschichte handelt wie bekannt davon, dass Mūladeva mit Çaçin nach Pāṭaliputra kommt und dort in verschiedenen stücken von den stadtbewohnern mit ihnen scherz getrieben wird. Schliesslich

---

[1] Vgl. über diesen Nāyādh. XIX sowie Hariv. I 1252 ff.

[2] . . *acchai. jāva so* . . . Leumann.

[3] In WZKM. 6, 43 lautet der text: *piyaṁ khu ṇe dārao jāo.*

[4] Mir nur durch das inhaltsverzeichnis in J. J. Meyers übersetzung der Samayamātṛkā p. XLI ff. bekant.

[5] In der geschichte kommt auch ein moment vor (Tawney II 622 f.), das in den europäischen geschichten von dem 'meisterdieb' eingeht.

wird er mit einem mädchen, dass ihn früher ausgelacht hatte, verheiratet, verlässt sie aber in der brautnacht und zieht nach Ujjayinī; die junge braut aber verspricht zuerst, dass ein sohn von ihr ihn zurückholen werde. Sie stellt sich als courtisane, namens Sumaṅgalā, und gelangt auf diese weise in Ujjayinī dazu Mūladēva an sich zu ziehen. Schliesslich holt ein sohn den vater, der von ihm gefoppt worden ist, zurück.

Die geschichte, wie ein verlassenes weib durch verstellung seinen gatten wiedergewinnt, findet sich auch bei Daṇḍin Daçak. VI (Bombay-ed. p. 170 ff.) in der dritten erzählung des Mitragupta genannt Nimbavatī[1]. Diese lautet kurz folgendermassen: in Valabhī lebte ein reicher kaufmann, namens Gṛhagupta, der eine tochter, Ratnavatī, hatte. Dieser wurde ein junger karawanenführersohn, Balabhadra, als gatte gegeben. Da diesem aber in der brautnacht von dem mädchen sein recht verweigert wurde, fasste er hass zu ihr und wollte sie nicht mehr sehen. Daraufhin nannten sie die leute statt Ratnavatī Nimbavatī. Die verlassene gattin wandte sich zu einer alten bettelnonne; auf deren rat ging sie zusammen mit einer freundin, Kanakavatī, auf dem dach spazieren und liess, als sie Balabhadra von fern betrachtete einen ball herunterfallen. Balabhadra wurde von liebe entflammt, nahm in der nacht seine gattin in dem glauben, sie wäre Kanakavatī, mit sich und zog fort. Schliesslich wurde dann alles wieder gut gemacht.

Übrigens glaube ich noch anderswo derartige geschichten gelesen zu haben, obwohl es mir jetzt nicht gegenwärtig ist, ob das in indischen quellen oder anderswo war. Eine solche aus italienischer litteratur führt Pavolini in der anm. zur letztgenannten geschichte des Mūladeva an.

Es verbleibt nur noch eine Mūladevageschichte, die bei Pavolini nur sehr vorübergehend behandelt worden ist. Es ist die erzählung ***Maṇḍiya***[2] bei Jacobi Ausg. Erz. p. 65 f., die ich hier in übersetzung wiedergebe:

[65] 'In der stadt Veṇṇāyaḍa lebte ein bettler, namens Maṇḍiya, der am erwerben fremder eigentümen leidenschaftlich hing. Er beschmierte seine kniee mit einer feuchten salbe und legte bin-

---

[1] Übersetzt bei J. J. Meyer p. 306 ff., der in seiner einleitung keinerlei parallelen anführt.

[2] Im komm. zu Utt. IV 3. Dort wird noch eine andere diebesgeschichte erzählt, vgl. SBE. XLV 18 n. 2.

den an, und indem er immer 'ich bin ein armer bettler' laut rief, erwarb er auf der strasse bettelnd seine lebensmittel. Und sich auf einen stab stützend lief er viel umher. Er hatte eine grube gegraben — ein erdhaus in einem garten ausserhalb der stadt — und das geld, das er nachts raubte, warf er dahinein. Dort lebte seine junge schwester. In der mitte des erdhauses war ein brunnen: wenn er — der dieb — irgend jemand durch geld dazu gelockt hatte das gestohlene gut zu tragen, setzte die schwester ihn auf eine bank, die über dem brunnen stand, und stürzte ihn unter dem vorwand seine füsse zu waschen hinunter. Dort ging der mensch zu grunde.

So verging eine zeit, während welcher Maṇḍiya die stadt plünderte. Die stadtwächter vermochten ihn nicht zu fangen und in der stadt entstand deswegen ein grosses wehgeschrei. Dann wurde Mūladeva [wie oben geschildert][1] könig. [Ihm erzählten die stadtbewohner über den räuber folgendes: hier in unserer stadt hat schon lange zeit ein dieb viel gestohlen, und keiner vermag es ihn fest zu nehmen. Tu' deswegen etwas dafür]. Da setzte er einen anderen polizeimeister ein, dieser aber vermochte ihn ebensowenig zu fangen. Dann zog Mūladeva selbst ein schwarzes kleid an und ging in die stadt hinaus. Mūladeva blieb in der nähe eines spielhauses stehen; da kann der dieb Maṇḍiya und fragte: 'wer da?' Mūladeva antwortete: 'ich bin ein bettler'. Maṇḍiya sagte: 'komm mal mit! ich werde dich zu einem menschen machen'.[2] Mūladeva folgte ihm; in das haus eines reichen wurde ein loch gemacht. Viel geld wurde herausgeschleppt und Mūladeva damit belastet. Dann gingen sie aus der stadt heraus, Mūladeva zuerst, dann der dieb mit gezogenem schwert. So kamen sie zum erdhaus. Der dieb begann das geld herunterzuwerfen; dann sprach er zu seiner schwester: 'wasche mal die füsse unseres gastes!' So wurde Mūladeva auf den gefährlichen bank gesetzt. Sie nahm unter dem vorwand sie zu waschen seine füsse mit dem gedanken: 'ich werde ihn in den brunnen werfen.' Sie sah aber, dass seine füsse äusserst zart waren und dachte: 'dieser ist früher ein mächtiger mann gewesen und wahrscheinlich herabgekommen'. So wurde sie von

[1] Die oben angeführte erzählung Mūladeva steht in der *ṭīkā* vor dieser geschichte.

[2] Dass ein räuber einem anderen schütze anbietet kommt auch in Hemac. Pariçiṣṭaparv. I 173 ff. vor, vgl. Hertel Ausg. Erz. aus Hemac. Pariçiṣṭap. p. 224.

mitleid erfasst. Sie gab ihm auf seiner fussohle ein zeichen, nämlich: 'fliehe, so dass du nicht stirbst!' So floh er weg; dann rief sie: 'er ist fort, er ist fort!' Maṇḍiya zog sein schwert und lief ihm nach. Als Mūladeva ihn in der strasse ganz nahe sah, versteckte er sich hinter einem *liñga*, das in der markt stand. Der dieb dachte, das *liñga* wäre der mann, spaltete es mit seinem sabel[1] ganz durch und kehrte in's erdhaus zurück. Dort blieb er bis zum morgen und ging dann hinaus; in dem bazar bettelte er. Der könig liess ihn durch seine gefolgsleute rufen. Da dachte er: 'der mensch da wurde nicht getötet, sicher ist es der könig'. Er wurde von den leuten vorgeführt. Der könig erhob sich von seinem sitz, begrüsste ihn ehrfurchtsvoll, liess ihn platz nehmen, sprach lange und freundlich mit ihm und sagte schliesslich: 'gieb mir deine schwester!' Er gab sie und der könig heiratete sie. Sie erhielt auch viel geld. Nach verlauf einiger tage sagte der könig zu Maṇḍiya: ich brauche geld'. Dieser gab wieder viel geld, und wurde von dem könig sehr ehrfurchtsvoll behandelt. Noch einmal wurde darum gebeten, und er gab wieder. Der dieb genoss so sehr freundliche behandlung und ehrerweisung. Auf diese weise gab er all sein geld weg. Dann fragte Mūladeva die schwester; sie antwortete: 'jetzt besitzt er nichts mehr'. Nachdem Maṇḍiya so all sein geld weggegeben hatte, wurde er schliesslich gepfählt'.

So lautet die erzählung von Mūladeva und dem dieb Maṇḍiya. Der name hat in sanskrit deutlich Maṇḍika gelautet, denn Pavolini hat sicher recht, wenn er eine andeutung an unsere geschichte in Yogas. 2,$_{72}$ *sambandhyam api gṛhyeta cāuryān Maṇḍikavan nṛpāiḥ* findet.[2] Sonst habe ich den namen nicht gefunden.

Die erzählung aber ist im gegensatz zum namen nicht alleinstehend; sie findet sich an mehreren stellen in der indischen erzählungslitteratur wieder. Zuerst findet sie sich in den Ausg. Erz. noch einmal, in der erzählung Agaladatta[3] (p. 67,$_8$ ff.) und in Agaḍadatta v. 83 ff. (p. 73,$_{10}$ ff.).[4] Die erste version lautet folgendermassen:

---

[1] *kankamaeṇa asiṇā* eigentl. 'mit dem reiherschnabelförmigen schwert'.

[2] Dies scheint darauf zu deuten, dass die geschichte von Maṇḍika eine sehr bekannte war.

[3] Aus Çāntisūri, vgl. ib. p. VIII.

[4] Diese erzählungen sind übersetzt von A. Ballini, Agadadatta, Firenze 1903, der jedoch nicht litterarhistorisches bringt. Eine jugend-

[67] 'Auf diesem platz und in dieser zeit sagten die stadtbewohner zum könig: 'in des gottgefälligen stadt werden mauerbreschen, wie man es früher nicht gesehen hat, gemacht; und von irgend einem wird überaus viel gestohlen. Deswegen muss der gottgefällige die stadt bewachen lassen!' Dann wurden die schutzleute vom könig befohlen: 'innerhalb sieben tage müsset Ihr ihn greifen!' Als [Agaladatta][1] dies hörte, dachte er: 'dies ist eine glückliche frucht meines hierherkommens' und sagte zum könig: 'innerhalb sieben tage werde ich dir ihn vorführen, o herr'. Der könig hörte dies und sagte: 'tue es!' So ging Agaladatta frohen sinnes aus dem palast hinaus; er dachte nämlich: 'schurken und räuber schlendern gewöhnlich in allerlei verkleidungen in kneipen usw. umher; so will ich teils selbst teils durch diener solche stellen ausspähen'. Bei dieser nachforschung kam er auch aus die stadt hinaus; dort stand er in dem kühlen schatten eines mangobaums still, in schlechte, schmutzige kleider gehüllt, ein mittel den dieb zu fangen ersinnend. Sofort kam ein bettlermönch, etwas murmelnd und suchte den schatten des baumes. Nachdem er einen zweig mit früchten abgebrochen liess er sich dort nieder. Agaladatta sah, dass er kräftige waden und lange schenkel hatte und dachte in seinem herren: 'dass sind die merkmale eines frevlers, sicher ist er der dieb'. Der asket sprach: 'mein sohn, woher kommst du und mit welchen absichten gehst du umher?' Agaladatta antwortete: 'ehrwürdiger, ich komme aus Ujjeṇī, wo mein vermögen zu grunde gegangen ist'. Der andere antwortete: 'mein sohn, ich werde dir viel geld schenken'. Agaladatta sagte: 'durch dich bin ich beglückt'. Dann ging die sonne unter, die dämmerung kam. Der [falsche] asket nahm aus seinem dreistab ein schwert und umgürtete sich. Dann erhob er sich und sprach: 'lass uns in die stadt gehen'; Agaladatta folgte ihm und dachte: 'dies ist fürwahr der dieb'. Sie kamen in die stadt; an einem gewissen platz lag ein haus, wert mit offenen augen beschaut zu werden, das den grossen reichtum [seines besitzers] verriet. Dort machte der 'asket' eine bresche von der *çrīvatsa*-form[2] und trat ein; darauf schleppte

arbeit Pavolini's Le novelline prācṛite di Maṇḍiya e di Agaḷadatta, Roma 1892, habe ich freilich nicht gesehen, aber nach gütiger mitteilung des verfassers (23. II. 08) enthält sie nur eine übersetzung der beiden stücke.

[1] Der soeben anwesend war.

[2] *Çrīvatsa* ist ∘8∘ Unter den termen in Mṛcch. III (p. 47,11 ff. Stenzler) findet er sich nicht.

er einige körbe voll geldkübel heraus und ging fort, nachdem er Agaladatta dort hingestellt hatte. Dieser dachte: 'ich werde die sache gründlich untersuchen'. Dann kehrte der 'asket' zurück, nachdem er in einem *yakṣa*-tempel einige ihm getreue, arme männer gesammelt hatte; diese namen die körbe und liefen aus der stadt hinaus. Der 'asket' sprach: 'mein sohn, hier in einem alten garten werden wir ein stündchen schlafen, bis die nacht vorbei ist; dann gehen wir wieder fort'. Agaladatta antwortete: 'väterchen, das wollen wir tun!. Die männer setzten die körbe dort hin und schliefen ein. Der 'asket' und Agaladatta bereiteten sich ein lager und stellten sich, als ob sie schliefen. Allmählich aber erhob sich Adaladatta, ging weg und stellte sich unter einen baum. Als der 'asket' sah, dass die männer schliefen, ermordete er sie ihrer arglosigkeit wegen; als er aber Agaladatta nicht auf dem bette sah, begann er ihn zu suchen. Indem er suchte, erhielt er von Agaladatta, der sich hinter den zweigen versteckt hatte, einen schwerthieb in die schulter. Als er wieder zu bewusstsein kam, sagte er: 'mein sohn, nimm dieses schwert und gehe nach der entfernten seite des begräbnisplatzes. Klopfe an die wand der kapelle[1]; dort wohnt in einer unterirdischen wohnung meine schwester, gieb ihr das schwert. Sie wird deine gattin werden und du bekommst dann all mein geld. Ich bin aber des schweren hiebes wegen schon ganz leblos'. Agaladatta nahm das schwert und ging dahin. Dort sah er die schwester aus dem haus herauskommen, schön wie ein dämonenmädchen[2], und sie fragte: 'woher bist du?' Agaladatta zeigte ihr das schwert. Mit kummer im herz, jedoch ihre sorge verhehlend, führte sie ihn in die kapelle. Sie bot ihm einen sitz an, Agaladatta nahm platz und beobachtete genau ihr benehmen. Sie aber bereitete mit grosser sorgfalt ein bett zu und sprach: 'ruhe hier aus!' Er aber schlief nicht ein, sondern verliess, weil er ihr misstraute, seinen platz und versteckte sich. Sie hatte aber früher einen stein bereit gelegt und liess ihn jetzt ins bett herunter fallen. Das bett wurde ganz zermalmt. Da sagte sie sehr vergnügt: 'ach, der mörder meines bruders ist getötet'. Darauf trat Agaladatta hervor, packte sie bei den haaren und rief: 'o du tochter einer hure! Willst du mich töten?' Da fiel sie ihm zu füssen und sagte: 'ich suche schutz bei dir'.

[1] So habe ich mit Ballini übersetzt, obwohl ja das wort nur ganz' unvollständig die bedeutung von *çāntigṛha* wiedergiebt.

[2] *Bhavanavāsinī*. Vgl. Jacobi SBE. XLV 225.

Er beruhigte sie [mit den worten]: 'fürchte nichts!' Dann nahm er sie in den königspalast mit, wo er von dem herrscher und dem volk verehrt wurde; so genoss er freuden und reichtum. [Es heisst ja:]

'Wie andere energische männer hier [in der welt] das glück geniessen'.

Mit ganz demselben einzelheiten, nur ausführlicher, wird diese von Çāntisūri erzählte geschichte bei Devendra in der erzählung Agaḍadatta vv. 83—154 [Ausg. Erz. p. 73,11—77,6] wiedergegeben, weshalb ich darauf verzichte dieses stück zu übersetzen.

Man sieht ja sofort, dass diese erzählung nur eine doublette der geschichte des Maṇḍiya ist. Abgesehen davon, dass das schicksal des diebes sich ein wenig verschieden in den beiden versionen gestaltet, hat die erzählung Agaladatta einen anderen zug eingeführt — von dem falschen asketen — der in der indischen litteratur gar nicht ungewöhnlich ist.

Eine geschichte, die bis in die kleinsten züge mit der geschichte von Maṇḍiya übereinstimmt ausser, dass sie von einem anderen novellenmotiv abgelöst wird,[1] findet sich in der 14ten erzählung der Vetālapañcaviṁçatikā; ganz dieselbe geschichte kommt später in KSS. CXII 148 ff. vor. Auch wird sich so was an anderen stellen finden[2]. Es ist somit die erzählung von Maṇḍiya keine originelle geschichte — sie findet sich ja an vielen stellen wieder; dass sie in den sagencyclus von Mūladeva eingefügt worden ist, hat wohl vornehmlichst darin seinen grund, dass man den grossen schelm und spitzbuben, den fürsten der schurken[3] (*dhūrtapati* KSS.) Mūladeva auch als geschickten späher und hinterführer auch eines meisterdiebes darstellen wollte.

Was schliesslich die geschichte von Mūladeva im grossen und ganzen betrifft, so habe ich mich schon oben mehrmals darüber ausgesprochen. Nur möchte ich hinzufügen, dass ich einen zug der sage von Mūladeva bei Devendra entweder als erfindung oder eher als auf unwissenheit der jainekommentatore beruhend auffasse. Dass nämlich Mūladeva schliesslich könig geworden ist, wird an-

[1] Nämlich wie ein mädchen in einem räuber verliebt wird: vgl. jāt. 318 (Fausböll III 58 ff.).

[2] Vgl. z. b. jāt. 289 (Fausböll II p. 427), eine geschichte, die in vielen zügen mit der Maṇḍiyaerzählung übereinstimmt.

[3] Oder 'der spieler' — vgl. *dhūrta* — bei BR.

derswo niemals erzählt: schon deswegen erscheint es verdächtig. Bestimmter aber spricht für den verdacht der umstand, dass er als könig *Vikramarājā* heisst[1]. Mindestens an einer stelle in KSS. (CXXIV 131) tritt Mūladeva an dem hof des überall berühmten königs Vikramāditya in Ujjayinī auf; ich meine deswegen, dass dem jainakommentator, der diese erzählung von Mūladeva, die man bei Devendra findet, ursprünglich zusammenschrieb, eine reminiscenz dieser begebenheit vorschwebte, er vermischte aber die beiden persönlichkeiten und machte daraus eine. Auch sollte ja Mūladeva, der bei Devendra, seinem stürmischen lebenslauf zu trotz, als gläubiger dargestellt wird, schon in dieser welt seinen lohn empfangen. Denn die jainistischen laien sind ja keineswegs von ihrer religiosität so durchdrungen gewesen — und sind es am allerwenigsten in unserer zeit — dass sie deswegen die irdischen güter verschmäht hätten.

Ich habe hier oben einen versuch gemacht, die mir zugänglichen erzählungen von Mūladeva zu sammeln und kurz zu besprechen. Obwohl die resultate — wie fast überall wo es sich von personenkunde in Indien handelt — nicht sehr gross geworden sind, glaube ich doch damit eine gewisse nutze gebracht zu haben; und ich schliesse meine darstellung mit denselben worten, wie Pavolini es tat, ab: 'ad altri ricercatori ed illustratori più abili e competenti, il completare i miei brevi cenni, a vantaggio della scienza novellistica'. Denn die indische novellistik ist doch nicht nur die älteste, sondern in vieler hinsicht vielleicht auch die wichtigste in der welt. Und um Mūladeva hat sich eine wahre menge von novellen gesponnen, von denen uns aber leider nur spärliche reste erhalten zu sein scheinen.

[1] Ausg. Erz. p. 63,4. 31; 64,5.

B. *Nami (Nimi, Mahājanaka).*

Die erzählung vom könig Nami lautet bei Jacobi Ausg. Erz p. 41 ff. folgendermassen:

[41] 'Es gibt hier in Indien im Avantireiche eine stadt namens Sudaṁsaṇa; dort lebte der könig Maṇiraha. Dessen bruder Jugabāhu war kronprinz; dessen gemahlin, Mayaṇarehā mit namen, war mit der unübertrefflichsten schönheit und mit liebreiz ausgestattet und eine sehr gläubige frau. Diese beiden hatten einen sohn namens Candajasa, der alle tugenden besass. Einmal bekam Maṇiraha die Mayaṇarehā zu sehen und nach ihr lüstern dachte err 'wie kann ich mit dieser vereint werden? Doch, ich werde zuerst freundschaft mit ihr anknüpfen, dann werde ich ihren charakte: kennen lernen und so in angemessener weise handeln'. Nachdem er so mit sich selbst beraten hatte, machte er, dass er freund mit ihr wurde und sandte ihr blumen, saffran, betel, kleider und schmucksachen. Es entstand jedoch in ihrem herzen kein böser gedanke. So verging eine zeit; nach deren verlauf sagte Maṇiraha zu Mayaṇarehā: 'o schöne, falls du mich zu deinem gatten nimmst, werde ich dich zur königin des ganzen landes machen'. Sie antwortete: 'frei davon hermaphrodit oder weib zu werden bist du mann geworden durch eine frühere tat — weil du von mir zurückgewiesen wurdest. Und wer kann sich wohl des reiches bemächtigen, wenn ich den titel 'gemahlin deines bruders, des kronprinzen' trage. Und weiter: gute männer fürchten sehr den tod, nicht tun sie in dieser welt etwas, das das kommende leben beschädigt'.

Denn:

'Lebende wesen zu schädigen, zu lügen, diebstahl zu verüben, nach eines anderen weib verlangen zu tragen — dadurch fürwahr geraten die seelen in die hölle'.

Deswegen, o grosser könig, sollst du an so etwas nicht denken und diese bösen gedanken meiden'. Als er dies hörte, stand er schweigend da; dann dachte er: 'nicht wünscht sie, während Juga-

bāhu lebt, einen anderen mann. Und weil er arglos ist, werde ich ihn töten, mit gewalt überwältigen. Denn es gibt kein anderes mittel'. So verging eine zeit. Einmal sah Mayaṇarehā im traume den mond[1] und erzählte es ihrem gatten. Dieser antwortete: 'o schönleibige, du wirst einen sohn gebären, einen mond für den ganzen erdkreis, wie der [wirkliche] mond für das firmament'. Dann wurde sie schwanger. Im dritten monat entstand bei ihr dieses verlangen: 'möchte ich die *Jiṇa's* und die heiligen verehren und immer die lehren der *titthayāra's* hören'. Nachdem dieses verlangen erfüllt worden war, verging ihre schwangerschaft ruhig. Einmal im frühling begab sich Jugabāhu mit Mayaṇarehā des vergnügens wegen in den garten, und während dem er sich an leckerbissen und getränken erfreute, ging die sonne am westlichen horizont unter. Die ganze erde wurde in dunkel gehüllt; Jugabāhu blieb aber im garten. Maṇiraha dachte: 'dies ist ein glücklicher zufall, denn erstens ist Jugabāhu in einem garten ausserhalb der stadt, zweitens hat er nur wenige bei sich, drittens ist es nacht und viertens ist der wald in dichtem dunkel verhüllt. Deswegen werde ich hingehen und ihn töten und werde dann mit Mayaṇarehā ohne furcht leben'. So nahm er einen krummsäbel und ging nach dem garten. Nach dem liebespiel war Jugabāhu in einer pisanglaube eingeschlafen. Rund herum sassen leute; Maṇiraha fragte 'wo ist Jugabāhu?' und erhielt darüber auskunft [42]. 'Aus angst, dass ihn ein feind in der nacht überwältigen könnte, bin ich hierher gekommen', sagte er und ging in die pisanglaube. Verwirrt erhob sich Jugabāhu und begrüsste ihn ehrfurchtsvoll. Maṇiraha sprach: 'komm 'mal mit, wir wollen in die stadt gehen, du bist lange genug hier gewesen'. Da begann Jugabāhu zu gehen. Ohne recht oder unrecht oder den tadel der leute zu bedenken und ohne furcht für das kommende leben versetzte Maṇiraha dem nichts fürchtenden Jugabāhu mit dem scharfen schwert einen heftigen hieb in die schulter. Des grossen schmerzes wegen fiel dieser mit geschlossenen augen zu boden. Mayaṇarehā schrie auf: 'ach, ein mord! ein mord!' Da kamen die leute mit erhobenen schwerten dorthin und riefen: 'was ist los?' Maṇiraha sagte: 'aus versehen fiel mir das schwert aus der hand. Fürchte also nichts, o schöne!' Die leuten erkannten aber das treiben des Maṇiraha und führten ihn mit gewalt in die stadt. Man erzählte dem Candajasa das

[1] Vgl. Ausg. Erz. p. 62,5.

schicksal des Jugabāhu; unter lauten klagerufen lief er mit vielen ärzten nach dem garten. Die ärzte pflegten den verwundeten; nach kurzer zeit aber ging das leben zu grunde, die augen schlossen sich, die glieder wurden starr, der ganze körper wurde blass durch das wegfliessen des blutes. Als Mayaṇarehā dies sah, flüsterte sie dem Jugabāhu diese lieblichen worte zu: 'grossmächtiger, sei aufmerksam! Du sollst keinen menschen hassen, sei gegen alle wesen freundlich, nimm zu dem vierfachen *sangha* deine zuflucht, missbillige die sünde, ertrage mit gleichmut dieses unglück, das dich um deiner taten willen befallen hat! Denn es heisst ja:

'Die handlungen, die ein mann in dieser oder irgend einer anderen existenz verübt hat, werden — das muss er wissen — die ursache [eines anderen lebens]'.

'Deswegen soll man sich wegzehrung für das nächste leben verschaffen. Also

'soll der weise sein schicksal annehmen, auf die höchsten dinge seinen glauben setzen und sein ganzes leben durch den guten lehrer, die schutzkammer der tugenden, anerkennen.

Töten von lebenden wesen, unwahrheit, diebstahl und verkehr mit anderer männer frauen soll man in dreifacher weise sein leben lang vermeiden.

Genau soll man weiter den achtzehn sünden widerstreben, sein wahres wesen soll man hegen und in seinem sinne auf die verehrung bedacht sein'.

Denn

'wessen zehn [letzte] atemzüge in den fünf verehrungen bestehen, der wird — falls er nicht zu *mokṣa* [= *nirvāṇa*] gelangt, notwendig als *vāimānika*-gott wiedergeboren'.

Also sollst du das hängen [an der welt] verlassen. Denn

'weder vater, mutter, söhne, brüder, freunde und verwandte noch haufen von reichtümern bereiten zuflucht in dem leidvollen *saṁsāra*;

Nur eins ist hier eine feste zuflucht aus den schmerzen, die in geburt, alter, tod und leid bestehen — ein fester grund für die wesen ist die von dem könige der *Jiṇa's* verkündete lehre'

[43]. [Nach einer kurzen zeit starb Jugabāhu, Mayaṇarehā aber, die den könig fürchtete, entfernte sich in östlicher richtung und kam nach einem grossen walde. Dort gebar sie am ufer eines lotusteiches einen mit allen glückverheissenden zeichen begabten sohn. Am nächsten morgen wurde sie, als sie baden gegangen

war, von einem seeungeheuer gepackt, aber von einem *vidyādhara*-prinzen gerettet und nach Veyaḍḍha geführt. Mayaṇarehā weint und bittet ihn das söhnchen zu holen. Der jüngling erzählt, er sei der sohn des königs Maṇicūḍa in Rayaṇāvaha im Gandhārareiche und der königin Kamalāvaī, namens Maṇippabha. Maṇicūḍa aber habe nach langer regierung seinem sohn das reich gegeben und sei selbst einsiedler geworden; er verweile jetzt in Nandīsara um den jaina-tempeln verehrung zu bringen. Das söhnchen der Mayaṇarehā sei aber von dem im walde umherirrenden könige von Mahilā aufgenommen und dessen königin übersandt worden. Deswegen solle Mayaṇarehā sich beruhigen und ihn (Maṇippabha) zu gatten nehmen. [44]. Sie wünscht aber zuerst nach Nandīsara geführt zu werden. Aufzählung der jaina-tempel in Nandīsara. Mayaṇarehā verehrt die *tīrthakāra's* und fragt Maṇicūḍa nach dem schicksal ihres söhnchens. Dieser erzählt:]

'Höre! In Jambūdīva, in Puvvavideha, in der gegend von Pukkhalāvaī liegt eine stadt Maṇitoraṇa. Dort lebte ein weltherrscher namens Amiyajasa. Mit seiner gemahlin Pupphavaī hatte dieser zwei söhne: Pupphasiha und Rayaṇasiha.[1] Vierundachtzig lakhen vorweltlicher jahre regierten diese, wurden aber dann von der furcht des *saṁsāra* ergriffen und legten bei einem wandelnden asketen das gelübde ab. Sechzehn lakhen vorweltlicher jahre waren sie einsiedler, beim untergang des weltalters aber wurden sie *Indasāmāṇiya*-götter und lebten während zweiundzwanzig *sāgarovama's* im Accuyahimmel. Als sie so die götterfreuden gekostet, wurden sie in Dhāiyasaṇḍa als söhne des weltherrschers Hariseṇa und der königin Samuddadattā wiedergeboren: der eine hiess Sāgaradeva, der andere Sāgaradatta. Da diese das nichtige in der königswürde sahen, wurden sie einsiedler bei dem lehrer der zwölften dreiwelt Daḍhasuvvaya. Im dritten jahre wurden sie von einem blitzschlag getötet und lebten dann während siebzehn *sāgarovama's* im Mahāsukkahimmel. Dort lebten sie als götter längere zeit. Einmal kamen sie zur verehrung des zweiundzwanzigsten heiligen; dabei fragten sie diesen: 'als welche werden wir wiedergeboren werden?' Er antwortete: 'der eine von euch wird sohn des königs Jayaseṇa in Mahilā werden, der andere wird sohn des königs Jugabāhu und der seiner gemahlin Mayaṇarehā in Sudaṁsaṇa werden. Eigentlich

[1] So Jacobi. Die hdschrr. haben: A *Pupphasiṁho*, B *Pupphasiho* und AB *Rayaṇasīho*.

werdet Ihr vater und sohn werden. So ist der eine zuerst im Videha [45] reich in der stadt Mahilā im leibe der königin Vaṇamālā, der gemahlin des Jayaseṇa, empfangen worden. Zu richtiger zeit wurde er geboren und bekam den namen Paumaraha. Als Paumaraha jüngling geworden, gab ihm der vater das reich und zog in die hauslosigkeit hinaus; so wurde Paumaraha grosskönig. Seine gattin hiess Pupphamālā. So verging eine zeit seiner regierung. Der zweite gott aber wurde am ende des weltalters als dein sohn wiedergeboren. Und Paumaraha hat sich auf einem pferd von umgekehter dressur im walde verirrt; dort umherschweifend sah er heute deinen sohn. Wegen in früheren existenzen entstandener liebe wurde er überaus froh. Weiter kam das gefolge her, das nach des königs fusspuren suchte; dann bestieg er einen elephanten und kehrte in seine stadt zurück, wo er das kind der Pupphamālā übergab. Man feierte die geburtsfeier und das kind wurde mit grösster liebe gepflegt'.

[Während dem der heilige dies erzählte, kam ein mit allerlei schönen sachen geschmückter wagen dahin; aus diesem stieg ein gott und verehrte die Mayaṇarehā und den heiligen. Dann erzählte er folgendes:] 'es lebte in Sudaṁsaṇa ein könig Maṇiraha, dessen bruder hiess Jugabāhu. Wegen irgend eines früheren verbrechens wurde der im frühling in einem garten von seinem eigenen bruder Maṇiraha in der schulter verwundet. Nachdem er zuerst durch Mayaṇarehā die lehre des Jiṇa gehört, von den folgen des zornes frei geworden und den wahren glauben angenommen hatte, starb er und ist jetzt im fünften himmel[1] ein Indasāmāṇiyagott. Und dieser bin ich. Sie aber ist meine lehrerin, durch sie habe ich die wurzel des glaubens, die *Jiṇa*-lehre gehört. Denn es heisst ja:

'Den, durch welchen man in dem rechten glauben befestigt wird — sei er ein mönch oder ein haushalter — nennt man seinen lehrer, der einem den glauben gegeben hat'.

Deswegen habe ich zuerst sie verehrt. Es heisst ja auch:

'Sogar durch tausend millionen von mit allen vorzügen ausgestatteten höflichkeitsbezeugungen viele existenzen hindurch wird den gebern des rechten glaubens nur schlechte vergeltung zu teil'.

Als der *vidyādhara* dies hörte, dachte er: 'ach, welche macht besitzt doch die lehre der *Jiṇa's!* Es heisst ja: [46] 'In dem endlosen *saṁsāra* finden die lebenden wesen lauter unglück, so lange sie nicht mit eifer die lehre der *Jiṇa's* folgen'.

[1] *Bambhaloyakappa.*

Der gott aber sagte zu Mayaṇarehā: 'o rechtgläubige, wie kann ich dir etwas gefälliges tun?' Sie antwortete: 'das ist eigentlich nicht möglich, weil ich an der von geburt, alter, tod, krankheit und kummer befreienden entsagung festhänge. Doch, o gott, führe mich nach Mahilā! Dort will ich das glück meines sohnes sehen; dann werde ich nur an das nächste leben denken'. Dann wurde sie augenblicklich von dem gotte nach Mahilā geführt. Dies ist der ort, wo der herr Nami und 'der herr Mallī'[1] geboren, mönche geworden und die erleuchtung erlangt haben. [Dort verehrte Mayaṇarehā die tempel, weigerte sich aber ihren sohn zu sehen und wurde nonne, namens Suvvayā].

Das kind aber lebte im hause des Paumaraha in grossem glück. Die gegner des königs aber wurden gedemütigt (*namiyā*); deswegen nannte er das kindchen Nami. Von fünf ammen umgeben wuchs das kind glücklich auf. Mit acht jahren machte er sich alle künste, wissenschaften und nützliche kenntnisse zueigen. Allmählich gelangte er ins jugendalter. Mit achttausend mädchen aus der Ikkhāgufamilie, die sogar götterfrauen an schönheit übertrafen, wurde er vermählt; unter diesen genoss er wie Indra eine zeitlang ausserordentliche freuden. König Paumaraha aber bemerkte allmählich die nichtigkeit dieser welt, setzte den prinzen Nami als könig in Videha ein, übte die schöne tugend der selbstbezähmung, erlangte die höchsten kenntnisse und gelangte zum obersten platz in der dreiwelt. König Nami aber regierte eine zeitlang in grosser majestät.

[Maṇiraha aber starb in der mordnacht an einem schlangenbiss und Candajasa wurde sein nachfolger].

[47]. Einmal geschah es, dass ein dem Nami gehöriger weisser elephant, der vorzüglichste im ganzen reiche, seinen pfosten brach und in der richtung des Vinjha-waldes lief. Dann kam er in der nähe von Sudaṃsaṇapura. König Candajasa ging gerade nach der reitbahn; dabei bemerkten die leute den elephanten und erzählten es dem könige. Dieser liess ihn festnehmen und in der stadt hüten. Die späher bemerkten es und meldeten dem Nami, dass der weisse elephant von könig Candajasa gefangen genommen worden wäre. Darauf liess könig Nami dem Candajasa sagen: 'der weisse elephant gehört mir, sende ihn zurück!' Candajasa aber antwortete: 'kleino-

[1] *Mallī* ist der neunzehnte *tīrthakara*, das einzige weib unter diesen. Sie war tochter des könig Kumbhaka von Mithilā. Ihre geschichte erzählt ausführlich Nāyādh. VIII; vgl. auch KS. 185 f. u. s. w.

dien sind nicht mit dem namen eines gewissen versehen; der stärkste mag sie nehmen. Es heisst ja:

'Wer verschenkt [die erde], wem wird [sie] gegeben? wer erhält [sie] als erbe, wem gehört [sie] immer? Nur durch vorzügliche tapferkeit beherrschen die könige die erde'.

Mit solchen unhöflichen worten wurde der bote nach Mahīlā zurückgesandt und erzählte dem herrscher die antwort des Candajasa. Nami erzürnte heftig und zog mit seinem ganzen heer gegen Candajasa Als dieser erfuhr, dass könig Nami sich näherte, zog er mit seinem heer aus; es begegnete ihm aber ein ungünstiges omen. Da sprachen die minister zu Candajasa: 'lass die tore schliessen und bleibe hier, dann werden wir zu günstiger zeit streiten!' Der könig tat es. Nami kam dann herbei und belagerte die stadt von allen seiten. Durch das schwatzen der leute bekam der ehrwürdige Suvvayā kunde davon und dachte: 'mögen sie nicht durch mord in die hölle gelangen. Deswegen will ich hingehen und die beiden besänftigen'. Mit erlaubnis der oberin ging sie von nonnen begleitet nach Sudaṁsaṇapura; dort bekam sie den könig Nami zu sehen. Nami bot ihr den vernehmsten platz an, begrüsste sie und setzte sich auf den boden. Die ehrwürdige predigte die jainalehre, die vollständiges glück gewährt; dann sagte sie: 'o grosser könig, wertlos ist die königswürde, vom sinnesgenusse erntet man bittere früchte, die sünder gelangen notwendigerweise in die höllen, die mit unglück gefüllt sind. Weil dem so ist, sollst du dich aus diesem streit zurückziehen. Und weiter: wie schrecklich ist nicht der streit mit dem älteren bruder'. Nami fragte: 'wo ist mein älterer bruder?' Die ehrwürdige erzählte ihm dann seine wahre lebensgeschichte. Aus stolz wollte er aber nicht zurückkehren. Darauf ging sie durch ein pförtchen in die stadt und begab sich nach dem palast. Die diener erkannten sie, könig Candajasa begrüsste sie. Unter tränenströmen fiel er der ehrwürdigen zu füssen; dann setzte er sich auf den boden. Candajasa fragte: 'ehrwürdige, was für ein unglückliges gelübde ist dies?' Die ehrwürdige erzählte ihm die ganze geschichte. Candajasa fragte: 'wo ist dann dieser mein bruder?' Sie antwortete: 'er belagert deine stadt'. Da zog er mit vor freude zitterndem herzen aus der stadt heraus. Als Nami seinen bruder kommen sah, ging er ihm entgegen und fiel ihm zu füssen. Von seinem älteren bruder wurde er fröhlich hineingeführt. Nami wurde dann von Candajasa zum könig geweiht (indem dieser sagte): 'sei herrscher des ganzen [48]

Avantilandes!' Candajasa aber legte das gelübde ab und lebte glücklich.

Und könig Nami führte eine strenge herrschaft in den beiden reichen; so verging eine lange zeit. Einmal aber befiel ihn ein heftiges fieber. Die ärzte verzweifelten an seiner rettung. Da rieben die königinnen sandel um salbe zu machen und hatten dabei die armringe an. Das klingeln der spangen gab im ganzen hause ein widerhall. Der könig sagte: 'meine ohren werden gepeinigt'. Die königinnen legten eine spange nach der anderen ab, nur eine blieb sitzen. Dann fragte der könig: 'warum klingen die armringe nicht mehr?' Sie erzählten ihm, die seien abgelegt worden. Von seinem unglück betroffen aber dachte er: 'die vielen sind daran schuld, nicht die eine. Denn es heisst ja:

'wo ein grosser haufen oder eine menge ist, dort ist das grosse unglück, das glück gedeiht nicht da'.

Falls ich also von dieser krankheit frei werde, lege ich das gelübde ab. Dann trat der vollmond im Kattiyamonat ein. [Der könig sieht jetzt im schlaf einen traum, wodurch er sich seiner vorigen existenz erinnert. Er erwacht und wird mönch. Dann heisst es:]

'Nachdem könig Nami, der fürst von Mahilā, das klingen vieler und das nichtklingen einer armspange gehört, wurde er mönch'.

Dieses stück bildet die kommentierende einleitung zum neunten kapitel des Uttarajjhayaṇa, genannt *Namipabbajjajjhayaṇaṁ* 'das kapitel vom *pravrajyā* des Nami' (übers. bei Jacobi SBE. XLV 35 ff.). Das kapitel beginnt, wie im allgemeinen die itihāsa's im Utt.[1] mit einigen kurzen epischen angaben, die in wenigen worten den hauptsächlichen inhalt der rahmenerzählung angeben. Es heisst nämlich:

1. *caiūṇa devālāṇao uvavanno māṇusaṁmi logaṁmi*
   uvasantamo haṇijjā sarai porāṇiyaṁ jāiṁ.
2. *jāiṁ sarittu bhayavaṁ sahasaṁbuddho aṇuttare dhamme*
   puttaṁ thavittu rajjaṁmi abhinikkamaī Namī rāyā.

d. h. [1] 'aus der götterwelt niedergestiegen' in der menschenwelt geboren, nachdem er den einfluss der verblendung besiegt hatte, erinnerte sich [Nami] seiner vorigen geburt;

[2] nachdem der könig Nami sich daran erinnert hatte, wurde der ehrwürdige ein *svayaṁsaṁbuddha* in der besten lehre, setzte seinen sohn als könig ein und legte das mönchsgelübde ab'.

---

[1] Vgl. z. b. XII 1—3; XIII 1—4; XIV 1 ff.; XVIII 1 ff. usw.

Nami zieht jetzt fort. Da begegnet ihm Sakka als brahmane verkleidet. Es heisst darüber:

6. *abbhuṭṭhiyaṁ rāyarisiṁ pavajjāṭhāṇam uttamaṁ*
Sakko māhaṇarūveṇaṁ imaṁ vayaṇaṁ abbavī:

'zum königlichen weisen, der den ausgezeichneten zustand der *pravrajyā* erreicht hatte, sprach Sakka als brahmane verkleidet folgende worte:

Jetzt folgt die unterredung zwischen Sakka und Nami, die sich bis v. 54 erstreckt.

7. *kiṁ nu bho ajja Mahilāe*[1] *kolāhalagasaṁkulā*
suvvanti dāruṇā sāddā pāsāesu gihesu ya'.
8. *eyaṁ aṭṭhaṁ nisāmittā heūkāraṇavāio*
tao Namī rāyarisī devindaṁ iṇaṁ abbavī:
9. *'Mahilāe ceie vacche sīyacchāe Maṇorame*[2]
pattapupphaphalovee bahūṇaṁ bahuguṇe sayā.
10. *vāeṇa hīramāṇaṁmi*[3] *ceiyaṁmi Maṇorame*
duhiā asaraṇā attā ee kandanti bho khagā'.
11. *eyaṁ aṭṭhaṁ nisāmittā heūkāraṇavāio*
tao Namiṁ rāyarisiṁ devindo iṇaṁ abbavī:
12. *'esa aggī ya vāo ya eyaṁ ḍajjhai mandiraṁ,*
bhayavaṁ anteuraṁ teṇaṁ kīsa ṇaṁ nāvapekkhie'.
13. = 8.
14. *'suhaṁ vasāmo jīvāmo jesiṁ mo natthi kiṁcaṇaṁ*
Mahilāe ḍajjhamāṇīe na me ḍajjhai kiṁcaṇa.[4]
15. *cattaputtakalattassa nivvāvārassa bhikkhuṇo*
piyaṁ na vijjae kiṁci appiyaṁ pi na vijjae.
16. *bahuṁ khu muṇiṇo bhaddaṁ aṇagārassa bhikkhuṇo*
savvao vippamukkassa egantaṁ aṇupassao'.
17. = 11.
18. *'pāgāraṁ kāraittāṇaṁ gopuraddālagāṇi ya*
usūlagasayagghīo tao gacchasi khattiyā.
19. = 8.
20. *'saddhaṁ nagaraṁ kiccā*[5] *tavasaṁjamam*[6] *aggalaṁ*
khantī niuṇapāgāraṁ tiguttaṁ duppadhaṁsagaṁ.

---

[1] Vgl. SBE. XLV 36 n. 1. Es ist *Mahilā* zu lesen.

[2] Vgl. MBh. XII 4932 *çītacchāyo manoramaḥ* usw. bei Franke WZKM. 20, 366.

[3] Zu *har-*, s. Vr. 8,60, Hc. IV 250, Pischel Pkt. Gr. p. 371, wo also bei M.JM. *hīrai* auch AMg. zuzusetzen ist.

[4] Über diesen vers s. unten.

[5] Vgl. Dhp. 40ᵇ: *nagarūpamaṁ cittaṁ idaṁ thapitvā.*

[6] So die Berl. Hdschrft; die *ṭīkā* daselbst hat aber wie die hdschr. Jacobi's *tavasaṁvaraṁ.*

21. *dhanuṁ parakkamaṁ kiccā jīvaṁ ca iriyaṁ sayā*
dhiiṁ va keyaṇaṁ kiccā saccenaṁ palimanghae[1]
22. *tavanārāyajuttenaṁ bhirūṇaṁ kammakaṁcuyaṁ*
muṇī vigayasaṁgāmo bhāvao parimuccaī'.
23. = 11.
24. *'pāsāe kāraittāṇaṁ vaḍḍhamāṇagihāṇi*[2] *ya*
vālaggapāiyāo ya tao gacchasi khatttiyā'.
25. = 8.
26. *'saṁsayaṁ khalu so kuṇai jo magge kuṇaī gharaṁ*
jattha vā gantuṁ icchijjā tattha kuṇejja sāsayaṁ'.
27. = 11.
28. *'āmose lomahāre ya ganṭhibhee*[3] *ya takkare*
nāgarassa khemaṁ kāūṇaṁ tao gacchasi khattiyā'.
29. = 8.
30. *'asaiṁ nu maṇussehiṁ micchā daṇḍo pajujjae*
akāriṇuṭṭhā baddhanti muccaī kārago jaṇo.
31. = 11.
32. *'je kei patthivā tujjhaṁ no namanti narāhivā*
vase te ṭhāraittāṇaṁ tao gacchasi khattiyā.
33. = 8.
34. *'jo sahassaṁ sahassāṇaṁ saṁgāme hojjae*[4] *jiṇe*
egaṁ jiṇijjā appāṇaṁ esa so paramo jao.
35. *appāṇam eva jubbhāhi kiṁ tu jujjhāṇāṁ bajjhao*
appaṇā-m-eva appāṇam jaittā suhaṁ ehae.
36. [5]*pancindiyāṇi kohaṁ va māṇaṁ māyaṁ vā taheva lohaṁ va*
dujjayaṁ ceva appāṇaṁ savvam appe jie jiyaṁ'.
37. = 11.
38. *'jaittā viule janne bhoittā samaṇamāhaṇe*
daccā bhoccā ya jiṭṭhā ya tao gacchasi khattiyā'.
39. = 8.
40. *'jo sahassaṁ sahassāṇaṁ māse māse gavaṁ dae*
tassa vi saṁjame seo adintassa vi kiṁcaṇaṁ'.

---

[1] Oder *pali-m-angh⁰; aṅgh* und *maṅgh* in der bed. 'reprehendere, spernere' (*ākṣepe*) in Dh. 4,46 und 37. Wohl auch 'werfen' wie hier.
[2] Vgl. SBE. XLV 38 n. 1.
[3] Skt. *granthibheda* und *granthicchedaka* 'beutelschneider' Manu, Yājñ usw.
[4] Vgl. Pischel Pkt. Gr. p. 330.
[5] Über das metrum vgl. SBE. XLV 39 n. 1.

41. = 11.
42. *'ghorāsamaṁ caittāṇaṁ annaṁ paṭṭhesi āsamaṁ*
iheva posaharao bhavāhi maṇuyāhivā'.
43. = 8.
44. *'māse māse u jo bālo kusaggeṇaṁ nu bhuṇjae*
na [so] suyakkhāyadhammassa kālaṁ agghai soḷasiṁ'.[1]
45. = 11.
46. *'hiraṇṇaṁ suvaṇṇaṁ maṇimuttaṁ kaṁsaṁ dūsaṁ ca vāhaṇaṁ*
kosaṁ vaḍḍhāvaittāṇaṁ tao gacchasi khattiyā'.
47. = 8.
48. *'suvaṇṇaruppassa u pavvayā bhave*
siyā hu Kelāsasamā asankhayā
narassa luddhassa na tehiṁ kiṁci
icchā hu āgāsasamā aṇantiyā.
49. *puḍhavī sālī javā ceva*
hiraṇṇaṁ pasūhiṁ sahā
paḍipunnaṁ nālaṁ egass'
ii vijjā tavaṁ care.[2]
50. = 11.
51. *'accherayaṁ abbhuyae bhoe cayasi paṭṭhivā*
asante kāme paṭṭhesi saṁkappehiṁ vihannasi'.
52. = 8.
53. *'sallaṁ kāmā visaṁ kāmā kāmā āsīvisovamā*[3]
kāme paṭṭhemāṇā akāmā janti duggayaṁ.
54. *ahevayai koheṇaṁ māṇeṇaṁ ahamā gaī*
māyagaipaḍigghao lo(b)hāo duhao bhayaṁ'.

Dann wirft Indra seine verkleidung weg und erweist dem ehrwürdigen seine ehresbezeugung (vv. 55—60):

55. *avaujjhiūṇa māhaṇarūvaṁ viuruviūṇa indattaṁ*
vandai abhitthuṇanto imehiṁ mahurāhim vagguhiṁ.

---

[1] Dieser vers ist mit Dhp. 70: *māse māse kusaggena bālo bhuñjetha bhojanaṁ na so saṁkhatadhammānaṁ kālaṁ nagghati soḷasiṁ* identisch.

[2] Vgl. Mārasaṁy. II 10,6 (= Divyāvad. p. 224, vgl. Windisch Māra u. Buddha p. 108 n. 3): *pabbatassa suvaṇṇassa jātarūpassa kevalo dvittā va nālam ekassa iti vidvā samañcare.*

[3] Vgl. zu dieser zeile Aṅg. Nik. IV p. 289: *sallaṁ te kāmānaṁ adhivacanaṁ,* jāt. 366 g. 4: *evameva manussesu visaṁ kāmā samohitā* und Therig. 451 *kāmā kaṭukā āsīvisūpamā.*

56. *'aho te nijjio koho! aho māṇo parājio!*
aho nirakkiyā māyā! aho loho vasīkao!
57. *aho te ajjavaṁ sāhū! aho te sāhū maddavaṁ!*
aho te uttamā khantī! aho te muttī uttamā!
58. *ihaṁsi uttamo bhante pacchā hohisi uttamo*
loguttamuttamaṁ ṭhāṇaṁ siddhaṁ gacchasi nīrao!
59. *evaṁ abhitthuṇanto rāyarisiṁ uttamāi saddhāe*
pāyāhiṇaṁ karinto puṇo puṇo vandae Sakko.
60. *tā vandiūṇa pāe cakkankusalakkhaṇe muṇivarassa*
āgāseṇa uppaio laliyacavalakuṇḍalatirīḍī.

Dann folgen die abschliessenden verse:

61. *Namī namei appāṇam sakkhaṁ Sakkeṇa coio*
caiūṇa gehaṁ Vedehī sāmaṇṇe pajjavaḍḍhio.
62. *evaṁ karinti saṁbuddhā paṇḍiyā paviyakkhaṇā*
viṇiyaṭṭanti bhogesu jahā se Namī rāyarisī.

In übersetzung lautet das kapitel etwa so:

[7] Weswegen ist jetzt Mahilā erfüllt von geschrei? Schreckliche klagen hört man in palästen und anderen häusern'.

[8] Als Nami, der königliche weise, dies hörte, antwortete er dem götterkönig, gründe und ursachen anführend, folgendermassen

[9] 'In Mahilā in dem garten Manorama[1] steht ein baum mit blättern, blüten und früchten beladen, der kühlen schatten gibt und immer der zufluchtsort vieler (vögel) ist.

[10] Wenn jetzt der garten Manorama vom sturmwinde gepackt wird, schreien die vögel, die geplagt, ohne zuflucht und elend sind'.

[11] Als der götterkönig diese erwiderung hörte, antwortete er, gründe und ursachen weiter verfolgend, dem königlichen weisen Nami folgendermassen:

[12] 'Es ist feuer und sturm, dein palast steht in feuer! Ehrwürdiger, warum beobachtest du nicht deinen harem?'

[13] = 8.

[14] 'Glücklich sind wir, glücklich leben wir, denen nichts gehört; falls Mahilā brennte, brennt doch nichts, das mir gehörte.

[15] Einem mönche, der kinder und frau verlassen und das handeln niedergelegt hat, geschieht nichts liebes aber auch nichts unliebes.

---

[1] Meine übersetzung weicht hier von der Jacobi's 'in M. is the sacred tree Manoramā' ab; Lakṣmīvallabha erklärt *ceie* mit *udyāne*.

[16] Es gibt viel glück für einen weisen, einen hauslosen mönch, der von allem [weltlichen] gelöst ist und sich selbst ganz allein sieht'.

[17] = 11.

[18] 'Baue eine mauer, tore und festungswerke; schaffe einen grab und *çataghnī's*, dann wirst du ein *kṣatriya* sein.

[19] = 8.

[20] 'Indem man den glauben zu seiner festung, die askese zum riegel und die geduld zu einer starken mauer, die dreifach behütet[1] und schwierig zu zerstörend ist,

[21] indem man den eifer zu seinem bogen und die *iriyā* zur sehne und die festigkeit zum ende des bogens macht, soll man mit der wahrheit [den pfeil] abschiessen,

[22] indem man mit dem pfeil — der askese ist — den panzer der feinde — *karman* — durchbohrt — so wird der weise, nachdem er in dem streit gesiegt hat, von dem *saṁsāra* gelöst'.

[23] = 11.

[24] 'Baue paläste und unübertreffliche häuser und türme — dann wirst du ein *kṣatriya* sein'.

[25] = 8.

[26] 'Nur gefahr gewinnt der, der sein haus am wege baut; wohin man immer geht, dort mag man seine zuflucht suchen'.

[27] = 11.

[28] 'Strafe diebe und beutelschneider und räuber; schaffe der stadt ruhe — dann wirst du ein *kṣatriya* sein'.

[29] = 8.

[30] Öfters strafen die menschen in verkehrter weise; unschuldige werden verhaftet, schuldige werden frei gelassen'.

[31] = 11.

[32] 'O herrscher, bringe die könige, die dir nicht geh in deine gewalt — dann wirst du ein *kṣatriya* sein'.

[33] = 8.

[34] 'Wenn auch jemand tausend und aber tausende von feinden besiegte, so ist doch dessen sieg der grösste, der sich selbst besiegt.

[35] Bekämpfe dein eigenes selbst, warum sollst du mit anderen kämpfen? Falls man mit hülfe der 'selbst' das 'selbst' besiegt, gewinnt man glück.

---

[1] Oder: 'mit den drei *gupti's* versehen'.

[36] Die fünf sinne, zorn, stolz, wahn und geiz — das ganze 'selbst' ist schwierig zu bekämpfen; ist es aber besiegt, so ist der ganze sieg gewonnen'.

[37] = 11.

[38] 'Bringe grosse opfer, füttere asketen und brahmanen, verteile gaben, lebe in freuden und opfere — dann wirst du ein *kṣatriya* sein'.

[39] = 8.

[40] 'Wer jeden monat tausend und aber tausend von kühen verteilt — besser ist er, falls er auch nichts gibt, sich aber selbst bezähmt'.

[41] = 11.

[42] 'Du hast ein schreckliches *āçrama* verlassen und gehst jetzt in ein anderes; hier sollst du, o menschenheld, bleiben und nur die fasten beobachten'.

[43] = 8.

[44] 'Falls ein tor jeden monat nur ein *kuça*blatt voll nahrung zu sich nehmen würde[1], so wäre er doch nicht ein sechszehntel so viel wert wie einer, der das wahre gesetz kennt'.

[45] = 11.

[46] 'Vermehre deine [schätze von] gold, silber, edelsteinen, perlen, kupfer, kleidern und wagen — dann wirst du ein *kṣatriya* sein'.

[47] = 8.

[48] 'Falls es auch unzählige berge aus gold und silber, gross wie Kelāsa gäbe, so würden sie doch nicht für einen geizigen mann [ausreichen], denn seine begierden sind weit wie der luftraum und ohne grenzen.

[49] Die erde mit reis und korn, gold und vieh — alles zusammen würde nicht einem einzigen manne genug sein — wenn man dies weiss, mag man askese üben'.

[50] = 11.

[51] 'Wunderlich fürwahr, o fürst! die sonderbarsten genüsse verwirfst du; nach nicht existierenden genüssen suchst du — eben durch dein verlangen wirst du zu grunde gehen'.

[52] = 8.

[53] 'Ein pfeil sind die genüsse, gift sind die genüsse, wie giftige schlangen sind die genüsse; die welche nach genüssen jagen erlangen sie nicht und geraten in die hölle.

---

[1] Der sinn der stelle geht aus der erzählung von Jambuka im komm. zu Dhp. 70 vor. Ich verdanke diese nachricht Herrn cand. phil. Smith.

[54] Durch zorn versinkt er, durch stolz [gelangt er in] die niedrigste lage, wahn wird ihm ein hindernis auf dem wege sein, durch geiz wird er in beiden welten schreck erfahren'.

[55] Die brahmanengestalt fallen lassend und die Indragestalt wiederannehmend, begrüsste ihn [Sakka] ehrfurchtsvoll mit diesen lieblichen worten:

[56] 'Schön! du hast den zorn besiegt; schön! du hast den stolz zu boden geschlagen; schön! du hast den wahn vernichtet; schön! du hast den geiz unter deinen willen gebracht.

[57] Schön ist deine einfachheit, o heiliger! schön ist deine demut, o heiliger! schön ist deine unübertreffliche geduld, deine vollständige erlösung!

[58] In dieser welt, o ehrwürdiger, und in der anderen wirst du der vornehmste sein; ohne sünden wirst du deine vollendung, die allerhöchste stelle, erreichen'.

[59] Nachdem Sakka den unübertrefflichen königlichen weisen in deiser weise gelobt, wendete er ihm im rechten glauben die rechte seite zu und begrüsste ihn wieder und wieder.

[60] Nachdem er so den füssen des trefflichen weisen, die mit rad und haken gezeichnet waren, seine ehrerbietung erwiesen hatte, flog er durch den luftraum mit lieblich klingelnden ohrringen und kopfputz.

[61] Nami verneigte sich selbst; ermahnt von Sakka verliess der könig von Videha sein haus und wiedmete sich dem asketenstand.

[62] So tun die völlig erleuchteten, die weise und geschickt sind; sie verlassen die genüsse wie Nami, der königliche weise.

Die Utt.-erzählung führt also in die legende ein neues motiv ein, das gespräch zwischen dem als brahmane erscheinenden Indra,[1] der als versucher auftritt, und Nami, der schon seine stadt verlassen hat. Eine jainistische version, die dieses element der erzählung mit der geschichte bei Devendra vereinigt finden wir in der 10ten geschichte des Kathākoça ('Story of Madanarekhā and her son Nami', bei Tawney p. 18 ff.). Hier wird nämlich nicht nur die ganze geschichte bei Devendra bis zum schluss (episode mit den armspangen, *bodhi*) erzählt, sondern auch das gespräch Namis mit Indra, dieses jedoch viel kürzer als in Utt. Der berühmte vers vom brande in Mithilā findet sich hier wieder. Die gāthā's

[1] So tritt Indra ja z. b. auch in der bekannten Çunaḥçepalegende (Āit. Br 7, 15, 1 ff.) auf. Vgl. weiter Divyāvad. p. 473.

aber, die sich in dieser version finden, sind fast alle epischen inhalts und zeigen also m. e. unzweifelhaft, dass wir es hier mit resten einer alten metrischen biographie des berühmten königs und *pratyekabuddha* zu tun haben. Ob spuren derselben sich auch anderswo vorfinden, wird sich später aus diesen untersuchungen ergeben.

Mit dieser erzählung zeigt eine gewisse ähnlichkeit die 9te geschichte des Kathākoça ('Story of prince Yaçobhadra', Tawney p. 13 ff.)[1]. Sie lautet kurz folgendermassen: In der stadt Sāketa lebten einmal zwei brüder, der könig Puṇḍarīka und sein jüngerer bruder, der kronprinz Kuṇḍarīka;[2] des letzteren gattin hiess Yaçobhadrā. Puṇḍarīka wird in sie verliebt und sucht sie zu verführen. Yaçobhadrā aber weigert sich ihm zu gehorchen. Heftig zürnend gibt P. seinem bruder gift, woran K. stirbt. Yaçobhadrā aber entflieht sofort und legt das gelübde ab bei Suvratā,[3] einer heiligen jainaschwester. Sie vergisst es aber dieser zu erzählen, dass sie schwanger ist; als dies später entdeckt wird, siedelt sie nach dem hause eines bruders, namens Sugupta, über und gebiert dort einen sohn, den sie Yaçobhadra nennt. Dieser soll mönch werden, vermag es aber nicht, sondern begibt sich nach Sāketa um zusammen mit Puṇḍarīka zu regieren. Dort wird er aber zusammen mit seinem oheim P. und vielen anderen durch die worte einer schauspielerin dazu bewegt, wieder das gelübde abzulegen.

Diese erzählung scheint mir kaum was anderes zu sein als eine umarbeitung der Namisage; dass wir es mit einer gewöhnlichen legende über erlangung von *bodhi* zu tun haben, zeigt ja der schluss, wo viele menschen durch einen unbedeutenden zufall bekehrt werden.

Andere mehr zufällige nennungen des Nami in der jainalitteratur finde ich Utt. XVIII 45 (= die vier *patteyabuddha's* s. oben) und 46 = Utt. IX 61; Sūyag. I 3, 4, 2 wo er zusammen mit Rāmagupta, Bāhuka und Tārāgaṇa[4] genannt wird, gefunden; KS. 184, wo er als der 21ste *tīrthakara*, 584000 jahre vor Mahāvīra lebend, dargestellt wird, sowie Āup. S. 76, wo er als *Videhe* (Q *Vedeha°*) *rāyā* bezeichnet wird.

---

[1] So schon Leumann in seiner anm. zur stelle.

[2] Wohl nur eine zufällige entstellung von *Kaṇḍarīka* (in Nāyādh. XIX kommen zwei brüder P. und K. vor, vgl. auch Āvaç. erz. IX 54,15).

[3] So nennt sich ja Madanarekhā, nachdem sie das gelübde abgelegt hat, in der Namierzählung

[4] Çīlāṅka schreibt statt dessen Nārāyaṇa.

Um also die jainistischen traditionen, soweit ich sie kenne, kurz zusammenzufassen: Nami war ein berühmter könig von Mithilā im Videhareiche. Sein vater war durch seinen oheim ermordet worden und seine mutter war mit ihm — der noch nicht geboren war — entflohen. Später wurde er von einem kinderlosen könige in Mithilā aufgenommen und zu seinem nachfolger gemacht. Als er aus gewisser veranlassung mit seinem bruder krieg beginnt, erhält er durch seine mutter, die inzwischen nonne geworden, über den wahren sachverhalt aufklärung. Später wird er von einem fieber befallen und als seine gemahlinnen deswegen sandel reiben, wird er durch das klingen mehrerer und das nichtklingen einer einzigen armspange zur erleuchtung geführt. So wird er der 21ste *tīrthakara* der Jaina und einer der vier *patteyabuddha*'s. Bei seinem auszug in die hauslosigkeit wird er von Indra geprüft.

Wir werden jetzt nachsehen, wie sich diese tradition zu denen, die wir in buddhistischen und brahmanischen quellen finden, verhält.

Zuerst muss aber ein wenig untersucht werden, wie es mit dem namen des weisen königs in verschiedenen texten steht. Wir sahen oben, dass die jaina ihm *Nami* nennen, was Devendra — wahrscheinlich nach älteren quellen — aus *nam-* etymologisiert.[1] Diese form des namens aber scheint gerade auf die jaina's beschränkt zu sein. Bei den buddhisten finden wir *Nimi* (Jāt. 408, 541, Majjh. Nik. 83), was man auch öfters in der sanskritlitteratur sieht (Rām. MBh. Pur. Raghuv. usw). Die brahmanische etymologie — die natürlich ebensowenig wert ist wie die übrigen namenerklärungen an dieser stelle — finden wir in VP. IV 5 (Wilson p. 389). Aber der *Nimi* der buddhisten nimmt einen anderen platz in der reihe der könige von Mithilā ein als der *Nimi* der brahmanischen tradition. In Majjh. N. 83 (vol. II: 1 p. 74 ff.) finden wir nämlich die folgende reihe: *Makhādeva* — Makhādeva's sohn — dessen nachfolger in der zahl von 84000 — *Nimi* — *Kaḷārajanaka*; in VP. IV 5 wieder ist *Nimi* sohn des Ikṣvāku und begründer der dynastie von Mithilā[2] — sein in übernatürlicher weise geborener sohn heisst *Janaka*. Dieser name

[1] Vgl. Utt. IX 32: *je kei patthivā tujjhaṁ no namanti narāhivā* . . .

[2] In diesem verhältnis stimmt die jainistische tradition mit der brahmanischen überein.

ist wie bekannt ein titel der könige von Mithilā geworden und so nennt das 539 jātaka den frommen könig schlechthin *Mahājanaka*, sohn des *Aritthajanaka*. In VP. heisst der letzte der familie der Janakiden *Kṛti*. Diese ausführungen stimmen wie man sieht nicht mit einander überein. Es ist doch zu merken, dass die königsliste des VP. nur noch in Vāyu- und Bhāgavata-Purāṇa vorkommt. Es ist also möglich, dass wir hier nur die tradition einer bestimmten purāṇischen schule vor uns haben — ist ja das Bhāgavata im grossen und ganzen von dem VP. abhängig, und obwohl das Vāyu-P. ja ein çivaitisches werk ist, hat es doch auch viel mit dem VP. gemeinsam. Als eine andere (östlichere) tradition haben wir wohl die der buddhisten anzusehen, wo Makhādeva als der mytische stammvater der Janakiden gilt.

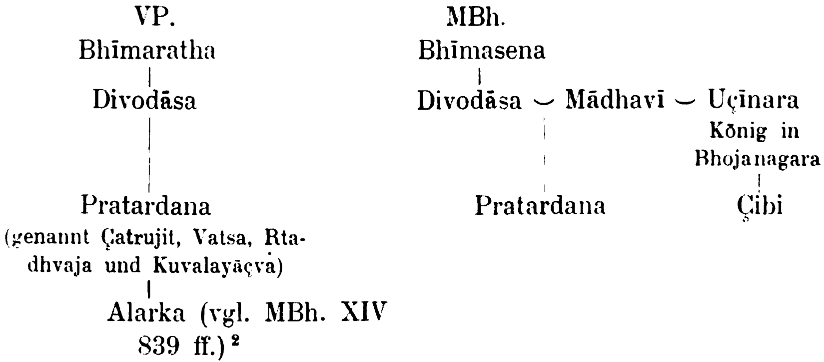
In der brahmanischen tradition werden wohl als die berühmtesten (oder der berühmteste?) der fürsten von Mithilā der Janaka, als dessen tochter Sītā aus der erde hervorwächst, in VP. IV 5 Sīradhvaja genannt und der Janaka des Çat. Br., der dort (XI 6, 2,1 ff.) den Çvetaketu, sohn des Uddālaka, den Somaçuṣma und den Yājñavalkya über das *agnihotra* belehrt[1]. Dass dieser Janaka, den auch das Bṛhadār. Up. mehrmals [2, 1,1 = Kāuṣ. Up. 4,1; 3, 1,1; 4, 1,1—7; 2,1; 2,4; 3,1; 4,7; 5, 14,8] nennt, keine sagenfigur sondern eine wirklich — und freilich nicht lange vor der abfassung der beiden letztgenannten texte — existierende person ist, scheint mir ausser frage zu stehen. Was die zeit anbetrifft, in der er lebte, so hat schon Eggeling in SBE. XII p. XLII hervorgehoben, dass er ein altersgenosse des Çvetaketu war[2]; und dass Pāṇḍu in MBh. I 4723 diesen als nicht viel früher lebend darstellt. Es würde also seine zeit durch die der Pāṇḍuiden bestimmt werden. Weiter nennt Bṛhadār. Up. 2, 1,1 [= Kāus. Up. 4,1], dass er durch seine freigebigkeit den brahmanen gegenüber die eifersucht des königs Ajātaçatru in Kāçi heraufbeschworen habe. War ist aber dieser Ajātaçatru? In den listen der könige von Kāçi finde ich ihn nämlich nicht. M. e. ist er aber mit

---

[1] Auch an anderen stellen des Çat. Br. kommt Janaka vor, vgl. Eggelings index in SBE. XLIV. Ihn nennt auch Açvaghoṣa Buddhacarita XII 67 zusammen mit Parāçara u. a. (vgl. Jacobi ZDMG. 52,5).

[2] Der Janaka, dem Āp. 2, 13, 7 und Bāudh. 2, 3, 34 eine alte gāthā über die frühere unkeuschheit der frauen zuschreiben, ist ohne zweifel der zeitgenosse des Çvetaketu. Denn wir wissen aus MBh. I 4749 ff. und Kāmas. p. 7 (vgl. Yaçodhara zur stelle), dass Çvetaketu der tradition gemäss diesem alten zustande durch ein neues ehegesetz ein ende machte.

Pratardana, der nach VP. IV 8 (p. 407 f. bei Wilson) auch Çatrujit, Vatsa, Ṛtadhvaja und Kuvalayāçva genannt wurde, identisch.[1] Für ihn habe ich aus VP. IV 8 und MBh. V 3960 ff. folgende stammtafel erhalten:

Pratardana wäre also halbbruder des berühmten Çibi. Das MBh. XII 3664 ff. erwähnt ihn übrigens als offenen gegner des Janaka. Dass dieser übrigens den verfassern des grossen epos als der vorzeit angehörig erschien, geht aus allen stellen hervor. Übrigens haben wir in MBh., soviel ich sehe, mindertens zwei Janaka's: den vater der Sītā, der offenbar mit dem *paccekabuddha* Mahājanaka (Nimi, Nami) identisch ist, und den Janaka des Çat. Br., hier genannt Dāivarāti (s. XII 11543 ff.)[3]. Ein entscheidender beweis dafür, dass diese beiden verschiedene personen waren, ist freilich damit nicht gegeben. Jedoch scheint mir kaum ein grund vorhanden zu sein daran zu zweifeln, weil der Janaka, der mit Çvetaketu und Yājñavalkya in verbindung steht, in Br., Up. und MBh. ganz bestimmt als ein in nicht allzu grauer vorzeit lebender mann hervortritt, währenddem die grosse und zum teil ziemlich verschwommene legendenbildung, die sich um den vorgeblichen vater der Sītā gehäuft hat, sich kaum um einen menschen sammeln konnte, der doch bei der lebenszeit des Buddha wohl kaum mehr als eine höchstens 500 jahre alte geschichte hatte. Denn obwohl ich nicht im entferntesten den gedanken

[1] In MBh. ist sonst Ajātaçatru = Yudhiṣṭhira, s. Sørensen Index s. v.

[2] Vgl. weiter Sørensen Index s. v.

[3] Ob es einen dritten Janaka, sohn des Indradyumna, in III 10597 ff. XII 3903 ff. gibt, ist unklar. Jedoch steht er mit Çvetaketu in verbindung, weshalb er wohl mit dem J. des Çat. Br. identisch sein muss. Janadeva in XII 7881, der *Sāṁkhya*-lehren studiert, ist wohl dessen nachkomme.

hege die zeit der Pāṇḍuiden näher bestimmen zu können, scheint mir der umstand mehr als andere dafür, dass sie nicht viel vor der Buddhas war, zu sprechen, dass die alte erzählungslitteratur der buddhisten kaum was bedeutendes von den berühmten fünf brüdern zu erzählen hat. Dies deutet entweder auf sehr hohes alter oder eher auf junges datum hin. Das heisst, dass m. e. in der zeit, wo die ältere jātakalitteratur so zu sagen kodifiziert wurde, die erzählung von der gewaltigen fehde der Kuruinge und der Pāṇḍusöhne im Magadhareich noch nicht ein klassisches thema der spruchpoesie und erzählungslitteratur geworden war. Falls es sich also so verhält, dass die Pāṇḍuiden wirklich nicht bedeutend älter als Buddha waren, und falls Çvetaketu (und also auch Janaka) wirklich nicht viel früher als Pāṇḍu gelebt hat, woran ich eigentlich nicht genügenden grund zum zweifeln vorfinde, kann man wohl das alter des berühmten königs von Mithilā, der sogar die vornehmsten brahmanischen gelehrten seiner zeit an kenntnissen übertraf, kaum weiter zurück als etwa 1000 jahre vor dem anfang unserer zeitrechnung setzen. In der grauesten vorzeit aber lebte wohl einer seiner ahnen, der später der berühmteste der vier grossen weltentsager und in der brahmanischen hinzudichtung der vater der Sītā — denn die buddhisten wissen nichts dergleichen von ihm[1] — geworden ist. Wie die griechen um den grossen Sesostris mengen von legenden gewoben haben, die aus der lebensgeschichte verschiedener könige gesammelt waren, wie überhaupt ein besonders berühmter mann in der volksvorstellung immer zu einem aufbewahrungsort einer menge kursierender legendenmaterialien gemacht wird, so hat die buddhistische dichtung um den 'grossen' Janaka fast alle geschichten, die die *paccekabodhi* betrofen, gesammelt. Damit werden wir uns jetzt ein wenig beschäftigen.

Die legendenhafte schilderung des berühmten Janaka finden wir in dem Mahājanakajātaka (jāt. 539, Fausbøll VI p. 30 ff.)[2]. Die erzählung lautet dort kurz folgendermassen: In Mithilā im Videhareiche lebte einmal ein könig, namens Mahājanaka. Von dessen zwei söhnen, Ariṭṭhajanaka und Polajanaka, wurde beim tode des vaters der ältere könig und der jüngere kronprinz. Ein sklave bildet dem könige ein, dass Polajanaka ihm nach dem

[1] In Dasarathajātaka sind ja Rāma und Sītā geschwister.

[2] Die birmanische version, die natürlich mit dem pālijātaka übereinstimmt, findet sich bei Bigandet Vie ou légende de Gaudama, p. 390 ff.

leben stehe; deswegen lässt A. seinen bruder in fesseln schlagen. Durch einen wahrheitsakt aber befreit sich P.; später wird er jedoch der feind seines bruders, sammelt ein heer und zieht nach Mithilā. Der könig wird im kampf getötet und Polajanaka erhebt sich zur königswürde. Ariṭṭhajanaka's erste gemahlin, die schwanger ist, gelangt mit hülfe des Sakka nach Kāḷacampā, wo sie von einem brahmanen aufgenommen wird und in seinem hause einen sohn gebiert. Dieser erhielt den namen 'prinz Mahājanaka'. Als das kind älter wird und mit seinen altersgenossen spielt, nennen ihn diese den 'witwensohn'. Er befragt seine mutter über die sache und bekommt so zu wissen, dass der brahmane nicht sein vater ist, sondern dass er der sohn des verstorbenen königs Ariṭṭhajanaka in Mithilā sei. Bis zu sechszehn jahren lebt er bei dem brahmanen und studiert die drei *veda's* und alle wissenschaften. Dann rüstet er sich dazu das reich seines vaters wieder zu erwerben; um mittel zu gewinnen geht er mit einer karawane zusammen an bord eines schiftes um nach Suvaṇṇabhūmi zu reisen. Das schiff versinkt aber mitten im ozean und nur Mahājanaka wird durch eine gottheit, die ihn nach Mithilā führt, gerettet. Unterwegs stirbt Polajanaka. Er hatte keinen sohn, nur eine tochter, namens Sīvalī. Bei seinem tode gibt er seinen ministern den bescheid das reich und die prinzessin nur dem manne zu geben, der gewisse proben besteht und sechszehn verborgene schätze zu finden vermag[1]. Nur Mahājanaka, der inzwischen in einem garten ausserhalb der stadt verweilend, von dem wagen mit den regalien erreicht worden ist, vermag die proben zu erfüllen und die rätsel zu lösen. So gelangt er in besitz der prinzessin und des reiches und führt als ein gerechter und freigebiger könig lange zeit die herrschaft.

Eines tages aber zog der könig mit grossem gefolge nach seinem garten. Am eingang desselben standen zwei mangobäume, der eine mit süssen früchten ganz beladen, der andere nur mit blättern geschmückt. Der könig kostete eine frucht und lobte sie sehr. Nachdem er weiter gezogen, kamen alle — vom kronprinzen herab zu den mahout's — und nahmen die früchte, so dass der baum ganz ausgeplündert und zerbrochen wurde. Als der könig zurückkehrte und dies sah, dachte er: *ayaṁ rukkho nīlobhāso*

---

[1] Diese waffen- und wissensproben bei der gattenwahl waren vielleicht eine sehr alte und nur auf die *kṣatriya's* beschränkte sitte, vgl. Pischel Ved. st. I 30, Jolly GIAPh. II, 8,50 f.

ṭhito, ayaṁ phalatāya obhaggavibhaggo ṭhito, idaṁ pi rajjaṁ phalitarukkhasadisaṁ, pabbajjā nipphalarukkhasadisā, sakiñcanass' eva bhayaṁ nākiñcanassa, ahaṁ phalarukkho viya ahutvā nipphalarukkhasadiso bhavissāmi, sampattiṁ chaḍḍetvā nikkhamma pabbajissāmi. So lebt er unter vier monaten allein auf dem söller des palastes ohne mit irgend einem zu sprechen oder zu verkehren. [In dieser episode ist eine längere schilderung von Mithilā eingeschaltet, die sich zum teil in denselben formellhaften wendungen und ausdrücken bewegt wie die rede könig Arindama's an seinen sohn im Sonakajātaka, die ich oben p. 31 f. behandelt habe].

Nach verlauf der vier monate lässt er sein haar schneiden, nimmt den bettlertopf, legt ein gelbes gewand an und zieht fort, ohne von seinem gattinnen erkannt zu werden, die ihn für einen *paccekabuddha* halten. Als diese aber kurz nachher ihres irrtumes gewahr werden, eilen sie ihm alle laut klagend nach, vermögen ihn aber nicht zu halten und kehren deswegen nach Mithilā zurück. Sīvalī aber will nicht weichen: sie lässt alte scheunen usw. anzünden und folgt ihrem gatten nach — dieser antwortet aber mit dem berühmten ausspruch über Mithilā's brand. Auch mit einem anderen mittel — verkleidete räuber, die das land plündern — sucht die königin den Janaka zur rückkehr zu bewegen, aber mit ebenso geringem erfolg. Als die königin mit ihrem gefolge noch immer nachgeht, zieht Janaka einen strich auf der erde und verbietet jedermann diese grenze zu überschreiten. Zuerst bleiben alle zurück, aber die königin — und nach ihr die übrigen — bricht schiesslich die linie und geht ihm nach. Zwei asketen, Nārada und Migājina, begegnen dem Janaka und prüfen ihn. Er zieht aber immerfort seinen weg weiter.

Allmählich gelangt er von Sīvalī begleitet nach der stadt Thūṇa. Dort sehen sie einen hund, der aus einer metzgerbude ein fleischstück gestohlen hat und fortläuft. Aus furcht lässt er es aber fallen, Janaka nimmt es auf und verzehrt es; Sīvalī drückt ihre missbilligung aus, wird aber von Janaka zurechtgewiesen. Weiter begegnen sie einem mädchen, das auf einem arm zwei spangen, auf der anderen eine trägt. Vom könige befragt, antwortet sie mit versen über das klingen zweier und das nichtklingen einer spange. Weiter kommen sie zur werkstätte eines schmiedes, dieser prüft gerade mit einem auge einen pfeil — darüber befragt lobt dieser die einsamkeit. Schliesslich verabschiedet sich Janaka von der königin und geht in den wald. Die königin kehrt zurück und lässt ihren

sohn, den prinzen Dīghāvu, salben; dann ergibt sie sich dem leben einer gläubigen.

So lautet in aller kürze die buddhistische lebensbeschreibung des Janaka.

Was zuerst die komposition des jātaka betrifft, so scheint es mir deutlich, dass sie kaum ursprünglich ist. In ihrem ältesten zustand schliesst wohl die erzählung damit, dass, nachdem die königin mit den gefolgsleuten von der von Janaka gezogenen grenze aus wieder den rückweg angetreten hatte und das gespräch mit Nārada (und Migājina) beendigt war, Janaka nach dem Himālaya — der gewöhnliche aufenthalt der *paccekabuddha*'s — fortzog. Später hat man dann die nachfolgende unterhaltung mit Sīvalī zugedichtet, worin die unzweifelhaft alten episoden von dem mädchen mit den armspangen und dem schmiede mit dem pfeil eingeflickt sind[1].

Das verhältnis der buddhistischen zu der jainistischen tradition ist ebenfalls deutlich. Von ähnlichkeiten hebe ich hervor: bruderstreit zweier könige, wobei der eine das leben verliert (Devendra, Kathākoça und Jātaka); die gemahlin, die sich in schwangerschaft befindet, flieht weg und gebiert nach kurzer zeit einen sohn, der dann später ein mächtiger herrscher in Mithilā wird (ibd.); durch ein zufälliges ereignis im täglichen leben (ambabaum im jāt., armspangen bei den jaina) wird der könig erleuchtet und zieht fort (ibd.); gespräch mit Indra oder Nārada auf dem wege, Mithilā in brand (Utt. und Jātaka). Da also die hauptpunkte der beiden traditionen zu einander stimmen, betrachte ich es als unzweifelhaft, dass sie mindestens teilweise gemeinsame vorlage benutzt haben.

Insoweit scheinen mir die verhältnisse klar zu sein. Es ist jetzt zeit sich etwas näher mit der kritik, die Franke WZKM. 20, 352 ff. gegen gewisse punkte in der komposition der Mahājanakajātaka gerichtet hat, auseinanderzusetzen[2]. Ihm ist es nämlich

[1] Dass diese erzählungen schon seit alters her in verbindung mit Janaka standen, ist offenbar (s. unten p. 111 f.). Ich meine nur, dass sie in der jetzigen version des jātaka an fehlerhafter stelle stehen. Es verdient genannt zu werden, dass in dem birmanischen jātaka (bei Bigandet a. a. o. p. 397) die geschichtchen vom mädchen mit den armspangen und vom pfeilschmiede in umgekehrter ordnung folgen und dass die geschichte vom fleischstück, das der hund fallen liess, gar nicht vorzukommen scheint.

[2] Überhaupt scheint mir die allgemeine beurteilung Franke's über die prosa der jātaka's unhaltbar zu sein. Den gründen hier nachzugehen

klar, dass der jātaka-verfasser an nicht weniger als drei stellen einen ursprünglich nur symbolischen gedanken, den er in einer gāthā vorfand, zu alberner wirklichkeit umgewandelt[1] hat. Wir werden uns die sachen ein wenig näher ansehen.

Einen besonders berühmten ausspruch, der dem Janaka zugeschrieben wurde, finden wir in jāt. 539 g. 125:

Susukhaṁ vata jīvāma yesaṁ no n'atthi kiñcanaṁ,
Mithilāya ḍayhamānāya na me kiñci aḍayhatha[2],

nach Franke auch Saṁy. Nik. I p. 114 in derselben form wiederkehrend. Weiter finden wir in MBh. XII 9917:

Susukhaṁ bata jīvāmi yasya me nāsti kiṁcana
Mithilāyāṁ pradīptāyāṁ ma me dahyati kiṁcana

und Utt. IX 14:

Suhaṁ vasāmo jivāmo jesiṁ mo natthi kiṁcaṇa
Mahilāe ḍajjhamāṇīe na me ḍajjhai kiṁcaṇa[3].

In etwas anderer form kehrt der spruch MBh. XII 529. 6641 wieder:

Anantaṁ bata[4] *me vittaṁ yasya me nāsti kiṁcana*
Mithilāyāṁ pradīptāyāṁ na me dahyati kiṁcana.

Ich füge hier noch zwei varianten hinzu. In jāt. 529 g. 16 heisst es:

pañcamaṁ bhadram adhānassa anāgārassa bhikkhuno:
nagaramhi ḍayhamānamhi nāssa kiñci aḍayhatha

und an der entsprechenden stelle im Mhv. (III p. 453,1 f.):[5]

Mithilāyāṁ dahyamānāyaṁ nāsya dahyati kiṁcana
caturthaṁ khu bhadram adhanasya anāgārasya bhikṣuno.

---

würde zu weit führen. Nur da aber, wo die prosa bestimmt mit den gāthā's in widerspruch steht, kann man m. e. die prosa als ziemlich wertlosen kommentarmachwerk ausmustern.

[1] aao. p. 353.

[2] Dhp. 200 (= Mārasaṁy. II 8, 8):

susukhaṁ vata jīvāma yesaṁ no n'atthi kiṁcana
pītibhakkhā bhavissāma devā Abhassarā yathā,

was Fausbøll zu dieser gāthā anführt (Jāt. VI. p. 54) ist mit g. 128 (ibd. p. 55) identisch.

[3] Der gegensatz zwischen plural und singular in diesen zeilen widerspricht der meinung Frankes, dass wir in dem gleichen verhältnisse in der g. 125 des jātaka 539 etwas sekundäres zu sehen hätten.

[4] In 6641 steht *iva* statt *bata*. Die MBh. strophen sind schon von Franke behandelt, der deutlichkeit wegen nehme ich sie aber hier auf.

[5] Oben p. 28 behandelt.

An noch anderen stellen werden ähnliche verse sicher vorkommen, weil ich sie aber hier kaum brauche lasse ich diese sache beiseite.

Nach Franke hätte jetzt der jātaka-verfasser aus diesem spruche die ganze geschichte davon, wie die königin Sīvalī, um den könig zur rückkehr zu zwingen, alte baracken in Mithilā anzünden liess, zusammenkonstruiert. Dies lautet kaum besonders überzeugend. Es ist mir nämlich unverständlich, warum eigentlich die ganze geschichte dadurch so viel schlechter werden würde. Und wenn es im folgenden heisst, dass Sīvalī verkleidete leute ausschickte, die die dörfer plünderten, und Janaka, als er dies sah, antwortete:

127. *Susukhaṁ vata jīvāma yesaṁ no n'atthi kiṁcana*
raṭṭhe vilumpamānamhi na me kiñci ajīratha,

— eine zeile, die auch sprichwörtlich geworden ist (vgl. jāt. 529 g. 17) — ist es eigentlich eine grobe inkonsequenz, dass Franke nicht auch diese geschichte als spätes machverk verwirft. Es ist wohl auch das gewöhnliche verhältnis, dass ein sprichwort wie dieses aus einer bestimmten 'geschichtlichen' situation entstand und nicht umgekehrt.

Aber auch ein anderer grund spricht m. e. gegen die annahme Franke's. Wie wir sahen, kommt der vers auch Utt. IX 14 vor. Dort bildet er — wie schon oben p. 92 zu sehen ist — die antwort des Nami auf eine frage Indra's, die so lautet:

12. *esa aggī ya vāo ya eyaṁ ḍajjhai mandiraṁ*
bhayavaṁ anteuraṁ teṇaṁ kīsa ṇaṁ nāvapekkhie?

Es heisst auch hier ganz ausdrücklich, dass man von dort aus, wo Nami mit Indra sprechend stand, brandflammen in Mithilā sah und zwar schien es, als ob sogar der königliche palast brennte. Und dies ist offenbar auch die meinung der Sīvalī, als sie g. 123 f. spricht:

123. *bhiṁsā aggisamājālā, kosā ḍayhanti bhāgaso*
rajataṁ jātarūpañ ca muttā veḷuriyā bahū.

124. *maṇayo saṁkhamuttā ca vatthikaṁ haricandanaṁ*
ajinaṁ dantabhaṇḍañ ca lohaṁ kālāyasaṁ bahuṁ,
ehi rāja nivattasu, mā te taṁ vinasā dhanaṁ.

Es scheint, meint die königin, als ob der palast mit allen seinen schätzen in flammen stände — 'kehre um, o könig, ehe es zu spät sein wird'. Gerade dass die zwei von einander weit verschiedenen

texte in diesem punkt übereinstimmen, scheint mir bestimmt die annahme Franke's zu widerlegen.

Ebensowenig überzeugen mich die einwände Franke's gegen zwei andere stellen des jātakatextes. Wie oben kurz dargestellt worden ist, wird Janaka dadurch zum nachdenken über das menschliche leben gebracht, dass er die zwei ambabäume am eingang seines gartens sieht, wovon der fruchtbeladene geplündert und zerbrochen wird, der unfruchtbare weiterhin unangetastet dasteht[1]. Dann zieht sich Janaka zum obersten dach seines palastes zurück und verweilt dort vier monate, wohl in meditation über die höchsten dinge versunken. Nach verlauf dieser zeit legt er das mönchsgewand an, wandert 'mit den triumphierenden schritten eines *paccekabuddha*'[2] hin und her und zieht danach fort.

Diese wie mir scheint ganz folgerichtige erzählung wird von Franke für lauter machwerk erklärt. Was zuerst die dachbesteigung betrifft, meint er: 'man frage sich bei argloser lektüre verwundert, was diese dachbesteigung denn eigentlich für einen sinn habe'. Franke meint nämlich, der jātakaverfasser habe eine im pālikanon nicht ungewöhnliche strophe (z. b. Mahāv. I 5, 7 = Majjh. N. I p. 168, II p. 93), die ich aus Dhp. 28 citiere:

pamādaṁ appamādena yadā nudati paṇḍito
paññāpāsādam āruyha asoko sokiniṁ pajāṁ
pabbataṭṭho va bhummaṭṭhe dhīro bāle avekkhati[3],

in dieser wunderlichen art umgeschrieben, d. h. die ganze geschichte wäre aus diesem memorialverse ausgesponnen, was umso wunderlicher ist, weil sich diese gāthā überhaupt nicht in dem ganzen jātaka 539 findet[4]. Falls ein verfasser, der ein solches prachtstück der erfindung hervorgebracht hätte, wirklich, wie Franke meint, 'geistlos' war, hatte er doch mindestens ein ganz ausser ordentliches gedächtnis und kombinationssinn. Es muss Franke entgangen

[1] Durch ein solches ereignis wird ja bei den jainas Naggai und im jāt. 408 Karaṇḍu erleuchtet.

[2] So habe ich *paccekabuddhalīḷhāya* nach der englischen übersetzung widergegeben.

[3] = Dhp. Dutreuil de Rhin A[3] n:o 17 (JA 9, XII p. 219 f.).

[4] Dass der vers in MBh. XII 530 unmittelbar nach dem ausspruch über den brand in Mithilā steht — ein verhältnis, worauf Franke seine ganze behauptung gründet — kann wohl doch überhaupt nicht den mindesten zusammenhang mit dieser ganzen sache haben. Denn weil ein MBh.-verfasser den vers hier einschaltete, braucht er wohl doch nicht notwendig ursprünglich gerade an dieser stelle gestanden zu haben.

sein, dass der könig gar nicht unmittelbar nach dem anblick der beiden bäume die *paccekabodhi* erreicht; dies geschieht nämlich erst *nachdem er sich vier monate lang auf dem dach des palastes der meditation gewidmet hat.* Dann — heisst es — legt er mönchsgewand an und wandert *paccekabuddhalīḷhāya* herum. Bei einer solchen — m. e. viel argloseren — lektüre ist wohl der zusammenhang ganz klar.

Schliesslich richtet sich Franke's kritik auch gegen die geschichte von den zwei bäumen. Diese erzählung, die wir oben im Kumbhakārajātaka in der geschichte des Karaṇḍu fanden und unten in der biographie des Naggai wieder finden werden, muss nämlich der theorie Franke's gemäss in der oben geschilderten art aus einigen versen in MBh. XII 535 ff.[1] entwickelt sein. Die in frage kommenden strophen sind die folgenden:

XII 547. *amī ca dharmakāmās tvāṁ kṣatriyāḥ paryupāsate*
tvadāçām abhikāṅkṣantaḥ kṛpaṇāḥ phalahetukāḥ
548. *tāṁçca tvaṁ viphalān kurvan kaṁ nu lokaṁ gamiṣyasi*

und weiter

551. *nipānaṁ sarvabhūtanāṁ bhūtvā tvaṁ pāvanaṁ mahat*
āḍhyo vanaspatir bhūtvā so'nyāṁs tvaṁ paryupāsase.

Es ist doch ein wenig stark wegen dieser ziemlich belanglosen gleichnisse ein ganzes stück — und gerade das wichtigste — der erzählung als machwerk zu erklären. Erstens findet sich im jātaka nichts entsprechendes zu den MBh.-strophen und nichts verbietet uns die zeilen im epos als gerade aus dem ereignis mit dem bäumen entstanden zu betrachten, falls sie überhaupt zur alten poesie dieser erzählung gehören. Und zweitens muss man, falls man die prosaerzählung von den bäumen verwirft, auch die gg. 145—149, die von derselben geschichte handeln, streichen. Es heisst nämlich dort:

145. *sa Migājina-m-addakkhiṁ phalaṁ amban tirochadan*
taddamānaṁ manussehi phalakāmehi jantuhi.
146. *so kho 'haṁ taṁ siriṁ hitvā orohitvā Migājina*
mūlam ambass' upāgañchim phalino nipphalassa ca.
147. *phalaṁ ambaṁ hataṁ disvā viddhastaṁ vinaḷikataṁ*
ath'etaṁ itaraṁ ambaṁ nīlobhāsaṁ manoramaṁ.
148. *evam eva nūna amhe issare bahukaṇṭake*
amittā no vadhissanti yathā ambo phalī hato.

[1] Gespräch zwiechen Janaka und Sīvalī.

149^c. *phalī ambo aphalo ca te satthāro ubho mamaṁ.*
Solange Franke keine bindenden gründe gegen die echtheit dieser strophen[1] dargestellt hat — und solche lassen sich wohl kaum hervorziehen — hat er auch kein recht dazu die prosaerzählung als machwerk zu betrachten.

Aber noch ein grund lässt sich gegen die annahme Franke's geltend machen — wir finden tatsächlich die beiden bäume auf einem relief des grossen stūpa bei Amrāvatī abgebildet. Die abbildung findet sich bei Fergusson Tree and Serpent Worship[2] n:o LXXXVI (wozu text p. 227 f.) und ist, soviel ich weiss, nicht gedeutet worden. Das relief ist in zwei felder geteilt: auf dem obersten sehen wir den könig in seinem palast von seinen gattinnen umgeben dasitzen;[2] in dem unteren haben wir wahrscheinlich zwei abteilungen: links sehen wir den könig in seinem wagen gefahren kommen und dabei zwei bäume — wahrlich nicht amba- sondern pippalabäume — von denen *der eine zwei früchte trägt, der andere ohne früchte ist.* Rechts sehen wir einen asketen, der von weibern mit gefalteten händen umgeben ist — wahrscheinlich Janaka als asket, den seine gattinnen zur rückkehr zu bringen suchen.

Es ist, glaube ich, kaum möglich zu bestreiten, dass das bildnis sich auf das Mahājanakajātaka — oder jedenfalls auf die form des jātaka, die damals bekannt war — bezieht. Und dort scheinen die zwei bäume eine hervorragende rolle gespielt zu haben. Ich glaube mich also aus mehreren gründen dazu berechtigt die annahme Franke's über die entstehung gewisser parteien unseres jātaka unbedingt zu verwerfen.

Das relief aus Amrāvatī führt aber noch weiter. Wir sahen oben, wie Janaka und Sīvalī bei ihrem auszug aus Thūṇā ein mädchen erblickten, das an einem arm zwei spangen, an dem anderen nur eine trug, und wie Janaka dies als ein mittel gebrauchte, um seine *pabbajjā* zu verteidigen. Die geschichte liegt wohl in derselben form dem verse MBh. XII 6652:

bahūnaṁ kalaho nityaṁ dvayoḥ saṁkathanaṁ dhruvaṁ
ekākī vicariṣyāmi kumārīçaṅkhako yathā

---

[1] Und auch gegen die strophe 1 des jāt. 408:
amb'āham addaṁ vana-m-antarasmiṁ
nīlobhāsaṁ phalinaṁ saṁvirūḷhaṁ
tam addasaṁ phalahetu vibhaggaṁ,
taṁ disvā bhikkhācariyaṁ carāmi.

[2] Darauf komme ich unten zurück.

und Sāṁkhyaprav. IV 9 zu grunde. Siehe darüber weiter Franke WZKM. 20, 346 u. 352.[1]

Eine etwas andere version der episode finden wir aber bei Devendra und im Kathākoça, was zur geschichte von der erleuchtung des Naggaji in jāt. 408 stimmt. Dort wird nämlich — vgl. oben p. 91 und p. 98 — die sache so dargestellt, dass der kōnig in seinem sessel auf dem palastdache sitzend seinen frauen zusieht, die damit beschäftigt sind wohlriechendes pulver zu reiben. Dabei klingen die armspangen; als aber nur eine spange auf dem arm zurückgelassen wird, klingt sie natürlich nicht. Dadurch wird der kōnig zu meditation angeregt. Gerade diese situation sehen wir m. e. in der oberen abteilung des soeben besprochenen reliefs aus Amrāvatī. Dort finden sich freilich von dem pulverreiben keine spur, aber gerade die frau, die vor dem könige steht, hat an dem einen arm eine, an dem anderen mehrere armspangen, was nicht zufall sein kann, da sonst alle an jedem arm mehrere ringe tragen. Ich glaube also, dass die geschichte gerade in dieser form in dem ursprünglichen jātaka stand und später durch die ceylonesischen redaktoren umgeändert und an einem anderen platz eingesetzt wurde.[2]

Die geschichte von dem pfeilschmied schliesslich findet man von Franke WZKM. 20, 346 u. 351 behandelt. Da ich nichts hinzuzufügen habe, gehe ich daran vorüber. Die von Franke p. 351 n. 1 genannte abbildung des Janaka und der Sivalī beim pfeilschmiede findet man bei Cunningham Stūpa of Bharhut pl. XLIV: 2 mit der überschrift: *Janaka rāja Sivala*[3] *devi* (ibd. p. 131). Die deutung aber, die Cunningham ibd. p. 95 gegeben hat, ist, weil er diese episode nicht kannte, offenbar ganz fehlerhaft

Mit diesen kleinen erörterungen ist eigentlich die geschichte von der erleuchtung und dem ganzen leben des Nami-Mahājanaka zu ende gebracht. Es gibt aber bei den buddhisten noch eine geschichte über die familie der könige von Mithilā, die sich, da sie auch vom erreichen der erleuchtung handelt, gewisser-

---

[1] Pavolini Actes du XIIme congrès d. oriental. I p. 135 hat eine anspielung auf die geschichte auch in SN. v. 48 (und 49) gefunden.

[2] Dies würde auch der annahmne Pavolini's aao., dass die buddhistische tradition immer älter ist als die jainistische widersprechen. Überhaupt haben Buddhaghosa und seinesgleichen wohl doch an vielen stellen gewaltige änderungen in dem ursprünglichen text vorgenommen.

[3] Falsche lesart bei Beal Acad. 1874, p. 612, vgl. Franke P. u. Skt. p. 16.

massen der oben behandelten zur seite stellt. Ich will sie deswegen hier kurz behandeln.

Ich fange mit der 83ten predigt des Majjh. Nik. an, genannt Makhādevasuttam[1], die so lautet: [74] 'So habe ich gehört: Zu einer zeit verweilte der Erhabene in Mithilā im mangohaine des Makhādeva. Und an einer gewissen stelle sich aufhaltend liess der Erhabene ein lächeln sehen. Da kam es dem ehrwürdigen Ānanda so vor: 'was für ein grund, welche ursache gibt es wohl, dass der Erhabene lächelt? Denn die Tathāgata's lächeln nicht ohne grund'. So schlug der ehrwürdige Ānanda den mantel um die eine schulter, begrüsste den Erhabenen mit ehrfurchtsvoll gefalteten händen und sprach: 'Ehrwürdiger, was ist der grund und die ursache dazu, dass der Erhabene lächelte? Denn ohne grund lächeln die Tathāgata's nicht'.

'Einst lebte, o Ānanda, hier in Mithilā ein könig, namens Makhādeva, ein gerechter könig, ein beobachter des gesetzes, der auf dem rechten beharrte und gerecht gegen brahmanen und hausväter, gegen bewohner von städten und provinzen handelte und den fastentag beobachtete bei neumond [75], bei vollmond und bei den vierteln. Und nach verlauf vieler jahre, o Ānanda, nach verlauf vieler jahrhunderte, vieler jahrtausende sprach könig Makhādeva zu seinem barbier: 'wenn du, freund, auf meinem haupte graue haare siehst, sage es mir dann'. — 'Ja, o Herr', antwortete dann, o Ānanda, der barbier dem könig Makhādeva. Und nach verlauf vieler jahre, o Ānanda, nach verlauf vieler jahrhunderte, vieler jahrtausende sah der barbier auf könig Makhādeva's haupte graue haare und meldete es dem könig Makhādeva: 'todesboten, o Herr, haben sich eingestellt, auf dem haupte lassen sich graue haare sehen'. — 'Dann, o freund, nimm sie mit einer zange vorsichtig weg und lege sie in meine hand'. Und der barbier, o Ānanda, antwortete: 'ja, o Herr', nahm die grauen haare mit einer zange vorsichtig weg und legte sie dem könig Makhādeva in die hand. Dann, o Ānanda, gab könig Makhādeva dem barbier ein dorf, liess seinen ältesten sohn, den kronprinzen, rufen und sprach: 'todesboten, mein lieber sohn, haben sich bei mir eingestellt, graue haare lassen sich auf meinem haupte sehen. Die weltlichen genüsse habe ich gekostet — es ist zeit auch die himmlischen zu kosten.

[1] Ed. II p. 74 ff.; übersetzt von K. E. Neumann Die Reden Gotamo Buddho's II p. 405 ff.

Und jetzt, o lieber sohn, nimm du das reich in besitz; ich werde haar und bart scheeren lassen, ein gelbes gewand anziehen und aus dem hause in die hauslosigkeit fortziehen. Und du, lieber sohn, wenn du auf deinem haupte graue haare wahrnimmst, sollst du dem barbier ein dorf geben, deinen ältesten sohn, den kronprinzen, richtig über die regierung unterrichten, dein haar und bart scheeren lassen, gelbes gewand anziehen und aus dem hause in die hauslosigkeit fortziehen. Diesen gesegneten weg, den ich kenntlich gemacht habe, sollst du betreten, damit du nicht der letzte unserer familie werdest. In dem zeitalter nämlich, lieber sohn, wo dieser gesegnete weg nicht weiter betreten wird, da wird mein letzter nachkomme leben. Deswegen, mein lieber sohn, sage ich; 'diesen gesegneten weg usw'.

[76] So, o Ānanda, gab der könig Makhādeva seinem barbier ein dorf, gab seinem ältesten sohn, dem kronprinzen, über die regierung richtigen unterricht, liess in diesem selben mangohaine des Makhādeva sein haar und bart scheeren, legte gelbes gewand an und zog aus dem hause in die hauslosigkeit fort. . . . .[1] Und könig Makhādeva, o Ānanda, hat vierundachtzigtausend jahre als kind gespielt, vierundachtzigtausend jahre ist er kronprinz gewesen, vierundachtzigtausend jahre könig und vierundachtzigtausend jahre hat er, nachdem er in diesem selben mangohaine des Makhādeva das gelübde abgelegt, als asket geweilt.

Und er übte die vier haupttugenden *(brahmavihāra's)* und kam nach dem hinscheiden des körpers, nach dem tode in die welt des Brahman.

[Dann folgt p. 76,24—p. 78,7 eine wort für wort identische erzählung von dem sohne des Makhādeva und p. 78,8—27 ein etwas abgekürzter aber dasselbe besagender bericht von seinen enkeln, urenkeln usw.]

[78,28] Der letzte dieser könige war Nimi, ein gerechter könig usw.[2]

Und einmal, Ānanda, als die dreiunddreissig götter [79] in der halle Sudhammā zusammensassen, fingen sie derart zu reden an: 'vorzüglich fürwahr leben die Videher, überaus schön fürwahr leben die Videher, die einen könig wie Nimi haben, einen gerechten könig usw.

---

[1] Ich habe hier ein stück, das mir von keinem belang zu sein scheint, weggelassen.

[2] = p. 74,25—75,1.

Dann fürwahr, o Ānanda, sprach Sakka, der götterherr, zu den dreiunddreissig göttern also: 'wünschet Ihr nicht, Ehrwürdige, den könig Nimi zu sehen? — 'Wir wünschen, Ehrwürdiger, den könig Nimi zu sehen'.

In diesem augenblick nun, o Ānanda, hatte könig Nimi — es war vollmondsfastentag — mit gewaschenem haupte, feierlich gekleidet auf dem höchsten dache des palastes platz genommen. Dann, o Ānanda, ebenso schnell wie ein starker mann seinen gekrümmten arm ausstreckt oder seinen ausgestreckten arm beugt, verschwand Sakka aus der nähe der dreiunddreissig und stand vor könig Nimi. Dann, o Ānanda, sprach Sakka, der götterherr, zum könig Nimi: 'heil dir, o grosser könig, heil, heil dir, o grosser könig! Die dreiunddreissig götter, o grosser könig, sitzen in der halle Sudhammā und loben dich: 'vorzüglich fürwahr usw.[1]. Die dreiunddreissig götter, o grosser könig, wünschen dich zu sehen; so will ich dir, o grosser könig, den von tausend edlen rossen gezogenen wagen senden; besteige, o grosser könig, ohne furcht den götterwagen'.

König Nimi aber, o Ānanda, gewährte schweigend die bitte. Und als, Ānanda, Sakka, der götterherr, das jawort des königs Nimi vernommen, verschwand er ebenso schnell wie usw.[2] und gelangte wieder in die nähe der dreiunddreissig.

Dann fürwahr, o Ānanda, sprach Sakka, der götterherr, zum wagenlenker Mātali: 'freund Mātali, spanne den von tausend edlen rossen gezogenen wagen an und fahre zu könig Nimi und sage: 'hier, o grosser könig, ist der von tausend edlen rossen gezogene wagen, den dir Sakka, der götterherr, sendet. Besteige, o grosser könig, [80] ohne furcht den götterwagen!' — 'So sei es, heil dir!', antwortete dann, Ānanda, der wagenlenker Mātali Sakka, dem götterherrn, spannte den von tausend edlen rossen gezogenen wagen an, fuhr zu könig Nimi und sagte: 'hier, o grosser könig' usw.[3] Und, o grosser könig, welchen weg soll ich dich führen — den, wo die sünder den lohn ihrer sünden ernten, oder den, wo die gerechten den lohn ihrer guten taten ernten?' — 'Führe mich, o Mātali, beide wege!' Und der wagenlenker Mātali, o Ānanda, führte den könig Nimi nach der halle Sudhammā. Und Sakka, der götterherr, o Ānanda, sah den könig Nimi schon von ferne und sprach: 'hierher, o grosser könig, sei gegrüsst, o grosser könig!

[1] = p. 79,2 ff.
[2] = p. 79,12 ff.
[3] = p. 79 unterst.

Die dreiunddressig götter, o grosser könig, sitzen in der halle Sudhammā zusammen und singen dein lob: 'vorzüglich fürwahr' usw.[1] Die dreiunddreissig götter, o grosser könig, wünschen dich zu sehen; erfreue dich, o grosser könig, hier der göttlichen majestät!'

'Genug, Ehrwürdiger, führe mich wieder nach Mithilā, dort werde ich dem rechte geltung verschaffen bei brahmanen und hausvätern, in städten und provinzen, dort werde ich den fastentag feiern am neumondstag, am vollmondstag und an den vierteln'.

Dann, o Ānanda, sprach Sakka, der götterherr zum wagenlenker Mātali: 'freund Mātali, spanne den von tausend edlen rossen gezogenen wagen an und führe den könig Nimi nach Mithilā zurück'. — 'So sei es, heil dir!', antwortete dann, o Ānanda, Mātali der wagenlenker dem Sakka, dem götterherrn, spannte den von tausend edlen rossen gezogenen wagen an und führte könig Nimi nach Mithilā zurück.

[Die jetzt folgende erzählung p. 80,30—82,15 ist identisch mit der erzählung von Makhādeva p. 74,27—76,23].

[82,16] Und Nimi's sohn, o Ānanda, hiess Kaḷārajanaka. Der ist nicht aus dem hause in die hauslosigkeit gezogen, der ist den gesegneten weg nicht gewandelt, der ist der letzte der familie geworden. [Die folgenden zeilen enthalten nur eine identifikation des Makhādeva mit Buddha im sinne des jātaka und die schlussworte Buddha's, die von keinem belang für die eigentliche geschichte sind].

Mit dieser alten erzählung, die offenbar auch eine erleuchtung durch irgend ein alltägliches ereigniss — hier die grauen haare — behandelt, gehören zwei jātaka's zusammen, das Makhādevajātaka[2] (jāt. 9, Fausbøll I p. 137 ff.) und das Nimijātaka (jāt. 541, Fausbøll VI p. 95 ff.).

Das Makhādevajātaka enthält nichts neues. Es ist offenbar nur ein abgekürzter auszug aus dem *sutta* oder vielleicht eines ähnlichen textes, da die geschichte von Nimi's himmelfahrt im jātaka

[1] = p. 79,2 ff.

[2] Nach L. Féer JA. 1876 p. 516 in einer hdschr. *Devadūtajātakam* genannt. Verschiedenen inhalts ist das Devadūtasuttam (Majjh. Nik. 130, ed. III p. 178 ff.). Vgl. auch Aṅg. Nik. III p. 35 ff. und Morris JPTS. 1885, p. 62 ff., der vorzugsweisse moderne versionen der geschichte von den 'götter-' oder 'todesboten' behandelt hat. Nur eine kurze notiz über den zusammenhang von jāt. 9 mit Majjh. Nik. 83 giebt Rhys Davids Album Kern p. 14. — Graue haare als 'todesboten' *(dharmadūtyakṛt)* auch in Hemac. Pariçiṣṭap. I 95 ff. (vgl. Hertel Ausg. Erz. aus Hemac. Pariçiṣṭap. p. 223) und KSS. X 216 (vgl. Tawney II p. 628).

fehlt. Oder darf man annehmen, dass dieses stück erst später durch fremden einfluss in den *sutta*text geraten ist. Darüber geben, soviel ich sehe, die tatsachen keinen aufschluss. Das jātaka findet sich auf dem stūpa von Bharhut abgebildet, vgl. Cunningham Stūpa of Bharhut pl. XLVIII: 2 (dazu die deutung p. 78 f.; die beiden personen sind links der barbier, rechts wohl der kronprinz, nicht 'a physician' und 'an attendant', wie Cunningham meint.[1] Die überschrift lautet: ***Maghādeviyajātaka***, vgl. Hultzsch ZDMG. 40, 60.

Das Nimijātaka vervollständigt so zu sagen das Makhādevajātaka. Dort werden nämlich die lebensgeschichten des Makhādeva, seines sohnes und dessen nachfolger, der '*dvīhi ūnāni caturāsītikhattiyasahassāni*', kurz geschildert in der form, die wir schon oben kennen gelernt haben. Dann kommt die ordnung an Nimi;[2] dieser wird, nachdem sein vater das gelübde abgelegt hat, könig und zwar ein überaus gerechter und freigebiger könig, so dass er sogar die aufmerksamkeit der dreiunddreissig im besonderem masse auf sich zieht. Sakka begiebt sich nach Mithilā um mit dem frommen könig zu sprechen.[3] Sobald Sakka zurückgekehrt ist, werden die götter neugierig den berühmten Nimi zu sehen; Sakka sendet Mātali mit dem wagen Vejayanta um Nimi zu holen. Mātali gehorcht sofort und führt jetzt Nimi durch die verschiedenen höllen, welche in den gg. 32—82 geschildert werden. Dann durchfahren sie verschiedene wohnungen des himmels (gg. 83—144) und gelangen schliesslich nach der Sudhammā-halle, wo Nimi von Sakka bewillkommnet wird. Kurz danach fährt Nimi wieder nach Mithilā zurück und wird später, nachdem sich bei ihm graue haare bemerken lassen, einsiedler. Dann heisst es schliesslich: ***putto pan' assa Kaḷārajanako nāma taṁ vaṁsaṁ upacchinditvā apabbaji.***

Dieses jātaka, das in manchen beziehungen nur ein schablonenmässiger abklatsch der alten predigt über Makhādeva zu sein scheint, ist insofern wichtig, als es unzweifelhafte beziehungen zu der purāṇischen litteratur zu erhalten scheint.

---

[1] Cunningham kannte die geschichte aus Sp. Hardy Manual p. 129 f. n., 134.

[2] Ed. p. 96,24 *Namikumāro* genannt; einzelne hdschr. haben *Nami* auch an anderen stellen, so B^{ds} p. 96,28, B^{d} p. 97,9; 98,10 usw.

[3] Hier zeigt sich ein wichtiger unterschied zwischen dem jātaka und dem sutta: hier kommt Sakka um mit Nimi zu sprechen, was sie auch ziemlich weitläufig tun (gg. 4—18), dort kam S. nur um N. in den himmel einzuladen. Nimi nahm schweigend die einladung ein.

Wir finden nämlich in Padma-P., wie könig Janaka von Videha wegen der tötung einer kuh in die hölle gelangt und dort seiner gerechtigkeit wegen alle verdammten von ihren qualen erlöst.[1]

Diese schilderung aber ist wahrscheinlich nur ein abklatsch der gleichlautenden erzählung des Märk. P. XIII 5—XV 79 von dem könig Vipaçcit aus der familie der Janaka in Videha.[2] Die erzählung bildet eine episode in dem grossen abschnitt 'gespräch zwischen vater und sohn'. Der sohn, Jaḍa, erzählt nämlich (XIII 1 ff.), dass er in einer vorigen existenz ein *vāiçya* gewesen sei; da habe er einmal das vieh vom trinken abgehalten und sei deswegen in die hölle geraten. Einmal hätten die höllenbewohner einen kühlen, erfrischenden luftzug bemerkt (XIII 5)[3] — ein schöner mann sei erschienen, der sich als Vipaçcit, könig von Videha, zu erkennen giebt. Dieser fragt jetzt die höllenwächter, warum er, der im leben immer einen gerechten wandel geführt habe, nach diesem schrechlichen ort gekommen sei (XIII 10—17). Der höllenwächter antwortet, Vipaçcit habe es einmal versäumt zu bestimmter zeit seiner gattin Pīvarī beizuliegen. Deswegen sei er in die hölle geraten (XIV 2—7). Vipaçcit befragt jetzt den höllenwächter über die gründe der verschiedenen höllenstrafen (XIV 8—14) und dessen antwort (XIV 15—90) enthält eine auseinandersetzung über den lohn, den die verschiedenen frevler in der hölle ernten, die aber kaum mit der in viel allgemeineren zügen gehaltenen höllenschilderung was gemeinsam hat.[4] Das XV^te kapitel enthält eine schilderung der verschiedenen geburten in der tier- und menschenwelt, die die sünder nach dem abschluss des höllenaufenthalts zu durchlaufen haben.[5] Schliesslich (XV 47—81) folgt die auflösung des

---

[1] Vgl. H. H. Wilson Works III p. 49 f., Winternitz Gesch. d. ind. litt. I 471 n. 2, der dort auch die höllenvision des Yudhiṣṭhira in MBh XVIII 27 ff. besprochen hat.

[2] Vgl. Scherman Visionslitt. p. 38 ff., Winternitz Gesch. d. ind. litt. I 469 ff.

[3] Vgl. MBh. XVIII 59.

[4] Da mir der text des Märk. P. nicht zugänglich ist, vermag ich hier nicht alle details zu entscheiden. Aus einer vergleichung des jātakatextes mit Pargiters übersetzung des M. P. geht aber hervor, dass wesentliche ähnlichkeiten sich kaum finden.

[5] In dieser anführung finden sich offenbare anklänge an *çāstra* und *smṛti*. Obwohl ich natürlich die sache nur beiläufig untersuchen konnte, ist es mir doch offenbar, dass die aufzählung im Märk. P. teilweise eine andere tradition voraussetzt als die entsprechende bei Manu und in Viṣṇu-

dramas: der kônig wird seiner guten taten, durch die er auch alle höllenbewohner zu erlösen vermag, wegen in den himmel geführt.

Dass hier jātaka und purāṇa irgend ein älteres, gemeinsames vorbild voraussetzen, scheint mir unzweifelhaft. Wo dies zu finden ist, oder ob es überhaupt noch in der litteratur zu finden ist, weiss ich nicht. Jedenfalls hat schon das Majjh. Nik. 83 die abweichung vom purāṇatexte, dass der fromme kônig nicht irgend eines verbrechens wegen in die hölle geriet um dann zum himmel emporzusteigen, sondern nur dass Mātali auf dem weg nach dem wohnort der götter dem Nimi auch den wohnort der verdammten geister zeigt. Vielleicht ist dies ein ursprünglicher zug der sage, denn dass der kônig eines kleinen versehens wegen zuerst eine höllenstrafe zu erdulden habe, scheint mir echt brahmanisch-teologische klügelei

---

smṛti (und Yājñavalkya). Es stimmen vollständig oder teilweise überein:

MP.	XV	7	=	Manu	XII	60
»	»	8-9	=	»	»	62
»	»	21	=	»	»	»
»	»	22	=	»	»	63
»	»	23	=	»	»	63
»	»	24	=	»	»	62
»	»	26	=	»	»	64
»	»	29	=	»	»	»
»	»	30	=	»	»	65
»	»	31	=	»	»	66
»	»	32	=	»	»	67.

Also: ein betrüger wird ein *rākṣasa* (MP.) — ein *brahmarākṣasa* (M.), ein korndieb eine ratte, ein butterdieb ein ichneumon, ein salzdieb ein wasservogel (MP. hat *vīcīkāka*, nach Pargiter p. 86 n. 2 Sterna javanica, M. hat *cīrīvākā* nach Nand. = *cakravāka*, Bühler 'a cricket'), ein oeldieb eine schabe, ein milchdieb ein kranich (M. hat in 62 *payaḥ (hṛtvā)kāka* und in 63 *dadhi balākā*, MP. hat in 22 *dadhi kṛmiḥ* und in 23 *payo balākā*, also nicht vollständige übereinstimmung), ein honigdieb eine stechfliege, ein seidedieb ein rebhuhn (MP. *krakara*, M. *tittiri*), ein baumwolledieb ein brachvogel, ein parfümdieb eine moschusratte, ein gemüsedieb ein pfau, wer rotes kleid stiehlt ein *jīvajīva* (nach Pargiter ein fasan, s. p. 28 n., nach Bühler 'a francolin-partridge') und ein wasserdieb ein kuckuck (in MP. *caṭaka*, übersetzt mit 'pied-crusted cuckoo', in M. *stokaka*, übersetzt mit 'black-white cuckoo'). Sonst finden sich keine übereinstimmungen; besondere widersprüche habe ich zwischen MP. XV 26: M. XII 62 (messingdieb in MP. *hārīta*, in M. *haṁsa)* und MP. XV 31 : M. XII 67 (fruchtdieb und blumendieb in MP. resp. eunuch und armer mann, frucht- und blumendieb bei M. affe) notiert. MP. XV 33 ff. stimmt im allgemeinen ziemlich mit Vi. 45,1 ff. überein.

zu sein. Da hier jedoch keine fakta vorliegen, kann ja nichts bestimmtes behauptet werden.

Ich bin beim schlusse dieser kleinen untersuchung angelangt; vielleicht oder sicher wäre da viel mehr zu sagen gewesen, das mir entgangen ist. Jedoch habe ich — soviel ich es vermag — versucht, die alten legenden von den frommen sagenkönigen in Mithilā aus den urkunden verschiedener religionen hervorzuziehen und hoffentlich werden wohl keine bedeutenden erzählungen mir unbekannt geblieben sein. Freilich sind die könige von Mithilā kaum zu den berühmtesten heroen der indischen sagenpoesie gezählt worden, aber aus episoden, die wahrscheinlich nicht von der lebensgeschichte *eines* mannes herrühren, hat die volkssage einen einzigen grossen helden geschaffen, einen typus des herrscherhauses, von dem die alte geschichte[1] sagt, dass seine meisten mitglieder 'durch ihre religiöse kenntnisse hervorragend' waren.

[1] VP. IV 5 extr.

C. *Naggai (Naggaji, Nagnajit)*[1].

Die geschichte des Naggai bei Jacobi Ausg. Erz. p. 48,23 ff lautet in übersetzung folgendermassen: [48] 'Es gibt hier in Indien im Gandhārareiche eine stadt, namens Poṇḍavaddhaṇa[2]. Dort lebte ein könig, namens Sīharaha; einmal erhielt dieser aus dem Nordland zwei pferde als geschenk. Um zu reiten bestieg der könig das eine pferd, sein sohn das andere. Da lief das pferd aus allen kräften aus der stadt hinaus, errichte die reitbahn und dort fing der könig an zu reiten. Das pferd war aber von umgekehrter dressur: je fester der könig die zügel anzog, desto schneller lief das pferd. Als der könig so [die zügel] anhielt und das pferd lief, legten sie einen weg von zwölf *yojana's* zurück, und kamen in einen grossen wald. Als jetzt der könig aus müdigkeit die zügel fallen liess, blieb das pferd auf der stelle stehen. Da erkannte der könig: 'das pferd ist von umgekehrter dressur'. Er stieg ab, band das pferd an einen baum und begann umherzuwandeln. Er ass früchte und ging endlich auf einen berg hinauf um dort über die nacht zu ruhen; dort bekam er einen palast mit sieben stockwerken zu sehen. Er ging hinein und erblickte ein mit lieblichster jugendschönheit begabtes mädchen. Das mädchen erhob sich verwirrt [49] und bot dem könige einen platz an. Der könig liess sich dort nieder; sofort wurden sie in einander verliebt. Er fragte sie: 'ehrwürdige, wer bist du? warum lebst du im öden walde ganz allein?' Sie antwortete: 'sei verständig und heirate mich auf jener terrasse, dann werde ich meine lebensgeschichte in ihren einzelheiten erzählen'. Der könig ging freudig in den hofraum[3] hinein, sah dort einen Jiṇa-tempel und an dessen vorderseite eine terrasse. Er verehrte den Jiṇa, verbeugte sich und ging dann [mit ihr] die *gandharva*-ehe ein. Dann schliefen sie im schlafgemach ein. Die nacht ging zu ende; in der morgendämmerung verehrten sie den Jiṇa.

---

[1] Lakṣmīvallabha hat sogar *Naggati (!)*

[2] Vgl. Rājatar. IV 421, Cunningham Ancient geography I 480 f. Dies muss aber ein anderes *Pāuṇḍravardhana* sein.

[3] *bhavane*, vgl. Jacobi Ausg. Erz. gloss s. v. *veiyā*.

Der könig nahm auf dem thronsessel, sie aber auf der hälfte des sessels platz. Dann sagte sie: 'höre jetzt, liebling, meine geschichte!

[1]Es gibt hier in Indien eine stadt, genannt Khiipaiṭṭhiya. Dort war Jiyasattu könig. Einmal liess der könig eine gemäldegalerie bauen und überliess (die bemalung) der malerzunft, [indem er die arbeit] in gleichen teilen [verteilte]. Viele maler waren dort beschäftigt, auch ein alter meister, namens Cittangaya. So verging viel zeit. Des alten malers tochter, Kaṇayamanjarī, brachte ihm speise. Einmal war sie wie gewöhnlich auf dem wege; da kam mitten auf der strasse, wo alle leute beisammenstanden, ein reiter, dessen pferd sehr heftig lief. Sie rannte erschrocken fort. Als er dann nicht mehr da war, setzte sie ihren weg fort. Als Cittangaya sie mit den speisen kommen sah, ging er heraus um seinen bauch zu entleeren. Kaṇayamanjarī malte dann der kurzweile halber auf den estrich eine sehr natürliche pfauenfeder. Gerade in diesem augenblick kam könig Jiyasattu in die gemäldegalerie. Als er sich umblickte, bemerkte er die feder, dachte: 'ach, wie schön!' und streckte die hand aus um sie wegzunehmen; da zerbrachen aber seine nägel, die wie perlmutter glänzten[2]. Verlegen sah er sich nach allen seiten um. Kaṇayamanjarī lächelte ein wenig und sagte: 'als ich heute dachte:' auf drei füssen steht ein sessel nicht' und nach einem vierten dummkopf suchte, bist du mir als der vierte fuss entgegengekommen'. Der könig fragte; 'wie meinst du? erzähle mir alles!' Sie lächelte wieder und antwortete: 'als ich meinem vater das essen brachte, kam auf der strasse ein reiter sehr heftig dahergeritten. Er dachte nicht im geringsten daran, dass wenn auf der strasse ein greis, ein kind, eine frau oder irgend ein unfähiger wäre, dieser sicher umgeworfen werden würde. Dieser sehr dumme reiter war der erste fuss des sessels. Der zweite ist der könig, weil er allen malern gleiche arbeit in der galerie gegeben hat. Denn in einer familie sind viele maler. Mein vater aber ist erstens ohne söhne, zweitens alt und drittens arm. Trotzdem hat er eine ebenso grosse arbeit erhalten wie die übrigen. Der dritte fuss ist gerade mein vater: denn bei der arbeit in dieser

---

[1] Von hier an bis zu p. 53, 2 ist der text von J. J. Meyer Two twicetold tales (Decennial publications of the John Rockefeller University of Chicago) p. 9 ff. übersetzt.

[2] *nahasuttīo.*

galerie hat er seine habe aufgezehrt. Jetzt, da ich etwas zu essen gebracht habe, geht er fort um seinen brauch zu entleeren. Kalt werden doch [die speisen] so schlecht[1]. Der könig fragte: 'warum bin dann ich der vierte fuss?' Sie antwortete: 'jeder mensch versteht ja: 'wie könnten hier pfauen sein' — somit müsste ja die feder hierher gebracht worden sein. Dann würde man es aber sofort gesehen haben'. Der könig sagte: 'fürwahr, ich bin ein dummkopf, der vierte fuss des sessels.' Als er ihre gewandtheit im reden hörte und ihre körperliche schönheit sah, wurde er heftig in sie verliebt. Kaṇayamanjarī aber ging, nachdem sie ihrem vater zu essen gegeben, nach hause. Durch seinen minister Sugutta [50] liess der könig den Cittangaya um Kaṇayamanjarī[2] bitten. Der aber antwortete: 'wir sind sehr arm; wie könnten wir die hochzeit feiern und in passender weise den könig bewirten?' Diese antwort wurde dem könige gemeldet. Von ihm wurde das haus des Cittangaya mit geld, speisen und gold versehen. An einem glückverheissenden lunaren tage wurde Kaṇayamanjarī mit grosser pracht vermählt. Sie erhielt einen palast und eine grosse dienerschaft.

Der könig aber hatte viele gemahlinnen, von denen jede der reihe nach beim einbruch der nacht nach dem königlichen schlafgemach ging. An diesem tage kam die reihe an Kaṇayamanjarī. Schöngeschmückt ging sie mit ihrer sklavin Mayaṇiyā ins gemach und nahm dort platz. Dann kam der könig. Man erhob sich und zeigte ihm alle mögliche courtoisie. Dann legte sich der könig ins bett. Vorher hatte aber Kaṇayamanjarī zu Mayaṇiyā gesagt: 'wenn der könig zu bett gegangen ist, musst du mich nach irgend einer erzählung fragen, so dass der könig es hört. So sprach dann Mayaṇiyā gerade in diesem augenblick: 'herrin erzähle eine geschichte, während dem der könig hier ist'. Die andere antwortete: 'Mayaṇiyā, lass den könig zuerst einschlafen, dann werde ich was erzählen'. Der könig dachte bei sich: 'was für eine geschichte wird sie wohl erzählen? das werde ich mal anhören' und stellte sich, als ob er schliefe. Mayaṇiyā sagte: 'herrin, jetzt schläft der könig, erzähle mal eine geschichte!' Die andere sprach: 'höre! es gibt eine stadt Vasantaura; dort lebte der kaufmann Varuṇa.

---

[1] Sonderbar genug hat J. J. Meyer *sīyala* hier = *jaḍa* aufgefasst und übersetzt: 'what a dull man he is!'

[2] Der text hat durch versehen *Mayaṇamanjariṁ*.

Dieser liess ein götterhaus aus einem stück machen, das eine hand gross war Dort hinein setzte er eine götterstatue von vier händen.' Mayaṇiyā fragte: 'herrin, wie könnte in einem eine hand grossen hause ein bild von vier händen platz finden?' Die andere antworterte: 'jetzt bin ich schläfrig, morgen werde ich es erzählen' — 'So sei es', antwortete Mayaṇiyā, ging fort und begab sich nach ihrer wohnung. Der könig wurde aber sehr neugierig (und dachte): 'wie kann dies sein?'

So ging Kaṇayamanjarī zu bett. Am anderen tage kam wieder die reihe an sie. Da sprach also Mayaṇiyā: 'herrin, erzähle mir die halbe geschichte!' Die andere antwortete: 'freundin, es war der vierhändige gott[1], nicht wollte ich das mass seines körpers ausdrücken. So war es mit der geschichte.' Mayaṇiyā sprach: 'erzähle was anderes'. Kaṇayamanjarī erzählte: 'freundin, es gibt (irgendwo) einen grossen wald. Dort steht ein açokabaum mit weit ausgebreiteten ästen und zweigen und roten blüten. Er hat aber keinen schatten.' Mayaṇiyā fragte: 'wie kann es sein, dass ein so schöner baum keinen schatten hat?' Sie sagte: 'morgen werde ich es erzählen, jetzt bin ich sehr schläfrig.' Am dritten tage wurde sie, [weil der könig] neugierig war, wieder geholt. Dann wurde sie von Mayaṇiyā befragt und sagte: 'der schatten ist unter dem baume [nicht über ihm].' Weiter erzählte sie auf die frage [der Mayaṇiyā]: 'in einem gewissen dorf lebte ein dorfschulze. Dieser hatte ein grosses kamel, das nach belieben umherschweifte. Eines tages bekam es einen mit blättern, früchten und blumen prangenden *babbūla*-baum[2] zu sehen. Es streckte den hals aus, konnte ihn aber nicht erreichen; lange zeit mühte es sich damit ab. Dann streckte es seinen hals noch mehr nach allen richtungen hin aus. Als es aber nicht erreichte, wurde es zornig und entliess kot und urin über den baum'. Mayaṇiyā fragte: 'wie konnte es wohl über den baum dünger und urin entleeren [51], den es mit dem munde nicht erreichen konnte?'. Die andre antwortete: 'morgen werde ich es sagen'. Am nächsten tage sagte sie: 'Der *babbūla*-baum stand in einem wasserleeren brunnen[3] deswegen konnte es ihn nicht erreichen'.[4] So wurde der könig

[1] Viṣṇu.

[2] Acacia arabica.

[3] Vgl J. J. Meyer aa. p. 10 n.

[4] Lakṣmīvallabha schiebt hier noch sechs geschichtchen ein, die in übersetzung so lauten: 'weiter erzählte die königin von der sklavin

von Kaṇayamanjarī mit solchem neugier erregenden erzählungen sechs monate hindurch betört. [52] Dann wurde er heftig in sie

---

befragt, als der könig eingeschlafen war, diese geschichte: 'in irgend einer stadt lebte ein mädchen, das von wunderbarer schönheit und anmut war. So kamen bei ihm drei von ihren eltern eingeladene brautwerber zusammen. Unterdessen wurde aber das mädchen von einer schlange gebissen und starb. Der erste brautwerber, der (aus leidenschaft) ganz verblendet war, setzte sich auf ihrem scheiterhaufen und wurde zu asche. Der zweite nahm seinen aufenthalt in der asche um dieser opfer zu bringen. Der dritte machte sich einen gott geneigt und erhielt den unsterblichkeitstrank. Mit diesem wurde das mädchen auf dem scheiterhaufen besprengt. Der erste brautwerber wurde sofort belebt. Das mädchen erhob sich und sah ihre drei freier'. Dann fragte die königin die sklavin: 'sage mir, freundin, welcher der drei sollte des mädchens gatte sein?' Die sklavin antwortete: 'ich weiss es nicht. Sage du es!' Die königin sprach: 'der schlaf kommt jezt herbei' und schlief ein. In der nächsten nacht sagte sie auf die frage der sklavin: 'der sie belebte, ist ihr vater; der mit ihr zusammen geboren wurde, ist ihr bruder; der ihrer asche opfer brachte, ist ihr gatte.' *So lautet die vierte geschichte.*

Weiter erzählte die königin in der nacht von der sklavin befragt, als der könig eingeschlafen war, diese geschichte: 'ein könig liess für seine gemahlin einen wunderschönen schmuck aus leuchtenden edelsteinen von goldschmieden in einem wohl verschlossenen erdhause verfertigen. Dann merkte ein goldschmied, dass es abend war.' Die königin fragte: 'sage mal, freundin, wie konnte er in einem verschlossenen erdhause, wo die edelsteine leuchteten, den anfang der nacht erkennen?' Die sklavin antwortete: 'ich weiss das nicht. Sage du es!' Die königin sprach: 'der schlaf kommt jetzt herbei' und schlief ein. In der nächsten nacht sagte sie auf der frage der sklavin: jener goldschmied war nachtblind — das ist die sache.' *So lautet die fünfte geschichte.*

Weiter erzählte die königin in der nacht von der sklavin befragt, als der könig eingeschlafen war, diese geschichte: 'ein könig liess zwei räuber in ein löcheriges kästchen einschliessen, worin sie auf das meer hinausgetragen wurden. An irgend einem ufer blieb das kästchen hängen. Ein mann nahm es auf, öffnete es, bekam die beiden zu sehen und fragte: 'sagt mal, wie viele tage sind vergangen, nachdem Ihr ins meer geworfen wurdet?' Der eine von beiden antwortete: 'dies ist der vierte tag.' Die königin fragte: 'freundin, wie könnte er wissen, dass es der vierte tag war?' Die sklavin antwortete: 'ich weiss das nicht. Sage es du!' Die königin sprach: 'der schlaf kommt jetzt herbei' und schlief ein. In der nächsten nacht sagte sie auf die frage der sklavin: 'der mann, der es sagte, hatte quartanfieber — eben das ist die sache.' *So lautet die sechste geschichte.*

Weiter erzählte die königin in der nacht von der sklavin befragt diese geschichte: 'eine gewisse frau schloss, aus furcht ihre mitfrauen möchten sie nehmen, ihre schmucksachen in ein kästchen ein, versiegelte

verliebt. Eine lange zeit verging, während welcher er sich dem liebesspiele mit ihr allein leidenschaftlich hingab. Ihre mitfrauen

---

es und warf es in einen sichtbaren platz(?). Einmal ging sie ins haus einer freundin. Als ihre mitfrau sah, dass niemand da war, öffnete sie das kästchen, nahm unter vielen anderen schmucksachen eine halskette heraus und übergab sie ihrer tochter. Die tochter aber legte sie in ihrem hause an einer verborgenen stelle. Nach einigen stunden kam die frau zurück. Sofort sah sie, als sie von ferne das kästchen erblickte, dass eine halskette aus diesem weggenommen war. So meldete sie die mitfrau des diebstahls wegen an. Die mitfrau leistete einen eid, sie kenne den dieb nicht. Dann klagte sie die frau des meineids wegen an. Aus furcht holte die mitfrau die halskette aus dem hause ihrer tochter und lieferte sie zurück. Die sklavin fragte: 'herrin, wie konnte sie den diebstahl erkennen?' Die königin sprach: 'morgen nacht werde ich es erzählen' und schlief ein. In der nächsten nacht sagte sie wieder von der sklavin befragt: 'das kästchen war aus glas, das ist die sache.' *So lautet die siebente erzählung.*

'Die tochter eines gewissen königs wurde von einem pferde(?) geraubt. Der könig hatte vier männer bei sich; einen astrologen, einen wagenbauer, einen waffenkundigen und einen arzt. Da zeigte der astrolog die richtung an, der wagenmacher baute einen zauberwagen, der waffenkundige und der arzt bestiegen den durch die luft gehenden wagen und gelangten nach der stadt der Vidyādhara's. Der waffenkundige tötete das pferd(?); dabei wurde aber der kopf des mädchens abgeschlagen. Der arzt aber befestigte es mit irgend einer medizin wieder. Als sie zurückkehrten, gab der könig den vier männern seine tochter. Der mädchen aber sprach: 'den der mit mir den scheiterhaufen besteigen will, werde ich erwählen' und ging durch eine unterirdische tür auf den scheiterhaufen. Wer mit ihr zusammen ging, der erhielt sie'. Die sklavin fragte: 'herrin, wer von den vier ging mit ihr'. Die königin antwortete: 'jetzt bin ich der ermüdung durch den liebesgenuss wegen schläfrig', und schlief ein. In der nächsten nacht sagte sie von der sklavin befragt: 'der astrolog — er wusste nämlich: 'sie wird nicht sterben' bestieg deswegen den scheiterhaufen und erhielt das mädchen. Das ist die sache'. *So lautet die achte erzählung.*

Weiter erzählte die königin in der nacht von der sklavin befragt diese geschichte: 'In der stadt Jayapura lebte könig Sundara. Einmal wurde er ganz allein von einem pferde von umgekehrter dressur in den wald getragen. Der könig liess endlich die zügel los und stieg ab. Nachdem er das pferd an einen baum gebunden, schweifte er weit umher und trank wasser aus einem teiche. Dort erblickte er ein sehr schönes asketenmädchen. Von ihr eingeladen ging er nach der ensiedelei und wurde von den büssern sehr ehrfurchtsvoll empfangen. Das mädchen wurde ihm von ihnen gegeben und er heiratete sie. Er bestig mit seiner jungen braut das pferd und kehrte zurück. Unterwegs legte sich der könig am ufer eines teiches schlafen und erwachte später. Die königin

zürnten aber heftig, suchten nach vergehen und überlegten untereinander: 'durch bezauberungen hat sie den könig in ihre gewalt gebracht, so dass wir, seine gemahlinnen, die wir doch den höchsten familien entstammen, von ihm ganz verlassen sind. In diese künstlertochter verliebt weiss er weder verdienste noch fehler zu scheiden, versäumt die angelegenheiten des reiches und rechnet nicht damit, dass seine güter durch ihre zaubereien zu grunde gehen'.

---

aber schlief immerfort. Dann kam ein *rākṣasa* dahin und sprach zum könig 'sechs monate hindurch habe ich hunger gelitten, jetzt aber wirst du meine speise werden — ich werde mich sättigen. Falls du das nicht wünschest, gieb mir, was ich wünsche!' Der könig sprach: 'sage, was du verlangst!' Er antwortete: 'einen achtzehnjährigen brahmanenknaben, dem sein vater den fuss auf den kopf setzt, den du mit dem schwerte tötest, verlange ich innerhalb sieben tage als opfer, dann werde ich dich loslassen, sonst nicht.' Der könig willigte ein. Am nächsten morgen kam der könig glücklich in seine stadt. Seine gefolgsleuten versammelten sich. Dann erzählte der könig seinem minister das abenteuer mit dem unholde. Dieser liess ein goldenes männchen verfertigen und unter trommelschall in der stadt herumtragen. Dabei wurde folgendes ausgerufen: 'falls ein brahmanenknabe als erstattung für das leben des königs dem unhold gegeben wird, wird des knaben vater dies goldene männchen erhalten.' So rief man sechs tage hindurch. Am siebenten tage bekam es ein kluger brahmanenknabe zu hören und sprach zu seinen eltern: 'das leben ist vergänglich. Falls also meine eltern dadurch schutz bekommen, dass ich mein leben weggebe, dann geschieht das beste. So werde ich euch dadurch, dass ich um des königs leben zu erretten mich selbst opfere, das goldene männchen verschaffen.' So sprach er mehrmals; endlich erhielt er durch seine hartneckigkeit die erlaubnis seiner eltern und ging zum könige. Der könig liess seinen vater die füsse auf sein haupt setzen und ging mit gezogenem schwert hinter ihm her zum *rākṣasa*. Als sie den unhold erblickten, sagte der könig: 'he, brahmanenknabe, erinnere dich deines versprechens!' Als der könig so sprach, blickte der knabe überall umher und lachte. Da sagte der *rākṣasa* ganz vergnügt: 'sage mir, was du wünschest!' Er sprach: 'falls du mit mir vergnügt bist, lass das töten (anderer wesen) fahren. Handle nach dem von Jina gepredigten gesetze des mitleids!' Als der *rākṣasa* dies hörte, nahm er das gesetz des mitleids an. Der könig aber und die übrigen lobten den knaben.' Da fragte die sklavin: 'herrscherin, was für eine ursache zum lachen hatte wohl der knabe?' Die königin antwortete: 'gerade im nu befällt mich der schlaf' und schlief ein. In der nächsten nacht sagte sie von der sklavin befragt: 'he, freundin, dies war die ursache: (er dachte) 'vater, mutter und könig sind die zuflucht der menschen; diese drei stehen gerade an meiner seite. Bei wem werde ich also meine zuflucht nehmen!' So denkend kam er ins lachen, das ist die sache'. *So lautet die neunte geschichte.*

Kaṇayamanjarī aber schloss sich jeden tag in einem zimmer ihres palastes ein und zog die von dem könige geschenkten kleider und schmucksachen aus; dann legte sie die ihr von ihrem vater geschenkten lumpen und schmucksachen aus blei an. Und zu ihrer eigenen seele redete sie folgendermassen: 'o seele, sei nicht stolz über diesen reichtum, gerate nicht in verblendung, vergesse dich selbst nicht! Dem könige gehören diese güter, deine sind diese von dem waschholz zerfetzten lumpen und dieser schmuck. Sei deswegen ruhig, damit du nicht längere zeit dieser herrlichkeit entsagen musst! Denn der könig kann dich sonst beim halse packen und hinauswerfen.' Ihre nebenfrauen bemerkten täglich ihr treiben und sprachen zum könige: 'falls du auch gegen uns gleichgültig bist, wollen wir doch auf dein heil bedacht sein. Denn der gatte ist der weiber gott. Diese frau, die deines herzens liebste ist, ist mit irgend einem schlimmen zauber beschäftigt. Dies unglück siehst du aber nicht, weil du von ihr betört bist.' Der könig fragte: 'wie so?' Sie antworteten ihm: 'jeden tag am mittag geht sie in ihr zimmer, schliesst die tür zu und murmelt eine gewisse zeit lang irgend etwas vor sich hin. Falls du es nicht glaubst, so erforsche die sache selbst oder lass andere leute es tun!' Als der könig dies gehört, ging er selbst dahin. Als Kaṇayamanjarī in ihr zimmer gegangen war, stand er um sie zu bespähen an der tür, sah ihr oben geschildertes treiben und hörte, wie sie sich selbst unterwies. Er wurde von freude erfüllt und dachte: 'ach, wie gross ist ihr verstand! Ach, wie ganz ohne stolz ist sie! Ach, wie klug ist sie! So ist sie ganz und gar eine schatzkammer aller tugenden, und [ihre nebenfrauen] sind eifersüchtig gerade, weil sie nebenfrauen sind, so dass sie ihre tugend als laster ansehen.'

Von freude erfüllt machte der könig sie zur herrscherin des ganzen reiches und verlieh ihr die kopfbinde. So verging eine zeit. Später wurden der könig und Kaṇayamanjarī gläubige schüler des lehrers Vimalacanda.

Nach einer zeit wurde Kaṇayamanjarī nachdem sie göttin gewesen war, am berge Veyaḍḍha in der stadt Toraṇaura als tochter des *vijjāhara*königs Daḍhasatti wiedergeboren. Man nannte sie Kaṇayamālā. Allmählich erreichte sie das jugendalter. Einmal wurde sie von einem durch ihre schönheit betörten *vijjāhara*, namens Vāsava, weggeführt. Er zauberte an demselben berge einen palast hervor und liess sie dort wohnen. Dabei baute er eine terrasse [mit dem gedanken]: 'dort werde ich mit ihr hochzeit halten.' Inzwischen kam

aber der älteste bruder der Kaṇayamālā, Kaṇayateya, zur stelle. Die beiden aber, durch das feuer des zornes entflammt, gerieten in streit mit einander und wurden durch gegenseitige hiebe getötet. Kaṇaymālā aber weinte ihres bruders wegen gar sehr und blieb niedergeschlagen und betrübt im palaste wohnen. Einmal kam ein gott, namens Vāṇamantara, dorthin. Er sprach freundlich zu ihr: 'liebling, du bist meine tochter.' Im selben augenblick kam auch der *vijjāhara* Daḍhasatti, der seinen sohn und seine tochter suchte, zur stelle. Durch seine zauberkunst gab der *vyantara*[1] der Kaṇayamālā eine andere gestalt, und liess die körper des sohnes, der tochter und des Vāsava am boden als leichname daliegen. Als Daḍhasatti dies sah, dachte er: 'dieser mein sohn ist von Vāsava getötet worden und Vāsava von ihm, aus sorge über den tod des Vāsava aber ist Kaṇayamanjarī zu grunde gegangen. Deswegen pfui über den von allerlei unglück erfüllten *saṁsāra*. Wie könnte ein vernünftiges(?) wesen dort lust finden?' Darauf verfiel er dem lebensüberdruss und legte das gelübde der armut ab. Der *vyantara* liess dann die trugbilden verschwinden und begrüsste zusammen mit Kaṇayamālā den heiligen. Dieser sprach: 'wie verhält sich hier alles?' Kaṇayamālā erzählte ihm den tod ihres bruders. Der heilige aber wendete ein: 'ich habe ja drei leichname gesehen.' Der gott antwortete: 'ich hab' ein trugbild geschaffen' — 'Warum?' — Der gott antwortete: 'höre mal! In der stadt Khiipaiṭṭhiya lebte ein könig, namens Jiyasattu. Er hieratete die Kaṇayamanjarī, die tochter des malers Cittangaya. Sie wurde später eine gläubige laienfrau. Cittangaya wurde von ihr durch den *pancanamokkāra* bekehrt und nachdem er gestorben, wurde er ein gott, namens Vantara. Dieser bin ich. Soeben kam ich hierher und sah diese von sorge bedrückte Kaṇayamālā. Ich fühlte eine heftige zuneigung zu ihr und dachte: 'war sie wohl früher irgend eine verwandte von mir?' Durch höhere erkenntniss bekam ich zu wissen, dass diese meine tochter Kaṇayamanjarī sei, die als *vijjāhara*mädchen wiedergeboren worden ist. Im selben augenblick kamst du hierher. Da dachte ich: 'sie wird mit ihrem vater zusammen fortgehen. Weil ich mich vor der trennung von ihr fürchtete, gab ich ihr um dich zu verwirren eine andere gestalt und liess die wirkliche gestalt als leichnam daliegen, und so hast du deswegen das gelübde abgelegt.

[1] Der soeben genannte Vāṇamantara.

Als ich aber bemerkte: 'dieser mächtige hier ist von mir hintergegangen worden, wurde ich betrübt. Verzeihe mir also mein schlechtes verhalten!' Der heilige antwortete: 'du bist mein wohltäter, da du die ursache meiner bekehrung bist, flog auf und ging dahin, wo es ihm lieb war.

Als Kaṇayamālā die von dem gotte geschilderten begebenheiten bedachte, entstand in ihr die erinnerung ihrer früheren geburten, sie erinnerte sich der zuletzt vorhergegangenen: 'ich bin ja wirklich diese Kaṇayamanjarī, und der gott hier ist mein vater.' Da entstand in ihr [54] heftige zuneigung zu ihm und sie sprach: 'vater, wer wird mein gatte werden?' Der gott sprach vermittelst seiner höheren erkenntnis: 'mein liebling, dein früherer gatte, könig Jiyasattu, ist ein gott gewesen — jetzt aber ist er der sohn des königs Daḍhasīha, namens Sīharaha. Er wird dein gatte werden.' Sie fragte: 'wo werde ich ihm begegnen?' Der gott antwortete: 'er wird auf einem pferde von umgekehrter dressur hierherkommen. Sei deswegen ganz glücklich, sei nicht erregt! Ich werde hier bleiben und deine wünsche erfüllen.' So blieb der gott im palaste wohnen. Zusammen mit göttern lebte sie glücklich. Und ich, o mein gemahl, bin diese Kaṇayamālā[1]. Gestern ist der gott nach Meru gegangen um die heiligtümer zu verehren, und du bist am nachmittag hierher gekommen. Wegen meiner allzu grossen sehnsucht konnte ich seine rückkehr nicht abwarten, du hast mich selbst geheiratet. So lautet meine geschichte, über die du mich befragtest.'

Als Sīharaha diese erzählung gehört hatte, erinnerte er sich seiner früheren existenzen. Bald nachher kam der gott von götterscharen umgeben zurück. Der könig verbeugte sich ehrfurchtsvoll und wurde von dem gott bewillkommnet. Kaṇayamālā erzählte ihm von ihrer heirat; der gott wurde sehr erfreut. Unter freudigen gesprächen kam die mittagszeit, der könig und seine braut assen die göttlichen speisen. So weilte er dort [Sīharaha] einen monat hindurch. Dann sprach er zu Kaṇayamālā: 'liebling, mein reich wird durch meine gegner zu grunde gehen. Deswegen möchte ich fortziehen, falls du es erlaubst.' Sie antwortete: 'mein lieber, tu' wie du selbst wünschest.' Deine stadt liegt aber weit entfernt von hier; wie kannst du also zu fuss gehen? Nimm also von mir den *Prajñaptī*-zauber!' Der könig nahm ihn und erhielt über das

[1] Man muss sich daran erinnern, dass das vorhergehende die erzählung des mit Sīharaha sprechenden *vijjāhara*-mädchens ist.

verfahren unterricht. Darauf verabschiedete er sich von Kaṇayamālā und ging nach seiner stadt. Dort wurde er sehr feierlich empfangen. Seine vasallen u. a. befragten ihn über seine abenteuer; er erzählte sie ihnen, und alle wurden sehr erstaunt. Sie sprachen: 'ein tugendreicher könnte in den öden urwald oder sogar in die mitte des meeres geraten, er findet doch überall freude: — deswegen soll man fürwahr tugenden erwerben.'

So verging die zeit. Am fünften tage ging der könig nach dem berge und lebte einige tage mit Kaṇayamālā zusammen. Die leute sprachen untereinander: 'der könig geht auf dem berge.' Weil er so von zeit zu zeit nach dem berge ging *(nage aïi)*, nannten ihn die leute Naggai.

[Später muss der gott fortziehen. Um die Kaṇayamālā nicht ganz allein zu lassen, erbaute Naggai am berge eine stadt und liess mehrere seiner untertäne dort wohnen].

Einmal, als er mit seiner gefolge herausgegangen war erblickte er einen blühenden mangobaum. Der könig nahm einen zweig und seine gefolgsleute brachen zweige, blätter, schösslinge u. s. w. ab, so dass der baum wie ein leerer holzstock dastand. Als der könig zurückkehrte, fragte er: 'wo ist der mangobaum?' Ein minister zeigte ihn ihm. 'Wie ist er so schlecht geworden?' Der minister antwortete: 'von dir wurde ein zweig abgebrochen, dann tat das ganze hoflager ebenso — so ist es geschehen.' Der könig dachte: 'so lange reichtum besteht, so lange besteht auch schönheit; die reichtümer sind aber alle unstät.' So denkend erreichte er die erlösung. [Es heisst ja:]

'Nachdem er den herzerfreuenden, in zweigen, sprossen und blumen prangenden mangobaum gesehen und reichtum und armut bedacht, legte der könig der Gandhāra das gelübde ab.'

So lautet die einzige zusammenhängende erzählung von könig Naggai, die zu meiner kenntnis gedrungen ist[1]. Überhaupt fliessen die nachrichten über diesen heiligen sehr spärlich. In der buddhistischen literatur ist mir Naggaji nur aus der erzählung im Kumbhakārajātaka, die ich oben p. 36 ff. behandelt habe, bekannt; in der brahmanischen literatur kommt er an drei stellen des Mahābhārata[2] vor:

MBh. III 15257 heisst es nämlich:

Çaçakān Yavanāṁçcāiva vijigye sūtanandanaḥ
Nagnajitpramukhāṁçcāiva gaṇān jitvā mahārathān.

---

[1] Ob sich eine Naggaibiographie in der Āvaçyakalitteratur findet, ist mir leider nicht bekannt.

[2] Vgl. Pavolini Actes du XII congrès intern. d. oriental. I 137.

d. h. 'die Çaçaka's und die Yavana's besiegte der sohn des wagenlenkers[1], nachdem er die scharen der wagenkämpfer, Nagnajit usw., besiegt hatte.'

Weiter MBh. V 1882:

ayaṁ Gāndhārāṁstarasā sampramathya jitvā putrān
Nagnajitaḥ samagrān
baddhaṁ mumoca vinadantaṁ prasahya Sudarçanaṁ
vāi devatānām lalāmaṁ.

d. h. 'dieser[2] zerschmetterte eilig die Gāndhāra's, beseigte alle söhne des Nagnajit und leiss heftig den fest gefassten, laut zischenden Sudarçana[3], diesen stirnschmuck der götter, los.'

Schliesslich MBh. VII 120:

Girivrajagatāçcāpi Nagnajitpramukhā nṛpā
Ambaṣṭhāçca Videhāçca Gāndhārāçca jitās tvayā

d. h. 'die nach Girivraja gezogenen könige, Nagnajit usw., die Ambaṣṭha's, die Videha's und die Gāndhāra's wurden von dir besiegt[4].

Es ist offenbar, dass III 15257 und VII 120 sich auf dieselben ereignisse beziehen: Karṇa hätte also eine grosse koalition von fürsten der verschiedenen völker, an deren spitze könig Nagnajit von Gandhāra stand, besiegt. Das wäre bei Girivraja geschehen; Girivraja ist wohl aber = dem buddhistischen Giribbaja (z. b. S.N. 408), der ursprüngliche name von Rājagṛha, der haupstadt im Magadhareiche. Dass Karṇa in diesen östlichen gegenden mit einem könige der Gāndhāra's gekämpft haben soll, scheint ja wunderlich; man muss sich aber erinnern, dass Karṇa von Duryodhana zum herrscher in Aṅga eingesetzt worden war (MBh. I 5514 ff.) und in Campā residierte (ibd. XII 235). Falls man die fabulierende geschichte von Karṇa's geburt[5] (MBh. I 4382 ff.), die ja unzweifelhaft sehr alte züge enthält, sowie die nachricht, er hätte sein reich durch Duryodhana erhalten, als spätere zusätze betrachtet, bleibt das einfache verhältnis übrig, dass Karṇa ein herrscher irgend-

---

[1] = Karṇa.

[2] Kṛṣṇa.

[3] Kṛṣṇa's diskus; anders übersetzt Protap Chundra Roy, m. e. aber nicht richtig.

[4] Bhīṣma spricht zu Karṇa.

[5] Vgl. dazu Hertel Ausg. Erz aus Hemac. Pariciṣṭap. p. 228 ff.

welcher östlichen stämme[1] — der Aṅga — war, der einem vordringen westlicher und nördlicher völker nach osten in einer schlacht bei Girivraja im Māgadhareiche eine grenze setzte. Dies geschah wohl sicher ziemlich lange vorher, ehe Karṇa mit Duryodhana in verbund trat, denn der feldzug Karṇa's nach Girivraja stand wahrscheinlich mit den kriegerischen operationen Jarāsandha's in zusammenhang, wie ich sofort zeigen werde.

Soviel über Karṇa. Ich kehre zu Nagnajit zurück um die noch übrig gebliebene stelle MBh. V 1882 zu besprechen. Dort tritt Nagnajit als besiegter gegner des Kṛṣṇa auf; mit dieser stelle stimmt Hariv. 4970 (= II 36, 20), wo Nagnajit unter den vasallen oder verbündeten Jarāsandha's, die in dem grossen zuge gegen Mathurā teil nahmen, mit aufgezählt wird. Wie bekannt wurden die operationen Jarāsandha's nicht vom glücke begünstigt — er musste nach der niederlage von Mathurā zurückkehren (Hariv.) und dabei wurden natürlich auch seine freunde, unter welchen die Gāndhāra's und Nagnajit, von Kṛṣṇa hart bedrängt. In zusammenhang mit dem auftreten des Nagnajit in diesen streitigkeiten steht wahrscheinlich auch sein zusammentreffen mit Karṇa — worin ich am ehesten ein glied in dem grossen kampf der übrigen fürsten Indiens gegen das erweiterungsstreben des Jarāsandha sehen möchte. Denn ich bin fest überzeugt, dass wir, falls das rein fabulistische und legendarische beiwerk fortgenommen wird, in den erzählungen des Mahābhārata eine ziemlich genaue historiche schilderung der grossen kämpfe in dem vorbuddhistischen Central-Indien vor uns haben.

Mehr kenne ich über den Nagnajit nicht. Über die geschichte mit dem blühenden mangobaum, die dem Devendra gemäss eine ursache

[1] Karṇa ist nach MBh. ein *sūta*, was nach Manu X 11. 17 ein nachkomme eines *kṣatriya* und einer brahmanenfrau ist. Aber die lehren der *dharmaçāstra*'s über die kastenverhältnisse der östlichen völkerschaften sind im allgemeinen wenig zuverlässig und entsprechen offenbar nicht den wirklichen verhältnissen. So glaube ich oder halte es wenigstens für möglich, dass auch die *sūta*'s einfach nur ein östlicher stamm sind. Dass Karṇa von geburt an kein verächtlicher 'outcaste' ist, geht mit erwünschter deutlichkeit aus seiner schmährede an Çalya, MBh. VIII 1670 ff., 1816 ff., hervor. Dass wiederum Drāupadī beim *svayaṁvara* den Karṇa verschmäht, obwohl er den bogen gespannt hat (MBh. I 7027) darf wohl auf die rechnung des hochmuts, mit dem die westländer, die bewohner des 'brahmanenlandes', immerhin die östlichen völker betrachtet haben dürften, geschrieben werden.

seiner erleuchtung wurde, ist schon oben in der einleitung zu diesen studien und in der geschichte des Nimi gehandelt worden. Und übrigens sagt uns Devendra über Naggai in summa gar nichts.

Ich gehe jetzt zu dem teil der Naggaierzählung über, der an interesse alles andere bei weitem übertrifft — die erzählung der Kaṇayamālā von ihrer vorgeburt als Kaṇayamanjarī. Wir finden hier literarisches, das an wichtigkeit kaum irgend etwas anderem in der gesamten indischen märchenliteratur nachsteht.

Schon Pavolini GSAI. XII 159 ff. und J. J. Meyer Two twice-told tales p. 8. 11 haben die ähnlichkeit hervorgehoben, die sich zwischen der erzählung, wie Kaṇayamanjarī mit ihrer zofe zusammen jede nacht das interesse des könig gefesselt hält, und der einleitung zu 'Tausend und eine nacht' findet. Es kann ja wohl überhaupt nich geleugnet werden, dass diese berühmte sagensammlung — wie so vieles andere in der arabischen und syrischen märchenliteratur — im letzten grund ein indisches original voraussetzt. Und ich sehe nicht ein, warum nicht sogar diese bei Devendra und Lakṣmīvallabha erhaltene erzählung gerade ein bruchstück der indischen quelle sein könnte, woraus auch 'Tausend und eine nacht' stammt. Nur in einem fall findet sich eine abweichung: die Kaṇayamanjarī erzählt ihre geschichtchen nur um das interesse ihres gatten fest zu halten und dadurch ihre nebenfrauen zurückzudrängen, Sheheṛezade aber müht sich wie bekannt deswegen ab um eine durch den zorn des könig drohende gefahr abzuwehren. Hier wird wohl die arabische erzählung das ursprüngliche bewahrt haben, denn solche situationen — dass nämlich jemand um eine gefahr zu vermeiden oder etwas dergleichen, seinen bedroher durch erzählungen aufhält — kommen in der indischen literatur häufig vor: so in Saṁyaktvakāumudī, vgl. Weber SBBAW. 1889: 2, p. 739 usw., wo Weber schon an '1001 nacht' dachte; so weiter bei Devendra zu Utt. II 44 (Leumann bei Weber ibd. p. 756 n. 1); so in Daçakumāracarita VI (Mitraguptas abenteuer mit dem *brahmarākṣasa*, ed. p. 163 ff.); schliesslich sind auch das Çukasaptati die Vetālaerzählungen und die Siṁhāsanadvātriṁçikā in ihrer anlage zu dieser art literatur gehörig.

Ich gehe jetzt zuerst zu den einzelnen erzählungen bei Devendra und Lakṣmīvallabha über, um später eine zusammenfassende hypothese zur erklärung der entstehung dieser literatur vorzutragen.

Die drei ersten geschichten des kleinen cyklus, die Devendra erzählt, kenne ich aus keiner anderen literatur und zwar finden sie sich wohl deswegen nicht, weil sie uns nicht als ausgebildete erzählungen vorliegen sondern nur als rätselfragen. Die zwei ersten *(kahaṁ egahatthapamāṇāe deuliyāe cauhattho devo māo?* und *kahaṁ erisassa vi taruvarassa chāyā n'atthi?)* sind nur ganz schlechte wortspiele, die dritte (vom kamel, das einen baum nicht erreichten konnte und trotzdem darüber kot und urin entliess) fusst zwar nicht gerade auf einem wortspiel, ist aber von derselben art. Überhaupt scheinen mir mindestens 2 und 3 nur ad hoc erfundene geschichtchen zu sein; 1 dagegen ist es vielleicht nicht, weil dort, wie es ja überall in den indischen märchen sitte ist, die namen des schauplatzes und der hauptperson der erzählung zuerst genannt werden.[1]

Mit den geschichten bei Lakṣmīvallabha (4—9) verhält es sich mindestens zum teil anders. Freilich komme ich mit den geschichten 5—7 nicht weiter als Pavolini, der sie (GSAI. XII 161 n. 2) als 'indovinelli sciocchi come quelli di Devendra' erklärt. Was 5 betrifft, so stimme ich ganz mit Pavolini überein; 6 und 7 aber scheinen mir doch — freilich sehr unentwickelte — wirkliche erzählungen zu sein, obwohl ich ähnliches aus anderen quellen nicht kenne.

Ganz anders verhält es sich mit 4 und 8—9. Über diese hat schon Pavolini aao. ein wenig gesprochen; da ich sie aber etwas ausführlicher untersuchen möchte, nehme ich die ganze sache hier wieder auf.

Die vierte geschichte bei Lakṣmīvallabha ist mit Vetāla 2 identisch. Dort wird nämlich in kurzem folgendermassen erzählt: in Brahmasthala lebte ein gelehrter brahmane, namens Agnisvāmin, seine tochter hiess Mandarāvatī. Als sie erwachsen war, kamen aus Kānyakubja drei junge brahmanen und warben um sie. Der vater wollte aber keinen bevorziehen — so weilten alle drei lange zeit dort. Plötzlich starb aber Mandarāvatī an einem hitzigen fieber. Der eine brautwerber baute eine hütte beim scheiterhaufen und lebte darin, der zweite nahm ihre überreste und trug sie zum Ganges, der dritte aber wurde ein bettelmönch und zog in fremden

---

[1] Der ganz registerartige ausdruck: *Vasantauraṁ nayaraṁ, Varuṇo seṭṭhī* erinnert an die aufzählungen in Saṁyaktvakāumudī.

[2] Ich zitiere nach Somadeva.

ländern umher.[1] Einmal gelangte er in ein dorf, namens Vajraloka; als er dort bei irgend einem brahmanen hauste, sah er, wie seine frau ein widerspenstiges kind ins feuer warf. Erschrocken rief er: 'ach, weh! bei einem *brahmarākṣasa* bin ich eingekehrt!' Der hausvater belebte aber das kind mit einer zauberformel, die er aus einem buch rezitierte. In der nacht nimmt der bettelmönch das buch und zieht fort. Mit der formel belebt er dann seine geliebte. Auf die frage des gespenstes erklärt dann Trivikramasena, dass der beleber ihr vater, der, welcher die beine zum Ganges trug, ihr sohn, der aber, welcher auf dem scheiterhaufen wohnte, ihr gatte sei.

Wie man sieht, stimmen die beiden versionen mit wenigen ausnahmen ganz überein. Noch etwas näher steht die hindi-version des Vetāla, wo das mädchen an einem schlangenbiss[2] (vgl. Lakṣmīvallabha: *tadānīm phaṇinā daṣṭā sā kanyā mṛtā*). In anderen versionen stirbt sie aus verzweiflung darüber, dass sie nicht unter den freiern wählen kann.

Drei bräutwerber kommen auch in Vetāla 5[3] vor, eine geschichte die im übrigen aber nicht hierher gehört sondern zur achten erzählung des Lakṣmīvallabha. Die Vetāla-geschichte lautet folgendermassen: in Ujjayinī lebte ein berühmter brahmane, namens Harisvāmin. Er hatte einen sohn, Devasvāmin, und eine tochter, Somaprabhā. Diese will keinen mann heiraten, der nicht gelehrsamkeit oder tapferkeit besitzt oder einen zauberer ist. Einmal zieht Harisvāmin als botschafter nach Dekkan; dort begegnet ihm ein brahmane, der um seine tochter wirbt. Auf die antwort des vaters, die tochter wünsche einen so und so beschaffenen gatten, sagt der brahmane, er sei ein zauberer und bringt in einem augenblick einen wunderbaren wagen hervor. So erhält er das versprechen die tochter zu heiraten.

Inzwischen hat Devasvāmin seine schwester einem anderen, aus Ujjayinī stammenden brahmanen versprochen, der ein tapferer held ist.

---

[1] Näher stimmt Çivadāsa mit Lakṣmīvallabha überein; er sagt nämlich: *teṣāṁ madhye ekaç citāyām praviçya* (vgl. bei L.: *eko varas taccitāyām praviṣṭo) mṛtaḥ, dvitīyas tatrāiva çmaçāne kuṭīrakaṁ kṛtvā sthitaḥ, tṛtīyas tapasvī bhutvā deçāntaraṁ gataḥ.*

[2] So auch bei Çivadāsa: *duhitā kālasarpeṇa daṣṭā.*

[3] Diese geschichte ist behandelt worden von Benfey Ausland 1858, p. 969 ff.

Schliesslich meldet sich bei der frau des Harisvāmin ein dritter brahmane, der übernatürliche kenntnisse besitzt.

Die drei brautwerber kommen jetzt an einem festgesetzten tage zusammen; inzwischen ist aber das mädchen auf unbegreifliche weise verschwunden. Der dritte freier versteht durch sein *vijñāna*, dass sie von einem *rākṣasa*, namens Dhūmraçikha, fortgeführt worden ist. Der zauberer schafft einen fliegenden wagen, auf welchem er und die beiden übrigen nach der wohnung des *rākṣasa* fahren; der held tötet den unhold, und Somaprabhā wird nach hause geführt.

Trivikramasena antwortet auf die frage des Vetāla, dass der tapfere mann das mädchen erhalten soll.

Die ähnlichkeit mit der erzählung bei Lakṣmīvallabha, wo der erste brautwerber ein astrolog (*nimittavedin*), der zweite ein wagenbauer (*rathakṛt*, der einen fliegenden wagen verfertigt) und der dritte ein held (*sahasrayodhin*) ist, fällt sofort in die augen. Hier kommt ausserdem aber ein vierter, ein arzt (*vāidya*) vor, der indessen eine rolle spielt, die kaum als ursprünglich betrachtet werden kann. Ich glaube somit, dass die vorlage des Lakṣmīvallabha auch nur drei brautwerber gehabt hat. Der arzt, der die tote belebt, wird wohl aus irgend einer anderen derartigen erzählung stammen.

So haben wir noch eine andere Vetāla-geschichte, die 9te bei Somadeva,[1] von der schon Tawney (II p. 277 n.) bemerkt, dass sie der 5ten ziemlich ähnlich ist. Es ist dies die geschichte von 'Anañgarati und ihren vier brautwerbern', die auch KSS. LII 92 ff. (Tawney I p. 498 ff.) steht. Die 9te Vetāla-geschichte lautet kurz folgendermassen: in Ujjayinī lebte könig Vīradeva (gemahlin Padmarati). Dieser bekam durch Çiva's gnade eine wunderschöne tochter, Anañgarati. Diese will einen jungen man heiraten, der irgend eine kunst kennt. Es melden sich deren vier: der *çūdra* Pañcaphuṭṭika, der ein meister der webekunst ist, der *vāiçya* Bhāṣājña, der die sprachen aller tiere und vögel versteht, der *kṣatriya* Khaḍgadhara, der ein unvergleichlicher schwertkämpfer ist, und der brahmane Jīvadatta, der *tote zu beleben versteht.* Trivikramasena erklärt den Khaḍgadhara für den einzig möglichen bräutigam, weil Anañgarati selbst eine *kṣatriya*-tochter sei.

---

[1] Die 7te bei Çivadāsa.

Ähnlich lautet die erzählung in tar. 52; der schauplatz ist Çūrapura, wo könig Mahāvarāha und königin Padmarati[1] wohnen, die eine wunderschöne tochter Anaṅgarati haben. Die vier brautwerber führen dieselben namen wie in der Vetāla-geschichte. Nur ist die erzählung hier weiter ausgeführt und mit einer ziemlich langweiligen vorgeburtsgeschichte der Anaṅgarati ausgestattet, die aber für unsere erzählung von keinem belang ist, weshalb ich sie hier nicht erwähne.

Es scheint mir offenbar, dass wir in den vier brautwerbern, die diese erzählung bietet, ein gegenstück zu den vier werbern bei Lakṣmīvallabha haben: der weber der geschichte entspricht dem wagenmacher, der tiersprachenkundige dem astrologen, der *kṣatriya* dem kämpfer und der brahmane Jīvadatta dem arzt. In der fortsetzung aber ähnelt die geschichte — wie oben gesagt — der 5ten Vetāla-erzählung. Der schluss bei Lakṣmīvallabha weicht jedoch von den genannten erzählungen ab und ist mir aus keiner anderen quelle bekannt.

Die neunte erzählung bei Lakṣmīvallabha ist mit der 20ten Vetāla-geschichte bei Somadeva[2] identisch. Dort wird nämlich so erzählt: in Citrakūṭa lebte könig Candrāvaloka, der viele jahre hindurch nach einer passenden gattin gesucht hatte. Einmal begab sich der könig nach dem walde um zu jagen; sein pferd wurde zu heftig vorgetrieben[3], führte ihn weit in den wald hinein und blieb endlich in der nähe eines teiches stehen. Dort bekam er das wunderschöne büssermädchen Indīvaraprabhā zu sehen. Man erzählt ihm, sie sei die tochter des Kaṇva und der Menakā[4]; er begibt sich sofort nach der einsiedelei und wirbt bei dem heiligen Kaṇva um das mädchen[5]. Am nächsten tage setzt er mit seiner jungen braut den weg nach der heimat fort; am wege begegnet ihm, nachdem er unter einem *açvattha*-baum geruht, der *rākṣasa* Jvālāmukha. Dieser sagt ihm, der baum, unter welchem er ge-

---

[1] Vgl. Vetāla 9.

[2] Die 19te bei Çivadāsa.

[3] Vgl. das pferd von umgekehrter dressur in der jainistischen erzählung.

[4] Vgl. Çakuntalā.

[5] Die ganze geschichte von der heirat steht bei Somadeva in sehr losem zusammenhang mit der übrigen erzählung. Anders bei Çivadāsa; dort sagt nämlich der unhold zum könige: *enāṁ tava striyaṁ bhakṣayiṣyāmi*. Das mag ursprünglicher sein.

ruht, sei heilig — deswegen wolle er ihn sofort auffressen. Candrāvaloka bittet um schonung; darauf antwortet ihm der unhold, falls er binnen sieben tagen einen siebenjährigen brahmanenknaben finden könne, der sich freiwillig opfern wolle und den er mit hülfe der eltern schlachte, werde er ihn schonen, sonst nicht. Der könig willigt ein und begibt sich so ungehindert nach der stadt. Dort lässt sein minister aus gold und edelsteinen das bild eines mannes verfertigen, das man zusammen mit 100 dörfern dem verspricht, die sein kind als opfer geben und selbst beim schlachten behülflich sein wollen. Ein gewisser brahmanenknabe will sich als opfer darbieten, seine eltern aber weigern sich lange; schliesslich wird ihr widerstand doch überwunden und sie geben ihre zustimmung. Das opfer wird vorbereitet, der *rākṣasa* offenbart sich in erschreckender gestalt; vater und mutter halten des knaben hände und füsse, der könig zieht sein schwert um ihn zu töten. In diesem augenblick lacht das kind heftig.[1] Auf der frage des Vetāla gibt Trivikramasena eine ursache des lachens an, die zu der erklärung in der jainistischen version ganz genau stimmt.

Ähnlich ist ferner die 3. geschichte des Yamadaṇḍa in der Saṁyaktvakāumudī (s. Weber SBBAW. 1889: 2, p. 741 f.): könig Sudharma in Varaçakti will in seine stadt einziehen, die hauptstrasse stürzt aber dreimal ein. Sein hauspriester Jayadeva rät ihm selbst einen menschen zu töten und die strasse mit dessen blut zu bestreichen. Der könig will das nicht tun; aber ein anderer seiner ratgeber lässt einen goldenen mann verfertigen und ihn samt einer *koṭi* von goldstücken den eltern anbieten, die selbst ihr kind töten wollen. Das brahmanenpaar Varadatta und Niḥkaruṇā will seinen jüngsten sohn, Indradatta, verkaufen. Der jüngling zeigt grossen mut, der könig lässt aber die sache nicht zu und schliesslich wird alles auch so gut.

[*Excurs:* Weber Ind. Str. 1, 58 ff., I. St. 13, 218 f., Hillebrandt GIAPh. III: 2, 176 f. u. a. weisen darauf hin, das schon im vedischen ritual und vielleicht noch früher blutopfer ein mittel waren den einfluss der feindlichen mächte (*rākṣasa's*, *piçāca's* usw.) abzuwenden. Ein gutes beispiel aus der buddhistischen literatur bildet das Takkāriya-jātaka (jāt. 481, Fausbøll IV 242 ff.),

---

[1] In einer rezension des Çivadāsa (s. Abh DMG. 1881 p. 187) wird der *rākṣasa* — wie bei Lakṣmīvallabha — durch das lachen des knaben dazu bewogen ihm das leben zu schenken.

wo nämlich erzählt wird, dass der hauspriester des Brahmadatta einen anderen brahmanen, der mit seiner frau buhlte, um das leben bringen wollte; um dies zu tun sagt er zum könige, dass das südliche tor der stadt schlecht gebaut und von bösen geistern besetzt sei. Deswegen müsse man es umstürzen und ein neues erbauen lassen. Um die stadtgottheiten zu besänftigen solle man einen so und so beschaffenen brahmanen opfern und den gottheiten blut und fleisch darbieten. Vgl. dazu auch Rouse The Jātaka IV 155 n. 3 und weiter Liebrecht Zur Volkskunde p. 284 ff., Schrader Reallexikon p. 605[1]].

Wie schon Weber SBBAW. 1889: 2, p. 742 n. 1 und Pavolini GSAI. XII 162 n. 1 bemerkten, liegt hier offenbar eine parallelerzählung zur bekannten Çunaḥçepa-legende in Āit. Br. 7, 13, 1 ff. vor. Diese letztere aber gibt uns auch ein mittel an die hand, die jainistischen u. a. geschichten wieder ein wenig herzustellen.

In der vedischen zeit gehörten offenbar menschenopfer[2] und sogar wohl kannibalismus[3], falls sie auch nicht direkt vorkamen, nicht zu den allerunerhörtesten dingen. Dass also Hariçcandra und Rohita den brahmanenjüngling dem Varuṇa als opfer darbieten wollten, erweckte nicht ein solches grausen, wie man es erwarten könnte — hatte doch der gott selbst schon früher das leben des Rohita gefordert. Das am meisten schreckenerregende ist natürlich, dass die unnatürlichen eltern des Çunaḥçepa diesen mit kaltem blut gegen geld verkaufen. Der brahmanische verfasser hat es aber fertig gebracht dies ohne alle umschreibungen zu erzählen; anders die jainistischen und buddhistischen[4] autoren der späteren zeit — ihnen war eine solche unmenschlichkeit schlechthin unfassbar und so ist die geschichte dahin geändert worden

[1] Man vergleiche auch die 8te erzählung der Siṁhāsanadvātriṁçikā (I. St. 15, 335 ff.) und dazu MBh. I 685 ff.

[2] Dass solche auch später — besonders im cultus der Durgā — vorkamen, ist ja bekannt. Sie waren wohl aber in älterer zeit nicht so selten und wurden deswegen mit minderem abscheu angesehen.

[3] Man vergleiche die geschichte von Bhīma und Duḥçāsana in MBh. (besonders VIII 4216 ff.) auch von Dama und Vapuṣmant in Mārk. P. CXXXVI 34.

[4] Nach der vermutung Webers IA. 2, 57 war Guṇādhya buddhist. Das KSS. zeigt ja öfters buddhistischen influss. — Çivadāsa aber erzählt die geschichte ganz und gar so wie sie in Āit. Br. steht. Der vater nimmt den ältesten sohn weg, die mutter den jüngsten und sie verkaufen den mittleren.

dass die eltern zuerst heftige einwände machten, dann aber schliesslich nachgaben und dies so vollkommen, dass sie sogar beim opfer die hände und füsse des kindes hielten. Dies ist ja ein wenig glaubenswürdiger zusatz, der die geschichte entschieden schlechter gemacht hat.

In der erzählung der Saṁyaktvakāumudī ist die geschichte von dem brahmanenknaben mit den uralten ideen des 'bauopfers' verknüpft. Die erzählungen des Guṇāḍhya und der jainisten aber erinnern ziemlich stark an ein weitverbreitetes europäisches motiv, das man bei Grimm, in slavischen märchen usw. wiederfindet: wie der könig sich auf der jagd befindet und im walde dem unholde begegnet, der ihn nur gegen ein menschenleben als lösegeld loslässt, so geschieht es auch in den abendländischen märchen, dass irgend ein jäger oder könig sich auf einer jagd im walde verirrt; dort begegnet ihm der teufel und zeigt ihm den weg, natürlich nicht ohne belohnung. Öfters muss ihm der arme verirrte das versprechen, was er früher noch nicht in seinem hause gesehen hat, und, als er dorthin zurückkehrt, hat gerade seine frau ein kind geboren[1]. Diese abendländischen märchen sind dem Vetālamotiv so in allen zügen ähnlich, dass man sie sich kaum ohne an motivwandel zu denken zu erklären weiss. Auch der umstand, dass in der jainistischen fassung die geschichte glücklich aufgelöst wird, erinnert daran, dass in den europäischen märchen der teufel immer auf irgend eine weise hintergegangen wird — oft gerade durch das ihm versprochene kind selbst — und seines raubs verlustig geht; dies deutet m. e. darauf hin, dass es sich um vorchristliche vorstellungen handelt, wo statt des teufels — den später die christliche überarbeitung eingeführt hat — irgend ein unhold mitspielte.

In der geschichte der Saṁyaktvakāumudī wird aus deutlichen gründen nichts über den jagdausflug des königs und seine vermählung mit der tochter des büssers erwähnt — eine episode, die übrigens auch in der Vetāla-erzählung für die hauptzüge der geschichte ganz und gar belanglos ist. Aber es mag vielleicht immerhin etwas bedeuten, dass in der Saṁyaktvakāumudī unmittel-

[1] Oder man soll das erste geben, was einem zuerst begegnet, wenn man nach hause kommt. So bei Grimm u. a. Man vergleiche auch die erzählung von der tochter des Jephta in Iudices XI 30 ff.

bar auf die 3te erzählung des Yamadaṇḍa eine weitere folgt, von der nur ein vers (in prākrit und sanskrit) bewahrt ist[1]:

savvavisaṁ jahi salilaṁ savvārannaṁ ca kūḍasaṁchannaṁ
rāyā jattha sayaṁ vāho tattha mayāṇaṁ kudo vāso?

(in sanskrit lautet der vers:

tathā ca:
rajjvā diçaḥ pravitatāḥ salilaṁ viṣeṇa pāçāir mahī hutabhujā jvalitaṁ vanāntaṁ
vyādhāḥ padāny anusaranti gṛhītacāpāḥ kāṁ deçām āçrayati ḍimbhavatī kurañgī.)

Dieser vers stimmt ohne zweifel ganz gut zu der belehrenden rede über die sünde, die man sich durch teilnahme an der jagd zuzieht, die in der Vetālaerzählung Kaṇva dem könig Candrāvaloka hält. Man mag einwenden, dass sich in den hdschr. B und C der Saṁyaktvakāumudī zu dem vers eine geschichte findet, die ihn zu erklären sucht. Es heisst nämlich, dass ein reh mit seinen jungen in einem garten lebte und dort von dem könige Ripumardana und seinen söhnen verfolgt wird. Diese geschichte kommt mir aber ziemlich konstruiert vor. Sie könnte sehr wohl von einem späteren bearbeiter, der den vers erklären wollte, ad hoc verfertigt worden sein. So könnte der vers eher aus irgend einer solchen rede wie der des Kaṇva stammen und eine ähnliche geschichte von einer jagd des königs Sudharma wie von der jagd des Candrāvaloka bei Somadeva dagestanden haben. Das alles ist jedoch nur eine ganz lose hypothese.

Nachdem ich so kurz die übereinstimmungen gewisser erzählungen bei Lakṣmīvallabha mit geschichten, die man an anderen stellen findet, hervorgehoben habe, gehe ich dazu über die resultate dieser übereinstimmungen zusammenzufassen. Leider wird daraus nicht besonders viel zu gewinnen sein, denn die verhältnisse sind teils ziemlich verwickelt, teils nicht in hinreichendem masse untersucht worden.

Es ist offenbar, dass sich die meisten ähnlichkeiten zwischen unseren erzählungen und den geschichten der Vetālapañcaviṁçati vorfinden: mit der geschichte dieses werkes muss also die geschichte der fraglichen erzählungen verknüpft werden. Leider sind aber die fragen über entstehung usw. der Vetālasammlung noch lange nicht geklärt, obwohl sich dabei so ausgezeichnete forscher wie

[1] Weber SBBAW. 1889: 2, p. 742.

Brockhaus[1], Benfey[2], Weber[3], Zachariæ[4] u. a. beteiligt haben. Noch ist nämlich nicht die arbeit ausgeführt worden, alle — sanskritische sowohl als neuindische — versionen der Vetâlaerzählungen unter einander zu vergleichen um somit die ursprünglichste form der sammlung ausfindig zu machen. Auch ist man über das alter der sammlung als solcher — dass die einzelnen erzählungen zum teil in die älteste zeit indischer märchenliteratur hinaufreichen, ist ja offenbar — nicht derselben ansicht. Weber ZDMG. 22, 723; Jen. Litteraturzeit. 1877, p. 345 ist der meinung, dass der dichter Vetālabhaṭṭa, der unter den neun 'edelsteinen' am hofe des Vikrama genannt wird, diesen namen als verfasser der sammlung von Vetālageschichten erhalten habe. Nach Benfey zeigen aber mehrere geschichten auf buddhistichen ursprung hin[5]; und da es weiter schwierig oder sogar unmöglich ist zu erklären, warum die Vetālaerzählungen sowohl bei Kṣemendra als bei Somadeva vorkommen, falls sich nicht eine gemeinsame quelle da für sie vorgefunden, so muss man wohl mit bestimmtheit annehmen, dass die sammlung in ziemlich derselben fassung wie z. b. bei Somadeva schon bei Guṇāḍhya da war, um so mehr weil, wie Weber I.A. 2,57 m. e. unzweifelhaft richtig behauptet, Guṇāḍhya buddhist war, was ja zu Benfey's theorien gut stimmt. Falls Guṇāḍhya — wie Bühler meint — im ersten oder zweiten nachchristlichen jahrhundert lebte, was wohl das späteste sein mag, existierte also schon im beginn unserer zeitrechnung diese sammlung von 25 novellen, die Guṇāḍhya in den rahmen einer geschichte von Trivikramasena und dem leichendämon einfügte. Einen weiteren beweis für die existenz der Vetālapañcaviṁçati schon bei Guṇāḍhya liefert m. e. auch Daṇḍin's Daçakumāracarita. Dass nämlich Daṇḍin — der ja im 6ten oder 7ten jahrhundert lebte — dem Guṇāḍhya viel schuldet, scheint mir trotz J. J. Meyers gegenspruch ziemlich deutlich zu sein. Und die ganze aufstellung des Daçakumāracarita, die idee verschiedene personen nach einander ihre reiseabenteuer erzählen

---

[1] SB. 1853, p. 181 ff.

[2] Bull. de l'Acad. Imp. des sciences de St. Petersbourg 1857, p. 170 ff.

[3] I. St. 15, p. 194 ff., Jen. Litteraturzeit. 1877, p. 343 ff.

[4] BB. 4, p. 369 ff.

[5] Freilich scheint mir Benfey, falls man diesem ausgezeichneten forscher etwas vorwerfen darf, allzu sehr geneigt zu sein, buddhistischen einfluss und ursprung der märchen anzunehmen. In diesem falle (was die Vetālageschichten betrifft) ist er wohl aber im recht.

zu lassen, hat wohl Daṇḍin aus der stelle in der Bṛhatkathā, die dem XII^ten buche des Somadeva (= IX bei Kṣemendra) entsprach, erhalten[1]. Dort erzählen nämlich die minister des Mṛgāṅkadatta nacheinander ihre abenteuer von der zeit, die sie durch den fluch des schlangenkönigs von Mṛgāṅkadatta getrennt gewesen sind. Hierbei zeigt sich jetzt eine wichtige übereinstimmung: bei Somadeva kommen die minister in der reihe Vimalabuddhi, Bhīmaparākrama, Guṇākara, Vicitrakatha, Pracaṇḍaçakti und Vikramakeçarin usw. vor; bei Daṇḍin aber: Rājavāhana, Apahāravarman, Upahāravarman, Arthapāla, Pramati, Mitragupta usw. In die geschichte des sechsten ministers aber, des Vikramakeçarin, ist die sammlung der Vetālaerzählungen eingefügt worden; in der geschichte des sechsten prinzen, des Mitragupta, steht eine andere eingeschobene erzählungssammlung nämlich die vier, die Mitragupta dem *brahmarākṣasa* erzählt. Gerade dies, dass in dem sechsten abenteuer an beiden stellen sich eine solche eingeschobene sammlung von sagen oder novellen findet, scheint mir ein beweiskräftiger grund dafür zu sein, dass Daṇḍin wirklich die Bṛhatkathā als muster gedient hat. Noch mehr spricht dafür, dass die vierte erzählung des Mitragupta, genannt Nitambavatī, zu der ersten Vetālaerzählung stimmt[2].

Es ist dieses verhältnis von grosser bedeutung auch für eine frage, die die ganze komposition des berühmten romans von Daṇḍin betrifft. Schon H. H. Wilson hat zweifel geäussert, ob die sogenannte *pūrvapīṭhikā* wirklich von Daṇḍin herrühre; später hat J. J. Meyer in seiner übersetzung des Daçakumāracarita p. 134 ff. energische einwände gegen diese zweifel erhoben. Er meint nämlich, die *pūrvapīṭhikā* wäre eine jugendarbeit Daṇḍin's, die er dann später wieder aufgenommen hätte und bis zu seinem tode fortgesetzt; das werk sei nie richtig abgeschlossen worden. Obwohl Meyer sich augenscheinlich selbst mit diesem raisonnement gefangen hat, so kann mich doch etwas derartiges keineswegs überfangen. Denn es ist kaum glaublich, dass ein so 'klassischer' schriftsteller

[1] So schon Weber, Ind. Str. 2, 366; Uhle Vetālapañc. p. XII f.

[2] Dass sich bei Guṇāḍhya 25, bei Daṇḍin nur 4 erzählungen finden, ist nicht so wunderlich. Denn obwohl die Vetālanovellen eine überaus hübsche sammlung bilden, liegt doch eine starke unbeholfenheit der komposition, die etwa an Mahābhārata erinnert, darin eine so lange geschichtensammlung in ein einzelnes abenteur im vorübergehenden einzuschieben. Der kunstpoet Daṇḍin hat so was nicht getan.

wie Daṇḍin wirklich eine alte, halb vergessene jugendarbeit wieder unverändert aufgenommen hätte, um sie mit einer fortsetzung zu bereichern, die eine ganz andere kompositionsart und einen zum teil sehr abweichenden stil zeigt. In der *pūrvapīṭhikā* sind mehrere abenteuer in einem buch vereinigt, im folgenden umfasst jedes buch nur ein abenteuer; die erzählungen der *pūrvapīṭhikā* sind viel blasser und vor allem viel kürzer als die darauffolgend berichteten ereignisse; dazu finden sich bedeutende stilistische verschiedenheiten; schliesslich nimmt von den drei komm. nur die Padacandrikā auf die *pūrvapīṭhikā* rücksicht. M. e. ist deswegen das werk ganz anders entstanden: das eigentliche Daçakumāracarita ist nur ein fragment; nur die sieben ersten abenteuer und den grössten teil des achten — falls wirklich Viçruta von ihm herrührt — hat Daṇḍin zu ende gebracht. Ob der tod oder was anderes sich ihm hindernd entgegengestellt hat, ist nicht zu ersehen. Es fehlen also sowohl die zwei letzten abenteuer wie eine einleitung über die geburt und das erste jugendalter der zehn prinzen. Diesen mangel hat ein späterer schriftsteller in ziemlich ungeschickter weise auszubessern gesucht, indem er den stil Daṇḍin's nachnahmend eine ziemlich kurze einleitung, die jetzige *pūrvapīṭhikā*, zusammenschrieb, worin auch die zwei nicht behandelten abenteuer kurz erledigt wurden.

Ich halte es also für abgemacht, dass Daṇḍin die Bṛhatkathā nachbildete und dabei auch die Vetālapañcaviṁçati vorfand und berücksichtigte. Weiter finden sich wahrscheinlich in '1001 nacht' spuren davon, dass die Vetālapañcaviṁçati den arabischen verfassern bekannt war;[1] falls diese geschichten sich schon in 'Hezár afsáneh' fanden, muss wohl das werk den persischen übersetzern der Sassanidenzeit bekannt gewesen sein — d. h. im 6ten jahrhundert unserer zeitrechnung. Und dass Guṇāḍhya in der tat schon im früheren mittelalter durch die perser und araber nach Europa gebracht wurde, zeigt der umstand, dass die 11te fabel der 'Disciplina clericalis' des Petrus Alphonsus (geb. 1062 † 1110) ganz sicher aus der vorlage zu KSS. XIII 113 ff. stammt (vgl. Tawney KSS. I p. 93). Da ja Kṣemendra seine Bṛhatkathāmañjarī um 1040[2] und Somadeva seine arbeit zwischen 1063—1082 schrieb, kann ja Petrus Alphonsus kaum seine fabel durch diese werke erhalten haben; sie muss vielmehr direkt auf Guṇāḍhya zurückgehen.

[1] Vgl. Tawney KSS. II pp. 242, 274, 281.
[2] Ob die geschichte überhaupt bei ihm steht, weiss ich nicht.

Es fragt sich jetzt, aus welcher quelle die erzählungen des Lakṣmīvallabha stammen. Zunächst hat L. seine *ṭīkā* nach der des Çāntyācārya abgefasst. Dieser starb aber samvat 1096 = 1040 n. Chr.[1] und kann also für seine arbeit weder Kṣemendra noch Somadeva benutzt haben, was ja auch sonst ausgeschlossen wäre, da ja die späteren jainakommentatore kaum aus nicht jainisticher literatur schöpften. Welche quellen aber Çāntyācārya zu rate gezogen, ist, soviel ich weiss, nicht bekannt. Dass sie aber nicht direkt auf Guṇāḍhya zurückgehen, zeigt m. e. der umstand, dass die rahmenerzählung bei den jainisten eine ganz andere und wahrscheinlich sehr alte ist, worauf ich sofort zurückkomme. In dieser rahmenerzählung steckten wohl mehrere geschichten, unter welchen auch einige mit den Vetālaerzählungen identisch waren.

Schliesslich komme ich zur rahmenerzählung, d. h. zum berichte von Kaṇayamanjarī, die dem könige nachts geschichten erzählt. Oben ist schon bemerkt worden, dass Meyer und Pavolini diese geschichte mit der rahmenerzählung von Scheherezade in '1001 nacht' zusammengestellt haben; tatsächlich bietet sich ja auch hier eine so schlagende analogie, dass man kaum an selbständige entstehung innerhalb zweier verschiedenen literaturen denken kann. Da die arabische geschichte nicht gut nach Indien gebracht worden sein kann, so muss ein entgegengesetztes verhältnis angenommen werden. Bekanntlich hat lange grosse uneinigkeit über die entstehung und quellen von '1001 nacht' zwischen den verschiedenen forschern gewaltet, seitdem v. Hammer und de Sacy in der zeit um 1820—30 ihre ganz entgegengesetzten ansichten darüber aufstellten.[2] Jetzt scheint es aber — soviel ich verstehe — als ob die ansicht v. Hammers im grossen und ganzen gesiegt hätte. Man nimmt also an, das der ursprüngliche kern des werkes die pehlewitische märchensammlung 'Hezár afsáneh' sei, die freilich verloren ist, von der aber schon Mas'údi[3] in den 'Goldenen wiesen' ed. Barbier de Meynard IV 89 nachricht bringt, indem er sagt, dass ein werk mit diesem namen (aus dem persischen) ins arabische übersetzt worden sei. Weiter wird diese notiz vervollständigt durch Muhammed ben Ishak an-Nadim Abu Jakub al-Warrak, der in

[1] Bhāṇḍārkar Rep. 1883/84 p. 129. 440.

[2] Meine sehr oberflächlichen kenntnisse der arabischen märchensammlung schulde ich vornehmlichst Østrup, Studier over Tusind og en Nat, København 1891, sowie de Goeje's artikel in Encyclopædia Brittannica.

[3] 943 n. Chr.

seinem Fihrist[1] ed. Flügel p. 304 etwa so sagt:[2] 'die ersten, die erzählungen gesammelt und zu büchern zusammengefügt haben, die in ganzen sammlungen aufbewahrt wurden, und welche auch tierfabeln verfassten, waren die alten Perser. Später nahmen die Ashghaniden (die dritte persische dynastie) mit eifer daran teil; unter den Sassaniden wurde das interesse immer grösser. Die Araber übersetzten diese erzählungen und lieferten geputzte und elegante bearbeitungen; selbst verfassten sie auch bücher von ähnlichem inhalt. Die erste arbeit dieser kategoriee war Hezár afsáneh (= Alf khurafah)'. Dann folgt eine kurze inhaltsangabe der rahmenerzählung von Scheherezade. Aus diesen angaben scheint hervorzugehen, dass in der zeit etwa 950—1000 n. Chr. nur der eigentliche kern der '1001 nacht' existierte; weder die Bagdad-erzählungen noch die ägyptischen geschichten gab es damals schon und ebensowenig die geschichten von 'Kalad und Shimas', von den 'sieben vezieren' usw., da diese von Mas'údí aao. als selbständige arbeiten genannt werden. Dieser kern aber war die übersetzung von einem pehlewi-werk, genannt '*Hezár afsáneh*' = 'Die 1000 erzählungen' (arab. *Alf khurafah*), das seinerseits in der Sassanidenzeit entstanden, d. h. aus irgend einem indischen dialekt übertragen worden war. Leider gibt es aber in Indien kein werk, das diesem pehlewi-buch entspricht; an die Bṛhatkathā zu denken geht deswegen nicht gut, weil aus der oben zitierten stelle aus Fihrist hervorgeht, dass die rahmenerzählung in *Hezár afsáneh* nicht dieselbe war, wie die der Bṛhatkathā, sondern wie die der '1001 nacht'. Es ist jedoch offenbar, dass die quelle der jainistischen kommentatoren Çāntyācārya, Devendra und Lakṣmīvallabha ursprünglich dieselbe gewesen sein muss wie die quelle der persischen sammlung und der '1001 nacht'. Ich wage deswegen obwohl unter weitgehendem vorbehalt die folgende theorie aufzustellen: Devendra sagt in seinem komm. (Jacobi p. 51): *evaṁ Kaṇayamanjarīe so rāyā koūhalabhūehiṁ erisakkhāṇaehiṁ chammāse jāva vimohio.* Sechs monate hindurch habe also die königin die neugier ihres gemahles mit ihren geschichten gefesselt, das macht im ganzen 180 erzählungen oder eher 180 nächte, da ja kaum zu vermuten ist, dass die ganze zeit hindurch jede erzählung nur eine nacht gedauert habe. Es wird kühn erscheinen hier etwas vermuten zu wollen —

---

[1] 987 n. Chr.
[2] Übersetzt nach Østrup a. a. p. 7 f.

jedoch glaube ich am ehesten, dass Devendras 'sechs monate' = '180 nächte' nicht gerade ad hoc erfunden sind, sondern dass sich dies wirklich darauf beziehen könnte, dass es eine alte märchensammlung gab, die in der rahmenerzählung von Kaṇayamanjarī wirklich einen zeitraum von 180 nächten (oder so ungefähr) mit verschiedenen erzählungen ausfüllte.

Der titel 'Hezár afsáneh' aber ist, wie schon lange allgemein erkannt worden ist, nicht ganz buchstäblich zu deuten, sondern bezeichnet nur eine hohe zahl im allgemeinen. Und wenn man die erzählungen zusammenführt, die ziemlich allgemein als aus dem persischen stammend betrachtet werden, so scheint es im verhältnis zu dem ganzen werke nicht unglaublich, dass diese ursprünglich etwa 180—200 nächte umfasst hätten. In diesem kern von '1001 nacht' möchte ich also gern die arabische übertragung der indischen erzählungen, über die uns die jainakommentare einigen aufschluss geben, sehen: dies war wahrscheinlich ein in der zeit etwa 400—500 n. Chr. entstandenes jainistisches werk, wo innerhalb einer gemeinsamen rahmenerzählung von der klugen königin und ihrer sklavin allerlei geschichten vereinigt waren, unter denen einige in kürzester fassung bei Devendra und Lakṣmīvallabha bewahrt ist. Dies werk war zum teil mit der Bṛhatkathā identisch und beide gingen also auf eine gemeinsame quelle zurück. Falls sich dies mit einiger wahrscheinlichkeit behaupten lässt, was mir möglich scheint, so ist diese kleine untersuchung nicht wertlos geblieben.

Man kann jetzt freilich einwenden, dass sich von den bei Lakṣmīvallabha bewahrten geschichtchen keine in '1001 nacht' findet,[1] und dass die geschichten ganz kurz und kunstlos erzählt sind. Aber nichts ist ja in Indien gewöhnlicher, als dass ein werk in vielen verschiedenen rezensionen vorkommt — man denke nur an das Pañcatantra und die Vetālaerzählungen; der rahmen bleibt (wenigstens im allgemeinen) unverändert, es werden aber mehr und mehr erzählungen hineingedrängt und wieder andere weggelassen. Und was merkwürdiges läge wohl darin, wenn in dem kleinen bruchstück des alten werkes, das kommentare im 11ten jahrhundert benutzten, sich andere erzählungen fanden als in der alten vorlage der pehlewiübersetzung? Was den zweiten einwand betrifft, so hat der nicht mehr zu bedeuten; denn Çāntyācārya u. a. können einfach

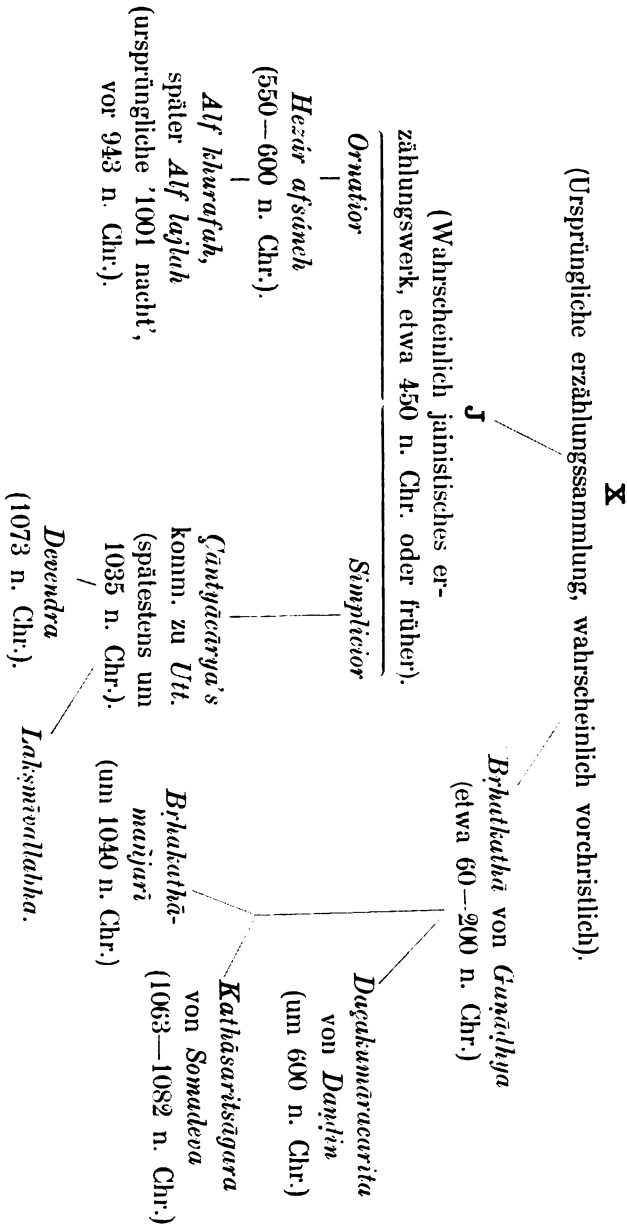
[1] Ob es sich so verhält weiss ich nicht ganz bestimmt.

einen *textus simplicior* benutzt haben, der von dem *ornatior* ebensosehr oder noch mehr abwich als der *simplicior* der Çukasaptati von dem *ornatior* desselben werkes. Somit halte ich solche einwände für nicht beweiskräftig und glaube mich der deutlichkeit wegen berechtigt, ein schema aufzustellen, um die verschiedenen phasen des von mir angenommen werkes zu erläutern. Siehe folgende seite.

Dieser stammbaum ist natürlich insoweit sehr unvollständig, als man bei der nicht aufgeklärten geschichte der Bṛhatkathā und des von mir vorausgesetzten jainistischen erzählungswerkes J nicht weiss, ob nicht auch andere, jetzt verschollene schriftstücke im laufe der zeiten aus ihnen hergeleitet wurden. Was weiter die zeit, die ich für J ansetzte — 450 n. Chr. oder früher — anbetrifft, so habe ich nur deswegen einen solchen terminus gewählt, weil ich eine passende zeit vor der übertragung ins pehlewi haben wollte; auch wäre es ja möglich, dass J — falls jainistisch, was mir das glaublichste scheint[1] — in der zeit, wo der jainakanon abschliessend redigiert wurde (454 n. Chr.), zusammengestellt wurde. Es ist jedoch jedermann wohl bekannt, wie äusserst problematisch es ist, ein indisches werk datieren zu wollen, wo nicht ganz bestimmte fakta vorliegen. Dass schliesslich J und Guṇāḍhya zum teil eine gemeinsame quelle gehabt haben, schliesse ich teils daraus, dass sich bei Çāntyācārya spuren der Vetāla-erzählungen bewahrt haben, teils daraus, dass sich in '1001 nacht' mehrere ähnlichkeiten mit Kathāsaritsāgara vorfinden.

Dass '1001 nacht' — das berühmteste aller orientalischen erzählungswerke — in letzter hand aus einer indischen quelle stammt, ist ja schon längst erkannt worden. Ich habe in dieser kleinen studie einen versuch gemacht die quelle etwas näher zu bestimmen. Leider ist dies nur ein ganz schwacher versuch geblieben. Ich glaube jedoch, man wird der frage etwas näher kommen, wenn man das gesamte sagenmaterial der grossen sammlung genau zerlegt und mit vorhandenen parallelen in indischen erzählungen vergleicht — eine aufgabe wofür mir sowohl zeit wie kenntnisse fehlen. Durch eine solche untersuchung würde sich mit etwaiger genauigkeit der inhalt des originals von '*Hezár afsáneh*' feststellen lassen, was ja eine gute hülfe bieten würde. Und mit hülfe von Chauvin's ausgezeichnete 'Bibliographie' wird jetzt eine solche aufgabe wie

[1] Oder J hatte mehrere rezensionen: jainistische, buddhistische, çivaitische usw., wie das Pañcatantra es jetzt hat. Aus einem jainistischen *simplicior* stammt wohl jedenfalls Çāntyācārya.

X
(Ursprüngliche erzählungssammlung, wahrscheinlich vorchristlich).
J
(Wahrscheinlich jainistisches erzählungswerk, etwa 450 n. Chr. oder früher).
Ornatior
Hezár afsáneh
(550—600 n. Chr.).
Alf khurafah,
später Alf lajlah
(ursprüngliche '1001 nacht',
vor 943 n. Chr.).
Simplicior
Çāntyācārya's
komm. zu Utt.
(spätestens um
1035 n. Chr.).
Devendra
(1073 n. Chr.).
Lakṣmīvallabha.
Bṛhatkathā von Guṇāḍhya
(etwa 60—200 n. Chr.)
Daçakumāracarita
von Daṇḍin
(um 600 n. Chr.)
Bṛhakathā-
mañjarī
(um 1040 n. Chr.)
Kathāsaritsāgara
von Somadeva
(1063—1082 n. Chr.)

die hier skizzierte nicht unlösbar sein. Auch in den folgenden entwicklungsstadien von '1001 nacht' wird sich wohl dabei eine unmenge von indischem material finden lassen: so ist ja z. b. wahrscheinlich der rahmen der Bagdaderzählungen — die geschichte von Harun-ar-Raschid und Djafar — aus der indischen quelle der Saṁyaktva-Kāumudī geholt (s. Weber SBBAW. 1889: 2, p. 732 ff.) usw.

Denn bei jedem schritt, den die vergleichende märchenkunde tut, zeigt sich immermehr, dass Indien so zu sagen das centralland aller erzählungsliteratur gewesen ist, woraus lange zeit hindurch nach allen richtungen hin ströme von märchen und abenteuern zu den benachbarten und ferner wohnenden völkern geflossen sind.

———

D. *Karakaṇḍu (Karaṇḍu)*[1].

Der text bei Jacobi Ausg. Erz. p. 34, 25 ff. lautet folgendermassen:

[34] 'In der stadt Campā lebte könig Dahivāhaṇa; seine gemahlin war königin Paumāvaī, tochter des Ceḍaga. Einmal bekam sie ein schwangerschaftsgelüste: 'könnte ich nur in königliche pracht gekleidet unter dem schatten des von dem grosskönige gehaltenen sonnenschirms auf dem rücken eines vorzüglichen elephanten garten und wälder besuchen!' Sie wurde niederschlagen; da fragte sie der könig und sie erzählte ihm ihren zustand. Daraufhin bestiegen sie zusammen einen schlachtelephanten; der könig hielt den sonnenschirm [35] und sie ritten nach dem garten. Es war im anfang der regenzeit, und als der elephant von dem kühlen, angenehmen erdgeruch getroffen wurde, erinnerte er sich des waldes. So lief er in der richtung des waldes den weg entlang und die beiden konnten nicht von seinem rücken herunterkommen, sondern wurden nach dem walde geführt. Der könig erblickte einen ficusbaum und sprach zur königin: 'unter jenem baum hin wird er laufen; dann sollst du einen zweig fassen.' Sie antwortete: 'ja', konnte es aber nicht tun. Der könig aber war gewandt und fasste einen zweig; ermüdet, unglücklich und von ratlosigkeit verwirrt gelangte er nach Campā.

[Der elephant führte die königin in den öden urwald, wo sie am ufer eines teiches herabstieg].

Indem sie so der verehrung (des Jiṇa) gedachte, ging sie nach irgend einer richtung; als sie ziemlich weit gekommen, erblickte

[1] Ich bin nicht ganz davon überzeugt, dass Pavolini im recht ist, wenn er behauptet *Karakaṇḍu* sie eine jüngere namensform als *Karaṇḍu* und wirklich in der von unserem texte (p. 36, 20) geschilderten weise entstanden.

sie einen büsser und ging zu ihm hin. Sie begrüsste ihn und er fragte: 'mutter, woher kommst du?' Da sagte sie: 'ich bin die tochter des Ceḍaga, ein elephant hat mich hierher geführt.' Der büsser war aber ein freund des Ceḍaga. Er ermunterte sie: 'fürchte nichts!' und sprach weiter: 'sei nicht besorgt! Dieser *saṁsāra*, der der grund ist des zusammenseins und der trennung, und der von geburt, tod, krankheit und kummer erfüllt ist, ist ganz wertlos'. Obwohl sie es nicht wünschte, wurde ihr leben durch früchte erhalten, und er leitete sie nach seiner wohnung und sprach: 'von hier an ist die erde gepflügt, da gehen wir nicht. Dies ist der bereich von Dantapura, wo Dantavakka herrscht. Geh deswegen ohne furcht in die stadt, dann wirst du wohlgemut [36] nach Campā gelangen.' Dann kehrte der büsser zurück; sie aber ging nach Dantapura und fragte nach den nonnen. Sie begrüsste die oberin, und diese fragte: 'woher kommst du, o laienfrau?' Paumāvaī erzählte ihr ihre abenteuer. Sie weinte ein wenig und wurde von der oberin beruhigt: 'edelmütige, sei nicht besorgt! Das schicksal ist nämlich unentrinnbar. Es heisst ja:

'Das zusammengeführte trennend und wiederum das getrennte zusammenführend ist das schicksal überaus geschickt beim bewirken des glücks und des unglücks der lebenden wesen.'

Und weiter:

'Im *saṁsāra*, wo reichtum für einen augenblick gesehen wird und wieder schwindet, wo in einem augenblick glück und unglück immer wechseln, wo zusammensein und trennung einander in einem augenblick ablösen, gibt's kein glück[1].

Weil eben der *saṁsāra* eine schatzkammer von vielerlei unglück ist, deswegen wandern die klugen in dieser welt auf dem wege zur glückseligkeit.'

So wurde sie aufgemuntert, geriet in heftige erregung und nahm den schleier bei diesen nonnen. Als sie die weihe verlangte, erzählte sie aus furcht sie nicht zu bekommen nichts über ihre schwangerschaft. Später teilte sie der oberin ihren zustand mit. Im geheimen gebar die nonne und warf das kind mit einem kostbaren shawl und einem siegel auf den friedhof. Da wurde es von dem aufseher aufgehoben, der es seiner frau übergab. Es erhielt

[1] Vgl. zu diesem vers Ausg. Erz. p. 86, 23: *khaṇadiṭṭhanaṭṭhavihave khaṇapariyaṭṭantavivihasuhadukkhe khaṇasaṁjogavijoe saṁsāre re suhaṁ katto.*

den namen Avakiṇṇaya. Die nonne aber schloss mit der *cāṇḍāla*-frau[1] enge freundschaft; die übrigen nonnen fragten sie: 'wo ist deine leibesfrucht?' Sie antwortete: 'das kind war tot geboren, so warf ich es weg.' Der knabe aber wuchs dort auf und spielte mit den übrigen kindern. Dabei rief er ihnen zu: 'ich bin euer könig, gebet mir steuer.' Später bekam er eine harte krätze; da sagte er zu ihnen: 'kratzet mich!' Davon erhielt er den namen Karakaṇḍu. Er liebte die nonne gar sehr, und sie gab ihm alle leckereien, die sie als almosen erhielt.

Als er grösser geworden war, hütete er den friedhof. Dahin kamen einmal aus irgend einer veranlassung zwei mönche; in einer laube dort erblickten sie einen stab. Der eine aber kannte die merkmale der stäbe, die so lauten:

'Wenn der stab einen knoten hat, preist man ihn; hat er zwei, dann bewirkt er streit; hat er drei, ist er mit gewinn verbunden, hat er vier, folgt ihm der tod.

Eine rute mit fünf knoten verhindert streit am wege; sechs knoten bedeuten körperliches leiden, sieben aber gesundheit.

Ein stab, der unter der erde vier finger und über die erde einem halben finger misst und sieben knoten hat, wendet rasende elephante ab.

Acht knoten bedeuten erfolglosigkeit; neun knoten bewirken ehre; durch die rute mit zehn knoten aber erlangt man alles.

Eine krumme, eine von würmern zerstochene, eine mit bunten zweigen versehene, eine büschelige (oder: eine hohle)[2] und eine gebrannte rute sowie eine die oben dürr ist, muss mit eifer vermieden werden.

Eine rute mit dicken knoten, von glänzender farbe und einfarbig, eine die derartige merkmale zeigt, wird gepriesen — das muss man kennen.'

---

[1] Näml. die frau des aufsehers.

[2] Prof. Jacobi schreibt mir (29. V. 08): 'Dr. Meyer in Chicago hat eine englische übersetzung der 'Ausgew. Erz.' gemacht, die demnächst gedruckt werden soll. In einer anm. sagt er: '***pollaya*** (or ***pollara***, which comes to the same thing) I derive from ****pūlyaka*** (****pūlyara***) from ***pūla*** 'bunch'; or we may assume a word ***pulyaka*** from ***pula***. The word would thus mean 'knotted, gnarled'. ***polla*** = ***rikta***, ***antaḥ-çuṣira***, used of the hand, I find in Uttarajjh. XX 42. According to that we should rather translate 'hollow'. But being hollow would hardly be considered such a great defect in a cane. ***polla*** may mean the 'bunched hand' or the fist, German 'die geballte hand' (or 'faust').

[37] Weiter sprach er: 'wer jenen stab nimmt, der wird könig werden; man muss aber warten, bisdem er noch vier finger herunter wächst, dann ist er fertig.' Dies hörte der *cāṇḍāla*-knabe und auch ein brahmane. Da grub der brahmane das stück von vier fingern auf und schnitt es ab. Der knabe aber sah es und raubte die rute. Von dem brahmanen wurde er vor gericht gezogen; dieser sagte: 'gieb mir die rute!: Er aber antwortete: 'in meinem friedhof ist sie gewachsen, deshalb gebe ich sie nicht her.' Der brahmane sprach: 'nimm eine andere!' der knabe wollte es aber nicht und tat es auch nicht. [Die richter] fragten den knaben: 'warum gibst du sie nicht weg?' Er antwortete: 'durch die wunderkraft dieser rute werde ich könig werden.' Da lachten die richter und sprachen: 'falls du könig wirst, dann sollst du diesem ein dorf geben.' Er bejahte dies. Der brahmane aber sagte zu seinen genossen: 'lasst uns jenen töten und die rute nehmen.' Das hörte aber der vater des knaben; so verschwand die familie und begab sich nach Kancaṇapura. Dort war soeben ein kinderloser könig gestorben. Das pferd, das als symbol der herrschaft galt, ging zu ihm, der draussen schlief, wandelte um ihn rechts herum und blieb stehen. Als ihn die stadtbewohner voll ehrfurcht sahen — ihn, der glückliche merkmale trug — da rief man 'heil!' und die freudenpauke wurde geschlagen. Er aber stand gähnend auf. Beruhigt bestieg er das pferd und sollte hineingeführt werden. Die brahmanen aber sagten: 'er ist ein *cāṇḍāla*' und wollte ihn nicht hineinkommen lassen. Da ergriff er die kostbare rute; die begann zu brennen. Sie aber erschraken alle. Dann wurden von ihm die *cāṇḍāla* aus Vāḍahāṇaga (oder die familie Hariesa unter den *c.*)[1] zu brahmanen gemacht. Darüber heisst es:

[2] Von dem sohne des Dadhivāhana, dem könige Karakaṇḍu, wurden die in Vāṭadhānaka wohnenden *cāṇḍāla* zu brahmanen gemacht.'

Er aber warf seinen rufnamen Avakiṇṇaga weg und nahm den von den knaben erfundenen namen Karakaṇḍu an. Nach einiger zeit kam jener brahmane zu ihm und sprach: 'gieb mir ein dorf!' Er antwortete: 'nimm welches du wünschest!' Jener aber sagte: 'ich wohne in Campā, gieb mir also dort ein dorf!' Da gab er ihm einen brief an Dahivāhaṇa mit [worin es hiess]: 'gieb

---

[1] Vgl. weiter unten.
[2] Dieser vers ist auf sanskrit abgefasst.

diesem brahmanen ein dorf! Ich werde dir ein dorf oder eine stadt, welches du verlangen möchtest, dafür geben.' Dahivāhaṇa aber wurde sehr zornig [und sagte]: 'jener elende *cāṇḍāla* kennt sich selbst nicht.' Der bote kehrte zurück und erzählte alles; Karakaṇḍu zürnte gar sehr. Er belagerte Campā, viel streit entstand. Dies bekam die nonne zu hören und mit dem gedanken: 'mögen nicht viele menschen getötet werden' bat sie die oberin um urlaub und ging noch Campā. Sie liess Karakaṇḍu rufen und verriet das geheimnis: 'jener ist dein vater'. Da befragte er seine (pflege)eltern, und diese erzählten ihm alles. Er konnte aber aus stolz nicht weichen. So ging sie nach Campā in den königlichen palast; sie wurde erkannt, die sklavinnen warfen sich weinend ihr zu füssen. Der könig hörte es, kam herbei, begrüsste sie, bot ihr einen sitz an und fragte nach ihrer leibesfrucht. Sie antwortete: 'es ist gerade jener, der deine stadt belagert.' Von freude erfüllt ging er aus der stadt hinaus und traf mit Karakaṇḍu zusammen, gab ihm die beiden reiche und wurde mönch.

Karakaṇḍu aber bekam eine grosse macht. Er liebte rinderherden gar sehr und besass deren viele. Einmal im herbst sah er ein kräftiges, weisses kalb und sagte: 'dessen mutter sollt Ihr nicht melken, und bisdem es grösser wird, [38] lasst es die milch der anderen kühe trinken!' Die hirten gehorchten ihm. Das kalb wurde ein sehr grosser stier mit kräftigen hörnern; da sah ihn der könig. Der stier war aber sehr kampflustig. Nach längerer zeit sah ihn der könig wieder — einen alten stier mit grossem körper, der von den jungen stieren umdrängt wurde. Er fragte die hirten: 'wo ist jener stier?' Sie zeigten ihn in diesem zustande Und sprachen:

'Durch wessen brüllen die übermütigen, stolzen stiere mitten auf dem viehhof auseinandergejagt wurden — jener stier, von dem der alte stolz geschwunden ist, mit triefenden augen und sich bewegenden, entstellten lippen muss das umdrängen der jungen stiere ertragen.'

Als der könig ihn so sah, befiel ihn kummer. Er dachte über die vergänglichkeit nach: 'ach, dieser stier, der so aussah, ist jetzt so elend geworden. So sind im *saṁsāra* alle dinge unbeständig; und auch der reichtum — die bedingung des genusses und die ursache der grossen verblendung — ist unbeständig. Es heisst ja auch:

'Der reichtum — unbeständig wie der regenbogen, schnell dahinschwindend wie der blitz, der dem auf den füssen haftenden staub ähnelt — ist dem gesetz der unbeständigkeit unterworfen.

Reichtümer ziehen die diebe fort, die fürsten plündern sie; die kobolde verbergen sie und unsere feinde erhalten sie.

Feuer möge alles verbrennen, überschwemmung alles zerstören — denn der zornige Jama nimmt doch schliesslich alles weg.'

Und weiter ist ja das zusammensein mit weibern — die ursache des höchsten genusses — vergänglich, denn:

[1]'Wie in der abenddämmerung viele vögel sich auf einem baume versammeln — wanderern ähnlich die aus fernen ländern kommend in einer reiseherberge zusammentreffen — am morgen aber alle nach verschiedenen gegenden fortfliegen, so leben in einer familie viele seelen — je nach ihren taten als menschen, götter oder tiere geboren — zusammen; beim tagesanbruch des todes aber gehen sie jeder nach seinem ort.'

[2]Mensch und mensch, der tor und der träge irren in den strassen der stadt umher, drängend und stossend, von vielen leuten dicht umdrängt. Dies sehend wie in kürze der mensch im augenblicke hinsinkt, geht er durch alter und krankheit zu grunde: schwer ist's ihm zu helfen.'

So heisst es ja:

'Vor und bei der geburt, im kindes-jünglings- und greisenalter gehen die seelen in allen zuständen auseinander wie ein tongefäss.'

So denkend erlangte er die erleuchtung und wurde ein *patteyabuddha;* nachdem er sich fünf handvoll haar ausgerauft hatte und von den göttern die merkmale erhalten hatte, wandelte er umher. Darüber heisst es:

'Der könig von Kalinga, der einen weissen, schöngewachsenen stier mit wohlgeformten hörnern mitten auf dem viehhof gesehen und reichtum und not bedacht legte das gelübde ab.'

Die geschichte des Karakaṇḍu steht wie die übrigen *patteya-*

---

[1] Vgl. zu diesen versen eine stelle in Devendra's komm. zu Utt. XXII (A fol. 231[b], B fol. 194[a]): *(cintesu) saṁjhāsamayasamāgamekkataruvāsisauṇāṇaṁ va thevasaṁjogattaṁ piyaputtāibandhajaṇāṇaṁ.*

[2] Jacobi Ausg. Erz. p. 157 bezeichnet die übersetzung der *apabhraṁça*-strofe als unsicher. Da ich nichts zur ausbesserung des textes beihelfen kann, bin ich ihm gefolgt.

buddha-biographien im kommentar zu Utt. XVIII 45—46. Eine der fassung des Devendra ähnliche Karakaṇḍu-biographie findet sich in dem Kathākoça des Çubhaçīlagaṇi (worüber s. Leumann bei Tawney Kathākoça p. 240 f.)[1].

Sonst schweigt die tradition, soviel ich sie kenne, über Karakaṇḍu (Karaṇḍu). Ich weiss mit ausnahme des jāt. 408 keine einzige stelle, wo dieser herrscher des Kaliṅga genannt wird. Seine erleuchtung, sowie sie bei Devendra erzählt wird, ist eine variante zur geschichte von Dummuha im jāt. 408, wo ein liebeskranker alter stier von einem jüngeren nebenbuhler totgestossen wird, was zur bekehrung des königs führt.

Ein locus communis in der erzählungsliteratur ist ferner die geschichte davon, wie Karakaṇḍu die königswürde erlangte[2]. Da es allzu weitläufig sein würde und auch unnötig ist, alle mir bekannten stellen aus der literatur anzuführen, die diesen brauch erwähnen, weise ich nur auf J. J. Meyer Daçakumāracarita p. 94 f. n. 1 und Tawney Kathākoça p. 4 n. 1 hin, wo mehrere solche stellen gesammelt sind[3]. Was wieder die sonderbare geschichte mit den verschiedenen ruten betrifft, wovon ja memorialverse p. 36,26 ff. überliefert sind, so steckt m. e. darin ein sehr alter volksglaube, worüber mir aber leider keine anderen indischen zeugnisse vorliegen. Der glaube nämlich, dass ein auf irgend eine art beschaffener stab jemandem glück und macht zuführe, scheint mir eng mit dem sehr alten glauben von der wünschelrute in zusammenhang zu stehen — ein stab womit man nicht nur wasser[4] sondern auch verborgene schätze usw. an den tag bringt. Weiter hängt wohl auch mit diesen vorstellungen der glaube an das rutenorakel (rhabdomantie) zusammen, das durch Herod. IV 67, Tac. Germ. 10 und Amm. Marc. 2, 24 als bei Skythen (Iraniern), Ger-

---

[1] Diese nachricht habe ich wahrscheinlich mündlich von Prof. Jacobi erhalten.

[2] p. 37,12 ff.

[3] Tawney aao. erinnert an die list des Oibares in Herod. III 85. Und tatsächlich ist es ja nicht unmöglich, dass wir in diesem brauch bei der königswahl einen rest des alten pferdeorakels (worüber vgl. Hehn Kulturpflanzen[6] p. 44), das sonst bei Persern, Germanen und Slaven vorkam, auch in Indien finden.

[4] So was glaubten wohl auch die Semiten im altertum; vgl. die art, wie Moses in der wüste wasser hervorbringt in Num. XX 11. Sein stab war ja auch sonst eine zauberrute, Exod. IV 2—5 usw.

manen und Alanen existierend bezeugt wird[1]. Tacitus erzählt, dass *'virgam frugiferae arboris decisam in surculos amputant eosque notis quibusdam discretos .... spargunt'*; die *'notæ'* waren vielleicht — mindestens in einigen fällen — nur knoten oder knospen wie in unseren versen. Jedenfalls liegen in dem glauben an wunderkräftige ruten vorstellungen vor, die in die graue vorzeit hinaufreichen. Der stab des Karakaṇḍu ist auch darin ein wunderding, dass er zu flammen oder leuchten beginnt, als er den widerspenstigen brahmanen gezeigt wird (p. 37,16).

Nach diesen kleinen nebenbemerkungen gehe ich dazu über, einen zusammenhang der geschichte des Karakaṇḍu mit anderen sagenkreisen zu suchen. Leider ist das resultat beinahe ganz und gar negativ.

Ein historischer kern steckt vielleicht darin, dass Karakaṇḍu die *cāṇḍāla* zu brahmanen machte und möglicherweise auch darin, dass er sohn des Dahivāhaṇa ist. Der name ist, soviel ich weiss, sehr ungewöhnlich; ich kenne ihn überhaupt nur als Dadhivāhaṇa in dem Dadhivāhaṇa-jātaka[2] (jāt. 186, Fausbøll II 101 ff), eine freilich phantastische erzählung, vielleicht jedoch nicht ganz ohne historichen hintergrund. Denn falls man von der einleitenden geschichte von der axt, dem topf und dem trommel (drei wunschdinge), die überhaupt nur in sehr losem zusammenhang mit der eigentlichen Dadhivāhana-geschichte steht, absieht, verbleibt, dass Dadhivāhaṇa, der ein von seinen eltern verstossener abenteuerer war, durch auffindung eines wunderbaren edelsteines und verwendung desselben allmählich könig in Benares wurde. Dies stimmt ja ziemlich gut zu unserer erzählung von Karakaṇḍu, der als *cāṇḍāla* lebte und durch den zauberstab könig wurde. Aber wir können vielleicht noch weitere schlüsse ziehen: im Kumbhakārajāt. (jāt. 408) wurde, wie wir uns erinnern, Karakaṇḍu durch den anblick des geplünderten mangobaumes zum nachdenken über die höchsten dinge gebracht. Das jāt. 186 erzählt aber eine episode, die, nachdem Dadhivāhana könig geworden war, eintraf: D. hatte einen mangobaum, der aus dem göttergarten stammte, und dessen früchte überaus süss waren. Bisweilen sandte er anderen königen solche früchte als gaben; um aber zu verhindern, dass jemand

---

[1] Vgl. Schrader Reallex. p. 506, der übrigens die wichtige Ammianusstelle übersieht.

[2] In MBh. XII 1715 ff. wird unter den *kṣatriya*, die der verfolgung durch Rāma Jāmadagnya entrannen, ein Bṛhadratha, sohn des Diviratha und enkel des *Dadhivāhana*, mit aufgezählt.

sich solche bäume verschaffte, durchbohrte er zuerst den kern der früchte. Ein könig, der dies zu wissen bekam, sandte einen geschickten gärtner um die mangofrüchte des D. zu zerstören; der gärtner setzte *nimba*-bäume und *pagga*-schlingpflanzen rund um den mango und dadurch bekamen die früchte bitteren geschmack. Bodhisattva aber, der minister des Dadhivāhana war, sah die ursache und die schädlichen bäume wurden entfernt. Der vers, den Bodhisattva spricht, lautet:

(2). *Pucimandaparivāro ambo te Dadhivāhana,*
mūlaṁ mūlena saṁsaṭṭhaṁ, sākhā sākhā nisevare,
asataṁ sannivāsena ten' ambo kaṭukapphalo.

Es liegt ziemlich nahe in dieser erzählung eine alte bekehrungsgeschichte sehen zu wollen und den sens moral zu ziehen: wie der mango alleinstehend süsse früchte trug, durch zusammensein mit anderen bäumen aber bitter wurde, ebenso wird der mensch, wenn er allein lebt, gut, schlecht aber durch verkehr mit der welt. Der übersichtlichkeit wegen gebe ich eine kurze parallelle zwischen Dadhivāhana und Karakaṇḍu:

Dadhivāhana:	*Karakaṇḍu:*
Jāt. 186.	Devendra zu Utt. XVIII 45.
D. ist ein von seinen eltern verstossener abenteurer.	Karakaṇḍu ist sohn des Dahivāhaṇa in Campā und der königin Paumāvaī. Er wird in einer *cāṇḍāla*familie gross gezogen.
D. gerät in besitz eines wunderbaren edelsteines; mit dessen hülfe bemächtigt er sich dreier wunschdinge und wird könig in Benares.	K. bemächtigt sich einer zauberrute; durch diese wird er könig in Kāliṅga.
	Jāt. 408.
D. besitzt einen sehr schönen mangobaum. Ein fremder gärtner zerstört die früchte, indem er rund um den baum pflanzen mit bitteren früchten setzt. Bodhisattva, minister des D., versteht die ursache, und D. lässt die schädlichen bäume entfernen.	K. sieht am eingang seines gartens einen mangobaum mit süssen früchten. Er nimmt eine frucht; darauf tun alle anderen leute dasselbe, und der baum wird ganz zerbrochen. (Als K. dies sieht, wird er bekehrt und erlangt die *paccekabuddha*würde).

Darin, dass die sagen von Dadhivāhana und Karakaṇḍu so viel ähnlichkeiten enthalten, möchte ich einen beweis dafür sehen, dass die nachricht über das verwandtschaftsverhältnis zwischen diesen beiden richtig ist, d. h. aus der alten quelle des Devendra und des jātaka herrührt.

Weiter findet sich in der Karakaṇḍubiographie eine geschichte, die wohl aus irgend einer alten epischen quelle stammt — die von den in den brahmanenstand erhobenen *caṇḍāla*. Es heisst darüber, dass die brahmanen sich weigerten den Karakaṇḍu zu empfangen unter dem vorwand, er wäre ein *mātaṅga* (= *cāṇḍāla*)[1]. Karakaṇḍu verscheucht aber die widerspenstigen; dann heisst es weiter: *tahe teṇa Vāḍahāṇagā Hariesā dhijjāiyā kayā. uktaṁ ca:*

Dadhivāhanaputreṇa rājñā ca Karakaṇḍunā
Vāṭadhānakavāstavyāç cāṇḍālā brāhmaṇīkṛtāḥ.

Nach dieser stelle wären also die sogenannten *Harikeçāḥ* 'die blondhaarigen' eine *cāṇḍāla*-clan im lande Vāṭadhāna. Dieses land lag aber nach Pargiter zu Mārk. P. LVII 35 in 'the territory stretching from Pañcanada to Ganges', vgl. MBh. V 598 ff.:

tataḥ Pañcanadañ cāiva kṛtsnañ ca Kurujāṅgalaṁ
tathā Rohitakāraṇyaṁ Marubhūmiçca kevalā
Ahicchattraṁ Kālakūṭaṁ Gaṅgākūlañ ca, Bhārata,
600. *Vāraṇaṁ Vāṭadhānañ ca Yāmunaç cāiva parvataḥ*
eṣa deçaḥ suvistīrṇaḥ prabhūtadhanadhānyavān
babhūva Kāuraveyāṇāṁ balenātīva saṁvṛtaḥ.

Weiter bestätigt MBh. II 1190, dass Vāṭadhāna zu den westlichen landschaften gehört, da es unter denen mit aufgezählt wird, die Nakula vor dem *rājasūya* des Yudhiṣṭhira eroberte. Weiter wird Vāṭadhāna in MBh. VI 334, 2405[2]; VII 398; VIII 3650; Mārk. P. LVIII 44; Vāyu-P. 45,115[3]; Varāh. Mih. Bṛh. S. 14,26. 16,22 usw. genannt. Einen fürsten von Vāṭadhāna nennt MBh. I 2699; V 86.

---

[1] *Mātaṅga* = *cāṇḍāla* kommt öfters vor (Ausg. Erz., Kād. usw.). Ein könig oder häuptling der Çabara heisst Mātaṅgaka in Kād. ed. Peterson I p. 31,23 usw. Ein asket aus *cāṇḍāla*-familie heisst *Mātaṅgapaṇḍita*, jāt. 497 u. a. (s. ZDMG. 62 h. 4 oder 63 h. 1).

[2] Wo die Calcutta-ausgabe fehlerhaft *Vāradhāna* hat.

[3] Wo die hdschr. *Vāḍhadhāna* lesen.

Zu dieser nachricht stimmt gut, was wir aus Devendras's kommentar[1] zu Utt. XII 1 ff. erfahren: das Utt.-kapitel[2] handelt wie bekannt von dem heiligen *Hariesa-Bala* (oder *Balakoṭṭha*) und Devendra erklärt seinen namen so, dass er *Bala(koṭṭha)* hiesse und häuptling einer *cāṇḍāla*-clan, genannt *Hariesā* (= *Harikeçāh*), die in der nähe des Ganges wohnten, wäre. Da ja Vāṭadhāna zwischen Pañcanada und Ganges lag, widersprechen sich die beiden stellen bei Devendra nicht.

Weitere nachrichten über die bevölkerung in Vāṭadhāna erfahren wir aus Manu XI 21, wo es folgendermassen heisst:

vrātyāt tu jāyate viprāt pāpātmā Bhṛjjakaṇṭhakaḥ
Āvantya-Vāṭadhānāu[3] *ca Puṣpaçāikhara eva ca.*

Die Vāṭadhāna werden also hier als *vrātya*-abkömmlinge bezeichnet. Nach Fick Soz. glied. p. 5 ff. scheint es aber ganz deutlich, dass Manu mit *vrātya* nur antochtone stämme meint, die nie ihre kastenpflichten vernachlässigten, einfach deshalb weil sie solche nie gehabt haben und überhaupt nur theoretisch einen platz in dem kastensystem einnahmen. Dass sich die bewohner von Vāṭadhāna ausschliesslich mit kriegsdienst beschäftigt hätten, ist wohl ebenso wahr wie die nachricht bei Govindasvāmin, dass überhaupt alle *vrātya* späher gewesen wären(!).

An zwei stellen des Mahābhārata wird aber speziell von den 'brahmanen in Vāṭadhāna' gesprochen: in II 1190 heisst es, dass Nakula die 'brahmanen in Vāṭadhāna' besiegte, in II 1826 dass die 'brahmanen in Vāṭadhāna' dem Yudhiṣṭhira gaben brachten. Gerade diese etwas unerwartete hervorhebung der 'brahmanen in V.' — besonders an der ersten stelle — scheint die vermutungen über den wert der Manustelle zu bestätigen. Dem epischen verfasser oder zusammensteller ebenso wie dem rechtskundigen[4] schienen wohl die Vāṭadhāna — die grosse menge der bevölkerung wenigstens — als verächtliche *vrātya*, die zu nennen überhaupt nicht der mühe wert war. In scharfem gegensatz zu ihnen standen die 'brahmanen in Vāṭadhāna' d. h. wohl einzelne ansiedelungen von

---

[1] Bei Jacobi SBE. XLV p. 50 n. 1.

[2] S. darüber ZDMG. 62 h. 4 oder 63 h. 1.

[3] Nandana hat hier *Vāḍhaghāna*, Kullūka *Vāḍhadhāna* (vgl. Vāyu P. 45,115 oben). Nach Uçanas' Nītiçāstra bei Govindasvāmin leben die Āvantya und Vāṭadhāna von kriegsdienst.

[4] Über die enge verwandtschaft zwischen MBh. und Manu vgl. bes. Bühler's vorrede zu SBE. XXV und Jolly GIAPh. II: 8, p. 15 f.

brahmanen aus den in der nähe liegenden hochbrahmanischen gegenden. So wird wohl auch der von Devendra zitierte vers, wo von den 'in Vāṭadhānaka wohnenden cāṇḍāla' (= die autochtonen bewohner jener gegend) gesprochen wird, aus irgend einer dem grossen epos und den rechtsbüchern nahestehenden quelle stammen.

Es bleibt aber noch eine frage zu erörtern — die allerschwierigste, über welche ich leider keine klarheit zu gewinnen vermag. Es ist durch die übereinstimmung zwischen Devendra und dem Kumbhakārajātaka ganz sicher, dass man Karakaṇḍu als könig von Kāliṇga schon in alter tradition kannte. Wie konnte aber ein könig eines südöstlichen reiches was zu tun haben mit einem stamme, der im nordwesten ansässig war? Es scheint mir hier nur ein weg zur erklärung offen zu stehen, der aber voraussetzt, dass unserer erzählung ein bestimmter historischer grund unterliegt, was mir übrigens gar nicht unglaublich erscheint: ich setze dann voraus, dass Karakaṇḍu, sohn des Dadhivāhana in Campā, unter den urbewohnern in Vāṭadhāna grossgezogen worden war und später nach dem osten Indiens zurückkehrte, wo er allmählich herrscher über die beiden reiche von Kāliṅga and Campā wurde. Denn die geschichte von dem streit zwischen vater und sohn braucht nicht zu den ursprünglichen zügen der geschichte zu gehören[1] — man kann sie ruhig auslassen und annehmen, dass Karakaṇḍu zuerst der nachfolger seines vaters wurde und dann allmählich die südlichen reiche eroberte. Ich gebe gern zu, dass diese erklärung, die darauf ausgeht, dass die pflegeeltern Karakaṇḍu's zu den autochtonen in Vāṭadhāna gehörten, welche später durch ihn zu brahmanen erhoben wurden, kühn ist, um so mehr, weil es aus Ausg. Erz. p. 36,1 ff. hervorgeht, dass er in Dantapura[2] geboren war; ich sehe aber keine andere möglichkeit — es wäre dann die dass seine pflegeeltern aus der clan der Harikeça in Vātadhāna stammten, obwohl sie im Kāliṅgareiche wohnten und dass es also nur ihre alten stammesgenossen waren, die erhoben wurden. Leider bleibe ich hier bei einem absoluten non liquet stehen.

Ich weiss nichts mehr über Karakaṇḍu zu sagen. Bleiben alle gestalten der vier grossen heiligen Dumuha, Nami, Naggai und Karakaṇḍu vom dunkel der grauen vorzeit verhüllt, so trifft dies

[1] Man vergleiche die gar analoge schilderung von dem bruderkrieg in der erzählung von Nami, Ausg. Erz. p. 47.

[2] Die hauptstadt in Kāliṅga.

doch am meisten für den letzten zu. Vielleicht wird es anderen forschern besser gelingen den zügen ihrer lebensgeschichten lebhaftere farben zu verleihen und sie in besseren kontakt mit der wirklichen geschichte zu setzen als das mir zu tun vergönnt war. Leider ist aber in Indien die wirkliche geschichte — mindestens in den älteren perioden — so sehr mit allerlei mythen und sagen vermischt, ja, sogar hinter solchen verborgen und der sinn für wirkliche biographie so unentwickelt, dass wir wohl niemals völlige klarheit über diese dinge bekommen werden.

Nachträge.

Zu p. 1 z. 18: eigentlich soll es statt 'im Himālaya' im Anuhimavant heissen.

» » 2 » 11: *sunandighoṣa-* als epithet des wagens kommt auch in Āup. S. § 49 VIII vor; nach dem komm. ist *nandi* die musik der 12 gebrauchlichen instrumente; es muss also heissen: 'wagen . . . . mit klang von allerlei instrumenten . .'

» » 3 » 29: über *saṁmiñjayati* vgl. auch Oldenberg KZ. 25, 324, Fausbøll SN. II p. 49 und K. F. Johansson Shāhbāzgarhi I 165.

» » 7 » 38: der vers im Vṛddha-Cāṇakya (XI 15) lautet:

parakāryavihantā ca
dāmbhikaḥ svārthasādhakaḥ
chaladveṣī mṛduḥ krūro
vipro mārjāra ucyate.

» » 9 » 23: es giebt wie bekannt 'sieben edelsteine eines *cakravartin*'; hier sind wohl aber wirkliche edelsteine beabsichtigt, deren es auch sieben giebt: *vāikrānta, sūryakānta, hīraka, māuktika, candrakānta, rājāvarta* und *garuḍodgara,* vgl. Praphulla Chandra Ráy, A History of Hindu Chemistry, London 1907, I p. 99 ff.

» » 14 » 3: *kibbisakārī* auch SN. 665 ff.

» » 15 » 34: über *rājino,* das ich fehlerhaft beurteilt habe, s. Franke P. u. Skt. p. 120 ff.

» » 17 » 13: zu Mhv. III 456,1—2 vgl. auch SN. v. 201:

Khādanti naṁ supānā ca[1]
sigālā ca vakā kimī,
kākā gijjhā ca khādanti
ye c'aññe santi pānayo[2].

[1] B^ai *suvāṇā va.*
[2] B^ai *pāṇino.*

Zu p. 17 z. 19 ff.: SN. v. 675 (in anm. 1 erwähnt) lautet:

Khādanti hi tattha rudante
sāmā sabalā kākolagaṇā ca
soṇā sigālā paṭigijjhā
kulalā vāyasā ca vitudanti.

Die worte *sāmā sabalā* (besser wohl *Sāmā Sabalā*) geben also noch eine stütze für meine ansicht, dass in jāt. 530 g. 63[a]: *Sāmā ca soṇā Sabalā ca gijjhā* zu lesen ist.

» » 18 » 6: Zu Mhv. III 456,6 vgl. SN. v. 637[a–b]:

Asipattavanaṁ pana tiṇhaṁ
taṁ pavisanti saṁchiddagattā.

» » » » 13: Zu Mhv. III 456,7—8 und den damit verglichenen strophen vgl. SN. v. 674:

atha Vetaraṇiṁ pana duggaṁ
tiṇhadhāraṁ khuradhāraṁ upenti,
tattha mandā papatanti
pāpakarā pāpāni karitvā.

» » » » 29: Zu Mhv. III 456,12 vgl. SN. v. 667[c–d]:

atha tattaayoguḷasannibhaṁ
bhojanam atthi tathā patirūpaṁ.

» » 19 » 37: Ich bemerke vorläufig, dass die geschichte 'Schakal und pauke' (Pañc. I 2) auch dem verf. der Mṛcchakaṭikā bekannt war, vgl. p. 122,5—8 ed. Stenzler:

je cumbide ambikamādukehiṁ
gade ṇa devāṇa vi je paṇāmaṁ
çe pāḍide pādatalena muṇḍe
vaṇe çiālena jadhā midaṅge.

» » 27 » 2: Die lesart in B °*dharmokayena*° ist wohl aus Ap. °*dhammu*° entstanden, vgl. Dhp. Dutr. de Rh. A[3] 10: *dhamu kaena phaṣai.*

» » 31 » 24: Zum ausdruck 'heer des Todes' vgl. auch verschiedene stellen im Padhānasutta des SN. (vv. 425—449), in Lalit. XVIII (und im Mārasaṁyutta des Saṁy. Nik.); s. Windisch, Māra und Buddha p. 1 ff.[1]

[1] *Mārasenā* schon in Mahāv. I 1, 7.

Zu p. 44 anm. 2: die erwähnung des jahres 1079 — abfassungsjahr des komm. des Devendra nach Leumann — macht vielleicht in diesem zusammenhang einen befremdenden eindruck. da ja das MBh. nach Bühlers untersuchungen schon um 500 n. Chr. in wesentlich derselben gestalt wie jetzt existierte. Devendra aber setzt wohl eine ununterbrochene tradition von jainakomm., die sogar bis 454 n. Chr. zurück ging, vor, und ich meine also, dass sich die geschichte von Domuha schon da vorfand und somit nicht sicher aus dem epos geholt zu sein braucht.

» » 46 z. 9 ff.: eine geschichte von einem maler, die mit der hier angeführten zum teil übereinstimmt findet sich in KSS. V 28 ff. und Siṁhāsanadvātriṁçikā 1 (Weber I. St. 15, 302).

» » 51 anm. 1: die identität von Mahāsena und Pradyota wird durch den von Lacôte in JA. 10, VII, p. 35 ff. veröffentlichten sarga 1 des Bṛhatkathāçlokasaṁgraha bewiesen, wo der könig in v. 5 Mahāsena, in v. 36 aber Pradyota genannt wird.

» » 52 z. 16: bei Kṣemendra, wo die geschichte von Lohajaṅgha II 76 ff. steht, heisst die courtisane *Rūpiṇī:* Brockhaus hat *Rūpiṇikā,* Durgāprasād aber *Rūpaṇikā*.

» » 59 » 3: bei Kṣemendra findet sich die strophe nicht.

» » 60 anm. 1: in bezug auf den alter des Guṇāḍhya bin ich der allgemein angenommen ansicht Bühlers gefolgt, nach welcher G. im 1:sten oder höchst 2:ten jahrh. n. chr. lebte[1]. Neuerdings hat aber Speyer in seinen 'Studies about the Kathāsaritsāgara', Amsterdam 1908 (= Verhandel. d. Akad v. Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks, VIII : 5) p. 44 ff. eine neue ansicht zu begründen versucht: er meint Guṇāḍhya lebte etwa um 400 n. Chr. (p. 56). Ich glaube aber, dass die folgerungen Speyers verfehlt sind und zwar aus folgenden gründen: Speyer

[1] S. Lévi, der früher (Le Theâtre indien p. 317) aus das 3:tte jahrh. n. chr. dachte, scheint jetzt für das 2:te eingetreten zu sein (Le Népal II p. 63).

Zu p. 60 anm. 1: sagt (p. 48) von den 1:sten buch, Kathāpīṭha: 'therefore, we are constrained to place the book which records such miraculous things about Sātavāhana and pretends to be composed by Sātavāhana himself (Kathās. 8,37) in a very long time after the historical Sātavāhana. Placing this king as Vincent A. Smith does, in the third quarter of the 1st century A. D. it will be impossible to claim for the Kathāpīṭha and consequently for the Bṛhatkathā a date earlier than the third century of our era, the date fixed by Sylvain Lévi'. Dies ist ganz richtig — oder es wäre eher ganz richtig, wenn die wörter 'and consequently for the Bṛhatkathā' nicht da wären. Ich bin mit Speyer völlig darin einverstanden, dass das Kathāpīṭha eine späte komposition ist — teilt es doch mit Kālidāsa Ragh. 6, 24 die ansicht von dem grossen alter der stadt Pāṭaliputra. s. Speyer p. 54 — nur ist das buch nicht von Guṇāḍhya. Das scheint mir u. a. auch der name des 2:ten buches, Kathāmukha, zu zeigen; auch scheint es ja kaum glaublich, dass Guṇāḍhya mit einer solchen menge phantastischer erzählungen über sich selbst seine arbeit anfangen sollte[1]. M. e. mag man gern das Kathāpīṭha in 4:te jahrh. herabrücken, das bedeutet nichts für den alter des grossen werkes.

Weiter stützt sich Speyer darauf, dass im lambaka Ratnaprabhā (KSS. XLI 9 ff, Bṛhkm. XIV 392 ff.) eine geschichte von Nāgārjuna vorkommt. Dieser, der nach Kern um 150 n. Chr. lebte, könnte natürlich nicht in einem werk, das sehr wahrscheinlich etwa 50—80 jahre früher entstanden sein sollte, erwähnt sein. Freilich nicht; aber das stück von Nāgārjuna kann in eine spätere redaktion der Bṛhatkathā interpoliert geworden sein[2]; oder Nāgār-

---

[1] Das Kathāpīṭha fehlt in dem Bṛhatkathāçlokasaṁgraha. Vgl. Hertel Südl. Pañc. p. XV ff.

[2] Wir müssen m. e. genau damit rechnen, dass die Bṛhatkathā, das wahrscheinlich ebenso oder beinahe ebenso gross war wie das MBh. auch in ähnlicher weise umgearbeitet worden ist. Ein teil der verschie-

Zu p. 60 anm. 1: juna lebte früher als man es angenommen hat. Übrigens lässt es sich vielfach beobachten, dass sich schon bei lebzeiten oder kurz nach dem tode über menschen, die wie Nāgārjuna als zauberkundig und in besitz des höheren wissens angesehen werden, die wunderbarsten geschichten in umlauf kommen. Man braucht nur an die späteren meister des *yoga* denken, z. b. Hemacandra (1088—1172 n. Chr.) oder Bābā Nānak (1469—1539 n. Chr.), über welche schon bei ihrer lebenszeit oder kurz danach wunderbare dinge erzählt wurden, vgl. Bühler Leben d. Hemac. p. 48 usw., Oman Mystics, Ascetics and Saints, London 1905, p. 31 ff. und R. Schmidt, Fakire und Fakirthum, Berlin 1908, p. 35 ff. Besonders belehrend ist der fall des Cāitanya; er lebte 1484—1527 n. Chr. und seine biographieen, von denen die ältesten das Cāitanyabhāgavata des Vṛndāvanadāsa (1507—1589), das Cāitanyacaritāmṛta des Kṛṣṇadāsa Kavirāja (geschr. um 1615) und das Cāitanyamaṅgala von Trilocanadāsa (1523—1589) sind, sind voll von wunderlichkeiten. Vgl. Stursberg Das Caitanyacaritāmṛta des Kṛṣṇadāsa Kavirāja, Leipzig 1907.

Weiter beruft sich Speyer darauf, dass sich in KSS. LXX 5 ff., Bṛhkm. IX 172 eine erwähnung des betelkauens sich findet. Kern hat nämlich früher die entdeckung gemacht, dass sich das betelkauen erst bei den schriftstellern des sechsten jahrhunderts findet. Dem sei wie es will — für die datierung des Bṛhatkathā reicht die stelle nicht aus. Speyer sagt selbst (p. 50), dass in den Avadānamālā's das betelkauen nach den mahlzeiten zu Buddha's zeit vorkommt, nicht aber in ihrer vorlage, Avadānaçataka. Es scheint dann etwas wunderlich, falls man nicht

---

denheiten zwischen Somadeva und Kṣemendra lassen sich wohl so deuten, dass die beiden verf. verschiedene rezensionen des Guṇāḍhya benutzten. Noch mehr scheint eine solche ansicht durch die spärlichen nachrichte von Lacôte über den Bṛhatkathāçlokasaṁgraha bestätigt zu werden. Dieselben betrachtungen über die Bṛhatkathā finden sich, wie ich nachträglich sehe, bei Hertel Südl. Pañc. p. XIII.

Zu p. 60 anm. 1: auch so schliessen könnte: in der Bṛhatkathā spuckte der prinz Mṛgāṅkadatta (von ihm ist a. a. o. die rede) einfach, bei Somadeva und Kṣemendra spuckt er betelsaft.

Einen noch weiteren grund, worauf so grosse wicht gelegt wird, dass eine gänzliche umdatierung des indischen drama daraus zu folgen scheint, führt Speyer p. 51 ff. an. Es ist kurz das folgende: in KSS. LX 118 (119 Brockhaus) heisst es:

dvayor dattapadā sā[1] *ca tayor ucchritayoç calā*
na çaknoti ciraṁ sthātuṁ dhruvam ekaṁ vimuñcati.

Diese ganz allgemeine sentenz, die sich sicher an vielen stellen der indischen litteratur finden wird, steht auch in Mudrārākṣasa p. 170 Telang:

atyucchrite mantriṇi pārthive ca viṣṭabhya pādāv upatiṣṭhate Çrīḥ,
sā strīsvabhāvād asahā bharasya tayor dvayor ekataraṁ jahāti.

Auch in Tantrākhyāyika I 56 soll der vers vorkommen. Da nach Hertel Tantrākhyāyika näher mit dem Pañcatantra-auszug des Guṇāḍhya verwandt zu sein scheint, schliesst Speyer (p. 52): 'either Viçākhadatta borrowed the stanza from Pañc. respectively from the same authority as Pañc. did, or that oldest recension of Pañc. is younger than Mudrārākṣasa. As to the former member of the alternative, it is expressly stated in Tantrākhy. that the stanza is a quotation *(sādhu cāitad ucyate)*. So it becomes very improbable that Viçākhadatta took it from Pañc. Nor is it likely that he took it from any other text'. Also muss Pañc. aus Mudrārākṣasa citiert haben, und weil die Bṛhatkathā um 400 n. Chr. verfasst ist 'the date of the Mudrārākṣasa is needs to be put at last one generation before that time'. Es ist eigentlich hier nicht der logische fehler — denn es soll ja doch bewiesen

[1] Çrī.

Zu p. 60 anm. 1: werden, dass Guṇāḍhya um 400 n. Chr. schrieb, was hier als sicher vorausgesetzt wird — der hier die grösste verwunderung erweckt, sondern die auseinandersetzung über die entlehnung einer solchen strophe wie die angeführte. Es wird jedermann bekannt sein, dass sich strophenähnlichkeiten innerhalb indischer werke in tausenden und wieder tausenden finden. Könnte man also nach der methode Speyer's schliessen, dann wäre es bald mit der chronologie in der indischen litteraturgeschichte gut bestellt; leider — oder vielleicht glücklicherweise — lässt sich das nicht thun, und ich finde also keinen grund dafür von der datierung Bühler's für die Bṛhatkathā oder von der zeitbestimmung des Mudrārākṣasa, die durch Jacobi, Telang und Macdonell zu stande gekommen ist[1], zu weichen.

Schliesslich zieht Speyer (p. 54 ff.) hervor, dass in KSS. LXXXIX 3 und Bṛhkm. IX 2, 718 Nepal genannt wird, dass in KSS. LIII 92 und LXXVIII 11 *dīnāra's* genannt werden, während dem Kṣemendra Bṛhkm. IX 2, 279 *rūpaka's* hat und endlich, dass in KSS. XXXVII 36 ff. die Tājik's erwähnt werden — alles sachen, die nicht von der geringsten bedeutung sein können, da man ja unmöglich bestimmt sagen kann, dass sie wort für wort ähnlich bei Guṇāḍhya vorkamen.

Somit bleibe ich bei der zeitbestimmung Bühler's und sehe im folgenden gänzlich von Speyer's ausführungen ab.

» » 64 » 1: oder *siddha* ist = *siddhapuruṣa* 'zauberer, *yogin*'.

» » 76 z. 14 ff.: eine parallella zu Çukasapt. simpl. 30 findet man in KSS. V 50 ff. = Bṛhkm I 186 ff.

---

[1] Etwa 700—900 n. Chr., falls nicht Jacobi's sehr exakte datierung richtig sein sollte. — Ubrigens noch eine sache: Speyer scheint doch (p. 53) damit einverstanden zu sein, dass Mṛcchakaṭikā älter oder mindestens gleichzeitig mit Mudrārākṣasa ist. Es ist aber aus Mṛcch. p. 67,17—20: *jñātīn viṭān svabhujavikramalabdhavarṇān rājāpamānakupitāṁçca narendrabhṛtyān uttejayāmi suhṛdaḥ parimokṣaṇāya Yāugandharāyaṇa iva Udayanasya rājño* ziemlich bestimmt zu schliessen, dass Çūdraka jünger war als Guṇāḍhya. Wie verträgt sich dies mit Speyers hypothese?

Zu p. 84 z. 20 ff.: die worte 'frei davon' usw. sind fehlerhaft übersetzt. Es soll heissen: 'mann bist du ja schon — du bist weder ennuch oder noch weib — durch deine früheren thaten, ohne dass ich dich als solchen erkenne. Was weiter die herrschaft des reiches betrifft, wer könnte sie wohl in besitz nehmen, da ich den titel: 'gemahlin deines bruders, des kronprinzen' führe.

» » 91 » 29 » zu dem text des Utt. IX habe ich zwei hdschrr. gelesen, eine, die mir Prof. Jacobi im sommer 1907 in Bonn freundlichst zu verfügung stellte, und eine andere aus der handschriftensammlung der Berlinerbibliothek (Weber Cat. d. Berl. Handschr. 1906).

» » 98 » 33: eine andere jainistische version der sage von Nami findet sich in den Āvaç. erz. XVIII 45.

» » 116 anm. 2: über jāt. 9 vgl. auch Rhys Davids Buddhist Birth Stories p. LII n. 1. — Graue haare als todesboten werden auch in Bṛhatkathāçlokasaṁgraha 1,37 erwähnt.

» » 121 » 2: über Pāuṇḍravardhana — auch die namensform Puṇḍravardhana kommt vor — vgl. auch Stein zu Rājatar. IV 421 (= Kalhaṇa's Chronicle of the Kings of Kas'mīr I p. 160).

» » 140 z. 16: über menschenopfer vgl. auch Tawney I p. 445.

» » 145 » 9: freilich scheint nach J. J. Meyer p. 137 die Padacandrikā der älteste der drei komm. zu sein. Doch enstammt sie wohl einer viel späteren zeit als Daṇḍin, wo dann schon die *pūrvapīṭhikā* der tradition gemäss als dem Daçak. angehörig betrachtet wurde.

» » » » 37: auch der Bṛhatkathāçlokasaṁgraha ist wohl kaum die vorlage des Petrus Alphonsus gewesen. Vielleicht findet sich die geschichte sogar dort nicht.

Verzeichniss der druckfehler.

(Die zeilen sind immer von oben an gezählt).

P. 12 z. 31 lies *rāudrakarmebhiḥ* statt *rāndrakarmebhiḥ*.
» 13 » 6 » *tejasaṁyutā* statt *tejasaṁyuta*.
» » » 11 » *yutā* statt *yuta*.
» 14 » 12 » *teṣām* » *tesām*.
» » » 29 » *hasteṣu* » *hastesu*.
» » » 30 » *praduṣṭamānasā* statt *pradusṭamānasā*.
» » » 31 » *hasteṣu* statt *hastesu*.
» » » 32 » *gātrāṇi* » *gatrāṇi*.
» 15 » 10 » *teṣāṁ* » *teṣaṁ*.
» 16 » 27 » *kṛṣṇehi* » *kṛsṇehi*.
» » » 28 » *kṛṣṇaprāṇakā* statt *kṛsṇaprāṇakā*.
» » » 38 » *agnitīkṣṇamukhā* statt *agnitīksṇamukhā*.
» » » 40 » *çaktitīkṣṇamukhā* » *çaktitiksṇamukhā*.
» 17 » 32 » *Çyāma-Çabalāu çoṇau ca gṛdhrāu ca* statt *Sāma-Çabalāu çroṇāu ca gṛddhāu ca*.
» 18 » 21 » *çlakṣṇitāni* statt *çlaksṇitāni*.
» 19 » 33 » *Samudraçrīr* statt *samudraçrīr*.
» 20 » 10 » *asthibhastrāsadṛkāyo vārdhake* statt *asthibhastrāsaṭṭakkāyo vārdhako*.
» 24 » 1 » Rupaṇikā statt Rūpiṇikā.
» 25 » 36 » *pāṁsukrīḍakaṁ* statt *paṁsukrīḍakaṁ*.
» 29 » 30 » *kīrteṣi* statt *kīrtesi*.
» 31 » 27 » *kāmānāṁ* statt *kāmānām*.
» 32 » 19 » *saṭṭhi* statt *ṣaṭṭi*.
» » » 24 » *ṣaṣṭiṁ* » *ṣaṣṭiṁ*.
» 35 » 10 » *mātañgāv* statt *mātangāv*.
» 45 » 5 » Kṛṣṇa statt Kṛṣṇa.
» » » 13 » Vṛṣaparvan statt Vṛṣaparvan.
» 55 » 32 » *diṭṭhaṁ* statt *ditthaṁ*.

P.	72	z.	17	lies	*Vikramarāja* statt *Vikramarājā*.
»	81	»	12	»	Agaladatta statt Adaladatta.
»	83	»	3	»	*Vikramarāja* statt *Vikramarājā*.
»	92	»	11	»	*saddā* statt *sāddā*.
»	93	»	23	»	*jujjhāṇaṁ* statt *jujjhāṇāṁ*.
»	»	»	24	»	*appāṇaṁ* statt *appāṇam*.
»	101	»	29	»	Kāuṣ. statt Kāus.
»	111	»	33	»	*bahūnāṁ* statt *bahūnaṁ*.
»	»	»	38	»	*phalahetū* » *phalahetu*.

Verzeichnis der druckfehler und verbesserungen.

Leider finden sich in der abhandlung eine menge von druckfehlern, die in dem früher beigegebenen verzeichnis nicht aufgenommen worden sind. Die leser werden also gebeten dieses verzeichnis statt des früheren zu benutzen. Interpunktionsfehler sind hier nicht berücksichtigt geworden. Es hat sich leider auch herausgestellt, dass die durchsicht des manuskripts durch Herrn E. Stumpp allzu wenig effectiv gewesen ist, was ich nur bedauern, nicht aber verbessern kann. Die berichtigung von mehreren, kleineren ungenauigkeiten in übersetzungen u. s. w. verdanke ich Herrn Cand. phil. H. Smith.

P. 2 z. 1 lies: Māhārāṣṭrī — ib. z. 5: in der stadt Mithilā, dem grosskönigsresidenz — ib. z. 6—7: der seinen hofstaat im zaume hielt — ib. z. 21: zu *anupadaka*° (*B anupadoko*, M *anupadako*) vgl. Divyāvad. p. 619,$_{22}$ — ib. anm. 1: die bemerkung über *savāijayanta* ist zu streichen — P. 3 z. 10: Dann — ib. anm. 1: vgl. auch Leumann Album Kern 391 ff. — ib. anm. 6: Mārasaṁyutta und Saṁy. — P. 4 z. 20: findest — ib. z. 22: heilige — ib. anm. 5: sāṁkhya (an zwei stellen), hätte — P. 6 anm. 1: loi p. 568 — ib. anm. 4: BM haben *çrot(r)am ovāya* (nach Smith *odhāya* zu lesen) — ib. anm. 6: 18,$_{56}$ — P. 8 z. 1: träge und unverständig nach Senart; BM haben *pramattā varabuddhino* — ib. z. 5: schreckliche — ib. z. 19—20 u. a.: man kann nämlich dem grossen heerführer Tod unmöglich entrinnen — P. 10 z. 12: kein — ib. z. 26: nannte — ib. anm. 2: V p. 128 anm. — P. 12 z. 7: während — ib. z. 12: *Rāuravāu* — ib. z. 19: *Patāpano* — ib. z. 22: *rāudrasatvehi* — ib. z. 23: *satvāṁ* und *pratyekaṣoḍaçotsadeṣu* — ib. z. 31: *rāudrakarmebhiḥ* und °*satvehi* — ib. z. 33: °*satvehi* — ib. z. 34: *catukarṇā* — P. 13 z. 2: *catudvārā* — ib. z. 6: *tejasaṁyutā* — ib. z. 10: *ayopākārapariyantā* — ib. z. 11: *yutā* — ib. z. 15: *sadāyasaphālāsphārā* — ib. z. 16: *romaharṣaṇarūpā* — ib. z. 19: *dukhā* — ib. z. 27: ja — ib. z. 36: *satvā*

und *mahākilbiṣakārakā* — ib. z. 37: *pratapyaṁti* — P. 14 z. 5: es ist wohl *daṇḍehi sthūle narakapālakā* zu lesen (ebenso in 456,11 *āyase Yamapāuruṣā*) nach Smith — ib. z. 6: *katakilbiṣā* — ib. z. 10: *tante 'haṁ* — ib. z. 12: *teṣām* und *anupūrvaçaḥ* — ib. z. 14: *ūrdhapādāṁ adhoçirāṁ* — ib. z. 15 und 19: *pralaṁbayitvā* — ib. z. 16: *ūrdhvapādāṁ* — ib. z. 18: *satvā* und *adhoçirāḥ* — ib. z. 28 und 32: *pāṭenti* — ib. z. 29 und 32: *hasteṣu* — ib. z. 30: *praduṣṭamānasā narāḥ* — ib. z. 31: *praduṣṭamanasaṁkalpā* — ib. z. 32: *āyasehi nakhehi* — ib. z. 33: *gātrāṇi* — ib. z. 36: *krodhavaçānugāḥ* — ib. z. 38: *yehicchindanti* — P. 15 z. 7: Dhp. 2 — ib. z. 10: *teṣāṁ saṁchinnagātrāṇāṁ* — ib. z. 11 und 12: *teṣāṁ* — ib. anm. 3: *saṁchinnagattaṁ* — P. 16 z. 3: *te 'vagāhanti* — ib. z. 7: *vedanāṁ* — ib. z. 15: *evaṁrūpāṁ* und *satvā* — ib. z. 18: *Kuṇapaṁ* — ib. z. 19: *nirmuktāḥ* — ib. z. 26: *bhittvāna* — ib. z. 27: *kṛṣṇehi* — ib. z. 28: *kṛṣṇaprāṇakā* — ib. z. 29: *bhittvāna* und *mānsaçoṇitabhojanāḥ* — ib. z. 38: *agnitīkṣṇamukhā* — ib. anm. 2: *çaktitīkṣṇa°* — P. 17 z. 1: *drumāṁ* und *çobhanāṁ* — ib. z. 10: *ūrdhavṛkṣe* — ib. anm. 1: jāt. 544 g. 153 und *Çyāma-Çabalāu çoṇāu ca gṛdhrāu ca* — P. 18 z. 6 (ebenso 8, 10 und 14): *Asipatra°* — ib. z. 20: *nadīṁ* — ib. z. 21: *teṣāṁ* — ib. z. 22: *çlakṣṇitāni* — ib. z. 23: *aṁgāni* — ib. z. 28: g. 61 — ib. z. 29: *'ṁkuçehi* — ib. z. 30: *bhuṁjāventi* — ib. z. 32: steht — ib. anm. 1: jāt. 544 — ib. anm. 2: *ayoviṣkaṁbhanehi* und *viṣkaṁbhayitvā* — P. 19 z. 1: *saṁtaptaṁ* und *pāyāyanti* (ebenso z. 3) — ib. z. 2: *teṣāṁ* — ib. z. 3: *vilīnakaṁ* — ib. z. 11 und 13: *°sāriṇaḥ* — ib. z. 12: *narakāṁ* — ib. z. 14: *ye, karmāṇi* und *mānuṣāḥ* — ib. z. 16 *yoniçaḥ* — ib. z. 17: *mānuṣāḥ* und *°kuçalākārā* statt *kuçalācārā* — ib. z. 33: *Samudraçrīr* — P. 20 z. 2: *yuvarāḍ* — ib. z. 3: *yāuvanam* — ib. z. 4: *vārdhakam* — ib. z. 8: *uccān nimne nimnāc cocce* — ib. z. 10: *asthibhastrāsadṛkkāyo vārdhake* — ib. z. 15: *tathāstho 'pi* — ib. z. 16: *jakṣuḥ* — ib. z. 17: *°kalevaram* — ib. z. 18: *āspadīkṛtam* — ib. z. 20: *viviçuç ca nirīyuç cānekaço* — ib. z. 21: *ekaç ca* — ib. z. 23: *sāram āsādayan* — ib. z. 24: *pravivecādhikādhikam* — ib. z. 25: *bhṛçam* — ib. z. 27: *'çnann avyagram āmiṣam* — ib. z. 28: *babhūvātyantamadhyagaḥ* — ib. z. 30: *saṁcukocā°* und *muktaviṣṭhaṁ* — P. 21 z. 2: *taraṁgahastāir ākṛṣya* — ib. z. 3: *taratpravahaṇam* und *kuñjarakalevaram* — ib. z. 6: *kṛtadvārān* — ib. z. 8: *vāyasaç cakre viṣvagdigavalokanam* — ib. z. 9: *paçcān nirādvāitam* — ib. z. 10: *aham* — ib. z. 12:

bhūyo 'pi — ib. z. 13: *ākramyamāṇam abhitas tan* usw. — ib. z. 14: *smābdhāu* — ib. z. 16: *prāṇāiç ca* — ib. z. 19: *rāgavān hasti°* — ib. z. 20 und 29: *kāka ivāmuṣmin* und *maṁkṣyāmi* — P. 22 z. 16: 'in Benares regierte' — P. 24 z. 1: Rūpaṇikā — ib. z. 9: *praviçad vātaçītale* — P. 25 z. 36: *pāṁsukrīḍakaṁ* — P. 26 z. 7: *svalaṁkṛtā* — ib. z. 8: *pāṁsukrīḍakaṁ* — ib. z. 26: *tvāṁ* — P. 27 z. 7: *appam* — ib. z. 25: *catuttham* — ib. z. 27: *yo 'haṁ* — ib. z. 28: *kocid uparudhyati* — ib. z. 29: *adhanasya anāgārasya* — ib. z. 34: *tatiyam* — P. 28 z. 8: *sotthiṁ* — ib. z. 25: *bhadram* — ib. z. 26: *ḍayhamānamhi* — ib. z. 33: *kuṁbhena* — ib. z. 35: *paṁcamaṁ* — P. 29 z. 2: *sadāpi* — ib. z. 15: der jātakakomm. und die meisten hdschr. zu Therīg. 284 haben *pariniṭṭhitam;* Therīg. 283 hat die lesart *osenti*, was ja zu B *osanti* stimmt — ib. z. 30 und 31: *Çroṇaka* — ib. z. 34: *kāhāmi* — ib. z. 37: *upamān* — P. 30 z. 5: *kuṁjaro* — ib. z. 11 und 21: *vyāyāma* — ib. z. 14: *vihaṁgamo* — ib. z. 18: *nirato* — ib. z. 25: *Gaṁgā* — ib. z. 26: *samudraṁ* — P. 31 z. 5: *Dīrghāyu* — ib. z. 17 und 20: *maranaṁ* — ib. z. 26: *āmantremi bhavan tava* — ib. z. 27: *kāmānāṁ* — ib. z. 35: *paṭipajjassu* (ebenso p. 32 z. 10) — P. 32 z. 5 *tāṁ* — ib. z. 8: *hemakappanavāsasāḥ* — ib. z. 9: *tomaraṁkusapāṇihi* — ib. z. 18: *sārvālaṁkārabhūṣitā[ni]* — ib. z. 19: *saṭṭhi* und *sabbālaṁkārabhūsitā* — ib. z. 22: *ārūḷhā gāmaṇīyehi* — ib. z. 24: *ṣaṣṭiṁ* — ib. z. 25: *tāṁ* — ib. z. 33: *soḷasitthisahassāni* — ib. z. 35: *rajjaṁ* — P. 33 z. 4: *suṁbhakaṁ* — ib. z. 13: 460, 2 ff. — ib. z. 15: *pāṭeya* — ib. z. 17: *gṛhṇitvā* — ib. anm. 2 soll ausgehen — P. 35 z. 10: *mātaṅgāv* — ib. z. 12: *jātir* — P. 37 anm. 1: *assusamuddo* und *nagaraṁ* — P. 40 z. 22: *raṭṭhāni* — P. 45 z. 5: Kṛṣṇa — ib. z. 13: Vṛṣaparvan — P. 46 anm. 2: *Candapaccota* ist nach Mabel Bode in JPTS. 1894—96 p. 57 anm. als *Candapajjota* zu lesen — P. 47 z. 6—7: Dann erhielt sie eine ausserordentliche schönheit usw. — P. 52 z. 16 und 23: Makaradaṁṣṭrā (ebenso p. 53 z. 4) — P. 54 z. 1: *surakulaṁ* — ib. z. 19: *kiṁcid* — ib. z. 27: *svāminyety* — ib. z. 34: *janmany amanyata* — P. 55 z. 6: *yoṣij jagāda* — ib. z. 7: *Makaradaṁṣṭrā* — ib. z. 13: *jūyāriyaṁ* — ib. z 20: *gṛham* — ib. z. 25: *desaccāyaṁ* — ib. z. 31—32: *sarveṣv aṁgeṣv atāḍyata* — ib. z. 32: *diṭṭhaṁ* — ib. z. 35: 60 — P. 56 z. 1: 63 — P. 58 z. 14: *Gorakṣakaç cāiva* — P. 59 z. 4: *kas tad* und *gṛhasañjñakaṁ* — ib. z. 11: *tāṁ* — ib. anm. 2: an die identität — P. 60 z. 11: andere — ib. z. 23: Mūladeva und D. — P. 62 z. 29—31: denn

vornehmen leuten wird der verkehr mit huren als verboten dargestellt — P. 68 z. 1—2: Jetzt bin ich unbewaffnet, deswegen ziemt es sich nicht mut zu zeigen — ib. z. 4—5: denn auch grosse männer werden in dieser welt leicht vom unglück betroffen — ib. z. 6—7 vll.: wer besitzt immer die Lakṣmī? Für wer ist die liebe immer fest? — P. 70 z. 29: ehrwürdige — P. 71 z. 24—25 vll. besser: aus verwirrung erkennt man die liebe — P. 72 z. 17: *Vikramarāja* — P. 73 z. 3: verzeihung bekommst du erst, wenn du ihn (den Mūladeva) hierher führst — ib. z. 5: ich habe *ūṇimā* nach Jacobi mit 'vollmondstag' übersetzt; nach Smith ist es eher = *ūnendupūrṇimā* B. V, 251 'mond einen tag vor dem vollmond' Çāçvata 195 — ib. z. 14—15: nur möge sie so thun, wie sie es wünscht' — ib. z. 29: grüsste — P. 74 z. 2—3 besser: 'gib dem kaufmann die hälfte, wäge es aber zuerst vor meinen augen' — ib. z. 23: Jetzt ist jene gelegenheit da — ib. z. 37: wo er auf bitten des M. usw. — P. 75 anm. 4: Kṣemendra — P. 76 z. 15: 38 — ib. z. 25: war — P. 78 z. 23: Maṇḍiya — ib. anm. 2: schätze — P. 80 z. 7—8: 'dies ist für mich eine gelegenheit [in die nähe des königs] zu gelangen' — ib. z. 14: aus der — ib. z. 21: herzen — P. 81 z. 12: Agaladatta — P. 82 z. 7: denselben — ib. anm. 1: einen — P. 83 z. 3: *Vikramarāja* — P. 84 z. 9: er — ib. z. 11: charakter — P. 85 z. 2: ihn töten, sie dann mit gewalt nehmen' — ib. z. 9: *titthayara's* — ib. z. 32: den hals (statt die schulter) — P. 86 z. 11—13: 'Die handlungen, die ein wesen in dieser oder irgend einer anderen existenz verübt hat, muss es wieder abtragen, andere leute sind nur die mittel' [des *karman*] — P. 87 z. 14: *tīrthakara's* — P. 88 z. 10: umgekehrter — ib. z. 21: Wegen feindschaft in irgend einer früheren existenz usw. — P. 89 z. 17—18: Mit eintausend und acht mädchen aus der Ikkhāgafamilie usw. — P. 90 z. 15: die ehrwürdige — P. 91 z. 5: um seine — ib. z. 30: *uvasantamohaṇijjā* — P. 92 z. 11: *saddā* — P. 93 z. 3: *bhittūṇaṁ* — ib. z. 7: *vālaggapoiyāo* — ib. z. 23: *kiṁ nu jujjhāṇaṁ* — ib. z. 24: *appāṇaṁ* — P. 94 z. 6 und anm. 1: *kalaṁ* — P. 95 z. 13: *pajjavaṭṭhio* — P. 101 z. 29: Kāuṣ — ib. z. 32: Wer — P. 102 z. 19: mindestens — P. 103 z. 1 ff.; scheint mir der umstand, dass die alte . . . . zu erzählen hat, mehr als andere dafür zu sprechen, dass sie nicht viel vor der zeit Buddha's fiel — ib. z. 6: Das letztere heisst — ib. z. 29: betrafen — P. 104 z. 37: *ayaṁ rukkho nipphalatāya nīlobhāso* — P. 107 z. 21: *adhanassa* — ib. z. 24: *dahyamānāyāṁ* — ib. z. 25: *bhikṣuṇo* — ib.

anm. 2: *yesan* und *kiñcana* — P. 108 z. 13: *yesan* und *kiṁcanaṁ* — P. 109 z. 21: *pamādam* — ib. z. 22: *pajaṁ* — P. 110 z. 31: *tirochadaṁ* — ib. z. 33: *sirim* — ib. z. 34: *mūlaṁ* und *upāgañchiṁ* — P. 111 z. 33: *bahūnāṁ* — ib. z. 38: *phalahetū* — P. 117 z. 32: enthalten — ib. anm. 2: *Nemikumāro* und *Nemi* — P. 118 z. 15: schrecklichen — P. 123 z. 1: zerstört (da *khaiya* = *kṣayita-* ist) — P. 125 z. 33: in ein kästchen, das keine löcher hatte — P. 126 z. 18: *kheṭa* ist = *vidyādhara* — ib. z. 28: das mädchen — P. 131 z. 5: 'ein tugendreicher könnte in die fremde, in den urwald oder usw. — ib. z. 37: *Yavanāṁç cāiva* — ib. z. 38: *Nagnajitpramukhāṁç cāiva* — P. 132 z. 5: *Gāndhārāṁs tarasā* — ib. z. 10: liess — ib. z. 13—14: *Girivrajagatāç cāpi* und *Ambaṣṭhāç ca Videhāç ca Gāndhārāç ca* — P. 135 z. 8: erreichen — P. 141 z. 21: motivwanderung — P. 142 z. 8: *vanāṁtaṁ* — ib. z. 9: *anusaraṁti, kaṁ* und *deçam* — ib. z. 10: *kuraṁgī* — P. 145 z. 23: ausgemacht — P. 152 z. 15 ff.: So lief er in der richtung des waldes den weg entlang, die leute konnten ihn nicht einholen; so wurden die beiden nach dem wald geführt — P. 154 z 20: einen — P. 155 anm. 2: in sanskrit — P. 156 z. 8: nach — P. 157 z. 2: an den füssen — ib. z. 5 besser: unsere erben — ib. z. 10 ff.: 'Wie in der abenddämmerung viele vögel sich auf einem baume versammeln, wie wanderer, die . . . zusammentreffen, am morgen aber . . . fortziehen, so usw. — P. 158 z. 29: Amm. Marc. XXXI, 2, 24 — P. 159 z. 17 (auch 18 und 24): Dadhivāhana — P. 160 z. 22: Dadhivāhana — P. 163 s. 29: es sei denn, dass . . . — ib. z. 30: Vāṭadhāna — P. 167 z. 25: das alter — ib. z. 27: höchstens und Chr. — ib. anm. 1: an das 3tte und Chr. — P. 168 z. 1: von dem — ib. z. 25: das alter.

UPPSALA UNIVERSITETS

ÅRSSKRIFT.

1908.

PROGRAM M. M.

UPSALA UNIVERSITETS ÅRSSKRIFT 1908
PROGRAM 3

BIDRAG

TILL

TOLKNING AF RÖK-INSKRIFTEN

AF

HENRIK SCHÜCK

UPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

UPPSALA 1908
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Den värdefullaste inskrift, som vi svenskar hafva, är som bekant Rökstenen, och detta värde torde också motivera mängden af de försök, som gjorts att lösa dess gåtor. För de äldsta redogöres i Ant. Tidskr. V, 1—3, men banbrytande blef först Bugges där införda undersökning. Denna undersökning, som af författaren själf ingalunda betraktades som definitiv, fortsattes sedan af andra: af Läffler i Ant. Tidskr. VI samt Nordiska Studier, af Stephens i Ant. Tidskr. V och Runic Monuments III, af Rundgren i Arkiv II, af Noreen i Arkiv III, Brate i Ant. Tidskr. X (med bidrag från Bugge), af Otto von Friesen i Sv. Turistföreningens Årsskrift 1906 och i Runorna i Sverige (Sommarkurserna i Uppsala 1907), af Victor Rydberg i Vitt. Hist. och Ant. Akad. Handl. XXXI, af Rosenberg i Nordboernes Aandsliv I, och 1885 höll Bugge härom ett nytt föredrag, som jag genom hans tillmötesgående var i tillfälle att meddela i mitt då under utgifning varande arbete Svensk Litteraturhistoria I. 1888 utgaf han själf en ny tolkning, införd i Vitt. Hist. och Ant. Akad. Handl. XXXI, och ännu vid sin död var han sysselsatt med en tredje revision, som lär vara så pass afslutad, att den inom kort kan utgifvas. Äfven jag har vid några tillfällen sysselsatt mig med den märkliga inskriften och vill nu ånyo göra ett försök att gifva en litteraturhistorisk tolkning af dess början. Denna lyder:

aftuamuþstąntarunaʀþaʀ

inuarinfaþifaþiʀaftfaikiąnsunu

sakumukminiþathuariaʀualraubaʀuarintuaʀ

þarsuaþtualfsinumuaʀinumnaʀtualraub^{r}

baþaRsamanaumisumanum þatsakumana
rthuaRfurniualtumanurþiflaru
miRhraiþkutumauktu
miRanubsakaR
raiþiaurikRhinþurmuþistilir
flutnastrantuhraiþmaraRsitiRnukaruRa
kutasinumskialtiubfatlaþRskatimarika.

En svårighet röjer sig genast vid en flyktig blick på denna text: orden äro nämligen ej skilda från hvarandra, utan hela inskriften går i ett. Vidare upprepas aldrig samma bokstaf, så att t. ex. uaRin numnaR skrifves uaRinumnaR. Men i det hela synes Bugge hafva besegrat dessa svårigheter, och — med undantag för en punkt, till hvilken jag sedan skall återkomma — torde man kunna akseptera hans läsning:

aft uamuþ stanta runaR þaR.

in uarin faþi faþiR aft faikian sunu. Sakum mukmini þat huariaR ualraubaR uaRin tuaR suaþ tualf sinum uaRin numnaR t(uaR) ualraubaR baþaR saman a umisum manum.

þat sakum anart huar fur niu altum an urþi fiaru miR hraiþkutum auk tu miR an ub sakaR.

raiþ þiaurikR
hin þurmuþi
stilir flutna
strantu hraiþmaraR.
sitiR nu karuR
a kuta sinum
skialti ub fatlaþR
skati marika.

Öfversättningen af det första stycket erbjuder inga svårigheter: »Efter Vamod stå dessa runor. Men Varin ristade dem, fadern, efter den åt döden hemfallne sonen.» Friesen har emeller-

tid en annan tolkning än denna, som för öfrigt är den allmänt antagna. Han fattar *uarin* icke såsom ett nomen proprium *Varinn* utan såsom ett adjektiv *værinn* = minnesgod. Häremot kan invändas:

1) Ett adjektiv *værinn* är, mig veterligen, ej uppvisadt i de nordiska språken, äfven om det mycket väl kan hafva funnits.

2) Namnet *Varinn* förekommer ofta såsom Bugge visat. Vi hafva det i ortnamnen Varinsvík (Helge Hjorvards. 22), Varinsfjǫrðr (Helge Hund. I 26), Varinsey (Helge Hund. I 37), och konung Ogvald dräptes enligt sagan af en konung Varin. Namnet förekommer vidare på den svenska Rotnestenen (Runverser n:r 110).

3) Såsom Friesen själf riktigt anmärker, är den i regeln använda formeln för en runinskription denna: »Torbjörn reste denna sten efter Torsten, sin fader (son o. s. v.).» Denna formel hafva vi i frasen: »Efter Vamod stå dessa runor, men Varin, fadern, ristade dem efter död son.» Enligt Friesens öfversättning skulle fadrens namn (Bjare) däremot ej nämnas förr än i slutet af den långa inskriften.

4) Vamods fader är enligt Friesen identisk med den i inskriftens afslutning nämde ristaren Bjare. Härvid kan anmärkas, att faders och sons namn ofta alliterera. Detta gör Varin och Vamod, men ej Vamod och Bjare.

5) *Faþi* kan mycket väl betyda *lät rista* och anger således alls icke, att personen i fråga tekniskt utfört ristningen. »I de gamle runeinskrifter — säger Bugge — heder det ofte, ligesom i latin, at en person har gjort noget, som han har ladet gjöre ved andre. Jeg skal nævne et eksempel blandt mange: Lilj. 799 begynder med 'Holmfast og Rodelf ristede runer', og dog nævnes i indskriften siden runeristeren særskilt.»

På grund af dessa skäl anser jag den äldre meningen vara att föredraga framför von Friesens. Det är i hvarje fall klart, att stenen af en fader blifvit rest till minne åt en afliden son. Men å den andra sidan är det också tydligt, att inskriftens följande del endast indirekt kan afse Vamod, som var en värklig person, under det att de, som i det följande omtalas, måste hafva tillhört dikten; detta utsäges också bestämdt, så vida vi få fatta ordet

»mukmini» såsom »folkminne, folksägen, folktradition». Emellertid vill jag tills vidare gå förbi de två närmast följande partierna för att fästa mig vid det tredje, som är affattadt på vers. Att den þiaurikR,[1] som här omtalas, afser den bekante sagohjälten Didrik af Bern, har redan påpekats af Bugge. Didrik härskade öfver hreiðgoter, och þiaurikR befinner sig vid hreiðhafvets kust; vidare kallas den senare »skati marika» eller »märingars furste», och i Deors klagan yttras om Didrik af Bern

þeódric âhte þritig wintra
Mæringa burg.
(= Didrik ägde trettio vintrar märingarnes borg.)

Öfversättningen af strofen är också i hufvudsak säker. I frasen *Raiþ þiaurikR hin þurmuþi stilir flutna strąntu hraiþmaraR* fattade Bugge *raiþ* först såsom *reið* = red, men uppgaf denna öfversättning, då *strąntu* i så fall måste fattas såsom ackusativ (red öfver stranden), och »for en sådan form savner jeg hjemmel». I stället antog han, att *raiþ* var præt. af *ráða* (styra, behärska) och öfversatte stycket: »rådde öfver hreiðhafvets strand.» I Handl. XXXI och Runverser öfvergaf han — delvis i följd af Noreens kritik — denna tolkning och återgick till *raiþ* = *reið* (= red) samt fattar *strąntu* såsom en äldre osynkoperad ackusativ (liksom inskriftens *sunu, karuR*). Att med full säkerhet afgöra den ena eller andra tolkningens företräde, torde äfven för språkforskaren vara vanskligt, då ortografien på våra runstenar, med hvilka Rökstenens i sig visserligen goda stafning måste jämföras, är så pass svåfvande som den är, men från innehållets synpunkt måste man onekligen gifva Bugges senare tolkning företrädet. Från den synpunkt, som för mig nu är af betydelse, är frågan emellertid af underordnad vikt.

Didrik kallas vidare »stilir flutna», som af Bugge öfversättes med »sjökrigarnes styresman». För att förklara detta uttryck erinrar Bugge om, att den värklige Theodorik den store höll en stor flotta till sitt rikes försvar. Men hvad den värklige Theodorik gjorde eller icke gjorde, är här likgiltigt; faktum är, att sagan om Didrik af Bern ej känner, att dess hjälte någonsin varit sjökrigare, och detta är af vikt, ty Rökstenens ristare var icke någon histo-

[1] Om läsningen *þiaurikR* se Brate: Runverser, 307.

riker, utan återgaf blott en folktradition, som ej kände något om Didriks flotta. Epitetet passar således icke, aldraminst här, där Didrik omtalas såsom ryttare. Det skulle då bli en mera patetisk omskrifning af det moderna »en sjöman till häst», som icke anses smickrande. Jag misstänker därför, att bakom detta uttryck ligger något annat. Ordet *flotnar* förekommer icke i isländsk prosa, men däremot i isländsk poesi, hvilket antyder, att ordet lånats från en äldre tids episka språk. Inom poesien betyder ordet *män, krigare* alldeles som en mängd andra episka ord, som ursprungligen haft en speciell betydelse, och hos Snorre uppgifves *»víkingar ok flotnar þat er skipa herr»* (Edda I 528); Snorre har här antagligen tänkt sig en sing. *floti*, gen. pl. *flotna* med ny nom. pl. *flotnar* i betydelsen *sjökrigare* — *floti* i betydelsen *flotte* är ju ett vanligt ord i alla nordiska språk. Men ordet kan också hafva haft en mera speciell betydelse, som kommit fram genom Noreens ortnamnsforskning.

Flundre härad i Västergötland hette äldre, som Noreen visat, *Flotnä*, *Flutna* eller *Flytna* härad. Detta *Flutna* är gen. pl. af *Flutnar* och således samma ord som förekommer på Rökstenen Östergötland. *Flutnar* var, såsom häradsnamnet visar, en stam i Västergötland, och då en hjälte i Östergötland betecknas såsom »flutnarnes höfding», *kan* detta syfta på denna västgötastam. Och *om* vidare — hvilket vi hvarken kunna påstå eller förneka — dessa flutnar ofta omtalades i folkvandringstidens nu förlorade diktning, så kan ordet mycket väl i den yngre poesien hafva fått den allmännare betydelsen *män*, *krigare* — alldeles som *verar* (= virdar i Småland), *lofðar* (= en släkt i Upland), *skiǫldungar*, *ynglingar* o. s. v. I hvarje fall förbjuder sammanhanget oss att här uppfatta *flotnar* som sjökrigare, och antingen får epitetet här — liksom i den yngre isländska poesien — betraktas såsom ett petrifikat, en episk term, plagierad från den äldre poesien, eller ock har Didrik betecknats såsom de värkliga flotnarnas höfding.

Ordet *mæring*, som visserligen i den yngre isländska prosan förekommer i betydelsen *utmärkt*, *berömd man* (väl på grund af härledning ur *mærr* = ärorik), synes också egentligen tillhöra blott poesien, och har antagligen från folkvandringstidens dikt lånats

öfver till den yngre poesien. Äldst — i Deors klagan och på Rökstenen — har ordet med all sannolikhet betecknat östgoterna eller en del af östgoterna. Heinzel har sökt att förklara det på följande sätt (Ostgot. Heldensage 9 ff). Hos en skriftställare från 500-talet kallas de ostgotiska trupperna *Valameriaci*, och detta namn bör antagligen härledas från den ostgotiska konung Valamer. Namnet skulle således vara att jämföra med de klassiska *Pompeiani*, *Cæsariani* o. s. v., i viss mån ock med de germanska Amelungar (af Amala), Hugones (de frankiska) m. m. Att ordets ena del sedan bortfallit har sin motsvarighet i *Barder* vid sidan af *Longo-barder*, *Headobarder*, *Hrǣðgotan* och *Hrǣðas*, *Wederas* och *Wedergéatas*. Möjligen är denna förklaring riktig, men äfven en annan kan — åtminstone vid sidan häraf — tänkas. Det tyckes nämligen hafva funnits en nordisk släkt eller stam med namnet *märingar*. Bugge läser nämligen inskriften på Vimosedopskon: *Maki ai ala mariha* = Svärdet äger Ala, märing. (Bidrag til tolkn. af danske... inskrifter 7 ff.), och Etelhemsinskriften tolkar han: *mik Marila worta* (mig gjorde Marila eller märingen; No. inskrift. I 148). Likaså har Hellqvist (Om de sv. ortnamnen på -inge 101) påpekat det i Södermanland uppträdande ortnamnet *Mæringe*, som synes återgå till en släkt *märingar*. Namnet märingar var således bekant i norden, och det kan därför tänkas, att man, då man på Rökstenen kallade Didrik »märingars höfding», däri inlagt en särskild betydelse: att den frejdade sagohjälten tillhört den i norden bekanta märingsläkten.

Didrik säges rida öfver — eller härska öfver — *hraiþmarar strąntu* = hreidhafvets strand, och i det närmast föregående stycket säges en konung hafva aflidit *miR hraiþkutum* = bland hreidgoterna. Bugge trodde först, att dessa hreidgoter betecknat Vamods landsmän östgötarna, men i Handl. XXXI har han med rätta öfvergifvit denna mening. Liksom i den angelsaksiska poesien betecknar hreidgoter utan allt tvifvel ostgoterna d. v. s. Theodoriks och Ermanariks landsmän, och det ursprungliga Hreidgotaland befann sig således i Sydryssland; i den senare isländska litteraturen är Reidgotaland ett blott »poetiskt» land, som förlägges än hit, än dit, och namnets popularitet vittnar således egentligen blott

därom, att man haft en mängd gamla dikter, i hvilka ordet förekommit — sagor, som med all sannolikhet vandrat till norden från goterna i Sydryssland.

Strofen å Rökstenen bör således öfversättas: »Didrik red, den dristige, flotnarnes höfding, öfver Hreidhafvets strand. Sitter nu rustad, sköldomgjordad, på sin hingst[1] märingars kämpe». Då Bugge först skulle förklara tanken i denna dikt, antog han, att författaren tänkt sig Vamod — om hvilken Bugge då ansåg strofen handla — sittande till häst i sin grafhög, och i anslutning härtill påpekade Läffler den egendomliga öfverensstämmelse, som fanns mellan detta äldsta exempel på svensk poesi och Tegnérs Rings Drapa. Men i Handl. XXXI förkastade Bugge med rätta denna mening. För det första antydes icke, såsom Bugge anmärker, att konungen såsom död sitter i grafhögen, och då strofen gäller icke Vamod utan Theodorik blir saken ännu mer betänklig, ty hvarken i historien eller i folktraditionen omtalas, att Didrik blifvit jordad till häst. Därefter fortsätter han: »Fortællinger om Theodorik synes derimod at gjöre en anden Forståelse af Strofens Ord sandsynlig. Den berömte af Bronce udförte Rytterstatue af Marcus Aurelius i Rom var det eneste af saadanne Kunstværker, som ikke blev ödelagt eller nedgravet. I Middelalderen mente man sædvanlig, at dette Billede forestilte Constantin. Men Germanerne saa deri Theodorik. Thi det er aabenbart denne Rytterstatue, som menes, naar det i þiðriks saga kap. 414 heder om Thidrik: »i Rom lod han stöbe et Billede af Kobber, der forestilte hans Hest Falka och ham selv». Jfr Müllenhoff Zeitschr. f. deutsch. Alt. XII, 325 ff. Og Englænderen Higden skref för Midten af 14:de Aarhundred fölgende om en Stötte i Rom: Der staar et andet Tegn og Mindesmærke foran Pavens Borg: en Hest af Kobber og en Mand siddende paa den, holdende sin höire Haand, som om han talte til Folket, og holdende Töilen i den venstre. En Gjög sidder mellem hans Hests Ören, og en Dværg ligger under dens Födder. Pilgrimme kalde den Mand Theodoric, Bymændene kalde ham Constantin, men Hoffets Klærke kalde ham Marcus og Quin-

[1] *Goti* behöfver — såsom Noreen påpekat — ej betyda *den gotiska* (hästen), utan betyder antagligen blott *beskällaren, hingsten* (af giuta = utgjuta).

tus Curtius. Fra Middelalderen omtales ogsaa andre Billeder af Theodorik. Naar det i Strofen paa Rök-stenen om Thjodrik, Reidgoternes Konge, heder: »nu sidder han paa sin gotiske Ganger», finder jag det, efter hvad her er anfört, sandsynligt, at skalden ved disse Ord sigter til et Billede af Tjodrik, der fremstilte ham siddende til Hest. Ad forskjellige Vege kan Sagn om Billedet i Rom være fört til Norden».

Såsom så ofta hos Bugge är hypotesen svindlande djärf, men torde dock tangera det rätta. Strofens båda delar stå onekligen i en temporal motsats till hvarandra. I den första berättas, att Didrek *red* (sål. præteritum) öfver Hreidhafvets strand, och denna uppgift måste således afse den då lefvande konungen. Men i den andra säges, att han *nu* sitter (sål. præsens) rustad och sköldomgjordad till häst. Denna uppgift åter kan ej syfta på den lefvande Didrik, utan antingen på en död, som till häst sitter i sin grafhög, eller på en staty öfver konungen. Det förra antagandet måste anses vara uteslutet, då den värklige Didrik begrofs i en kista i det praktfulla mausoleet i Ravenna och sagans Didrik bortfördes utan att begrafvas. Så till vida är nog Bugges tankegång alldeles riktig. Men svårligen kan Rökinskriften syfta på en i Rom befintlig staty.

För det första är det ytterst osannolikt, att någon person i Östergötland på 800-talet sett Marcus Aurelius staty. De germaner, som då kommo till den eviga staden, voro kristna pilgrimer, under det att östgötarna ännu voro hedningar. Ej häller är det vidare sannolikt, att ryktet om denna staty kunnat sprida sig till Östergötland, ty så populär var den ingalunda. Under antiken funnos som bekant tusentals statyer på Roms offentliga platser, och det är visserligen sant, att dessa så grundligt förstördes under medeltiden, att det *vid renässansens inbrott* blott fanns några få kvar ofvan jord — bland dessa Marcus Aurelius ryttarstaty, som då ännu stod framför Lateranpalatset. Men på 800-talet funnos säkerligen ännu en mängd andra kvar, och i hvarje fall kan statyen ej hafva varit så populär i Östergötland, att en skald kunnat alludera på den såsom på en allmänt bekant företeelse. Därtill kommer ett annat skäl. Det finnes alls icke något bevis för, att statyen

redan på 800-talet ansetts föreställa Didrik af Bern. Det äldsta vittnesbörd vi hafva på denna tro är närmare fyra hundra år yngre. Och till sist passar beskrifningen icke in på Marcus Aurelius, som visserligen sitter till häst, men obeväpnad och alls ej »rustad och sköldomgjordad».

Emellertid har Bugge nog gifvit klaven till den riktiga lösningen. Det fanns nämligen en annan ryttarstaty, som för det första värkligen framstälde Didrik af Bern, och som för det andra befann sig på en plats, som 800-talets nordbor mycket väl kände till. Det är på denna staty, som enligt min mening strofen, direkt eller indirekt, syftar.

I Ravenna fanns en ryttarbild, föreställande Theodorik den store till häst med skölden på den vänstra skuldran och med det utsträckta spjutet i den högra handen. Denna staty flyttades emellertid af Karl den store till Aachen, där den uppstäldes framför hans palats[1]. Statyen omtalas af Agnellus 839 i dennes Liber Pontificalis ecclesiæ Ravennaticæ kap. 94 (i Muratori, Scriptores II). Sedan han omnämt några mosaikbilder af konungen, öfvergår han till att tala om en ryttarstaty i Ravenna:» . . . in aspectu ipsorum Pyramis tetragonis lapidibus et bisalis in altitudinem quasi cubitorum sex. Desuper autem equus ex aere fulvo perfusus, ascensorque ejus Theodoricus Rex scutum sinistro gerebat humero, dextero vero brachio erecto lanceam tenens. Ex naribus vero equi patulis et ore volucres exibant, in alvoque ejus nidos ædificabant». Sedan han därefter berättat, att statyen ursprungligen gjorts för kejsar Zeno, fortsätter han: »sed Theodoricus suo nomine decoravit; et nunc pene anni XXXVIII, cum Karolus Rex Francorum omnia subjugasset et Romanorum percepisset a Leone III Papa Imperium, postquam ad corpus Beati Petri sacramentum præbuit; revertens in Franciam, Ravennam ingressus, videns pulcherrimam imaginem, quam nusquam similem, ut ipse testatus est, vidit, in

[1] Se härom Herman Grimm: Das Reiterstandbild des Theodorich zu Aachen 1869. Ett annat arbete härom, som jag ej sett, är Bock: Reiterstatue des Ostgothen Königs Theodorich vor dem Pallaste Karl d. Gr. in Aachen i Jahrb. d. Vereins von Alterthumsfreunden der Reinlande V. Grimms arbete lärde jag känna först efter det jag själf, oberoende af honom, gjort den sammanställning, för hvilken redogöres i texten.

Franciam deportare fecit atque in suo eam firmavit Palatio, qui Aquisgranis vocatur».

Statyen hade således 801 flyttats från Ravenna till Aachen, och denna uppgift bestyrkes af en annan. Den bekante medeltidsskalden Walafridus Strabo skref nämligen 829 en dikt *Versus in Aquisgrani Palatio editi anno Hludowici Imperatoris XVI De Imagine Tetrici*[1], i hvilken han omtalar den utanför palatset uppstälda statyen. Tyvärr är dikten ytterst dunkel och halft allegorisk. Någon beskrifning på statyen ger han icke, utan förutsätter dess utseende som bekant, och det synes mig omöjligt att af dikten få någon klar bild af denna; man får därför nöja sig med det faktum, att den ravennatiska statyen 829 befann sig i Aachen. När stoden sedan förstördes, känner man icke, men någon anledning att antaga, att detta skett förr än mot slutet af 800-talet, finnes icke. Statyen befann sig således i Aachen ungefär samtidigt med det att Rök-inskriften affattades eller åtminstone några få år förut, och utseendet stämmer med inskriften. Enligt denna satt Didrik till häst, rustad och sköldomgjordad. Enligt Agnellus hade konungen skölden på vänstra skuldran och ett utsträckt spjut i den högra handen. För det tredje måste denna staty betraktas såsom en enastående märkvärdighet. I Rom funnos nog ännu många öfver jord, men denna var helt visst den enda ryttarstaty, som fanns i hela Tyskland.

Den romerska statyen öfver Marcus Aurelius var säkerligen alldeles obekant för forntidens svenskar, som däremot hade talrika merkantila förbindelser med det frankiska riket. 829 — samma år Walafridus skref sin dikt — infann sig en svensk ambassad hos kejsar Ludvig, som antagligen uppehöll sig i Aachen, och träffade då bl. a. öfverenskommelse med kejsaren om en svensk mission. Längre fram blefvo förbindelserna mera krigiska, och i början af 880-talet eröfrades Aachen af nordmännen. Enligt Adam af Bre-

[1] Dikten trycktes först af Bock, sedan af Dümmler i Haupts Zeitschr. XII, 461 samt i Monumenta Germaniæ Historica; Poetarum lat. med. ævi Tomi II pars prior 1883. Det var genom denna dikt min uppmärksamhet fästes på denna fråga, och med anledning däraf skref jag en kort uppsats i Stockholms Dagblad (21 maj 1905): Didriks af Bern ryttarstod. Sedan har jag funnit, att Heinzel redan 1889 (Ostgot. Heldensage 16) haft samma tanke, ehuru han ej utfört den.

men foro de synnerligen våldsamt fram och begagnade bl. a. palatset såsom stall för sina hästar. Skoliasten tillägger, att palatset alldeles förstördes, så att det i åttio år blef stående såsom en ruin[1]. Det är då ej omöjligt, att den framför palatset stående statyen blifvit förstörd vid detta tillfälle.

I hvarje fall var staden mot slutet af 800-talet en för skandinaverna välbekant ort, som många af dem besökt, och ett minnesmärke af den uppseendeväckande art som Theodoriks ryttarstaty bör gifvetvis hafva i hög grad fjättrat deras intresse. Möjligt är rent af, att vi hafva statyen kvar i en nordisk kopia.

Såsom jag nyss nämde är Walafridus' dikt ytterst svårbegriplig, men några antydningar om statyens utseende och uppställning torde man dock kunna få fram ur de besynnerliga omskrifningarna. Dikten har formen af en dialog mellan Strabus och Scintilla. I början frågar den förre:

Primum nosse velim, iuxta quem sæpe uiamus.
Cur sit imago suis sic effigiata figuris?

Scintilla.

Tetricus Italicis quondam regnator in oris *etc.*

hvarpå följer ett skarpt angrepp på den kätterske konungen. Af frågan tyckes emellertid framgå, att flera figurer befunnit sig på platsen och så att säga bildat en grupp tillsammans med Didriks »imago». Sedan Strabus därefter uttalat sin förvåning öfver, att dufvor ville slå sig ned på tyrannens bild, frågar han vidare:

Cur dextra de parte nolam gestare uidetur?
Nudus ob hoc solum, puto, ut atra pelle fruatur.

Scintilla.

Etsi non caneret, nequaquam pelle careret,
quam semel induerat.

Efter orden öfversatt skulle väl detta betyda:

Hvarför synes han från (eller: på) den högra sidan bära en klocka?
Naken, såsom jag tror, blott därför att han må glädja sig åt den svarta huden.

Scintilla.

Äfven om han ej spelade, skulle han ej vara utan den svarta huden,
som han en gång iklädt sig.

---

[1] Adam af Bremen L. I kap. 40. Jfr Steenstrup: Normannerne II 199.

Den »han», som här omtalas, kan svårligen vara Theodorik, som enligt Agnellus' beskrifning ej bar någon klocka och väl ej häller haft svart hud, enär statyn säges vara förgyld. Men då Walafridus strax därefter omtalar en *satelles niger,* är det tydligen denne, som afses med den nakne mannen i svart hud. Bredvid den förgylda ryttarstatyen har således stått en annan staty af svart brons, och till vänster om denna har befunnit sig en klocka. Vända vi oss nu till Hablingbostenen på Gottland, se vi på denna en

grupp med följande figurer: en ridande man med framsträckt spjut, framför denne en stående figur och mellan båda ett föremål, som onekligen ser ut som en kyrkklocka. Öfverensstämmelsen kan naturligtvis bero på en tillfällighet, men å den andra sidan är ett direkt samband alls icke osannolikt. Såsom jag på ett annat ställe[1] visat, voro såväl bonader som träskulpturer med bildframställningar, särskildt ur sagan, mycket vanliga vid denna tid. Dylika bonader voro omtyckta handelsvaror, som gärna köptes eller röfvades af de nordiska vikingarna, och ej sällan tyckas de hafva afbildats på de

[1] Studier i Nordisk litteratur- och religionshistoria I.

stenar, som restes i deras hembygd; på detta sätt förklaras bäst de öfver allt i norden förekommande bilderna ur Sigurdsagan. Följande antagande har därför många analogier. Den grupp, som befann sig framför palatset i Aachen, afbildades på några väggbonader; en af dessa förirrade sig till köpmansön Gottland och afbildades där på Hablingbostenen — dock som det synes med vissa förändringar[1]; så skall hästen sannolikt vara åttafotad och den stående figuren har fått ett horn i handen, antagligen emedan den primitive konstnären velat lämpa bilden till någon populär saga eller någon nordisk myt. Hvad nu Rök-inskriften beträffar, är det väl troligare, att den syftar icke direkt på statyen i Aachen, utan på en i Östergötland befintlig tapetbild af den berömda ryttarstoden. Till denna fråga skall jag sedan återkomma.

Emellertid öfvergår jag till det närmast föregående stycket, emedan detta ansetts stå i omedelbart sammanhang med Didriksstrofen. Bugge läser (med isländsk transskription) i Handl. XXXI denna passus: *þat sagum ǫnnart, hwærr fyr niu aldum ǫn yrði fiaru miR Hræiðgutum auk dó miR ǫnn ub sakar,* samt öfversätter: »Det fortælle vi som det andet, hvem for ni Aldre siden kom til Verden blandt Reidgoterne og döde blandt dem, fordi han hafde forbrudt sig.» Detta anser Bugge syfta på den omedelbart därefter nämde Didrik af Bern (Raiþ þiaurikr etc.): »Her siges det, at han kom til Verden blandt Reidgoterne for ni Aldre siden. Vi tör her ikke antage en nöiagtig chronologisk Beregning eller et bestemdt Tidsbetegnelse. Men det kan dog nævnes, at hvis vi sætte Rök-Inskriftens Tid til omkring 900 og hvis vi lade det ubestemte Ord *ǫld* omfatte 50 Aar, saa förer *fyr niu aldum* os til Tiden for Theodoriks Födsel (454 eller deromkring). Om Thjodrik heder det fremdeles, at han döde blandt Reidgoterne *ub sakar* (paa Grund af, at han havde forbrudt sig); *dó* = *'döde'* uden Tillæg tyder, om end ikke afgjörende, paa, at her ei er Tale om, at han faldt paa Valpladsen. Ved Inskriftens Udtryk maa erindres, at Theodorik döde pludselig kort efterat Boethius og Symmachus var henrettede og

[1] Äldre bilder, som framstält en saga, förändrades ofta, så att de kunde tänkas återge en annan. Så skildrade Sigurdsbilderna ursprungligen Volunds historia.

efter at den romerske Biskop Johannes var död i Fængelset. Theodoriks Död blev tidlig opfatted som Guds Straffedom paa grund af Kongens Uretfærdighed, og den katholske Geistlighed lod ham efter Döden lide Pine med de Fordömte».

Denna mening kan icke vara riktig, och i Studier i Ynglingatal 101 underkastade jag Bugges tolkning en kritik, som jag ber att delvis här få upprepa.

Bugge synes alldeles hafva förbisett, att vi här syssla med en svensk hednisk tradition, icke med en lärd italiensk krönika. Det är sant, att Theodorik såsom arian var mycket hatad af det ortodoxa presterskapet, men detta hat kan svårligen hafva fortplantat sig till en svensk hedning en fyra hundra år senare, och tar man hänsyn till den tyska folktraditionen, så framstår Didrik i denna såsom en tapper hjälte — samma intryck, som man får af Rökstenens korta strof om honom. Ännu mindre sannolik förefaller Bugges kronologiska tolkning af frasen *fur niu altum,* ty då Rökinskriften affattades, fanns det antagligen icke tio personer i hela Europa, som hade någon föreställning om Theodoriks födelseår, och säkerligen lefde ingen af dessa lärda historiker i Östergötland. Vidare är det tydligt, att Didrik för Rökstenens ristare icke varit den historiske östgotakonungen, utan folktraditionens Didrik af Bern, som ej föddes något bestämdt årtal. Slutligen hafva vi här med all sannolikhet ett sammandrag af en dikt, icke af en krönika, men en dylik tidsuppgift tillhör krönikan, icke dikten. Uttrycket *fur niu altum* kan således omöjligen hafva haft en kronologisk innebörd.

Men äfven en annan anmärkning synes mig kunna framställas mot tolkningen. Frasen *auk tu miR ą̨n ub sakaR,* kan omöjligen öfversättas med *och dog med dem, därför att han hade förbrutit sig,* ty *dem* står ej i satsen, utan måste underförstås och lånas från föregående mening. Men en dylik konstruktion — *och dog med* (underförstådt: *dem*), *därför att han förbrutit sig* — var helt visst lika omöjlig i forntidens svenska som i nutidens. Prepositionen *miR* måste således nödvändigt syfta på ett bredvid stående ord, och det gäller då att finna detta. Nu är det regel i Rökinskriften, att en bokstaf ej skrifves två gånger, och bokstafskomplexen *ą̨n*

ub sakaR kan således äfven, hvarpå Noreen fästat min uppmärksamhet, hafva afsedt *ą̨nu ub sakaR,* och läsa vi frasen på detta sätt, får prepositionen ett substantiv, hvarpå det kan syfta. *Ą́nnu* skulle då kunna vara dativus af isl. *ǫnn* = besvär, vedermöda (Egilsson: cura, sollicitudo, labor, negotium) och *miR ą̨nnu* = med besvär, vedermöda, svårighet (jfr dat. eller acc. *strantu* i samma inskrift).

Uttrycket *ą̨n urþi fiaru* (= isl. *á yrði fjǫr*) kan knappast, såsom Bugge vill, öfversättas med »komma till världen» »komma till lifvet». För att få fram denna mening anför han de isländska fraserna *verða á fótr* och *verða á leið einhvers,* men medger själf, att de ej äro fullt analoga. Utan tvifvel är det därför riktigare att fatta *ą̨n* icke såsom urnordiskt *ana,* isl. *á,* utan med Noreen = isl. *án* = *utan.* *Ą́n urþi fiaru,* isl. *án yrði fjǫr* betyder då *blef utan lif, miste lifvet.*

Bugges tolkning är således knappast riktig, och oriktig är säkerligen ock den tolkning, som jag med tvekan framstälde i den nyss citerade skriften. Däremot har von Friesen (Runorna i Sverige 13) på ett nytt sätt afdelat runorna, och genom denna textförbättring har han på ett lika enkelt som lyckligt sätt aflägsnat de svårigheter, med hvilka de föregående tolkningsförsöken laborerat. I stället för Bugges *fur niu altum* läser han *furn i ualtum,* hvilket måste betyda *forn, gammal i sitt välde.*

Hela stycket får då följande lydelse: *þat sakum ą̨nart huar furn i ualtum ą̨n urþi fiaru miR hraiþkutum auk tu miR ą̨nu ub sakar.* Och öfversättningen blir: Det berätta vi som det andra: hvilken (= om honom) som, gammal i sitt välde, miste lifvet bland hreidgoterna och dog med vedermöda (egentligen: med ett hårdt dödsarbete), därför att han hade förbrutit sig.

Då vi nu sagohistoriskt skola tolka denna passus, är utgångspunkten naturligtvis uttrycket *hraiþkutum,* ty detta säger oss, att den här åsyftade sagan varit gotisk. Vidare talas här om en *gammal* konung, som begått en förbrytelse och som i följd af denna förbrytelse miste lifvet under ett svårt eller besvärligt dödsarbete. Den här åsyftade sagohjälten är genom Friesens textläsning ganska tydligt utpekad, nämligen den gotiske konung Hermanaricus, Eddan Jormunrek, hvars saga berättas i de isl. Gudrunar-

hvot och Hamdismal och som äfven var känd i Danmark, där hans historia läses hos Saxo.

Hermanaricus var som bekant konung öfver det stora gotiska riket i Ryssland. Då detta omkring 375 anfölls af hunnerna och Hermanaricus såg sig ur stånd att hejda den våldsamma folkströmmen, bar han i förtviflan hand på sitt eget lif — »inpendentium tamen diritatem augente vulgatius fama, magnorum discriminum metum voluntaria morte sedavit», såsom hans samtida Ammianus Marcellinus skrifver. Men hos Jordanes (vid midten af 500-talet) har detta historiska faktum redan omspunnits af en poetisk folktradition. Hermanaricus, goternas konung — skrifver han — »hade besegrat många folkslag; då han nu var betänkt på hunnernas förestående anfall, lyckades rosomonernas trolösa folk, hvilket jämte andra stammar var honom underdånigt, att på följande sätt svika honom. Sedan konungen, hänförd öfver sin förbittring öfver en rosomonhöfdings svekfulla flykt, hade bundit dennes hustru Sunilda vid vilda hästar och låtit dessa slita henne i stycken, hämnades hennes bröder Sarus och Ammius genom att dödligt såra Hermanaricus..... Ur stånd att lida sårets smärta och af farhåga för hunnernas förestående anfall afled han uråldrig och rik på dagar på sin lefnads hundrationde år». I den isländska saga, som ligger bakom de båda eddadikterna Gudrunarhvot och Hamdismal är Svanhild (= Jordanes Sunilda) den gamle konungens hustru, hvilken han på en falsk anklagelse låter kasta för vilda hästar. Hennes bröder öfverfalla honom och hugga armar och ben af honom, men det oaktadt dör han icke genast — Hamdismal slutar nämligen med att berätta, huru han låter dräpa de båda hämnande bröderna; hans egen död, som naturligtvis följde kort därefter, omtalas ej. Äfven hos Saxo är »Jarmericus» gift med Suanilda, som han på en falsk anklagelse dödar, och äfven där hugga hennes bröder händer och fötter af honom, så att han efter någon dödskamp aflider.

Här hafva vi onekligen en konung, »gammal i välde», som »miste lifvet bland hreidgoterna», »därför att han förbrutit sig», och som »dog efter ett hårdt dödsarbete».

Vi vända oss nu till det första partiet, som lyder: Sakum

mukmini þat huariaR ualraubaR uarin tuaR þaR suaþ tualf sinum uaRin numnaR t(uar) ualraubaR baþaR sa̭man a̭ umisum manum. Endast rörande — en mindre väsentlig — punkt har någon meningsskillnad rådt rörande öfversättningen. Ordet *mukmini* har nämligen fattats dels såsom *mǫgminni* (sonminne) — Bugge i Ant. Tidskr.) — *mógminni* (folkminne — Läffler) och *mógmenni* (det hela folks män — Bugge i Handl. XXXI). Af dessa tolkningar synes mig Läfflers sannolikast, ehuru den laborerar med en ortografisk svårighet, och jag öfversätter därför det hela: »Vi förtälja folksägnen, om hvilka de tvänne valrof voro, som togos tolf gånger, båda på en gång från olika män». *Valrof* är ett poetiskt uttryck för byte, taget från en slagen fiende, »spolia», och hjälten i detta stycke har således vid tolf olika tillfällen ensam kämpat mot två olika fiender och besegrat bägge. Friesen har — dock med en viss tvekan — antagit, att denna passus anspelat på sagan om Walter och Hildegunn.[1] Han yttrar: »Walter var son till Kung Alphar af Akvitanien, Hildegunn dotter till Heririk, konung af Burgund. Besegrade måste dessa furstar utlämna sina barn, hvilka redan genom tidigare aftal mellan fäderna voro trolofvade med hvarandra, som gisslan till Attila, hunnerkonungen. Fångenskapen blir Walter för lång. En dag flyr han, medförande sin brud och Attilas kungaskatt. Eftersatt af tolf af Attilas män, för han Hildegunn och skatten i trygghet i en bärgklyfta och rider ut mot sina förföljare. Vägen var trång, hvarför Walter hade fördelen att få kämpa med en och en i sänder. Han fäller elfva; den tolfte, anföraren, flyr efter en hård strid. Så hade hjälten i öppen kamp vunnit två byten tolf gånger, båda på en gång af olika män, och hans röfvade dubbelskatt hade adlats till hvad de gamla germanerna kallade *valrof* — ett på valplatsen af en besegrad fiende

---

[1] Redan Bugge i Handl. XXXI har hänvisat till denna saga: Med Hensyn til denne Fremtræden af Tallet tolv kan eksempelvis sammenlignes et Par andre Sager. Walthari kjæmper tolf Gange efter hinanden mod Guntharis Mænd, den ene efter den anden, og han fælder de elleve förste. Da Kong Thidrik, som det fortælles i Sagnen om ham, har udfordret kong Isung, kjæmpe tolv kjæmpar paa hver Side, den ene efter den anden, mod hinanden. Dog i intet af disse to Sagn kjæmpes der saaledes som efter Rökinskriften, mod to Fiender samtidig.

vunnet byte, vanligen bestående i den fallnes rustning, vapen och smycken».

De båda »valrofen» skulle således icke vara valrof i vanlig mening utan beteckna Hildegunn och Attilas skatt, och detta synes vara en väl djärf omtolkning, isynnerhet som Walter visserligen *försvarade* dessa s. k. valrof mot fienden, men icke *tog* dem *från* fienden, som dock dikten uppgifver — de två valrofen voro tolf gånger *tagna*, båda samtidigt, *från* olika män. Detsamma ligger väl i själfva ordet val*rof*.

För det andra har Friesen ej alldeles rätt refererat Waltersagan. Denna föreligger i följande olika versioner:

1) Ekkehards latinska dikt Waltarius, som stöder sig på en förlorad sydtysk dikt. Början är här densamma som i Friesens referat, men de älskande öfverfallas icke af Attilas män, utan af Gunthari och Hageno i spetsen för de frankiska nibelungarna. Walter slåss med elfva efter hvarandra framträdande krigare, och de öfriga draga sig tillbaka. Sedan komma både Gunthari och Hageno mot honom, men striden blir oafgjord.

2) Det fornengelska fragmentet Waldere ger ingen säker uppgift om stridens förlopp.

3) Didriksagan. Här förföljes paret af Attilas tolf män, men Walter kämpar mot alla på en gång, icke mot en och en. Elfva dräpas, men den tolfte flyr.

4) Den s. k. Boguphalus krönika. Där kämpar Walter blott mot en enda fiende.

Häraf synes mig framgå, att det icke är konstitutivt för Waltersagan ens att hjälten tolf gånger efter hvarandra kämpar mot en fiende, ännu mindre att han tolf gånger kämpar mot två. Och vidare, hvilket betyder mera, finnes ingen antydan i den så rika isländska litteraturen eller hos Saxo, att Waltersagan varit bekant i norden före midten eller slutet af 1200-talet, då en mängd lågtyska dikter och berättelser öfversattes i Didriks saga af Bern. Då slutligen de båda följande sagorna handla om östgotiska hjältar, finnes det ju en viss presumption för, att äfven denna handlat om en dylik, men Walter af Aquitanien var icke östgot.

Jag har därför tänkt mig en annan lösning af denna svårig-

het. I den isländska berättelsen Ásmunds saga Kappabana är innehållet i sammandrag följande. I Sverige härskade en konung Budle, som förmådde två skickliga smeder att smida ett svärd, som bet på allt. Efter åtskilliga prof blef det färdigt, men smeden knöt då en förbannelse till det, och då konungen i vredesmod högg efter de båda smederna, voro de försvunna. För att komma spådomen på skam lät Budle sänka svärdet i Mälaren. Sedan gifte sig hans dotter Drot[1] med en son till hunnernas konung, och de fingo en son vid namn Hildebrand, som skickades till sin farfar, hunnernas konung, att där uppfostras. Han blef sedan en vild, men berömd kämpe. Därpå bortröfvas Drot, ingår ett nytt gifte och blir moder till Asmund. Då denne blifvit vuxen, reser han till Mälaren, träffar en bonde, som ger honom anvisning på stället, där svärdet blifvit doldt och tar upp det. Sedan han fått det i sin ägo, är han beredd att börja striden mot Hildebrand, som med sina kämpar förhärjar landet. Denne vet emellertid, att Asmund är hans broder och vill själf ej strida mot honom. Först skickar han därför en af sina bärsärkar mot brodern, men denne klyfver sin motståndare midt itu, nästa dag skickar han två, men båda få bita gräset, så tre o. s. v. ända till åtta. Då Asmund emellertid besegrade alla, skickade Hildebrand på en gång alla de elfva bärsärkar, han hade kvar, men också dessa föllo för Asmunds svärd. Till sist tog han själf upp striden, men besegrades. Döende uppenbarade han då i en sång sin och Asmunds frändskap.

I en annan version föreligger samma saga hos Saxo. En svensk man, Gunnar, bemäktigade sig konungadottern Drota, som af sin far dolts i en grafhög jämte några ypperliga svärd, hvilka Gunnar däremot icke upptäckte. Tillsammans fingo de sonen Hildegeir (Hildigerus), som sedan blef en vild viking. Emellertid bortröfvades Drota och fick i ett nytt äktenskap sonen Halfdan, som af sin moder mottog ett par präktiga svärd, som hon tagit ur sin faders grafhög. Därpå tog han tjänst hos ryssarna, som då börjat ett krig mot svenskarna. I den svenska hären befann sig Hildegeir, hvilken Halfdan utmanade, men Hildegeir, som visste,

[1] Detta namn har hon i versen. I prosan kallas hon Hild. Men som vi strax skola se, är det förra det ursprungligare.

att Halfdan var hans broder, vägrade att slåss med honom. Halfdan utmanade då en annan svensk, som han drap; dagen därpå kommo två, som ock föllo, »tredje morgonen besegrade han tre, på den fjärde fyra, som stridde mot honom, på den femte utmanade han fem; när han slagit dem och under lika ökning af strider och segrar kommit till den åttonde dagen, sträckte han elfva till marken, hvilka på en gång anfallit honom». Hildegeir framträder då själf, men besegras och yppar döende, att han var Halfdans broder.

Såsom jag i ett följande program hoppas få visa, hafva vi här en ursprungligare form af Hervararsagan. Men därvid vill jag nu icke fästa mig, utan från denna undersökning blott antecipationsvis låna ett resultat: att sagan ursprungligen är gotisk och från goterna spridt sig till norden. Vidare vill jag erinra därom, att sagan, både i den norska och den danska versionen, gör intryck af att närmast vara svensk. Den norska är där lokaliserad — Budle var konung i Sverige, svärdet sänktes i Mälaren och i slutdikten säger hjälten sig vara svensk:

Þik Drótt of bar
af Danmǫrku,
en mik siálfan
à Svíþióðo.

Samma dikt förekommer i latinsk omskrifning hos Saxo, och äfven där är Hildegeir svensk. Att sagan varit känd i Sverige, är således ytterst antagligt.

Nu är den emellertid icke alldeles identisk med den, på hvilken Rökstensinskriften anspelar. Väl är det sannolikt, att vi få tänka oss det ursprungliga förloppet af striden så, att hjälten kämpat först mot en, så mot två o. s. v. ända upp till nio, tio och elfva — att sagan hoppar från åtta motståndare till elfva beror väl på en önskan att icke elfva gånger å rad nödgas upprepa samma sak med en lindrig förändring. Striderna ha således nog varit tolf efter hvarandra. Men Rökstenens hjälte hade alla gångerna två motståndare, under det att sagan har dem så att säga i stigande skala. Härvid kan man ju från filologisk synpunkt fästa ett afgörande afseende, men näppeligen från litteraturhistorisk. Sa-

gan förelåg utan tvifvel i en mångfald af varianter, af hvilka två bevarats. Tanken i alla var naturligtvis densamma: hjälten har visat sin duglighet genom en underbar följd af segrar. Men poetiskt kunde detta motiv varieras: än utkämpade han de tolf striderna så, att han hvarje gång stred mot två motståndare, än ökades antalet gradvis, så att han, innan han mötte den tolfte, hufvudfienden, besegrat elfva kämpar på en gång. Ur poetisk synpunkt måste dessa båda strider anses blott såsom varianter af samma motiv, och det ena kan hafva upptagits af en sagoberättare, det andra af en annan. För min del tror jag därför, att Rökstenens första parti innehåller en anspelning på den gotiska Hildebrandsagan, det andra på den gotiska Ermanariksagan och det tredje på den gotiska Didriksagan.

På inskriftens följande partier vill jag icke gå närmare in, då läsningen på flera punkter är ganska oviss, utan anför blott en öfversättning af de stycken, som äro någorlunda, om än icke alldeles säkra; de ovissa anger jag med en parantes:

Det berätta vi för det tolfte, hvar valkyrians häst (= ulfven) skådar föda på stridsfältet, där tjugo konungar hvila.

Det berätta vi för det trettonde, hvilka tjugo konungar sutto på Seland under fyra vintrar med fyra namn, söner af fyra bröder: fem Valker, Radulfs söner, fem Reidulfvar, Rugulfs söner, fem Haislar, Haruds söner, fem Gunnmundar, Björns (?) söner [. . . .].

Vi berätta den folksägnen, för hvilken hjälte det är födt en ättling [. . . . .]. Han kunde få bukt med jätten. [. . . .].

Vi berätta den folksägnen [. . . . . . .].

Bjare i Öja var runmästaren.

Af det anförda äro följande fakta klara:

1) Inskriften är rest till minne af Vamod;

2) men han har icke utfört någon af de bragder, som omtalas å stenen,

3) utan dessa tillhöra en följd af olika sagohjältar.

4) Inskriften förutsätter vidare ett original, som varit afdeladt i vissa punkter, ty eljes kan man ej förstå det besynnerliga hoppet från den tredje afdelningen till den tolfte.

5) Detta original har varit på vers. Dels citeras en strof,

dels skimrar ett versifieradt original fram bakom prosan, såväl i det poetiska ordförrådet (mógminni, valraubar, hestr Gunnar), som i ordställningen, hvilken stundom är versens (ą̨n yrði fjaru, hestr sei Gunnar, wéttwangi ą̨n).

Jag antog därför i Svensk Litteraturhistoria, att Bjares inskrift var ett förkortadt utdrag ur eller rättare en omskrifning af en längre dikt. Bugge (Handl. XXXI, 67) finner detta osannolikt: »Heremod taler den Omstændighed, at de poetiske Udtryk i Rök-inskriften ikke har ensarted Karakter. Udtrykket *ind goą̨nar hosli* kan saaledes ikke vel have hört til samme Digt som Strofen om Tjodrik, med mindre man vil antage (hvad der vilde være betænkeligt), at de forskjellige Afsnit af den formodede Mindedikt skulde have havt forskjelligt Versemaal og forskjelligartet poetisk Udtryk. Desuden er der hverken i det Afsnit, der begynder med *ualkar fim raþulfs sunir* eller i Inledning *są̨gum mógmenni* o. s. v. Spor af Alliteration at opdage.»

Härpå kan svaras, att det är svårt att bygga något på ett uttryck som *ind goą̨nar hosli,* som är skrifvet med lönnrunor, hvilkas tydning ingalunda är säker. För det andra — under antagande af att frasen är riktigt läst — visar den intet för versmåttet, då orden i originalet ej behöfva hafva utgjort en halfvers, utan kunnat vara fördelade på två. Enligt Bugge må uttrycket »sikkerlig være laant fra et Digt. Men dette Digt kan neppe have været forfattet i fornyrdislag; thi paa Grund af Versemaalets og Allitterationens Krav kunde *ind goą̨nar hosli* ikke förekomme i fornyrdislag uden saaledes, at *ind goą̨nar* stod i den ene af de to Halflinier og *hosli* skilt derfra ved et mellemkommende ord i den anden.» Något skäl, hvarför detta ej kan antagas, anför Bugge icke, och man behöfver blott slå upp t. ex. Voluspa för att finna, huru vanlig en dylik ordställning är. *Menn ok mordvarga* förefaller ju vara en god vers i en malaháttr-strof liksom *ind goą̨nar hosli,* men förekommer icke dess mindre i en dikt i fornyrdislag (*menn meinsvara — ok mordvarga*). Detta skäl visar således intet, och mot Bugges uppfattning talar dessutom det faktum, att en fornsvensk vers i malaháttr näppeligen kan uppvisas. Frasen *ind goą̨nar hosli* kan således ej — såsom Bugge vill — hafva stått i en svensk dikt i

malaháttr. Det nästa argumentet är, att stycket *ualkar fim raþulfs sunir* ej visar spår af alliteration. Jag skall här tillåta mig att göra en liknande uppräkning: Hrafn, Sleipnir, Valr, Lettfeti, Tialdari, Gulltoppr, Goti, Soti, Mor, Lungr och Marr. Här kan man ju med Bugge säga, att denna ramsa aldrig varit versifierad, då spår af alliteration här ej finnes, ty att Gulltoppr och Goti samt Mor och Marr alliterera, betyder naturligtvis ej mer än att Radulf och Rugulf samt Haislar och Harud i det ifrågavarande stycket alliterera. Emellertid är den nyss gjorda katalogen ett utdrag ur þorgrimsþula, som i sin versifierade form har följande lydelse:

Hrafn oc Sleipnir
hestar agætir,
Valr oc Lettfeti
var þar Tialdari,
Gulltoppr oc Goti,
getit heyrdac Sota
Mór oc Lungr með Mari.

Hvarför det i det andra fallet skulle vara omöjligare att antaga ett versifieradt original, torde vara svårt att förstå. Och hvad uttryck som *sagum mógminni* beträffar, ha de tydligen aldrig varit delar af originalpoemet, utan härröra från Bjare, som med dessa ord band samman de olika delarna af sitt referat.

De skäl, som riktats *mot* antagandet af att Rökinskriftens original varit en dikt, hålla således ej stånd, och de skäl, som anförts *för* denna mening, stå orubbade kvar. Bugge tror, att diktens fabelaktiga innehåll har sin förklaring däri, att »Vamods Bedrifter forherliges ved at stilles i Række med forskjellige i Sagnet og den episke Digtning hjemmehörende Heltegjærninger, til hvilke Indskriften hentyder». Men för det första finnes ej ett spår i inskriften till en dylik jämförelse, och man kan med skäl fråga: hvad likhet bör kunna hafva funnits mellan Didrik och den unge Vamod? Dessutom är det just icke någon »hjältegärning», som berättas om Didrik, hvilken blott uppgifves sitta till häst, knappast häller om Ermanarik, som »dog på grund af en förbrytelse». Hade däremot Vamod utfört sådana bedrifter, att de kunde ställas vid sidan af sagolitteraturens mest frejdade, hade det

väl varit mera hedrande för den döde, om man åtminstone gifvit en antydan om dessa bedrifter, som han själf värkligen utfört, än att man utförligt uppräknat dem, som han *icke* utfört. För det andra förklaras icke genom Bugges hypotes det egendomliga språnget från det tredje partiet till det tolfte. Ty detta förutsätter, att de olika dikter, som Bugge antager, varit ordnade i en bestämd följd, så att de kunnat betecknas med numro ett, två, tre o. s. v. Men detta är föga sannolikt.

Ännu mindre tilltalande finner jag Friesens förslagsmening: att Bjare »velat ge en proflista på den mängd forntida kväden och sägner, han hade på sin repertoar». Friesen söker själf bemöta den invändning, som hvar och en utan tvifvel måste göra: att Rökstenen då mindre vore en minnesvård öfver den döde sonen än öfver ristaren-fadern. Det var — säger han —» i självfva värket under vikingatiden ganska vanligt, att de lefvande ombesörjde sina egna vårdar. Så läses å en präktig runsten, som nu står rest på planen framför museet för nordiska fornsaker i Upsala, följande ord: Vigmund, den högst konstförfarne mannen, lät rista dessa runor till minne af sig själf. Gud hjälpe Vigmund skeppsbefälhafvarens själ». Jag kan ej finna parallelen, äfven om jag med Friesen antar, att Bjare varit fadern, som låtit resa stenen. Denna är dock odisputabelt rest till minne af den döde Vamod, och det förefaller då väl malplaceradt, om fadern begagnat denna minnessten för att på den tala icke om sonen eller om sin sorg öfver dennes bortgång, utan i stället begagnat tillfället att skryta med sin egen litteraturkännedom. I så fall borde han väl liksom Vigmund hafva uppfört vården till ära för sig själf — och endast i så fall föreläge här en värklig analogi. Men ännu omöjligare blir denna hypotes, om Bjare — såsom allmänt antages — blott varit den lejde ristaren, som icke kan hafva tillåtits att i en dylik inskrift så att säga puffa för sig själf i stället för att tala om den aflidne, hvars fader betalade minnesmärket.

Inskriften måste — det är det enda naturliga — hafva afseende på den döde Vamod. Men å den andra sidan kan den endast indirekt hafva afseende på honom, ty han är icke hjälten i de händelser som omtalas. Lösningen af denna motsägelse kan

enligt min mening blott blifva en: dessa gärningar hafva utförts af Vamods — värkliga eller fingerade — förfäder, och de voro således hedrande äfven för honom, i det att inskriften genom att hänvisa till dessa berömda förfäder erinrade om hans lysande börd. Att hedra högborna män genom dylika ättdikter var ju mycket vanligt, och ungefär samtidigt med Rökinskriften författades Ynglingatal — såsom åtminstone Snorre uppger — till ära för den mycket obetydliga Ragnvald. Att en storman i Östergötland bestått sig med en dylik dikt, är lika rimligt, som att en norsk s. k. konung af Ragnvalds betydenhet gjort det. Till Ragnvalds förfäder hörde ingalunda de svenska konungarna Fjolner, Svegder o. s. v., lika litet som Ermanarik och Didrik af Bern hörde till Vamods eller Sigurd Fafnesbane till Harald Hårfagers. Men i intet fall lät skalden afhålla sig af dylika historiska betänkligheter, och det ena stamträdet är därför lika rimligt som det andra.

Det är en omskrifning af och ett utdrag ur denna dikt, som enligt min mening förekommer på Rökstenen. Leden i genealogien voro bekanta för dem, som skulle läsa Bjares runor, och han kunde därför — då alla ättemännen ej kunde rymmas på stenen — springa öfver från nummer tre till nummer tolf.

Likheten i uppställning mellan Ynglingatal och Rökstensstrofen är i mina ögon slående, nämligen om man med den senare jämför början och slutet af det parti, som i Tjodolfs dikt egnas hvarje konung. Jag tillåter mig här att sida vid sida aftrycka Rökstensstrofen samt början och slutet af dikten om Olof Geirstadaalf.

Reið þiaurîkr hinn þormóði stillir flutna strandu Hræiðmarar.	Réð Áleifr ofsa forðum viðri grund ok Vestmari.
— — — — — — — —	— — — — — — — —
Sitir nú garur á guta sînum skialdi ub fatlaðr skati Mæringa.	(Nu) liggr gunndjarfr á Geirstǫdum herkonungr haugi ausinn.

På liknande sätt bygda äro stroferna om Domar, Ottar, Yngvar, Onund och Halfdan Hvitben. Men detta talar väl för, att

äfven Rökinskriften bör betraktas såsom ett fragment ur en svensk ättdikt, gjord efter den schablon, som går igen i Ynglingatal. Skulle Bjare hafva fått i uppdrag att till ära för någon ättling till Olof Geirstadaalf i sten göra ett sammandrag af Ynglingatal, kunde detta sammandrag knapt hafva fått annan form än den, som faktiskt föreligger i Rökinskriften.

För denna mening tala möjligen ock de epitet, som Didrik i inskriften erhåller: *stilir flutna* och *skati marika*, ty bägge kunna åtminstone tänkas förutsätta, att Didrik så att säga lokaliserats till Sverige och gjorts till höfding för flutnarne och ättling af märingarnes släkt. Omöjlig är en dylik lokalisering icke, ty säkerligen betraktade sig östgötarna — de gamla vag-goterna — ännu på 800-talet såsom goter, och gotiska sagor kunde därför med en viss rätt uppfattas såsom inhemska. Mer än en möjlighet är detta naturligtvis icke, och man kan också tänka sig en annan väg, på hvilken de gotiska sagorna kommit in i en svensk genealogi. De äldsta ynglingarna voro ju svenskar, men med Olof Tretelgja flyttade ätten enligt Tjodolf från Upsala till den norska gränsen. På samma sätt kan Ermanariks och Didriks ätt hafva förflyttats från Reidgotaland till Östergötland. Ännu andra möjligheter torde finnas, ty en forntida genealogs hjälpkällor voro så godt som outtömliga, och äfven en vida yngre tids hafva disponerat öfver en aktningsvärd fantasikraft — att döma af t. ex. Anreps korta historik öfver adliga ätten Aminoff: »en urgammal adelig ätt i Böhmen, som traditionen vill härleda ända från faraonerna i Egypten.» Och så långt gingo hvarken Tjodolf eller den okände skalden i Östergötland.

Möjligen återgår Bjares inskrift icke blott till en ättdikt öfver Varins släkt, utan ock till en bildlig framställning. En som det tyckes mycket vanlig form för de äldsta skaldekvädena var den s. k. skölddikten d. v. s. ett poem, i hvilket skalden besjöng alla de olika bilder, som förekom på en sköld. En dylik (Ragnarsdrápa) tillskrefs Brage den gamle, en annan (Haustlǫng) är af Tjodolf, en tredje är Egils dikt om Einar Skálaglams sköld. Af liknande art voro dikter, som beskrefvo de tapetbilder, hvilka voro upphängda på väggarna, eller de träskulpturer, som prydde hallen

t. ex. Ulf Uggasons Húsdrápa och Torfinns dikt om Sigurds-tapeten.

Såsom jag förut sökt visa, ser det onekligen ut, som om strofen om Didrik af Bern i Rökinskriften skulle syfta på en bildlig framställning af honom, ungefär liknande den, som finnes kopierad på Hablingbostenen. Den mest tilltalande förklaringen af diktens gåtor finner jag därför i följande antagande: att Varins stuga prydts af en bonad, som i en serie bilder framstälde hans stamträd, att denna bonad gifvit anledning till en svensk skalds ättedikt och att slutligen ett kortfattadt referat af dikten gjorts för den minnessten, som restes till ära för en af ättens medlemmar.

KUNGL. UNIVERSITETETS I UPPSALA

REDOGÖRELSE

FÖR

DET AKADEMISKA ÅRET 1907—1908

AFGIFVEN

AF

UNIVERSITETETS REKTOR

UPPSALA 1908
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Den 8 december på morgonen nåddes universitetsstaden af den icke oväntade underrättelsen, att universitetets höge beskyddare, Sveriges åldrige konung OSCAR II slutat sina dagar. Ett betydelsefullt skede i universitetets historia gick därmed till ända. Under de trettiofem år, som Konung Oscars regering omfattar, hafva nämligen så genomgripande förändringar, särskildt af ekonomisk natur, här skett, att universitetet nästan kan sägas hafva under denna tid nydanats.

Ända fram mot midten af 1800-talet var universitetet uteslutande hänvisadt till sina egna fonder, och staten ansåg sig icke äga skyldighet att göra några ekonomiska uppoffringar för den högre vetenskapliga bildningen. T. o. m. en begäran om ett *lån* till byggandet af det nuvarande Carolinabiblioteket blef af riksdagen 1823 afslagen. En följd häraf blef naturligtvis, att universitetet icke längre kunde följa med den vetenskapliga utvecklingen. För det teologiska och humanistiska universitetet, till hvilket Gustaf Adolf lagt den ekonomiska grunden, räckte väl inkomsterna nödtorfteligen till, men till de nya medicinska och naturvetenskapliga disciplinerna med deras dyrbara institutioner kunde universitetets egna medel ej på långa vägar förslå. Om ej universitetet alldeles skulle gå under, måste staten således öfvergifva sin non-interventionsprincip, och så skedde äfven, till en början dröjande och motvilligt, men under Konung Oscars regering med en frikostighet och ett intresse, som måste uppfylla hvarje universitetsman med en känsla af djup tacksamhet.

Några nakna siffror torde vara nog att belysa detta påstående. Då Konung Oscar tillträdde sin regering, var statens anslag till universitetet ännu blott 179,872 kronor och 49 öre, under det att detta vid hans död utgick med 764,082 kronor och 26 öre. 1872 var antalet professorer blott 34, men 1907 hade det ökats till 63. Under samma period hafva till större delen för statsmedel nybyggts universitetshuset, kemiska och fysiska

institutionerna, hvarjämte anslag gifvits till en ny gymnastikbyggnad; flera till den medicinska fakulteten hörande institutioner hafva betydligt utvidgats — smärre byggnader och nyinredningar af gamla att förtiga — och biblioteksanslaget har från 10,200 kronor ökats till 60.000 kronor om året.

Konung Oscars regering har därför afsatt djupa spår i vår historia, och tvifvelsutan skall hvarje son af Uppsala universitet städse i tacksam hågkomst bevara den åldrige monarken, som så lifligt intresserade sig för vetenskapens utveckling, som så gärna besökte vårt universitet, där han själf en gång vistats som student, och som personligen genom frikostiga donationer så kraftigt främjat vårt universitets bästa.

* * *

Under året hafva också tvänne andra åldringar skilts hädan: universitetets forne kansler Gustaf Fredrik Gilljam och förre universitetsbibliotekarien Carl Gustaf Styffe. Den förre hade kort förut, ehuru redan med bruten hälsa, af universitetet mottagit jubelkransen såsom filosofie doktor, och vid detta tillfälle gaf den gamle för sista gången uttryck åt den varma kärlek, han städse hyst för det universitet, där han tillbringat sin ungdom och hvars högste styresman han på ålderdomen blef. I bibliotekarien Styffe förlorade den historiska forskningen en bland sina yppersta representanter, en man, lärd såsom få och med ett minne, som inom den nuvarande generationen knappt torde äga sin like. Såsom forskare var han samvetsgrannheten själf, och med en sällspord oegennytta hängifven vetenskapen var han värksam ända in i det sista.

Medan det förunnades Styffe att med relativt obrutna krafter uppnå en lefnad af öfver nittio år, skördades en annan forskare vid detta universitet, medan han ännu stod i sin fulla mannaålder. Det var Karl Gustaf Lennander. På samma gång snillrik och djärf hade han blifvit en bland våra aldra yppersta kirurger. Väl syntes ett svårt hjärtlidande redan tidigt vilja förlama hans värksamhet, men genom en med okuflig viljekraft genomförd diät lyckades han att under åratal hålla sjukdomen tillbaka och fortsätta den kirurgiska operatörens uppslitande värksamhet. Lennander var dock icke blott den utmärkte forskaren och läraren, icke endast den människoälskande, uppoffrande läkaren, utan han var ock en hängifven son till detta universitet, och ett yttre

bevis därpå gaf han, då han i testamente till universitetet donerade den största delen af sin efterlämnade förmögenhet.

Omsättningen för öfrigt inom universitetets lärarkår har varit den normala; hvad utnämningarna beträffar något större än vanligt. Sedan den sista årsberättelsen trycktes, har blott en professor erhållit nådigt afsked, nämligen professorn i zoologi, TYCHO TULLBERG, och rektor har redan haft tillfälle att till honom uttala universitetets tacksamhet för den väckande värksamhet han utöfvat såsom lärare och vetenskaplig författare. Däremot hafva ej mindre än fyra nya professorer under året installerats, nämligen professorerna DAHLBERG och JUEL, som installerades den 22 och 23 november 1907, då rektor utfärdade ett program: *Folknamnet Geatas i den fornengelska dikten Beowulf;* professor WIRÉN, som installerades den 6 mars 1908, då rektorsprogrammet var *Bidrag till tolkningen af Rök-inskriften* och professor HEDIN, som installerades den 14 maj 1908. Programmet vid denna installation innehöll en af doc. Meyer författad bibliografi: *Program utgifna vid Upsala Universitet 1701—1854.* Dessutom hafva under året tre e. o. professurer erhållit nya innehafvare, i det att doc. A. HAMBERG utnämnts till e. o. professor i geografi, doc. STRÖMHOLM till e. o. professor i kemi och doc. BILLING till e. o. professor i dogmatik och moralteologi. Slutligen har till laborator i experimentell fysiologi och medicinsk kemi utnämnts dr. G. F. GÖTHLIN. Dessa alla hälsar universitetet välkomna på de nya platser, de nu innehafva.

Med afseende på universitetets ekonomi och organisation har det gångna året varit ett märkesår, ehuru det organisatoriska komplementet till det stora anslag, som nu gifvits till universitetet, eller de nya statuterna, först torde vara att förvänta under vinterns lopp. Professorernas nuvarande löner bestämdes 1876 och hafva sedan med mindre, delvis tillfälliga förbättringar, förblifvit desamma. Det var därför klart, att önskningar skulle framställas om en löneförbättring, genom hvilken professorslönen åter kunde bringas i samma förhållande som fordom till det sedan 1876 betydligt förändrade penningvärdet. En svårighet härvid var dock den s. k. e. o. professorsfrågan, och denna fråga var icke endast af ekonomisk natur. Därigenom att de fast anställda lärarne indelats i tvänne grupper, af hvilka den ena dels var lägre aflönad, dels ställts utanför den egentliga universitetsstyrelsen, hade alstrats ett allt starkare missnöje, som, om det fått fortfara, lätt kunnat få för universitetet menliga följder.

Frågan har därför stått på dagordningen nästan ända sedan de e. o. professurerna inrättades, men först vid den senaste riksdagen har den kunnat på ett fullt tillfredsställande sätt lösas, i det att lönen för alla professurer — utom för några få, som ställts på indragning med hänsyn till en blifvande ombildning — gjorts lika, hvarjämte denna lön, särskildt för de e. o. professorerna, betydligt ökats. Med ett slag höjdes universitetets ordinarie anslag med 183,839 kronor, — den största ökning, som någonsin förekommit och större än hela statsanslaget vid början af Konung Oscars regering.

Genom detta nya anslag afhjälptes äfven en annan brist, som hotade att blifva betänklig — bristen på tillräckliga anslag åt universitetets docenter. Tack vare riksdagens frikostighet hafva nu emellertid docentstipendiernas såväl antal som belopp högst betydligt ökats, så att universitetet äfven i detta afseende kan för en längre tid vara utan farhågor.

För alla dessa förnyade, storartade bevis på välvilja och förtroende ber universitetet att till regering och riksdag få uttala sin vördsamma tacksägelse och sin förhoppning att kunna motsvara de anspråk, som hädanefter mera än förut kunna ställas på Sveriges största och äldsta universitet.

Uppsala i juli 1908. HENRIK SCHÜCK.

Konunga- och Kanslersbref.

4 juni 1907. Utnämning af filosofie kandidaten TH. SVEDBERG till innehafvare af ett Noreens stipendium och studeranden R. ARPI till innehafvare af ett Oscariskt stipendium. Kansl.

5 juni 1907. Tillstånd för professor H. BLOMBERG att under läsåret få utbyta en offentlig föreläsning i veckan mot ledande af rättsvetenskapliga öfningar två timmar hvarannan vecka. Kansl.

20 juni 1907. Utnämning af teol. stud. T. ÖLUND till innehafvare af ett Faltzburgs stipendium. Kansl.

21 juni 1907. Tillstånd för professor H. SCHÜCK att under de ytterligare två år, för hvilka han valts till universitetets rektor, inskränka sin offentliga undervisningsskyldighet till två timmar i hvarje vecka. Kungl. Maj:t.

28 juni 1907. Ang. fastställande af ny stat för universitetet i Uppsala m. m. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Förklaring, att docenten vid universitetet, professor H. EDFELDT, ägde från och med månaden näst efter den, i hvilken afsked från docenturen blefve honom beviljadt, under sin återstående lifstid å allmänna indragningsstaten uppbära pension till belopp af 2,000 kronor årligen. Kungl. Maj:t.

29 juni 1907. Bemyndigande för universitetet att till förvaltning emottaga "ELLEN FRIES' stipendiefond för kvinnliga historieforskare". Kansl.

Samma dag. Ang. tilldelande af underträdgårdsmästarne J. V. ERIKSSON och A. T. NORDSTRÖM silfvermedalj för "nit och redlighet i rikets tjänst". Kansl.

Samma dag. Tillstånd för professorerna J. E. BERGGREN, H. LUNDSTRÖM och E. STAVE samt e. o. professor A. KOLMODIN att under höstterminen utbyta en föreläsningstimme i veckan mot 2 seminarieöfningstimmar hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för professor C. R. Martin att under höstterminen utbyta en föreläsning i veckan mot en timmes seminarieöfning hvarje vecka. Kansl.

5 juli 1907. Utslag på besvär af docenterna E. Petrini och J. Mortensen i fråga om utdelande af ett fast docentstipendium. Kungl. Maj:t.

12 juli 1907. Tillstånd för docenten B. Hesselman att fullgöra den honom såsom innehafvare af ett Riksstatens större resestipendium åliggande resa på det sätt, att en fjärdedel af den tid. han vore skyldig vistas utom riket, förlades till sommaren 1907 och återstående tiden till början af år 1908. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Tillstånd för filosofie licentiaten R. Holm att utan hinder däraf, att han under höstterminen 1907 vistats i Göttingen, vara i åtnjutande af ett Hedmans stipendium. Kungl. Maj:t.

19 juli 1907. Stadfästelse af stadgar för Uppsala studentkårs nordiska stipendiestiftelse. Kungl. Maj:t.

30 juli 1907. Afslag å teologiska fakultetens framställning om anslag från universitetets reservfond till ersättning åt vaktmästaren vid den kyrkosal, där öfningarna i kyrkosång ägde rum. Kansl.

10 augusti 1907. Ang. särskildt arvode till docenten T. Odhner för uppehållande af e. o. professuren i jämförande anatomi. Kungl. Maj:t.

13 augusti 1907. Befrielse för docenten A. Wallén från förordnandet att uppehålla e. o. professuren i geografi. Kansl.

16 augusti 1907. Ang. inbjudning till svenska regeringen att låta representera sig vid tredje allmänna esperantokongressen i Cambridge 12—17 augusti 1907. Kungl. Maj:t.

19 augusti 1907. Tillstånd för professorerna H. Hjärne, A. Noreen, K. R. Geijer, S. J. Boëthius, H. Schück, O. A. Danielsson, A. Erdmann och P. Persson, e. o. professorerna K. F. Johansson, N. Edén, O. v. Friesen och E. H. Psilander samt docenterna A. A. T. Hägerström och E. S. Staaff, de två senare i egenskap af professorsvikarier, att under höstterminen utbyta en timmes föreläsning hvarje vecka mot två timmars seminarieöfning hvarannan vecka, äfvensom för e. o. professor S. Wide att under samma termin utbyta en timmes föreläsning hvarje vecka mot två timmars offentlig öfning hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för docenten A. Hamberg såsom förordnad att uppehålla e. o. professuren i geografi, att på visst sätt ordna sin undervisning under höstterminen. Kansl.

9 och 21 september 1907. Ang. vidtagande af åtgärder för undanrödjande eller inskränkande af olägenheterna för värnpliktiga studerande, som i anledning af meddeladt uppskof med årets repetitionsöfningar icke kunna i behörig tid inställa sig vid sina läroanstalter. Kungl. Maj:t och Kansl.

11 september 1907. Afslag å medicinska fakultetens hemställan om förordnande för medicine kandidaten F. v. Bergen att under professor J. A. Hammar beviljad tjänstledighet bestrida undervisningen i histologi. Kansl.

20 september 1907. Tillstånd för docenten K. M. Stjerna, såsom förordnad att under år 1907 uppehålla undervisningen i nordisk och jämförande fornkunskap vid universitetet, att under höstterminen utbyta ifrågavarande föreläsningsskyldighet under september månad mot att å Statens historiska museum hålla en kurs i fornsakskännedom, beräknad till tio timmar, och under återstoden af terminen mot att hålla två timmars föreläsningar hvarje vecka och två timmars seminarieöfningar hvarannan vecka. Kungl. Maj:t.

21 september 1907. Stadfästelse af instruktion för universitetets instrumentmakare. Kansl.

23 september 1907. Tillstånd för professor A. Wiman att mot hållande af två timmars seminarieöfningar hvarannan vecka under höstterminen inskränka de offentliga föreläsningarna till tre timmar i veckan. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för docenten K. G. Westman, såsom förordnad att uppehålla den med professuren i rättshistoria förenade undervisningsskyldighet, att utbyta en timmes föreläsning i veckan mot ledande af öfningar två timmar hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för docenten E. Petrini att under höstterminen utbyta honom såsom stipendiat åliggande skyldighet att en timme i veckan föreläsa i teoretisk filosofi mot skyldighet att tvänne timmar hvarannan vecka leda öfningar i psykologi. Kansl.

26 september 1907. Tillstånd för docenten F. P:son Wetter att, i den mån han funne nödigt, till tre offentliga föreläsningar i veckan inskränka den honom såsom t. f. professor i straffrätt åliggande undervisningsskyldighet. Kansl.

27 september 1907. Förklaring, att bestämmelsen i § 127 af universitetsstatuterna icke utgjorde hinder för universitetskansleren att meddela medicine kandidaten F. v. BERGEN förordnande att under professoren J. A. HAMMAR beviljad tjänstledighet bestrida undervisningen i histologi vid universitetet. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Afslag å professor P. PERSSONS ansökan om ersättning af allmänna medel för mistade tjänstgöringspenningar under honom beviljad tjänstledighet. Kungl. Maj:t.

11 oktober 1907. Bestämmelser rörande användningen af anslaget till arvoden åt extra ordinarie amanuenser vid universitetsbiblioteket. Kungl. Maj:t.

14 oktober 1907. Bemyndigande för universitetet att till förvaltning emottaga änkefru LETTY KJELLINS donation å 7,000 kronor. Kansl.

18 oktober 1907. Förklaring, att med den af professor K. J. W. SJÖGREN innehafda lärostol, skulle i stället för ämnet rättshistoria förenas ämnet civilrätt, samt att en inom juridiska fakulteten ledig extra ordinarie professorsbefattning skulle anslås ledig i ämnet rättshistoria. Kungl. Maj:t.

25 oktober 1907. Förklaring, att förordnandet för professor T. TULLBERG att vara inspektor öfver Linnéanska stiftelsen å Hammarby skulle, oaktadt TULLBERG beviljadt afsked från hans professorsbefattning, fortfarande äga giltighet. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Utnämning af studeranden K. F. HÅRD AF SEGERSTAD till innehafvare af ett Gyllenhjelms stipendium. Kansl.

1 november 1907. Medgifvande, att docenten D. W. MYHRMAN finge, utan hinder däraf, att han höstterminen 1907 vistades utomlands, för samma termin åtnjuta ett honom tilldeladt Wallmarks stipendium. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Bestämmelser angående användningen af anslaget till biträdande lärare inom ämnesgruppen estetik samt litteratur- och konsthistoria. Kungl. Maj:t.

5 november 1907. Tillstånd för docenten H. PLEIJEL såsom förordnad att uppehålla professuren i mekanik och matematisk fysik, att under höstterminen utbyta en timmes föreläsning i veckan mot två timmars seminarieöfningar hvarannan vecka. Kansl.

8 november 1907. Tillstånd för studeranden A. H. STROH, som efter studier vid Pennsylvania-universitetet i Amerika därstädes förvärfvat "master-of-arts"-grad, att vid Uppsala universitet aflägga filosofie licentiatexamen i endast två ämnen, utan hinder

däraf, att han ej aflagt filosofie kandidatexamen vid svenskt universitet. Kungl. Maj:t.

12 november 1907. Föreskrift, att biträdande läraren i estetik samt litteratur- och konsthistoria vid universitetet skall undervisa och examinera i konsthistoria med konstteori. Kansl.

15 november 1907. Ogillande af de besvär, docenten J. M. Mortensen anfört öfver kanslerns beslut angående förordnande af docenten I. R. E. Friberger att vara innehafvare af ett rörligt docentstipendium. Kungl. Maj:t.

22 november 1907. Förklaring, att domkapitlets i Västerås framställning om ändring af reglementet för kollektstipendierna inom stiftet icke föranledde någon Kungl. Maj:ts vidare åtgärd. Kungl. Maj:t.

6 december 1907. Afslag å en af vid universitetet och dess institutioner anställde vaktmästare m. fl. gjord framställning om lönetillägg för år 1907 ur universitetets reservfond. Kansl.

Samma dag. Fördelning af anslaget till arvoden åt e. o. amanuenser vid universitetsbiblioteket. Kansl.

13 december 1907. Medgifvande af rätt för professorerna J. U. T. Quensel, K. A. Petrén, utnämnde professorn, e. o. professor H. O. Juel, i sistnämnda egenskap, samt biblioteksamanuensen R. M. Almqvist att från och med den 1 januari 1908 åtnjuta, Quensel, Petrén och Juel ett första ålderstillägg å lönen med 500 kronor samt Almqvist ett andra ålderstillägg å lönen, likaledes med 500 kronor. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Bestämmelse, att den i § 17 af nådiga stadgan ang. de medicinska examina den 28 juni 1907 omförmälda förberedande undervisningskurs i allmän kemi skall vid universitetet i Uppsala tills vidare vara förlagd till institutionen för allmän kemi. Kungl. Maj:t.

23 december 1907. Stadfästelse af förslag till instruktion för biträdande läraren i medicin vid universitetet. Kansl.

Samma dag. Afslag å docenten J. O. Bensows ansökan om tjänstledighet under vårterminen. Kansl.

31 december 1907. Tillstånd för filosofie kandidaten B. Nyström, som för fullbordande af licentiatafhandling i historia måste för arkivstudier vistas en längre tid i Stockholm, att med visst villkor få uppbära ett Stjerncreutz', ett Pipers och ett Zedritz' stipendium utan att bevista föreskrifna stipendiatupprop eller under för stipendiernas åtnjutande föreskrifven tid vara närvarande vid universitetet. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Tillstånd för docenten E. T. ANDERSSON, som fått sig tilldeladt Dicksons resestipendium å 2,000 kronor, med skyldighet att från 1908 års början anträda en utrikes studieresa under 30 veckor, att, ehuru han under vårterminen 1908 ej vore i tjänstgöring, fortfarande få oafkortadt uppbära såväl anslaget å 900 kronor till befordrande af sådana vetenskapliga studier vid universiteten, som icke tillhöra de egentliga examensämnena, som det honom i egenskap af amanuens vid Victoriamuseet för egyptiska fornsaker tillkommande arvode af 500 kronor för år, samt att, ehuru ej närvarande vid universitetet under vårterminen 1908, fortfarande få innehafva ett Nilsson-Aschans stipendium — dock med den inskränkning, att han skulle afstå hvad af ofvannämnda amanuensarvode belöpte på den del af lästermin, hvarunder han för stipendieresan vore frånvarande från universitetet. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Bemyndigande för kanslern att ur universitetets reservfond låta utanordna ett belopp af 3,000 kronor för bevarande af fornlämningarna å den s. k. Studentholmen. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Föreskrift, dels att den blifvande innehafvaren af professuren i pedagogik skulle vara skyldig att tills vidare och intill dess annorlunda blefve bestämdt vara föreståndare för den teoretiska profårskursen vid högre allmänna läroverket i Uppsala, dels ock att de föreläsningar, ifrågavarande professor skulle hålla i egenskap af föreståndare för den teoretiska profårskursen, skulle vara offentliga, äfvensom att åtgärder skulle vidtagas för att professuren i pedagogik måtte varda i vederbörlig ordning besatt. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Föreskrift, att därest framdeles hos något af de akademiska konsistorierna uppstode fråga om meddelande af uppdrag att i egenskap af representant för universitetet närvara vid minnesfester o. d., och konsistoriet icke förfogade öfver medel till ersättning af de med uppdragets fullgörande förenade kostnader, utan ersättning måste hos Kungl. Maj:t påkallas, underdånig framställning därom skulle göras och Kungl. Maj:ts beslut afvaktas, innan uppdraget lämnades. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Förklaring, att e. o. professoren i geografi A. HAMBERG skulle tillhöra matematisk-naturvetenskapliga sektionen af filosofiska fakulteten. Kungl. Maj:t.

14 januari 1908. Tillstånd för professor B. H. DAHLBERG att till ett antal af högst 10 i veckan med högst 2 föreläsnings-

timmar hvarje dag sammanföra honom under vårterminen intill början af mars månad åliggande föreläsningar, äfvensom att under samma termin från början af mars månad inskränka sina offentliga föreläsningar till 3 i veckan mot skyldighet att 2 timmar hvarannan vecka hålla rättsvetenskapliga seminarieöfningar. Kansl.

Samma dag. Förklaring, att lektorn vid högre allmänna läroverket i Luleå H. HULTENBERG's ansökan om afsked från docenturen i romanska språk vid universitetet icke föranledde vidare yttrande. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för professorerna A. NOREEN, K. R. GEIJER, S. J. BOËTHIUS, H. SCHÜCK. O. A. DANIELSSON, A. ERDMANN och P. PERSSON, e. o. professorerna K. F. JOHANSSON, N. EDÉN, O. v. FRIESEN och E. H. PSILANDER samt docenterna A. A. T. HÄGERSTRÖM och E. S. STAAFF, de två sistnämnda i egenskap af professorsvikarier, att hvar för sig under vårterminen utbyta en timmes offentlig föreläsning i veckan mot två timmars seminarieöfning hvarannan vecka, samt för e. o. professor S. WIDE att under samma termin utbyta en timmes offentlig föreläsning i veckan mot två timmars öfning hvarannan vecka, äfvensom för docenten A. HAMBERG att från början af vårterminen till och med slutet af mars månad utbyta en timmes offentlig föreläsning i veckan mot två timmars seminarie- eller proseminarieöfningar hvarje vecka samt att under april och maj månader utbyta ytterligare en timmes föreläsning i veckan mot fyra timmars kurs i geografiska laborationer hvarje vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för professorerna J. E. BERGGREN, H. LUNDSTRÖM, E STAVE, N. SÖDERBLOM och C. R. MARTIN, e. o. professor A. KOLMODIN samt docenten E. BILLING att under vårterminen utbyta en timmes offentlig föreläsning i veckan mot ledande af seminarieöfningar, professor MARTIN en timme i veckan och de öfriga två timmar hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för e. o. professor A. WIRÉN att under vårterminen, så länge han vore förordnad att förestå den ordinarie professuren i zoologi, utbyta en timmes föreläsning i veckan mot det att han under tre dagar i veckan en timme dagligen ledde öfningarna i embryologi och histologi för filosofie licentiatexamen. Kansl.

24 januari 1908. Medgifvande, att professor A. ERDMANN finge, utan hinder däraf, att han den 6 februari 1908 uppnådde

65 års ålder, kvarstå vid sin professorsbeställning intill utgången af år 1908. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Afslag å åtskilliga vid universitetet och dess institutioner anställda vaktmästares m. fl. ansökan om lönetillägg för år 1907 från universitetets reservfond. Kungl. Maj:t.

30 januari 1908. Utanordning af arvoden till vikarierande akademiska lärare för år 1907. Kansl.

4 februari 1908. Tillstånd för docenten J. Roosval att under vårterminen utbyta en timmes föreläsning i veckan mot ledandet af två timmars seminarieöfning hvarannan vecka. Kansl.

13 februari 1908. Tillstånd för docenten O. Stjerna att under vårterminen utbyta skyldigheten att hålla tre timmars föreläsningar hvarje vecka mot den att hålla två timmars föreläsningar hvarje vecka och två timmars seminarieöfningar hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Fördelning af anslaget till arvoden åt e. o. biblioteksamanuenser för år 1908. Kansl.

20 februari 1908. Tillstånd för docenten H. Pleijel, såsom förordnad att uppehålla professuren i mekanik och matematisk fysik, att under vårterminen utbyta en timmes föreläsning i veckan mot två timmars seminarieöfning hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för e. o. professor E. Holmgren att under vårterminen utbyta en timmes föreläsning i veckan mot två timmars seminarieöfning hvarannan vecka. Kansl.

9 mars 1908. Medgifvande, att professorn i botanik och praktisk ekonomi finge tills vidare under den tid, öfningskurserna i organografi och växtanatomi för filosofie licentiatexamen påginge, utbyta en offentlig föreläsning i veckan mot ledande af sådan kurs tre timmar i veckan, samt att e. o. professorn i botanik finge tills vidare på det sätt fullgöra honom under läsåret åliggande undervisningsskyldighet, att han dels under tiden från och med den 16 april till och med den 15 maj föreläste offentligt fyra timmar i veckan, dels ock under återstoden af läsåret fem dagar i veckan ledde öfningskurser för filosofie kandidatexamen och filosofisk ämbetsexamen. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för docenten G. Thörnell, såsom förordnad att uppehålla professorns i latinska språket undervisningsskyldighet, att utbyta en föreläsningstimme i veckan mot två timmars seminarieöfningar hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för docenten K. F. Sundén att under vårterminen fullgöra den honom såsom innehafvare af docentsti-

pendium åliggande föreläsningsskyldighet genom att under februari och början af mars föreläsa fyra timmar i veckan eller sammanlagdt 20 timmar. Kansl.

13 mars 1908. Medgifvande af rätt för vissa institutioner vid universiteten i Uppsala och Lund att begagna tjänstefrimärken och tjänstebrefkort. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Medgifvande, att räntan å den s. k. Zetterlingska fonden finge, tills vidare och intill dess efter framställning från vederbörande kunde varda annorlunda förordnadt, fortfarande läggas till kapitalet. Kungl. Maj:t.

18 mars 1908. Ändring af § 7 i reglementet för förvaltningen af universitetets bibliotek. Kansl.

20 mars 1908. Medgifvande, att af de i universitetets stat till Kungl. Maj:ts disposition ställda medel finge utgå ett anslag af 250 kr. till lektorn i tyska språket H. BUERGEL GOODWIN för hållande af en kurs, utgörande praktisk inledning till studiet af det nyisländska språket. Kungl. Maj:t.

27 mars 1908. Beviljande af tilläggsarvode från anslaget till arvoden åt vikarierande akademiska lärare till docenten G. SWENANDER för förordnandet att uppehålla den med e. o. professuren i jämförande anatomi förenade undervisningsskyldigheten till sådant belopp, att arvodet uppginge till en summa, motsvarande 3,200 kronor för år. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Tillstånd för medicine licentiaten V. WAHLGREN att för vårterminen 1908 åtnjuta ett Hedmans och ett Riksstatens stipendium utan hinder däraf, att han under tiden januari —mars 1908 för vetenskapligt arbete och i egenskap af Hvassersk resestipendiat vistades utomlands. Kungl. Maj:t.

28 mars 1908. Föreskrift, att ett docenten R. FRIBERGER den 22 maj 1907 tilldeladt rörligt docentstipendium skulle ledigförklaras från och med den 16 april 1908. Kansl.

Samma dag. Afslag å juris studeranden O. REGNSTRAND's besvär öfver det större akademiska konsistoriets beslut angående bortgifvande af ett Lidéns stipendium. Kansl.

Samma dag. Hemställan, huruvida icke åtgärder borde vidtagas för ändring af de för bortgifvande af Lidéns stipendium gällande bestämmelser. Kansl.

3 april 1908. Tillstånd för R. CH. L. PEYRON, hvilken efter studier vid universitetet i Aix i Frankrike och därstädes aflagd examen erhållit diplom såsom "Bachelier de l'Enseignement se-

condaire", att inskrifvas såsom student vid svenskt universitet och därstädes idka studier. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Afslag å filosofiska fakultetens anhållan om tilläggsarvode af de å Uppsala universitets stat till Kungl. Maj:ts disposition för år 1908 ställda medel till docenterna K. M. STJERNA och J. ROOSVAL. Kungl. Maj:t.

9 april 1908. Medgifvande, att ersättning till professor H. LUNDSTRÖM för de tjänstgöringspenningar, som han förlorat under tjänstledighet för afgifvande af utlåtande angående sökandena till den vid Lunds universitet lediga professuren i kyrkohistoria och symbolik, finge till honom utbetalas af de enligt staten för universitetet i Lund för år 1908 till Kungl. Maj:ts disposition ställda medel. Kungl. Maj:t.

11 april 1908. Tillstånd för professor H. BLOMBERG att under höstterminen 1908 utbyta en timmes offentlig föreläsning i veckan mot två timmars sammanhängande rättsvetenskapliga öfningar hvarannan vecka. Kansl.

Samma dag. Tillstånd för e. o. professor C. A. REUTERSKIÖLD att under läsåret 1908—1909 utbyta en timmes offentlig föreläsning i veckan mot två timmars sammanhängande seminarieöfningar hvarannan vecka i det ämne, hvari föreläsningar under terminen hållas. Kansl.

Samma dag. Stadfästelse af val till de s. k. munera ambulatoria. Kansl.

29 april 1908. Föreskrift, att grafplats skulle i Uppsala domkyrka beredas för EMANUEL SVEDENBORG's kista och kvarlefvor. Kungl. Maj:t.

1 maj 1908. Tillstånd för filosofie licentiaten R. HOLM att utan hinder däraf, att han under en del af vårterminen 1908 vistades i Göttingen, för samma termin vara i åtnjutande af ett Hedmans stipendium. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Bestämmelse, att den efter aflidne professor K. G. LENNANDER lediga professuren i kirurgi och obstetrik skulle för framtiden omfatta endast ämnet kirurgi, med bibehållande af skyldigheten för innehafvaren att vara öfverläkare vid akademiska sjukhusets kirurgiska afdelning. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Medgifvande, att professor K. P. DAHLGREN finge, såsom vikarie å den lediga professorstjänsten i kirurgi och obstetrik, under 1908 från och med det aflöningsförmånerna vid tjänsten därtill lämnade tillgång, uppbära aflöning efter, i ett för allt, 5,000 kronor för år räknadt. Kungl. Maj:t.

Samma dag. Tillstånd för professor O. A. DANIELSSON, som tilldelats ett belopp af 550 kronor till företagande under år 1906 af en studieresa i angifvet syfte, men som varit förhindrad att vare sig under nämnda eller följande år företaga omförmälda resa, att för densammas företagande under år 1908 uppbära stipendiebeloppet. Kungl. Maj:t.

4 maj 1908. Tillstånd för docenten T. ENGSTRÖMER, såsom förordnad att uppehålla e. o. professuren i processrätt, att under höstterminen 1908 utbyta en timmes offentlig föreläsning i veckan mot två timmars sammanhängande rättsvetenskapliga öfningar hvarannan vecka. Kansl.

6 maj 1908. Ändrad fördelning af anslaget till e. o. amanuenser vid universitetsbiblioteket. Kansl.

9 maj 1908. Medgifvande, att de Hedmanska stipendierna från och med vårterminen 1908 må bestämmas att utgå hvartdera med 780 kronor. Kansl.

Samma dag. Afslag å docenten J. M. MORTENSENS besvär öfver humanistiska sektionens förslag, att det fasta docentstipendiet för de filosofiska vetenskaperna måtte tilldelas docenten K. Z. K. HEDVALL. Kansl.

19 maj 1908. Förordnande, att till professor K. P. DAHLGREN måtte för tiden från och med den 1 januari till och med den 15 september 1908, såsom godtgörelse för förordnandet att uppehålla professuren i kirurgi, utgå af anslaget till arvoden åt vikarierande akademiska lärare så stort belopp, att hans aflöning jämväl för nämnda tid uppginge, i ett för allt, till 5,000 kronor. Kansl.

Styrelse- och personalförhållanden.

Såsom universitetets rektor fungerade professor H. Schück och såsom dess prorektor professor O. A. Danielsson.

Såsom dekaner tjänstgjorde: för teologiska fakulteten e. o. professor J. O. Quensel, för juridiska fakulteten professor K. J. W. Sjögren, för medicinska fakulteten e. o. professor O. M. Ramström, för filosofiska fakulteten och dess matematisk-naturvetenskapliga sektion professor O. Widman samt för filosofiska fakultetens humanistiska sektion professor O. A. Danielsson.

Ledamöter af det mindre akademiska konsistoriet voro jämte rektor, prorektor, akademiräntmästaren och universitetsbibliotekarien professorerna J. E. Berggren, K. J. W. Sjögren, A. O. Lindfors, P. Persson och A. G. Högbom.

I drätselnämnden tjänstgjorde, utom självskrifna ledamöter, professorerna K. J. Ångström, K. J. W. Sjögren och J. A. Hammar.

Tjänstledigheter.

Inom *teologiska fakulteten:*

Professor H. Lundström var tjänstledig från och med den 30 mars till examensperiodens början i maj för att såsom sakkunnig afgifva utlåtande angående sökandena till den vid Lunds universitet lediga professuren i kyrkohistoria och symbolik.

Professor N. Söderblom var under vårterminen befriad från en föreläsningstimme i veckan för fullbordande af vetenskapligt arbete, åtnjöt från och med den 30 mars till och med den 15 maj tjänstledighet på grund af sjukdom samt var under tiden från och med den 25 till och med den 31 maj befriad från sin examinationsskyldighet för fullgörande af censorsuppdrag.

Docenten Hj. Holmquist var tjänstledig under tiden 1 februari—31 mars för fullbordande af vetenskapligt arbete.

Docenten N. J. Göransson var tjänstledig under höstterminen för utarbetande af vetenskapligt arbete.

Inom *juridiska fakulteten:*

Professor J. Hagströmer har under läsåret varit tjänstledig för att fortsätta utgifvandet af sin framställning af den svenska straffrätten.

Professor K. J. W. Sjögren var tjänstledig från den 15 juni till den 25 augusti för utrikes resa och vård af enskilda angelägenheter.

E. o. professor B. H. Dahlberg var tjänstledig från den 8 juni till och med den 24 augusti för utrikes resa.

Inom *medicinska fakulteten:*

E. o. professor O. V. Petersson var tjänstledig från öfverläkarebefattningen vid akademiska sjukhusets afdelning för bröstsjuka från och med den 10 juni till och med den 31 augusti för vård af enskilda angelägenheter samt från såväl sin e. o. professorsbefattning som från öfverläkarebefattningen under tiden 15 september—20 december på grund af sjukdom.

Professor K. G. Lennander var tjänstledig på grund af sjukdom från den 22 juli till sin död.

Professor O. A. Lindfors åtnjöt tjänstledighet från öfverläkarebefattningen vid akademiska sjukhusets obstetrisk-gynekologiska afdelning från läsårets början till den 1 september för vård af enskilda angelägenheter.

Professor J. A. Hammar var tjänstledig från höstterminens början till den 1 november för fullgörande af offentligt uppdrag.

E. o. professor A. Gullstrand åtnjöt tjänstledighet från öfverläkarebefattningen vid akademiska sjukhusets oftalmiatriska afdelning från läsårets början till och med den 31 augusti.

E. o. professor J. V. Hultkrantz åtnjöt tjänstledighet under tiden 1 juni—31 augusti för uppehållande af befattningen såsom öfverläkare och intendent vid Hjo badanstalt.

Professor K. Petrén åtnjöt tjänstledighet från öfverläkarebefattningen vid akademiska sjukhusets medicinska afdelning under tiden 1 juni—31 augusti för vård af enskilda angelägenheter samt beviljades tjänstledighet för tiden 9—23 oktober för att såsom Sveriges ombud deltaga i den terapeutisk-fysikaliska kongressen i Rom.

Laborator G. Göthlin var under vårterminen på grund af sjukdom befriad från föreläsningsskyldighet.

Inom *filosofiska fakultetens humanistiska sektion:*

Professor H. Hjärne åtnjöt tjänstledighet för vård af enskilda angelägenheter från och med den 1 juni till och med den 31 augusti och var såsom ledamot af riksdagens andra kammare hindrad att under tiden från den 1 februari till den 15 maj uppehålla sin undervisningsskyldighet.

Professor K. R. Geijer var tjänstledig under juli och augusti för vård af enskilda angelägenheter.

Professor O. A. Danielsson var tjänstledig från och med den 16 mars till läsårets slut för utrikes studieresa.

Professor A. Erdmann var tjänstledig från den 25 juli till den 1 september för utrikes resa i vetenskapligt syfte.

E. o. professor K. F. Johansson var tjänstledig från och med den 1 september till och med den 31 oktober för fullgörande af offentligt uppdrag.

Professor P. Persson var befriad från undervisningsskyldighet från och med den 16 september till den 1 december samt under vårterminen från och med den 1 februari till examensperiodens början i maj för afslutande af vetenskapligt arbete.

Professor E. O. Burman har under läsåret varit tjänstledig för hälsans vårdande.

E. o. professor K. B. Wiklund beviljades den 28 februari tjänstledighet tills vidare för att såsom svensk sakkunnig jämte från norsk sida utsedd sakkunnig verkställa undersökning af det i arkivsamlingar och litteraturen befintliga material rörande de svenska flyttlapparnas renbete i Tromsö och Nordlands amt.

Docenten L. Kjellberg åtnjöt tjänstledighet från den 15 januari till läsårets slut i och för utförande af ett vetenskapligt katalogarbete i det Kejserliga Ottomaniska Museet i Konstantinopel samt för afslutande af förstudierna till en arkeologisk publikation, med rätt att oafkortadt åtnjuta det af honom innehafda rörliga docentstipendium.

Docenten H. Sjögren beviljades tjänstledighet under åtta månader, räknadt från den 1 oktober 1907 för att, såsom innehafvare af Thuns utrikes resestipendium, företaga en studieresa till Italien.

Docenten A. Hahr var tjänstledig under vårterminen för uppehållande af förordnande såsom biträdande lärare i estetik samt litteratur- och konsthistoria vid Lunds universitet.

Docenten B. Hesselman var tjänstledig under tiden 1 mars

—31 maj för fullgörande af utrikes resa såsom Riksstatens stipendiat.

Docenten D. W. Myhrman var tjänstledig under höstterminen för att såsom Riksstatens stipendiat i och för utgifvandet af vetenskapligt arbete vistas i Philadelphia.

Docenten P. Leander var under läsåret tjänstledig för upprätthållande af lärarebefattning vid högre allmänt läroverk i Stockholm.

Docenten E. T. Andersson var tjänstledig under vårterminen för utrikes studieresa.

Docenten K. F. Sundén var tjänstledig under vårterminen för studieresa till England.

Universitetslektorn H. Buergel Goodwin var tjänstledig från läsårets början till och med den 6 augusti för utrikes resa.

Universitetslektorn A. Terracher var tjänstledig från den 1 december till den 1 februari.

Inom *filosofiska fakultetens matematisk-naturvetenskapliga sektion:*

Professor T. Tullberg var tjänstledig från och med den 25 juni till och med den 31 augusti för vetenskaplig resa och vård af enskilda angelägenheter samt från den 16 september till dess hans ansökan om afsked beviljades.

Professor O. Widman var tjänstledig från den 15 juni till den 31 augusti för inrikes resa.

Professor K. Ångström var under läsåret befriad från hållande af en föreläsning i veckan på grund af honom åliggande särskildt arbete i anledning af den fysiska institutionens nybyggnad, åtnjöt tjänstledighet från den 15 juni till den 31 augusti för utländsk resa samt var under examensperioden i maj befriad från åliggandet att examinera i filosofie kandidatexamen.

Professor A. G. Högbom var tjänstledig under tiden 1 juni —31 augusti för företagande af geologiska undersökningar i Småland och Norrland.

Professor A. Wiman åtnjöt tjänstledighet från och med den 10 juni till och med den 24 augusti för utrikes resa och vård af enskilda angelägenheter.

E. o. professor E. Holmgren var tjänstledig från den 5 juni till den 31 augusti för utrikes studieresa.

Observator Ö. Bergstrand var tjänstledig från och med den 1 mars till läsårets slut för utländsk studieresa.

Docenten E. L. RINMAN har under läsåret varit tjänstledig för utarbetande af tekniska metoder att ur leror framställa aluminiumföreningar.

Docenten A. WALLÉN åtnjöt tjänstledighet från docenturen i hydrografi under höstterminen för utrikes resa.

Docenten N. v. HOFSTEN var tjänstledig från den 15 oktober till höstterminens slut för utrikes studieresa.

Docenten C. SKOTTSBERG beviljades tjänstledighet under läsåret 1907—1908 för att, såsom innehafvare af Regnells botaniska resestipendium, företaga en vetenskaplig forskningsfärd till Falklandsöarna och Eldslandet.

Vid *biblioteket:*

Vice bibliotekarien A. ANDERSSON var tjänstledig från den 17 juli till den 31 augusti för utrikes resa.

Amanuensen E. MEYER var tjänstledig från och med den 1 april till och med den 31 maj för företagande af stipendieresa.

E. o. amanuensen G. ADDE var tjänstledig under månaderna januari—mars för uppehållande af förordnande såsom amanuens vid riksdagens bibliotek under 1908 års riksdag.

Vid *gymnastiksalen:*

Gymnastikläraren, kapten A. R. v. FRIESENDORFF var tjänstledig under läsåret på grund af sjukdom.

Förordnanden.

Inom *teologiska fakulteten:*

Docenten HJ. F. HOLMQUIST uppehöll professuren i kyrkohistoria från och med den 30 mars till examensperiodens början i maj.

Docenten N. J. GÖRANSSON var under vårterminen förordnad att i professor N. SÖDERBLOMS ställe föreläsa en timme i veckan, uppehöll från och med den 30 mars till och med den 15 maj professuren i teologiska prenotioner och teologisk encyklopedi samt från och med den 25 till och med den 31 maj den med nämnda professur förenade examinationsskyldighet.

Inom *juridiska fakulteten:*

Professor K. J. W. Sjögren uppehöll, jämte examinationen i eget ämne, professuren i civilrätt från och med den 1 september till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af sistnämnda professur samt från och med den 2 november till den 1 maj den med e. o. professuren i rättshistoria förenade examinationsskyldighet.

Professor B. H. Dahlberg uppehöll examinationen i processrätt i de delar af ämnet, som angå specialprocess, exekutiv- och konkursprocess, från och med den 1 oktober till den 1 april.

Docenten N. E. Alexanderson uppehöll den med lärostolen i processrätt förenade undervisnings- och examinationsskyldighet från läsårets början till den 1 oktober.

Professuren i straffrätt uppehölls till den 1 september af utnämnde professorn vid Stockholms högskola L. B. Ekeberg samt från och med nämnda dag till läsårets slut af docenten F. P. Wetter.

Docenten i historia K. G. Westman uppehöll den med professuren i rättshistoria förenade undervisningsskyldigheten från och med den 15 september till den 18 oktober, och, sedan ifrågavarande professur sistnämnda dag förändrats till extra ordinarie, den därmed förenade undervisningsskyldigheten till den 1 maj samt nämnda e. o. professorsämbete i dess helhet från den 1 maj till läsårets slut.

Docenten F. P:son Wetter uppehöll examinationen i processrätt i de delar af ämnet, som angå civil- och straffprocessen från och med den 1 oktober till den 1 april.

Docenten T. Engströmer förordnades att uppehålla e. o. professuren i processrätt från och med den 1 april 1908 till dess densamma blifvit med ny innehafvare besatt och denne tjänsten tillträdt.

Inom *medicinska fakulteten:*

E. o. professor C. Th. Mörner uppehöll ordinarie professuren i medicinsk och fysiologisk kemi från läsårets början till den 1 mars.

Professor Hj. Öhrvall förordnades att för en tid af fyra år, räknadt från och med den 14 mars 1908, vara inspektor för medicinska fakultetens Stiernecreutz'ska stipendier.

Professor K. P. Dahlgren uppehöll professuren i kirurgi från den 1 oktober till läsårets slut.

Medicine och filosofie doktorn S. G. HEDIN uppehöll e. o. professuren i medicinsk och fysiologisk kemi från och med den 1 september till den 1 mars samt ordinarie professuren i samma ämne från och med den 1 mars till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af sistnämnda professur.

Laborator A. E. VESTBERG uppehöll under läsåret undervisningen och examinationen i rätts- och statsmedicin.

Medicine doktorn G. F. GÖTHLIN uppehöll på förordnande laboratorsbefattningen i experimentell fysiologi och medicinsk fysik från läsårets början och till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af nämnda befattning.

Docenten L. J. F. ZACHRISSON uppehöll i professor K. P. DAHLGRENS ställe biträdande lärarebefattningen i kirurgi från den 1 oktober till läsårets slut.

Docenten R. FRIBERGER var under läsåret förordnad att förestå den medicinska polikliniken och meddela den undervisning, som där komme de i den propedeutiska tjänstgöringen deltagande medicine kandidaterna till del, uppehöll under tiden 15 september—9 oktober och 23 oktober—20 december e. o. professuren i pediatrik och praktisk medicin samt under tiden 9–23 oktober och 22—31 maj professuren i praktisk medicin, hvarjämte han förordnades att under år 1908 vara biträdande lärare i medicin vid universitetet.

Medicine licentiaten G. BERGMARK var under tiden 15 september—9 oktober och 23 oktober—20 december förordnad att i docenten FRIBERGERS ställe förestå den medicinska polikliniken och där meddela undervisning åt de tjänstgörande medicine kandidaterna, uppehöll under tiden 9—23 oktober e. o. professuren i pediatrik och praktisk medicin samt under tiden från och med den 22 till och med den 31 maj de med biträdande lärarebefattningen i medicin förenade åligganden.

Medicine licentiaten V. A. WAHLGREN var under tiden 9—23 oktober förordnad att förestå den medicinska polikliniken och där meddela undervisning åt de tjänstgörande medicine kandidaterna.

Medicine kandidaten F. VON BERGEN var förordnad att bestrida undervisningen i histologi under professor J. A. HAMMARS tjänstledighet från höstterminens början till den 1 november.

Vid det *akademiska sjukhuset* uppehöllos:

Verkställande direktörsbefattningen af professor K. PETRÉN; öfverläkarebefattningen vid medicinska afdelningen under tiden

1 juni—31 augusti af medicine licentiaten G. SAHLSTRÖM; öfverläkarebefattningen vid oftalmiatriska afdelningen från läsårets början till och med den 31 augusti af medicine licentiaten CHR. BRATT och under april månad af medicine licentiaten K. H. GIERTZ; öfverläkarebefattningen vid obstetrisk-gynekologiska afdelningen från läsårets början till och med den 15 juni af medicine licentiaten C. FREDGA och från den 16 juni till den 1 september af docenten F. ZACHRISSON; öfverläkarebefattningen vid bröstkliniken från och med den 10 juni till och med den 31 augusti af medicine licentiaten S. LINDQVIST samt under tiden 15 september—20 december af docenten R. FRIBERGER; samt öfverläkarebefattningen vid kirurgiska afdelningen under tiden 22 juli —31 augusti samt från den 1 oktober till läsårets slut af professor K. P. DAHLGREN.

Inom *filosofiska fakultetens humanistiska sektion:*

Professor H. HJÄRNE förordnades till inspektor för filosofiska fakultetens Stjernecreutz'ska stipendier under fyra år från och med den 1 november 1907.

E. o. professor N. EDÉN uppehöll under tiden från den 1 februari till den 15 maj den med ordinarie professuren i historia förenade undervisningsskyldighet.

Professor F. A. v. SCHÉELE var under läsåret förordnad att examinera i pedagogik.

Docenten A. A. T. HÄGERSTRÖM uppehöll under läsåret professuren i praktisk filosofi.

Docenten E. S. STAAFF uppehöll under läsåret professuren i romanska språk.

Docenten A. HAHR var under examensperioden i december förordnad att examinera i konsthistoria.

Docenten E. NACHMANSON förordnades att under åtta månader, räknadt från den 1 oktober 1907, i docenten H. SJÖGRENS ställe uppehålla de åligganden, som vore förenade med åtnjutandet af det fasta docentstipendiet för klassiska språk, samt uppehöll professuren i grekiska språket och litteraturen från och med den 16 mars till läsårets slut.

Docenten J. ROOSVAL förordnades att under ett år från och med den 1 januari 1908 uppehålla befattningen såsom biträdande lärare i konsthistoria med konstteori vid universitetet.

Docenten K. M. STJERNA uppehöll under läsåret undervisningen i nordisk och jämförande fornkunskap.

Docenten P. G. Töhrnell uppehöll från och med den 16 september till den 1 december samt från och med den 1 februari till examensperiodens början i maj den med professuren i latinska språket och litteraturen förenade undervisningsskyldighet.

Docenten K. Z. K. Hedvall var förordnad att, för såvidt och i den mån professor K. R. Geijer blefve under examensperioden i maj af censorsuppdrag förhindrad att examinera i teoretisk filosofi, förrätta sagda examination.

Docenten H. K. H. Almquist uppehöll under tiden från den 15 februari till den 15 maj den med e. o. professuren i historia förenade undervisningsskyldigheten.

Mr. E. Classen förordnades att för en tid af ytterligare ett år, räknadt från och med den 1 juni 1908, vara lektor i engelska språket vid universitetet.

Doctor philosophiæ H. K. H. Buergel Goodwin förordnades att under ytterligare två år från och med den 1 juli 1908 vara lektor i tyska språket vid universitetet.

Förste amanuensen vid Statens historiska museum O. Almgren var förordnad att under examensperioden i maj förrätta förekommande examination i nordisk och jämförande fornkunskap.

Inom *filosofiska fakultetens humanistisk-naturvetenskapliga sektion:*

Professor T. Tullberg förordnades att för en tid af fem år, räknadt från och med den 1 oktober 1907, i egenskap af inspektor, utöfva högsta tillsynen öfver till Linnéanska stiftelsen å Hammarby hörande samlingar, park och öfrigt område.

E. o. professor A. Wirén uppehöll den med professuren i zoologi förenade undervisningsskyldighet under tiden från den 16 september till den 1 november samt professuren i zoologi från sistnämnda dag till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af nämnda professur.

E. o. professor H. O. Juel uppehöll på förordnande professuren i botanik och praktisk ekonomi från läsårets början och till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af ifrågavarande ämbete.

E. o. professor E. Holmgren var förordnad att uppehålla examinationen i matematik under examensperioden i maj, i den mån professor A. Wiman blefve af censorsuppdrag hindrad att själf förrätta denna examination.

Docenten vid Stockholms högskola A. Hamberg uppehöll på förordnande e. o. professuren i geografi från och med den 1 sep-

tember till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af nämnda professur.

Docenten J. R. SERNANDER uppehöll under läsåret e. o. professuren i växtbiologi.

Docenten D. STRÖMHOLM uppehöll på förordnande e. o. professuren i kemi från läsårets början till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af nämnda befattning.

Docenten N. E. SVEDELIUS uppehöll under läsåret e. o. professuren i botanik.

Docenten F. ÅKERBLOM uppehöll under läsåret e. o. professuren i meteorologi.

Docenten HJ. KOCH var förordnad att under examensperioden i maj förrätta examination i fysik i filosofie kandidatexamen.

Docenten H. v. ZEIPEL uppehöll observatorsbefattningen i astronomi från och med den 1 mars till läsårets slut samt examinationen i astronomi under examensperioden i maj.

Docenten C. G. SWENANDER uppehöll den med e. o. professuren i jämförande anatomi förenade undervisningsskyldighet under tiden från den 16 september till den 1 november samt nämnda e. o. professur från den 1 november till läsårets slut.

Docenten A. WALLÉN uppehöll e. o. professuren i geografi från läsårets början till den 1 september.

Professuren i mekanik och matematisk fysik uppehölls under läsåret af docenten B. H. M. PLEIJEL.

Vid *biblioteket:*

Amanuensen E. MEYER uppehöll vice bibliotekarien A. ANDERSSONS tjänst från den 17 juli till den 31 augusti.

E. o. amanuensen C. W. STJERNBERG uppehöll amanuensen E. MEYERS tjänst från den 17 juli till den 31 augusti samt från och med den 1 april till och med den 31 maj.

Vid *kansliet:*

E. o. hofrättsnotarien G. VIKLUND uppehöll på förordnande akademikanslistbefattningen från läsårets början till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af denna tjänst.

Vid *kontoret* och *räntekammaren:*

Akademikanslisten N. QUENNERSTEDT uppehöll på förordnande akademibokhållarebefattningen från läsårets början till dagen för hans tillträde såsom ordinarie innehafvare af denna tjänst.

Vid *gymnastiksalen:*

Kaptenen C. G. Lundqvist uppehöll under läsåret gymnastiklärarebefattningen.

Utnämningar.

Vid *universitetet:*

Teologie licentiaten, filosofie kandidaten S. E. Aurelius till docent i exegetik den 7 juni 1907.

Fil. doktorn H. E. H. Löfstedt till docent i latinska språket och litteraturen den 20 juni 1907.

Med. doktorn G. F. Göthlin till laborator i experimentell fysiologi och medicinsk fysik den 20 juni 1907.

Fil. doktorn C. J. F. Skottsberg till docent i botanik den 27 juli 1907.

Fil. doktorn V. C. Lindström till docent i latinska språket och litteraturen den 21 september 1907.

Akademikanslisten N. Hj. Quennerstedt till akademibokhållare och kontorsamanuens den 23 oktober 1907.

E. o. professorn i speciell privaträtt B. H. Dahlberg till ordinarie professor i nyssnämnda läroämne den 18 oktober 1907.

Fil. doktorn J. H. Kylin till docent i botanik den 5 november 1907.

E. o. professorn H. O. Juel till professor i botanik och praktisk ekonomi den 15 november 1907.

Fil. licentiaten H. K. H. Almquist till docent i historia den 6 december 1907.

Fil. licentiaten Th. Svedberg till docent i kemi den 28 december 1907.

Docenten vid Stockholms högskola, fil. doktorn A. Hamberg till e. o. professor i geografi den 31 december 1907.

E. o. hofrättsnotarien N. G. F. Viklund till akademikanslist den 30 januari 1908.

E. o. professorn A. Wirén till professor i zoologi den 14 februari 1908.

Juris licentiaten T. Engströmer till docent i speciell privaträtt den 19 mars 1908.

Docenten i assyriologi D. W. Myhrman till docent i semitiska språk den 15 april 1908.

Medicine och filosofie doktorn S. G. Hedin till professor i medicinsk och fysiologisk kemi den 8 maj 1908.

Docenten D. Strömholm till e. o. professor i kemi den 15 maj 1908.

Docenten E. M. Billing till e. o. professor i dogmatik och moralteologi den 15 maj 1908.

Utom *universitetet:*

Docenten H. Hultenberg till lektor vid högre allmänna läroverket i Luleå.

Docenten R. Mattson till lektor vid högre allmänna läroverket i Västerås.

Professor A. O. Winroth till professor i civilrätt vid Stockholms högskola.

Docenten J. Walles till lektor vid högre allmänna läroverket i Hudiksvall.

Docenten B. O. E. Ekwall till e. o. professor i engelska språket vid Lunds universitet.

Docenten O. Almgren till förste amanuens vid Statens historiska museum.

Docenten A. Wallén till föreståndare för hydrografiska byrån i Stockholm.

Docenten N. E. Alexanderson till professor i processrätt vid Stockholms högskola.

Afsked.

Docenten i praktisk filosofi, professor H. Edfeldt den 30 juli 1907.

Docenten i jämförande fornkunskap O. Almgren den 9 augusti 1907.

Professorn i civilrätt A. O. Winroth den 5 juli 1907.

Docenten i civilrätt och processrätt N. E. Alexanderson den 26 september 1907.

Docenten i grekiska språket och litteraturen C. O. Lagercrantz den 2 oktober 1907.

Professorn i zoologi T. Tullberg den 25 oktober 1907.

Docenten i historia H. Brulin den 12 december 1907.

Docenten i hydrografi A. Wallén den 14 januari 1908.

Docenten i astronomi G. Ericsson den 18 mars 1908.

Docenten i praktisk filosofi F. A. v. Schéele den 4 maj 1908.

Aflidna.

Professor K. G. LENNANDER den 15 mars 1908.
F. d. bibliotekarien C. G. STYFFE den 20 mars 1908.
E. o. biblioteksamanuensen J. W. LUNDIN den 29 mars 1908.

Offentliga uppdrag.

Förordnade såsom censorer vid mogenhetsexamina voro under läsåret professorerna N. C. DUNÉR, K. R. GEIJER, S. J. BOËTHIUS, A. ERDMANN, L. O. J. SÖDERBLOM och P. G. D. GRANQVIST samt e. o. professorerna H. H. HILDEBRANDSSON och K. F. JOHANSSON.

Professor A. H. LUNDSTRÖM utsågs af större akad. konsistoriet att såsom representant för Uppsala universitet deltaga i invigningen af Gustaf-Adolf-kapellet vid Lützen på 275-årsdagen af konungens död. Uppdraget fullgjordes ock, vid hvilket tillfälle universitetets representant i universitetets namn vid Schwedenstein nedlade en lagerkrans med band i de svenska färgerna.

Vidare utsågs professor LUNDSTRÖM den 5 mars 1908 af det större akad. konsistoriet i Lund att såsom sakkunnig deltaga i bedömandet af sökandenas till det därstädes lediga professorsämbetet i kyrkohistoria och symbolik kompetens.

Professor H. BLOMBERG förordnades af K. M:t den 20 sept. 1907 att vara ledamot af en kommitté angående åtgärder för beredande af lättnad i riksdagens arbete.

Professor K. J. W. SJÖGREN var förordnad att biträda Lagberedningen vid revisionen af jordabalken med därtill hörande författningar.

E. o. professor O. V. PETERSSON förordnades den 6 maj 1908 af Kungl. Maj:t att vara censor vid afgångsexamen i Seminariet för bildande af lärarinnor för sinnesslöa barn i Stockholm den 29 och 30 maj 1908.

Professor J. A. HAMMAR biträdde under förra hälften af höstterminen inom Kungl. Ecklesiastikdepartementet vid beredandet till underdånig föredragning af vissa ärenden rörande universiteten och Karolinska mediko-kirurgiska institutet.

Docenten E. BOLIN anmodades af Kungl. Öfverstyrelsen för Rikets allmänna läroverk att deltaga i det sammanträde af

skolläkare, som i anledning af Kungl. Bref af den 1 november ägde rum i Stockholm den 13, 14 och 15 april.

Professor A. G. NOREEN innehade förordnande att vara ledamot i den af Kungl. Maj:t tillsatta ortnamnskommittén.

Professor K. R. GEIJER förordnades att vara föreståndare för den teoretiska profårskursen vid Uppsala högre allmänna läroverk under hela läsåret.

Professor H. SCHÜCK valdes den 8 januari 1908 till arbetande ledamot af Kungl. Vetenskapsakademien och den 25 januari 1908 till hedersledamot af Kungl. Akademien för de fria konsterna.

E. o. professor J. A. LUNDELL har haft i uppdrag att undervisa aspiranterna i Generalstaben i ryska språket.

Enligt förordnande af Kungl. Maj:t den 6 mars 1907 har e. o. professor K. F. JOHANSSON såsom sakkunnig inom Ecklesiastikdepartementet biträdt med beredning till föredragning af vissa ärenden rörande universiteten.

Professor K. V. ZETTERSTÉEN förordnades att såsom ombud för Sverige deltaga i den 15:e internationella orientalistkongressen i Köpenhamn under senare hälften af augusti månad år 1908.

E. o. professor K. B. WIKLUND förordnades af Kungl. Maj:t den 28 febr. 1908 att jämte från norsk sida utsedd sakkunnig verkställa arkivundersökningar rörande frågan om de svenska flyttlapparnes renbete i Tromsö och Nordlands amt.

Docenten J. MORTENSEN utsågs genom nådigt bref 18 okt. 1907 att vara tredje suppleant i kommittén för uppgörandet af förslag till fördelning af anslaget till fasta årliga understöd åt inhemska skönlitterära författare.

Docenten K. STJERNA förordnades den 13 september 1907 att leda utgräfningsarbetena å Studentholmen i Uppsala, hvilka fortsattes till medio af oktober s. å.

E. o. professor A. HAMBERG har förordnats att såsom Sveriges ombud deltaga i geografkongressen i Genève 27 juli—6 aug. 1908.

Professor G. GRANQVIST förordnades af Kungl. Vetenskapsakademien att under åren 1908—1911 vara ledamot af Nobelkommittén för fysik.

Stipendier, belöningar och understöd.

Docenten R. SERNANDER förordnades att under ytterligare tre år från och med den 1 juni 1907 vara innehafvare af det fasta docentstipendiet för de naturhistoriska vetenskaperna.

Docenten G. E. H. AULÉN förordnades att för en tid af 6 månader, räknadt från och med den 1 maj 1907, vara innehafvare af teologiska fakultetens fasta docentstipendium på den praktiska linjen och sedermera att för en tid af ytterligare sex månader, räknadt från och med den 18 november 1907, vara innehafvare af samma stipendium samt slutligen att med frånträdande af nämnda stipendium vara innehafvare af fakultetens fasta docentstipendium på den teoretiska linjen under tre år från och med den 1 januari 1908.

Biblioteksamanuensen I. COLLIJN beviljades af Kungl. Maj:t ett understöd å 600 kronor af besparingarna å Riksstatens åttonde hufvudtitel för att i tyska och holländska bibliotek idka inkunabelforskningar.

Docenten F. P:SON WETTER förordnades att under tre år, räknadt från och med den 1 september 1907, innehafva ett af juridiska fakultetens fasta docentstipendier.

Riksstatens utrikes resestipendier för år 1908 tilldelades observator Ö. BERGSTRAND (det större) och docenten E. L. PH. MEYER (det mindre).

Docenten K. G. WESTMAN förordnades att, med frånträdande af det honom tilldelade fasta docentstipendiet för de historiska vetenskaperna, från och med den 1 oktober 1907 så länge han uppehölle undervisningsskyldigheten i rättshistoria, dock högst för en tid af tre år, vara innehafvare af ett efter docenten N. E. ALEXANDERSON inom juridiska fakulteten ledigt docentstipendium.

Professor H. LUNDSTRÖM erhöll ett statsbidrag å 1,200 kronor för fortsatt utgifvande under år 1908 af "Kyrkohistorisk årsskrift".

Professor E. STAVE erhöll ett statsbidrag af 1,500 kronor för fortsatt utgifvande under år 1908 af "Bibelforskaren, tidskrift för skrifttolkning och praktisk kristendom."

Docenten S. ALRUTZ erhöll ett statsbidrag å 700 kronor för fortsatt utgifvande under år 1908 af "Psyke, tidskrift för psykologisk forskning".

Docenten D. STRÖMHOLM förordnades att under ytterligare tre år, räknadt från och med den 15 januari 1907, vara innehafvare af ett rörligt docentstipendium.

Docenten E. M. Billing förordnades att under ytterligare tre år, räknadt från och med den 1 juni 1907, vara innehafvare af ett rörligt docentstipendium.

Docenten H. Almquist förordnades att för en tid af tre år, räknadt från och med den 6 december 1907, vara innehafvare af det fasta docentstipendiet i historia.

Docenten S. E. Aurelius förordnades att under sex månader, räknadt från och med den 1 januari 1908, innehafva teologiska fakultetens fasta docentstipendium på den praktiska linjen.

Den för år 1908 utgående räntan af Oscar II:s jubelfestdonation fördelades lika mellan docenterna E. S. Staaff och T. Svedberg.

E. o. professor M. Elfstrand erhöll ett statsbidrag af 1,500 kronor för utgifvande af senare delen af ett af honom författadt arbete, "Läkemedelslära".

Biblioteksamanuensen I. Collijn och docenten E. Staaff erhöllo ett statsbidrag à 2,000 kronor för utgifvande af den i en unik, universitetsbiblioteket i Uppsala tillhörig inkunabel bevarade spanska öfversättningen af Guillermus' från Paris postilla.

E. o. professorerna J. A. Lundell, K. B. Wiklund och K. F. Johansson samt professorn K. V. Zetterstéen erhöllo ett statsanslag 2,000 kronor såsom understöd för utgifvande under år 1908 af tidskriften "Le monde oriental".

Professor O. A. Danielsson erhöll ett statsbidrag à 1,500 kronor såsom understöd för fortsatt utgifvande af arbetet "Corpus Inscriptionum Etruscarum.

E. o. professor J. V. Hultkrantz erhöll ett statsbidrag à 250 kronor för att deltaga i den 22:a anatomkongressen i Berlin den 22—25 april 1908.

Professor K. V. Zetterstéen tilldelades af Kungl. Maj:t ett reseunderstöd af 200 kronor för att såsom ombud för Sverige deltaga i den 15:de internationella orientalistkongressen i Köpenhamn under senare hälften af augusti 1908.

Af det utaf riksdagen på extra stat för år 1908 till resestipendier åt ordinarie lärare och vissa andra tjänstemän vid universiteten beviljade anslag tilldelades en hvar af professorerna H. G. Hjärne, K. R. Geijer, S. J. Boëthius, K. H. Blomberg, A. H. Lundström, B. H. Dahlberg och L. O. J. Söderblom samt e. o. professorerna M. Elfstrand, O. v. Friesen och E. A. Holmgren ett belopp af 550 kronor.

E. o. amanuensen vid Vitterhets-, Historie- och Antikvitets-

akademien O. Janse beviljades af de i staten för Uppsala universitet för år 1908 till Kungl. Maj:ts disposition ställda medel ett anslag af 150 kronor såsom ersättning för af honom under vårterminen 1908 vid universitetet hållna föreläsningar öfver kyrkliga minnesmärken och kyrklig konst.

Docenten J. M. Mortensen beviljades af de i universitetets stat till Kungl. Maj:ts disposition ställda medel ett anslag af 750 kronor för gifvande under höstterminen af en kostnadsfri kurs i allmän litteraturhistoria om minst 36 timmar.

Docenten J. M. Mortensen förordnades att för en tid af tre år, räknadt från och med den 16 april 1908, vara innehafvare af ett rörligt docentstipendium.

Docenten K. Z. K. Hedvall förordnades att under en tid af tre år, räknadt från och med den 1 februari 1908, vara innehafvare af det fasta docentstipendiet för de filosofiska vetenskaperna.

E. o. professor K. F. Johansson erhöll af Kungl. Vetenskapsakademien från Letterstedtska fonden ett pris å 400 kronor för öfversättningen af "Indiska sagor", Del 1, samt öfversättningar intagna i "Främmande religionsurkunder i urval".

Björkénska priset för år 1907 tilldelades professor A. G. Högbom för hans arbete: "Norrland, naturbeskrifning".

Filosofiska fakultetens resestipendier för år 1908 tilldelades professorerna A. Wirén, K. F. Johansson, H. Schück, A. Noreen, O. A. Danielsson, A. G. Högbom och O. Widman.

Vetenskapliga resor.

Professor A. H. Lundström företog i november 1907 såsom representant för Uppsala universitet vid Lützen-kapellets invigning på 275-årsdagen af Gustaf Adolfs död en resa till denna ort.

Docenten O. Bensow idkade studier vid universitetsbiblioteken i Rostock och Berlin under senare delen af juli och förra delen af augusti 1907.

Professor K. J. W. Sjögren företog såsom innehafvare af ett resestipendium för ordinarie universitetslärare en studieresa till Berlin, Leipzig och München.

E. o. professor A. Gullstrand besökte med stöd af Regnells resestipendium för medicinska fakulteten under juni månad Berlin och Paris samt under förra delen af augusti månad den tyska oftalmologsammankomsten i Heidelberg.

E. o. professor J. V. Hultkrantz bevistade med understöd af statsmedel den 22:a anatomkongressen i Berlin den 22—25 april 1908 samt företog därefter med bidrag från medicinska fakultetens Regnellska stipendium en resa till de anatomiska institutionerna i Leipzig, Halle, Jena, Göttingen och Kiel under tiden 1—16 maj 1908.

Professor U. Quensel bevistade med understöd af statsmedel det möte som Die deutsche pathologische Gesellschaft afhöll i Kiel 23—25 april 1908.

Professor K. Petrén deltog såsom svenska statens representant i den internationella kongressen för fysikalisk terapi i Rom under oktober 1907.

Professor K. Dahlgren deltog på egen bekostnad i 37:de kongressen i Deutsche Gesellschaft f. Chirurgie 21—24 april i Berlin.

Docenten E. Bolin företog på bekostnad af hälsovårdsnämnden i Uppsala under tiden från och med den 22 t. o. m. den 30 september en resa till Berlin för deltagande i 14:de in-

ternationella kongressen för hygien och demografi samt för praktiskt hygeniska studier därstädes.

Docenten Fr. Zachrisson företog på egen bekostnad 16—31 maj 1908 en resa till Köpenhamn och Finland för besök och studier å sjukhus och barnbördshus.

Professor H. Schück företog sommaren 1907 en resa till Florens med understöd af statens resestipendium för professorer att där idka studier i Florens' äldre historia samt bevistade såsom universitetets representant Aldrovandifesten i Bologna.

Professor A. Erdmann företog såsom innehafvare af ett resestipendium för ordinarie universitetslärare under tiden från 25 juli till 3 september 1908 en resa till England för idkande af medelengelska studier (företrädesvis handskriftstudier) i British Museum i London.

E. o. professor S. K. A. Wide företog, såsom innehafvare af ett resestipendium för ordinarie lärare och vissa andra tjänstemän vid rikets universitet, under tiden fr. o. m. den 7 juli t. o. m. den 15 augusti en resa till Greifswald, Berlin, Halle a. S., Leipzig och Köpenhamn i och för idkande af studier i klassisk arkeologi.

E. o. professor N. Edén företog såsom innehafvare af resestipendium för ordinarie universitetslärare en resa till Tyskland under juli och augusti 1907, i syfte att studera universitetsundervisningen i historia, och besökte därunder universiteten i Berlin, Leipzig, München, Heidelberg samt Freiburg.

E. o. professor K. B. Wiklund vistades på offentlig bekostnad under tiden 14—29 aug. 1907 i Trondhjem, 5—14 sept. 1907 och 1 febr.—15 mars 1908 i Kristiania samt 17—26 mars 1908 i Köpenhamn i och för arkivforskningar rörande frågan om de svenska flyttlapparnas renbete i Norge.

Docenten L. Kjellberg företog på egen bekostnad under tiden från och med den 10 februari till och med den 20 maj 1908 en resa till Berlin och Konstantinopel för idkande af studier i arkeologi samt ordnande och bearbetande för publikationsändamål af de arkeologiska fynd, som vid en af honom ledd utgräfning på platsen för det äoliska Larissa bragts i dagen.

Docenten J. Mortensen företog på egen bekostnad den 15 december 1907 till 5 januari 1908 en resa till Linköping och Buhlsjö för att å nämnda ställen taga kännedom om där befintliga handskrifter o. s. v.

Docenten H. Sjögren vistades från början af oktober 1907

såsom innehafvare af Thuns utrikes resestipendium i Italien och Tyskland i och för handskriftsundersökningar.

Docenten S. Alrutz företog under tiden 19—27 april 1908 en resa till Frankfurt a. Main för deltagande i den 3:e kongressen för experimentell psykologi.

Docenten B. Hesselman företog såsom innehafvare af Riksstatens större utrikes resestipendium under tiden fr. o. m. 30 juli t. o. m. 21 september 1907 samt fr. o. m. 3 mars—31 maj 1908 resor i Danmark ock Tyskland för idkande af studier i germansk och nordisk filologi.

Docenten D. W. Myhrman företog såsom innehafvare af Riksstatens mindre utrikes resestipendium under tiden fr. o. m. den 15 december 1906 t. o. m. den 12 februari 1908 en resa till Philadelphia för att på uppdrag af Pennsylvania-universitetet utarbeta och utgifva tvänne band kilskrifttexter af det stora kilskriftverket: "The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania".

Docenten J. Roosval företog under sommaren 1907 på egen bekostnad studieresor till Gottland, omfattande närmare två månader, för fortsatta undersökningar om öns arkitektur; vistades under december och januari i Berlin för biblioteks- och museums-studier samt besökte under denna tid äfven Köln, Soest, Paderborn och Stendahl för arkitekturstudier; reste i april 1908 till Berlin, Lybeck och Köpenhamn hufvudsakligen för studier rörande Bernt Notke och Benedikt Dreyer. Öfver resultaten af de gottländska studieresorna höll han föredrag i Svenska Slöjdföreningen ("En originell svensk dekorationsstil på 1300-talet"), i Svenska Fornminnesföreningen ("Fasta utgångspunkter för dateringen af de gottlänska landskyrkorna" — hufvudsakligen rörande tiden 1250—1300), i Kunstgeschichtliche Gesellschaft i Berlin ("Mittelungen aus der gotl. Kunstgeschichte 1050—1350" — behandlade bl a. ett russo-byzantinskt inflytande på 1100-talet) samt i föreningen Urd i Uppsala ("Den gottländska gotikens utvecklingshistoria"). Det tyska föredraget är kort refereradt i Kunstchronik m. fl. tyska tidskrifter.

Docenten K. Stjerna anträdde såsom innehafvare af Jacob Letterstedts stipendium för utrikes resor den 7 maj 1908 en resa till Belgien, England, Holland och Tyskland för idkande af studier i därvarande arkeologiska museer och enskilda samlingar.

Universitetslektor H. Buergel Goodwin företog på egen bekostnad under tiden fr. o. m. den 4 januari t. o. m.

den 6 februari 1908 en resa till Köpenhamn för idkande af studier i nyisländska språket i och för den af honom enligt humanistiska sektionens uppdrag gifna kursen: Praktisk inledning till studiet af nyisländska.

F. d. e. o. professor H. H. Hildebrandsson deltog som sekreterare i den Internationella meteorologiska Kommitténs sammanträde i Paris, sept. 1907. Såsom bidrag till resekostnadens bestridande erhölls af regeringen 600 kronor.

Professor K. Ångström företog under juni och juli 1907 på egen bekostnad en resa till Tyskland och Schweiz, hvarvid särskildt besök gjordes i de nya fysikaliska och elektriska instituten i Göttingen.

Professor A. G. Högbom utförde under sommaren förberedande undersökningar för den blifvande internationella geologkongressens exkursioner i Småland, Jämtland och Lappland.

E. o. professor E. Holmgren vistades från början af juni till slutet af juli 1907 i Göttingen för matematiska studier och bevistade med understöd af statsmedel den 4:e internationella matematikerkongressen i Rom den 5—11 april.

Observator Ö. Bergstrand vistades såsom innehafvare af Riksstatens större utrikes resestipendium under mars, april och maj i Tyskland, Italien och Frankrike.

Docenten R. Sernander besökte under juni månad Svalöf för studier öfver växtförädlingens metodik.

Docenten C. Benedicks företog på egen bekostnad under maj månad en resa till England och Frankrike, för deltagande i Iron and Steel Institutes sammankomst i London 14—15 maj samt besökande af olika laboratorier.

Docenten R. E. Fries företog med understöd af K. Vet.-Akad:s Regnellska fond under juli och augusti 1907 en resa till London och Berlin för idkande af studier i därvarande botaniska museer.

Docenten H. Kylin företog med understöd af Kungl. Vetenskaps-Akademien och af Naturvetenskapliga Studentsällskapet under tiden fr. o. m. den 5 juli t. o. m. den 24 augusti en resa till Kristinebergs zoologiska station för idkande af algologiska studier samt med understöd af Bjurzons resestipendium under tiden fr. o. m. den 2 t. o. m. den 16 januari till samma plats och i samma syfte.

Vicebibliotekarien A. Andersson företog såsom innehafvare af ett resestipendium för ordinarie lärare och vissa tjänstemän

vid universitetet samt på uppdrag af kommittén för utgifvande af Linnés "Bref och skrifvelser" under sommaren en nära tre månaders resa i Tyskland, Österrike, Italien, England, Frankrike och Schweiz i syfte att anställa forskningar efter bref af och till Linné. — Under samma resa deltog han på Kungl. Vetenskaps-Akademiens uppdrag såsom ombud för Sverige i den genom Royal Society i London utgifna internationella naturvetenskapliga katalogens "International council's" sammanträde därstädes den 29—30 juli samt deltog därefter i British Association's möte i Leicester, till hvilket the International council's medlemmar fått emottaga inbjudning.

Amanuensen I. Collijn företog med statsanslag under senare hälften af juli, augusti och början af september en resa i Nordtyskland för att på uppdrag af "Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke" deltaga i kommissionens inventeringsarbeten af vissa tyska biblioteks inkunabelsamlingar. Besökte på uppdrag af Gesellschaft für Typenkunde des 15. Jahrh. i slutet af aug. äfven Paris. Företog i december 1907 och januari 1908 på egen bekostnad en studieresa till Portugal (Coimbra, Lissabon) och Spanien (Madrid) i och för undersökningar rörande Gonzalo García de Santa Marías spanska postillaöfversättning.

Af universitetets lärare och tjänstemän i tryck utgifna skrifter.

S. ALRUTZ. En ny algesimeter för kliniskt bruk. (I: Allm. sv. läkaretidningen, 1907.)

» Heads undersökningar öfver det centripetala nervsystemet. Ett kritiskt referat. (I: Upsala Läkareffören. Förhandl., 1908: H. 1.)
Om temperaturförnimmelsernas känslotoner. (I: Psyke, 1908: H. 1, 2.)

» Den III:e kongressen för experimentel psykologi i Frankfurt am Main 1908. (Ibid.)

» Untersuchungen über die Temperatursinne. (I: Zeitschr. f. Psychologie, hrsg. von Ebbinghaus, Bd 47.)

» (jämte R. GEIJER, HJ. ÖHRWALL, B. HAMMER och A. WALLGREN.) Psykologiens och pedagogikens studium vid folkskoleseminarierna. (I: Psyke, 1908: H. 1, 2.)

» Är den s. k. sjöormen en illusion? En metodololisk studie. (Ibid., H. 3.)

» 'Schweden'. (En öfversikt.) (I: Zeitschr. f. angewandte Psychologie, Bd 1: H. 1)

» Utgifvit och redigerat skriftserien I vår tids lifsfrågor, 1907—08.

» » » » Psyke, tidskrift för psykologisk forskning, 1907—08.

E. T. ANDERSSON. Garrett Chatfield Pier, Egyptian antiquities in the Pier collection. Part I. Compte rendu critique. (I: Sphinx, Vol. 11:2.)

» E. Naville, La religion des anciens Égyptiens. Compte rendu. (Ibid.)

» Oskar Ekman †. (Ibid.)

» L'adverbe copte ϫⲉ »de nouveau, encore». (I: Sphinx, Vol. 11:3.)

» Une signification possible du copte ⲡⲁⲣⲙ ⲛⲟⲩⲟⲓ̈ⲛ. (Ibid.)

» Sur la forme fayoumique ⲟⲩⲉ (S. ⲟⲩⲃⲉ) dans la Pistis Sophia avec une remarque philologique sur l'emploi de la préposition ⲟⲩⲃⲉ. (Ibid.)

» Remarques détachées sur la »traduction française» de Pistis Sophia. 5. (Ibid.)

» A. Erman, La religion Égyptienne. Traduction française. Compte rendu critique. (Ibid.)

E. T. Andersson. E Naville, The temple of Deir el Bahari. Part. 5. Compte rendu. (Ibid.)

» Ur Egyptens religionslitteratur. Öfversättningar. (I: Främmande religionsurkunder, utg. af N. Söderblom.)

» Redigerat Sphinx, Vol. 11: fasc. 2, 3.

G. Aulén. Ett nytt teologiskt program: »modern positiv teologi». (I: Bibelforskaren, 1908.)

E. Aurelius. Något om Predikarens Bok. (I: Julbok, utg. af E. Stave. Upps. 1907.)

C. Benedicks. Über die Veränderung des Schmelzpunktes der eutektischen Gemische. (I: Metallurgie, Vol. 4, 1907. Tills. med R. Arpi.) Note sur l'histoire de la connaissance de l'acier. (I: Revue de métallurgie, Vol. 5, 1908.)

» Über die Löslichkeit des Graphits im Eisen. (I: Metallurgie, Vol. 5, 1908.)

» Experimental researches on the cooling power of liquids on quenching velocities, and on the constituents Troostite and Austenite (Abstract). (I: Journ. Iron and Steel Institute, 1908:1.)

O. Bensow. Den kristna tros- och sedeläran från den evangelisk-lutherska kyrkans synpunkt för läroverken framställd. Uppl. 2. Sthlm 1907.

» Zeugt die Religionsgeschichte von einem ursprünglichen Monotheismus oder nicht? (I: Der Beweis des Glaubens, 1908.)

» Bibeln — Guds ord. Prisbelönad skrift. Lund 1908.

» Recensioner i Kyrklig tidskrift samt Pedagogisk tidskrift, uppsatser och recensioner i Glauben und Wissen och Vårt land.

Ö. Bergstrand. Fotografiens användning vid studiet af himlakropparna. (I: Bonniers månadshäften, 1907: Nr 10.)

» Über die Abhängigkeit der atmosphärischen Dispersionswirkungen von den Sterngrössen. (I: Astron. Nachrichten, Bd 177, 1908. Autoreferat däraf i Archiv für Optik, 1908.)

» Tvenne uppsatser i Svenska kalendern för 1908.

» Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.) m. m.

E. M. Billing. De etiska tankarne i urkristendomen. Bd 2: H. 1. Upps. 1907.

» Försoningen. Två utvidgade föredrag. Upps. 1908.

» Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.), 1907—08.

S. J. Boëthius. Socialismen. Eksjö 1907. (Svenska Folkförbundets folkbibliotek, 1.)

J. Th. Bring. Vårt folk inför Gud. Predikan. Upps. 1908.

» Prästbristen och församlingslifvet. Föredrag. Sthlm 1908.

» Kyrkliga meddelanden från Sverige 1907. (I: [Finsk] Teol. tidskrift, 1908.)

» S. L. Bring, Predikoutkast öfver 1:sta årgångens högmässotexter, ordnade och utgifna. 1, 2. Upps. 1907, 1908.

» En glad gifvare. Julbetraktelse. Upps. 1907.

» Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.).

» Uppsatser och recensioner i Svensk kyrkotidning.

H. Buergel Goodwin. Yngre tyska ordböcker. Anmälan. (I: Verdandi, 1908.)

» Utkast till systematisk framställning af det moderna isländska uttalet, med särskild hänsyn till fornspråkets studium i Sverige.

—Täxter och grundlinjer till bruk vid undervisning i nyisländska vid Uppsala Universitet. (Särtr. ur Svenska landsmål, 1908.)

H. Buergel Goodwin. Noreen, Vårt språk. I. Band. (Anmälan i Zeitschr. f. deutsche Philologie, 1908.)

L. Bygdén. Svenskt anonym- och pseudonymlexikon. Bibliografisk förteckning öfver uppdagade anonymer och pseudonymer i den svenska litteraturen. H. 12 (=Bd 2: 3). Upps. 1908. (Skrifter utg. af Svenska Litteratursällsk., 17: 10.)

I. Collijn. Blad ur vår äldsta svenska boktryckerihistoria. 4. Vita Katherine. 1—2. — 6. Delaktighetsbref från Vadstena kloster 1491. (I: Nord. boktryckarekonst, 1907: H. 10; 1908: H. 1, 5.)

» Hollandsche prijsboeken vit de 17:e en de 18:e eeuw. (I: Tijdschrift voor Boek- en Bibl.-wezen, Jaarg. 5.)

» Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des 15. Jahrhunderts. Vol. 1: Fasc. 2. Taf. 31—50. Upps.—Leipz. 1907.

» Ett studiebesök i Lübecks stadsbibliotek skildrat med särskild hänsyn till där befintliga äldre Lübecktryck. (I: Allm. sv. boktryckarefören. Meddelanden, 1907: H. 11—12; 1908: H. 2.)

» Rostochiana in der Kgl. Universitäts-Bibliotek zu Uppsala. 1—2. (I: Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock, 1907: H. 4.)

» Svensk litteraturhistorisk bibliografi, 25 (1906). (I: Samlaren, Årg. 28, 1907.)

» Lübecker Frühdrucke in der Stadtbibliotek zu Lübeck. (I: Zeitschrift des Vereins f. Lübeck. Geschichte u. Altertumskunde, Bd 9: H. 2)

» Evangelios e epistolas con sus exposiciones en romance según la versión castellana del siglo XV por Gonçolo García de Santa Maria. Utg. tills. med E. Staaff. Upps. 1908. (Skrifter utg. af K. Human. Vet.-Samf. i Uppsala. Bd 11:3.)

K. Dahlgren. Tankar och erfarenheter om läkarens, speciellt kirurgens förhållande till patienten. (I: Upsala Läkarefören. Förhandl., N. F.: Bd 13: H. 2, 3.)

» Fall af sentransplantation. (I: Hygiea, Bd 70: H. 2.)

» Om hämofili och kirurgiska ingrepp hos hämofila personer. (I: Hygiea, Bd 70: H. 5.)

» Die habituelle Schultergelenkluxation. (I: Nord. med. arkiv, 1908.)

» K. G. Lennander. Minnesord. (I: Nord. Tidsskr. for Terapi, Aarg. 6: H. 7. Öfversatt till tyska och utg på eget förlag. Upps. 1908.)

N. Edén. Freden i Roskilde. (I serien: Fören. Heimdals populärvetenskapl. tidn.-artiklar.)

» Schlippenbachs beskickning till Tyskland 1654—1655. (I: Historiska studier tillägnade professor Harald Hjärne. Upps. 1908.)

» Redigerat Historiska studier tillägnade professor Harald Hjärne. Upps. 1908.

» Artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.).

H. Edfeldt. Etik. Sthlm 1907.

S. Ekman. Über das Crustacéenplankton des Ekoln (Mälaren) und über verschiedene Kategorien von marinen Relicten in schwedischen Binnenseen (I: Zool. studier tillägnade prof. T. Tullberg. Upps. 1907.)

» Über die Artselbständigkeit des Lemmus lemmus (Linné) gegenüber Lemmus obensis (Brants). (I: Naturwissschaftl. Untersuchungen des Sarekgebirges in Schwedisch-Lappland, geleitet von A. Hamberg, Bd 4, Sthlm 1908.)

» Ostracoden aus den nordschwedischen Hochgebirgen. (Ibid. Bd 4, Sthlm 1908.)

M. Elfstrand. Läkemedelslära. Senare delen: Oorganiska ämnen. Upps. 1908.

M. Falk. Ueber die Haupteigenschaften derjenigen analytischen Functionen eines Arguments, welche Additionstheoreme besitzen. I: Nova Acta Reg. Soc. Scient. Ups., Ser. 4: Vol. 1. 1907.

R. Friberger. En undersökning rörande infektiositeten hos lungsiktigas kläder. (I: Upsala Läkareftören. Förhandl., N. F.: Bd 13, 1907/08.)

R. E. Fries. Einige neuen Phanerogamen aus der Süd- und Centralamerikanischen Flora. (I: Bull. de l'Herbier Boissier, Sér. 2: 7, 1907.)

» Studien über die amerikanische Columniferenflora. (K. Vet.-Akad:s Handl., Bd 42: Nr 12, 1908.)

» Entwurf einer Monographie der Gattungen Wissadula und Pseudabutilon. (Ibid., Bd 44: Nr 4, 1907.)

» Har i Botan. Centralblatt refererat svensk-finsk fanerogamsystematisk litteratur.

Th. M. Fries. Ett och annat om Linnæa borealis. (I: Fauna och flora, 1908: H. 2.)

O. von Friesen. Runorna i Sverige. Sommarkurserna i Uppsala 1907. Grundlinier till föreläsningar. Upps. 1907.

» En gammal-svensk dikt med regelbundet trokeiskt versmått. (I: Samlaren, Årg. 28. (1907). Upps. 1908.)

» Anmärkningar till Valda stycken af svenska författare 1526—1732, utgifna af Ad. Noreen och E. Meyer. Uppl. 2. (I: Språk och stil, 1908.)

» Ur den fornnordiska religionslitteraturen. Öfversättning af O. v. F. (I: Främmande religionsurkunder i urval och öfversättning. utg. af N. Söderblom. Sthlm 1908.)

» Diverse mindre artiklar i tidningar och tidskrifter.

R. Geijer. Antik bildning och uppfostran. 1. Hellas. Lund 1907. (I serien Pedagogiska skrifter utg. af Sveriges allm. folkskollärareföreningslitteratursällskap.)

» Förslag om kallelse till professur i pedagogik vid Uppsala universitet — samt dit hörande Bilagor. Upps. 1908. (Tryckta som manuskript hvardera särskildt.)

G. Granqvist. Referat i Beiblatt zu den Annalen der Physik, 1907, 1908.

A. Gullstrand. Zur Maculafrage. (I: Arch. f. Ophtalmologie, Bd 66: 1.)

» Demonstration zur Maculafrage. (I: Ber. üb. d. 34 Versamml. d. Ophtalmologischen Gesellsch. Heidelberg 1907.)

A. GULLSTRAND. Edmund Hansen-Grut †. (I: Upsala Läkarefören. Förhandl. N. F.: Bd 12, 1906/07.)

» Tatsachen und Fiktionen in der Lehre von der optischen Abbildung. (I: Arch. f. Optik, Bd 1.)

» Die optische Abbildung in heterogenen Medien und die Dioptrik der Kristallinse des Menschen. (I: K. V. A:s Handlingar, Bd 43.)

J. HAGSTRÖMER. Svensk straffrätt. Föreläsningar. H. 7 (=Bd 2: H. 2). Upps. 1907.

A. HAMBERG. Die Eigenschaften der Schneedecke in den lappländischen Gebirgen. (I: Naturwiss. Untersuch. d. Sarekgebirges in Schwedisch-Lappland, Bd 1: Abt. 3. Sthlm 1907.)

» Methode der Bestimmungen der Gletscherenden und Schwankungen der Sareker Gletscher. (Ibid.)

» Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.) och Svenska dagbladet.

» Har redigerat arbetet Naturwissenschaftliche Untersuchungen des Sarekgebirges in Schwedisch-Lappland.

J. A. HAMMAR. Nyare forskningsresultat och forskningsuppgifter rörande thymuskörteln. (I: Allm. sv. läkaretidningen.)

O. HAMMARSTEN. Om vegetarismen. Föredrag vid öppnandet af sommarkurserna i Upsala 1907. (I: Tidskr. f. hemmet, Årg. 3, 1907.)

» Zur Frage nach der Identität der Pepsin und Chymosinwirkung. (I: Hoppe-Seyler's Zeitschr. f. physiol. Chemie, Bd 56, 1908.)

» Referat af skandinaviska fysiologisk-kemiska litteraturen i Jahresber. üb. die Fortschritte der Thierchemie, hrsg. von Andreasch und Spiro, Bd 36, 1907.

B. HESSELMAN. Giöta Kiämpa-visa. (I: Språk och stil, Årg. 7, 1907.)

» Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.).

» Utgifvit (tillsammans med R. G:SON BERG och O. ÖSTERGREN): Språk och stil, tidskrift för nysvensk språkforskning.

H. HJÄRNE. Nutidspolitik och Sveriges häfder. Upps. 1907. (Svensk politik. Fören. Heimdals polit. småskrifter. Bd 2: 3.)

» Oskar II †. (I: Det nya Sverige, 1907.)

» Våra närmaste politiska utsikter. (Ibid., 1908.)

» Svenskt och främmande. Sthlm 1908.

O. HOLMBERG. Elementär kurs i oorganisk kemi. (Grundlinier.) Sommarkurserna i Uppsala 1907. Upps. 1907.

E. HOLMGREN. Sur une application de l'équation intégrale de M. Volterra. (I: Arkiv för matem., astron. o. fysik, utg. af K. V. A., Bd 3, 1907.)

» Sur l'équation $\frac{\partial^2 z}{\partial x^2}=\frac{\partial z}{\partial y}$. (I: Comptes rendus de l'Acad. des sciences de Paris, 30 déc. 1907.)

» Sur l'équation de la propagation de la chaleur. 1, 2. (I: Arkiv för matem., astron. o. fysik, utg. af K. V. A., Bd 4, 1907, 08.)

HJ. HOLMQUIST. Gamla kyrkans historia till sjunde århundradets början. Upps. 1907.

» Ur påfvedömets historia under sista halfseklet. (I: Julbok, utg. af E. Stave. Upps. 1907).

» Öfversikt öfver nyare kyrkohistorisk litteratur. (I: Svensk kyrkotidning, 1907.)

HJ. HOLMQUIST. De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel, 1571 —1687. Ett bidrag till kyrkoorganisationens och kyrkolagstiftningens historia i Sverige. Upps. 1908. (I: Uppsala Universitets Årsskrift, 1908.)

» De äldsta urkunderna rörande ärkestiftet Hamburg—Bremen och den nordiska missionen. (I: Kyrkohistorisk årsskrift, 1908.)

» Kyrkohistoriska lifsbilder. Lund, Köpenhamn och Kristiania 1908. (I: Gleerupska biblioteket och det dansk-norska samlingsverket Lys over land.)

» Lukas läkaren. (I: Bibelforskaren, 1907.)

» Ett flertal artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.).

» Granskningar och anmälningar af kyrkohistorisk litteratur i Kyrkohistorisk årsskrift och Bibelforskaren.

J. V. HULTKRANTZ. Sur les altérations du crâne dans la dysostose cléido-crânienne. (I: Nouv. Iconographie de la Salpêtrière, 1908.)

A. HÄGERSTRÖM. I moralpsykologiska frågor. (I: Psyke, 1907: H. 5; 1908: H. 1.)

» Das Prinzip der Wissenschaft. Eine logisch-erkenntnistheoretische Untersuchung. 1. Die Realität. Upps. 1908 (Skrifter utg. af K. Hum. Vet.-Samf. i Uppsala, Bd 12: 3.)

A. G. HÖGBOM. Nattfrosterna ännu en gång. (I: Svenska Mosskulturfören. tidskrift, 1907: Nr 6.)

» Om en ändring af nomenklaturen för våra granuliter och hälleflintgneiser. (I: Geol. Fören. Förhandl., Bd 30: H. 1, 1908.)

» Om isälfs- och issjöbildningar i Jämtlands fjälltrakter. (Ibid.)

» Till frågan om afrinningen i de norrländska älfvarna. (I: Ymer, 1908: H. 1.)

» Über einige lamelläre Mineralverwachsungen. (I: Bull. Geol. Inst. Upsala. Vol. 8: 7, 1908.)

» Har tillsammans med prof. HJ. SJÖGREN redigerat Vol. 8 af Bulletin of the Geol. Inst. of Upsala.

K. F. JOHANSSON. Zu Bhagavadgītā II, 35. (I: Le monde oriental, 1907—08.)

» Pali-Miscellen. (Ibid.)

» Indiska sagor, 1. Sthlm 1907.

» Öfversättningar till Främmande religionsurkunder i urval och öfversättning, utg. af N. Söderblom, Bd 2, s. 1—632. Sthlm 1907—08.

» (tills. med J. A. HAMMAR, E. KALLENBERG och F. LENNMALM). Utredningar och förslag angående universiteten i Upsala och Lund samt Karolinska institutet af tillkallade sakkunnige inom Kungl. Ecklesiastikdepartementet. Sthlm 1907.

» Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.).

» Har (tills. med J. A. LUNDELL, K. B. WIKLUND och K. V. ZETTERSTÉEN) redigerat tidskriften Le monde oriental.

H. O. JUEL. Studien über die Entwicklungsgeschichte von Saxifraga granulata. (I: Nova Acta R. Soc. Sc. Ups., Ser. 4: Vol. 1, 1907.)

J. A. Kolmodin. Är Johannesevangeliets Kristusbild en annan än synoptikernas? Sthlm 1907.

» Kristendomen och den urkristna församlingens bibel. Sthlm 1908.

» Frälsningsvägens grundtyper. (I: Kyrkl. tidskrift, 1908.)

» Bibelkommissionens senaste proföfversättning af Nya Testamentet. (Ibid.)

» Världsmissionen, en apologi för kristendomen. Sthlm 1907.

» Förbindelsen mellan missionsarbetarne och församlingen i hemlandet. (I: Bibelforskaren, 1907.)

» Pastoralbrefven. (Ibid.)

» Anmälningar och granskningar i Bibelforskaren och Kyrklig tidskrift.

» Artiklar i Nord. famljebok (ny uppl.), uppsatser i Missionstidning, utg. af Evang. Fosterlandsstiftelsen, missionskalendern »Varde ljus!», m. fl.

H. Kylin. Zur Kenntnis der Algenflora der schwedischen Westküste. Sthlm 1907. (Arkiv för botanik, utg. af K. V. A., Bd 7: Nr 10.)

A. O. Lindfors. Fall af s. k. hoplästa tvillingar. (I: Upsala Läkarefören. Förhandl., N. F.: Bd 12, 1906/07.)

» Drag och gestalter ur den medicinska kulturhistorien, 1—3. (I: Aftonbladet 1907: nov., dec.)

» Henrik Schartau och hans verksamhet i Lund. Vid 150-årsminnet af hans födelse. (I: Nya dagl. allehanda, 1907: okt.)

H. Lundborg. Epilepsistudier. 2. Om epilepsi och sinnessjukdom hos syskon. (I: Upsala Läkarefören. Förhandl., N. F.: Bd 13, 1907/08.)

» Essai d'explication de la nature intime de la dégénérescence. (I: L'Encéphale, 1908.)

» Ueber die sogenannte metatrophische Behandlungsmethode nach Toulouse-Richet gegen Epilepsie. (I: Archiv f. Psychiatrie, 1908.)

J. A. Lundell. Har fortfarande redigerat tidskriften Svenska landsmål och svenskt folklif.

» Har (tills. med K. F. Johansson, K. B. Wiklund och K. V. Zetterstéen) redigerat tidskriften Le monde oriental.

A. H. Lundström. Fördraget i Altranstädt, ett tvåhundraårsminne. Sthlm 1907. (Religiösa folkskrifter, utg. af B. O. Aurelius, Nr 1.)

» Tvåhundraårsminnet af fördraget i Altranstädt. (I: God jul, 1907.)

» Ord med anledning af H. Maj:t konung Oscar II:s död vid K. F. U. M:s minneshögtid i Uppsala... d. 15 dec. 1907. Utg. af Uppsala K. F. U. M. Upps. o. Sthlm 1907.

» Tvänne i våra dagar upptäckta äkta martyrakter från 100-talet af den kristna tideräkningen. (I: Kykohist. årsskrift, Årg. 9, 1908.)

» Ett märkligt sockenstämmobeslut i Filipstad 1663. (Ibid.)

» Tvänne bref från år 1815 angående det s. k. Norrlandsläseriet. (Ibid.)

» Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. H. 6. Upps. 1908.

A. H. LUNDSTRÖM. Hvar skall Swedenborgs stoft slutligen hvila? (I: Stockholms dagbl., 1908: 18 april.)
» Upsala domkyrka — lämpligaste platsen för Swedenborgs stoft. (I: Upsala, s. d.)
» Tal på tyska vid »die Vorfeier» med anledn. af Gustaf Adolfkapellets invigning i Lützen den 6 nov. 1907, infördt i den af superintendenten JÖDICKE utg. festskriften: Die Weihe der Gustav Adolf-Kapelle bei Lützen am 6. November 1907. Lützen 1908.
» Redigerat och utgifvit Kyrkohistorisk årsskrift, Årg. 9.
» Tidningsartiklar samt smärre här ofvan ej upptagna meddelanden i Kyrkohist. årsskrift.

L. FR. LÄFFLER. Namnet *Sigvard.* (I: Stockholms dagbl., 1907: 15 juni.)
» Medeltidssvenska former af namnet *Svithiod.* (Förberedande meddelanden i Hist. tidskr., 1907.)
» [En hittills otryckt dikt af Viktor Rydberg, meddelad, samt] Anmärkningar rörande ovanstående dikt och övrig nysvensk allittererande-assonnerande diktning. (I: Språk och stil, 1907.)
» Anmärkningar till professor Sophus Bugges uppsats »Om nordiske Folkenavne hos Jordanes». (I: Fornvännen 1907.)
» Runinskrift på en spjutspets. (Föredragsreferat i Dagens nyheter, 1907: 23 sept., Sv. dagbl., 1907: 22 sept.)
» *Östgötar, Västgötar, Gutar* och *Goter.* (Föredragsreferat i Aftonbladet, 1907: 23 okt.)
» Latinska medeltidsinskrifter på vers från Gotland. Sthlm 1908. (Tryckt som manuskript för enskild utdelning i K. Vitt, Hist. o. Antikvitets Akad. 4 febr. 1908.)
» Till 700-årsminnet af slaget vid Lena. 1. Contigit in Lenum... (I: Fornvännen, 1908.)

E. LÖFSTEDT. Die neue Dictyshandschrift. (I: Eranos, Vol. 7: Fasc. 1—2, 1907.)
» Kritische Miscellen. (Ibid, Vol. 7: Fasc. 3—4, 1907.)
» Ammianea. (Ibid.)
» Spätlateinische Studien. Upps. 1908. (Skrifter utg. af K. Hum. Vet.-Samf. i Uppsala, Bd 12: 4.)

C. R. MARTIN. Hvarföre genom parabler? Uppl. 2. Upps. 1907.
» Om kyrka, kyrkosamfund och svensk statskyrka. Uppl. 2. Upps. 1907.
» Den kyrkliga försoningsläran och det menskliga rättsmedvetandet, äro de med hvarandra i oförsonlig strid? Uppl. 3. Upps. 1907.

R. MATTSON. Funktionsbegreppets införande i matematikundervisningen i skolan. (I: Pedagogisk tidskrift, Årg. 43, 1907.)
» Note sur le problème de l'itération. (I: Arkiv för matematik, astronomi och fysik, utg. af K. V. A., Bd 4, 1908.)

J. MORTENSEN. Likt och olikt. Studier och kritiker. Sthlm 1908.
» Uppsatser i tidningar och tidskrifter samt artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.).

D. W. MYHRMAN. Ur babyloniernas och assyrernas religionslitteratur. (I: Främmande religionsurkunder i urval och öfversättning, utg. af N. Söderblom. D. 3. Sthlm 1908.)

C. TH. MÖRNER. Zur Kentniss der organischen Gerüstsubstanz des Anthozoënskeletts, 2. (I: Zeitschr. f. physiol. Chemie, Bd 55, 1908.)
» D:o, 3. Über die chemische Natur des Cornikrystallins. (Ibid).
» Ur analysjournalen, 29. (I: Sv. farmaceutisk tidskr., 1907.)
» D:o, 30. Liquor Barkola compound. (Ibid., 1908.)
» »Nopaine», (I: Odontolog. tidskr., 1907.)

E. NACHMANSON. Die vorgriechischen Inschriften von Lemnos. (I: Mitteilungen des K. Deutschen Archäolog. Instituts, Athenische Abteilung, Bd 33, 1908.)
» Recension af E. Mayser, Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit. (I: Berliner philolog. Wochenschrift, 1907: N:r 30/31.)
» Från de arkeologiska utgräfningarne i Mindre Asien. (I: Historisk tidskrift, 1908.)

A. G. NOREEN. Svenska språket. Anvisningar till självstudier. (I: Goodtemplarordens studiehandbok, 2. Sthlm 1907.)
» Våra familjenamn. Grundlinjer till föreläsningar. Sommarkurserna i Uppsala 1907. Upps. 1907.
» Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning. Bd 2: H. 1. Lund 1907.
» K. Ortnamnskommitténs arbeten. (I: Ymer, 1907.)
» Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning. Bd 5: H. 3. Lund 1908.
» Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.), Bd 7 o. 8, 1907—08.
» Har såsom ledamot af K. Ortnamnskommittén deltagit i utgifvandet af Sveriges ortnamn: Ortnamnen i Älfsborgs län. Del 10: Redvägs härad. Sthlm 1907; Del 13: Vättle härad. Sthlm 1908. (Tr. i Upps.)

C. NORRBY. Vittnesbörd ur den Heliga skrift. 3. Om den Heliga skrifts inspiration. Lund 1907.
» Om sanningen. (I: Kyrklig tidskr., Årg. 12, 1906.)
» Allvar. (Ibid., Årg. 13, 1907.)

K. PETRÉN. Ueber das gleichzeitige Vorkommen von Akromegalie und Syringomyelie. (Zugleich ein Beitrag zur Frage nach dem Vorkommen von Akromegalie ohne Veränderung der Hypophysis.) (I: Virchow's Archiv, Bd 190, 1907.)

M. RAMSTRÖM. Ueber die Function der Vater-Pacinischen Körperchen. (I: Mitteilungen aus d. Grenzgebieten d. Medizin u. Chirurgie, Bd 18: H. 2, 1907.)

C. A. REUTERSKIÖLD. Föreläsningar öfver privat internationell rätt. 1. Om äktenskap, äktenskapsskillnad och förmynderskap. H. 3. Upps. 1907.
» Individen och samhällets rätt. (I: Statsvetenskaplig tidskrift, 1908.)
» Om neutralitetsidéens förverkligande i Sveriges nyaste historia. (I: Historiska studier tillägnade prof. H. Hjärne. Upps. 1908.
» Politiska uppgifter. (I: Det nya Sverige, 1908.)
» Till frågan om skadeståndsskyldighetens rättsgrund. (I: Tidsskrift for Retsvidenskab, 1908.)

C. A. Reuterskiöld. Artiklar i Nordisk familjebok (ny uppl.).

J. Roosval. Symboler och legender i Upsala domkyrkas koromgång. Sthlm 1907. (Fören. f. bokhandtverk.)

» Konstsamlingarna å de svenska kungliga slotten ... af J. Böttiger. Text till D. 1 kompletterad. Sthlm 1907.

» Silfveraltaret i Storkyrkan. Ett Hamburgsarbete af Erdmüller och Hertel. (I: Samfundet S:t Eriks Årsbok, 1907. Sthlm 1907.)

» Bidrag till kännedomen om Bernt Notkes verk. (I: Kult och konst, 1908: H. 1.)

» Recension af Hildebrand, Den kyrkliga konsten. (Ibid.)

» Gotländska studier. 1. Fasta utgångspunkter för dateringen under perioden 1250—1350. 2. Madonnan i Viklau. (Ibid., 1908: H. 2.)

» Hans Hildebrand och den svenska medeltidens konsthistoria. (I: Ord och bild, 1908: H. 4.)

» Hablingbomästaren. (I: Sv. dagbl. 1907: 20 dec.)

» Soest och Gotland. (Ibid., 1908: 2 febr.)

» Svensk konst i Lübeck på 1200-talet. (Ibid., 1908: 17 febr.)

» Smärre artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.), recensioner m. m. i Sv. dagbl., Kult och konst och Bonniers månadshäften. Redigerar afdelningen för konst i Kult och konst.

W. Rudin. Människans behof af religion. Apologetiskt föredrag. Malmö 1908.

» Om församlingens renhet. Predikan på 5:te sönd. e. Tref. Upps. 1908.

G. Rydberg. Biografier och litteraturgranskningar, samlade. Upps. 1908.

H. Schück. Folknamnet *Geatas* i den fornengelska dikten Beowulf. Upps. 1907. (I: Uppsala Univ. Årsskrift, 1907.)

» Hufvuddragen af den medeltida kulturens utveckling. Sthlm 1907.

» Ur en resandes anteckningar. Ser. 2. Sthlm 1907.

» Läsebok för folkskolans högre klasser. Uppl. 2. Del. 1:1. Lund 1907. (Tills. m. N. Lundahl.)

» Die Anfänge der neuskandinavischen Litteratur. (I: Internat. Wochenschrift f. Wissenschaft, Kunst u. Technik, 1907.)

» Den israelitiska litteraturens utveckling. Sthlm 1908. (Studentfören. Verdandis Småskrifter.)

» De gammaltestamentliga böckernas tillkomst. Sthlm 1908. (Studentfören. Verdandis Småskrifter.)

» Sveriges nationallitteratur 1500—1900. (Red. i fören. m. R. G:son Berg.) D. 6, 9, 13, 23. Sthlm 1907—08.

» Artikeln *Folkvisor* i Nord. familjebok (ny uppl.).

» Kulturhistoriska artiklar i Aftonbladet.

R. Sernander. Föreningens sommarexkursion 1907. (I: Svensk botanisk tidskrift, 1907.)

» Pilularia globulifera L. funnen i Närke. (Ibid., 1907.)

» Stipa pennata i Västergötland. En studie öfver den subboreala periodens inflytande på den nordiska vegetationens utvecklingshistoria. (Ibid., 1908.)

R. SERNANDER. Hornborgasjöns nivåförändringar. (I: Geol. Fören. Förhandlingar, 1908.)

» Fr. Lewis, The plant remains in the Scottish peat mosses. (Ibid., 1908.)

» Läby-bron. En uppländsk brobyggnad från slutet af den yngre järnåldern. (I: Upplands Fornminnesfören. Tidskrift, 1908.)

K. J. W. SJÖGREN. Förarbetena till Sveriges rikes lag. Efter offentligt uppdrag utgifna. Bd 7. Utlåtande öfver Lagkommissionens förslag. Upps. 1908.

E. STAAFF. Deux chartes léonaises. (I: Studier i mod. språkvetenskap, utg. af Nyfilolog. Sällskapet i Stockholm, 4.)

» Evangelios e epistolas con sus exposiciones en romance . . . Utgifven i samarbete med I. COLLIJN. Språklig inledning af E. STAAFF. Upps. 1908. (Skrifter utg. af K. Hum. Vet. Samf. i Uppsala. Bd 11: 3.)

» Artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.).

E. STAVE. Kort framställning av Jesu lif och verksamhet jämte översikt av de nytestamentliga böckernas uppkomst och innehåll. Till läroverkens tjänst. Sthlm 1907.

» Utgifvit Bibelforskaren och däri skrifvit alla med hans namn eller initialer undertecknade artiklar.

» Utgifvit (under fleres medverkan) Julbok, Årg. 2 (1907). Sthlm 1907.

» Artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.).

K. STJERNA. Recension af Sveriges historia intill tjugonde seklet. D. 1. Forntiden af O. Montelius (Sthlm 1903). (I: Hist. tidskrift 1906.)

» Recension af G. Gustafson, Norges Oldtid. Kristiania 1906. (I: Fataburen, 1907.)

» L'origine Scandinave des Burgondes. (I: Congrès préhistorique de Vannes 1906. Compte rendu. Paris 1907.)

» De äldsta Nordborna. (Verdandis populärvet. tidn.-artiklar, 1908.)

D. STRÖMHOLM. Beiträge zur Kenntniss der Verbindungen, welche bei der Einwirkung von Ammoniak oder Amine auf Mercurisalze entstehen. (I: Zeitschr. f. anorgan. Chemie, Bd 57, 1908.)

T. SVEDBERG. Quantitative Untersuchung über die elektrische Kolloidsynthese. (Arkiv f. kemi, mineral. o. geol., utg. af K. V. A., Bd 2: Nr 40. 1907.)

» Ueber die Bedeutung der Eigenbewegung der Teilchen in kolloidalen Lösungen für die Beurteilung der Gültigkeitsgrenzen des zweiten Hauptsatzes der Thermodynamik. (I: Zeitschr. f. phys. Chemie, Bd 59, 1907; Archiv f. kemi, mineral. o. geol., utg. af K. V. A., Bd 3: Nr 3, 1907.)

» Studien zur Lehre von den kolloiden Lösungen. (I: Nova Acta Reg. Soc. Sc. Ups., Ser. 4: Vol. 2, 1907.)

» Zur Kenntnis der Stabilität kolloider Lösungen. (I: Zeitschr. f. Chem. u. Ind. d. Kolloide, Bd 2: H. 5, 1907.)

» Quantitative Untersuchungen über die elektrische Kolloidsynthese. (Zweite Mitteilung.) (Ibid., Suppl.-H. 2, 1908.)

N. E. SVEDELIUS. Om endemismen och de nyare artbildningsteorierna. (I: Svensk botanisk tidskrift, Bd 1, 1907.)
» Om ljusets inflytande på hafsalgernas fördelning. (I: Fauna och flora, 1907.)
» Ett af vinden ensidigt utbildadt träd (Ficus bengalensis L.). (I: Svensk botanisk tidskrift, Bd 2, 1908.)
F. SVENSON. Lärobok i sinnessjukvård. Sthlm 1907.
» Frihet, ansvar och bestraffning. Sthlm 1908. (Skriftserien Brott och straff, utg. under redaktion af F. SVENSON och G. H. VON KOCH, Nr 1.)
» Brott och straff. (I: Social handbok, utg. af G. H. VON KOCH. Sthlm 1908.)
N. SÖDERBLOM. Studiet av religionen. Sthlm 1907. Uppl. 2. 1908.
» Sveriges kyrka. Sthlm 1908.
» Maailman uskonnot. Helsingfors 1908. (Öfvers.)
» Le regioni del mondo. Rom 1908. (Öfvers.)
» Die Allväter der Primitiven. (I: Religion und Geisteskultur, 1907.)
» Henric Schartau. (I: Ord och bild, 1907.)
» Framtidstankar. (I: Kristendomen och vår tid, 1907.)
» Gudstrons förändrade villkor. (Ibid.)
» Vid årsskiftet. (Ibid., 1908.)
» *Eskatologi* m. fl. artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.)
» Fortsatt utgifvandet af 'Främmande religionsurkunder i urval och öfversättning' och öfversatt vissa delar däraf.
G. THÖRNELL. Lectiones Tertullianeae. (I: Eranos, Vol. 7, och i särtr., Upps. 1908.)
T. TORBIÖRNSSON. Przestawka plynnych, dyspalatalizacya i skracanie w języku polskim. (I: Materyaly i Prace Komisyi językowej, 4, 1908.)
» En recension af H. v. Uloszyrs arbete Über die Entpalatalisierung der urslavischen e-Laute im Polnischen. (Ibid., 1908.)
» Slaviska språk i Lund. Upps. 1908.
» Herr Agrells resor och upptäckter. Upps. 1908.
» [Underdåniga besvär öfver tillsättningen af lärareplatsen i slaviska språk i Lund.] Upps. 1908.
C. WAHLUND. Hel. Peter af Luxemburg (1369—1387); honom ägnade biografier; honom tillskrifven uppbyggelsebok. (I: Studier i modern språkvetenskap, utg. af Nyfilol. sällskapet i Stockholm, 4. Upps. 1908.)
» En artikel i Nord. familjebok (ny uppl.).
A. WALLÉN. Till kännedom om Lagans och Nissans hydrografi. (I: Ymer 1907.)
J. WALLES. Hvad lär Klostermann om Pentateuken? (I: Bibelforskaren 1908: H. 1.)
» Litteraturanmälningar i Bibelforskaren.
K. G. WESTMAN. Omarbetad upplaga af C. T. Odhner, Lärobok i fäderneslandets historia för folkskolan. Sthlm 1907.
» Omarbetad upplaga af C. T. Odhner, Lärobok i fäderneslandets historia för realskolan. H. 2. Sthlm 1908.

K. G. WESTMAN. Konung och landskapliga myndigheter i den äldsta svenska rättegången. (I: Historiska studier tillägnade prof. H. Hjärne. Upps. 1908.)

» Artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.).

S. K. A. WIDE. Lilleasiens kultur. (I: Verdenskulturen, Bind 1. København 1907.)

» Mindre Asiens kultur. (I: Världskulturen, Bd 1. Sthlm 1908.)

» Ur Greklands religionslitteratur. Öfversättningar. (I: Främmande religionsurkunder i urval och öfversättning, utg. af N. Söderblom, D. 3; H. 3, 4.)

» Recensioner i Berliner philologische Wochenschrift.

O. WIDMAN. Handledning vid syntetiska laborationsöfningar. Tredje genomsedda uppl. Sthlm 1907.

K. B. WIKLUND. De svenska nomadlapparnas flyttningar till Norge i äldre och nyare tid. Upps. 1908.

» Ett par ord i lappfrågan. (I: Samtiden, 1908.)

» Utgifvit månadsskriften Låkkåmus Samita, 1907: 5—6.

» Artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.).

A. WIMAN. Über die metazyklischen Gleichungen vom Grade p^2. (I: Arkiv för matematik, astron. o. fysik, utg. af K. V. A., Bd 3.)

» Über gewisse imprimitive Gleichungen. (Ibid.)

» Über das Minimum des Integrals

$$\int_{x_0}^{x_1} y^n \sqrt{1+y'^2}\,dx.$$

(I: Archiv der Mathematik und Physik, Reihe 3: Bd 13.)

A. WIRÉN. Zoologien i Upsala 1882—1907. En återblick. (I: Zoologiska studier tillägnade prof. T. Tullberg. Upps. 1907.)

» Macellicephala violacea (Lev.) nebst Bemerkungen über deren Anatomie. (Ibid.)

F. ZACHRISSON. Om subarachnoidalanästesien. (I: Upsala Läkarfören. Förhandl., N. F.: Bd 13, 1907/08.)

» On spinal analgesia. (I: Keens Surgery, Vol. 5. Philadelphia o. London.)

» Karl Gustaf Lennander. En minnesteckning. (I: Upsala Läkarfören. Förhandl., N. F.: Bd 13, 1907/08.)

» Redigerat Upsala Läkarefören. Förhandlingar N. F.: Bd 13, 1907/08.

» Artiklar i Göteborgs handels- och sjöfartstidning samt Östgöta-Correspondenten i frågor rörande lasaretts- och barnbördshusväsendet.

H. VON ZEIPEL. Untersuchung der Parallaxen von 50 Sternen in der Umgebung von Σ 443. (I: Astron. Nachrichten, Bd 175, 1907.)

» Über die persönliche Gleichung bei dem Repsoldschen selbstregistrierenden Mikrometer. (Ibid.)

» Bemerkungen zu dem Aufsatz »Über die Integration des Dreikörperproblems in der Ebene». A. N. 4214. (Ibid., Bd 176, 1907.)

H. von Zeipel. Ergebnisse von Photometerbeobachtungen veränderlicher Sterne kurzer Periode. (Ibid., Bd 177, 1908.)
» Sur les singularités du problème des *n* corps. (I: Arkiv för matem., astron. och fysik, utg. af K. V. A., Bd 5.)
» Om Vintergatan. (I: Föreningen Heimdals populärvet. tidningsartiklar. 1908.)
» Om stjärngrupper. (I: Bonniers månadshäften, 1908.)

K. V. Zetterstéen. Artiklar i Enzyklopaedie des Islām.
» Artiklar i Nord. familjebok (ny uppl.).
» Har (tills. med K. F. Johansson, J. A. Lundell och K. B. Wiklund) redigerat tidskriften Le monde oriental.

F. Åkerblom. Recherches sur les courants les plus bas de l'atmosphère au-dessus de Paris. Ups. 1908. (I: Nova Acta Reg. Soc. Sc. Ups., Ser. 4: Vol. 2.)
» Redigerat Bulletin mensuel de l'Observatoire Météorologique de l'Université d'Upsala, Vol. 39, 1907.

K. Ångström. Anders Jonas Ångström. Minnesteckning. 1907. (Skrifter utg. af Medelpads Fornminnesförening, 3.)
» Einige fundamentale Sätze betreffs der Absorption und der Absorptionsspektra der Gase. (I: Arkiv för matem., astron. och fysik, utg. af K. V. A., 1908.)

Hj. Öhrvall. Hur många sinnen äga vi? (Studentfören. Verdandis populärvet. tidn.-artiklar, Nr 172.)
» Litteratur om utvecklingsläran. (I: Folkbiblioteksbladet, 1908: Nr 1.)

K. O. Östergren. Stilistisk språkvetenskap. Sthlm 1908.
» Pressen och rättstavningen. (I: Varia 1907.)
» Ett par tidningsuppsatser.
» Utgifvit (tills. med R. G:son Berg och B. Hesselman): Språk och stil. Tidskrift för nysvensk språkforskning. 1907, 1908. Upps. —Sthlm.

Institutioner och Samlingar.

Universitetsbiblioteket under år 1907.

I nästföregående årsberättelse redogjorde undertecknad i korthet för de viktiga propositioner, Kungl Maj:t på framställning af Universitetets myndigheter ynnestfullt framlagt för 1907 års församlade Riksdag, hvilka voro afsedda att afhjälpa några af de olägenheter och svårigheter, med hvilka biblioteket under närmast föregående tiden haft att kämpa. Det tillhör mig nu att meddela utgången af Riksdagens i dessa frågor fattade och i Universitetets kretsar med stor spänning afvaktade beslut, hvilka utföllo i den riktning, att Kungl. Maj:t propositioner blefvo samtliga nästan i oförändradt skick och med en sällspord enighet af Riksdagens bägge kamrar bifallna. Utan att träda sanningen för nära kan man tryggt säga, att universitetsbiblioteket aldrig förr, så långt dess historia går tillbaka, fått så många och viktiga önskemål på en gång uppfyllda, och biblioteket känner sig därföre ock manadt att här uttala sin djupa tacksamhet för den stora frikostighet det fått röna af Kungl. Maj:t och Riksdag och för det välvilliga tillmötesgående, som bevisats biblioteket af öfriga myndigheter, hvilka befordrat frågornas afgörande.

Genom Riksdagens beslut har sålunda bibliotekets årsanslag, som hittills utgått med 24,000 kronor, höjts till 60,000 kronor, hvaraf 10,000 kronor på extra stat. På grund af denna betydliga höjning i anslagssumman ser sig biblioteket, som hittills haft stor svårighet att kunna anskaffa all för undervisningen nödig facklitteratur, för framtiden i stånd att i långt rikare mått följa med den vetenskapliga utvecklingen i utlandet och afsevärdt nedbringa såväl de akademiska lärarnes som den akademiska ungdomens dryga utgifter för enskildt bokförvärf. Äfven

torde många betänkliga luckor i bibliotekets äldre bokförråd, som under tidigare knappare ekonomiska förhållanden oundvikligen uppkommit, småningom kunna fyllas.

Likaledes har Riksdagen beviljat det af Kungl. Maj:t äskade anslaget å 10,700 kronor på extra stat, afsedt för elektrisk belysnings införande i flera af universitetets institutioner, af hvilken anslagssumma 2,400 kronor voro beräknade för de elektriska ledningarnas anbringande i biblioteket. Tillika biföll det i sammanhang härmed begärda anslaget å 1,200 kronor på ordinarie stat i och för bekostande af den årliga elektricitetsförbrukningen inom biblioteket, under förutsättning att bibliotekets läsesal skall hållas öppen 3 timmar året om under eftermiddagarne, hvarjämte Riksdagen äfven beviljade ett särskildt anslag å 3,000 kronor för år till bestridande af den härtill nödiga vaktgöringen. — Utan tvifvel skola dessa för ifrågavarande ändamål beviljade anslag vara af stor och genomgripande betydelse för bibliotekets egen framtida utveckling, liksom ock de rikare tillfällen, som genom dem beredas allmänheten att tillgodogöra sig bibliotekets bokskatter, komma att verksamt befordra universitetsstudierna.

Slutligen har Riksdagen genom beviljandet af en förhöjning i anslaget till arvoden åt e. o. amanuenserna vid härvarande bibliotek från 3,500 till 6,400 kronor, att utgå på extra stat för 1908, beredt dessa tjänstemän en välbehöflig förbättring i deras hittills tryckta ekonomiska förhållanden.

Bibliotekets lokaler. Sedan Universitetets Drätselnämnd till kontrollant vid de förestående arbetena med elektrisk belysnings anbringande i åtskilliga härvarande institutioner utsett herr ingeniör O. Sturzen-Becker och anmodat honom att i samråd med vederbörande institutionschef i detalj utarbeta förslag till entreprenadkontrakt beträffande elektriska ledningarnes införande i universitetsbiblioteket, samt den utsedde kontrollanten jämte vice bibliotekarien J. M. Hulth på anmodan företagit en kortare resa för att studera de lämpligaste belysningsanordningarne och säkerhetsåtgärderna mot eldfara och därvid besökt några nyuppförda bibliotek och offentliga institutioner i Sverige, Danmark och Nordtyskland, kunde det uppgjorda entreprenadkontraktet beträffande bibliotekets belysning i november månad föreläggas Drätselnämnden, som efter några smärre ändringar godkände detsamma. Då det syntes högeligen önskvärdt, att arbetet på-

skyndades så, att bibliotekets läsesal kunde vid 1908 års början öppnas för eftermiddagsstudier och julferierna lämpade sig bäst att med minsta afbrott i bibliotekets verksamhet utföra arbetet, beslöt Drätselnämnden på hemställan af bibliotekarien att utbryta det nu färdiga förslaget till bibliotekets belysning ur det allmänna programmet och infordra härå särskildt anbud. Bland flera inkomna anbud stannade Drätselnämnden vid beslutet att antaga det af Allmänna Svenska elektriska bolaget inlämnade anbudet, slutande på en summa af 3,255 kronor, ehuru det ej obetydligt öfversteg det ursprungligen beräknade anslagsbeloppet. Sålunda kunde arbetet i december månad taga sin början och med rektors tillstånd stängdes bibliotekets läsesal och expedition den 15 december. På grund af de många helgdagarne och andra omständigheter var det emellertid ej möjligt att före årets slut bringa dessa arbeten till fullbordan. Först den 13 januari 1908 om eftermiddagen öppnades ånyo läsesalen i strålande belysning. Närmare detaljer rörande arbetets gång torde lämpligen uppskjutas till kommande årsberättelse.

Bland under året anskaffade inventarier må nämnas en större dubbelhylla och 3 mindre hyllor, hvilka uppställts i våningen en trappa upp, på den utländska bokafdelningen, hvarigenom en tillökning i utrymme, beräknad till 47: 72 sträckmeter, vunnits under året. I läsesalen hafva äfven ett par nya bord tillkommit.

Bibliotekets personal. Till e. o. amanuens har efter behörig proftjänstgöring den 1 juni 1907 antagits filosofie kandidaten af Upplands nation Erik Eskil Gunnar Ekholm. — Tjänstledighet har åtnjutits af vice bibliotekarien A. Andersson 16 april—31 maj för att förbereda och leda Universitetets under samma tid inträffade Linnéfester. Hans tjänst uppehölls af amanuensen I. Collijn. Under 17 juli—31 aug. åtnjöt vice bibliotekarien Andersson tjänstledighet såsom innehafvare af resestipendium samt för att på Linnékommitténs uppdrag anställa forskningar efter Linnébref; hans tjänst uppehölls under samma tid af amanuensen doc. E. L. Ph. Meyer. — Vice bibliotekarien J. M. Hulth åtnjöt tjänstledighet under februari månad samt under tiden 8 april—8 maj för utarbetande och fullbordande af en Linnébibliografi; hans tjänst uppehölls under februari af amanuens R. M. Almqvist, under april—maj af doc. Meyer. — Amanuensen I. Collijn åtnjöt tjänstledighet 1—21 september för att på uppdrag af Kommissionen för Inkunabelforskning utföra arbeten i nordtyska

bibliotek. — E. o. amanuensen G. ADDE åtnjöt tjänstledighet under november och december månader för proftjänstgöring vid Riksdagens bibliotek i Stockholm. — Förordnanden såsom ordinarie amanuens ha innehafts af e. o. amanuensen J. W. LUNDIN under februari månad att uppehålla amanuensen R. M. Almqvists tjänst och under tiden från den 16 april till vårterminens slut att uppehålla amanuensen I. Collijns befattning. E. o. amanuensen C. W. STJERNBERG innehade under tiden 17 juli—31 aug. förordnande för amanuensen doc. E. Meyer, samt e. o. amanuensen G. ADDE för tiden 8 april—8 maj att uppehålla doc. Meyers amanuenstjänst.

Det till arvoden åt e. o. biblioteksamanuenser vid Uppsala universitet af Riksdagen anslagna beloppet 3,500 kronor för år 1907 har i enlighet med till Universitetskanslern ingifna förslag sålunda fördelats:

	Vårterminen	Höstterminen, innefattande äfven sommaren
J. W. LUNDIN	425	550
C. W. STJERNBERG	425	550
G. ADDE	300	275
T. G. A. R. RUDBECK	200	250
A. W. GRAPE	200	250
E. E. G. EKHOLM	—	75
	1,550	1,950

Sedan Riksdagen, såsom redan nämndt är, på extra stat för år 1908 för samma ändamål anvisat ett belopp af 6,400 kronor, har Kungl. Maj:t efter infordrade yttranden från vederbörande akademiska myndigheter den 11 oktober 1907 fastställt följande bestämmelser rörande användningen af ifrågavarande anslag:

1) Anslaget utgår till fem e. o. amanuenser i form af årsarvoden, nämligen två arvoden à 1,500 kronor, två arvoden à 1,200 kronor samt ett arvode à 1,000 kronor;

3) För dylikt arvodes åtnjutande sättes såsom fordran fem timmars daglig tjänstgöring samt skyldighet att mot särskildt stadgad ersättning i den ordning, som af bibliotekarien fastställts, turvis bestrida vaktgöring vid biblioteket under eftermiddagarne;

3) Arvodena tilldelas e. o. amanuenserna utan ansökan af kanslern för rikets universitet på bibliotekariens förslag, sedan det mindre akademiska konsistoriet afgifvit yttrande öfver förslaget. Arvodena uppbäras kvartalsvis och med afdrag för tjänstledighet;

4) Hvad af anslaget ej utgått enligt ofvan meddelade föreskrifter användes enligt kanslerns på förslag af bibliotekarien meddelade särskilda beslut till flitpenningar åt andra e. o. biblioteksamanuenser eller till ersättning åt extra biträden vid biblioteket.

Oaktadt biblioteket så nyligen haft glädjen och tillfredsställelsen att se flera af sina önskemål på en gång uppfyllda, ansåg sig institutionens chef dock böra än ytterligare söka få ett af bibliotekets viktigaste och mest trängande behof afhjälpt. På grund af bibliotekets starka utveckling har under de senare åren behofvet af ökade arbetskrafter för hvarje dag gjort sig mer och mer gällande, och med det nu mer än fördubblade årsanslaget har detta behof blifvit än ytterligare skärpt. För att om möjligt med snaraste råda bot härå ingaf undertecknad den 16 juli 1907 till det större akademiska konsistoriet en skrifvelse innehållande en hemställan, att konsistoriet måtte bland riksdagspetita upptaga en underdånig framställning till Kungl. Maj:t om inrättande af fyra nya ordinarie tjänster vid härvarande universitetsbibliotek, hvilken framställning blef af konsistoriet gillad samt af Universitetskanslern äfven förordad. — Då detta ärende den 13 januari 1908 i sammanhang med öfriga till 8:de hufvudtiteln hörande frågor föredrogs i konseljen, yttrade statsrådet och chefen för Ecklesiastikdepartementet, att han på grund af den i ärendet förebragta utredning fann behofvet af ökade arbetskrafter vid universitetsbiblioteket i Uppsala oafvisligt och ansåg jämväl behofvet vara af stadigvarande natur och sålunda påkalla inrättandet af nya ordinarie befattningar vid biblioteket, men att han ansåg sig ej böra tillstyrka framställning härom till 1908 års riksdag, då frågan om regleringen af bibliotekstjänstemännens löner — såsom stående i visst samband med en lönereglering för Kungl. biblioteket — icke kunde nu vid denna riksdag vinna sin lösning. För att provisoriskt afhjälpa behofvet af ökade arbetskrafter föreslog herr Statsrådet att höja det på extra stat uppförda anslaget för arvoden åt extra ordinarie amanuenser med 6,000 kronor, hvarigenom biblioteket skulle sättas i tillfälle att anställa ytterligare fyra e. o. amanuenser, hvar och en med ett arvode af 1,500 kronor, eller ännu flera med lägre arvoden. — I anledning häraf afläts en kunglig proposition till 1908 års riksdag att till arvoden åt e. o. amanuenser vid biblio-

teket i Uppsala på extra stat för år 1909 bevilja ett anslag af 12,400 kronor.

Samlingarnes tillväxt å den utländska afdelningen, beräknad i hela band och arbeten för detta och de fyra närmast föregående åren, framgår af följande tabell:

	Köp	Gåfva	Summa
1903	803	2,398	3,201
1904	896	3,217	4,113
1905	1,124	3,239	4,363
1906	1,347	3,053	4,400
1907	1,665	2,929	4,594

I gåfvornas antal ingår den del af professor H. N. Almkvists af häradshöfding K. Tillberg donerade boksamling, som vid 1906 års slut ej hunnit granskas och katalogiseras.

Antalet af från utländska universitet och skolor genom byte förvärfvade dissertationer och program uppgick under året till 6,812 nummer, nämligen 6,128 akademiska skrifter och 684 skolprogram. Endast 122 af de värdefullaste afhandlingarne hafva uttagits till bindning. Förvärfvade arbeten, tillhörande den nyaste utländska litteraturen, komma att såsom vanligt upptagas i nästkommande årgång af den allmänna Accessionskatalogen öfver Sveriges offentliga bibliotek, som redigeras af biblioteksamanuensen C. Grönblad. Af 1906 års katalog är något mer än hälften redan färdigtryckt.

Handskriftsamlingen har under år 1907 vunnit en tillökning af 36 nummer, de flesta gåfvor, för hvilka vi i det följande skola redogöra. Bland inköpta handskrifter må nämnas: Anteckningar efter professor S. F. Hammarstrands föreläsningar i Orientens historia, 10 band.

En förseglad och år 1895 till biblioteket af landshöfding Hans Järtas arfvingar öfverlämnad deposition, innehållande dennes bref till sonen Carl Thomas Järta, har enligt gifven föreskrift i april 1907 i närvaro af Universitetets rektor blifvit öppnad. Brefsamlingen, som ordnats och förtecknats af amanuensen, docenten Meyer, har nu införlifvats med Järtas öfriga ofvannämnda år skänkta papper.

Plansch- och kartsamlingen, som stått under amanuensen friherre G. Rudbecks särskilda vård, har under året 1906 ökats

med 1,796 nummer, hvaraf 974 äro leveranser, 822 gåfvor och köp. Antalet nyinordnade blad uppgick till 722. Den ordnade delen af samlingen utgör nu 56,867 blad i 288 portföljer. Bland inköpen må nämnas en större samling fotografier, som exponerades å den Fotografiska Uppsala-utställningen $^{15}/_{9}$—$^{6}/_{10}$ 1907. Katalogen öfver svenska och utländska porträtt har genom förre läroverkskollegan fil. d:r A. F. RÖNQUISTS frivilliga arbetshjälp ökats till 55 kapslar.

Den af amanuensen d:r I. COLLIJN nybildade samlingen af ettbladstryck från det äldsta boktryckeriseklet har under året ökats dels genom nya fynd i bibliotekets egna samlingar, dels genom byte, i ett fall äfven genom gåfva. — Så har genom byte med Kongel. Bibliothek i Kjöbenhavn förvärfvats ett mycket sällsynt aflatsbref, utfärdadt år 1480 af franciskanermunken JOHANN NIXTEIN och tryckt i Magdeburg af BARTHOLOMÆUS GHOTAN. På samma sätt har från Stadtbibliothek i Lübeck erhållits ett Ghotanskt aflatsbref, utfärdadt 1490 af påflige legaten RAYMUNDUS PERAUDI, äfven känd för sin aflatshandel i Sverige. Det viktigaste nyförvärfvet utgöres af två exemplar af ett aflatsbref från år 1480, tryckt i Lübeck af JOHANN SNELL och skänkt till vårt universitetsbibliotek af direktionen för Stadsbiblioteket i Lübeck. Detta aflatsbref är utställdt af legaten BARTHOLOMÆUS DE CAMERINO, hvilken äfven besökte Sverige 1484 och 1485. Af ifrågavarande på papper tryckta bref hafva exemplar på pergament försålts i Sverige, såsom framgår af ett i Riksarkivet förvaradt exemplar från år 1485, utfärdadt för abbedissan RAMBORG och nunnorna i Vreta kloster. Dess största betydelse är emellertid af typografisk art, då det kastar ljus öfver vår första Stockholmsboktryckares verksamhet i Lübeck. — I bibliotekets egna samlingar hafva påträffats några fragment af ett på pergament tryckt, af den bekante ARCIMBOLDUS utfärdadt aflatsbref från början af 1500-talet.

För den svenska afdelningens tillväxt genom boktryckerileveranserna åberopa vi, såsom vanligt, Kungl. bibliotekets detaljerade redogörelse. Enligt denna utgjordes leveransen af svenskt tryck med tryckåret 1906, utom accidenstryck, af

	Arbeten	Band och häften
Böcker	2,407	3,118
Tidningar och tidskrifter .	846	857
Ströskrifter	—	16,554

Hela tillväxten af bibliotekets samlingar, beräknad efter sträcklängd å hyllorna, uppgick för år 1907 till

	Meter
Böcker, aflämnade af bokbindarne	107,50
Böcker, som kommit bundna	80,02
Obundet tryck, som inlagts i kapslar:	
1) Utländska disputationer och skolprogram	29,47
2) Utländskt småtryck	25,52
3) Svenskt småtryck	18,77
4) Svenska tidningar	61,60
Handskrifter	2,06
	324,94

Talrika äro de gåfvor, som universitetsbiblioteket under det gångna året fått mottaga.

HANS MAJ:T KONUNG OSCAR II har äfven under det sista året af sin lefnad icke glömt biblioteket. I djupt tacksamt minne bevarar Uppsala universitetsbibliotek sin aflidne vördnadsvärde mæcenat, som genom kungligt dyrbara skänker städse främjat dess ändamål och visat detsamma sin välvilja och ynnest. Särskildt erinra vi om den frikostiga och storartade gåfva af orientalisk litteratur, som biblioteket år 1889 hade glädjen och tillfredsställelsen att mottaga af hans hand, i samband med den i Stockholm samma år hållna Orientalistkongressen.

Årets minnesrika Linnéfest har, såsom kändt är, tillfört Universitetet en rikedom af hyllningsadresser och gåfvor såväl från in- som utlandet, de flesta af den art, att universitetsbiblioteket blifvit den naturliga förvaringsorten för dessa hyllningsgärder åt vårt största vetenskapliga namn.

Universitetet har sålunda tillsvidare i sitt bibliotek deponerat samtliga de adresser från vetenskapliga institutioner och samfund, hvilka vid samma tillfälle öfverräcktes och af hvilka de flesta äro synnerligen rikt och smakfullt utstyrda. En förteckning å dessa adresser (frånräknadt telegram och vanliga skrifvelser) torde här böra inflyta.

Svenska adresser från

Göteborg. Högskolan, tryckt på pergament med målning, i blå chagrinportfölj.

" Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället, tryckt å pergament med målning, i röd chagrinportfölj.

Lund. Universitetet, textad adress å pergament med målning.

„ Medicinska fakulteten, textad skrifvelse å pergament, i blå chagrinportfölj.

„ Kungl. Fysiografiska Sällskapet, tryckt med handtextad bård, i blå chagrinportfölj.

Stockholm. Kungl. Svenska Vetenskapsakademien, textad skrifvelse med målning, i blå chagrinkapsel.

„ Karolinska Mediko-kirurgiska Institutet, textad skrifvelse å pergament med målning, i blå chagrinportfölj.

„ Svenska Akademien, textad skrifvelse med målning, i blå chagrinkapsel med kronor.

„ Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikv.-Akademien, tryckt å pergament, i blå chagrinkapsel.

„ Kungl. Landtbruksakademien, textad skrifvelse å pergament med målning, i blå chagrinportfölj.

„ Kungl. Tekniska Högskolan, textad skrifvelse å pergament med målning, i blå chagrinkapsel.

„ Högskolan, tryckt å pergament, i blå chagrinkapsel.

„ Svenska Läkaresällskapet, textad skrifvelse å pergament med målning, i grön ornerad chagrinportfölj.

„ Geologiska Föreningen, tryckt å pergament, i röd chagrinkapsel.

„ Svenska Sällskapet för antropologi och geografi, textad skrifvelse å pergament, i blå chagrinkapsel.

„ Nordiska Museet, tryckt å pergament med vidhängande sigill, i grön chagrinkapsel.

„ Entomologiska Föreningen, textad pergamentskrifvelse med målning, i blå chagrinkapsel.

„ Teknologföreningen, tryckt adress, i röd chagrinkapsel.

Uppsala. Kungl. Vetenskaps-Societeten, tryckt å pergament med vidhängande sigill, i röd chagrinportfölj.

„ Läkareföreningen, tryckt, i rödbrun chagrinportfölj.

„ Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet, tryckt å pergament, i röd chagrinportfölj.

Utländska adresser från

Amsterdam. Koninkl. Akademie van Wetenschappen, textad skrifvelse, i röd klotkapsel med spännen.

„ Universiteit, textad skrifvelse med sigill.

„ Commission de commémoration moration du 200:me anniversaire de Linné, textad skrifvelse, undertecknad af K.

Zoologisch Genootschap "Natura artis magistra", Nederlandsche Dierkundige Vereeniging, Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging, Nederlandsche Entomologische Vereeniging, Nederlandsche Ornithologische Vereeniging samt Nederlandsche Botanische Vereeniging i Leiden.

Berlin. Königl. Preussische Akademie der Wissenschaften, tryckt, i brun chagrinportfölj med guldpressning och kordong.

" Königl. Universität, tryckt, i ljusbrun chagrinportfölj.

Därjämte hade flera naturhistoriska sällskap förenat sig om en ståtlig gemensam adress, inlagd i en folioportfölj med läderplastik och metallbeslag, nämligen Entomologische Gesellschaft, Entomologischer Verein, Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Gesellschaft für Geschichte der Naturwissenschaften und Medicin, Botanischer Verein der Provinz Brandenburg, Deutsche Dendrologische Gesellschaft, Deutsche Entomologische Gesellschaft, Deutsche Pharmaceutische Gesellschaft, Deutsche Gesellschaft für volkstümliche Naturkunde, Deutsche Geologische Gesellschaft, Deutsche Ornithologische Gesellschaft, Gesellschaft naturforschender Freunde, Deutsche Botanische Gesellschaft, Verein zur Beförderung des Gartenbaues in den Preussischen Staaten samt Freie Vereinigung der systematischen Botaniker und Pflanzengeographen zu Dahlem och Vereinigung für angewandte Botanik i Hamburg.

Bonn. Königl. Universität, tryckt, i röd klotportfölj.

Bruxelles. Université libre, skrifvelse i blå chagrinkapsel.

Budapest. Kungl. Ungerska Vetenskaps-Akademien, textad skrifvelse å pergament, i gråflammig kapsel.

Cambridge (Engl.). University, tryckt å pergament med vidhängande sigill, i lådformig klotkapsel.

Cambridge (Mass.). Harward University, textad skrifvelse på pergament med målning, i svart bleckkapsel.

Coimbra. Universidade, tryckt adress med sigill i vidhängande metallkapsel.

Edinburgh. University, tryckt å pergament, i svart chagrinkapsel.

" Royal College of physicians, textad skrifvelse å pergament med målning, i svart chagrinkapsel.

Firenze. Società botanica Italiana, textad adress å kartong med målning.

" Società Italiana d'antropologia, textad pergamentskrifvelse med målning och sigill.

Genève. Société de physique et d'histoire naturelle, textad skrifvelse.

Göttingen. Königl. Gesellschaft der Wissenschaften, tryckt, i ljusbrun läderportfölj.

Halle a. S. Kaiserl. Leopoldinisch-Carolinische Akademie, textad skrifvelse, i grön klotportfölj.

Helsingfors. Kejserl. Alexander-Universitetet, tryckt med målning, i ljusbrun portfölj med läderplastik.

" Finska Vetenskaps-Societeten, tryckt, i gul och röd sidenkapsel.

" Societas pro Flora et Fauna Fennica, tryckt med målning, i gul och röd sidenkapsel.

Kristiania. Universitetet, tryckt med målning, i röd chagrinkapsel.

" Videnskabsselskabet, tryckt å pergament med målning, i blå chagrinrulle.

Köpenhamn. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, textad skrifvelse på kartong med sigill, i svart chagrinportfölj.

" Universitetet, skrifvelse i röd chagrinportfölj.

Leiden. Rijks-Universiteit, tryckt å pergament med sigill, i röd chagrinportfölj.

" Medicinska fakulteten, tryckt å pergament med sigill i kupa.

Leipzig. Universität, tryckt med sigill, i grön chagrinportfölj.

" Königl. Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften, tryckt, i brun chagrinportfölj.

London. Linnean Society, tryckt skrifvelse med sigill, i svart bleckkapsel.

" Royal Society for promoting useful knowledge, tryckt adress.

" British Museum (Natural History), textad skrifvelse med sigill.

" Zoological Society, tryckt med sigill.

" Entomological Society, tryckt.

Madrid. Real Academia de ciencias, skrifvelse.

Montpellier. Université, tryckt med sigill, i röd chagrinkapsel.

München. Königl. Universität, tryckt med sigill, i blå klotkapsel med silfverpressningar:

" Königl. Bayerische Akademie der Wissenschaften, tryckt med sigill, i blå sidenportfölj.

Oxford. University, textad skrifvelse med målning och vidhängande sigill, i blå klotkapsel.

Paris. Institut de France, tryckt adress.

" Université de Paris, tryckt å pergament, i brun chagrinkapsel.

" Muséum d'histoire naturelle, tryckt.

Philadelphia. American Philosophical Society for promoting useful knowledge, tryckt å pergament, i mörkgrön klotkapsel.

Roma. R. Università, tryckt adress.

" R. Accademia dei Lincei, tryckt adress.

St. Petersburg. Kejserl. Universitetet, tryckt å pergament, i blå chagrinkapsel med kejserligt vapen.

" Kejserl. Ryska Vetenskaps-Akademien, tryckt med sigill, i blå chagrinrulle.

Strassburg. Kaiser-Wilhelm-Universität, tryckt adress.

Sydney. Linnean Society of New South Wales, tryckt, i röd skinnkapsel.

Trondhjem. Det Kongel. Norske Videnskabers Selskab, textad skrifvelse med målning och sigill.

Tübingen. Königl. Universität, tryckt, i grön klotportfölj.

Wien. K. K. Universität, textad skrifvelse å kartong med vidhängande sigill i kapsel, i grön chagrinportfölj.

Följande handskrifter och böcker hafva i samband med Linnéfesten blifvit till Universitetet och dess bibliotek förärade:

Friherre Carl de Geer till Leufsta har skänkt Linnés handskrift af Caroli Linnæi Hortus Uplandicus 1731, till en del skrifven med Linnés egen hand, samt fotolitografiska kopior af de på Leufsta förvarade original-handskrifterna af Linné: Adonis Uplandicus (tillägnad Universitetet såsom festgåfva på Linnédagen), Hortus Uplandicus och Catalogus plantarum rariorum Scaniæ.

Vice häradshöfding Gustaf Tengvall i Härnösand, en handskrift: Caroli Linnæi Collegium de Medicamentorum simplicium viribus, Upsaliæ 1754.

Genom vice bibliotekarien Aksel Andersson hafva öfverlämnats 2:ne afskrifter af i St. Petersburg förvarade anteckningar, nämligen efter Linné's Collegium öfver Botaniquen 1739 samt hans Prælectiones privatæ in IV Classes System. Naturæ.

D:r Ed. Bonnet vid Muséum d'histoire naturelle, Paris:

Linnés bref till L. C. Richard 1767 $\frac{13}{9}$ (i facsimile), Linnés bref till Gouan 1774 $\frac{16}{10}$ (i facs.), Linnés bref till D. von Royen 1763 $\frac{26}{12}$ (original), Linné d. y:s bref till densamme 1778 $\frac{12}{12}$ och 1780 $\frac{8}{4}$ (original) samt "Minutes des lettres de D. van Royen à Linné, écrites par van Royen lui-même."

Herr I. Dörfler, Wien:

Botaniker-Portraits. Lief. 3/4. C. v. Linné und seine botanischen Zeitgenossen (20 Portraits). Anlässlich der 200. Wiederkehr seines Geburtsfestes 1907. Wien 1907. 8:o.

Adolf Engler, prof. i Berlin:

Syllabus der Pflanzenfamilien. Eine Übersicht über das gesamte Pflanzensystem von Adolf Engler. 5:e Aufl. Berl. 1907. 9:o. "Der Bibliothek der Universität Uppsala. A. Engler."

Ernst Haeckel, prof. i Jena:

Der Kampf um den Entwickelungs-Gedanken. Drei Vorträge . . . von Ernst Haeckel. Berl. 1905. 8:o.

Kunstformen der Natur. Von Ernst Haeckel. H. 1—11. Lpz. und Wien. Fol.

Das Menschen-Problem und die Herrentiere von Linné. Vortrag von Ernst Haeckel. Frankf. a. M. 1907. 8:o.

Med tryckt dedikation: »Dem Andenken an Carl von Linné, geb. 23. Mai 1707, gest. 10. Januar 1778, dem Gründer des biologischen Systems, dem Erfinder der binæren Nomenklatur, dem Erkenner der Herrentieren (Primates) widmet diesen Vortrag über: Das Menschen-Problem und die Herrentiere bei Gelegenheit der Bizentenarfeier seines Geburtstages in Upsala Verehrungsvoll Ernst Hæckel, Professor an der Universität Jena, D:r med., Berlin, 7. März 1857, D:r med. jubilar. Linnæanus, Upsala, 24. Mai 1907.»

B. D. Jackson, Linnean Society's generalsekreterare, London:

On a manuscript list of the Linnean Herbarium in the handwriting of Carl von Linné presumably compiled in the year 1755. By Benjamin Daydon Jackson. To which is appended a catalogue of the Genera in the Herbarium, with the numbers of sheets of specimens. Prepared for the anniversary meeting of the Linnean Society of London in celebration of the 200th anniversary of the birth of Carl von Linné. London. 4:o.

WILLIAM W. KEEN, prof. i Philadelphia:

An american text-book of surgery for practitioners and students. Ed. by WILLIAM W. KEEN and J. W. WHITE. 4:th ed. Philadelphia & Lond. 1906. 8:o.

Surgery, its principles and practice by various authors. Ed. by WILLIAM WILLIAMS KEEN. Vol. 1—2. Philadelphia & Lond. 1906—07. 8:o.

E. C. VAN LEERSUM, prof. i Leiden:

En souvenir du jour de naissance de C. Linné (23 Mai 1707). Extrait de "Janus", Juin 1907. 8:o.

CHARLES ELIOT NORTON, Boston:

The poet Gray as a naturalist with selections from his notes on the Systema naturæ of Linnæus and facsimiles of some of his drawings. Boston 1903. 8:o.

»Bibliothecæ Universitatis ad Magni Linnæi memoriam pie honorandam natalibus ejus solennibus dedit Carolus Eliot Norton. Ex Univ. Harvard: Bid. Id. Apr MDCCCCVII».

A. WANGERIN, prof. vid Universitetet i Halle:

Franz Neumann und sein Wirken als Forscher und Lehrer. Von A. WANGERIN. Braunschw. 1907. 8:o. (Die Wissenschaft, H. 19.)

Coimbra. Jardim botanico:

Ett antal fotografier i portfölj.

Edinburgh. Royal College of Physicians:

The early days of the Royall Colledge of Phisitians, Edinburgh, the extented oration of the Harveyan Society, Edinburgh, delivered at the 114th festival by the president ROBERT PEEL RITCHIE, Edinburg 1899. 4:o.

Med skrifven dedikation: »Presented by the Royal College of Physicians of Edinburg to the Library of the Royal University of Upsala on the occasion of the Bicentenary of the birth of Sir Charles Linnæus.»

Firenze. Società Italiana d'antropologia, etnologia e psicologia comparata:

Studii antropologici sui Lapponi di PAOLO MANTEGAZZA e STEPHEN SOMMIER. Firenze 1880. 4:o.

Lund. Kungl. Fysiografiska sällskapet:

Handlingar. N. F.: 17, 1906. Lund 1906—07. 4:o.

Tryckt dedikation: »Åt minnet af Carl von Linné på 200-årsdagen af hans födelse.»

Madrid. Real Sociedad Española de historia natural:

Memorias. T. 5. Homenaje á Carlos Linneo en el segundo centenario de su nacimiento 1707—1778. Madrid 1907. 8:o.

Oxford. University:
The Dillenian herbaria. An account of the "Dillenian collection in the herbarium of the University of Oxford together with a biographical sketch of Dillenius, selections from his correspondence, notes, &c. by G. CLARIDGE DRUCE. Ed., with an itroduction, by S. H. VINES. Oxford 1907.

Med skrifven dedikation: »Universitati Regiae Upsaliensi memoriam monumentumque viri illustrissimi Caroli Linnæi post duo sæcula novis sertis coronanti flosculum hunce Johannis Jacobi Dillenii Professoris sui non scientia magis quam amicitia cum Linnæo conjuncti reliquias botanicas offerre voluit Universitas Oxoniensis mense Maio a. s. 1907.»

Trondhjem. Det Kongel. Norske Videnskabers Selskab:
Carl von Linnés Forbindelse med Norge af OVE DAHL. Udg. af det Kongel. Norske Videnskabers Selskab i Anledning af 200-Aarsdagen for Linnés Fødsel 23 Mai 1907. Trondhjem 1907. 4:o.

Uppsala. K. Vetenskaps-Societeten:
Bibliographia Linnaeana. Matériaux pour servir à une Bibliographie Linnéenne rec. par J. M. HULTH. P. 1: 1. Upsala 1907. 8:o.

Zaragoza. Sociedad Aragonesa de ciencias naturales:
Linneo en España. Homenaje á Linneo en su segundo centenario 1707—1907. Zaragoza 1907. 8:o.

Tryckt dedikation: »Carolo. Linnæo. anno. ab. eivs. ortv. bisecvlari. Societas. Aragonensis. scientiis. naturalibus. colendis. litterarium. monumentum d. d.»

Vi kunna ytterligare här omnämna några af enskilda personer till biblioteket under år 1907 förärade gåfvor:

Docenten CARL BENEDICKS har skänkt 150 kronor till inköp af upplagor och skrifter rörande Linné, hvilka hittills saknats i härvarande universitetsbibliotek. — Genom professor VILHELM LUNDSTRÖM i Göteborg öfverlämnades en summa af 130 kronor till biblioteket, att därföre inköpa den i Oxford 1902 utgifna facsimileupplagan af Aristophanes. — Genom bibliotekarien C. ANNERSTEDTS bemedling erhöll biblioteket af grosshandlaren ADLER LARSSON i Stockholm medgifvande att ur afl. kyrkoherden A. LARSSONS boksamling uttaga allt hvad biblioteket däraf saknade, hvarigenom biblioteket ökats med omkring 100 volymer och 60 broschyrer, hufvudsakligen teologisk litteratur. — Litteratören G. AF GEIJERSTAM har skänkt 11 af sina egna arbeten i tysk och holländsk

öfversättning. — Grekiske konsuln i Stockholm HERMAN GULLBERG har förärat 50 populära arbeten på nygrekiska språket. — Af majoren A. WESTER erhöll biblioteket 5 intressanta marockanska arbeten, hvilka han under sin vistelse i Marocko förvärfvat och hemfört, märkliga såsom grundläggande vid undervisningen i språk, retorik, matematik och astronomi vid den upprättade högskolan i Karauoyin vid Fez. — Till handskriftsafdelningen har f. d. rektor J. G. S. BORGSTRÖM i Arvika skänkt sina fullständiga metriska öfversättningar af Homeros' Iliad och Odyssé (2 voll.). — Professor J. A. HAMMAR har till biblioteket skänkt sin faders, f. d. landskamrer O. R. HAMMARS på äldre dagar utarbetade Ordagranna Bibelöfversättning (12 voll.). — Vidare har till biblioteket öfverlämnats: Originalhandlingar rörande Sunnersta egendom, Ulleråkers härad (1 fasc.), af öfverstelöjtnanten friherre L. TH. STIERNSTEDT. — En skrifbok, tillhörig prinsessan SOPHIA WILHELMINA, H. Maj:ts Drottningens farmoder, dat. Haga 1798 jämte en autograf af konung GUSTAF IV ADOLF, skänkta af häradshöfding BENJAMIN TERSMEDEN, Örebro. — Gustaf Stråhlenhielms minnesalbum, skänkt af amanuensen friherre GUST. RUDBECK. — En handskrifven monografi öfver J. P. von Wulfschmidts "Bondestolpe", författad och skänkt af grosshandlaren C. M. CARLANDER, Stockholm. — Docenten C. WIMAN har öfverlämnat sin afl. faders, majoren ERNST WIMANS originalfullmakter m. m.

Bland utländska institutioner, som under året riktat biblioteket med större gåfvor, förtjäna följande nämnas:

Stadtbibliothek i Berlin. — Institut für Meereskunde und Geographisches Institut an der Universität, Berlin. — Société Royale de botanique de Belgique i Bruxelles. — Indian Museum i Calcutta. — Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften i Lemberg. — British Museum, London. — Trustees of the "E. J. W. Gibb Memorial", London. — Stadt-bibliothek i Lübeck. — Victoria University i Manchester. — Bureau of Science i Manila. — Ethnological Survey for the Philippine Islands i Manila. — Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen i Middelburg. — Biblioteca Ambrosiana i Milano. — Red. af "Annuaire géologique et minéralogique de la Russie" i Novo-Aleksandrija. — Franska undervisningsministeriet, bland bibliotekets främste gifvare. — Franska utrikesministeriet. — Société des Américanistes i Paris. — Biblioteca nacional i Santiago de Chile. — Kejserl. offentliga biblioteket i St. Petersburg. — Kejserl. Historisk-filologiska institutet därstädes. — Kejserl. Arkeologiska kommissionen, därstädes. — Kej-

serl. Geografiska sällskapet, därstädes. — Kejserl. Universitetsbiblioteket, därstädes. — Fakulteten för orientaliska språk vid Universitetet, därstädes. — Kejserl. Vetenskaps-Akademien, därstädes. — Carnegie Institution i Washington. — Library of Congress, därstädes. U. S. Geological Survey, därstädes. — K. K. Zoologisch-botanische Gesellschaft i Wien. — Österreich. Verein für Bibliothekswesen, därstädes. — Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, därstädes. — Arkeografiska kommissionen i Vilna.

Följande enskilda personer hafva under året 1907 ihågkommit institutionen med gåfvor:

Svenska.

K. F. G. Almqvist, R. Almqvist, A. Andersson, C. Annerstedt, A. Arrhenius, C. Benedicks, grefve Benzelstierna-Engeström, G. O. Berg, S. Blom, K. Bohlin, J. S. S. Borgström, S. E. Bring, L. Bygdén, C. M. Carlander, Fr. Clason, I. Collijn, A. Dahlgren, E. W. Dahlgren, D. Davidson, frih. C. de Geer, frih. Axel von Essen, Th. M. Fries, G. af Geijerstam, A. W. Grape, H. Gullberg, J. A. Hammar, B. Hasselberg, professorskan fru Anna Hierta-Retzius, J. M. Hulth, A. Jensen, H. O. Juel, R. Krasemann, C. C:son Lewenhaupt, A. Larsson, E. H. Lind, Alfr. Lindberg, V. Lundström, L. Fr. Läffler, E. Meyer, J. T. Odenrick, P. Pehrsson, O. Quensel, frih. G. Rudbeck, frih. R. Rudbeck, W. Rudin, fru Ebba Schultz, f. Bergenstråle, Axel Sjögren, H. Sjögren, frih. L. Th. Stiernstedt, N. Svedelius, M. B. Swederus, A. H. Stroh, C. Söderberg, G. Tengvall, B. Tersmeden, H. V. Tiberg, W. Uppström, A. Vannérus, F. Vult von Steyern, C. W. Wahlund, A. Wester, C. Wiman, H. Witte, K. V. Zetterstéen, H. O. Östberg.

Utländska.

C. C. Abbott (Trenton), F. Ameghino (Buenos Aires), E. S. Balch (Philadelphia), T. W. Balch (Philadelphia), J. Bastin (Riga), J. Chr. Bay (Chicago), A. A. Begay (Torino), St. Belza (Warschau), E. L. Bevir (Melbourne), P. Bjerge (Askov), Edm. Bonnet (Paris), M. Borodkin (St. Petersburg), Gi. Borredon (Ischia), A. P. Brigham (Hamilton, N. Y.), C. P. Burger (Amsterdam), K. Caröe (Kjöbenhamn), grefve Cerrageria (Madrid), J. Coutts (London), J. Currie (Edinburgh), Mary A. Day (Cambridge, Mass.), T. de Donner (Bruxelles), Fr. Donebauer (Prag), I. Dörfler (Wien), A. Engler (Berlin), S. Falconieri (Roma), G. Fischer (Jena), E. H. Giglioli (Firenze), Fr. Goppelsrœder (Basel), M. Greve (Düsseldorf), F. Guitel (Rennes), H. Haas (Kiel), E. Hæc-

KEL (Jena), TH. HAGER (Mainz), EDV. HJELT (Helsingfors), Graf VON HOHENTHAL (Dölken), J. A. INBERG (Helsingfors), B. D. JACKSON (London), CH. JANET (Limoges), CL. M. JONES (Columbus, Ohio), W. W. KEEN (Philadelphia), N. I. KRISCHTAFOWITSCH (Lublin), L. H. LABANDE (Avignon), G. LANGE (Buenos Aires), E. C. VAN LEERSUM (Leiden), H. R. LEVIS (London), ED. MAILLET (Bourg-la-Reine), D. MANCINI (Terni), G. MARKTANNER-TURNERESSCHER (Graz), B. MARR (Dux, Böhmen), R. MITJANA (Stockholm), E. MOLEE (Tacoma), J. W. MOLL (Groningen), Mrs ALFRED MORRISON (Fonthill, Tisberry), C. E. NORTON (Boston), K. OBSER (Karlsruhe), P. OLSSON-SEFFER (Stanford Univ.), I. J. PERITZ (Syracusa), R. PIETSCHMANN (Göttingen), E. B. POULTON (Oxford), E. K. PUTNAM (Davenport), P. C. REVEL (Paris), J. D. RODEFFER (Salem, Virg.), P. ŠČUKIN (Moskva), FR. SEWALL (Washington), W. SICHEL (Strassburg), F. THOMASSEN (Kjöbenhavn), G. B. DE TONI (Modena), C. TRAP (Kjöbenhavn), W:M TRELEASE (St. Louis), A. WANGERIN (Halle), O. W. WILLCOX (Long Branch, N. J.), L. WILSER (Jena), W. DE VREESE (Gent), C. H. H. WRIGHT (London).

Nya bytesförbindelser hafva under året anknutits med 43 utländska lärda samfund och institutioner.

För sina utländska bytesförbindelser har biblioteket fått emottaga värdefulla gåfvor från i föregående årsberättelser nämnda ämbetsverk, institutioner, lärda sällskap och tidskriftsredaktioner, hvilka regelbundet förära detsamma ett antal af sina publikationer. Dessutom äro gåfvor från följande gifvare att tacksamt omnämna:

Kungl. Järnvägsstyrelsen: 20 exemplar af festskriften "Statens järnvägar 1856—1906";

Svenska Turistföreningen: flera hundra exemplar af dess handbok om Sverige och dess album "Svenska bilder" på tyska, franska och engelska;

Sveriges allmänna exportförening genom direktör JOHN HAMMAR: ytterligare 50 exemplar af "Exposé de l'industrie minière et métallurgique de la Suède" samt 200 exemplar af katalogen öfver föreningens handelsbibliotek;

genom Naturvetenskapliga Studentsällskapets zoologiska sektion af ett antal mecenater: 300 exemplar af den professor T. Tullberg tillägnade festskriften "Zoologiska studier";

genom lektor E. BRATE: 25 exemplar af den professor L. F. Läffler tillägnade festskriften "Kalendarium Vallentunense";

hofintendenten A. LAGRELIUS: 25 exemplar af S. Lönborgs kartverk "Swedish maps";

professor K. V. ZETTERSTÉEN 4 exemplar af "Le monde oriental";

bokhandlaren T. QUENSEL: 100 exemplar af arbetet "Boklådorna i Upsala 1616—1907" af M. B. Swederus;

Sommarkursernas styrelse: 20 exemplar af Grundlinjer m. m.

Ett större eller mindre antal exemplar af egna arbeten och afhandlingar äro äfven välvilligt skänkta af professorerna TH. M. FRIES och O. JUEL, docenterna N. VON HOFSTEN, H. KYLIN, G. RYDBERG och C. WIMAN, doktorerna I. ARWIDSSON, A. FALK och E. HAGLUND, arkivarien C. M. KJELLBERG, biblioteksamanuensen I. COLLIJN och legationssekreteraren R. MITJANA.

Till dem alla framföres härmed ett varmt tack.

Bibliotekets ekonomi.

Bibliotekets räkenskaper för hvart och ett af de fyra sista åren ha att uppvisa följande inkomster och utgifter:

Inkomster:	1904	1905	1906	1907
Ingående behållning .	1,764: 06	4,584: 87	4,180: 59	—
Statsanslaget	24,000: —	24,000: —	24,000: —	24,000: —
Extra inkomster och donationsräntor . .	2,747: 53	2,513: 14	2,729: 74	3,181: 77
Univ.:s anslag till Läsesällskapet . . .	525: —	525: —	525: —	525: —
D:o till uppvärmning	1,500: —	1,500: —	1,500: —	1,500: —
Utgående brist . . .	—	—	2,503: 60	9,674: 69
	30,536: 59	33,123: 01	35,438: 93	38,881: 46
Utgifter:				
Ingående brist . . .	—	—	—	2,503: 60
Bokinköp	12,821: 50	16,428: 81	24,248: 60	23,391: 98
Bindning	6,511: 75	6,281: 20	5,587: 08	6,250: 75
Material, arbetshjälp och expenser . . .	3,446: 47	3,253: 34	2,622: 22	3,621: 70
Vattenförbrukning . .	249: 20	227: 20	258: —	230: 07
Uppvärmning	2,697: 80	2,526: 87	2,498: 03	2,658: 36
Till Läsesällskapet .	225: —	225: —	225: —	225: —
Behållning	4,584: 87	4,180: 59	—	—
	30,536: 59	33,123: 01	35,438: 93	38,881: 46

Anledningen till att anslaget i så betydlig mån öfverskridits beror i väsentlig mån därpå, att vice bibliotekarien A. ANDERSSON under sin utrikes-resa för universitetsbibliotekets räkning på förmånliga villkor lyckats af antikvariat-bokhandlare och bokförläggare förvärfva en del tidskriftserier och samlingsverk, som på ett lyckligt sätt kompletterade bibliotekets egna serier, eller hvilkas inköp under föregående tiden måst på grund af årsanslagets knapphet uppskjutas, men hvilka det nu från år 1908 förhöjda

bokanslaget ställde i utsikt att mot af Universitetets räntekammare beviljadt förskott för billigare pris förvärfva.

Bibliotekets verksamhet.

Antalet hemlån har under de tre sista åren varit följande:

	1905	1906	1907
Hemlån	13,079	15,612	15,610
Leveranser till institutionerna	5,663	5.690	5,810
	18,742	21,302	21,420

Läsesalens statistiska siffror hafva under det förflutna året något sjunkit, beroende på att läsesalen under senare hälften af december månad var stängd under de pågående elektriska arbetena.

	Använda volymer	Däraf handskrifter	Besökande
1904	40,114	7,015	7,956
1905	39,478	5,186	7,799
1906	41,407	5,260	8,808
1907	38,476	4,641	8,542

Läsesalen har varit tillgänglig 280 dagar. Utlåningen har ägt rum alla söckendagar äfven till en del under sommarferierna, ehuru tisdagar och fredagar äro därtill lagbestämda, men bibliotekspersonalens fåtalighet nödgar stundom att söka i någon mån upprätthålla reglementets föreskrifter.

Låneförbindelsen med in- och utländska bibliotek och institutioner företer följande siffror. Från andra institutioner hafva för forskares räkning hitlånats 1,249 volymer fördelade på 656 lån. Häraf hafva 449 volymer utgjort handskrifter på 159 lån och bland dem 146 voll. på 43 lån från utlandet (Berlin, Bordeaux, Breslau, Chambéry, Gotha, Leipzig, London, Meaux, Paris, Rom, St. Petersburg, Torino, Wien). Till andra institutioner hafva från härvarande bibliotek utlånats 895 voll., fördelade på 581 lån. Häraf hafva handskrifterna utgjort 208 voll. i 92 poster, hvaraf 32 gått till utlandet (Berlin, Köpenhamn, Krakau). Till utlandet ha äfven utlånats 28 voll. böcker och tryckta musikalier (Berlin, Breslau, Cambridge (Engl.), Dresden, Köpenhamn, Prag, Wageningen).

Korrespondensens och öfriga postförsändelsers omfattning under de senaste fem åren framgår af följande tabell;

	Bref		Paket och korsband	
	Till utlandet	Inrikes	Till utlandet	Inrikes
1903	1,748	1,268	4,941	880
1904	1,691	1,109	4,075	809
1905	1,701	1,409	4,104	1,124
1906	1,826	1,595	4,807	1,130
1907	2,683	2,347	2,775	1,336

1907 års ordinarie stora bytesförsändelser afgingo först i januari 1908 till utlandet, och däraf förklaras minskningen i de utländska postpaketens siffra. Posträkningarna uppgingo under år 1907 sammanlagdt till ett belopp af 5,899 kr. 49 öre.

Samtliga seminariebibliotek hafva i närvaro af en af universitetsbibliotekets tjänstemän undergått revision och berättelser häröfver afgifvits till vederbörande fakultet eller sektion.

Under året har en speciel katalog öfver bibliotekets palæotyper, utarbetad af biblioteksamanuensen d:r I. Collijn, utkommit under titel: Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala. Utgifven med understöd af Vilh. Ekmans Universitetsfond, vittnar denna katalog fördelaktigt både om bibliotekets rikedom på dessa boktryckerikonstens äldsta alster och om författarens omfattande insikter och eminenta arbetsförmåga.

Fördelningen af arbetet bland bibliotekstjänstemännen under år 1907 har i det hela varit följande:

Undertecknad bibliotekarie har, utom den allmänna uppsikten och vården om institutionen, såsom hittills haft hand om dess ekonomi, utarbetat årsberättelsen och andra till tjänsten hörande utlåtanden, utskrifvit större delen af titelkopiorna för 1906 års katalog samt granskat korrekturen härå; var under vårterminen sysselsatt att behandla och med d:r I. Collijns tillhjälp slutkatalogisera den återstående delen af prof. Almkvists orientaliska bibliotek; genomgick under sommaren afl. kyrkoherden A. Larssons boksamling (7 lårar) och uttog för bibliotekets räkning hvad biblioteket häraf saknade; har för öfrigt förberedt bokinköpen, deltagit i katalogisering af inkommande nyköpt litteratur och reviderat tre seminariebibliotek.

Vice bibliotekarien A. Andersson har i likhet med föregående år handhaft de ständigt sig utvidgande utländska förbindelserna, skött den därmed i samband stående vidlyftiga utländska korrespondensen och besvarat ankommande vetenskapliga förfrågningar från utrikes ort, och delvis med biträde af annan tjänsteman emottagit och katalogiserat den genom byte eller såsom gåfvor inkommande utländska litteraturen. Åtnjöt under tiden 16 april – 31 maj för anordnande af universitetets Linnéfest samt under sommarferierna 6 veckors tjänstledighet för utländsk resa till Tyskland, Italien, Frankrike och England, på uppdrag af komitén för utgifvande af Linnés korrespondens, hvarunder han ock samtidigt lyckats att på flerfaldigt sätt befordra universitetsbibliotekets intressen. Har reviderat två seminariebibliotek.

Vice bibliotekarien J. M. HULTH, som åtnjöt tjänstledighet under februari månad och från den 9 april till 8 maj för utarbetande af en Linnébibliografi, har under den öfriga tjänstetiden förestått låneexpeditionen med biträde af en eller två e. o. amanuenser; har dessutom biträdt chefen vid granskningen af förslagslistorna till bokinköp och katalogisering af den genom bokhandeln inkomna litteraturen; uppehöll under tiden 17 juli—31 augusti chefsbefattningen; företog på uppdrag af chefen i slutet af september och första dagarne af oktober månad en resa till Lund, Köpenhamn, Berlin, Posen och Greifswald för att studera elektrisk belysning och elektriska hissar i därvarande bibliotek med särskild hänsyn till vidtagna säkerhetsanordningar mot eldfara och olycksfall; har reviderat två seminariebibliotek.

Amanuensen E. H. LIND har såsom förr haft på sin lott det rätt betungande arbetet att sköta de löpande göromålen på svenska afdelningen äfvensom behandlingen af det utländska universitets- och skoltrycket, som han med tillhjälp af extra biträde äfven katalogiserat, därjämte mottagit och kontrollerat årstrycket för samtliga svenska tryckerier samt handlagt katalogisering och inbindning af svensk litteratur.

Amanuensen R. ALMQVIST har såsom hittills haft vården om det obundna utländska trycket, skött dess uppsättning och bindning samt utlämnande till lån i läsesalen; mottagit och bokfört tidskriftleveranserna samt ombesörjt distribution till universitetsinstitutionerna, med undantag af Läkareföreningen; har stundom biträdt vid den centrala expeditionen och utfört af institutionschefen honom gifna särskilda uppdrag; innehade förordnande som vicebibliotekarie under en månad; reviderat tvänne seminariebibliotek.

Amanuensen docenten E. MEYER har under året förestått läsesalen och fört dess statistik samt verkställt vederbörlig revision af referensbiblioteket, fortsatt registreringen af handskriftafdelningen F samt ordnat och katalogiserat de delar af Hans Järtas brefväxling, som enligt donationsbrefvet blifvit under året tillgängliga för allmänheten; han har äfven efter katalogerna kontrollerat hela handskriftsafdelningen och på begäran ombesörjt och kollationerat afskrifter ur samma handskriftsafdelning; innehade vicebibliotekarieförordnande sammanlagdt $2^1/_2$ månader; reviderat ett seminariebibliotek.

Amanuensen I. COLLIJN var i början af vårterminen bibliotekarien Bygdén behjälplig med katalogisering af några partier af

prof. H. N. Almkvists orientaliska boksamling; biträdde därefter vice bibliotekarien Andersson med de utländska bytesförbindelsernas ordnande och katalogisering, uppehöll på förordnande hans tjänst från den 16 april till den 1 juni samt utan förordnande till den 17 juli. Deltog under senare hälften af juli samt augusti och september månader, med understöd af Svenska staten, i den Tyska Inkunabelkommissionens arbeten, hvarvid han inventerade och förtecknade inkunabelsamlingarne i de offentliga biblioteken i Lübeck, Ratzeburg, Bremen, Eutin och Mölln. Besökte dessutom i augusti månad Paris på uppdrag af Gesellschaft für Typenkunde des 15. Jahrhunderts. Under höstterminen var d:r Collijn hufvudsakligen sysselsatt att ombesörja hufvudkatalogiseringen af de utländska bytesförbindelserna jämte en del nyinköpta arbeten; åtnjöt under senare delen af december tjänstledighet för företagande af en studieresa till Portugal och Spanien; reviderat fyra seminariebibliotek.

E. o. amanuensen J. W. Lundin var under största delen af årets bägge terminer, trots tilltagande sjuklighet, med stor plikttrohet amanuensen Almqvist behjälplig att sortera och till bindning anordna den inströmmande utländska litteraturen samt ombesörja en del tidskriftsleveranser till universitetets institutioner; innehade förordnande såsom ordinarie amanuens 2 ½ månad under vårterminens lopp.

E. o. amanuensen C. W. Stjernberg har såsom förut lagt hand vid ordnandet af den öfverväldigande massan svenskt kapseltryck samt inordnat flygblad och tillfällighetstidningar, hvarjämte han biträdt chefen med kontrollräkningar och andra tillfälliga uppdrag; innehade på eftersommaren 1 ½ månads förordnande såsom ordinarie amanuens, då han dels gick tjänstförrättande bibliotekarien tillhanda, dels biträdde vid bindningen och låneexpeditionen; besörjde dessutom under större delen af höstterminen tidskriftsleveransen till Läkareföreningen.

E. o. amanuensen G. Adde tjänstgjorde större delen af året vid den centrala låneexpeditionen och var vice bibliotekarien Hulth behjälplig att föra därmed i sammanhang stående inrikes korrespondens; innehade en månads förordnande såsom ordinarie amanuens och åtnjöt i november—december månader tjänstledighet för proftjänstgöring i Stockholm.

E. o. amanuensen friherre G. Rudbeck har under året såsom förut haft vården och uppsikten om bibliotekets plansch- och kartsamling samt fört häröfver statistik; skötte under senare

hälften af sommaren den centrala låneexpeditionen samt har för öfrigt under vår- och höstterminen likaledes rätt släget medverkat vid låneexpeditionen.

E. o. amanuensen A. Grape biträdde under årets första två månader vice bibliotekarien Andersson med ordnandet och förtecknandet af för åtskilliga utländska institutioner afsedt bytesmaterial; har för öfrigt haft sin hufvudsakliga tjänstgöring förlagd till bibliotekets 2:ne öfre våningar, där han skött böckernas framtagning och uppsättning samt det för hvarje år alltjämt ökade utländska kapseltryckets behandling; har vid behof, särskildt under försommaren och senare delen af höstterminen, biträdt vid den centrala låneexpeditionen samt vid andra inom biblioteket förefallande göromål.

E. o. amanuensen G. Ekholm har under hela höstterminen haft sin verksamhet i bibliotekets öfre våningar och därstädes varit sysselsatt med böckers uppsättning och framtagning, bokafdelningars omflyttning samt inläggning af utländskt kapseltryck.

Äfven under året har biblioteket haft förmånen att åtnjuta läroverkskollegan fil. d:r A. F. Rönquists frivilliga och nitiska arbetshjälp med fortsättningen af porträttkatalogen, och biblioteket uttalar härmed till honom sitt vördsamma tack för hans oegennyttiga och trägna verksamhet.

Bibliotekskommissionen. Af de ledamöter, som under året voro i tur att afgå, nämligen domprosten professor J. E. Berggren och professor A. O. Lindfors, omvaldes den förre; den senare ersattes med professor J. A. Hammar. Efter professor T. Tullberg, som under året erhållit afsked från sin innehafda professur, invalde vederbörande fakultet för den återstående tid, professor Tullberg skulle innehaft sitt uppdrag såsom kommissionsledamot, i hans ställe professor A. Wirén. Kommissionen, som sålunda nu består af professorerna Davidson och Wirén (i tur att afgå 1908), Erdmann och Ångström (afgå 1909), Berggren och Hammar (afgå 1910), har på kallelse af bibliotekarien haft fem sammanträden under året. Under de två sista sammanträdena i december månad behandlades frågan om fördelningen af kommande årets stora bokanslag samt den icke mindre viktiga frågan om prenumeration på nya vetenskapliga tidskrifter.

L. Bygdén.

Anatomiska institutionen.

Anatomisalarne hafva varit tillgängliga för de studerande alla söckendagar från den 1 september till den 1 juni med undantag af tiden från den 22 december till den 8 januari. Antalet dissekanter var under höstterminen 59, under vårterminen 70. En enskild kurs i centrala nervsystemets anatomi har gifvits.

I de *histologiska öfningarne* deltogo under höstterminen 20, under vårterminen 19 studerande. Undervisning i embryologi har såsom vanligt gifvits i form af en enskild kurs.

De anatomiska samlingarne hafva under året ökats med omkring 80 preparat. Institutionens rikhaltiga samling af nutida och medeltidskranier har af f. d. professor Edw. Clason under läsåret i detalj uppmätts i hufvudsaklig öfverensstämmelse med Frankfurtschemat, hvarigenom först full öfversikt af denna samling ernåtts.

De histologisk-embryologiska samlingarne hafva bl. a. förökats genom en vacker och fullständig utvecklingsserie af lax, hvartill genom d:r I. Arwidssons godhetsfulla bemedling materialet benäget skänkts af grosshandlaren Filip Holmström i Göteborg. Till samlingen af människofoster hafva bidrag lämnats af flere läkare, framför allt, såsom under en följd af år varit fallet, af prof. K. A. Walter i Göteborg.

Under läsåret hafva elfva studerande längre eller kortare tid varit å institutionen sysselsatta med självständiga vetenskapliga arbeten.

Utom de af lärarne vid institutionen författade skrifter, hvilka på annat ställe angifvas, hafva under året på grundvalen af vid institutionen gjorda undersökningar offentliggjorts:

G. Backman, Om öbildningar i kärlsystemet. (I: Upsala Läkarefören. Förhandlingar.)

H. Rudberg, Studien über die Thymusinvolution. 1. Die Involution nach Röntgenbestrahlung. (I: Archiv f. Anatomie u. Physiologie, Anat. Abt., Suppl.)

G. Söderlund och A. Backman, Studier öfver thymusinvolutionen. Åldersinvolutionen hos kaninen. (I: Upsala Läkarefören. Förhandlingar.)

J. Aug. Hammar.

Fysiologiska institutionen.

Till höstterminens laborationsöfningar anmälde sig för denna gång inga laboranter, hvarför kursen inställdes. I vårterminens laborationskurs deltogo 20 stycken, alla med. stud.

Hjalmar Öhrvall.

Medicinska kliniken.

Antalet patienter under året 1907 $^{1}/_{1}$—$^{31}/_{12}$ har utgjort 922.

Antalet tjänstgörande å kliniken $^{1}/_{9}$ 1907—$^{31}/_{5}$ 1908 har varit 42.

KARL PETRÉN.

Medicinska polikliniken.

Patienternas antal år 1907 $^{1}/_{1}$—$^{31}/_{12}$ utgjorde 1,674.

Antalet tjänstgörande å polikliniken har $^{1}/_{9}$ 1907—$^{1}/_{6}$ 1908 utgjort 43.

Läkarevården för de vuxna understödstagarne vid Uppsala tuberkulosdispensär — uppgående under 1907 till ett antal af 51 — har såsom förut ägt rum å polikliniken, och de tjänstgörande hafva deltagit uti densamma.

RAGNAR FRIBERGER.

Kirurgiska kliniken.

Antalet tjänstgörande med. kandidater vid kirurgiska kliniken $^{1}/_{6}$ 1907—$^{31}/_{5}$ 1908 43.

Antalet patienter å kirurgiska afdelningen $^{1}/_{6}$ 1907—$^{31}/_{5}$ 1908 1,380.

Antalet operationer å inneliggande patienter $^{1}/_{6}$ 1907—$^{31}/_{5}$ 1908 1,110.

Antalet operationer å polikliniskt vårdade patienter $^{1}/_{6}$ 1907 —$^{31}/_{5}$ 1908 100.

Antalet patienter å kurhusafdelningen $^{1}/_{6}$ 1907—$^{31}/_{5}$ 1908 66.

För institutionen har under vårterminen inköpts en Keating Harts fulgurationsapparat för behandling af kräfta.

Från institutionen har offentliggjorts:

Skrifter af professor LENNANDER. (Se annat ställe.)

Skrifter af professor DAHLGREN. (Se annat ställe.)

S. LINDQVIST, Studier öfver resultaten af radikaloperationer för bråck vid Kirurgiska kliniken i Uppsala $^{1}/_{9}$ 1888—$^{31}/_{12}$ 1904. Gradualafhandling. Uppsala 1908.

LEVI BERGSTRÖM, En käkframhållare vid narkoser. (I: Upsala Läkarefören. Förhandl.)

K. P. DAHLGREN.

Akademiska sjukhusets bröstklinik.

Antalet vårdade patienter under året $^{1}/_{1}$—$^{31}/_{12}$ 1907 har utgjort 170. Undervisningen har fortgått med tre kurser i fysikalisk

diagnostik, som togo sin början den 15 september, den 1 december och den 1 mars. Den sistnämnda kursen var inrättad i öfverensstämmelse med den nya, af Kanslern den 23 december 1907 fastställda studieplanen och varade intill den 30 april, eller i 2 månader. De båda förstnämnda omfattade en tid af omkring 7 veckor.

Antalet tjänstgörande medicine kandidater, som deltagit i dessa kurser, utgjorde 27.

Pediatriska polikliniken.

Antalet barn, som nyinskrifvits under året $^{1}/_{1}$—$^{31}/_{12}$ 1907, har utgjort 984. I den polikliniska undervisningen hafva under läsåret 8 medicine kandidater deltagit.

O. V. PETERSSON.

Kirurgiska polikliniken.

($^{1}/_{6}$ 1907—$^{1}/_{10}$ 1907 prof. DAHLGREN. $^{1}/_{10}$ 1907—$^{31}/_{5}$ 1908 docent ZACHRISSON.)

Patienternas antal $^{1}/_{6}$ 1907—$^{31}/_{5}$ 1908 2,053.

Antalet utförda operationer 750 däraf 397 tandextraktioner.

De tjänstgörande medicine kandidaternas antal 40.

FR. ZACHRISSON.

Obstetriskt-Gynekologiska institutionen.

Å *Obstetriska kliniken* ha under kalenderåret 1907 vårdats 444 patienter, däribland 11 kvarliggande från föregående år; operationernas antal har stigit till 54. Antalet tjänstgörande med. kandidater var 38. Samlingarne ha ökats med diverse böcker, planschverk och preparat.

Å *Gynekologiska kliniken* ha under denna tid vårdats 286 patienter och utförts 170 operationer.

Föreläsningarne ha åhörts af 7 licentiander.

Å *Gynekologiska polikliniken* ha råd och behandling meddelats åt 137 patienter; samma antal auskultanter som å kliniken har deltagit i öfningarna och demonstrationerna därstädes.

A. O. LINDFORS.

Oftalmiatriska kliniken och polikliniken.

Sedan den nya examensstadgan trädt i kraft, har med ingången af år 1908 undervisningen omlagts med hänsyn till den tjänst-

göring, som numera kan äga rum äfven vid universitetsklinikerna, så att under tiderna 15 september till 14 november och 1 februari till 30 april en timmes daglig undervisning meddelas åt de tjänstgörande, hvarefter desse under följande månad 15 november till 14 december resp. 1—30 april hafva tillfälle åhöra till tentamen förberedande föreläsningar, som hållas en timme tre dagar i veckan. Utöfver denna undervisning begagnas det tillgängliga sjukmaterialet till demonstrationer med kortare föredrag, afsedda äfven för med. kandidater, som efter enligt den gamla stadgan fullgjord tjänstgöring förbereda sig till tentamen. Af höstterminens undervisning, som fortgick efter den gamla planen, begagnade sig 1, af vårterminens 4 med. kandidater efter enligt den gamla stadgan fullgjord tjänstgöring.

Antalet under år 1907 å kliniken intagne ögonsjuke utgjorde 156, antalet å sådana sjuke utförda operationer 119. Polikliniken har under samma år besökts af 1,634 ögonsjuke, å hvilka 314 operationer utförts.

Allvar Gullstrand.

Psykiatriska kliniken.

Tjänstgörandenas antal har under läsåret varit 4, af dessa en e. o. hofrättsnotarie. Med de tjänstgörandes tillåtelse har utom de ordinarie föreläsningarna och demonstrationerna en gång i veckan en demonstrationsrond hållits. Undervisningen har fortgått efter samma plan som föregående år. Ingen har aflagt det i nya examensstadgan föreskrifna slutförhöret.

Frey Svenson.

Patologiska institutionen.

Undervisningen har fortgått efter i hufvudsak samma plan som närmast föregående läsår.

Kursen i bakteriologi under höstterminen räknade 15 deltagare, och i kursen i allmän patologi under vårterminen deltogo 15 medicine studerande.

Från den 1 juni 1907—31 maj 1908 hafva verkställts 268 liköppningar å patologiska institutionen samt 43 liköppningar å Uppsala hospital och asyl. Obduktionsöfningarna bevistades under höstterminen af 38 medicine kandidater samt under vårterminen af 34 medicine kandidater och 15 medicine studerande.

Diagnostiska, patologisk-anatomiska och bakteriologiska un-

dersökningar för klinikernas räkning hafva å institutionen utförts till ett antal af 620. Museet och de mikroskopiska preparatsamlingarna hafva tillökats i den mån det förhandenvarande materialet därtill lämpat sig.

På grundvalen af vid institutionen gjorda undersökningar hafva offentliggjorts i Upsala Läkareförenings Förhandlingar:

O. Wiman: Bidrag till kännedomen om blodsvulsterna i läpparna och gommen.

E. Belfrage: Fall af carcinoma psamosum mammæ.

Ulrik Quensel.

Farmakologiska institutionen.

Då ingen af de medicine studerande, som under läsåret begagnat sig af undervisningen i farmakologi, anmält sig önska aflägga kandidatexamen efter nya examensstadgan, har ingen ändring i undervisningsplanen företagits. Föreläsningar hafva hållits fyra dagar i veckan, två i farmakodynamik, en i farmakognosi och en i läkemedelsförordningslära.

Preparatsamlingen har i mån af behof kompletterats.

M. Elfstrand.

Institutionen för medicinsk kemi.

Antalet deltagare i de obligatoriska laborationsöfningarna var under höstterminen 14, under vårterminen 6. Därutöfver hafva 2 specialister arbetat å institutionen.

Bland nyinköpta apparater är att nämna en större thermostat från Verein. Fabr. f. Laborator. Bedarf, Berlin.

Elektriska ledningar för belysnings- och kraftändamål hafva under vårterminen installerats.

Carl Th. Mörner.

Institutionen för allmän och analytisk kemi.

Institutionslokalerna. I dessa hafva under året icke några anmärkningsvärda förändringar blifvit vidtagna.

Personalen. Docenten Strömholm har varit förordnad att uppehålla den e. o. professuren till den 15 maj, då han utnämndes till dess innehafvare. Såsom amanuenser hafva varit anställda: docenten O. Holmberg, fil. licentiaten, sedermera docenten Th. Svedberg, fil. kandidaterna R. Widman och N. von Zweigbergk, hvarjämte fil. kandidaten H. Sandqvist under höstterminen inne-

haft en amanuensbefattning och under vårterminen varit förordnad till biträde vid ledandet af öfningarne i organisk kemi, hvartill medel af 1907 års riksdag beviljades å extra stat.

Undervisningen. Såsom under de närmast föregående åren har för de inträdessökande en propedeutisk föreläsningskurs med examinatorier varit anordnad under september månad. Däri deltogo 65 studerande. Äfven vid vårterminens början har i år en dylik kurs gifvits för 17 studerande, som därtill anmält sig. Båda kurserna hafva hållits af docenten HOLMBERG.

Laboratorieundervisningen har fortgått på fem afdelningar: A) för oorganisk syntes under docenten STRÖMHOLM's ledning med biträde af amanuenserna HOLMBERG och SVEDBERG, B) för kvalitativ analys under docenten STRÖMHOLM's ledning med biträde af amanuenserna WIDMAN och VON ZWEIGBERGK, C) för kvantitativ analys under docenten STRÖMHOLM's ledning med biträde af amanuenserna HOLMBERG och WIDMAN, D) för anställande af föreläsningsexperiment under ord. professorns öfverinseende med biträde af amanuensen SVEDBERG och E) för organisk kemi under ordinarie professorns ledning med biträde af amanuensen SANDQVIST.

Antalet laboranter har på de olika afdelningarne utgjort:

	Laboranter	Terminer	Medeltal
A	88	2	44
B	140	2	70
C	66	2	33
D	44	2	22
E	38	2	19

Dessutom hafva 12 personer (däri inberäknade lärare och amanuenser) sysselsatt sig med vetenskapliga undersökningar. Institutionen har således i medeltal under hvardera terminen inrymt 200 arbetande, hvaraf 188 varit öfningslaboranter. Såsom af en jämförelse med föregående års redogörelse framgår, har laborantantalet under detta år än ytterligare stegrats.

Ökningen träffar äfven öfriga afdelningar, men i främsta rummet afdelningen för organisk kemi, där laborantantalet varit mer än dubbelt så stort som under närmast föregående år, då det dock var större än någonsin förut.

Amanuensernas arbetsbörda har under sådana förhållanden än ytterligare stegrats, och om den redan förut varit vida större, än hvad man af dem på grund af deras ringa arvode haft rätt att fordra, så kräfver den nu ett snart bifall till de framställ-

ningar om missförhållandets afhjälpande, som redan ingått till Kungl. Maj:t.

Under läsåret hafva 7 vid institutionen utförda vetenskapliga arbeten publicerats. Dessutom har doktor G. Hellsing fortsatt sina i industriellt hänseende viktiga och lofvande undersökningar öfver svenska alunskiffrars torrdestillationsprodukter.

Samlingarne och biblioteket. Institutionens förråd af kemikalier, glaskärl, utensilier m. m. har i mån af förbrukning och behof kompletterats. Så ock preparatsamlingen.

Instrumentsamlingen har genom köp tillökats med åtskilliga apparater, hvaribland förtjäna att omnämnas:

En roterande kvicksilfverluftpump, hvarmed man på kortaste tid kan uppnå högsta hittills möjliga vakuum, jämte en uppsättning katodljus- och Roentgenrör från Leybolds Nachfolger, Köln.

Diverse kärl för flytande luft och en pentantermometer från R. Müencke, Berlin.

Biblioteket har under året fått emottaga åtskilliga gåfvor af institutioner och enskilda författare. De löpande tidskrifterna hafva genom köp kompletterats.

Af ett konsortium har institutionen genom ingeniören, doktor Gustaf Gröndal emottagit en fond af 12,000 kronor, benämnd *Metallurgiska Linnéfonden*, hvaraf räntan efter kemieprofessorernas bestämmande får användas till understöd för metallurgiska undersökningar vid Uppsala universitet.

O. Widman.

Zoologiska institutionen.

Zoologiska museet. Under läsåret har den zoologiska institutionens mycket värdefulla bibliotek fullständigt ordnats och försetts med en bladkatalog. En betydande del af museets årsanslag har i samband därmed måst användas för bibliotekets räkning; så har ett nytt bokskåp om 63,7 m. hyll-längd anskaffats, öfver 200 vol. ha inbundits och 125 kapslar för förvaring af småskrifter ha anskaffats. Ännu har dock på grund af bristande medel icke hela biblioteket kunnat på lämpligt sätt uppställas, än mindre har böckernas inbindning kunnat i behöflig utsträckning utföras. Biblioteket innehåller för närvarande utom dupletter 1,326 delar eller årgångar af tidskrifter eller lärda sällskaps skrifter i 739 band och 636 häften, 546 större verk i 742 band och 166 häften, 3,684 smärre skrifter, till större delen förvarade i kapslar, 27 n:r

manuskript samt en del fotografier, kartor och planscher, inalles 5,583 bok- och manuskriptnummer.

Äfven detta år har biblioteket af professor W. LILLJEBORG fått mottaga ett stort antal zoologiska arbeten, tillsammans 164 större och mindre skrifter, delvis fortsättningar af förut skänkta verk. Gåfvor till detsamma ha dessutom lämnats af amanuensen R. HÄGG, Uppsala universitets bibliotek, lektor E. JÄDERHOLM, licentiaten T. LAGERBERG, docenten N. v. HOFSTEN, licentiaten A. ROMAN, Stockholms Högskolas zootomiska institut, Tokyo Zoological Society, Instituto Zoologico d. R. Università Genova, fiskeriintendenten T. T. EKMAN, Deutsche Zoologische Gesellschaft, Indian Museum, Calcutta, mr WM. T. ALLEN, Museo di Zoologica ed Anatomia comparata della R. Università di Torino samt prefekten.

En gipsafgjutning af en af den holländske bildhuggaren Depreter utförd byst af Linné skänktes vid Linnéfesten 1907 till universitetet af JHR. B. W. F. VAN REIMSDYK, Amsterdam, och har nu uppställts på zoologiska institutionens lokal.

Af den summa af 1,000 kr., som konsul R. BÜNSOW, enligt hvad som i föregående redogörelse meddelats, skänkt dels till den zoologiska institutionen dels till den Linnéanska stiftelsen på Hammarby, har enligt meddelande från professor T. Tullberg för zoologiska museets räkning användts kr. 537: 25 och för Hammarby kronor 362: 75, återstoden, kr. 100, har öfverlämnats till undertecknad och kommer att användas såsom bidrag till kostnaderna för de zoologiska samlingarnas fortsatta ordnande.

Museets ganska stora och värdefulla samling af skandinaviska insekter, hvilken hittills till största delen ej varit ordnad och på grund af olämpligt förvaringssätt föga tillgänglig, har under året börjat ordnas af konservator KOLTHOFF. En väl behöflig förbättring af den genom talrika flyttningar och flitigt begagnande illa medfarna skelettsamlingen har äfvenledes påbörjats, och en del nya skelett af lägre fiskar har uppställts.

Gåfvor af undersökningsmaterial eller museiföremål hafva lämnats af grosshandlaren S. MATTSON i Mörrum: laxar och laxöringar, universitetsvaktmästaren C. J. FORSLING: bastarder mellan hämpling och kanariefågel samt mellan grönsiska och steglits, kassakontrollör C. BANGERT, Köpenhamn: en samling skinn af grönländska fåglar, 25 arter i 52 ex., docenten G. SWENANDER: en samling fiskar m. m., däribland flera mycket intressanta och sällsynta former, fabriksföreståndaren J. B. ERICSON, Mölndal:

en nästan fullständig samling skandinaviska Trichopterygidæ, hr W. Jäderlund, Österhaninge: en egendomligt varierande kaja.

Under året hafva 9 studerande på institutionens lokaler varit sysselsatta med vetenskapliga specialarbeten.

Af instrument ha under året för museets räkning inköpts två Zeiss' projektionsokular till komplettering af museets tidigare inköpta stora mikroskop.

Zootomiska laboratoriet. Antalet laboranter var under höstterminen 53, af hvilka 32 förberedde sig för med. fil. examen och 21 för fil. kand. examen. Under vårterminen ha 23 studerande deltagit i de zootomiska öfningarne, nämligen 20 i kursen för fil. kand. examen och 3 i kursen för fil. lic. examen.

Då till följd af det ovanligt stora deltagandet i kurserna för fil. kand. examen antalet af laboratoriets mikroskop blef otillräckligt, inköptes under höstterminen 7 st. mikroskop med tillbehör från firman Zeiss i Jena och under vårterminen ytterligare trenne sådana till sammanlagdt belopp af kr. 2,118: 60, hvaraf 1,000 kr. erhållits genom anslag från universitetets reservfond och resten utgått från laboratoriets ordinarie anslag.

I den anatomiska samlingen ha under året uppsatts 12 st. preparat, hufvudsakligen af hjärnor och könsorgan af olika däggdjur. Dessutom har förfärdigats ett mindre antal mikroskopiska preparat.

A. Wirén.

Botaniska institutionen.

Botaniska museet. Genom byte hafva samlingarne ökats med herbarieexemplar från olika håll, nämligen: från Riksmuseet 227 ex. af brasilianska växter; från Botaniska museet i Lund 215 ex. af afrikanska växter; från Botaniska föreningen i Lund 416 ex., från Uppsala botaniska bytesförening 211 ex.; från Hof-Museum i Wien 100 ex. af kryptogamer; från professor M. Raciborski i Lemberg en samling af 400 polska växter; från apotekaren G. Bonati i Lure, Frankrike, 33 ex. från Nya Caledonien.

Såsom gåfvor har museet erhållit: genom borgmästaren A. Ulrich ett gammalt skandinaviskt herbarium, som tillhört d:r A. Goës; genom miss M. H. Shaw i Paris 200 exemplar af hafsalger från Barbados, som tillhört miss Vicker's samlingar; af docenten Kylin en större samling alger från Sveriges västkust, hvaribland originalexemplar af hans samtliga nybeskrifna arter; af d:r B. Floderus 40 ex. af Salices; af lektor N. C. Kindberg ett träd-

gårdsherbarium; af akademiträdgårdsmästaren ÖRTENDAHL en större samling spritpreparat. Dessutom hafva diverse bidrag lämnats af lektor H. W. ARNELL, d:r P. DUSÉN, fröken M. ELLIOT, licentiat G. CARLSON, professor T. M. FRIES, docenten FRIES, fil. stud. T. C. E. FRIES och E. A. FRIES, herr G. A. FRÖMAN, d:r K. HEDBOM, herr L. E. HEDELL, underträdgårdsmästaren JOHANSSON, licentiaten T. LAGERBERG, kandidat S. MÅRTENSON, professor MÖRNER, herr I. MALM, Tranås, docenten SERNANDER, konservator SETH, docent H. G. SIMMONS, fil. stud. H. SMITH, licentiat G. WESTERLUND och d:r H. WITTE.

Förutom de löpande göromålen har museiarbetet under året hufvudsakligen koncentrerats på ordnandet och inläggandet i herbariet af det under förra året förvärfvade stora Schlyterska herbariet, och är nu något mer än hälften däraf dels inlagdt, dels ordnadt och färdigt till inläggning. Härvid har f. provinsialläkaren J. F. ÖHRN med största flit och aldrig tröttnande intresse biträdt samt därjämte ordnat och katalogiserat nytillkomna fanerogamer och ormbunkar. E. o. amanuensen vid museet docenten FRIES har under året ordnadt myxomycetsamlingen.

Bytesmaterial af hebarieexemplar har utlagts och delvis afsändts till Riksmuseet, Botaniska museet i Lund, Botaniska museet i Helsingfors, Botaniska föreningen i Lund, Hof-Museum i Wien, professor M. RACIBORSKI i Lemberg, apotekaren G. BONATI i Lure, lektor V. F. BROTHERUS i Helsingfors, d:r E. LEVIER i Florens, herr J. S. KAULFUSS i Nürnberg samt professor J. HUBER i Pará, Brasilien.

För vetenskapliga undersökningar hafva museets samlingar användts af professorerna V. B. WITTROCK, C. LINDMAN, S. MURBECK, docenten H. G. SIMMONS, rektor L. M. NEUMAN, docenten H. HESSELMAN, d:r N. SYLVÉN samt mr D. PRAIN i Kew.

Botaniska trädgården. Från två fröhandlare hafva inköpts 521 sorter frön. Från 102 botaniska trädgårdar hafva i byte erhållits 3,922 kapslar frön samt 34 arter lefvande växter, och har fröbytet förmedlats genom den från trycket utgifna frökatalogen. Till 94 botaniska trädgårdar hafva afsändts 3,486 kapslar frön.

Såsom gåfvor hafva frön erhållits: af Botaniska trädgården i Bremen genom Obergärtner NUSSBAUMER en samling spontana frön från Australien; af herr A. ÖRTENDAHL i Ukamas, Tyska S. V. Afrika, spontana afrikanska frön; från Helsingfors Botaniska trädgård genom professor ELFVING; af professor MOLL i Groningen frön af Welwitschia; af Botaniska trädgården i Peradeniya,

Ceylon; af d:r G. BITTER i Bremen; af docenten SERNANDER, herr G. A. FRÖMAN och ingeniör S. ELLIOT.

Lefvande växter hafva skänkts af Botaniska trädgårdarne i Kristiania, Köpenhamn, Göttingen, Budapest, Graz, Berlin, Freiburg, Bremen och Bern, samt af Natural History Society of Scotland genom d:r M. D. CHURCH i Edinburgh. Vidare af d:r K. HEDBOM, professor MÖRNER, docenten SERNANDER, fil. stud. T. C. E. FRIES, licentiat G. CARLSON, licentiat T. LAGERBERG, fru JULIN, d:r G. BITTER i Bremen, d:r W. MOLÉR, apotekare C. PLEYEL, kyrkoherde S. J. ENANDER, docenten SKOTTSBERG, d:r T. WULFF och friherre E. CEDERSTRÖM.

I växthusen hafva omkring 200 arter träd och buskar uppdragits för utplantering i arboretum, samt omkring 600 nummer växthusväxter dels af för trädgården nya arter, dels af arter, som behöft ersättas med nya exemplar.

Största delen af granhäcken kring bänkgården och ekonomilanden har dött och måst borttagas samt kommer att ersättas med en häck af härdigare trädslag.

Fortsättning har gjorts med införande af porslinsetiketter i stället för de äldre af trä, i det ytterligare 350 st. hafva anskaffats.

Botaniska laboratoriet. Under året hafva inköpts: två enklare mikroskop från Leitz' fabrik, en semiapokromat $^1/_{18}$ num. ap. 1,35 samt en mikrotom från Reicherts fabrik. Diverse hjälpapparater för förfärdigande af skioptikonbilder m. m. hafva på institutionens verkstad utförts af vaktmästaren för laboratoriets räkning.

Professor U. QUENSEL har till laboratoriet skänkt preparat af diverse mikroorganismer.

Deltagarne i licentiatkursen hafva varit 1 under höstterminen, 2 under vårterminen; i kandidatkursen 15 under båda terminerna. Fem studerande hafva under året på laboratoriet varit sysselsatta med specialarbeten.

Elektrisk belysning har under året blifvit inledd i alla lokaler i den del af den botaniska byggnaden, i hvilken laboratoriet är beläget, samt i föreläsningssalen.

O. JUEL.

Fysiska institutionen.

Af under året för institutionen inköpta apparater äro de följande de värdefullaste:

Från LEYBOLD, Cöln: en Gaede's kvicksilfverluftpump.

Från STEEG et REUTER, Homburg: prisma och linser af fluspat.

Från SARTORIUS, Göttingen: en laborationsvåg.
Från KRÜSS, Hamburg: en "Liliput"-båglampa.
Från KOHL, Chemnitz: två oljeluftpumpar.
Från GOERZ, Berlin: ett objektiv med s. k. teleansats.
Från ROSE, Uppsala: galvanometrar m. m.

Institutionens bibliotek har tillökats med de löpande viktigare fysikaliska tidskrifterna. Landolt-Börnstein, Physikalisch-chemische Tabellen (3 uppl.) har institutionsbiblioteket fått mottaga som gåfva af docenten C. BENEDICKS, hvilken äfven allt fortfarande gynnat detsamma genom öfverlämnandet af Elektrotechnische Zeitschrift.

Antalet	öfningslaboranter	under	höstterminen	1907 var	43.
„	„	„	vårterminen	1908 „	52.
„	specialistlaboranter	„	höstterminen	1907 „	6.
„	„	„	vårterminen	1908 „	7.

Under senare delen af vårterminen har doktor KARSTEN från Helsingfors som gäst arbetat å institutionen. Dessutom hafva institutionens samtliga lärare och amanuenser varit under längre eller kortare tid af läsåret sysselsatta med specialundersökningar. Utrymmet på laboratoriet har därför äfven under detta läsår varit till det yttersta i anspråk taget, och då härtill kommer, att antalet åhörare af föreläsningarne varit större än någonsin (höstterminen 1907: 120; vårterminen 1908: 139) har behofvet af den nya institutionsbyggnadens färdigställande gjort sig starkt känbart.

Byggnadsarbetet har äfven så framskridit, att man torde hafva berättigade förhoppningar om att, försåvidt icke oförutsedda hinder under den kommande sommaren vid arbetet yppa sig, institutionen under höstterminens början skall kunna inflytta i den nya lokalen. KNUT ÅNGSTRÖM.

Mineralogisk-Geologiska institutionen.

Bergartssamlingarna ha under året ökats med några hundra bergartsstuffer från olika delar af vårt land, insamlade till det mesta af lärare och lärjungar under exkursioner och fältarbeten. Ett par block med vackra böljslagssnäckor ha skänkts af professor C. TH. MÖRNER. Vidare må med tacksamhet nämnas, att änkefru ELLEN NISSER, Stockholm, och kandidat WILLIAM NISSER skänkt institutionen resp. 1,000 och 500 kronor för insamling af fossil på Spetsbergen under sommarens expedition dit och för samling af fossil från Dalarnes silur.

En serie större kristallmodeller (31 st.) och ett petrografiskt mikroskop (Leitz') ha inköpts.

För biblioteket ha genom köp förvärfvats några handböcker och monografier. Gåfvor ha erhållits från de nordiska geologiska statsanstalterna, från Geol. Survey of Great Britain, från Järnkontoret, Antropologiska sällskapet och Geol. Föreningen i Stockholm samt från några enskilda författare.

Af Institutionens "Bulletin", som fortfarande helt och hållet bekostas af prof. HJ. SJÖGREN, har Vol. VIII: 2, innehållande sex afhandlingar och uppsatser, färdigtryckts.

Antalet studerande, som begagnat sig af den offentliga undervisningen vid institutionen, har varit i medeltal för båda terminerna omkring 75. Af dessa ha 6 arbetat med själfständiga uppgifter.

Seminarieöfningar ha hållits under höstterminen öfver allmän geologi (11 föredrag) och under vårterminen öfver urbergsgeologi (9 föredrag), hvarvid hvarje deltagare haft att hålla ett föredrag inom området för det ämne, som uppställts för terminen.

Exkursioner ha företagits i stadens omgifningar och i Södermanlands skärgård.

A. G. HÖGBOM.

Astronomiska observatoriet.

Under det akademiska läsåret 1907—1908 har observatoriets förråd af instrument ej undergått någon större tillökning eller förändring. Då det s. k. "réseau", hvars linier bruka inkopieras på de fotografiska plåtarne, och som anskaffades år 1893, under tidens lopp blifvit tämligen illa åtgånget, i det allt flera hål uppkommit i den ytterst tunna och ömtåliga silfverhinna, hvarmed réseau-glaset är öfverdraget och i hvilken linierna äro tecknade, så har ett nytt "réseau" nu anskaffats från hr Gautier i Paris. Dessutom har hr Rose i Uppsala förfärdigat ett "gitter", bestående af 4 mm. breda metallremsor, sittande på 4 mm:s afstånd från hvarandra, hvilket kan inbringas framför den stora refraktorns fotografiska objektiv, och är afsedt för en af observator BERGSTRAND planlagd undersökning, för hvilken i det följande något närmare redogöres.

Den samling porträtt af observatoriets prefekter, som observatoriet äger, har under årens lopp alltmera lidit af de mindre gynnsamma förhållanden, under hvilka den måst bevaras. Då observatoriets tillgångar sådant medgåfvo, hafva porträtten numera

blifvit konstnärligt restaurerade af fröken Hilda Råberg i Stockholm, åt hvilken prefekten, på tillrådan af intendenten vid Riksmuseum dr. Looström, anförtrott detta arbete.

Observatoriets bibliotek har under året tillvuxit i ungefär samma omfång, som under de närmast föregående åren, dels genom inköp, dels, och till allra största delen, genom gåfvor af vetenskapliga institutioner, samfund och enskilda lärde. I utbyte har till dessa utdelats en af prefekten författad större afhandling om solrotationen och en af dr. Fagerholm författad afhandling.

Under året har väderleken öfver hufvud varit allt utom gynnsam för astronomiska observationer. Observator Bergstrand har emellertid tagit en del fotografiska plåtar, med användande af det ofvan omtalade "gittret" framför objektivet, i och för bestämning af de fotografiskt effektiva våglängderna för olika fixstjärnor, nämligen 61 Cygni, β Cygni, α Lyræ, o' Cygni, trakterna kring vissa röda stjärnor samt Plejaderna. Alla de plåtar, som ej visat sig odugliga på grund af luftens oro, hafva blifvit uppmätta och till större delen beräknade. En del af detta arbete är offentligjord i Astronomische Nachrichten. Återstoden befinner sig under redigering. Vidare har observator Bergstrand tagit några andra plåtar, i och för bestämning af några stjärnorter, som lagts till grund för beräkningen af en kometbana. Däremot har det i förra årsredogörelsen omtalade arbetet med mikrometerobservationer å mån-terminatorn varit nästan helt och hållet inställdt, på grund af det ogynnsamma vädret under höstterminen. Slutligen har observator Bergstrand handledt studerande i bruket af de astronomiska instrumenten.

Docenten H. v. Zeipel, hvilken under året varit förordnad till amanuens vid observatoriet, och som under mars, april och maj månader uppehållit observatorstjänsten, har utfört observationer med den Zöllnerska fotometern. Sålunda fortsattes de med den mindre refraktorn under förra året påbörjade observationerna af föränderliga stjärnor med kort period. Sammanlagdt erhöllos under 31 nätter, fr. o. m. september 1907 t. o. m. februari 1908, omkring 250 intensitetsbestämningar af 29 föränderliga stjärnor. Resultaten af dessa observationer under bägge åren hafva publicerats i Astronomische Nachrichten. Under mars månad bestämdes under 15 nätter med fotometern, anbragt på den stora refraktorn, ljusstyrkan af omkring 250 stjärnor i stjärngruppen 37 Messier. Dessa observationer utgöra början af en serie undersökningar, med ändamål att studera fördelningen af

olika ljusstarka stjärnor i stjärngrupper af regelbunden form. Slutligen har docenten v. Zeipel intill mars månad utfört tidsbestämningar med passageinstrument samt skött kronometertjänsten.

Doktor E. Fagerholm har fortsatt sina å Stockholms observatorium påbörjade undersökningar öfver stjärngruppen G. C. 341, och har under året med Uppsala-refraktorn erhållit 9 plåtar af denna grupp, af hvilka 6 äro uppmätta. Med den Zöllnerska fotometern, anbragt å stora refraktorn, har han jämväl gjort ett fåtal fotometriska mätningar på denna stjärngrupp. Dessutom har han under mars t. o. m. maj 1908 skött den amanuensen åliggande tidtjänsten samt nyligen påbörjat en undersökning dels af observatoriets normalurs gång, dels af det till Meteorologiska institutionens seismograf hörande uret.

Slutligen har han fortsatt beräkningen af de under den Svenska gradmätningsexpeditionen till Spetsbergen 1898—1901 å vinterstationen vid Treurenberg Bay 1899—1900 gjorda astromomiska observationerna samt afslutat beräkningen af de under den astronomisk—geodetiska expeditionen till Sveriges västkust af honom och prof. P. G. Rosén utförda observationerna.

N. C. Dunér.

Meteorologiska institutionen.

Vid institutionen har arbetet fortgått i vanlig ordning. Några nya arbeten hafva ej införts, och ej heller hafva nya instrument anskaffats. Seismografen, som varit i oafbuten verksamhet, har registrerat ett antal jordbäfningar.

Biblioteket har under detta liksom föregående år ökats med ett stort antal arbeten, hvaraf en mindre del inköpts, men allra största delen skänkts af vetenskapliga institutioner och samfund eller enskilda författare.

Bulletin mensuel, Vol. 39, 1907, har utkommit i tryck.

Arbetena vid den meteorologiska institutionen hafva föreståtts af docenten F. Åkerblom.

N. C. Dunér.

Geografiska institutionen.

Denna har liksom under föregående år varit inrymd i en mindre lokal i huset n:r 22 Västra Ågatan samt dagligen varit tillgänglig kl. 9 f. m.—9 e. m.

Sedan det visat sig omöjligt att med de ringa anslag, som förut ställts till institutionens förfogande, vidmakthålla densamma samt gifva den nödig utveckling, har universitetskanslern för innevarande år beviljat ett anslag af 3,650 kr. att af reservfonden utgå. Detta skall användas såväl till gäldande af hyra och från föregående år kvarstående skulder som till inköp af böcker och instrument.

Med anledning häraf hafva för institutionen bland andra följande instrument inköpts:

En distanstub och en pantograf från Fr. J. Berg, Stockholm.

En teodolit från Otto Fennel Söhne, Cassel.

En Jäderinsk basmätningsapparat från Ahlberg & Olsson, Stockholm.

Ett större cirkelbestick samt en stångcirkel.

Genom gåfva från professor A. G. Nathorst, Stockholm, har instrumentförrådet dessutom tillökats med en fotogrammetrisk kamera.

Liksom under föregående år har universitetsbiblioteket deponerat för längre eller kortare tid på institutionens lokal en rikhaltig samling af geografisk och etnografisk tidskriftslitteratur. Institutionens bibliotek har dessutom från såväl andra vetenskapliga institutioner som från privatpersoner fått mottaga åtskilliga gåfvor, bland hvilka följande må nämnas:

Af profesor G. Retzius, Stockholm: Ethnologische Schriften von Anders Retzius; Finska kranier af Gustaf Retzius; Crania suecica antiqua af Gustaf Retzius; Ein neuer Fund von Schädeln aus dem Eisenzeitalter . . . von Gustaf Retzius; Anthropologia suecica von Gustaf Retzius und Carl M. Fürst; tolf mindre skrifter af Gustaf Retzius.

Af professor K. B. Wiklund: S. Hedin, Scientific results of a journey in Central Asia 1899—1902 (början af detta verk hade redan under föregående läsår öfverlämnats).

Af professor A. G. Nathorst, Stockholm: Vegaexpeditionens vetenskapliga iakttagelser, utgifna af A. E. Nordenskiöld.

Af Kungl. Vetenskapsakademien: Meteorologiska iakttagelser 1906; dess under året utgifna publikationer med geografiskt innehåll eller berörande geografiens hjälpvetenskaper.

Af Svenska Sällskapet för antropologi och geografi: Ymer.

Af Svenska Turistföreningen: dess Årsskrift.

Af Geologiska Föreningen i Stockholm: dess Förhandlingar.

Af Föreningen för skogsvård, Stockholm: Skogsvårdsföreningens tidskrift och dess folkskrifter.

Af Norges Geographiske Opmaaling: sjökort och topografiska kartor.

Af Svenska Fiskareförbundet: Svensk fiskeritidskrift.

Af Geografiska Föreningen i Helsingfors: dess tidskrift.

Af Generalstabens topografiska afdelning: diverse kartor till komplettering.

Fil. kand. P. Stolpe har liksom under föregående år tjänstgjort såsom amanuens.

Institutionens föreståndare var intill den 31 aug. 1907 dåvar. docenten Axel Wallén, därefter undertecknad.

Axel Hamberg.

Uppsala universitets museum för nordiska fornsaker.

15/5 1907—14/5 1908.

Museet har fått mottaga följande gåfvor:

Af amanuensen Rolf Arpi: en del kistbeslag från senare tid.

Af byggmästaren J. Hultman: fragment af runsten, funnet af docent C. Wiman i en grundmur, gården 19 Östra Ågatan, Uppsala.

Af docent C. Wiman: utskuren selkroka af trä.

Från K. Vitt. Hist. och Ant. Akademien: Fornvännen 1907: 2—1908: 1.

Genom köp har museet förvärfvat följande, inom Uppland funna fornsaker: 1 defekt flintmejsel och flera flintfragment; 22 hela och defekta yxor och mejslar af annan stenart; 5 hela och defekta slip- och bryn-stenar; ett flertal lerkärlsfragment; 3 runda stenskifvor med hål i; 2 stenkulor; 7 pärlor af lera och glas; 1 hopböjdt järnsvärd; 1 spjutspets af järn; en kam af ben; 1 islägg m. m.

För museets egna medel har inköpts 1 större och 2 mindre glasmontrer för att kunna lämpligt förvara och förevisa de i förra årsberättelsen omnämnda, synnerligen värdefulla samlingarna af original och afbildningar af eolitiska, paleotiska och neolitiska föremål från Frankrike och Belgien.

Då museet år 1897 flyttades från sin dåvarande för trånga lokal, S:t Larsgatan 2, till sin nuvarande, vann museet onekligen icke obetydligt i utrymme. Emellertid har detta under årens lopp också tagits i anspråk så, att t. ex. för beredande af lämpligt förevisningsutrymme för ofvannämnda franska och belgiska saker, en del af sista tidens öfriga stenåldersaccession måst tillsvidare magasineras i träskåp. Och då de vid den stora gräf-

ningen år 1907 å saluhallsplatsen vid S:t Erikstorg funna lösa föremålen måst magasineras i museet, har det näst största rummet — det enda egentliga arbetsrummet — däraf så fyllts, att där icke finnes utrymme för bearbetning af detta omfattande fynd.

ADOLF NOREEN.

Mynt- och medaljsamlingen

har vunnit tillökning 1) genom gåfvor: af Svenska Akademien dess medalj i silfver öfver C. P. THUNBERG; af Vetenskapsakademien dess medalj i silfver öfver N. J. BERLIN; af Akademien i Macon dess minnespenning i oxideradt silfver vid akademiens hundraårsfest 1905; af Dr. RICHARD HOGNER ett amerikanskt märke i tenn öfver John Ericsson; af Grefve ROBERT DOUGLAS 10 antika kopparmynt från Elephantine; 2) genom köp: fortsättning af numismatiska arbeten och tidskrifter.

Arbetet på den romerska samlingens ordnade och katologisering har fortsatts af amanuensen doc. KJELLBERG. Under doc. KJELLBERGS tjänstledighet på vårterminen uppehölls amanuensbefattningen af doc. NACHMANSSON.

H. HJÄRNE.

Konstmuseet.

Reproduktionssamlingen har ökats med ungefär 1,000 blad afbildningar af äldre svensk konst, hvilken öfverlämnats af doc. ROOSVAL. Härmed har grunden lagts till en för undervisningen och forskningen synnerligen viktig del af samlingen.

På grund af det ökade antalet åhörare af de konsthistoriska föreläsningarna har behofvet af skioptikonbilder blifvit oafvisligt. Genom inköp har ett antal af ungefär 400 dylika förvärfvats, omfattande hufvudsakligen gotisk arkitektur och skulptur.

Hela reproduktionssamlingen, som förut — utan katalogisering — varit inordnad i portföljer och skåp, har under vårterminen 1908 börjat förtecknas, så att hvarje blad erhållit ett inv.-nummer och införts i en inventariebok. Dessutom har å hvarje portfölj antecknats de däri förvarade bladens antal och nummer. Detta arbete utföres af doc. ROOSVAL, som biträdts af stud. ANDREAS LINDBLOM och stud. BOGEMAN. Vid terminens slut har ungefär halfva samlingen katalogiserats.

Samlingen har hållits de studerande till handa genom e. o. amanuensen WETTERGREN.

JOHNNY ROOSVAL.

Seminarierna.

1. Teologiska seminarietsafdelning för teologiska prenotioner och teologisk encyklopedi.

Professor N. Söderblom har tjänstgjort såsom föreståndare och ledare, utom under senare delen af vårterminen, då under hans sjukdom docenten N. J. Göransson ledde öfningarna.

Öfningarna höllos hvarannan onsdag. På höstterminen var ämnet: "Religionspsykologi med svenska psalmboken som källa". De särskilda uppgifterna behandlade trefaldighetsmotivet, bön, bönhörelse, dess villkor, andens verk enligt pingstpsalmerna, det hela föregånget af en inledning, innehållande historik och litteraturanvisningar. Deltagarnas antal var 44.

Under vårterminen var ämnet: "Utombibliska paralleller till berättelser i evangelierna". Antalet deltagare 18.

Nathan Söderblom.

2. Teologiska seminariets afdelning för exegetisk teologi.

Föreståndare: professor E. Stave.

Ledare för afdelningen Gamla testamentets exegetik: professor E. Stave; för Nya testamentets exegetik: professor A. Kolmodin.

Inom den förra afdelningen utgjorde ämnet för öfningarna under hösterminen 1907: "Urhistorien", under vårterminen 1908: "Valda stycken ur profeterna". Inom den senare afdelningen var ämnet för höstterminens öfningar: "Den jungfruliga födelsen" och för vårterminen: "Jesu uppståndelse". Antalet var under höstterminen inom förra afdelningen 41, inom den senare 40, under vårterminen inom förra afdelningen 33, inom den senare 36.

E. Stave.

3. Teologiska seminariets kyrkohistoriska afdelning.

Under läsårets båda terminer har prof. Lundström fungerat såsom seminariets både föreståndare och ledare.

Ämne för höstterminens proseminarieöfningar var "Valda kyrkohistoriska uppgifter", hvarvid frågor rörande aflatens uppkomst och historia med särskildt afseende på aflatshandeln i Sverige behandlades. Vid sammanträdet den 19 nov. 1907 föredrogs och ventilerades en uppsats om "Gustaf Vasas inre och yttre kyrkopolitik under åren 1521—26."

Under vårterminen hafva öfningarna ägt ren seminariekaraktär. Deras föremål har varit tolkning af en svensk medeltidsafhandling, benämnd *Homo conditus,* i Cod. Ups. N:o 187.

Paläografiska öfningar hafva i någon mån ägt rum under båda terminerna. Deltagare i höstterminens proseminarium voro 12 och i seminariet under vårterminen 7 studerande.

Seminariebiblioteket har äfven under detta läsår erhållit en värdefull tillökning genom Teologiska föreningens i Uppsala gåfva af större delen af dess boksamling. Bland de böcker, som sålunda införlifvats med seminariebiblioteket, finnas flere, hvilka befinnas ägnade att synnerligen väl tjäna det ändamål, som gifvit upphof till dessa institutioner.

HERMAN LUNDSTRÖM.

4. Teologiska seminariets afdelning för systematisk teologi.

Under läsåret har domprosten, professor J. E. BERGGREN tjänstgjort såsom föreståndare; såsom ledare af öfningarna tjänstgjorde under läsåret professor BERGGREN och under vårterminen docenten BILLING.

Under ledning af professor BERGGREN höllos under båda terminerna proseminarieöfningar i anslutning till de offentliga föreläsningarna, höstterminen kl. 6—8 och vårterminen kl. 6—7. Under vårterminen höllos seminarieöfningar hvarannan fredag kl. 7—8 med ämne: Luthers skrift "De libertate christiana." Antalet deltagare i öfningarna var under höstterminen 30 och under vårterminen i seminarieöfningarna 10 och i prosemarieöfningarna 18.

Under ledning af docenten BILLING höllos under vårterminen 1908 seminarieöfningar i teologisk etik. Ämne: Socialetiska aktstycken. Sedan å första sammanträdet arbetsplan uppgjorts och seminariets ledare hållit ett inledande, orienterande föredrag, behandlades vid de sex återstående sammanträdena i tillsammans 23 föredrag och kortare referat följande ämnen: Industriarbetarnes lefnadsförhållanden, sedda från den prästerliga verksamhetens synpunkt; Arbetarnes lefnadsförhållanden i olika länder; Industriarbetarnes lefnadsförhållanden i Stockholm; Industriarbetarnes lefnadsförhållanden i den svenska landsorten; Landtarbetarefrågan; Arbetarnes religiösa och etiska tankevärld. Deltagarnes antal var 28.

J. E. BERGGREN.

5. Teologiska seminariets afdelning för praktisk teologi.

Proseminarieöfningar i praktisk teologi i anslutning till föreläsningarna hafva fortgått under hela läsåret 1907—08 med en timme i veckan, och har deltagarnas antal under höstterminen utgjort 49 och under vårterminen 33. Ledare af öfningarna: professor C. R. Martin. C. R. Martin.

6. Vetenskapliga öfningar i juridisk encyklopedi och romersk rätt.

Under höstterminen höllos 6 öfningar i encyklopedi samt under vårterminen 7 öfningar i romersk rätt enligt samma grunder för öfningarnas anordnande som under föregående läsår. — I höstterminens öfningar deltogo 24 studerande, i vårterminens 20 såsom aktiva medlemmar. Ämne för öfningarna i encyklopedi var: *Mengar's Neue Staatslehre*, som referatvis genomgicks och kritiskt granskades i skriftliga uppsatser. — Vid de romersk-rättsliga öfningarna behandlades likaledes i skriftliga uppsatser dels valda rättsfall ur digesterna, exegetiskt och kritiskt, dels valda delar af läran om köp under jämförelse med 1905 års svenska lagstiftning i ämnet, äfvensom redogörelse för servitut under jämförelse med 1907 års svenska lag härom samt för det romerska litteralkontraktet. C. A. Reuterskiöld.

7. Seminariet för klassiska språk.

Föreståndare var under höstterminen prof. Danielsson, under vårterminen prof. Persson.

Ledare af öfningarna voro: å den latinska afdelningen under hela läsåret doc. Thörnell och å den grekiska under höstterminen och första delen af vårterminen prof. Danielsson, under återstoden af sistnämnda termin doc. Nachmanson. Såsom biträdande lärare fungerade å den grekiska afdelningen doc. Nachmanson under hela höstterminen och förra delen af vårterminen.

Såsom bibliotekarie och sekreterare tjänstgjorde under höstterminen och början af vårterminen fil. lic. A. Nelson, under senare delen af vårterminen af fil. kand. B. Knös. Deltagarnas antal var i den latinska afdelningen under höstterminen 7, under vårterminen 15 och å den grekiska under höstterminen 7, under vårterminen 4.

Å den latinska afdelningen behandlades under höstterminen valda skrifter af Tertullianus, under vårterminen valda satirer af

Horatius; å den grekiska under höstterminen och vårterminens två första sammanträden Epistulae privatae graecae ed. Witkowski, under återstående delen af vårterminen nyfunna dikter af Sappho och Korinna. Dessutom höll fil. kand. E. Hedén ett föredrag om "Daimonerna hos Homer", hvarjämte referat öfver nyutkommen litteratur lämnades af fil. lic. A. Nelson samt fil. kandidaterna S. Bæcklund och E. Hedén.

P. Persson.

8. Seminariet för romanska språk.

De teoretiska öfningarna hafva under båda terminerna ledts af docenten E. Staaff, de praktiska af universitetslektor A. Terracher. Fil. kand. H. Kjellman har tjänstgjort som bibliotekarie och sekreterare vid de teoretiska öfningarna; vid de praktiska öfningarna har protokollot förts af fil. stud. G. Ekestubbe.

Antalet i öfningarna deltagande medlemmar har varit, i de teoretiska öfningarna: höstterminen 8, vårterminen 6, i de praktiska öfningarna: höstterminen 22, vårterminen 14.

Ämne för teoretiska öfningarna har under båda terminerna varit "Valda uppgifter ur de romanska språkens grammatik", hvarjämte under vårterminen en del af tiden ägnats åt genomgång af *Li dis dou vrai aniel* (ed. Tobler).

De praktiska öfningarna, som ständigt förts på franska, hafva omfattat fonetiska studier (på grundval af Nyrop, Manuel phonétique du français parlé), fransk synonymlära (Ringenson, Franska synonymer) samt, för hvarje gång, granskning af en uppsats på franska, författad af någon bland deltagarne.

Inom den teoretiska afdelningen höllos och diskuterades följande föredrag:

Höstterminen:

N. Taube, Suffixet *-idiare* och dess kontinuering i de romanska språken.

R. Lundgren, Formen *sumus* och dess roll i den franska konjugationen samt dess utveckling i de öfriga romanska språken.

N. Bergsten, Imperfektum och futurum af verbet *esse* i de romanska språken.

Vårterminen:

P. Högberg, De förvokaliska femininformerna *mon, ton, son* af pronomen possessivum i franskan.

H. Andersson, Om *a* och *e* före täckt vokal i pikardiskan.

Vid de praktiska öfningarna föredrogos och diskuterades uppsatser af H. Sjöberg, M. Sandahl, H. Ekelund, E. Larsson, L.

Wikström, G. Brundin, G. Wallentin, Th. Dahlgren, K. Ringenson, G. Ekestubbe, I. Thelning. E. Staaff.

9. Seminariet för nordiska språk.

Seminariet har på vanligt sätt arbetat på två afdelningar, dels förberedande fil. lic.-examen (seminarium), dels förberedande fil. kand.-examen (proseminarium).

Föreståndare har varit professor Noreen.

Öfningarna i seminariet ha ledts af prof. v. Friesen med biträde af doc. Celander, i proseminariet af prof. Noreen med biträde af doc. Östergren. Såsom sekreterare ha tjänstgjort: i i seminariet amanuensen Grape; i proseminariet under höstterminen fil. stud. Elof Colliander, under vårterminen fil. stud. Sigfrid Ehrling. Bibliotekarie har varit aman. Grape. Seminariets ordinarie medlemmar voro under höstterminen 13, under vårterminen 11. Proseminariets medlemmar voro under höstterminen 75, under vårterminen 69.

Föremål för seminariets arbete har under hela året varit Snorre-Eddan, hvarvid jämförelse med Uppsala-handskriften verkställts af aman. Grape. Vid sidan däraf ha förekommit föredrag, referat och diskussion af originaluppsatser. Proseminariets öfningar har behandlat G. Stiernhielms Företal till Gambla Swea- och Göta-måles fatebur, efter aftrycket i Noreen-Meyers Valda stycken; omväxlande härmed ventilering af originaluppsatser.

Föredrag, ventileringar och referat inom seminariet:

Höstterminen:

Sixten Belfrage: "Orden *hefia* och *segia* och deras släktingar i nordiska språk."

Jöran Sahlgren: "Orden *forn*, *eviga* och *stiórna.*"

Johannes Kjellström: "*Vágr*, *våg* i ortnamn"; "Orden *gera* och *lifa.*"

Erik Neuman: "Orden *falla* och *aldr.*"

Wilhelm Cederschiöld: Referat af de olika åsikterna angående uppkomsten af grammatiskt genus.

Josef Sandström: "Om utvecklingen i starktonig ställning af fsv. ŭ, ŏ i Barne-härads-målet."

Vårterminen:

Johannes Kjellström: "Några ortnamn från norra Ångermanland och södra och mellersta Västerbottens kustängder."

Hans Sperber: "Einige Bemerkungen zu den isländischen Rimur."

Jöran Sahlgren: "Ordet *Gioll*"; "Ordet *liós.*"

JOSEF SANDSTRÖM: "Om byar och byförhållanden efter landskapslagarnas byggningabalkar."

BRUNO SJÖROS: Kritiskt föredrag om vissa partier af B. Risberg, Den svenska versens teori.

KARL ÅGREN: "Ordet *(land)vorn.*"

Ventilerade uppsatser och föredrag i proseminariet:

Höstterminen:

ERIK HASSELSKOG: "Verb-lösa meningar i nutida svenskan."

ANDERS LILIENBERG: "Propositionen *för* och dess funktioner i nusvenskan."

ELIAS WESSÉN: "Prepositionen *till*:s funktioner i nysvenskan."

SAMUEL PONTÉN: Föredrag om "Betydelseförändringar hos ord i Gambla Swea- och Göta-måles fatabur af Stiernhielm".

Vårterminen:

GERHARD LINDBLOM: "Ordböjningen i Stjernhielms företal till Gambla Swea- och Göta-måles fatebur."

SIGFRID EHRLING: "Adjektivens förstärkning genom prefigering."

ADOLF NOREEN.

10. Germanska seminariets engelska afdelning.

Lägre afdelningen (Proseminariet): ledare prof. A. ERDMANN.

Under höstterminen 1907 ha hållits 6 sammanträden, under vårterminen 1908 7, näml. hvarannan fredag under föreläsningsterminerna.

Medlemmarnes antal har varit under höstterminen 44, under vårterminen 43.

Ämne för öfningarna har varit under höstterminen Byrons Manfred, under vårterminen Thomas Hughes' Tom Brown at Oxford.

Öfningarna ha bestått i uppläsning, öfversättning samt språkliga och sakliga förklaringar af valda stycken af de föreliggande texterna.

Högre afdelningen (Seminariet): ledare doc. K. F. SUNDÉN.

Öfningar ha hållits endast under höstterminen 1907.

Antal deltagare: 7.

Antal sammanträden: 5.

Ämne: den medelengelska romansen Sir Eglamour (ed. G. Schleich).

Öfningarna ha bestått i uppläsning, öfversättning och kommentering af den nämnda täxten samt diskussion af därmed sammanhängande spörsmål, hvarjämte doc. SUNDÉN höll flera smärre föredrag öfver ljudhistoriska frågor.

Biblioteket har under läsåret vunnit den tillökning, som tillgångarna medgifvit. Bibliotekarie var under höstterminen fil. kand. H. Sandegren, uppl. Sedan han på egen önskan lämnat det uppdrag såsom bibliotekarie, som han ända sedan höstterminen 1901 med ordning och samvetsgrannhet skött, efterträddes han från och med vårterminen 1908 af fil. kand. Axel Nilsson, Sthm.

Axel Erdmann.

11. Germanska seminariets tyska afdelning.

Antal sammanträden: under höstterminen 4, under vårterminen 7.

Antal deltagare: under höstterminen 10, under vårterminen 8.

Ämnet för båda terminernas öfningar har varit den medelnederländska dikten Van den Vos Reinaerde, af hvilken genomgåtts valda delar under jämförelse med motsvarande franska och tyska medeltidsdikter. I samband med den lästa texten höllos tvänne kortare föredrag.

Ledare af öfningarna var under bägge terminerna undertecknad.

Hj. Psilander.

12. Seminariet för sanskrit med jämförande indoeuropeisk språkforskning.

Då föreståndaren var för offentligt uppdrag tjänstledig under höstterminen, hafva seminarieöfningar kunnat hållas endast under vårterminen. Antalet sammankomster var under denna 6.

Deltagarnas antal har varit 2.

Föreståndare för öfningarna prof. K. F. Johansson.

Öfningarna ha bestått i diskussion af tvenne till doktorsafhandlingar afsedda arbeten af H. Smith, "Om Kaccāyanas paligrammatik", och J. Charpentier, "Studier till den indiska berättelselitteraturen".

Dessutom hafva smärre föredrag af språkvetenskapligt och etymologiskt innehåll förekommit så väl af de nämnda deltagarna som af föreståndaren. Därjämte hafva lämnats referat af nyutkommen språkvetenskaplig litteratur.

K. F. Johansson.

13. Seminariet för slaviska språk.

Under höstterminen arbetade seminariet på två afdelningar (seminarium och proseminarium) under vårterminen blott på en afdelning. Öfningarna i seminariet leddes under båda terminerna af undertecknad, i proseminariet (höstterm.) af doc. Torbiörnsson.

Hufvudämne för seminariet var under höstterminen nybulgariska, med lektyr af Jelin-Pelins "Berättelser" som underlag; under vårterminen serbokroatiska folkvisor (Novaković's upplaga af visor om Kosovo-slaget).

Följande föredrag ha hållits och diskuterats:

Doc. TORBIÖRNSSON: Det kronologiska förhållandet mellan likvidametatesen, depalatalisering och vokalförkortning i polska.

Fil. kand. G. QUENNERSTEDT: Bulgariskans ljudförhållanden.

Densamme: Presensbildningen i nybulgariska.

Fil. kand. A. KARLGREN: Deklinationssystemet i nybulgariska.

Densamme: Verbets aspekter i nybulgariska.

Densamme: Deklinationen i serbiska.

Fil. stud. K. G. BRUSK: Öfversikt af den serbiska litteraturen i samband med den politiska historien.

Fil. Dr. H. SPERBER: Några stilistiska drag i den serbiska folkvisan under jämförelse med den nordiska folkvisan.

Dessutom har början gjorts till katalogisering af i svenska bibliotek befintlig slavistisk litteratur.

I proseminariet, där ämnet var čechiska, lästes och tolkades Jirásek, "Filosofská historie" med grammatik och språkhistoriska förklaringar.

Seminariet hade under höstterm. 7, under vårterm. 8 sammanträden.

Antalet deltagare var under båda terminerna 4.

Proseminariet hade under höstterminen 4 sammanträden. Deltagarnas antal var 2.

Boksamlingen har — utom inköpen — ökats genom öfverflyttning af ytterligare några dupletter af rysk litteratur från universitetsbiblioteket. Serbiska litteratursällskapet i Novisad (Neusatz), Srpska Matica, som i den serbisk-kroatiska litteraturen spelat en ej oviktig roll, har till seminariet skänkt en nästan fullständig serie af sina värdefulla publikationer ("Letopis"). — Som bibliotekarie har doc. TORBIÖRNSSON tjänstgjort.

J. A. LUNDELL.

14. Seminariet för semitiska språk.

Öfningarna hafva under hela läsåret ledts af seminariets föreståndare, prof. ZETTERSTÉEN, och uteslutande omfattat tolkning och kommentering af De Goeje, Selection from the Annals of Tabari (s. 1—26).

Deltagarnas antal var under hela läsåret 3. Under höstterminen höllos 5, under vårterminen 8 sammanträden.

Fil. kand. HARALD AKSELSSON har under båda terminerna tjänstgjort som bibliotekarie.

K. V. ZETTERSTÉEN.

15. Seminariet för filosofi.

Under läsårets båda terminer ledde professor GEIJER öfningar i *teoretisk filosofi* hvarannan fredag kl. 6—8 e. m., sammanlagdt 14 sammanträden. Under dessa öfningar, i hvilka deltogo under höstterminen 10 och under vårterminen 7 studenter, behandlades kritiskt under förra terminen Cartesii *meditationer* och under den senare valda stycken ur Kants *transscendentala dialektik*.

Docenten HÄGERSTRÖM ledde under höstterminen öfningar i *praktisk filosofi* i form af föredrag och diskussioner öfver ämnet: *analys af religiösa ideer under medeltiden* och under vårterminen i *praktiska filosofiens propedeutik*, hvarunder behandlades H. Rickerts *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. I hvardera af dessa öfningskurser, hvilka båda höllos 2 timmar å rad hvarannan vecka, deltogo 6 studenter.

Hvarannan fredag kl. 6—8 e. m. (omväxlande med prof. GEIJER) ledde docenten PETRINI seminarieöfningar i *teoretisk filosofi*, under höstterminen behandlande *viljans psykologi* och under vårterminen *känslans psykologi*, sammanlagdt 12 sammanträden med resp. 8 och 4 deltagare.

K. REINH. GEIJER.

16. Pedagogiska seminariet och öfningsskolan.

Pedagogiska seminariets och öfningsskolans verksamhet under läsåret 1907—08 har fortgått enligt samma plan som föregående läsår med jämnlöpande praktiska och teoretiska öfningar. 1) Hvarannan onsdag kl. 6—7,15 e. m. ha bedrifvits *praktisk-pedagogiska* öfningar med diskussion af de skilda skolämnenas metodik i anslutning till kritik af proflektioner, som dagen förut hållits i pedagogiska öfningsskolan af någon seminariets deltagare. 2) De *teoretiska* öfningarna, som hållits samma dagar kl. 1/25—5,45 e. m., ha anknutit till referat af nyare pedagogisk-psykologisk litteratur (under höstterminen Paul Barth: Die Elemente der Erziehungs- und Unterrichtslehre (Lpzg 1906) samt under vårterminen R. Geijer: Uppfostringskonsten (Lund 1907), F. v. Schéele: Om pedagogiken som vetenskap i tidskr. Manhem 1906 och E. Neumann: Vorlesungen zur Einfürung in die experimentelle Pädagogik (Lpzg 1907). — Sammanträdena ha hållits å filosofiska seminariets lokal. Antal deltagare under de bägge terminerna: i de praktiska öfningarna resp. 12 och 8,

i de teoretiska resp. 13 och 9.[1] 3) Pedagogiska öfnings- och experimentalskolan har under läsåret genomgått studiekursen för klass 2 i Realskolan, väsentligen i anslutning till dennas "Undervisningsplaner." 4) För seminariets och skolans räkning ha inköpts pedagogisk litteratur samt diverse kartor och annan undervisningsmateriel, hvilket alltsammans tills vidare förvaras å skolans lokal Svartbäcksgatan 7, 2 tr. K. R. GEIJER.

17. Seminariet för ästetik med litteratur- och konsthistoria.

Det litteraturhistoriska seminariet har under läsåret haft tolf sammanträden, däraf fem under höstterminen och sju under vårterminen. Ledare af öfningarna har varit prof. SCHÜCK. Deltagarna hafva varit under höstterminen 28, under vårterminen 29.

Därunder hafva följande föredrag diskuterats:

1) Stud. PETTERSSON: Runius' biografi.

2) Fröken FREDHOLM: Den isländska sagans betydelse för stormaktstiden.

3) Fröken APPELQVIST: Svenska språkets klagomål.

4) Stud. ERIXON: Den svenska litteraturens förhållande till den franska under stormaktstiden.

5) Fröken BERGSTRAND: Venerid.

6) Stud. NERMAN: Columbus' biografi.

7) Stud. BERG: Urban Hiärnes Rosimunda.

8) Stud. KJELLIN: Börks Darius.

9) Stud. SANTESSON: Det litterära lifvet under stormaktstiden.

10) Stud. SUNDSTRÖM: I hvad mån skiljer sig litteraturen under Karl XII från den närmast föregående?

11) Stud. ÖSTBERG: Mariniemen i den svenska litteraturen.

12) Stud. BERLIN: Mis-en-scènen i Lejonkulans dramer.

13) Fröken ULIN: Den erotiska diktningen under stormaktstiden och dess källor.

14) Stud. HEDLUND: Patriotismen i stormaktstidens diktning.

15) Fröken LANDQVIST: I hvad mån återgifver stormaktstidens diktning tidens verkliga kulturförhållanden?

16) Stud. VENNBERG: Om förhållandet mellan dansk och svensk litteratur under stormaktstiden. H. SCHÜCK.

---

[1] Ofvannämnda, praktiska såväl som teoretiska, seminarieöfningar hafva under läsårets båda terminer ledts af filosofie licentiaten (numera doktor) B. HAMMER, som tillika varit föreståndare för den med detta pedagogiska seminarium förenade öfnings- och experimentalskolan.

18. Historiska seminariet.

Föreståndare: prof. H. Hjärne.

A. Afdelningen för filosofie licentiatexamen.

Ledare af öfningarna: under höstterminen prof. H. Hjärne; under vårterminen prof. N. Edén. Sammankomster hölls under höstterminen hvarannan fredag, under vårterminen hvarannan torsdag, kl. 6—8 e. m.

Under höstterminen (5 sammankomster, 14 ordinarie och 1 extraordinarie medlemmar) behandlades föredrag rörande Erik XIV:s historia. Följande föredrag höllos och diskuterades:

B. Boëthius: Konung Erik och hertigdömena.

H. Heyman: Lifländska ordensstatens undergång.

H. Franzén: Konungens högsta nämnd.

R. Dalström: Brytningen med Danmark.

B. Lövgren: Erik XIV:s fall.

Under vårterminen (6 sammankomster, 8 ordinarie medlemmar) behandlades frågor rörande Sveriges historia under trettioåriga krigets tidehvarf. Följande föredrag höllos och diskuterades:

H. Heyman: Gustaf Adolfs förbundssystem.

B. Boëthius: Gustaf Adolfs planer för Tysklands och Sveriges inbördes ställning.

B. Wadström: Axel Oxenstjernas tyska politik.

H. Rosengren: Gustaf Adolfs och Kristinas ståndsprivilegier.

B. Lövgren: Ståndsstriden vid riksdagarna 1633—44.

O. Palme: Källorna rörande ståndsstriden vid 1650 års riksdag.

B. Afdelningen för filosofie kandidatexamen.

Ledare af öfningarna: under höstterminen, prof. N. Edén; under vårterminen doc. H. Almquist. Sammankomsterna höllos hvarannan måndag kl. 6—8 e. m.

Under höstterminen (6 sammankomster, 26 medlemmar) behandlades svenska riksdagsakter från 1500-talet. Följande föredrag höllos och diskuterades:

N. Brusewitz: Kallelserna till Gustaf Vasas riksdagar.

S. A. Jonsson: Sammansättningen af Gustaf Vasas riksdagar.

R. Andersson: Begreppet "ständer" i Gustaf Vasas riksdagshandlingar.

K. Häggström: Förhandlingsformerna vid Gustaf Vasas riksdagar.

A. Chambert: Beslutakterna vid Gustaf Vasas riksdagar.

Under vårterminen (6 sammankomster, 25 medlemmar) behandlades urkunder rörande Sveriges historia under senare hälften af 16:de århundradet. Följande föredrag höllos och diskuterades:

K. Dubois: Kungavalet i Polen år 1587.

G. Willén: Den svensk-polska traktaten af 19 aug. 1587.

A. Lilienberg: Mötet i Reval år 1589.

L. Dalgren: Johan III och hertig Karl 1568—87.

H. Hjärne.

19. Seminariet för statskunskap.

Föreståndare och ledare af öfningarna: prof. S. Boëthius.

Under höstterminen höllos 6 och under vårterminen 7 sammankomster, och behandlades under båda terminerna ämnen dels ur svensk statskunskap, dels ur allmän. De ordinarie ledamöterna voro under höstterminen 19 och under vårterminen 18; de extra ordinarie under höstterminen 13 och under vårterminen 9.

Följande föredrag hafva hållits:

B. Nyström: Nationalitetsprincip och territorialprincip.

O. Grönlund: Referendum i Nordamerikas Förenta stater.

I. Jonsson: Svenska rådets ställning under 1700-talet.

G. Hellström: Den slesvigska frågan.

E. Hjärne: Konungens högsta domsrätt i Sverige. De statsrättsliga utgångspunkterna.

Undertecknad: Referat och kritik af G. Steffens arbete Sociologien.

G. Mångberg: Ministeransvarigheten i Sverige efter 1809.

E. Thulin: Det äldsta svenska statsväsendet och de tyska städerna.

G. Rexius: Benjamin Höjers politiska åskådning.

G. A. Kronqvist: Jämförelse mellan 1809 års regeringsform och äldre grundlagar.

Seminariets bibliotekarie har varit fil. kand. B. Boëthius.

S. J. Boëthius.

20. Seminariet för geografi.

Öfningarna ha varit fördelade på en högre och en lägre afdelning, af hvilka den förra sammanträdt på den geografiska institutionen hvarannan fredag kl. 6—8 e. m, och den senare å lärosalen N:o 11 alternerande fredagar samma tid. Samtliga öfningar ha ledts af undertecknad. Deltagarna voro i den lägre afdelningen under höstterminen 48, under vårterminen 42, i den högre afdelningen under höstterminen 14, under vårterminen 10.

I den högre afdelningen höllos och diskuterades följande föredrag:

Under höstterminen:

Stud. Sten de Geer: Om schweizisk-franska Jurabergen.

Kand. H. Wittrock: Schweiz' växtgeografi.

Kand. G. Göthe: De historisk-geografiska förutsättningarna för den schweiziska förbundsstatens uppkomst.

Under vårterminen:

Stud. Sten de Geer: Demonstration af några etnografiska och historiska kartor.

Stud. Sten de Geer: Demonstration af ett antal kartskisser till den speciella och fysiska geografien.

Kand. Richard Sandler: Folkmängdsfördelningens kartográfiska framställande.

I den lägre afdelningen höllos och diskuterades följande föredrag:

Under höstterminen:

Stud. A. M. Wastensson: Om Kattegats och Skageraks hydrografi.

Stud. U. Sundelin: Arktiska upptäcktsresor.

Stud. G. A. Rune: Skandinaviens postglaciala nivåförändringar.

Stud. E. Bengtson: Östersjöns hydrografi.

Stud. Ellen Löidgren: Lapparne.

Stud. David Lund: Islands fysiska geografi.

Under vårterminen:

Stud. E. Bergström: Om Kilimandjaro.

Stud. F. Hård af Segerstad: Om Sahara.

Stud. K. Dubois: Om mongolernas vandringståg under medeltiden.

Stud. G. H. Nordström: Sibiriens upptäcktshistoria.

Stud. M. Magnevill: Flygsandsbildningarne på Sandö och Fårö.

Stud. S. B. Svedberg: Nordmännens upptäcktsfärder kring Nordatlanten under medeltiden.

Stud. K. G. Lindblom: Om franska sjöfärder i Stilla hafvet under början af 18:de seklet.

Stud. A. Söderlund: Finlands befolkning.

E. o. prof. A. Hamberg: Longitud- och latitudbestämningar (i anslutning till föregående praktiska öfningar).

Axel Hamberg.

21. Matematiska seminariet.

A) Afdelningen för ren matematik.

Högre afdelningen:

Ledare af öfningarna var under höstterminen professer Wiman och under vårterminen e. o. professor Holmgren. Antalet deltagare var höstterminen 6 och vårterminen 8. Sammanträdenas antal var under höstterminen 7 och vårterminen 8.

Under höstterminen behandlades frågor ur teorien för ändliga lineära substitutionsgrupper och under vårterminen differentialgeometri (teorien för buktiga ytor m. m.).

Lägre afdelningen.

Ledare af öfningarna var under höstterminen dåvarande docenten R. MATTSON och under vårterminen professor WIMAN. Antalet deltagare var under höstterminen 120 och under vårterminen 60. Sammanträdenas antal var under de motsvarande terminerna 14 resp. 13. Ämne för öfningarna var under höstterminen ekvationsteori och under vårterminen integralkalkyl.

B. Afdelningen för mekanik.

Under höstterminen höllos 6 sammankomster och behandlades vid dessa stela punktsystems dynamik i två dimensioner samt de allmänna lagarna för punktsystems rörelse. Antalet deltagare var 5. Under vårterminen höllos 8 sammankomster, vid hvilka behandlades hydrostatik och elementen af hydrodynamiken. Antalet deltagare under vårterminen var 18. Som ledare för öfningarna tjänstgjorde båda terminerna doc. H. PLEIJEL.

A. WIMAN.

Exercitieinstitutionerna.

1. Ridinstitutionen.

Under höstterminen deltogo i undervisningen ett tjugutal personer mindre än under vårterminen i enlighet med den i december insända redogörelsen, och deltogo eleverna utom i den ordinarie undervisningen i en del af fältridtklubben anordnade jakter.

Under tiden 15 jan.—15 maj 1908 hafva sammanlagdt 147 personer under 2,058 timmar deltagit i undervisningen. Af detta antal timmar komma:

1668 timmar på 119 akademici, däraf 120 på 4 frielever och 390 timmar på 28 icke akademici.

Af de 119 akademici tillhörde:

44	Stockholms nation med	616	tim.
9	Upplands „ „	128	„
6	Göteborgs „ „	90	„
7	Västmanl.-Dala nation med ...	92	„
4	Gästrike-Hälsinge „ „ ...	52	„
6	Södermanl.-Nerikes nation med	88	„
6	Värmlands nation med	84	„
8	Östgöta „ „	116	„
5	Västgöta „ „	64	„

6 Smålands	nation med	80 tim.
8 Norrlands	„ „	120 „
1 Gottlands	„ „	18 „
3 Kalmar	„ „	34 „

samt 6 akademiska lärare med 84 timmar.

CARL GREDIN.

2. Gymnastikinstitutionen.

Gymnastiklektioner hafva gifvits hvarje söckendag mellan kl. 8—9 f. m. samt fäktlektioner i sabelhuggning hvarje söckendag mellan kl. 7—8 f. m., allt under tiden från den 1 februari till den 15 maj.

Att lämna flere lektioner hade varit önskvärdt, men har icke kunnat låta sig göra på den grund, att gymnastiklokalen under alla öfriga timmar af dagen varit upptagen för allmänna läroverkets eller seminariets räkning.

I gymnastiklektionerna hafva deltagit . . . . . 82 studenter och
i fäktlektionerna hafva deltagit . . . . 16 studenter

Summa 98 studenter.

C. LUNDQVIST.

3. Akademiska kapellet. Verksamheten har fortgått på vanligt sätt.

För à vista-spelning hafva Beethovens symfonier användts.

Följande kompositioner hafva inöfvats med fullständig orkester efter originalpartiturets föreskrifter:

Bruch, Scener ur Gustaf Adolfs lif; Beethoven, Symfoni N:o 5 (C-moll), Schumann, Symfoni N:o 1 (B-dur); Grieg, Per Gynt-Suite (N:o 1); Wagner, förspel till Mästersångarne; dessutom accompagnement till soli för piano, för violin och för valdhorn.

Kammarmusiköfningar hafva ledts af herr W. LUNDGREN med minst 2 timmar i veckan. Kostnadsfria violinlektioner hafva lämnats till 8 studenter.

Från orkesterfonden har under året utbetalats till kapellet 1,350 kronor, förnämligast för anställandet af skickliga orkesterspelare vid utförandet af ofvannämnda orkesterkompositioner.

Antalet deltagande studenter har varit 15.

I. E. HEDENBLAD.

4. Ritsalen.

Öfningarna hafva under båda terminerna fortgått onsdagar och lördagar kl. 10—12 f. m. och omfattat frihandsteckning efter

modeller, fristående föremål och målning efter uppstoppade fåglar och stilleben.

Linearritning, projektionsritning, skugglära och perspektivlära.

Följande studerande hafva deltagit i dessa öfningar:

Erlandsson, E. A., Stockh.
Cedergren, K. I. H., Gästr.-Häls.
Smedberg, C. O. V., Göteb.
Cullberg, C. O. D., Göteb.
Lundström, A., Norrl.
Lundgren, H ., Kalm.
Gustavi, G. E., Östg.

C. G. Holmgren.

Studentantal. Examina. Promotioner.

Studentantal.

Under tiden från och med den 1 juni 1907 till samma dag 1908 inskrefvos vid universitetet 433 studerande. Motsvarande tal för de två närmast föregående åren voro 368 och 385.

Antalet vid universitetet närvarande studenter var enligt den af studentkåren utgifna katalogen under höstterminen 1,821 och under vårterminen 1,765. Under näst föregående läsår voro motsvarande tal 1,761 och 1,710. Fördelningen på de särskilda fakulteterna var följande: teologiska fakulteten under höstterminen 189, under vårterminen 170; juridiska fakulteten under höstterminen 481, under vårterminen 479; medicinska fakulteten under höstterminen 163, under vårterminen 181; filosofiska fakulteten under höstterminen 981, under vårterminen 934. Under höstterminen voro 7 och under vårterminen 1 studenter i studentkatalogen upptagna utan angifven studieriktning.

Examina.

Inför *teologiska fakulteten* aflades teologie licentiatexamen af 2, teologie kandidatexamen af 38 och praktiskt-teologiska prof af 32 studerande.

Inför *juridiska fakulteten* aflades juris licentiatexamen af 1, juris utriusque kandidatexamen af 44, juris kandidatexamen enligt 1904 års stadga af 10, hofrättsexamen af 7, kansliexamen enligt 1863 års examensstadga af 9 och enligt 1904 års examensstadga af 12 studerande.

Inför *medicinska fakulteten* aflades medicine licentiatexamen af 6 och medicine kandidatexamen af 21 studerande.

Inför *filosofiska fakulteten* aflades första afdelningen af filosofie licentiatexamen af 17 och fullständig licentiatexamen af 22, efterpröfning i filosofie licentiatexamen af 2, första afdelningen af filo-

sofie kandidatexamen af 88 och fullständig kandidatexamen af 73, efterpröfning i filosofie kandidatexamen af 30, särskild pröfning enligt Kungl. kungörelsen den 14 oktober 1892 af 11, teologisk-filosofisk examen af 22, första afdelningen af medicinsk-filosofisk examen af 3 och fullständig medicinsk-filosofisk examen af 1 studerande.

Akademiska afhandlingar.

ALMQUIST, H., Sverge och Ryssland 1595—1611. Tvisten om Estland, förbundet mot Polen, de ryska gränslandens eröfring och den stora dynastiska planen. Uppsala 1907. 8:o. (Vent. d. 9 nov. 1907.)

ARBMAN, P. T., Vad är evangelium? Uppsala 1907. 8:o. (Vent. d. 11 dec. 1907.)

DALHSTRÖM, A., Anatomische Veränderungen in vier wegen Drucksteigerung enukleierten Augen mit Netzhauthämorrhagien. Leipzig 1908. 8:o. (Vent. d. 25 maj 1908.)

ENGSTRÖMER, V., Om försäkringsgifvares förpliktelse på grund af försäkringsaftalet. 1. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 14 mars 1908.)

ERIKSSON, A., Un exposé des verbes en *-eo, -io* dans le latin et dans les langues romanes. Stockholm 1908. 8:o. (Vent. d. 27 maj 1908.)

HAMMER, B., Bidrag till uppmärksamhetens psykologi. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 26 maj 1908.)

HOLM, R., Experimentelle Untersuchungen über die geschichtete positive Glimmlichtsäule, inbesondere über das Schichtenpotential in H_2, N_2, He. Berlin 1908. 4:o. (Vent. d. 25 maj 1908.)

JACOBSSON, N., Den svenska herrnhutismens uppkomst. Bidrag till de religiösa rörelsernas historia i Sverige under 1700-talet. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 29 maj 1908.)

KNÖS, B., Codex Græcus XV Upsaliensis. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 27 maj 1908.)

LAMM, M., Olof Dalin. En litteraturhistorisk undersökning af hans verk. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 23 maj 1908.)

LINDQVIST, S., Studier öfver resultaten af radikaloperationer för bråck vid Kirurgiska kliniken i Uppsala $^1/_9$ 1888—$^{31}/_{12}$ 1904. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 12 maj 1908.)

REUTERSKIÖLD, E., Till frågan om uppkomsten af sakramentala måltider med särskild hänsyn till totemismen. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 9 maj 1908.)

Rudberg, G., Textstudien zur Tiergeschichte des Aristoteles. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 19 maj 1908.)
Sjöstrand, E., Mynt- och bankpolitik under Hattväldet 1738—1764. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 29 jan. 1908.)
Svedberg, T., Studien zur Lehre von den kolloiden Lösungen. Uppsala 1907. 4:o. (Vent. d. 7 dec. 1907.)
Söderqvist, N., Le blocus maritime. Etude de droit international. Stockholm 1908. 8:o. (Vent. d. 29 maj 1908.)
Uppgren, A., De mackabeiska konungarnes historia. Lund 1907. 8:o. (Vent. d. 28 sept. 1907.)
Wittrock, G., Carl X Gustafs testamente. Den politiska striden i Sverige 1660. Uppsala 1908. 8:o. (Vent. d. 26 maj 1908.)
Wråk, W., Bidrag till Skandinaviens reliefkronologi. Stockholm 1908. 8:o. (Vent. d. 27 maj 1908.)

Promotioner.

Vid den doktorspromotion, som ägde rum den 30 maj 1908, promoverades:

Inom *juridiska fakulteten* af dess dekanus, professor K. J. W. Sjögren:

Till *doktor efter aflagda prof* juris licentiaten T. Engströmer, Norrl.

Inom *medicinska fakulteten* af dess dekanus, e. o. professor O. M. Ramström:

Till *doktorer efter aflagda prof* följande tvenne medicine licentiater:

Lindqvist, S. G. E., Smål.
Dahlström, Anna, Göteb.

Inom *filosofiska fakulteten* af dess dekanus, professor O. Widman:
Till *doktorer efter aflagda prof* följande filosofie licentiater:

Almquist, H. K. Hj., St.
Lamm, M., St.
Sjöstrand, E. R., St.
Wittrock, G. J. V., St.
Holm, R., Vg.
Knös, B. A. O., Vg.
Rudberg, G., Vg.
Svedberg, Th., S.-N.
Eriksson, A., V.-D.
Reuterskiöld, E. H. C., Gbg.
Hammer, B. H. R., Kalm.
Wråk, W. O. Olsson, Norrl.

Ekonomi.

Anslag af statsmedel.

Till understöd för fortsatt utgifvande under år 1908 af universitetets årsskrift beviljades af Kungl. Maj:t 3,000 kronor.

Till uppehållande under vårterminen af en pedagogisk öfningsskola jämte därmed förenade seminarieöfningar anvisades af Kungl. Maj:t ett belopp af 2,700 kronor.

Underrättelse om de anslag, som beviljats universitetet vid 1908 års riksdag, har ännu icke inkommit till kansliet och kan därför först meddelas i nästa årsberättelse.

Anslag af universitetets reservfond.

Till hyra och underhåll af geografiska institutionens lokal samt till den nödvändigaste omvårdnaden af dess kartverk och bokförråd 1,000 kronor. (5 juni 1907).

Till medicinska fakultetens notarie ett tilläggsarvode för läsåret 1906—1907 300 kronor. (7 juni 1907.)

Till förbättrande af professor K. P. Dahlgrens arvode för uppehållande af befattningen såsom biträdande lärare i kirurgi under tiden 1 augusti 1907—1 januari 1908 1,041 kronor 67 öre. (29 juni 1907).

Ersättning till professor F. R. Kjellmans sterbhus för de tjänstgöringspenningar, som professor Kjellman nödgats afstå till sin vikarie under tiden från och med den 4 till och med den 19 april 1907. (29 juni 1907).

Fyllnadsarvode för uppbringande af ersättningen till medicine och filosofie doktor S. G. Hedin för förordnandet att uppehålla e. o. professuren i medicinsk och fysiologisk kemi till 4,000 kronor för år. (29 juni 1907).

Till bestridande af kostnaderna för elektrisk belysnings införande i universitetshuset ett tilläggsbelopp af 796 kronor 59 öre. (19 augusti 1907).

Ett anslag å 200 kronor för hvartdera af åren 1907 och 1908 till hjälp vid städning, eldning och rengöring å den fysiska institutionen. (14 oktober 1907).

Till inköp af mikroskop för det zootomiska laboratoriets räkning 1,000 kronor. (14 oktober 1907).

För täckande af eventuell brist vid uppförandet af den för universitetets studerande ungdom afsedda gymnastik- och idrottsinrättningen ett belopp af högst 5,000 kronor. (5 november 1907).

Till det akademiska kapellet för anordnande af violininstruktion och öfningar i kammarmusik 300 kronor. (5 november 1907).

Ersättning till laborator A. E. Vestberg för uppehållande af undervisningen i rätts- och statsmedicin 500 kronor för år räknadt. (28 november 1907).

Tilläggsarvode åt docenten B. H. M. Pleijel för uppehållande af professuren i mekanik och matematisk fysik 1,500 kronor för år räknadt. (28 november 1907).

Till inköp af en öfver utgräfningsområdet å den s. k. Studentholmen utförd modell 2000 kronor. (6 december 1907).

Tilläggsarvode åt docenten K. G. Westman för uppehållande af den med e. o. professuren i rättshistoria förenade undervisningsskyldighet 300 kronor. (12 december 1907).

Tilläggsarvode åt docenten C. G. Swenander för uppehållande af e. o. professuren i jämförande anatomi från den 1 november 1907 till 1907 års slut, beräknadt efter 2,000 kronor för år. (23 december 1907.)

Till bevarande af fornlämningarne å den s. k. Studentholmen 3,000 kronor. (14 januari 1908.)

Till betäckande af kostnaderna för den resa, som professor H. Lundström företagit för att såsom universitetets representant deltaga i Lützen-kapellets invigning 407 kronor 70 öre. (30 januari 1908.)

Tilläggsarvode till docenten F. P:son Wetter för förordnandet att delvis uppehålla examinationen i processrätt 216 kronor 67 öre. (5 februari 1908).

Till tryckning af studiehandbok och tentamensböcker m. m. för medicinska fakultetens räkning högst 800 kronor. (3 februari 1908).

Till anskaffande af namnplåtar å universitetets tafvelsamling högst 400 kronor. (13 februari 1908).

Tilläggsarvode åt docenten F. Åkerblom för förordnande att uppehålla e. o. professuren i meteorologi 2,000 kronor för år räknadt. (14 februari 1908).

Tilläggsarvode åt docenten B. H. M. Plejel för förordnandet att uppehålla professuren i mekanik och matematisk fysik 2,000 kronor för år räknadt. (14 februari 1908).

Tilläggsarvode åt docenten C. G. Swenander för förordnandet

att uppehålla e. o. professuren i jämförande anatomi 2,500 kronor för år räknadt. (14 februari 1908).

Till geografiska institutionen för år 1908 till bestridande af lokalhyra, städning och eldning, inköp af böcker, planscher och skioptikonbilder samt anskaffande af instrument 3,650 kronor. (9 mars 1908).

Fyllnadsarvode åt medicine och filosofie doktorn S. G. HEDIN för förordnandet att uppehålla professuren i medicinsk och fysiologisk kemi 2,000 kronor för år räknadt. (18 mars 1908).

Tilläggsarvode åt docenten P. G. THÖRNELL för förordnandet att uppehålla professuren i latinska språket och litteraturen 1,500 kronor för år räknadt. (11 april 1908).

Tilläggsarvode åt docenten E. S. STAAFF för förordnande att uppehålla professuren i romanska språk 2,000 kronor för år räknadt. (11 april 1908).

Tilläggsarvode åt e. o. professor A. HAMBERG för förordnande att uppehålla e. o. professuren i geografi för tiden från och med den 24 oktober 1907 till nämnda års slut efter 1,500 kronor för år räknadt. (11 april 1908).

Tilläggsarvode åt docenten C. G. SWENANDER för förordnande att uppehålla e. o. professuren i jämförande anatomi 2,000 kronor för år räknadt. (11 april 1908).

Tilläggsarvode åt docenten T. ENGSTRÖMER för förordnandet att uppehålla e. o. professuren i processrätt 1,500 kronor för år räknadt (22 april 1908).

Donationer.

Af änkefru LETTY KJELLIN 7,000 kronor, däraf årliga räntan skall utgöra ett stipendium till en obemedlad, välartad och flitig studerande af Upplands nation, född inom Uppland, men med företrädesrätt för släkting till gifvarinnan eller hennes man utan afseende å nation.

Genom Svenska kvinnornas Nationalförbund bland vänner till framlidna filosofie doktor ELLEN FRIES insamlade medel, 6,000 kr., till en fond med namnet "*Ellen Fries' stipendiefond för kvinliga historieforskare*", hvarur, sedan fonden vuxit till så stort belopp, att tre fjärdedelar af årliga räntan utgör minst 300 kronor, ett stipendium å minst 300 kronor skall utdelas hvarje år såsom understöd till bedrifvande af vetenskaplig historisk forskning till svensk kvinna, som antingen aflagt filosofie kandidat- eller licentiatexamen, i bägge fallen med öfverbetyg i historia, eller som genom utgifvande af något historiskt arbete visat sin duglighet för vetenskaplig historisk forskning.

Universitetets finansiella ställning år 1907.

Inkomster:

Statsanslag	764,082: 26
Inkomster af jordegendom och anslagen tionde	226,180: 89
Räntor å reverserade skulder och fordringar	242,003: 52
Diverse inkomster	63,923: 98
Summa kr.	1,296,190: 65

Utgifter:

I. Löner, pensioner m. m.:		
1) Ordinarie professorsstaten	224,267: 19	
E. o. professorer m. fl.	217,800: 31	
Exercitiestaten	9,267: 76	
Vikarierande lärare	5,000: —	
Extra stat	40,944: 17	497,279: 43
2) Förvaltningen:		
Kansliet	15,428: —	
Drätseln	24,793: 89	
Betjäningen	18,500: —	58,721: 89
3) Kungl. och Riksstatens stipendier		9,700: —
4) Anslag för studier, som ej tillhöra examensämnena		900: —
5) Ersättning för spannmålsindelning till professor Skytteanus		1,785: —
6) Dyrtidstillägg		4,279: 61
7) Extra lönetillägg för vaktbetjänte		2,162: 50
8) Resestipendier för professorer m. fl.		3,300: —
8) Pensions- och indragningsstater:		
Pensions- och gratialstaten	4,729: 73	
Indragningsstaten	23,558: 51	
Allmänna indragningsstaten . . .	4,500: —	32,788: 24
II. Institutioner och fonder:		
1) Institutioner	280,455: 37	
Cassa studiosorum	240: 69	280,696: 06
2) Egna fonders intressen	1,923: 79	
Diverse donationer och fonder . .	241,140: 61	
Uppsala, Ulfva m. fl. vattenkvarnars reparationsfond	1,500: —	
Universitetets årsskriftsanslag . .	2,000: —	
Anslag till utgifvande af juridiska föreläsningar	3,100: —	
Anslag för utgifvande af en samling af Carl von Linnés bref . . .	17,000: —	
Reservfonden	83,495: 38	350,159: 78
Transport		1,241,772: 51

	Transport	1,241,772: 51
III. Reparation		14,030: —
IV. Diverse utgifter:		
Utskylder och brandafgifter . . .	2,000: —	
Extra utgifter och tryckningskostnader	24,753: 41	
Landtmäteri och rättegångskostnader	12,078: 48	
Hyresmedel	1,556: 25	40,388: 14
	Summa kr.	1,296,190: 65

Innehåll.

Offentliga föreläsningar och öfningar under år 1908.

Teologiska fakulteten: Prof. E. Berggren: v.t. *Eskatologi* (3 t.); h.t. (under senare del.) *Viktigare dogmatiska frågor* (3 t.); ledde proseminarie- och seminarieöfningar. — E. o. prof. O. Quensel: v.t. o. h.t. *Homiletisk metodik* (1 t.); ledde de homiletiska öfningarna o. öfningar i liturgiskt föredrag. — Prof. H. Lundström: v.t. till 1 april *Den svenska kyrkans historia efter reformationen* (3 t.); h.t. *Martin Luther i den nyare forskningens ljus* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. E. Stave: v.t. *Psalmerna* (3 t.); h.t. (under senare del.) *Genesis* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. N. Söderblom: v.t. *Frågor rörande gudstrons innebörd och utveckling* (2 t.); h.t. från 1 nov. *Sokrates mystikern* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. C. Martin: v.t. o. h.t. *Pastoralteologi med hänsyn till svenska kyrkans ordning* (2 t.); ledde de *Kyrkorättsliga* öfningarna samt proseminarieöfningar. — E. o. prof. A. Kolmodin: v. t. *Efeserbrefvet* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — E. o. prof. E. Billing: v.t. o. h.t. *De etiska problemen i den moderna arbetarfrågan* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — Assist. T. Bring: v.t. o. h.t. *Kateketisk metodik* (1 t.); ledde de kateketiska öfningarna. — Kyrkosånglär. H. Palm: v.t. o. h.t. *Kyrkosångens historia och teori* (1 t.); ledde öfningarna i kyrkosång. — Doc. Hj. Holmquist: v.t. från 1 april *Kyrkans historia efter reformationen* (3 t.); h.t. *Emanuel Swedenborg* (1 t.); v.t. ledde proseminarieöfningar. — Doc. J. Göransson: v.t. *Schleiermachers uppfattning af uppenbarelsen och Kristus* (2 t., fr. 1 april 3 t.); h.t. *Apologetiska begrepp i historisk belysning* (3 t.); h.t. ledde seminarieöfningar. — Doc. G. Aulén: v.t. *Öfversikt öfver Schleiermachers Glaubenslehre* (1 t.); h. t. (under förra del.) *Några grunddrag i Martin Kählers teologi* (2 t.), *Öfversikt öfver kristologiens utveckling intill våra dagar* (i börj. af h.t. 2 t., sed. 1 t.).

— Doc. E. Aurelius: v.t. fr. o. m. 10 april *Den nytestamentliga kanons historia* (1 t.); h.t. *Jesu liknelser* (2 t.), *Kolosserbrefvet* (1 t.); h.t. ledde seminarieöfningar.

Juridiska fakulteten: Prof. D. Davidson: v.t. *Jämförande finansrätt* (4 t.); h.t. *Nationalekonomi* (4 t.). — Prof. H. Blomberg: v.t. kurs i *Förvaltningsrätt;* h.t. *Svensk Statsrätt* (3 t.); h.t. ledde öfningar i statsrätt. — Prof V. Sjögren: v.t. o. h.t. *Valda delar af förmögenhetsrätten* (4 t.). — Prof. H. Dahlberg: v.t. o. h.t. *Speciell privaträtt* (4 t.). — E. o. prof. C. A. Reuterskiöld: v.t. und. jan. *Encyklopedi*, febr. *Internationell privaträtt* o. sed. *Den romerska rättens solidarobligationer* (3 t.); h.t. *Valda delar af encyklopedien* (3 t.); v.t. ledde öfningar i de *Romerska rättskällorna*, h.t. öfningar i samb. m. föreläsningarna. — Häradsh. G. Ribbing: v.t. ledde den praktiska kursen. — Doc. K. G. Westman: v.t. kurs i *Rättshistoria* (2 t.); h.t. *Den svenska förmögenhetsrättens historia* (3 t.); ledde rättshistoriska öfningar. — Doc. E. Eschelsson: v.t. *Civilrätt* (1 t.). — Doc. F. Wetter: v.t. *Allmän straffrätt* (4 t.); h.t. *Om straffs villkorliga bortfallande* (4 t.). — Doc. T. Engströmer: v.t. från 1 april *Valda delar af civilprocessen* (4 t.); h.t. kurs i *Processrätt* (3 t.); h.t. ledde rättsvetenskapliga öfningar.

Medicinska fakulteten: E. o. prof. O. V. Petersson: v.t. o. h.t. *Fysikalisk diagnostik* (5 t. und. 2 mån.); höll pediatrisk poliklinik. — Prof. O. Lindfors: v.t. o. h.t. *Gynekologi* (2 t.), *Obstetrik* (2 t.); höll gynekologisk klinik o. poliklinik samt obstetrisk klinik. — Prof. A. Hammar: v.t. o. h.t. *Histologi med demonstration af preparat* (12 t.). — E. o. prof. C. Mörner: v.t. i börj. *Fysiologisk och patologisk kemi*, fr. 3 mars *Farmaceutisk kemi* (3 t.); h.t. *Farmaceutisk kemi* (3 t.); ledde öfningarna å med.-kem. laboratoriet. — E. o. prof A. Gullstrand: v.t. und. april o. h.t. 15 nov.—15 dec. *Speciell oftalmiatrik* (3 t.); höll oftalmiatrisk klinik o. poliklinik. — E. o. prof. M. Elfstrand: v.t. o. h.t. *Farmakodynamik* (2 t.), *Farmakognosi* (1 t.), *Läkemedelsförordningslära* med öfningar i *Receptskrifning* (1 t.). — Prof. Hj. Öhrvall: v.t. i börj. *Respirationen*, sed. *Allmän nerv- och muskelfysiologi* (4 t.); h.t. *Sinnesfysiologi* (4 t.); öfvervakade laborationsöfningarna. — E. o. prof. V. Hultkrantz: v.t. o. h.t. *Makroskopisk anatomi* (4 t.). — Prof. U. Quensel: v.t. *Allmän patologi*

(2 t.), v.t. o. h.t. öfningskurs i *Speciell patologisk anatomi med mikroskopiska demonstrationer* (2 t. hvarannan fred.); verkställde liköppningar med demonstrationer. — Prof. K. Petrén: v.t. o. h.t. *Speciell medicin* (2 t.); höll medicinsk klinik. — E. o. prof. F. Svenson: v.t. o. h.t. klinisk undervisning i *Psykiatri* (4 t. und. 2 mån.). — E. o. prof. M. Ramström: v.t. fr. 1 april *Bäckenets anatomi* (4 t.); h.t. (und. sen. del.) *Anatomi* (4 t.); ledde dissektionsöfningarna. — Prof. G. Hedin: v.t. i börj. *Delar af fysiologiska och patologiska kemien* (2 t.), sed. *Fysiologisk kemi* (6 t.); h.t. *Fysiologisk kemi* (3 t.) samt 1—15 dec. *Organisk kemi* (6 t.). — Prof. K. Dahlgren: v.t. o. h.t. *Speciell kirurgi* (2 t.); höll kirurgisk klinik. — Laborator A. Vestberg: v.t. *Allmän patologi* (2 t. und. 2 1/2 mån.), ledde öfningskursen i samma ämne; h.t. *Bakteriologi* (2 t. und. 6 veckor), ledde kursen i samma ämne samt *Rättsmedicinska* öfningar; v.t. o. h.t. demonstrerade liköppningar. — Laborator G. Göthlin: v.t. *Experimentell fysiologi* (2 t.); h.t. *Fysiologisk retningslära* (2 t.); v.t. o. h.t. ledde praktisk kurs i *Fysiologi* (8 t.) samt de fysiologiska laborationsöfningarna. — Doc. F. Zachrisson: v.t. o. h.t. kurs i *Allmän kirurgi* (5 t.), *Allmän sjukvårdsteknik* (1 t.); höll kirurgisk poliklinik. — Doc. R. Friberger: v.t. kurs i *Mikroskopiska, kemiska, bakteriologiska och fysiologiska undersökningsmetoder* (3 t.); höll medicinsk poliklinik. — Med. lic. G. Bergmark: h.t. kurs i samma *Undersökningsmetoder* som ofvan (3 t.); höll medicinsk poliklinik.

Filosofiska fakultetens humanistiska sektion; Prof. H. Hjärne: h.t. *Inledning till historiens studium* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. A. Noreen: v.t. o. h.t. *Yngre fornsvenska* (2 t.), *Nysvensk betydelselära* (1 t.); v.t. o. h.t. ledde proseminarieöfningar och h.t. därj. seminarieöfningar. — Prof. R. Geijer: v.t. *Filosofiens historia från och med Kant* (3 t.); h.t. *Pedagogikens historia* (2 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. S. Boëthius: v.t. *Allmän statslära* (2 t.), *Svensk statskunskap* (i börj. af term. 1 t., sed. 3 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. H. Schück: v.t. *Sveriges litteraturhistoria (folkvandringstiden och vikingatiden)* (1 t.); h.t. proped. kurs i *Litteraturhistoria* (6 t.); ledde seminarieöfningar, h.t. därj. examinatorium. — Prof. A. Danielsson: v.t. (3 t.) o. h.t. (4 t.) *Iliadens 23:e bok;* v.t. ledde seminarieöfningar. — E. o. prof. J. Lundell: v.t. o. h.t. *Ryska berättelser af Andrejev* (2 t.), v.t. *Inledning till slavisk ljudlära* (2 t.); h.t. *Polska*

(2 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. A. Erdmann: v.t. till 15 mars *Shakspere's Hamlet*, sed. o. und. h.t. *Allmän inledning till det lefvande engelska språkets studium* (3 t.); ledde proseminarieöfningar. — E. o. prof. F. Johansson: v.t. *Pāligrammatik* (2 t.), *Elementerna af sanskrit* (1 t. o. und. h.t. 3 t.); ledde seminarieöfningar. — E. o. prof. S. Wide: v.t. *Euripides' Hippolytos* (3 t.); h.t. *Greklands prehistoriska tid* (3 t.); v.t. o. h.t. ledde öfningar i *Klassisk arkeologi*. — E. o. prof. N. Edén: v.t. *Tysklands historia under nittonde århundradet* (3 t.); h.t. *Frankrikes historia under sextonde århundradet* (3 t.); v.t. ledde seminarieöfningar o. h.t. proseminarieöfningar. — Prof. K. Zetterstéen: v.t. o. h.t. *Tusen och en natt* (2 t.), proped. kurs i *Arabiska* (2 t.); v. t. ledde seminarieöfningar. — E. o. prof. K. Wiklund: h.t. *Finska* (2 t.), *Ungerska* (2 t.). — E. o. prof. O. v. Friesen: v.t. o. h.t. *Nysvenska* (2 t.), v.t. *Valda problem inom den nordiska språkhistorien* (1 t.); h.t. *Isländska* (1 t.); v.t. o. h.t. ledde seminarieöfningar. — E. o. prof. Hj. Psilander: v.t. (2 t.) o. h.t. (1 t.) *Holländska*, v.t. *Tysk ordbildningslära* (1 t.); h.t. *Tysk fonetik* (2 t.); v.t. o. h.t. ledde seminarieöfningar. — Doc. E. Petrini: v.t. *Volkelts estetik* (2 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. A. Hägerström: v.t. *Etikens historia från och med Augustinus* (2 t.), *Socialistiska idéernas historia* (1 t.); h.t. *Rättsidéers sanningsvärde* (2 t.), *Den praktiska filosofiens propedevtik: valda frågor ur kunskapsteorien* (1 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. E. Staaff: v.t. *Nyfranska* (1 t.), *Chrestien de Troyes, Cliges* (2 t.); h.t. *Inledning till nyfranskans studium* (1 t.), *Valda uppgifter ur de romanska språkens grammatik* (1 t.), *La Farce de Pathelin* (1 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. L. Kjellberg: h.t. *Grekisk vaskunskap* (1 t.); biträdde vid proseminarieöfningar — Doc. T. Torbiörnsson: v.t. o. h.t. ledde proseminarieöfningar. — Doc. B. Hesselman: v.t. und. jan. o. febr. *Valda stycken ur Wimmers Oldnordisk læsebog* (2 t.); h.t. *Historisk nysvensk formlära (verbalböjn.)* (1 t.). — Doc. D. Myhrman: v.t. o. h.t. kurs i *Babylonisk-assyriska språket;* h.t. ledde seminarieöfningar. — Doc. E. Andersson: h.t. *Koptisk grammatik* (1 t.), *Ny behandling af Pithom-stelen med ledning af i Kairomuseet dragna estampager* (1 t. hvarann. tisd.), *Pistis Sophia* (1 t. hvarann. tisd.), *Hieroglyfisk grammatik* (1 t.); demonstrerade *Victoria-museets samlingar.* — Doc. K. Sundén: v.t. und. febr. *Engelsk etymologisk ljudlära* (4 t.); h.t. *Det medelengelska ljudsystemets utveckling i nyengelska*

perioden (1 t). — Doc. E. Nachmanson: v.t. *Πράξεις ἀποστόλων* (3 t.); v.t. biträdde vid seminarieöfningar o. h.t. vid proseminarieöfningar. — Doc. O. Östergren: v.t. o. h.t. biträdde vid proseminarieöfningar o. höstterminen därj. vid seminarieöfningar. — Doc. J. Roosval: v.t. kurs i *Den kristna konstens historia till omkr. år 1500* (2 t.); h.t. *Svensk konsthistoria under 1500-talet* (1 t.), *Rembrandt* (1 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. K. Stjerna: v.t. o. h.t. *Nordisk stenålder* (1 t.), *Stenåldern i Europa* (1 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. G. Thörnell: v.t. *Öfversikt af den romerska litteraturhistorien* (3 t.); h.t. *Romerska antikviteter* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. K. Hedvall: h.t. *Kants kunskapslära* (4 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. H. Celander: v.t. o. h.t. biträdde vid seminarieöfningar. — Doc. H. Almquist: v.t. *Östeuropas historia under 16:e århundradet* (3 t.); h.t. *Gustaf II Adolfs historia* (1 t.); v.t. ledde proseminarieöfningar o. h.t. biträdde vid seminarieöfningar. — Doc. B. Hammer: h.t. biträdde vid seminarieöfningar. — Lektor E. Classen: v.t. *Läsning och förklaring af Meredith, The egoist* (2 t.), *Muntlig öfversättning till engelska* (2 t.), *Valda delar af engelska syntaxen* (1 t.), *Engelsk litteraturhistoria från Milton till Pope* (1 t.); h.t. *Läsning och förklaring af Shaw, Arms and The Man* (2 t.), *Muntlig öfversättning till engelska* (2 t.), *Engelska synonymer* (1 t.), *Den engelska romanen under senare hälften af 1800-talet* (1 t.). — Lektor H. Buergel Goodwin: v.t. i börj. *Goethes »Torquato Tasso»*, sed. *Valda lyriska dikter ur den tyska litteraturens klassiska period* (1 t.), *Läsning och tolkning af Vischer, Auch Einer* (2 t.), *Praktisk kurs i tysk fonetik* (1 t.), *Muntlig öfversättning af valda svenska texter* (i börj. *Aug. Strindberg*) (2 t.); h.t. *Goethes »Werthers Leiden»* (1 t.), *Läsning och tolkning af en modern tysk berättelse* (2 t.), *Muntlig och skriftlig öfversättning af valda svenska texter* (3 t.); v.t. o. h.t. *Praktisk inledning till studiet af det lefvande isländska språket* (2 t. und. 1 mån.). — Lektor A. Terracher: v.t. o. h.t. *Franska samtalsöfningar* (2 t.), *Läsning och tolkning af en fransk text* (und. v.t. *H. Taine, Vie et opinions de F.-Th. Graindorge)* (1 t.), *Skriftlig och muntlig öfversättning af en svensk text* (1 t.), *Den franska romantiken* (1 t.); ledde seminarieöfningar.

Matematisk-naturvetenskapliga sektionen: Prof. O. Widman: v.t. preliminär kurs (4 t.) och h.t. högre kurs (2 t.) i *Orga-*

nisk kemi; ledde öfningarne i *Organisk syntes med analys* och i *Föreläsningsexperiment;* öfvervakade de kemiska specialarbetena. — Prof. N. Dunér: v.t. *Sfärisk astronomi* (4 t.); h.t. *Allmän astronomi* (4 t.). — Prof. A. Wirén: v.t. *Ryggradsdjurens morfologi* (3 t.); h.t. *Metazoernas system* (4 t.); v.t. ledde de *Zootomiska* öfningarna för fil. lic. examen. — Prof K. Ångström: v.t. *Fysikalisk optik* (3 t.); h.t. *Lagarne för strålning och absorption, spektralanalys* (4 t.); öfvervakade de fysiska laborationerna och särsk. specialarbetena. — Prof. A. Högbom: v.t. *Mineralogi och petrografi* (3 t.), *Geologiens utveckling under 19:e århundradet* (1 t.); h.t. *Fennoskandias geologi* (2 t.), *Mikroskopisk petrografi* (2 t.); ledde öfningarne i petrografi. — Prof. A. Wiman: v.t. *Projektiv geometri* (4 t.); h.t. *Kvadratiska former (talteori)* (3 t.); ledde seminarieöfningar. — Prof. O. Juel: v.t. *De lägre kryptogamernas organisation* (4 t.); h.t. *Växternas systematik och morfologi* (före 1 nov. 4 t., sed. 3 t.); ledde öfningskursen i *Cytologi* för fil. lic. examen. — E. o. prof. E. Holmgren: v.t. *Teorien för buktiga ytor* (3 t.); h.t. *Funktionsteori* (4 t.); ledde seminarieöfningar. — E. o. prof. A. Hamberg: v t. *Fysisk geografi* (före 1 april 3 t., sed. 2 t.), efter 1 april kurs i *Geografiska laborationer* (4 t.); h.t. *Valda kapitel af Europas geografi* (före 1 okt. 2 t., sed. 3 t.), före 1 okt. kurs i *Geografiska laborationer* (4 t.); ledde proseminarie- och seminarieöfningar. — E. o. prof. D. Strömholm: v.t. *Grundlinjerna till reaktionsläran* (2 t.); h.t. eft. 1 nov. *Teoretisk inledning till den analytiska kemien* (2 t.); ledde öfningarna i *Oorganisk syntes, kvalitativ* och *kvantitativ kemisk analys.* — E. o. prof. R. Sernander: v.t. *Den nordiska vegetationens utvecklingshistoria* (4 t.); h.t. *Demonstration af valda biologiska typer i botaniska trädgården* (4 t.). — Prof. G. Granqvist: v.t. o. h.t. ledde öfningarna å fysiska laboratoriet. — Observator Ö. Bergstrand: v.t. o. h.t. ledde de astronomiska observationsöfningarna. — Doc. C. Wiman: v.t. *Sveriges kambrisk-siluriska bildningar* (1 t.). — Doc. N. Svedelius: v.t. fr. 15 april *Växtfysiologiska experiment* (4 t.); i börj. af v.t. o. i slut. af h.t. ledde den *Mikroskopiska* öfningskursen; h.t. i börj. ledde den *Organografiska* öfningskursen. — Doc. F. Åkerblom: v.t. *Oceanografi* (2 t.); v.t. o. h.t. ledde de meteorologiska arbetena. — Doc. C. Benedicks: h.t. *Metallernas fysikaliska kemi* (1 t.). — Doc. H. v. Zeipel: v.t. *Celest mekanik enligt Poincaré* (2 t.); h.t. *Homogena vätskemassors jämvikt under rotation* (1 t.). — Doc. R.

Fries: h.t. i börj. *Våra odlade träd och buskar jämte öfriga viktigare prydnadsväxter* (4 t.). — Doc. G. Swenander: v.t. o. h.t. ledde öfningarna i *Jämförande anatomi.* — Doc. H. Pleijel: v.t. o. h.t. *Rationell mekanik* (2 t.), *Elektromagnetism* (1 t.); ledde seminarieöfningar. — Doc. T. Svedberg: v.t. *Kolloidernas kemi* (1 t.).

Exercitier: Ritlär. C. Holmgren: Teckning (4 t.). — Director musices I. Hedenblad: v.t. *Harmonilära* (1 t.); h.t. *Kontrapunkt* (1 t.); ledde akademiska kapellets öfningar. — Akademistallmäst. C. W. Gredin: v.t. Ridkonst (24 t.). — Akademistallmäst. H. Selander: h.t. Ridkonst (18 t.). — T. f. gymnastiklär. C. Lundqvist: v.t. o. h.t. Gymnastik (6 t.), Fäktning (6 t.).

Uppsala Universitets Årsskrift 1908.

Innehåll.

Teologi:

Hjalmar Holmquist, De svenska Domkapitlens förvandling till Lärarekapitel 1571—1687 216 sidor.

Filosofi, Språkvetenskap och Historiska vetenskaper:

Ernst Meyer, Program utgifna vid Upsala Universitet 1701—1854 127 sidor.

Gunnar Rudberg, Textstudien zur Tiergeschichte des Aristoteles XXX + 104 sidor.

Bertil Hammer, Bidrag till uppmärksamhetens psykologi IV + 104 sidor.

Jarl Charpentier, Studien zur indischen Erzahlungsliteratur. I. Paccekabuddha-geschichten. IX + 174 sidor.

Program:

Henrik Schück, Bidrag till tolkning af Rök-Inskriften 29 sid.

Kungl. Universitetets i Uppsala redogörelse för det akademiska året 1907—1908.

Offentliga föreläsningar och öfningar under året 1908.

Verzeichnis der druckfehler und verbesserungen.

Leider finden sich in der abhandlung eine menge von druckfehlern, die in dem früher beigegebenen verzeichnis nicht aufgenommen worden sind. Die leser werden also gebeten dieses verzeichnis statt des früheren zu benutzen. Interpunktionsfehler sind hier nicht berücksichtigt geworden. Es hat sich leider auch herausgestellt, dass die durchsicht des manuskripts durch Herrn E. Stumpp allzu wenig effectiv gewesen ist, was ich nur bedauern, nicht aber verbessern kann. Die berichtigung von mehreren, kleineren ungenauigkeiten in übersetzungen u. s. w. verdanke ich Herrn Cand. phil. H. Smith.

P. 2 z. 1 lies: Māhārāṣṭrī — ib. z. 5: in der stadt Mithilā, dem grosskönigsresidenz — ib. z. 6—7: der seinen hofstaat im zaume hielt — ib. z. 21: zu *anupadaka*° (*B anupadoko*, M *anupadako*) vgl. Divyāvad. p. 619,22 — ib. anm. 1: die bemerkung über *savāijayanta* ist zu streichen — P. 3 z. 10: Dann — ib. anm. 1: vgl. auch Leumann Album Kern 391 ff. — ib. anm. 6: Mārasaṁyutta und Saṁy. — P. 4 z. 20: findest — ib. z. 22: heilige — ib. anm. 5: sāṁkhya (an zwei stellen), hätte — P. 6 anm. 1: loi p. 568 — ib. anm. 4: BM haben *çrot(r)am ovāya* (nach Smith *odhāya* zu lesen) — ib. anm. 6: 18,56 — P. 8 z. 1: träge und unverständig nach Senart; BM haben *pramattā varabuddhino* — ib. z. 5: schreckliche — ib. z. 19—20 u. a.: man kann nämlich dem grossen heerführer Tod unmöglich entrinnen — P. 10 z. 12: kein — ib. z. 26: nannte — ib. anm. 2: V p. 128 anm. — P. 12 z. 7: während — ib. z. 12: *Rāuravāu* — ib. z. 19: *Patāpano* — ib. z. 22: *rāudrasatvehi* — ib. z. 23: *satvāṁ* und *pratyekaṣoḍaçotsadeṣu* — ib. z. 31: *rāudrakarmebhiḥ* und °*satvehi* — ib. z. 33: °*satvehi* — ib. z. 34: *catukarṇā* — P. 13 z. 2: *catudvārā* — ib. z. 6: *tejasaṁyutā* — ib. z. 10: *ayopākārapariyantā* — ib. z. 11: *yutā* — ib. z. 15: *sadāyasaphālāsphārā* — ib. z. 16: *romaharṣaṇarūpā* — ib. z. 19: *dukhā* — ib. z. 27: ja — ib. z. 36: *satvā*

und *mahākilbiṣakārakā* — ib. z. 37: *pratapyaṁti* — P. 14 z. 5: es ist wohl *daṇḍehi sthūle narakapālakā* zu lesen (ebenso in 456,11 *āyase Yamapāuruṣā*) nach Smith — ib. z. 6: *katakilbiṣā* — ib. z. 10: *tante 'haṁ* — ib. z. 12: *teṣām* und *anupūrvaçaḥ* — ib. z. 14: *ūrdhapādāṁ adhoçirāṁ* — ib. z. 15 und 19: *pralaṁbayitvā* — ib. z. 16: *ūrdhvapādāṁ* — ib. z. 18: *satvā* und *adhoçirāḥ* — ib. z. 28 und 32: *pāṭenti* — ib. z. 29 und 32: *hasteṣu* — ib. z. 30: *praduṣṭamānasā narāḥ* — ib. z. 31: *praduṣṭamanasaṁkalpā* — ib. z. 32: *āyasehi nakhehi* — ib. z. 33: *gātrāṇi* — ib. z. 36: *krodhavaçānugāḥ* — ib. z. 38: *yehicchindanti* — P. 15 z. 7: Dhp. 2 — ib. z. 10: *teṣāṁ saṁchinnagātrāṇāṁ* — ib. z. 11 und 12: *teṣāṁ* — ib. anm. 3: *saṁchinnagattaṁ* — P. 16 z. 3: *te 'vagāhanti* — ib. z. 7: *vedanāṁ* — ib. z. 15: *evaṁrūpāṁ* und *satvā* — ib. z. 18: *Kuṇapaṁ* — ib. z. 19: *nirmuktāḥ* — ib. z. 26: *bhittvāna* — ib. z. 27: *kṛṣṇehi* — ib. z. 28: *kṛṣṇaprāṇakā* — ib. z. 29: *bhittvāna* und *mānsaçoṇitabhojanāḥ* — ib. z. 38: *agnitīkṣṇamukhā* — ib. anm. 2: *çaktitīkṣṇa*° — P. 17 z. 1: *drumāṁ* und *çobhanāṁ* — ib. z. 10: *ūrdhavṛkṣe* — ib. anm. 1: jāt. 544 g. 153 und *Çyāma-Çabalāu çoṇāu ca gṛdhrāu ca* — P. 18 z. 6 (ebenso 8, 10 und 14): *Asipatra*° — ib. z. 20: *nadīṁ* — ib. z. 21: *teṣāṁ* — ib. z. 22: *çlakṣṇitāni* — ib. z. 23: *aṁgāni* — ib. z. 28: g. 61 — ib. z. 29: *'ṁkuçehi* — ib. z. 30: *bhuṁjāventi* — ib. z. 32: steht — ib. anm. 1: jāt. 544 — ib. anm. 2: *ayoviṣkaṁbhanehi* und *viṣkaṁbhayitvā* — P. 19 z. 1: *saṁtaptaṁ* und *pāyāyanti* (ebenso z. 3) — ib. z. 2: *teṣāṁ* — ib. z. 3: *vilīnakaṁ* — ib. z. 11 und 13: °*sāriṇaḥ* — ib. z. 12: *narakāṁ* — ib. z. 14: *ye, karmāṇi* und *mānuṣāḥ* — ib. z. 16 *yoniçaḥ* — ib. z. 17: *mānuṣāḥ* und °*kuçalākārā* statt *kuçalācārā* — ib. z. 33: *Samudraçrīr* — P. 20 z. 2: *yuvarāḍ* — ib. z. 3: *yāuvanam* — ib. z. 4: *vārdhakam* — ib. z. 8: *uccān nimne nimnāc cocce* — ib. z. 10: *asthibhastrāsadṛkkāyo vārdhake* — ib. z. 15: *tathāstho 'pi* — ib. z. 16: *jakṣuḥ* — ib. z. 17: °*kalevaram* — ib. z. 18: *āspadīkṛtam* — ib. z. 20: *viviçuç ca nirīyuç cānekaço* — ib. z. 21: *ekaç ca* — ib. z. 23: *sāram āsādayan* — ib. z. 24: *praviveçādhikādhikam* — ib. z. 25: *bhṛçam* — ib. z. 27: *'çnann avyagram āmiṣam* — ib. z. 28: *babhūvātyantamadhyagaḥ* — ib. z. 30: *saṁcukocā*° und *muktaviṣṭhaṁ* — P. 21 z. 2: *taraṁgahastāir ākṛṣya* — ib. z. 3: *taratpravahaṇam* und *kuñjarakalevaram* — ib. z. 6: *kṛtadvārān* — ib. z. 8: *vāyasaç cakre viṣvagdigavalokanam* — ib. z. 9: *paçcān nirādvāitam* — ib. z. 10: *aham* — ib. z. 12:

bhūyo 'pi — ib. z. 13: *ākramyamāṇam abhitas tan* usw. — ib. z. 14: *smābdhāu* — ib. z. 16: *prāṇāiç ca* — ib. z. 19: *rāgavān hasti°* — ib. z. 20 und 29: *kāka ivāmuṣmin* und *maṁkṣyāmi* — P. 22 z. 16: 'in Benares regierte' — P. 24 z. 1: Rūpaṇikā — ib. z. 9: *praviçad vātaçītale* — P. 25 z. 36: *pāṁsukrīḍakaṁ* — P. 26 z. 7: *svalaṁkṛtā* — ib. z. 8: *pāṁsukrīḍakaṁ* — ib. z. 26: *tvāṁ* — P. 27 z. 7: *appam* — ib. z. 25: *catuttham* — ib. z. 27: *yo 'haṁ* — ib. z. 28: *kocid uparudhyati* — ib. z. 29: *adhanasya anāgārasya* — ib. z. 34: *tatiyam* — P. 28 z. 8: *sotthiṁ* — ib. z. 25: *bhadram* — ib. z. 26: *ḍayhamānamhi* — ib. z. 33: *kuṁbhena* — ib. z. 35: *paṁcamaṁ* — P. 29 z. 2: *sadāpi* — ib. z. 15: der jātakakomm. und die meisten hdschr. zu Therīg. 284 haben *pariniṭṭhitam;* Therīg. 283 hat die lesart *osenti*, was ja zu B *osanti* stimmt — ib. z. 30 und 31: *Çroṇaka* — ib. z. 34: *kāhāmi* — ib. z. 37: *upamān* — P. 30 z. 5: *kuṁjaro* — ib. z. 11 und 21: *vyāyāma* — ib. z. 14: *vihaṁgamo* — ib. z. 18: *nirato* — ib. z. 25: *Gaṁgā* — ib. z. 26: *samudraṁ* — P. 31 z. 5: *Dīrghāyu* — ib. z. 17 und 20: *maraṇaṁ* — ib. z. 26: *āmantremi bhavan tava* — ib. z. 27: *kāmānāṁ* — ib. z. 35: *paṭipajjassu* (ebenso p. 32 z. 10) — P. 32 z. 5 *tāṁ* — ib. z. 8: *hemakappanavāsasāḥ* — ib. z. 9: *tomaraṁkusapāṇihi* — ib. z. 18: *sārvālamkārabhūṣitā[ni]* — ib. z. 19: *saṭṭhi* und *sabbālaṁkārabhūsitā* — ib. z. 22: *ārūḷhā gāmaṇiyehi* — ib. z. 24: *ṣaṣṭiṁ* — ib. z. 25: *tāṁ* — ib. z. 33: *soḷasitthisahassāni* — ib. z. 35: *rajjaṁ* — P. 33 z. 4: *suṁbhakaṁ* — ib. z. 13: 460, 2 ff. — ib. z. 15: *pāṭeya* — ib. z. 17: *gṛhṇītvā* — ib. anm. 2 soll ausgehen — P. 35 z. 10: *mātaṅgāv* — ib. z. 12: *jātir* — P. 37 anm. 1: *assusamuddo* und *nagaraṁ* — P. 40 z. 22: *raṭṭhāni* — P. 45 z. 5: Kṛṣṇa — ib. z. 13: Vṛṣaparvan — P. 46 anm. 2: *Candapaccota* ist nach Mabel Bode in JPTS. 1894—96 p. 57 anm. als *Candapajjota* zu lesen — P. 47 z. 6—7: Dann erhielt sie eine ausserordentliche schönheit usw. — P. 52 z. 16 und 23: Makaradaṁṣṭrā (ebenso p. 53 z. 4) — P. 54 z. 1: *surakulaṁ* — ib. z. 19: *kiṁcid* — ib. z. 27: *svāminyety* — ib. z. 34: *janmany amanyata* — P. 55 z. 6: *yoṣij jagāda* — ib. z. 7: *Makaradaṁṣṭrā* — ib. z. 13: *jūyāriyaṁ* — ib. z 20: *gṛham* — ib. z. 25: *desaccāyaṁ* — ib. z. 31—32: *sarveṣv aṁgeṣv atāḍyata* — ib. z. 32: *diṭṭhaṁ* — ib. z. 35: 60 — P. 56 z. 1: 63 — P. 58 z. 14: *Gorakṣakaç cāiva* — P. 59 z. 4: *kas tad* und *gṛhasañjñakaṁ* — ib. z. 11: *tāṁ* — ib. anm. 2: an die identität — P. 60 z. 11: andere — ib. z. 23: Mūladeva und D. — P. 62 z. 29—31: denn

vornehmen leuten wird der verkehr mit huren als verboten dargestellt — P. 68 z. 1—2: Jetzt bin ich unbewaffnet, deswegen ziemt es sich nicht mut zu zeigen — ib. z. 4—5: denn auch grosse männer werden in dieser welt leicht vom unglück betroffen — ib. z. 6—7 vll.: wer besitzt immer die Lakṣmī? Für wer ist die liebe immer fest? — P. 70 z. 29: ehrwürdige — P. 71 z. 24—25 vll. besser: aus verwirrung erkennt man die liebe — P. 72 z. 17: *Vikramarāja* — P. 73 z. 3: verzeihung bekommst du erst, wenn du ihn (den Mūladeva) hierher führst — ib. z. 5: ich habe *ūṇimā* nach Jacobi mit 'vollmondstag' übersetzt; nach Smith ist es eher = *ūnendupūrṇimā* B. V, 251 'mond einen tag vor dem vollmond' Çāçvata 195 — ib. z. 14—15: nur möge sie so thun, wie sie es wünscht' — ib. z. 29: grüsste — P. 74 z. 2—3 besser: 'gib dem kaufmann die hälfte, wäge es aber zuerst vor meinen augen' — ib. z. 23: Jetzt ist jene gelegenheit da — ib. z. 37: wo er auf bitten des M. usw. — P. 75 anm. 4: Kṣemendra — P. 76 z. 15: 38 — ib. z. 25: war — P. 78 z. 23: Maṇḍiya — ib. anm. 2: schätze — P. 80 z. 7—8: 'dies ist für mich eine gelegenheit [in die nähe des königs] zu gelangen' — ib. z. 14: aus der — ib. z. 21: herzen — P. 81 z. 12: Agaladatta — P. 82 z. 7: denselben — ib. anm. 1: einen — P. 83 z. 3: *Vikramarāja* — P. 84 z. 9: er — ib z. 11: charakter — P. 85 z. 2: ihn töten, sie dann mit gewalt nehmen' — ib. z. 9: *titthayara's* — ib. z. 32: den hals (statt die schulter) — P. 86 z. 11—13: 'Die handlungen, die ein wesen in dieser oder irgend einer anderen existenz verübt hat, muss es wieder abtragen, andere leute sind nur die mittel' [des *karman*] — P. 87 z. 14: *tīrthakara's* — P. 88 z. 10: umgekehrter — ib. z. 21: Wegen feindschaft in irgend einer früheren existenz usw. — P. 89 z. 17—18: Mit eintausend und acht mädchen aus der Ikkhāgafamilie usw. — P. 90 z. 15: die ehrwürdige — P. 91 z. 5: um seine — ib. z. 30: *uvasantamohaṇijjā* — P. 92 z. 11: *saddā* — P. 93 z. 3: *bhittūṇaṁ* — ib. z. 7: *vālaggapoiyāo* — ib. z. 23: *kiṁ nu jujjhāṇaṁ* — ib. z. 24: *appāṇaṁ* — P. 94 z. 6 und anm. 1: *kalaṁ* — P. 95 z. 13: *pajjavaṭṭhio* — P. 101 z. 29: Kāuṣ — ib. z. 32: Wer — P. 102 z. 19: mindestens — P. 103 z. 1 ff.; scheint mir der umstand, dass die alte .... zu erzählen hat, mehr als andere dafür zu sprechen, dass sie nicht viel vor der zeit Buddha's fiel — ib. z. 6: Das letztere heisst — ib. z. 29: betrafen — P. 104 z. 37: *ayaṁ rukkho nipphalatāya nīlobhāso* — P. 107 z. 21: *adhanassa* — ib. z. 24: *dahyamānāyāṁ* — ib. z. 25: *bhikṣuṇo* — ib.

anm. 2: *yesan* und *kiñcana* — P. 108 z. 13: *yesan* und *kiṁcanaṁ* — P. 109 z. 21: *pamādam* — ib. z. 22: *pajaṁ* — P. 110 z. 31: *tirochadaṁ* — ib. z. 33: *sirim* — ib. z. 34: *mūlaṁ* und *upāgañchiṁ* — P. 111 z. 33: *bahūnāṁ* — ib. z. 38: *phalahetū* — P. 117 z. 32: enthalten — ib. anm. 2: *Nemikumāro* und *Nemi* — P. 118 z. 15: schrecklichen — P. 123 z. 1: zerstört (da *khaiya* = *kṣayita-* ist) — P. 125 z. 33: in ein kästchen, das keine löcher hatte — P. 126 z. 18: *kheṭa* ist = *vidyādhara* — ib. z. 28: das mädchen — P. 131 z. 5: 'ein tugendreicher könnte in die fremde, in den urwald oder usw. — ib. z. 37: *Yavanāṁç cāiva* — ib. z. 38: *Nagnajitpramukhāṁç cāiva* — P. 132 z. 5: *Gāndhārāṁs tarasā* — ib. z. 10: liess — ib. z. 13—14: *Girivrajagatāç cāpi* und *Ambaṣṭhāç ca Videhāç ca Gāndhārāç ca* — P. 135 z. 8: erreichen — P. 141 z. 21: motivwanderung — P. 142 z. 8: *vanāṁtaṁ* — ib. z. 9: *anusaraṁti, kaṁ* und *deçam* — ib. z. 10: *kuraṁgī* — P. 145 z. 23: ausgemacht — P. 152 z. 15 ff.: So lief er in der richtung des waldes den weg entlang, die leute konnten ihn nicht einholen; so wurden die beiden nach dem wald geführt — P. 154 z 20: einen — P. 155 anm. 2: in sanskrit — P. 156 z. 8: nach — P. 157 z. 2: an den füssen — ib. z. 5 besser: unsere erben — ib. z. 10 ff.: 'Wie in der abenddämmerung viele vögel sich auf einem baume versammeln, wie wanderer, die . . . zusammentreffen, am morgen aber . . . fortziehen, so usw. — P. 158 z. 29: Amm. Marc. XXXI, 2, 24 — P. 159 z. 17 (auch 18 und 24): Dadhivāhana — P. 160 z. 22: Dadhivāhana — P. 163 s. 29: es sei denn, dass . . . — ib. z. 30: Vāṭadhāna — P. 167 z. 25: das alter — ib. z. 27: höchstens und Chr. — ib. anm. 1: an das 3tte und Chr. — P. 168 z. 1: von dem — ib. z. 25: das alter.

MINITEX

